

ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА

ДУРМИТОРСКА
ПАРТИЗАНСКА
РЕПУБЛИКА

РЕДАКЦИЈА

**Јован Р. БОЈОВИЋ
Ђуро ВУЈОВИЋ
Радоје ПАЈОВИЋ
Славко СТАНИШИЋ
Мијушко ШИБАЈШИЋ**

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Мијушко ШИБАЈШИЋ

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ И СКУПШТИНЕ
ОПШТИНА ЖАБЉАК, ШАВНИК И ПЛУЖИНЕ

ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА

Материјали са научног скупа одржаног у Жабљаку
24, 25 и 26, августа 1977. године

ТИТОГРАД 1979.

ПРИПРЕМНИ ОДБОР НАУЧНОГ СКУПА

Мијушко Шибалић, *предсједник*
Др Јован Р. Бојовић, *секретар*

ЧЛАНОВИ:

Др Димо Вујовић
Др Радоје Пајовић
Жарко Бошњак
Грујо Булатовић
Др Ђуро Вујовић
Мр Томислав Жугин
Славко Станишић
Др Божидар Тадић
Максим Ћосовић

НАПОМЕНА РЕДАКЦИЈЕ

У организацији Историјског института СР Црне Горе и скупштина општина Жабљак, Плужине и Шавник у Жабљаку је од 24. до 26. августа 1977. године одржан научни скуп „Дурмиторска партизанска република 1941—1942“ у чијем раду је учествовало преко 50 научних радника и учесника догађаја. Након одржавања скупа формирана је Редакција, састављена од људи из Припремног одбора скупа, која је материјале припремила за штампу. У свему је припремљено 57 радова.

С обзиром на то да је у приложеним материјалима било извјесних понављања, Редакција је била принуђена да неке материјале скраћује а друге сажима, водећи при том рачуна о аутентичности текста. Разумије се, Редакција је интервенисала и у неким другим случајевима, нарочито при опширним изношењима познатих ствари. Надамо се да је таквим поступком постигнута већа прегледност и повезаност укупног материјала.

ДР ДИМО ВУЈОВИЋ

ОТВАРАЊЕ НАУЧНОГ СКУПА

Другови и другарице,

Дозволите ми да у име Историјског института СР Црне Горе и скупштина општина Плужине, Шавник и Жабљак отворим научни скуп „Дурмиторска партизанска република“. Имам посебно задовољство да поздравим све госте и учеснике скупа а посебно колеге и другове који су се одазвали нашем позиву и припремили саопштења која ће нам помоћи да створимо што потпунију слику о не само дурмиторском него и много ширем подручју у једном врло интересантном и преломном периоду наше историје.

Наш скуп одржавамо у години када се у нашој земљи славе два значајна јубилеја везана за живот и рад друга Тита — 85 година од његовог рођења и 40 година од доласка на чело Партије. Жеља нам је била да одржавањем овога скупа и ми дамо скроман допринос обиљежавању тих јубилеја, то тим прије што се ради о личности која је својим дјелом и мишљу ударила основни печат догађајима који су предмет овог нашег скупа. Због тога ће све оно што будемо рекли на овом скупу бити не само обрада проблематике овог подручја него у исто вријеме обрада историјске улоге друга Тита.

Историјски институт СР Црне Горе до сада је организовао више скупова на теме из историје наше Партије и револуције. Сви ти скупови су имали за теме крупне проблеме који се одnose на читаву Црну Гору. Овај скуп смо посветили мање-више комплетној обради једне црногорске регије али с амбицијом да научни закључци до којих дођемо сада или касније на основу материјала овдје саопштеног имају не регионални него општи значај. Нашем позиву за учешће на овом скупу одазвало се око 60 историчара и учесника догађаја. То је врло импозантна циф-

ра која најбоље потврђује чињеницу да смо добро одабрали тему скупа и да је њена обрада од општег значаја и интереса. Геополитички и војностратешки значај дурмиторског подручја, те дуг временски период непрекидне партизанске власти који је омогућио да се до прилично високог нивоа одвијају процеси који карактеришу наш ослободилачки рат и револуцију изразили смо једним метафоричним и симболичним називом „Дурмиторска партизанска република“. Увјерени смо да ће нас искуство овог екупа подстакнути да приступимо сличној обради и других црногорских регија на којима су се такође одвијали догађаји и процеси који су од општег црногорског и југословенског значаја и који због тога једнако привлаче нашу пажњу као догађаји и процеси о којима ћемо ових дана расправљати.

Желим да укажем још на једну карактеристику овог нашег скупа. Наиме, на нашем скупу иступају својим прилозима не само професионални историчари него и учесници догађаја. Није први пут да Историјски институт СР Црне Горе организује такве скупове. Пракса одржаних скупова нам је показала да је иступање учесника догађаја на тим скуповима било врло корисно тим прије што се ради о догађајима о којима није сачувано много докумената. Поучени тим искуством ми смо се и за ову прилику одлучили да осим историчара позовемо и учеснике догађаја јер смо убијеђени да ћемо једино бити тако у стању да успјешно обрадимо тему нашег скупа. У оваквим скуповима видимо у исто вријеме и начин активирања и потстицање активиста нашег револуционарног покрета да пишу своја сјећања и расправљају о догађајима у којима су учествовали.

Као што сте видјели из програма нашег скупа ми смо пријављене радове груписали у неколико хронолошких и тематских цјелина. То ће олакшати нашу дискусију од које, морам да нагласим, ми такође очекујемо значајан допринос расвјетљавању проблема о којима расправљамо.

На крају желим да наш рад ових дана буде плодан и конструктиван и да резултати до којих ћемо доћи буду запажени у научној и другој јавности. Ми ћемо се потрудити наравно уз вашу помоћ да ти резултати буду присутни тој јавности, и то у виду једне или више књига у којима ћемо објавити материјале овог скупа.

Најзад осјећам обавезу да на почетку обавијестим да је за наш скуп био пријавио тему и покојни Данило Јауковић, али нажалост смрт га је спријечила да данас буде међу нама. Ради успомене на њега позивам вас да му минутом ћутања одамо дужну пошту. Слава другу Данилу Јауковићу.

Да би наш скуп могао нормално да ради потребно је да изаберемо радно предсједништво. Дозволите ми да га предложим. Другове које ћу предложити нијесмо консултовали, мислим да није било потребно и да ће прихватити пажњу коју ћемо им указати. За радно предсједништво предлажем: доуга Михаила

Апостолског, предсједника Македонске академије наука и умјетности, друга Пера Морачу, другарицу Даницу Абрамовић, друга Миша Лековића, друга Вјенцеслава Глипића, друга Мијушка Шибалића, друга Јована Бојовића и себе. Пошто је изабрано предсједништво а прије но пређемо на дневни ред у име скупштина општина Плужине, Шавник и Жабљак, скуп ће поздравити друг Мијушко Шибалић.

МИЈУШКО ШИБАЛИЋ

ПОЗДРАВНА РИЈЕЧ

Три дурмиторске општине: Плужине, Шавник и Жабљак домаћини су овога скупа, а ја сам почашћен дужношћу да у име друштвено-политичких организација, Скупштине општине и народа дурмиторскога краја поздравим овај скуп.

Поздрављам вас с изузетним задовољством и жељом да свој задатак обавите успјешно.

Поштоване другарице и другови учесници скупа, могу вам рећи да је дурмиторски крај мало кад имао дражих гостију од вас, бираних научника и политичких радника, који сте се подухватили тако крупног задатка да освијетлите збивања у вријеме народноослободилачке борбе на дурмиторском подручју. То ће бити велики допринос не само за историју овог подручја него и за историју народноослободилачке борбе у Црној Гори и у Југославији.

Дурмиторски крај, вјековима у борби за слободу, има историју богату устанцима, страдањима народа, као и подвизима и прегнућима да се издржи до краја, до жељене слободе — којој цијене не бјеше. Но, ни једно раздобље те историје не бјеше тако згуснуто у напору народа да се ослободи као за вријеме народноослободилачког рата, када је Комунистичка партија Југославије организовала ослободилачку борбу против фашистичког окупатора а потом и руководила њом. Тај грандиозни подухват, достојан дивљења у свом времену као и у садашњости и будућности, неопходно је научно објаснити.

У историји народа феноменалан је тринаестојулски устанак црногорског народа, како по масовности и устаничком расположењу учесника тако и по снази непријатеља на ког се покренуо устанак. У том покрету је дурмиторски крај учествовао листом

без изузетка. Народ је схватио величину подухвата и нико није хтио да изостане.

Изузетног су историјског значаја догађаји у априлу 1943. године на дурмиторском подручју. Након једногодишњег четничког терора — под којим је партијска организација као руководећа снага устаника била готово уништена — устанички народ дурмиторског краја нашао је снаге да се поново организује, ослободи од четника и прихвати главнину наше војске са Врховним штабом и другом Титом на своју територију.

Како објаснити ту огромну устаничку снагу, коју је дурмиторски крај развио на згариштима након пете непријатељске офанзиве. И то у ситуацији када је окрутност фашистичког непријатеља достигла врхунац и израз геноцида у најбестијалнијем убијању становништва, без обзира на узраст и пол. Поред тога, све што се могло понијети непријатељи су опљачкали, а што се могло ватром сагорјети — запалили су.

Ваша ријеч на овом скупу и све оно што на основу тога и даљих научних истраживања буде написано даће одговор на та и многа друга питања. Истовремено, то ће бити најдостојнији споменик хиљадама оних који су погинули, патњама инвалида и сирочади, као и патњама хиљада устаника који су са својим породицама остали на спаљеним огњиштима. Споменик херојским прегнућима дурмиторских бораца на небројеним поприштима битака широм Југолавије и не мањем пожртвовању оних људи и жена — који су носили рањенике, градили болнице, мостове и аеродроме. Онима који су прихватили и снабдијевали храном, одјећом и обућом толике јединице Народноослободилачке војске Југославије на овој територији да би биле спремније за битке против непријатељских формација. На тај ће се начин вјеродостојно посвједочити и утврдити оно што је било, тако ће се отети од заборава велика народна прегнућа, народна снага, вјера, издржљивост и хероизам у тој величанственој борби за слободу, која није само историја, или дио историје, него исто тако поука и искуство за садашњицу и будућност, како за освајаче и поробљиваче народа тако и за све оне који се боре или ће се борити за своју слободу. Кад ово кажем, онда мислим не само на дурмиторско подручје него и на укупну борбу црногорског народа и свих југословенских народа под руководством Комунистичке партије и Тита.

Идеја да се као основна тема научног скупа историчара постави „Дурмиторска партизанска република“ наишла је на одушевљен пријем у дурмиторском крају. Тај симболичан назив, који одражава наше велике побједе у првој години рата, истовремено потврђује карактер народноослободилачке борбе и револуције југословенских народа, који су прегли да се кроз оружану борбу ослободе фашистичке окупације, без повратка на старо. Стицајем многих околности, међу којима и високог устаничког прегалаштва народа овог поручја, дурмиторски крај

је био једна од колијевки у којима је настала и развијала се нова народна власт, као гаранција да ће се кроз ту борбу доћи до потпуног националног и социјалног ослобођења.

У дугом периоду од јула 1941. до јуна 1942. године на дурмиторском подручју нова народна власт је показала изузетну животну снагу и велику умјешност у организовању и развијању борбених могућности народа. Захваљујући томе, није била мала помоћ коју је дурмиторско подручје пружило сусједним областима на широким просторима Херцеговине, источне Босне и Санџака. Ми се поносимо оним споменицима које подигли градови Фоча и Горажде, на којима пише да су их у најтежим тренуцима историје ослободиле јуначке јединице Дурмиторског партизанског одреда јануара мјесеца 1942. године.

Овај скуп за дурмиторски крај има и посебан значај — зато што се одржава у години Титових јубилеја. Ратни Титови боравац на дурмиторском подручју обиљежени су судбоносним историјским одлукама, као што су: формирање три од првих пет пролетерских бригада, одлуке о покретима великог стратегијског значаја у трећој и петој непријатељској офанзиви, пријем прве савезничке мисије као и многим другим одлукама и догађајима изузетне важности. Све је то учинило да се дурмиторски крај у историји народноослободилачког рата чврсто веже за име и дјело друга Тита, па и с тог разлога поздрављамо одржавање овог скупа који ће допринијети научном расвјетљавању ових крупних догађаја у историји народноослободилачког рата.

Схватајући изузетан значај научне обраде народноослободилачке борбе три дурмиторске општине су пружиле пуну подршку Историјском институту СР Црне Горе за одржавање овог импозантног скупа.

Народноослободилачка борба је задивила свијет у времену када је окупирана Европа дрхтала под гвозденом петом фашистичке тираније. Од завршетка другог свјетског рата прошло је више од тридесет година. У том периоду вођени су многи ослободилачки ратови, али ништа није засјенило нашу народноослободилачку борбу. На нашој друштвеној заједници и нашој историјској науци је да то тако остане и у будућности а то ће бити само ако се НОБ у свим њеним манифестацијама објасни и потврди у нашој и свјетској историјској науци.

Жеље нас као суорганизатора овога високо цијењеног научног скупа у потпуности се уклапају у ту и такву потребу.

ПЕРО МОРАЧА

ВРИЈЕМЕ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

По времену настанка и трајања и по основним карактеристикама развика, Дурмиторска партизанска република спада у најбурнију и најдраматичнију етапу југословенског ослободилачког рата и револуције. Штавише, потпунија анализа развика у овом крају у тој етапи указује на неке факторе који упућују на закључак да оно што подразумевамо под појмом Дурмиторска партизанска република по много чему карактерише развој нашег рата и револуције у цјелини. Све до тога да генезу неких ставова и рјешења која ће постати општеважећа налазимо у пракси НОП-а у овом крају. Стога сам сматрао и оправданим и корисним да, макар и у скученим оквирима, покушам ситуирати Дурмиторску партизанску републику у опште оквире народно-ослободилачког покрета.

Етапа о којој је ријеч почиње у вријеме када је концепција КПЈ о покретању масовних народних устанака примјеном партизанске тактике и организације била реализована у знатном дијелу Југославије. Ванредни успјеси постигнути у процесу ширења тих устанака — од побједа над окупаторским и квислиншким трупима и стварања пространих ослобођених територија до широког јединства народа којим су до знатног степена биле потиснуте идејно-политичке разлике и искључивости — отварали су, уз неке друге факторе (прије свега увјерење у брзу побједу Совјетског Савеза), и у устаничким масама и у устаничким руководствомима деста ружичасту и нестварну перспективу. Брзо су се, међутим, испојили неки фактори који су у сљедећој етапи дали пуну и трајну физиономију југословенској ратној и друштвено-политичкој сцени. Двије су основне карактеристике етапе која је настајала.

Прво. — Окупационе силе, које су тада биле на врхунцу војне моћи, послје изненађења које је за њих значио устанак, прихватиле су наметнуту борбу, ријешене да ангажовањем властитих снага и постојећих потенцијалних домаћих савезника сломе устанак. Био је то крај првобитне устаничке плиме и почетак дубоких унутрашњих друштвених престојавања. И ту се, као и у многим сличним историјским ситуацијама, у пракси потврдило правило да је дефанзива смрт оружаног устанка. Оријентисане на одбрану, устаничке снаге су трпјеле ударе који су одавали утисак пораза. Реокупација слободних територија и звјерске репресалије над становништвом изазвале су талас деморализације и колебања у народу и устаничким формацијама. Био је то крај илузија о могућности скоре побједе, што је ишло у прилог поборницима одлагања борбе за повољније прилике и настојања да се нађе какав-такав модус вивенди у заиста тешким условима окупације.

Друго. — Тек у тим новим условима, карактеристичним по напорима окупационих сила да не бирајући средства слома устанка, испољила се сва сложеност борбе за очување и даље проширивање већ оствареног јединства широких устаничких маса. Осеке устанака и талас деморализације ишли су паралелно са офанзивама и звјерским репресалијама надмоћних окупационих снага. Ако су побједе остврене у устанку бар до извјесног степена наговјештавале могућност паралисања наслијеђене класне затегнутости у односима унутрашњих друштвено-политичких снага, у тим новим условима брзо се показало да су старе владајуће гарнитуре, мотивисане страхом за властите класне позиције, не само против оружане борбе, сматрајући је преурањеном, већ да су спремне да на овај или онај начин помогну окупаторску акцију смиривања. Те снаге су пошле линијом грађанског рата, ријешене да се макар и у ослонцу на окупатора боре за очување основа старог поретка. Тако је етапа коју овдје разматрамо почела у атмосфери класне искључивости и отвореног оружаног сукоба.

Ове основне карактеристике нове етапе развоја рата и револуције несумњиво су општеважеће, без обзира на све често веома изразите специфичности кроз које су се испољавале у појединим југословенским земљама и покрајинама. Те специфичности су биле условљене не само наслијеђеним националним посебностима већ и другим факторима насталим у условима окупације. Отуд често и знатне разлике у збивањима и токовима развоја у појединим областима исте земље или покрајине.

Оно што је овдје најзначајније истаћи јесте да је, у условима дјеловања поменутих фактора, неминовно дошло до даље разраде, односно до значајне еволуције у политици и стратегији КПЈ у народноослободилачкој борби. Ријеч је о оним ставовима ЦК КПЈ који су прихваћени децембра 1941. године, а затим

разрађивани у наредним мјесецима. С обзиром да је ријеч о познатим ставовима, да су они били предмет анализа и на неким нашим научним скуповима па и у појединим студијама и чланцима, овдје их нећемо подробније истицати. Ради континуитета у разматрању наше теме указаћемо само на најосновније, односно на оно што је најодсудније утицало на праксу и развој НОП-а у цјелини, па утолико и у дурмиторском крају.

Ту је, на првоме мјесту, став који је елиједио послије отвореног оружаног напада четника Д. Михаиловића на партизанске снаге у западној Србији новембра 1941 — да се више не може дозволити постојање или рад на стварању четничких формација и њихових упоришта.

Ту је, затим, у области војног дијела, курс на израстање из уста-ничких територијалних партизанских јединица покретних крупнијих формација које ће својим офанзивним дејствима очувати офанзивни дух и иницијативу и омогућити даљи раст и јачање народноослободилачког покрета.

Најзад, ријеч је о свим оним ставовима који су имали за циљ да се постави јаснија оријентација у погледу изграђивања и јачања друштвено-политичких основа НОП-а у условима отворене конфронтације снага старог поретка против устанка — од Фочанских прописа о стварању и задацима НОО-а и ставова о развијању масовних борбених антифашистичких организација до изграђивања система војнотериторијалних органа. Ту је, такође, снажније изражена руководећа улога КПЈ у народноослободилачкој борби и инициране мјере које ће учврстити и афирмисати такву њену улогу.

С обзиром да се трајање Дурмиторске партизанске републике термилошки поклапа с оном етапом у којој је, прије свега, у области процјене даљег развика и карактера свјетског рата и сазријевања услова за тзв. другу етапу револуције, па и у погледу примјене неких ставова и мјера које су се заснивале на таквој процјени, у врховима КПЈ било дилема и колебања, а у пракси и извјесних застрањивања, овдје се, у циљу потпунијег сагледавања, и то мора имати у виду. Што ту страну тада разрађене политике и стратегије КПЈ не истичем на прво мјесто и што је не наглашавам — овдје не бих објашњавао, јер сам се нешто више него што би то било могућно у реферату на овакву тему тиме бавио у неким иступањима на ранијим скуповима и у неким другим радовима.¹ Овдје бих —

¹ Види: „Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији“, *Политички живот Југославије 1941—1945*, Београд 1973; „Тито — стратег партизанског рата“, *Прилози за историју социјализма*, Београд 1974; „О једној интерпретацији развика НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године“, *АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини*, Београд 1974; „О кризи НОП-а и њеним узроцима у 1941/1942. години“, *Семберија у НОБ и социјалистичкој револуцији 1941*, Бијељина 1976.

прецизирања ради — истакао оно што би слиједило као синтеза тих иступања.

Ма колико да је подстицање курса на припреме за тзв. другу етапу револуције подсећало на шаблонско преношење искустава из претходних, у првом реду, руских револуција, оно што је конкретно дато на линији подстицања таквог курса у познатим директивним писмима ЦК КПЈ из децембра 1941. и јануара 1942. у свом основном смислу није било контраверзно општој линији народноослободилачке борбе. Сва је каснија пракса потврдила да је јачање фактора револуције и подстицање револуционарних процеса био и остао за цијело вријеме рата први и основни услов побједе у народноослободилачком рату. То свакако не значи да неки ставови настали из таквог курса или неки поступци који су отуд изведени нису значили извјесно застрањивање, да нису водили сужавању платформе и штетили борби за ширење и јачање политичких основа НОП-а. Такав ефекат могли су имати и првобитно конципирани ставови у погледу стварања — из дотадашњих партизанских формација — батаљона и бригада, које су по саставу, по амблемима и по називу биле замишљене искључиво као пролетерске јединице. Потпунија анализа докумената из тог периода указује, такође, на извјесне поступке који су по својој природи били у суштини супротни смислу и карактеру народноослободилачке борбе (посебно подстицање репресалија над породицама четника и других издајника — све до њиховог прогона у окупаторске гарнизоне и до паљења њихових домова и конфискације њихове имовине).

Ја овдје не улазим у затечено стање у Црној Гори до децембра 1941. године, које је већ било видно бременито елементима грађанског рата. Оно што је ту несумњиво објективно — то је изразито висок степен класне затегнутости и искључивости, наслијеђен из ранијег развика, а затим и одговарајући ставови и пракса покрајинске организације КПЈ и њеног руководства, која је, поред високог степена резервисаности према примјени партизанске тактике, била оптерећена елементима секташтва и тзв. лијевим грешкама.

Онакав расплет у Црној Гори, па према томе и у дурмиторском крају, у етапи коју разматрамо резултат је, упркос свега оног што би се могло уписати у гријех субјективних чинилаца, првенствено датих објективних услова и, у суштини, не значи никакву посебност у односу на југословенску цјелину. Нигдје није био до краја реализован став КПЈ да се не смије дозволити постојање нити формирање четничких јединица и упоришта. Ако изузмемо малу четничку оазу у источној Босни у етапи покретања и развијања устанка, четничких формација, сем у Србији, нигдје није ни било у тренутку када је дошло до оружаног напада Д. Михиловића на Ужице и његове директиве о разбијању устанка, чему је слиједио поменути став КПЈ. Четничке формације и њихова упоришта у свим устаничким регионима

— од Црне Горе до Горског Котара — настају управо после тога. То, наравно, никако не значи да је став КПЈ условио ту појаву (какав закључак произлази из неких радова!). Још мање то значи да је поменути став био промашај. Чак ни онда када се из докумената руководства НОП-а из тог времена извлачи и посебно истиче став да су четници „на правцу главног удара“. То је био једини могућ одговор на одлучну офанзиву најснажније колаборационистичко-контрареволуционарне снаге — великосрпске хегемонистичке буржоазије. Скршити ту офанзиву био је први услов даљег успјешног развоја народнослободилачке борбе. И управо је у отвореној и одлучној борби, укључујући и борбу у Црној Гори, упркос исходу који је одавао пораз НОП-а, у овој етапи и скршена та политичка и војна офанзива четништва. НОП је претрпио мјестимично и тешке поразе, али је чињеница да су побједе које је четништво извојевало до средине 1942. године уједно означиле почетак кризе коју тај покрет више није могао да преодолети.

Вратимо се сада ономе што чини суштину ове теме: процесима у развоју рата и револуције у овој етапи и покушајмо указати на мјесто и карактеристике Дурмиторске партизанске републике.

Већ сама чињеница да је дурмиторски крај од октобра 1941. године, после повлачења талијанских гарнизона из Шавника и Жабљака, био ослобођен и остао слободан 9 мјесеци, указује на посебно повољне услове за развијање свих оних облика активности који су обезбјеђивали реализацију поменутих одлука и ставова на линији даљег јачања народнослободилачког покрета. То је, истина, у почетку, све до напада на Пљевља, била општа карактеристика развоја у Црној Гори, коју је тада захватио нови полет устанка, мада је цјеловита ослобођена територија овога краја пружала у том погледу најоптималније услове.

Тако су до краја 1941. и почетка 1942. године, када постепено, под утицајем акције четничких и националистичких снага, долази до ситуације која означава смјену устаничке плиме првим видним наговјештајима нове кризне етапе, остварене значајне тековине НОП-а у дурмиторском крају. Оне су се огледале првенствено у бројним оружаним формацијама Дурмиторског партизанског одреда и у мрежи народнослободилачких одбора — од сеоских и општинских до НОО-а шавничког среза, који су већ били развили интензивну активност у свим правцима. Посматрани са ширег становишта, ова организација и рад народне власти крајем 1941. и почетком 1942. године, као и тадашње оружане партизанске снаге, поготово када се има у виду помјерање тежишта ЦК КПЈ и Врховног штаба из западне Србије на југ и скоро појава јединствене ослобођене територије са центром у Фочи, представљали су логичан континуитет у развоју НОП-а у цјелини. Ту ће руководство ју-

гословенског покрета најнепосредније усмјеравати његов развита у новој, вишој фази, која је обиљежена раније поменутим одлукама и ставовима.

Познато је да је на искуствима из борби у току велике јесење офанзиве 1941. у западној Србији, која су особито јасно истакла да се са територијалним партизанским одредима не могу водити успјешне операције, уследила одлука о постепеној реорганизацији оружаних снага с циљем стварања крупнијих мобилних формација које неће бити везане за територију и које ће својим офанзивним дејствима односити побједе и стварати услове за континуирани раст НОП-а. Формирањем Прве пролетерске бригаде и доношењем Статута бригада тај процес је и непосредно отворен. Међутим, интензитет тог процеса је првенствено зависио од спремности борацких маса да прихвате нови, виши облик војне организације и далеко теже и сложеније услове ратовања, односно зависио је од степена политичке свијести тих маса и чврстине њиховог јединства на платформи НОП-а. Чињеница је да су процеси престројавања друштвено-политичких снага које је покренуо устанак још увијек били у току. Оно што се збивало у Србији у љето и јесен 1941. и што је у оружаном нападу четника на Ужице добило епилог, било је тек почетак тих престројавања у југословенским размјерама, и то у условима када су се јасније испојили многи фактори који нису ишли у прилог НОП-у — када су отпале илузије о брзом завршетку рата, када су једна за другом уследили окупаторско-квислиншке офанзиве праћене окрутним репресалијама и пустошењем, када су се све снаге старог — од црквених врхова и вођстава грађанских политичких партија до владе и краља у емиграцији — удружиле против устанка.

С те тачке гледишта једино је могуће објективно анализирати ситуацију у Црној Гори у том тренутку, па и реално процјењивати могућности примјене поменутих ставова и одлука руководства НОП-а. Тим оквирима биле су омеђене димензије и домети оног полета устанка који је управо тада захватио Црну Гору и који је својим размјерама утицао на формирање исувише оптимистичке представе чак и у врховима НОП-а. И сам је Тито у својим писмима из тог времена, све тамо до марта 1942, више пута истицао увјерење о чврстости позиција НОП-а у Црној Гори и сматрао да ће његове снаге сломити све покушаје домаћих издајника о којима је почев од децембра 1941. године био обавјештаван.

У Црној Гори је ситуација била таква да се може рећи да су се на њеном тлу једновременно стекли елементи полета НОП-а и његове кризе, или можда још прецизније, полет НОП-а непосредно је собом носио елементе кризе. Већ први покушаји да се у духу општих ставова у коријену спријечи стварање четничких и националистичких формација и њихових упоришта остали су без резултата. Иницијатива (изражена V упућивању ору-

жаних формација у подручја захваћена превирањем и акцијом тих снага) је изгубљена већ на почетку, да би ускоро дошло до фронталних судара и дефанзиве снага НОП-а. Често истичемо да је тај сукоб у Црној Гори до највећег степена примио карактеристике грађанског рата. То је несумњиво ако се има у виду Ееома изражен антикомунистички курс четничко-националистичких снага, па и оштрије но другдје наглашен револуционарни смисао НОБ-е. Међутим, такође је чињеница да су се четничко-националистичке снаге у Црној Гори (као и на неким другим устаничким жариштима) већ од почетка далеко отвореније ослањале на окупатора него што је то био случај са четницима Д. Михаиловића у Србији у периоду нарастања кризе у односима четници—партизани и у току оружаног напада на Ужице. Њихове базе, и то јавно, у сваком погледу били су окупаторски гарнизони. Упркос томе, они су, као и на неким другим устаничким жариштима, јачали — све до превођења појединих устаничких формација на своју страну.

Док се тако у појединим крајевима Црне Горе, а ускоро и у њеном највећем дијелу, ситуација развијала неповољно по НОП, дурмиторски крај је кроз најдужи период остао његово упориште. Овдје то констатујемо као чињеницу не улазећи у њену анализу, јер то није предмет овог реферата. Да не би било забуне бар у оном што је сасвим очевидно, могли бисмо овдје поменути повољан географски положај овог краја. Ту су се изразитије но у било ком другом крају Црне Горе стекли повољни услови за развитак НОП-а у дужем периоду.

Курс на учвршћење партизанских јединица дао је ту значајне резултате. Већ почетком фебруара 1942. Дурмиторски партизански одред има у својим батаљонима око 900 бораца. То су биле мобилне јединице. Овај квалитет морамо подвући с обзиром на специфичност која је толико присутна на тлу Црне Горе, а коју не срећемо ни на једном другом устаничком жаришту у то вријеме — проблем исхране јединица. Тај проблем је јасно изражен у тада владајућем увјерењу да није могућно држати мобилне тако бројне формације. О тај проблем се спотичу руководства у напорима да оспособе оружане снаге за одлучан обрачун са четницима формирањем ударних батаљона и настојањем да спроведу нешто каснију Титову директиву о претварању комплетних партизанских одреда у покретне јединице на начелима Статута бригада.

Тај се процес с мање потреса развијао у дурмиторском крају. Још је на захтјев Врховног штаба од децембра 1941. године штаб Дурмиторског партизанског одреда припремио и средином јануара 1942. упутио своја два батаљона у источну Босну и ка Калиновику, који су тамо све до прољећа учествовали у борбама. Истина, и у овим батаљонима је, под утицајем диференцијације на тлу Црне Горе изазване акцијом четничких и националистичких снага, дошло до појава колебања и превира-

ша, па су враћени у свој крај. Ту је извршена њихова реорганизација, па је том приликом знатно умањено њихово бројно стање.

Преостале јединице Дурмиторског партизанског одреда биле су ангажоване у вишемјесечним борбама са четницима на колашинском фронту, изложене свим оним тешкоћама које су пратиле те неравне борбе у условима оштре зиме, глади, недостатка муниције итд. То је била заиста сурова школа у којој се калило једно релативно снажно језгро бораца будућих пролетерских бригада и оних који ће послје повлачења партизанских снага из Црне Горе наставити борбену и политичку активност у дурмиторском крају у најтежим условима четничке страховладе.

При томе треба напоменути да је формирање ударних батаљона, чему се интензивно приступило у периоду март-април 1942, допринијело да се повлачење партизанских снага из Црне Горе у веома неповољним условима тзв. треће окупаторско-квислиншке офанзиве, коју су као и двије претходне (у Србији и источној Востани) пратиле појаве колебања и деморализације у народу и међу борцима, а такође и бројно јачање четничких формација и њихове борбене иницијативе, изведе тако да је било могућно одмах приступити формирању бригада. На тај начин је општа директива Врховног штаба за стварање ударних батаљона у саставу територијалних партизанских формација, као мјера којом је убрзаван процес стварања бригада и чијем се провођењу тада приступило на свим устаничким жариштима у земљи, овдје у пракси на најнепосреднији начин провјерена. Услови у дурмиторском крају пружали су за то највише могућности.

За овај крај је, такође, карактеристичан интензиван развој и јачање НОП-а у цјелини. Провођењем одлука Савјетовања у Столицама и ставова које је ЦК КПЈ разрадио у Ужицу у погледу постављања и јачања политичких основа НОП-а, у Црној Гори су већ до краја 1941. постигнути видни резултати. То је било особито изражено у стварању и активности народнослободилачких одбора. Већ је готово свуда била постављена мрежа сеоских, општинских, па и среских одбора. С обзиром да је дурмиторски крај био ослобођен, тај је процес овдје текао најбрже и одбори су имали повољније услове за развијање дјелатности у свим правцима. Довољно је да подсетимо на њихов рад на снабдијевању партизанских јединица, на рјешавању веома тешких економских проблема организацијом пољопривредних радова, прихватам избјеглица, бригом о сиротињи, оживљавањем трговине и размјене, контролом цијена и сузбијањем шпекулације итд., затим рад на обезбјеђењу реда у позадини, борби против непријатељских елемената, организацији саобраћаја и веза, смјештају и бризи за рањенике. Потпунија анализа цјелокупне

активности НОО-а биће свакако предмет других реферата на овом скупу.

Несумњиво је да је Моша Пијаде знатно придонио својим непосредним учешћем у стварању органа народне власти и у усмјеравању њихове активности у то вријеме на дурмиторском подручју. Овдје то помињем првенствено ради тога да бих подсјетио да су, поред оних искустава која су стечена у стварању и раду НОО-а у западној Србији, у фундаменталне документе о НОО-има — у Фочанске прописе, на којима је непосредно радио и Пијаде, унесена и искуства која је сам стекао, односно искуства из рада народне власти у овом крају. Каснија вишемјесечна континуирана пракса све до јуна 1942. није значила само примјену тих прописа, већ и даље усавршавање организације и система рада и ефикасности механизма нове власти. С обзиром да тај развитак пада у вријеме отвореног обрачуна са снагама старог поретка и да се већ у пракси у свему био испољио колаборационистички карактер контрареволуције, да је заправо борба за развијање нове власти као основне тековине револуције овдје текла у условима када се у свему већ била формирала физиономија друштвено-политичких односа у оквирима ослободилачког рата, логично су еволуирали и погледи КПЈ на облике и карактер власти. Овдје првенствено мислим да је баш у то вријеме сазријевало сазнање о превазиђености третмана НОО-а као привремених органа власти датог у Фочанским прописима. Стога је и логично да је сљедећа етапа у развоју народне власти обиљежена новим септембарским прописима и оним преломним ставом ЦК КПЈ о томе да НОО-е не треба више третирати као привремене, већ као трајне органе будуће власти, а затим и курсом на непосредне припреме за сазивање оснивачке скупштине АВНОЈ-а.

Најзад, овдје треба поменути још неке новине у организацији снага и упоришта НОП-а, које у најпотпунијем облику срећемо у овој етапи у дурмиторском крају. Ту, прије свега, мислим на нове облике организације војне позадине, односно система војнотериторијалних органа, који ће у сљедећим етапама израсти у значајан елеменат сложеног и специфичног механизма за вођење народноослободилачког рата. Стварање ових органа било је условљено и текло је паралелно процесу формирања покретних ударних формација из дотадашњих територијалних партизанских одреда. Укидањем територијалних партизанских штабова, који су непосредно вршили и војнопозадинске послове на својим територијама, усплиједила је, априла 1942, Титова директива о стварању команди мјеста и подручја и њихових органа — партизанских стража. Прва команда подручја, и у овој етапи једина, поред никшићке, формирана је и дејствовала у дурмиторском крају. Ту је, опет уз непосредно ангажовање Моше Пијаде, убрзо настала развијена мрежа војнотериторијалних органа и организација — поред команде по-

дручја, радило је 5 команди мјеста и 37 станица партизанских стража. Ови су органи развили и одржавали мрежу телефонских линија, поштанску службу, сточне фарме, војне болнице итд. Искуства из стварања и активности војнотериторијалних органа овдје стечена послужиће у постављању и даљем развијању војне позадине на великој слобдној територији са центром у Бихаћу, у другој половини 1942, у чему се такође изражава континуитет у развоју НОП-а.

Посебно, такође, треба истаћи да је дурмиторско подручје у овој етапи добило на значају и тиме што је ту по наређењу Врховног штаба у другој половини фебруара био припремљен аеродром, што је за дуже вријеме ангажовало организације НОП-а овога краја и било један од фактора који је утицао да се обезбјеђењу територије и политичком стању на њој поклања посебна пажња. Разумије се да су и повољне политичке прилике и снага НОП-а у овом крају утицали на одлуку да се ту припреми аеродром.

Свакако да је овакав развој кроз дужи период утицао на јачање позиције НОП-а у народу овога краја. Они који су по-дробније изучавали тај развој моћи ће боље да оцијене колико је тај фактор утицао на прилике у овом крају и у каснијим етапама. Правећи малу дигресију у односу на метод, своје излагање бих завршио као свједок збивања из времена наступања групе дивизија НОВ послје битке на Неретви. Био сам у Седмој крајишкој бригади која је у другој половини априла 1943. наступала преко планине Љубишгве и Таре код Тепаца у правцу Жабљака и даље ка Сињајевини. По пријему на који смо наишли у народу овога краја ми Крајишници смо га доживјели као партизански крај и такав нам је остао у сјећању. То би свакако могао бити податак који иде у прилог тврдњи да су традиције вишемјесечне слободе и интензивног развитка НОП-а у етапи коју овдје разматрамо остали дубоко у свијести народа дурмиторскога краја.

ДР ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ

ТИТОВО ПРИСУСТВО ПОКРАЈИНСКОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ КПЈ ЗА ЦРНУ ГОРУ У БАРАМА ЖУГИЋА 1940. ГОДИНЕ

Југословенска и свјетска историографија с правом је оције-нила да је 1937. година један од преломних момената у исто-рији Комунистичке партије Југославије и уопште революцио-нарног покрета у Југославији. Тада је, наиме, на кормило Пар-тије дошло ново руководство, на челу са Јосипом Врозом Титом.

Као генерални секретар КПЈ Тито је присуствовао и По-крајинској конференцији КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Ко-сово и Метохију августа 1940. године, која је одржана у Ба-рама Жугића, недалеко од Жабљака. Био је то Титов први долазак у Црну Гору. И не само то, већ први случај у двана-десетогодишњем животу и раду Партије и револуционарног по-крета у Црној Гори да њеној покрајинској конференцији при-суствује генерални секретар КПЈ.

Конференција је одржана у вријеме када су европски на-роди и државе били суочени са спрегом нацизма и фашизма која је ишла за поробљавањем појединих народа и држава. Свијет је био у првој години страшног и крвавог другог свјет-ског рата, који је у Европи изазвао наци-фашизам Њемачке и Италије. У том периоду југословенока држава била је суочена и са низом унутрашњих неријешених проблема. У спољној по-литици југословенска владајућа буржоазија водила је земљу путем губитка независности све већим ослањањем на табор на-ци-фашистичких земаља. Југословенски раднички покрет на челу са КПЈ налазио се у организационом и политичком за-маху. Партија је била организационо чврста, идеолошки изгра-ђена и ослобођена унутрашњих неслагања и трвења, која су била једна од њених карактеристика у претходном периоду. Она је имала јак утицај на све друштвене слојеве у земљи.

Посебно је био значајан њен велики утицај на све омладинске слојеве.

Политичке прилике у свијету и у Југославији захтијевале су много ширу политичку активност КПЈ него у претходном периоду. Тада је све више долазила до изражаја отворена експанзија нацистичке Њемачке и фашистичке Италије. Тој њиховој агресивности све је више ишло у прилог попустљивост Француске и Енглеске. Тако је малим и средњим државама све више пријетила опасност по независност и интегритет. У таквим приликама демократске и револуционарне снаге улагале су напоре да одговорне факторе што више заинтересују како би се очувао мир у Европи.

Југославија се налазила у специфичним приликама. Искуство из политичке борбе у земљи током посљедњих година показивало је све очигледније да борбено расположење и политички радикализам широких друштвених слојева прелазе оквири онога за шта су се борила вођства опозиционих грађанских странака. У оваквим политичким околностима КПЈ је морала дубље залазити у политички живот земље и убрзавати процес сливања све масовнијих акција широких слојева у јединствени југословенски револуционарни и демократски покрет који би постао доминантна политичка снага у земљи. У томе и јеете значај 1937. године када је на чело тога покрета дошао Тито.

Током двадесетогодишњег свој постојања и дјеловања, револуционарни покрет у Црној Гори израстао је у снажну политичку снагу са широком платформом политичке борбе. Иако је Црна Гора тада имала малобројну радничку класу, револуционарни покрет у њој био је веома јак. Комунистичка партија је имала јак утицај на све друштвене слојеве. Била је ван закона, али је користећи разне легалне форме рада широко дјеловала у народу. Она је на селу, као најмногобројнијем друштвеном слоју у Црној Гори, радила преко организација *Селачког братства* и *Селачке самопомоћи*, међу радништвом преко синдикалних организација, међу сеоском омладином — преко организација *Задружне омладине*, међу радничком и средњошколском — преко спортских, културних и литерарних удружења, међу студентском преко *Студентске самопомоћи*, стручних удружења и сл. Преко ових и других форми рада окупљане су демократске и патриотске снаге на платформи револуционарне борбе. У томе су и били ширина и значај политичког рада КПЈ у Црној Гори четрдесетих година. Покушаји стварања појединих групација (фракција) унутар Партије у Црној Гори на вријеме су отстрањени, што је имало огроман значај за монолитност револуционарног покрета. У овом периоду велики је значај придаван и идеолошком и политичком изграђивању партијског и скојевског чланства; и не само њих, већ и оних групација којима су идеје револуционарног покрета биле блиске. Нарочито је посвећивана пажња изграђивању моралног лика комунисте, што

је било од значаја у политичкој борби и јачања утицаја комуниста у мјестима у којима су живјели и радили.

На бази програмских ставова изнесених у платформи заједничког рада свих демократских и напредних снага у Црној Гори, Комунистичка партија је током 1938. и 1939. године постигла значајне успјехе у политичком раду у народу. Она је у том периоду организовала и извела низ политичких акција у виду штрајкова, демонстрација, зборова и др. Она је активно дјеловала и на међународном плану, залажући се за очување независности Аустрије, Чехословачке и Албаније, за успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом, за дозволу повратка шпанским добровољцима из концентрационих логора из Француске и сл.

У атмосфери пуне политичке ангажованости, у првој половини 1940. године на територији Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију извршене су опсежне припреме за одржавање Покрајинске конференције (у партијским документима познате под називом Осма).

У међуратном периоду (1918—1941) дурмиторски крај био је ирзито сточарски. Након уједињења и стварања југословенске државе — Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. (од 1929. Краљевина Југославија), до 1923. године у дурмиторском крају била су два среза: пивски (Горанско) и шавнички (Шавник), а од тада до 1941. један — шавнички са сједиштем у Шавнику. По пространству шавнички срез био је један од највећих, а по броју становника спадао је у најмање срезове у земљи. Био је подијељен на шест општина: дробњачку (Шавник), планинопивску (Пипгче), жупопивску (Горанско), дурмитороку (Жабљак), шаранску (Његовуђа) и ускочку (Боан). И после ослобођења и побједе социјалистичке револуције у Југославији (1945) ову територију је обухватао шавнички (Шавник), а касније дурмиторски срез (Жабљак). Сада у дурмиторском крају постоје три општине: Жабљак, Цлужине и Шавник.

Након уједињења југословенске радничке класе и стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) 1919. године (од 1920. Комунистичка партија Југославије), дошло је до стварања таквих организација и у Црној Гори. Иако у дурмиторском крају није било радништва, изузев ријетких занатлија, током 1920. године и у овом региону дошло је до стварања првих група Комунистичке партије. Организатори ових бојно малих организација били су људи са ове територије, од којих су неки раније радили у другим срединама, гдје је био развијен синдикални и социјалистички покрет. Ове организације су се повезале са организацијама и организаторима комунистичког покрета у Црној Гори, од којих су добијале подршку и помоћ. Крајем 1920. готово у свим општинским мјестима постојале су такве партијске групе. Захваљујући њима, Комунистичка партија је на парламентарним изборима 1920. године до-

била запажен број гласова и у дурмиторском крају, а нарочито у Жабљачкој општини (375). Један од првих организатора комунистичких група у дурмиторском крају у овом периоду (1919—1920), а и касније, био је Јаков Остојић — Магрић.

Послије забране легалног рада Комунистичке партије (1921) и прогона припадника револуционарног покрета, разбијене су и партијске групе у дурмиторском крају. Но и поред забране и прошна, један мали број људи и даље је остао на линији револуционарне борбе. Од тада па до тридесетих година тај број се кретао од 15 до 20 чланова Партије.

Од тридесетих година па до априлског рата (1941) број чланова Партије и Скоја у дурмиторском крају био је у сталном порасту. То је вријеме када је револуционарни покрет у Црној Гори био у сталном успону, што се и одразило и у овоме крају. Постојеће партијске групе и појединце активирали су и покренули у организовани рад млађи комунисти који су вршили утицај у народу, а нарочито међу омладином. Под утицајем Партије и на овој територији све више су долазили до изражаја захтјеви сељака, средњошколске и студентске омладине, као и радника који су радили на сјечи шума и изградњи путева. Према сачуваним архивским подацима, средином 1935. године на овој територији радио је Мјесни комитет КПЈ Шавник. На њеној територији била су 22 члана Партије, који су стално живјели на овој територији. У истом периоду било је и више симпатизера Партије и револуционарног покрета. Мјесни комитет КПЈ Шавник био је у саставу Окружног комитета КПЈ Никшић. Отуда су у већим политичким акцијама, које је организовао и покретао Окружни комитет КПЈ Никшић, учествовали комунисти и народ из дурмиторског краја. Међу најпознатијим тадашњим политичким акцијама били су и велики зборови у

- Никшићу 1935. и 1938. године, који су се претворили у демонстрације.

Комунистичка партија је вршила јак политички утицај на сељаке преко организација *Сељачког братства* (1937) и *Сељачке самопомоћи* (1938).

Земљорадничка набавно-продајна задруга *Сељачка самопомоћ* имала је своје продавнице и у дурмиторском крају. Роба која се у њима продавала била је јефтинија него у другим продавницама. Преко ових задруга покренута је и културно-просвјетна дјелатност. Упоредо са тим све више је јачао и политички утицај Партије међу сељацима. На Еечерњим сијелима и традиционалним народним саборима — вашарима (Видовдан 28. јуна, Илиндан 2. августа, Преображење 19. августа, Велика госпоина 28. августа, Мала госпоина 21. септембра) комунисти су организовано иступали, организујући пјевање револуционарних пјесама и држање политичких говора. Због таквог рада долазило је до хапшења и затварања комуниста и њиховог суђења.

Послије 1935. године бој чланова Партије и Скоја био је у сталном порасту и у дурмиторском крају. Од тада је све више јачао утицај Партије међу омладином, па долази и до формирања скојевских ортанизација. У стварању скојевских ортанизација велику улогу су одиграли и студенти-комунисти и средњошколци. То је период када је револуционарни покрет у средњим школама и у Црној Гори био у сталном порасту. Снажење општег револуционарног покрета и појава покрета међу средњошколском омладином, а нарочито у никшићкој и пљеваљској гимназији, у којима се школовао знатан број ђака из овога краја, допринијели су стварању скојевских организација и група и у дурмиторском крају. Преко зимских и љетњих распуста напредна студентска и средњошколска омладина вршила је политички утицај на сељачку омладину преко вечерњих сијела, излета и моба, као и путем појединачних разговора. Студентске демонстрације на Београдском универзитету, прогањање и хапшење студената, као и штрајк ђака пљеваљске гимназије (1938) — изазвали су велику заинтересованост, а нарочито код родбине, и у дурмиторском крају.

У међуратном периоду у дурмиторском крају се приступило експлатацији шума. На сјечи су радили радници из других мјеста, као и сељаци из овог краја. Радило се и на изградњи путева у овом крају (Никшић — Пљевља, Никшић — Манастир — Пива). Под утицајем комуниста организовани су штрајкови радника на градњи путева и сјечи шума. Најпознатији су они из 1935. у Пиви, на изградњи пута, и у Шаранцима 1938. и 1939. на сјечи шума.

Послије 1937. године значајна пажња посвећивана је и идеолошком уздизању чланова Партије и Скоја. Осим тога, у народу је ширена напредна и комунистичка штампа, као и разни прогласи и леци. Током 1939. године на територији Мјесног комитета КПЈ Шавник, у селу Придворици, покренут је илегални лист *Млади борац*. Лист је умножаван на шапирографу који су комунисти донијели из Београда. Послије неколико бројева лист је престао излазити.

Ми смо овдје у најкраћим цртама указали на двадесетогодишњи период континуираног рада Комунистичке партије у дурмиторском крају, како би се лакше схватиле припреме и одржавање Покрајинске конференције КПЈ за Црну Гору у Барама Жугића.

Још прије припрема Покрајинске конференције (децембра 1939) у Црну Гору је послат на партијски рад делегат (инструктор) Централног комитета КПЈ Крсто Попивода, који је у Црној Гори остао до Покрајинске конференције. Исто тако током прве половине 1940. у Црној Гори је радио као делегат (инструктор) Централног комитета Скоја Благо Поповић. Осим Попивода и Поповића, током јуна и јула у Црној Гори је повремено радио Иван Милутиновић, члан Централног комитета

КПЈ, који је одиграо значајну улогу у припремању Покрајинске конференције.

Током прве половине 1940. године Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору почео је са припремама Покрајинске конференције. У том циљу током јуна и јула на територији Покрајинског комитета одржане су мјесне, окружне и обласне конференције, на којима је извршена анализа рада Партије у претходном периоду на територији одговарајућих форума. На тим конференцијама свестрано је анализиран рад Партије са разних аспеката њеног рада и политичког дјеловања у народу (синдикати, село, омладина, организационо питање, идеолошки рад, политичке акције и сл.). Како је у току припрема Покрајинске конференције политички секретар Покрајинског комитета Божо Љумовић био на двомјесечној војној вјежби, главни терет око припрема пао је на организационог секретара Покрајинског комитета Блажа Јовановића и Ивана Милутиновића. Мјесним, окружним и обласним конференцијама присуствовали су делегати Покрајинског комитета, у неким случајевима и делегати (инструктори) Централног комитета Партије или Централног комитета Скоја. Осим њих, неким је присуствовао и Иван Милутиновић. Ца тим конференцијама, поред осталог, изабрани су и делегати за Покрајинску конференцију.

Пред Секретаријат Покрајинског комитета и Милутиновића поставило се и питање мјеста одржавања Покрајинске конференције. Након свестране анализе (због услова илегалног рада), одлучено је да се конференција одржи у дурмиторском крају. Овом одлуком било је указано повјерење, а исто тако поставила се и велика одговорност пред комунисте у дурмиторском крају. Поред осталог, требало је пронаћи најпогодније мјесто и зграду у којој би се одржала конференција. Затим: прихватање, смјештај, исхрана учесника конференције, обезбјеђење зграце и др. Оно што је било најважније — требало је сачувати највећу тајност у свим тим припремама, да не би дошло до откривања припрема, што би угрозило и конференцију и безбједност њених учесника. Рад на овим припремама ишао је преко комунисте Богдана Котлице, који је био запослен у Подгорици (Титограду). Њему су овај задатак повјерили Блажо Јовановић и Иван Милутиновић. Након тога, Котлица је у заједници са секретаром Мјесног комитета КПЈ у Жабљаку Давидом Лаушевићем и другим организовао све техничке припреме за одржавање конференције. Припреме су вршене у најстрожој илегалности. Одлучено је да се конференција одржи у селу Баре Жутића (околина Жабљака), у кући Миће Жутића, поред које је пролазио пут од Никшића и Шавника према Пљевљима.

На неколико дана уочи конференције у Жабљак је допутовао Иван Милутиновић, који је био лично ангажован око дочека још једног делегата Централног комитета КПЈ у Жабљаку, његовог смјештаја и пребацивања до зграде у којој ће се

одржати конференција, као и његовог повратка из Жабљака и Црне Горе. Тај делегат био је генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито.

Секретаријат Покрајинског комитета био је обавијештен од Милутиновића да ће Конференцији присуствовати два делегата Централног комитета КПЈ, и то: Милутиновић и још један који ће допутовати у Подгорицу. Нико од црногорског руководства није знао да ће конференцији приеуствовати Тито. Једини је то знао Милутиновић. Због тога је Милутиновић и допутовао у Жабљак на неколико дана прије конференције, како би организовао Титов дочек и смјештај у Жабљаку. У Жабљаку је Милутиновић са Котлицом организовао Титов дочек и смјештај у хотелу „Дурмитор“ у Жабљаку. Претходно је уредио да тих дана на портирници хотела ради комуниста Комнен Церовић. Из посебних разлога, Милутиновић није рекао ниједном комунисти у Жабљаку да ће гост хотела бити генерални секретар КПЈ.

Тито је у Подгорицу допутовао из Београда авионом. Он је стигао дан прије но што је очекивао Секретаријат Покрајинског комитета, односно лица која су била задужена да га на уговореном мјесту дочекају и отпрате до Жабљака и повежу са Милутиновићем. Тито се у Подгорици повезао са одговорним партијским функционерима у Црној Гори преко својих канала и веза, а не преко веза Секретаријата Покрајинског комитета. Након доласка у Подгорицу, он се прво повезао са Сергијем Станићем, који га је, на Титов захтјев, повезао са Ристом Лекићем, секретаром Окружног комитета КПЈ Подгорице. Након повезивања са Лекићем, на Титов захтјев, одржан је састанак са Божом Љумовићем, који је успио да изађе из касарне, Блажом Јовановићем и Ристом Лекићем. Након тог састанка, истог дана, Тито је са возачем Њаком Шарановићем, у пратњи Лидије Јовановић, која је била делегат на конференцији, отпутовао аутом из Подгорице (преко Даниловграда, Никшића и Шавника) у Жабљак. Било је то 5. августа 1940. године. Тито је одсио и спавао у хотелу „Дурмитор“, и тек сјутрадан се у хотелу састао са Милутиновићем, када је Милутиновић то и очекивао. Из Жабљака је Тито пошао у село Баре Жушћа.

О томе колико су солидно биле извршене и техничке припреме конференције говори и то што су на удаљеним просторима од Бара Жугића на путу према Шавнику и Никшићу и на путу према Пљевљима биле постављене страже састављене од комуниста — да благовремено јаве у случају да дође до откривања конференције и доласка жандармеријских и полицијских органа од Никшића и Пљеваља. Исто тако била је упостављена веза у пошти у Жабљаку, ради обавјештења у случају откривања мјеста одржавања конференције. Осим тога, праћено је кретање жандарма у Жабљаку. Мјесни комитет КПЈ за Шавник био је чак предвидио — за случај откривања мјеста и згра-

де у којој се одржава конференција и бројно јаке интервенције жандармерије и полицијских органа од Пљеваља и Никшића, као и жандармеријских станица са територије дурмиторског подручја — да комунисти и скојевци мобилишу народ да се силом супротставе хапшењу учесника конференције.

У склопу припрема Покрајинске конференције одржана је и Мјесна конференција КПЈ за срез шавнички и то у Ковачкој Долини (околина Жабљака), у кући Зелена Ковачевића. На конференцији је анализиран рад Партије и Скоја у том крају, оцјењена пријетећа опасност по независност земље, прихваћене одлуке новог руководства у погледу јединства, дисциплине, одговорности, свестраног рада, идеолошко-политичког уздизања чланства и друго. На конференцији је дошла до изражаја јединственост — како у оцјени рада организације, и политичке ситуације, тако и усвојеног програма будућег рада и избора новог руководства и делегата за Покрајинску конференцију. На конференцији је изабран Мјесни комитет КПЈ Шавник на челу са секретаром Давидом Лаушевићем. За делегата Покрајинске конференције изабран је Мињаш Минић, радник из Ускока.

Након припрема и избора делегата, у Барама Жугића је одржана Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију. Радила је од 7. до 9. августа 1940. године, уз присуство генералног секретара Комунистичке партије Југославије Јосипа Броза Тита. Конференцији су присуствовала 34 лица, од којих 33 са рјешавајућим правом гласа, а један (Богдан Котлица) као посматрач. Од 33 лица са рјешавајућим правом гласа било је 16 изабраних делегата (3 радника, 8 интелектуалаца, 5 сељака) у партијским организацијама, 12 руководећих лица КПЈ у Црној Гори (5 радника, 5 интелектуалаца, 2 сељака), два делегата Централног комитета КПЈ (Тито и Милутиновић), два делегата (инструктора) ЦК Партије (Попивода) и Скоја (Поповић) и један делегат по позиву (Лазар Ђуровић). Од жена Конференцији је као делегат присуствовала Лидија Јовановић. Изабрани делегати и руководећа лица Партије и Скоја представљали су око 1.000 чланова КПЈ и око 3.000 чланова Скоја у Црној Гори. Био је ово скуп који је представљао највећи број црногорских комуниста у условима илегалног рада до тада, уз присуство генералног секретара Комунистичке партије Југославије.

На Конференцији су поднесени реферати: Политички — Благо Јовановић, Организациони — Крсто Попивода, О синдикатима — Божо Љумовић, О селу — Иван Милутиновић, О Скоју — Будо Томовић, О раду међу женама — Бранко Петричевић. Након реферата вођена је веома жива дискусија. У раду Конференције активно је учествовао и Тито. Његово присуство било је од великог значаја, како за одлуке Конференције тако и за објашњења неких питања из рада Комунистичке партије Југославије.

Разматрајући политичке прилике у земљи и свијету, Конференција је оцијенила као најважније задатке Комунистичке партије у Црној Гори: „1) упорна борба за изградњу, јачање и чистоћу наше партијске организације; 2) остварење јединства радничке класе под руководством наше Партије; 3) остварење борбеног савеза радника и сељака као главне снаге за окупљање најширих народних маса; 4) неуморна борба за слободу и равноправност свих угњетених народа“. Конференција је оцијенила да се ови захтјеви могу остварити: „у борби против империјалистичког рата, против буржоаских великосрпских агената, социјалдемократских вођа, у борби против режимских и послодавачких агената у Југорасу и свих оних који покушавају да потчине класу капиталистичкој класи и да ометају економске борбе и борбено јединство радничке класе, пролетаријата у борби за бољи живот радног народа Југославије, у борби против на ријечима сељачких и демократских вођа и вођица, а на дјелу непријатеља сељаштва и средњих слојева, као и њихових агената како у редовима радничке класе тако и изван њихових редова као и агената страних империјалиста у првом реду талијанског вођства Црногорске федералистичке странке као и бегова и барјактара на Косову и Метохији као агената разних империјалиста — као главних непријатеља радничке класе и радног народа Црне Горе, Боке, Санџака, Косова и Метохије“.

На Конференцији је указано и на пропусте Партије у Црној Гори између двије покрајинске конференције.

Конференција је широко анализирала дјелатност Партије међу омладином, у синдикатима, на селу, међу женама, као и питања кадрова, партијске технике и пропаганде, борбе против бијелог терора, против скупоће и ратних лихвара, борбе за ослонац на Совјетски Савез и остварење пакта о узајамној помоћи са њим. Након свестране анализе, Конференција је усвојила закључке о будућем раду Партије на свим овим секторима рада.

Конференција је анализирала и организационо стање Партије у Црној Гори. У вези са овим питањем изложени су у 9 тачака задаци Партије и њеног новоизабраног руководства у наредном периоду.

На Конференцији је изабрано 10 делегата за Пету земаљску конференцију (Божо Љумовић, Видо Ускоковић, Душан Кораћ, Никола Лекић, Боро Вукмировић, Миладин Поповић, Јован-Брђо Ковачевић, Љубо Клисић, Милан Куч, Будо Томовић). Изабран је и нови Покрајински комитет, на челу са Божом Љумовићем.

Покрајинска конференција је имала вишеструк значај за рад Партије у Црној Гори. По опсегу припрема, броју и саставу делегата, по карактеру анализираних питања и донесених одлука, она се може упоредити, за оне услове, са конгресом. Одлуке Конференције још више су комплетирале одлукама Пете земаљске конференције КПЈ.

Након завршетка Конференције делегати су се вратили на своје терене према раније усвојеном плану. Били су задовољни радом и успјехом Конференције. Исто тако били су задовољни организацијом шиховог дочека, смјештаја и повратка.

Тито је имао прилику да од делегата више сазна о раду Партије и револуционарног покрета у Црној Гори. Он је био задовољан и стањем Партије и радом њене Конференције.

Након завршетка Конференције Тито је остао још један дан у Жабљаку. Са њим је био Иван Милутиновић. Из Жабљака је Тито отпутовао 11. августа 1940. године у Пљевља, одакле је наставио пут до Рудог. Тиме је завршен његов тадашњи боравак у Црној Гори.

ВУДИМИР МИЛИЧИЋ

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ УСТАНКА У ДУРМИТОРСКОМ КРАЈУ 1941. ГОДИНЕ

Народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у Југославији имају своје дубоке и разноврсне коријене у ранијим друштвеним, економским и политичким односима, који су присутни и у периоду припрема, покретања и тока устанка. Циљ овога рада је да укаже на те коријене у дурмиторском крају¹ и, у вези с тим, на услове у којима су се вршиле припреме и покретање устанка, без претензија да прати развитак устанка у дужем временском распону.

Дурмитерско подручје захвата сјеверозападни, изразито планиноки дио СР Црне Горе од око 1.950 кт², од чега су њиве и ливаде заузимале 16.055 ха. Остала поршина отпадала је на пашњаке, шуме и непродуктивно земљиште. Главна природна богатства представљају ријеке, пространи планински пашњаци и велики комплекси листопадних и четинарских шума. Конфигурација земљишта и климатски услови нимало нијесу били наклоњени развитку макар једног већег градског насеља. Отуда је од 27.000 становника у 1940. години близу 95% чинило сељаштво, коме је главно занимање било екстензивно сточарство, послије кога је по значају долазила на друго мјесто земљорадња, док је кућна радиност била узгредна грана привређивања. Основна карактеристика сељачког посједа била је велика уситњеност, о чему свједочи податак да су 1931. године од 4.142 домаћинства њих 2.882 имала газдинства величине до 5 ха, 833 између 5 и 10 ха, 355 од 10 до 20 ха, 60 од 20 до 50 ха, 4 од 50 до 100 ха и свега два преко 100 ха. Када се има у виду да је квалитет зем-

¹ У овом раду под појмом дурмиторски крај подразумијева се подручје предратног шавничког среза, у чији су састав улазили Шаранци, Језера, Дробњак, Ускоци, Пивска планина и Пивска жупа.

ље био претежно доста слаб, онда произлази да је 90% сеоског живља било сиромашног имовног стања, 8,57% средње имовног стања и само 1,43% имућног.^{1а} Процес уситњавања сеоских газдинстава и, с тим у вези, пауперизација и пролетаризација сеоског друштва нијесу заустављени све до 1941. Низак животни стандард сељаштва пратили су висок наталитет и многочланост породица, што је карактеристично за привредно неразвијене средине свих времена и свих друштвених система, чиме су још више увећаване тешкоће са којима се село сучељавало. Очигледно је да је дурмиторско село међуратног периода патило од аграрне пренасељености, да је сељака притискало немашина и да се он није могао надати побољшању свог социјалног положаја у оквиру капиталистичког друштва.

Минијатурна сељачка газдинства са екстензивним начином гајења стоке и обраде земље својим сиротињским приходима подмиривала су потребе власника у најбољем случају за неколика мјесеца у години. Услед тога, велика већина сеоског живља била је принуђена да тражи допунска врела прихода ступањем, под крајње неповољним условима, у најамничке, надничарске, наполичарске и двотрећинске односе код имућнијих сељака, запошљавањем као сезонска радна снага у предузећима за експлоатацију шуме и за изградњу путева и задуживањем код сеоских и градских трговаца-зеленаша. Радни услови надничара били су веома тешки, с обзиром на то да се радно вријеме кретало обично од 14 до 16 часова дневно у лјетним мјесецима, да су оруђа за рад била власништво надничара, да је исхрана била неквалитетна и да висина најамнине није била адекватна напорном раду. До ког су степена ишли експлоатација и нечовјечно поступање са надничарима најбоље говори податак да је тридесетих година у селу Унчу на Пивској планини заби-

* лежен несвакидашњи случај: један надничар радио је цијели јесењи дан на чишћењу штале за флашу сурутке, о чему се и данас прича. Ни тако тешка зарада није била увијек сигурна, пошто је за вријеме сезоне кошевине, када су могућности за зараду биле највеће, мјесним надничарима озбиљно конкурисала јефтинија радна снага из граничних дјелова Босне и Санџака. Између ове двије категорије надничара никада није дошло до сарадње на класној бази, у циљу организовања заједничке акције за побољшање радних услова. Експлоатацији су били изложени и жене и дјеца. Жене су коришћене у пољопривредним радовима, док су дјеца ступала у најамничку службу код сеоских газда на дуже вријеме као чобани и кућна служинчад, радећи обично за храну. Тако су сви узраси сиромашног, па добрим дијелом и средњег сељаштва, били изложени грубој експло-

^{1а} Статистички годишњак Краљевине Југославије, Београд 1930, 6; Пољопривредна годишња статистика, Београд 1934, 120, 121, 132 и 133; Алманах — шематизам Зетске бановине, Сарајево 1931, 133 и 136.

атацији од стране имућнијих сељака.² Положај сеоских надничара и најамника био је тим тежи што нијесу били социјално осигурани за случај болести и унесрећења на раду и што нијесу имали своје организације преко које би се организовано борили за заштиту својих социјалних интереса.

Наполичарски и наполичарству слични односи били су веома распрострањени у дурмиторском крају. У селима гдје је аграрна пренасељеност била наглашенија сиромашни сељаци су узимали на обраду земљу под условима који су власнику обезбјеђивали двије трећине прихода. Овим се никако нијесу исцрпљивали сви облици експлоатације сиромашног дијела сеоског друштва. Наиме, сеоске газде су практиковале да сиромашним сељацима дају у зајам људску и сточну храну и новац уз високе камате, обавезујући их, уз то, да им бесплатно раде на имању дан, два и више, зависно од висине позајмице. Као гаранцију да ће дуг вратити на вријеме, сеоски паупери су зајмодавцу давали у залог и посљедње парче своје земље, па су многи од њих тако постали беземљашки.³ Потребно је истаћи да већина имућних сељака, гледано шире, није располагала знатнијим капиталом, због чега је експлоатација осиромашеног сељаштва била грубља и заснивала се на патријархалној основи.

Из свега напријед изложеног намеће се закључак да се та-нак слој богатих сељака изродио у безобзирне експлоататоре, који су држали у економској зависности скоро сво остало сеоско становништво. Класне супротности на дурмиторском селу, што је иначе карактеристично за село уопште у Црној Гори, биле су више него очигледне, само што нијесу добијале оштрије форме класних сукоба који карактеришу односе између радничке класе и буржоазије.

Капитал из Београда, Сарајева, Дубровника и Старог Бечеја рано се заинтересовао за дурмиторске шуме, чија му је експлоатација обећавала високе добити, баш као што је сељаштво у томе видјело врело допунских прихода. Интензивнијој експлоатацији језеро-шаранских, тепачких, сушичких, мратињско-крушевских и жупопивских шума, које се простиру с лијеве стране ријеке Таре, у близини Његовуђе, у кањону Сушице и Пиве и на планини Војнику и Голији, и које су биле заједничко братственичко, сеоско и племенско власништво, приступљено је послје 1918. Експлоатацију шума на овом подручју вршила су браћа Марићи из Колашина, „Тара“ Владимира Мерћепца и др. из Сарајева, „Тара“ а. д. за производњу и трговину дрветом из

² Будимир Ниличић, *Прилог проучавању историје дурмиторског краја између два свјетска рата*, „Историјски записи“, књ. XVII, св. 3—4, 1970, 358 и 359.

³ Спасоје Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959, 72—75; Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, „Српски етнографски зборник“, књ. LIX, Насеља и порекло становништва, књ. 31, Београд 1949, 430.

Сарајева, сарајевски индустријалац Владимир Сушић, шумско-индустријска предузећа „Варда“, „Дурмитор“ и „Шипад“ из Сарајева, Индустрија дрвета Хајдар Чекро из Сарајева, Трговинска фирма Спасоје Јовичић и браћа из Сарајева, „Зета“ а. д. из Београда, „Омбла“ а. д. из Београда, београдски индустријалац Радомир Шајковић и Бачко индустријско и трговачко а. д. из Старог Бечеја. Продајна цијена за четинарска стабла пречника изнад 32 ст кретала се од 18 до 22 динара, а за листопадна стабла од 6 до 18 динара. Купци се нијесу задовољавали добити оствареном јефтином куповином, већ су приступали продаји својих уговорних права другим интересентима, по цијенама које су биле веће за пет и више пута од првобитних. Тако су „Варда“, Владимир Сушић и други предузетници само на препродаји језеро-шаранских шума остварили чисту добит од преко 5,000.000 динара. „Зета“ а. д. је 1934. откупила жупопивске шуме у планини Војнику по цијени од 22 динара за четинарско и 18 динара за листопадно стабло, да би 1938. своја уговорна права о искоришћавању ових шума продала „Омбли“ а. д. по цијени од 112 динара по стаблу. За сва наведена шумско-индустријска предузећа заједничко је да су им суфинансијери били страни капиталисти, да су испод цијене откупила право експлоатације великих шумских комплекса, да су спроводила крајње нерационалну експлоатацију, да су бесправно посјекла велике количине дрвета, да нијесу плаћала прописане шумске таксе, да купопродајне уговоре нијесу достављала на одобрење надлежним властима и да се нијесу придржавала законских прописа о обавезном вјештачком пошумљавању терена на којима су вршила експлоатацију шума, у чему су им ишли на руку до гуще корумпирани органи власти. На страни предузетника био је сав државни апарат, због чега покушај власника жупопивских, језеро-шаранских и тепачких шума да заштите своје интересе и спријече бесправно уништавање шуме не само да није имао успјеха већ су сељаци штавише хапшени и батинани од стране жандарма. Нерационална експлоатација запрјетила је на многим мјестима претварањем шумских површина у голети, за шта убједљив примјер пружа шума Зминица код Његовуће, гдје је после завршене експлоатације остало преко пет пута мање стабала пречника изнад 32 ст по хектару него што је законом предвиђено. Ништа мање није илустративан ни примјер шуме Дурије, Јелава и Рељиног брда у шаранској општини, гдје је шумско-индустријско предузеће „Дурмитор“ поред одобрених 1.355 стабала бесправно посјекло још 6.491 стабло.⁴

⁴ Статистика шума и шумске привреде, Београд 1940, 28, 29, 50, 92, 93 и 94; „Слободна мисао“, Никшић, бр. 13 од 29/3-1931, бр. 30 од 26/7-1931, бр. 49 од 23/12-1934, бр. 25 од 28/7-1935, бр. 37 од 27/10-1935, бр. 9 од 1/3-1936, бр. 32 од 15/8-1937, бр. 36 од 12/9-1937, бр. 38 од 26/9-1937, бр. 39 од 3/10-1937, и бр. 42 од 24/10-1937; Др Душан Вучковић, *Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, Титоград 1965, 123, 124, 225—288.

Нерационално искоришћавање шумских богатстава није могло проћи без исто тако прекомјерне експлоатације радне снаге регрутоване из редова релативно прекобројног сеоског становништва дурмиторског краја, никшићког среза и граничних дјелова Босне и Санџака. Радни услови на шумским радилиштима били су више него тешки, о чему говори представка Подружнице Савеза дрводјелских радника у Фочи из 1934. Повјереништву Радничке коморе у Подгорици, у којој се констатује да код Трговачке фирме Спасоје Јовичић и браћа у Сушици радно вријеме траје од ране зоре до мрклог мрака, да су радничке зараде ниске, да предузетник избјегава социјално осигурање радника за случај болести и унесрећења на раду, да су заведене новчане казне за повреду радне дисциплине, да су раднички станови нехигијенски, да на радилишту не постоје приручна аптека и средства хигијенско-техничке заштите радника од повреда на раду и да предузеће експлоатише раднике продајом овима животних намирница из својих магацина по максималним цијенама. Ништа бољи радни и плаћевни услови нијесу били ни на изградњи пута Шавник — Жабљак — Пљевља и Никшић — Горња Брезна. Код таквог стања ствари класни сукоби су били неизбјежни. Између 1935. и 1939. године организована су два штрајка радника на изградњи пута Жабљак — Пљевља и Никшић — Горња Брезна, два штрајка на шумским радилиштима у Шаранцима и протестни због радника запослених код шумско-индустријског предузећа „Омбла“ а. д. у Војнику. Сва четири штрајка избила су због ниске најамнине, неуредне исплате радничких принадежности, дугог радног времена, отпуштања радника са посла без отказног рока, скупоће животних намирница у радничком конзуму, лоших смјештајних услова, небриге предузетника за обезбјеђење хигијенско-техничке заштите радника на раду и шиканирања радног особља. У свих пет акција радници су испољили висок степен класне солидарности. Тако су се мјесни радници старали о исхрани и смјештају радника са стране. Захваљујући томе, сва четири штрајка завршена су пуном побједом штрајкача. Прве успјеле радничке акције у дурмиторском крају, у чијем је организовању КПЈ била активно ангажована, оставиле су снажан утисак на сељаштво, коме су до тада такве акције биле непознате.⁵

Из свега изложеног види се да су капиталистички друштвени односи изазвали силне поремећаје на дурмиторском селу, које је било изложено вишеструкој експлоатацији: од сеоских газда, градских трговаца-зеленаша, предузећа за експлоатацију шуме и изградњу путева, као и државе којој је плаћало порезе.

⁵ „Глас слободе“, орган Социјалистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, бр. 42 од 18 10-1923; „Радничке новине“, Београд, бр. 38/1938; „Глас Црне Горе“, бр. 2 од 1/12-1939; „Слободна мисао“, бр. 15 од 17/4-1932, бр. 16 од 1/5-1935, бр. 25 од 28/7-1935, бр. 8 од 28/2-1937. и бр. 18 од 9/5-1937; Др Душан Вучковић, н. дј., 454, 462, 463 и 464.

Како је неразвијена југословенска привреда апсорбовала само мањи дио пролетаризованих и пауперизованих маса села и града, а високоразвијене капиталистичке земље после 1918. ограничиле усељавање на минимум, то је економски упропашћени дио сељаштва снагом економских закона био осуђен на везаност за свој патуљаста посјед, који је задавао више бриге него што је давао користи. Неродне године и економска криза тридесетих година још више су погоршавали ионако тежак положај сељаштва, од кога се само незнатан број успио да извуче из канџи пауперизма миграцијом у Војводину, Косово, Санџак, Босну и Србију.

Природни пратилац пауперизма су непросвијећеност и културна заосталост становништва. Друкчије није могло бити ни у дурмиторском крају, гдје је 1930. једна школа долазила на 637 становника и 53 кпп², гдје је свега 46% дјеце дорасле за основну школу било обухваћено школовањем и гдје је неписмених лица изнад 11 година старости износио 8.403 према 6.990 писмених. Жеља многих родитеља да им дјеца после завршене основне школе наставе школовање у средњим школама и на факултетима како би себи обезбиједила спокојнији живот није могла да се оствари из материјалних разлога. У средње школе и на факултете уписивала су се по правилу дјеца имућних и средње имућних сељака, док су само ријетки појединци из редова сиромашног сељаштва успијевали да стекну више образовање. Сиромаштво, сујеверје, здравствена непросвијећеност и неразвијеност здравствене службе погодвали су ширењу заразних болести, које су за вријеме већих привредних поремећаја односиле бројне жртве.⁸

Колико је пауперизовано сељаштво било свјесно потребе насилног уништења класног друштва тешко је рећи, јер у том правцу нијесу вршена посебна истраживања. Евидентна је чињеница да је оно имало доста ваљаних разлога за незадовољство својим економским и друштвеним положајем, што је утирало пут његовој спознаји о правим узроцима неједнакости друштвених услова живота непосредних произвођача и економски владајуће капиталистичке класе и о путевима превазилажења класних неједнакости. Но, пут до те спасоносне спознаје био је трновит и скупо је плаћан. Пуне двије деценије буржоаске политичке странке, чији изборни програми нијесу шкртарили у обећањима у погледу избављења из тегобног положаја, играле су у разним изборима доминантну улогу. Уколико се у почетку сеоски живаљ и заносио илузијом да ће у савезништву са овом или оном буржоаском странком остварити своје социјалне тежње, животна стварност га је касније увјерила да такве планове најмање може везивати за буржоаске политичке структуре. Сељаштво дурмиторског краја испољавало је свој револт против постојећих друштвених прилика масовним апстинирањем од из-

⁸ Будимир Миличић, н. дј., 372 и 373.

ласка на изборе и гласањем за кандидате буржоаске опозиције. Тако је на изборима за посланике Народне скупштине 5. маја 1935. од 6.467 бирача гласалј свега 4.887, или 75,57%, и то за листу Богољуба Јевтића 64,95%, за опозициону листу др Влатка Мачека 27,78%, за листу Димитрија Љотића 5,37% и за листу Божицара Максимовића 0,9%. Годину дана касније, на општинским изборима од 22. новембра 1936, листа Удружене опозиције добила је 2.846 гласова, а листа ЈРЗ свега 818 (без планинописке општине у оба случаја). Како се Удружена опозиција као представник одређених слојева буржоазије није могла истински борити за сељачке интересе, њен утицај на селу касније је постепено опадао.⁷

Чињеница да је сељаштво приликом разних избора гласало за кандидате буржоаских странака ни у ком случају не значи његову приврженост идеалима буржоаског друштва, већ је то преваходно резултат недемократских друштвених односа у којима није било мјеста за легално дјеловање КПЈ као једине друштвене снаге која се истински борила за заштиту интереса радних слојева друштва. Колико је то тачно — недвосмислено потврђују резултати избора за Конституанту од 28. новембра 1920, на којима је за комунистичку листу у овом крају од укупно 2.670 бирача гласао 1.341. Интересантно је да су у Пиви од 2.083 бирача за комунистичку листу гласала свега 52, за буржоаске кандидате 357, док су се 1.324 уздржала од гласања. Нема сумње да би КПЈ у наредним годинама остварила далеко јачи утицај на сеоски живаљ да Обзномом 29/30. децембра 1920. није стављена ван закона и натјерана у илегалност. Иако све до 1934. у дурмиторском крају није постојала илегална комунистичка организација, Партија је налазила начина да издавањем прогласа, летака и усменом пропагандом својих активиста, нарочито за вријеме разних избора, допре до сељака. Што на изборима од 18. марта 1923. г., 8. фебруара 1925. и 11. септембра 1927 (на којима је учествовала под именом Независна радничка партија, Партија радника и сељака и Републикански радничко-сељачки савез, добивши 28 до 54 гласа) није постигла већи успјех — узрок су били систематско онемогућавање од стране власти да она развије слободну предизборну агитацију и притисак на сељаке да не смију гласати за комунистичке кандидате.⁸

⁷ „Радни народ“, бр. 6 од 15/9-1927. и бр. 8 од 15/10-1927; „Слободна мисао“, бр. 46 од 22/11-1936, бр. 47 од 12/12-1937. и бр. 1 од 6/1-1939; Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године, Београд 1938, 110.

⁸ Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца извршених на дан 28. новембра 1920. године, Београд 1921; Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 18. марта 1923 године, Београд 1924, 124 и 125; Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 8. фебруара 1925. године, Београд 1926, 123 и 124; Статистика избора народних посланика Краље-

Само учешће у изборима и пропаганда преко прогласа, летака и штампе (без изградње партијског апарата) нијесу могли обезбиједити КПЈ чвршће повезивање са радним слојевима села, па се 1934. приступило оснивању партијских организација у дурмиторском крају, тако да су до краја 1935. формирана три мјесна комитета КПЈ, и то у Шавнику, Жабљаку и Пиви. У склопу опште акције КПЈ за стварање антифашистичког и демократског покрета од свих слободољубивих снага, Партија је средином 1935. дала иницијативу за оснивање легалне Јединствене радничке партије Југославије (ЈРПЈ), са задатком окупљања свих демократских снага на народнофронтовској политичкој платформи у борби против фашизма, ратне опасности и ненародних режима, а за демократске слободе, укидање Закона о заштити државе, расписивање скупштинских избора, побољшање животних услова широких народних маса и успостављање дипломатских односа и савеза са СССР-ом. Тако су 1935. формиран мјесни комитет ЈРПЈ у Шавнику и Пиви, као и већи број актива Народног фронта слободе. Успјешан поход КПЈ у циљу политичког освајања радних слојева друштва и јачање демократског покрета прекинут је за извјесно вријеме полицијском провалом почетком 1936, када су откривене и партијске организације у дурмиторском крају и извршено хапшење скоро свих њихових чланова, који су предати Државном суду за заштиту државе и осуђени на коаће и дуже временске казне. Када је послје тога приступљено обнови партијске организације у дурмиторском крају за сада није могуће тачно утврдити, али је највјероватније да је до тога дошло крајем 1937. или почетком 1938, од када се запажају живља активност комуниста на селу и јачи политички покрет сељака. У времену између 1938. и 1941. формиран је МК КПЈ и МК СКОЈ-а за тадашњи шавнички срез, као и више партијских и скојевских ћелија и симпатизерских група КПЈ у Језерима, Шаранцима, Дробњаку, Ускоцима, Пивској жупи и Пивској планини. У вријеме априлског слома Краљевине Југославије у дурмиторском крају било је око 40 чланова КПЈ и преко 200 чланова СКОЈ-а, чији се број до избијања устанка знатно увећао пријемом нових чланова и доласком на ово подручје по партијском задатку и на друге начине већег броја комуниста из разних крајева земље, гдје су раније били отишли ради запослења и школовања.

Бројчана снага КПЈ у дурмиторском крају ни изблиза није одговарала њеном политичком утицају међу сељаштвом, који је заиста био импозантан. Између 1935. и 1941. године Партија је организовала преко 16 крупнијих акција, и то: масовно присуствовање сељака опозиционом збору у Никшићу 5. августа 1935; четири штрајка и један протестни збор радника на експлоата-

вине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 11. септембра 1927. године, Београд 1928, 196, 197 и 346; Радоје Пајовић, *Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима*, „Историјски записи“, св. 13/1959, 99—108.

цији шуме и изградњи путева; антифашистичке и антирежимске народне зборове на Жабљаку 18. августа 1935, код Пивског манастира 28. августа исте године, на Трси 2. августа 1937, на Његовуђи 28. августа 1938, у Никшићу 11. септембра 1938, код Пивског манастира 28. августа 1939, на Његовуђи 28. јуна 1940. и у селу Новаковићима крајем 1940, као и антифашистичке демонстрације у Жабљаку и Шавнику 27. марта 1941. На свим зборовима комунисти су се залагали за демократизацију друштвено-политичког живота, спровођење радикалних социјалних реформи, успостављање дипломатских односа и савеза са СССР-ом и борбу против фашизма и фашистичке агресије. Под удар комунистичке критике редовно је долазио друштвени поредак Краљевине Југославије. Ниједан покушај жандарма да онемогуће иступање комуниста на овим зборовима није имао успјеха, јер су сељаци онемогућавали приступ говорницима, због чега је у неколика случаја дошло и до физичког обрачуна између сељака и жандарма. Ради што успјешније пропаганде комунистичких идеја, комунисти-студенти из овог краја су 1939, донијели из Београда шапирограф са комплетним прибором, на коме је умножаван лист „Млади борац“ и растуран по селима.

Комунисти се нијесу ограничили у својој активности само на организовање политичких акција, већ су били и организатори културних манифестација и оснивачи продавница „Сељачке самопомоћи“ на Жабљаку и у Шавнику.⁹ Нимало није случајно што су безмало све политичке акције изведене у љетним мјесецима, јер су по директиви ЦК КПЈ сви студенти комунисти којих је из овог краја био већи број на Универзитету у Београду, имали задатак да за вријеме љетних ферија политички дјелују у свом родном мјесту. Широко заснована политичка активност партијске организације између 1935. и 1941. допринијела је политичкој диференцијацији у сељачким редовима на присталице одлучне борбе против фашизма и за радикалан преображај друштвених односа у Југославији и малобројне поборнике из редова имућних сељака, официрског кора, горњег слоја службеника и чиновника и водеће буржоаске политичке структуре за очување капиталистичког друштвеног поретка, затим чвршћем повезивању КПЈ са сељачким масама, њиховој мобилизацији у борби против фашизма и профашистичких југосло-

⁹ Архив Војноисторијског института (АВИИ), Београд, к. 2002, рег. бр. 1-22/4, стен. бел.; „Слободна мисао“, бр. 29 од 1/9-1935; Батрић Јовановић, *Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919—1941*, Београд 1959, 111, 121, 189, 204, 218, 226, 227, 229, 301 и 302; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945*, Београд 1966, 14—18; Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, „Војноисторијски гласник“, Београд, бр. 2/1952, 5, 7 и 8; Др Обрен Благојевић, *Неке акције у Пиви у годгшама 1935—1937*, „Историјски записи“, 4/1966, 605—611; Нико С. Мартиновић, *Масовна политичка хапшења и Белведерски догађај 1936. године*, „Историјски записи“, књ. IX, 1953, 139 и 144.

венских режима, и јачању револуционарно-демократског покрета на селу, захваљујући чему је огромна већина сељаштва дурмиторског краја дочекала мартовске догађаје и априлску агресију фашистичке Њемачке, Италије и њихових сателита на Југославију спремно да се бори на живот и смрт против страних завојевача и домаћих квислинга.

Жалостан крај Краљевине Југославије, окупација и комадање земље, стварање квислиншких творевина, враћање изгладњелих, подераних и измрцварених војника са фронтова и долазак избјеглица из Војводине, Босне и са Косова и паника коју су ови сијали својим причама — остављали су мучан утисак на сеоско становништво и наметнули му потребу хитне набавке оружја. Пошто су залихе прехранбених производа код највећег броја домаћинстава биле минималне, сељаци су, знајући да ће снабдијевање тим производима у ратним условима бити нередовно и тешко, упоредо са набавком оружја ужурбано радили на обезбјеђењу извјесне количине животних намирница куповином у сусједним градовима — Фочи, Пљевљима и Никшићу. Био је то покушај да се избјеше судбина оних генерација које су за вријеме првог свјетског рата масовно страдале од глади и разних болештина, тих редовних сапутника свих ратова.¹⁰

Дурмиторско подручје као интегрални дио Црне Горе ушло је по окупацији у италијанску интересну сферу, али из техничких разлога није одмах запосједнуто, тако да су у међувремену од априлског слома до италијанске окупације органи раније власти номинално наставили да обављају своје функције.

Једина друштвена снага која је остала присебна у априлским догађајима била је КПЈ. Она је предузела све да очува ред по селима и расвијетли узроке априлског слома, отварајући

I сељаштву и осталим напредним снагама друштва перспективу изласка из нимало једноставне ситуације покретањем оружане борбе против окупатора и домаћих колаборациониста. Да би се успјешно извршиле припреме за покретање оружане борбе и осујетила настојања Италијана да преко својих приврженика обезбиједе несметано господарење дурмиторским подручјем, МК КПЈ Шавник је уочио да је прије свега потребно омасовити постојеће партијске и скојевске организације, а затим формирати нове, у свим мјестима гдје за то постоје објективни услови. Преко партијских и скојевских ћелија требало је развити агитацију широких размјера, са циљем да се становништво политички припреми за предстојећу оружану борбу. У том циљу приступило се у другој половини маја и у току јуна 1941. формирању нових

¹⁰ АВИИ, к. 2002, рег. бр. 1-22/4 и 1-15/8, стен. бел.; Исто, к. 2004 А, рег. бр. 1-35/16 и 1-1/20, стен. бел.; Батрић Јовановић, н. дј., 299; Обрад Цицмил, н. дј., 17; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 25; Бранко Перовић, н. дј., 8; Мијушко Шибалић, *Устанички дани на Жабљаку 1941. године*, „Историјски записи“, књ. VII, св. 1-3/1951, 148.

партијских и скојевских ћелија. У КПЈ су првенствено примани чланови СКОЈ-а и симпатизерских група. Ово посљедње је нарочито практиковано у западном дијелу дурмиторскога краја, гдје све до прољећа 1941. није било организација КПЈ и СКОЈ-а. Већ у јуну 1941. у Ускоцима су постојале двије партијске ћелије са 13 чланова, на Пивској планини двије са 7 чланова, у Пивској жупи три са 10 чланова, у дурмиторској општини двије са 14 чланова, а у Шаранцима је било 10 чланова Партије, као и у Дробњаку.¹¹ Новопримљени чланови КПЈ нијесу били идеолошки довољно изграђени, због чега се морало посветити више пажње проради партијских директива и малобројне марксистичке литературе са њима. У циљу хпто успјешнијег политичког дјеловања на терену, у јуну 1941. формиран су општински комитети на подручју свих бивших општина. Рад општинских комитета Пивска жупа и Пивска планина обједињавао је Рејонски комитет КПЈ Пива, који је највјероватније формиран у другој половини јуна 1941. У погледу састава РК КПЈ Пива мемоарска грађа није јединствена, јер су према једној чланови Комитета били Вељко Мићановић, Радивоје Дакић, Радоје Тадић и Перо Жарковић, а према другој — Вељко Мићановић, др Обрен Благојевић и Милан Мићановић.¹²

Упоредо са изградњом и јачањем партијске организације одвијао се рад на изградњи скојевске организације, чији су чланови већином били из редова полуписмене сеоске омладине, од које је у наредним акцијама требало изграђивати прекаљене борце и руководиоце револуције. Релативно низак ниво образовања омладина је надокнађивала својим жаром и ентузијазмом, с којим је ступала у сваку акцију, захваљујући чему је успјела да постане моторна снага НОП-а у дурмиторском крају. Нагли прилив великог броја омладине у скојевске редове условио је формирање општинских комитета СКОЈ-а у свим општинама и интензивнији рад на идеолошко-политичком уздизању скојеваца.¹³

У времену од средине маја до избијања устанка 1941. МК КПЈ и МК СКОЈ-а Шавник одржали су више састанака и савјетовања, посвећених анализи политичке ситуације у свијету и земљи са посебним освртом на политичке прилике у дурмиторском крају и суеједним срезовима, току припрема за покретање устанка, проради директива виших партијских форума, доношењу закључака о организационом учвршћењу партијске и скојевске организације и формама политичког дјеловања у циљу очувања политичког јединства становништва и онемогућавања активности снага које су се експонирале као отворени или прикривени противници народноослободилачке борбе, разради плана ликвидације италијанско-жандармеријских посада и разма-

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ исто.

трању питања изградње устаничких органа војне и цивилне власти. Спроводећи директиве ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, Мјесни комитет КПЈ Шавник рано је приступио евиденцији оружја код народа и образовању борбених група састављених од комуниста, скојеваца и пробраних ванпартијаца. Таквих група формирано је 35, са око 450 бораца, с тим што су у источном дијелу дурмиторског подручја, гдје је комунистички утицај био и одраније јачи, биле бројније и масовније неш у Пиви. Масовније обухватање сељаштва војним припремама изостало је због тога да се Италијанима не би прије времена откриле намјере комуниста и на тај начин им се пружила шанса да појачају своје војне посаде и што се рачунало са реалном претпоставком да ће се сељаштво послје ликвидирања италијанско-жандармеријских посада лакше мобилисати у борбу на страни устапља. Са борбеним групама је свакодневно вршена обука у руковању оружјем и рађено је политички.¹⁴

Паралелно са радом на формирању борбених група, војној сбуци и прикупљању података о количини оружја, МК КПЈ Шавник је одржавањем сеоских конференција и контактирањем са појединцима спроводио широку политичку агитацију међу становништвом, објашњавао праве циљеве италијанске окупације Црне Горе, указивао на потребу очувања народног јединства, ненасиједања окупаторској пропаганди и покретања ослободилачке борбе и раскринкавао присталице колаборације са страним скупаторима и политике чекања, који су својим капитулантским држањем уносили у народ дезоријентацију, деморализацију и невјерицу у успјех оружане борбе.¹⁵

Непосредно послје напада Њемачке на СССР 22. јуна 1941. ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак издао је проглас којим је позвао црногорски народ у борбу против страних завојевача и њихових домаћих сарадника. Прогласом су позвани радници и сељаци да остваре борбени савез „у борби за остварење совјетске власти и коначни обрачун са кагшталистичким системом који у себи носи клице (империјалистичких) ратова и свих зала“ које их притискују.¹⁶ Поводом новонастале ситуације, МК КПЈ и МК СКОЈ-а Шавник одржали су почетком јула шире савјетовање у Барама Жугића, на коме су проучени прогласи и директиве ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, извршена анализа политичке ситуације у сусједним срезовима, са посебним освртом на прилике у гатачком и фочанском срезу.

¹⁴ АВИИ, к. 2002, рег. бр. 1-22/4 и 1-15/8, стен. бел.; Исто, к. 2004, А, рег. бр. 1-19/9, 1-1/16 до 1-35/16 и 1-1/20, стен. бел.; Обрад Цицмил, н. дј., 24—31; Перо Крстајић, н. дј., 28—33; Бранко Перовић, н. дј., 14 и 15; Мијужко Шибалић, н. дј., 148; Јанко Тадић, *Жуповицки партизански батаљон у устанку 1941. године*. Устанак народа Југославије, књ. II, Београд, 1964, 39—64.

¹⁵ АВИИ, к. 2002, рег. бр. 1-22/4 и 1-15/8, стен. бел.; Исто, к. 2004, А, рег. бр. 1-35/16 и 1-1/20, стен. бел.

¹⁶ *Зборник НОР*, III, 1, док. 1.

и усвојен закључак да се убрзају војне и политичке припреме за покретање оружане борбе и да се изврши шире окупљање омладине око СКОЈ-а на платформи народноослободилачке борбе.¹⁷ Са закључцима савјетовања упознато је цјелокупно партијско и скојевско чланство и ангажовано на њиховом спровођењу у живот.

У припремној фази устанка одвијала се драматична борба између присталица колаборације са Италијанима и заговарача политике чекања, с једне стране, и комуниста, који су се залагали за непомирљиву борбу против окупатора, с друге стране. Од крајњег исхода борбе између ове двије политичке струје умногоме је зависило држање осталог становништва. И једни и други су се трудили свим силама да за своју концепцију односа према Италијанима придобију што већи број сељаштва, у ком циљу организују масовне народне зборове на којима покушавају да докажу исправност својих ставова. Поборници политике колаборације и капитуланства у својим иступима главно тежиште су бацили на доказивање нереалности и безизгледности сваке врсте отпора у условима изразите војне доминације италијанских оружаних снага у Црној Гори и да ће због дизања устанка неборачко становништво непотребно доћи под удар репресивних мјера окупационих власти. Међутим, комунисти су успјели да снагом непобитних аргумената обеснаже тврдње својих противника, демаскирајући их као сараднике окупатора који покушавају да под изговором бриге за народ цјелокупно становништво ставе у службу страних окупатора и на тај начин изневијере народне интересе и слободарске традиције дурмиторског краја, што је било довољно да сељаштво масовно определи за програм КПЈ. Претрпјевши убједљив пораз у директном дуелу са комунистима, противници оружане борбе су покушали да одржавањем тајних сељачких зборова предоче сељацима посљедице „комунистичке авантуре“, али у томе нијесу имали успјеха, јер су комунисти благовремено обавјештавани о одржавању таквих зборова, па су својим иступањима успијевали да демаскирају противничку страну.¹⁸

Слабе комуникације, непроходност терена и велики сњежни наноси присилили су Италијане да окупацију дурмиторског подручја одложе до краја маја 1941. У међувремену су покушавали да упућивањем прогласа, агитацијом преко својих присталица и посредством чиновничког апарата Среског начелства Шавник обезбиједје запосиједање овог краја мирним путем. Тако су крајем априла упутили у дурмиторски крај са Цетиња свог поклисара адвоката Тома Кршикапу, са задатком да спрово-

¹⁷ Обрад Цицмил, н. дј., 29; Бранко Перовић, н. дј., 15.

¹⁸ АВИИ, к. 2002, рег. бр. 1-324, 1-15/8, 1-19/9, стен. бел.; Исто, к. 2004 А, рег. бр. 1-35/16 и 1-1/20, стен. бел.; Обрад Цицмил, н. дј., 21 и 22; Перо Крстајић, н. дј., 26; Јанко Тадић, н. дј., 39 и 40; Мијушко Шибалић, н. дј., стр. 148.

веде организацију власти по италијанском укусу. Кршикапина мисија је доживјела потпуни неуспјех. Какво је било расположење Дурмитораца према Италијанима и личностима које су се ставиле у италијанску службу најбоље говори податак да је италијански штићеник Кришкапа морао тајно побјећи у Никшић. Ни Среском начелству није пошло за руком да спроведе у живот италијанске директиве.

Од краја маја до средине јуна 1941. Италијани су не напавши нигдје на отпор успоставили своје војне посаде у Шавнику, Жабљаку, Брезнима, Горанску и Трси. Дочек италијанских посада од стране мјесног становништва био је више него хладан. У Шавнику их је дочекао једино срески начелник са једним полицијским писаром, а у Жабљаку неки свештеник, финанси и жандарми. Сличан пријем био је и у осталим мјестима. У италијанску службу ставио се веома мали број људи. Од отворене сарадње с Италијанима дистанцирао се, штавише, и извјестан број личности који су се раније изјасниле као огорчени противници оружане борбе. Остало становништво избјегавало је сваки контакт како с италијанским војницима тако и с италијанским штићеницима. Италијанска власт остала је на нивоу сједишта италијанских војних посада и контроле комуникација, док су читави комплекси села били изван њеног домета, што је погодно поприпремању устанка.¹⁹

Повољан геополитички положај дурмиторског подручја с аспекта партизанског начина ратовања, тежак социјални положај сељаштва, веома живе традиције борбе за слободу са чијих су се врела кроз вјекове напајале читаве генерације у борби против стране владавине и неправедних друштвених односа који су преференцирали бројчано мали дио друштва на рачун његове огромне већине и од раније остварен снажан утицај КПЈ у редовима сељаштва и интелигенције — учинили су да се становништво дурмиторског краја од првог дана масовно определије и укључи у народноослободилачку борбу и прихвати социјалистичку револуцију као спасоносни лијек против социјалних зала капиталистичког друштвеног поретка, у чему га нијесу могли поколебати ни окупаторско-квислиншка пропаганда, ни једногодишња четничка страховлада, ни масовни њемачко-италијански злочини над цивилним живљем, ни уништавање материјалних добара. Оно је било свјесно да без индивидуалних и колективних жртава, самоодрицања и прегалаштва нема социјалног, политичког и духовног ослобођења од стега класног друштва и стране окупације. Тако се кроз ватру народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције вршило револуционисање свијести сељачких маса, које су на валовима рево-

¹⁹ АВИИ, к. 2002, рег. бр. 1-22/4, 1-15/8 и 1-19/9, стен. бел.; Исто, к. 2004 А, рег. бр. 1-35/16 и 1-1/20, стен. бел.; Обрад Цицмил, н. дј., 20—25; Перо Крстајић, н. дј., стр. 27; Бранко Перовић, н. дј., 10; Јанко Тадић, н. дј., 39; Мијушко Шибалић, н. дј., 146 и 147.

луције провалиле у друштвено-политички живот земље као активан чинилац друштвених збивања и креативна снага извјесније сјутрашњице. Сељаштво је у четворогодишњим револуционарним окршајима на најбољи могући начин демантовало неправедно и у основи погрешно мишљење које је владало о њему — да је конзервативно и тешко приступачно организованој акцији. Јер да је било тако, оно никако не би могло постати главна борбена снага партизанских војних јединица, чије је издржавање падало претежно на село и сељака.

ДР МИРОЉУБ ВАСИЋ

УЛОГА РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ОМЛАДИНСКОГ ПОКРЕТА У
ПРИПРЕМАМА КПЈ ЗА РЕВОЛУЦИЈ (1935—1941)

Сиромаштво извора првог реда и недовољан интензитет научноистраживачких напора главни су узрок што неки значајни догађаји и процеси из историје нашег револуционарног покрета и социјалистичке револуције још нису довољно научно обрађени и оцењени.

Овај научни скуп, са темом „Дурмиторска партизанска република“, несумњиво ће представљати вредан допринос обради једне значајне етапе из историје нашег народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

У свом кратком саопштењу учинили смо покушај да у синтетичкој форми пружимо допринос обради два питања која, иако директно нису везана за тему овог скупа, ипак доприносе њеном бољем разумевању. Односно, покушали смо да укажемо и покажемо: 1) да је Краљевина Југославија у годинама уочи

II светског рата преживљавала дубоку друштвено-политичку кризу, коју владајућа буржоазија није била у стању да реши, јер је решење било могуће једино у једном свеопштем друштвеном расплету — револуцији, и 2) да је револуционарни омладински покрет у Југославији у том периоду, чију је једну од најистуренијих тачака представљао покрет младих под руководством комуниста у Црној Гори, пружио веома значајан допринос припремама КПЈ за социјалистичку револуцију. На такав револуционарно-демократски омладински покрет, предвођен СКОЈ-ем, рачунало је руководство КПЈ, с Јосипом Брозом Титом на челу, када је у лето 1941. године доносило историјску одлуку о дизању оружаног устанка против окупатора, а тиме и отпочињању НОР-а и социјалистичке револуције у Југославији.

ЈЕДАН ОД АСПЕКТА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ КРИЗЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

У нашој историографији већ дуго низ година усвојена је оцена да је Краљевина Југославија преживљавала дубоку друштвено-политичку кризу или (још поједностављенија оцена), да је била трула држава која се као таква у неповрат распала у краткотрајном априлском рату 1941. године, без дубљих анализа многобројних узрока те кризе.

Без претензија да о томе шире говоримо, јер је то веома комплексно питање, још увек недовољно изучено, желимо да укажемо на неке од узрока те кризе.

За време целог постојања Краљевине Југославије један од основних политичких проблема југословенског друштва био је проблем унутрашњег уређења земље и то да ли државни и национални унитаризам, концепција која је победила приликом стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. XII 1918 и санкционисана Видовданским утавом (1921), а још изразитије наглашена Октоисанским уставом (1931), или легализација стварности вишенационалног састава државе и њено преуређење на принципу сложене државе, тј. у федерацију.

Размислилажења око тог питања између буржоаских (грађанских) партија поприимала су и имала вид нетрпељивости и оштрих међупартијских сукоба. Као главни носиоци прве — централистичке концепције могу се сматрати Радикална и Демократска партија, најјаче политичке партије у Србији, а друге — федералистичке концепције: прво, Хрватска републиканска сељачка странка, а потом Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка, односно Сељачко демократска коалиција (СДК) у Хрватској.

Борба за политичку хегемонију, тј. за поделу власти, био је основни садржај политичке активности врхова грађанског друштва. А то није било случајно, јер је поседовање власти пружало велике материјалне и друштвене привилегије, а не и одговорност пред народом за спровођење неког политичког, привредног, социјалног и културног програма, јер такав програм скоро ни једна политичка странка није ни имала, а ако га је и имала — био је декларативног карактера и она се није ни бринула за његово спровођење када дође на власт.

Због таквог понашања и политике руководства грађанских партија су се постепено компромитовала у народу и пред иностранством, компромитујући истовремено и сам парламентарни поредак, што је краљу Александру знатно олакшало да у јануару 1929. заведе монархидиктатуру.

Борба, и то оштра, између политичких партија око питања преуређења државе настављена је све до 1941. (а потом и после слома Југославије), дајући тако политичком животу прво ка-

рактер нестабилности, да би потом прерасла у општу друштвено-политичку кризу.

Свему томе треба додати, тј. имати у виду, вишенационални састав државе и нерешено национално питање, а тиме и све већу заоштреност међунационалних односа коју су спољни непријатељи Југославије почели све више користити, затим привредну и културну заосталост земље, верску подељеност, политичко бесправље, социјално-економске недаће народа, реперкусије светске економске кризе, терор режима против револуционарног покрета итд., што је све резултирало у константан пораст разочарања и незадовољства широких народних маса у постојеће друштво, а тога су се највише плашили не само они на власти већ и буржоазија (руководства грађанских странака) која је била у опозицији чекајући да на њу заседне.

Пошто су руководства грађанских партија страховала од јачања револуционарног покрета, и увек налазила заједнички језик, без обзира на друге разлике и неслагања, једино када је требало изванредним мерама гушити револуционарни покрет, она су излаз из друштвено-политичке кризе тражила не у о*понцу на радне слојеве, већ у међусобном споразумевању и компромисијата са краљем (двором).

Зато ће она без двоумљења одбацити и могућност да са-РадњУЈУ У Народном фронту, свесна да иза њега стоји КПЈ, која је све успешније разбијала обруче илегалности и постајала све присутнији и активнији фактор у свим сферама економско-политичког и културног живота, потврђујући тако своју класну ограниченост и неспособност да схвате неизбежне друштвено-политичке процесе.

Свему томе треба додати и убрзано заоштравање међународне ситуације и погоршавање међународног положаја Југославије, чију су независност отворено почеле угрожавати фашистичке државе.

Покушаји опозиционих грађанских партија да обједине снаге у циљу консолидовања унутрашњих прилика — стварање удружене опозиције (1935), потписивање тзв. Блока народног споразума (1937) и сл. — претрпели су неуспех, јер су више гледале своје интересе, него интересе народа и државе. Пропао је и покушај владајућих врхова, на челу са Намесништвом, да стварањем Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ, 1937) створе масовну политичку организацију и тако прошире своју друштвену базу. Покушај режима да склапањем споразума са Хрватском сељачком странком (август 1939), познат као Споразум Цветковић—Мачек, делимично изађе у сусрет захтевима хрватске буржоазије — није такође решио политичку кризу, јер су опозиционе грађанске партије у Србији тај споразум примиле као атак на своје позиције, чак и као атак на српство, и почеле позивати на одбрану угроженог српства и државне заједнице.

Тако се у Југославији уочи II светског рата и после његовог избијања, када је била доведена у питање судбина југословенских народа, у конфузном политичком животу грађанске снаге глобално гледано групишу у две основне групе: један део око крајње деснице, која немајући довољно упоришта у земљи отворено везује своју судбину за силе Осовине, и други део који спас види у ослободу на силе Запада.

Укратко речено, политички живот у Југославији у том периоду остављао је утисак неспособности грађанских врхова да консолидују унутрашње прилике у земљи, а друштвено-политички поредак био је у кризи. Зато се с пуно основа може тврдити да је буржоаско друштво Краљевине Југославије тога времена било друштво економске стагнације, социјалне неправде и националног угњетавања, које није имало перспективе, јер је било неспремно и неспособно да своју егзистенцију брани идејним и етичким вредностима, већ је покушавало да у спољној политици везивањем за фашистичке државе, а у унутрашњој применом силе и страха, заустави револуционарне процесе и тако продужи своју владавину засновану на експлоатацији и угњетавању.

У таквим међународним и унутрашњим приликама и условима КПЈ, која од средине тридесетих година, а посебно од доласка Јосипа Броза Тита на њено чело, убрзано консолидује своје редове, проширује своју масовну базу и приступа решавању крупних питања која су стајала пред њом и радничком класом, народима Југославије нуди, укратко речено, следећу платформу борбе:

на међународном плану — борба против фашистичке агресије, тј. фашистичких држава које су се отворено припремале за агресију и непосредно угрожавале независност и слободу земље, па и сам њен опстанак као државне заједнице, а с тим у вези и борба против спољнополитичке оријентације југословенске владе, тј. њеног везивања за силе Осовине, и одлучан захтев савеза и пакта о узајамној помоћи са СССР, јер је у њему видела гаранта за очување слободе и независности земље и народа;

на унутрашњем плану — решење националног питања, тј. национална равноправност и самоопредељење народа, демократизација политичког живота и задовољавање економских, социјалних и других захтева широких национално обесправљених и експлоатисаних радних маса и формирање народне владе састављене од представника свих демократских снага и радничке класе, која ће испунити те захтеве и радити на припремама за одбрану независности земље.

Наравно, такву платформу почеле су да прихватају и боре се за њену реализацију све шире радне, демократске и родољубиве народне масе, а делом и средњи слојеви.

А када је дошло до априлског рата 1941. и отворене издаје владајућих врхова, а затим и до напуштања земље од стране најважнијих представника грађанског политичког живота с владом и краљем на челу, привременог пасивизирања других а убрзо и отвореног стајања на страну окупатора трећих, које је опет као и у периоду до априлског рата Еезивала заједничка спремност да се свим средствима супротставе револуционарном покрету на челу са КПЈ и бране буржоаски поредак — што ће их одвести у издају, на страну контрареволуције — КПЈ је била једина општејугословенска партија која није признала капитулацију и комадање државе, већ је као кохезиона снага, изражавајући интересе и хтења најширих народних слојева, понудила програм борбе против окупатора и за преображај старог друштва, и повела народ у НОР и социјалистичку револуцију.

ДОПРИНОС РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ОМЛАДИНСКОГ ПОКРЕТА У ПРИПРЕМАМА КПЈ ЗА РЕВОЛУЦИЈУ

Иако је револуционарни омладински покрет дао значајан допринос развиту и борби револуционарног радничког и демократског покрета уопште, како овде у Црној Гори тако и у Југославији у годинама уочи напада фашистичких држава на Југославију, а његов историјски значај одређен и потврђен самом улогом коју је одиграо у борби за преображај југословенског друштва, сматрам да та његова улога, а посебно његов допринос у припремама КПЈ за револуцију, није још увек довољно истакнут ни у литератури обрађен.

Зато смо желели да и овом приликом укажемо да је револуционарни омладински покрет, како овде у Црној Гори тако и у југословеноким размерама, био веома снажан и нераздвојан део револуционарног радничког покрета и да су за његов развитак била пре свега пресудна следећа два фактора:

1. — Организован и плански рад комуниста међу омладином. — Иако је познато да се омладина по свом менталитету најтеже мири са постојећим стањем и тежи другачијим, бољим решењима друштвених проблема, она ипак не постаје никада сама по себи револуционарна, без обзира на друштвене услове и класну борбу. Сам друштвени развитак — политички и економски — ствара погодне услове да револуционарне снаге, а пре свега авангарда радничке класе, привуку широке слојеве омладине и придобију их за непосредно учешће у борби за промену старог друштва.

Велико учешће младих у класној борби и политичким догађајима у Југославији, а посебно овде у Црној Гори, у годинама уочи II светског рата, а потом у НОР-у и социјалистичкој револуцији — израз је револуционарног ентузијазма омладине, њене осетљивости на нерешене политичке, националне, економске,

социјалне, културне и друге проблеме и њене властите обесправљености и бесперспективности у постојећим условима, њене боље будућности, али исто толико, а можемо рећи и пре свега и организованог и систематског рада комуниста међу омладином, рада који није био ни једноставан ни лак, и то не само због тешких услова илегалности, који су тражили велике жртве од комуниста, њихову високу свест, политичку изграђеност, самопожртвовање и умешност да се тај рад организује и усмерава, већ и зато што није било једноставно окупити и организовати омладину, пробудити њену класну свест, улили јој веру у своје снаге и права, изборити се за њено јединство.

2. — Други фактор који је допринео развоју тог покрета били су општи услови у земљи и свету. — То је, с једне стране, време наступања агресивног фашизма, који је претио ратом и поробљавањем, време када су непосредно биле угрожене слобода и независност Југославије, и, с друге стране, време све већег раскорака интереса између владајуће буржоазије и радних слојева.

Заплашени порастом револуционарног покрета, а пре свега у редовима омладине, владајући кругови у Југославији су сматрали да ће терором и контролом преко апарата принуде свих сфера друштвеног живота успети да зауставе процес револуционисања у редовима младих и да васпитају младе генерације у духу који одговара класним интересима буржоазије, односно успети да у младом нараштају репродукују свој систем друштвених норми, свој поглед на свет.

Буржоазија је веровала да ће прогонима свега револуционарног унети осећај страха у народне масе, а страх је, као што је познато, често поуздано средство у сузбијању покрета уперених против постојећег поретка, и на тај начин несметано продужити своју владавину засновану на експлоатацији и угњетавању. Укратко — буржоазија је покушавала да терором натера револуционарни покрет да се одрекне сваке акције.

Ако се свему томе дода да је то било време убрзаног формирања антагонистичких блокова савременог човечанства — фронтова фашизма и реакције, с једне, и антифашизма и прогреса, с друге стране, који су снажно утицали на формирање свести и погледа младе генерације, онда је јасно да се прогресивним стремљењима омладине није било могуће супротставити применом силе.

Зато се дешавало да су разне реакционарне мере на свим пољима друштвеног живота, праћене уз то прогонима и хапшењима, биле скоро по правилу подстрек за даље буђење свести и јачање револуционарног покрета. Узалудни су били покушаји да се силом зауставе процеси који се нису могли зауставити.

Треба такође истаћи да су претећа опасност од фашистичке агресије и очигледна немоћ буржоаских врхова да нађу излаз из сплета унутрашњих супротности допринели да се радне масе

почну све више оријентисати улево, што је такође убрзало јачање револуционарног покрета и олакшавало активност КПЈ.

Три комплексна питања доминирала су тада у политичкој акцији југословенских комуниста и свих прогресивних и демократских снага: на међународном плану борба против фашистичке агресије, која је отворено и непосредно угрожавала независност Југославије, и спољнополитичке оријентације југословенске владе, а на унутрашњем плану — национално питање (борба за националну равноправност и самоопредељење) и са тиме уско повезано питање демократизације политичког живота и широки покрет народних маса за социјалне, економске и друге захтеве, који је постепено прерастао у покрет за промену целокупног друштвеног система. У склопу такве платформе одвијала се и активност Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) и револуционарно-демократског омладинског покрета.

Сви поменути фактори су утицали и допринели да у свести већине омладине почне постепено све више преовлађавати сазнање да је уједињење омладине — без обзира на њену политичку, националну, верску и другу припадност, која је до тада била разбијена, често политички неопредељена или под утицајем разних грађанских партија, које су се гледајући своје класне интересе бориле за власт — правац без алтернативе и да само уједињена може водити успешну борбу за остварење својих права.

ФОРМЕ АКТИВНОСТИ КОМУНИСТА МЕЂУ ОМЛАДИНОМ И ЊЕНО ИЗРАСТАЊЕ У ЗНАЧАЈНУ ПОЛИТИЧКУ СНАГУ У ЗЕМЉИ

Правилно процењујући ситуацију и максимално користећи објективне услове у земљи и расположење најширих слојева омладине, КПЈ, која је после доласка Јосипа Броза Тита на њено чело приступила убрзаном консолидовању својих редова и проширивању своје масовне базе, захваљујући политици широког окупљања народних маса на платформи о којој је већ било речи, поставила је пред СКОЈ, који је био у процесу регенерације и своје реорганизације, задатак стварања широког антифашистичког омладинског покрета.

Да би испунио овај задатак, од чије је реализације добрим делом зависило окупљање младих око програма КПЈ, а тиме и њених припрема за револуцију, СКОЈ је требало да рад својих организација у целини и својих чланова и симпатизера појединачно усмери у масовне омладинске организације, клубове, школе, литерарне дружине, спортска и друга друштва, универзитете, села, радионице и творнице и сл., тј. тамо где ради, окупља се и живи омладина, и да тамо покрећу и воде акције за побољшање материјалног и друштвеног положаја омладине, буде њену кла-

сну свест и да се кроз такву, пре свега широку легалну активност, млади комунисти афирмишу и буду прихваћени и признати од омладине.

На основу такве платформе, коју је први конкретно и популарно формулисао Јосип Броз Тито у свом познатом програмском чланку „СКОЈ на новом путу“, објављеном у мајском броју „Пролетера“ 1937, а добрим делом разрадио, легално популаризовао и унео међу омладину као програм за акцију секретар СКОЈ-а Иво Лола Рибар својим многобојним илегалним и легалним чланцима, убрзан је процес реорганизације СКОЈ-а и стварања широког акционог, а делом и идеолошки јединственог омладинског покрета.

Тим новим стилем и програмом рада и правилном политичком линијом СКОЈ је постепено почео јачати своје позиције код свих експлоатисаних и угњетених слојева омладине, и све је више постајао веран тумач њених тежњи и интереса.

Велику, а може се рећи и највећу улогу у стварању, организовању широког револуционарно-демократског омладинског покрета у Југославији одиграли су студенти-комунисти и њихови симпатизери. Организовано акцијом они узимају на Београдском, Загребачком и Љубљанском универзитету под своју контролу или врше снажан утицај на све стручне, економске, културне, спортске организације, клубове и удружења и поред сталне контроле и сметњи од стране полиције и реакционарних и профашистичких снага на универзитетима развијају широку активност. Програм те активности био је веома разнолик — друштвено-политички, економски, литерарни, уметнички, забавни и сл., али свима њима било те затедничко ширење напредних идеја, критика постојећег стања, обрачунавање са фашистичком идеологијом, социјалном неправдом и ненародним режимом. Све те акције биле су школа за омладину.

Поред рада на универзитетима, студенти стварају своја удружења и у унутрашњости земље, тј. у својим родним местима, која под руководством комуниста постају организатори културно-просветног и забавног живота младих и центри за окупљање и организовање омладине широм земље. Иако је та активност претежно била културно-просветног и забавног карактера, она је захваљујући комунистима добијала и по свом карактеру имала је пре свега политичко обележје, а посебно у тадашњим условима, када је спречавано свако окупљање и организовање младих и када је и таква врста делатности гушена.

Под руководством комуниста, студенти су у својој борби против поретка користили све расположиве легалне и илегалне форме рада, у циљу окупљања и повезивања интелектуалне и радне омладине на широком плану. Зато је активност и борба револуционарно-демократске студентске омладине на универзитетима и ван њих била саставни део општенородне борбе за бољи живот, за слободу и права човека, и као таква израз

схватања да народна интелигенција мора, пре свега, да служи интересима радног народа. Зато се с пуним правом може рећи да је такав студентски покрет идеолошки и својом борбом изражавао тежње и интересе омладине и целог радног народа. Он је по оцени Ј. Б. Тита „давао импулс и карактер читавој борби омладине Југославије“.

У духу Титових концепција о масовности и легалноети револуционарног омладинског покрета СКОЈ посвећује посебну пажњу радничкој омладини и њеним свакидашњим потребама и захтевима. Поред формирања својих актива и васпитних група у предузећима, радионицама и разним организацијама радничке омладине, СКОЈ настоји да погодним политичким и организационим формама (преко излета са програмом, приредби, културно-уметничког и забавног рада и сл.) окупи, уједини и организује младе раднике и шегрте, чији је положај, у условима појачане експлоатације и пораста ратне опасности, постајао све тежи. Уз помоћ КПЈ, СКОЈ формира посебне омладинске комисије у УРСС-овим синдикатима које постају легални а понекад и полулегални и илегални органи који окупљају радничку омладину и покрећу и воде акције за побољшање њеног материјалног и друштвеног положаја.

Све је то допринело да се радничка омладина масовније, активније и борбеније почне укључивати у револуционарно-демократски покрет радничке класе. Иако су акције радничке омладине претежно биле економског карактера, оне су увек имале политички призив и обележје, и задавале су снажне морално-политичке ударце режиму, доприносећи остваривању и јачању јединственог омладинског покрета у земљи.

Због тешких последица економске кризе, ниских цена пољопривредних производа и пораста ратне опасности, услови за продирање КПЈ и СКОЈ-а на село били су у овом периоду добри. Својим програмом комунисти су једини отварали перспективу за стварање бољих животних услова на селу. Стога је СКОЈ појачао напоре за придобијање и укључивање сеоске омладине у јединствени покрет младе генерације. Велику улогу на том плану одиграла је организација „Задружне омладине Југославије“ у Србији, Црној Гори и Војводини, а делом и у Босни, затим „Савез сеоских момака и девојака“ у Словенији, „Сељачка самопомоћ“ у Црној Гори, „Сељачко коло“ у Хрватској и сл., преко којих су комунисти постигли запажене резултате у револуционисању сеоске омладине, њеном политичком и друштвеном буђењу и укључивању у револуционарно-демократски покрет.

Нови стил рада нарочито је одговарао и наићи ће на широко прихватање у редовима средњошколске омладине. СКОЈ формира разгранату мрежу својих актива и васпитних група у средњим школама и развија у њима веома жив идејно-политички рад. Одржавају се састанци, легални и илегални, на ко-

јима се држе реферати, прорађује марксистичка литература и воде дискусије. Млади комунисти освајају руководства или воде главну реч у средњошколским литерарним друштвима и другим организацијама. На иницијативу СКОЈ-а покрећу се и многобројни средњошколски листови („Нови средњошколац“, „Зора“, „Пошет“, „Средњошколац“ и др.). Све је то допринело да прогресивна струјања у школама буду све јача, идејно јаснија. Овај покрет у средњим школама узимао је такве размере да је полиција с резигнацијом и забринутостју говорила о црвеној, комунистичкој зарази међу средњошколцима.

Зато ће мешање полиције у живот и рад школа постајати из дана у дан све веће. Међутим, иако су услови за револуционарни рад у средњим школама били изузетно тешки, они су представљали и једну врсту посебне школе — и то баш онакву против које се режим упорно борио, школу борбе за слободу и праведније, хуманије друштво. Те разноврсне форме активности комуниста међу омладином допринеле су да млада генерација Југославије изађе тих година и судбоносних дана на политичку позорницу и пружи значајну помоћ КПЈ у окупљању широких народних слојева на платформи борбе против рата и фашизма. Упркос томе што су били забрањени и прогоњени, КПЈ и СКОЈ одлучно су се супротстављали реакционарној унутрашњој и профашистичкој спољној политици југословенске владе и на тај начин су све више јачали свој положај и утицај у народу.

У јеку напора СКОЈ-а да окупи омладину у јединствени фронт, без обзира на њену политичку опредељеност, националне, верске и друге разлике које су постојале у њеним редовима, тј. да оствари њено акционо јединство на платформи борбе за очување мира, националне независности и боље будућности — фашистичке државе су кренуле у реализацију своје агресивне политике.

Почеле су оружаном интервенцијом на страни реакционарних снага у шпанском грађанском рату, да би преко насилног присаједињења Аустрије Трећем Рајху (март 1938) и окупације Чехословачке и Албаније (пролеће 1939) довеле свет на ивицу новог светског рата, који ће убрзо, агреијом Немачке на Пољску, почети 1. септембра 1939.

У тим данима независност и слобода народа Југославије били су непосредно угрожени, а СКОЈ и револуционарно-демократски омладински покрет налазили су се у првим редовима борбе за њихову одбрану.

Та широка легална политичка активност омладине почела је поводом грађанског рата у Шпанији (1936—1939), када Шпанија постаје испит интернационализма младих. Захваљујући комунистима, омладина Југославије схвата да се у Шпанији води не само грађански рат већ и борба против фашизма на међународном плану, борба за слободу и демократију уопште,

и да је та борба тесно повезана са бообом за одбрану независности Југославије. Зато Шпанија постаје њена борбена парола.

Због пораста опасности по слободу и независност Југославије током 1938—1939, СКОЈ истиче паролу „Бранићемо земљу“, која постаје акциона парола свих демократско-патриотских и родољубивих снага, и развија разноврсну активност међу омладином и у народу у правцу њихових припрема за судбоносне догађаје када ће слободу и независност земље морати да бране оружјем. Кроз поменућу активност и многобројне друге акције, као што је под паролом КПЈ „За хлеб, мир и слободу“ његова разноврсна и доследна борба за остваривање економских, политичких, социјалних, културних и других захтева и права младих, СКОЈ се борио за братство и јединство младе генерације народа и народности Југославије, и кроз ту борбу се својом револуционарном праксом афирмисао као прави представник и заштитник интереса свих слојева омладине.

Таквом активношћу СКОЈ је систематски и организовано почео не само придобијати за свој програм омладину, која је због свог тешког економског и друштвеног положаја била упућена и спремна да потражи такву политику, већ и све више освајати симпатије и изван традиционалних класних структура, задобијајући све више поверење и присталице и међу припадницима владајуће класе.

Због свега тога СКОЈ је био способан да на широкој основи окупи, зближи и организује све младе родољубе и да за релативно кратко време оствари велики степен јединства омладине Југославије.

Резултати те многоструке и упорне активности комуниста међу омладином — која је омогућила да млада генерација почне масовно увиђати да је једини излаз из друштвене кризе и стагнације у којој се налазила Краљевина Југославија у једном свеопштем друштвеном расплету, у револуцији — најбоље ће се показати после слома Краљевине Југославије априла 1941, када је на позив КПЈ масовно устала у борбу против окупатора и за социјалистички преображај старог друштва.

Ако бисмо на крају хтели извући неке закључке, сматрамо да можемо укратко констатовати следеће:

— да је револуционарно-демократски омладински покрет, на челу са СКОЈ-ем, у годинама уочи напада фашистичких држава на Југославију представљао значајно упориште КПЈ и био нераздвојни део широког револуционарно-демократског покрета у земљи;

— да се кроз њега васпитавала и калила читава једна генерација младих, која ће у одлучним историјским тренуцима, који су убрзо дошли, одиграти прворазредну улогу;

— да је историјска заслуга СКОЈ-а пре свега у томе што је за релативно кратко време уз помоћ КПЈ и под непосредним

руководством Тита сагледао историјски развитак, схватио тежње омладине, повезао их у заједнички покрет, у јединствену акцију, која се осећала као историјска нужност;

— да је у процесу дуготрајне и напорне борбе за јединство омладине створен снажан и масован омладински покрет који је био највернији помоћник КПЈ у остваривању њеног програма и акција и револуционарна школа — извор нових кадрова и првобораца за друштвени преображај;

— да је тај покрет пружио огроман, а можда и пресудан допринос окупљању широких народних маса око КПЈ, а тиме и стварању такве класне, социјалне и националне структуре антифашистичког покрета који ће убрзо постати покретачка снага прерастања револуционарне борбе у НОР и социјалистичку револуцију у Југославији.

ВЕЉКО ЗЕКОВИЋ

НЕКА ЗАПАЖАЊА О ПОЛИТИЧКИМ ОСОБЕНОСТИМА
ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА И НАРОЧИТО
ЗА ВРИЈЕМЕ НОБ-А

Хтио бих да изнесем нека своја запажања о политичким особеностима овог краја, посебно о оним из НОР-а.

Срез шавнички, или дурмиторски крај, како га обично називамо, био је познат прије рата као опозиционарски. Не толико по припадности грађанским опозиционим партијама — мада је од избора до избора и преко њих изражавао своје неслагање са реакционарним режимима у бившој Југославији — колико по томе што је у читавој својој дугој историји живио у отпорима против свега насилничког што је угрожавало његову слободу. Зато сматрам да су у праву они другови, из овог краја, који су у својим најновијим радовима о НО борби на овом подручју истицали и тај моменат његовог континуитета у борбеној традицији. Кад год им је пријетила опасност, људи овог краја су своја унутарња расположења планинштака претварали у покрет: војни или политички, у својеврсно заједништво. Тако је било од Турака који су харали овим крајем, преко устаничких борби крајем XIX вијека против свог националног деспотизма, затим против аустроугарске окупације, па живљења у „уједињеној“ Југославији, па све до шестоаприлске капитулације.

Овај крај био је жариште устанака, дуги низ година поприште борби; национални понос бранио је својим животима; то и тежак живот људи чија је једина привреда била сточарство били су сурова школа ратничких и људских врлина.

Томе ходу ка слободи свака је генерација давала свој допринос. Он се најпотпуније изразио у највећем историјском прелому и најславнијој борби наших народа и народности — у ослободилачком рату и револуцији 1941—1945. Тада је и овдје ступила на историјску сцену нова генерација, на челу с КПЈ

и другом Титом. У њој се патриотска, слободарска и стваралачка традиција спојила с великим идејама о ослобођењу земље од окупатора и с визијом националног и социјалног ослобођења друштва.

Никад у тим кретањима људи овог краја није било насилничког и уско националистичког; човјек је овдје живио само од онога што је голим рукама отимао од сурове природе. Никад није живио на рачун другог, нити тражио излаз за себе у нечијем покору; брусио се на, рекао бих, свој начин: у радног сељака, борца, отресиотог, оштроумног и хуманог човјека.

Срез шавнички је спадао у најнеразвијеније крајеве Црне Горе, па и шире. Далеко од културнијих центара, са никаквом, како се каже, инфраструктуром; удаљен од већих тржишта да би могао да уновчи своје тешко стечене производе и да их замијени за оне који су му били неопходни. У свом сиромаштву чинио је крајње напоре да би школовао своју дјецу, јер је једино у томе видео излаз за њих. И, зачудо, успијевао је. Тако су ницале читаве генерације младих школованих људи, међу којима је било и врских интелектуалаца и научника. Дјеца су им ишла и на занате. Радника готово није ни било, осим у два мања шумска ревира и нешто у тек започетом туризму.

Комунистичка партија је низ година прије рата имала јак политички утицај и упориште у овом крају. Не толико по броју партијских организација у срезу, мада се она помиње у једном партијском извјештају још од 1934. године, колико по дјеловању не само оних који су сталније живјели овдје већ и појединих угледних комуниста који су мање-више живјели на страни а добар дио свога политичког дјеловања провели у срезу шавничком. Тешко је овдје, на скупу који је и временски ограничен, наводити имена свих тих људи. Био би то предуг списак. Већином су то били студенти, посебно са Београдског универзитета; то је дио наше црногорске омладине која је била живо заинтересована за политичке, социјалне, економске и културне проблеме свога времена и народа, која се бунтовно понијела на универзитету и на крају се несебично и предано борила затедно са радничком класом и сељаштвом у НОБ-и, на челу са КПЈ.

Један број политички уздигнутијих радника из овог среза, комуниста и чланова Партије прије рата, који су радили у развијенијим и већим градовима, вршио је знатан утицај на ову средину и њена опредјељења. Надам се да ми нико неће замјерити ако међу њима поменем човјека који је био у врху политичког руководства Црне Горе за вријеме рата — Радоја Дакића; иначе, он је био, у годинама непосредно прије рата, секретар МК Београда, најбројније и најактивније партијске организације у земљи.

Слика не би била потпуна ако не бих додао да ч'е не мали број прогресивних интелектуалаца, запослених после завршетка школовања у разним мјестима у земљи, одржавао везу са

својим крајем и утицао на његове прогресивне политичке оријентације. То би се исто могло рећи и за најмлађе, који су, учећи средње школе и добивши прво политичко образовање у скојевским и омладинским организацијама, преносили та своја сазнања на сеоску омладину. Хиљаде вршњака пошле су стопама својих старијих другова и постепено постајале језгро напредног омладинског покрета у овом крају. Овој политичкој структури увелико су помогли и многи угледни старији ратници, патриоте и угледни људи са села. И њих и све друге леживотно искуство увјерило да се на старим илузијама и романтичарским гледањима, на разним обећањима којима су их засипали многи грађански политичари, ништа неће, нити може, мијењати и измијенити.

Разумије се, сви се ови токови не би могли слити у једну јединствену снагу, у један процес, да није било организоване КП у овом срезу.

Доласком друга Тита на чело Партије долази и до новог курса у раду партијских организација, чија се снага огледала не толико у броју чланова Партије, мада је и то било значајно. колико у томе колико су они у појединим раздобљима у својој активности успјели да се повежу са масама, да остваре утицај на њих, да се боре за њихове интересе, да у њих унесу свијест о положају у коме се налазе, о борбенијим и перспективнијим путевима којима морају да крену ради остварења својих сопствених интереса.

Подаци о броју чланова Партије не дају ни приближну слику броја активиста и симпатизера који су чак себе сматрали организованим члановима СКОЈ-а или Партије — иако то у формалном смислу и нијесу били — а као такви су радили, па и гинули.

Партијска организација дурмиторског краја се управо на тим принципима и платформи КПЈ учвршћивала и расла.

Захваљујући томе, створила се, у суштини, неколико година прије рата, атмосфера народног фронта. То је једна од иолитичких особености овог краја.

Иначе, како би се друкчије могло тумачити масовно учешће дурмиторског краја 1938. г. у Никшићу на збору на којему је требало да говори предсједник југословенске владе Милан Стојадиновић, поводом отварања жељезничке пруге Требиње—Никшић. Умјесто да тај збор претвори у велику прославу, коју би и политички користио, доживио је можда највеће демонстрације у својој политичкој каријери. Око 10 хиљада људи је у тој акцији учествовало. Предсједнику Стојадиновићу, последије првих изговорених ријечи, није ништа друго преостало него да пред срцбм народа бјежи са збора — од никшићке жељезничке станице до зграде гимназије, гдје се склонио.

Долазак пјешнице и заједно око хиљаду сељака среза шавничког, уочи збора, дјеловао је импресивно на све оне који су се окупљали на никшићком тргу.

Многи зборови, вашари и друге јавне приредбе претваране су у овом крају у протесте против режима и у нове захтјеве сељака.

У свим акцијама против владе Цветковић—Мачек, која је земљу увлачила у издају, као и у манифестацијама за одбрану земље, послје њеног пада, учествовали су масовно и људи ових крајева.

Осма покрајинска партијска конференција, одржана у августу 1940. године, којој је присуствовао генерални секретар ЦК КПЈ друг Тито, била је нова инспирација за партијску организацију среза шавничког, која је посебно од 1938. године била и бројнија и учвршћена.

Капитулацију земље у срамно краткотрајном рату, без озбиљнијег отпора, народ је овдје дочекао као још једно и последње разочарање у све оне факторе који су били позвани да организују и бране независност земље.

Комунисти су тада били једина организована политичка снага; па им се народ овог краја и обраћао. Они су му говорили истину о узроцима брзе капитулације Југославије. Партијска организација среза шавничког је тад ојачана многим комунистима, који су се радом афирмисали у другим срединама и који су са многим избјеглицама дошли у свој крај. Њима су попуњавана среска и општинска руководства и друге партијске организације. Они ће стати на чело многих војних јединица у току устанка. Народ их је и раније знао, цијенио и уважавао као опробане борце и израсле политичке личности; имао је у њих повјерења да ће и у тешким данима окупације знати да кажу људима и омладини шта треба да раде.

Партијска организација тих дана била је преокупирана да организује прикупљање оружја и припреми народ на оружану борбу која предстоји.

И кад је ЦК КПЈ позвао народ у борбу, а ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, на својој сједници од 8. јула, донио одлуку да се одмах почне са нападима, готово читав народ овог краја, на челу са КП, дигао се с оружјем у руци против окупатора.

Није до тога дошло ни на мах, ни стихијно, а још мање само по себи, већ је сазријевало годинама и стасало управо кад је требало: у НОБ-у и Револуцији.

Све карабињерске и жандармеријске станице су ликвидирале за непуних десетак дана. Читава територија среза била је слободна. На њој није више било ни једног органа бивше државне власти. Њих су замијенили нови ослободилачки органи власти и друштвено-политичке организације, као структуре које су биле дио ослободилачког покрета.

Са малим прекидом од 2—3 мјесеца после августавског продора јачих италијанских снага на ову територију НОО и други органи власти формиран су у читавом срезу. Они су нешто касније трансформисани у изборне органе власти који су радили све до повлачења наших снага за Босну.

И то је једна особеност и карактеристика овог среза.

Користећи повољна расположења у народу, партијска организација у срезу је бројно јачала, проширивала се новим организацијама у крајевима гдје их до тада није било. Слично је било и са осталим друштвено-политичким организацијама. Другим ријечима, стварала се веома повољна политичка клима, заснована на широкој политичкој платформи која је окупљала све што је патриотско.

При томе, разумије се, није било тешкоћа да се приђе форми мирног војних јединица на читавој територији среза.

С обзиром на таква политичка расположења, унутрашњи непријатељ није имао простора за отворену и замашнију активност. Не да га није било, него је тада најрадије ћутао. Ни четници ни сепаратисти ништа организованије нијесу ни покушавали да учине.

Поједине војне јединице и тада и касније упућиване су на друге територије, ван среза. Један батаљон је упућен да учествује у планираном нападу на Никшић; други је оперисао у Херцеговини: прво у спречавању обрачуна и крвопролића на националној и вјерској припадности, коју је подстицао окупатор, а затим и у нападу на Гацко; један батаљон је упућен према Фочи, а један према Калиновику — оба да воде борбу против четника, итд. Ово показује не само мобилност овог краја него и осјећање братства које је он гајио према другим народима.

То се све догађало у 1941. години. И та особеност је карактеристична за овај крај.

Продор јачих окупатјрских снага на слободну територију среза, почетком августа, унио је извјесну пометњу у распоред војних и политичких снага у овом крају.

Релативно лака ликвидација карабињерских и жандармеријских станица стварала је самозадовољство у народу. Ошене да ћемо се са Италијанима лако обрачунати, да ће се рат брзо завршити и сл. биле су нереалне и сијале су илузије, не само овдје него и у другим крајевима Црне Горе. Сем тога, тешко смо се ослобађали фронталних борби. Колона је, успут, водећи тешку борбу против мањих партизанских снага на Крнову и ближој околини Шавника, које су их храбро задржавале око два дана, палила куће, стријељала и тиме изазивала страх у народу. Један дио модерно наоружане и технички опремљене моторизоване колоне задржао се у Шавнику, а други је, пошто се претходно спојио код банских кућа с колоном која је долазила од Пљеваља, ушао у Жабљак.

Партијска организација је, захваљујући унутарњој чврстости, та почетна несналажења доста брзо превазишла. Успостављајући контакт с народом, она је успјела да организује и двије важне конференције: једно шире војно-политичко савјетовање у септембру, коме је присуствовао и инструктор ПК Радоје Дакић, и другу срееку конференцију Партије, којој је присуствовао и секретар ОК Никшић Крсто Попивода. И једна и друга конференција инсистирале су на формирању мањих и већих јединица на подручју среза, на отвореном објашњавању народу војне и политичке ситуације, на извлачењу искуства у вези са продором Италијана у Шавник и Жабљак, на оријентацији на сталне герилске нападе приликом повремених испада појединих дјелова окупаторских снага у села из којих су одводили људе и пљачкали итд. Партијска организација је на конференцији донијела закључак у том смислу и успјела за краће вријеме да врати она расположења која су владала у устанку. Мислим да нема потребе да подробније говорим о среској конференцији која је одржана у Барама Жугића, јер су оцјене о њој врло коректно изнијели другови Обрад Цицил и Бранко Перовић у својим ранијим радовима. Што се тиче спора о броју чланова комитета који је изабран на конференцији, нијесам у могућности да помогнем, иако сам јој присуствовао.

Управо тих октобарских дана, када се одржавала среска конференција, повукао се окупатор из Жабљака и Шавника у Никшић. То је био његов тактички потез. Тако је поступио и на читавом подручју Окружног комитета КПЈ Никшић: повукао се из свих мањих мјеста и те своје дјелове је укључио у никшићки гарнизон. Користио се рђавим искуством из устаничких дана, кад су му све снаге на тим истуреним позицијама, удаљене од главног гарнизона, страдале. Сем тога, ближила се зима.

Срески комитет, чији је новоизабрани секретар био Јован Ђоровић, смјестио се тада у Жабљаку, одакле је руководио успјешно све до повлачења наших снага за Босну.

Требало је обновити све друштвено-политичке организације. То и није био неки посебан проблем, јер су оне мање-више остале у истом саставу који су имале прије продора јачих окупаторских снага.

Рад одбора је био прилично поремећен, па су се нови одбори морали обнављати непосредним и општим изборима, сем Пиве, гдје јаче окупаторске снаге у августу нијесу ни долазиле.

Кад говоримо о организацији власти, у најширем смислу, на овом подручју и о њеним успјесима, морамо и овдје да кажемо: Моша Пијаде, који је провео у овом крају више од пола године, дао је томе велики допринос. Својим конструктивним савјетима, својим огромним револуционарним и политичким искуством, својом личном културом и односом — само је могао

богатити ову средину. Он је даноноћним радом стизао и да формулише многе одлуке, статуте и норме понашања свих тих многобројних организама на овој територији. Од судова па до просвјете, и свих других области. Посебно је разрађивао функционисање народноослободилачких одбора.

Сједиште Окружног комитета Никшић било је у Горњем Пољу све до повлачења наших снага из Црне Горе. Њему су припадале партијске организације срезова: никшићког, шавничког и херцеговског, укључујући и Рисан. Секретар је био Крсто Попивода, од јула до средине октобра 1941. године, кад је премјештен у цетињски срез, гдје је био именован за секретара Окружног комитета. Тих дана је одржана окружна конференција у Горњем Пољу, којој је присуствовао, као делегат Покрајинског комитета, друг Блажо Јовановић. На тајним изборима — што је свакако јединствен случај у вријеме ратно — биран је нови Окружни комитет. За секретара је изабран Радоје Дакић.

Управо тих дана формиран је и Дурмиторски одред, са сједиштем такође у Горњем Пољу. Тај одред је обухватао исто подручје које је имао Окружни комитет. Командант одреда био је Сава Ковачевић, а комесар Милинко Ђуровић.

Средином новембра, тачније 15. и 16, донесена је одлука, на једном савјетовању војних руководилаца у Главном штабу, коме је присуствовао и члан ЦК КПЈ Иван Милутиновић, да се из дотадашњег састава Дурмиторског одреда, издвоји срез шавнички, на чијој би се територији формирао посебан Дурмиторски одред, а остала два среза: никшићки и херцеговски, да формирају Никшићки одред. То се може закључити и из књиге Обрада Цицмила „Дурмиторски НОП одред“. Иначе, подручје Окружног комитета остало је и даље како је било и прије тога.

Та одлука је одговарала развоју партизанских снага у срезу шавничком, као и важности и осјетљивости положаја који су те снаге покривале.

Предвиђено је, како се наводи, да је требало формирати двије бригаде: за срез никшићки и херцеговски бригаду „Пеко Павловић“, а за срез шавнички „Војводу Момчила“.

До формирања бригада није дошло.

О формирању одреда сам говорио да бих учинио јаснијим односе и организационе везе које су биле успостављене од ПК на подручју ОК — Никшић.

Треба да кажем и то да су среска и сва друга политичка и војна руководства у срезовима била веома самостална у доношењу одлука и вођењу цјелокупне политике на свом терену, за коју су лично била и одговорна. Наравно, уколико су радила у оквирима утврђене опште политике, уважавајући при том и принцип демократског централизма. Дакле, није се никад радило о неким рутинским хијерархијским надређеностима.

Живот у срезу шавничком се, послије повлачења окупаторских снага из Жабљака и Шавника, одвијао са новим полетом и у политичком и у војном погледу.

О новембарском савјетовању на Жабљаку, иако је и оно било веома значајно за даљи развој покрета, коме је присуствовао и друг Бајо Секулић, члан Главног штаба, не бих говорио из истих разлога због којих нијесам говорио подробније о среској партијској конференцији у Барама Жугића.

Само једно: нијесам сигуран да смо обавијестили конференцију о предстојећем нападу на Пљевља, како неки пишу.

Још само неколико краћих напомена о неким значајним питањима која су била карактеристична за овај крај.

Прикупљање 3.600 пробраних бораца Црногорског одреда на овом простору, неколико дана прије познатог напада на Пљеваља, показало је сву спремност, љубав и оданост народа овог краја према борцима из цијеле Црне Горе као према својима. НОО, све друштвено-политичке организације и војне команде обезбиједиле су, у тим суровим зимским данима, све што је тим људима било потребно.

У тај, по броју и саставу импозантан и, могло би се рећи, елитни одред, крајем новембра 1941. године укључило се око 900 партизана Дурмиторског одреда. У бици на Пљевљима избачено је из строја око 150 бораца Дурмиторског одреда, а пола њих је изгинуло.

Тешки и, могло би се рећи, драматични губици.

Међу тим храбрим борцима и револуционарима који су погинули били су и командант и замјеник комесара Језеро-шаранског батаљона Душан Обрадовић и Вук Кнежевић, двојица истакнутих и афирмисаних предратних комуниста овог краја, два перспективна, популарна и омиљена човјека, двије политички уздигнуте личности које су својом активношћу и личним угледом много доприносиле политичком успону овог краја.

Но губици на Пљевљима, иако превелики, нијесу сломили устанички дух народа овог краја. Напротив: храброст дурмиторских партизана и еазнање да је и непријатељ претрпио тешке губитке замијенили су бол још већим самопоуздањем. Заправо, с још већим полетом Партија је јачала и ницале су нове војне јединице.

Народна власт је организовала мању болницу и прије Пљеваља. Са већим бројем рањеника са Пљеваља она је прерасла, могло би се рећи, у општу болницу, која је примила на лијечење и многе рањенике изван Црне Горе.

Додајмо томе и дуге и исцрпљујуће борбе и отпоре у којима су, на снијечној, суровој и врлетној Сињавини, гинули борци из састава дурмиторских јединица. Гинули, али и наносили, заједно са партизанима из других крајева Црне Горе, тешке губитке четницима и другим сарадницима окупатора. Бор-

- ци су били дубоко свјесни да чувајући слободну територију среза шавничког — чувају залеђе наших главних снага.

У том међувремену јединице, највећим дијелом са подручја Пиве, водиле су тешке борбе у граничним крајевима Босне и Херцеговине.

У априлу 1942. године формиран су, на добровољној основи, многи ударни батаљони и на територији овог среза. То су биле покретне јединице у које су на добровољној основи улазили искључиво борци спремни да воде борбу гдје год то буде потребно. Дакле, и ван своје територије. Тада су први пут бројније улазиле и жене — омладинке, у састав батаљона. Омладине је било највише. Нијесмо могли често заобићи, иако смо то жељели, ни упорне дјечаке од 14—15 година.

Један такав ударни батаљон, формиран код Пивског манастира, одмах је кренуо према Никшићу и ставио се под команду Главног штаба, чије је сједиште тада било у Г. Пољу. На том правцу су надирали окупатор и четници.

Сви крајеви овог среза, осим великог броја жртава које су дали у току НОБ, и у материјалном погледу су се исцрпљивали до немогућег. Напрезали су све своје снаге да помогну борце и рањенике своје војске. Понекад су давали и изнад тога, испред устију своје дјеце. Други су им отимали: од четничких „летећих батаљона“ и Бугара до њемачких и италијанских фашистичких војника. Готово ни једна офанзива није мимоишла овај планински крај!

Успостављајући своју власт, послије повлачења наших снага за Босну, четници су своју жељу за осветом и сву мржњу и терор изливали над народом овог краја. Терор је прерастао у обрачун са народом. То је била права даноноћна хајка на људе. На удару су били у првом реду комунисти, као и сви који су одбијали да прихвате четничко-окупаторску власт. Сви који су јој давали ма какав отпор.

У том обрачуну изгубили су живот многи чланови СК, укључујући и секретара Среског комитета. Ни тако афирмисани, угледни и омиљени руководиоци, као што су били Јаков Остојић, Јован Ђоровић, Богдан Котлица, Миливоје Дурковић, Војо Поповић-Шпанац, Вељко Мићановић, секретар Рејонског комитета Пиве и многи други — нијесу могли наћи уточишта у свом крају.

Са онима који су изгубили живот у пјеваљској бици — то је буквално читаво среско руководство.

То су били превелики губици. Они сами за себе говоре убједљиво о размјерама и окружности четничког и окупаторског дивљања у овом крају, у раздобљу између два маја 1942. и 1943. године.

Потцењивачки однос у погледу бројности четничких или сепаратистичких снага, што је једно те исто, било овдје или ма

у којем другом крају Црне Горе, није оправдан. Тежња ка неком чистунству од једних или других „свога“ краја, мада је и могло бити неких разлика — не би се смјела прихватити као коректно, објективно и реално оцјењивање ствари. Тврђења да су то били само појединци не могу бити тачна.

Сви реакционарни и привилеговани слојеви бивше Југославије у сарадњи с окупатором, распаљујући при томе посебно националну мржњу међу народима наше земље, водили су борбу против народноослободилачких снага. Тако је било у свим коајевима. Негдје више, негдје мање. Управо то и чини нашу побједу већом, то јој даје и димензију Револуције.

Но, ни све то није могло угушити расположење народа овог краја, његову политичку припадност НОБ-и. Нијесу спријечили да се наше партизанске јединице, које су, водећи тешке борбе на путу из Босне за Црну Гору, у току априла 1943. године, не осјете овдје као на својој, слободној, партизанској територији.

СТОЈАН ЖУГИЋ

КПЈ КАО ОРГАНИЗАТОР И РУКОВОДИЛАЦ ОРУЖАНЕ
БОРБЕ У ДУРМИТОРСКОМ КРАЈУ
(1941—1942)

I

РАД ПАРТИЈЕ ПРИЈЕ РАТА

Два основна фактора који су покренули народ дурмиторског краја у борбу против окупатора били су историја и борбене традиције црногорског народа, увијек спремног да се бори за слободу, и вјера у Комунистичку партију Југославије, која је у јулским данима 1941. године покренула народ на оружану борбу против окупатора.

Послије шестојануарске диктатуре, када Партија 1931. и 1932. године почиње да се опоравља од удараца задатих јој у диктатури, њен утицај почиње да оживљава и у дурмиторском крају.¹ Према томе, иако је Партија у овом крају била врло малобројна, њен утицај тридесетих година постаје видљивији. Тај утицај се испољавао и преко појединих интелектуалаца из овог краја, који су се надахњивали револуционарним идејама на Београдском универзитету. Терор режима пониклог у шестојануарској диктатури, рад истакнутог револуционара Јакова Остојића — Магрића, марксисте Радована Головића, младог студента Вука Кнежевића и других приврженика и симпатизера Партије — све више су заоштравали мржњу народа према не-народним режимима.

О томе, између осталог, рјечито говори један примјер из тих дана. Наиме, када је Александар Карађорђевић 1932. године посетио Шавник и Жабљак, Управа Зетске бановине му је декретом додијелила на уживање Црно језеро, а тиме и читав шумски комплекс око њега.² Народ скоро читавог дурмиторског

¹ Едвард Кардељ, *Тито*.

² Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*; лично сјећање.

краја, а посебно тадашње дурмиторске општине, врло општро и енергично је реаговао против такве одлуке. Да би бановина спасла своју одлуку и образ пред династијом, покушала је да је силом терора одржи, довлачећи, поред постојеће жандармерије у Жабљаку и Шавнику, знатна појачања из других центара на Жабљак. Међутим, те мјере нијесу могле да застраше народ и он се једног дана, као по неком војничком реду, долазећи у групама и колонама, слио у Жабљак и његову најближу околину (село Питомине, Јунчев До и Развршје), спреман и на најтежи обрачун са полицијом. Многи сељаци су дошли и са скривеним оружјем испод капута и кабаница. Банска, односно среска власт, са својим полицијским апаратом, увидјевши да је народ спреман и на најтеже, и да поред више преговора и убјеђивања неће да одустане од свог енергичног захтјева, била је приморана да опозове своју одлуку.

За овај смјели подвиг, који се завршио успјешно по народ дурмиторског краја, крупна заслуга припада великом револуционару Јакову Остојићу — Магрићу, као идејном организатору тог отпора.

Том приликом, да би монарх био што више почашћен, било је ријешено да се Жабљаку дадне назив Александрово. Међутим, народ је то име прећутно у потпуности одбацио.

Према томе, поред својих ранијих симпатија према КПЈ још од 1920. године³, народ дурмиторског краја почиње још одлучније да иде за Партијом и да слуша њен глас.

На Четвртој земаљској конференцији КПЈ, која је крајем 1934. године одржана у земљи, стремљења и жеље радничког револуционарног покрета, које је још 1928. године Тито изразио на познатој Загребачкој конференцији, видно долазе до изражаја у погледу формулисања политичке платформе Партије.⁴ И управо захваљујући новој политичкој платформи Партије, у борби коју је под њеним руководством водила народна, односно касније уједињена студентска омладина Београдског и других универзитета против шестојануарске диктатуре и ненародних режима, огромна већина омладине дурмиторског краја у основи је прихватила линију Партије, ступајући у активну политичку борбу.⁵ На таквом курсу Партије непоколебљиво су стајали и поједини радници из дурмиторског краја који су радили у Београду или другим индустријским центрима, као што је то случај био са београдским радником и истакнутим револуционаром Радојем Дакићем — Брком.⁶

³ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966.

⁴ Едвард Кардељ, *Тито*.

⁵ Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу Шавничком (Дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник, 2, 1952.

⁶ Исто.

Политички за КПЈ опредељена студентска омладина дурмиторског краја, која већ 1935. године није била малобројна и која је стално нарастала (1937/1938. године било је ту око 90 студената), хватала је све дубљи корен у народу, у чему је почела да је слиједи и средњошколска омладина.⁷

Таква активност студентске омладине и борбених и напредних сељака све више смета ненародним и полицијским режимима. Због тога 1935. године долази и до прогона појединаца у концентрационе логоре, у Дубровник и Сарајево. Исто тако 1936. године долази до хапшења и предавања суду за заштиту државе 12 комуниста — студената и сељака из дурмиторског краја.⁸

Године 1938. почиње организационо оформљење Партије у дурмиторском крају. Плејада истакнутих активиста из редова напредне интелигенције, радника и сељака, као што су били Вук Кнежевић, Јаков Остојић — Магрић, Јован Ђоровић, Душан Обрадовић, Војин Поповић — Шпанац, Богдан Котлица, Миљан Грбовић, Гојко Томић, Милош Жугић и више других, својим партијским жаром знатно је допринијела формирању истакнутих бораца и револуционара, као што су били: Миливоје Дурковић, Томица Ђоровић, Василије Кдежевић, Мињаш Минић, Зелен Ковачевић, Матија Јакић, Милован Јањић, Батрић Жугић, Велимир Лазаревић и многи други.⁹ Сви они, као и знатан број других, поготову Партији привржених интелектуалаца, врло пожртвовано су се испољили и показали као истакнути организатори у припремама и у вођењу оружане борбе у данима устанка и у каснијем периоду.

У склопу борбе КПЈ у Црној Гори, нарочито борбе против профашистичког режима Милана Стојадиновића, Партија је све више и све снажније остваривала свој утицај у народу и тако рећи постала водећи политички фактор у народним масама. Приликом посјете Милана Стојадиновића у својству председника владе Никшићу у августу 1938. године Партија је из дурмиторског краја организовала и повела око 600 сељака, међу којима преко 100 коњаника из Пиве, на познате и врло успјеле никшићке демонстрације противу Стојадиновића.¹⁰ Исто тако, на децембарским изборима 1938. године у дурмиторском крају побиједили су они кандидати из Удружене опозиције које је потпомагала КПЈ. С обзиром на то да је Партија организационо била оформљена са јасном политичком платформом, она своју активност нарочито испољава у периоду од 1938. до 1941. године.

Историјски је познато да је КПЈ, на челу са Титом, Хитлерову агресију противу Аустрије, Чехословачке и других зема-

⁷ Исто.

⁸ Бранко Перовић, нав. дјело.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

ља оцијенила и као почетак агресије против народа Југославије и свих прогресивних снага у свијету. У вези с аншлусом Аустрије, Прогласом ЦК КПЈ народне масе и све демократске снаге народа Југославије упозорене су на смртну опасност која се приближава и позване да се уједине у одбрани од те опасности.¹¹

На тој основи Партија и у дурмиторском крају мобилише масе за борбу против профашистичке политике владајућег режима. Уочи самог рата Партија је у овом крају остварила снажан утицај у народу, а поготову у појединим селима, као на примјер у Тимару, Новаковићима, Провалији, комарнском крају, Добрим Селима, Пошћењу, Барама Сировачким, Руданцима и другим.¹² Исто тако, чланови Партије, поготову 1940. године, отворено иступају са ставовима КПЈ на многим масовним зборовима и традиционалним вашарима. Тако је долазило и до туче омладине и народа у појединим селима са представницима власти као, на примјер, у Коритима, Новаковићима и другим, па и у самом Жабљаку, у циљу заштите комуниста који су јавно иступали на зборовима и спречавања њиховог хапшења.

Због подршке коју је народ масовно пружио Партији, било је и случајева да полиција, и то бројчано јака, избегава да ступи у сукоб са комунистима. Ради илустрације довољан је случај који се десио 28. јуна 1940. године у Његовући, гдје се начелник среза са 25 жандарма није смио усудити да ухапси члана Партије који је говорио на масовиом збору. Ови и други примјери очито говоре о прихватању ставова Партије од стране великог дијела становништва, а нарочито од омладине.

Непосредно уочи рата партијске ћелије су постојале у готово свим дурмиторским општинама (дурмиторској, дробњачкој, ускочкој, шаранској и у Пиви). Према неким подацима, уочи самог рата у дурмиторском крају било је око 40 чланова КПЈ.¹³

Негдје средином 1940. године у непосредној близини Жабљака (у Ковачкој Долини) долази до одржавања прве среске партијске конференције, на којој је изабран Мјесни комитет КПЈ за срез шавнички (дурмиторски) од пет чланова, у који су ушли: Давид Лаушевић, политички секретар, Миливоје Дуоковић, организациони секретар, Павле Пекић, Војин Крстов Јауковић и Војин Ђерковић.¹⁴ Партија је у том периоду имала чврст ослонац у СКОЈ-евској организацији. Постојао је знатан број актива СКОЈ-а, који су врло успјешно, окупљајући омладину око себе, спроводили задатке Партије.

С обзиром на политичку ситуацију која је била повољна у дурмиторском крају, није случајно што је ово подручје иза-

¹¹ Едвард Кардељ, *Тито*.

¹² Бранко Перовић, нав. дјело.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто. — У књизи Обрада Цицмила *Дурмиторски НОП одред* стоји да је у Комитет изабрано шест чланова, што не одговара историјској стварности.

брано за одржавање VIII партијске конференције за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију. И само одржавање те конференције — иако у илегалности,— имало је знатан ефекат на организационо јачање Партије и њену активност у даљем раду у овом крају.

Реагујући на потписивање Пакта од стране владе Цветковић —Мачек о приступању Југославије силама Осовине, комунисти на Жабљаку су организовали масовни митинг на коме су говорили о завршном издајничком акту од 25. марта и позвали на одбрану домовине. Исто тако, приликом мобилизације 1941. године Партија у дурмиторском крају, спроводећи директиву ЦК КПЈ, односно ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, знатно је утицала на обвезнике и омладину у смислу добровољног јављања у војску.¹⁵

Према томе, у најкраћем изражено, Партија је својим радом до рата обезбиједила релативно снажан утицај у народу као његова једина и поуздана политичка снага.

II

РАД ПАРТИЈЕ У ПРИПРЕМАМА ЗА ОРУЖАНИ УСТАНАК

Одмах после капитулације, у априлу и првих дана маја 1941. студенти, ђаци и радници који су били на школовању или раду дошли су у свој крај. Исто тако су се вратили и сви мобилисани војници. Њиховим пристизањем, поготову што је међу њима било и комуниста, по партијском стажу старијих и искуснијих, рад Партије знатно је ојачан.

До доласка италијанског окупатора, крајем маја и почетком јуна, власт су обављали органи бивше југословенске државе. То је пуно користило Партији да знатно развије политичку активност, посебно у правцу разјашњавања народу узрока слома Југославије, који су проистицали из отворене издаје врхова војних и државних органа. То је исто тако била прилика да се народу објасни и потврди истинитост свега онога што су комунисти говорили у предратним данима. Истовремено су раскринжавани и сви они који су били привржени ненародној власти и који су се као такви ставили у службу окупатору.¹⁸

У склопу таквих могућности Мјесни комитет КПЈ је организовао спаљивање мобилизацијских и свих других врста спискова и архива по општинама. Једна од таквих акција изведена је у Жабљаку последњих дана априла. Жандарми и финанси, који нијесу били малобројни (15—20), покушали су да се оружјем супротставе акцији комуниста, али су под њиховим енергичним притиском, уз знатну помоћ народа, а нарочито омладине, били приморани да попусте, тако да је задатак извршен

¹⁵ Бранко Перовић, нав. дјело.
и Исто.

тоталним спаљивањем цјелокупне архиве.¹⁷ Овом акцијом је руководио Вук Кнежевић. Послије акције, народу који се био окупио из околине Жабљака ватрено су говорили Вук Кнежевић и Душан Обрадовић. Ускоро затим спаљене су архиве и у општинским центрима у Његовући, на Боану и на Трси, а дјелимично и у Шавнику и на Горанску. На често одржаваним конференцијама које су организовали комунисти, којима су присуствовали омладина и најпоузданији људи, објашњавана је ситуација и указивано на јединство и будност у односу не само на окупаторе него и на домаће дошаптаче и шпијуне.

Партијска организација са подручја Пиве, с обзиром на тадашњу мржњу становништва према муслиманском живљу у пограничним мјестима према Босни и Херцеговини, морала се озбиљно борити против таквих осјећања, указујући народу на нужност братске сарадње свих, без обзира на вјеру и националност. Таквим радом створени су повољни политички услови за успјешан рад на прштремама за оружану борбу против окупатора. Партија је такође организационо знатно ојачала своје редове пријемом у своје чланство истакнутих активиста. Посебно је бројно ојачала скојевска организација.

Доласком у дурмиторски крај крајем маја, окупатор је своје посаде успоставио у Шавнику, Жабљаку, Горанску, Трси и на Брезнима. Када је, према директиви Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, требало предузети акцију сакупљања оружја, том задатку у дурмиторском крају приступило се средином маја. Међутим, од сељака, по традицији навиклих да се не одвајају од оружја, тешко га је било прикупити. Због тога је преко Партије сељацима и сигнализирано да оружје брижљиво чувају, јер се рачунало на учешће већине њих у борби против окупатора. Но, без обзира на ову околност, Партија је посебно преко СКОЈ-а и сигурних омладинаца прикупила извјесну количину оружја, а нарочито муниције и ручних бомби. Поред тога, преко СКОЈ-а и омладине евидентирано је тако рећи читаво оружје, што је био показатељ да се у народу налази релативно довољан број пушака и муниције.

Исто тако, на основу директиве Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, средином јуна приступило се формирању ударних група, које су сачињавали чланови Партије, кандидати, најотреситији скојевци и провјерени симпатизери Партије.¹⁸ Њихова јачина кретала се од 10 до 30 људи. Формирање ударних група завршено је до 10. јула. На дурмиторском подручју таквих група формирано је тридесет и једна, чије

¹⁷ Обрад Цицмил, нав. дјело; Бранко Перовић, нав. дјело.

¹⁸ У књизи Обрада Цицмила *Дурмиторски НОП одред* пише да су у селу Новаковићима постојале двије ударне групе, што не стоји. Постојала је само једна група, чији је руководилац био Стојан Жјгић. Види: Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, и Бранко Перовић, нав. дјело.

је бројно стање износило око 450 бораца.¹⁹ У борбеним групама, с обзиром на то да су их сачињавали млади људи који нијесу били служили војску, Партија је озбиљну пажњу посвећивала обуци бораца у руковању оружјем. Поједине групе које су биле удаљене од италијанских гарнизона вршиле су вјежбе гађања.²⁰ Истовремено је посебна пажња поклањана и политичком раду у борбеним групама.

По доласку окупатора на дурмиторско подручје, истакнутој комунисти су морали бити на опрези, поготову послје директиве ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од 22. јуна 1941. године. Већина комуниста је била врло будна, а нарочито у селима која су била у близини окупаторских посада.

Познато је да је 10. априла 1941. у окупираном Загребу одржана сједница Политбироа ЦК КПЈ под руководством друга Тита и да се на бази одлука са те сједнице приступило оснивању војних комитета као језгра војне организације за припрему народног устанка.²¹ Аналогно томе, формирана је војна комисија и при Мјесном комитету КПЈ — Шавник, на челу са Велимиром Кнежевићем.

Првих дана јула одржано је у Барама Жугића партијско савјетовање, на коме су проучени прогласи ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КП за Црну Гору, Боку и Санцак и у вези са тим анализирана политичка ситуација на терену.²² Из процјене ситуације проистицали су задаци који су захтијевали убрзан политички рад и војничке припреме, што је у закључку савјетовања и постављено као задатак пред партијске организације. Послје савјетовања дошло је до одржавања партијских састанака и конференција симпатизера КПЈ и повјерљивих сељака.

Послје овог савјетовања у Барама Жугића дошло је до одржавања мјесне, односно среске конференције СКОЈ-а на Боровој глави (између села Новаковића и Жабљака), на којој су, поред поднијетих реферата о војно-политичкој ситуацији у земљи и свијету, говорили истакнути комунисти Јован Ђоровић, Душан Обрадовић и Батрић Жугић.²³ У закључку ове конференције постављен је задатак да се ради на најширем окупљању омладине на линији борбе против окупатора.

Убрзо затим, такође на Боровој глави, услиједио је 9. јула и састанак ударних (борбених) група из околине Жабљака, на коме је било присутно око 90 људи. На састанку су скоро прецизирани ставови за напад на окупатора у Жабљаку.²⁴ Посљед-

¹⁹ Батрић Јовановић, нав. дјело.

²⁰ *НОБ у Црној Гори 1941—1945*, хронологија догађаја, Титоград 1963.

²¹ Едвард Кардељ, *Тито*.

²² *НОБ у Црној Гори 1941—1945* — хронологија догађаја.

²³ *НОБ у Црној Гори 1941—1945* — хронологија догађаја.

²⁴ Исто.

њи састанак у том циљу пред напад на Жабљак одржан је средином јула у селу Новаковићима, уз присуство Јована Ђоровића и Богдана Котлице. Састанком је руководио Душан Обрадовић. У том истом смислу 17. јула на Планини Пизи одржан је састанак партијског руководства и руководства ударних група, на коме је утврђен план за напад на Трсу.²⁵ Другог дана послје овог састанка на Планини Пиви, једна група реакционара из гатачког среза, у договору и у заједници са реакционарима из Жупе Пиве, покушала је да одржи збор с позивом на борбу против Муслимана. Међутим, захваљујући партијском руководству из Жупе Пиве, које је са члановима и симпатизерима Партије и омладином раскринкало ове реакционарне групе, збор је попримио сасвим обрнут карактер. На њему је одлучено да се изврши напад на окупаторске посаде у Горанском и на Брезнима. У ноћи 19/20. јула дошло је до састанка у селу Пошћењу, на коме су се комунисти и руководиоци група договорили о нападу на окупаторску посаду у Шавнику.²⁶

III

ПАРТИЈА НА ЧЕЛУ ОРУЖАНОГ УСТАНКА

Када је ријеч о времену напада на окупатора у дурмиторском крају, треба имати V виду да је директива ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак о устанку, упућена преко ОК КПЈ Никшић, стигла у Мјесни комитет КПЈ Шавник ноћу 15/16. јула, тј. са закашњењем од око три дана. Мјесни комитет на својој нешто проширекој еједници, коју је одржао 17. јула у Врточ-Пољу, донио је одлуку о оружаном устанку у дурмиторском крају.

Убрзо затим, у времену од 19. до 20. јула, ликвидирана су сва окупаторска упоришта у Брезнима, Горанском, на Трси. у Жабљаку, Кршу и Шавнику, којом приликом је разоружано, заробљено и убијено око 230 италијанских војника, бивших жандарма и финанси. С обзиром на јачину окупаторске посаде у Шавнику, која је имала преко 150 војника, приликом борбе за ослобођење ове варошице вођена је најжешћа борба, у којој је непријатељ имао 9 погинулих и 8 рањених, док су наши губици били 2 мртва и 2 рањена борца.²⁷ У жеку борбе за Шавник, 22. јула, када је пала жандармеријска станица у Беришиној Луци, познати јунак из првих ратова, а касније истакнути пролетерски борац Тома Рајковић, скинуо је са касарне италијанску заставу и поставио југословенску.

²⁵ Исто.

²⁸ Исто.

²⁷ *НОВ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*; Обрад Цицмил, нав. дјело.

Двадесет другог јула ослобођен је Шавник. Истога дана постало је потпуно слободним читаво дурмиторско подручје. У свим овим нападима устаника заплијењен је знатан ратни материјал, а нарочито у Шавнику. Треба истаћи чињеницу да су се већ на прве пучеве герилских група у устаничке редове сливале бројне оружане групе сељака које су у нападима узеле видног учешћа, тако да су ови напади прерастали у оружану борбу народа.²⁸

У таквом замаху и борбеном расположењу сељаке није могла спријечити агитација појединих петоколонијалних елемената, који су иступали са разним паролама, као на примјер: „Комунисти су непријатељи народа“, „Народ ће невин да страда“ итд.

Тако су се у јулском устанку Дурмиторци придружили јуришу око 32.000 црногорских устаника, који су на позив и под руководством КПЈ сврстани у устаничке чете и батаљоне, под чијим ударцима је ослобођено готово читаво црногорско подручје, осим приморског појаса и градова Цетиња, Подгорице, Никшића и Пљеваља, који су такође били под снажним притиском и опсадом устаничких снага.²⁹ То су заиста били крупни резултати црногорског народа у склопу оружаног устанка народа и народности Југославије, који су у тим судбоносним данима представљали и зов на борбу против фашистичког освајача свим поробљеним народима у Хитлеровој „Европској тврђави“.

Двадесет трећег јула Мјесни комитет КПЈ Шавник одржао је састанак, у присуству Радоја Дакића — Брка, члана ОК КПЈ Никшић.³⁰ На састанку су анализирани постигнути успјеси. Постављено је да се пуним интензитетом појача политички рад на линији тумачења народноослободилачке борбе, као и да се одмах приступи формирању војних јединица и народноослободилачких одбора за рад на прикупљању хране и других потреба за војне јединице.³¹

Претходног дана Мјесни комитет КПЈ издао је саопштење о успостављању власти на ослобођеној територији, у коме је, између осталог стајало:

„Да би смо дошли до коначне побједе над окупатором и његовим агентима у читавој земљи, да би смо дали удио у ослободилачком рату који води Совјетски Савез и његови савезници Енглеска и Америка, морамо бити јединствени и дисциплиновани, покоршавајући се народној вољи, народним жељама и потребама, жртвујући све за националну част и слободу. Због тога се образује у свим мјестима војна власт оружаног устанка, чија је дужност:

²⁸ Бранко Перовић, нав. дјело.

²⁹ Батрић Јовановић, нав. дјело.

³⁰ НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја.

³¹ Исто.

1. Да успостави потпуни ред и мир у свим мјестима среза Шавничког;

2. Да крши све оно што би било на штету национално-ослободилачке борбе;

3. Да помогне народним одборима у сузбијању скупове и шпекулације како би се омогућило снабдијевање наших одреда и исхрана сиромашних породица, итд ..,³²

На бази одлука Мјесног комитета КПЈ формиране су уставничке команде мјеста у Шавнику, Жабљаку, Планини Пиви, Жупи Пиви и неким другим мјестима (Боан, Његовуђа), на чијем су челу били комунисти.³³ Истога дана када је ослобођен Шавник, по одлуци Комитета, формиран је Народни суд, чији је задатак био конфискација читаве имовине затечене у преосталим установама бивше државе.³⁴ Наравно, његов, задатак је био и да суди онима који се супротстављају оружаном борби. Такође је дошло до формирања Војног комитета за дурмиторско подручје, чији је основни задатак био да руководи оружаним јединицама и њиховим даљим акцијама.³⁵ Исто тако, одмах после сједнице Мјесног комитета КПЈ од 23. јула, Партија је приступила формирању сеоских одбора Народноослободилачког фонда и избору делегата за општинске одборе.³⁶ До спровођења избора, претходно је, по предлогу Мјесног комитета КПЈ, именован Срески одбор НОФ-а, на челу са професором и публицистом Стојаном Церовићем. Тако је, одмах после наведене сједнице Мјесног комитета КПЈ, стигла директива војно-политичког руководства за Црну Гору, Боку и Санџак о формирању територијалних батаљона по општинама.³⁷ На бази тога је већ до 29. јула оформљено шест таквих батаљона, у којима су, по препоруци Партије, преко зборових и конференција, за командире чета и команданте батаљона изабрани људи који су се у припремама и у току устанка истакли као добри и одани борци, а за лица за везу са народом истакнути комунисти.³⁸ Језгра батаљона била су ударне групе формиране још у припремама за устанак. И тако је читав овај процес формирања и организовања војних јединица и одбора текао доста нормално и успјешно. Међутим, петоколонијални елементи нијесу мировали, већ су агитовали по тајно, са паролама о томе како се голоруки народ не може борити противу великих сила као што су Италија и Њемачка, и сл.

Када је 24. јула стигла директива ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак о проглашењу општег устанка у Црној Гори,

³² *Зборник НОР*, III, књ. 1, док. 3.

³³ *НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Обрад Цицмил, нав. дјело.

³⁸ Бранко Перовић, нав. дјело.

поздравили су је не само комунисти и борци из ударних група него и велики број родољуба. Међутим, то је у извјесном смислу отежавало ситуацију због краткоће времена за стварање чврстих војних јединица и помањкања искуства у томе.

Пошто су одмах после ослобођења дурмиторског краја вршене припреме за ослобођење опсједнутог Никшића, Мјесни комитет КПЈ — Шавник донио је одлуку да се око 650 бораца са дурмиторског подручја упути као појачање за напад на Никшић.³⁹ Тако су се већ крајем јула све снаге повезале са никшићким устаничким снагама. Међутим, због окупаторске офанзиве од Подгорице преко Даниловграда у правцу Никшића, од овог напада морало се одустати. Једино је као предстража у рејону Крнова задржана једна чета од око 40 бораца, која је имала задатак да обезбјеђује дурмиторску територију од правца Никшића. Исто тако на правцу Пљевља — Жабљак успостављене су сталне посаде код моста на Ђурђевића Тари, затим на правцу Никшић — Брезна у Брезнима, као и према Фочи код Шћепан-Поља. Герилски одред из села Новаковића у другој половини јула порушио је комуникацију у Ђурђевића Тари на излазу према Косаницама.⁴⁰

У овој фази оружаног устанка Партија је организационо ојачала пријемом нових чланова, што је условило да број партијских ћелија порасте. Истовремено су формиран и неки нови општински бирои.

Као што је познато, у склопу офанзиве на ослобођену територију Црне Горе, 5. августа је окупатор са јаким снагама предузео напад и на ослобођену територију Дурмитора, и то од правца Никшића. На глас о наступању окупатора, сви дурмиторски батаљони пошли су у сусрет његовим снагама. Под утицајем Партије и утисцима устаничког расположења, у батаљоне су се сврстали и најстарији људи. Било је немогуће ма кога задржати код куће, јер би се тиме сматрао врло пониженим. После два дана отпора устаничких снага, посебно чете са предстраже на Крнову и Дробњачког батаљона, окупатор је уз подршку авијације и тенкова ушао у Шавник.⁴¹

Уласком окупатора 16. августа у Жабљак⁴², изузимајући Пиву, која није била захваћена офанзивом, главни центри и комуникације нашли су се под контролом непријатеља. У току офанзиве окупатор је стријељао око 20 родољуба, а предузео је и друге репресивне мјере, као паљење неких села у Дробњаку и Језерима и сл.⁴³ И поред застрашујућег позива окупатора на-

³⁹ Обрад Цицмил, нав. дјело.

⁴⁰ *НОВ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја.*

⁴¹ Исто.

⁴² Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*; Батрић Јовановић, нав. Дјело.

⁴³ Исто.

роду да преда оружје и да прими његове пропуснице, огромна већина становништва понијела се пасивно, захваљујући утицају комуниста и слободареком духу црногорског народа.

Поновном окупацијом Шавника и Жабљака и контролом окупатора над ближним мјестима и селима, слободарско расположење становништва није се гасило, а нарочито не омладине. И поред тога што су неки комунисти у том првом налету окупаторске офанзиве били у извјесном смиелу збуњени, остајући тренутно скоро сами у шумама, Партија ни у таквим моментима није кидала везу еа најсигурнијим и најистакнутијим родољубима, објашњавајући им своје ставове и циљеве ослободилачке борбе. Међутим, не може се пренебрећи ни чињеница да је код неких комуниста, поготову у околини ова два окупаторска гарнизона, а нарочито у околини Шавника, било појава и небудности, због чега је окупатору полазило за руком да олако похвата поједине устанике и родољубе и да их стријеља. У вези са тим и неким другим грешкама, Мјесни комитет КПЈ је на бази претходне истраге распустио партијску организацију у Дробњаку⁴⁴, с једне стране због неумјесног и самовољног руковања имовином заплијењеном у устанку у Шавнику, а с друге стране због грешака до којих је дошло после доласка окупатора. Међутим, при овој констатацији морају се имати у виду и сложеност ситуације као и неискуство комуниста. Тамо гдје је партијски рад био интензивнији — политичка ситуација у народу била је повољнија. И тамо гдје је ситуација била тежа народ је радо примао комунисте и слушао њихове савјете.⁴⁵ Међутим, било је мишљења међу комунистима у појединим партијским ћелијама да се народ одвојио од комуниста. На таквом одвајању је, наравно, својом пропагандом инсистирао, па томе и допоиносно окупатор са домаћим помагачима, плашећи народ тешким репресивним мјерама ако се не одвоји од комуниста и обећавајући да му се неће ништа десити уколико према њему буде толерантан и одбаци везе са комунистима.

Од краја августа 1941. политички рад Партије у масама све више је оживљавао и Партија је организационо почела да јача пријемом нових чланова. Од средине септембра, герилски одреди, у којима су осим чланова КПЈ, СКОЈ-еваца и омладинаца били и поједини родољуби као приврженици Партије, почели су да нарастају. На бази инструкције ПК КПЈ од краја августа о непосредним задацима партијских организација, око 10. септембра долази до партијског савјетовања на Ранисави, које организује Мјесни комитет КПЈ Шавник.⁴⁶ Томе савјетовању, поред истакнутих комуниста из дурмиторског краја, појединих војних старјешина и политкомесара из устанка, присуствује и члан ОК КПЈ Никшић Радоје Дакић — Брко. На савјетовању је проанали-

⁴⁴ Бранко Перовић, нав. дјело.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја.

зирано политичко стање на терену и одлучено да се појача политички рад у масама и предузму мјере на омасовљавању герилских одреда. Убрзо затим герилски одреди почели су знатно бројчано да јачају. Тако се у другој половини септембра у око 30 герилских јединица налазило око 550 пробраних бораца под оружјем. Највећи број бораца налазио се у Пиви, која је била слободна.⁴⁷ То су биле јединице са чврстим ослоном на народ, које су потпуно контролисале терен на читавом подручју изузев Шазника и Жабљака.

Почез од друге половине септембра и политички рад је постајао све интензивнији, тако да се крајем септембра и почетком октобра приступило одржавању партијских конференција по општинама, које су извршиле анализу стања на својим теренима и изабрале своје бирое и делегате за Другу среску партијску конференцију. У вези с тим треба истаћи да су се у првим данима октобра на терену среза налазила око 93 члана КПЈ, сврстана у 14 ћелија, као и 19 кандидата КПЈ. Исто тако, осим шест општинских бироа формиран је и Рејонски комитет КПЈ за Пиву.⁴⁸

Тринаестог октобра одржана је Друга партијска среска конференција, која је отпочела рад у Великој Орујци, више села Новаковића, у импровизованој колиби коју је направио Новаковићки герилски одред још у другој половини септембра. Међутим, због лоших временских прилика, конференција је другог дана завршила рад у селу Новаковићима (засеок Сјенице). У име Покрајинског комитета КПЈ конференцији је присуствовао Крсто Попивода, а у име ОК КПЈ Никшић Вељко Зековић. На конференцији су узела учешћа 24 члана КПЈ, од којих су 19 били делегати.⁴⁹ На конференцији је изабран и нови Мјесни комитет КПЈ од 9 чланова, у који су ушли: Јован Ђоровић, политички секретар, Богдан Котлица, организациони секретар, Војин Ђерковић, Војин Поповић — Шпанац, Војин Крстов Јауковић, Велимир Кнежевић, Вељко Мићановић, Ирина Кнежевић и Милован Даниловић.⁵⁰ Одлучено је да герилски одреди прерасту у чете и да се формирају батаљони који ће дејствовати под командом Дурмиторског партизанског одреда, који је обухватао територију никшићког и дурмиторског (шавничког) среза. Такође је предвиђено формирање дурмиторске бригаде „Војвода Момчило“ и др.

Партија је не само у устанку него и у вријеме његовог спаљивања имала велики утицај на омладину. Ускоро послје

⁴⁷ Батрић Јовановић, нав. дјело; Бранко Перовић, нав. дјело.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја; Бранко Перовић, нав. дјело; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*.

⁵⁰ Бранко Перовић, нав. дјело. — Подаци о саставу Комитета према оригиналним прибљешкама са конференције Вука Кнежевића, сачуваном код његове супруге Ирине Кнежевић. Подаци о саставу Комитета у књизи Обрада Цицмила *Дурмиторски НОП одред* нијесу вјеродостојни.

одржавања Среске партијске конференције дошло је до одржавања Среске конференције Народне омладине, на којој је изабрано среско руководство ове организације.⁵¹ Пошто је одлукама партијске конференције посебан акценат дат стварању већих војних формација, већ средином октобра је на подручју Дурмитора било девет партизанских чета. У појединим четама било је и преко 100 бораца. У другој половини октобра формиран су: Језеро-шарански, Дробњачки, Планинопивски и Ускочки батаљон од 240, 200, 300 и 150 бораца.⁵² Крајем октобра у формирању је био Жупопивски батаљон.

Резултати рада Партије на стварању чвршћих војних формација и на плану поновног распламсавања оружане борбе били су, дакле без сумње видни.

IV

СИТУАЦИЈА У КОЈОЈ НАСТАЈЕ И ВРИЈЕМЕ У КОМЕ ЖИВИ ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА

Увидјевши опасност од нарастања и јачања борбеног расположења народа и његових војних јединица и полазећи од географског и топографског положаја дурмиторског краја и зиме која је предстојала, окупатор је вјештим маневром ноћу 16/17. октобра напустио Шавник, гдје је у претходна два дана путем маневрисања био привукао и снаге из Жабљака.⁵³

Да би обезбиједио ово своје извлачење, окупатор је претходних дана извршио маневар са једним батаљоном од око 600 војника, који је из Никшића преко Јаворка стигао на Горанско. Уочи повлачења окупатора из Шавника, овај батаљон се са Горанска спустио у рејон Пивског манастира, у село Сињац на преноћиште, постављајући се војнички тако вјешто као да има намјеру да се ту дуже задржи.⁵⁴ Међутим, то се брзо показало као варка којом је он привукао пажњу устаничких снага и тиме омогућио планирано повлачење из Шавника. Исте ноћи повлачио се и батаљон из Пиве за Никшић. Тако је 17. октобра цијело дурмиторско подручје поново представљало потпуно слободну територију. То је заиста био радостан дан за народ дурмиторског краја. У Жабљаку и Шавнику народ се масовно сакупио на велике митинге и са одушевљењем је поздравио партизанске јединице, Партију и народну власт, које преузимају руковођење са много знатнијим искуством. Команде мјеста и партизанске страже одмах почињу да функционишу у Шавнику и Жабљаку,

⁵¹ НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја.

⁵² Исто.

⁵³ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*.

⁵⁴ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*.

као и у Пиви. Партија брзо приступа не само формирању већих војних формација него и припремама за изборе.

Почетком новембра, у присуству Баја Секулића као делегата ПК КПЈ и Вељка Зековића као делегата ОК Никшић, одржано је партијско савјетовање у Жабљаку. Послије реферата Јована Ђоровића као секретара Мјесног комитета о војно-политичком стању, и након организационог извештаја и дискусија, закључено је да се одмах приступи јачању и учвршћењу војних формација и организованом спровођењу избора од сеоских преко општинских, па до среског народноослободилачког одбора.

На бази дискусије, посебно на инсистирање делегата ПК КПЈ закључено је да се одмах приступи и ликвидацији појединих непријатељских помагача који су се као такви експонирали у сарадњи са окупатором. (Неки од њих убрзо су и ликвидирани.) Такође је заузет став да се одмах приступи обезбјеђењу територије од евентуалног покушаја продора окупатора од Никшића, Пљеваља, Гацка, Фоче и Никшића преко Јаворка, и то са по једним водом пробраног људства на Крнову, Ђурђевића Тари, Шћепан Пољу, Равном и Брезнима.⁵⁵ Исто тако закључено је да се приступи припремама дурмиторских јединица за напад на Пљевља и обезбјеђењу прихвата јединица које ће се на дурмиторској територији концентрисати у истом циљу са осталих подручја Црне Горе. Чињеница је да је Партија у свему овоме била не само организатор него и најодговорнији фактор.

С обзиром на снажно борбено расположење маса, а нарочито омладине, све ове и друге задатке није било тешко реализовати. Поред тога, у новембру је читава територија била стављена под контролу народноослободилачке власти, тако да се ван среза могло поћи само са прописаним партизанским дозволама. Такве мјере будућности морале су бити предузимане, посебно ради онемогућавања шпијунских елемената, поготово у погледу концентрације Црногорског партизанског одреда пред напад на Пљевља. Исто тако, убрзо после партијског савјетовања приступило се систематском учвршћивању и сређивању већ формираних партизанских батаљона и њихових штабова. Такође је наименован и штаб дурмиторске бригаде „Војвода Момчило“ (на бази ставова Друге партијске конференције) на челу са Војином Поповићем — Шпанцем као командантом и Јованом Ђоровићем као политичким комесаром.⁵⁶ Штаб бригаде није био дугог вијека, јер је умјесто Дурмиторске бригаде формиран Дурмиторски одред. Ипак, и за то кратко вријеме постојања био је почео да издаје наређења и упутства, што је у ствари обављао Јован Ђоровић, мада више у својству секретара Мјесног комитета него политичког комесара.

⁵⁵ Обрад Цицимил, нав. дјело; Бранко Перовић, нав. дјело.

⁵⁶ Исто.

На бази директиве ПК КПЈ, наредбе Главног штаба за Црну Гору, Боку и Санџак као и иницијативе Мјесног комитета, 7. новембар, као Дан октобарске револуције прослављен је у свим општинским центрима и другим већим насељима, и то за тадашње услове политички врло успјешно. Организатор прославе била је Партија, а реализатори: народна власт, партизанске јединице и нарочито омладина, која је све то са великим жаром спроводила. Тога дана су неке партизанске јединице положили и заклетву, као на примјер у Жабљаку и Шавнику.

У новембру, поред рада на сређивању и учвршћивању војних јединица и избору народних одбора и уопште врло живог политичког рада у масама, Мјесни комитет, односно партијске организације, штабови батаљона са командама чета, команде мјеста, народни одбори и омладинске организације — изузетно су се ангажовали око дочека Црногорског одреда уочи његовог напада на Пљевља. Од 23. до 27. новембра, колико је овај одред боравио на жабљачкој територији, његов прихват, размјештај и исхрана били су више него успјешни. Прије свега, гостопримство које су сељаци као домаћини испољили у прихвату јединица било је достојно њихових традиција у дочеку ослободилачке војске. Примјера ради: приликом размјештаја људства батаљона „18. октобар“ у селу Новаковићима, и они најсиромашнији су се љутили што нијесу добили исти број људи за смјештај и исхрану као и они добростојећи. На исти начин прихватани су и размјештани борци по другим селима и из осталих црногорских батаљона.

Двадесет седмог новембра завршено је формирање три дурмиторска батаљона за напад на Пљевља, укупне јачине 864 бораца, као и посебне Омладинске чете од 130 бораца, намијењене за посадну јединицу у Пљевљима по ослобођењу града. При томе је тешко било стишати борбено расположење код оних који су морали остати на другим задацима. Дробњаци су тражили свој посебан батаљон, а Ускоци исто тако. Међутим, одлучено је да то буде један батаљон. Исто борбено расположење владало је и код батаљона „Бајо Пивљанин“, који је са Планине Пиве кренуо са четири врло бројне чете, које су морале бити сведене на три. Батаљони из Дурмиторског одреда за напад на Пљевља стигли су на Његовуђско поље 27. новембра око 9 часова, гдје су се постројавали остали батаљони Црногорског одреда.⁵⁷

Ни са Језеро-шаранским батаљоном није ишло лако, јер је улазак у састав батаљона тражило више бораца него што је било предвиђено. Улазак у састав батаљона сваки борац је сматрао изузетним признањем, а нарочито омладинци. И тако, послје смотре и дефинитивног оформљења батаљона, око 1000 бораца из Дурмиторског одреда кренуло је према Пљевљима, У саставу Црногорског НОП одреда.

⁵⁷ Стојан Жугић, *Дурмиторски батаљони у пљеваљској бици 1. децембра 1941. године*, Војноиздавачки завод „Војно дјело“.

Народ је сву ову партизанску војску, а посебно омладина, испратио са крајњим одушевљењем и борбеним пјесмама, али и са извјесном зебњом у погледу исхода битке. Без сумње, заслуга за тако одушевљење и топао испраћај првенствено припада Партији и њеном политичком раду.

Послије великих губитака у пљеваљској бици (73 мртва и исто толико рањених),⁵⁸ Ускочко-дробњачки и батаљон „Бајо Пивљанин“ вратили су се одмах на свој терен, а дјелови Језеро-шаранског батаљона тек из Рудог, по наређењу Врховног штаба, послје формирања Прве пролетерске бригаде.⁵⁹ Иако су велики губици изазвали дубоку жалост народ их је стојички поднио, ангажујући се и у даљим окршајима пожртвовано за циљеве народноослободилачке борбе. Међу погинулима на Пљевљима било је и 10 чланова КПЈ, и то углавном све руководиоца, а 6 чланова КПЈ је рањено.⁶⁰ Међутим, те губитке су поједини петоклонаши, паникери и малодушници почели живо да коментаришу као пут истребљења народа. У таквој атмосфери Партија је развила жив политички рад. Такав њен рад брзо је консолидовао стање у народу, односно код породица из којих су потицали изгинули борци.

Мјесни комитет КПЈ, у складу са директивом ПК КПЈ и Главног штаба, на плану помена погинулим на Пљевљима предузима широко одржавање комеморативних зборована.⁶¹ На свим таквим зборовима породице погинулих достојно и храбро су се понашале. Свједок сам једног великог комеморативног збора с почетка јануара 1942. у Буковици, коме су присуствовали секретар Мјесног комитета Јован Ђоровић и командант Језеро-шаранског батаљона. Са тог подручја било је доста погинулих бораца, а нарочито из Горње Буковице (село Провалије). Из Горњо-буковичког вода од 25 бораца, колико их је било у воду, 22 су погинула, на челу са храбрим командиром вода и комунистом Трипком Зарубицом.⁶² Народ је масовно дошао на збор. Мајке, сестре и удовице у црно завијене дошле су до посљедње. На збору су објашњавани политичка ситуација, циљеви ослободилачке борбе и њена перспектива. Народ је прихватао и одобравао сваку ријеч. На том комеморативном збору за ријеч се јазила Ана, мајка Трипка Зарубице, и узвикнула: „Живјела наша Комунистичка партија и борба! Мој Трипко је погинуо за слободу и ја га нећу жалити, када га ви његови другови толико жалите“. Тако су се понијели многи — мајке, очеви, браћа, сестре и жене, и у другим мјестима на комеморативним зборовима.

⁵⁸ Милија Станишић, *Пљеваљска битка*, „Побједа“ од 12. до 19. IV 1977.

⁵⁹ Стојан Жугић, нав. дјело.

⁶⁰ Извјештај секретара Мјесног комитета Јована Ђоровића — КПЈ ОК Никшић.

⁶¹ *Зборник*, III, 1. док. 156.

⁶² Стојан Жугић, нав. дјело.

У првим моментима, приликом одашиљања првих чета у Санџак и батаљона за источну Босну, став Мјесног комитета био је да се не упућују борци из оних домова из којих је неко погинуо на Пљевљима. Међутим, такав став се није могао дуго одржати, тако да су у ове јединице одлазили и они који су некога од својих у тој бици изгубили. У периоду од краја децембра 1941. до 23. фебруара 1942. године упућено је у источну Босну, Херцеговину и Санџак три батаљона и пет чета од око 1100 бораца⁶³ (батаљони: „Војвода Момчило“ и „Бајо Пивљанин“ у источну Босну, Жупопивски у Херцеговину и чете: Ускочка на Камену Гору, Језеро-шаранска у Маоче, Дробњачка на Мељак, комбинована на Челебиће и највећа комбинована од преко 130 бораца у Шаховиће и према Бијелом Пољу).

На јачање борбеног морала и расположења у масама значајан ефекат имао је Проглас Мјесног комитета од 13. јануара 1942.⁶⁴ Тај проглас су комунисти из свих партијских ћелија прорађивали на зборовима и конференцијама, које су масовно посјећиване. Када је ријеч о Партији као организатору и руководиоцу оружане борбе и њеном утицају на расположење и ангажовање маса, довољно је истаћи сљедећи примјер. Наиме, према директиви Врховног штаба од 18. фебруара 1942. године у вези са најављеном совјетском помоћи,⁶⁵ Мјесни комитет, штаб Дурмиторског одреда, штаб Језеро-шаранског батаљона, Команда мјеста у Жабљаку, Општински и Срески НОО, односно комунисти који су били на челу свега тога, на најтајанственији начин предузели су мјере око дочека и прихвата те помоћи. Познато је да је у свему томе главни организатор и руководилац био Моша Пијаде. За прихват првог најављеног материјала падобранима рок је био врло кратак. Наравно, тај, као ни друге задатке комунисти нијесу могли сами да остваре. Иако се читава организација спроводила преко пробраних и најсигурнијих бораца, у првом реду преко комуниста и скојеваца, народ је тачно процјењивао о чему се ради, и то је постало „јавна тајна“. И поред пуне повјерљивости, борци, сељаци и други су између себе шапутали, али се нијесу жалили на крајње напоре и тешкоће које су подносили током припрема на овом задатку. Наређење за овај посао добијено је 20. или 21. фебруара. Али за само три-четири дана изабран је терен у околини Жабљака и дотјерана средства за сигнализацију: елама која је стрпана у стогове, затим товари луча из оближњих и даљих села као што су Тепца и друга, и то по снијегу од близу два метра висине; прикупљани су фењери и друго за давање сигнализације авионима; дотјеран је материјал и подигнута импровизирана барака за смјештај материјала. Дакле, све је то ишло организовано и брзо, не само

⁶³ *Зборник*, III, 2, док. 81.

⁶⁴ *НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*.

⁶⁵ *Зборник*, II, 2, док. 187.

уз пуно пожртвовање комуниста, скојеваца и народне власти него и уз пуни ентузијазам бораца, односно народа, а посебно омладине. У свему томе није било случаја да се неко изговара, да се не прихвати посла, макар се радило и о најтежем задатку.

У тим данима, између 18. и 23. фебруара, непријатељ је два пута, а посебно други пут, жестоко бомбардовао Жабљак.⁶⁶ Сва наша противавионска одбрана сводила се на један италијански митраљез и два обична пјешадијска пушкомитраљеза и осматрача неба. Иако су неке зграде порушене, а више њих је оштећено, народ се понашао присебно. И поред тога што се извјестан број становника иселио у оближња села, код своје родбине, никакве панике код велике већине народа није се примећивало. Међутим, у вези са тим бомбардовањем било је мишљења и предлога, па чак и од неких високих и врло одговорних другова, да би било добро иселити у оближња села све штабове, команде и органе власти, Партије и омладине. Став секретара Мјесног комитета КПЈ Јована Ђоровића био је у том погледу врло енергичан: све има да остане у Жабљаку, јер било какво измјештање политички би лоше утицало на народ. Он је то лаконски образлагао: „Стаљин сједи у Москви, а ми морамо на Жабљаку¹¹. И тако, без обзира на та и каснија бомбардовања, штабови (Дурмиторског одреда и Језеро-шаранског батаљона), команде (мјеста и подручја), одбори народне власти и партијска и омладинска руководства нормално су функционисали у Жабљаку све до посљедњих дана маја 1942, тј. док је Жабљак био у партизанским рукама.

Један други примјер такође је карактеристичан као илустрација степена ангажованости становништва у НОБ и утицаја Партије на масе. Штаб Дурмиторског одреда извјестио је 25. фебруара Врховни штаб о паду Колашина и у вези са тим, прогласио мобилизацију у циљу обезбјеђења дурмиторске територије од упада четника из правца Колашина.⁶⁷ У вези са овом мобилизацијом, довољно је истаћи како се том приликом понашало људство Језеро-шаранског батаљона. На бази поменутог наређења штаба одреда, штаб Језеро-шаранског батаљона је 25. фебруара издао наређење командама чета да све способно и наоружано људство за 24 часа буде на зборноме мјесту у Кршу. Штабу батаљона, односно његовом команданту, приговорено је од стране штаба одреда да је рок за мобилизацију, с обзиром на врло тешке зимске услове, требало да буде бар 48 часова. Међутим, без обзира на тако кратко вријеме и врло неповољне временске гтрилике са снијегом од око два метра, све позвано људство је послије 24 часа, тј. око 14 часова сљедећег дана, било на зборноме мјесту. То је било људство са простора Доње и Горње Буковице, Пошћенског Краја, околине Жабљака, из Тепаца, Вре-

⁶⁶ *Зборник*, III, 2, док. 90 и 94.

⁶⁷ *Зборник*, III, 2, док. 95 и 96.

ла, Горњих и Доњих Шарана, Новаковића и Меруље, еа читазе по простору велике територије батаљона (дурмиторска и шаранска општина). Пошто је на зборноме мјесту претходно објашњена војно-политичка ситуација и нужност одбране дурмиторске територије и саопштена наредба штаба одреда о формирању Источно-сињавинског сектора и задатку тог сектора, саопштен је и критеријум по коме људство првенствено треба да пође на фронт.⁶⁸ А критеријум је био да се упуте релативно млађи људи и омладинци — због напора који су очекивани — а старије људство да се издвоји у посебну комбиновану јединицу која ће са простора Доњих Шарана (Брајковача—Ђурукача) контролисати терен од правца Штитарице, односно у ствари бити у резерви. Међутим, на овакву одлуку озбиљно су реаговали скоро сви људи између 50 и 65 година старости. Међу њима је био и знатан број имућнијих. Они су енергично захтијевали да као старији и искуснији иду у прву линију борбе, а омладинци да остану у позадини — да се прво обуче за борбу. То није била демагогија, то су они од срца говорили. Исто такоЕО расположење манифестовало се и приликом мобилизације и упућивања људства из Дробњачког и Ускочког батаљона. Тако је, и поред осјетних губитака на Пљевљима и 1100 бораца упућених у источну Босну, Херцеговину и Санџак, 26. фебруара упућено осам чета од око 470 бораца на Сињавину.⁶⁹

Тромјесечно ратовање на Сињавини заузима посебно мјесто у борби против четничког покрета. У периоду формирања ударних батаљона у другој половини марта и почетком априла формирана су и три ударна и један омладински батаљон из Дурмиторског одреда, а затим, нешто касније, 21. априла, и четврти ударни батаљон — са укупним бројним стањем од око 1.100 бораца.⁷⁰ Први, а посебно 2. ударни батаљон формиран је под посебно тешким околностима, иза борбене линије или на самој борбеној линији на Сињавини.⁷¹ Трећи ударни батаљон формиран је на Жабљаку 6. априла, на великом народном збору, у присуству Моше Пијаде и секретара ОК Никшић Вељка Зековића.⁷² То није било обично формирање, већ права политичка манифестација, коју је Партија организовала и припремила. На сличан политичко-манифестациони начин формиран су и Омладински и 4. ударни батаљон.⁷³ Истовремено, у свим овим ударним батаљонима, формиран су батаљонски бирои и четне партијске ћелије, који су политички пожртвовано радили са борцима.

⁶⁸ Исто, док. 96.

⁶⁹ Зборник, III, 2, док. 106.

⁷⁰ *НОВ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*; Бранко Перовић, *Борбе на подручју Сињавине и Колашина у периоду фебруар — мај 1942. године*, ВИГ, 3, 1971.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто.

⁷³ Исто.

Дакле, утицај Партије био је толико снажан да је у ријечи ње као руководеће снаге народноослободилачке борбе огромна већина народа у дурмиторском крају имале дубоко повјерење, што, с друге стране, не значи да овдје није било и опозиционих елемената, који су под притиском расположења већине народа били приморани да ћуте. Приликом прославе Првог маја, народ је, а посебно омладина, међународни празник рада са пуним расположењем дочекао и прославио, са запажено припремљеним програмима и логорским ватрама, и то не само у центрима него и у многим селима. Штавише, и у ударним батаљонима, иако су били на Сињавинском фронту у рејону Малог и Великог Старца, и то у колибама под високим сњежним наметима, међународни празник рада је обиљежен иако на скроман начин.⁷⁴ Међутим, четничке формације су у расвит 1. маја, наступајући у колонама преко Јабланова врха, Вратла, Градишта и Семоља, рачунајући на небудност услед ове прославе, извршиле снажан напад на положаје 2. и 3. ударног батаљона, тако да су ова два батална тога дана до мрака морала да воде жестоке борбе, успјевши да противнападом тек предвече разбију четничке формације и да их натјерају у панично бјекство уз врло осјетне губитке — наравно, обиљежавајући празник и сопственим жртвама.⁷⁵

Када је ријеч о дурмиторском крају као слободној територији од скоро пуних осам мјесеци, треба посебно имати у виду да је Врховни штаб НОП и ДВЈ још у другој половини децембра 1941. године почео непосредно да издаје наређења штабу Дурмиторског одреда у вези са ангажовањем његових снага на другим подручјима у источној Босни, источној Херцеговини и Санџаку — а посебно да наглашава значај одбране дурмиторске територије.⁷⁶ У вези с тим, на примјер, у наређењу Врховног штаба штабу Дурмиторског одреда од 28. фебруара 1942. године измеђи/осталог се наглашава да не треба истицати од колике је важности Жабљак за Врховни штаб, па се дурмиторска територија мора бранити по сваку цијену.⁷⁷ Поред тога, штабу одреда се ставља у задатак да Врховни штаб извјештава и о ситуацији у Црној Гори.⁷⁸ Према томе, Жабљак као центар слободне дурмиторске територије представљао је спону за комуницирање између Врховног штаба и ЦК КПЈ са Главним штабом и ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Зато су готово сва наређења, директиве, упутства, извјештаји и друго, било по војној било по партијској линији, из Врховног штаба и ЦК КПЈ за Главни штаб и ПК КПЈ и обрнуто — пристизали у Жабљак и одатле одашиљани у оба правца. Није била ријетка појава да се у исто вријеме у

⁷⁴ 1941. и 1942. година зима је била веома оштра, и дуго је трајала.

⁷⁵ Бранко Перовић, *Борбе на подручју Сињавине и Колашина*, ВИГ, 3, 1971.

⁷⁶ *Зборник*, III, 1, док. 176.

⁷⁷ *Зборник*, III, 2, док. 104.

⁷⁸ Исто.

Жабљаку слије пошта из оба правца, као и из Санцака, и да је курири са дурмиторске територије разносе у сва три правца, и то првенствено комунисти или скојевци. Према томе, поред војничке, дурмиторски крај је имао и значајну политичку улогу. Он је представљао сигуран простор не само за Главни штаб и ПК КПЈ него и за сам Врховни штаб и ЦК КПЈ.

У тада сложеној војно-политичкој ситуацији у Црној Гори, када четнички покрет јача и све више узима маха, Сињавински оперативни сектор, на коме поред других црногорских батаљона стоје и крупне снаге из дурмиторског краја, постаје проблем сложен не само по догађајима него и по неискуственом начину ратовања. прије свега фронталном, које је све партизанске јединице доводило до тешких искушења у погледу физичке издржљивости, поготову у тешким зимским условима. Врховни штаб је чешће критиковао такав начин ратовања, супротан његовим директивама и наређењима.⁷⁹ У врло сложеној ситуацији на источном простору Сињавине од 26. фебруара до 22. маја, јединице Дурмиторског одреда су биле изложене ванредним напорима, као што су ратовање по снијегу, боравак у летњим колибама под дубоким снијегом, глад и сл.

Када је ријеч о комунистима, посебно онима у партизанским јединицама, треба имати у виду да су они као најодговорнији борци подносили све напоре боље од других, или бар раме уз раме са осталим борцима, што показују и њихови осјетни губици, особито велики у односу на њихову бројност у јединицама. Губици у јединицама Дурмиторског одреда у источној Босни, Санцаку и на Сињавини износили су 84 погинула, од којих 71 на Сињавини.⁸⁰ Међу погинулима било је око 25 чланова КПЈ, и то претежно руководећих комуниста.⁸¹

Поред историјских традиција, основни фактор који је стварао и распламсавао у народу пожртвовање и борбено расположење била је Комунистичка партија Југославије, као организатор и руководилац оружане борбе. Због таквог расположења и масовног учешћа народа у НОБ-у, четничком покрету није било могуће да заживи у овом периоду у дурмиторском крају, иако су толике јединице Дурмиторског одреда перманентно ратовале ван свога подручја.

Према томе, када је ријеч о Дурмиторској партизанској републици, чињеница је да је у ондашњим ратним условима то заиста била нека врста минијатурне републике јер су на њеној, територији скоро осам мјесеци солидно функционисали народна власт, штабови и команде. Омладинска организација и органи-

⁷⁹ *Зборник*, III, 3, док. 37, 36 и 50.

⁸⁰ Бранко Перовић, *Борбе на подручју Сињавине и Колашина у периоду фебруар — мај 1942. године*. „Споне“, Никшић, бр. 19; СУБНОР — Жабљак: „Пали борци са подручја Дурмиторског НОП одреда“.

⁸¹ Исто.

зација АФЖ-а, као и сви други чиниоци НОП-а. Људи су се слободно кретали по читавој територији среза, наравно са пописним партизанским дозволама, које су издавале команде мјеста или народни одбори. Ради илустрације поменућемо само то да су у тромјесечном снабдијевању дурмиторских батаљона на Сињавинском фронту и осмомјесечном снабдијевању и њези рањених у Жабљачкој партизанској болници^{8а}, која је имала велики значај не само за Главни штаб за Црну Гору и Боку него и за Врховни штаб НОПО и ДВЈ, велико пожртвовање и ентузијазам испољили и омладина и организација жена, одазивајући се беспрекорно у сваком моменту на сваки прозив органа народне власти или команди мјеста.

Посебно треба напоменути, када је ријеч о раду партијске организације, да се тај рад у свим основним поставкама одвијао у складу са директивама ОК КПЈ Никшић и ПК КПЈ, и да је партијска организација добијала и повремену практичну помоћ од оба ова форума, а нарочито од ОК Никшић (посебно Жупа Пива). Међутим, што се тиче грешака које је за црногорску партијску организацију констатовало Отворено писмо ЦК КПЈ од 12. априла 1942, не може се рећи да нијесу биле присутне, па у неким случајевима и изразите, и у партијској организацији дурмиторског краја.

Двадесет првог маја на Жабљаку је одржано савјетовање коме је присуствовао Тито. На савјетовању је донесена одлука о повлачењу јединица ка Пиви и о оствљању на терену, односно о упућивању на непријатељску територију одређеног броја бораца који ће организовати политички рад на линији НОБ-а у позадини непријатеља.⁸³ Од Дурмитораца савјетовању су присуствовали Јован Ђоровић као секретар Мјесног комитета КПЈ и Велимир Кнежевић као секретар ПК СКОЈ-а за Црну Гору и Боку. Двадесет првог и 23. маја, на бази одлука тог савјетовања, уследило је одржавање партијске конференције за дурмиторски крај, у селу Босачи. У једном дијелу њеног рада учествовао је и организациони секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Сходно одлуци и ставу генералног секретара ЦК КПЈ и Врховног команданта Тита на савјетовању од 21. маја, као и директиви ПК КПЈ у вези са остављањем на терену што већег броја партијског кадра и других бораца, на конференцији је одлучено да на терену остане 70 — 75 чланова и кандидата КПЈ.⁸⁴

Познато је да су дурмиторску територију као посљедње слободно подручје Црне Горе и Санџака крајем маја и првих дана јуна 1942. окупирале не само италијанске снаге него и

⁸² *Зборник*, III, 1, док. 115, 128 и 166.

⁸³ *НОБ у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја; Зборник*, III, 3, док. 153.

⁸⁴ Обрад Цицмил: *Дурмиторски НОП одред*; Милорад Зарубица: *НОП м сарадња под четничком влашћу у општини Жабљак у другој половини 1942. године*, Историјски записи, 2, 1975.

посебно пробране четничке формације, као што су били јуришни одреди Павла Ђуришића, Баја Станишића и друге.⁸⁵ Послије потпуно слободног осмомјесечног живота и рада, за велику већину становништва дурмиторског подручја наступили су тешки и крвави дани. Жабљак са четничким пријеким судом, који је довео Павле Ђуришић, постао је право губилиште комуниста и других родољуба. Четници су развили ригорозну шпијунажу преко својих агената и домаћих доушника. Тешким терором присиљавали су становништво да ода комунисте и друге истакнуте родољубе који су се налазили на терену. У томе су доста и успјели. Јер, од око 75 чланова и кандидата КПЈ, 8 или 9 члановез КПЈ на челу са политичким и организационим секретаром Среског комитета КПЈ Јованом Ђоровићем и Богданом Котлићем храбро гине у борби против четника. Од осталих чланова и кандидата КПЈ са терена, њих 30 је заробљено и стријељано у Жабљаку или Колашину, док се 20 члакова, који су такође били заробљени, налазило у тешким затворима, у Жабљаку и Колашину, тако да је око 60 чланова и кандидата КПЈ било погинуло, стријељано или се налазило у четничким затворима.⁸⁸ Многи од стријељаних комуниста полазили су на губилиште пјевајући партизанске пјесме и пјесме о слободи.

Од уништења једино се сачувала група од око 11 чланова КПЈ на Планини Пиви⁸⁷ и по један до два члана у Жупи Пиви, Дробњаку и Ускоцима. Међутим, што се тиче жабљачке и шаранске општине, ту није преживио или остао неухваћен ни један члан или кандидат КПЈ. Поред комуниста, стријељан је или спроведен у логоре и знатан број истакнутих родољуба и патриота, од којих су неки стријељани на врло гнусан начин.

Међутим, иако је већина народа под четничком влашћу преживљавала страховито тешке дане, код знатног дијела ипак није поколебана нада у побједу народноослободилачке борбе.

То очигледно доказује и чињеница да су, по избијању партизанских јединица у четвртој непријатељској офанзиви на западне границе дурмиторскога краја, 17. и 18. априла 1943. године четничке формације у Жабљаку⁸⁸, Шавнику, на Планини Пиви и у Боану нападнуте од домаћих родољуба и патриота (на Планини Пиви и под руководством комуниста), тако да су по протјеривању четника из других крајева 21. априла Четврта пролетерска црногорска и Седма крајишка ударна бригада еасвим слободно ушле у сва ова мјеста, већ ослобођена од мјесних патинача. Тај напад родољуба у позадини непријатеља, иза линије фронта, била је једна врста устанка из односа из љубави према народноослободилачкој борби.

⁸⁵ *НОВ у Црној Гори 1941—1945* — хронологија догађаја.

⁸⁶ Милорад Зарубица, нав. дјело; Обрад Цицмил, нав. дјело.

⁸⁷ Обрад Цицмил, нав. дјело.

⁸⁸ *Зборник*, III, 9, док. 120 и 151; Обрад Цицмил, нав. дјело.

С обзиром на скоро тотално уништење партитске организације за вријеме четничке владавине, политичке потребе су захтијевале да се из Петог дурмиторског батаљона Четврте пролетерске црногорске бригаде повуче око 30 бораца — комуниста, ради поновног формирања партијске организације на читавом овом подручју. Захваљујући томе, убрзо је, а нарочито после сплашњавања пете непријатељске офанзиве, политички живот на овом простору поново оживео.

РАДОВАН ВУКАНОВИЋ

ОПЕРАТИВНО-СТРАТЕГИЈСКИ ЗНАЧАЈ ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

ВОЈНО-ГЕОГРАФСКА ПРОЦЈЕНА ПОДРУЧЈА

Под појмом дурмиторског подручја подразумевамо територију бившег шавничког среза, односно садашњих општина Жабљак, Шавник и Плужине. Оно се простира на простору величине нешто испод 2.000 т² приближно у границама линије: Шћебан Поље — Вучево — Маглић — Биоч планина — Голија — Војник — Крново — планине Лола и Сињајевина — р. Тара испод Добриловине и даље лијево обалом Таре до Шћебан-Поља. Његов географски положај је у централном дијелу Југославије, односно у сјеверном дијелу Црне Горе, и повезан је са сусједним областима Босном и Херцеговином, Санцаком и источним дијелом Црне Горе, а преко Јаворка и Никшића и са њеним западним и југозападним дијелом.

Дурмиторско подручје је, великим дијелом, високо-планинска област, са пространим висоравнима, високим планинским врховима и рјечним кањонима, па је тешко проходно, нарочито зими, и неподесно за дужи боравак трупа. Својим планинским ланцима и масивима пружа могућност релативно лаког повезивања са сусједним областима. Без обзира на испресијецаност терена, под-РУЧЈЕ ЈЕ пружало доста повољне услове за мања оперативна дјелства и ограничени маневар јединица.

С обзиром на географски положај и удаљеност од већих центра и бољих комуникација, подручје је током рата највећим дијелом било ослобођена територија на којој су дјеловали органи народноослободилачког покрета. Народ овог подручја био је масовно привржен народноослободилачкој борби и револуцији и организовано је одбијао покушаје непријатеља да се овдје дуже задржи и учврсти.

Дурмитор је једна од највећих планина динарског планинског система. То је пространи планински масив са узвишењима и до 2.500 метара. Протеже се правцем сјеверозапад-југоисток, благо се спушта према Језерима, Тепачком пољу и Планини пивској, преко превоја Штуоца и Сушице везан је за рејон Жабљака и Недајна, а преко превоја Добри до за рејон Пишча и Планину пивску.

Источно од Жабљака и Шаранаца подручје је повезано са планином Сињајевином, која се протеже до Мојковца и Колашина, у долини Таре, и чини с њом, због правца протезања, географску цјелину. Подручје је у граничној вези са планинским масивима: ЈБубишњом (преко Таре), Сињајевином, Војником (на југу), Голијом (на југозападу), Волујаком и Магићем (на западу).

Дурмиторско подручје је било сиромашно комуникацијама. Једини колски пут Пљевља—Никшић повезивао га је са Санџаком, а преко Шавника и Крнова са ширим рејоном Никшића. Ова комуникација је на цијелој дужини била изложена могућности напада и рушења, па је то ограничавало њен значај. Изван ове комуникације постојале су између насеља и преко висоравни пјешачке и коњске стазе, које су омогућавале и транспорт, релативно лако али успорено.

Подручје је слабо насељено. Према подацима, у срезу је 1940. године било око 27.000 становника, па се рачуна да је и почетком устанка тај број био приближно исти.

На овом подручју, прије рата, било је развијено сточарство, а од пољопривредних култура гајени су овас, јечам, кромпир и купус (оно је задовољавало током рата у великом проценту потребе наше војске у овим артиклима).

На дурмиторском платоу има више језера, па је рејон Жабљака и Језера богат водом. У планинским предјелима зиме су сурове и снијегне, а у удубљењима и јамама снијег се задржава преко цијеле године. У Жупи пивској преовлађује блага клима, па су услови за боравак војске повољнији. Цијела област је богата шумама и пашњацима. Сточарство је развијено на висинама преко 1.500, а катунских насеља има и на висинама преко 1.700 т. Жабљак је, са својих 1.450 т висине највише мјесто на Балканском полуострву.

Дурмиторско подручје, испресијецано рјечним кањонима, мјестимично дубоким 900—1.000 т, ограничава маневар јединица са једног на други правац и успорава њихово кретање, нарочито ноћу, на 1—2 кт на час. Са дурмиторске висоравни уздижу се врхови који је надвисују и преко 2.000 т (Боботов кук, Шљеме, Штулац и др.). Подручје пресијецају ријеке: Сушица, Комапница, Тара и Пива. Њихове обале су тешко приступачне, стрме, и са супротним обалама чине дубоке кањоне који се на неколико мјеста проширују у уске долине.

Без обзира на неприступачност и слабу комуникативност, окупатор је неколико пута покушао, а дјелимично привремено и

успио, да овлада овим подручјем, са циљем да на њему разбије ослонац НОП-а.

Користећи географска својства и рељефне карактеристике подручја, јединице НОВ и ПОЈ су на њему и преко њега вршиле одговарајуће маневре, којима су избјегавани непријатељски удари. Њима је то било олакшано сталним постојањем на овом подручју јаког упоришта НОП-а, патриотског расположења народа и његове спремности да подноси све недаће и искушења везане за операције које су се овдје током рата водиле.

С обзиром на стратешко-географски значај овог подручја, за њега су током рата биле заинтересоване и окупаторске команде и команде и штабови НОВ и ПОЈ. На њему су током НОР-а стално дејствовали дјелови Дурмиторског НОПО, а повремено су овдје боравиле и ратовале јединице НОВ и ПОЈ из Црне Горе и других крајева земље. Два пута у току рата боравио је овдје Врховни штаб НОВ и ПОЈ, којом приликом су одржани састанци на којима су донесене одлуке значајне за даљи ток операција и развој НОБ-е. Окупатор је јачим снагама продирао на ово подручје у прољеће 1942. године, у мају и јуну 1943. и у току љета 1944. године. Иначе, подручје је било слободно у јулском устанку, затим од октобра 1941. године до јуна 1942, а потом од априла 1943. године до краја рата, са изузетком краћих периода за вријеме пете офанзиве и Дурмиторске операције.

На овом подручју, у току НОР-а, одигравали су се значајни догађаји не само тактичког него и оперативно-стратегијског значаја. За органе НОП-а (њихове команде и штабове) подручје је у разним периодима имало разноврсну намјену: као концентрациска просторија јединица, као база за снабдијевање војске, за размјештај и лијечење рањеника и болесника и њихову евакуацију, и као простор на којему су вођене операције мањих и већих размјера и на којему је примана савезничка помоћ у наоружању, муницији, храни и санитетском материјалу. Овдје је прихваћена и прва савезничка војна мисија код Врховног штаба.

Према искуствима са овог подручја, на њему је било могуће развити за борбу снаге јачине једног ојачаног брдског корпуса, у једном ешелону. Ешалонирањем по дубини било је могуће развити и јаче снаге за вођење нападних и одбрамбених дјејстава. Непријатељ је у подршци напада користио тенкове, дуж комуникације Никшић — Жабљак — Пљевља, и авијацију, на цијелом простору.

Дурмиторско подручје је, по свом оперативном значају и по учешћу народа на страни НОБ, било значајан ослонац народноослободилачког покрета, како у моменту избијања устанка тако и у току цијелог народноослободилачког рата. Зато је оно било привлачна област за окупаторске планове и операције које је предузимао на овом правцу, па ћу у наредном дијелу реферата објаснити неке од његових подухвата који су дииктирали збивања на овом простору и око њега.

**КОНЦЕНТРАЦИЈА НАЦИОНАЛНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАН-
СКОГ ОДРЕДА ЗА ОПЕРАЦИЈЕ У САНЦАКУ У НОВЕМБРУ 1941. ГО-
ДИНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА**

Најзначајнији подухват НОП-а последице јулског устанка 1941. године који је народ овог краја подигао у масовну борбу против окупатора био је повезан са прикупљањем и концентрацијом једног јачег партизанског одреда, састављеног од дјелова свих тадашњих партизанских одреда Црне Горе, намијењеног за операције у Санцаку и Србији. Одред је формиран на основу одлуке Главног штаба НОП одреда Црне Горе и Боке последице савјетовања са командантима и комесарима одреда одржаног 15. и 16. новембра 1941. године на Гостиљу. Концентрацијска просторија за Одред одређена је у ширем рејону Жабљака, па је у вези са доласком, прихватом и смјештајем јединица био ангажован цио народ овог краја, заједно са руководством НОП-а и Дурмиторског НОП одреда. Ова просторија је у то вријеме била потпуно слободна, на њој је функционисала народна власт, а била је удаљена од најближих окупаторских гарнизона у Никшићу, Пљевљима и Гацку у просјеку око 70 кт, па је оцијењена погодном за већу концентрацију војске на њој без ометања од стране непријатеља у току њеног извођења. Ово подручје је било спремно и способно да прихвати, привремено размјести, прехране и обезбједи концентрацију војске од неколико хиљада бораца. Подручје се налазило у центру према којему су долазиле јединице предвиђене за Одред са разних праваца Црне Горе, преко Крнова и Шавника и преко Синајевине, Јаворја и Боана. На овом подручју Одред је извршио све припреме за покрет према Санцаку, упознао се са предстојећим задацима и завршио потпуно оформљвање као цјелина и по батаљонима. Концентрацијска просторија Одреда била је центар Дурмиторског НОП-а, који је за овај Одред давао највећи број људства и јединица (три батаљона).

Подручје на којем је извршено прикупљање јединица Одреда, њихов размјештај за одмор и прехрану било је погодно и из разлога што се налазило у непосредној близини предстојећег објекта напада (Пљевља). Са ове просторије био је могућ маневар и на другим правцима у случају потребе, а била је погодна и за повезивање са партизанским снагама сусједних области. Избор ове просторије за концентрацију у јединица био је правилно процијењен, јер је у сваком погледу задовољила. Избор објекта првог напада Одреда, с обзиром на посљедице његовог заузимања, био је такође правиан, али нијесу довољно и реално процијењене могућности Одреда да тај задатак изврши у тим условима и у том моменту.

Као што је познато, све потребне припреме за марш и напад на Пљевља извршене су на овој просторији, па је овдје (с. Новковићи) написана и издата и заповијест за напад.

Одред је био концентрисан, прије поласка на задатак, источно од Жабљака, у рејонима села Новаковићи, Његовуђа, Алуге, Међужваље. Бројно стање одреда износило је 3.690 бораца, с Нормираних у девет батаљона просјечне јачине од 400 бораца. Борци су били наоружани пушкама, пушкомитраљезима и митраљезима разних система, и одговарајућом муницијом. Дио бораца био је ненаоружан. Батаљони су на концентрацијску просторију долазили основним правцима: Љешанска нахија — Загарач — Бјелопавлићи — Никшићка жупа — Шавник — Жабљак (батаљони из одреда: Ловћенског, Затског, „Бијели Павле“ и „Пеко Павловић“), Пипри — Доња и Горња Морача — Јаворје — Боан — Новаковићи (дјелови Комског и Зетског НОПО), Мојковац — Маоча (дјелови Комског НОПО). Јединице из среза шавничког прикупиле су се на простору с. Међужваље.

Марш-руте јединица из полазних рејона отпочеле су 21. новембра и трајале су до 26. новембра 1941. године, када је цио Одред био концентрисан на предвиђеној просторији, осим Комског батаљона који је вршио покрет десном обалом Таре и дошао у рејон с. Маоча у Санцаку, на правцу Пљевља. Одред је на концентрацијској просторији преданио и 27. новембра, па је увече извршио покрет са свим батаљонима преко Таре, ради подилажења Пљевљима. Уочи поласка према Пљевљима на Жабљаку је одржан велики митинг народа и војске, на којему је говорио и комесар Одреда Бајо Секулић. Напад, који је био одређен за 29/30. новембра, током подилажења Пљевљима, због преморености људства, одложен је за сљедећу ноћ (30. XI/1. XII).

Дисциплина јединица на маршу, у фази прикупљања Одреда, била је беспријекорна. Није познат ни један случај дезертерства, иако су борци неких батаљона бити већ 10 дана далеко од својих кућа и породица, а на маршу је било напора и тешкоћа. То говори о великом ауторитету КП и утицају командног кадра у свим јединицама. Народ је свуда успут дочекивао батаљоне и испраћао их одушевљено и са пјесмом. У јединице су из успутних села прилазили нови борци. Сматрало се да је срамота остати код куће. На митинзима у мјестима куда је наша војска пролазила иступали су представници органа и организација НОП-а са терена и из јединица. Народ дурмиторског подручја дочекао је војску присно и са одушевљењем, обезбјеђујући јој за вријеме боравка смјештај и храну.

И поред извршених припрема, одушевљења и очекивања, народ на Пљевља, као што је познато, није успио. Пале су у њему многе наше жртве. Писање и оцјене о овој бици познате су овом скупу, па о томе овдје нећу говорити, није то ни његова тема. Предње напомене сам учинио из разлога што су све радње у вези с формирањем Одреда и његовим припремама биле везане за ово подручје, које је добило свој значај и у отклањању посљедица напада.

Пррласком Црногорског одреда у Санџак дурмиторско подручје је и даље имало за њега значајну улогу, као територија на којој су постојали народна власт и партизански дјелови, те је било његово ослонац послје битке, без обзира на њен исход. Оно је поново свој значај испољило послје пљеваљске битке, јер је послужило као ослонац нашим јединицама које су учествовале у њој, као и сигурна база за смјештај и лијечење великог броја рањеника из ове битке. У Жабљаку је формирана болница, која је у овом тренутку, као и касније, одиграла значајну улогу у прихвату и лијечењу рањеника. Становништво овог подручја је пружило све неопходно за издржавање болнице и њено обезбјеђење. На територији подручја су се поново прикупљале јединице које су се послје пљеваљске битке овамо повлачиле. Омогућено им је да се реорганизују и одморе, и припреме за дејства на разним правцима. Оваква помоћ је пружана не само дјеловима Дурмиторског НОПО из пљеваљске битке него и дјеловима других јединица који су се послје ње овамо повукли.

Дурмиторско подручје је не само послје ове битке негц и током цијеле зиме служило за прихват јединица других одреда које су преко ове територије упућиване према Васојевићима, Херцеговини и долини Дрине. Оно је било стално под сигурном заштитом и обезбјеђењем јединица Дурмиторског народноослободилачког партизанског одреда.

ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ У ТРЕЋОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ АПРИЛ-ЈУН 1942. ГОДИНЕ

Дурмиторско подручје је имало значајну оперативну улогу у борбама против окупаторско-квислиншких јединица у прољеће 1942. године, које су нападале ослобођену територију Црне Горе, Санџака, источне Босне и Херцеговине са циљем да на њој униште јединице Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске. На овој територији, у Фочи, налазили су се у то вријеме Врховни штаб НОП и ДВЈ и ЦК КПЈ.

Поред њемачко-италијанских јединица, непријатељ је у овој операцији ангажовао и домобранско-ушашке и четничке снаге.

Послије продора у долину Дрине и заузимања Рогатице, Чајнича и Горажда, непријатељ је почетком маја (4. маја) предузео концентрични напад према Калиновику и Фочи и према Црној Гори, па је до средине маја потиснуо наше јединице из долине Дрине и заузео Фочу, центар ослобођене територије. Врховни штаб се тада повукао са Првом и Другом пролетерском бригадом у правцу Црне Горе и Херцеговине.

Јаче италијанске снаге и четници, који су се током зиме били бројно ојачали у овим областима, почетком јуна извршили су напад и наступање од Никшића, Билеће, Колашина и Пљеваља, са циљем да садејствују нападу њемачко-италијанско-домо-

бранско-усташких снага из рејона Калиновика, Фоче и Гацка, опколе и униште јединице НОПО на простору Црне Горе и Санџака потискујући их ка Голији, Пиви и доњем току Таре. Поред четника у операцијама учествују италијанске дивизије „Ферара“ и дјелови дивизија „Месина“ (Messina) и „Таро“ — у Црној Гори, дјелови дивизија „Пустерија“ (Pusteria) и „Венеција“ (Venezia) у Санџаку, дјелови дивизија „Каћатори деле Алпи“ (Cacciatori delle Alpi) „Мурђе“ (Murge), „Марке“ (Marche) — у Херцеговини.

Напади Италијана и четника од Никшића према Шавнику и Жупи пивској, и од Колашина и Бијелог Поља, преко Синајевине, били су усмјерени према слободној територији дурмиторског подручја, на које је Врховни штаб, последице напуштања Фоче, био пренио своје сједиште, и усмјерио своје јединице за његову одбрану као последњег слободног ослонаца за привремену одбрану слободне територије, док се створе услови за њену потпуну евакуацију пред јачим снагама непријатеља.

Дурмиторско подручје у овом периоду борби послужило је за прикупљање и његу неколико стотина рањеника (око 700), размјештај разних органа и устакова НОП-а, прикупљање и организовање збјегова са овог и других подручја који су се евакуисали из борбених зона, ослонац за вођење борбе — одбране наших јединица све до момента када је одлучено да се ово подручје евакуише и напусти због велике надмоћности непријатељских снага, како би се избјегао њихов уништавајући удар у завршној фази операције. Као што је познато, наше јединице су у том циљу водиле упорке одбрамбене борбе ради што дужег спречавања непријатеља да продре у ову област и омете маневар наших снага. Зато су наше јединице у завршним борбама на овом подручју предузимале честе и упорне противнападе на појединим правцима, наносећи непријатељу знатне губитке, да би затим с ослоном на бочну одбрану на Тари, Пиви и Комарници обезбједиле извлачење свих наших снага са овог простора.

У тешким борбама које су наше јединице водиле у западном Санџаку, Црној Гори и Херцеговини, и њиховог постепеног повлачења у правцу сјевера, Врховни штаб НОП и ДВ је средином јуна извршио концентрацију свих црногорских, херцеговачких и санџачких јединица и Прве и Друге пролетерске НОУ бригаде, на просторију између Дрине, Волујака, Маглића и Зеленгоре, у циљу њихове реорганизације и развијања офанзивних дјејстава на другом правцу, изван непријатељског обухвата. Као што је познато, током јуна све су се партизанске јединице (бригаде и одреди) пребациле на ову просторију, на њој се одмориле и организационо средиле и преформирале. Из дотадашњих партизанских одреда формиране су нове бригаде — Трећа, Четврта и Пета пролетерска, од људства партизанских одреда Црне Горе и Санџака, и Херцеговачки НОП одред (Десета херцеговачка бригада) од људства из партизанских одреда Херцеговине. Овим је створена јака ударна формација од пет пролетерских бригада

(рачунајући Прву и Другу пролетерску, које су раније формиране) и једног одреда, са којом је Врховни штаб крајем јуна 1942. године извршио историјски поход према Босанској крајини.

Дурмиторско подручје је послужило да се све припреме у фази прикупљања и формирања бригада, као и за њихов поход, изврше на овој територији. Оно је нарочито у завршној фази ове операције, имало изванредан оперативни значај за потребе НОП-а и његове јединице. Осим за борбена дјјства, оно је коришћено и за прикупљање и збрињавање рањеника све до њиховог транспортовања преко Пиве, на правцу Стабана, Горанског и Изгора. И прије завршних борби, током зиме и почетком прољећа, ово је подручје прихватало бројне јединице других партизанских одреда које су упућиване на сињајевински фронт и према долини Таре, прехрањивало их и обезбјеђивало њихов покрет и позадину фронта. Послије напуштања фронта према Колашину и на Сињајевини, ове су се јединице под борбом повлачиле преко територије овог подручја, користећи његова рељефна својства за што дуготрајнију и упорнију одбрану све до долине Пиве и извлачења из ове долине. Ономогућен је покушај непријатеља да заузимањем изворног дијела Неретве и Сутјеске ономогући извлачење иаших јединица у правцу Зеленгоре и Загорја, на правцу Калиновика. Присуство јединица Прве и Друге пролетерске бригаде, благовремено усмјерених у ову област од стране Врховног штаба, имало је драгоцјен, можда и одлучујући значај за прихватање и извлачење партизанских снага из Црне Горе и Херцеговине. Оне су за вријеме извлачења контролисале правце од Гатачког и Невесињског поља ка Пиви, Волујаку, Сутјесци и Борчу.

Средином јуна 1942. године престале су јаче борбе са непријатељем у овој области. Непријатељ је био исцрпљен у до-тадашњим борбама: на Сињајевини и Дурмитору, у долини Комарнице и Пиве, у рејонима Голије, Чемерна и Гацка, па му је био неопходан предах. Он је уочио да му је измакао циљ који је себи био поставио у овој операцији. У рејон Сутјеске и Зеленгоре упућивао је само слабије патроле. Убрзо затим, отпочео је да извлачи своје јединице из ове области и да их упућује на друге правце (према Далмацији и Босанској крајини). Овдје, у Црној Гори и Херцеговини, окупаторске јединице су помагали четници, који су у овим областима успоставили своју власт и контролу (на територији коју су партизани привремено напустили).

Ово подручје је располагало сточним резервама знатним у ово вријеме. То му је дало могућност да буде извор исхране наших јединица и болница. Народ је овдје давао све чим је располагао, добровољно и бесплатно. То је било веома значајно, а можда и пресудно за способност војске за покрете и борбу. Сви рањеници, њих неколико стотина везаних за носила и коње, евакуисани су из зоне борбених дјјстава и упућени на концен-

трацијску просторију бригада, захваљујући ангажовању народа овога краја, народноослободилачким одборима и другим организацијама и органима НОП-а на дурмиторском подручју.

Крајем јуна 1942. године, када су се наше јединице повукле из ове области, четници су је под заштитом италијанског окупатора заузели. Тада је овдје настао период терора и безвлашћа, који је трајао све до повратка јединица НОВЈ из Босне, после четврте непријатељске офанзиве (битка на Неретви), у априлу 1943. год.

**ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ У ПЕТОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ
(БИТКА НА СУТЈЕСЦИ) 15. МАЈА — 15. ЈУНА 1943. ГОДИНЕ**

Послије битке на Неретви, у којој су четници, Италијани и Њемци имали знатне губитке, Главна оперативна група (ГОГ) НОВ и ПОЈ под непосредном командом Врховног штаба постигла је значајне успјехе у свом даљем наступању на исток. Ослободила је велики дио територије Црне Горе, Санџака и Херцеговине и предњим дјеловима, почетком маја, избила у долину Таре и Лима. У оквиру овог подухвата јединице ГОГ су дијелом пријешле преко територије дурмиторског подручја, с тим што је њена Трећа ударна дивизија, са три бригаде, наступала правцем Гацко — Шавник — Никшић, те је ово подручје потпуно ослобођено.

У Црној Гори су се пред Главном оперативном групом налазиле италијанске дивизије: „Тауринензе“, „Венеција“ и „Ферара“, као и црногорски четници, који су се после пораза на Неретви прикупљали у близини италијанских гарнизона у Никшићу, Подгорици, Колашину и Беранама. На правцу Никшића, куда је била усмјерена Трећа ударна дивизија, налазила се италијанска дивизија „Ферара“, на простору Никшић, Јаворак, Горње Поље, Луково, Гвозд, као и остаци Никшићке четничке бригаде.

Одеуство партизанских снага из Црне Горе после повлачења у јуну 1942. године користили су четници и окупатор у пропаганди против народноослободилачког покрета и његове војске, задатака и циљева народноослободилачке борбе. Четнички команданти су, лажном пропагандом и принудом, уз помоћ италијанског окупатора, успјели да мобилишу велики број способних људи и да их поведу против јединица НОВ на Неретву. Они су и после пораза који су претрпјели у Херцеговини успјели да у појединим крајевима Црне Горе окупе групе разбијених четника и да се на појединим правцима, заједно са окупатором, покушају супротставити нашим јединицама. Међутим, без обзира на тешке услове и околности у десетомјесечном одсуствовању партизанских јединица, морал пријатеља и симпатизера НОП-а и највећег дијела народа одржао се и кроз тај период на висини, захваљујући присуству „позадинаца“ (група партизана и парти-

јских радника), који су са њима били у непрекидном контакту, изводили повремено мање акције и стварали услове за њихово касније проширење по обиму и пространству. Приближавањем јединица ГОГ Црној Гори и Херцеговини, герилска активност је прерасла у знатније диверзије и акције против окупатора и четника, послије којих су оформљаване мање јединице на територијама ранијих партизанских одреда. Током априла 1943. године, када су наишле претходнице ГОГ, на овој територији је постојала јача Дурмиторска партизанска чета, која ће заједно са њима узети учешћа у ослобођењу Жабљака (23. априла).

Послије преласка Пиве и Таре, у априлу 1943. године, двије дивизије Главне оперативне групе су усмјерене преко овог подручја: Друга пролетерска дивизија из Санџака преко Тепаца на правцу Жабљак — Боан — Колашин, а Трећа ударна дивизија, ојачана Четвртом црногорском бригадом, из рејона Гацка правцем Горанско — Шавник — Никшић. Јединице ових дивизија су, на правцима наступања, наишле на припремљен терен у погледу пријема, смјештаја, прехране и других потреба, као и на расположење народа и позадинских радника и група, па им је тиме покрет за извршење задатака био у многостакно олакшан. Покушаји непријатеља да се на овим правцима одупру нашим јединицама брзо су савладани, захваљујући затеченим условима и расположењу народа за народноослободилачку борбу. Послије ослобођења Шавника и Жабљака активирали су се сви дјелови Дурмиторског НОПО.

Покушаји италијанских и четничких јединица да ослонцем на никшићки Јаворак задрже наступање наших јединица на овом правцу сломљен је у борбама 1. и 2. маја 1943. године, у којима је непријатељ доживио потпуни пораз, претрпавши велике губитке у мртвим, рањеним и заробљеним (око 800 војника). Овом приликом су и наше јединице имале око 50 погинулих бораца.

Послије успјешне борбе на Јаворку, јединицама ГОГ је отворен пут према Никшићу (Трећој дивизији), Колашину и Мојковцу (Првој и Другој пролетерској дивизији).

Доласком јединица Друге и Треће дивизије, у чијем су се саставу налазиле три црногорске пролетерске бригаде, потпуно се распала четничко-окупаторска власт на подручју Дурмитора, формиране су команде мјеста и други војнопозадински органи и организације и обновљени народноослободилачки одбори на ослобођеној територији. Овдје је поново успостављена народна и војнопозадинска власт: на Жабљаку, у Шавнику, Боану, Жупи и Планини пивској и другим мјестима. Преко ових органа вршена је мобилизација и попуна јединица новим борцима, снабдијевање храном и другим, збрињавање рањеника и др. Органи НОП-а са овог подручја имали су у овом свом раду доста искустава из треће непријатељске офанзиве.

Избијањем јединица ГОГ у Санџак и Црну Гору и разбијањем дјелова италијанске дивизије „Тауринензе“ на правцу Чајничка и Пљеваља (Прва пролетерска) и „Ферара“ на правцу Никшића (Друга пролетерска и Трећа ударна), као и четника који су се на овим правцима налазили, створени су повољни услови за њихово даље наступање у правцу горњих токова Таре и Лима, у циљу развијања успјеха постигнутих у дотадашњим борбама.

У ОЕаквој ситуацији, када су јединице ГОГ направиле краћи застанак ради одмора, снабдијевања и прегрупације за нове задатке, и када је била обезбијеђена шира просторија за размјештај и лијечење рањеника, Врховни командант НОВ и ПОЈ је одлучио да се искористе постигнути успјеси и да се продужи наступање ГОГ на исток, са одговарајућим обезбјеђењем бокова и слободне територије. За остварење ове одлуке он је 8. маја 1943. године, у Доњем Крушеву, издао одговарајућа наређења командантима дивизија ГОГ, која су се састојала у ељедећем: Прва и Друга пролетерска дивизија продужавају наступање, са задатком да униште или заробе јединице италијанске дивизије „Венеција“ у долини Лима и Таре (у Мојковцу, Колашину, Бијелом Пољу, Беранама и Андријевици), и разбију четнике на овом правцу и у Васојевићима, гдје су још имали своја упоришта, и да на ослобођеној територији омогуће успостављање народне власти и мобилизацију нових бораца. У сљедећој етапи, са дивизијама које би биле накнадно упућене на овај правац, продиру источно од Лима, стварајући на тај начин повољну оперативну основицу за перспективно наступање према Србији и Космету, и повезивање са јединицама албанског народноослободилачког покрета. Трећа ударна дивизија, према овој одлуци, добила је задатак да обезбиједи бок и позадину ове операције својим одбрамбеним распоредом према италијанским гарнизонима у Гацку, Никшићу и Подгорици, с тим да предузима активна дјејства на овим правцима, ради спречавања непријатеља да отуда продре на слободну територију, гдје су били размјештени рањеници, органи и штабови НОП-а, позадинске јединице и установе. Остале јединице ГОГ распоређене су у рејонима доњих токова Лима, Дрине и Сутјеске. (Седма удаона дивизија, Друга пролетерска, Шеста источнобосанска и Петнаеста мајевичка бригада) за обезбјеђење лијевог бока јединица Прве и Друге пролетерске дивизије и дјелова ослобођене територије у овој области.

У вријеме када је издато ово наређење (директива) Врховни штаб још није располагао подацима о даљим намјерама непријатеља према јединицама ГОГ.

Међутим, њемачки команданти су у међувремену, после завршетка борби на Неретви, прикупљали своје јединице у Херцеговини и источној Босни, ради предузимања нове операције против ослобођене територије у Црној Гори и Санџаку и јединица НОВ и ПОЈ на њој (ГОГ).

Када је запажено приближавање њемачких јединица овој територији, претпостављало се у штабовима јединица ГОГ да се те њемачке снаге припремају за покрете према Грчкој, и да у овом тренутку немају оперативне намјере према територији коју су држале јединице ГОГ. Главна мјеста и комуникације у Црној Гори и Санџаку били су под окупацијом и контролом италијанских трупа. Када је издао наређење јединицама ГОГ, Врховни командант је упозорио њихове команданте на праћење кретања њемачких јединица у циљу откривања њихових намјера, ради благовременог предузимања одговарајућег маневра.

Дурмиторско подручје у овом периоду, послје одлуке ВК од 8. маја добија у његовом плану вишеструки значај: на њему треба да се прикупљају јединице ГОГ предвиђене за наступање ка долинама Таре и Лима, ово треба да послужи за прихват ових јединица у случају њиховог неуспјеха, да послужи као оперативна основица јединицама које затварају правце према Никшићу, Пљевљима, Гацку и долини Дрине, као база за размјештај и њега рањеника јединица ГОГ, да изврши мобилизацију нових бораца за попуну јединица, да прими и прихвати савезничку војну мисију у рејону Жабљака. У перспективи, по плану Врховног штаба (ВК), ово подручје је имало да послужи и за прикупљање на њему јачих снага НОВ ради њиховог упућивања према Србији. Међутим, пошто је непријатељска офанзива омела овај оперативни план, ова ће област добити такву стратегијску намјену тек у љето 1944. године, о чему ће касније бити говора.

Команданти јединица ГОГ су одмах присутупили реализацији одлуке од 8. маја и поставили своје јединице у положаје који одговарају постављеним задацима.

Штаб Треће ударне дивизије, која је остављена на дурмиторском подручју, прешао је из Пивског манастира, гдје се до тада налазио, у село Мокро код Шавника, одакле је током непријатељске офанзиве командовао својим јединицама на правцу Никшића и Гацка. На овом правцу очекиван је напад од Никшића и Горњег Поља преко Јаворка и Бајова Поља за Шавник и долину Комарнице, и преко Лукова и Крнова за Шавник и Жабљак, као и од Пљеваља преко Ђурђевића Таре за Жабљак и Шавник. Током операције напад је успиједио и из долине Таре, преко Сињајевине према Жабљаку и Шавнику. На свим овим правцима непријатељ је ангажовао снаге јачине од ојачаног пука до дивизије, с тим што је дуж пута Никшић — Жабљак користио и своје моторизоване дјелове, укључујући и тенкове. Непријатељ је у међупросторима ових праваца користио мање снаге, што је изазвало развлачење наших јединица на широком фронту.

Италијани су се послје пораза на Јаворку повукли у Никшић и углавном се дефанзивно држали, обезбјеђујући прилазе овом свом гарнизону и очекујући наш напад.

У међувремену, њемачки команданти (генерал Литерс, командант њемачких јединица у Хрватској, командовао је овом операцијом) привукли су и развили на свима овим правцима јаке снаге за извођење операције „Шварц“ (пета непријатељска офанзива) против наших јединица на ослобођеној територији. Операција је почела 15. маја 1943. године.

На ослобођеној територији дурмиторског подручја налазили су се, поред јединица ГОГ са Врховним штабом, АВНОЈ и ЦК КПЈ, органи и организације НОП-а и болнице у којима су лијечени рањеници и болесници наших јединица.

Као што нам је данас из њемачких докумената познато, циљ који је њемачка Врховна команда поставила својим јединицама ангажованим у овој операцији био је: потпуно окружење и уништење јединица ГОГ са Врховним штабом и других органа и организација НОП-а који су се у то вријеме налазили на овој територији.

Послије довођења и развоја својих јединица за операцију, њемачки командант је све италијанске и квислиншке формације потчинио својој команди и уклопио их у јединствени план операције.

План ове операције био је: оперативно окружење јединица НОВ и ПОЈ на брдско-планинском подручју Црне Горе и Санџака, а затим — концентричним нападима из долине Дрине, Лима, горњег тока Неретве, Зете, Мораче и Таре — њихово набацивање на планинске масиве Дурмитора, Маглића и Волујака и уништење у долинама доњих токова Пиве, Таре и Сутјеске (у првобитном њиховом плану било је предвиђено да се операција заврши на масивима Дурмитора).

У операцији су биле ангажоване следеће непријатељске јединице: њемачке дивизије 88 „Принц Еуген“, 1. брдска, 118. ловачка и 369. легионарска, 724. пук 104. ловачке и ојачани пук дивизије „Бранденбург“, италијанске дивизије „Тауринензе“, „Венеција“ и „Ферара“, и трупе сектора Подгорица, 61. бугарски пук, 4. домобранска бригада, 202. тенковски батаљон, 12 ескадрила авијације; одговарајуће помоћне јединице. Укупно бројно стање ангажованих снага износило је око 130.000 непријатељских војника.

Немам намјеру да детаљније излажем обострана дејства у овој операцији, јер то није предмет овог скупа, али ћу указати на ангажованост непријатеља на појединим правцима овог подручја, да би се стекла представа о капацитету тих праваца и дејствима и маневру јединица у условима овог земљишта, о оперативним могућностима и значају овог подручја на којему су се водиле борбе.

Напомињем да су готово све непријатељске прдвиђене снаге за ову операцију биле ангажоване и на територији дурмиторског подручја и у областима које су непосредно са њим повезане.

Непријатељ је у овој операцији постигао доста велики степен тајности у процеси концентрације својих снага, у односу на њихову намјену. Он је релативно брзо довео јединице на правце њихових предстојећих дејстава: 1. брдску дивизију на сектор Матешево — Колашин — Бијело Поље, за употребу преко Сињајевине и Дурмитора; 33 дивизију „Принц Еуген“ на простор Широки Бријег — Љубушки, а затим преко Мостара на правац Гацка и Билеће, за употребу према Шавнику и Жупи пивској; 118. ловачку дивизију и 4. домобранску бригаду на простор Коњиц — Сарајево — Трново — Фоча, за посиједање и затварање пријелаза у доњем току Пиве и Таре; 369. легионарску дивизију на подручје Устиколина — Горажде да преко Чајнича и Ђехотине наступа ка средњем току Таре, борбену групу „Лудвигер“ (704. њемачки пук и 61. бугарски пук) између Пријеполја и Бродарева, са задатком да наступа према Ђурђевића Тари. Италијанске јединице су наступале у другом ешалону, позади њемачких, а дио разоружаних четника коришћен је за транспортне потребе њемачких трупа (пренос муниције, хране, опреме за планинске јединице и др.).

Јединице ГОГ почетком непријатељске офанзиве налазиле су се у сљедећем распореду: Прва пролетерска дивизија са Првом пролетерском и Трећом крајишком бригадом на сектору Бијело Поље — Мојковац, а њена Трећа санџачка бригада према комуникацији Пљевља — Пријеполје и Пљевља — Коврен; Друга пролетерска дивизија са Четвртом пролетерском и Седмом крајишком бригадом, која јој је била потчињена, на простору Црквине — Горње и Доње Липово према Колашину и Матешеву, а њена Друга пролетерска бригада источно од Шавника у рејону Боана; Трећа ударна дивизија са Првом далматинском и Петом црногорском бригадом налазила се сјеверно од Никшића, на простору Луково — Брезна — Бајово Поље, а са Десетом херцеговачком бригадом затварала је правце Гацко — Горанско и Никшић — Пивска жупа; Седма ударна дивизија (банијска) налазила се у покрету долином Сутјеске преко Ђурева за Шћепан Поље, на путу за Санџак, гдје је до 17. маја стигла на просторију западно, јужно и југоисточно од Пљевља, да затвори правце ка Ђурђевића Тари и Челебићу; Дринска оперативна група (Друга пролетерска, Шеста источnobосанска и Петнаеста матевичка бригада) затварала је правце од Горажда и Фоче ка Шћепан-Пољу и Челебићима. Дјелови Друге пролетерске бригаде (два батаљона) још су се налазили у рејону никшићког Јаворка, чекајући смјену дјелова Треће дивизије.

Непријатељ је са разних праваца отпочео наступање 15. маја и до 19. маја је завршио оперативно окружење ГОГ, избијањем 88 дивизије „Принц Еуген“ на сектор Никшић — Гацко, према Трећој ударној дивизији, и потискивањем њених јединица из долине Таре, Лима и Дрине према унутрашњости ослобођене територије у Санџаку и Црној Гори.

Оваква ситуација је условила измјене у плану даљих дејстава ГОГ, њену -прегрупацију и оријентацију за пробој према источној Босни, пошто су сви остали правци били већ покривени јаким непријатељским снагама, а за остварење овог маневра ГОГ се морала ангажовати борбом на овом правцу која је трајала више од мјесец дана, и која ју је коштала неколико хиљада бораца (за вријеме офанзиве погинуло је око 7.000 бораца).

У вези са оваквим планом операције, дурмиторско подручје још једанпут добија важан оперативни значај: као просторија на којој се воде борбена дјејства, као база за размјештај и његу рањеника а потом и њихову евакуацију, као простор за обезбјеђење органа, штабова и организација НОП-а који су се овдје у току операције налазили и као терен на којем је требало прихватити савезничку војну мисију код Врховног штаба, што је имало за посљедицу признање наше војске од стране савезника и перспективну помоћ нашој војци у храни, наоружању и опреми. Долазак савезничке војне мисије тих дана био је од стратешког значаја за признање и даљи развој НОП-а у нашој земљи; материјална помоћ те прве мисије била је релативно незнатна, али је касније све више нарастала.

Задатак Треће ударне дивизије у овој ситуацији био је да по сваку цијену спријечи продор 38 дивизије „Принц Еуген“ од Никшића и Гацка у област Дурмитора, гдје су биле размјештене болнице, Врховни штаб, АВНОЈ, и гдје је очекиван долазак савезничке војне мисије са Средњег истока, све док снаге ГОГ изврше одговарајућу прегрупацију у смислу замишљеног маневра, и борбом створе услове да се ова област напусти и евакуише.

Треба истаћи да значај овог подручја у тој ситуацији прераста свој оперативни израз јер су задаци јединица ГОГ имали стратешки значај: по обезбјеђењу стратешког руководства НОП-а и остварењу његовог маневра за пробој ГОГ у позадину непријатеља и избјегавање његовог уништавајућег удара, те по прихвату прве савезничке војне мисије.

Пошто је главнина ГОГ напустила подручје Дурмитора и пријешла преко Пиве према Вучеву и Сутјесци, Трећа дивизија је била принуђена (од 20. маја) да у циљу извршења постављених јој задатака води упорне одбрамбене борбе са тежиштем на правцима Гацко — Жупа пивска — Шавник и Никшић — Шавник — Жабљак, а потом и на правцу Дурмитор — Планина пивска — Жупа пивска. Штаб дивизије је још од почетка уочио да је циљ непријатељског напада да се што прије докопа Пиве и Комарнице и спријечи извлачење и маневар наших јединица преко ових ријека. Непријатељ је нападао из два основна правца: од Автовца и Гацка преко Равна ка долини Пиве и од Никшића преко Крнова и Јаворка ка Шавнику и Жабљаку. На овим правцима биле су ангажоване 88 дивизије „Принц Еуген“ и 118. њемачка дивизија (ловачка), јачине око 35—40 хиљада војника. Дуж комуникације Никшић — Шавник био је подржан тен-

ковима, а на овом и осталим правцима артиљеријом и авијацијом. Јединице наше Треће дивизије улагале су максималне напоре да непријатеља што дуже задржи упорном одбраном по дубини и онемогући остварење његовог задатка. Непријатељ је прво испољио јача дјјства према Десетој херцеговачкој бригади на правцу Гацко — Равно и Јаворак — Брезна, па пошто је потиснуо њене дјелове на овом правцу пријешао је у снажан напад (27. маја) и од Никшића према Шавнику. У другом ешелону борбеног поретка наступала је италијанска дивизија „Ферара“.

Непријатељ је на оба ова правца наишао на снажан отпор наших јединица према Крнову и Јаворку. Послије жестоких борби на правцу Горње Поље — Јаворак — Брезна, непријатељ је тежиште напада пренио на десно крило, на правцу Гвозд — Крново — Шавник. Он је на овом правцу имао подршку, осим авијације и артиљерије, и једног тенковског батаљона, нарочито послије избијања у рејон Крнова и Лукавице. У овом нападу непријатељ је успио да се (29. маја) преко Мокрог и Бијеле спусти у Шавник, и да се на овом правцу повеже са дјеловима 1. њемачке брдске дивизије који су се од Колашина, преко Синђајевине, били спустили у рејон Боана. Трећа санџачка бригада Прве дивизије налазила се на Дурмитору, затварајући правце од Жабљака и Ђурђевића Таре према Планини пивској. Она је стављена под командом штаба Треће дивизије. У овом моменту, када је непријатељ заузео Шавник, Трећа дивизија се налазила: на сектору Шавника — Пета црногорска бригада у тактичкој повезаности лијево са Трећом санџачком бригадом на Дурмитору, и десно са Првом далматинском бригадом у рејону с. Дужи, на десној обали Комарнице. Десно од ње десном обалом Комарнице и Пиве налазиле су се Десета херцеговачка и Седма крајишка бригада. Оваквим распоредом били су затворени сви пријелази на Комарници и Пиви и превоји на Дурмитору (Добри до — Штулац).

Избијањем на лијеву обалу Пиве непријатељ је ставио под ватрену контролу све пријелазе на њој (код Крса и Пивског манастира) који су у плану ВШ били предвиђени за прелазак рањеника и јединица Треће дивизије, послије нануштања одбране овог правца. Врховни штаб је наредио (29. маја) да се маневром преко Мратиња које се још налазило у нашим рукама и мратињског Јаворка, са групом од три бригаде (Четвртом црногорском, Десетом херцеговачком и Седмом крајишком) изврши напад на непријатеља на лијевој обали Пиве у овом рејону, у правцу долине Врбнице, са циљем да се непријатељ разбије и одбаци са ријеке и деблокирају пријелази на Пиви. У противнападу групе ових наших бригада (од 30. V до 3. VI), постигнут је само дјелимичан успјех: онемогућено је заузимање Мратиња, јединог још преосталог пријелаза на Пиви у нашим рукама, али није извршено разбијање и одбацивање непријатеља према Изгорима и Чемерну, због интервенције његових јачих снага из позадине,

које су се на овај ттравец рокирале са сектора Шавник — Комарница (дјелови 88 дивизије „Принц Еуген“) и зауставиле наш противнапад. Пријелаз код Мратиња остао је још неколико дана у нашим рукама, док су преко њега пријешли ВШ са пратећим дјеловима и јединице ГОГ којима је био одређен тај правац за прелазак.

У међувремену, јединице Треће дивизије су задржале своје положаје на десној обали Комарнице и Пиве и на Дурмитору, онемогућавајући покушаје непријатеља да форсира ове ријеке.

Док су вођене борбе на Пиви и Комарници, друге јединице непријатеља (Њемци, Италијани и Бугари) нападале су са истока према Жабљаку и Дурмитору, са циљем да продуже напад према Пивској планини и доњим токовима Пиве и Таре. У рејону Шавника дјелове њемачке 83 дивизије „Принц Еуген“ смијениле су јединице италијанске дивизије „Ферара“, између 1. брдске дивизије, десно, и дјелоЕа 88 дивизије у доњем току Комарнице, лијево. Главнина дивизије „Принц Еуген“ са шавничког правца се пребацила аутомобилским транспортом преко Никшића и Гацка на пивски правац, према Жупи пивској и Волујаку. Прва брдска дивизија је наступала од Боана ка Шавнику и Дурмитору, док су њени моторизовани дјелови преко Подгорице и Никшића дошли у рејон сјеверно од Шавника. Група „Лудвигер“ (724. њемачки и 61. бугарски пук) пребацила се из Санцака преко Таре у Шаранце и избила на линију Левер Тара — Алуге — Крш — Студенци, а група „Изаска“ (из састава италијанске дивизије „Венеција“) избила је на десну обалу Тушиње, док је италијанска дивизија „Тауринензе“ заузела средњи ток Таре између Орашја и Ђурђевића Таре, а десно од ње били су дјелови 4. домобранске бригаде и 118. ловачке дивизије.

Из изложеног се уочава да је непријатељ послије почетних дејстава на правцу Никшић — Горње Поље — Јаворак, и Гацко (Автовац) — Равно, пријешао у општи напад према Шавнику, Комарници и Пиви, и у току 15-дневних борби принудио јединице Треће дивизије да се повуку на десну обалу Комарнице и Пиве, на сектор Шавник — Крстац. Оне су успјеле да задржавајућом одбраном на основним правцима Никшић — Шавник и Гацко — долина Пиве, све до почетка јуна, спријече продор десетоструко јачег непријатеља у област Дурмитора, омогуће прегрупацију ГОГ из Санцака и њено увођење у борбу преко Пиве и Вучева, на правцу Сутјеске и Зеленгоре, као и да обезбиједи у међувремену да се спусти савезничка војна мисија код Врховног штаба. Само против јединица Треће дивизије у овом периоду било је ангажовано око 35—40 хиљада непријатељских војника, који су припадали елитним окупаторским дивизијама (88 дивизији „Принц Еуген“, 118. ловачкој, италијанској дивизији „Ферара“ и њемачкој борбеној групи „Лудвигер“).

Овдје треба напоменути да су наше јединице водиле ове борбе при оскудици у муницији и храни, са далеко бројно мањим

снагама (10—15 пута) на фронту широком око 60 кш, на слабо проходном планинском земљишту, економски исцрпљеном и неповољном за даље снабдијевање подвргнуте удару јаких непријатељских снага, подржаваних тенковима, артиљеријом и авијацијом, већином опремљених за услове планинског ратовања, које су имале одговарајући транспорт за пребацивање трупа са једног на други правац и њихово снабдијевање дневним потребама у муницији и храни. Због добијеног задатка, неопходног у датој ситуацији, отпала је могућност да се Трећа дивизија, са рањеницима, благовремено извуче из окружења, преко Равног и Чемерна ка изворном дијелу Неретве, који јој је правац био стављен у изглед за извлачење након извршења задатка на правцу Никшић — Шавник, на којем се налазила све до 29. маја 1943. године.

Планинска област Дурмитора, Трескавца и Пивске планине, испресијецана кањонима Комарнице, Таре, Сушице и Пиве, мјестимично дубоким преко 900 ш, и са ограниченим бројем пјешачких пријелаза на овим ријекама, економски потпуно исцрпљена, била је крајње неподесна за дужу упорнију одбрану и за примјену маневра на њој. Поред тога, била је великим дијелом откривена и подесна за активност непријатељске авијације, што је онемогућавало дневне покрете.

Положај јединица Треће дивизије, после 4. јуна, када је остављена са рањеницима да брани ову област, протезао се од Суводола код Плужина, десном обалом Пиве и Камарнице, преко Дурмитора и Жабљака до Тепаца на Тари, на фронту широком преко 60 кт. Непријатељ је ка овој просторији наступао снагама јачим 12—15 пута са истока, југа и сјевера (1. брдска, 83 дивизија „Принц Еуген“, група „Лудвигер“, италијанске дивизије „Тауринензе“ и „Ферара“ и дјелови „Венеције“). Бројно стање ових снага било је око 50.000 војника.

Јединице ГОГ су овог дана биле у оперативном окружењу на линији Дурмитор — Тара — Дрина — Сутјеска — Волујак — Биоч пл. — Врбчица до ушћа — Пива до извора — Комарница до извора. Главнина ове групе била је ангажована у борбама са њемачком 118. дивизијом и дјеловима пука „Бранденбург“ у долини Сутјеске, на сектору Суха — Тјентиште — Ћурево, док је према дјеловима 88 дивизије „Принц Еуген“, који су наступали са југа према Маглићу и Мратињу, била ангажована Десета херцеговачка и Седма крајишка бригада. Од Шавника, Сињајевине и Санцака ка Дурмитору, према Трећој и Седмој ударној дивизији (3—4 хиљаде бораца у обје дивизије) наступале су њемачка 1. брдска дивизија, италијанске дивизије „Ферара“ и „Тауринензе“, борбена група „Лудвигер“ и дјелови италијанске дивизије „Венеција“ (група „Изаска“).

Санцак је оцијењен као просторија погодна за сакривање рањеника и маневрисање на њој, под претиоставком да је непријатељ отуда повукао главнину снага према Жабљаку и

Дурмитору, па је од почетка (послије 4. јуна) узета оријентација за пробијање на том правцу Треће и Седме дивизије са рањеницима. Могућности пробијања на неком другом правцу, које су биле размотрене у Оперативном штабу ове групе дивизија, биле су сасвим неповољне, па се послје неколико неуспјешних покушаја од њих одустало. На тим правцима уочене су јаке снаге непријатеља у прикупљању и развијању за напад. Пријелази преко Таре између Тепаца и Шћепан-Поља били су већ угрожени или посједнути од стране непријатеља (група „Лудвигер“, дјелови 118. дивизије и 4. домобранске бригаде), а из позадине су подилазиле и спуштале се преко планине Љубишње јединице италијанске дивизије „Тауринеизе“ према Тари да запосједну њену десну обалу између јединица које су се већ ту налазиле.

Покушаји наших јединица између 4. и 8. јуна да се форсира Тара и изврши пребацивање у Санџак са рањеницима нијесу имали успјеха. Ови подухвати су били оптерећени болницом, у којој се почетком јуна налазило: 137 рањеника на носилима, 575 рањеника за коњски транспорт и 1.088 рањеника-пјешака. При болници се налазио и дјечји дом са око 130 дјеце погинулих родитеља. Рачунајући санитетско обезбијеђење, материјалне и друге органе болнице, њено укупно бројно стање износило је око 2.456 бораца. Ово је била велика оптерећеност јединица, која је смањивала њихову оперативну и маневарску способност.

У оваквој ситуацији, Штаб оперативне групе, у сагласности са ВШ, одустао је од даљих покушаја да се пређе преко Таре у Санџак, па је своје јединице и рањенике оријентисао преко Пиве, ка Вучеву и Зеленгори, за ГОГ. До 10. јуна све јединице те групе и рањеници прелазе Пиву и излазе на Вучево, с тим што су претходно у кањону Пиве посакривани тешки рањеници на носилима. Они су нешто касније, када је наишао непријатељ, углавном сви изгинули.

Непријатељ је већ претходног дана (9. јуна) довршио затварање одсјека у долини Сутјеске и њеној позадини, послје пробоја првог ешалона ГОГ овим правцем. Унутрашња крила њемачких 118. и 88 дивизије „Принц Еуген“ спојила су се овог дана у рејонима Вилињак — Плеће — Озрен — долина Сутјеске, и држала на овом правцу све превоје и узвишења. Непријатељске јединице које су наступале из позадине, преко Дуомитора и Пивске планине, избиле су на десну обалу Пиве између Шћепан-Поља и Крпа. Сви поителази на Тари измеђ Ђупћевих Таре и Шћепан-Поља били су стављени под ватрену контролу непријатеља са десне обале. Непријатељски дјелови су избили на Маглић, Притевор и Јавоште Гстеверно од Моатиња. На тај начин се Трећа дивизија са рањеницима, 10. туна, кашла опкољена, на простору Вучева, између Пиве и Сутјеске, од четири непријатељске дивизије (око 67—70 хиљада војника).

Јединице Седме ударне **двЕизије**, које су биле при преласку Сутјеске у претходници, ослобођене рањеника успјеле су да се пробију преко Зеленгоре и да се повежу са ГОГ.

Овај тренутак био је најтежи оперативно-тактички положај јединица Треће дивизије и рањеника у току цијеле операције, из којег су наредних 3—4 дана излазиле са великим напорима и жртвама, доживјевши 13. јуна најтежи дан при пробоју на Сутјесци, којом приликом су изгубиле преко 1.000 бораца и старјешина, међу којима и команданта дивизије Саву Ковачевића. Овом приликом је погинуло око 130 руководиоца ранга командири и комесара вода, чете, батаљона и бригаде.

О судбини Треће дивизије и рањеника већ је доста написано и познато. Дјелови ове **дивизије**, послје окршаја на Сутјесци и Зеленгори, пробили су се према источној Босни, Херцеговини, Црној Гори и Санцаку. Са њима су се пробијали и рањеници, од којих су многи при пробоју изгинули. До **пове-**зивања свих дјелова **двЕНЗије** дошло је тек почетком септембра 1943. године, када је она наставила да дејствује као цјелинј.

Трећа дивизија је у свим фазама ове операције имала веома одговорне и тешке задатке, које је извршавала у условима бројне надмоћности непријатеља, исцрпљена дуготрајним даноноћним борбама, слабо опремљена, оскудијевајући у муницији и храни, оптерећена великим бројем рањеника својих и осталих јединица ГОГ. Везујући својим дејствима током цијеле операције најелитније и најбројније непријатељске јединице (4—5 дивизија), садејствујући на тај начин осталим снагама ГОГ, како при њиховој регрупацији из Санцака тако и при пробоју из окружења на Сутјесци и Зеленгори, она је одиграла изванредно важну улогу у овој бици, и дала јој печат својим борбеним подвизима и својим жртвама. У посљедњим борбама за спас рањеника ангажује се до крајњих физичких и психичких могућности свих њених припадника и уз велике губитке од 1/4 својих снага и великим бројем, углавном лакших, рањеника, пробија се у разним правцима у позадину непријатеља.

Непријатељ није успео да у овој операцији оствари свој план уништења ГОГ и руководства НОП-а, иако јој је нанио губитке од око 7.000 бораца, приликом пробијања наших јединица из окружења, нарочито на Сутјесци и Зеленгори. Он је успио да оперативно окружење претвори у тактичко само у односу на јединице Треће дивизије и рањенике, које су беспримјерним хероизмом својих бораца и старјешина избјегле уништење и извршиле пробој са Сутјеске у разним правцима, у позадину непријатеља, гдје су наставиле борбу у источној Босни и Херцеговини и Црној Гори.

Непријатељ је у овој операцији наишао, по признању његових команданата, на неочекивану упорност и противдејства наших јединица, од којих је претрпио губитке од око 5.000 мртвих, рањених и заробљених Еојника.

Од непријатељских јединица њемачке формације су носиле главни терет у борби. Оне су од почетка изражавале неповјерење према италијанским јединицама и четницима. Услови земљишта принудили су непријатеља да разбацује снаге на широком фронту и на више праваца, али су му моторизовани дјелови и аутомобилски транспорт омогућили релативно брзо пребацивање са једног на други правац. Нарочито је ова средства користио при концентрацији снага за операцију. Његозе јединице су располагале опремом за планинско ратовање, а имао је и специјалне јединице обучене за ове услове ратовања. То му је пружало могућност да без обзира на тешкоће у снабдијевању и слабу комуникативност, иако споро и опрезно, плански и организовано наступа у унутрашњост слободне територије, сужавајући постепено обруч око наших снага. Извиђање авионима и средства везе били су му од велике користе при вођењу операције. Маневар наших јединица често га је доводио у двоумљење у погледу наших даљих намјера нпр.: (напад на Биоч, упорност наших јединица између Шавника и Никшића, између Гацког и долине Пиве, маневар преко Мратиња и Јаворка, борбе на Комарници и Дурмитору, покушаји преласка преко Таре у Санцак итд.). Све је то збуњивало непријатељске команданте, па су често доносили и погрешне оцјене и одлуке, закашњавајући да предузму одговарајуће помјерање и маневар својим јединицама. Непријатељ није био дорастао да се успијешно супростави нашим ноћним дејствима, иако је на сваком мјесту био бројно јачи. У долини Сутјеске, умјесто да искористи своју бројну и позициону предност и изводи нападе на наше дјелове који су се пробијали, он се претежно бранио. Разбацао је снаге на широком фронту и великом пространству, сувише се круто везао за положаје, пропуштајући могућности примјене тактичког маневра далеко ефикасније и у већем обиму. Он није реално процјењивао наше снаге на појединим секторима, њихове могућности и распоред. Недостајала му је потпуна оперативнотактичка повезаност јединица и њихово садејство, услед чега је закашњавао, нарочито у односу на наше главне снаге. Такви његови пропусти искоришћени су да се пронађу слабе тачке у његовом распореду и изврши пробој у његову позадину.

ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ У ВРИЈЕМЕ ДУРМИТОРСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ („РИБЕЦАЛ“) У АВГУСТУ 1944. ГОДИНЕ

Доласком јединица Другог ударног корпуса из источне Босне, током септембра 1943. године, ослобођена је велика територија у Санцаку и Црној Гори, која ће током зиме и прољећа 1944. године бити под контролом његових јединица. На овој територији је функционисала народна и војнопозадинска власт, постојале су организоване базе за пријем савезничке помоћи за наше јединице, за смјештај рањеника и болесника и њихову

евакуацију на лијечење у Италију. Овдје су у овом периоду извршена формирања и преформирања нових јединица и команли, прегрупација снага и припреме за дејства већих размјера, прихват, снабдијевање и обезбјеђење јединица које су по одлуци ВШ упућиване према Србији.

Непријатељ је током зиме 1943. године, а потом у прољеће и љето 1944. године предузимао неколико испада и операцијамањих и већих размјера против јединица Другог ударног корпуса на ослобођеној територији Црне Горе и Санџака, да би се ослободио њиховог притиска у простору источно од Лима, према ЈДрногорском приморју и Боки Которској, као и против гарнизона у долини Зете. Ослобођена територија у Санџаку и Црној Гори постала је у наредном периоду стална мета окупаторских напада. Њемачка команда је оцијенила значај ове области за даља дејства јединица НОВ, а нарочито од момента када су почеле да продиру према Србији, па је овим операцијама тежио да окупира слободну територију и разбије наше јединице на њој.

Јединице Другог ударног корпуса у овом периоду и на овом подручју одиграле су значајну улогу у одбрани ослобођене територије, обезбјеђењу пријема материјала из Италије, обезбјеђењу и евакуацији рањеника, као и у пријему и садејству јединицама које су упућиване према Србији. Осим тога, јединице овога корпуса су биле етална потпора и ослонац органа народне власти и организација НОП-а у Црној Гори.

У оео вријеме дурмиторско подручје је послужило као стабилна база у позадини фронта, на коју су се јединице Другог корпуса ослањале у извршавању задатака: прихвата других јединица НОВ, збрињавање рањеника, пријема материјала из Италије и његове дистрибуције јединицама и установама. Непријатељ је тек током августа 1944. године успио да направи дубљи продор у ослобођену територију Црне Горе и да угрози и дурмиторско подручје, које ће и у овој операцији представљати објект оперативно-стратегијског значаја за јединице НОВ, привлачан за окупаторске нападе са земље и из ваздуха.

Њемачки окупатор, уз помоћ квислиншких јединица, извршио је током августа 1944. године нову операцију против јединица НОВЈ (Првог, Другог, Трећег и Дванаестог корпуса) на ослобођеној територији у источној Босни, Црној Гори и дијелу Херцеговине. У овој операцији, под шифрованим називом „Рибецал“, завршне борбе између непријатељских и наших јединица одиграле су се у области Дурмитора, по чему је она у нашој историографији и названа Дурмиторска операција. Непријатељ је у операцији ангажовао слиједеће јединице: 7. и 13. 55 дивизије, 1. брдску дивизију, 369. дивизију, дјелове 181. дивизије и дивизије „Бранденбург“ (4. пук), као и дјелове 21. 55 и 24. бугарске дивизије, дјелове 5. 55 полицијског корпуса, двије устапке и двије домобранске бригаде и четничке формације Драже Михаиловића (Војна енциклопедија, св. 2, стр. 670).

Према ослобођеној територији у Санџаку и Црној Гори, коју су браниле јединице Другог ударног корпуса, непријатељ је почетком августа (до 11. VIII) груписао своје снаге у рејонима Пљевља, Пријеполје, Сјеница, Рожаје, Чакор, Подгорица, за напад према долини Лима и Таре и на правцу Жабљака и Шавника, у сусрет његовим јединицама које су на овај правац наступале из источне Босне, против јединица Трећег и Дванаестог ударног корпуса.

Према јединицама Другог ударног корпуса непријатељ је ангажовао: 14. 33 пук 7. 88 дивизије, пук „Бранденбург“, борбену групу 24. бугарске дивизије, легију „Кремплер“, борбене групе „Бендл“ и „Штрипел“, 1. брдску дивизију, 363. пук 181. дивизије и око 2.000 четника Драже Михаиловића.

Према Трећем и Дванаестом корпусу (налазио се у источној Босни), гдје су операције нешто раније отпочеле (3. VIII) од Вареша, Олова, Кладња и Рибнице, према долини Дрине и Пиве, непријатељ је ангажовао остале јединице: 7. 88 дивизију без 14. пука, 13. 88 дивизију, 1. и 2. усташку, и 8. и 9. домобранску бригаду и четнике источне Босне.

На ослобођеној територији Црне Горе непријатељ је напао прво дјелове Другог корпуса (Трећу ударну дивизију) преко Чакора и у долини Лима. Он је на овом правцу ангажовао своју 1. брдску дивизију, преко Чакора и од Рожаја, а од Подгорице према Колашину дјелове 181. њемачке дивизије и четнике. На тај начин је према долини Лима и Таре било у почетку ангажовано око 30.000 непријатељских војника. Пошто је заузео Андријевицу и Беране, непријатељ је продужио преко Бјеласице и Трешњевика према Колашину, Матешеву и Мојковцу.

Трећа ударна дивизија, која је покривала ове правце, била је принуђена да се под притиском јаким снага непријатеља, подржаних артиљеријом и тенковима, повлачи под борбом од линије до линије, на дубину преко 100 кт, у област која је обухватила и подручје Дурмитора. Одступајући од положаја до положаја, њене јединице су примјењивале задржавајућу и упорну одбрану, наносиле непријатељу губитке и исцрпљивале га, прикривајући на тај начин евакуацију рањеника и територије, да би се у погодном моменту регруписале и пробиле у позадину непријатеља.

Наступањем долином Таре и Мораче, а дијелом снага од Мојковца према Добриловини и Шаранцима, непријатељ је хтио да избије у позадину наших јединица, да би спријечио њихово повлачење преко Сињајевине према Дурмитору, Пиви. Међутим, Трећа ударна дивизија, према којој је овај напад био усмјерен, предузела је обезбјеђења на својим боковима за вријеме повлачења по дубини, са циљем да се непријатељ што дуже задржи и онемогући његов брзи продор према Шавнику и Жабљаку, гдје су се калазили рањеници и позадинске установе, како би се добило потребно вријеме за њихову евакуацију за Италију. На

овој просторији су се налазили рањеници јединица Другог корпуса, Оперативне групе дивизија које су крајем јула пошле за Србију, а током операција су им се придружили и рањеници јединица Трећег и Дванаестог ударног корпуса, међу којима и рањеници из Прве пролетерске и Шесте личке дивизије. До продора непријатеља у долину Лима евакуација рањеника је вршена с аеродрома код Берана, а потом, током операције, с аеродрома Његовуђа код Жабљака. Пошто је услед наступања непријатеља угрожен и овај аеродром, предузете су мјере да се пронађе друго сигурно мјесто за слијетање авиона и евакуацију рањеника. У завршној фази борби за аеродромске потребе тога тренутка оспособљена је пољана код Брезана (у близини Шавника).

Непријатељ је успио да до 19. августа продре преко Сињајевине у Дробњак на правцу Шавника, а наступао је и према Језерима и Жабљаку (са истог правца). У том моменту извршено је прикупљање рањеника из јединица и болница ка аеродрому на Брезнима. Јединицама Другог корпуса (Трећој дивизији) наређено је да са линије Дурмитор — Жабљак — Војник — Гвозд упорном одбрајом задржи даље наступање непријатељских јединица и спречи њихов продор у долину Комарнице и област Дурмитора све до евакуације рањеника, с перспективом да се потом преко Лукавице и Штитова пробију у позадину непријатеља на правцу Колашина и Берана.

Штаб Другог ударног корпуса се у тој ситуацији повезао са јединицама Дванаестог корпуса и Шесте личке дивизије, које су одступале пред непријатељем из долине Пиве ка Планини пивској и Жабљаку, обавијестио њихове команде о ситуацији према Дурмитору и дијелу преостале слободне територије у овој области, па је дошло до њиховог садејства и ангажовања у операцији за евакуацију рањеника, задржавањем наступања непријатеља са тог правца (од Шћепан-Поља).

Двадесетог августа су се сусреле непријатељске јединице које су наступале из долине Таре (дјелови 7. 88 и пука „Бранденбург“) са дјеловима 1. брдске дивизије која је са истока наступала преко Сињајевине, према Шавнику и Жабљаку, у сусрет непријатељским дјеловима који су наступали из долине Пиве (13. 88 дивизија).

Двадесет првог августа непријатељ је долином Тушиње продро у Шавник и потиснуо дјелове Треће дивизије (Седму бригаду) са Лоле и Лукавице према Крнову и Крновској главици. Дјелови Другог корпуса (Пета и Девета црногорска бригада задржали су даље наступање непријатеља, дејством са положаја западно и сјеверо-западно од Шавника (Превиш и Турија) и лијево од пута Шавник — Жабљак до Пирног дола на Дурмитору, гдје су се налазиле јединице Шесте личке дивизије.

Двадесет други август је био најкритичнији дан на дурмиторском подручју. Непријатељ је нападао са свих страна, али

су га наше јединице упорном одбраном успјешно задржавале, док су савезнички транспортни авиони, под заштитом ловаца, слијетали на Брезна и укцавали рањенике. Непријатељ је овог дана, у рану зору, напао положај наших јединица на Штулцу, Дурмитору, Седлу, и принудио их на одступање са тог последњег одбрамбеног положаја. Међутим, упорном одбраном наших јединица, уз предузимање честих противнапада у току дана, непријатељ је задржан и спријечен је његов продор од Доброг дола и Седла, од Шавника и са других праваца.

Овог дана успјешно је извршена евакуација рањеника: у Италију (Бари) је пребачено авионима 1.078 бораца, од којих 1.059 рањеника и болесника, 16 савезничких авијатичара који су се налазили код наших јединица и неколико чланова савезничке војне мисије.

У први мрак овога дана, током ноћи и сљедећег дана пребацили су се сви дјелови Другог корпуса (Трећа дивизија, дивизија „Гарибалди“ и још неки корпусни дјелови) на лијеву обалу Комарнице код села Дуџи, а затим се прикупили на простору Жива, Јаворак, гдје су добили нови задатак: пробој у позадину непријатеља.

У овој се операцији нарочито истакла Трећа дивизија Другог корпуса, која је у току 12 дана успоравала и задржавала наступање непријатеља од Чакора и Рожаја до Дурмитора и Војника, примјењујући разне облике одбрамбених дејстава у оквиру укупног одступног маневра, срачунатог да се избјегне опкољавање и уништење од стране непријатеља на подручју Дурмитора. Поред губитака које је наносила непријатељу на цијелој овој дубини, успоравањем и задржавањем његовог наступања у овом периоду, створила је потребно вријеме за евакуацију рањеника, становништва, покретне имовине, народних и војнопозадинских власти и установа са напуштеног дијела ослобођене територије Црне Горе. Остваривши у завршној фази операције садејство са јединицама Дванаестог корпуса и Шесте личке дивизије у разбијању непријатеља на Дурмитору и Војнику, створила је повољне услове не само за свој маневар око Војника, преко Крнова и Лукавице према истоку, за ослобођење територије коју је прије ове непријатељске офанзиве држала, него и за маневар ових јединица преко Санцака и Дрине према Србији, што је било од оперативно-стратејског значаја. Упућивање јединица Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса, после ове операције, према Србији после Оперативне групе дивизија која је тамо упућена крајем јула 1944. године, имало је историјски значај у плану даљих дејстава Народноослободилачке војске Југославије за ослобођење земље и афирмацију дотадашњих тековина народноослободилачке борбе.

Послије извршеног маневра наших јединица: Треће дивизије ка долинама Таре и Лима, Прве пролетерске дивизије (била на путу за Србију) преко Санцака и Лима у рејону Прибоја, оку-

патор је са правца Дурмитора отпочео извлачење својих јединица и њихово упућивање према мјестима пробоја наших јединица на Лиму. Овим је ослабљен притисак непријатељских снага које су се налазиле у области Дурмитора, што је омогућило маневар осталих наших јединица: Дванаести корпус се пребацио на лијеву обалу Пиве, прикупио и краће вријеме одморио своје јединице у рејону Голије, одакле је лијевом обалом Дрине, преко Зеленогоре, Миљевине и Јахорине пријешао комуникацију Вишеград

— Сарајево и Дрину код Брода и пребацио се (4. IX) у Србију; Шеста личка дивизија послје евакуације рањеника полази за Првом пролетерском дивизијом, десном обалом Пиве, прелази Тару код Варде (25. VIII) и продужава преко Лима, и до краја августа се спаја са Првом пролетерском на Златибору. Ове јединице су потом, по плану Врховног штаба, ангажоване у борбама за ослобођење Србије и Београда.

Чишћење дурмиторског подручја, послје ове операције, извршила је извиђачка група Другог ударног корпуса, коју су сачињавали два партизанска батаљона из шавничког и један из никшићког среза, па је територија овог подручја до почетка септембра била потпуно ослобођена од посљедњих окупаторских дјелова и четничких група.

Пошто се Трећа дивизија, преко Крнова, Штитова и Роваца, поново пробила у долину Таре и Лима, на простор колашинског и беранског среза, ослободила је ову област. Тако је поново ослобођена територија коју су наше јединице држале прије непријатељске офанзиве, осим Матешева и комуникације Колашин — Подгорица, коју су Њемци још неко вријеме задржали под својом контролом и користили за саобраћај.

По завршетку дурмиторске операције, након маневра наших јединица, непријатељ је постепено извлачио своје снаге са овог подручја, а затим се потпуно повукао под притиском извиђачке групе Другог корпуса и јединица Дурмиторског партизанског одреда и каоружаног народа, па је Шавник ослобођен крајем августа (31. VIII), а два дана касније и Жабљак и Његовуђа (2. IX). Овим је дурмиторско подручје потпуно и дефинитивно ослобођено од окупатора. Десет дана послје евакуације рањеника, на овом подручју је поново успостављена народна власт, као и органи и организације чија је функција била поремећена непријатељском офанзивом. На цијелом подручју извршена је општа мобилизација преосталог људства за јединице Дурмиторског ПОПО, које су преузеле обезбјеђење територије и мобилизацијске задатке. Крајем децембра и овај и остали партизански одреди на територији Црне Горе престали су да постоје — због опште мобилизације и преношења задатака на територијалне и јединице заштите народа, као и на органе и организације народне и војно-позадинске власти.

Дурмиторско подручје је и у овој операцији, као и током цијелог рата, имало значајну улогу, не само због свог географског положаја и теренских својстава него у првом реду због стране повезаности његовог становништва са циљевима и задацима народноослободилачке борбе, и масовног учешћа у јединицама Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

БРАНКО ПЕРОВИЋ

НЕКИ АСПЕКТИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ УСТАНКА И ДОПРИНОСА
ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА И ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕ-
ДА РАЗЗВОЈУ УСТАНКА НА ШИРЕМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ
ПЛАНУ

Организација јулског устанка. — Када су завршене политичке и организационе припреме, МК КП и Војна комисија, која је у фази припрема формирана при МК, одлучили су, у духу директиве ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, да напад на италијанска упоришта и жандармеријске станице бив. Југославије, на територији среза, отпочне ноћу 19/20. јула.¹ Али, због покушаја реакције са подручја Жупе Пиве да спријечи напад на Италијане, италијанска упоришта у Горанску и Брезнима нападнута су ноћу 18/19. јула.² Тако је почео оружани устанак, и у времену од 18. до 22. јула, нападнуте су и уз јачи или слабији отпор ликвидиране италијанске посаде у Горанску, Брезнима, Жабљаку, Шавнику и Трси. Заробљено је укупно 114 италијанских војника. У борбама је погинуло 9, а рањено 8 Италијана. Погинуо је и италијански срески цивилни комесар. Устаници су имали два мртва и два рањена.³

Истовремено са италијанским упориштима, нападнуто је и разоружано 9 жандармеријских станица, колико их је укупно било на подручју среза. Разоружано је око 40 жандарма и финанса бивше Југославије, а два жандарма су погинула.⁴

Заједно са ликвидацијом војних снага окупатора и жандармеријских станица, ликвидирани су и остаци старе власти —

¹ Б. Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник, бр. 2/1952.

² Исто; Б. Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960.

³ Исто; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966.

⁴ Исто.

среско начелство и општинске управе, тамо гдје су се још одржавале.

Напад на непријатељска упоришта изведен је плански и организован. За свако упориште претходно је израђен план напада, у складу са јачином и распоредом непријатеља, карактером земљишта и објеката које је непријатељ посиједао. Планови су се заснивали на идеји да се концентричним наступањем устаничких снага, са више працаца, постигне потпуно окружење непријатеља. Исто тако за сваки напад претходно је одређен његов руководилац, а за руковођење нападом на Шавник формиран је оперативни штаб. А пошто се напад изводио са више працаца, за сваки правац, односно нападну колону, претходно је одређен руководилац колоне.⁵

По замисли руководства устанка, требало је, зависно од састанака и распореда непријатеља у појединим упориштима, укључујући и жандармеријске станице, да се ангажује одређен број тзв. борбених група, које су формиране у току припрема за устанак. Остале групе у појединим општинама требало је да предузму рушење и зарушавање пута Пљевља — Никшић, на мјестима гдје су за то постојали услови.⁶

Међутим, када се у народу сазнало за почетак устанка, у свим мјестима су се, у колоне борбених група, сливале масе, углавном наоружаних сељака. У нападу на Жабљак, на примјер, умјесто око 190 бораца, колико је било у борбеним групама, које су биле предвиђене за напад, учествовало је око 400 људи. Слично је било и у нападу на остала непријатељска упоришта. Тако је у читавом срезу у овим акцијама учествовало око 1.700 људи.⁷ Али, масовни прилиз устаника није ни за тренутак пореметио предвиђени план, организацију и извођење напада. Напротив, околност да је у првим устаничким акцијама учествовао тако велики број устаника омогућила је да се устаничким масама, одмах после сламања непријатељског отпора, на политичким зборовима који су одржани у Шавнику, Жабљаку и Трси, на којима су говорили најугледнији комунисти, први пут тако јавно објасне циљеви оружаног устанка.⁸

Чим је сломљен и последњи непријатељски отпор, 22. јула МК КПЈ је издао саопштење, у коме се прије свега истиче да је „уједињени народ Среза шавничког у организованој борби под руководством КПЈ извршио свој историјски задатак ... ликвидирао је окупатора и његову власт“. Одмах затим се у саопштењу указује да јединство народа, дисциплина у остваривању задатака и спремност на жртве представљају услов да се „дође до коначне побједе над окупаторима и њиховим агентима у читавој зем-

⁵ Исто.

⁶ Б. Јовановић, нав. дјело; П. Перовић, нав. чланак.

⁷ О. Цицмил, н. дј.; Б. Јовановић, н. дј.; Б. Перовић, н. чл.

⁸ Исто.

љи“. Овим је, у ствари, МК предочио народу да се борба мора водити све до ослобођења читаве земље, јер је само то гаранција да се постигнути успјех сачува. На крају саопштења МК је објавио народу да се „образује у свим мјестима војна власт оружаног устанка која се узима из јуначких одреда, чија је дужност:

1. да успостави потуни ред и мир у свим мјестима среза . . .;
2. да крши све оно што би било на штету национално-ослободилачке борбе;
3. да помогне народним одборима у сузбијању скупове и шпекулације, како би се омогућило снабдијевање наших одреда и исхрана сиромашних породица".⁹

Као што се види, МК је овим документом одредио правац даље политичке акције партијске организације и нове револуционарне власти. Полазећи управо од циљева и задатака, које је МК као руководство устанка изразио у свом саопштењу и у духу упутства Привремене врховне команде за Црну Гору, Боку и Санцак од 22. јула,¹⁰ одмах по ослобођењу среза присуствовало се формирању устаничких батаљона. Батаљони су формирани на племенској основи. Тако је формирано 6 батаљона — Ускочки, Дробњачки, Језерски, Шарански, Жупопивски и Планинопивски батаљон („Стојан Чупић“). На племенским зборовима (Жупа Пива, Шаранци), односно на зборовима устаника (Ускоци, Језера, пл. Пива) и на конференцији руководиоца борбених група и истакнутих устаника (Дробњак) изабрани су команданти батаљона и командири чета, односно лица за везу са народом, како су називани комесари батаљона и чета.

Формирање батаљона завршено је већ 25. јула, сем Жупопивског, који је формиран 2. августа. Језерски батаљон имао је у свом саставу 4. чете, а сви остали по три чете, са укупно око 1.900 устаника (Дробњачки, Језерски и Планино-Пивски имали су по око 400, Жупопивски око 350, Ускочки око 200 и Шарански око 180). Приликом формирања батаљона, Партија је осигурала да се на командне положаје изабере људи који ће бити гаранција за спровођење партијске политике у животу. Мјесни комитет је именовао Војни комитет, у ствари оперативни штаб, који је требало да руководи свим војним јединицама у срезу.¹¹

Пошто је предстојао напад на непријатељски гарнизон у Никшићу, тамо су, преко Крнова, упућени Дробњачки устанички батаљон са око 400 бораца и по једна чета из Ускочног и Језерског батаљона, са око 200 бораца. Ове јединице су се 30. јула у рејону Буковика повезале са устаницима среза никшићког. Истовремено је, преко Јаворка ка Горњем Пољу, упућена једна чета устаника из Жупе Пиве са око 50 бораца. Али, пошто до предвиђе-

⁹ *Зборник докумената о народноослободилачком рату југословенских народа* (у даљем тексту: *Зборник*), том III, књ. 1, док. 3.

¹⁰ *Зборник*, III, 1, док. 4.

¹¹ Б. Јовановић, н. дј.; О. Цицмил, н. дј.; Б. Перовић, н. чл.

ног напада није дошло, услед продора јаких талијанских снага од Даниловграда у рејон Никшића, ове јединице су се вратиле на свој терен, с тим, што је Језерска чета образовала сталну стражу према Никшићу у рејону Крновске главице.¹²

Одмах послје ослобођења у Шавнику је формирана Команда мјеста, док су у осталим општинским центрима штабови устаничких батаљона, уједно представљали војни власт у својству команди мјеста. Исто је тако у Шавпику формиран Народни суд, са задатком да ликвидира остатке окупаторске старе власти и да изврши конфискацију имовине и новца који су се затекли у старим среским установама, док је у Жабљаку формирана Народна милиција, која је као обиљежје носила црвене траке око руке а кмала задатак да одржава ред у насељу и околним селима.¹³

Паралелно са процесом формирања устаничких војних јединица, према поменутом упутству Привремене врховне команде, на читавом подручју среза формирани су сеоски и општински народноослободилачки одбори, било на тај начин што су реорганизовани и проширени постојећи одбори НОФ-а, настали у фази припрема устанка, било да су на конференцијама бирали нови НОО. Партија је у избору народне власти, од села до општине, избором комуниста на руководећа мјеста, осигурала своју руководећу улогу.

Дакле, у времену од свега 10 дана послје ослобођења среза формирани су устанички батаљони и Војни штаб за обједињавање даљег дјеловања јединица устаничке војске, као оружане силе устанка, појављују се војнотериторијалне команде као територијални органи устаничке војске, успостављена народна власт на нивоу село-општина, образован Срески наполни суд; формирана милиција као орган реда, саопштењем Мјесног комитета јасно определијељен даљи правац политичке акције устаничког покрета итд. Све је то имало изузетан значај, како са гледишта даљег усмјеравања снага покрета тако и са гледишта јачања и учвршћења повјерења народних маса у руководство устанка.

Према томе, ток збивања у сиезу шавничком показује да масовност устаничког покрета није пореметила плански и организовани развој устанка. Штавише из њега се види да је руководство устанка у срезу, и у току борби против непријатељских снага и касније у процесу формирања војних јединица и стварања нове народне власти, чврсто држало ситуацију у својим рукама, да је Партија усмјеравала токове збивања у складу са потребама учвршћења устаничког покрета, обезбеђујући своју руководећу улогу у тим процесима.

С обзиром на резултате јулског устанка у Црној Гори, може се претпоставити да се на сличан начин, као и у шавничком

¹² Исто.

¹³ исто.

срезу, устанак плански и организовано развијао и у низу других срезова у Црној Гори.

Међутим, у књизи „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945“, када се говори о почетним позитивним резултатима устанка у Црној Гори, каже се: „... јер то нису биле акције малих одреда како је било предвиђено, већ *општи народни устанак који је знатно превазишао организационе и политичке припреме. То је војно и политичко руководство устанка ставило у посебно тешку ситуацију, када је у току самог УСТАНКА, до максимума набујале устаничке снаге, требало правилно организовати и усмерити*“ (подвукао Б. П.).¹⁴

Овакав приказ почетне фазе јулског устанка у Црној Гори вјероватно се заснива на тзв. другој директиви ЦК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, која је издата 17. јула,¹⁵ када је у највећем дијелу Црне Горе устанак био у пуном јеку, и којом се тражило да се масовни устанак врати у герилске оквире, затим на Резолуцији покрајинског савјетовања и писму Милована Ђиласа Покрајинском комитету КПЈ од августа мјесеца, у којем се дају извјесни осврти на поменути Резолуцију.¹⁶ Међутим, поменута директива није успједила због тога што је масовност устанка „превазишла организационе и политичке припреме устанка“ и због тога што је то створило „тешкоће у руковођењу устанком“, него због погрешног схватања и герилског облика борбе и масовног устанка. Заправо, због схватања да се ови облици борбе међусобно супротстављају и искључују, стога што се герила као партизански облик борбе посматрала одвојено од народног устанка.¹⁷ Али ЦК је, на својој сједници, у ноћи 17/18. јула, уочио да је поменута директива погрешна. Стога је сјутрадан, 18. јула, повукао ту директиву и прихватио масовни устанак као облик борбе, још прије него је стигла директива ЦК КПЈ за дизање општеномлазног устанка у Црној Гори.¹⁸ Зато је масовни устанак настављен и тамо гдје је била стигла директива о свођењу борбе у оквиру гериле, без додатних организационих и политичких припрема и без особитих тешкоћа у погледу усмјеравања устаничких снага,¹⁹ како би се очекивало по логици приказа тока устанка у поменутој књизи.

У вези с поменутом резолуцијом и писмом М. Ђиласа, који су свакако коришћени у конципирању оцјене тока јулског устанка у поменутој књизи, Иван Милутиновић је 6. новембра, по доласку у Црну Гору, писао ЦК КПЈ, поред осталог: „Из појединих усмених излагања и онога што сам видео на терену приликом

¹⁴ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945*, Београд 1956.

¹⁵ Б. Јовановић н. дј.

¹⁶ *Зборник*, III, 1, док. 10; књ. 4, док. 2.

¹⁷ *Исто*, III, 1, док. 26.

¹⁸ Б. Јовановић, н. дј.

¹⁹ *Исто*.

доласка, добија се сасвим другачија слика и стварно постоји друго стање него кад се чита Резолуција и писмо друга Вељка.²⁰ Ово указује на чињеницу да је, некритичким коришћењем појединих докумената, које је сам развој догађаја на терену одбацио још одмах по њиховом настанку, створена претпоставка о припремама и току јулског устанка која је изложена у књизи „Ослободилачки рат Народа Југославије 1941—1945“, а која је сасвим супротна стварним збивањима на терену, и коначно, резултатима тих збивања.

Рад Партије на превазилажењу кризе устанка. — У завршној фази велике италијанске противофанзиве, против устаничких снага и ослобођених подручја Црне Горе, дивизија „Качатори деле Алпи“ кренула је 5. августа из рејона Никшића, у напад према Шавнику.²¹ Напад су предузели: 51. и 52. пјешадијски пук, 4. берсалерски пук, 167. тешки ауто-одред и 8. инжињеријски одред.²² Наступајући цестом Никшић — Шавник, италијанска моторизована колона од 15 тенкова и око 100 камиона избила је око 5 часова изјутра на Крново. Када је претходницу италијанских снага на улазу у Меке Доле из засједе дочекала и зауставила чета Језерског устаничког батаљона, која се налазила на обезбјеђењу, одмах су према Крнову кренули Дробњачки устанички батаљон и Струшко-малинска чета Ускочког батаљона. Тога дана су према Шавнику кренули и Планинопивски, Језерски и двије чете Шаранског батаљона, који су се сљедећег дана ујутру прикупили на простору села Пошћење—Тврдан—Буковичка Гора.²³

Пошто је непријатељ, у снажном нападу, 5. августа око 9. часова заузео Крновску главицу и Командиров до, и избио у село Крушевице, гдје се на положајима Општре Косе — Кучин крш — Пискуша, био прикупио Дробњачки батаљон, развиле су се жестоке дводневне борбе, у којима су Италијани имали 4 мртва и 11 рањених,²⁴ а устаници 6 мртвих бораца и 3 цивилна лица.²⁵

У овим борбама Италијани су, дјејством јаким пјешадијских и тенковских снага, уз снажну подршку артиљерије, уз репресивне мјере (паљење села Крушевице и Милошевића) и жестоко бомбардовање (осам бомбардера) насеља на ширем простору — отворили пут према Шавнику и 7. августа га **заузели**.²⁶

²⁰ *Зборник*, III, 1, док. 48.

²¹ *Исто*, књ. 4, док. 168.

²² *Исто*, XIII, 1, док. 134.

²³ О. Цицмил, н. дј.; Б. Перовић, н. чл.

²⁴ *Зборник*, XIII, 1, док. 134.

²⁵ Б. Перовић, н. чл.

²⁶ *Исто*; Б. Јовановић н. дј.; Архив ВИИ (АВИИ) стенг. биљешке, кут. 2004а, рег. 1-1/20.

Пошто је у таквој ситуацији, под дјејством мјера одмазде над цивилним становништвом и активности колебљивих и реакционарних елемената, који су се у таласу свенародног пакрета нашли у редовима устаника, дошло до колебања и осипања устаничких редова, и пошто су италијанске снаге које су наступале од Пљеваља, тога дана стигле на ријеку Тару, МК КПЈ и Оперативни штаб су оцијенили да је даљи фронтални отпор безизгледан. Сматрало се да се и герилским акцијама народ изложио масовном терору и уништавању читавих насеља, и да то, у датој ситуацији, масе не би прихватиле и подржале, па би то користило реакцији за разбијање јединства народа и изолацију Партије. Стога се привремено одустало и од герилских акција, док се масе не припреме на такав облик борбе.²⁷

Настављајући, у таквој ситуацији, покрет од Шавника према Жабљаку, непријатељске снаге, иако без отпора, наступале су врло опрезно и, пошто су запалиле село Врточ Поље, 15. августа спојиле се са колоном која је наступала од Пљевља, а сјутрадан ушле у Жабљак. Три дана касније непријатељ је запалио куће Душана Обрадовића и Видоја Крстајића, у околини Жабљака.²⁸

Пошто је у Шавнику и у Жабљаку организовао јаке војне гарнизоне и за предсједнике ове двије општине довео људе из редова „пете колоне“, настојећи да оживи рад и осталих општина, напори окупатора да разбије устанички покрет били су усмјерени у два правца: прво, да се тактизирањем код народа створи осјећај личне и имовинске сигурности и на тај начин устаничке масе одвоје од Комунистичке партије и, друго, да се од народа покупи оружје и тиме створе услови да се он натјера на покорност.

Да би остварио овај циљ, непријатељ је истовремено дјеловао помирујуће и застрашујуће. На једној страни је дијелио мака--роне, обећавао да се народу неће ништа догодити јер су „за све криви само комунисти“, да ће се отворити тржишта и омогућити размјена добара — што је у датој ситуацији за народне масе било врло примамљиво. На другој страни је издавао строге наредбе — да се народ врати кућама, да преда оружје, да прими италијанске легитимације, да надокнади штету причињену устанком итд. Уз то је терористичким ноћним нападима у селима код Шавника похватао 30, а у Жабљаку 10 устаника, које је потом одвео у Пљевља и 24 од њих стријељао, а остале протјерао у логоре, у Албанију.²⁹ Међу жртвама овог терора стријељани су: стари ратник п. пуковник Јован Жижић, његов син поручник Милан, ковачи браћа Мусићи Бећо и Мурат, Михајло Новосел и Чедомир Ђоровић.

²⁷ О. Цицмил, н. дј.; В. Перовић, н. чл.

²⁸ *Зборник*, III, 4, док. 147; О. Цицмил, н. дј.; В. Перовић, н. чл.

²⁹ Исто.

Али, интензивним политичким дјеловањем Партије у народу, напори непријатеља да оствари ове своје намјере остали су безуспјешни. Заправо, још у току наступања Италијана од Шавника према Жабљаку одржано је од 12. до 16. августа партијско и војно савјетовање у рејону Суве Локве, испод планине Раницаве. На овим састанцима, на основу сагледавања новостворене ситуације, закључено је:

— да се умјесто устаничких батаљона формирају герилски одреди, који ће у повољном моменту отпочети герилску борбу. Одређено је и средско војно руководство, које ће руководити овим борбама;

— да се поведе одлучна политичка борба против реакционих — антиустаничких снага, које ће, како се претпостављало, користећи новонасталу ситуацију и присуство окупатора, предузети све да се разбије устанички покрет и осујети даља борба против непријатеља;

— да се политичким радом мобилишу масе на пасиван отпор и бојкот свих мјера које буду предузимали окупатор и мјесне власти које он буде формирао.³⁰

Дјелујући на овој платформи, после тренутне забуне настале у редовима комуниста мјестимичног такође тренутног повлачења у комитски живот, Партија је осујетила све планове непријатеља. Наиме, вративши се у народ и разоткривајући суштину намјера окупатора на питањима чувања оружја и бојкота италијанских легитимација, комунисти су повели одлучну борбу против свих колебљивих и реакционарних елемената. И управо на тим питањима реакција је снажно раскринкана и изолована. Зато је, жао резултат тога, из читавог среза предато свега око 30 старих, неупотребљивих пушака,³¹ док је веома ограничен број људи, чак и уз дозволу комуниста и устаничких активиста с обзиром на мјесто становања, примио италијанске пропуснице за слободно кретање.³² На овим питањима се показало да је окупатор — упркос томе што је комбиновао мирољубивост, строгост и терор — био немоћан да постигне било шта у условима организованог дјеловања Партије у масама.

Дјеловање партијских организација у овој ситуацији било је утолико лакше и успјешније што је непријатељ, стварањем гарнизона у Жабљаку и Шавнику, контролисао врло ограничен простор око ових мјеста, док је остала територија среза била слободна. Устанички батаљони су у Пиви и даље својим патролама контролисали читав простор Пиве. То је омогућило да се Жупопивски устанички батаљон јачине око 300 бораца већ почетком

30 исто.

³¹ Ове пушке је окупатор касније, приликом повлачења, оставио у Шавнику и Жабљаку — О. Цицмил, н. дј.

³² Б. Перовић, н. чл.

септембра, по директиви Окружног комитета Никшић, ангажује према Херцеговини и учествује у нападу на Гацко.³³

Последњих дана августа и почетком септембра, на основу резолуције покрајинског савјетовања КПЈ извршена је у свим партијским организацијама критичка анализа рада од продора окупатора, што је знатно допринијело превазилажењу испољених слабости и интензивирању политичког рада у народу.³¹ У том времену, око 10. септембра, одржано је друго, шире партијско савјетовање, такође у рејону Суве Локве, коме је присуствовао и секретар Окружног комитета КПЈ Никшић Радоје Дакић. На основу сагледавања опште ситуације и ситуације на терену, на овом састанку је закључено:

— да се герилски одреди појачаним политичким радом омасове и припреме за предузимање акција против непријатеља;

— да се приступи формирању организације Црногорске народне омладине у срезу и изврше све припреме за одржавање редовне (друге по реду) партијске конференције, на којој ће се изабрати нови срески комитет.³⁵

Остваривању ових задатака приступило се одмах након савјетовања. Припреме за партијску конференцију завршене су почетком октобра. У процесу тих припрема, и поред секташтва наслеђеног из илегалног живота, у Партију је примљен знатан број нових чланова, и знатно је проширена мрежа партијских организација, којом је обухваћено читаво подручје среза. Поред састанака свих ћелија, у свим општинама одржане су општинске конференције, на којима су изабрани бирои општинских организација и делегати за среску конференцију. То је било од посебног значаја за даљи рад Партије као цјелине. Тада је у организационој структури партијске организације било 14 ћелија, 6 општинских бироа, Рејонски комитет за Пиву и Срески комитет.³⁵

Паралелно са припремама за партијску конференцију, у овом периоду, у духу директиве Покрајинског комитета СКОЈ-а, формирана је и среска организација Народне омладине. У вези са тим одржаки су многобројни омладински састанци по селима, на којима су формиран омладински активи; одржане су општинске омладинске конференције, изабрана општинска омладинска руководства и делегати за среску омладинску конференцију. У вези с формирањем Народне омладине, Моша Пијаде, који се тада налазио у селу Црна Гора, 9. октобра пише Радоју Дакићу: „Овдје је јуче основана омладина — изабран одбор и општински делегати“.³⁷

³³ Јанко Тадић, Војноисторијски гласник, 3/1960; О. Цицмил, н. дј.

³⁴ Б. Перовић, н. чл.

³⁵ О. Цицмил, н. дј.; Б. Перовић, н. чл.

³⁶ Необјављене билешке секретара Среског комитета КПЈ Вука Кнежевића; Б. Перовић, н. чл.

³⁷ Зборник, III, 1, док. 23.

Омладинским скуповима присуствовао је изузетно велики број омладинаца. Само у дробњачкој, дурмиторској и ускочкој општини овим састанцима присуствовало је 678 омладинаца и омладинки.³⁸ А када је завршено формирање омладинске организације у срезу, у њеним активима је било 1.206 младића и дјевојака.³⁹

Среска партијска конференција одржана је 12. и 13. октобра, у присуству представника Покрајинског комитета Крста Попиводе и представника Окружног комитета Никшић Вељка Зековића. На њој је, послје разматрања дотадашњег рада, уочавања грешака и пропуста и оцјене ситуације на терену, закључено да су створени услови за формирање чета и батаљона, а потом и бригаде. Изабран је нови Срески комитет.⁴⁰ Ускоро послје партијске, одржана је и среска омладинска конференција, на којој је изабран Срески комитет Народне омладине.⁴¹

Овом партијском конференцијом завршена је пуна политичка мобилизација среског партијског актива, који је у тој ситуацији био идејно-политички и организационо оспособљен за рјешавање наредних задатака и руководећу улогу у даљем развоју оружане борбе. Стварањем организације Народне омладине извршена је, такође, пуна политичка мобилизација најборбенијег дијела дурмиторског становништва. Та два фактора пружала су довољно гаранције за успијешно настављање оружаног устанка. То је, заправо, значило да се устанички покрет у срезу дурмиторском, у периоду релативног затишја, изнутра, организационо и политички ојачао и учврстио, што је омогућило да дурмиторско подручје у наредном периоду оружане борбе учини изузетне напоре и даде значајан допринос развоју и учвршћењу устанка на ширем, југословенском плану. Најзад, то су били фактори на основу којих је среска партијска конференција одлучила да се приступи стварању већих војних формација.

С друге стране, окупатор је, пратећи будно развој ситуације на терену, још једном констатовао снажно нарастање устаничког покрета и уочио могућност да његове снаге у Шавнику и Жаб-

³⁸ Биљешке Вука Кнежевића; Б. Перовић, н. чл.

³⁹ У извјештају Покрајинског комитета СКОЈ-а Централном комитету СКОЈ-а (*Зборник*, III, 4, док. 7) напомиње се да је у шавничком срезу у НО организовано 1.206 омладинаца. О. Цицмил у поменутој књизи наводи да је, према документу бр. 312. Архива ЦК КПЈ, у срезу било организовано 2.150 омладинаца (наведена књига, стр. 53).

⁴⁰ О. Цицмил у својој књизи наводи да је изабран Комитет од 13 чланова. Међутим, у поменутим биљешкама Вука Кнежевића наводи се да је изабран Комитет од 9 чланова, што сам ја усвојио у чланку о развоју устанка. Пошто је Вук до тада био секретар Комитета и припремао Конференцију, изгледа да је овај податак тачан, тим прије што се у саставу Комитета који наводи друг Цицмил помињу имена људи који по мишљењу неких преживјелих комуниста из тог периода нијесу били чланови Комитета.

⁴¹ О. Цицмил, н. дј.

љаку буду поково нападнуте и уништене. Управо зато је такав процес политичких збивања на дурмиторском подручју, у оквиру сличног развоја догађаја и у читавој Црној Гори, представљао онај одлучујући разлог због кога су се италијанске снаге из Жабљака, ноћу 13/14. октобра, повукле за Шавник, ба би се ноћу 16/17. октобра и одатле повукле за Никшић,⁴² а не никако прије свега и само због високопланинског карактера дурмиторског подручја, као се то понегдје констатује.

Чињеница да су се снаге окупатора повлачиле ноћу указују да је италијанско командовање предвиђало могућност да би оне и у повлачењу могле бити нападнуте и да је ноћним извлачењем то требало избјећи. На то упућује и испад једног италијанског батаљона, 16. октобра, од Никшића према Горанску, свакако са намјером да избијањем на тај простор привуче на себе пажњу и уједно буде бочно обезбјеђење снагама у повлачењу из Шавника.⁴³

Тако је ток збивања на подручју среза, у периоду август—септембар, изгледа, потврдио правилност одлуке руководства устанка послје продора Италијана, 7. августа, у Шавник, да се одустане од фронталне одбране слободне територије и да се изврше потребне припреме за настављање герилске борбе. Тиме су очувани руководеће партијско језгро и онај најборбенији дио устаничких маса који је био спреман да иде у борбу без обзира на жртве. Истовремено, избјегнута је могућност масовног спаљивања насеља и масовног терора од стране окупатора, што би домаћа реакција користила за разбијање јединства народа и изолацију Партије. А све је то омогућило да се политичким радом у народу криза устанка савлада и да се створе услови за успјешно настављање устанка уз пуну мобилизацију народа дурмиторског подручја.

ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ И ДУРМИТОРСКИ НОП ОДРЕД У ПРВОЈ УСТАНИЧКОЈ ГОДИНИ

I

Улога дурмиторског подручја. — Према одлуци Главног штаба за Црну Гору и Боку, у састаЕ Црногорског одреда за операције у Санцаку и дјејства према Србији ушла су три дурмиторска батаљона, са укупно 864 борца.⁴⁴ Поред тога, у вези с предвиђеним нападом на Пљевља, у састав Одреда ушла 1е и једна самостална Омладинска дурмиторска чета јачине 130 бораца, која је у току напада на град требало да разбије италијанске дјелове чије се извлачење очекивало на празцу према Жабљаку,

⁴² Исто; Б. Перовић, н. чл.

⁴³ Б. Јовановић, н. дј.; О. Цицмил, н. дј.; Б. Перовић, н. чл.

⁴⁴ *Зборник*, III, 1, док. 84.

а после ослобођења града требало је да остане као посадна чета у граду.⁴⁵ Тако су у саставу Црногорског одреда са дурмиторског подручја била укупно 994 борца. А пошто је главни штаб одредио да се снаге Одреда концентришу на подручју Језерске површи, било је потребно да се у току прикупљања његових батаљона и касније у току покрета одреда према Санџаку и напада на Пљевља осигурају сви правци са којих је, према концентрацијској просторији Одреда, могла услиједити акција непријатеља. Зато су, према наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку од 15. новембра, мобилисани и ангажовани дурмиторски територијални батаљони.⁴⁶ Ускочко-дробњачки батаљон осигуравао је правац Шавник — Никшић, Жупопивски батаљон дијелом снага је контролисао правац од Никшића преко Јаворка а другим дијелом је оријентисан да извиђа правац од Гацка, док је Планинопивски батаљон имао задатак да осигура правац Фоча — Шћепан Поље.⁴⁷ Тако су све снаге са територије среза Шавничког у вријеме концентрације Црногорског одреда биле мобилисане и покренуте на акцију.⁴⁸

Према наређењу Главног штаба, батаљони Црногорског одреда из унутрашњости Црне Горе прикупили су се на територији среза шавничког 23. новембра увече, једним дијелом (Ловћенски, Зетски, „Бијели Иавле“ и Никшићки батаљон) у ширем простору Шавника, а другим „18. октобар“ и Морачки) у рејону Боана.⁴⁹ Постепеним помјерањем обје групе, батаљони су се 27. новембра концентрисали у Његовуђи, гдје су у састав Одреда ушли и дурмиторски батаљони (Језеро-шарански, Ускочко-дробњачки и Пивски), пошто су се већ 26. новембра прикупили у ширем рејону села Међужваље.⁵⁰

Како је Одред бројио укупно 3.690 бораца, задржавање тако великих снага на терену среза шавничког од 23. новембра увече до ноћи 27. новембра изискивало је изузетне напоре НОО и народа око његовог прихватања, смјештаја и исхране. У билтену штаба Дурмиторског одреда бр. 4 наводи се да је Срески НОО, који се бринуо о смјештају и исхрани војске, „за два дана за 1.783 чоЕЈека“, тј. за половину укупних снага Одреда, односно

⁴⁵ О. Цицмил, н. дј.; В. Перовић, н. чл.

⁴⁶ Зборник, III, 1, док. 63.

⁴⁷ О. Цицмил, н. дј.; В. Перовић, н. чл.

⁴⁸ Упутством Главног штаба за Црну Гору и Боку од октобра 1941. г.

била је предвиђена формација партизанске војске тако да се од батаљона формирају бригаде, а од бригаде одреди. Према тој формацији, Дурмиторски одред требало је да формирају Дурмиторска и Никшићка бригада, односно никшићки и шавнички срез (Зборник, III, 1, док. 19). Зато су територијални батаљони са територије шавничког соеа улазили у састав Дурмиторског одреда који је обухватао оба среза. Међутим, наредбом Главног штаба од 29. новембра (Зборник, III, 1, док. 89) створени су Дурмиторски одред за срез шавнички и Никшићки одред за срез никшићки.

⁴⁹ Зборник, III, 1, док. 57, 61 и 62.

⁵⁰ Исто; В. Перовић, н. чл.

за половину времена колико се Одред задржавао на овом терену, „утрошио: 783 kg брашна јечмена, 1.250 kg хљеба, који је народ приложио, 159 комада шиљежи, око 1.883 kg меса, 80 kg макарона и 380 kg кромпира⁵¹.⁵¹ Међутим, за исхрану читавог Одрета, за сво вријеме проведено на овом терену, било је потребно још три пута толико хране. А то је оно што Срески НОО није могао цифарски изразити, јер се војска хранила у селима. То је, без сумње, представљало значајан материјални напор народа. Али су, упркос томе, села и засеоци на читаЕОм простору од Шавника и Боана до села Крша и Алуге, према плану и распореду сеоских и општинских НОО, са пјесмом и поносом на своју војску, прихватала и смјештала јединице, такмичећи се међусобно које ће их боље дочекати и угостити. То се могло спровести само у условима пуне политичке мобилизације читавог народа и потпуног функционисања народне власти од Среског до општинских и сеоских НОО, тј. у средини која је била у цјелини мобилисана и организована на позицијама оружаног устанка.

Међутим, с обзиром на оперативно-стратегијску улогу и задатак Црногорског одрета и чињеницу да је дурмиторско подручје представљало његову концентрацијску и полазну просторију, да је та просторија објективно нужно представљала организовану позадину одрета у току његових борби око Пљевља, па и касније у току извођења предвиђених операција у долини Лима, ова је просторија самим тим, у датој ситуацији, добила шири оперативни значај, утолико више што је у састав Одрета са овог подручја ушло, безмало, хиљаду бораца и што су све остале снаге, које су се у том тренутку могле мобилисати са те територије, биле стављене у службу Црногорског одрета. Тиме се и Дурмиторски одред, у суштини, у цјелини укључио у улогу Црногорског одрета, тј. у остварење борбених задатака оперативно-стратегијског значаја.

Али, повлачењем главних партизанских снага крајем 1941. године из Србије (пред великом њемачко-четничком офанзивом) и неуспјехом Црногорског одрета у нападу на Пљевља — настала је ситуација у којој су слободна територија шавничког среза и Дурмиторски партизански одред добили још већи значај за даљи развој устанка у централним областима земље. Наиме, пошто се повлачењем партизанских снага из Србије тежиште устанка помјерило према Санцаку и источној Босни, дупмитогнско подручје, „као једини слободан союз гдје сјункционише народна власт“ — како је то истакао Моша Пијаде у писму Титу од 7. децембра 1941. године,⁵² представљало је чврсту и организовану позадину и ослонац партизанских снага у операцијама у Санцаку, па и у јужном дјелу источне Босне и стевепоисточне Херцеговине. У тим условима у Жабљаку је формирана партизанска болница, у коју су смјештени сви рањеници из Пље-

⁵¹ *Зборник*, III, 1, док. 112.

⁵² *Зборник*, III, 1, док. 115.

ваљске битке и група од око 50 тешких рањеника и болесника из Србије. Тако је болница у Жабљаку постала главна партизанска болница, не само за Црну Гору него и за шире југословенско подручје. У њој се 10. децембра 1941. године налазило 260 рањеника.⁵³

У вези са формирањем болнице, Моша Пијаде у поменутом писму Титу каже: „Вили смо уредили једну болницу. Али је последњих три дана навала рањеника толико огромна да смо доведени у страшне тешкоће“. А пошто је изразио негодовање што се у туристичким објектима могло доћи до приличног броја кревета и постеља, он наставља: „Али све је већ заузето, те морамо по селима узимати ћебад и појаве“. Пијаде се жалио да „уз сваког рањеника долазе по два па чак и по четири пратиоца и да то ствара скоро несавладиве тешкоће стана и хране“, а затим закључује: „У оваквој ситуацији у једном дану отвориш три нове куће и у року од неколико сати створиш три нове болнице, које треба снабдевати најнужнијим, а онда ти у поноћ дође велика партија рањеника“.⁵⁴

Како се види, Пијаде је указао на напоре који су били потребни да се масе рањеника, у условима децембарске дурмиторске климе, смјесте под кров. Али, то је представљало само тедну страну проблема који је требало ријешити. Не мање напора захтијевала је организација живота и лијечења рањеника у датим условима. Требало је обезбиједити њихову његу, исхрану, прање, посебно прање завоја у изузетној оскудици завојног материјала, прикупљање од народа свега што је могло да послужи за организацију лијечења. Требало је, даље, створити услове за загријевање болничких зграда у којима, по правилу, ти услови нијесу постојали; затим, прибавити знатне количине огревног дрвета и организовати припремање тог дрвета за ложење; требало је створити услове за освјетљење болничких простора итд. Сва та питања требало је да ријеше НОО, уз пуну мобилизацију народа и ангажовање свих расположивих средстава.

У Билтену штаба Дурмиторског одреда бр. 6. о снабдијевању и њези рањеника стоји: „Скоро сав материјал и инструменти и лијекови сакупљани су од добровољних прилога. Наше другарице партизанке са несребичним пожртвовањем примале су на себе дужности око његе рањеника, помагања у кухињи, поања рубља и завоја. . . другови из околних села доносе варенику и помало скорупа. . . НОО даје храну али средства су ограничена“.⁵⁵

„Народна борба“, орган ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, у децембру 1941. писала је о бризи народа за рањенике. по-

⁵³ Исто, док. 115; 2, док. 7; Запис упоавника Жабљачке болнице — Архив ВИИ кутија 167, фас. 23, број регистра 5.

⁵⁴ *Зборник*, III, 1, док. 115.

⁵⁵ Исто, док. 166.

ред осталог, и ово: „Прве указане помоћи састојале су се у разноврсној храни и ноћном вешу, а затим се организовано појачала помоћ у разним другим потребама, и то у толикој мјери и са толико искрености да су се рањеници осјећали као код својих кућа. Ова помоћ и пажња треба да послужи као примјер и другима“.⁵⁶

Неопходне потребе болнице присиљавале су да органи народне власти предузимају и мјере које нијесу биле популарне. Тако је претресом кућа двојице ситних трговца пронађено: двије канте гаса и двије канте шпиритуса, 50 kg шећера и 50 комада пераћег сапуна, па је то конфисковано за потребе болнице⁵⁷ да би се рањеницима створили колико-толико повољнији услови за живот и лијечење.

Дакле, напоре који су се морали уложити за збрињавање рањеника у болници на Жабљаку могла је да испољи средина у којој су најшире масе биле опредјељене за НОП и у којој је народна власт заживјела пуним животом. И управо искуства из рада НОО на терену среза шавничког у рјешавању сложених задатака у вези са концентрацијом Црногорског одреда за опресије у Санцаку и у веза са стварањем и збрињавањем болнице у Жабљаку, као и искуства из рјешавања задатака које је наметао развој НОН, односно организација друштвеног живота на слободној територији, послужила су Моши Пијаде као основа за израду „Фочанских прописа“, документа општејугословенског значаја. А то је, несумњиво, представљало значајан прилог дурмиторског подручја изградњи и развоју народне власти на југословенском плану.

II

Снаге Дурмиторског одреда у Санцаку, Босни и Херцеговини.

— Послије повлачења дурмиторских батаљона из састава Црногорског одреда, Дурмиторски партизански одред представљао је у суштини оперативно-стратешку резерву Врховног штаба и Главног штаба за Црну Гору и Боку, којом су маневрисали према потребама развоја устанка на појединим оперативним подручјима ван његове територије. Овим је Дурмиторски одред ангажован на рјешавању задатака развоја и учвршћења устанка на ширем југословенском плану. Наиме, послије губитка слободне територије у западној Србији, као најјачег жапишта устанка, требало је, према замисли Врховног штаба, ослобађањем нових територија у Санцаку и источној Босни, повезано са развојем устанка у Црној Гори и Херцеговини, створити и учврстити ново устаничко жариште на ширем простору и тиме осигурати даљи развој НОБ у централним областима земље, а преко тога и у

⁵⁶ Исто, док. 101.

⁵⁷ Исто, док. 165.

читавој земљи. И управо у тој деликатној ситуацији, када је окупатор уз свестрану помоћ контрареволуционарног четничког покрета и осталих квислинга, чинио све да устанак угуши, снаге Дурмиторског одреда ангажоване су и према Санцаку и према источној Босни и према Херцеговини.

Пошто је расформиран Црногорски одред за операције у Санцаку и формирана Прва пролетерска бригада, наредбом Врховног штаба од 21. децембра 1941. формиран је Црногорско-санџачки одред, са задатком да дјејствује на простору између Таре, Лима и Дрине.⁵⁸ Али, пошто је овај одред, како се наглашава у наредби Врховног штаба, тада имао свега два батаљона (Пљеваљски и Бјелопољски) од по двије чете, Врховни штаб је истога дана наредио Главном штабу за Црну Гору и Боку да Дурмиторски одред упути Црногорско-санџачком одреду појачање од „двје до три лаке чете“.⁵⁹ У духу тога је штаб Дурмиторског одреда одмах упутио у Санџак три чете (Језерску, Дурмиторску и Ускочку), са укупно 160 бораца.⁶⁰ Ове су чете, према плану штаба Црногорско-санџачког одреда, распоређене тако што су двије (Ускочка и Језерска) оријентисане југоисточно од Пљеваља, према Маочу и Каменој Гори, а трећа (Дробњачка) на простор западно од Пљеваља. Ова ће трећа заједно са дјеловима пљеваљског партизанског батаљона „1. децембар“ ослободити Чајниче.⁶¹ Нешто касније упућена је још једна чета од 70 бораца према Челебићу, а крајем фебруара још једна од 130 изабраних бораца, са којом је пошао и комесар Дурмиторског одреда.⁶² Ова чета требало је да се посебно ангажује против васојевихких четника, који су покушавали да преко Равне Ријеке и Шаховића продру у дубину Санџака.⁶³ Комесар одреда је од ове и двије раније упућене чете (Ускочке и Језерске) у Санцаку формирао Први комбиновани дурмиторски батаљон. Посљедњих дана фебруара у Санџак је упућена и пета чета, од око 50 бораца са задатком да контролише комуникацију Пљевља — Жабљак.⁶⁴ Тако је у борбама у Санцаку у времену од краја децембра 1941. године до средине марта 1942. године учествовало око 400 бораца Дурмиторског одреда, који су, по четама, sukcesивно упућивани у Санџак. То је, несумњиво, представљало значајну помоћ разЕОЈу и учешћењу устанка у дијелу Санџака између Таре и Лима. У борбама ових јединица на том простору погинуло је десет бораца, међу којима и комесар чете Томица Ђоровић, један од најистакнутијих предратних комуниста-сељака дурмиторског подруча.

⁵⁸ *Зборник*, III, 1, док. 159 и 160.

⁵⁹ *Исто*.

⁶⁰ *Исто* 1, док. бр. 149, књ. 4. док. 38.

⁶¹ О. Цицмил, н. дј.

⁶² *Зборник*, III, 2, док. 59 и 81.

⁶³ *Исто*, док. 58.

⁶⁴ О. Цицмил, н. дј.

Послије прве непријатељске офанзиве из Србије се у источну Босну пребацио знатан број четничких официра као и неке четничке јединице. Под њиховим утицајем је дошло до колебања и осипања у редовима источнобосанских партизанских одреда.⁶⁵ Истовремено су Италијани, повлачећи се послје пљеваљске битке из горњег тока Дрине, предали власт четницима у Фочи и Горажду. У таквој се ситуацији Врховни штаб са Првом пролетерском бригадом пребацио у источну Босну, на подручје Романије. Стигавши 25. децембра у Рогатицу, он је затражио од Главног штаба за Црну Гору и Боку да у Босну упути јаче снаге, а „најмање 1.500 људи“, са задатком „да очисте Фочу, Горажде, Устипрачу и Калиновик и да осигурају нашу позадину (мисли се на позадину Прве бригаде на Романији) даље према Рогатици, Прачи и Романији“.⁶⁶ Али 25. децембра Врховни штаб је непосредно, наредио штабу Дурмиторског одреда да „одмах упути два батаљона у правцу Калиновика“, с тим да један од њих наступа од Шћепан-Поља у правцу Калиновика, а други у правцу Горажда и Чајнича.⁶⁷

Примивши ово наређење са закашњењем, штаб Дурмиторског одреда је 7. јануара наредио да се са подручја Пиве одмах мобилише батаљон „Бајо Пивљанин“, а са подручја Језеро-шаранског и Ускочко-дробњачког батаљона, да се мобилише батаљон „Војвода Момчило“, и да одмах крену у складу са наређењем Врховног штаба.⁶⁸ У вези с покретом ових батаљона, штаб Одред је 10. јануара обавијестио штаб Калиновичког одреда да ће ове јединице стићи 17. јануара на Шћепан Поље и да ће следећег дана штабови батаљона доћи у Миљевину, на састанак са **калиноЕичким** штабом, ради упознавања са ситуацијом и израде плана за даље наступање.⁶⁹

Према добијеном наређењу, батаљон „Војвода Момчило“, јачине 244 борца, кренуо је 14. јануара са мобилизацијских зборишта у Жабљаку и Шавнику и, преко планине Пиве, 16. јануара стигао на Шћепан Поље. Батаљон „Бајо Пивљанин“ стићи ће на овај простор са закашњењем од два дана, због припрема Жупопивског батаљона да крене у Херцеговину, Према Гацку.⁷⁰

Следећег дана, пошто је изостао предвиђени састанак у Миљевини, једна чета батаљона „Војвода Момчило“ упућен је, према поруци калиновичког штаба, у Трново, гдје је уз знатне напоре, стигла 18. јануара увече. Она је исте ноћи, по наре-

⁶⁵ Милија Станишић, *Пљеваљска битка, „Побједа“, бројеви од 12. до 19. априла 1977. године.*

⁶⁶ *Зборник*, III, 1, док. 190.

⁶⁷ Исто, док. 176.

⁶⁸ *Зборник*, III, 2, док. 19.

⁶⁹ Исто, док. 12.

⁷⁰ Исто, док. 14, 19 и 20; О. Цицмил, н. дј.

ђењу штаба Калршовичког одреда, разоружала четнички штаб и њихову посаду у Трнову.⁷¹

Извршавајући задатке на разбијању четничких и усташких упоришта, ова чета је заједно са дјелом Еима Калиновичког одреда напала усташко упориште у Дујмовићима, испод Трескавице. У тој борби је из ове чете погинуло 6 бораца, међу којима и Душан Жугић и Иван Дедејић, истакнути сељаци — комунисти.⁷²

Главнина батаљона „Војвода Момчило“, због непознавања ситуације, задржала се два дана на Шћепан-Пољу и у селима на десној обали Дрине. И пошто је, у покрету према Фочи, штаб батаљона 20. јануара ухватио везу са командантом и комесаром Фочанског батаљона, који се био распао, истог дана је око 3. часа послје подне батаљон растјерао четнике и ослободио Фочу. Три дана касније, у Фочу је стигао и батаљон „Бајо Пивљанин“, јачине 273 бораца. Једна његова чета одмах је упућена да заузме Устиколину.⁷³

Одмах по ослобођењу Фоче, штаб батаљона „Војвода Момчило“ приступио је припремама за формирање народне власти па је на конференцији грађана, која је одржана 24. јануара, изабран НОО града.⁷⁴

Врховни штаб је са дјеловима Прве пролетерске бригаде, стигао у ослобођену Фочу 25. јануара. Сљедећег дана ујутру, по његовом наређењу, батаљон „Војвода Момчило“, ојачан четом Краљевачког батаљона Прве пролетерске бригаде, кренуо је према Горажду и тога дана ујутру заузео град, разоружавши око 200 четника, који нијесу били спремни да се боре против партизана и од којих је наредних дана формиран Добровољачки одред.⁷⁵ Послије ослобођења Горажда овај батаљон је оријентисан, по четама, да дјејствује на правцима: Горажде — Реновица — Прача, Горажде — Месићи — Рогатица и Горажде — Устипрача — Међеђа. Он је на овом простору остао на извршавању постављених задатака све до поткрај марта, садејствујући у почетку дјеловима Прве, а касније и Друге пролетерске бригаде и неким добровољачким одредима.

Приликом ослобођења Горажда у граду није било никакве организације НОП-а. Зато се одмах приступило формирању актива симпатизера, који ће послужити као језгро будуће партијске организације и ослонац за стварање народне власти. Ускопо потом организован је први НОО и формирана Команда мјеста Горажда.⁷⁶

⁷¹ О. Цицмил, н. дј.

⁷² О. Цицмил, н. дј.; *Зборник*, III, 2, док. 14, 19 и 20.

⁷³ Исто.

⁷⁴ О. Цицмил, н. дј.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

Када је у Фочи стигао Врховни штаб, батаљон „Војвода Момчило“ упућен је на територију Калиновичког одреда, гдје је, повезујући се са својом четом, која је још раније упућена у Трново, остао све до краја марта, разбијајући четнике и усташе, уз интензиван политички рад на терену.⁷⁷

У вези с долазком дурмиторских батаљона у источну Босну, начелник Врховног штаба у писму штабу Дурмиторског одреда каже: „Ваши батаљони .. . стигли су у прави час. У заједници са Првом пролетерском бригадом успоставили су ред и држе сву просторију јужно од Праче — Јахорине и Требевића. Наша су главна упоришта: Фоча, Горажде, Чајниче, Трново¹.⁷³ А у писму Врховног штаба Главног штабу за Црну Гору и Боку напомиње се: „Саопштавамо Вам да су оба батаљона већ извршила свој задатак”.⁷⁹

Заиста, долазак ових батаљона у вријеме друге непријатељске офанзиве, када се Врховни штаб са Првом пролетерском бригадом са Романије повлачио пред концентричним нападом јаким њемачко-усташких снага, имао је велики значај. Њиховим присуством и разбијањем четника у простору Фоча — Горажде — Трново створена је слободна територија, као и услов да се Прва пролетерска, после тешких борби и маршева, одмори и среди. Створени су, истовремено, услови за нормалан рад Врховног штаба на даљем јачању и учвршћењу оружаног устанка. У вези са тим, у писму ЦК КПЈ Едварду Кардељу и Лоли Рибару од 4. фебруара, пошто је наглашено да су дурмиторски батаљони ослободили Фочу, каже се: „Са нашим преласком у Фочу добили смо могућност да се повежемо не само са Санцаком већ и са Херцеговином и са Црном Гором итд.”⁸⁰ То је, заиста, у датој ситуацији било од изузетног значаја за даљи развој устанка и НОБ на југословенском плану.

Врховни штаб је 9. фебруара наредио штабу Дурмиторског одреда да у источну Босну упути још један батаљон од 350 бораца. Намјера Врховног штаба била је да овим батаљоном за посједне слободну територију у јужном дијелу источне Босне и да на тај начин ослободи остале снаге ради ширих оперативних захвата.⁸¹ Овај батаљон је био спреман да 25. фебруара, из Жабљака, крене на предвиђени му задатак, али је његов покрет обустављен због продора васојевићких четника у Колашин.⁸²

У времену од септембра 1941. г. Жупопивски устанички батаљон Дурмиторског одреда ангажовао се у више наврата са мањим или већим снагама на подручју гатачког среза и, задржа-

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ *Зборник*, II, 2, док. 141.

⁷⁹ Исто, док. 138.

⁸⁰ *Зборник*, II, 2, док. 152.

⁸¹ Исто, III, 2, док. 67.

⁸² Исто, док. 81 и 95.

вајући се краће или дуже вријеме, учествовао у борбама против усташких и италијанских, а касније и четничких снага. Међутим, када је, на савјетовању представника Главног штаба за Црну Гору и Боку и представника херцеговачког штаба и штаба Никшићког одреда, почетком јануара 1942. године одлучено да се предузме напад на усташко упориште у Борчу, предвиђено је да у овом нападу учествују два партизанска батаљона са подручја Пиве.⁸³ Припреме ових батаљона, по наређењу представника Главног штаба, биле су у току када је уследило наређење Врховног штаба штабу Дурмиторског одреда да два батаљона хитно упути у источну Босну. И пошто је у таквој ситуацији формиран батаљон „Баја Пивљанин“ са читавог подручја Пиве и упућен према Фочи, тада је према Гацку ангажован ослабљени Жулоповски територијални батаљон. Он је у децембру учествовао у борбама против четника Бошка Тодоровића.⁸⁴ А почетком фебруара Врховни штаб је, наредио да се овај батаљон дијелом снага ангажује пројив четника у Голији, затим да обезбиједи функционисање народнејпасти на простору Чемерно — Врба — Дражљево и да спрјечи евентуалне испаде усташа из Борча према Фочи, обезбјеђујући везу Херцеговине са Фочом.⁸⁵ Касније је овај батаљон, реорганизован и попуњен на око 300 бораца, учествовао 17. априла, са осталим снагама, у ликвидацији Борча.⁸⁶ Послије ликвидације Борча батаљон се, остављајући једну чету на гатачком простору, вратио на свој терен. У борбама у Херцеговини овај батаљон је имар 14 мртвих и знатни број рањених бораца.

Јединице Дурмиторског партизанског одреда (јачине од преко 1.000 бораца) бориле су се, уз знатне губитке, од краја децембра 1941. године до пред крај марта 1942. године на просторији Санџака, Источне Босне и Херцеговине, у условима извјесне кризе устанка на овом подручју. То је, разумије се, представљало крупан допринос развоју и учвршћењу НОП-а и оружаног устанка на овим територијама, а самим тим и на ширем југословенском плану.

Но, када се разматра питање ангажовања снага Дурмиторског одреда послје битке на Пљевљима, мора се имати у виду да су дурмиторски батаљони у овој бици имали 73 мртва и толико рањених, тј. да је у току битке избачено из строја, безмало 150 кајодлучнијих бораца. То су били тешки губици. Утолико тежи што су овом приликом погинули најистакнутији организатори НОП-а и оружаног устанка: Вук Кнежевић, Душан Обрадовић, Миљан Грбовић. Матија Јакић и велики број младих комуниста, ватрених бораца. То се морало тешко одразити у народу. Али,

⁸³ Исто, док. 13, 19 и 20.

⁸⁴ О. Цицмил, н. дј.; Ј. Тадић, н. чл.

⁸⁵ *Зборник*, III, 2, док. 67; О. Цицмил, н. дј.; Ј. Тадић, н. чл.

⁸⁶ Ј. Тадић, н. чл.; О. Цицмил, н. дј.

упркос томе, као и покушају реакције око Перише Џаковића и Николе Бојовића да користећи ту ситуацију разбије јединство народа и онемогући даљу борбу против окупатора, одмах после Пљеваља, када се жалост у народу још није била стишала, мобилисане су чете и батаљони и суксесивно упућивани на задатке према плану Врховног штаба, односно према потребама које је развој борбе на југословенском плану наметао. Та чињеница убједљиво указује, са једне стране, на снагу утицаја Комунистичке партије у народу и с друге стране на ријешеност становништва са дурмиторског подручја да настави борбу без обзира на жртве. Ова историјска факта се понекад, свјесно или несвјесно, губе из вида када се пише и говори о токовима НОБ и револуције у Југославији.⁸⁷

III

Снаге Дурмиторског одреда на Колашинском фронту. — Када је средином фебруара обавијештен 'од совјетског руководства да ће ваздушним путем упутити ратни материјал за потребе партизанских снага у Југославији, Врховни штаб је одлучио да се у рејону Жабљака организује прихват тог материјала. У вези са тим је 18. фебруара издао потребна наређења штабу Дурмиторског одреда.⁸⁸ Теренске погодности и релативна сигурност од интервенције окупатора према том подручју представљали су свакако битне факторе за избор овог терена за тако важан подухват. Али, нема сумње, и унутрашња 'сигурност на територији среза шавничког предствљала је исто тако значајан фактор у рјешавању тога питања. Наиме, пошто је 15. јануара ликвидирана група Перише Џаковића,⁸⁹ у самом зачетку је сасјечен покушај стварања четничког покрета и четничких војних формација на дурмиторском подручју. То је, разумије се, имало изузетан значај за стварање унутрашње сигурности на овом простору.

Штаб одреда је, у духу наређења Врховног штаба, до 23. фебруара извршио све припреме за прихват најављених совјетских авиона. Међутим, тога дана су четници Павла Ђуришића, пошто су претходно овладали беранским и андријевичким срезом, заузели Колашин.⁹⁰ Када је штаб Дурмиторског одреда, 25. фебруара, обавијештен о паду Колашина и наступању четника уз Липово према Вратлу,⁹¹ схватио је сву опасност од продора четника преко Сињавине у срез шавнички.⁹² И пошто се тада главнина снага одреда налазила у Санцаку, источној Босни и

⁸⁷ *Зборник*, III, 2. док. 90.

⁸⁸ *Исто*, 4, док. 34, док. 20.

⁸⁹ *Исто*, 4, док. 53.

⁹⁰ *Исто*, 2, док. 95 и 106.

⁹¹ *Исто*, 2, док. 96.

⁹² *Исто*, 4, док. 62 и 106.

Херцеговини, истог дана је наредио општу мобилизацију свих снага Ускочко-дробњачког и Језеро-шаранског територијалног батаљона. Људство ових батаљона се ноћу 25/26. фебруара прикупило на зборним мјестима у Шавнику, Боану и Његовући. Сјутрадан, пошто је дио тих снага ангажован за обезбјеђење пријелаза на Тари, према Пљевљима и правца према Никшићу, осам чета, са укупно 450 бораца, упућено је на Сињавину, у подручје Вратла, на територију Комског одреда.⁹³ Тако је формиран тзв. Источно-сињавински сектор, коме је стављено у задатак да у садејству са снагама Кошког одреда спријечи покушај продора четника у срез шавнички.⁹⁴

Обавјештавајући Врховни штаб о новоствореној ситуацији, штаб одреда је истакао да је мобилисао „500 до 600 наоружаних људи међу којима има и старог оружја које није добро и сигурно и са врло мало муниције“, додајући да су двије чете тог људства упућене на обезбјеђење према Пљевљима и Никшићу и да је терен остао потпуно празан.⁹⁵ Овим су све расположиве снаге Дурмиторског одреда, од око 1.500 људи, биле ангажоване у борбама ван своје територије, тј. у борбама на ширем оперативном-стратегијском плану развоја устанка.

Врховни штаб је, одобривши његове мјере наређењем од 28. фебруара указао штабу Дурмиторског одреда на значај слободне територије шавничког среза и истакао да се „Жабљак мора држати по сваку цијену“, наглашавајући да треба мобилисати све снаге, створити јаку ударну групу и разбити четничке снаге ако покушају продор на његову територију.⁹⁶ У писму Главном штабу за Црну Гору и Боку, Врховни штаб је тога дана нагласио: „Напомињемо вам да је Шавнички срез од велике важности. Тамо нам је најављена помоћ у људству и наоружању. Зато морате предузети све да се база сачува“.⁹⁷

Као што се види, штаб Дурмиторског одреда и Врховни штаб су крајем фебруара имали у виду прије свега одбрану дурмиторског подручја. Међутим, када је Врховни штаб сазнао да су четници, продором од Колашина, заузели Мојковац и оцјенио да ће, у садејству са њиховим снагама које су нападале од Бијелог Поља, наставити продор у дубину Санџака, он је у наређењима од 3. и 6. марта инсистирао код штаба Дурмиторског одреда да се то, нападним дјејствима, спријечи. Тада је Врховни штаб на-

⁹³ Исто, књ. 2, док. III, 96. — Пошто су тромјесечне борбе на сектору Колашина и Сињавине раније потпуније обрађене, овдје ће се дотаћи само неки моменти ради цјеловитијег сагледавања борбених напора Дурмиторског одреда у првој устаничкој години.

⁹⁴ Зборник, III, 3, док. 95.

⁹⁵ Зборник, III, 2, док. 90.

⁹⁶ Исто, II, док. 214.

⁹⁷ Исто, III, 2, док. 117; II, 2, док. 22.

гласио: „Дакле, за нае је од прворазредне важности да заузме Мојковац“.⁹⁸

Чете које су упућене према Вратлу прикупиле су се 27. фебруара на најдивљијем дијелу сурове Сињавине, на простору између Јабланова врха, Градишта, Великог Старца и Пећарца, на надморској висини од 1.800 т, гдје су им колибе у љетним катунима могле послужити као једини кров над главом.⁹⁹

Када се по избијању на овај простор сазнало за продор четника у Поља Колашинска и Мојковац, главнина ових снага се са Вратла, 1. марта, кроз снијежну мећаву, пребацила у катун Мулеће, сјевероисточно од Јабланова врха, гдје су се приметне колибе морале са крова отворати да би људство преноћило у њима, разумије се, не мислећи на вечеру. И пошто су ноћу 2/3. марта извршиле покрет према Пољима Колашинским, ове јединице су сјутрадан, после две неприспаване ноћи, предузеле напад на четнике, заједно са Првим комбинованим дурмиторским батаљоном из Санцака и дјеловима Комског и Белопољског одреда. У општим борбама овога дана, у којима су дурмиторске јединице које су нападале са правца Сињавине имале 13 мртвих и 16 рањених, четници су натјерани да се, уз губитке, повуку према Колашину.¹⁰⁰ Тиме је отклоњена опасност од њиховог продора од Мојковца према Санцаку, чега се особито плашио Врховни штаб. То је у датој ситуацији имало изузетан војно-политички значај.¹⁰¹ Прикупивши се поново на Вратлу, ове јединице су, после извјесне попуне, реорганизације и сређивања, 9. марта, заједно са дјеловима Комског одреда, предузеле напад на Липово, са циљем да се овлада Д. и Г. Липовом и комплексом села на лијевој обали Таре, да би се јединице са Сињавине спустиле у села у повољније услове за живот и настављање борбе. Али, овај напад није дао резултате.¹⁰²

Неуспјехом се завршио и други напад, који је са истим циљем отпочео 17. марта, координираним дејством једног батаљона Никшићког одреда и снага Комског одреда са правца Мораче, једног комског батаљона и Првог комбинованог дурмиторског батаљона, који је стигао из Санцака, са правца Штитарице, Другог комбинованог дурмиторског батаљона и једне самосталне чете, од око 400 бораца, са правца Сињавине. Овај напад је пажљиво припреман и првих дана, иако уз жестоке борбе, успјешно се одвијао. Али, четници су, групишући свјеже и одморне снаге у рејону Колашина, 20. марта пријешли у одлучан противнапад и, **нанијеЕши** им тешке губитке, одбацили све наше снаге, које су глађу и условима живота и борбе биле доведене до крајње гра-

«8 Исто, III, 4, док. 62.

⁶⁹ *Зборник*, III, 4, док. 65, 59, 61, 64, 68.

¹⁰⁰ Исто? ш> 2, док. 143.

¹⁰¹ Исто, III, 4, док. 77.

¹⁰² Исто, III, 4, док. 75, 77, 70 и 204; III, 2, док. 182.

нице физичких могућности и код којих је, уз то, оскудица муниције изазивала и психолошку несигурност у борби.¹⁰³ У овим борбама погинули су и члан Главног штаба за Црну Гору Бајо Секулић, секретар ПК СКОЈ-а Будо Томовић и замјеник команданта Сињавинског сектора Батрић Жугић.

Тиме се завршио први период борби снага Дурмиторског одреда на подручју Комског одреда против главних снага четничког покрета у Црној Гори.

Неуспјех и губици које су у борбама од 17. до 20. марта претрпјеле партизанске снаге на сектору Колашина подстакли су Врховни штаб, његове делегате код Главног штаба и Главни штаб за Црну Гору да темељитије сагледају и оцијене војно-политичку ситуацију насталу јачањем четништва на том подручју.

Обавијештен о поменутом неуспјеху, Врховни командант је у свом наређењу Главном штабу за Црну Гору од 28. марта предочио да су „уједињена реакција и окупатор повели одлучну борбу против народноослободилачког покрета у Црној Гори“. Он је, истина том приликом оцијенио да је реакција тиме што је „отворено ушла у окупаторове редове у маама много изгубила, и да је за краће вријеме треба политички потпуно дотући“. Сматрао је, такође, да ће упорност непријатеља који се „заиста показао врло упорним све више слабити“, да ће се даље „борбе наших снага развијати под повољнијим политичким условима“. Али је, и поред тога, сматрао да се у датој ситуацији не могу наставити офанзивна дјјства и наредио да „из дотадашњег офанзивног става, према непријатељу на сектору Колашина, треба прећи у дефанзиву ... настојећи да му се спријечи надирање важним каналима“.

Указујући том приликом на могуће правце даље акције непријатеља, Врховни командант је предочио Главном штабу осјетљивост праваца који од Колашина, преко Мојковца изводе у Санџак и преко Горње Мораче и Сињавине ка Шавнику, односно ка Жабљаку. Али је при томе нагласио: „... вјеројатно је да ће непријатељ настојати да нам заузме слободну зону Жабљак—Шавник па се у овом правцу могу очекивати његови главни напори“, а затим је закључио: „Ако би непријатељ овладао Шавником (мислећи свакако на читав срез) онда му је отворен пут за Санџак и за Никшић. Све нам ово говори да се Шавник мора активно бранити“.

У складу са оваквом процјеном, Врховни командант је наредио да Дурмиторски НОП одред, ојачан дјјловима Никшићког одреда, који су се налазили на сектору Колашина, организује одбрану правца који из рејона Колашина изводе ка Шавнику и Жабљаку. По потреби, Никшићки одред требало је и дијелом осталих снага да притекне у помоћ Дурмиторском одреду. Ито тако дјјлови Комског одреда, који су имали да контролишу пра-

¹⁰³ *Зборник*, II, 3, док. 86.

вце од Колашина, преко Доње Мораче и Лијеве Ријеке, ка Ровцима и Биочу, требало је да дејством у позадину непријатеља садејствују снагама Дурмиторског одреда, ако оне буду нападнуте. Правац преко Мојковца за Санџак требало је да штите снаге Главног штаба за Санџак, ојачане једним батаљоном Дурмиторског одреда.¹⁰⁴

ОЕОМ приликом Врховни командант је ставио у задатак Главном штабу да створи мобилне, добро организоване и добро покретне одреде, способне да изврше сваки задатак, који ће се, пошто се претходно снабдију оружјем и муницијом, упутити на Васојевиће. ЗапраЕО, он је нагласио Главном штабу да снаге код Колашина прелазе у одбрану „док се не предузме општа офанзива у правцу Васојевића“.

Достављајући ово наређење истовремено и својим делегатима у Црној Гори, Врховни командант је том приликом предочио да је: „врло важно да се сада сачува и одбрани Шавнички срез“. И начелник Врховног штаба је 29. марта писао Моши Пијаде у Жабљаку: „Шавнички срез је за нас од огромне важности. Учини све што је у твојој моћи за одбрану овог среза“.¹⁰⁵

Дакле, Врховни штаб је и концем марта придавао изузетан значај слободној територији дурмиторског подручја, и то не само због очекиване совјетске помоћи, за чију су реализацију још увијек постојали извјесни изгледи, него и због тога што је то било условљено читавим низом војно-политичких разлога.

Прије свега, и Врховни штаб и Главни штаб били су увјерени да ће се, послје реорганизације партизанских снага у смислу стварања ударних батаљона, на принципу пуне добровољности, и концентрацијом јачих снага на сектору Колашина, моћи разбити четници Павла Ђуришића и да ће се тиме створити услови за ширу офанзиву у подручју Васојевића и за успјешан развој НОБ у Црној Гори. А пошто се та замисао не би могла остварити без ослонаца на слободну територију среза шавничког, постављала се као императив одбрана овог подручја.

С друге стране, било је јасно, како је то истакао Врховни командант у наређењу Главном штабу, да би продором четника у зону Шавник — Жабљак био угрожен Санџак, а тиме и слободна територија у источној Босни. Тиме би се угрозиле позиције НОП-а на читавом овом подручју, утолико **Еише** што се, повезано са тим и са почетком прољећа, могла очекивати већа офанзивна активност окупатора. Исто тако, продором у срез шавнички четницима би био отворен пут и за продор у подручје Никшићког НОП одреда, чиме би позиције НОП-а у Црној Гори биле битно ослабљене. Најзад, тада се у Жабљаку још налазила знатна концентрација рањеника, о чему се у свим оперативним плановима наших снага морало водити рачуна. Све је то у датој ситуацији

¹⁰⁴ исто, док. 87.

¹⁰⁵ *Зборник*, III, 4, док. 79 и 81.

указивало на објективну кужност одбране слободног подручја, Шавничког среза.

Примивши наређење Врховног штаба за прелазак у одбрану, штаб Дурмиторског одреда је већ 29. марта упутио на Сињавину свог представника, да у духу тог наређења организује одбрану слободне територије.¹⁰⁶ У међувремену је извршена реорганизација јединица Одреда на Сињавини. Наиме, један дио људства Првог комбинованог батаљона, послјије тромјесечних борби и покрета у Санџаку и вишедневних борби у Липову, био је исувише исцрпљен да би се могао задржати у одбрани у сињавинским условима. Исто тако знатан дио људства Другог комбинованог батаљона и раније поменуће самосталне чете, који је од краја фебруара живио и борио се у заиста изузетно тешким условима глади, зиме, становања, неспавања и других недаћа условљених климатским приликама високо планинског земљишта налазио се на крају физичких могућности. Зато је исцрпљено, преморено и старије људство упућено кућама на опоравак. Тако је од укупно око 600 бораца формиран један батаљон од 300 бораца, да би ускоро било отпуштено још око 80 исцрпљених, а батаљон био попуњен са 140 колико-толико свјежих бораца, које је штаб Одреда упутио из позадине.¹⁰⁷

Из батаљона Никшићког одреда, иако је дјеловао у нешто повољнијим условима, у Ровцима, Међуречју и Прекобрђу, морао се, због исцрпљености, велики број бораца отпустити кућама, тако да је у батаљону од око 500 бораца остало свега 180 људи. Битно се смањило и бројно стање батаљона Комског одреда.¹⁰⁸

То је била цијена која се морала платити условима у којима су све јединице живјеле и бориле се, посебно дурмиторске, које су се стално налазиле на Сињавини, гдје су људи невјероватно брзо физички пропадали. То су били услови које једва да познаје историја ратова.

Слабљење јединица на сектору Колашина, у ситуацији када је Врховни штаб инсистирао да се слободна територија шавничког среза упорно брани, захтијевало је да се убрза формирање ударних батаљона. Стога се већ првих дана априла приступило реализацији замисли на фронту и у позадини свих одреда, посебно Дурмиторског, Комског и Никшићког, који су се непосредно морали ангажовати у одбрани среза шавничког.

Пошто су се 27. марта из источне Босне вратили раније поменути батаљони Дурмиторског одреда,¹⁰⁹ до 15. априла формиран су Први, Други и Трећи ударни и Омладински ударни батаљон. А када се послјије ликвидације Борча из Херцеговине

¹⁰⁶ *Зборник*, III, 4, док. 38; II, 2, док. 77, 95, 201 и 108.

¹⁰⁷ *Исто*, III, 3, док. 9.

¹⁰⁸ *И_сто>* III, 4, док. 79.

¹⁰⁹ *Исто*, док. 81, 83 и 88; књ.3, док. 31; II, 3, док. 169.

вратио и Жупопивски територијални батаљон, формиран је и Четврти ударни батаљон Дурмиторског одреда. Тако је у саставу овог одреда формирано пет ударних батаљона, са укупно 1.054 борца.¹¹⁰

Одмах послје формирања, првих дана априла, Први ударни батаљон упућен је на Сињавину, гдје је, такође тих дана, од људства на фронту, формиран Други ударни батаљон. Нешто касније на Сињавину је стигао и Трећи ударни батаљон, док је Четврти одмах по формирању, 23. априла, упућен у Горње Поље, под непосредну команду Главног штаба. Омладински дурмиторски батаљон стићи ће на Колашински сектор првих дана маја.¹¹¹

Ангажовањем средином априла три ударна батаљона на Сињавинском фронту битно се повећала сигурност одбране слободне територије, утолико више што су и снаге Никшићког и Комског одреда преформирани у ударне батаљоне. Међутим, како је средином априла отпочела офанзива јаких окупаторско-квислиншких и четничких снага на слободну територију у источној Босни, реално је било очекивати да ће удружене италијанско-четничке снаге предузети концентрисан напад на слободну територију среза шавничког из правца Пљеваља, Колашина и Никшића. Зато је Врховни штаб, оцјењујући у датој ситуацији значај ове територије, наређењем од 10. априла још једном упозорио делегате Врховног штаба у Црној Гори да одбрани ове територије „треба посветити пажњу“, нагласивши: „То је заиста добро упориште. Његовим губитком прекида се наша веза са Црном Гором“.¹¹² Стога је тога дана, у складу са поменутим наређењем од 28. марта, наредио да се један никшићки ударни батаљон одмах упутити као појачање Дурмиторском одреду.¹¹³ Поред тога, Врховни штаб је 15. априла наредио да се Први и Пети батаљон Прве пролетерске бригаде упуте као појачање одбрани слободне територије шавничког среза.¹¹⁴ Ови батаљони су по замисли Врховног команданта „имали првенствено задатак да спрече продор Италијана на Жабљак“, који се свакако могао очекивати од Пљеваља, а евентуално и од Никшића. Сем тога, они су имали да „буду резерва ако би четници покушали продор од Колашина према Шавнику“.¹¹⁵

Да би одбрана дурмиторског подручја била што успјешнија, Врховни штаб је подкрај априла одлучио да се сруши мост

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Зборник, II, 3, док. 134.

¹¹² Исто, док. 169; III, 3, док. 11.

из Исто, II, 3, док. 152; Живко Живковић, *Први батаљон Прве пролетерске бригаде у периоду април—мај 1942*, Војноисторијски гласник бр. 2-3/56, 46—47.

¹¹⁴ Зборник, II, 3, док. 148 и 152.

н5 исто, док. II, 133 и 162.

на Ђурђевића Тари, и то је ставио у задатак штабу Дурмиторског одреда и Главном штабу за Црну Гору.¹¹⁶

Као што се види, Врховни штаб је од краја марта стално инсистирао — код Главног штаба за Црну Гору и својих представника при њему — да предузму све потребне мјере да би се створили сви услови за успјешну одбрану дурмиторског подручја, а и сам је предузимао мјере у том правцу. Разлози за то су, поред осталог, били прије свега, оперативног значаја, јер су се снагама око Врховног штаба ослонцем на ту просторију пружале могућности за маневар према Црној Гори, Санцаку, источној Босни и Херцеговини. Тако је процјена се у завршној фази треће непријатељске офанзиве сасвим потврдила, јер је Врховни штаб, ослањајући се управо на ову просторију, успио да прикупи и реорганизује партизанске одреде из Црне Горе, Санцака и Херцеговине и да, стварањем групе пролетерских бригада, предузме офанзиву према западној Босни.

На Сињавини су се, после 10. априла, налазили Први и Други ударни батаљон Дурмиторског одреда са око 400 бораца.¹¹⁷ У складу са поменутим наређењем Врховног штаба од 28. марта, којим се предвидјело да један дурмиторски батаљон, заједно са снагама Главног штаба за Санцак, обезбједи правац Колашин — Мојковац и обавјештењем представника Главног штаба са фронта код Колашина од 1. априла да четници намјеравају да предузму продор преко Мојковца у Санцак.¹¹⁸ Први ударни батаљон се одмах по доласку на Сињајину пребацио у катун Лучка гора, источно од Јабланова врха. Његов задатак био је да у случају напада четника на положаје батаљона „Алекса Ђилас“ Комског одреда, који је, у висини Великог Препрана, затварао правац према Мојковцу, дејствује у бок непријатеља и да заједно са Комским батаљоном спријечи продор четника тим правцем. Нешто касније се и Други ударни дурмиторски батаљон, без једне чете, пребацио преко Јаблановог врха у катун Коврчко ждријело, десно од Првог батаљона, да би, у случају непријатељске акције према Мојковцу, предузео напад у правцу Доњег Липова, како би се угрожавањем позадине четничких снага у нападу створили услови да се четници разбију и одбаце према Колашину.

Трећа чета овог батаљона остала је у катуну Вратло, да контролише клисуру као једини познати излаз из Горњег Липова на Сињавину. Са овом четом се налазио и комесар батаљона Чедо Головић.

Сазнавши за овакав распоред наших снага, четници су, користећи козју стазу у литици Јабланова врха и смрзнути снијегни глечер у тзв. Грлу, у масиву Градишта, у ком су сјекирама

¹¹⁶ *Зборник*, II, 3, док. 88; III, 3, док. 9.

т исто, III, 4, док. 82.

¹¹⁸ Љубо Анђелић, *Град на Тари*, Титоград 1960, 257—258.

засјекли степенице, успјели да се 16. априла неопажено попну на Сињавину са своја два батаљона,¹¹⁹ да опколе ову чету и да је у неравној борби ликвидирају. Наиме, пошто су у борби погинули командир чете са још 9 бораца, а комесар батаљона рањен извршио самоубиство, да не би жив пао четницима у руке, и извјестан број бораца био рањен, остатак чете је заробљен. Четници су одмах стријељали 6 борца а болничарку Љубицу Тошић су заклали и масакрирали.¹²⁰ Тога дана, иза подне, Први и Други батаљон стигли су на Вратло, послвије усиљеног марша преко катуна Цркве Ружице. Али је било исувише касно, јер је опкољена чета била већ ликвидирана, а четници су извршили покрет према Г. Морачи. Наредних дана Други батаљон је попуњен и формирана је његова Трећа чета. Тих дана је на Сињавину стигао и Трећи ударни батаљон Дурмиторског одреда, када ће отпочети обострани одлучни напади и противнапади.

— Ноћу 22/23. априла и сјутрадан, Први Дурмиторски ударни батаљон ојачан четом Другог батаљона, Први и Други батаљон Комског и Други батаљон Зетског одреда напали су и разбили четничке снаге у Горњој Морачи, нанијевши им знатне губитке.¹²¹

— Првог маја су Први, Други и Трећи дурмиторски и Трећи никшићки ударни батаљон одбили напад јаким четничких снага, који је предузет са правца Јаблановог врха, Вратла и Градишта.¹²²

— Од 4. до 10. маја, у жестоким борбама, разбијене су и одбачене према Колашину четничке снаге, које су продором долином Таре биле заузеле Мојковац, Поља Колашинска и Бистрицу. У овим борбама, уз снаге осталих партизанских одреда и Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, учествовали су Други ударни и Омладински дурмиторски батаљон, који је у тим борбама имао 10 мртвих и 13 рањених бораца. Поред осталих, погинуо је и комесар батаљона Милан Бадњар.¹²³

У нападу на Колашин, који је отпочео ноћу 15/16. маја, од укупно 11 батаљона који су ангажовани у нападу на одбрамбени распоред непријатеља учествовала су четири батаљона Дурмиторског одреда. С обзиром на бројно стање осталих батаљона, нарочито батаљона Комског одреда, они су представљали готово половину укупних снага.¹²⁴

Приликом повлачења партизанских снага из долине Таре, послвије неуспјелог напада на Колашин. четници су, уз гоње-

¹¹⁹ ИСТО.

¹²⁰ *Зборник*, III, 3, док. 33, 52 и 80; књ. 4, док. 91; II, 3, док. 199; В. Јовановић, н. дј. 630.

¹²¹ *Зборник*, III, 3, док. 86 и 80.

¹²² *Зборник*, II, 4, док. 13, 16 и 37; I, 16, док. 21 и 20; III, 3, док. 64, 80, 97 и 74; III, 4, док. 98.

¹²³ *Зборник*, III, 3, док. 82 и 97.

¹²⁴ ИСТО, док. 124.

ње јаким снагама, 20. маја предузели одлучан напад из Липову, преко Лучке горе, Јабланова врха и Вратла, са циљем да, избијањем у катун Мулеће, пресијеку одступницу партизанских снага које су се под борбом извлачиле из рејона Мојковца, уз Скару, и из Штитарице, уз Штитаричко ждријело. Али, одлучним ангажовањем, овога дана, Другог и Трећег дурмиторског ударног батаљона, осујећене су ове намјере непријатеља и створени услови за извлачење свих наших снага на плато Сињавине.¹²⁵

— Сљедећег дана Други и Трећи батаљон образовали су заштитницу осталим снагама у повлачењу према Дурмитору. И пошто су четници тога дана продужили напад, преко Цркве Ружице у правцу Жабљака, а преко Крње Јеле ка Боану и Шавнику, ова два батаљона су водили оштре заштитничке борбе — Трећи батаљон на падинама Великога Старца, а Други на падинама Пећарца.¹²⁶ Овим даном завршио се тромјесечни период борби снага Дурмиторског одреда на сектору Колашина, које су у суштини представљале стратегијску битку НОП-а Црне Горе против четника Павла Ђуришића као главне ударне песнице контрареволуционарног четничког покрета у Црној Гори. И управо када се ова битка завршила неуспјехом, партизанске снаге су се морале повући из Црне Горе.

Ове борбе, с обзиром на услове у којима су вођене, биле су крајње исцрпљујуће за све јединице које су у њима учествовале, а посебно за дурмиторске, које су све то вријеме боравиле на платоу пуне и сурове Сињавине. У вези с тим, начелник Главног штаба за Црну Гору и Боку у свом извјештају са фронта, Главног штабу, од 20. маја каже: „Физичко стање наших јединица, последице акције ка Колашину, било је такво, да су људи били стварно на крајњој граници физичких могућности“, а затим додаје: „Нарочито напомињем да је глад највећи непријатељ наших јединица, та неман је физички просто сатрла наше батаљоне и довела у питање њихову употребљивост и егзистенцију уопште“.¹²⁷ Ова слика стања наших јединица представља реалан приказ услова у којима су се партизанске јединице на сектору Колашина бориле.

У овим борбама из Дурмиторског партизанског одреда погинула су 72 борца, међу којима замјеник команданта сектора, два комесара батаљона, два командира и два комесара чета. Заједно са погинулим у Санџаку, укључујући и пљеваљску битку, и у источној Босни и Херцеговини, тј. у борбама ван своје територије, које су имале оперативно-стратегијски значај, према до сада сређеним подацима — из Дурмиторског одреда погинуло је 187 бораца,^{127а} односно 195 бораца заједно са погинулим у устан-

¹²⁵ Б. Јовановић, н. дј. 660—661.

¹²⁶ *Зборник*, III, 3, док. 124.

¹²⁷ *Зборник*, II, 3, док. 68.

^{127а} У овај број урачуната су и два борца Другог ударног батаљона који су погинули на Плећу у Херцеговини, у посљедњим борбама пред формирање Четврте пролетерске бригаде.

ку и у борбама против италијанских снага, када су, у августу, прешле у противофанзиву. То значи да је у првој устаничкој години из Дурмиторског одреда погинуо један комплетан батаљон пролетерске бригаде, што заједно са стријељаним у устанку од стране окупатора у знак одмазде, с обзиром на број становништва шавничког среза, представља изузетно велику жртву становништва дурмиторског краја.

Народ овог подручја улагао је у периоду борби на сектору Колашина и знатне материјалне напоре и друга прегнућа за потребе фронта. Средином априла на Сињавинском фронту и слободној територији Дурмиторског одреда прикупило се 11 партизанских батаљона.¹²⁸ Поојед тога, подкрај априла и почетком маја све партизанске болнице из Црне Горе, Санџака, источне Босне и Херцеговине концентрисане су на тој слободној територији.¹²⁹ Разумије се, и војска и болнице морале су се како-тако, снабдијевати углавном са те територије, а нарочито месом. О томе Моша Пијаде у писму Врховном команданту од 25. априла каже: „Хранимо данас из наших магацина преко 2000 војника на нашој територији, односно на нашем фронту, али без папизанских стража. . . Жита има још за 9 дана, а меса за 5-6 дана“, а затим наглашава: „Види молим те да хитно пошаљете што више можете борачког плена у стоци и житу“.¹³⁰ Неколико дана касније, командант Дурмиторског војног подручја на тражење Врховног штаба извјестио је: „Када се узме у обзир да је дневна потрошња у житу 600 kg, а у месу 1600 kg, количина жита је тако минимална да можемо свега 4-5 дана. . . Испорчили смо тако рећи све могућности да дођемо до жита . . . На измаку смо са резервама и стоке за клање . . . али ћемо то решити реквизицијом једног броја крупне стоке“.¹³¹

У поменутом писму Титу, Моша Пијаде у вези са рањеницима је писао: „Болница на Жабљаку пуна ... али те молим за следеће: нека не шаљу на Жабљак толико реконвалесцената јер их немам куда. Данас отварајем један мали санаторијум за реконвалесценте где би ови провели неколико дана. Одмах предузимам да у селу Црној Гори (планина Пивска) организујем болницу за реконвалесценте и лакше рањенике. Тамо прав*м и већи магацин. . . У Пиви се организују и друге болнице (Крстац — Горанско)“.¹³²

С-ве ово показује да су били потребни изванредно велики напори НОО и народа за рјешавање питања снабдијевања војске и збрињавања рањеника, што употпуњује слику општих напора народа у првој години народноослободилачке борбе.

¹²⁸ *Зборник*, II, 4, док. III, 36; Митар Пилетић, *Партизанске болнице*, Војноисторијски гласник.

¹²⁹ *Зборник*, II, 3, док. 169.

¹³⁰ Исто

¹³¹ Исто, III, 3, док. 93.

¹³² Исто, II, 3, док. 169.

РАДОВАН ВОЈИНОВИЋ

ЖИВОТ И РАД ГЕРИЛСКИХ ОДРЕДА АВГУСТ—ОКТОБАР
1941. ГОДИНЕ

За ову тему одлучио сам се у првом реду због тога што је до сада веома мало писано о герилским одредима тог периода, о њиховом значају, животу и раду. Иако је живот тих јединица био релативно кратак, оне су знатно допринијеле подизању борбеног расположења народа дурмиторског краја, што ће доћи до изражаја особито у вријеме слободне дурмиторске територије, од средине октобра 1941. до јуна 1942. године, када су наше снаге, под притиском окупатора и четничких јединица, привремено напустиле ову територију.

Послије првог ослобођења шавничког среза у јулу 1941. године, политички рад Партије, иако веома интензиван и разноврстан, имао је озбиљнијих недостатака и промашаја. Прије свега, темељио се на дубоком увјерењу, што је и пропагирано, да ће рат са фашистичким силама бити завршен за неколико недјеља. То је био израз вјеровања у неисцрпну снагу и моћ Совјетског Савеза и његове Црвене армије. Међутим, вијести са Источног фронта, нарочито првих недјеља, биле су веома забрињавајуће, па тек тада постаје јасно да ће рат бити дуготрајан и да ће захтијевати огромне људске и материјалне жртве. Требало је објаснити народу, разбити илузију о брзом завршетку рата, а ипак одржати његову вјеру у дефинитивну побједу напредних снага у борби против фашистичких освајача.

Народ, дакле, у почетку устанка није припреман за дуготрајну борбу, за огромне жртве које ће поднијети до свог националног и социјалног ослобођења. Због тога су партизанске јединице, углавном састављене од добровољаца, искључиво оријентисане на фронтално чишћење своје територије, на ослобођење једном за свагда, што је било сасвим супротно од директива и упутстава које је давао Централни комитет КПЈ.

Послије разоружања италијанских гарнизона у јулу 1941. године, у условима постојања слободне територије, није се много урадило на формирању чвршћих војних партизанских јединица, које би биле спремне за дуготрајну борбу и ван своје територије. То се показало већ приликом продора Италијана од Никшића према Шавнику и Жабљаку у почетку августа 1941. године. Тада је неколико стотина бораца из жабљачке и ускочке општине запосјело положај у подножју планине Ивице — на мјесту званом Тврдан, изнад Превиша и Добрих села. Огромна већин бораца била је расположена за борбу, иако су то биле јединице на брзину мобилисане, без војне дисциплине и чвршће унутрашње организације. Али задржавање у току цијелог дана на овом положају, без икакве акције, веома је штетно утицало на већину бораца. Неодлучан став оперативног штаба ових јединица омогућује петој колони да посије сјеме раздора и недисциплине међу борцима. Користећи нашу неактивност, она не мирује: „Ето Италијана са моторизацијом, бјезимо кућама, овдје ћемо сви изгинути!“ и сл. И заиста, негдје послје подне почиње напуштање положаја. Јединице захвата деморализација. Сви покушаји да се успостави било какав војнички ред и људство заустави остају без резултата. Недисциплина и деморализација долазе до изражаја нарочито у моменту када италијански топови гађају наше положаје и кад нас надлијећу непријатељски авиони. Тада долази до расула и бјежања кућама. На положајима остаје свега неколико десетина бораца, да би се и они сјутрадан повукли својим кућама, зачуђени што нијесу искоришћене погодности терена и борбено расположење већине бораца, као и друге околности које су пружале приличне изгледе за успјех у тој акцији.

*

Тако су Италијани готово без отпора средином августа ушли у Жабљак. Поновни улазак окупатора ствара сасвим нову ситуацију. Она је у почетку изненадила партијско руководство, јер се није очекивао тако брз и изненадан продор окупатора у овај крај. Али, партијска организација се брзо прилагођава новонасталом стању и постепено развија врло интензиван идејно-политички рад. Захваљујући томе, што је Партија на вријеме превазишла почетне слабости и организованије пришла раду са масама, није било већих посљедица по размах и ширину наооднослободилачке борбе у овом крају.

Са поновним доласком окупатора у народу се, нарочито у почетку, јављају велика забринутост и страх од репреаелија. Сраховало се да ће окупатор домове попалити, љетину уништити, људе отјерати са својих огњишта, а многе и поубијати. Ливаде још нијесу покошене, жита на њивама тек сазријевају.

Људи се са зебњом питају да ли ће спасити љетину. Знају они ћуди Дурмитора и његових дугих, шестомјесечних зима.

Неизвјесност је присутна у свакој породици. Једино шачица издајника ликује и сматра да ће уз помоћ окупатора дефинитивно уништити партизански покрет. Они веома ревносно служе окупатору и заједно са њим врше терор над становништвом.

Одмах по доласку окупатор тражи покорност и сарадњу сваког грађанина. Отпочиње хајка на комунисте и друге родољубе који су се истакли било у разоружању италијанског гарнизона у Жабљаку било касније, у стварању и организовању нове народне власти. Почињу хапсити. Први су на удару родитељи појединих истакнутих комуниста и бораца, као и других родољуба. Држе их у затвору по неколико дана, врше притисак на њих и траже да доведу и предадну своје синове, па ће њихови животи и имовина бити сигурни.

Окупатор успоставља општинску власт од петоколониша и њему оданих људи из табора зеленаша. Уз помоћ домаћих издајника тражи да се врате кућама сви који су побјегли у шуму, уз обећање да су им загарантовани живот и имовина. Почиње са диобом хране, тражи да му се преда оружје и надокнади штета причињена приликом разоружавања посада у Шавнику и Жабљаку. Издаје наређење да сви становници морају имати пропуснице, да се обиљеже куће одбјеглих у шуму итд.

И поред свих пријетњи окупатора, огромна већина становништва није се одазвала овим његовим захтјевима. То је учинио само мањи број колебљивих, па су и они предавали само старе и дотрајале пушке. Већина људи овога краја тражи помоћ и савјет од Партије, од истакнутих бораца, јер у њих има неограничено повјерење.

Увиђајући расположење народа, окупатор уз пуну сарадњу домаћих издајника поопштава мјере. Ноћу блокира поједина села и у почетку успијева, због недовољне будности појединаца, да неколико угледних родољуба и старих ратника затекне код кућа. Одводи их у Пљевља, гдје половину њих стријеља, а остале шаље у логоре. Повремено залази у поједина села и врши пљачку. Одлази и у катун Добри до, гдје пали неколико колиба, претпостављајући да је то партизанска база. Истовремено пљачка све производе до којих долази.

*

На војном савјетовању, одржаном у почетку септембра 1941. године у планини Ранисави, одлучено је да се умјесто дотадашњих територијалних батаљона формирају мање борбене групе, такозвани герилски одреди. Сходно овој одлуци, у жабљачкој, шаранској, ускочкој и дробњачкој општини формирани су мањи одреди, а у Планини Пиви и Жупи, које су и даље чиниле

слободну територију, није било разлога за реорганизовање, па су војне функције и даље вршили теренски батаљони.

Према расположивим подацима (углавном Бранка Перовића, објављеним у „Војноисторијском гласнику“ бр. 2 од априла 1952. године), у поменутиим општинама било је седамнаест таквих одреда, са око двјеста двадесет бораца.

У герилским одредима било је од 10 до 20 бораца, углавном чланова и кандидата Партије, скојеваца и истанутих старих родољуба — учесника балканских и првог свјетског рата. Треба рећи да су стари и искусни ратници били спремни да поднесу и највеће тешкоће и да су већ и самим тим представљали морални подстрек, како за млађе борце тако и за читаво становништво дурмиторскога краја. Њихова ријеч се радо слушала, њима се вјеровало и они су, заједно са осталим борцима, у том периоду много учинили у припремању народа за безрезервно учешће током читавог народноослободилачког рата.

У герилским одредима били су углавном они који се нијесу ту нашли да „спашавају своју главу“. Напротив, то су били најактивнији организатори устанка, који су се без колебања определијелили за циљеве народноослободилачке борбе. Многи од њих су још за вријеме старе државе својим револуционарним радом и пожртвовањем стекли неподијелене симпатије и велики углед у народу. Они су били спремни да поднесу и највеће жртве и одрицања за бољу будућност свих наших народа.

Припадници ових одреда су без поговора извршавали све задатке које су пред њих постављали Партија и војна руководства. У почетку је, истина, било и несналажења, јер су неки од њих живјели полулегално, прилично удаљени од својих села. Но, Партија је убрзо увидјела да таква пасивност герилских одреда може имати негативних посљедица. Јер, сваку њихову пасивност и неодлучност непријатељ је обилато користио за своје циљеве, покушавајући свим средствима да их што више изолује од маса, како би лакше држао народ у покорности. Зато припадници ових герилских одреда, извршавајући разне задатке, почињу да се све слободније крећу по селима, да свакодневно разговарају са омладином, да организују скупове на којима упознају народ са намјерама окупатора.

На овим скуповима народ је упознаван и са најновијим политичким догађајима, са стањем на Источном фронту итд. Редовно се читају радио-вијести, које се у ограниченом броју примјерака умножавају у појединим информативним центрима. У сједиштима општина постојао је по један такав центар. И поред слабе техничке опремљености, ови су центри одиграли крупну улогу у политичком раду и информисању народа о свим збивањима код нас и у свијету.*

* У једином од тих центара, у Дробњаку, настала је позната пјесма „У логору бољшевика“. Аутор пјесме је Милован Јањић, тада секретар партијске организације. Погинуо је на Пљевљима 1. децембра 1941. године.

*

Герилски одреди су имали пуну подршку народа у свим селима. Огроман дио становништва, у првом реду омладинци и омладинке, били су спремни да у сваком тренутку подијеле све тешкоће и невоље са нама. Већина омладинаца била је спремна да са пушком у руци ступи у герилске одреде, и многи од њих су то и тражили. У ствари, ови су одреди и били језгра будућих чета и већих партизанских јединица на овом подручју. Може се са сигурношћу тврдити да је осим оних 220 бораца у герилским одредима још толико, ако не и више, било спремно да изврши сваки задатак који би Партија поставила. Али, партијска организација је сматрала да у то вријеме не треба изводити војничке акције на окупатора, осим у нужној одбрани. Због тога и није било практичне потребе да се одреди бројчано увећавају, па су ти потенцијални борци, омладинци и омладинке, остали и даље њихов најпоузданији ослонац у извршавању разних задатака. Преко тих омладинаца свакодневно су добијане информације о намјерама и покретима непријатеља. Они су били стална веза између појединих герилских одреда. Преносили су разне поруке и повјерљиве материјале са једног на друго подручје. И у мјестима гдје се налазио окупаторски гарнизон имали смо повјерљиве људе, преко којих смо благовремено обавјештавани о намјерама непријатеља.

Захваљујући масовној и пуној подршци становништва, у цијелом периоду постојања, живота и рада герилских одреда, није било случаја да неко од тих бораца буде изненађен и да падне у непријатељске руке.

У одредима је владао висок степен другарства и солидарности. Сви су били спремни да се жртвују, како за циљеве народноослободилачке борбе тако и један за другог.

*

У герилским одредима посебна пажња поклањана је идејно-васпитном и теоретском раду с борцима. Иако је марксистичка литература којом се располагало била веома скромна, свега неколико првих глава „Историје СКП(б)“, ипак се, и у таквим условима, интензивно радило на упознавању основних марксистичко-лењинистичких начела. Тај рад имао је огроман значај за млађе другове, којима је требало разјаснити бар основна питања марксизма. Радило се свакодневно, по мањим групама. Читао се материјал, постављала питања и вођена темељита дискусија. У том раду посебну улогу одиграли су старији комунисти, који су необично и са највећим залагањем преносили своја знања на млађе. Тај теоретски и идејно-васпитни рад представљао је својеврсну школу марксистичког образовања за све борце, јер су кроз њега оспособљавани за идејно-васпитни и политички

рад са масама, чак и они који су баш ту и стицали прве основе теоретске наобразбе.

Што се тиче наших људи који су у то вријеме били код својих кућа, они су у извјесном смислу живјели полувојничким животом. За вријеме косидбе и других пољопривредних радова појединци су стражарили на истакнутим осматрачницама и тако село осигуравали од упада окупатора. Многи од њих су ноћи проводили ван куће, како их непријатељ не би изненадио.

У погледу исхране герилских одреда није било већих проблема. У том погледу је нарочито омладина одиграла значајну улогу. Одреди су били међусобно повезани и заједнички су извршавали поједине задатке.

Окупатор је настојао, уз пуну сарадњу издајника, да разним мјерама и пропагандом застраши народ и натјера га на покорност и послушност. Било је покушаја организовања скупова под окриљем окупатора, уз пријетњу да ће бити кажњен свако ко не буде дошао. Та су настојања, међутим, остајала без одзива. Уколико је који од таквих скупова и одржан, није давао очекиване ефекте. Напротив, претварали су се у манифестацију пуне подршке народноослободилачкој борби. Према томе, иако је имао гарнизоне у Жабљаку и Шавнику, окупатор није био у стању да се учврсти на овој територији и да народ држи у покорности. Он је имао власт у варошицама, а села су остала под снажним утицајем Партије, односно герилских одреда.

*

Основни задаци Партије у том периоду, а самим тим и герилских одреда, били су:

1. — да се народ сачува од деморализације и утицаја непријатељске пропаганде, јер се непријатељ служио свим средствима да га застраши, да у њега баци сјеме раздора и одвоји га од Партије;

2. — ни по коју цијену не предавати оружје окупатору, јер би се он у том случају лакше могао обрачунавати са голоруким народом;

3. — обратити љетину и смјестити је на сигурно мјесто.

Сви су ови задаци успјешно извршени, и то је представљало веома велики резултат плодносног рада Партије и њених чланова.

Свакодневним политичким радом и контактима Партије са широким масама, народ се припремао за дуготрајну борбу, која је захтијевала много напора, жртава и самоодрицања. Герилски одреди имали су у том погледу велики морално-политички и психолошки значај. Њихов свакодневни рад и утицај будили су у народу осјећање сигурности. Подизали су борбени дух и морал становништва, стално га припремали за нова прегнућа и

тешкоће које су наилазиле. Окупатор је и те како морао да рачуна са тим да према себи има организоване, добро наоружане и искусне борце, који уживају огроман углед и подршку народа и имају снажан утицај на њега. Са том чињеницом морали су да рачунају и његови сарадници.

Мјере које је непријатељ предузимао у таквим околностима остајале су без већих посљедица. Одмах по доласку окупатора било је само неколико хапшења и убистава, неколико попаљених кућа истакнутих комуниста, врло ријетког залажења по селима уз релативно уздржљиво понашање према имовини сељака. Све је то резултирало из чињенице да је окупатор знао да против себе има бројне оружане одреде који уживају подршку народа. У таквој ситуацији, упркос помоћи издајника, он није ни могао ни смио да предузима неке шире и опсежније акције по селима.

Као што се види, герилски одреди, иако релативно мали по броју бораца, одиграли су у том периоду крупну улогу у припремању народа за дуготрајну борбу, која је захтијевала неизмјерне људске и материјалне жртве.

Резултати тога рада снажно су се манифестовали већ те исте јесени, приликом повлачења окупатора са овог подручја. Окупатор је на вријеме схватио да дугу зиму не смије чекати на овом терену, у условима таквог расположења народа, па се у највећој тајности средином октобра повукао из Жабљака и Шавника. А већ сјутрадан, 18. октобра 1941. године, герилски одреди, који су тако рећи преко ноћи прерасли у партизанске чете, улазе у Жабљак и Шавник. Од тада па до јуна 1942. године тече период слободне дурмиторске територије, такозване Дурмиторске партизанске републике.

МОМЧИЛО Д. ПОЛЕКСИЋ

НЕКИ ФРАГМЕНТИ ИЗ ЖИВОТА И РАДА ДУРМИТОРСКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Априлски рат 1941. године трајао је врло кратко, колико да почне и да се заврши. Влада и војска су од раније припремили издају земље фашистичком завојевачу. Међутим, наши народи су нешто о томе знали, јер им је КПЈ указивала чему и куда води политика владајућих кругова. Они нијесу ни признали капитулацију, нијесу хтјели да се помире са њом, знали су да је она резултат издаје и преваре, а не борбе њихове војске. Наслућивали су они нову борбу, нови рат, и то не само противу окупатора него и противу оних који су довели до издаје. По савјетима комуниста, војници из јединица југословенске војске које су припремане за предају нијесу ишли у заробљеништво, нити су се предавали или бацали оружје, него су ишли својим кућама и носили оружје собом — за будуће потребе.

Послије капитулације земље шавнички срез, а то је читаво дурмиторско подручје, био је слободан више од мјесец дана. Окупатор је у њега дошао тек крајем маја и почетком јуна, и то само у Шавник, на Жабљак и на Горанско, гдје је оставио посаде. За то вријеме бивша власт у срезу, према ставу и расположењу народа, који је у огромној већини био под утицајем комуниста, сама се повукла и нестала, тако да је није требало посебно уклањати. У том периоду, народ је био потпуно слободан, први пут је слободно говорио оно што мисли, не плашећи се жандарма ни полицијских агената. Највише се говорило о узроцима пропасти Краљевине Југославије и визионарству комуниста, који су готово непогрешиво предвиђали развој догађаја. Дотадашњи властодршци су се бојали гњева народа, бојали су се младог нараштаја који се борио за права радног народа и нов живот. Тито је погодио расположење народа кад је рекао: „Мо-

рамо се ослободити од туђина и од наших капиталиста“. Дивно је било бити међу таквим народом, једнодушним и сигурним у побједу над свим непријатељима. Још у том периоду слободна територија шавничког среза названа је Дурмиторском републиком.

Дурмиторско подручје било је јединствено и у почетку народноослободилачке борбе, у јулском устанку 1941. године, за врло кратко вријеме ликвидирана су непријатељска упоришта на њему и успостављена народноослободилачка власт.

Међутим, почетком августа услиједила је велика непријатељска офанзива од Никшића и Пљеваља, тако да је, послје јаког и масовног отпора народа, непријатељ реокупирао дурмиторски крај и у њему остао до средине октобра. За то вријеме народ се налазио углавном по планинама и планинским катунима, опет на окупу и јединствен. Формирани су герилски одреди, а народноослободилачка власт се и даље успостављала и јачала.

Слободна територија на дурмиторском подручју трајала је непрекидно осам мјесеци, од средине октобра 1941. до средине јуна 1942. године. Ужичка партизанска република, у јесен 1941. године, трајала је нешто више од два мјесеца, док су оснивање Фочанске партизанске републике, која је трајала око четири мјесеца, припремиле дурмиторске партизанске снаге. Тако исто снаге Фочанске републике под притиском непријатеља у трећој непријатељској офанзиви пријешле су на дурмиторску територију.

Неоспорно је да је стварање слободне територије на Дурмитору омогућио у првом реду њен географски положај: високи и зими особито теппсо проходни планински терен између неколико познатих високих планина. Међутим, неоспорно је и то да су патриотизам и борба за слободу дубоко усађени у традицији народа овога краја. Још у доба ропства под Турцима Пива и Дробњак су се истицали својом борбеношћу и слободарским тежњама. Они су за вријеме кандијског рата, између Венеције и Турске, још у седамнаестом вијеку, пуне четири године били слободни. Турци су тада били заузети на другим, важнијим правцима, тако да нијесу могли скупити довољно снага да савладају овај тешки и беспутни терен и да слома отпор и борбеност овога горштачког народа. Колико је само било великих битака и бојева на овом терену: на Равном и Смијечну, на Крнову, Мокроме и Језерима и на другим мјестима, у којима су Пивљани и Дробњаци заједно дочекивали и ломили велике турске снаге, наносећи им велике губитке и спашавајући свој народ. Колико је у тим и таквим борбама и бојевима погинуло великих турских војсковођа, од чувеног Хусрев-бега, босанског поглавара и султановог сестрића, преко приличног броја разних паша, до Смаил-аге.

Слободарске традиције током честих борби у прошлости и разних буна и страдања преносиле су се касније и против домаћих ненародних режима. Тешко је било опонирати краљу Александру, познатом апсолутисти и диктатору, а нарочито послјије доношења Закона о заштити државе и познате Обзнане. Дурмиторци су то урадили. Исто тако, нешто касније, истакли су се видним учешћем, са преко шест стотина људи, у познатим демонстрацијама у Никшићу противу предсједника краљевске владе. Тако су се они отворено изјаснили противу двојице најизразитијих представника капитала код нас, против двојице људи са кормила државе — краља и његовог предсједника владе. Није била тајна ко је на народ дурмиторског краја утицао, ко га је окупао и покретао, давао му снаге и смјелости за овакве подухвате. Утицај Комунистичке партије Југославије био је значајан од самог њеног оснивања. Временом је стагнирао, па и слабио, али никада није нестајао. Посљедњих година пред рат био је доминантан. Све директиве Партије у то вријеме су сазнаване, а одлуке Пете земаљске конференције поготову. На крају, Осма покрајинска партијска конференција одржана је на терену Дурмитора.

Окупатор је дурмиторску територију напустио нешто под притиском партизанских снага а нешто из страха од зиме.

Средином октобра 1941. године на читавој дурмиторској територији није било не само ни једног окупаторског војника него ни домаћих издајника. Зато се приступило темељитијој успостави војнопозадинских и народноослободилачких власти. У сваком селу формиран су сеоски, а у сваком сједишту бивше општине општински народноослободилачки одбори. На Жабљаку је у новембру формиран Срески народноослободилачки одбор. На неколико мјеста постављене су и команде мјеста. Исто тако, у сједиштима општина формиран су и територијални штабови батаљона, који су имали највећу власт на терену, укључујући и народноослободилачке одборе и команде мјеста. У другој половини новембра је на Жабљаку формиран Штаб Дурмиторског партизанског одреда, који је објединио рад штабова батаљона. Наравно, све је ово рађено по директивама Главног штаба за Црну Гору и Боку, као и по инструкцијама одговорних људи који су долазили као помоћ.

Одмах на почетку успостављена је веза и са слободном Ужичком републиком. Дошле су и прве пушке „партизанке“ и бомбе „крагујевке“, израђене у нашој партизанској фабрици оружја у Ужицу. Народ и борци били су необично радосни — грабили су се да их виде, да их узму у руке и да се увјере у те наше производе, љубећи на њима петокраку звијезду и натпис наше партизанске фабрике оружја. Дошле су и новине, лист „Борба“ орган КПЈ, и „Вести“, орган Ужичке републике. То је заиста дало великог маха народу овога краја за још много већа прегнућа. Тешко је описати моралну снагу која се овим путем

пренијела из Ужичке на нову партизанску републику, која се на подручју Дурмитора управо рађала, која је била велика и која је долазила у право вријеме.

Прво чиме се видно манифестовала слобода на дурмиторској територији била је прослава велике октобарске социјалистичке револуције. У сједиштима општинских органа власти организовани су велики народни зборови, на којима су о значају овога догађаја говорили истакнутији комунисти. Ти велики народни зборови прерастали су у народна весеља. Уочи овог великог дана скоро по свим селима, на разним висовима, паљене су ватре, чија је свјетлост обасјавала велике просторе до касно у ноћ. Народ се окупљао и око ових ватара, па се причало о томе великом дану. Наравно, у томе је предњачила омладина, која је у великом броју била обухваћена радом Партије и СКОЈ-а. Расположењу није било краја, а није ни чудо: први пут се слободно и у слободи прослављао овај дан.

У новембру 1941, у вези с наређењем Врховног штаба, Главни штаб за Црну Гору и Боку предузима мјере да се повеже са Ужичком републиком и партизанским снагама у Србији, а самим тим и са Врховним штабом и Централним комитетом КПЈ. Да би се премостио Санџак за директну везу, требало је заузети непријатељско упориште у Пљевљима, ради чега је мобилисао и покренуо десетак партизанских батаљона из Црне Горе. За ту сврху наредио је и Штабу Дурмиторског партизанског одреда да мобилише и припреми три партизанска батаљона. Сем тога, наредио је да се на слободној територији Дурмитора припреми простор за прикупљање свих снага за предвиђени напад, да се на том простору практично оформи Црногорски партизански одред за операције у Санџаку, да се оформи и штаб тога одреда који ће да руководи пљеваљском операцијом, да тај терен послужи и као полазни за извршење задатака који ће се дати. Срески народноослободилачки одбор је уз подршку осталих територијалних власти са доста успјеха обавио посао око смјештаја и исхране великог броја људи за неколико дана.

Поред три дурмиторска батаљона од близу хиљаду људи Штаб Дурмиторског одреда је имао још и снаге за обезбјеђење слободне територије: на Крнову, према Никшићу, на Равном, према Гацку, према Шћепан-Пољу и Узлупу, према Фочи. Директиве за све ово дате су на савјетовању у Главном штабу 15. новембра, као и наређења дата на лицу мјеста од стране надлежних другова, од чланова новоформираног штаба Црногорског одреда за операције у Санџаку.

Дурмиторски партизански батаљони у нападу на Пљевља

1. децембра 1941. имали су важне задатке, и учинили су све што су могли да их изврше. А што се у томе није успјело, није била кривица до њих, као ни до осталих батаљона. У пљеваљској операцији из дурмиторских батаљона погинула су седамдесет два, а рањено је седамдесет и један партизан.

У вези са ненадним доласком великог броја рањеника са Пљеваља у Жабљак, чланови Штаба одреда, Среског и Општинског народноослободилачког одбора, Команда мјеста, чланови Среског комитета Партије са партијцима и скојевцима и читавим народом овога краја — учинили су све да их што боље предусретну и прихвате, и, што је било основно, да се што прије отпочне са њиховим лијечењем. За кратко вријеме формирана је велика болница, за коју су пронађени и љекари и остало болничко особље. Истина, били су потребни скоро немогући напори да се све то постигне и уради, али, ето, постизало се. Организатор овога увелико је био и Чича Јанко — Моша Пијаде, који се налазио са Дурмиторцима још од августа. Он 7. децембра, свега неколико дана послје борбе на Пљевљима, пише Титу, између осталог, сљедеће:

„Налазим се још у Жабљаку и ако сам већ неколико дана требао да кренем. Послови су овде из дана у дан расли толико да би захтевали неколико пута више снага и то способних и енергичних, да би се правилно и на време могли отаљати. *Ово је за сада једини слободни срез где функционише партизанска власт, те због тога има нарочити значај*“.

Капацитет болнице на Жабљаку био је доста велики: примила је преко двеста двадесет рањеника са Пљеваља, а нешто доцније и близу педесет из Србије. Поред ове главне болнице, биле су још неколике мање, помоћне: у Шавнику, на Боану, на Горанску, на Рудини у Црквичком Пољу. У болницу на Жабљаку су доцније долазили и рањеници са Сињајевине, из Сакцака и са других оближњих праваца и терена. Доласком Врховног штаба у Фочу жабљачка болница је потпала под санитет Врховног штаба.

Неуспјех и велике жртве на Пљевљима нијесу обесхрабрили ни војку ни народ овога краја, који су за најкраће вријеме опет били готови на нове подухвате и борбе. По наређењима Главног штаба за Црну Гору и Боку, Штаб Дурмиторског одреда је средином децембра 1941. формирао двије, а одмах потом још двије партизанске чете, и упутио их у Санцак, на располагање Главног штабу за Санцак. Такође у децембру, на терену Пиве формиран је један партизански батаљон и упућен на терен Херцеговине, према Гацку. Тако је до краја 1941. године преко пет стотина партизана упућено да се боре у сусједним крајевима.

На саму Нову 1942. годину Штаб Дурмиторског одреда добио је писмо од Штаба Романијског одреда (од 24. децембра) и Врховног штаба (од 25. децембра исте године) у којима први тражи а други налаже да се у најкраћем року на дурмиторској територији мобилишу и формирају два партизанска батаљона од по триста бораца и да се одмах упуте за Босну, према Фочи, да је ослободе и успоставе народноослободилачку власт. У вези са овим до средине јануара формиран су батаљони „Војвода Момчило“ и „Бајо Пивљанин“. Око 20. јануара Фоча је ослобо-

ђена и успостављена је партизанска власт у њој, чиме су извршене припреме за долазак Врховног штаба и Прве пролетерске бригаде у овај град. Из Фоче је батаљон „Бајо Пивљанин“¹ продужио низ Дрину, заузео Устиколину и Горажде, и на терену Рогатице повезао се са снагама Романијског партизанског одреда, а батаљон „Војвода Момчило“ продужио је према Калиновику и Сарајеву, ослободио Трново и тамо се повезао са снагама Калиновичког партизанског одреда.

Са ова два батаљона Дурмиторски партизански одред је почетком 1942. године имао преко хиљаду партизана ван своје територије.

Крајем 1941. године окупатор је напустио Колашин. Другови из Комског партизанског одреда почетком јануара 1942. године између осталог су писали Штабу Дурмиторског одреда:

„ ... Као што видите, другови, наша слободна држава, чији сте зачетак и центар ви и ваш сектор, шири се. Нека нам је срећно! Није далеко дан, сви знаци говоре, кад ћемо потпуно на читавом простору бити слободни ..

Ово довољно говори како су сусједни крајеви гледали на слободну Дурмиторску партизанску републику.

Дурмиторске партизанске јединице за вријеме напада на Пљевља заробиле су око двије стотине окупаторских војника и официра. За вријеме напада на град, поред доста погинулих бораца, у Пљевљима је остао и извјестан број рањених, који нијесу могли изаћи, а нијесу се могли ни изнијети. Штаб Дурмиторског партизанског одреда се обратио команди италијанске окупаторске дивизије „Пустерија“ у Пљевљима с понудом о замјени њихових официра и војника за наше рањенике. Понудио им је чак и више од једног њиховог за једног нашег рањеника. Међутим, по наређењу Команде ове фашистичке дивизије, сви заробљени рањеници су одмах побијени. Нама су Италијани одговорили да рањеника нема, а тражили су да им заробљенике вратимо, и то без икаквих услова. Посредници за ову везу врло су смјело и поштено обавили своју дужност.

Поред оваквог развоја борбе и велике једнодушности народа у њој, ипак су се током времена понегдје појављивали појединци који су покушавали да на разне начине ометају ту борбу. То су били издајници и слуге окупатора, који су на вријеме откривани и онемогућивани. Појавила се чак и једна група четника, њих око десетак, у Шаранцима, и то док су наше главне снаге биле заузете у нападу на Пљевља. Ова група се била повезала са пљеваљском групом Ненадића. То је била група Перише Цаковића и његове браће. Периша је и до рата био добро познат народу овога краја као присталица Љотићевог фашистичког покрета. У другој половини јануара 1942. године партизанске снаге овога краја, заједно са једном никшићком партизанском четом, ликвидирале су и ову четничку групу, која није имала баш никаквог коријена у народу, па ни у своме мјесту.

За вријеме друге непријатељске офанзиве четници Дразс Михаиловића, који су наступали заједно са Њемцима, допрли су до Лима. То је био сигнал црногорским четницима, који су се били склонили под окриље и заштиту италијанског окупатора, да одмах крену у акције. Италијански окупатор је у Црној Гори, исто као њемачки у Србији, окупио све издајничке четничке банде, нахранио их, наоружао и упутио у борбу. Четници су, наравно, уз помоћ окупатора и ослоном на његове снаге, почели одмах да праве велика звјерства. Тако је убрзо у већем дијелу Црне Горе настало тешко и несносно стање, а нарочито у срезовима беранском и андријевичком. Заузимањем Колашина од стране четника 23. фебруара 1942. године запријетила је опасност и Дурмиторској партизанској републици.

На основу овако створене ситуације, Штаб Дурмиторског партизанског одреда је спровео хитну мобилизацију и послао три батаљона на Сињавину, према Колашину, као прве своје снаге. Формиран је и штаб сињавинског сектора, да руководи овим снагама.

Ради сарадње у заједничком дејству противу непријатеља, који је кренуо не само преко Колашина према Дурмитору него и од Подгорице преко Даниловграда за Никшић и од Требиња за Билећу, активирајући све издајничке четничке банде на тим правцима, одржано је војно савјетовање у Враћеновићима код Билеће, и то: Главног штаба за Херцеговину, Никшићког и Дурмиторског партизанског одреда, Сектора Боке Которске, Требињске Шуме и још неких крајева. Договорено је да се пређе на веће заједничке акције — у циљу сузбијања те непријатељске активности.

У вези са погоршањем ситуације у Црној Гори и јачањем четничког покрета, оживјели су и неки четнички елементи у Дробњаку, који су се били повезали са оним у Колашину и добили од њих наређење за акцију. Главни организатор четничке групе у Дробњаку био је бивши предсједник општине прије рата, присталица црногорских федералиста и сепаратистички предсједник општине под окупацијом. У групи је имао неколико бивших жандарма, понеког бившег официра, подофицира, финансиа и трговца. По добијеном задатку, група је донијела план за напад на Шавник и на Жабљак, са циљем да ликвидира народноослободилачку и војну власт, а на Жабљаку још и Мошу Пијаде. Задатак групе био је такође да „ослободи“ енглеску војну мисију која је била у Жабљаку, на пропутовању за штаб Дразе Михаиловића. Након свега, група је мислила да успостави власт и затражи помоћ из Колашина, одакле су чекали спремни да загосподаре и овим крајем. Међутим, немајући довољно снага за акцију, чланови група су се обраћали најближим сродницима да их придобију и укључе у акцију, уз издашна обећања. Тако се један обратио свом рођаку, добром омладинцу, са којим је до тада био заједно у партизанској јединици. Обратио

му се баш уочи самог капада и позвао га да дође ноћу на заказано мјесто, те да понесе собом и пушкомитраљез, јер су у батаљону заједно били на њему. Ово је био бивши југословенски жандарм, па није знао шта значи свијест младог човјека и убјеђење у оно за шта се бори. Кад је чуо шта му је све рекао рођак

— дојучерашњи борац, партизан — много се изненадио. Пошто је схватио да га не може одвратити од намјере, рекао му је да има још нешто да уради на пушкомитраљезу и да ће доћи на заказано мјесто и у заказано вријеме. Овај се томе обрадовао и пошао кући да се спрема. Чим је четник замакао иза брда, омладинац је узео пушкомитраљез, склонио га испод шињела и непримјетно пошао у Шавник, те је о свему обавијестио другове. Ови су јавили Жабљаку, а отуда су одмах предузели све што су могли. Непримјетно су опколили групу баш кад се окупљала, доста њих су похватили, а главни организатор са неколико жандарма успио је да се извуче и побјегне. Партизани су бјегунце тјерали све док су их похватили изузев предсједника, који је сам побјегао ноћу преко планине, по великом снијегу. Међутим, за њим се натурао један омладинац и тјерао га читаву ноћ, све по трагу, да би га сјутрадан стигао и убио. Предсједник је такође био добро наоружан и давао је отпор, али је омладинац био бољи стријелац.

Фебруара 1942. године на Жабљак је из Врховног штаба дошао Чича Јанко — Моша Пијаде, сада са специјалном мисијом, то јест да организује и припреми простор за примање материјала који би имало да баце совјетски авиони. Тај простор је припремљен на Језерима, недалеко од Јунча-Дола. Припремљен је и аеродром за спуштање авиона на Његовуђи, у Шаранцима. Истина, Чичи све ово није било тешко спровести, јер је његова мисија наишла на велико одушевљење народа овога краја, а нарочито омладине, која му се одмах, за све што је требало, ставила на располагање. Он је чак био импресиониран тиме како је све то тако брзо и солидно урађено. За дати рок, 23. фебруар, било је све готово и спремно. Уживао је у таквом полету и елану омладине и говорио да таква снага уклања све испред себе и надмашује и највеће механичке силе, да је јача од сваке технике. Све је било добро док се радило на припрема, па и док се чекало првих ноћи. Међутим, преко четрдесет и пет особито хладних зимских, фебруарских и мартовских ноћи Чича Јанко са његовим Дурмиторцима провео је на отвореном пољу, ишчекујући да забрује мотори и да се појаве силуете авиона, да би упалио припремљене камаре сламе, сијена и луча и тиме авионима дао знак за бацање материјала. На крају, све је прошло без резултата.

У марту 1942. године, после формирања Друге пролетерске бригаде и нарастања снага Романијског и Калиновичког одреда и присуства дурмиторских снага у Санџаку и Херцеговини, батаљони „Војвода Момчило“ и „Баја Пивљанин“ углавном су завршили своју мисију у Босни. Понуђено им је да дијелом

ступе у Другу пролетерску бригаду, а дијелом да пријеђу у Санцак, да се споје са осталим дурмиторским снагама тамо. Међутим, нешто због новостворене ситуације око Колашина, још више због пропаганде о лошем стању у дурмиторском крају, а можда је било и других разлога — нијесу пристали на понуђено, него су тражили да се врате у свој крај. На основу тога, Врховни штаб их је вратио — да се људство одмори, а потом пошаље на нове задатке.

Крајем марта Главни штаб је наредио формирање ударних батаљона на територији Црне Горе и Боке, с обзиром на то да су се на брзину мобилисане снаге Сињавинског сектора, према Колашину, показале недовољне, а у извјесној мјери и несигурне, јер су из њихових редова већ неки били побјегли у Колашин ка четницима (који су били повезани са четничком групом из Шавника), указала се потреба за стварањем сигурнијих и поузданијих војничких јединица, од бољег и искуснијег људства и бољих кадрова, који су се до тада истакли у борбама и својим држањем уопште.

Почетком априла формиран је на Боану Први ударни батаљон Дурмиторског одреда од тек одмореног људства батаљона „Војвода Момчило“ и „Баја Пивљанин“ и добровољаца, највише омладинаца, којих се било јавило доста. Овај батаљон је одмах пошао на Сињавину.

Негдје убрзо после тога формиран је Други дурмиторски батаљон на Сињавини, од људства које је остало тамо и онога које је дошло из Санцака преко Мојковца и Поља Колашинских.

Трећи ударни батаљон формиран је на Жабљаку 14. априла, од људства са терена Дробњака и Циве, који је такође брзо дошао на Сињавину. Тако су раније снаге Сињавинског сектора замијењене снагама новоформираних ударних батаљона.

Око 20. априла формиран је на Крсцу у Пиви Четврти ударни дурмиторски батаљон и упућен у Горње Поље, на располагање Главном штабу за Црну Гору и Боку.

Средином априла на Жабљаку је формиран и Дурмиторски омладински ударни батаљон, од раније формиране Омладинске чете и омладинаца-добровољаца који по годинама старости нијесу могли ступити у ударне батаљоне. То је био пети по реду ударни батаљон Дурмиторског партизанског одреда. И овај батаљон је доцније, заједно са Првим батаљоном Прве пролетерске бригаде, дошао на Сињавину и узео учешћа у борбама.

На Сињавини нијесу биле само наведене дурмиторске снаге — били су ту и батаљони Комског одреда, један зетски и један никшићки ударни батаљон. Нешто доцније су дошли и Црногорски омладински ударни батаљон и Први батаљон Прве пролетерске. Дакле, око дванаест батаљона, а то је близу три хиљаде људи, што је у погледу снабдијевања пало углавном на терет дурмиторске територије. На основу овога дурмиторске партизанске снаге ушле су у састав осталих снага којима су

руководили делегати Главног штаба за Црну Гору и Боку и делегат Врховног штаба.

По формирању овога фронта наше снаге су биле по селима око Колашина, гдје је било сношљивије и у погледу смјештаја и у погледу исхране. Међутим, неуспјехом од 20. марта 1942, којом приликом су погинула и два делегата Главног штаба, наше снаге су истиснуте у далеке планинске катуне Сињавине, под особито тешким, чак неподношљивим условима. Сњијег је био велики, а зима јака и оштра, није се имало добре обуће ни одјеће. С обзиром и на велику удаљеност од својих кућа, снабдијевање је било врло отежано, а више пута га није ни било по неколико дана. Овакав распоред су доцније наслиједили и ударни батаљони.

На овакво стање су Врховни штаб и Тито реаговали и дали директиве за даљи рад. Штаб Дурмиторског одреда и Моша Пијаде су на основу тих директива предузимали мјере да се снаге са планине повуку у села, а тамо да остану обезбјеђења и извиђачки дјелови. Међутим, распоред је и даље остајао исти. Доцније је Врховни штаб наредио Штабу Дурмиторског одреда да са Жабљака пријеђе на Сињавину и да поступи по ранијим директивама. Штаб одреда је стигао код главних снага на Сињавину (Говећа глава и Коврчко ждријело) 11. априла и одмах за сјутра ујутру наредио покрет свих снага у Крњу Јелу и на Потрк, а да се одмах пошаљу потребне снаге да посједну Савино ждријело. Предвиђено је и да се изведе мања акција, препад са једном четом на Доње Липово. Међутим, ништа од овога није урађено, а случај је хтио да четници из Липова баш те ноћи изађу на Јабланов врх, кроз Савино ждријело, које није било посједнуто. Ови четници су, са онима који су изашли преко Градишта, опколили и ликвидирали читаву чету на Вратлу, преко двадесет људи су убили, а двадесет пет повели у Колашин, у затвор, а да главне партизанске снаге, због велике удаљености и сњијега, нијесу могле ништа да помогну, што је потврдило неправилан распоред снага на овом сектору.

Даље борбе на Сињавини биле су чешће и обимније, али је нови распоред партизанских снага непријатеља одмах откривао, дочекивао и онемогућавао у намјерама, наносећи му приличне губитке. Сад су четници морали излазити на планину, савлађивати је и са ње предузимати нападе на наша обезбјеђења, која су била под прихватом и заштитом главних снага. При оваквом распореду непријатељ није могао ни са већим снагама да пробије положаје обезбјеђења.

Међутим, опет су прављене крупне грешке. Опет је предвиђен и изведен напад на Колашин, у коме су ангажоване све снаге са овога фронта. Поступило се неодговорно, без праве процјене снага и могућности постизања успјеха у нападу, што је много коштало. Велико и непотребно прегруписивање снага изазвало је велико замарање и исцрпљеност људства, толико да кад су јединице долазиле на полазне положаје за напад више

нијесу биле способне ни за какву акцију. По неколико дана се проводило у тим покретима, са врло слабом исхраном или уопште без ње, са слабом обућом и одјећом, по високој планини, по великом снијегу и хладним ноћима.

Ово је довело до приличног осипања јединица, јер се људство почело и разболијевати, па да није било свијести и великог политичког рада, да није било доста великог утицаја Партије на борце и руководиоце, тешко би било уопште и одржати јединице на Сињавини после тога.

На крају, и да није било оваквих грешака, не може се рећи да би се одржао фронт на Сињавини, јер је то био почетак треће непријатељске офанзиве, у којој су на терен Дурмиторске партизанске републике кренуле не само непријатељске снаге из Колашина него и од Никшића, па и осталих околних упоришта. Али да би се наше снаге доста дуже задржале на њему, да би доста више губитака нанијеле непријатељу и да би са доста више снага пошли из Црне Горе — то је сигурно.

Почетком треће непријатељске офанзиве запријетила је опасност дурмиторској територији и од непријатеља из Санцака. Штаб Дурмиторског одреда затражио је од Моше Пијаде да предузме рушење моста на Тари, што је он и урадио. Пронашао је извјештај количину експлозива, али су му стручњаци из Главног и Врховног штаба рекли да она није довољна. Штаб одреда је пронашао свог стручњака, инжењера, који је добро познавао конструкцију моста и расположивим експлозивом порушио довољан распон да онемогући саобраћај. Тиме је отклоњена опасност која је пријетила од Санцака.

Почело је наступање великих непријатељских снага из разних праваца. Врховни штаб је 9. маја напустио Фочу и пријешао на дурмиторску територију, на којој ће остати више од мјесец дана. Тито је 21. маја дошао на Жабљак и одржао кратко савјетовање, на коме је донио значајну одлуку да партизанске снаге напусте Црну Гору, а да у непријатељској позадини остане више стотина илегалца који ће у измијењеним условима радити за народноослободилачки покрет. С обзиром на важност Дурмиторске партизанске републике и свега онога што се налазило на њој, у првом реду болница са рањеницима, и да би се све благовремено евакуисало а оно што остаје организовало и распоредило на одговарајућим задацима, Тито је лично преузео организацију одбране и у том циљу формирао штаб Дурмиторских трупа.

Моша Пијаде је још од раније радио на евакуацији болнице са Жабљака у Пиву, као и на разним другим питањима. Непроцјењиве су заслуге овог великана за Дурмиторску партизанску републику — од њеног настајања па све до краја: по питањима успостављања и оспособљавања војнопозадинске и народноослободилачке власти, по питању формирања болница, рада и дјеловања санитета у њима, попуне љекарима и другим болничким особљем, по питању формирања и развоја војних

јединица и оспособљавања њихових кадрова, по питањима омладине и АФЖ-а, помоћи јединицама на фронту у сваком погледу, а посебно у погледу снабдијевања и информисања, по питањима формирања Команде подручја и партизанских стража, по питању веза разних врста и поште, посебно између свих већих мјеста на терену и са сусједним теренима, а наравно и са Главним штабом за Црну Гору и Боку, а доцније и са Врховним штабом, као и по свим осталим питањима која су била актуелна и од важности.

Повлачење дурмиторских и осталих црногорских снага са Сињавине, као и са остале територије Црне Горе, Боке и Санџака, које су се углавном и прикупиле на дурмиторској територији, под јаким притиском великих снага непријатеља, уз доста јаке и жестоке борбе, почело је углавном 21. маја. Под притиском непријатеља, партизанске снаге су се повлачиле све до 12. јуна, када су коначно напустиле ову територију. Тако је Дурмиторска партизанска република, послје осам мјесеци живота и рада, престала да постоји, као посљедње партизанско упориште у Црној Гори.

МИЛИЈА СТАНИШИЋ

НАПРЕДНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА У ПРВОЈ ГОДИНИ НОР-а

Стицајем историјских и друштвених околности интелигенција је у Црној Гори имала већу и значајнију, улогу у стварању и развоју револуционарног радничког покрета, неголи у другим крајевима Југославије. У дурмиторском крају њена је улога у том погледу била још изразитија, јер у њему за читаво вријеме између два свјетска рата није било радничке класе, — осим нешто на шумским манипулацијама, мало занатлијских радника полу-сељака и неколицине који су радили у фабрикама изван Црне Горе.

I

Дурмиторско подручје било је једини крај Црне Горе који између два свјетска рата није имао гимназију. Па ипак, по бројности интелектуалаца ово подручје се у Црној Гори за сво то вријеме истицало. Чиме објаснити ову чудновату појаву?

Као и у осталим крајевима Црне Горе, економски је фактор и овдје био главни и одлучујући у потреби и подстицају да се што више омладине ишколоује. Више од 96% становника овога подручја чинили су сељаци, од којих је око 90% било сиромашног имовног стања¹. Због пренасељености и сиромаштва, на селу је владало тешко економско стање. Најсигурнији пут за излазак из немаштине и злопаћења био је школовање дјеце. Бити чиновник („гооподин“) значило је имати обезбијеђену материјалну егзистенцију. Ишколован човјек је могао да пружи значајну помоћ и у школовању својих најближих са села (да им „пружи руку“).

¹ Статистички попис становништва из 1931. године.

Један број одважних младића са села одлазило је почетком овога вијека на рад у иностранство (претежно у Америку). И то је био један од извора за школовање дјеце из сиромашних породица.

Утицај економског фактора на школовање омладине са дурмиторског подручја имао је и једну специфичност. Наиме, овај је крај био изразито сточарски. Стока је била роба која се у свако доба могла продати, за разлику од ратарских производа (који су сезонског карактера).

Убрзан развој црногорске државе и капиталистичких друштвених односа крајем XIX вијека такође је давао подстицај рађању црногорске интелигенције. Послије Берлинског конгреса (1878. године) читаво дурмиторско подручје присаједињено је Црној Гори. Црногорска монархија је жељела и настојала да и један дио дурмиторске омладине укључи у нови државни апарат.

Интелигенција се у дурмиторском крају стварала, исто као и у Црној Гори, у борби народа за опстанак и националну слободу коју су водили слободни сељаци — опијени националним заносом. У тој борби изграђивали су се веома развијена самосвијест народа и својеврстан али богат духовни живот. Самосвјестан и са богатим животним искуством, народ Дурмитора је јасно уочио и добро схватио да се ослобођењем од Турака оконча његова вјековна оружана борба, и да наступа друго вријеме у којем се умјесто пушке и ножа ваљало латити пера и књиге.

Процес школовања омладине почео је на овом подручју доста рано (за црногорске прилике). Истраживањем преко породица утврдио сам да је са дурмиторског подручја закључно са I свјетским ратом имало факултетско образовање око 30 људи.²

На школовање тако великог броја омладинаца у то вријеме имала је утицаја, свакако, и близина Србије — много развијеније и просвећеније земље.

У Србији су се, иначе, у XVIII и XIX вијеку одселиле стотине и стотине дурмиторских породица, из чијих редова су изникли и интелектуалци европског формата: Вук Караџић, војвода Мишић и Јован Цвијић.

² Богдан Мемедовић-Дробњак, правник; Милош Шаулић, правник; Милован Џаковић, правник; Владимир Томић, правник; Исаило Томић, несвршени правник; Светозар Томић, правник; Саво Церовић, правник; Гаврило Церовић, правник; Гаврило М. Церовић, правник; Стојан Церовић, професор; Василије Жугић, инжењер; Трипко Жугић, правник; Момир Гломазић, правник; Радован Делић, лекар; Јаков Зарубица, лекар; Михаило Љешевић, правник; Петар Кнежевић, правник; Новица Шаулић, правник; Радуле Јауковић, правник; Богдан Војовић, правник; Саво Мемедовић, судија; Крсто Топаловић, правник; ... Лучић, лекар; Милован Башовић, инжењер; Мујо Сочица, официр; Владо Новосел, професор.

Послије првог свјетског рата Црну Гору је захватио ноз полет и замах у отварању средњих школа. Тако су и ниже гимназије у Никшићу и Пљевљима прерасле у више. То је сељацима дурмиторског краја дало нов подстицај за школовање дјеце. Док су раније само имућније породице слале дјецу у гимназије, то сада чине масовно и сиромашније. Најкарактеристичнији податак о тадашњој масовности школовања дјеце је примјер породице Јауковић из с. Придворице. У укупно 23 домаћинства овога братства била су 1941. године 33 интелектуалца. Ово је јединствен случај у Црној Гори, а вјероватно и у Југославији.

Под утицајем ових главних услова и чинилаца израстао је занос и високо пожртвовање сиромашног дурмиторског сељаштва да ишколује што више омладине. Интелигенција је, и овдје, као и у осталој Црној Гори, имала у јавном животу све значајнију улогу.

II

Велики број напредних интелектуалаца у Црној Гори, заједно са најистакнутијим комунистима радницима и сељацима, одиграо је пионирску улогу у стварању КПЈ у Црној Гори и Боки (1919. и 1920. год.) и одржавању континуитета револуционарног радничког покрета у доба његове велике осеке и кризе (1920—1931. г.). За разлику од остале Црне Горе, интелектуалци дурмиторског подручја у то вријеме нијесу играли запаженију улогу у стварању комунистичког покрета. Комунистичка интелигенција ступа у овоме крају на сцену тек почетком тридесетих година.

Тринаест година живота Југославије показало је да владајућа класа није вољна да ријеша основна социјална и национална питања црногорског народа. У том периоду знатно су спласнуле нада и вјера незадовољног и борбеног дурмиторског сељаштва да ће опозиционе грађанске партије моћи да ријеше његова горућа животна питања. Управо из таквих услова се рађа у Црној Гори нова генерација младих револуционарних бораца из редова радника, сељака и интелектуалаца. Она је у читав револуционарни покрет Црне Горе унијела свјештину, полет и смјелост — не мирећи се са дотадашњим дубоко илегалним и секташким облицима рада, одлучно се упуштајући у широку масовну и јавну политичку борбу против ненародних режима и буржоазије.

Главни актери те прве младе генерације комунистичких интелектуалаца на дурмиторском подручју су били: Вук Кнежевић, Милош Жугић, Богдан Котлица, Никола Вујачић, Вељко Томић, Јосиф Маловић, Јаков Гаговић, Гојко Дурутовић и Обрен Благојевић.

Заслуга је ове генерације интелектуалаца-комуниста вишеструка: прво, они су кроз одважну борбу незадовољним дурмиторским сељачким масама почели убједљиво и са успјехом да указују да њихови интереси нијесу на страни грађанских партија, већ у заједничкој борби са радничком класом — на њеним програмским циљевима; друго, они су својом политичком и организаторском дјелатношћу допринијели обнављању организација КПЈ на дурмиторском подручју: треће, они су постали узор млађим (наступајућим) генерацијама интелектуалаца да се опредјељују за комунистички покрет.

Средином тридесетих година нагло почиње да јача револуционарни студентски покрет, нарочито на Београдском универзитету. Студентски покрет, под руководством КПЈ, све се чвршће повезивао са борбом радничке класе и угњетених народа Југославије. У студентском покрету нарочито су били активни црногорски студенти, који су кроз борбу брзо израстали у политичке раднике. Међу њима су видно мјесто заузимали и дурмиторски студенти, од којих је нпр. 1938. године 80 њих активно учествовало у студентском покрету на Београдском универзитету.

У овом периоду нагло је отпочео да јача и револуционарни црногорски омладински покрет у средњим школама. Под руководством СКОЈ-а организован је масовни рад на изучавању марксизма, често су у школама извођени штрајкови политичког карактера, а средњошколци су учествовали и у свим значајнијим политичким акцијама које је водила КПЈ. Тим путем и на тај начин је и огромна већина дурмиторских средњошколаца стицала драгоцјена искуства у организовању и вођењу политичке борбе.

Ова генерација студената и средњошколаца — материјално неvezана за поивилегије постојећег друштвеног поретка — развила је крајем тридесетих година веома жив и плоносан политички рад на дурмиторском подручју. Комбинујући илегални и легални рад, напредни студенти и средњошколци су вјешто користили све облике масовне агитације и пропаганде: растурали су у народ илегални политички материјал, били су веома активни у предизборној агитацији за општинске и парламентарне изборе, обилно су користили сијела, мобе, саборе и зборове за ширење револуционарних идеја, давали су за народ културне приредбе са прогресивним политичким порукама, организовали су штрајкове шумских радника, предводили су опозиционе сељачке масе у демонстрацијама против ненародних режима и за одбрану земље од фашистичке агресије и сл.

У годинама непосредно пред рат политички најiskusнији и најуздигнутији студенти и средњошколци непосредно су се ангажовали на ширењу и јачању партијске и скојевске организације у дурмиторском крају.

Ова генерација интелектуалаца-комуниста дала битан допринос ширењу идеја и политичког програма КПЈ и у нај-

забаченијим дурмиторским селима. Она је успјела да трајно придобије за комунистичке идеје највећи дио борбене сеоске омладине. Истовремено, својом активношћу и борбеношћу стекла је повјерење и подршку знатног дијела угледних дурмиторских домаћина. Све је то било од изванредног значаја за непосредну припрему оружане револуције.

III

Напредна интелигенција дурмиторског подручја је полагала свој најтежи и најодговорнији испит у устанку — у борби против окупатора и за свргавање буржоаске власти. Њен удио и њена улога у првој години устанка најрељефније ће се видјети из чињеница које говоре о њеној активности.

У првој години НОР-а учествовало је активно у борби око 205 интелектуалаца, и то:

- 39 са завршеним факултетом;
- 47 студента;
- 18 учитеља и наставника;
- 71 средњошколац;
- 13 официра;
- 15 службеника;
- 3 свештеника.

Распоред напредних интелектуалаца у устанку по ондашњим општинама био је:

- жабљачка општина — 55
- дробњачка општина — 45
- ускочка општина — 30
- планинопивска општина — 30
- жупопивска општина — 25
- шаранска општина — 20.

На читавом дурмиторском подручју било је око 125 покретача и организатора устанка. Међу њима је било 75 интелектуалаца.³

По општинама, интелектуалци-покретачи и организатори устанка били су:⁴

³ Остало су били: око 40 сељака (5 сељанки) и 9 радника (1 радница).

⁴ Податке сам прикупио консултујући већи број преживјелих организатора устанка.

Жабљачка општина:

Душан Т. Обрадовић	Ђоко Новосел
Јован Ђоровић	Радован Војиновић
Војин Ђерковић	Бранко Мирковић
Милош Ђерковић	Милорад Зарубица
Милош Жугић	Милан Бадњар
Стојан Жугић	Урош Пејановић
Видоје Крстајић	Рада Ђоровић
Јеврем Грбовић	Лидија Ђерковић
Мијушко Шибалић	Дара Крстајић

Тодор Срдановић

Дробњачка општина:

Миљан Грбовић	Момчило Полексић
Мићун Јауковић	Чедо Головић
Војин Јауковић	Војин Срдановић
Павле Пекић	Милисав Шћепановић
Радоман Јакић	Софија Пекић
Јосиф Маловић	Видосава Јауковић
Вељко Жижич	Олга Головић

Шаранска општина:

Вук Кнежевић	Павле Поповић
Велимир Кнежевић	Гледо Поповић
Ирина Кнежевић	Душан Булић
Бранко Перовић	Војин Бојовић
Живан Кнежевић	Вељко Кнежевић
Миладин Криваћевић	Александар Дедеић

Ускочка општина:

Богдан Котлица	Гојко Томић
Војин Поповић — Шпанац	Васо Томић
Владо Поповић	Миљан Ашанин
Милан Требјешанин	Илија Станић
Машо Јелић	Милојка В. Томић
Жарко Микић	Мато Церовић

Жупопивска општина:

Вељко Мићановић	Михаило Бајагић
Обрен Благојевић	Вукосав Топаловић
Гојко Дурутовић	Василије Пејовић
Радосав Бајагић	Радоје Тадић
Тадија Тадић	Радомир (Перо) Радојевић

Планинопивска општина:

Обрад Цицмил	Гојко Жарковић
Миљан Гаговић	Божо Жарковић
Милун Гаговић	Урош Поповић
Перо Жарковић	Јагош Радовић

Митар Кецојевић

Овако масовно учешће напредне интелигенције у устанку и овако велики број интелектуалаца-покретача и организатора устанка веома су позитивно утицали на политичко расположење народа и на његово масовно учешће у оружаном борби. Народ се на селу лакше одређивао за оружани устанак кад је видео да у томе предњаче његови школовани људи.

Удио и улога интелектуалаца на почетку устанка виде се и из састава команди првих устаничких батаљона. У тринаестојулском устанку на дурмиторском подручју формирано је шест устаничких батаљона. Од укупно 12 команданата и комесара батаљона⁵, 11 су били интелектуалци: командант Језерског батаљона Душан Т. Обрадовић, правник, и комесар Вук Кнежевић, правник; командант Ускочког батаљона Жарко Микић, лекар, и комесар Богдан Котлица, правник; командант Дробњачког батаљона Вељко Жижић, правник; командант Жупопивског батаљона Вукосав Топаловић, официр и комесар Обрен Благојевић, доктор права; командант Планинопивског батаљона Обрад Цицмил, наставник, и комесар Миљан Гаговић, правник; командант Шаранског батаљона Војин Бојовић, студент, и комесар Бранко Перовић, студент.⁶

Избором оволиког броја интелектуалаца на чворне командне војне функције устаничке су масе одале крупно признање њиховом дугогодишњем револуционарном раду, као и њиховој

⁵ Тада у штабовима батаљона није било заменика команданта и заменика комесара батаљона.

⁶ Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Графички завод, Титоград 1966.

смјелости и пожртвовању у организовању борбе против окупатора.

Слично признање и повјерење интелектуалцима-комунистима одала је и среска партијска конференција у октобру 1941 — најзначајнија партијска конференција овога краја у читавом НОР-у. Од 13 чланова новоизабраног Среског комитета КПЈ, седморица су били интелектуалци: Јован Ђоровић, политички секретар, Богдан Котлица, организациони секретар, Војин Ђерковић, Војин Поповић — Шпанац, Велимир Кнежевић, Вељко Мићановић, Ирина Кнежевић.⁷

У саставу црногорских партизанских снага које су у новембру 1941. године упућене у Санџак и Србију била су три дурмиторска батаљона — трећина укупних снага. Од 12 чланова штабова ова три батаљона, 10 су били интелектуалци:

Језерско-шарански батаљон: командант Душан Т. Обрадовић, правник, комесар Војин Ђерковић, студент, замјеник команданта Ђоко Новосел, студент, замјеник комесара Вук Кнежевић, правник;

Ускочко-дробњачки батаљон: командант Војин Поповић — Шпанац, студент, комесар Богдан Котлица правник, замјеник команданта Вељко Жижић, правник;

Батаљон „Бајо Пивљанин“: командант Вукосав Топаловић, официр, комесар Вељко Мићановић, студент, замјеник команданта Митар Кецојевић, учитељ.⁸

У то вријеме формиран је и први штаб Дурмиторског НОП одреда. За команданта је постављен Обрад Цицмил, наставник, а за комесара Велимир Кнежевић, студент.

Наређењем Врховног штаба НОПО Југославије од 25. децембра 1941. године Дурмиторски НОПО упутио је два батаљона да ослободе од четника територију Фоча — Горажде — Трново.⁹ Ослободивши ову територију, са градовима, ови батаљони су не само пружили одлучујућу помоћ у развоју устанка у југоисточној Босни већ и извршили оперативни прихват Врховног штаба и Прве пролетерске бригаде, који су се у II непријатељској офанзиви нашли у сложеној ситуацији.

Од укупно 8 чланова штабова ових батаљона, 6 су били интелектуалци:

Батаљон „Војвода Момчило“: командант Ђоко Новосел, студент, комесар Војин Д. Јауковић, правник, замјеник комесара Војин Ђерковић, студент;

Батаљон „Бајо Пивљанин“: командант Митар Кецојевић, учитељ, комесар Обрен Благојевић, правник, замјеник команданта Радосав Бајагић, правник.¹⁰

⁷ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, ВИЗ, Београд 1960, стр. 58.

⁸ Исто, 65.

⁹ *Зборник НОР*, т. III, књ. 1, стр. 385.

¹⁰ Обрад Цицмил, н. дј., 83 и 85.

По наређењу Врховног штаба и Главног штаба за Црну Гору и Боку, Дурмиторски НОПО је од јануара до марта 1942. године упутио у Санџак шест партизанских чета са око 400 бораца. Од 12 чланова команди ових чета, 8 су били интелектуалци.

Командири чета су били: Видоје Крстајић, правник, Машо Јелић, правник, Мићун Јауковић, правник.

Комесари чета су били: Александар Деденић, средњошколац, Радоман Јакић, студент, Миладин Криваћевић, студент, Гојко Жарковић, студент, Велимир Кнежевић, студент (пошао са четом као комесар одреда).¹¹

Као и у читавој Црној Гори, у марту и априлу 1942. године уложени су и на дурмиторском подручју велики напори да се партизанска војска реорганизује — стварањем ударних батаљона. Дурмиторски НОПО формирао је у том периоду четири ударна и један омладински батаљон. Од 19 чланова штабова ових батаљона, 16 су били интелектуалци:

1. *ударни батаљон:* командант Ђоко Новосел, студент, замјеник комесара Војин Ђерковић, студент;

2. *ударни батаљон:* командант Стојан Жугић, студент, комесар Чедо Головић, правник, замјеник команданта Митар Кецојевић, учитељ, замјеник комесара Бранко Перовић, студент;

3. *ударни батаљон:* командант Вељко Жижић, правник, комесар Гојко Жарковић, студент;

4. *ударни батаљон:* командант Василије Пејовић, студент, комесар Алекса Бацковић, правник, замјеник команданта Миљан Гаговић, правник, замјеник комесара Перо Жарковић, студент;

Омладински батаљон: командант Видоје Крстајић, правник, комесар Милан Бадњар, средњошколац, замјеник команданта Војин Ђоровић, официр, замјеник комесара Тодор Срдановић, средњошколац.¹²

Допринос интелигенције револуционарној борби видно се испољио и приликом кризе устанка у Црној Гори, односно за вријеме повлачења њених партизанских снага за Босну. До тог времена било је већ изгубило живот око 25 интелектуалаца дурмиторског подручја. Међу њима и истакнути организатори и руководиоци устанка Вук Кнежевић, Душан Т. Обрадовић, Миљан Грбовић, Чедо Головић и Милан Бадњар.

Дурмиторски партизани који су одступили за Босну били су сврстани у Пети батаљон Четврте пролетерске црногорске бригаде (а петнаестак их је било у Првој пролетерској бригади).

Од укупног броја људства Петог батаљона интелектуалаца је било 64 (33%).

¹¹ Исто, 107—109.

¹² Исто, 147—150.

Сва четири члана штаба батаљона били су интелектуалци: командант Момчило Полексић, официр, комесар Мијушко Шибалић, правник, замјеник команданта Вељко Жижич, правник, замјеник комесара Филип Бајковић, правник.

Од укупно 12 четних руководиљаца, 8 су били интелектуалци (66%).

Од 9 водника у батаљону, 7 су били интелектуалци (77%).

Од укупног броја десетара у батаљону, 46% су били интелектуалци.¹³

Сви ови подаци указују на двије значајне ствари: прво, да су интелектуалци остали досљедни револуционарној борби и у вријеме великог осипања дурмиторских (и црногорских) партизанских снага; друго, да су се масовно налазили не само на вишим већ и на нижим руководећим дужностима.

Интелектуалци су имали видну улогу и у дурмиторској герили (јун 1942 — мај 1943. године). Међу онима који се на почетку нијесу предали непријатељу била су 24 интелектуалца (око 42% укупног броја).

У герили су погинули и стријељани: Јован Ђоровић и Богдан Котлица — политички и организациони секретар Среског комитета КПЈ, Вељко Мићановић, секретар Рејонског комитета КПЈ за Пиву, Вељко Кнежевић, Ваеилије Кнежевић, Александар Дедеић, Војин Поповић — Шпанац, Рада Ђоровић, Милош Жугић, Бранко Мирковић, Павле Поповић.

IV

Слика удјела напредне дурмиторске интелигенције у првој години НОР-а била би непотпуна уколико се не би дао и њен политички профил.

Од укупног броја напредних интелектуалаца који су активно учествовали у првој години НОР-а, око 85% је до рата припадало тзв. лијевој интелигенцији, а око 15% прогресивном дијелу грађанских интелектуалаца.

Лијева интелигенција је црпила револуционарну снагу из свога социјалног бића (положаја), из идеолошког одређења и из чврсте повезаности са народом. Највећи број тих младих интелектуалаца поникао је из редова сиромашног сељаштва, у породицама које су живјеле у муци, борећи се за опстанак (по ријекло им је, у ствари, било пролетерско). Млади људи који су одлазили на школсвање такође су живјели у немаштини, осјећајући читавим бићем патње и тегобе живота у своме крају. Они су били присно повезани с народом и снажно су га вољели.

¹³ Све проценте извео сам из списка бораца Четврте пролетерске црногорске бригаде на дан њеног формирања објављеног у публикацији *Четврта пролетерска црногорска бригада*, књ. 2, Београд 1969.

Поред тога, живот и традиција су их обдарили истанчаним осјећајем за правду и правичност — и бунтовничким менталитетом. Све је то чинило да су били незадовољни биједним животом свога народа и својим социјалним положајем. Стога су се веома лако везивали за циљеве и програм Револуције.

За револуционарну оријентацију и дјелатност лијеве интелигенције било је пресудно то што је још у данима младалачког духовног стасања усвојила идеологију марксизма-лењинизма. Усвајала је његове основе и рационално и емотивно, схватајући да је борба за социјализам најсигурнији пут да се социјално и национално обесправљене и угњетене масе отргну из биједи и злоупотреба.

Младе генерације лијевих интелектуалаца биле су још у средњошколској клупи чврсто везане за програм и политику КПЈ. Оне су имале преимућство над ранијим генерацијама што су се одгајале у редовима револуционарног радничког покрета као његов нераздвојни дио. КПЈ је постала творац и носилац њихове нове и велике наде, моћан извор и усмјеривач њихове снаге. Она их је васпитавала да буду свјесни и достојни свога револуционарног задатка.

У редовима револуционарне интелигенције, у годинама непосредно пред рат, владали су веома високо самопоуздање, револуционарни оптимизам и полет. Вјера у побједу идеја Револуције била је неисцрпна и непоколебљива, а уз то и идилично чиста. Са нестрпљењем је очекиван час оружане борбе. Тврдо се вјеровало у брзу побједу Револуције, и у Југославији и у свијету.

Млади интелектуалци-комунисти су били препуни револуционарног романтизма. Више су били везани за идеале, него за бриге свакодневног живљења. Истовремено су били ватрени и страствени политички борци. Били су људи од акције, веома борбени и храбри. Смјело су упућивали изазов староме друштву, и били су рјечити и оштри у полемици. У животу су били једноставни, отворени и непосредни, и навикнути на животне тешкоће и самоодрицање. Изнад свега били су веома одлучни и дисциплиновани прегаоци у извршењу револуционарних задатака. У својој револуционарној заносности — носећи особине филозофског и психичког радикализма свога народа — често су били спремни и вољни да пречицом хрле револуционарном циљу и да непријатеља савладају једним замахом.

У великој визији оружаног устанка, који је тако блиставо плануо и у овој дијелу Црне Горе, револуционарна дурмиторска интелигенција је видјела највреднији и најсигурнији пут да се обнови, потврди и увећа слава борбених предака. Из те спреге савремених револуционарних идеја и борбених традиција изнишао је невиђен замах младе генерације.

У огромној већини, интелектуалци-комунисти су на почетку устанка били у животној добу од 18 до 25 година. Тако се

Револуција као младост историјског развоја слила са младошћу њених учесника. Ови млади људи, идејно-политички одгојени и усмјерени у комунистичком духу, били су у ондашња тешка времена спремни да без двоумљења крену у оружану борбу и да се жртвују за интересе народа. Они су се свом жестином младалачке онаге силовито сручили на окупатора и стари друштвени поредак. Све је то утицало, снагом блиставог примјера, да се у борбу покрене сва омладина и народ дурмиторског краја.

Наспрам крупних и сложених историјских збивања 1941. године стајале су револуционарна енергија и одлучност младе интелигенције. То је било одлучујуће за успјешну припрему и вођење устанка. Али, овим младим људима је недостајало животне мудрости и политичког искуства и знања. Природно, недостајало им је и политичке еластичности, ширине, стрпљивости и такта. Сигурно је да је и то био један од узрока који су доприносили појави тзв. лијевих грешака «а овоме подручју.

Напредну интелигенцију из редова грађанских интелектуалаца чинили су претежно људи из старије генерације: са завршеним факултетима, официри, један број старијих учитеља и свештеници. Један дио њих је до рата припадао либералним грађанским партијама.

Ови интелектуалци су ступили 1941. године у ослободилачку и револуционарну борбу из сопствених прогресивних убјеђења, из патриотизма или жеље да у борби буду нераздвојни са својом дјецом — комунистима. Сви су они уживали углед у свом крају. Прихватајући заставу и вођство КПЈ, они су својом одлучношћу, борбеношћу и друштвеним угледом знатно допринијели јачању снаге и замаха НОР-а на дурмиторском подручју. Међу њима се нарочито истицао професор Стојан Церовић.

V

Чињенице које смо изнијели у овом саопштењу саме собом намећу питање: Који су то објективни и субјективни чиниоци допринијели овако значајној улози напредне дурмиторске интелигенције у првој години НОР-а?

По нашем мишљењу, то су били сљедећи чиниоци:

1. — Историјско доба преласка капитализма у социјализам и велика антифашистичка борба народа у вријеме другог свјетског рата пружали су повољне услове за дејство свим снагама и појединцима који су се борили за револуционарне промјене у друштву и за слободу и независност народа;

2. — Генерација интелектуалаца о којој је ријеч политички је стасала у вријеме снажног успона југословенског револуционарног покрета, на челу са КПЈ. Тај покрет је у то вријеме у

пракси показао да је дорастао да рјешава сва животна питања радних маса и угњетених народа. У том револуционарно-демократском покрету Партија је у Црној Гори успјела да покрене, организује и активира најпрогресивнији дио интелигенције. Све је то допринијело да се у редовима напредних интелектуалаца распламсају полет и пожртвовање и да се створе повољни услови за њихову идејну и политичку активност у револуционарном покрету;

3. — Напредна интелигенција дурмиторског краја је, као и у читавој Црној Гори, била нераскидиво повезана са сиромашним радним масама, и била им је бескрајно одана. Она је још између два свјетска рата својом револуционарном борбом задобила повјерење бунтовног дурмиторског сељаштва. То је било пресудно за припрему и извођење устанка;

4. — Оружани устанак је напредној интелигенцији био изазов и подстицај да исказе и размахне све своје стваралачке способности. Динамична и борбена, умна и рјечита, она је својски искористила новостворене историјске околности и шансе — нештедећи се ангажујући у политичкој мобилизацији и организовању устаничких маса. При томе је било посебно значајно да је била спремна да брзо учи на искуствима свенародне борбе и на сопственим пропустима и грешкама;

5. — Напредној интелигенцији су у оружаном устанку били страни било какав елитизам и месијанство. Она је своје снаге упрегла и стопила са снагом народа, ступајући у прве редове борбе — дијелећи са народом и добро и зло. Она је ријечју и пушком, не штедећи живот, истрајно и пожртвовано давала примјер дурмиторским масама како се треба борити за побједу Револуције;

6. — Поникао, иначе, у народу вичном ратовгјњу — знатан је број интелектуалаца-комуниста завршио у старој Југославији школе резервних официра или је пак био одслужио војску у трупи (по казни). То им је помогло да још на почетку устанка испоље вјештину руковођења војним јединицама, што је уливало вјеру у побједу народу који се дигао на оружје;

7. — Напредна интелигенција дурмиторског краја је за све вријеме оружане револуције била свјесна да је саставни и неодвојиви дио југословенског револуционарног радничког покрета и свјетског пролетерског фронта. То јој је давало снагу и перспективу, и јачало њену одговорност, да под окриљем КПЈ предано и успјешно предводи устаничке дурмиторске масе.

VI

СПИСАК НАПРЕДНИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА — АКТИВНИХ УЧЕСНИКА ПРВЕ ГОДИНЕ НОР-А¹⁴

Са факултетским образовањем:

Ацкћ Василије, професор	Јауковић М. Мићун, правник
Др Благојевић Обрен, прав- ник, инсп. финанс.	Јелић Машо, правник
Бајагић Радосав, правник	Кнежевић Вељко, инж.
Вилотијевић Радос, лекар	Кнежевић Вук, правник
Вуковић Л. Душан, правник	Кнежевић Живан, правник
Гаговић Милун, правник	Кнежевић Ирина, лекар
Гаговић Миљан, правник	Кнежевић Млађен, професор
Головић Чедо, правник	Котлица Богдан, правник
Грбовић Миљан, правник	Крстајић Видоје, правник
Дурутовић Гојко, правник	Крстајић Перо, правник
Жижић Ј. Вељко, правник	Микић Жарко, лекар
Жугић Милош, правник	Микић Миле, инсп. финанс.
Зарубица Обрад, инж.	Обрадовић Душан, правник
Зарубица Урош, инж. агр.	Павић Андрија, инж.
Зековић Урош, правник	Пушеља Драго, правник
Јауковић Д. Видосава, проф.	Станић Илија, правник
Јауковић Д. Војин, правник	Тадић Тадија, правник
Јауковић Д. Лазар, инж.	Томић Гојко, професор
Јауковић М. Драго, инж.	Церовић Стојан, професор
	Шибалић Мијушко, правник

Студенти:

Ашанин Миљан	Ђерковић Милош
Бојовић Војин	Жарковић Гојко
Булић Душан	Жарковић Божо
Головић Олга	Жарковић Перо
Грбовић Драго	Жугић Стојан
Ђерковић Војин	Зарубица Милорад
Ђерковић Јован	Јакић Јован
Ђерковић Лидија	Јакић Радоман

¹⁴ Списак је сачињен уз помоћ предатних комуниста и организатора устанка. С обзиром да је прављен 36 година после устанка и да је сачињен на основу казивања људи — могућно је, и разумљиво, да у њему има непотпуности и непрецизности.

Јакић Рајко
Јауковић Јован
Јауковић Момчило
Јауковић Рашко
Јелић Митар
Јоковић Ђоко
Карацић Војин
Кнежевић Велимир
Криваћевић Миладин
Крстајић Дара
Љешевић Ратко
Мијовић Вукота
Микић Љубо
Мирковић Бранко
Мићановић Вељко

Церовић Јован

Новосел Димитрије
Новосел Ђоко
Пејановић Урош
Пејовић Василије
Перовић Бранко
Пилетић Митар
Поповић Војин
Поповић Владо
Ружић Бориша
Сератлић Јагош
Сератлић Милован
Струњаш Војислав
Тадић Обрен
Томић Милојка
Требјешанин Милан

Наставници и учитељи:

Бабић Петар
Бајагић Михаило
Баранин Душан
Блечић Дамјан
Војиновић Радован
Вуковић Јован
Грбовић Јеврем
Жугић Миљан
Ивовић Јулка

Јанковић Благоје
Кецојевић Митар
Кнежевић Гојко
Лаушевић Душан
Мићановић Милутин
Пејовић Богдан
Пејовић Антоније
Цицмил Обрад
Шћепановић Милисав

Службеници:

Богдановић Марко
Жугић Ђурко
Јауковић Милић
Недић Милован
Патић Стево
Пекић Павле
Пекић Софија

Поповић Павле
Поповић Урош
Радовић Милош
Радојевић Перо
Томић Васо
Ђоровић Јован
Ђоровић Рада

Средњошколци:

Анђелић Вукосав	Лаловић Гојко
Ашанин Јово	Марковић Милорад
Ашанин М. Љубо	Мијовић Павле
Ашанин М. Милорад	Милићевић Бранко
Ашанин Мило	Митрић Бећо
Ашанин Ристо	Никитовић Блажо
Бадњар Љубо	Никитовић Миленко
Бадњар Милан	Никовић Гојко
Бадњар Радоман	Остојић Војислав
Бајагић Вељко	Поповић Гледо
Бајагић Мирослав	Поповић Константин
Баранин Гојко	Радовић Јагош
Батизић Чедо	Радојевић Вељко
Бојат Данило	Радоњић Момчило
Бојат Љубо	Раонић Благота
Бојовић Божидар	Раонић Војислав
Булић Војислав	Радуловић Божо
Војводић Милијана	Ровић Обрен
Вуковић Обрад	Срдановић Божидар
Вуковић Томо	Срдановић Тодор
Вуловић Живко	Срдановић Јагош
Дедеић Александар	Стојановић Владимир
Дедеић Бранко	Стојановић Велимир
Делић Милорад	Струњаш Драгутин
Дурковић Радосав	Тадић Благоје
Дубљевић Војо	Тадић Радоје
Жарковић Видоје	Тасовац Милорад
Жарковић Милорад	Томић Грујо
Жижих Митар	Томић Михаило
Жугић Блажо	Церовић Мато
Жугић Војислав	Церовић Драгица
Жугић Комнен	Церовић Раде
Зарубица Велимир	Цицмил Саво
Крстајић Ацо	Чворовић Момир
Крстајић Божо	Чворовић Радосав
Кулић Сретен	Шљиванчанин Блажо

Официри:

Ашанин Миливоје (у пензији)	Пековић Чедомир
Жижић Јован (у пензији)	Полексић Момчило
Жижић Ј. Милан	Срдановић Павле
Ковијанић Димитрије	Топаловић Вукосав
Крстајић Миро (у пензији)	Ђоровић Војин
Маловић Јефто	Шећковић Јелисав

Шумић Вукашин

Свештеници:

Жижић Руфим
Мемедовић Глигорије
Радовић Јово

ДАРА КРСТАЈИЋ-БЛАГОЈЕВИЋ

ЦРТИЦЕ ИЗ УСПОМЕНА НА ДУРМИТОР У УСТАНКУ

АПРИЛ 1941

Забринута сједим пред листом папира, размишљајући о томе шта је то што ја, која се, ево, све досад тим писањем нијесам бавила, треба да кажем, да забиљежим о 1941. години под Дурмитором.

Да је то година историјска — забиљежила је историја, и то крупнијем словима.

Да је легендарна — опјевала је пјесма, народно предање, литература, филм.

Шта онда рећи. Па ето, написаћу у цртицама, онако како ми сјећања навиру, моје лично виђење и доживљавање 1941. године под Дурмитором. Јер, припадала сам и четрдесет првој и Дурмитору.

Дошла сам из Београда, избјегла под родни Дурмитор и остала су да рат доживим и судбину подијелим са блиским рођацима, друговима и пријатељима.

Али, нијесам дошла сама. Зато најприје -неколико ријечи о мојој породици.

Било нас је четворо, родитељи и двоје дјеце. Како би се данас рекло — типично југословенско четворочлано домаћинство. И ето, то мало, скромно, свакидашње и обично домаћинство, већ 1941. постало је несвакидашње и необично: сви смо у рат отишли: борили се према својим могућностима и способностима, и из рата изашли без најмлађег и најдрагоцјенијег свога члана, без Аца, који је марта 1944. године управо напунио 21 годину и тада погинуо.

Ацо је 1941. године имао осамнаест, ја двадесет, мајка четрдесет шест, а отац педесет и двије. Али тој 1941. години не учинисмо се ни ми дјеца претјерано младим, ни наши родитељи већ остарјелим. Били смо баш како треба за ратовање. И ми, као и сви око нас.

Отац Миро у своме вијеку никад није са окупатором под истим кровом биваковао. Првога је рата комитовао, овога другог био партизан ...

„Окупатора можеш гледати само преко мушице од пушке“, знао је да каже. И тога се држао.

Ратник и војник по професији био је те 1941. године већ више од десет година — пензионер. Његовом осјећању правичности није одговарало оно што се и како се ради у старој југословенској војсци. Нијесу му се допадали команданти, а ни он њима. Са једним се судио, „криву Дрину исправљао“. Послије пресуде по казни је пензионисан. Ни четрдесет година није имао. Ми смо дјеца ишли у основну школу, а отац нам је био пензионер. Нико тада ни претпостављао није да ће доћи вријеме за његову активизацију. И то какву.

Мајка је била — мајка и домаћица. А те 1941. постала је, и кроз цијели рат остала — мајка ратник.

Уочи рата ја сам студирала и, неочекивано и за мене саму, побједивши на једном конкурс, постала новинар у деветнаестој пдини, можда тада најмлађи новинар у Југославији.

Дневни листови у Београду имали су различите газде, различите издавачке концепције и претензије, али су имали и бројну екипу младих новинара, које није раздвајала припадност различитим новинарским кућама. Напротив, били су јединствени по својој напредној идеолошкој оријентисаности и ангажованости.

У оно вријеме друговала сам са таквим новинарима као што су били: Удицки (херојски погинуо још на почетку рата у Срему); Ната Хаџић (дугогодишњи директор „Жене данас“); Вера Стефановић, жена Вилка Винтерхалтера (убили је четници); Радивој Копарец, пјесник; Душко Мијатовић и Милош Миличковић, новинари и активисти послје рата; Михаило Лалић, о коме је довољно само његово име рећи; дивни погинули другови, као што су Јоца Јовановић и Душан Јерковић, или угледна новинарска имена послје рата: Бранко Драшковић, Миша Брашић и Слобдан Глумац (један од директора „Борбе“).

Наше спонтано друговање прерасло је уочи рата у организовану повезаност. Припадали смо, скоро сви, активу напредних новинара, одржавали илегалне састанке, а наша је активност организовано усмјеравана.

Независно, или паралелно са овим радом у новинарским круговима, трајала је и моја везаност за студентски покрет. Није сам могла да се одвојим од те средине, гдје ме је у првим сту-

дентским данима импресионира бурна револуционарност Вељка Мићановића, гдје ме ссвајала непосредност и спонтаност Петра Жарковића, ведрина и живахност храбре дјевојке Вере Црвенчанин и нека профињена племенитост какву је имала Олга Головић.

У тој студентској средини примљена сам у СКОЈ. Са студентима сам одлазила на демонстрације и друге акције.

Није овде прилика да више говорим о тој предратној активности. Оволико колико је речено довољно је да се разумије која је то и каква дјевојка Дара избјегла 1941. из Београда под Дурмитоп.

А Ацо! Био је то диван омладинац. Паметан, храбар и врло, врло скроман. Могу то рећи за њега, иако ми је брат. У данима прије рата знали смо обоје да истој страни припадамо, и то је било довољно. Никада нијесмо разговарали куд које од нас иде и шта ради. А увијек смо се заједно налазили: на јавним демонстрацијама, и 8. септембра у Кошутњаку када су пуцали у разиграно коло омладинаца, и 14. децембра када су такође пуцали у демонстранте на београдским улицама. Једном га је полиција покупила са улице, држала 24 сата у затвору, опитала и пустила. Сазнала сам тек у току рата, од неких његових другова, које сам срела у Пиперима, да је Ацо био врло познат средњошколски активиста. Био је члан школског актива СКОЈ-а III мушке гимназије у Београду, затим члан међугимназијског актива, а пред рат међушколског актива београдских средњих школа. Кад сам га послѣје питала о томе, рекао је само: „То онда није било за причање“.

Априла 1941. избјегли смо из Београда мајка, брат и ја. Отац је успио да побјегне из заробљеничког транспортног воза, па нам се и он ускоро придружио.

ЖАБЉАК У ПРВИМ РАТНИМ ДАНИМА

Стара Југославија је капитулирала, окупатор је ушао у земљу, али под Дурмитор још није стизао.

Окупација без окупатора! Трајало је то мјесец-два дана. Само је Дурмитор могао да пружи овакав драгоцен предах пред почетак бурних дана.

На Жабљаку и у селима Комарског краја било је живље него обично. С једне стране узнемиреност због оног туђег и непријатељског, што ће ускоро загазити и у ове планине. С друге стране живахност и радост због оних који сваког дана пристижу са разбијеног фронта и из градова, да на своме прагу дочекају и доживе први сусрет са окупацијом и окупатором.

На Жабљаку се обрео Душан Обрадовић. Од сусрета са њим бивало је свима који су га знали и вољели некако топлије, сигурније. Дошла су и браћа Ђерковићи, Војо и Јоцо. И Милош

са женом и ситном дјецом. Боко Новосел, Милош Жугић, Тошо Срдановић, Бранко Мирковић, Момчило Полексић, Божо Крстајић, Милорад Зарубица. Био је ту Видоје Крстајић на Папиној Води и Мијушко Шибалић на Питоминама. Појавио би се Комнен Церовић, Дамило Јауковић, Богдан Котлица. То су они које сам знала из Београда и ранијих долазака на Жабљак. Знала их и очекивала да их овдје сретнем. Од очекиваних није стигао Давид Лаушевић. Чули смо, послије, да је заробљен.

Да ли је то била младост, или наша узајамна приврженост и другарство, или овај лијепа и снажни Дурмитор који је уливао самопоуздање, или свијест да ћемо ма шта се догодило бити заједно, да ћемо знати како треба реаговати, да постоји нека снага која ће нас водити и заједно држати, — тек све то, посебно и заједно, чинило је (тешко је то повјеровати) да смо се осјећали готово срећним. У онаквим данима! Или сам се можда само ја тако осјећала. Ма гдје друго, мислим, имала бих осјећање изгубљености. Тога овдје није било. Радовало ме је, макар и провизорно усељавање у нашу тек завршену кућу на Жабљаку. Ко је тада могао знати да је та кућа рађена и грађена само зато да се у њој проживи мјесец-два дана. Да ће то бити све. А онда ће једнога дана, са осталим жабљачким кућама, планути као кутија шибица.

Али онда, априла 1941. године, радовала сам се и тој кући, и сусретима са ведрим, оптимистичким лицима драгих другова и ужељених рођака. Све што су они мени имали да кажу и што сам ја говорила њима чинило ми се да је пуно смисла и значаја. То су по моме тадашњем осјећању били најсадржанији разговори које сам икад водила.

Скупљали смо се на улици, или код Виде Таушан, или код Зека и Ане Никитовића — неузнемиравани ни од кога. Са жандармима смо се сусретали, али смо се равнодушно мимоилазили.

Игледало је као да се ништа не догађа, али то је било само привид. И сама сам се ускоро у то увјерила.

Једне вечери навратио је код нас Војо Ђерковић. Сазнао је био да сам из Београда донијела један примјерак књиге Островскога „Како се калио челик“ (Касније је та књига раздвојена у неколико дјелова по поглављима, да би је више људи могло истовремено читати). Попричали смо мало, погледао је шта још од литературе имам, а онда као узгред рече:

— У Буковицу је стигао један добар друг са другарицом из Београда. Другарица се интересовала за тебе и вољела би да те упозна. Дошла би она досад на Жабљак, али друг јој је болестан. Лежи. Било би добро да одеш до њих. То су Ђоровићи. Јован и Рада.

Објаснио ми је како се иде за Буковицу и како ћу препознати кућу у којој живе. Осмјехнуо ми се малко покровитељски, али са толико доброте и топлине, како је само он то умιο. Као да ме због нечега храбрио. И оде.

Ујутру сам кренула за Буковицу. Било је то мајско јутро. Друге половине маја. Не могу то никад заборавити.

Ишла сам у посјету неким мени непознатим, а унапријед драгим друговима, и није ми било тешко што су удаљени неколико сати хода. За мене, невичну пјешачењу, и више него што је уобичајено.

Мислила сам мало о њима, али пошто их још нијесам познавала, на њима се моја мисао није могла дуго задржати. Корачала сам равномјерно, гледала око себе и — уживала. Та своја уживања у Дурмитору, његовим ливадама, гајевима и пашњацима памтим као конкретне доживљаје. Нијесам увијек била тако ведро и оптимистички расположена као тог мајског јутра 1941. године. Сазнала сам и за премор, босотињу, глад, исцрпљеност, али са Дурмитором и његовим љепотама увијек сам водила своја тајна дошаптавања, најчешће кријући то од других. Чинило ми се помало недоличним размишљати о љепоти, кад је било толико других важнијих и пречих ствари.

Тог мајског јутра нијесам себи постављала границе. Моје уживљавање било је утолико веће што је то било вријеме кад докољен цвјета. Бјеласао се на све стране, опијао мирисом, наводио ме да трчим од жбуна до жбуна, да га берем, грлим, миришем. Сваки пут када бих рекла себи да је тога доста, угледала бих још бјеље, мирисније и крупније нарцисе.

У кућу Ђоровића ушла сам са нарамком цвијећа. Нарциси су били за болесног друга. Мислим да се обрадовао цвијећу. Јован је лежао, блиједог, издуженог лица и топлих очију. Назирало се да је копчат и висок. А његова женица мајушна, живахна, коврцаве косе, стално у покрету.

Наш срдачан, пријатељски разговор утрпе није дуго трајао. Рада ме изазвала и рекла да има нешто са мном да разговара. Изашле смо пред кућу и сјеле у једној страни. Радине искричаве живахне очи уозбиљиле су се. Задржала их је тако озбиљне неколико тренутака на мени и започела свој озбиљни монолог.

Сазнала сам да моја посјета није замишљена само ради упознавања и дружења. Дани пред нама сувише су озбиљни и тешки. Причала ми је о Партији. Дуго. Потврђивала моја наслуђивања и обавјештавала о ономе што нијесам знала. И тада, у једном тренутку, рече ми да је Партија одлучила да ме кандидује за свога члана. Моја невјерица, збуњеност и одушевљење учинили су да Радине очи поново заискре.

Дан је био далеко одмакао кад смо се поздравиле и растале.

Враћала сам се истим путем кући на Жабљак. Пут је био исти, али ја нијесам. Ведрина и оптимизам су остали, али дошло је још нешто: озбиљност, замишљеност, одговорност. Погледала бих и сада мирисне ливаде окићене докољеном, али нијесам мислила као малоприје: лијепи сте иако је рат. Мислила сам: не-

ћемо вас дати. Никоме. Постоји неко одлучан и јак ко вас неће дати. И ја сам од малоприје у том строју.

Ни Жабљак у који сам се вратила за мене више није био исти. То није био Жабљак у коме се ништа не догађа. Сада сам знала да се догађа, па и сама прегла да томе допринесем, — припремао се организовани отпор окупатору.

УСТАНАК

Угледасмо и тог окупатора. Нешто око двадесетак Италијана дође и лијепо се смјести на Жабљаку. Изабраше зграду за касарну. Комесар њихов издвоји се посебно, у приватни смјештај. Они су се организовали како ће све лијепо да запосједну и остану, а ми — како ћемо да их отјерамо. Свак је радио свој посао и бринуо своју бригу.

Иако избјеглица, полако сам постајала домаћин на Жабљаку. Сама сам тај процес пожуривала. Посебно ми је било стало да упознам жабљачку омладину, да упозна и она мене, да ми повјерује и да ме прихвати. Жељела сам да са омладином радим и да је организујем исто онако добро како су то радили и други млади комунисти и активисти од Жабљака, Шавника, Горанска, па до најзабитијег дурмиторског села и катуна.

Радити са омладином и бити масовик. Посједовати, бар у некој мјери, ту дивну особину револуционара као неки наши старији другови, Душан Обрадовић, Батрић Жугић, Војо Терковић и други, био је идеал нас младих. Радили смо много и предано. Данас, кад се тога сјетим, чини ми се да није ни било тешко. Омладина је била са нама, У ствари је била нападнута наша младост и наша будућност. Ми смо у првом оеду морали да их бранимо. Ово је био наш рат.

Формиране су борбене групе. Хроничари, квалификованији од мене, добро ће знати колико их је и гдје их је све било. Ја се сјећам масовног састанка борбених група на једном брду у близини Жабљака. Обучавали смо се руковању оружјем и другим основним борбеним вјештинама. Разговарали, боље се упознавали, зближавали. Било је ту заиста много и женске и мушке омладине. Упркос озбиљности повода због кога смо се састали и задатка коти је пред нама био, нијесмо се могли отети младалачкој раздраганости, весељу због сусрета, узбуђењу због предстојећих акција. Када смо се разилазили, трудећи се да то буде што незапаженије, са мном се враћао један жабљачки омладинац. Не сјећам се више ко је то био, али се сјећам да ми је рекао: „Било је љепше него и на иједном сабору за који ја знам“.

Окупатор се обашкао један мјесец, можда нешто више, а већ је било питање дана кад ће планути устанак.

Други су већ доста и документовано писали о томе дану, ко је све учествовао и колико се могло мобилисати, како је уста-

нак организован и како је текао. Ја не бих ни могла о томе да пишем, јер ми нијесу ни познате све потребне чињенице. Описаћу како сам ја доживјела тај устанички дан.

Покојни Ацо, брат ми, и ја поранили смо тога јутра прије зоре. Таман да неопажено изађемо из куће, кад преда нас стаде отац Миро.

— Куда ћете јутрос тако рано?

— Имамо некаквог посла.

Он нас испитивачки посматраше неко вријеме, а онда одмахну руком. Наши родитељи су се већ одавно били навикли да не инсистирају на нашим одговорима.

Пред ким ја то конспиришем, помислих са грижом савјести. Као да не познајем свога оца. Па зар нам он сам од почетка рата није толико пута говорио: „Са окупатором не смије бити мира. Да смо се са окупацијом мирили, данас би насред Жабљака била цамија, а ми у њој клањали“.

— Ако мало касније чујеш пуцњаву, не излази из куће — рекох му.

— Значи, ријешили сте. Али, хоћете ли умјети? Ви сте дјеца. Не знате како се то ради.

— Не брини, стари. Научили смо понешто и још ћемо научити. А ти — не излази.

Шта ли је мислио наш отац док је гледао како његово обоје голоруке дјеце излази у ноћ да отјера душманина — могу само да наслутим.

Ацо оде својим путем, а ја, по договору, више наше куће у кућу Михаила Баранина. Тамо већ бијаше доста другова, а од жена Ана Милић. Требало је да нас двије помогнемо рањеницима, ако их буде. У Баранској кући било је доста живо. Сваки час је неко улазио и излазио, договарао се. Вршене су последње припреме.

И тада се догоди за мене нешто крајње неочекивано. Домаћин унесе у собу сјекиру и поче њоме да разваљује зид изнад врата. Питати тога јутра било шта изгледало је неумјесно. Зато сам ћутала и гледала. Полако поче изнад врата да се отвара остава у зиду, а у остави — дугачак замотуљак. Домаћин га извади и разви. Указа се пушка, лијепа, нова, подмазана и углађена. Погледа је са љубављу, поглади руком и убаци метке. Изађоше у јулско праскозорје. Изађосмо и Ана и ја, одабрасмо једно мјесто и притајисмо се. Ускоро се зачуше пушке.

Смјењивале су се пуцњава и типгина. Колико је шта од тога трајало, не могу се данас сјетити. Знам само да сам ишчекивала нешто велико и страшно. И да сам стално мислила на СЕОЈ задатак. У тишини је, може бити, некаква птица ћијукала, а мени се чинило да из сусједног жбуна неко дозива тихо, изнемоглим гласом: „Другарице, другарице. . .“ Прикрала бих се жбуну да погледам, али тамо није било никога.

Опет би запраппале пушке, па би их смијенила тишина. Посљедњи пут је, чини ми се, затишје подуже трајало. А онда су се проломиле гласни узвици одушевљења. Све је било готово. Потрчали смо ка касарни.

Недалеко од касарне на једној чистини сјатила се велика група бораца. На гомилу је било посласано оружје разоружаних Италијана и оно које је у касарни пронађено. Крај оружја угледах мога оца, Мира. Знала сам да неће остати у кући, да он то не може, али знала сам да нам неће сметати. Може само помоћи.

А тада га, на своје запрепашћење, чух како пита Душана Обрадовића:

— Могу ли ја узети пушку?

— Можеш, Миро. Чекај, па ти већ имаш пиштољ. Узео си га.

— Пиштољ за мене, а пушку за сина.

— Добро, узми. Заслужио си.

Погледах Душана, а он ми рече:

— Твој се отац данас добро показао. Помогao нам је лијепо. Причаће ти.

И заиста, стари је ратник нашао начина како да се тога јутра и сам укључи у борбу. Ја ту причу знам, али је овдје нећу износити.

Пуцњава је дигла на ноге и оне који о устанку ништа нијесу знали. На Жабљак се слегао силни народ. Нијесу, међутим, дозвољени никакви нереди, ни изгреди. Један задатак је извршен, али чекали су нови. Мене је чекао рад са омладином. Сада у нешто повољнијим условима, али уз пуну свијест да ће се опасност ускоро поново вратити.

КАКО СЕ РОДИО ЈЕДАН СЛОБОДАН 1941. ГОДИНЕ

Крајем лjeta, вјероватно је то било у другој половини августа, сазнадосмо да Италијани опет крећу у правцу Жабљака. У нашој организацији настало је преестројавање. Давани су задаци шта ко треба да ради и гдје да остане.

Пред Италијанима који су наступали склањао се свако онај ко је мислио да би га учешће у устанку или сарадња са партизанима могли скјпо стајати. Склањале су се и читаве породице, и то углавном по катунима. И моји су били у Доброме Долу. Тамо се и ја упутих да се поздравим са родитељима, чим сам сазнала за свој нови задатак, који ће ме од њих одвојити. Није сам била баш најсигурнија у познавању пута, али, рачунала сам, некога ћу срести, па ће ми показати пут.

Пјешачила сам доста дуго, али никога не сретох. Дан је већ био одмакао, а они који су се у Добри До склањали свакако су отишли раније. Обрадовала сам се зато кад сам угледала неку групу како стоји на сред пута.

Кад сам пришла, видим међу њима и двоје познатих из Вирка, снаху и дјевера (већ сам заборавила њихова имена). Од невјесте ми се најприје учини да је нека дјевојка, пошто је била убрађена бијелом марамом. Кад боље погледах, видим: жена се на земљи грчи у боловима. Узбуђење и бжежанија допринијели су да порођај почне прије времена, ето — насред пута. Дјевер се узмучио. Не зна како да помогне снахи. Поред њих коњче натоварено некаквим бошчама и торбама. Претура сиромаш човек по тим стварима, очигледно не налазећи оно што тражи. А жена на голој ледини цвили и увија се.

Замолише ме да пожурим до Доброга Дола, да одем њиховој колиби и да кажем шта се на путу догађа. Нека неко дође преда њих са коњем, јер нити се жена може оставити, нити им се оно мало ствари оставља по путу.

Ја пожурих, а прни сам пјешак била. Ненавикла, а у непознатом. Одмичем некако, а све се осврћем да не залутам. Кад угледах како за мном иде некаква дјевојка на коњу. То ја опет по чемберу погрешно процјењујем. Као да се у бжежанији имало кад гледати је ли марама којом ће се жена убрадити црна или бијела.

„Ова ће дјевојка свакако прије мене стићи у Добри До. Ако није видјела оне поред пута, ја ћу је сачекати да јој кажем. Тако ће обавијест брже стићи“.

Кад се коњче примаче, видим — то је она сирота породиља.

— Ипак си одлучила да идеш сама у Добри До.

— Ја сам родила — вели она.

— Шта си родила, гдје ти је дијете, па зар одмах на коња... — просто се загрцнух питањима.

— Сина сам родила, ево га преда мном.

Погледах. Некаква гужва прњица пред њом на самару. Не види се ни глава ни ноге. И дијете ћути, не оглашава се.

— Поведи ми коња, не могу овако.

И ја га поведох.

— Пустите коња, а узмите дијете. Не могу га више држати.

Ја пустих коња и узех дијете. Држим га са страхом, тек се родило. Али, друге нема.

— Проклете ове греде и ова кљусина. Умори ме. Поведи опет коња, а дај ми дијете.

Пошто ни тако није могла дуго издржати, ја везах коња за каиш од мог капута и узех дијете. Тако сам и коња водила и дијете носила.

Смркавало се кад смо стигле у Добри До. За радост што се мушко родило није се имало кад. Породиљи простијеше мало сламе у један угао колибе и преко сламе једну поњавицу. То бијеше сва њега која јој је указана.

Распитивала сам се касније за жену и дијете. Рекоше да су обоје добро и здраво. А сину су дали име Слободан.

Слободана је касније било код нас колико хоћеш, али да се 1941. године у једној дурмиторској кући дадне дјетету, за те крајеве неуобичајено, име Слободан — могло је значити само неки пркос и патриотизам.

ПАРТИЈСКА ТЕХНИКА У ШАРАНЦИМА

Крајем љета 1941. године, пред поновни долазак Италијана на Жабљак, саопштено ми је да ћу радити у партијској техници негдје у Шаранцима. Гдје треба да се јавим — о том^р не треба да бринем. Са мном ће ићи Милорад Зарубица и он ће ме довести гдје треба.

У заказани дан и сат нашла сам се са Милорадом на једном пошумљеном брдашцу покрај цесте, чини ми се у Проваљији, или Буковици можда. Милорад је био са пушком. Ја, наравно, без оружја. Вели Милорад да је дуг пут пред нама и да би добро било одмах да кренемо. И таман да закорачимо на цесту, кад цестом затутња моторизована колона Италијана.

Стигли, значи.

Наше планове то ништа није мијењало. Штавише, нијесмо сачекали ни да Италијани мину, него смо практично прошли кроз њихову колону, искористивши један краћи размак међу возилима. Претрчали смо цесту и после тражили некакве заклоне кад би колона наилазила. Можда су нас и видјели, али Италијанима се очигледно није свраћало око цесте, и ми тако прођосмо.

Воравак мој у Шаранцима сачувала сам као једну од најдражих својих успомена из рата, због дивних људи које сам тамо срела и упознала. Али је та успомена, као и друга сјећања на ратне дане, помућена тешком тугом што многи од тих дивних комуниста и драгих људи нијесу доживјели крај рата и слободу.

Најприје сам се срела са Вуком Кнежевићем, а тај сусрет није изгледао званично и по задатку. Нашла сам га у кући старог комунисте и доброг домаћина Васа Кнежевића гдје је Вук тада боравио. Прихватили су ме срдечно, топло и пријатељски. Нахранили мене измршалу, која сам од почетка рата па до доласка код њих добро научила шта је то хронично гладовање. Таква је углавном и била судбина избјеглица. Допринијели су да се одморим и опустим. Не као да није рат, него да се опустим иако је рат. То је био, да тако кажем, Вуков специјалитет. Никада он ни себе ни околину није доводио у заблуду да ћемо ми лако и да ће се све брзо и литепо завршити. Напротив, често би говорио, али некако као кроз шалу, шта нас све чека. Нијесу то била ни мало ружичаста предвиђања. Али он као да није хајао због тога. Његов став је у

ствари доприносио да се текуће тешкоће лако подносе, а истовремено нас је припремао за дугу, упорну и тешку борбу.

За рад у партијској техници одређени смо Живан Кнежевић и ја. Почели смо са радом у једној малој кући на самој ивици кањона Таре, окружени непрегледним шумама предивних и беспутних Шаранаца. Нико сем комуниста није смио знати за нас. Наоружани најосновнијом техничком опремом за ту врсту посла, писаћом машином, папиром и матрицама за умножавање, радили смо у првом реду на прекуцавању „Историје СКП(б)“. Некад је требало прекуцати и умножити и какав актуелни партијски докуменат. Ето, то је био наш посао, а радили смо гао као да је од тога посла зависио бржи завршетак рата. Колико сам ја ту била и радила у Шаранцима, мјесец или више дана, сада не бих могла да кажем. То вријеме испуњено радом и друговањем са шаранским друговима, Вуком, Вељком, Живаном, Велимиром Кнежевићем, Бранком Перовићем, Миладином Криваћевићем, Лексом Дедеићем и другима — у то вријеме је у мом сјећању остало као једна драгоценост, која се не мјери данима.

Искрсне у сјећању по неки детаљ, неки догађај или слика, као обиљежје тога времена. Сјећам се да је снабдијевање водом био проблем, иако је извора било у близини. Увијек је постојала опасност да бисмо некога могли срести. Зато сам по воду ишла чим би свануло. Да је таква опрезност била оправдана, показало се касније. Једном сам у шуми на извору наишла на правога вука, а други пут — на човјека. Од човјека сам се, наравно, више препанула. Дошао је за мном до куће у којој смо радили Живан и ја. Живан је изашао пред кућу да му не би пружио прилику да уђе и види шта радимо. Неко вријеме сједјели су пред кућом и разговарали, док сам ја нешто пословала. Онда човјек оде. Живан ми рече да је то један њему познат сељак, који нас сигурно неће издати, али није искључено да ће некоме причати да нас је видио, а то не ваља. И Вук Кнежевић је мислио да не ваља, па смо, чини ми се, ускоро промијенили своје боравиште.

Боравиште смо мијењали и другим поводима, углавном због покрета Италијана у правцу Шарана. Италијани су долазили у Шаранце, али партијској техници у траг нијесу улазили. О нашој се безбједности бринула шаранска партијска организација. И не само о безбједности, они су нас и снабдијевали, храном и осталим. Вуку је чинило посебно задовољство да нам увијек кад дође донесе по нешто што ће нас обрадовати. То је најчешће била храна, мало италијанског пиринча, на примјер, или која јабука, или лијепог дувана и картица. Боравили смо углавном по катавама, које су својевремено служиле за смјештај сезонских шумских радника. Ако би се снабдијевање водом показало као проблем, Бранко Перовић би одлазио неким њему знаним беспућима и у шаторском крилу доносио драгоцену грумење снијега.

Пошто се партијска техника налазила увијек на најскровитијим мјестима, шарански другови долазили су к нама ако би им било откуда запријетила нека опасност. Или би долазили да ту одрже састанак. Само је једном, чини ми се, опасност била врло озбиљна. Склонили смо материјал и машину, напустили катаву и са читавом групом шаранских комуниста једну ноћ провели негдје у шуми. Спавали смо, наравно, али на голој ледини. Ноћ је била хладна, чак нас је и снијег попршио, иако су то били рани јесењи дани. И сад се чудимо откуд нам реуматизам.

Живан и ја смо, уз друге послове, откуцали читаву књигу и умножили, чин ми се, четири прве главе „Историје СКП(б)“. Вук нам је једног дана рекао како је оцијењено да је, за сада, толико довољно и да ја треба да се вратим на свој терен.

Вратила сам се поново у топлу, пријатељску кућу Васа Кнежевића. Мислим да се управо тада догодило да су Италијани дошли у њихово село. Вијест се проносила из куће у кућу. Вук се интересовао колико их је и у ком правцу иду. Без много журбе изашли смо из куће, сви колико нас је било, и зашли за једну главицу. Бити нервозан и бјежати у Вуковом присуству било је незамисливо. Италијани су ишли с једне стране главице, а ми смо се налазили са друге. Кад би прошли даље, ми бисмо прелазили на ону страну гдје су малоприје били они. Италијани су свој поход врло бучно изводили. Чак су и кокоши хватали по неким двориштима.

— Њима је до кокошију, а не до нас. Траже нас, а моле бога да нас не нађу. И боље им је тако — вели Вук.

Треба знати да је у то вријеме Вук био уцијењен врло високом сумом. То на њега, изгледа, није остављало никакав утицај. Кретао се слободно по селима, одлазио у Језера, некад пјешнице а некад на коњу. При том би често пјевао неку своју пјесмицу:

*„Хај, пушка моја
Убила Турчина,
А моје га очи
Не видјеле ...“*

ПОВРАТАК У ЈЕЗЕРА

Језерске другове, Јована Ђоровића и остале, нашла сам у Језерима. Настанили су се били у једном добро очуваном и напуштеном савардаку. Први пут сам тада видјела колико је савардак много већи изнутра него што споља изгледа. Било је ту доста другова. Неки су долазили, неки одлазили. Врло динамично се живјело у том скромном станишту. Задржала сам се са њима неколико дана и ту, од кандидата, постала члан Партије.

Главно одредиште мога пута био је, међутим, Дурмитор, и то комарска партизанска група. Затекла сам тамо своје родитеље и брата Аца, браћу Лаловиће, Бранка Мирковића, Божа Крстајића.

Италијани су, како сам раније чула а сад се увјерила, били попалили Добри До. Ми смо се окупљали око паљевина, налазили понешто за храну, спавали у колибама које су остале. На нашу велику жалост, у једној колиби изгорио је и цак бијелог брашна — сите, који је моја мајка некако набавила првих дана рата, и као једино богатство које смо имали чувала за неке још црње дане. Е сад се наш цак сите црнио и у угљен претворио. Чепркали смо по њему и установили да није изгорио сасвим. У средини је брашно изгледало бијело и лијепо, али се јести није могло. Покушавали смо, наравно. Иначе, јели смо по мало баренијех кромпира, које је моја мајка дијелила са претјераном правичношћу. Звали смо је комесаром за сахрану, умјесто за исхрану.

По ноћи смо се сакупљали и ноћивали у Дурмитору, а преко дана смо силазили у села комарског краја, састајали се и радили са омладинцима. Ја сам се једном била закамouflирала у Провалији, остала ту неколико дана и ноћу држала састанке са омладином.

Међутим, камуфлаже у селима под Дурмитором нијесу ни биле потребне, а нијесу ни могле бити успјешне. Сељаци су увијек знали ко је то међу њима, зашто је ту и шта ради. И никога од нас, барем те 1941. године, није због тога ни прст заболио.

Зима се лагано али сигурно приближавала и задавала бриге и нама у шуми и Италијанима по касарнама. Једног октобарског дана они се лијепо покупише и одоше. Што је сигурно, сигурно је. Са њима одоше још по неки са Жабљака. Нама оставише слободан простор за нашу активност. О тој активности писано је и писаће се много. Ја ћу и овдје, као и до сада, дати само неке цртице из свога сјећања, покушаћу да дочарам атмосферу из тог времена.

Стабилизација наше власти на Жабљаку обиљежена је, између осталог, устројавањем потребних институција. Знало се гдје је сједиште Команде мјееа, гдје је Штаб партизанских одреда, Народно-ослободилачки одбор, а касније и Мјесни комитет, гдје је војна кухиња, а гдје преноћиште. И знало се гдје је партизанска болница: најприје у самоме мјесту, а касније у старом хотелу, како се данас каже. (Онда није био тако стар.) Било је и напуштених зграда.

Велики приватни хотел Маја Карацића, дрвена грађевина на два-три спрата, био је такође напуштен. Временом, ми смо омладинци почели да користимо велику салу тога хотела за своје састанке, ја сам малу канцеларију одмах до сале уредила себи за собу. Био је ту један кревет, пећ, дугачка клупа и некакав расклимани сто. Кад нијесам била на терену или преко пута

код Раде Јованове, могли су ме наћи у тој собици. Ту сам понекад сате проводила у разговору са својим најдражим друговима. Остало ми је у сјећању како се Тошо Срдановић, последије пљеваљске битке, рањеног и замоганог рамена и огрнут некаквим дугачким шињелом, заглавио у вратима те собице. У соби је било доста омладинаца. Сви радосно заграјасмо. Била сам срећна што Тоша видим живог. Причали су ми да се у пљеваљској бици показао као велики јунак, и ја му то рекох.

— Ма није то, — вели Тошо. — Ти знаш да сам ја помало ћорав. Пуцам из заклона, а никако да погодим. Лилепо видим да ћорави морају да пуцају изблиза и тако ти изађем из заклона, па почнем пуцати нешто успјешније. Ето ти објашњења за моје јунаштво.

Дружила сам се тада много и са Винком Обрадовић. Била је то стасита дјевојка, права и вита као јела. Кад смо дошли до више оружја и муниције, носила је преко блузе реденике. Са свим тим оружјем она је изгледала лијепо, а не застрашујуће. Дане, а понекад и ноћи, проводиле смо у разговору. Често је то било у мојој собици. И ту се дефинитивно, уз Винку, научих да пушим.

Собица није закључавана ни дању ни ноћу. Поред пећи је вазда била гомила дрва и грања, па коме је било хладно дошао би, наложио и огријао се. Догађало се да се ноћу пробудим, осјећам да је неко у соби. Кад погледам, стража која је патролирала ноћу по Жабљаку свратила у собу, наложила ватру, запалила дуван, па се грије и ћаска.

— Само ти спавај, другарице, — веле они мени. — Нећемо ми дуго.

И ја се окренем и поново заспим.

Кад се почело догађати да понеко од рањених другова подлегне ранама у партизанској болници, велика сала Мајовог хотела имала је тада функцију капеле. Ковчег са умрлим другом био би ту остављен преко ноћи. Сјутрадан би одатле кренула сахрана. Са подеста испред хотела држан је говор, а онда је ковчег изношен и поворка би кренула.

Ја сам, свеједно, остајала и даље у својој собици. Није ме отјерало ни фијукање вјетра кроз напуштену кућу, ни клепет полупаних прозора на горњим спратовима, који су сабласно млатили својим расклиматаним крилима. Можда сам се и плашила, али сам остајала. Као што сам се плашила да идем сама ноћу у неко од села, на конференцију или какав састанак. Плашила се и ишла. Понекад, опет, нијесам ни била свјесна опасности. Нарочито нијесам познавала зле ћуди Дурмитора кад падне снијег. Да једном приликом, скоро на силу, није пошао да ме прати Божо Крстајић до Новаковића, гдје сам пошла на један састанак, сигурно тамо не бих стизала жива. Ноћ је пала неочекивано брзо, вијало је, изгубили смо пртину, пријетила је опасност да загазимо у неки од потока, којих тамо

има, и тада бисмо се сигурно смрзнули. И иначе смо били толико промрзли да смо једва могли говорити. Да несрећа буде већа, угледали смо како нас опкољава чопор вукова. У почетку нијесмо повјеровали, помислили смо да нам то неко долази у сусрет, али кад смо се увјерили, почели смо пуцати. Божо се том приликом лакше ранио у руку. Пуцњава нас је спасла. Вуци су се повукли, мислили смо бар привремено, а онда смо угледали зубљу којом је неко махао. Били смо, значи, близу кућа Новаковића, чули су нас и изашли да нам помогну.

Добри, драги Божо. Сјећам га се с љубављу и тугом, као и мога Аца. Он и Бранко Мирковић били су ми браћа, али и нешто више од тога. Били су ми другови, истомишљеници, саборци. Вољели смо се неисказано много. Ми смо уопште били емотивна генерација, а ваљда је и вријеме такво било. Никада ни прије ни касније нијесам била свједок толиког степена осјећајности и код старих, а нарочито код младих, радило се о мушкарцима или дјевојкама.

Мој рад са омладином се ширио. Нијесам радила више само са омладином Жабљака. Радила сам и са омладином комарског краја, па у Босачи и Питоминама, и тако редом. Одржавали смо састанке са омладином Пиве, Дробњака и Шаранаца.

Велика сала у Мајовом хотелу доживјела је боље дане. У њој смо припремали, а касније и одржавали, приредбе. Имали смо и своје зидне новине. Неволја је била у томе што нијесмо имали никакве штампе, да исијечемо слике, и наше зидне новине илуструјемо. Али, и тога је касније било, и то боље него игдје друго. И о томе ћу нешто рећи.

Говорити о Жабљаку тијех дана а не поменути Мошу Пијаде, нашег Чика-Јанка, био би заиста пропуст. Највише свог времена посвећивао је раду у штабу. Треба знати да је штаб, као и остале институције, био наша кућа и да смо ту слободно залазили.

Чика Јанко је био невиђено радан човјек. У ствари мислим да без рада није могао живјети. Можда под Дурмитором и није било довољно посла за њега, али када би посао наишао, он га се лаћао са страшћу и сав му се предавао. Тада је долазио до изражаја његов систем рада: познавао је само задатак и његово извршење; није признавао подјелу дана на дан и ноћ, на рад и починак. Радио је ноћу исто тако као и дању, а почивао би сат-два, кад се премори, било да је дан или ноћ, свеједнако. У такав ритам рада укључивао је и сараднике. Знам то, јер сам му помагала увијек кад је много требало купати на писаћој машини. Радили бисмо обично Чика Јанко, који је такође куцао на машини, Велимир Кнежевић и ја. Једно од нас троје имало је право да се одмара док двоје ради. Ако би ми Чика Јанко диктирао, Велимир је спавао. Кад се ја уморим, будили бисмо Велимира да диктира, Чика Јанко тада куца, а ја спавам. И тако редом. Не ријетко се догађало да се пробудим и затекнем Чика

Јанка како спава на поду, са ћепаницом испод главе. Чак је и он могао да се премори.

Пошто је овакав мој рад у штабу био како би се данас рекло, сарадња на добровољној бази, јер је моје основно задужење било рад са омладином, Чика Јанко је размишљао о томе како да се одужи и мени и омладини, и измислио је нешто најљепше могуће — цртао је илустрације за наше зидне новине. Понекад би чак и написао нешто за нас.

Не намјеравам исцрпније да пишем о омладини дурмиторског краја, о њеној привржености народноослободилачкој борби и о њезиним доприносима. О сваком би се омладинцу, и погинулом и преживјелом, много могло рећи. Ја ћу овдје само посебно поменути омладинке-болничарке, које су радиле у жабљачкој партизанској болници. Стручнога кадра ту није било. Послове болничарки обављале су наше сеоске дјевојке. Треба знати са каквим су се препрекама оне морале борити да би свој задатак могле да врше онако како треба. А изнад свега ту је био дјевојачки стид, стид патријархално одгојених дјевојака са села. Колико смо се само убјеђивале! Коначно, и тај стид је савладан, као што је савладана и вјештина превијања и указивања помоћи рањеницима.

Данас се ја скоро стидим што их не препознајем када их сретнем. Или што у средовјечним, бркатим људима не препознајем оне омладинце који веле да сам их ја примала у СКОЈ, кандидовала за Партију и томе слично.

Није се ни могло запамтити све. Живот је немилосрдан. Носи собом нове тешкоће и трауме, набацује нова искуства и сјећања, која полако затрпавају стара.

Општи утисак је остао да при своме раду углавном нијесмо имали отпора. Али тврдити да отпора није ни било — не би било тачно. Не мислим на директна непријатељства. За њих се знало. Али и овдје-ондје у народу било је неслагања. Сјећам се тако једне од кућа у којој се стари нијесу са младима славали. Ја сам у свом раду залазила у ту кућу. Једном разговор пође некако тако да домаћин поче причати и оно што не мисли лијепо о нашем раду и ратовању. Свака таква ријеч тешко је падала тијех дана. Није било моје да старом човјеку одговорам грубо. Али на једном збору пружи ми се прилика да му одговорим како треба. Угледах га у маси док сам говорила, и не помињући му име, почех да набрајам шта нам замјерају, али и да одговарам, како сам умјела. Запамтила сам тај свој говор, јер је његовој убједљивости свакако допринијела претрпљена критика.

Међутим, поред рада имали смо и своје дане весеља. Једном је то весеље личило на лумперајку, иако нико ништа није пио. Сазнали смо били да је у Београду погинуо Космајац. То се морало прославити. Без икаквог договарања и уговарања славља, велики број жабљачких другова састао се у кафани

код Зека Никитовића. У част радосне вијести, Зеко је пред нас изнио једну велику шерпу — ораха. Тукли смо орахе те-говима од ваге, шалили се, смијали и пјевали сатима без престанка. Били су тада на Жабљаку, и ту са нама, у кафани, Бајо Секулић и Вељко Зековић. Мислим да једини Вељко није пјевао. Он је уз свјетлост лампе читао неке материјале. И нама се благонаклоно смјешкао.

Лако нам се тада било веселити. Били смо још цијели. Још увијек смо имали и Вука, и Душана, и Батрића...

Нећу да пишем о њиховој погибији. За ову прилику ја сам побрала цвијеће из свога сјећања, успомене драге и лијепе. Њима бих и завршила ово казивање.

ПЕРО КРСТАЈИЋ.

О СЛОБОДАРСКИМ И РЕВОЛУЦИОНАРНИМ
ПРЕТПОСТАВКАМА ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ
РЕПУБЛИКЕ

Дурмиторска партизанска република је потврдила истину да је човјек на Дурмитору био најубојитије оружје у борби за слободу свога народа и за социјализам. То је човјек који је његовао патриотизам и ослободилачке традиције, носио идеале о слободи и социјалној правди, човјек који је побједоносно кренуо у ЈУРИШ У тринаестојулском устанку за ослобођење Црне Горе и издржао у ослободилачкој борби. Многи су нестали на том славном путу, али њихов подвиг је цијена којом су од ослобођења дурмиторског краја, битке на Пљевљима, Сињајевини, ослобођења Фоче до стварања Дурмиторске партизанске републике плаћали своју непокорност и своје побједе.

Срчаност и пожртвовање народа на Дурмитору, који се босоног и гладан, па чак готово и голорук, дигао на устанак, борио за слободу, за част свога народа и за социјализам, ушли су у легенду, а снови о слободи преносили су се од пионира до старца, да би се у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији обистинили, а нарочито када је истина о народноослободилачкој борби проговорила и дејством партизанске пушке и бомбе, које је радничка и сељачка рука изградила у Ужицу.

Чврста и снажна организација народа на Дурмитору у виду герилских јединица и територијалних батаљона народне војске, који су формирани за вријеме устанка, повезана и са ослободилачким покретом сусједних срезова, већ у јесен 1941. године довела је у опасност окупаторске гарнизоне у Шавнику и Жабљаку, који су припремали евакуацију да не би при повлачењу били нападнути од партизана. Ноћу између 16. и 17. октобра 1941. године у највећој тајности повукли су се из Шавника и Жабљака. Тако је дурмиторско подручје постало читаво слободно.

Тим даном почиње период Дурмиторске партизанске републике, која ће све до средине јуна 1942. године бити снажно упориште ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Идеали народа на Дурмитору, који су га носили кроз вјекове, нашли су израза и у Дурмиторској партизанској републици, коју је он створио идући кроз муке, бол и грч, крв и огањ, све док у створеној републици није бљеснуо не само зрак слободе него и визионарски подухват за истинско национално уједињење у новој држави којој се кроз револуцију постављају темељи. Народни дух на Дурмитору у тим тешким данима прожимала је велика мисао да се кроз народноослободилачку борбу сви наши народи окупе у једну државну заједницу и да тако уједињени остваре своје историјске задатке који имају за смисао да се боримо за демократски облик друштвеног и политичког живота, и то у Народноослободилачком фронту, фронту који постаје најдемократскији, најдржавотворнији.

Дурмиторска партизанска република уздиже човјека на Дурмитору до схватања да кроз народноослободилачку борбу долазе нови људи који ће одбацити стару страначку идеологију, да се кроз Дурмиторску партизанску републику иде ка томе да се новој држави дају нови органи који се уводе и у самој партизанској републици, а који морају бити у складу са новим животом наших народа и не смију имати старе погледе на државу.

Дурмиторска партизанска република је ријечју и дјелом, а нарочито кроз народноослободилачку власт, уздизала народ до схватања да се, поред борбе за национално ослобођење, води и револуционарна борба за социјализам и да се из живота нашег народа одстрањује читав државни апарат старе Југославије и уводи народна власт, која ће бити утемељена кроз народноослободилачку борбу и која ће цементирати наше народно јединство.

Такав развој Дурмиторске партизанске републике ставио је у покрет сав народ на Дурмитору, а упоредо с тим стављена је надгробна плоча реакцији и свим издајницима, и тако јако запечаћена да се никад неће повампирити.

Из таквог развоја рађали су се и мотиви на основу којих је Република учинила јасност у мислима и чврстину у борби и акцији.

Тако је она постала извориште свих мисаоних прегнућа и свих визионарских погледа на будућу социјалистичку државу и ново социјалистичко друштво.

Ти мотиви на којима је народ дурмиторског краја темељио и развијао своју борбу, своје подвиге и свој хероизам у новим условима живљења и ратовања, поред осталог, били су:

— да је Комунистичка партија Југославије једино здрава политичка снага — народна снага која није нагрижена поли-

тичким животом старе Југославије. Она је та политичка снага која је могла дићи народ на устанак, организовати га и повести у народноослободилачку борбу, и то баш онда кад је окупатор раскомадао Југославију и када су на све стране букталешовинистичке страсти, вјерска мржња и нетрпељивост. Она је у другом свјетском рату носилац тежњи свих народа Југославије, манифестација његових жеља и нада, садржаних у циљевима народноослободилачке борбе који почивају на принципу братства и јединства;

— да је народ дошао до потпуног сазнања да је скоро четврт вијека у старој Југославији вођена негативна политика. Предратни живот званичне Југославије био је корумпиран, а политичке странке, играјући се устава, учествовале су у деспотском управљању против интереса народа, те је неопходно да револуција све то пречисти, збаци династију и одстрани из живота народа стари устав, страначке подвојености и онакав државни апарат. Ослободити се, остварити националне тежње и спровести у живот начела социјалистичке револуције — били су циљеви народноослободилачке борбе. Народ на Дурмитору гледао је у Комунистичкој партији Југославије снагу која га је и дигла на устанак, а најподеснији облик кроз који ће дјелати све политичке нарави пронашао је у општем народноослободилачком фронту који ће окупити све народне снаге, фронту који треба и мора бити општенородан, са коријеном усађеним дубоко у свим нашим народима. Таква његова монолитност, углед и снага неопходни су за окупљање широких народних маса за борбу, за сређивање нових прилика и консолидовање државе;

— да је Дурмиторска партизанска република пружила народу Дурмитора јасну представу о значају ослобођене територије, о јачини наше народноослободилачке војске, о потреби народних, политичких и антифашистичких организација широм ослобођене територије наше земље;

— да је и Дурмиторска партизанска република постала револуционарно жариште у којем су створени први организациони облици квалитативног политичког јединства радничке класе и радног народа уопште — Народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена и Уједињеног савеза антифашистичке омладине;

— да је устанак показао да наши народи више воле нестати пружајући отпор, него се потчинити сили завојевача и његовој бруталној инвазији у којој би и иначе био уништен. Ризик је стављао у изглед да ће се кроз отпор опстати и побиједити. То је значило одлучити се за живот. Народ Дурмитора је одабрао тај пут и на њему пронашао самога себе;

— да је борба народа дурмиторског краја самим стварањем Дурмиторске партизанске републике показала да се сила може савладати упорношћу коју може да покаже онај ко је свјестан идеје за коју се бори. Истина, сила може да привремено над-

влада народ који уза себе има само идеју, али тај народ ће на крају однијети коначну побједу;

— да је у Дурмиторској партизанској републици изнад свега тријумфовала идеја о новој Југославији, а кад човјек доживи да једна идеја тријумфује — онда му изгледа да је та идеја стварност. И заиста, идеја о новој Југославији, братској заједници наших народа, овдје је гледана као стварност;

— да је народноослободилачка борба тијесно повезана и да има чврст ослонац на Совјетску Русију — Лењинову Русију и да ће прва војска са којом ће се сresti бити Црвена армија.

При свему томе не смије се изгубити из вида ни то да ослободилачку борбу народа дурмиторског краја карактерише и принцип добровољности. Тај принцип постао је руководно начело за све подухвате у процесу народноослободилачке борбе. За све оне који су се одлучили за народноослободилачку борбу није требало никаквих принудних мјера за извршење задатака које су поставиле народноослободилачка борба и народна револуција.

Ја сам се осврнуо на ове мотиве који су били основ на коме је темељено опредјељење народа дурмиторског краја не само за одбрану своје републике него и за борбу против непријатеља у све три непријатељске офанзиве које су доцније наступиле. Са тог је основа он три пута ослобађао дурмиторско подручје и на тим темељима изграђивао народну власт и спроводио у живот принципе социјалистичке револуције.

Овакво опредјељење унијело је у народ дурмиторског краја посебну чврстину и несавладиви дух да никакав непријатељ, ма колико био јак, неће га моћи савладати на његовом јединственом подручју, смјештену са насељима и преко 1500 метара надморске висине, на простору од око 1.850 кт² између планина Сињајевине, Јаворја, Лоле, Војника, Голије, Волујака, Маглића и Љубишње, са Дурмитором у троуглу Таре и Пиве, преко кога су се војске кроз вјекове преламале, а које је због свог стратегијског положаја и захваљујући борбености народа који на њему живи овога пута постало идеално за партизанско ратовање.

На том географском подручју смјењивале су се у борбама генерације и проријеђени редови попуњавали су све новим и новим насељеницима, који су се пред турском најездом повлачили из других крајева, све док се ту нијесу населили Дробњаци и Пивљани. Чим су они у XV вијеку доспјели на Дурмитор засновали су своје насеобине, учврстили их и отпочели егзистенцију у овој средини.

Природа земљишта користила је да се одрже пред најездом завојевача, али им је својом суровошћу наметнула и тежак живот. Тако су се Дробњаци и Пивљани у новој насеобини морали борити и против природе и против завојевача. Природу

су потчини́ли да би опстали а против завојевача водили су борбу да би били слободни.

Тако схватање слободе, подржавано кроз вјекове, условило је формирање генерација којима чојство постаје култ, јунаштво, утакмица, а љубав према отаџбини најсветија дужност, с вјером у будућност и одлучношћу да се никада не напусте народни идеали.

Демократска осјећања урођена су народу дурмиторског краја, који је у вјековној борби за ослобођење имао јединствен друштвени састав, који је чинило становништво земљорадника и сточара у коме није било великих разлика у погледу имовине, пошто је сваки од њих имао своју властиту земљу. Код њих није било ни великих вароши — Шавник и Жабљак као сједишта општина имали су прије другог свјетског рата мали број становника и то скоро све сеоског занимања.

Сваки човјек је овдје желио да му се потомство школује. Та тежња потиче од жеље да му син постане учен и културан човјек, велики говорник или првак у племену. Дирљиве су љубави и поштовање које чланови породичне задруге имају према онима које су слали на школовање. Они су везани топлином осјећања, а њихови међусобни односи пуном срдечношћу која их прати до краја живота. Захваљујући томе до почетка првог свјетског рата било је у дурмиторском крају око 30 људи са свршеним факултетима, већином на Београдском универзитету. Тежња за школовањем још више се развила између два свјетска рата, а нарочито у посљедњој деценији тог периода, када многи од њих као студенти бране аутономију универзитета и нападају ненародне режиме, због чега су одговарали и пред судом, по Закону о заштити државе, а у НОР-у израстају у високе руководиоце, од којих многи гину за циљеве НОБ-а.

Почетком тридесетих година у Београду се оснива Друштво Дурмитораца, кроз које пролазе напредни студенти, радници и средњошколци из дурмиторског краја који су учили школу у Београду. Рад овог удружења јако се и овдје осјећао, јер су његови чланови често долазили у свој крај, политички се активирали и на скуповима иступали са комунистичким идејама. Нарочито су били активни радници које је београдски „Привредник“ примао и слао на изучавање разних заната. Ти млади људи — радници и интелектуалци одмах по нападу фашистичких сила на Југославију 6. априла 1941. године вратили су се у свој крај и масовно учествовали у организовању устанка.

Политички живот на дурмиторском подручју био је дубоко захватио најшире масе сељачког становништва, које је увијек било на страни опозиције, а у првом реду Земљорадничке странке. Оно је увијек, на великим народним зборовима, иступало против ненародних режима старе Југославије. Скоро за читаво то вријеме свих шест општинских управа на том подручју било је у рукама странака које су се налазиле у опозицији.

То је било сељачко становништво са високо развијеном свијешћу о југословенској заједници која треба и мора да се темељи на принципу братства и јединства наших народа, и које је добро знало да се цио политички живот ненародних режима старе Југославије развија фактички супротно том темељном принципу, што је водило распаду земље.

Све је то чинило да дурмиторски крај постане предмет суровог притиска, нарочито послје шестојануарске диктатуре, када жар за слободом ријечи обузима сваког народног човјека на Дурмитору.

У тако узбурканом политичком животу странке опозиције на изборима за народну скупштину односиле су увијек побједу са огромном већином. На изборима од 11. децембра 1938. године добијају 3.351 глас док владине странке добијају 1.867 гласова.

Двадесет седмог марта 1941. године, када су народне масе у величанственом заносу срушиле владу капитуланства и издаје и пошле путем одбране независности земље, народ дурмиторског краја одржао је низ зборова у сједиштима својих општина, који су нашли израза не само у рјешености да се да отпор завојевачу него и у тражењу друштвених снага које ће бити способне да народ поведу у рат против завојевача. Он је такву снагу нашао у Комунистичкој партији Југославије.

Дурмиторски срез у вријеме напада Њемачке и Италије на Југославију 6. априла 1941. године имао је 27.500 становника,¹ од којих 189 интелектуалаца, незнатан број радника, кафеџија и трговаца, а остало су били земљорадници. Сељаштво је тада чинило 99% становника у дурмиторском крају.

Када је народ дурмиторског краја створио на свом подручју слободну територију на којој је готово пуне три године развијао и учвршћивао народну власт, онда се поуздано може рећи да се он у народноослободилачком рату свјесно борио не само за национално ослобођење него и за социјалистичку револуцију, а то уједно значи да се народноослободилачка борба сељаштва дурмиторског краја испољавала потпуно у револуционарном облику, што је нашло израза управо у Дурмиторској партизанској републици.

Стварањем Дурмиторске партизанске републике народ на Дурмитору спроводи у живот начело повезаности народноослободилачке борбе са социјалистичком револуцијом, прокламовано на Петој земаљској конференцији КПЈ 1940. Тиме је учвршћено народно јединство и остварена политичка перспектива с погледом на измјене и карактер политичких и друштвених односа у будућој државној заједници наших народа.

Основни темељ на којем Дурмиторска партизанска република почиње своју унутрашњу изградњу јесте народна власт, а

¹ Према статистичким подацима који су у марту 1941. нађени у општинским управама, али не и сачувани.

њени органи — народноослободилачки одбори — били су израз првих побједа. Али, да би се народноослободилачки одбори уздигли на степен сталних органа народне власти била су нужна два услова: слободна територија на којој ће развити пуну своју структуру (сеоски, општински и срески) и дуже временско раздобље да се у слободи ради, како би се они оспособили да преузму војну, судску и управну функцију.

У Дурмиторокој партизанској републици били су испуњени ти услови, јер је она била слободна пуних 8 мјесеци. НОО-и су постали израз првих побједа народноослободилачког покрета на територији републике и тако се уздигли на степен сталних органа народне власти и постали живи центар наших позадинских организација. Њима је чак стављена на располагање и оружана сила народноослободилачких партизанских одреда за извршење задатака од којих зависи даљи успех народноослободилачке борбе. Фочанским прописима установљен је изборни и представнички карактер народноослободилачких одбора на оном степену који су прије доношења тих прописа они били достигли у Дурмиторској партизанској републици.

Повезаност народноослободилачке борбе са социјалистичком револуцијом активирала је широке народне масе у свим токовима живота, окупљене и организоване у Народноослободилачком фронту, Антифашистичком фронту жена и Уједињеном савезу антифашистичке омладине Југославије као облицима политичког јединства радничке класе и радног народа уопште, које су биле јединствено усмјерене на чврсто одржавање фронта и позадине и одбрану слободне територије републике и њену унутрашњу изградњу и просперитет.

Јачина фронта зависила је од стабилности и снаге позадине за коју је народна власт преко поменутих организација активирала цјелокупно људство способно за борбу и рад у позадини и учинила расположивим сва материјална средства којим је народ располагао.

Тако је цјелокупну војску на фронту снабдијевао народ из својих средстава. ЈБуди, жене и омладина ставили су се у службу партизанској власти, а народноослободилачки одбори и антифашистичке организације бринули се о преносу цјелокупног материјала потребног за борце на фронту, као и преносу рањеника са фронта у болнице у позадини.

Такви односи између бораца и народноослободилачког покрета, односно борацких, друштвених и политичких организација, постају нераскидива веза народноослободилачке борбе са социјалистичком револуцијом, која се, поред осталог, као што смо изложили, огледа и у сљедећем:

— да је устанак на Дурмитору прави израз воље народних маса и да се ослања на сазнању да постоје друштвене снаге које су способне да воде и организују народ у покрет који ће бити способан да извојује побједу;

— да је остварено пуно јединство народа — радника, сељака и народне интелигенције — као носиоца народноослободилачког покрета и живог потенцијала народноослободилачке војске на Дурмитору;

— да су народне снаге које воде борбу за ослобођење јаке и да ће нова Југославија одговарати интересима народа који се бори за национално и социјално ослобођење;

— да се НОП на Дурмитору карактерише јединством уставних маса које представљају народноослободилачки фронт из којег израстају сви органи народне и војне власти;

— да се борба води не само против окупатора и за национално ослобођење него и за дубље историјске промјене, тј. за социјалистичку револуцију и за друштвени преображај;

— да је народ свјестан да се у борби за ново друштво треба борити до потпуног слома старог друштва и политичке структуре старе Југославије;

— да је народ видио како ће изгледати нова Југославија у народном карактеру партизанске војске и самоуправном карактеру власти;

— да је становништво на Дурмитору, које је готово у цјелини сачињавало сељаштво, не само чинило извор живе силе за народноослободилачку борбу већ и дало структуру органа НОП-а и НОР-а, до највиших руководиљаца у овом крају, а нарочито народне власти — 350 народних одборника показало се дораслим своме задатку;

— да је Дурмиторска партизанска република била оличење револуционарних тежњи и да је народ прихватио политичку платформу на којој је она створена.

Из овога се види да се народ на Дурмитору дигао на устанак вођен жаром патриотизма који га је кроз вјекове носио у борби за слободу и напредак и да га је Дурмиторска партизанска република охрабрила да све до краја рата иде напријед — иако кроз муке, смрт, бол, грч и огањ — да одоли V, VI и VII непријатељској офанзиви, да до коначне побједе изграђује народну власт и спроводи у живот принципе револуције, дајући за остварење циљева народноослободилачке борбе сваког десетог свог припадника.

ПАРТИЈСКА ТЕХНИКА МЈЕСНОГ КОМИТЕТА
КПЈ ШАВНИК 1941—1942¹

Активност среске партијске организације на челу са Мјесним комитетом КПЈ Шавник била је снажно изражена у њеној руководећој и организаторској улози приликом припрема и за вријеме оружаног устанка против окупатора 1941. године. Тој активности партијске организације треба додати и њене напоре на идеолошко-политичком оспособљавању партијских кадрова. У оквир тих напора улази, између осталог, и одлука Мјесног комитета о организовању партијске технике, која је требало да пружи један од врло важних предуслова за организовање идеолошког рада у партијским организацијама.

Мјесни комитет КПЈ за срез Шавник, да би извршио раније му постављени задатак, који се састојао у организовању проучавања „Историје Свесавезне комунистичке партије (бољшеви-ка)“ морао је извршити припреме за то у условима када је број нових чланова Комунистичке партије на његовом терену стално нарастао у припремама за устанак, устаничким и каснијим данима 1941/1942. године. Како сам тада дознао, у читавом ондашњем срезу шавничком партијска организација је располагала у то вријеме свега са два примјерка књиге „Кратак курс Историје СКП(б)“. Један од та два примјерка донијела је др Ирина Кнежевић приликом свог доласка у срез шавнички из Скопља, априлских дана 1941. године.² Она је поменути историју донијела еакривену у њедрима, претпостављајући, пошто је носила у путу и своју бебу коју је још дојила, да је то најсигурнији

¹ Чланак се базира готово искључиво на мојим сјећањима, пошто сам у то вријеме углавном радио у партијској техници.

² Предратни револуционар и комуниста, другарица погинулог народног хероја Вука Кнежевића.

начин да књигу сачува, како је у случају евентуалног претреса не би пронашла полиција, односно непријатељ.

Умножавању „Историје ...“ приступило се по одлуци Мјесног комитета. Истовремено је то представљало и одлуку о организовању партијске технике, која ће тај посао и обавити. Зато почетни рад партијске технике и представља у ствари рад на прекуцавању и умножавању „Историје СКП(б)“.

Томе послу претходиле су у првом реду материјалне, па онда и друге припреме. Разоружање окупаторских постаја и жандармеријских станица, а посебно ослобођење Шавника 22. јула 1941, пружали су бар донекле услове да се ријеша материјална страна припрема. Шавник, иако варошица, био је среско мјесто. У њему су се, поред италијанске посаде и бивше југословенске жандармеријске станице, налазиле и институције: среско начелство, пореска управа, срески суд и др. Све су се оне углавном бавиле административно-канцеларијским послом, па су мање-више располагале и канцеларијским материјалом: писаћом хартијом, хартијом за копирање и другим материјалом, рјеђе шапирографима (пресама) за умножавање и писаћим машинама. Поред тога, располагале су и бројним формуларима и обрасцима за разна увјерења, пријаве, позиве, извјештаје и сл., што је често, у случају оскудице у хартији, каква је обично била, могло корисно да послужи, јер је једна страна тога материјала била потпуно употребљива за писање. Сав тај материјал који је припадао администрацији Шавника предратне Југославије пао је у руке устаничких снага. Разумије се, поменути формулари и обрасци нијесу могли да послуже као хартије за умножавање „Историје...“ или другог партијског материјала, али су у недостатку писаће хартије коришћени за умножавање радио-вијести у току 1941/42. године.

По налогу Мјесног комитета Партије, једна писаћа машина, два шапирографа, већа количина машинске и писаће хартије и другог материјала одвојени су за рад партијске технике, а касније пренесени на мјесто одређено за смјештај технике.

Одлучујући о смјештају технике, Мјесни комитет Партије водио је рачуна да се она смјести на што безбједније мјесто. посебно зато што је окупатор опет био у дурмиторском крају. Због тога је и смјештена у Горњим Шаранцима, испод села Руданаца, у кањону ријеке Таре, у мјесту званом Ајка, обраслом шумом. Ту се налазила једна једина кућа — стара брвнара Душана Кнежевића.³ У њој је само краће вријеме била смјештена техника, јер је касније, ради веће сигурности помјерена нешто ниже у правцу ријеке Таре, у једну напуштену шумску бараку.

Рад у техници био је повјерен Даринки Крстајић-Благојевић⁴ и аутору овог чланка. Другарица Крстајић-Благојевић ра-

³ Сељак, учесник НОБ, умро 1976. год.

⁴ Службеник из Београда.

дила је краће вријеме до рата у једном београдском дневном листу, па је техником рада на писаћој машини била врло добро овладала. Ја се никада нијесам бавио дактилографијом, али сам годину дана пред напад на Југославију радио у суду, па сам повремено покушавао понешто и да откуцам. Ипак, моје искуство у куцању на писаћој машини било је и оувише мало да бих колико-толико могао задовољити као дактилограф, мада ми је то помогло да касније, радећи у техници често и сам, ипак донекле научим куцати на писаћој машини.

Посао на прекуцавању „Историје СКП(б)“ отпочео је, колико се сјећам, првих дана друге половине августа 1941. Томе задатку приступили омо веома савјесно и одговорно. Радило се пуном паром, од раног јутра па до мрака. Једини одмор представљале су паузе када је требало нешто појести. Ја сам диктирао, а Даринка је куцала. Она је куцала чисто и педантно, тако да је читава „Историја...“, тако рећи, прекуцана без грешака. Хартија и остали материјал коришћени су крајње економично. Куцало се на страници полутабака великог формата. У машину је стављано, поред оригиналног примјерка који је представљао матрицу за умножавање, још и пет копија. Прошло је мање од двадесет дана, а већ је читава „Историја“ била прекуцана. Од копија куцаног текста добили смо пет комплета, не рачунајући онај комплетан примјерак који је представљао матрицу и имао да послужи за умножавање текста.

Пошто је завршено прекуцавање „Историје“, прешли смо одмах на умножавање текста. Матрице смо стављали на шапирограф (пресу) и након добијања отисака матрица је уклањана, а на њено мјесто на шапирографу су стављани чисти листови хартије на које су пренешени отисци текста. У колико је примјерака умножавана „Историја“, односно извучена са шапирографа, не могу прецизно рећи. Међутим, могу поуздано тврдити да је са шапирографа извучено нешто више од 40 примјерака, што са оних пет комплета (копије куцаног текста) може да износи нешто мало мање од 50 комада укупно. Број умножених примјерака био је ограничен не само потребама него и могућношћу преношења отисака са шапирографа, као и количином хартије. У почетку је посао око умножавања текао релативно брзо и добро. Међутим, што се више маса на шапирографу исцрпљивала дугом употребом, тај је посао ишао спорије, а и квалитет рада био је слабији. Током дужег рада маса на шапирографу почела се све више општећивати, тако да је умножавање постајало немогуће. Пошто смо искористили и други шапирограф (као што је речено, имали смо свега два), морали смо прекинути даље умножавање, оставши на четвртој глави „Историје“. Тиме је привремено прекинут рад партијске технике.

Иако задатак партијске технике није био да умножава и радио-вијести, понекад је она и то радила. Иначе тај су посао обављали посебно за то организовани информативни центри, у

којима су хватане и умножаване радио-вијести. Почетком јесени 1941. године била су организована два таква центра (један у Језерима, а један у Планини Пиви)⁵. Вијести су растуране по селима и служиле су партијским активистима и скојевцима као основа за политички рад, односно за информисање народа о стању на фронтима и о политичким догађајима.

Поново је настављен рад партијске технике у Жабљаку у децембру 1941. Рад технике почео је у истој згради у којој је био смјештен и Мјесни комитет Партије. Међутим, послје једног јачег бомбардовања Жабљака од стране италијанске авијације у другој половини јануара или почетком фебруара 1942. године, партијска техника је премјештена у зграду у којој се налазила партизанска болница.

У току зиме 1941/1942. партијска техника на Жабљаку, иако са оскудним средствима, наставила је прекуцавање партијског материјала. Прекуцан је значајан дио књиге „Основи лењинизма“, али даље умножавање није вршено услед недостатка потребног материјала. Прекуцане су у цтелини брошуре: „Судски процес Георгију Димитрову“ и „Велики кинески марш“. Прекуцано је неколико (углавном уводних) чланака из централне и покрајинске партијске штампе, као и из Вилтена Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Понекад је исти чланак или текст прекуцан по два, три или више пута, да би се добио потребан број примјерака, јер друге могућности за умножавање није било. Најзад, кад смо од другова из плеваљског среза добили један шапирограф, наставили смо умножавање „Историје СКП(б)“. Колико се сјећам, на шестој глави „Историје“ издао нас је и овај шапирограф, а и залихе хартије биле су исцрпљене. Због тога је прекинут рад на умножавању „Историје“, а тиме је мање-више био и окончан рад партијске технике.

Напомињем да је у техници на Жабљаку извјесно вријеме са мном радила другарица Ната Хацић, која је приликом повлачења партизана из Србије у јесен 1941. дошла на Жабљак из Санџака као партијски радник.⁶ Док је техника била смјештена у болници, повремено су ми у раду помагали понеки од покретних рањеника-комуниста.

Дистрибуцију партијског материјала вршио је Мјесни комитет — и достављао га је односно уручивао, партијским руководством и ћелијама на терену и у војним јединицама.

Значај партијске технике Мјесног комитета КПЈ Шавник не можемо оцјењивати мјерилима развијених техника, које су биле опремљене потребним средствима и материјалом. Штавише, она није ни имала све оне задатке које су имале друге велике партијске технике или технике у градовима у илегалним

⁵ Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник, 2, 1952.

⁶ Ната Хацић првоборац, пензионер из Београда.

условима. Она је израз једне ријетке иницијативе партијског руководства на нивоу среза. Карактеристично је да се јавља у срезу заосталом у развоју и да је организована у условима слободне територије, какво је било дурмиторско подручје у току 1941/1942. год. Њен значај треба посматрати кроз напоре партијског руководства усмјереним на идеолошко уздизање партијских кадрова. Она је пружила минимум услова да се може организовати неопходан идеолошки рад у партијским организацијама, како на терену тако и у војним јединицама. Техника је донекле пружала материјал и за васпитно-идејни рад чланова СКОЈ-а. У условима оскудних средстава и материјала, чињени су велики напори у прекуцавању и умножавању разног партијског материјала. Сматрам да не би било нескромно, ако би се рекло да је партијска техника, ако елиминишемо објективне разлоге и тешкоће, успјешно извршавала задатке које јој је постављао Мјесни комитет.

Усљед избијања прољећње офанзиве и надирања четника у дурмиторски крај, Мјесни комитет је одлучио средином маја 1942. да се обавезно сачувају архива комитета и сав штампан и умножени партијски материјал. Пошто је издвојен мањи дио архиве, који према оцјени секретара Комитета није имао неког значаја, све остало — да не би пало у руке непријатељу и да би било сачувано од пропадања — имало се склонити на сигурно мјесто и заштитити. У том циљу направљено је одмах неколико дрвених сандука који су обложени лимом. У њих је сложен и затворен сав партијски материјал и архива. Сандуци су у строгој коноспирацији склоњени у неку пећину или закопани у земљу даље од Жабљака.

Приликом доласка партизанских снага из Босне у априлу 1943. године чињени су покушаји да се тај материјал пронађе, али се у томе није успјело. Највјероватније је да га непријатељ није пронашао, већ није нађена пећина, односно мјесто гдје су сандуци склоњени или закопани. Зато би требало предузети мјере да се тај материјал пронађе, јер би он био од изузетне вриједности за дурмиторско подручје.⁷

⁷ Посредно сам сазнао да је једини живи ондашњи илегалцац којем је било познато гдје је архива склоњена Вељко Крстајић првоборац из Никшића. Он наводно тврди да су сандуци били склоњени у једној пећини у Дурмитору и да је у неком од сандука било и хране. Међутим, по његовом казивању сандуци су нестали из те пећине. Он наводно као сигурно претпоставља да су сандуке премјестили у другу пећину ондашњи илегалци Нилован Даниловић и Зелен Ковачевић. Они су пали у руке четника и стријељани, тако да више нема живог свједока који би знао гдје су сандуци склоњени. Ако је то тачно, онда претпостављам да сандуци нијесу однијети далеко од пећине у коју су првобитно били склоњени. Уколико би била организована једна шира акција претраживања, у којој би учествовали и људи који добро познају пећине у Дурмитору, могло би се очекивати да се сандуци пронађу. Предложио сам да такву акцију организују Општински СУБНОР и Комитет СК из Жабљака.

ЛАНКО ТАДИЋ

ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ ПИВЉАНА НА ПОДРУЧЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ УОЧИ ЈУЛСКОГ УСТАНКА 1941. ГОДИНЕ

Оружане акције Пивљана на подручју Херцеговине уочи јулског устанка 1941. су, по моме мишљењу, из више разлога, од посебног значаја. Оне прије свега упечатљиво говоре о расположењу људи за оружану борбу и за пружање отпора окрутности окупатора и његових слугу. Неки другови кажу да тада још није била донесена одлука Партије за оружану борбу, а мени се чини да су управо због тога ове акције посебно интересантне. Те и такве борбе свједоче, заједно са онима које ће убрзо под руководством КПЈ услједити, да на тлу Југославије народ није капитулирао, иако су представници војске потписали капитулацију. Друго, те акције су и на линији Партије; познато је да је требало да комунисти буду у првим редовима бивше војске за одбрану земље, па да су поједини и искључивани из КПЈ због тога што су напуштали борбене положаје. И даље, познато је да за комунисте није било, нити могло бити, капитулације. У сваком случају ово су часне акције којима је пружан отпор окупатора и као такве требало би да се прихвате. Да бих поткријепио чињеницама ово излагање, изнијећу неке податке о двјема, по моме мишљењу, значајним акцијама Пивљана из поменутог времена.

Седмог јуна 1941. године усташе су, свакако као војска италијанског и њемачког фашизма, пошли у ликвидацију села Самобора и Липника. Одважни људи са подручја Пиве и из Херцеговине супротставили су се таквом насиљу. Борба је почела рано ујутро на граници Црне Горе и Херцеговине. **Цошто** су наши борци били обавијештени о усташкој намјери, заузели су повољније положаје, па је самим тим и премоћ била на нашој страни. Уеташе су изненађени отпором. Прве усташке жртве су пале под Ковијоцом, тако рећи на самој граници да-

нашње двије републике, а потом се наша војска сручила на усташку станицу у Јасеновику, протјерала усташе, неке и убила, а касније станицу запалила. На ту станицу усташе више никада нијесу дошли. Према томе, спашени су многи људи од судбине каква је задесила људе у Коритима.

Изнио бих и начин на који су Пивљани обавијештени о позиву за мобилизацију. Одмах ујутру, 7. јуна, када је борба почела, послат је човјек да са Гласовите испали који метак из пушке, да зове најближе из села Лисине и каже им да што прије са пушкама крену у правцу мјеста на коме се водила борба. На исти начин глас се преносио даље. По том гласу на Равно се увече прикупило близу 300 људи са и без пушака, међу којима су биле и неке жандармеријске патроле које су биле у служби Италијана. Пред ноћ се водила оштра расправа између оних који су били за борбу и оних који су били против борбе. Против борбе су били пензионери и жандарми и нешто сељака, и они су успјели да поцијепају масу и већи број људи врате кућама. Други, мањи дио, који је био опредјељен за борбу, упутио се према Автовцу. Према томе, већ тада се врши препознавање оних који су били за борбу и оних који су признавали капитулацију.

Око 50 бораца из Пиве, заједно са борцима из дотичних села из Херцеговине, пошло је до самог Гатачког поља. Ти борци су били спремни да прихвате сваку борбу, уколико би усташе пошли на одмазду. Усташе то нијесу урадили, већ су к нама послали Божа Бјелогрића, трговца, и Милана Слијепчевића, службеника бивше општине Автовац, који су донијели молбу затвореника из Автовца (око 70), свакако послату уз одобрење усташких власти или по њиховој инструкцији. Ова двојица су захтијевали да се повучемо са положаја, јер ће, уколико то не урадимо, према њиховим ријечима, бити сви поубијани. — Ми смо захтјев прихватили и повукли се према Пиви, а потом смо се, на молбу људи који су дошли из околине Невесиња да набављају оружје, пребацили у правцу Невесиња и тамо из усташких канци просто отели велики број људи и преко Грачанице пребацили у погранична села Гацка и Пиве. Двадесет седмог јуна 1941. године, погођени пријекором због ранијег враћања и остављања многих људи, жена и дјеце на милост и немилост усташама, прикупило се око 300 Пивљана, претежно из Жупе Пиве, који су, заједно са борцима из околине Гацка и Голије, напали усташки гарнизон у Автовцу, који је бранило око 200 усташа. Послије вишечасовне борбе у ноћи 27/28. јуна, усташе су напустиле гарнизон и повукле се у правцу Фазлагиха Куле, а припремиле су повлачење и гарнизона Гацко, у коме је било много више усташке војске. Била их је ухватила стра-

ховита паника. Они сами у свом извјештају кажу да је нас било око 1500. Усташе су добили у помоћ два авиона, али је један од њих оборен. Затим су тражили помоћ од италијанске команде из Требиња и Билеће. Отуда им је стигла хитна помоћ од око 100 камиона пуних војске. Наша војска је напала и ту колону Италијана и, према њиховим извјештајима, нанијела им губитке од око 18 мртвих и рањених. На нашој страни, од Пивљана, погинула су три добра борца: Јаков Адић, Војин и Гаврило Додери, а неки су рањени.

САРАДЊА УСТАНИЧКИХ И ПАРТИЗАНСКИХ СНАГА
ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА И СЕВЕРОИСТОЧНЕ
ХЕРЦЕГОВИНЕ У РАТНОЈ 1941. ГОДИНИ

I

Сарадња устаничких и партизанских снага дурмиторског краја и источне Херцеговине почела је од првих устаничких пушака, које су, почетком јуна 1941, зауцале у Доњем Дрежњу, Казанцима, Степену у Јасенику. У тим најтежим и најцрњим данима у историји наших народа, када се скоро цела Европа налазила под фашистичком окупацијом и када се српски народ у источној Херцеговини нашао у опасности да буде физички уништен, знатан број наоружаних људи из дурмиторског краја, са својим суседима из Голије и Бањана, похитао је у помоћ угроженом херцеговачком становништву, као што су то чинили и њихови преци у прошлости.

Непосредно после окупације Југославије и проглашења тзв. Независне Државе Хрватске, у коју је укључена и Босна и Херцеговина, обнародована су начела усташког покрета и донесен низ законских одредаба којима је озакоњен најсуровији облик фашистичког терора, коти је по стравичним злочинима убрзо надмашио своје нацистичке узор. На удару се нашло читаво српско становништво, затим Јевреји и Цигани „као ниже расе“, а затим сви антифашисти и родољуби, без обзира на националну припадност. Читава села су преко ноћи остајала пуста, јер је њихово становништво одвођено у сабирне логоре, клано и бацано у јаме, или пак протеривано у Србију. Територије НДХ чишћене су у тесној сарадњи са немачким окупаторима; споразум у Загребу од 4. јуна 1941. дао је о томе и званичну форму.

Масовни усташки злочини у источној Херцеговини почели су 1- јуна 1941. У освит тога дана, група усташа, махом пропалих

студената, похапсила је у Требињу и најближој околини око 30 људи и одмах стријељала деветорицу, а остале стрпала у затвор; „стријељање је извршено у непосредној близини њихових кућа на јавном месту“. Сутрадан, 2. јуна, одведено је из требињског затвора 14 људи у село Придворце и ту на зверски начин поубијано и бачено у јаму (само је један успео да побегне).¹ Истога дана, група од 70 усташа, са натпоручником Фрањом Сударом на челу, упала је у село Удрежње, код Невесиња, и на свиреп начин поубијала 27 лица, не разликујући младо ни старо, немоћно и нејако. На овај злочин народ Невесиња је већ сутрадан, 3. јуна, одговорио оружаним отпором: око 40 наоружаних сељака из Доњег Дрежња (село на југоисточном рубу Невесињског поља), под командом Обрена Ивковића, дочекало је пушчаном ватром патролу од 20 „заштитних ловаца“, која је пошла да хапси и убија недужне људе, и натерало је у бекство. Тек пред вече, када је из Невесиња стигло око 300 усташа, домобрана и жандарма, непријатељ је заузео и до темеља спалио Доњи Дрежањ, у коме је тога дана планула „друга невесињска пушка“.²

Из овога првог оружаног отпора почела се рађати идеја о општем оружаном устанку против усташке власти. Мада у том тренутку нису могли очекивати никакву помоћ било са које стране, изузев из суседне Црне Горе, већина људи у источној Херцеговини је сматрала да се опасност од потпуног уништења може избећи једино оружаним отпором. Убрзо се показало да је то било једино спасоносно решење.

Наиме, ноћу између 4. и 5. јуна, јаке усташке снаге блокирале су село Корита и на превару похватале око 160 људи, повезали их у жицу и одвезле до Коритске јаме на Кобиљој глави, где су их зверски поубијале (махом маљевима) и сурвале у провалију.³ Вест о трагедији села Корита муњевито се пренела кроз гатачка и билећка села, као и у пограничне пределе Црне Горе. Појавили су се и живи сведоци: пет унакажених људи, који су, пошто су стицајем околности живи извучени из јаме, испричали окупљеном народу стравичне призоре масакрирања људи на рубу Коритске јаме, која је постала заједничка гробница Сворцана, Бјелица, Глушаца, Миловића, Носовића и др. Сада више није било никакве сумње у оно што се до тада шапатом говорило — да усташе масовно убијају ухапшене Србе. Страх је одједном нестало. Иако су знали да се иза усташа налазе нацистичка Немачка и фашистичка Италија, људи су зграбили скривено оружје и неустрашиво кренули на усташке жандармеријске станице (оружничке постаје), које су се на-

¹ Архив Војноисторијског института, кут. 143, рег. бр. 4/1—5 и 8/1—2 (у даљем тексту: Архив ВИИ).

² Архив ВИИ, кут. 171а, рег. бр. 30/1—1; Обрен Ивковић, *Невесињска пушка*, Зборник Херцеговина у НОБ, Београд 1965, стр. 93—95.

³ Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 8/12—2.

лазиле у близини црногорске границе. Већ 6. јуна пристигла им је и прва помоћ — група наоружаних бораца из Пиве, Голије и Бањана, што је силно подигло борбени морал устаника. Током 6. и 7. јуна нападнуте су и заузете жандармеријске станице (у Казанцима, Степену и Јасенику, и растерана усташка стража која се налазила у селу Врби. О томе се у извештају среског начелника (котарског предстојника) из Гацка, између осталог, каже:

„Седмог липња т. г., Црногорци у заједници са домаћим Србима пограничарима организовали су напад већег стила који је отпочео истовремено на три оружничке постаје и то: Казанце, Јасеник и Степен. Оружници су били принуђени да се повуку према Автовцу, а нападачи су опљачкали оружничке постаје, те двојицу оружника су убили, а тројицу уташа су тешко ранили: отворила се битка на линији од оружничке постаје Јасеник па све до Корита, те је трајала цијелог дана. Међутим, пред вече је стигла једна сатнија наше војске из Билеће, те је нападача протерала од Корита и Степена према планини Сомини ..“⁴

Тако су почеле прве устаничке борбе српског становништва у источној Херцеговини против усташког геноцида, а не „један шовинистички обрачун изазван усташким зверствима“, како се истиче у реферату једног учесника на научном скупу одржаном у Дрвару од 7. до 9. октобра 1971. године.⁵ Другог избора није било, није се могло чекати ни на какве директиве и позиве, јер је ваљало спашавати голе живе људи, жена, деце — читавог становништва.

Неочекивани оружани отпор народа источне Херцеговине изазвао је изненађење и пометњу у усташким редовима. Котарски предстојници, усташки повереници и логорници, домобрански и оружнички заповедници из горње Херцеговине — слали су поглавниковом Главном стану телеграм за телеграмом с молбама и захтевима за упућивање појачања. У Херцеговину су похитали високи усташки функционери — Андрија Артуковић, Јуре Францетић и Мијо Бабић. Пошто нису имали довољно снага да умире побуњена села, они су организовали масовно убијање незаштићеног градског и сеоског становништва које се налазило у усташком домашају. Тако је у граду Невесињу и његовој најближој околини током јуна убијено 170 људи; из љубињске општине бачено је у јаму Капавицу 120 људи, док је њих 50 успело да побегне; у Мостару је за врло коатко време убијено око 300 људи, жена и деце; у Стоцу и најближој околини 250; у Дабарском пољу 230. Према извештају ус-

⁴ Архив ВИИ, кут. 171а, рег. бр. 36/1.

⁵ Вид. Обг>ад Бјелица, *Сарадња устаника и народа Црне Горе и Херцеговине јун 1941 — мај 1942. године, зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине*, Сарајево 1973, стр. 303.

ташког среског начелника Џајића, у Чапљини је поубијано (бачено у јаме и реке) 1.600 лица. Двадесет трећег јуна усташе су бациле у јаму Ржани до 177 људи из Поповог поља, док су тројица успела да побегну.⁶ Истога дана јаке усташке снаге, под командом натпоручника Судара, покушале су да у рејону данашње гатачке општине очисте гранични појас према Црној Гори, али су код села Пржина дочекане пушчаном ватром устаника, којима су и овога пута притекли у помоћ борци из пограничних црногорских села, и натеране у бекство; на бојишту су оставиле четворицу мртвих, међу којима и познатог усташког емигранта Звонка Поспишила. Поражене усташе искалиле су свој бес над голоруким становништвом из села Зборне Гомиле, Автовца и Врбице, као и над беспомоћним људима који су се одраније налазили у гатачком и автовачком затвору; масакрирано је преко 70 људи, жена и деце.⁷

У таквој ситуацији, вест о уласку Совјетског Савеза у рат изазвала је незапамћено одушевљење и борбено расположење народа Херцеговине, које се, 24. јуна, претворило у општи устанак. Пламен устанка је најпре захватио невесињски срез и убрзо се проширио на друге крајеве источне Херцеговине. Невесињски устаници су, 24. јуна, заузели жандармеријске станице у Лукавцу, Риљима и Моринама, ликвидирали једну усташку патролу у селу Шипачну, пресекли пут Мостар — Невесиње и, око 16 часова, напали Невесиње, али нису успели да га заузму. У првом нападу на град, који је бранило око 700 усташа, домобрана, жандарма и наоружаних мештана, учествовало је око 600 устаника, од којих 400 с пушкама. Други напад на Невесиње извршен је 25. јуна изјутра. Устаничке снаге које су нападале са Грепка продрле су у град. Али, будући да нису могле да заузму утврђену Кнежачу и Војни логор, поново су биле присиљене да се повуку на полазне положаје.⁸ Телеграм пуковника Прохаске, у коме се каже: „Данас у 10 сати наоружани побуњеници ушли су у Невесиње“,⁹ изазвао је запрепашћење и узбуну у Главном усташком стану. Убрзо је уследила интервенција јаким усташко-домобранских снага из Мостара, Стоца и Сарајева, па су главне устаничке снаге биле принуђене да одустану од новог напада на Невесиње и да поседну положаје за одбрану Невесињског поља у Бишини, на Трусини и Моринама, где су крајем јуна вођене жестоке борбе.

⁶ Архив ВИИ, кут. 202, рег. бр. 1/6—2; 220, рег. бр. 52/3—6; 1995, рег. бр. 3—9/6; С. Скоко и М. Граховац, *Устанак у источној Херцеговини 1941*, „Политика“ од 20. до 30. новембра 1971.

⁷ Архив ВИИ, кут. 85, рег. бр. 1'17; 143а, рег. бр. 8/12-2; 28, рег. бр. 1/11; 1995, рег. бр. 2-8/1.

⁸ Бранко Ковачевић, Саво Скоко, *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, Историја радничког покрета, Зборник радова 1, Београд 1965, стр. 89—168.

⁹ Архив ВИИ, кут. 84, рег. бр. 4/47-1.

За то време гатачки устаници, са борцима из Пиве, Голије и Бањана, ужурбано су се припремали за напад на Автовац и Гацко. „Обруч се стеже око Гацка и Автовца и одметници се спремају да нападну поменута мјеста“ — каже се о томе у извештају командира жандармеријског вода у Гацку натпоручника Јосипа Маркуса. — „Са наших положаја видимо непријатеље како се пребацују и организују. Сви Срби, који се нијесу прије одметнули, побјегли су у гору и придружили се устаницима...“¹⁰

Сви покушаји непријатеља да деблокира Автовац и Гацко били су узалудни. Домобранске снаге, које су 26. јуна упућене из Билеће у помоћ сатнији која се налазила у Автовцу, дочекане су на Кобиљој глави пушчаном ватром и ручним бомбама и натеране у бекство; том приликом заробљено је 9 домобрана, који су разоружани и пуштени на слободу.¹¹ Ништа боље нису прошли ни делови италијанске дивизије „Marche, који су, 27. и 28. јуна покушали да се преко Кобиље главе пробију у Автовац и Гацко. Ево шта је о томе записано, 28. јуна, у операцијском дневнику италијанске 2. армије:

„Командант 6. корпуса данашњом депешом 1478 у 10,30 часова јавља да су увече 27. и изјутра 28. јуна камиони дивизије „Marche“ били обасути пушчаном ватром и ручним бомбама између села Корита и Степена, на пола пута између Билеће и Гацка. На нашој страни 3 мртва и 16 рањених. Наређено чишћење зоне“.¹²

О овом првом судару херцеговачких устаника са италијанским трупима, у извештају немачког опуномоћеног генерала у Загребу Хорстенауа Врховној команди Вермахта се, између осталог, каже:

„Са италијанске стране упућена је из Билеће једна истурена јединица од два батаљона на камионима за Автовац. На оба батаљона је отворена ватра, тако да су се они одмах вратили на полазне положаје. Италијански командант дивизије у Мостару је због таквог држања својих трупа веома љут и има намјеру да учествује са јачим снагама у акцији око завођења мира и реда... Војно руководство НДХ, које жели да по могућности избегне већу италијанску помоћ, замолило ме је да им ставим на располагање 25 тенкова бивше југословенске војске, што је ионако заплењени материјал. Ја сам за ово, на своју одговорност, дао сагласност...“¹³

¹⁰ Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 4/2-1.

¹¹ Архив ВИИ, кут. 84, рег. бр. 5/14-2.

¹² Архив ВИИ, кут. 54, рег. бр. 1/2, Операцијски дневник 2. италијанске армије.

¹³ Архив ВИИ, микрофилмована грађа из националног архива у Вашингтону (у даљем тексту: микрофилмована грађа из НАВ), Т-501, ролна 264, снимак 1204.

Двадесет шестог јуна одржан је у селу Драмешини под планином Лебршником велики збор бораца из Гацка и Пиве, на коме је одлучено да се напад на Автовац, а по могућности и на Гацко, изврши 28. јуна у раним јутарњим часовима. Одлука да се управо тога дана нападне Автовац дала је повода неким историчарима да јунски устанак у источној Херцеговини назову „Видовданским устанком“¹⁴ и да тај устанак третирају као неку специфичну и изоловану појаву, а не као логичан наставак целокупног претходног развоја и отпора народа Југославије окупацији, који је све више нарастао и, захваљујући активности КПЈ, попримао организованије облике. Ако јунски устанак треба везивати за неки датум, онда је то, сасвим сигурно, 22. јун — дан напада јашистичке Немачке на СССР. Из сачуваних усташких докумената види се да је тим устанком онемогућена усташка „Видовданска акција“, тј. масован покољ српског становништва у Херцеговини, као освета за убиство Фрање Фердинанда у Сарајеву 1914. године. У извештају Павелићевог посебног опуномоћеника генерала Лаксе од 5. јула истиче се да су се усташе припремале „да на Видовдан, 28. јуна, изврше једно опће крвопролиће, које је са собом могло повући најнеугодније последице“.¹⁵ Будући да су усташки злочини изазвали општи револт који је могао добити шовинистички и осветнички карактер, на иницијативу чланова и симпатизера КПЈ, збор у Драмешини је донео закључак да зликовце треба казнити, али да се не сме допустити пљачкање и убијање неужног муслиманског становништва.

За напад на Автовац прикупило се у селу Липнику око 400 бораца из источног дела гатачког среза и Пиве, од којих је формиран батаљон од четири чете, са одговарајућим позадинским деловима. За команданта батаљона изабран је капетан бивше југословенске војске Душан Бајагић. Автовац је бранило око 300 усташа, домобрапа и наоружаних мешана. Те снаге су поселе одраније припремљене положаје за одбрану на десној обали реке Мушнице, затим на Космаји (к. 1125) и Јовановом брду. Устаници су напали ове положаје, 28. јуна изјутра, концентрично од села Самобора, Липника и Јасеника и заузели их у првом налету. Непријатељ се повукао у неколико утврђених тачака у самој варошици, које је упорно бранио, нарочито Војни логор и Соколски дом. Међутим, када су пред вече устаници извршили други јуриш, домобранске и усташке снаге су напустиле Автовац и разбежале се на све стране. Ево шта се о томе каже у извештају команданта жандармерије (оружничко крило) из Билеће: „Двадесет осмог липња т. г., Автовац нападнут.

¹⁴ Вид.: Енвер Редић, *Политичко јединство народа Босне и Херцеговине у сјетлу устанка 1941*, зборник, 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, стр. 25.

¹⁵ Архив ВИИ, кут. 84, рег. бр. 55/3.

Наша тамошња сатнија сва разбијена. Осам домобрана дошло је 29. липња у Билећу, а за остале се не зна где су...“¹⁶

Према непотпуним подацима, у борбама које су водили херцеговачки и црногорски устаници око Автовца и Гацка од 26. до 29. јуна убијено је 38 непријатељских војника, међу којима и 6 Италијана, док је више од 50 рањено (од тога 18 Италијана) и 9 заробљено. На страни устаника погинуло је 7 бораца, од којих тројица из Пиве (Јаков Аџић, Гаврило и Војин Додер), и 10 рањено.¹⁷

Тако је, захваљујући заједничким напорима и жртвама устаничких снага источне Херцеговине и дурмиторског краја, 28. јуна 1941. године, ослобођен Автовац. Био је то највећи успех постигнут током јунског устанка, који је силно подигао борбени морал и самопоуздање устаника. Али, тај највећи успех показао је и крупне слабости самоникле организације устаника источне Херцеговине — чета народне војске. Мада је приликом уласка у Автовац један број тих чета успео да одржи дисциплину и спречи своје борце да не чине насиља, преовладавала је стихија: реваншистички елементи, међу којима је било доста људи којима су усташе побиле најближу родбину, почели су да пљачкају, пале и убијају недужно становништво (од неборачког становништва у Автовцу је страдало 11 лица). Иза устаничких чета кретале су се наоружане гомиле, које су опљачкале не само муслиманске него и српске трговачке радње. Управо због тога устаници нису искористили тренутак потпуне дезорганизације непријатеља да у току ноћи ослободе Гацко, у коме је владала општа пометња. „Право је чудо што нападачи нису искористили ову ноћ“ — каже се у извештају натпоручника Маокуса — „јер одбрана услед временских неприлика не би била дјелотворна“.¹⁸

Обавештени о паду Автовца, Италијани су, 29. јуна, упутили према Гацку 55. пук и 49. батаљон Легије црних кошуља. Устаници су испред Автовца дочекали Италијане пушчаном ватром, али су се убрзо повукли под притиском вишеструко надмоћнијег непријатеља (према извештају натпоручника Маркуса, у Гацко је, око 17 часова тога дана, стигло 100 камиона Италијана с тенковима и артиљеријом). Интервенција италијанских трупа пресекла је успешно започету заједничку акцију устаника из североисточне Херцеговине и Пиве.

Наиме, увиђајући опасност од растуће снаге устаника, немачки и италијански окупатори предузели су војне и политичке мере ради његовог гушења. Ценећи да су усташки злочини главни узрок устанка у Херцеговини, они су натерали владу НДХ да, 27. јуна, изда „Изванредну законску одредбу“, којом

¹⁶ Архив ВИИ, кут. 1436, рег. бр. 33/8.

¹⁷ Б. Ковачевић, С. Скоко, н. чл., стр. 136.

¹⁸ Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 4/2-1.

су привремено обустављени покољи српског становништва у НДХ.¹⁹ Поставља се питање откуда одједном та окупаторска „брига за Србе“, када се зна да је Хитлер, 7. јуна 1941. године, саветовао Павелићу да тзв. „српско питање“ у НДХ реши на исти начин као што он решава питање Пољака на источним границама Рајха; да су италијански команданти у Мостару, Требињу, Билећи и Невесињу били сведоци масовних усташких злочина и да су на притужбе српских грађана цинично изјављивали: „То су унутрашње ствари НДХ“. Концизан одговор на ово питање забележен је у елаборату о устанку у Југославији Ернеста Висхаупта, у коме се истиче да је „са гледишта важних војно-економских интереса које је Рајх имао у Хрватској било веома важно да се у њој одржи ред и мир“.²⁰ Овде посебно ваља истаћи да су немачки војни представници запазили да усташка политика према Србима наилази на све снажнији отпор хрватског народа. У једном извештају генерал Хорстенау посебно подвлачи: „Хрватско цивилно становништво, односно свако ко није усташа, одбија одлучно од себе њихове (усташке) злочине. Државни полицијски секретар Еуген Кватерник, син маршала, најомрзнутија је личност код становништва, без обзира на разлике у положају и на националност“. У другом извештају Хорстенау закључује да су усташе „последњих недеља безумно дивљале у граду и земљи и при том допринеле да се ионако не баш популарна платформа владе (НДХ) још више окрњи“.²¹ И Павелићев посебни опуномоћеник генерал Лакса је сматрао да су немири у Херцеговини изазвани „дивљачким и нечувеним поступцима“ усташа. „Највећи дио српског пучанства“ — истиче он — „побјегао је са оружјем у кршове, планине и шуме, ријешен да радије умре смрћу достојног човјека, него да буде код куће злостављан и тучен до бесвести“.²² Лакса на крају извештаја закључује да су безумни поступци усташа оставили тежак утисак не само на становништво него и на војску (домобранство).

Италијански окупатори, у чију је окупациону зону била укључена источна Херцеговина, предузели су, поред политичке и енергичну војну акцију. Командант 2. армије Виторио Амброзио наредио је, 30. јуна, команданту 6. алмијског корпуса „да репресија против српских бунтовника (у Херцеговини) треба да се поведе са највећом енергијом и у кратком временском периоду, стрељајући на лицу места бунтовнике“.²³ У духу ове на-

¹⁸ Вид.: Архив ВИИ, микрофилмована грађа из НАВ — Т-501, ролна 266, снимци 000335 — 340, *Хрватски народ*, бр. 133/1941 (друго издање).

²⁰ Архив ВИИ, кут. 70, рег. бр. 18/1-9.

²¹ Архив ВИИ, микрофилмована грађа из НАВ-Т-501, ролна 264, снимци 11333—1134.

²² Архив ВИИ, кут. 84, рег. бр. 55/3.

²³ Архив ВИИ, кут. 54, рег. бр. 1/2, *Операцијски дневник италијанске 2. армије*.

редбе, предузета је почетком јула координирана акција италијанских и усташко-домобранских снага ради гушења устанка, у којој је учествовало око 10.000 људи, с тенковима и артиљеријом. Италијанске трупе (55. пук дивизије „*Marche*“, са четом лаких тенкова и дивизијом артиљерије) наступале су у захвату комуникације Требиње — Билећа — Гацко — еело Фојница; домобранска Невесињска бригада (громада) упутила је један део снага правцем Невесиње — Гацко, а други део преко Трусине ка Берковићима ради спајања са усташким снагама које су надирале од Стоца; трупе Босанског дивизијског подручја наступале су општим правцем Калиновик — Морине — раскрсница путева код села Плужина, одакле су скренуле у правцу Гацка. И поред пожртвованог отпора, устаничке снаге нису могле да зауставе наступање вишеструко надмоћнијег непријатеља. У жестоким окршајима код села Плужина и на Трусини усташке и домобранске снаге су претрпеле тешке губитке: поред осталих, погинули су поглавни побочник Мијо Бабић, познати усташа Антун Погорелац и бојник Стјепан Павичић. Тек 7. јула спојиле су се италијанске и домобранске снаге код села Фојнице.²⁴

Пошто се на северу налазило јако усташко упориште Борач,²⁵ становништво Површи (територија од реке Врањаче на истоку до планине Црвња на западу, северно од комуникације Гацко — Невесиње) нашло се у изузетно тешкој ситуацији, принуђено да напусти своја села и да се повлачи према црногорској граници. Непријатељ предузима хитне мере да спречи то повлачење и у том циљу ангажује, поред осталих снага, и потерна одељења из Фоче и Калиновика и усташке снаге из Горњег Борча (у то време у Борчу се налазило око 500 добро наоружаних усташа), које упућује правцем Врањски до — с. Мрђеновићи — с. Грачаница. У Мрђеновићима и Грачаници, између којих је требало да се повуче становништво Површи, налазиле су се доста јаке непријатељске снаге, које су тај прелаз могле, тако рећи, ставити под унакрсну пушчану и митраљеску ватру. У тим драматичним тренуцима, када је постојала опасност да то становништво падне у руке непријатељу, поново су гатачким устаницима притекли у помоћ борци из Пиве, са Јанком Тадићем и Дреком Тијанићем на челу, који су осигурали тај пролаз и омогућили поменутом становништву да се повуче у збегове на граничном појасу. Ваља, такође, истаћи да је муслиманско становништво из села Бахора помогло својим комшија-

²⁴ Б. Ковачевић, С. Скоко, н. чл., стр. 141—147.

²⁵ Борач (Доњи и Горњи) обухвата доста пространу територију у из-
Јзорном делу реке Неретве, од планине Гредела — на истоку, до села
Улога — на западу. Горњи Борач, који обухвата источни део наведене
територије до Крупца и села Мједеника, насељен је углавном муслиман-
ским живљем (само је у селу Придворци живело 15 српских породица и
у Мједенику и Шиповици по две), док је у знатном броју села у Доњем
Борчу живело измешано српско, муслиманско и хрватско становништво.

ма Србима из суседних села Тарахин Дола и Вратла да несметано пређе опасну зону.²⁶

Повлачењем становништва устаничког подручја у збегове, наступило је затишје, које је трајало до средине августа, када ће се пламен устанка у Херцеговини разбуктати још већом снагом него у јуну. Али посебно ваља истаћи да су у јунском устанку постигнути крупни резултати: заузето је 9 жандармеријских станица (у Казанцима, Степену, Јасенику, Лукавцу, Рилима, Моринама, Фојници, Крстачама и Змијанцу) и усташко-домобрански гарнизон у Автовцу; ослобођена је доста пространа територија и избачено из строја преко 400 непријатељских војника, подофицира и официра, од којих 150 погинулих; заплењене су знатне количине оружја, муниције, и разне војне опреме; оборена су три авиона, од укупно шест колико је у то време имала НДХ.²⁷ Уништено девет камиона и два путничка аутомобила, искидане телефонске и телеграфске везе, порушени путеви и мостови и за подручје источне Херцеговине везане јаке непријатељске снаге у периоду непосредних припрема КПЈ за општи оружани устанак.²⁸

II

Иако је, до 7. јула, овладао комуникацијама, непријатељ није успео да покори побуњени народ, који се склонио у планинске пределе и наставио борбу. Истина, после првих неуспеха борбено расположење је полако почело да јењава. Из устаничке масе издваја се група првака разних грађанских политичких партија, официра и подофицира бивше југословенске војске (Петар Самарџић, Јован Драганић, Марко и Милорад Поповић, поп Радојица Перишић, Видак Ковачевић и др.), којима се нису допадале јасно изражене тежње устаника на промени друштвеног уређења које је владало у Краљевини Југославији (црвене заставе и снажно манифестоване симпатије према првој земљи социјализма Совјетском Савезу). Стога почињу да се колебају и испољавају прве тенденције пасивне колаборације с окупатором, под паролом „За сада Италијане не дирати“. Да би за ову тезу, која ће доцније постати општи став реакционарних и контрареволуционарних снага, придобили устаничке чете, које су без обзира на све тешкоће и тренутне слабости биле расположене за борбу против окупатора, они су, са својим истомишљеницима из Црне Горе, сазвали два велика збора Гачана, Пивљана и Голијана: на Брљеву и на Равном. Међутим, оба ова збора комунисти су претворили у народне митинге и договоре

²⁶ Као напомена 24.

²⁷ Архив ВИИ. микрофилмована грађа из НАВ-Т-501, ролна 264, снимак 1175—1177.

²⁸ Б. Ковачевић, С. Скоко, н. чл., стр. 163.

херцеговачких и црногорских устаника о заједничкој борби против окупатора и његових сарадника. На збору који је 2. августа одржан на Брљеву говорио је Лука Ненезић, професор из Подгорице (Титоград), који је управо у то време преузео руковођење партијским активом у гатачком срезу, а на Равном Вељко Мићановић и Обрен Благојевић. Они су у својим говорима указали да су немачки и италијански окупатори главни кривци за злочине усташа над Србима, јер су их они довели на власт, а затим оштро осудили покушаје да се борба српског народа у источној Херцеговини одвоји од борбе црногорског и других југословенских народа и претвори у истребљивачки покољ на верској и националној основи; посебно су истакли потребу заједничке борбе свих југословенских народа против фашистичких завојевача. Огромна већина учесника прихватила је те ставове, па су поменути предатни грађански политичари претрпели први јавни политички пораз.²⁹

У другој половини августа устанак у источној Херцеговини се поново распламсао. Оружаним акцијама је сада руководио Обласни војни штаб народноослободилачког покрета за Херцеговину, јер је у току јула и прве половине августа на ослобођену територију изашло из Мостара и других градова око 30 комуниста; њихова делатност у устаничким редовима убрзо се осетила. Оштре борбе вођене су дуж комуникације Требиње — Билећа — Плана — Столац, око Љубиња и Ластве, у Поповом пољу и Требињској шуми. За врло кратко време устаници су сломили отпор усташко-домобранских снага, разоружали већи део њихових посада које су обезбеђивале главне раскрснице путева и друге значајне објекте, заузели мање и блокирали веће гарнизоне. О ширини и замаху ових устаничких акција речито говоре следећи подаци: у борби код села Моска, на путу Требиње — Билећа, устаничке чете из Паника, Мируша, Баљака и Љубомира, уз помоћ Тупањског герилског одреда из Бањана и Буковичке устаничке чете из вучедолске општине, избацили су, 27. августа, из строја 139 непријатељских војника:

10 погинулих (међу којима и командант колоне бојник Елеутерије Челар), 21 рањен и 108 заробљених (95 војника, 5 официра и 8 подофицира) и заплениле 1 топ, 2 минобацача, 4 митраљеза,

11 пушкомитраљеза и 210 пушака;³⁰ на Плани и у Билећи, коју су устаници заузели ноћу између 28. и 29. августа (одржао се само војни логор), заробљена су 72 домобрана и 6 жандарма и заплењено око 300 пушака и 4 пушкомитраљеза (гарнизон у Билећи спасиле су италијанске трупе које су, 29. августа, пристигле из Црне Горе и Требиња); на Трусини је, 28. августа, разоружано 340 домобрана и заплењена велика количина наоружа-

²⁹ Вид.: Архив ВИИ, кут. 84, рег. бр. 5/52-3, кут. 1395, рег. бр. 3-21/1.

³⁰ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књ. 1, док. бр. 183, 204, 310 и 313 (у даљем тексту: *Зборник НОР*).

ња и опреме — 3 митраљеза, 5 пушкомитраљеза, 350 пушака, велика количина муниције и разне ратне опреме.³¹ Сви заробљени домобрани пуштени су на слободу, наравно без оружја. О томе се у извештају Штаба НОП одреда Босне и Херцеговине од 20. септембра 1941, између осталог, каже: „Све заробљене војнике испраћали смо после гошћења и одржаних говора, (као) и поздрава хрватском народу и нашој заједничкој борби“.³²

Међутим, у овим борбама испољили су се не само велики замах и снага устанка него и крупне слабости војне и политичке организације устаника. Шовинистички елементи су стравичне злочине које су усташе починиле над српским становништвом искористили за распаљивање непријатељства и мржње према свему што је муслиманско, с једне, и опструкцију борбе против италијанских окупатора, с друге стране. Они се удружују са својим истомишљеницима из Црне Горе и почињу да убијају недужно становништво и пале заузета муслиманска села у билећком срезу, управо тамо где није било масовних усташких злочина и где односи између Срба и Муслимана нису били лоши. Обавештен о томе, Обласни комитет КПЈ за Херцеговину одлучио је да муслиманско становништво евакуише у Билећу. То становништво је, међутим, по личној жељи, кренуло према Стоцу, у пратњи 12 наоружаних устаника. На путу између Дивина и Берковића пресрела га је група разуларених шовиниста, која је најпре присилила наоружану пратњу да се повуче, а затим зверски масакрирала готово све то беспомоћно становништво и побацала у јаму Чавкарицу, код Трусине. Том приликом убијено је око 400 људи, жена и деце, рачунајући и оне који су раније поубијани у Бечу, Ораховицама, Калцу и Фатници.³³ Пре тога у Дабру је убијено око 200 лица; „били су то готово сви досељеници који су се ту недавно населили на имања Срба који су били побегли или поубијани од стране усташа“.³⁴ У билтену Штаба НОП одреда Босне и Херцеговине од 20. септембра 1941. главна кривица за овај злочин пребацује се на црногорске комитске чете, што је неприхватљиво, без обзира на то што је међу онима који су извршили ове стравичне злочине било и црногорских комита (очигледно је да тај Штаб није имао потпуне и тачне информације о том догађају). Неприхватљива је и тврдња неких историчара да је „побуњена сељачка маса била надојена атавизмом и тражила око за око, зуб за зуб“.³⁵ Јер, ако је то тако, како објаснити чињеницу да је та

³¹ Архив ВИИ, кут. 53, рег. бр. 1/1-33; 61, рег. бр. 8/17-6; 1436, рег. бр. 49/6-1; *Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. 98; Слободан Шакота, *Прве устаничке борбе у Херцеговини*, *Зборник, Херцеговина у НОБ*, стр. 44—74.

³² *Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. 183.

³³ Асим Перван, *Фатница у првој устаничкој години*, *Зборник, Уста-нак народа Југославије 1941*, књ. V, Београд 1964, стр. 802—814.

³⁴ *Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. 204.

³⁵ *Историја народа Југославије* (Иван Божић, Симо Ћирковић, Мило-рад Екмечић, Владимир Дедијер), Београд 1972, стр. 477.

иста сељачка маса пуштала на слободу све заробљене домобране и да у току јунског устанка, све до заузимања Муља и Автоца, није било ни једног покушаја насиља и пљачке над муслиманским становништвом. Напротив, устаничка чета из села Југовића поставила је стражу код својих комшија Муслимана Југа да би их заштитила од самовоље шовинистичких елемената. У селу Братачу устаничке страже су чувале Муслимане Мураспахиће, у селу Грабовици Кевеље, у Оцаку Шаранчиће. У селу Плужинама устаници су од Муслимана одузели оружје које им је поделила усташка власт, али никога нису дирали. Злочине у Дабру није извршила „побуњена сељачка маса“, него релативно мали број шовиниста, будућих сарадника окупатора, односно четника Драже Михаиловића. У поменутом извештају Угљеше Даниловића наводи се да је „општи покољ у селу Берковићима извршила чета наредника бивше југословенске војске Вјекослава (Владе) Турића, састављена, углавном, од људи којима су побијене породице“.³⁶

У то време на територију гатачког среза дошао је Никшићки герилски одред (око 80 добро наоружаних бораца), са командантом Радојицом Рончевићем (капетан бивше југословенске војске) и политичким комесаром Љубом Вушовићем на челу, као и две чете Пивљана, којима су командовали Јанко Тадић и Душан Бајагић. Са Никшићким герилским одредом дошла су и два члана Окружног комитета КПЈ за Никшић — Крсто Попивоца и Вељко Зековић. Непосредно после доласка ових снага приступило се припремама за напад на Гацко, Грачаницу и Кулу Фазлагиха. У оквиру тих припрема образовани су (на збору у Десивоју) Народно веће и Штаб народноослободилачке војске среза гатачког. Народно веће сачињавало је 16 угледних људи, а Штаб народне војске представници свих војних јединица које су се припремале за напад на Гацко (Никшићки герилски одред, две чете Пивљана и једна чета Гачана). Устаничке чете из Гатачке Површи требало је да држе положаје према Горњем Борчу, где се под командом усташа налазило око 600 наоружаних људи, а оне источно до пута Корита — Автоца, са снагама из Голије и Бањана, да нападну и заузму Кобиљу главу и Степен, а потом да врше демонстративни напад на Кулу Фазлагиха ради везивања тамошњих усташких снага до заузимања Гацка. Остале устаничке чете из гатачког среза имале су задатак да ликвидирају домобранску посаду у селу Надинићима, затворе правац Невесиње — Гацко и спрече непријатеља да упућује појачања опседнутом Гацку.³⁷

Акција је почела ноћу између 30. и 31. августа нападом устаника на домобранске посаде на Кобиљој глави и Степену. После краће борбе чета која је држала Кобиљу главу повукла се

³⁶ *Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. 204.

³⁷ С. Шагота, н. чл., *Херцеговина у НОБ*, стр. 66 и 67; Архив ВИИ, кут. 1995, рег. бр. 2-24/1 (Стенографске белешке учесника НОР-а).

у Гацко, а чета са Степена на Сарића греде код Куле Фазлагиха. Истога дана група устаника дочекала је усташки аутобу? који је, у пратњи једног камиона домобрана и усташа, ишао из Гацка за Невесиње. Том приликом убијено је 6 усташа, док је 9 домобрана разоружано, а потом пуштено да аутобусом настави пут за Невесиње. Непосредно после тога, устаници су принудили посаду села Надинића (получета домобрана) да се повуче у Велику Грачаницу, недалеко од Гацка. До 4. септембра извршена је блокада Гацка и Грачанице; општи напад на ова места требало је да се изврши ноћу између 5. и 6. септембра.³⁸

Суочене са очигледним припремама устаника за напад на Гацко, усташко-домобранске снаге, су, после првог демонстративног напада на Гацко који је извршен 31. августа, затражиле помоћ из Билеће, Невесиња и Горњег Борча. Поред тога, 5. септембра изјутра, извршиле су снажан противнапад у правцу Вишњева и Крварева, у садејству са усташким снагама из Борча, које су, наступајући преко Врањског дола ка селу Грачаници, нападе устаничке чете с леђа и принудиле их на повлачење. Уз пут су опљачкале и попалиле села Крварево, Вишњево и Малу Грачаницу. У исто време, усташке и домобранске снаге из Гацка и Куле Фазлагиха нападе су и, после краће борбе, спалиле села Срђевиће, Меданиће и Рудо Поље; само у селу Срђевићима том приликом погинуло је 19 лица. У помоћ блокираном Гацку кренуо је тога дана и један батаљон домобрана (ојачан водом топова и минобацача) који је до тада држао раскрсницу путева код села Плужина, под непосредном командом пуковника Фрање Шимића, команданта домобранске Невесињске бригаде. Устаничке чете из села Братача, Залома, Ријеке и Колешка пропустиле су, по наговору Петра Самарцића и Јована Драганића (са њима је Шимић претходно водио преговоре), Шимићеву колону да не сметано прође према Гацку,³⁹ па је ова колона истога дана око 13 часова стигла у рејон села Фојнице (17 километара западно од Гацка). Међутим, устаничка чета села Сливаља није послушала савет Јована Драганића, већ је напала и разоружала лево бочно обезбеђење ове колоне. Том приликом заплењена су 3 пушкомитраљеза, око 50 пушака и знатне количине муниције. Управо у тренутку када је Шимићева колона стигла у Фојницу, један италијански авион је надлетао Гацко и бацао летке, у којима се домобранска посада позива да издржи до пристизања италијанских и домобранских снага које јој хитају у помоћ.⁴⁰

Сви ти догађаји охрабрили су усташко-домобранске снаге у Гацку, па су устаници који су 5. септембра увече извршили још одраније планирани напад наишли на снажан отпор. Ипак, Никшићки герилски одред и Прва пивска чета су у силовитом на-

³⁸ Архив ВИИ, кут. 152, рег. бр. 20/5-2; кут. 61, рег. бр. 20/8.

³⁹ Архив ВИИ, кут. 1995, рег. бр. 2-24/1 (Стенографске белешке учесника НОР-а); 220, рег. бр. 50/5-1.

⁴⁰ Архив ВИИ, кут. 61, рег. бр. 20/8.

лету заузели, око поноћи, коју 1153, која доминира над целом варошицом (према извештају команданта 4. жандармеријског пука — ова кола је два пута прелазила из руку у руке), и преко села Лазарића продрли у Гацко и заузели пољопривредну станицу. Пошто крилне чете нису, тако рећи, ни кренуле с места (десно устаничко крило је, у ствари, разбијено претходног дана), и центар се пред зору морао повући. Из заплених усташко-домобранских докумената види се да је непријатељ предузео бочни напад са Сарића греда на лево устаничко крило и принудио га на повлачење. Узроци пасивности крилних чета били су, дакле, објективне природе. У врло општој борби која је трајала целу ноћ непријатељ је, према званичним подацима, имао 16 мртвих и двоструко више рањених, док су губици устаника били неупоредиво мањи: два мртва и неколико рањених бораца. Од Пивљана погинуо је Лука Цицмил, а од Никшићана Војислав Павићевић; међу рањеним налазио се и командир Прве пивске чете Јанко Тадић.⁴¹

У готово свим објављеним радовима у којима се говори о заједничком нападу црногорских и херцеговачких устаника на Гацко, ноћу између 5. и 6. септембра, истиче се да је тај напад претрпео неуспех због „издаје“ Друге пивске чете, којом је командовао капетан Душан Бајагић. Мада је та чета доиста била неактивна, главни узрок тога неуспеха ваља тражити у неповољном развоју ситуације претходног дана, када је десно устаничко крило било присиљено да се, под притиском вишеструко надмоћнијих непријатељских снага, повлачи далеко уназад и када су усташко-домобранске снаге у Гацку добиле велико појачање из Борча и обавештење о пристизању Шимићеве колоне у село Фојнице.

III

Неуспео напад на Гацко убрзао је диференцијацију у редовима устаника, која је, као што је речено, започела још у јунском устанку. Томе је нарочито допринела нова интервенција италијанских трупа. Наиме, пошто усташко-домобранске снаге нису биле у стању да спрече развој оружаног устанка у НДХ (крајем августа усташка власт у Херцеговини налазили се на ивици слома),⁴² интервенисала је — у споразуму са владом НДХ

⁴¹ Архив ВИИ, кут. 152, рег. бр. 20/5-2; Јанко Тадић, *О неким борбама јединица Дурмиторског НОП одреда 1941 и 1942. године у североисточној Херцеговини*, „Војноисторијски гласник“ (ВИГ), бр. 3/1960.

⁴² У телеграму који је Павелић упутио Мусолинију 19. августа 1941. истиче се да су оружане снаге НДХ „нарочито у Херцеговини извршиле постављени им задатак на задовољавајући начин“. Међутим, само десетак дана доцније показало се да су управо на овом подручју те снаге, услед тешких пораза које су у међувремену претрпеле, потпуно немоћне да зауставе вал народног устанка који је све више надлазио. То недвосмислено потврђује захтев за хитну помоћ, који је командант Јадранског

— италијанска 2. армија, која је до почетка октобра преузела сву цивилну и војну власт у тзв. другој (демилитаризованој) зони⁴³ и војну област у трећој (проширеној) зони. Реокупација демилитаризоване зоне мотивисана је потребом за предузимањем „неопходних мера безбедности у циљу одбијања изненадних напада с мора и да би се апсолутно искључила могућност придоласка устаника у приморску зону“.⁴⁴

Уверени да је усташки терор отерао српски народ у шуму, Италијани су применили не само репресивне него и политичке мере ради што брже пацификације устаничког подручја. У том циљу они су, на конференцији са представницима НДХ која је одржана 26. августа у Загребу, захтевали да „од 1. септембра не сме више бити ни регуларних ни нерегуларних усташа у демилитаризованој зони“; регуларне усташке јединице морале су напустити ту зону, а нерегуларне — усташка милиција предати оружје. Италијани су, очигледно, сматрали да су усташе главни узрочници устаничког покрета. Што се тиче домобранских трупа дислоцираних у тој зони, требало је да се од 1. септембра потчине (у оперативном смислу) италијанским командама. Поред тога, на конференцији су размотрена и питања цивилне власти, јавног реда и безбедности, третмана усташке милиције и жандармерије итд. Мада су домобранске трупе декларативно третирали као савезничке, Италијани су настојали да оне у што већем броју одмах напусте демилитаризовану зону. Када се, 1. септембра, командант Јадранског домобранског подручја генерал Исер обратио команданту италијанске 32. дивизије с молбом „да се посада Невесиња појача бар једном сатнијом италијанске војске“, одговорено му је „да се генерал Амико (командант дивизије) јако љути и да је рекао да заповједник 2. армије не да помоћ док год у Мостару, Билећи, Стоцу и Гацку има хрватских чета и док усташе кољу недужне људе изазивајући револт

дивизијског подручја упутио команданту италијанске 32. дивизије, у коме се, између осталог, каже: „Моји покушаји да помогнем јако нападнуте посаде у Билећи и Плани нису успели. Ако помоћ не дође у најкраћем року ... криза и слом су неизбежни“ (Архив ВИИ, кут. 61, рег. бр. 8/14-6). И командант 6. корпуса италијанске 2. армије је сматрао „да је ширење устаничког покрета у источној Херцеговини узело забрињавајуће размере, да су снаге НДХ немоћне да му се супротставе и да су италијански гарнизони близу обале постали угрожени“, па је, 28. августа, затражио од команданта армије да му се „у циљу уништења устаничког покрета“ стави на располагање дивизија *Качатори деле Алпи*, која се налазила у Црној Гори (Вид.: Мишо Лековић, *Реаговање Италијана на устанак у Босни и Херцеговини — реокупација демилитаризоване зоне*, Зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, стр. 483).

⁴³ Северна граница друге зоне у Херцеговини ишла је линијом: Љубуша планина — Прењ — Лисац (к. 1497) — Превија (к. 1804) — с. Сливље — Бјелашница (к. 1867) — Троглав (к. 1415). У ову зону је 22. септембра укључено и Гацко, наводно због тешкоћа око одржавања саобраћајних веза с њим (Архив ВИИ, кут. 156, рег. бр. 29/6-1).

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 303, рег. бр. 4/6, Препис Мусолинијеве депеше италијанском посланству у Загребу.

и репресалије";⁴⁵ почетком августа усташе су наставиле са масовним покољима српског становништва, које су после издавања „Изванредне законске одредбе“ били привремено обустављени.

На другој конференцији, која је одржана 15. и 16. новембра у Опатији, италијански представници су захтевали: да влада НДХ изда одредбу о једној широкој амнестији „да би се људи (читати: устаници) могли вратити својим кућама“, истичући да нема пацификације без правне и имовинске сигурности; да се становништву које се врати у своја пребивалишта гарантује живот, врати одузета имовина и пружи помоћ у подизању порушених кућа; да се нижи чиновници врате у службу из које их је истерала усташка власт и да се онима који испуњавају услове за пензију дају пензије које им припадају; да се отворе школе које ће моћи да користе и српско становништво; да се динар замени куном, итд. Представници НДХ су, разуме се, прихватили све ове захтеве. Заузврат, Италијани су дозволили делатност функционера усташког покрета и образовање усташких омладинских формација у демилитаризованој зони.⁴⁶

Приступајући реокупацији друге зоне, Италијани су, прогласом који је из авиона бачен на ослобођену територију, упозорили становништво „да ће уништити свако село из кога се испали метак против њихове војске“ и позвали га да у року од 48 часова преда оружје. У прогласу је посебно истакнуто да свима онима који се одазову овом позиву и врате се својим кућама „италијанска оружана сила јамчи за њихову сигурност, за слободу и за имовину њихову“.⁴⁷

На реокупираном подручју Италијани су ставили под исти окупациони режим хрватско, муслиманско и српско становништво, укинули све дискриминационе мере које је према Србима примењивала усташка власт, дозволили да се у свим херцеговачким варошицама отворе трговачке радње и занатске радионице српских трговаца и занатлија које су биле преузели повереници усташке власти, омогућили вађење из јама и сахрањивање (уз присуство свештеника) жртава усташког терора, повели истрагу против натокорелијих усташких злочинаца (неке од њих су похапсили, а неке сменили са дужности), враћали власницима опљачкану имовину (наравно, уколико су успели да је пронађу) итд. Генерал Алесандро Лузана обишао је источну Херцеговину и одржао неколико састанака са бившим грађанским политичарима из редова Срба, Хрвата, и Муслимана. Такви састанци одржани су у Билећи, Гацку и Невесињу и у селима Са-

⁴⁵ *Зборник НОР*, том XIII, књ. 1, док. бр. 130 и 178.

⁴⁶ *Зборник НОР*, док. бр. 178 и 179.

⁴⁷ *Зборник НОР*, док. бр. 139.

мобору, Фојници и Риљима.⁴⁸ Из сачуваних италијанских и усташко-домобранских докумената види се да су на тим састанцима поменути српски грађански политичари обећали италијанским војним властима подршку у спровођењу пацификације, али су поставили и неке своје захтеве. Вероватно по њиховом наговору, генерал Лузана је, упркос поменутом споразуму у Загребу, којим је било предвиђено да жандармерија НДХ остане у другој зони и да уз италијанске карабињере одржавају јавни ред, затражио да се сви жандарми који су се за време јунских покоља српског становништва налазили на подручју гатачког и невесињског среза што пре уклоне са тог подручја.⁴⁹ Заузврат, поменути грађански политичари су слали поруке побуњеним сељацима да се покоре италијанским војним властима „до боље прилике“; група тих политичара дошла је с италијанским трупама из Боке Которске у источну Херцеговину.⁵⁰

Толерантан однос италијанских окупатора према српском становништву на реокупираном подручју источне Херцеговине резултирао је из реалне процене ситуације која је полазила од основане претпоставке да ће знатан број српских предратних грађанских политичара радије жртвовати националне него класне интересе и да, према томе, постоји могућност да се на класној основи устанички покрет разбије изнутра. Они су наиме били уверени да је у борби против усташке власти устаничка маса била јединствена — без обзира на класну припадност и политичка убеђења — зато што је била суочена са опасношћу да буде физички уништена. У првим контактима са српским грађанским политичарима, италијански официри су запазили да ти политичари не прихватају наглашене тежње устаника да оружаној борби дају не само антифашистички већ и револуционарни садржај, које су се, као што је речено, снажно манифестовале још у јунском устанку. Стога су већ тада почели да раде на издвајању присталица пропалог режима Краљевине Југославије и других десничарских елемената из редова устаника да би доцније од њих образовали квислиншке војне формације.

Поступци италијанских окупатора према српском становништву изазвали су запрепашћење и револт у усташким редовима, јер су били у супротности са расистичком политиком усташког режима под којим је то становништво третирано као „дивљач за слободан лов“. Представницима усташке власти је изгледало да Италијани не само изједначају Србе с Хрватима и Муслима-

⁴⁸ Састанку који је 26. септембра одржан у Гацку присуствовали су, од Срба: Марко Поповић, Милорад Поповић, Мирко Авдаловић, Аћим Гргур и Ђорђе Гргур, а од Муслимана: Хамид Куртовић и Абид Пргуда (Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 60/3-1).

⁴⁹ Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 46/3-6.

⁵⁰ Вид.: Радоје Пајевић, *О сарадњи контрареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини у 1941. и у првој половини 1942. године*, Зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, стр. 521.

нима већ да их чак и фаворизују. На другој страни, толерантан однос италијанских војних власти према српском становништву, без обзира на то што су те власти по кратком поступку стрељале све оне устанике које су ухватили под оружјем, изазвао је недоумицу и превирање у редовима устаника у погледу даљег вођења оружане борбе, односно њеног усмеравања против италијанских окупатора. Јер, ваља имати на уму чињеницу да је српско градско становништво у Херцеговини доживело реокупацију као заштиту од физичког истребљења коме је било подвргнуто под усташком влашћу. Стога је оружана борба, иако су за њу постојали повољни услови — устаничке снаге су заплениле знатне количине оружја и стекле драгоцено ратно искуство — после доласка италијанских трупа сасвим престала. Становништво се вратило својим кућама, изузев неких крајева столачког и љубињског среза. Наступио је период затишја, које је у североисточној Херцеговини трајало све до децембра 1941, али су сви позиви италијанских војних власти да се преда оружје били узалудни: сељаци су се опрезно држали својих села и бојкотовали све те позиве. О томе се у поменутом извештају Угљеша Даниловића, поред осталог, каже: „Српско сељаштво, које чини огромну већину у источној Херцеговини, непријатељски (је) расположено према окупатору, види у њему главног кривца за покоље над Србима и не помишља да се разоружа. Оно готово и не силази у градове, није вољно да призна никакву власт одатле“.⁵¹ Ово потврђује и извештај команданта 4. жандармеријског пука од 30. септембра 1941, у коме се истиче „да од дана прогласа (команданта италијанске 2. армије) ни један гркоисточњак није предао оружје“.⁵²

Пошто италијанске трупе нису залазиле у села, и после реокупације демилитаризоване зоне у источној Херцеговини је постојала пространа слободна територија, на којој се одвијао врло интензиван политички рад.⁵³ Посебна пажња је посвећена организационом сређивању устаничких јединица и њиховом постепеном реорганизовању у партизанске чете и батаљоне, спречавању покоља на верској и националној основи, разобличавању лукаве политике италијанских окупатора, савлађивању отпора колебљивих, опортунистичких и прочетничких елемената и не-

⁵¹ *Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. бр. 204.

⁵² Архив ВИИ, кут. 143а, рег. бр. 60/3-1.

⁵³ У извештају Штаба НОП одреда Босне и Херцеговине о томе се, поред осталог, каже: „Читав билећки срез је слободан и добро наоружан. Једина власт је наша народна војска. Сада се проводи унутрашње уређење — врши се избор народних судова и сеоских старешина, као и органа народне власти“ (*Зборник НОР*, том IV, књ. 1, док. бр. 183). Слична је ситуација била и у осталим срезевима источне Херцеговине. О томе речито говори и извештај котарског предстојника у Гацку од 11. септембра 1941, у коме се истиче да се 75% гатачког среза налази у власти устаника (Архив ВИИ, кут. 213, рег. бр. 12/6-1).

посредних припрема за поновно распламсавање народноослободилачке борбе.

Пошто је реорганизација народне војске у партизанску вршена демократски, на народним зборовима, састанцима и конференцијама којима је присуствовало готово целокупно становништво, била је то прилика за јавно изношење и конфронтације различитих идеја и концепција: од бескомпромисне борбе свих народа Херцеговине (не само српског) против окупатора и његових сарадника, коју су заступали комунисти и њихови бројни симпатизери, до тезе да у конкретној ситуацији нема смисла изазивати Италијане, који штите српски народ од усташког покоља, да прво треба очистити „Турке“ па тек онда са сигурном позадином ударити на окупатора, коју су заступали поборници четничког покрета. Ову тезу заступали су само екстремни елементи, потпомогнути од својих истомишљеника из Црне Горе,⁵⁴ док су они умеренији, као Петар Самарџић, Марко Поповић и др., још тада, уз помоћ и вероватно по наговору Италијана, покушавали да нађу заједничку платформу за споразум са муслиманском буржоазијом о заједничкој борби против растућег утицаја КПЈ на српске и муслиманске масе у Херцеговини.⁵⁵ Да

⁵⁴ На скупу у Љесковом Дубу, код Фојнице, капетан Радојица Рончевић је, према забелешци капетана Данила Салатића, поред осталог, рекао:

„Долазим из Црне Горе. Као официр који је положио заклетву краљу и отаџбини не могу у овим данима да седим скрштених руку. Краљ није у земљи, али је ту народ и отаџбина и мени је дужност да радим и борим се за њих. У Црној Гори, по мом мишљењу, није сада време ни за какву борбу. Код вас овде у Херцеговини је други случај. Ви живите заједно с Турцима и Хрватима. Они су вам много зла нанели, а наносиће вам га и убудуће ако једном засвагда с тим не расчистите. Ја вам се стављам на располагање. Могу довести око 4.000 Црногораца да вам помогне да очистите Борач и Кулу Фазлагиха“ (Архив ВИИ, кут. 201, рег. бр. 8/2).

⁵⁵ Интересантно је напоменути да се у већини радова, који се у целини или делимично односе на ову тему, истиче да су Италијани „распалаљивали мржњу у разрачунавање између Срба и Муслимана“, на реокупираном подручју источне Херцеговине, и да су Петар Самарџић и Марко Поповић били главни заговорници „крсташког похода против Муслимана“. Међутим, из сачуваних италијанских, усташко-домобранских и четничких докумената јасно се види да су Италијани још тада настојали да уједине све реакционарне и контрареволуционарне снаге, без обзира на националну припадност, у јединствен фронт за борбу против НОП-а; у том циљу њихови официри су одржавали састанке са предратним политичким првацима из редова свих националности, а доцније обједињавали дејства четничких и усташко-домобранских јединица. Из тих докумената се, такође, види да су Петар Самарџић и Марко Поповић покушавали да нађу *modus vivendi* с муслиманском буржоазијом ради заједничке борбе против НОП-а, и да су се ради тога супротстављали онима који су заговарали покољ Муслимана. У том циљу Петар Самарџић је покушавао да у невесињском срезу формира муслимански четнички батаљон. Сличну политику водио је и Марко Поповић. У извештају котарског предстојника у Гацку Папежа, од 11. априла 1942, каже се да су код њега дошли представници околних муслиманских села заједно са четничким главарима и

би сузбило покушаје екстремиста да оружане акције устаника каналишу страпутице, руководство НОП-а у источној Херцеговини било је принуђено да привремено „бремза“ те акције и да главну пажњу посвети политичким припремама за заједничку борбу Срба, Хрвата и Муслимана против италијанских окупатора, сматрајући, не без разлога, да од правилног решења тога питања зависи будућност НОП-а у Херцеговини.⁵⁶ Био је то веома тежак и сложен задатак, јер треба имати у виду чињеницу да је већина устаника била уверена да Италијани доиста неће поступати са Србима онако као што су поступале усташе, и да су односи између Срба и Муслимана, после масовних злочина усташа над Србима и масакрирања муслиманског становништва у Дабру, били толико лоши да је секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину Миро Попара сматрао да се у гатачком срезу „апсолутно неће моћи избећи покољ на верској линији“.⁵⁷

Пошто је у то време партијска организација у источној Херцеговини била сувише малобројна, затражена је помоћ од ПК КПЈ и Главног штаба за Црну Гору. У духу тог захтева, на територији североисточне Херцеговине боравили су (привремено или стално) Радоје Дакић, Крсто Попивода, Вељко Зековић, Обрен Благојевић, Вељко Мићановић, Лука Ненезић, Јанко, Тадија и Радоје Тадић. Почетком новембра Окружни комитет КПЈ за Никшић упутио је у гатачки срез Блажа Ђуричића, пореклом Гачанина. Боравак ових другова у североисточној Херцеговини, управо у периоду када је устанички покрет западао у кризу, имао је изузетан значај како за разоткривање и јавно раскринкавање деструктивне делатности прочетничких елемената, који су оружану борбу скретали у погрешном правцу, тако и за јачање и учвршћење партијске организације, завођење реда и дисциплине у четама народне војске и њихово реорганизовање у партизанске чете и батаљоне. Ваља, међутим, истаћи да у том периоду на подручју североисточне Херцеговине није било никаквих герилистичких одреда из Црне Горе. Ово је потребно нагласити због тога што се у извештају штаба Херцеговачког НОП одреда од 2. октобра погрешно наводи да се на територију гатачког среза „још увек налази пет герилистичких одреда из Црне Горе“⁵⁸ и што неки историчари овај нетачан податак узимају као неоспорну чињеницу. Треба, такође, посебно истаћи да су се у том периоду најугроженија села у североисточној Херцеговини снабдела знатном количином оружја и муниције из пограничних

предложили најтешњу међусобну сарадњу ради заједничке борбе против партизана и да је на све присутне дубок утисак оставила следећа изјава Марка Поповића: „Котарски предстојник није само предстојник вас муслимана у овом крају, већ је он и наш предстојник, јер смо и ми грађани ове државе“ (Вид.: С.Скоко, н. ф., „Политика“ 3-8. маја 196?).

⁵⁶ Зборник НОР, том IV, књ. 2,

док. бр. 4.

⁵⁷ Зборник НОР, том IV, књ. 1,

док. бр. 98.

⁵⁸ Зборник НОР, том IV, књ. 2,

док. бр. 4.

крајева Црне Горе. Истина, то оружје је махом куповано (људи су давали чак и по два вола за једну пушку), али је и најскупља продаја третирана као поклон. Тако, на пример, када је група људи из села Југовића донела из Црне Горе један пушкомитраљез, за који је дала 7 овнова, у селу је настало опште весеље, баш као да су довели младу невесту. Вест да је Дукица Граховац, командир устаничке чете у селу Лукавцу, добио, као поклон од комуниста из Грахова, 1 пушкомитраљез, 8 пушака и 1.000 метака⁵⁹ — ојачала је његов ауторитет међу невесињским устаницима и на тај начин допринела њиховом одређивању за НОП; у једном извештају Јована Драганића Дражи Михаиловићу истиче се да су у јесен 1941. две трећине устаника доњег дела невесињског среза остале уз Дукицу Граховца, а само једна трећина уз Петра Самарцића.⁶⁰

Захваљујући помоћи коју су поменути другови из Црне Горе пружили партијској организацији у североисточној Херцеговини, доласку тројице шпанских бораца (Петар Драпшин, Јаков Барух и Анте Шарић), изласку више група комуниста и скојеваца из Мостара и других градова на ослобођену територију и доласку групе инструктора ПК КПЈ за Босну и Херцеговину (Угљеша Даниловић, Лепа Перовић и Миле Перковић), учвршћење партијске организације и реорганизовање народне војске у партизанске чете и батаљоне, упркос свим тешкоћама, одвијали су се успешно. До краја 1941. године на територији Херцеговине деловало је пет среских, један месни и два окружна комитета КПЈ (један у источној, а други у западној Херцеговини), са укупно 400 чланова Партије — 300 на ослобођеној и 100 на неослобођеној територији. У исто време, формирано је и пет среских комитета СКОЈ-а и Окружни комитет СКОЈ-а за источну Херцеговину.⁶¹ Осмог септембра формиран је Коњички партизански батаљон, који је већ у октобру имао 3 чете. Од бораца из невесињског, билећког, столачког, требињског и љубињског среза формирана су, током септембра, три партизанска батаљона, који су у свом саставу имали 28 чета. Почетком новембра и у гатачком срезу је формиран први партизански батаљон од 6 чета. Деветнаестог септембра формиран је у селу Фатници (билећки срез) штаб Херцеговачке бригаде, који је убрзо преименован у штаб Херцеговачког НОП одреда. До краја 1941. године Херцеговачки НОП одред је у свом саставу имао 10 партизан-

⁵⁹ То је оружје поклоњено средином августа 1941. године (Вид.: Стево Ковачевић, *Борбе и акције на ширем подручју Грахова у августу и септембру 1941*, ВИГ, бр. 1/1963).

⁶⁰ Архив ВИИ, кут. 202, рег. бр. 49/1.

⁶¹ Вид.: Ђорђе Пиљевић, *Херцеговина 1941, Зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине*, стр. 237.

ских батаљона, са укупно 60 партизанских чета.⁶² Упоредо са формирањем партизанских чета и батаљона стварани су и сеоски народноослободилачки одбори, као органи нове — револуционарне народне власти на ослобођеној територији.

У међувремену, почеле су и оружане акције Херцеговачког НОП одреда против италијанских окупатора, најпре око Билеће и Требиња, а касније и у осталим крајевима источне и северне Херцеговине.⁶³

IV

После тромесечног затишја, крајем 1941. ситуација у североисточној Херцеговини нагло је почела да се заплиће. Петог децембра Италијани су предали Фочу и Горажде четницима Драже Михаиловића, који су током децембра 1941. и у првој половини јануара 1942. године извршили репресалије над муслиманским становништвом у тим срезovima.⁶⁴ Бежећи испред четника, око 700 наоружаних припадника муслиманске милиције склопило се у Горњи Борач (обухвата следећа села: Зуровићи, Шумиће, Бундиће, Луку, Јабуку, Шиповицу, Содере, Стамбелиће, Игри, Лазе, Мелечиће, Лончаре, Придворицу, Поде, Мједеник и Почеље), где су се на челу милиције налазиле усташе, који су одраније успели да закрве та муслиманска са околним српским селима. Тако је Горњи Борач, у коме се стицајем разних околности нашло преко 2.000 добро наоружаних људи, под командом окорелог усташког злочинца Маријана Бановца и његових блиских сарадника, претворен у једно од најјачих упоришта НДХ у источној Херцеговини, одакле су вршени дрски испади у околна подручја — према Гацку, Невесињу, Калиновику и Фочи. Била је то уједно и тампон-зона између ослобођених крајева Босне, Херцеговине и Црне Горе и истурена баријера која је, од дана када су у овим крајевима запуцале прве устаничке пушке, везивала за себе јаке устаничке снаге и олакшавала положај опседнутим италијанским и усташко-домобранским гарнизонима у Гацку, Невесињу, Калиновику и Фочи.⁶⁵ Мада су се уста-

⁶² До краја 1941. године у Херцеговини су формирани следећи партизански батаљони: „Невесињска пушка“, „Владимир Гаћиновић“, Билећки, Гатачки, Столачки, Ситнички, Коњички (у саставу Калиновичког НОП одреда), „Неђо Чабриновић“, „Лука Вукаловић“ и „Шести јун“ (Ђ. Пилевић, н. чл., 240 н. чл., стр. 240 и 241).

⁶³ Вид.: Слободан Шакота, Радомир Петковић, *Дејство партизанских јединица у Херцеговини против окупатора, усташа и четника (новембар 1941 — мај 1942)*, ВИГ, бр. 3/1961; Стево Ковачевић, *Борбе на подручју Грахова, Ластве и Зубаид крајем новембра 1941*, ВИГ, бр. 3/1967.

⁶⁴ *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945*, Београд 1964, стр. 168.

⁶⁵ Вид.: Јован Вујошевић, *Припреме и ликвидација усташког упоришта Борач априла 1942*, ВИГ, бр. 5/1952; Саво Скоко, *Како је уништен усташки „Алказар“*, фељтон објављен у „Политици“ од 3. до 8. маја 1961.

ше из Борча и раније залетале у околна села и терорисале не-
дужно српско становништво, њихова активност је почетком де-
цембра осетно повећана. Будући да је управо у то време отпо-
чела злочиначка активност четника Драже Михаиловића у под-
ручју горње Дрине, у североисточној Херцеговини је створена
веома тешка ситуација: запретила је опасност да покољ на вер-
ској и националној основи добије највеће размере.

Чим је обавештен о покрету четничких снага према Фочи,
штаб Планинописког батаљона Дурмиторског НОП одреда упу-
тио је (2. децембра) део снага према угроженом подручју ради
организовања сталне партизанске посаде у Шћепан-Пољу.⁶⁶ Убр-
зо су и угрожена муслиманска села затражила помоћ од штаба
овог батаљона, који се налазио у селу Бастасима, ради органи-
зовања народне власти и партизанских чета. Договорено је да
се у том циљу одржи код Попова Моста народни збор. На тај
збор је упућена група политичких радника (Јован Мумин, Не-
дељко Поповић, Божо Жарковић, Јанко Тадић, Петар Делић и
Благоје — Амза Мостић), која је уз пут одржала конференцију
у селу Косману, на којој је изабран сеоски НОО. Потом је на-
вратила у село Игоч, где се око ње окупила група сељака Мус-
лимана, од којих су неки већ били пришили петокраке звезде.
Ту је остао Јанко Тадић, да би с тим људима одржао конферен-
цију, а остали су продужили пут према Поповом Мосту. Међутим,
у току ноћи у Ђурево су се увукле усташе из Борча и, сазнав-
ши за долазак ове групе, поставиле су у шљивицима код села
Шадића целу чету у заседу, у коју су изненада упали ови дру-
гови и пали у руке злочинаца не опаливши ниједан метак (не-
ки нису ни имали оружје). После дужег мучења и мрцварења,
повезали су их жицом и повели на стрељање, али је уз пут ус-
пео да побегне Јован Мумин, а са самог губилишта и Божо Жар-
ковић; остали су зверски поубијани и сурвани у провалију.⁶⁷
Био је то покушај да се зада поражавајући ударац политици
братства и јединства, за коју су се настрадали другови пожртво-
вано борили. После тога, усташе су растерале сељаке Игоча,
који су се били окупили на конференцију ради избора сеоског
НОО, и наставили да „чисте терен“ у долини Сутјеске све до 22.
децембра, пустошећи села Тјентиште, Мркаљ, Попов Мост, Ђу-
рево, ЈБубину и друга.⁶⁸

По повратку са Сутјеске, јаке усташке снаге из Горњег Бор-
ча предузеле су други напад на Стране, Тмуше и Обаљ (први
неуспешан напад на ова села предузет је 12. децембра). Будући
да су у међувремену у село Обаљ стигли делови Калиновичког
НОП одреда, усташе су овога пута претрпеле још тежи пораз

⁶⁶ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945*, Београд 1963, стр. 73.

⁶⁷ Бид.: Божо Жарковић, *Записи са стрелишта, фелџон објављен у „Борби“ 1, 2, 4. и 5. септембра 1959.*

¹¹⁸ Вид.: С. Скоко, н. ф., „Политика“, 3—8. мај 1961.

— изгубили су преко 30 људи, међу којима 11 погинулих. Упркос томе, одмах су отпочели са припремама за нове акције.

Долазак четника Драже Михаиловића у Фочу и појачана активност усташа из Борча — били су околности које су ишле на руку прочетничким елементима у Херцеговини, који су управо у том периоду почели да образују четничке војне формације. Додуше, и раније су били формиран некакви „одбори“ и „штабови за одбрану“, који су радили на одвајању устаничких снага испод утицаја КПЈ, али они нису имали под својом командом организоване војне јединице. Још у августу је у невесињском срезу образован „Одбор за народну одбрану“, са Јованом Драганићем на челу,⁶⁹ али је огромна већина невесињских устаника остала уз Дукицу Граховца, Обрена Ивковића и Душана Брстићу, доцније истакнуте партизанске команданте. Међутим, у неким радовима на ову тему неосновано се тврди да су још у септембру 1941. „четници у Херцеговини били у највећем замаху“ и да је у то време међу херцеговачким Србима био знатан број четнички настројених људи, који су се „организовано супротстављали општенародном устанку и прикључили се окупатору“.⁷⁰ Овде се, очигледно, устаничке снаге називају четничким и, што је још горе, приписује им се активна сарадња с окупатором, без навођења икаквих конкретних података о тој сарадњи, иако је познато да у то време ни прочетничке снаге у Херцеговини нису сарађивале с окупатором. Колико је бесмислена ова тврдња, најбоље илуструје чињеница да је управо на подручју на коме су, наводно, четници „били у највећем замаху“, у то време формирано 60 партизанских чета и да је мрежа НОО прекрила готово целу слободну територију источне Херцеговине.

Организован рад на стварању четничких војних формација у Херцеговини почиње, у ствари, тек у другој половини новембра 1941, после доласка специјалног изасланика Драже Михаиловића Лазара Тркље. Двадесет трећег новембра формиран је, на састанку прочетничких елемената у селу Звијерини (билећки срез), штаб 1. војночетничког пука, са поручником бивше југословенске војске Јованом Мишељићем на челу, а недељу дана касније, на сличном састанку који је одржан у селу Домашеву, и штаб Љубомирског војночетничког батаљона; за команданта овог батаљона именован је Обрен Драшковић. Били су то, заправо, штабови без војске, јер нису успели да формирају одговарајуће јединице.⁷¹ Али, ваља истаћи да је тих дана у билећком срезу формиран четнички „Ђорави батаљон“, који је убрзо почео дејствовати као добро организована јединица. Када су, 15. новембра, делови Дурмиторског НОП одреда разбили Голијски

⁶⁸ Архив ВИИ, кут. 202, рег. бр. 49/1.

⁷⁰ **Перо Крстајић**, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, стр. 121 и 122.

⁷¹ **Бранко Зотовић**, *Од Видушког одреда до Љубомирског партизанског батаљона*, *Зборник Херцеговина у НОБ*, стр. 121 и 122.

четнички батаљон, који је два дана раније формирао мајор бивше југословенске војске Миња Вишњић са својим сарадницима (Блажо Вишњић, бивши срески начелник, Дамјан Ћорић и Антоније Вишњић), његови организатори су успели да побегну у село Казанце код попа Радојице Перишића и да тамо наставе своју деструктивну делатност;⁷² село Казанци ће убрзо постати једно од најјачих четничких упоришта у североисточној Херцеговини.

У новоствореној ситуацији, Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку одлучио је да, у духу наређења Врховног штаба од 21. децембра, део снага Никшићког и Дурмиторског НОП одреда усмери ка североисточној Херцеговини, са циљем да, у садејству са херцеговачким партизанима, очисте гатачки срез од усташа и четника и на тај начин чвршће повежу ослобођене територије Босне, Херцеговине и Црне Горе. Већ крајем децембра Жуповивски батаљон Дурмиторског НОП одреда упућен је на простор Изгори, Чемерно, Врба, Дразљево. Била је то веома срећна околност, јер су управо у то време из источне Босне почели на овај терен пристизати емисари Драже Михаиловића, који су уз помоћ домаћих четника развили широку активност у српским селима. Наиме, 26. децембра у Кифино Село (невесињски срез) стигао је капетан Сергије Михаиловић са припремљеним наређењем за напад на Борач. Тај потез је био унапред срачунат на придобијање <и мобилизацију невестињских устаника у четничке редове, у првом реду оних чија су села била непосредно угрожена од напада усташа из Борча и који су, живећи непрестано у страху од тог напада, одраније истицали да ће се одредити за ону страну која ликвидира Борач. Истога дана, капетан Михаиловић се састао са Петром Самарцићем и капетаном Данилом Салатићем ради дефинитивног договора о нападу на Борач, који је требало да почне 30. децембра изјутра. Будући да су и партизанске чете биле вољне да учествују у том нападу, до 29. децембра прикупило се око 180 људи, који су, упркос незапамћеној снежној вејавици, 30. децембра преко Морина кренули према Доњем Борчу. На положајима према Борчу већ се налазило око 200 бораца из села Сливаља и Колешка. Од напада се, међутим, одустало, јер нису стигле четничке снаге које су наступале уз долину Сутјеске ка Горњем Борчу.⁷³

У међувремену, ситуација у гатачко-невесињској Површи још више се компликовала. Тамо су одраније биле формиране четири партизанске чете (у Бодежиштима, Југовићима, Дубљевићима и Колешку), али је у току децембра створено и неколико четничких упоришта (у Дразљеву, Михољачама, Брајићевићима и Фојници). Ипак, нико није дирао избегло муслиманско становништво из фочанског среза, које се током децембра кретало

⁷² Вид.: Радоје Пајовић, н. чл., *Зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине*, стр. 522.

⁷³ Архив ВИИ, кут. 201, рег. бр. 8/2.

преко Горшег Борча, Врањског дола, Дуге рудине и села Мрђе-новића према Гацку. Напротив, партијско-политички радници су у више махова покушавали да ступе у контакт са тим избеглицама и објасне им циљеве НОП-а и злочиначку делатност усташких и четничких снага, које су покушавале да баш у овим крајевима распале верске и националне страсти до крајњих граница. Тако је, на пример, секретар Среског комитета КПЈ за Гацко Лука Ненезић водио 27. децембра, код села Вратла, двочасовни разговор са групом од 150 људи из фочанског среза, која се из Гацка враћала у Горњи Борач. Они су пажљиво са-слушали његово излагање и на крају му обећали да се неће придружити усташким снагама у нападима на околна српска села, јер су се уверили да та села доиста немају никакве везе са оним што су четници Драже Михаиловића радили у горњој Дрини.⁷⁴ Обавештене о тим разговорима (међу овим избеглицама налазило се и неколико жандарма са постаје Шиповица), усташе из Борча су два дана доцније стрељале Милутина Терзића, борца партизанске чете села Бодежишта, управо на ономе месту где су вођени поменути разговори. Непосредно после тога, група четника Миње Вишњића (око 25 људи), која је из села Казанаца кренула у Површ с намером да формира површки четнички батаљон, наводно само ради напада на Борач (у ствари, био је то покушај да се и партизанске чете у Површи ставе под четничку команду), напала је на том истом месту колону незаштитених избеглица из фочанског среза, ухватила двојицу људи и неколико жена и запленила око двадесеторо говеда. Једног човека су на лицу места стрељали да би се похвалили како су осветили Милутина Терзића, док је други успео да побегне; остали су са заплењеном стоком дотерани у село Горња Бодежишта. Меена партизанска чета, са Обрадом Петковићем и Бранком Терзићем на челу, енергично је захтевала да четници одмах напусте село, пусте на слободу похватане избеглице и врате опљачкану стоку, истичући да им њихова помоћ није потребна. После дуже препирке четници су попустили и повукли се у село Брајићевиће.⁷⁵

По одласку четника Миње Вишњића, месна партизанска чета, свесна опасности у којој се нашла, затражила је помоћ од суседних партизанских чета и батаљона. У духу тог захтева, упућена је, 2. јануара 1942, у село Горња Бодежишта Прва (Смричанска) чета Жупопивског батаљона (око 35 бораца), којом је командовао Радоје Тадић. Истога дана тамо је стигао и политички комесар Југовићке чете Вуле Скоко, са пет-шест бораца. Неколико дана раније у Тарахин До је упућен један вод Гатачког партизанског батаљона (14 људи); са овим водом нала-

⁷⁴ Архив ВИИ, кут. 1995, рег. бр. 2-24/1 (Стенографске белешке учесника НОР-а).

⁷⁵ По казивању пуковника ЈНА Милована Терзића, учесника у овим догађајима.

зили су се политички комесар батаљона Мирко Мاستиловић, заменик команданта батаљона Миленко Окиљевић, секретар Среског комитета КПЈ Лука Ненезић и члан Окружног комитета СКОЈ-а за Херцеговину Ранко Мухић. Тако се у Горњим Бодежиштима, Тарахин-Долу и Вратлу нашло око 80 наоружаних бораца, рачунајући, разуме се, и месну партизанску чету, која је имала око 25 наоружаних бораца. Биле су то сувише мале снаге да би се успешно могле супротставити добро организованом нападу вишеструко надмоћнијих усташких снага из Горњег Борча, Мрђеновића и Гацка, који је почео 4. јануара изјутра, под општом командом Маријана Бановца.

Искористивши ноћ, снежну вејавицу и маглу, усташе су неопажено блокирале поменута села са свих страна и у свануће потиснуле предстраже са околних висова, а затим се силовито обрушиле на села. Изненађено становништво захватила је паника. Неки су одмах почели да напуштају своје домове и да преко завејаних Околишта беже у правцу села Брајићевића и Доњих Бодежишта, али су убрзо налетели на усташки стрељачки строј и изгинули. У таквој ситуацији, командир Прве чете Жупопивског батаљона донео је одлуку да са својом четом изврши пробој обруча и на тај начин омогући извлачење оног дела становништва које је већ било напустило своје домове, а потом да у суседним селима прикупи што више људи и покуша да нападом споља деблокира Горња Бодежишта у којима се налазило становништво из сва три нападнута села. Пробој је извршен без великих тешкоћа (рањено је само неколико бораца), али је страдао знатан број становништва које је кренуло за овом четом, јер су усташе убрзо поново затвориле обруч. У блокираном селу остала је већина становништва, око 20 бораца месне партизанске чете и Вуле Скоко са својом групом. Овако мале снаге, уз помоћ и подршку целокупног становништва, целог дана су одолевале узастопним јуришима десетоструко надмоћнијег непријатеља, пожртвовано бранећи до последњег метка сваку кућу. Тек када се спустила ноћ и браниоци утрошили готово сву муницију, усташе су заузеле и спалиле напуштено село. Прије тога, у први сумрак, група одабраних бораца, заогрнутих белим чаршавима, ручним бомбама је пробила обруч и извукла преостало становништво, без већих губитака. Снаге које су браниле Тарахин До и Вратло пробиле су се у току дана у правцу села Брајићевића, али уз велике жртве. У јуришу на Добри врх погинули су, поред осталих, Лука Ненезић и Ранко Мухић. Тако је малобројна партијска организација у гатачком срезу претрпела ненадокнадиве губитке. Тога дана је погинуло 40 лица (од тога 9 бораца) и преко 30 рањено (из Прве чете Жупопивског батаљона рањено је неколико бораца — Данило Мићановић и Ђорђе Тадић тешко). Усташки губици били су такође

велики: само група Маријана Бановца изгубила је преко 30 људи, од тога 10 погинулих.⁷⁶

Баш када је борба у Горњим Бодежиштима, Тарахин-Долу и Вратлу била у највећем јеку, у село Врбу (око 10 километара источно од Бодежишта) стигао је из Фоче мајор Бошко Тодоровић са групом официра и двадесетак војника. Тамо га је чекало око 60 четника из Херцеговине и Црне Горе ради одржавања заједничке конференције, на којој је требало да се расправља о начину формирања четничких јединица у североисточној Херцеговини. Поред мајора Тодоровића, на тој конференцији су учествовали: Владислав Хамовић, Радојица Рончевић, Јован Мишељић, Спасоје Тадић, Милорад Поповић, Видак Ковачевић и др. Мада су односи између четника и партизана у североисточној Херцеговини били затегнути, до тог времена између њих није било отворених сукоба. Штавише, прелазак групе Бошка Тодоровића из Босне у Херцеговину обезбеђивали су делови Жупопивског и Гатачког партизанског батаљона, јер се Тодоровић још увек декларативно изјашњавао за заједничку борбу партизана и четника против окупатора и његових сарадника усташа и тврдио да се у том смислу споразумео са Врховним штабом НОПОЈ. Да су усташе нападе ту четничку групу — истиче Јанко Тадић (тада командант Жупопивског батаљона) — „ми бисмо је бранили, рачунајући да су намере четника да се боре против окупатора озбиљне“.⁷⁷ У селу Врби и Дражљеву налазиле су се и две чете Жупопивског батаљона. Да су све те снаге одмах кренуле у помоћ нападнутим селима, усташе би, нема сумње, претрпеле тежак неуспех. Четници су, међутим, дуго оклевали, јер се радило о партизанским селима. То оклевање мајор Тодоровић је, у разговору са капетаном Данилом Салатићем, правдао тврдњом да уопште није знао да се води борба. Тек око 15 часова — каже он — „упаде један човек и рече док ви овде водите разговоре наша браћа гину. Чим сам се оријентисао и сазнао о чему се ради наредио сам поручнику Милораду Поповићу и потпоручнику Видаку Ковачевићу да нападну најближа турска села Бахори и Мрђеновиће и на тај начин олакшају нашим у Бодежиштима“.⁷⁸

Шта се, у ствари, догодило? Док су ти четнички руководиоци конферисали у згради основне школе у селу Врби, не обраћајући пажњу на вести да се у Бодежиштима води неравна борба, Блажо Ђуричић и Јанко Тадић прикупили су, до 15 часова, у Врби Другу и Трећу чету Жупопивског батаљона и све расположиве снаге Гатачког партизанског батаљона, а потом позвали и четнике да узму учешћа у спасавању становништва нападнутих партизанских села и Прве чете Жупопивског батаљона. Ве-

⁷⁶ Вид.: Архив ВИИ, кут. 1995, рег. бораца и жртава фашистичког терора са преми за штампу).

⁷⁷ Ј. Тадић, н. чл., ВИГ, бр. 3/1960.

⁷⁸ Архив ВИИ, кут. 201, рег. бр. 8/2.

бр. 2-24/1; Споменкњигапалих подручјаопштине Гацко (у при-

ћина четника се одазвала позиву без питања својих старешина, које су се пребациле у село Дразљево и наставиле конференцију. Тако су удружене партизанске и четничке снаге, у току ноћи између 4. и 5. јануара 1942, нападе и заузеле села Бахори и Мрђеновиће (један број наоружаних људи из ових села учествовао је у нападу на Бодужишта, Тарахин До и Вратло). Настављајући напредовање по великом снегу, ове снаге су у свануће стигле у село Брајићевиће, где им се придружила Прва чета Жупопивског батаљона. Преостале четничке снаге, које су остале у селу Дразљево, упале су, сутрадан изјутра, у поменута муслиманска села, опљачкале их и попалиле (становништво тих села је раније побегло у Грачаницу и Гацко). У току 5. јануара Жупопивски батаљон је, одазивајући се молби месних партизанских чета, упутио главне снаге (две чете) у Објешеник и Југовиће ради заштите тих села од евентуалног напада усташа из Борча, док су четници мајора Тодоровића, који су тога дана стигли у село Брајићевиће, вршили ужурбане припреме за напад на Равни, Добропоље и Вратницу — мала муслиманска села чије је становништво побегло у Гацко, чим је пао мрак. Четници су,

6. јануара ујутро, упали у та напуштена села и почели да их пљачкају и пале. У таквим околностима снаге Гатачког и Жупопивског батаљона блокирале су село Равни, одузимале од пљачкаша стоку, жито и друге прехранбене производе и покућство, све то скупљале на једно место и делиле избеглицама из погорелих села. Четници су, међутим, разгласили да су Црногорци дошли да пљачкају и упутили позиве у околна села да сутрадан,

7. јануара, сви наоружани људи дођу у Равни и не дозволе да се плен тера у Црну Гору. Намера им је била да изазову сукоб и истерају Жупопивски батаљон из североисточне Херцеговине, јер су рачунали да ће после тога лако изаћи на крај са домаћим партизанима. Али то им није пошло за руком; људи су се на лицу места уверили да се плен дели породицама које су без ичега избегле из Бодужишта, Тарахин-Дола и Вратла. Чим су партизанске снаге напустиле село и отпратиле заосталу муслиманску нејач према селу Надинићима, четници су поново упали у село и спалили га.⁷⁹

На другој страни, усташе из Гацка и Куле Фазлагиха предузеле су, 6. јануара у раним јутарњим часовима, наступавње према селу Луковицама и Градини, али су, после оштре борбе у којој је учествовала и једна чета Жупопивског батаљона, биле принуђене на повлачење. Уз пут су спалили више кућа у Рудој Главици и Надинићима. Мајор Тодоровић није учествовао у овој борби, већ је са својом групом отишао у село Фојницу, где је,

8. јануара, е делегатом италијанског 6. корпуса капетаном <Зе МаИз-ош склопио прелиминарни споразум који, додуше није

⁷⁹ Архив ВИИ, кут. 1995, рег. бр. 2-24/1; Ј. Тадић, н. чл., ВИГ, бр. 3/1960.

потписао он, него потпоручник (судија) Мутимир Петковић.⁸⁰ Током 6. и 7. јануара група усташких злочинаца, којом је командовао Маријан Бановац, извршила је покољ српског становништва у Горњем Борчу, које се одраније налазило у безнадежном положају: огроман снег који је нападао крајем децембра омогућио је усташама да то становништво без тешкоћа држе у потпуној блокади. Две породице Лера, које су живеле у Шиповици у непосредној близини Маријанове касарне, поклане су 6. јануара увече, а становништво села Придворице током 7. јануара. У та два села укупно је масакрирано 147 људи, жена и деце.⁸¹

Тако је, ето, почела ратна 1942. година у североисточној Херцеговини. Мада је зима била изузетно оштра (од силних снежних падавина и вејавице током целог јануара није се, тако рећи, могло из куће изаћи), драматични догађаји су се ређали из дана у дан. Осмог јануара четници Сергије Михаиловића и војводе Радивоја Косорића напали су и заузели жандармеријску станицу у Клињи, а затим од 8. до 14. јануара, заузели, опљачкали и спалили све хрватске и муслиманске куће у селима: Доњи Ковачићи, Јабланићи, Тобић, Церова, Томишља, Језеро, Трновица, Рајац и друга; обишли су само Улог, у коме се налазила мала италијанска посада. Међутим, кад су, 14. јануара, у садејству са четницима Бошка Тодоровића, који су наступали уз долину Сутјеске, напали на Горњи Борач, претрпели су неуспех. Војска им се готово потпуно распала, остављајући српски живаљ у Доњем Борчу на милост и немилост усташама, које су се сада још више осиле. Створиле су план да се координираном акцијом из Борча, Гацка и Куле Фазлагиха униште сва српска села у Гатачкој Површи и на тај начин чвршће повежу Борач са окупаторским и усташко-домобранским снагама у Гацку, али су од тога одустале пошто су у међувремену у Површ стигле јаке партизанске снаге из Црне Горе (пored Жуповишког батаљона, стигла је и једна чета Никшићког НОП одреда) и Невесиња (батаљон „Невесињска пушка“, с Дукицом Граховцем и Савом Меданом на челу). Уместо тога, јаке усташке снаге (око 500 људи) из Горњег Борча предузеле су, 20. јануара изјутра, акцију „чишћења“ Доњег Борча. Становништво овог доста пространог подручја било је скоро потпуно незаштићено. Ситуацију су погоршале временске неприлике, јер партизанске чете околних подручја нису на време могле притећи у помоћ. Уочи напада стигла је у села Крушчицу и Плочник само једна, и то малобројна партизанска чета из села Колешка. Није, дакле, било снага које би могле пружити озбиљнији отпор усташама, које су, током 20. и 21. јануара, заузеле, опљачкале и спалиле села: Кру-

⁸⁰ Вид.: *Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941—1944*, „Архивски преглед“, Београд 1976, стр. 24 и 25.

⁸¹ *Спомен-књига палих б-ораца НОР-а и жртава фашистичког терора са подручја општине Гацко* (у припреми за штампу).

пац, Крушчицу, Плочник, Дубраву, Мекоче, Преседовац, Пореије, Обрњу, Бак, Трешњевицу и др. Становништво је у паничном страху бежало преко завејаних планина према Површи и Загорју. Онај део који је из села Крушчице бежао према Површи нагазио је на Брњу на усташку заседу и делом страдао: погинуло је 26 лица. Још горе је прошао онај део становништва који је био принуђен да по цичи гази хладну Неретву, јер је знатан број људи, жена и деце страдао од смрзавања. Не постоје прецизни подаци о укупном броју настрадалих у овом „чишћењу Доњег Борча“: према извештају Маријана Бановца укупно је убијено 149 лица, док се у једном четничком документу из тог времена наводи да је преко 200 људи, жена и деце, не рачунајући премрзле.⁸²

Као што се види, ситуација у североисточној Херцеговини почела је да измиче испод контроле руководства НОП-а. Стога је Врховни штаб НОП и ДВ Југославије, који је у међувремену стигао у Фочу, наредио Жуповићком батаљону да се врати на територију североисточне Херцеговине и пружи помоћ Херцеговачком НОП одреду у извршавању обимних задатака који су стајали пред њим. У том наређењу се, поред осталог, каже: „Ваша помоћ састојаће се у томе да друг Јанко Тадић најмање са једном четом пође и учврсти партизанску власт у селима Чемерно, Врба, Дражево, да на овом правцу организује чврсту везу с нама у Фочи, да у случају покушаја усташа да се преко Хрчавке пробију ка Поповом Мосту угрози десни бок тих усташких снага“. У наређењу се даље истиче да сав тај терен треба очистити од четника и да, уколико негде постоје услови за формирање добровољачке војске, она мора бити под партизанском командом.⁸³ У духу овога наређења, Жуповски батаљон је остао у североисточној Херцеговини до краја априла 1942. године, односно до разбијања четничких снага у Дражљиву, Михољачама и Казанцима и ликвидације усташког упоришта Борач, које је пало 18. априла 1942, после оштрих дводневних борби у којима је избачено из строја преко 130 партизана. Акцијом је непосредно руководио Врховни штаб НОП и ДВ Југославије.⁸⁴

⁸² Вид.: Архив ВИИ, кут. 201, рег. бр. 8/2; кут. 170, рег. бр. 23/4; С. Скоко, н. ф., „Политика“ 3-8. маја 1961.

⁸³ *Зборник НОР*, том IV, књ. 3, док. бр. 54.

⁸⁴ Вид.: Ј. Вујошевић, н. чл., ВИГ, бр. 5/1952.

ОБРАД БЈЕЛИЦА

О НЕКИМ ДЕЈСТВИМА И САРАДЊИ ЈЕДИНИЦА ДУРМИТОР-
СКОГ И НИКШИЋКОГ НОП ОДРЕДА У ИСТОЧНОЈ БОСНИ
И СЕВЕРОИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ У ВРЕМЕ ДУРМИТОР-
СКЕ РЕПУБЛИКЕ

(новембар 1941 — мај 1942. године)

Географска повезаност, упућеност једних на друге, дуге заједничке борбе у прошлости, историјске и родбинске везе становништва на тремеђи Црне Горе, Босне и Херцеговине утицали су да се у току 1941. године оствари успешно борбено јединство и сарадња устаника и народа трију суседних области у борби против окупатора, усташких и четничких зверстава. То је створило повољне услове да сарадња у току 1942. и даље буде још садржајнија и успешнија.

И поред успеха у току 1941. године, ситуација у делу Херцеговине и источне Босне крајем 1941. и почетком 1942. и даље је била осетљива због јулских, а делимично и августовских и децембарских догађаја, па су контрареволуционарне снаге, уз ослонац на окупатора, настојале да подрију стечене позиције.

С јесени 1941. год. ситуација у источној Босни, посебно у фочанском крају, била је тешка. Због тога су средином децембра 1941. године у штаб Дурмиторског НОП-а одреда стигли курири Романијског НОП одреда и донели писма команданта тог одреда Славише Вајнера-Чиче, којим је молио да се у источну Босну упути један црногорски партизански батаљон, састављен од поузданих и политички чвршћих људи. Пошто штаб Дурмиторског НОП одреда тренутно није могао упутити такву помоћ, предложио је Никшићком НОП одреду да то он учини.¹

Жупопивски батаљон, са командантом Јанком Тадићем, држао је у децембру положаје на линији Изгори — Чемерно — Врба, штитећи на тај начин села са српским живљем од упада усташа из Борча. Приликом једног јачег напада усташа из Борча на горњим и Доњим Бадежиштима погинуло је 7 партизана, а 8

¹ *Зборник НОР*, том III, књ. 3, стр. 37.

је рањено. У току те борбе усташе су попалиле многа села.² Поред наведеног дејства Жупопивског батаљона, и Планинопивски батаљон био је оријентисан још од новембра 1941. према срезу фочанском. Команду над четницима у источној Босни преузели су још у јесен 1941. године официри бивше југословенске војске. У овом крају, а посебно у Фочи, четници су извршили масовне покоље над недужним муслиманским становништвом, сличне онима које су раније над српским живљем организовале усташе.³

У то вријеме у срезу фочанском постојала је само једна партизанска чета. То је утицало да штаб Планинопивског батаљона почне испољавати своју активност, војничку и политичку, ка срезу фочанском. Претходно је на Шћепан-Пољу основао партизанску „базу“ као мобилизациони центар за дејства према суседним подручјима. Петог децембра батаљон је на Шћепан-Пољу одржао конференцију, на којој је учествовало око 30 представника и виђенијих људи из суседних муслиманских села. Као плод договора са те конференције батаљон је упутио проглас народу среза фочанског, у коме је посебно апеловао на Србе и Муслимане да се уједине у борби против окупатора и квислинга, наглашавајући да је будућност једних и других само у заједничкој борби и подршци партизанским одредима.⁴ Проглас је имао снажан и мобилизацијски утицај на становништво, што је допринело да поменути батаљон тих децембарских дана успостави две нове „базе“ и у самом срезу фочанском, и то једну у Бастасима (где се премешта и штаб батаљона са две чете) и другу у Косману. Из „базе“ у Бастасима штаб батаљона имао је повољније услове за ширење свог утицаја низ долину Дрине, повезујући се са српским и муслиманским селима у циљу њиховог активирања и мобилизације на страни НОП-а.

Командант Планинопивског батаљона Обрад Цицмил, са групом од 20 партизана, ишао је и у Фочу, на састанак са четничким командантом Бошком Тодоровићем, да би га убедио да се окане покоља недужног муслиманског живља и окрене оружје против окупатора ради обезбеђења заједничке сарадње на тој линији.⁵ Међутим, овај састанак није дао никаквих ре-

² Према подацима Јанка Тадића, тада команданта Жупопивског батаљона.

³ Сећање Пашка Ромца, Информатор бр. 1 од 1972. год., издање политичке управе ССНО, 111—112. — Јединице Дурмиторског НОП одреда су по ослобођењу Фоче, 22. јануара, спречиле даље покоље муслиманског становништва и допринеле учвршћењу братства и јединства народа тога краја.

⁴ Архив ЦК СКЈ, 478/III 2—58 (41), Проглас штаба Планинопивског батаљона од 4. XII 1941. — На линији сарадње партизана у источној Босни од особитог је значаја састанак са представницима у штабу наведеног батаљона, чланова главних штабова Црне Горе и Босне и Херцеговине Буда Томовића и Слободана Принципа крајем децембра 1941. г.

⁵ Главни штаб НОПО Босне и Херцеговине имао је са четничком Привременом управом за источну Босну још од раније уговор о сарадњи

зултата. Тодоровић је постављао као услов за сарадњу покољ свих Муслимана.⁶ Упркос томе, пивски партизани развили су врло жив политички и културно-забавни рад у ширем подручју среза фочанског. Они су по ослобођеним селима држали конференције и помогли у формирању народноослободилачких одбора, који су окупљали народ, српски и муслимански, на заједничкој платформи ослободилачке борбе. У исто време штаб Планинопивног батаљона се повезао са Калиновичким и Романијским НОП одредом, чиме су крајем 1941. и почетком 1942. створени услови за сарадњу и заједничку акцију у разбијању четника и њихове организације у већем делу источне Босне и Херцеговине.

У току обиласка села од стране појединих група партизана, долазило је и до борби са усташама. Једном приликом група партизана која је ишла на конференцију у село Турево упала је у усташку заседу и заробљена. Двојица су успела да побегну са стрељања (Божо Жарковић и Јован Мумин), а тројицу су усташе, после зверског мучења, стрелили (Недељка Поповића, Јанка Делића и Амзу Мостића).⁷

Према наређењу Врховног штаба од 25. децембра 1941. године, штаб Дурмиторског НОП одреда је почетком 1942. године упутио у источну Босну још два своја батаљона. У вези са тим он је 10. јануара 1942. писао штабу Калиновичког НОП одреда: „Пристили смо формирању два батаљона јачине око 600 људи. Ова два батаљона биће на Шћепан-Пољу 17. овог мјесеца. Команданти и политички комесари ових батаљона доћи ће на савјетовање према Вашем тражењу у Миљевину 18. овог мјесеца..“⁸ У вези са тим упућени су тражени батаљони, који су добили маршруте: Један од Шћепан-Поља у правцу Калиновика, а други да избије у рејон Чајнича и Горажда.⁹ Упућени батаљони („Војвода Момчило“ и „Баја Пивљанин“) испо-

у борби против окупатора и усташа, али су ову сарадњу ускоро прекинули официри упућени у источну Босну од стране и по налогу Драже Михаиловића, међу којима и Тодоровић, који су се већ отворено ставили у службу окупатору у борби против НОП-а. Договор између представника четничких и партизанских одреда за Босну и Херцеговину потписан је 1. октобра 1941. године у Хан-Пијеску (Архив ЦК КПЈ, док. 48.9).

⁶ Архива ВИИ, стенографске белешке, к. 2002, рег. бр. 14 и 17.

⁷ Сећање Божа Жарковића, сада генерал-пуковника авијације, једног од двојице побеглих са стрељања, и по казивању пуковника Јована Жарковића (анкетирао аутор).

⁸ *Зборник* III, 2, 26, Писмо штаба Дурмиторског НОП одреда. — Пред наведених батаљона, а у духу наређења ВШ НОПОЈ од 10. 2.1942. године, Дурмиторски НОП одред формирао је касније и Комбиновани батаљон од 250 партизана, који је упутио у Босну, при томе истичући: „У акцијама свега: у Босни, Херцеговини, Санџаку и Црној Гори заједно са батаљоном од 250 за Босну и четом од 120 за Васојевиће, 1180 партизана“. (*Зборник*, III, 2, 171—172, извјештај штаба Дурмиторског одреда ВШ НОП и ДВЈ).

⁹ *Зборник*, III, 1, 386.

љили су снажна дејства у простору према Фочи, Горажду, Реновици и Калиновику, створивши у борбама против усташа, домобрана и четника пространу слободну територију у горњем току Дрине. Дурмиторски НОП одред је на тај начин онемогућио стварање четничке базе у Фочи и спречио даљи покољ муслиманског становништва.

Нешто касније Врховни штаб је наредио штабу Дурмиторског НОП одреда да од четника ослободи Фочу. Дурмиторци су то урадили 22. јануара 1942. године. Том приликом неколико стотина четника се разбежало својим кућама, а официри и разни злочинци побегли су у најближи италијански батаљон. Потом је 25. јануара ВШ НОП и ДВЛ¹⁰ дошао у Фочу.¹¹ Од тада ово место постаје центар слободне територије трију суседних области (Црне Горе, Херцеговине и источне Босне), што је било од пресудног значаја за даљњи и успешнији развитак НОП-а у овим крајевима, и не само у њима.

По заузимању Фоче батаљон „Бајо Пивљанин“, са деловима Краљевачког батаљона Прве пролетерске бригаде, усмерава дејство у правцу Горажда и ослобађа овај град, којом се приликом предао комплетан четнички батаљон од око 200 људи, на челу са својим командантом Гојком Крезовићем. ЈБудство тога батаљона је изјавило да је спремно да настави борбу у споразуму са „браћом Црногорцима“, против „Турака“. Њиховим укључивањем у јединице батаљона и васпитним утицајем већина је схватила правилност циљева НОБ-а, па и сам командант Крезовић.¹² Дејства су потом усмерена према Рогатици, која је стављена у блокаду.

Једна од значајнијих и најтежих борби у овом периоду била је борба против једног усташко-домобранског пука, који је из Соколца надирео према Рогатици у циљу њене деблокаде. У заједничким дејствима са деловима Романијског НОП одреда и Прве пролетерске бригаде, батаљон је против овог пука водио

¹⁰ Врховни штаб НОП и ДВ Југославије у јануару 1942. године издао је наредбу којом се приступа стварању јединица народноослободилачких одреда. Преименовању ВШ НОПО Југославије у ВШ НОП и ДВ (Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије) било је као последица ширења НОП-а, с једне стране, и расположења једног дела становништва за борбу изван састава четничких или партизанских јединица (*Зборник* II, 1, стр. 115).

¹¹ Фоча је доласком ВШ НОП и ДВЈ постала политички и војни центар нове, простране слободне територије, што је Врховном штабу омогућило непосредније повезивање са партизанским снагама у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку. ЦК КПЈ и Врховни штаб донели су (за време боравка у Фочи) већи број значајних одлука политичког и војног карактера и преносили их на руководства НОП-а у осталим крајевима. Истовремено, непосредно су учествовали у њиховој реализацији на слободној територији три суседне области.

¹² У почетку се помишљало и на ликвидацију Крезовића. После дужег разговора, стекао се утисак да се он може везати за НОВ. Сутрадан је оборио браду и пришио петокраку. Погинуо је 1943. г. као капетан НОВ.

тродневне тешке даноноћне борбе (15—17. фебруара), у којима су непријатељу нанесени тешки губици од 143 војника и официра и спречен продор у Рогатицу.¹³

У исто време батаљон „Војвода Момчило“ развијао је успешно дејства према Калиновику.

О успешном партијско-политичком и васпитном раду у масама и дејствима батаљона Дурмиторског одреда ЦК КПЈ је 4. фебруара 1942. писао:

„У међувремену док смо били на Јахорини, према нашем ранијем наређењу, стигао је један црногорски батаљон Дурмиторског одреда („Војвода Момчило“) и заузета је Фоча. Разоружао је четничку посаду, али му је злогласни четнички вођа, Сергије Михаиловић, успио да побегне у последњем моменту. Пошто се у околини Фоче налазио велики број разних четничких банди, ми смо послали наш Београдски батаљон за појачање у Фочу. Но, у међувремену је стигао још један црногорски батаљон („Бајо Пивљанин“), тако да смо имали у Фочи од Црногораца око 550 бораца. Са нашим пресељењем у Фочу дошли смо у могућност не само да се повежемо са Санџаком већ и Херцеговином, Црном Гором итд. Одмах по доласку у Фочу наше су трупе кренуле према Горажду, које су такође запоселе, а босанске четнике који су се ту налазили (око 150) уврстили смо у нашу добровољачку војску јер су то они и сами тражили. И у Горажду се одмах приступило формирању чета Народноослободилачке добровољачке војске. Наше црногорске јединице држе не само Горажде и Међеђе, него се наше патроле налазе и у Устипраци а запоселе су и Месиће и Кукавице код Рогатице. Пругу између Горажда и Међеђе смо потпуно разрушили а између Фоче и Горажда саобраћа једном дневно воз“.¹⁴

Почетком 1942. године у североисточној Херцеговини вршене су политичке припреме за поновно распламсавање устанка. У оквиру тога, а на основу већ раније успостављене сарадње, у Ластви је 4. јануара 1942. године одржано саветовање војно-политичких представника из Црне Горе и Херцеговине. На њему су подвучени значај и потреба да се од стране црногорских партизанских јединица пружи помоћ партизанима у источној Херцеговини. На саветовању је дошло до образовања Оперативног штаба за Херцеговину. У циљу координације дејстава јединица у ширем захвату црногорско-херцеговачке границе, за команданта је постављен Сава Ковачевић, за политичког комесара Петар Драштин, за заменика команданта Ђоко Путица, за заменика политичког комесара Миле Килибарда, а за војног саветника Саво Оровић.¹⁵

¹³ Др Обрен Благојевић, *Пипп*, Београд 1971, 566.

¹⁴ *Зборник* II, 2, стр. 284 и 306.

¹⁵ *Зборник* IV, 3, 32 и 33 (Записник са савјетовања представника главних штабова НОП одреда за Црну Гору и Херцеговину од 4. јануара 1942. године).

У јануару је дошло до формирања првих заједничких црногорско-херцеговачких чета и батаљона. Једна од тих чета била је Црногорско-херцеговачка ударна чета, формирана првих дана јануара у селу Баљцима крај Билеће, под непосредном командом Оперативног штаба за Херцеговину. На челу чете налазили су се Митар-Мујо Ковачевић, као командир,¹⁶ и Коста Грубачић, као политички комесар. Са четом је у гатачки крај пошао и Ђоко Путица.¹⁷ Задатак чете био је да прокрстари кроз билећку и вучедолску општину и гатачки крај. Поред ове чете,

9. јануара у селу Делеуши, такође код Билеће, формирана је чета од 100 Црногораца и Херцеговаца, на челу са командиром Максимом Ковачевићем и комесаром Душаном Кандићем, и упућена у састав Коњичког НОП батаљона.¹⁸ 28. јануара у селу Баљцима формиран је Први ударни херцеговачко-црногорски НОП батаљон. За команданта батаљона постављен је Владо Шегрт, за полит. комесара Стево Ковачевић, па Милија Станишић, за заменика команданта Љубо Ковачевић, и за заменика полит. комесара Милија Станишић. Батаљон је упућен у билећко-столачки крај и до Невесиња, са задатком да допринесе учвршћењу тамошњих партизанских јединица и да својим присуством потпомогне развој устанка у тим крајевима.¹⁹ По наређењу Врховног штаба, са истим задатком је у североисточни део среза гатачког упућен Жуповивски батаљон, под командом Јанка Тадића.²⁰ Нешто касније, почетком марта 1942. године, сходно одлуци саветовања у Ластви од 4. јануара, у с. Мека Груда, на друму између Билећа и Гацка, формирана је Комбинована чета, од око 70 бораца из Црне Горе и Херцеговине, чији је задатак био: контролисати слободну територију, спречавати саобраћај и повезивање окупаторских гарнизона друмом Билећа — Гацко, обезбедити гранична села од упада усташа из Фазлагиха Куле, развијати политички рад међу становништвом (које је раније било изложено утицају четничке про-

¹⁶ Ковачевић Митар — Мујо, народни херој, командир поменуте чете, а потом командант Гатачко-невесињског оперативног сектора. На овој дужности теже је рањен крајем фебруара у нападу на Казанце. У току рата био је на високим војним дужностима. После рата — саветник у СМ-у.

¹⁷ Путица Ђорђе-Ђоко, из Љубомира, ваздухопловни капетан прве класе бјв. Са четом ишао да би се на лицу места упознао са ситуацијом у гатачком крају, а потом се вратио на дужност команданта Оперативног штаба за Херцеговину. На овој дужности убијен је 21. фебруара 1942. године, од четничке групе Сава Ковача из Љубомира, код села Ждријеловића, из заседе. Проглашен је за народног хероја.

¹⁸ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и соц. револуцији 1/1960*, стр. 248.

¹⁹ *Зборник* IV, 3, 32 и 33, Закључци са савјетовања од 4. јануара 1942. године; исто, 262—263; Извјештај штаба Ударног херцеговачко-црногорског батаљона од 1. марта 1942. године Врховном штабу НОП И ДВ Југославије о стању у невесињском срезу и акцијама против четника.

²⁰ Батрић Јовановић, *нав. дело*, 433.

паганде).²¹ И ова је чета у почетку била под командом Оперативног штаба за Херцеговину. Бањско-вучедолски и Граховски батаљон такође су добили задатак да у заједници са партизанским јединицама из требињског и билећког краја испоље што јаче дејство на комуникацији: Требиње — Билећа — Вилусе и да изврше блокаду ових места.²²

Крајем 1941. године испољило се осетније активирање четника у североисточној Херцеговини, који су се ослањали на четнике окупљене у Фочи од почетка децембра 1941, када су им овај град препустили Италијани. У срез гатачки дошао је из источне Босне мајор Бошко Тодоровић, делегат Драже Михаиловића, и повезао се са Видаком Ковачевићем и Марком Поповићем из Гацка, попом Радојицом Перишићем из Казанаца и Радојицом Рончевићем из Никшића. Они су 4. јануара 1942. у селу Врби одржали састанак као четнички представници Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. Тодоровић се састао и са Италијанима из Гацка, а поп Перишић је формирао четничко упориште у селу Казанцима, у Голиш, на самој граници према Херцеговини.²³ У делатности против НОП-а они су се ослањали на јаке непријатељске и квислиншке снаге у суседним гарнизонима.²⁴

Потреба за интервенцијом преформираних Црногорско-херцеговачке ударне чете испољила се већ у самом месту формирања, у Баљцима. Поједине групе партизана одбијале су да се и даље боре, очито под утицајем четничке пропаганде, те су одмах разоружаване. На тај начин је теренска чета учвршћена. У Црквици (вучедолска општина) ударна чета је морала да интервенише на сличан начин. У теренској чети овог места знатан број „партизана“ одбијао је да и даље носи петокраку и да чета има комесара. Под притиском ударне чете, ови су попустили. Но, направљен је компромис — у том смислу што је за командира чете изабран њихов човек, Тодор Мићуновић, а за комесара и даље остао Ристо Краљевић, члан КПЈ.²⁵

После тога, ударна чета је, на путу из Црквица за Гацко, прошла преко Корита, која су чинила територију четничког „Ћоравог“ батаљона.²⁶ Након тога су четници поменутог батаљона одбили да и даље пропуштају партизана кроз своју територију. Њихов командант Милорад Бјелетић одбио је сваку сарадњу са партизанима и припремао се за отворену борбу. Зато је штаб Бањско-вучедолског партизанског батаљона добио

²¹ Командир чете био је Владо Вујовић — Стари из Давидовића (Херцеговина), а политички комесар Јевто Вјелица из Врбице (Црна Гора).

²² Зборник III, 1, 413, наређење ГШ Црне Горе од 30. XII 1941.

²³ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, 103.

²⁴ Зборник III, 4, 91 (Извјештај штаба Голијског НОП батаљона од 4. јануара 1942. године штабу Никшићког НОП одреда).

²⁵ Према казивању учесника, а и сам аутор је био припадник те чете.

²⁶ Тај батаљон су партизани подругљиво звали „ћорави“ зато што је његов командант био ћорав на једно око.

задатак да заједно са партизанима из Херцеговине разбије овај штаб. Да би се постигло изненађење, формиран је посебан одред за ову акцију, из састава Бањско-вучедолског батаљона, од бораца који су се знали кретати на смучкама. Овај одред је, на челу са тадашњим командантом Бањско-вучедолског батаљона Петром Комненићем,²⁷ пошао из Црквице ноћу 24. јануара по дубоком снегу. Одред је исте ноћи избио пред четнички штаб, опколио га и брзо савладао мањи отпор обезбеђења, након чега је ухапсио издајника Бјелетића. Са Бјелетићем је ухваћено и разоружано још око 12 његових истомишљеника. Одведени су у с. Црквице, а потом спроведени за Горње Поље, у штаб Никшићког НОП одреда, где им је суђено као издајницима.²⁸ Истога дана када су ухапшени чланови штаба четничког батаљона, који је себе називао Погранични батаљон Народно-ослободилачке војске, четници из батаљона Милорада Бјелетића покушали су отмицу својих људи, у суседноме месту Доње Црквице (вучедолска општина). Окупило се око 170 четника, са намером да опколе делове Бањско-вучедолског батаљона. Прилазећи Доњим Црквицама, четници су претходно послали преговараче. Овима је категорички изјављено: „Ваши људи су радили против народне борбе и припадају четничким организацијама, па ако се усуди ико од вас да испали један метак на партизане — биће уништен“.²⁹ То је преговараче обесхрабрило, па су отишли натраг, к својима. Кад су четници видели да партизани иду слободно и да их обилази са леђа Горњо-вучедолска партизанска чета, четници су се разбегли куд који.³⁰ — Значај ове акције био је утолико већи што је баш овај терен повезивао слободну територију између вучедолске општине и гатачког среза.

На терену гатачког среза развили су се присно другарство и сарадња бораца из црногорско-херцеговачких чета и батаљона са партизанима овога краја. Прва акција Жупопивског батаљона и Црногорско-херцеговачке ударне чете била је напад на четнички штаб у селу Врби. У ствари, ту је већ био у формирању четнички штаб у источној Херцеговини, на челу са Бошком Тодоровићем, Радојицом Рончевићем, Милорадом Поповићем. Видаком Ковачевићем и другим.³¹ Ударна херцеговачко-црно-

²⁷ Петар Комненић, професор из Пилатоваца, један од организатора устанка у бањско-вучедолском крају, био је командант Бањско-вучедолског партизанског батаљона (*Зборник* III, 3, 100).

²⁸ Исто, III, 2, 47 (Извјештај штаба Бањско-вучедолског батаљона од 26. I 1942. штабу Никшићког НОП одреда).

²⁹ Исто, III, 2, 87 до 88 (Поменути извјештај штаба Бањско-вучедолског батаљона).

³⁰ Исто.

³¹ У ствари, овај је штаб 2—3 дана пре тога, тј. 15. јануара, руководио неуспелим нападом четника на Борач. Циљ овог напада, према из-

горска чета добила је задатак да уништи пратњу овог штаба у школи, а Пивљани — да похапсе чланове штаба који су били смештени по кућама, на удаљености од 300 до 400 метара. Због вејавице видљивост је била ограничена на минимум, што је допринело да се постигне изненађење и да чета брзо разбије и разоружа пратњу (којом приликом су погинула неколика четника). Пивљани су уз још мањи отпор ухапсили чланове четничког штаба. Захваљујући одлучности и брзини актера, ова акција је успешно изведена.³² У њој су ухваћени и Ристо Бјелица из Црквице, бивши председник вучедолске општине, познати језеровац и противник НОП-а, и Васо Поповић, свештеник из истог места, који су бекством покушали да нађу уточиште у овим крајевима.

Црногорско-херцеговачка ударна чета спровела је Риста Бјелицу, попа Васа и још њих 12 према Пивској жупи, а одатле их је за штаб Никшићког НОП одреда спровео Ђоко Путица са групом бораца.³³ ЈБубо Вушовић, представник штаба Никшићког НОП одреда, са десет другова имао је задатак да свом штабу спроведе четничке вође: Рончевића, Тодоровића, Ковачевића и друге. Он је то урадио преко Гарева, Казанаца и Голије. Поп Перишић им је направио заседу на Крсцу (Голија), у време док су ноћили у овоме месту, и поставио ултиматум за пуштање четника, и тако је четнике ослободио.³⁴ Ово је допринело да се четници, који су већ били обезглављени, поново почну сређивати. Поп Перишић је успео да створи четничко упориште у Казанцима и да испољи свој утицај на део становништва у том крају.

Црногорско-херцеговачке партизанске јединице настојале су да се завађени одвоје од четничких вођа, да се вође раскрикају, а остали придобију за заједничку акцију против окупатора. Зато су у почетку избегаване оружане акције, сем у случају када је борба била неизбежна. Убрзо се успело да се знатно прошири слободна територија. Преко Изгора и Чемерна она је била повезана са слободном територијом у ширем рејону Фоче, коју су 22. јануара ослободиле јединице Дурмиторског НОП одреда (од четника). У Фочу је 25. јануара стигао Врхов-

јави датој на саслушању заробљеног попа Васа Поповића, био је да се преко Борча продре до Далмације — ради добијања помоћи од Енглеза (*Зборник III*, 2, 92—93).

³² У документацији о томе, говори се да је акцију извела само комбинована херцеговачко-црногорска јединица, што не одговара стварности, јер су у њој учествовали и Пивљани, што је аутору рада познато као учеснику ове акције (*Зборник III*, 2, 92—93).

³³ *Зборник III*, 2, 93 (Извјештај Никшићког НОП одреда Главном штабу за Црну Гору).

³⁴ Исто. У извјештају Никшићког НОП одреда Главном штабу за Црну Гору у вези са овим стоји: „Заноћили су на Крсцу, мјесту доста насигурном, а нису се довољно обезбиједили путем стража иако су морали предвидјети да ће четници покушати да ослободе ову тројицу, а могао је све наше похватати да се није плашио то учинити“.

ни штаб са Првом пролетерском бригадом (из источне Босне), па се њихово присуство у Фочи осећало и на подручју гатачко-невесињског среза. У том времену Први ударни херцеговачко-црногорски батаљон, поред низа успешно изведених акција у столачком и невесињском срезу, постигао је до тада највећу победу на прилазу самом Невесињу. Он је у ноћи 19/20. фебруара у Кифином Селу, на свега 6 кт од Невесиња и 500 метара од италијанске посаде, изненадио и разбио четнички штаб, у коме су погинули мајор Бошко Тодоровић, командант четничких одреда источне Босне и Херцеговине, и други четнички вође.³⁵ Значај ове акције посебно је истакнут у Саопштењу Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину од 22. фебруара 1942. године.³⁶

После разбијања невесињских четника, и Први ударни херцеговачко-црногорски батаљон се пребацио у околину Гацка. По његовом доласку у тај рејон, заједничком и концентричном акцијом свих јединица са овог терена разбијени су Перишићеви четници и заузети Казанци.³⁷ Перишић је побегао и нашао уточиште у Гацку, код Италијана и усташа.³⁸ Тек после заузимања Казанаца знатно је проширена и повезана слободна територија никшићког, дурмиторског, билећког и гатачког краја.

На линији даље реализације закључака са саветовања у Ластви, на Враћеновићима (вучедолска општина) одржано је 12. фебруара шире саветовање војних и политичких руководиоца Никшићког и Дурмиторског НОП одреда и Оперативног штаба за источну Херцеговину. Одлучено је да се, поред усмеравања јачих дејстава у североисточној Херцеговини, појачају акције и око Билеће и на простору Билећа — Требиње.³⁹

³⁵ Из заплењене архиве утврђено је да је представник мајора Бошка Тодоровића код Италијана 11. јануара склопио прелиминарни споразум са командантом VI армијског корпуса у Дубровнику, па је на полеђини тог документа мајор Тодоровић мастилом и крупним словима написао: „Одобравам предње предлоге које је у име команде босанско-херцеговачких четничких одреда поднео у команду VI армијског корпуса царске и краљевске војске четнички делегат рез. арт. потпуковник Милутин Петковић“ (Архив ЦК СКЈ, број 1876, „Зашто и како се боре четничке вође“).

³⁶ *Зборник IV*, 3, стр. 230.

³⁷ У заплењеној архиви попа Перишића нађено је писмо Спасоја Тадића из Пиве, бившег комите и противника НОП-а, у коме он обавештава попа да је „ситуација врло тешка, а можда и судбоносна... Са овим и оваквим извјештајем ја сам био код команданта италијанског, сву му ситуацију изложио и последице свега, уколико би успео план напада (на Казанце, прим. О. Б.). Они су све саслушали и ништа више“ (ВИГ 3/61, 103).

³⁸ Поп Радојица Перишић, родом из Казанаца, са границе гатачке и голијске општине, био је идејни организатор четника на овом подручју. Имао је утицаја у Голији, а делом и у Бањанима. Погинуо је 1945. код Бање Луке (*Зборник III*, 5, стр. 111).

³⁹ Архив ВИИ, к. 2—20; 1673 (стенографске белешке), III, 2, 1923, наредбе штаба Никшићког НОП одреда од 6. фебруара 1942. године.

У току јануара — марта 1942. делови Бањско-вучедолског и Граховског батаљона у заједници са херцеговачким батаљонима извршили су низ успешних акција на комуникацији Требиње — Билећа и на прузи Хум — Требиње. У борби од 6. јануара, разбијена је италијанска формација јачине батаљона, која се кретала од Требиња ка Билећи. Погинуло је, рањено и заробљено 115 војника и старешина и заплењена целокупна опрема.⁴⁰

У борбама од 23. и 24. јануара једна јача окупаторска колоне успела је да продре и да деблокира Билећу, али уз велике губитке: преко 200 погинулих и рањених Италијана. Том приликом су заплењена и 2 топа.⁴¹ У борбама од 7. до 9. фебруара Хумска чета и делови Граховског батаљона порушили су железничку пругу између Хума и Дубровника и уништили 2 локомотиве и неколико вагона. Том приликом је погинуло, рањено и заробљено преко 50 Италијана.⁴²

Оперативни штаб за Херцеговину је у марту издао наређење за формирање једне самосталне чете од 11 бораца из билећког краја ради упућивања у Црну Гору. Чета је испраћена од Богдеша, а њен пут кроз никшићки срез до Катунске нахије и Даниловграда претворио се у праву манифестацију братства и јединства. Њен долазак на територију Цуца и Чева имао је знатан политички ефекат. Противници НОП-а хтели су је приказати као „казнену експедицију“, али је она правилним односом према становништву и резултатима борби које је водила стекла опште симпатије црногорских партизана и народа.⁴³

У марту се отпочело са припремама за напад на Борач. Заузимање Борча као јаког усташког упоришта било је нужно. Питање његове ликвидације било је везано и за утицај на масе, а посебно међу српским живљем, који је говорио: „Ићи ћемо у ватру и воду за оним ко ликвидира Борач“.⁴⁴ Заузимање Борча било је значајно и са становишта разбијања четника. У борби за ширење свог утицаја на масе четници су и сами у току 1941. и 1942. године неколико пута нападали на Борач, али без успеха.⁴⁵ Значај ликвидације овог упоришта може се сагледати из писма које је штаб Оперативног сектора Гацко—Невесиње упутио Врховном штабу 3. марта 1942. године, у којем између осталог стоји: „Питање Борча постаје сваким даном све актуелније, с обзиром на све јачу сарадњу усташа, четника и Итали-

⁴⁰ *Зборник IV*, 3, 38 и 39.

⁴¹ *Исто*, III, 2, стр. 86 и IV, 3, стр. 433.

⁴² *Исто*, III, 2, 490, 494—500, и IV, 1, 41.

⁴³ *Херцеговина у НОБ*, 373—375.

⁴⁴ *Зборник IV*, 3, стр. 263 (Наведени извештај штаба Ударног херцеговачко-црногорског батаљона Врховном штабу НОП и ДВ Југославије).

⁴⁵ *Исто*.

јана... Оперативни штаб за Херцеговину је упознат и он врши припреме, а ми смо доставили један план о броју људства“.⁴⁶

Предлог плана за напад на Борач, који је разматран на састанку у Дулићима, под руководством Петра Драпшина, команданта Оперативног штаба, разрадио је и утврдио Врховни штаб, наредивши да се у нападу, поред јединица Севернохерцеговачког одреда, ангажује и један батаљон Калиновичког и делови Никшићког и Дурмиторског партизанског одреда, као и један батаљон Прве пролетерске бригаде. На основу тог плана Врховни командант је почетком априла издао заповест за напад на Борач.⁴⁷ У духу дате заповести, нападом је руководио Врховни штаб, преко потчињених штабова.⁴⁸

Напад на Борач извршен је 17. априла. Истога дана Борач је заузет. Усташе су потпуно разбијене, мада су упорно браниле сваку чуку и сваку кућу. Њихови губици јаено говоре о тежини борбе. Међу 180 мртвих, нашли су смрт и организатори овог упоришта, на челу са командантом упоришта Мехом Салчићем, и други. Губици партизанских јединица такође нису били мали: око 45 мртвих и 85 рањених.⁴⁹

По бројности ангажованих партизанских снага из три суседне области, по јачини непријатељских снага и упорности одбране и, посебно, по резултатима ове жестоке борбе, заузимање Борча представља највећи успех и најзначајнију борбу и победу коју су извојевале јединице херцеговачких, црногорских и босанских партизанских одреда до тада.

Значај овог успешног и добро организованог напада био је посебно у томе што је на Борчу крвљу цементирано и учвршћено братство и јединство народа трију суседних области: Херцеговине, Црне Горе и Босне.

Ова победа је позитивно утицала на даљи развитак политичких догађаја. То се најбоље види из извештаја Оперативног штаба за Херцеговину Врховном штабу, у којем, између осталог, стоји: „Једино можемо додати да је наш успјех на Борчу имао силан одјек у читавој Херцеговини, великом дијелу Црне Горе и у свим граничним крајевима према Херцеговини... Посљедице акције на Борчу већ се осјећају“.⁵⁰

И делегат Врховног штаба при Главном штабу НОПО за Црну Гору и Боку Иван Милутиновић, у писму Оперативном штабу за Херцеговину, поводом ове акције, 24. априла 1942.

⁴⁶ Јован Вујосевић, *Ликвидација усташког упоришта Борач*, ВИГ, бр. 5/1952, 79.

⁴⁷ Оригинал заповести Врховног штаба налази се у ВИИ (податке дао Саво Скоко, сарадник Института); Драгољуб Јоксимовић, *Прилог проучавању напада на Борач*, ВИГ 5/1957, 74.

⁴⁸ Д. Јоксимовић, наведени чланак, стр. 74.

⁴⁹ Ј. Вујосевић, наведени чланак, стр. 80—82.

⁵⁰ *Зборник IV*, 4, 293.

године, пише: „Важност Борча за вас у Херцеговини и за нас у Црној Гори јесте велика . . . партизани се боре не само против окупатора већ и против свих издајника и слугу окупатора, били они Хрвати, Срби, Црногорци или Муслимани. Та борба није осветничка... већ борба за народну слободу и национално ослобођење. Ослобођењем Борча повезује се велики дио територије који данас контролишу партизанске јединице Херцеговине, Црне Горе и Босне. Јединство и борбеност црногорских, босанских и хрцеговачких партизана и овога се пута остварило“.⁵¹

О значају победе на Борчу говори и проглас Врховног штаба НОВ и ДВЈ од 20. априла 1942. године, у коме се, између осталог, каже: „Борач је био главно усташко упориште које је угрожавало везу између ослобођених крајева Херцеговине, Босне и Црне Горе . . . Победа код Борча представља важан корак напред у даљем развоју ослободилачке борбе народа Херцеговине, Босне и Црне Горе“.⁵²

Према писму друга Тита Едварду Кардељу и Лоли Рибару, изван Црне Горе се средином фебруара 1942. налазило око 4000 црногорских партизана.⁵³ Највећи део тих снага био је у источној Босни и Херцеговини.

После освајања Борча, Оперативни штаб НОПО за Херцеговину ставио је на располагање Главном штабу за Црну Гору вагон жита и кромпира. Иван Милутиновић је у име Главног штаба, у писму од 24. априла, захвалио Оперативном штабу и истако да су „Црногорци и Херцеговци увијек једни другима помагали, било у добру или у невољи, а то је и природно јер су једни на друге упућени“.⁵⁴

Успех на Борчу и ранији успеси у разбијању четничке организације и усташких упоришта допринели су да устанак у пролеће 1942. године у читавој источној Херцеговини добије пун замах. Крајем априла устаничке снаге у овој области броје 8 ударних и 14 територијалних батаљона, са око 10.000 бораца укупно. Упоредо са организацијом јединица и формирањем одреда интензивно је рађено на стварању и учвршћењу органа власти, на већ проширеној слободној територији.

Сарадња и помоћ јединица и народа Црне Горе, посебно дурмиторског и никшићког краја, јединицама и народу источне Босне и североисточне Херцеговине, крајем 1941. и почетком 1942. године, била је знатна. Нерешено национално питање у Југославији довело је до верске и националне нетрпељивости, што је долазило до изражаја посебно у БиХ, а окупатор је то вешто користио баш на овом подручју.

⁵¹ Исто, III, 3, 111—112.

⁵² Д. Јоксимовић, наведени чланак, стр. 80.

⁵³ Зборник II, 2, 183.

⁵⁴ Херцеговина у НОБ, 36.

Народ Херцеговине и источне Босне је у првом реду својом борбом, уз свестрану помоћ из Црне Горе, још у првој години рата помрсио рачуне непријатељских, шовинистичких и сепаратистичких снага, које су претендовале да остваре своје аспирације на ове крајеве.

Имајући у виду доста сложену ситуацију у суседним областима у поменутом периоду, као последицу усташких и четничких зверстава, упућивање јединица Дурмиторског и Никшићког НОП одреда дошло је у право време.

Формирање заједничких црногорско-херцеговачких јединица и њихова дејства у североисточној Херцеговини, као и упућивање комплетних јединица у источну Босну и Херцеговину, израз је успешне сарадње партијских организација и војних руководства из суседних пограничних срезова.

Резултати постигнути у заједничким вишемесечним борбама резултат су борбеног братства и јединства јединица и народа Црне Горе, источне Босне и Херцеговине, и израз су са знања да се само у заједничкој борби за остварење револуционарних циљева рата и револуције може осигурати боља и срећнија будућност наших народа.

Управо зато је ова сарадња још тада превазишла значај и оквире сарадње три суседне области.

ДР ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

ПОВЛАЧЕЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА ИЗ СРБИЈЕ
КРАЈЕМ 1941. ГОДИНЕ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА
ПОСЛЕДИЦЕ ТОГА ПОВЛАЧЕЊА ЗА УЖИЧКУ И
ДУРМИТОРСКУ ПАРТИЗАНСКУ РЕПУБЛИКУ

Једно од питања која још нису потпуно разјашњена у нашој историографији јесте питање повлачења партизанских јединица из Србије крајем 1941. године. Док су непријатељски планови и намере да се партизанске снаге у Србији заокруже и униште као и ток њиховог дејства доста детаљно проучени, о повлачењу партизанских јединица из Србије само се узгредно пише у радовима који објашњавају тај период народноослободилачке борбе, тако да оно до сада није било предмет посебних научних анализа. Сматрамо да је потребно и ово питање детаљније проучити, јер је оно и са војног и са политичког аспекта и интересантно и значајно за даље вођење народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Припремање и извођење немачког напада већих размера на слободну територију у западној Србији и Шумадији, која је касније названа Ужичком републиком, поклопило се временски са одлучујућим борбама између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза код Москве. То није случајно изабран тренутак. Очекујући да ће Москва бити освојена, немачка врховна команда није могла дозволити да постоји слободна територија у срцу окупиране Европе. Увиђајући да немачке војне снаге којима је располагао опуномоћени командујући генерал у Србији Франц Беме нису довољне, немачка врховна команда одлучила је и почетком новембра послала 113. пешадијску дивизију са Источног фронта, тако да је Беме могао да против устаника у Србији употреби две оперативне дивизије, 342. и 113, три посадне дивизије и још неке немачке и квислиншке јединице.

Главни удар требало је да обухватно изврше 342. и 113. дивизија на правцима: Ваљево — Ужице и Краљево — Чачак — Ужице, с тим што је било предвиђено наступање немачких

посадних и квислиншких јединица у међупросторима. Циљ немачког командовања у Србији био је: извршити са севера и истока обухват Ужичке републике и уништити партизанске оружане снаге, с тим што ће делове који се извуку из окружења на граници италијанске окупационе зоне сачекати италијанске јединице. Предвиђено је било да напад почне 25. новембра. Изабран је најповољнији тренутак за извођење ове операције. Пре свега, доласком 113. пешадијске дивизије изменио се однос снага у корист окупатора. Партизански одреди су већ два месеца водили исцрпљујуће и тешке борбе у Мачви, око Краљева, Ваљева и у Шумадији, а на ослобођеној територији партизански одреди су током новембра били заузети борбама са четницима Драже Михаиловића, што је окупатору указивало да против себе неће имати јединствен фронт српског народа. Устанак је већ био доживео свој врхунац и почела се јављати деморализација у устаничким редовима, нарочито због појаве четништва, чију суштину нису сви схватили. Битка за масе тек је започињала, па се последице сукоба између четника и партизана нису могле брзо отклонити. Борбено расположење је опадало и смањивао се оптимизам услед немачког продора под Москву, затим због губитка знатнијег дела слободне територије у претходним борбама, а особито због масовних злочина окупатора над српским народом. Скоро свакодневна немачка бомбардовања која је пратила интензивна непријатељска пропаганда, приближавање општре зиме, јачање квислиншких јединица и др. — све је то негативно утицало на становништво и отежавало спровођење одбрамбених мера. То су били углавном фактори који су деловали на устаничке масе, које још у целости нису беле свесно опредељене за народноослободилачки покрет.

Врховни штаб партизанских одреда Југославије предвиђао је да би могло доћи до једног таквог напада на слободну територију. Иако је очекивао одлучнију немачку офанзиву на Ужичку републику, Врховни штаб није стигао да подробније разради план одбрамбених дејстава партизанских јединица. Једино је стигао да партизанским одредима нареди да шпужају што дужи отпор непријатељу и да се у случају његове надмоћности повлаче према Ужицу и Санцаку.

Искуства из ранјих борби са немачким јединицама јасно су показала да се партизански одреди у фронталним борбама не могу успешно супротставити непријатељу надмоћнијем у војној техници и људству, али је Врховни штаб ипак стао на становиште да се слободна територија брани. Ова концепција указује да се унеколико одступило од партизанске тактике ратовања. Проблем који се тиме отворио био је у суштини израз противречности између класичне тактике партизанског ратовања и концепције развијања свенародног ослободилачког рата у условима још неповољнијег односа снага.

Крајем новембра 1941. године стање у партизанским одредима у Ужичкој републици било је доста сложено. Експлозија у Фабрици оружја у Ужицу 22. новембра још је више повећала осећање несигурности, а у селима у којима су имали утицаја четници су појачавали своју пропаганду. У партизанским одредима који су се већ били повукли са својих територија из Шумадије, Поморавља, Посавине, Мачве и Космаја почело је осипање, одлазак бораца кућама.

Партизански одреди који су се налазили на правцима удара 342. и 113. пешадијске дивизије нису могли задржати непријатеља, који је био боље снабдевен војном техником и бројно надмоћнији. На пример, делови Ваљевског НОП одреда нису ни покушали да задрже јединице 342. дивизије које су надирале од Ваљева у правцу Пецка — Љубовија — Бајина Башта и Ужице, тако да је непријатељ у том правцу знатно брже напредовао. Други део ове дивизије који је надирало од Ваљева према Косјерићу и Ужицу задржан је вајпре на Буковима, планинском масиву између Ваљева и Косјерића, а затим му је пружен отпор на брду Прнокуси, недалеко од Косјерића према Ужицу. Нешто касније, 27. новембра, почела је напад и 113. пешадијска дивизија, која је наступала у четири колоне: једна правцем Краљево — Чачак, друга правцем Крагујевац — Кнић — Мрчајевици — Чачак, трећа правцем Крагујевац — Горњи Милановац и четврта колона од Краљева према Рашкој. Ова дивизија имала је подршку седам Недићевих и Пећанчевих одреда под командом Косте Мушицког у правцу Белановица — Шаторња — Страгари — Кнић — Краљево. Поменутих немачким снагама садејствовали су и делови 704. и 717. немачке посадне дивизије.

Квислиншке јединице нападе су варошицу Рудник још 20. новембра, што је представљало неку врсту увертире за главни непријатељски напад. На Руднику се налазило неколико партизанских јединица повучених из Шумадије: Други батаљон Првог шумадијског одреда, Други батаљон Космајског одреда, Први батаљон Посавског одреда, Рудничка чета Шумадијског одреда, затим Пета чета Љубићког батаљона Чачанског одреда и делови Таковског батаљона. За одбрану Рудника од квислиншких јединица које су надирале од Белановице и Тополе формиран је оперативни штаб, у коме су се налазили представници поменутих јединица. У току борби, које су трајале од 20. до 26. новембра, Рудник је неколико пута прелазио из руку у руке. Коначно, 26. новембра успело је партизанским јединицама да протерају квислиншке јединице из попаљеног и разрушеног Рудника, упркос немачке подршке артиљеријом и авијацијом.

У поновни напад квислинзи су кренули тек 28. новембра, после наиласка делова 113. немачке пешадијске дивизије. Тада је борба трајала цео дан, и кад су немачке јединице нападе од Горњег Милановца, са леђа, партизани су се повукли у Савинац код Такова, где је на партијском саветовању одлучено

да се ско 600 бораца из Шумадије и са територије Окружног комитета КПЈ за Чачак повуче у правцу Ужица. Касније, када се сазнало да је Ужице пало у непријатељске руке, ова група партизанских јединица се преко већ заузете територије повукла преко Златибора у Санцак.

Како смо поменули, јединице 342. немачке пешадијске дивизије кренуле су прве у напад, 25. новембра, и прошле без отпора кроз положаје делова Ваљевског НОП одреда код Пецке. У пределу Рогачице и ЈБубовије истурени делови немачких јединица су се сукобили са деловима Ужичког НОП одреда 27. новембра. Увиђајући да ће непријатељ продрети најпре са ове стране, Врховни штаб је упутио из Ужица Раднички батаљон Ужичког НОП одреда на брдо Кадињачу, 14 километара од Ужица, да спречи продор немачке колоне, која је надирала из правца Љубовије и Бајине Баште.

Истовремено, Тито је успео да успостави телефонску везу са Дражом Михаиловићем, интересујући се какав ће став заузети четници. Дража Михаиловић је одговорио да не може примити фронталну борбу и да ће се његови одреди са Равне Горе вратити на своје терене. У ствари, Дража Михаиловић је у току заузимања Ужичке републике од немачких јединица 30. новембра издао наређење својим одредима да уроне у Недићеве одреде и да се на тај начин легализују код окупатора.

Препуштени сопственим снагама, партизански одреди су се огорчено борили са надмоћнијим немачким јединицама. Друга немачка колона из састава 342. пешадијске дивизије, која је надирала од Ваљева према Косјерићу, успела је после оштрих борби код Ластре и на Буковима да продре кроз положај Ваљевског и Ужичког НОП одреда и да уђе у Косјерић 28. новембра. Тако се све више сужавао непријатељски обруч око слободног Ужица.

Главнина 113. немачке пешадијске дивизије сломила је отпор код Краљева најпре Краљевачког и Копаоничког НОП одреда, а затим Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда код Мрсаћа, Самаиле и Слатине. Ова колона продрла је у Чачак 28. новембра увече, док је колона која је надирала од Крагујевца преко Кнића и Мрчајеваца, после отпора делова Чачанског и Крагујевачког НОП одреда код Бумбаревог брда и Мрчајеваца, стигла у Чачак 29. новембра. Делови 113. дивизије који су надирали из Крагујевца према Горњем Милановцу ушли су у Горњи Милановац 27. новембра, упркос отпора Крагујевачког и делова Чачанског НОП одреда.

Највећа борба између делова 342. дивизије који су нападали од Бајине Баште и Радничког батаљона Ужичког НОП одреда ојачаног Орашачком четом Шумадијског НОП одреда и једном Посавском четом одиграла се на брду Кадињачи, недалеко од Ужица. Партизанске јединице заузеле су положаје на Кадињачи у ноћи уочи 29. новембра. Њима је командовао Душан Јер-

ковић, командант Ужичког НОП одреда. Развила се огорчена борба, која је трајала неколико часова 29. новембра по подне, и немачке јединице из овог правца су задржане и нису ушле прве у Ужице. Положај на Кадињачи није баш најбоље изабран за одбрану. Осим тога, партизани се нису могли укупати због краткоће времена, а и зато што је земља била смрзла. Затим, Раднички батаљон није поседовао довољно борбеног искуства. Немачке јединице су успеле да заобиђу партизанске положаје и опколе их. Скоро цео Раднички батаљон је изгинуо. Преживели су само појединци. Погинули су: Душан Јерковић, командант Ужичког НОП одреда, Бора Марковић, комесар Посавског НОП одреда, и командант Радничког батаљона Андреја Ђуровић. Ова битка је ушла у легенду као један од херојских подвига бораца народноослободилачког рата. Да није било ове борбе, непријатељ би свакако најпре ушао у Ужице из овог правца.

Ако му то није успело од Кадињаче, непријатељ је продро из правца Косјерића. После борби на Црнокоси, претходнице 342. немачке пешадијске дивизије продрле су у град нешто после 14 часова, а из правца Кадињаче три часа касније. Део ове колоне из правца Косјерића, у јачини једног батаљона, одвојио се и ушао у Пожегу нешто после 12 часова, док су делови 113. дивизије стигли у Пожегу тек 29. новембра увече, око 20 часова.

Убрзане припреме за повлачење из Ужица и Пожеге почеле су још 27. новембра, кад је постало јасно да се слободна територија не може одбранити. Најпре су расположивим превозним средствима транспортовани ратни материјал, рањеници и новац из Ужица у правцу Златибора, а у правцу Кремне, кренуо је транспорт немачких заробљеника и ратног материјала возом. Врховни штаб није очекивао тако брз продор непријатеља, па је повлачење партизанских јединица текло доста неорганизовано. Био је редак случај да се повлачи одред као целина. Обично се повлачило по групама јачине чете. Тито је издао Ранковићу наређење да узме Моравичку чету и да крене у правцу Санцака, да би имали бар једну целу и добро организовану чету, јер се у једном тренутку 29. новембра чинило да је све разбијено. Сам Тито изашао је из Ужица непосредно пред улазак немачких јединица и био је принуђен да се повлачи пешице. Тај продор је био тако брз да није било времена ни да се поруше значајнији објекти, чак ни на путевима и преко река. На пример, мост у Ужицу, иако већ минирањем, из непознатих разлога није срушен, тако да су немачки тенкови прошли кроз Ужице у правцу Златибора и онемогућили минирање златиборског пута на великој окуци, где је погинуо секретар ОК КПЈ за Ужице Желимир Ђурић, а мало даље, у Мачкату, и Драгојло Дудић, председник главног НОО за Србију. Непријатељ је био угрозио и самог Тита, који је био принуђен

да пуца и да се брани. Ипак, немачке јединице нису успеле да тога дана стигну даље од Мачката.

Чланови Врховног штаба прикупљали су се на Златибору и истога дана увече владала је код њих психоза ишчекивања — шта је било са Титом и шта даље предузети. Кад је стигао Тито, настављено је повлачење у правцу Санџака и евакуисање једног дела рањеника који су могли да се крећу. Тешки рањеници постали су плен окупатора и он их је погазио тенковима 30. новембра. Врховни штаб се повукао преко Борове главе, Драглице и реке Увца у Радоињу, са групама партизана из разних одреда. У Санџак су почеле потом да пристижу јединице из других праваца.

Приликом борби за одбрану Ужичке републике испољиле су се неке од слабости структуре војне организације народноослободилачког покрета. О њима је Тито касније писао: „Наша основна слабост била је у томе што тада још нисмо имали централизовану команду. Врховни штаб је морао да командује сваким одредом посебно. Није било војних формација на које би се, одозго до доле, могла преносити наређења преко подређених команди. Дакле, није било повезаности и координације. И та слабост, без обзира на херојство и напоре бораца, јако се негативно одражавала на исход борбе“. Конкретно, ситуација у том погледу изгледала је овако. Тито се, осим, руковођења целокупним народноослободилачким покретом, посебно бавио војним питањима. Он је издавао наређења сваком од одреда на подручју Ужичке републике. Није постојао њему подређен било какав штаб, него је то наређење издавао директно команданту или комесару, или преко курира. Главни штаб НОП одреда за Србију није постојао. Сретен Жујовић и Филип Кљајић били су рањени, Бранко Крсмановић погинуо, Чолаковић је отишао на рад у Босну, а Никола Груловић је био члан Главног народноослободилачког одбора за Србију. Постојале су заједничке борбе партизанских одреда против непријатеља. У тим борбама сарађивали су суседни партизански одреди. На пример, код Краљева Краљевачки, Копаонички и Чачански; око Горњег Милановца Чачански и Крагујевачки, око Ваљева Ваљевски и Подрињски и Ваљевски и Ужички НОП одред. За одређене заједничке акције бирано је или одређивано заједничко руководство војне операције, али неких чвршћих облика сарадње нисе било. Осим тога, исти партизански одред био је развучен на широком простору, тако да га је тешко било и прикупити и ускладити дејства појединих његових батаљона и чета. На пример, Ужички НОП одред налазио се на положајима од Прањана на истоку до Вишеграда на западу и од Ваљева и Букова на северу, до Ивањице на југу. И покретљивост сваког од одреда била је мала, јер су се углавном кретали пешице. Наређење које је Тито издавао на основу извештаја које је примао од појединих одреда, због споре циркулације преко курира (изу-

зев уже територије Ужичке републике, где се могао послужити телефоном) стизало је обично касно, кад је већ била измењена ситуација. Све је то, поред изразите непријатељске надмоћности, допринело брзом слому.

Врховни штаб није рачунао са тако брзим продором непријатеља у срце слободне територије, што је касније и Тито потврдио следећим речима: „Ми нисмо мислили да ће Немци ићи кроз слободну територију као нож кроз сир, већ смо сматрали да ће они морати да учине доста напора и да ми имамо могућности да се дуго држимо, да се организујемо и да што више оружја произведемо". Ова процена Врховног штаба базирала се на претходним успесима партизанских одреда у борбама са немачким јединицама, па и борби у Мачви и Подрињу где су, упркос надмоћности 342. пешадијске дивизије, те борбе трајале око месец дана. Несразмерна надмоћност непријатеља, слаба концентрација партизанских снага на правцима главног удара и недовољна координација дејстава, и неприпремљеност за повлачење — условили су тако брз слом одбране Ужичке републике. На брзину организована и танка одбрана, формирана од расположивих партизанских јединица, једном пробијена — није се могла више стабилизovati, без обзира на снажан отпор појединих одреда. Војни историчари још нису дали критику организовања одбране Ужичке републике. Да ли ју је уопште требало бранити, а боље организовати повлачење и обезбедити територију на коју би се повукле партизанске јединице — то остаје отворено питање.

Највећи део партизанских јединица остао је у позадини непријатеља и повлачио се према реци Увцу у првој половини децембра 1941. године. Партизански одреди су били развучени по слободној територији и по ивици те територије, тако да се не само није повлачио целовито један одред него је било и група у којима су се повлачили борци из разних одреда. Због прекида веза, мало се знало шта је било са Врховним штабом и где се он налази, као и каква је ситуација на терену на који се повлачи. Најближи Санцаку био је Ужички НОП одред и они његови делови који су се налазили у Ужицу, као на пример Моравичка чета, одмах су се повукли. Међутим, делови који су били на Буковима или код Прањана били су заостали и пробијали су се преко територије коју је непријатељ већ био заузео. Ваљевски и Подрињски НОП одред остали су на територији Окружног комитета КПЈ за Ваљево, очекујући да ће непријатељска офанзива протутњети и да ће се Врховни штаб са језгром партизанских одреда убрзо вратити из Санцака. Упркос осипању, преко територије Ужичког окружног комитета повлачили су се делови Крагујевачког, Првог и Другог пумадијског, Космајског, Посавског и Поморавског одреда. Сви су се они кретали у разним правцима. У току повлачења бројно стање одреда се смањивало. Партијске организације одреда нису зау-

зеле чврст став по том питању, него је све било препуштено добровољности — ко хоће нека се повуче, а ко неће нека остане на својој територији. Цело то време лебдело је у ваздуху само једно питање: Остати на свом терену, или отићи? Већина бораца ипак је напустила партизанске одреде. Неки су покушали да продуже борбу на свом терену, а други су се вратили кућама. И једни и други постали су плен непријатеља, који их је похапсио, а затим стрељао или отерао у концентрационе логоре.

Остатак одреда повлачио се преко територије чије су градове запоселе немачке јединице, а села квислинзи разних боја и легализовани четници Драже Михаиловића. По изузетно тешкој зими сачекивали су из заседа исцрпљене и преморене партизанске јединице и уништавали их. Упркос свих тих препрека, у Санџак се у току децембра 1941. повукло око 1.500—2.000 партизана. У почетку, кад се предвиђало да ће се мало људи повући у Санџак, по одобрењу Врховног штаба НОП одреда Милинко Кушић се вратио у ужички крај да организује повлачење заосталих одреда и да изврши прикупљање једног броја партизана који су се већ били вратили кућама. Ова акција је уродила плодом. Кушић је успео да окупи чланове КПЈ и проверене партизане, а затим их је послао у поједине делове ужичког краја да прикупе заостале борце или оне који су отишли кућама, наглашавајући, да ће, у противном, постати жртве непријатеља. На пример, једна таква група коју је Кушић упутио у пожешки крај сакупила је око 20 партизана. После окупљања свих тих група у селу Радобуђи, Милинко Кушић их је повео према Радоињи. Међутим, на делове неких одреда Кушић није могао да утиче. Тако се највећи део Чачанског НОП одреда са командантом на челу вратио на свој терен, што је имало негативних последица на партизане, који су се налазили са Кушићем. Полазак чачанских партизана поколебао је неке борце, на пример пожешких чета, и они су поново почели расправљати о томе да се врате на свој терен. На овакав закључак их је гонила неизвесност: шта ће бити са њиховим породицама, пошто им нико није могао објаснити докле ће се повлачити. Међутим, све је то Милинко Кушић пресекао захтевом да се одрже партијски састанци по четама, на којима су енергично осуђени ставови о повратку на свој терен, а наговештено је да је то привремено повлачење и да ће се након извесног времена вратити поново у Србију. Средином децембра 1941. извршено је прикупљање свих заосталих партизана под командом Кушића у селу Висока, одакле се ова група повукла преко Беле реке, Јасенова за Кокин Брод.

Према изворима, у децембру 1941. у италијанској окупационој зони Санџака искупили су се следеће партизанске снаге из Србије, које су одмах реорганизоване: Крагујевачки батаљон, формиран од бораца Крагујевачког НОП одреда; Краљевачки батаљон, организован од остатака Краљевачког и Копао-

ничког одреда; Шумадијски батаљон — од бораца Првог шумадијског одреда; Београдски батаљон — од Посавског одреда; затим Први и Други батаљон Ужичког одреда, Први и Други батаљон Чачанског НОП одреда; Други шумадијски одред; Космајски одред и комбинована Посавско-тамнавска чета. Уз наведени састав евакуисано је још неколико стотина припадника народноослободилачког покрета: политичких функционера, рањеника, затим стараца, жена и деце.

Било би занимљиво погледати ко је по социјалној структури сачињавао ову масу од скоро 2.000 људи који су пошли за Врховним штабом. О томе немамо детаљних анализа, али нам један податак може корисно послужити за неки закључак. Од остатака две позешке партизанске чете формирана је на Каменој гори, фебруара 1942, једна чета, и она је ушла у Другу пролетерску бригаду као Прва чета Првог батаљона. Она је тада имала 84 борца, од којих су 42 по занимању била радници, 17 сељаци, 17 ђаци, 3 студенти, 1 службеник и 1 домаћица. Од њих су 27 били чланови КПЈ, 40 чланови Скоја, а само 17 непартијаца. Из овог податка може се закључити да су се претежно повукли радници, а затим напредна интелигенција, док је сељака било нешто мање. Они који су се повукли били су чланови КПЈ или су тесно сарађивали с Партијом.

Иако је успешним нападом на Ужичку републику постигао крупан успех, немачком окупатору није пошло за руком да зада уништавајући ударац народноослободилачком покрету на тој територији. Из западне Србије и Шумадије повукла су се језгра партизанских одреда. Иако је у нашој историографији усталин термин да је то главнина, ипак чињенице говоре супротно, јер само на територији ОК Ваљево остало је да се бори око 800 партизана.

Партизани у Ужичкој републици претрпели су велике губитке. Не толико приликом борбених дејстава, колико хапшењем оних који су се вратили кућама. Распуштане су целе јединице, као на пример Рачански батаљон, не увиђајући даљу перспективу борбе. Борбено расположење становништва које је интензивно помагало устанак знатно је опало услед репресалија непријатеља, и то не само Немаца него и квислинга. Непријатељска пропаганда протурала је вести да је „комунистичка“ Ужичка република пала и да су комунисти и њихови сарадници уништени. Радили су преки судови у свим градовима Ужичке републике, а нарочито у Ужицу и Чачку. Стотине бораца су осуђене на смрт, док је већина ухапшених под сумњом да су учествовали у партизанима спроведена у концентрационе логоре. Међутим, КПЈ је на територији Ужичке републике наставила илегални рад. Продужили су рад и сви окружни комитети, изузев ОК за Шабац и Ужице. Једино су остали неповезани и дубоко законспирирани комунисти са територије ОК Ужице. Остале су знатне партизанске снаге, нарочито на територији ОК

Ваљево, а на другим теренима почело је обнављање партизанских одреда и чета, најпре по мањим групама. Иако је знатно смањена активност народноослободилачког покрета у овом делу Србије, борба са окупатором и њиховим сарадницима је настављена. Поново се вратило на партизански начин ратовања. Поред свега што се десило у Ужичкој републици, и сам окупатор је дошао до закључка да народноослободилачки покрет није уништен. „Не може се сматрати да је српски устанички покрет угушен и треба рачунати са могућношћу да ће опет на пролеће оживети“.

Врховни штаб је непосредно после повлачења из Србије расправљао о политичкој војној ситуацији после напуштања Ужичке републике. Не поседујући потпуне податке о броју партизанских одреда и чланова КПЈ који су остали на трену Ужичке републике, веровало се да је њихов број знатно већи него што је стварно био. Затим, није се знало да су четници и остали сарадници окупатора већ запосели села. Једноставно се испуштало из вида да је једна од последица заузимања Ужичке републике била стварање могућности за јачање четничког покрета Драже Михаиловића, који је на све могуће начине онемогућавао оживљавање НОП-а на поменутој територији. У ствари, сви напори окупатора и његових сарадника били су сконцентрисани на ту територију, јер се сматрало да ако буде НОП уништен на територији Ужичке републике, где је био најјачи, доћи ће до деморализације и у осталим крајевима.

Врховни штаб је очекивао да ће партизани који су остали на територији Ужичке републике одмах по проласку немачког окупатора и његовог повлачења у гарнизоне поново преузети иницијативу у борби против окупатора. На основу такве процене догађаја, донета је одлука да се делови неких партизанских одреда и група војних и партијских руководиоца врате у западну Србију и да заједно са оним партизанским јединицама које су се тамо налазиле распламсају устаничке борбе. О могућности повратка у Србију расправљаће се и касније, све до средине 1942. године.

Међутим, ситуација на територији Ужичке републике била је изузетно тешка. Непријатељ је сконцентрисао све снаге да уништи групу партизанских одреда која је дејствовала у околини Ваљева, и то му је успело до пролећа 1942. године. Такође су уништени низ партијских организација и целокупна народна власт. Пропале су јединице које су послате у Србију. Партија је затечена неспремна за поновне окупационе прилике. Није била изграђена илегална организација која би преузела на себе задатке и партизанских одреда и уништених партијских организација.

Из овог пораза руководство народноослободилачког покрета је знало да извуче и одређене поуке. Борбе које су вођене приликом напада немачких јединица на Ужичку републику пока-

зале су да није могуће водити, како је једном приликом Тито рекао, „успјешне операције већих размера са здруженим партизанским одредима и батаљонима, већ да је неопходно прићи стварању већих чисто војних формација“. Везане за одређену територију својим настанком, организацијом и схватањем борачког састава, партизански одреди нису више били подесни за примену партизанске тактике, а још мање за фронтални начин ратовања. Због тога је Врховни штаб, пошто је предузео прве мере за стварање слободне територије и реорганизовање јединица које су се повукле из Србије, донео одлуку о стварању нових јединица — бригада. Већ 22. децембра формирана је прва таква јединица — Прва пролетерска бригада. То је отворило нову страницу народноослободилачког устанка, како је о томе недавно писао Кардељ. Тако је, поред низа негативних последица које је ово повлачење имало за Ужичку републику, позитивно било то што се Врховни штаб ослободио везаности за једну територију, а такође и партизанске јединице, које су сада постале знатно покретљивије, способне за операције већих размера, тако да после губитка једне слободне територије одмах стварају нову, на другом крају Југославије. С те стране посматрано, било је корисно што се руководство НОП-а ослободило неких заблуда и што је, критички преиспитујући организацију јединица и командовања, војну организацију НОП-а још потпуније прилагодило новонасталој ситуацији.

Док је повлачење партизанских јединица из Србије имало негативних последица по Ужичку републику, оно се повољно одразило на учвршћивање устаничких успеха Дурмиторске републике. Иако се те две партизанске републике нису територијално додиривале, ипак су међу њима постојале неке додирне тачке још у току постојања Ужичке републике. Централни комитет КПЈ је још у време настајања Ужичке републике тражио да му Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку хитно упути 2.500 до 3.000 бораца, „јер од борбе на овој територији зависи и успешна борба у Црној Гори и исхрана црногорског народа.“ Међутим, како до тог слања није дошло, поновљен је захтев у писму које је крајем октобра са собом понео Иван Милутиновић који је био одређен за делегата ЦК КПЈ у Покрајинском комитету за Црну Гору и Боку. Под његовим руководством извршене су припреме за формирање Црногорског одреда, који је требало да буде упућен у Србију. Више од четвртине тог одреда сачињавали су партизани са подручја Дурмиторске републике. У току припрема за формирање овог одреда руководство устанка у Црној Гори је дошло до закључка да „транспорт истих трупа немогућ је без претходног освајања Пљеваља и Прибоја“. Ова концепција ослобађања најпре кључних упоришта италијанског окупатора у Санџаку, да би се на тај начин успоставила и директна веза између Дурмиторске и Ужичке републике, потисла је сваку другу могућност пребацивања црногорских партизанских јединица у Ужичку републику. Међутим,

Тито се није сложио са овом концепцијом, истичући да за ослобођење Пљеваља још нема ни потребних војних јединица ни наоружања. Упућен је поново позив да се овај одред хитно пребаци за Ужице, и Главни штаб за Црну Гору је у том смислу издао наређење. Када је стигао Титов захтев да се јединице Црногорског одреда сачувају за акције које ће уследити у Санцаку после непријатељске офанзиве у Србији, Главни штаб за Црну Гору и Боку је одлучио да упути само 1.000 партизана за одбрану Ужичке републике, али није било времена да се то спроведе у дело.

У нашој историографији влада мишљење (Марјановић, Морача) да су ове снаге биле намењене за одбрану Ужичке републике. У последњим захтевима Врховног штаба намера је била да се заиста у ту сврху употребе. Али почетком и у току октобра тражена су појачања за ширење Ужичке републике, и ове јединице имале би офанзивну намену.

Командант Црногорског одреда известио је Врховни штаб 29. новембра да ће операције око Пљеваља одмах почети, упркос Титовог противљења.

Напад на Пљевља претрпео је неуспех. Град није освојен, а Црногорски одред изгубио је у борби велики број бораца, баш у време када су се борци Ужичке републике повлачили у Санцак. Али остаје чињеница да је овај напад привукао на себе знатне италијанске снаге, тако да оне нису упућене на Увац, да онемогуће повлачење партизана из Србије у Санцак. Истовремено, овим нападом омогућено је јединицама које су се повукле из Србије и партизанским јединицама које су се налазиле у Санцаку да ослободе Нову Варош и друга места у Санцаку. Ова битка је имала негативних последица за сам Црногорски одред. Наступила је деморализација, услед великих губитака, масовно напуштање одреда и повратак у Црну Гору.

По повратку батаљона из пљеваљске битке у Дурмиторску републику поново је организовано слање партизанских јединица у Србију. Али оне ни овог пута нису отишле у Србију, него у Санцак, где је Врховни штаб расформирао Црногорски одред и од његовог људства и неких санџачких јединица формирао Ногорско-санџачки одред. Са терена Дурмитора упућене су најпре две чете, а потом још две чете у састав овог одреда. Почетком марта 1942. послат је још један батаљон у Санцак. Ту су непосредно борци са Дурмитора дошли у додир са борцима из Србије.

Искуство Ужичке републике по доласку у Црну Гору примењивао је Иван Милутиновић приликом изградње НОП одреда и народне власти. Стварањем слободне територије у Санцаку отклоњена су полазна колебања после пораза на Пљевљима, а Дурмиторска република је добила сигуран ослонац за даље постојање и још потпуније је изграђивала народну власт и друге организације народноослободилачког покрета. Врховни штаб је

могао да непосредније утиче, преко својих делегата, да се отклоне извесна револуционарна истрчавања, нарочито по питању борбе против „пете колоне“, којих је било на територији Дурмиторске републике.

Територија Дурмиторске републике пружила је уточиште многим рањеницима и болесницима из Србије, али су и лекари из Србије учествовали у организовању санитета на подручју Дурмиторске републике (Ђуро Мештеровић, Херберт Краус, Гојко Николиш и други). Дурмиторска република је знатно ојачала док су се у њеној близини или на њеној територији налазиле пролетерске јединице, а једно време и Врховни штаб.

Овај пример нам, поред осталих, указује на повезаност народноослободилачке борбе на целој југословенској територији под руководством КПЈ. У овом случају радило се о сарадњи црногорских, српских и босанско-херцеговачких партизанских јединица, као и народа ових крајева, на тремеђи данашње три републике: Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. То је још један пример како се кроз борбу против окупатора и домаћих издајника стварало братство и јединство наших народа.

Ма како била мала, територија Дурмиторске републике је зрачила својим постојањем на околне територије, и напори становништва и бораца Дурмиторске републике на јачању НОП-а трајно су уграђени у темеље наше народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

ДР ВЕСЕЛИН БУРЕТИЋ

ЛОНДОНСКИ ОДЈЕЦИ УСТАНИЧКИХ ЗБИВАЊА
У ЦРНОЈ ГОРИ 1941. ГОДИНЕ

У пометњи изазваној априлском катастрофом нити су југословенска избјегличка влада нити западни савезници знали право стање ствари код нас. Сви су, међутим, били усхићени мартовским превратом, посебно Британци. Черчилове ријечи пред Централним савјетом Конзервативне странке потискивале су у други план југословенски ратни пораз. „Овде и у овом тренутку имам једну велику вест за вас и за целу земљу“, почео је он своје излагање. „Југословенска нација је рано јутрос нашла своју душу. У Београду је извршен преврат, и јавља се да су ухапшени министри који су колико јуче отписали чает и слободу своје Земље. Тај патриотски покрет произлази из гнева једног одважног и ратничког народа због издаје његове земље која је извршена услед слабости оних који владају њиме и ниских интрига сила Осовине^{11.1}“.

Енглеze као и да није много интересовао ток априлских операција; за њих је најважније било показати зубе. У прво вријеме због тога и не примећују министарску бјежанију на челу са краљем Петром II и генералом Душаном Симовићем. Код Британаца ови људи су већ били добили ореол хероја битке која је морала бити изгубљена.

Вјероватно је и сама југословенска влада била изненађена предусретљивошћу која ју је пратила на путу за Лондон — преко Атине, Јерусалима и Каира. Није ни примјетила посебну британску заинтересованост да главнина владе буде у Лондону — пред очима домаћина; јер неки су знаци говорили да би краљ могао отићи у Сједињене Америчке Државе. „Перфидни Албион“ добро је познавао законе класичне политичке дипломатије:

¹ Винстон Черчил, *Други светски рат*, Велика алијанса, том III, Провсета, Београд 1964, стр. 153.

далеко од ока — далеко од контроле! За Симовића су ово били знаци охрабрења. Из Јерусалима он поручује свима да је Југославија изгубила битку али не и рат.

По доласку у Лондон влада је упала у мирнодопски конфор, али не и у душевно спокојство. Првих мјесеци живи од мартовске „славе“, Симовић се често понаша као човјек који је тек ван земље открио своју „величину“. Окићен и помпезан, он не силази са спектакуларне лондонске сцене. Генерал и даље наређује, али непостојећој армији, прави планове нових великих битака...

А онда стижу прве вијести из земље — витешке и трагичне у исто вријеме. Црној Гори је припадало посебно мјесто у тим извјештајима.

Већ у априлу у Лондон, преко Тиране, Рима и Стокхолма, стижу гласине да се у Црној Гори нешто необично догађа, ускоро се појављују прецизније информације, често кратке и противрјечне.

14. априла „Transocean“ јавља из Тиране да је један црногорски одбор састављен од неугледних људи затражио од Мусолинија слободу за своју земљу. Из тога „Pester Lloyd“ (27. IV) и „Transocean“ (12. V) јављају о доласку Маццолинија за цивилног комесара и о образовању Консулте од пет Црногораца. 16. маја стиже вијест да је Виктор Емануило лично посјетио Цетиње.

Из Шведске је, из Павелићеве пропагандне кухиње, 23. маја стигла необична вијест да би Михаило Петровић ускоро могао постати господар Црне Горе. „Svenska Dagbladet“ ју је објавио без коментара. Лондонски „Times“ је са задовољством обавијестио своје читаоце да је Петровић одбио да прими круну из окупаторских руку. Исто је потврдио амбасадор Кембел (Sir George Campbell) у свом извјештају Форин Офису (Foreign Office) из Вашингтона.²

У ово вријеме појављују се још фантастичније пројекције црногорске будућности. Југословенски пославик у Берну, Иван Јуришић јавља 5. јуна да у Риму борави адвокат Марко Ђуровић, који „ради код овдашњих кругова да се од Србије и Црне Горе створи једна држава под насљедницима династије Петровића. Пошто немају повјерења у Михаила, мисле на неког насљедника по женској лози Романова“.^{2a}

Југословенска влада је нарочито била узнемирена јулском вијешћу да је Народна скупштина на Цетињу прогласила независну Црну Гору и позвала италијанског краља да именује једног регента.³ Ово је, изгледа, највише погодило владиног деле-

* Public Record Office, Foreign Office, 371/29783 r 8249/111/67 (даље: FO 371/29783 R 8249/111/67).

^{2a} АЈ (Архив Југославије), 103-29-182.

³ Све ове вијести садржане су у елаборату Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford, FO 371/33490 W 6403/81/49.

гата за Блиски и Средњи исток, Јована Ђоновића. Он из Каира пита Симовића, који је већ био стигао у Лондон, шта урадити против покушаја цијепанја народа, и, вјеран ратничкој традицији, предлаже да се „поведе кампања међу десетак-петнаест хиљада црногорских емиграната у Америци да се изјасне за јединство“, односно да се међу њима организују добровољци. Предлаже да се тамо упути неколико угледних саплеменика.⁴

Овако, међутим, није гледао на ствари други један Црногорац, самозванец „Принц Мило од Црне Горе“, стари национални „душебрижник“ и авантуриста са европске политичке периферије. За нас је он интересант само због одјека који је његова провокација изазвала код британске и југословенске краљевске владе. Морално неконституисан, политикантски превртљив на нивоу ситног калкулата, овај човјек своје „принципе“ гради према противрјечним свјетским струјањима, ловећи „шансу“ за себе. Први пут, послје напада Њемачке на СССР, он, убијеђен у руску побједу, очекује обнову црногорске „независности“ уз помоћ Црвене армије. У јулу моли Черчила да му дозволи да иде у Русију преко Турске или Финске — напомињући да су „Црна Гора и Русија као браћа и да је краљ Никола био први владар који је признао СССР 1919. године“. „Принц“ је „убијеђен да ће моћи сазнати више у директним разговорима са Стаљином и Молотовом него што је у стању урадити било коти Енглец“. Идн га је, послје консултовања московског амбасадора Крипса, разочарао.⁵ Нијесу му помогле ни нове интервенције код британског министра преко даблинске угледне пријатељице и у Лондону преко Лорда Лајтона (Lytton).⁶

Боравак у Даблину ните му био славан.⁷ Он је, додуше, имао слободу иживљавања на бројним пикницима и третијетима, али са полицијом за петама. Јер, не лези враже, Ирска није била много наклоњена Енглецима, а њемачке подморнице око обала нијесу биле баш безбедне. Постоји, мислили су Енглези, бар теоријска могућност да „принц“ буде употребљен на савезничку штету. Сумњу је потврђивао и један очигледан случај: британски обавештајац спријечио је самозванца у покушају да Мусолинију и Хитлеру упути телеграме захвалности за „ослобођење“ Црне Горе! У Форин Офису се прешло преко овога, јер се сматрало да се ради о неурачуљивој личности. Ипак су, због добрих односа са југословенском владом, коју је он иначе био узео на зуб, морали више да мотре на њега.⁹

Када је било јасно да се ратна срећа окреће у корист савезника, „Princ Milo of Montenegro“, тако се он увијек титулисао,

⁴ Архив Југославије (АЈ), 103 — 46 — 225.

⁵ РО 371/29555 Е 2662/2662/38.

• РО 371/30305 К 9777/7164/92.

⁷ У Ирску је дошао у јесен 1940. РО 371/30305 К 9677/7164/92.

⁹ РО 371/30305 К 9677/7164/92.

почиње нову скоројевићку игру. У лондонском недељнику „The Pall Mall“ од 16. октобра 1941. протура чланак под насловом „Црна Гора“, у коме себе „именује“ за „народног поглавицу и борца против многих неправди које су нанијете Црној Гори“. Израз „поглавица“ је нарочито узбуђивао срца лондонских дама, са којима је он често контактирао. У чланку пише: „Али није чудо послје искустава које су доживјели концем свјетског рата, да у инвазији Њемачке и Италије ове године Црна Гора види нову наду за своју независност“. Оно што даље стоји онеспокојило је и југословенску краљевску владу и званични Лондон: „Ми смо објавили своју ријешеност, саопштава он у име Енглеза, да ће се малим народима признати потпуна слобода те, као што је то случај са Црном Гором, имамо још да испунимо дуг части. Васпостављање самосталности те мале земље мора да се оствари. Наше држање према Црној Гори послје свјетског рата оснивало се на погаженим обећањима. То нам не служи на част те морамо што прије предузети кораке да очистимо своју националну савјест и да у најпотпунијој мјери дамо задовољење тој земљи. Када се сврши рат, британском народу пружиће се прилика да поправи гријех и да покаже да ли постоји светиња задате ријечи, која је дата у његово име“.¹⁰

Овакав облик „самокритичности“ и овакву „широкогрудост“ у обећањима британска ратна дипломатија до тада није забиљежила. Уз то, импликације које значе конфронтацију Черчилове владе и народа! Била је утјешна чињеница да се није радило о високотиражном листу. Али није било неважно ни то да неко у име њих анулира сва увјеравања и официјелне изјаве у прилог независности и територијалног интегритета Југославије дата и краљевској влади и на разним међусавезничким договарањима. Због тога су врло озбиљно размотрили југословенски Aide-Memoire и обећали да ће убудуће спријечити сличне акције.¹¹

Прилика да се одбаци „Милова политика“ била је годишњица уједињења Црне Горе и Србије, којом приликом је Илија Пламенац одржао преко ВВС говор у коме је нагласио да су се Црногорци показали, као стубови јединства и сада „када је преостала шака страних агената под окриљем Италије прогласила отцјељење од Србије и Југославије. Народ је збацио издајничку владу, протјерао Талијане и прогласио слободну и неокупирану Југославију, отпочео борбу за слободу и уједињење“.¹² Ово је вријеме када идеолошки мотиви нијесу условљавали однос према устанку.

Вијести које из Црне Горе стижу уочи и послје јулских збивања побуђују посебно интересовање. Оне су некада вјеродостојне, некада непрецизне и чак фантастичне. У сваком случају,

¹⁰ АЈ 103-46-225, МИП, пов. бр. 7710, 18. XI 1941.

¹¹ Исто.

¹² Исто, МИП, пов., бр. 7843, 26. XI 1941.

оне остављају утисак да се дешава нешто озбиљно. „Тгапбосеап“ је 7. јула јавио из Загреба да се у црногорским брдима боре двије до три хиљаде југословенских трупа, те да ће „српске трупе и хрватске усташе сарађивати са Италијанима у чишћењу земље.¹³ Ова смијешна конструкција очигледно је била производ италијанске усплахирености пред буру чије су сигнале драматично осјећали.

Од августа извјештаји постају шири и прецизнији. Обавјештајно одјељење британске владе, сумирајући расположиве информације, направило је 6. августа преглед опште ситуације у Југославији. „Далматинска обала, Црна Гора и дјелови Херцеговине и Лике убрзо ће бити на ивици глади“, пише тамо, а даље се каже да се у свим крајевима земље појачавају словенофилска осјећања.¹⁴ Овој чињеници Британци су давали посебну важност. 21. августа „Титез“ јавља да „побуњеници контролишу највећи дио Црне Горе и да су организовали своју владу која дјелује у околини Цетиња и Подгорице“. Даље се каже да Италијани продужују рат до истребљења и да је то послужило Недићу да упозори Србијанце на опасност „да једна кажњена експедиција претвори Србију у прах и пепео као што се данас дешава са Црном Гором“.¹⁵

Тих дана је и генерал Симовић добио извјештај од једне делегације словеначког Црвеног крста, која је успјела да се пребаци на турску територију. У њему је дата општа слика окупаторско-квислиншког терора и истакнути су први облици народног отпора. Дио о Црној Гори, због својих идеолошких импликација, није могао одушевити ни југословенске избјегличке кругове ни британску владу. „У Црној Гори, на Цетињу, у току седам дана била је успостављена комунистичка влада, и тамо је дошло до огромног устанка. Италијани су бомбардовали и још бомбардују Цетиње из ваздуха. Највећи дио народа се склонио у шуме“,¹⁶ каже се у извјештају.

Узнемиреност Рима због црногорског устанка брзо је дошла до Вашингтона, па је тамошњи британски амбасадор Кембел 21. августа обавијестио своју владу: „... Црна Гора је главно жариште отпора окупационим кретањима на Балкану, па се каже да је тамошња ситуација измакла из њихових руку“.¹⁷ Тих дана стигло је неколико извјештаја сличне садржине.

Један британски извор из краја септембра у опису догађаја у Црној Гори употребљава израз „четник“, иако он тада овдје није био актуелан. „Установљено је“, пише тамо, „да су стотине црногорских сељака и пастира тајно напустили Црну Гору и

¹³ FO 371/33490 МГ 6403 81/49.

¹⁴ PO 371/30220 Е 91112/162/92.

¹⁵ FO 371/33490 Е 7968/162/92.

¹⁶ FO 371/30219 Е 7968/162/92, и АЈ 103-5-52.

¹⁷ PO 371/29783 Е 8249/113/67.

придружили се четницима који се већ три недјеље боре“. Даље пише да располажу и тешком артиљеријом, која им је остала од југословенске војске, те да су им Р1а челу официри.¹⁸ Нијесу у питању никакве идеолошко-политичке калкулације, него прије свега традиционалистичке визије отпора, од којих се званично Лондон тешко ослобађавао.

У Форињ Офису истакнуто мјесто добио је извјештај „Југословенског гласника“ из Каира, који је 15. октобра пренио ТАСС. Тамо се каже да је једном путнику који је од њемачког конзулата у Истамбулу тражио визу за путовање у Бар, Цетиње и Подгорицу одговорио негативно, јер „није познато у чијим се рукама налазе та мјеста“.

Оксфордски Истраживачки центар Форињ Офиса, послје цјелокупног увида у документацију закључио је: „Излази да су црногорске планине као у турско доба поново једини домови југословенске независности“.¹⁹

И каснији извјештаји о ситуацији у Црној Гори садрже податке о широком отпору италијанском окупатору. Први рапорт прве британске војне мисије на челу са Хадсоном упућен је из партизанског штаба на Радовчу. Он говори о организованом покрету који је моментано „добио карактер револуције и захватио готово читаву Црну Гору“, тако да су Италијани само уз помоћ Њемаца успјели деблокирати градове. Хадсон примјећује да рат има ослободилачки карактер и да је повезан са герилским ратом у осталим дјеловима Југославије. Помиње устаничку војску од 5000 људи, која се спрема на нову, ширу акцију. Ове податке ће користити све британске ратне службе ради утврђивања става према новом стању у Југославији.

У извјештају који је краљевски посланик у Берну Иван Јуришић доставио генералу Симовићу крајем октобра говори се о отпору српског народа широм земље. У дијелу о Црној Гори каже се: „Од како је избила побуна број италијанских трупа нарастао је на 200.000“.²⁰ Овај извор био је обично добро обавијештен, будући да су у Швајцарској све вријеме рата дјеловале разне обавјештајне службе.

Нова ситуација са јасним изразима широке антифашистичке борбевости динамизирала је британске односе према југословенској краљевској влади. Поново се не штеде ријечи признања „херојском југословенском народу“, поново је Симовић у центру великих почаста. Као да је отпор у земљи малтене његово дјело! Међутим, појавила се и једна симптоматична сјенка идеолошког карактера: изузетно значајна комунистичка улога у покрету отпора! У Хадсоновом извјештају нема помена о комунистима, иако они овог човјека прихватају на обали и ппате

¹⁸ АЈ 103-5-53, Прет. мин. савета (ПМС), пов. цк. бр. 9, 26. IX 1941.

¹⁹ РО 371/32482 ЧЛГ 6403/81/49.

²⁰ FO 371 Н 9174/162/92.

преко ослобођене територије. Он само помиње неке личности са комунистичком репутацијом.²¹ У другим рапортима комунистима се даје врло истакнуто, а у Црној Гори одлучујуће мјесто.

У септембру 1941. године Југославију је напустио београдским лекаром Милош Секулић, који је убрзо стигао у Лондон и са собом донио врло исцрпни извјештај о стању у земљи. О устанку у Црној Гори он, између осталог, каже: „... Али борбеност Црногораца удружених са комунистичким покретом учинила је да дође у месецу јулу и у почетку августа до озбиљних оружаних сукоба тако да се по извештајима види да је страдало неколико хиљада Италијана и на стотине Црногораца. Требало је неколико дивизија италијанских да дођу да успоставе ред, јер су Црногорци узели у своје руке скоро свуда управу и спроводили је сами“. Секулић посебно пише о борбености комуниста, чији су одреди „растурени по целој Србији, Банату и Црној Гори, а у последње време су се појавили у Загребу и Хрватској, у Сплиту и Далмацији, врши се организовање у Македонији, па чак и у Бачкој и Словеначкој, а долази се у везу и са Бугарима“.²²

Овдје очигледно недостаје ситематски увид у стање ствари, устанички фронтови су само у општем смислу идеолошки издиференцирани; присутно је чак одређено потцењивање идеолошке димензије. Ипак, овај монархиста — каснији активиста избегличке владе — доста јасно одређује револуционарну димензију отпора. „Сви комунистички настројени и њихови пријатељи“, пише он, „а не само организовани комунисти, једном речју све што је борбено и офанзивно, и тражи одмах напад на Немце, улази у ову акцију. Може се рећи да често имате само комунисту на челу, а његов одред и појма нема о комунизму“.

„На челу ових одреда имате интелектуалце, раднике, сељаке, па и резервне и активне официре. Морал код ових одреда је изванредан и расположење за непосредну акцију и саботажу. Жеља је да се та акција прошири не само по територији Југославије, него и по целој Европи у намери да разбијањем позадине Хитлерове олакшају совјетски фронт. Као што видимо, они непосредно и одмах делују да помогну совјетској војсци и убрзају свршетак рата“.²³

Пошто се на крају говори о покушајима (са изгледима на успјех) сарадње комуниста и четника, јасно је да је извјештај писан агустовских или септембарских дана, када дефетистичка „филозофија“ још није била узела маха у четничким редовима.

Секулићеви подаци обилато су коришћени у владиној политичкој пропаганди, али највише онај дио који се односи на

²¹ По њему, на челу покрета били су Милован Ђилас и Арсо Јовановић (FO 371/30220 K 9174/162/92).

²² FO 371/30221 K 10232/162/92.

²³ Исто.

маоовне усташке покоље српског народа. Око тога ће се ломити копља у сукобима између српског и хрватског дијела владе, и посебно у редовима економске и политичке емиграције. Ови односи су за извјесно вријеме потискивали у страну идеолошку димензију отпора, или је чинили муницијом националистичког супарништва.

Ни британска влада у почетку није била много окупирана комунистичком „опасношћу“; ако о њој и размишља, све се углавном своди на доктринарне социологизације. Може се рећи да она овдје досљедно слиједи широку платформу међусавезничких односа: Зашто се плашити комунистичке „периферије“ у вријеме када је сарадња са центром свестрана и спасоносна!?

Због тога енглеска активност на упућивању помоћи устаницима није била много спутана класно-политичким модалитетима.

БРИТАНСКЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ПРУЖАЊЕ ПОМОЋИ УСТАНИЦИМА

Идеолошки мотиви британске политике према Југославији долазили су до посебног изражаја нешто касније. Њих је крајем 1941. у сваком случају надвладала акција око пружања помоћи устаницима. Њене техничко-организационе припреме трајаће врло дуго, да би тек у другој половини рата донијеле веће резултате.

Симовићева влада је 11. октобра 1941. доставила свој Ед-меоар, који је садржао сљедеће захтјеве:

- 1) Тражи се ескадрила авиона дугог акционог радијуса који би били у стању да доставе помоћ устаницима;
- 2) Траже се авиони који би садејствовали у непосредној борби и били стационирани на аеродромима у Југославији;
- 3) Тражи се ратни материјал који би био достављен не само авионима него и подморницама;
- 4) И, на крају, захтијева се десант трупа на црногорској обали, између Петровца и Бојане.

Овакав оптимизам у успјех акције био је знатно одређен већ цитираним извјештајима са терена. Хадсон је усталасану Црну Гору посматрао „као базу за снабдијевање ради покретања сличне акције у Херцеговини и Санџаку (Старој Србији)“.²⁴ И у извјештају који је Јуришић послао из Берна истиче се велика потреба за пружање помоћи црногорским устаницима, морским путем преко Улциња, Бара и Будве (посебно се наглашава погодност Буљарице). У овом документу изражава се вјера у скоро савезничко искрпавање, па се тражи да народ на то буде благовремено упозорен.²⁵ Очигледно на овоме се базирао у Ед-мемоару наглашени захтјев југословенске владе.

²⁴ FO 371/30220 E 9174/162/92.

²⁵ FO 371/30220 E 9860/162/92.

Читав октобар прошао је у знаку обимних припрема британских и југословенских владиних служби за изналагање начина како да се пружи помоћ. Ако се идеолошка подозрења с времена на вријеме и појављују, она не почивају на искреном увјерењу да комунистичка акција носи са собом далекосежне последице. За све основни критеријум вриједности је борбеност. Тада се Симовићева влада не либи да тражи помоћ и подршку и совјетског амбасадора у Лондону Ивана Мајског; у почетку га и не подсећа на комунистичку активност.²⁶

Ед-мемоар југословенске владе био је пропраћен краљевом интервенцијом код Черчила. Сумирајући разговор двојице државника, генерал Исмеј (Isma) је у писму функционеру Форињ Офиса Кадогану (Cadogan) рекао да је Петар II захтијевао хитну помоћ „1Побуњеницима“, да је премијеру предао докуменат о „ужасу који сада влада у Југославији“ и тражио хитне репресивне мјере над италијанским градовима. Краљ је посебно скренуо пажњу на тешку прехранбену ситуацију у Југославији и затражио помоћ.²⁷

О акутној прехранбеној ситуацији у Црној Гори јављали су и владини извјештачи из Цариграда и Анкаре, посебно разне службе владиног делегата Јована Ђоновића. Брзо је покренута акција пружања помоћи преко Међународног Црвеног крста, која ће нешто касније уродити плодом.²⁸

Британска влада је искрено саосјећала са тешким стањем у Југославији. Ради пружања хитне помоћи остварен је контакт са совјетским руководством. И совјетска влада је била врло заинтересована за сарадњу на том плану. Мајски је Идну скренуо пажњу да је обалски појас у Црној Гори ослобођен и молио да се тим путем упути помоћ устанцима. Чувши Иднов одговор — да су они већ предузели извјесне мјере преко Команде Средњег истока — Мајски је подвукао жељу својих претпостављених за заједничким дјеловањем.²⁹ Договорено је да се ово питање свестрано размотри на једном каснијем састанку (27. октобра исте године).

Черчилово обећање дато краљу Петру II обавјештајна служба S.O.E. је хитно размотрила. Већ је била упућена (20. IX) Хадсонова војна мисија, која је имала задатак да се пребаци на Суворбор. Послије разговора са краљем, ваздухопловне снаге су добиле задатак да припреме два авиона типа „Welleslay“ који ће полетјети са Малте. Команда Медитерана требало је да и даље настоји да подмарничким путем пошаље разне агенте на јадранску обалу. Команда Средњег истока, сумирајући своје могућности, закључила је:

²⁶ FO 371/30220 K 9381/162/92.

²⁷ FO 371/30220 K 9174/162/92.

²⁸ Архив Државног секретаријата за иностране послове (АДСИП), Амбасада у Турској, ф. 37, стр. пов. бр. 1328, 20. X 1941.

²⁹ FO 371/30220 K 9381/162/92.

а) да се на Малту лоцирају два бомбардера ради упућивања помоћи у Црну Гору;

б) да се на далматинску обалу подморницама упуте три тоне оружја и муниције;

ц) да из Каира полете три авиона и путем падобрана доставе извјесну количину ратног материјала.³¹

Сем тога, аранжирано је да се из Енглеске на Малту пребаци три специјално адаптирана „Heinkels-a, а нешто касније још три. Осим овога, командант Медитерана и вицеадмирал Малте били су прибавили одговарајуће бродове, који су били спремни за употребу.³²

У овом периоду Британија полази од свог на почетку рата сачињеног дугорочног политичког концепта, који је укључивао упућивање специјално обучених агената у све европске окупираних земље ради организовања пасивне резистенције, као и диверзантских група које би међу собом биле повезане радио-путем. Све са циљем да се омета њемачка ратна продукција, и, тек на другом мјесту, да се организује отпор окупационим снагама. У складу са овом политиком била је у септембру упућена помешна мисија на црногорску обалу.

Британци, очигледно, нијесу очекивали тако брз и широк отпор окупатору какав се збио у Југославији. У неколико меморандума са услијеђењем се понавља Хадсонова цифра о 5000 црногорских устаника и његово предвиђање (базирано на овоме што је чуо на Радовчу) да ће она брзо нарасти на 30.000. Симовић је стално ургирао и код Черчила и код Мајског да је изузетно значајно да се помоћ упутити одмах — док су Њемци заузети у Русији.³³ Совјетоки амбасадор у својој ревности предлаже употребу малих кајака ради достављања веће количине материјала: 1.500 шињела, 30.000 конзерви хране, 300 тешких митраљеза, 6.700 пушака, 25.000 ручних граната итд.³⁴ Мајски тражи од Идн да се одмах баце леци који би подстакли отпор, и да се успоставе редовне везе са устаницима.³⁵ Британски министар иностраних послова је о овоме одмах обавијестио свог амбасадора у Москви Крипса.³⁶

Сва ова договарања претходила су састанку Одбора за одбрану, односно Ратног кабинета, који је одржан 4. новембра. Идн је за ту прилику направио специјални меморандум који је садржао све до тада предузете мјере, као и идеје које су дали југословенска влада и совјетски амбасадор. Полазећи од потребе

³¹ FO 371/30220 K 9505/162/92.

³² FO 371/30220 E 9652/162/92.

³³ FO 371/30220 E 9584/162/92.

³⁴ FO 371/30220 E 9505/162/92.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

за упућивањем обимније помоћи, Идн истиче нужност да се у штаб Драже Михаиловића пошаљу британски официри ради координирања акције на овом плану. Предвиђа се чак коришћење једног броја авродрома на територији Србије. У меморандуму се прихвата сугестија Мајског да се на авионима користе југословенски пилоти са Блиског истока и из Сјеверне Африке. Идн је, међутим, изненађен и забринут због сазнања да је Симовић инструисао „побуњенике“ да „прихвате обазривију политику“, у смислу да се сувише не излажу опасности.³⁷ Ради разговора о овоме и о питањима из домена пружања помоћи, заказан је посебан састанак са председником југословенске владе. Диксон је савјетовао да се он одржи после сједнице Комитета за одбрану, у атмосфери британоке савезничке широкогрудости.

Састанак Комитета за одбрану одржан је у предвиђено вријеме, 4. новембра. Идн је на самом почетку инсистирао да се пошаље помоћ таквог обима која би била „доказни тест“ британског пријатељства и за друге земље, док је Черчил још једном подвукао шири значај овакве акције. Закључено је да Адмиралитет у заједници са Министарством рата и S.O.E. (Special Operations Executive) испитају све могућности упућивања помоћи морским путем.³⁸

Кадоган је у писму Генералштабу сумирао сљедеће елементе састанка и Черчиловог става:

а) у садашњим условима пружање помоћи југословенским устаницима је врло стимулативно за друге окупиране земље;

б) ова помоћ ће приоилити Њемце да врате дио снага у Југославију и тиме растерете друге савезничке фронтове.³⁹

Закључак у духу ратног прагматизма: борбени критеријуми изнад свих других! Али сви нијесу тако тумачили одлуке Ратног кабинета: начелник Заједничког генералштаба направио је за своје потчињене команданте нацрт телеграма у коме им саопштава да је отпор преураћен и „да није у нашу корист да га окуражимо да се прошири на градове, па ће због тога бити потребно упутити ограничену помоћ“, која би била довољна да се одржи покрет у планинама.⁴⁰ Диксона је овакво тумачење узнемиравало због могућих реперкусија на предстојеће Иднове разговоре са Симовићем.

Али, као што смо видјели, југословенски премијер није био далеко од дефетистичког резоновања: крајем октобра он је на своју руку (Британцима је било посебно криво што се претходно није консултовао са S.O.E.) упутио поруку устаницима да „за сада“ иду лагано „да неби изазвали окупаторске репресалије

³⁷ Исто.

³⁸ РО 371/30220 Н 9652/162/92.

³⁹ Исто.

⁴⁰ РО 371/30220 К 9584/162/92.

широког обима“.⁴¹ На ово га је посебно подстакао Јован Ђоновић једним извјештајем који садржи приказ репресалија у земљи и посебно у Црној Гори. Ђоновић сам предлаже да се устаници упозоре на опасност и за извјесно вријеме обуздају.

Диксон је почетком новембра одлучно тражио да се горњи нацрт анулира и заузме одлучан став у духу закључака Ратног кабинета.⁴²

*
* *

Чим је, међутим, постало јасно да су партизани и четници два супротстављена покрета, и британска и југословенска влада почињу са одређеним диференцираним приступом снагама отпора. Још у новембру је аконтраобавјештајна служба М. I.-5. (претходница S.O.E) открила да је кнез Павле био опседнут страхом од комунизма, који је био посебно раширен на Београдском универзитету. Додаје се да се није радило о комунистима у правом смислу ријечи, већ о „усијаној младежи“, која у већини лотиче са села и београдске запаљиве идеје преноси у евоја родна мјеста. Не сагледава се енергија коју рађа спој социјалистичких идеја и сељачког осјећања правде, једнакости и слободе! М. I.-5. највише занима чињеница узета из пропагандистичког арсенала — да се комунисти не боре против окупационих онега, него за Руоију. Као да то у датој ситуацији није било једно те исто! Извјештач се без резерве опредјељује за Дражу Михаиловића, па се боји да помоћ која му буде упућена преко црногорске територије не падне у руке тамошњих комуниста.⁴³

Министар Гленконер (Glendonner) не драматизује много догађаје; средином новембра пише Диксону: „Наше схватање ситуације је такво да су комунисти били први који су подигли снажан отпор у Црној Гори те да се народ ове области окупио око њих. Побуњеници представљају герилске групе, а не стварне комунисте. Термин „партизан“ треба тумачити — комунисти-ма предвођени сељаци или герилци“.⁴⁴

Тако, међутим, није мислила Симовићева влада; извјештач службе М. I.-5. каже да су његови разговори са члановима југословенског кабинета вођени у току посљедња два мјесеца (септембра и октобра) показали да су они узбуђени због опасности да се „комунизам прошири не само на Бугарску него и Југославију“.⁴⁵

⁴¹ Исто.

⁴² FO 371/30220 R 9652/162/92.

⁴³ FO 371/30220 R 8799/297/92.

⁴⁴ FO 371/30220 R 9874/162/92.

⁴⁵ FO 371/30226 R 8799/297/92.

Требало је прије свега утврдити ко је ко у Југославији. У нагађањима су пролазили мјесеци. За то вријеме Лондон је предузео многе акције да посредним путем обезбиједи јединство отпора у Југославији. Али не око комуниста, него око националиста Драже Михаиловића. Главни канал акције код Совјета иде преко Мајског и Крипса. У једној инструкцији за Крипса види се „грађански рат између патриота у Србији под командом пуковника Михаиловића и герилских група у Црној Гори до одређеног степена комунистички обојених“.⁴⁶ И у Меморандуму Форин Офиса из фебруара 1942. године каже се да су комунисти најјачи у Црној Гори, Босанској крајини, Лици и Словенији, да су у Црној Гори толико јаки да су угрозили италијанске гарнизоне у Цетињу и Никшићу.⁴⁷

Страфорд Крипс је у свом одговору, послје разговора са функционерима Кремља, показао још веће неразумијевање ситуације; на питање Вишињског зашто је дошло до сукоба, одговорио је да је то било због тога што је Дража од југословенске владе био дискуражиран да продужи отпор због окупаторских репресалија, те да је због тога прихватио разговоре са Недићем. Вишињски је хладно примијетио: „Па он је већ компромитован“.

И у једном меморандуму Истраживачког центра из Оксфорда (Foreign Research and Press-Ballion College) од јуна 1942. (који се односи на 1941) показује се недовољно познавање револуционарних процеса код нас. Цитира се напис београдског „Новог времена“ да се на челу комуниста налази неки Лебедев, бивши секретар оовјетског посланства у Београду, те да се он сада пребацио у Црну Гору. У меморандуму је присутно резновање у свјетлости совјетске комунистичке „пенетрације“, али се траже и југословенски подстицаји комунистичког надахнућа. За Црну Гору се каже да су сљедбеници комунизма подстакнути традиционалним осјећањима вјере у руску помоћ, односно у њену побједу.⁴⁸

Краљевска југословенска влада од почетка 1942. године драматично указује на „комунистичку опасност“. Англо-Американци се упозоравају на комбинације које и њих угрожавају. Тако им министар Крњевић ставља на знање да комунисти „отворено комбинују са Русијом да послје рата формирају једну широку словенску совјетску унију“; Крек их подсећа да словеначки комунисти имају контакте са онима у Бечу и Берлину „ради формирања савеза централно-европских совјетских република“.⁴⁹

Спутана англо-америчким политичким реализмом незамјерања ратујућем СССР-у, југословенска влада је своја идеолошка убјеђења више користила за сопствену употребу; њена упо-

⁴⁶ PO 371/30220 R 9874/162/92.

⁴⁷ PO 371/33472 ER7850/178/92.

⁴⁸ PO 371/33490 R 3034/1990/92.

⁴⁹ PO 371/33490 R 2822/1990/92.

зорења представљала су стидљиве покушаје беспомоћног, све до-
тле док их вријеме није потпуно одбацило. Логика рата тврдог-
лава је као и аргументи оружја; побјеђују политичари, а не по-
литиканти.

Оно што се дешавало у Црној Гори јасно је упозоравало на
„комунистичку опасност“. Британска влада се питала: Које она
конкретно пријети? Умјесто ње, одговарали су у рату најком-
петентнији начелници генералштабова: Пријети и угрожава оку-
патора, дакле, заједничког противника! Југословенска избјег-
личка влада никада није могла одредити ни правог савезника
ни правог противника; нестала је у процијепу неодређености и
неодлучности.

ДР СЛОБОДАН Д. МИЛОШЕВИЋ

СТВАРАЊЕ ЈЕДИНСТВЕНЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ЦРНЕ
ГОРЕ, ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ БОСНЕ
1942. ГОДИНЕ И ПИТАЊЕ ИСХРАНЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИ-
НИЦА И СТАНОВНИШТВА НА ТЕРИТОРИЈИ ДУРМИТОРСКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Борбеном акцијом партизанских група са територије Дурмитора у јулу 1941. године ослобођена је територија шавничког среза. На тај начин је знатно проширена слободна територија Црне Горе.

Ради бољег обезбеђења слободне територије и бржег спровођења мера народноослободилачког покрета (НОП-а), на сас-танку Мјеоног комитета КПЈ за срез Шавник 23. јула 1941. године одлучено је да се у административно-територијалном погледу срез подели на општине и успоставе четири команде места: Жабљак, Шавник, Горанско и Трса. Упоредо са оснивањем команди места стварани су и њихови оружани органи. Тако је дошло до смењивања ранијих жандармеријских станица и успостављања партизанских војнопозадинских органа, са одређеним задацима из области војног домена.

Истовремено се убрзано радило и на стварању нове народне власти, народноослободилачких одбора (НОО), чија је мрежа прекрила територију среза. И НОО су имали своје оружане органе народне страже, чија су наређења била обавезна за грађане.

Изградњу војне и цивилне власти унутар саме територије пратила је и акција за њено обезбеђење са оне стране одакле је постојала могућност непријатељског напада. И то се обистинило. Средином августа 1941. италијанске снаге су успеле да поново заузму територију среза Шавник, на којој су остале до 18. октобра 1941. године, када су се повукле у Никшић.¹

Што се тиче развоја војне организације, карактеристично је неколико фаза. Од мањих партизанских група и територијалних батаљона створен је Дурмиторски народноослободилачки парти-

¹ Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 66.

зански одред (НОПО) за територију срезова Шавник и Никшић. Од 29. новембра 1941. године наредбом Главног штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак дотадашњи Дурмиторски НОП одред подељен је на два дела, тако да се од једног дела ствара посебан Дурмитореки НОП одред. Његово је седиште било у Жабљаку, а надлежност — триторија среза Шавник.

У даљем току излагања пратићемо акције војних снага Дурмиторског НОП одреда у правцу Санџака, источне Херцеговине и југоисточне Босне. Као и партизанске војне снаге са других слободних територија у Црној Гори тако ни ове са територије Дурмитора нису остале на својим територијама, да их евентуално бране од непријатеља, већ су настојале да шире слободну територију у другим правцима. И, друго, ваљало је да се те војне снаге удруже са партизанским снагама из Санџака, тј. Србије, Херцеговине и Босне, у циљу даљег ширења и повезивања слободних територија, као услова за даљу стабилизацију народног устанка и интензивнији политички рад у народу.

АКЦИЈЕ ПРЕМА САНЦАКУ

Иницијатива за одашиљање црногорских партизанских јединица за извођење војних операција ван Црне Горе дошла је од Покрајиноког комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак у новембру 1941. године. Тада је ПК истакао потребу равномерног распоређивања политичких радника по партизанским одредима који иду ван територије Црне Горе, као и оних који остају на тој територији. Према томе, претпоставка успеха партизанских јединица, како унутар тако и ван територије Црне Горе, био је у првом реду добро организован, а потом и ваљано спроведен политички рад.²

За војне операције у Санџаку крајем новембра 1941. године формиран је Црногорски НОП одред, у чији су састав, поред осталих, ушла и три батаљона са укупно 900 бораца са територије среза Шавник.³ Према другим подацима, у нападу на Пљев-

² *Зборник докумената и податка о народноослободилачком рату југословенских народа* (у даљем тексту: 36. НОР), III-1, 120. „Приликом формирања партизанских одреда за полазак (ван територије Црне Горе —СМ.) наша партиска руководства као и политички комесари морају pazити да се изврши правилна подјела нашег партиског чланства, тако да са том подјелом буде осигуран нормалан партиски рад, како у оним одредима који полазе на другу територију, тако и код оних који остају на подручју нашег ПК“.

³ 36. НОР, III-1, 155, Наредба Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда (даље: ГШ НОПО) за Црну Гору и Боку од 15. новембра 1941. године за покрет јединица Никшићке и Бјелопавлићке групе у правцу Пљеваља; Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 61; Павле Милошевић, *Црногорски НОП одред за операције у Санџаку*, Историјски записи (даље: ИЗ) 1/1968.

ља учествовало је око 1.200 бораца са наведене територије.⁴ После познатог напада на Пљевља 1. децембра 1941. године, партизанске јединице са територије среза Шавник су и даље нападале у том правцу. Тамо су се налазиле три чете њихових бораца.

Црногорски НОП одред је расформиран 21. децембра 1941. године, па је један његов део ушао у састав Прве пролетерске бригаде, део у састав Црногорско-санџачког НОП одреда, а 50 бораца је враћено у Црну Гору.

По наређењу Врховног штаба НОП одреда Југославије од 21. децембра 1941. године Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, у исто време ствара се Црногорско-санџачки одред, чија су оперативна дејства на територији Санџака омеђена рекама Лимом, Таром и Дрином, па територијом Комског НОП одреда.⁵ Овај новоформирани одред био је под командом Врховног штаба. У састав Црногорско-санџачког НОП одреда ушли су у временским размацама четири чете бораца и један батаљон Дурмиторског НОП одреда.⁶

Почетком јануара 1942. године Црногорско-санџачки одред добија нове задатке од ВШ НОП и Добровољачке војске Југославије, што се огледа у следећем: „Обезбиједите потребним снагама завођење нашег чврстог утицаја и рада у западној половини Санџака (од пута Пријепоље—Пљевља, па све западно)“.⁷

И због војно-политичке ситуације у Србији крајем 1941. године није могла да се оствари веза између слободних територија Црне Горе и Србије. Врховни штаб са главнином својих снага прешао је у источну Босну и водио војну и политичку битку за стварање нових слободних територија. Мислимо да је то и захтев партизанског ратовања. Губљење једне слободне територије не значи и пораз снага које су је држале, већ прилагођавање тих снага новим условима борбе и обавеза, с друге стране, да се ствара нова слободна територија. Наш народноослободилачки рат и социјалистичка револуција то недвосмислено потврђују.

АКЦИЈА ПРЕМА ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Крајем 1941. и почетком 1942. године партизански одреди из Црне Горе, а посебно јединице Дурмиторског НОП одреда, добијају од Врховног штаба нове задатке за дејства у источној Херцеговини и југоисточној Босни.

⁴ 36. НОР, III-2, 2; Мијушко Шибалић, *Из устаничких дана Жабљака, Устанак народа Југославије 1941. године*, књ. 1, Београд 1962, 658.

⁵ 36. НОР, III-1, 354.

⁶ П. Крстајић, н. д., 110—111; Обрад Цицмил, *Дурмиторски крај у устанку 1941, Устанак народа Југославије 1941*, књ. III, Београд 1963, 141—158.

⁷ Архив Председништва ЦК СКЈ — Одељење за архив и документацију (даље: АП ЦК СКЈ), бр. 2391, 1—3/42; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје*, Београд 1966, 105.

Усташки злочини над српским становништвом у Херцеговини нису остали незапажени устаницима у срезу Шавник, „јер је паљење њихових домова — паљење домова дурмиторских села“.⁸

За помоћ становништву источне Херцеговине формиран је и штаб герилских група за операције у источној Херцеговини, у које су спадале јединице од око 200 бораца са територије среза Никшић и две чете из територијалног Жупопивског батаљона, Невесињски батаљон и гатачке јединице. Са овим јединицама пошла су и два члана ОК КПЈ за Никшић — Крсто Попивоца и Вељко Зековић.⁹ Ово је само била војничка испомоћ народу источне Херцеговине. Међутим, на плану ширења слободне територије из Црне Горе на источну Херцеговину и југоисточну Босну вођене су доста оргавизоване војне и политичке припреме и акције. У наређењу Врховног штаба НОП и ДВ Југославије 21. децембра 1941. године Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, поред осталих задатака које је овај штаб добио био је и да политички и војно дејствује према Херцеговини, али не са великим ангажовањем снага.¹⁰ Свакако се имала у виду стабилизација постојеће слободне територије и стицање бољих услова за синхронизовану војну акцију из југоисточне Босне у правцу Херцеговине. Почетком 1942. године удруженим снагама херцеговачки и црногорски партизани воде тешке борбе на правцу Гацко—Борач. Извођење војних акција са другим јединицама НОП-а Жупопивски батаљон је успешно завршио битком за усташко упориште Борач у априлу 1942. године.

АКЦИЈА ПРЕМА ЈУГОИСТОЧНОЈ БОСНИ

Паралелно са извођењем војних акција у источној Херцеговини, од стране партизанских снага из Црне Горе предузимане су војне акције и за дејства у источној Босни. То је чињено и на захтев ГШ НОП одреда Босне и Херцеговине и по наређењу ВШ. Позивајући се на писмо које је ГШ НОП одреда БиХ упутио штабу Дурмиторског НОП одреда 24. децембра 1941. године, ВШ 25. децембра 1941. године наређује штабу Дурмиторског НОП одреда да пошаље два батаљона према Калиновику, где ће се здружити са јединицама Калиновичког НОП одреда.

⁸ П. Крстајић, н. д., 121; Гојко Миљанић, *Сарадња народа Црне Горе и Херцеговине у првој години ослободилачког рата*, Војноисторијски гласник (даље: ВИГ), 4/1966, 111 и 112.

⁹ О. Благојевић, н. д., 559; Јанко Тадић, *О неким борбама јединица Дурмиторског НОП одреда 1941—1942. године у сјевероисточној Херцеговини*, ВИГ, 3/1960, 42—54.

¹⁰ 36. НОР, III-1, 355; Обрад Бјелица, *Нека искуства из сарадње устаника и народа Црне Горе и Херцеговине у годинама рата (1941—1942)*, ИЗ, 3—4/1971, 405.

Њихово кретање било је усмерено у два правца: Шћепан Поље — Калиновик и, други, Чајниче — Горажде.¹¹

Временом се указала потреба да се убрзају припреме за одашиљање партизанских снага из Црне Горе у правцу источне Босне. На томе плану у писму Врховног штаба Главном ппабу НОП одреда за Црну Гору и Боку каже се и ово: „С обзиром на то да ви имате довољно војних јединица потребно је да у вези са задатком који сте ви добили у претходним наређењима упутите довољно јаке снаге у Босну да би оне могле тиме лакше извршити своје задатке... Долазак у Босну ваших јединица (1.500 бораца — С. М.) имало би огромно морално дејство, јер босански народ је већ сада ваше црногорске батаљоне дочекао са огромним одушевљењем... Ви не би требало да за сада освајате нека јача утврђена мјеста, већ се вама стављају само задаци да очистите Фочу, Горажде, Устипрачу, Калиновик и осигурате нашу позадину даље према Рогатици, Прачи и Романији“.¹²

Извршавајући наређење ВШ од 25. децембра 1941. године,¹³ штаб Дурмиторског НОП одреда је 7. јануара 1942. године обавестио Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку да су приступили формирању два батаљона у циљу одашиљања као помоћ источнобосанским партизанским јединицама.¹⁴ Пошто нису биле стигле друге предвиђене партизанске снаге на територију Дурмиторског НОП одреда, штаб 10. јануара 1942. године извештава штаб Калиновичког НОП одреда да су приступили формирању два батаљона у јачини око 600 људи за помоћ њиховим јединицама на територији источне Босне.¹⁵

Према ранијим наређењима Врховног штаба, батаљон „Бајо Пивљанин“, састављен од партизанских јединица Планине и Жупе Пиве, кретао се у правцу Калиновика, а батаљон „Војвода Момчило“ Чајниче — Горажде правцем на коме су се већ налазиле његове чете.¹⁶ О свему овоме је обавештен Врховни штаб НОП и ДВ Југославије 15. јануара 1942. године.¹⁷ Тако је удруженим снагама јединица Дурмиторског НОП одреда и месних

¹¹ 36. НОР, III-1, 386; Будимир Миличић, *Акције Дурмиторског НОП одреда у југоисточној Босни крајем 1941. и почетком 1942. године*. ВИГ, 2/1967, 179.

¹² 36. НОР, III-1, 409.

и Исто, 385.

¹⁴ 36. НОР, III-2, 17.

¹⁵ Исто, 26.

¹⁶ Исто, 28, Наређење Штаба Дурмиторског НОП одреда од 12. јануара 1942. Штабу комбинованог батаљона „Бајо Пивљанин“.

¹⁷ 36. НОР, III-2, 39, Извештај Штаба Дурмиторског НОП одреда од 15. јануара 1942. године Врховном штабу НОП и ДВ Југославије; Радоје Пајовић, *Титова активност на развијању НОП-а и револуције у Црној Гори 1941—1942. године*, Комунист, 23. март и 4, 11, 18. април 1977; А. Ђонлагин и М. Лековић, *Немачка офанзива на источну Босну, јануар-фебруар 1942*, Београд 1962.

партизанских снага ослобођена већа територија југоисточне Босне крајем јануара 1942. године, са местима Фочом, Гораждем и Чајничем. Тако је проширена слободна партизанска територија. На ту слободну територију долази војно и политичко руководство народног устанка у Југославији, тј. Врховни штаб и ЦК КПЈ, чије је седиште било у слободној Фочи од 25. јануара до 10. маја 1942. године одакле су руководили устанком на територији Југославије.¹⁸ Како се види из писма врховног команданта НОПО и ДВЈ Јосипа Броза Тита упућеног Едварду Кардељу и Ивану-Лоли Рибару, члановима Секретаријата ЦК КПЈ за неослобођене крајеве, средином фебруара 1942. године 4.000 црногорских партизана налази се у борбама ван територије Црне Горе.¹⁹

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕЗА ШАВНИЧКОГ 1941—1942. ГОДИНЕ

Једно од важних питања ослободилачке борбе југословенских народа од њеног почетка јесте материјално збрињавање партизанских војних јединица, као и сиромашног, небринутог и избеглог становништва. КПЈ је 1941. године одлучно повела народ у борбу против окупатора. Није била обезбеђена материјална страна те борбе. Непостојање магацина хране, одеће, обуће и наоружања није било препрека стварању партизанских јединица широм Југославије. Напротив, оне су стално ницале и бројно и организационо јачале. Партизански борци су већином носили цивилна одела, оружје су стицали пленом у борби, а храну су добијали од народа.

Јулских дана 1941. године у Црној Гори није се осећала велика оскудица у животним намирницама. Постојала је „глад“ за оружјем и муницијом.²⁰ Међутим, политичка диференцијација у устаничком покрету Црне Горе у другој половини 1941. године створила је више проблема за ослободилачке снаге. Све више се осећала несташница животних намирница. Такво стање је погодновало трговцима и шпекулантима, чија је жеља за богаћењем порасла још више. Због тога је руководство народног устанка у Црној Гори крајем јула 1941. године одлучило да се у већим партизанским одредима стварају судови за изрицање само емртне казне и онима који користећи несташницу шпекулишу животним намирницама.²¹

Како се види из „Саопштења“ од 12. јануара 1942. године, НОО-и на територији Дурмиторског НОП одреда успешно су ра-

¹⁸ Владо Стругар, *Југославија 1941—1945*, Београд 1969, 70.

¹⁹ 36. НОР, II-2, 183.

²⁰ 36. НОР, III-1, 20, Упутство Штаба Привремене врховне команде националноослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санцак од 23. јула 1941. године о тактици националноослободилачке војске.

²¹ 36. НОР, III-1, 20.

дили на сузбијању шпекулације животним намирницама. Кажњени су један трговац из Жабљака са 10.000 динара (зато што је прикривао петролеум, шпирит и сапун), један трговац из Бодана са 7.000 динара (због прикривања шећера, који му је заплени у корист партизанске болнице), два трговца из Шавника са 4.000 динара (зато што су пет пута скупље продавали прибор за јело), потом више трговаца из Шавника (зато што су текстилну робу продавали пет пута скупље од стварне цене).²²

Целокупан приход од наведених и других казни ратних шпекуланата стављен је на располагање НОФ-у, што значи да му је и ово био један од извора прихода.

Што се тиче територије шавничког среза, приходи од земљорадње и кад је најроднија година нису могли да подмире становништво хлебом ни за пола године. За преостале месеце становништво је морало да купује житарице на пијацама у Никшићу, Колашину, Бијелом Пољу и Пљевљима. Од житарица претежно је купован кукуруз и преношен на коњима до кућа. Овакав начин добављања животних намирница са велике удаљености и начин њиховог преношења до жељеног места, као и сама припрема за употребу, изискивали су дуже време, понекад и по седам дана.

Ваља истаћи да овакво добављање животних намирница са стране није представљало никакву новину за домаће становништво. Новина се састојала само у томе што је у ратним условима несташница јако повећана. Према томе, то није спречавало народ да узме активнијег учешћа у устанку. Међутим, италијански окупатор је искористио такву економску ситуацију код народа и увођењем својих мера хтео је да отупи оштрицу устанка. Он је у септембру и октобру 1941. у Жабљаку и Шавнику поново успоставио стару општинску власт, у тежњи да се она успостави и у другим местима на тој територији. У самом Шавнику почео је да дели храну становништву, са мотивацијом да оно није криво за устанак, већ комунисти. Наравно, оваква политика окупатора делом је утицала на незбринуту део становништва, и то онај који је био избегао, па је почео да се враћа својим кућама.²³

Устаничких дана 1941. године радило се на оживљавању и активирању институција НОФ-а. Ово је позната, хумана институција из илегалног рада КПЈ, која је актуелизирана нарочито у јесен 1941. године. Одбори НОФ-а су у појединим местима пред крај 1941. године прерасли у НОО-е.

Питање исхране партизанских јединица и становништва у Црној Гори из дана у дан постајало је актуелније. Тиме се нарочито позабавио ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак преко

²² *Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. II, Титоград 1967, 345.

²³ Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, ВИГ, 2/1952, 4 и 26.

окружних и месних комитета Партије, док су непосредну бригу око снабдевања сиромашног становништва животним намирницама водили НОО-и. Они су имали задатак „... да прије свега утврде која кућа, која породица и у чему највише оскудева; да утврде ко и са колико залиха хране располаже, па да онда развију широку сабирну акцију“.²⁴ Ово су само биле припреме за предстојећу акцију прикупљања животних намирница. Она је врло солидно изведена и, наравно, постигнути су задовољавајући резултати.

На територији среза шавничког поред меоних партизанских снага, скоро су стално биле присутне и партизанске јединице са других делова Црне Горе. Били су то, у ствари, делови већих партизанских јединица који су се кретали у правцу источне Херцеговине, југоисточне Босне и Санџака — као помоћ тамошњим партизанским јединицама, о чему смо већ говорили. Најбољи доказ овоме јесте прикупљање и покрет партизанских јединица пред битку за Пљевља. Тада су на Језерима и у Шаранцима била сконцентрисана 1.783 борца. Бригу око њиховог смештаја и исхране водио је Срески НОО у Жабљаку. Путем добровољног прилога прикупљене су велике количине животних намирница, од којих је за пролазеће јединице утрошено 783 kg јечменог брашна и 1.250 хлеба, 159 оваца, 1.883 kg меса, 80 kg макарона и 380 kg кромпира.²⁵

И касније су се преко територије овога среза кретале партизанске јединице са стране, за које је увек требало припремити смештај и исхрану.

Поред месних и пролазећих партизанских снага на територији дурмиторској била је концентрација и партизанских болница, са већим бројем рањеника и болесника, за које је такође требало прибавити веће количине животних намирница.

Уз све то ваља навести и већи број партизанских установа и надлештава на овој територији.

У првим месецима окупације осетно се повећао и број становника на овом подручју. Биле су то избеглице из Метохије, Војводине и Македоније, који су тамо били насељени као колонисти или по другом основу после првог светског рата. Поред њих, V свој завичај вратили су се чиновници запослени у разним местима Југославије, а нарочито ученици и студенти. Што се економске стране тиче, све ове избеглице су биле у врло тешком положају. Како су већ били отуђили своја имања, сада су смештени код рођака или некадашњих комшија, код којих су се

²⁴ 36. НОР, III-1, 247. О проблему исхране на ослобођеној територији (чланак из *Народне борбе* од децембра 1941. године).

²⁵ П. Крстајић, н. д., 80.

и хранили.²⁶ Прилив избеглог становништва још више је проузроковао несташницу животних намирница.²⁷

Прикупљање животних намирница и стварање резервне хране за војску и становништво постали су врло актуелни у јануару 1942. године. У том погледу значајна је директива ПК КПЈ за Црну Гору и Боку окружним и месним комитетима Партије и бироима ћелија од 17. јануара 1942. године, у којој се говори о прикупљању помоћи оиромашном становништву и о расписивању народног зајма.²⁸

Економска ситуација била је толико озбиљна да је довела у питање и могућност стварања и егзистенције сталних и мобилних војних јединица. То се види и из наређења Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку штабу Дурмиторског НОП одреда од 1. априла 1942. године, у коме, поред осталог, стоји: „Наше људство је већ дуже времена без хљеба, што изазива обољење код партизана“.²⁹

ИЗВОРИ ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА ЗА ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И СТАНОВНИШТВО

Велика несташница животних намирница у почетку 1942. године, у време када су резерве хране и иначе пред пролећну сетву биле на измаку, задавала је посебне тешкоће политичком и војном руководству народног устанка у Црној Гори, а посебно на овој територији.³⁰ Другог излаза није било, па се приступило прикупљању намирница на домаћем терену, а потом са стране — изван територије Црне Горе, као и пленом од непријатеља.

Пошто се на слободној територији о којој је реч налазило врховно војно и политичко руководство народног устанка у Југославији са главнином својих снага, приступило се формирању одређених институција за снабдевање партизанских војних јединица. Тако је већ у јануару 1942. године Врховни штаб НОП и ДВ Југославије издаје наређење о оснивању Главне интендантуре при Врховном штабу, са задатком да партизанске јединице снабдева храном, одећом, обућом и другом опремом.³¹ Главна интендантура је имала задатак да се брине о снабдевању једи-

²⁶ О. Благојевић, н. д., 532—533.

²⁷ Слободан Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупираних Југославије 1941—1945*. (Рукопис докторске дисертације одбрањене у марту 1977. године на филозофском факултету у Приштини, 166); В. Стругар, *Завођење италијанске окупације у Југословенским областима 1941—1942*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе, II, 1975, 84.

²⁸ 36. НОР, III-2, 48.

²⁹ Ђуро Вујовић, *Економске прилике на подручју Лооћенског одреда крајем зиме и почетком прољећа 1942*, ИЗ, 4/1966, 689.

³⁰ Милинко Ђуровић, *Неке карактеристике развоја НОБ-а у Црној Гори последице јулског устанка до јуна 1942. године*, ИЗ, 3—4/1971, 391—392.

³¹ 36. НОР, 11-2, 237.

нида на положају, у покрету или у месту. Ако је пак јединица у покрету и тако удаљена од Главне интендантуре, њено снабдевање су вршили интенданти у саставу тих јединица.

Приказани начин снабдевања главнине војних снага НОП-а показао се у пракси целисходним. Због тога је следећих месеци дошло до оснивања интендантура при главним штабовима у појединим покрајинама. Тако су, по наредби ГШ НОП одреда за Црну Гору и Боку, 2. марта 1942. године формиране интендантуре како при Главном штабу тако и при штабовима НОП одреда у Црној Гори.⁵² Ваља нагласити да је ово значајна мера у систему снабдевања јединица, која је уследила у време када ишчезава дотадашња организација партизанских јединица на племенској и братственичкој основи.

Што се тиче начина прикупљања материјалних добара за снабдевање партизанских јединица и становништва, упражњавани су они који су наведени у наредби ВШ о оснивању Главне интендантуре, а то су:

- добровољни прилог,
- куповина за готов новац,
- реквизиција и конфискација.

ПРИКУПЉАЊЕ ДОБРОВОЉНОГ ПРИЛОГА

Крајем 1941. и почетком 1942. године, у време неразвијене мреже НОО и војнопозадинских органа, иницијатива за прикупљање добровољних прилога потицала је од партијских организација, а остваривана преко одбора НОФ-а. Међутим, у време на које се односи ово саопштење, време изграђене мреже органа народне власти и војнопозадинских органа, тај посао прелази на њих.

Партијске организације према овом задатку нису остале незаинтересоване. Сваком сакупљању добровољних прилога претходио је врло интензиван политички рад на терену, који су организовале партијске организације са терена и оне из партизанских јединица. Присутност Партије на овом послу није се завршавала политичким конференцијама, већ је трајала и даље. Она се огледала у учешћу по једног члана Партије у екипама одређеним за прикупљање добровољних прилога, чији су чланови углавном били из антифашистичких организација и институција.

Оскудни су подаци о резултатима прикупљања добровољних прилога на дурмиторском подручју. Чини се да је због великих потреба војних јединица, и месних и оних у пролазу, по nestало резерви хране. О томе извештава Мјесни комитет Партије за Шавник ОК КПЈ за Никшић 19. јануара 1942. године.

⁵² 36. НОР, III-2, 234.

Наводи се да су резерве НОФ-а при крају, а прилив нових средстава јењава, пошто су исцрпене резерве код народа.³³ Али ваља рећи да је у Црној Гори била врло развијена организација НОФ-а.³⁴

И поред оскудице, народ је одвајао колико је био у могућности. Тако је НОО Жупе Пиве прикупио добровољним путем од становништва 550 оваца. Оне су подељене претежно сиромашном становништву, које их је користило за мужу.³⁵

У склопу акција прикупљања добровољних прилога видног учешћа узели су и војнопозадински органи, који су у томе учествовали претежно с новчаним прилозима. Тако је, према сачуваном документу од 3. фебруара 1942. године, Команда мјеста у Жабљаку доставила Штабу Ловћенског НОП одреда 2.300 лира које је требало доставити затвореницима у цетињском затвору.³⁸

Прикупљене животне намирнице и НОО-и и војнопозадински органи стављали су у своје магацине. Тако су на територији Пиве оба општинска НОО имала посебне магацине, као што их је имала и Команда мјеста на Крсцу. Како се види из литературе, за оно време магацини су били добро уређени и доста снабдевени. У њима се налазило жито, со, пасуљ, дукан, ракија и суво воће. Поред тога, ту се налазила обућа, одећа, као и нешто муниције. Ипак ваља рећи да су овако пуни магацини били кратког века, пошто је потражња за животним намирницама била велика.

На захтев Управе партизанске болнице, НОО у Жабљаку кој је 31. јануара 1942. године доставио следећи извештај о количинама животних намирница у свом магацину добијених добровољним путем од грађана, као и од Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку:

*Примљене животне намирнице
у магацин НОО*

1. Кртоле.....	kg	213	6. Меса.....	kg	51,50
2. Јаја, комада . . .		15	7. Ракије, литара . .		6
3. Брашна	kg	3 1 9	8. Кошуља, комада ,		3
4. Кокошака, комада		14	9. Дувана.....	kg	18
5. Скорупа	kg	26,05	10. Брашна	kg	55,50

³³ Архив Војноисторијског института (даље: Архив ВИИ), фонд ЦК СК Црне Горе (НОБ), микрофилм, бр. 1. сл. 247; Зоран Лакић, *Народна власт у Црној Гори 1941—1945* (рукопис докторске дисертације, одбрањене 1974. на Ф. фак. Бгд).

³⁴ Леон Гершковић, *Хисторија народне власти*, Београд 1957, 99.

³⁵ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији I*, Београд 1960, 751.

³⁶ Архив Историјског института СР Црне Горе, бр. 772/VI, 6—79 (42). Из овог документа се не види ко коме пише.

11. Купуса.....	kg	17,80	17. Платна, метара . .	3
12. Пшенице	kg	1 8 9	18. Масла.....	kg 1,25
13. Скорупа и сира .	kg	6,70	19. Соли.....	kg 7,20
14. Јечма.....	kg	1.174	20. Граха.....	kg 41
15. Чарапа, комада		28	21. Меда.....	kg 11
16. Шећера	kg	1,75		

*Издато из магацина болници
на Жабљаку*

1. Меса.....	kg	377,95	13. Чарапа, комада .	20
2. Јечма	kg	46,20	14. Лоја.....	kg 18,50
3. Кртоле	kg	427	15. Брашна, бијелог .	kg 33
4. Купуса	kg	49,60	16. Сира.....	kg 13,80
5. Соли.....	kg	31,50	17. Шећера . . . '.	kg 29
6. Масти.....	kg	9,25	18. Масла.....	kg 7,90
7. Јаја, комада . . .		7	19. Ораха.....	kg 41
8. Скорупа	kg	49,10	20. Мвда . . . L	kg 8,70
9. Ракије, литара . .		5	21. Брашна, пшенична	kg 45,50
10. Дувана.....	kg	27,60	22. Од 1. до 31. јануара издато	
11. Ајвара	kg	33	750 kg брашна или 1.667 ко-	
12. Опанака, комада .		18	мада хљеба.	

Мање количине које су у хитним случајевима издаване болницама нису евидентирание.³⁷

Без обзира на резултате ових акција, може се констатовати спремност становништва да на принципу добровољности снабдева партизанске јединице оним средствима којима је тренутно располагао. Може се рећи да је то била снажна манифестација привржености ослободилачком покрету. Поред осталог, масовним учешћем становништва у овом облику рада изражавала се његова спремност, политичка свест и одлучност да на овај начин учествује у борби против окупатора и домаћих издајника.

ДОВАВЉАЊЕ ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА ПУТЕМ КУПОВИНЕ

Овде се не може шворити о куповини животних намирница у већим количинама на пазариштима на ослобођеној територији Црне Горе. Таква пазаришта су радила у одређене дане и на одређеној територији, тј. месту, већ према томе како су одлучиле месне партизанске власти. Уколико су и радила, пазаришта су била слабо снабдевена животним намирницама. У мањој мери је упражњавана купопродаја робе, а претежно је практикована размена — трампа — особито у време пролећне сетве.

³⁷ О. Благојевић, н. д., 555; Архив Историјског института СР Црне Горе, бр. 763, VI, 3-1 (42).

Под куповином животних намирница више се подразумева њихово добављање ван територије Црне Горе. У том смислу МК КПЈ за Жабљак је у другој половини јануара 1942. године предузео одређене кораке преко штаба Црногорско-санџачког одреда који је оперисао у Санџаку. До тада они су успели да преко те везе добију 12 квинтала жита, са перспективом да се добави и више.³⁸ Иначе, области у којима су постојале могућности за добављање животних намирница биле су Санџак, Лимска долина, Херцеговина и Албанија.

Према обавештењу ВШ НОП и ДВ Југославије од 29. априла 1942. године штабу Дурмиторског НОП одреда, „Другови из Херцеговине додијелили су Главном црногорском штабу један вагон жита. Оно се сада налази у Изгорима и око Чемерна. Морате организовати пренос тога жита. Даће вам и од стоке“.³⁹

Занимљиво је видети каквим је залихама животних намирница располагала Интендантура Дурмиторског НОП одреда 11. маја 1942. године. То показује њен извештај Главном штабу НОП одреда за Црну Гору, Воку и Санџак:

— брашна.....	kg	655,80	— лоја.....	kg	7,80
— пшенице	kg	1.020	— волова		38
— јечма.....	kg	2.131,21	— крава		13
— овса	kg	674	— јунади		1
— кромпира	kg	170,70	— оваца		387
— кукуруза	kg	1 7 0	— шиљежи		5 4
— соли.....	kg	109	— бремена сијена ⁴⁰ .		90
— меса.....	kg	47,20			

Ваља истаћи да су ово биле тренутне залихе животних намирница потребне за исхрану месних партизанских јединица и оних које су биле у пролазу преко ове територије. Из ранијег излагања смо видели да је број таквих јединица био стално у порасту, а нарочито у мају, када су вођене жестоке борбе за одбрану слободне територије. Из прорачуна може се видети да је дневна потрошња жита износила 600 kg, а меса 1.600 kg. Залихе жита могле су да трају највише четири дана. Донекле би се несташница у житу ублажила заменом 1 kg соли за 4 kg жита, па се ишло на добављање веће количине соли да би се она могла замењивати за жито.⁴¹

³⁸ Архив ВИИ, фонд ЦК СК Црне Горе (НОБ), Мф. бр. 1. св. 247.

³⁹ 36. НОР, III-3, 129.

⁴⁰ Архив Историјског института СР Црне Горе, бр. 2567/III, 1—3 (42); — Подаци за Дробњак и Пиву су делимично тачни, док су остали тачни.

⁴¹ 36. НОР, III-3, 211, Извештај команде подручја Дурмиторског НОП одреда од 12. маја 1942. године Интендантури Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку.

Оперативни штаб за Херцеговину и јужну Далмацију послао је вагон и по жита ГШ НОП одреда за Црну Гору и Боку и посебно девет квинтала за Грахово. Поред тога, послао је десет говеди. Јужнохерцеговачки одред је послао преко Грахова 27 квинтала животних намирница. У том погледу није изостао ни Севернохерцеговачки НОП одред. Уз све то, остала су обећања Оперативног штаба за Херцеговину да ће и убудуће слати у Црну Гору животне намирнице.⁴²

Организације КПЈ на терену директно су се ангажовале на куповини животних намирница са стране. То је, поред осталог, био случај са бироом партијске ћелије у Кучима, који је радио на куповини животних намирница из Албаније и њиховом достављању становништву преко НОО.⁴³

За снабдевање болница била је надлежна Главна интендантура при Врховном штабу. Она је на основу требовања партизанских болница издавала намирнице, одећу и обућу из својих магацина. Али пошто су од Главне интендантуре средства исхране добијале и оперативне јединице, није се могло у довољној мери удовољити свим потребама. У недостатку животних намирница, Главна интендантура је издавала ракију и дуван економима при болницама, па су ови вршили размену за жито и друге намирнице. Тако је штаб Дурмиторског НОП одреда средином јануара 1942. године добио из Фоче 900 kg дувана и мењао га за жито у Санџаку.⁴⁴

Поред Главне интендантуре при Врховном штабу, и команде војних јединица су се бринуле о снабдевању болница животним намирницама. Од 1. до 31. јануара 1942. године НОО за Жабљаку добио је од Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку следеће животне намирнице: 318 kg брашна, 213 kg кромпира, 51,50 kg сувог mesa, 55,50 (kg белог брашна, 189 kg пшенице, 7,20 'kg соли, 41 kg пасуља, 11 'kg меда и других потреба.

У фебруару и марту 1942. године штаб Дурмиторског НОП одреда тражио је од свих партизанских батаљона и одреда са територије Црне Горе и Санџака да на својим територијама прикупе извесне количине животних намирница и да их упуте у болницу на Жабљаку. На основу ових захтева, а у већини случајева и самоиницијативно, команде батаљона и одреда су од својих количина одвајали и слали болницама.

Видног учешћа у прикупљању животних намирница и медицинског материјала за болнице узела су и руководства и орга-

⁴² 36. НОР, III-3, 265, Писмо Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину и јужну Далмацију од 18. маја 1942. године ГШ НОПО за Црну Гору и Боку.

⁴³ 36. НОР, 111-2, 90, Упутство ПК КПЈ за Црну гору, Боку и Санџак од 28. јуна 1942. ОК КПЈ за подгорички округ.

⁴⁴ Јован Р. Бојовић, *Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942*, ИЗ, 3/1961, 462.

низације КПЈ из окупираних места. Тако су из Никшића, Подгорице (Титоград), Цетиња и Херцег-Новог партијски радници илегалци износили разни материјал и преко команди партизанских јединица упућивали у болнице.⁴⁵

РЕКВИЗИЦИЈА ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА

Прикупљање животних намирница путем добровољних прилога и куповином за готов новац није ни приближно могло да задовољи стварне потребе у време када су залихе хране биле на измаку, а резерве врло скромне. Уз све то, појачани ратни окршаји и окупаторска пустошења, иза којих су села остајала без хране, чинили су ситуацију доста критичном у погледу одржавања и опстанка партизанских јединица. Да се не би довео у питање опстанак оружаних онага народног устанка, прешло се и на реквизицију.

Потребно је нагласити да је реквизиција у ствари куповина, само што реквириране ствари нису одмах исплаћиване у готову, већ су на њих даване реквизиционе признанице. На основу такве признанице власник је касније могао да наплати све реквириране ствари код виших војних команди или средских НОО.

Што се тиче упутстава за спровођење мера реквизиције, она су на терену добро проучена, а издата су од виших војних и цивилних установа НОП-а. Тако је у Фочанским прописима, поред осталог, речено да се реквизиција „може вршити у првом реду од вишкова имућнијих сељака“.⁴⁶

Како је реквизиција животних намирница тренутно била актуелна за територију Црне Горе, то је НОО за Црну Гору и Боку, поред осталог, и томе питању посветио доста пажње у познатом упутству од 16. фебруара 1942. године. У уводном делу тога упутства стоји да се реквизиција уводи „у првом реду због тога што они који су могли нијесу давали онолико колико је требало“, па због тога „мора се сада приступити реквизицији као једином средству које може помоћи да се равномјерно расподеле храна међу све Црногорце и Бокеље“.⁴⁷

Претежни део послова око обављања реквизиције радили су сеоски и огаптински НОО. Партија у Црној Гори настојала је да органи народне власти претходно изврше све припреме за што успешније спровођење мера реквизиције. У том циљу они су на терену имали да прикупе следеће податке: име и презиме домаћина, број чланова породице, количина животних намирница, број ситне и крупне стоке.

⁴⁵ М. Пилетић, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, ВИГ, 6/1961, 39; Душан Живковић, *Постанак и развитак народне власти у Југославији 1941—1942*, Београд 1969, 378—380.

⁴⁶ 36. НОР, II-2, 418.

⁴⁷ Исто, 164; Ђ. Вујовић, н. д., 694.

Сам поступак при реквизицији био је следећи: претходно је извршен попис укупне количине житарица домаћинства; од те количине узимано је семе за сетву, а затим и за исхрану чланова породице. Практично, остављало се пола килограма жита дневно на сваког члана породице до прве жетве. Ваља истаћи да је при овом одређивању жито служило као мера вредности. Наиме, ако је домаћинство имало више кромпира, онда је 3 кромпира рачунато као 1 kg жита. Реквиреване животне намирнице су стављане у магацине НОО.

Реквизиција стоке вршена је на други начин. Од 15 до 20 оваца на броју узимана је једна.⁴⁸ Ако домаћинство није имало других средстава за живот, од 15 оваца није се узимала ни једна. Али на сваких десет оваца више узимана је по једна. У овом послу једно крупније говече важило је као пет оваца.⁴⁹

Екипа за обављање реквизиције састојала се од неколико чланова и вође групе. Том послу, по правилу, обавезно је био присутан и домаћин породице, који је и потписивао заједнички сачињен записник.

Срески НОО на Жабљаку је практично спроводио мере реквизиције на терену и по правилу строго се држао упутства НОО за Црну Гору и Боку од 16. фебруара 1942. године.⁵⁰

Један од важних извора прихода на ослобођеној територији Црне Горе били су млинови — воденице, тзв. поточаре. Према поменутом упутству НОО за Црну Гору и Боку од 16. фебруара, такви млинови се стављају под контролу НОО. Тиме су они реквирирани. Њихови власници су на известан начин и даље задржавали право на део прихода од мељаве. Уколико је приход од мељаве, тзв. ујам, био једини приход за одржавање породице власника, остављано му је по пола килограма дневно на члана породице. Ако је власник млина имао жита за исхрану своје породице, није добијао приход од млина све док су му трајале сопствене резерве, а потом је добијао жито према прописаној количини. Нису подлежали контроли они млинови чији приход није био већи од количине прогнане за исхрану породице власника млина.⁵¹

Мера конфискације се битно разликовала од свих других облика прикупљања материјалних добара за потребе војске и народа. Она је изузетно и примењивана. Подлежала јој је имовина народних непријатеља, петоколониаша и шпијуна, па шпе-

⁴⁸ Зоран Лакић, *Карактер НОО у Црној Гори 1942. године, Прво сједиње АВНОЈ-а*, Зборник радова научног скупа, Бихаћ 1967, 371.

⁴⁹ Слободан Д. Милошевић, *О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а*, ИЗ, 1/1969, 52.

⁵⁰ П. Крстајић, н. д., 81.

⁵¹ Слободан Д. Милошевић, *Организација ослобођене територије са центром у Фочи у првој половини 1942. године*, Историја радничког покрета — Зборник радова 2, Београд 1965, 382.

куланата и шверцера животним намирницама. Овим последњим је конфискована само покретна имовина, тј. она добра којима су трговали. И при томе је постојао одређени поступак. Конфискација се није могла извршити без решења позадинских војних власти и на основу увида НОО. Уколико се радило о народним непријатељима, сеоски НОО је имао задатак да направи попис целокупне његове имовине. О томе је обавештавао срески НОО који даље упознаје војне власти у позadini.

Плен из борбе је био чешћи, али и најтежи начин за прибављање животних намирница. Он је проистицао из борбених дејстава, у којима се долазило и до оружја, али су се и губили животи.

За обављање послова трговине и размене животним намирницама потребне су биле пијаце — пазаришта. У време неразвијене мреже НОО 1941. године, непосредну бригу о отварању пазаришта водили су окружни и месни комитети Партије. Они су и предлагали штабовима партизанских војних јединица да вишак материјалних добара добијених пленом из борбе изнесу на пазариште, ради продаје или трампе. Почетком 1942. године тај посао преузимају НОО-и.⁵²

ОБАВЉАЊЕ ПОСЛОВА У ПРОЛЕЋНОЈ СЕТВИ 1942. ГОДИНЕ

Почени искуством из јесење сетве, која из објективних разлога није могла да се обави на време и успешно, органи НОП-а су настојали да се пролећна сетва 1942. године обави боље и на време. На том плану вршене су припреме још у току зимског периода. Тако су у јануару и фебруару 1942. године, према упутствима виших војних и цивилних органа НОП-а, општински и сеоски НОО-и спровели на својој територији попис житарица, сточних запрега и сточне хране. Извршен је и попис ораница, као и домаћинства која немају довољно земље за обраду и оних која не могу да обраде своју земљу. На основу резултата тих пописа, донет је план пролећне сетве, па је у већој мери и семе обезбеђено.

Посебно ваља нагласити да је сав овај посао за припрему пролећне сетве имао огроман политички утицај на дурмиторском подручју. У припремама су се ангажовали руководства и организације КПЈ. Већ и та околност говори да то није био ни мало лак посао. Било је потребно да се савладају и реше многобројни проблеми, које су наметнули ратни догађаји и којима је, у већини случајева, пољопривреда била погођена. На територији појединих општина земљиште је било напуштено и за-

⁵² Слободан Д. Милошевић, *О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а*, ИЗ, 1/1969, 1.

расло у коров,⁵³ а за обраду многих других није било довољно радне снаге, јер су се одраслији налазили у војним јединицама.⁵⁴

Дужности НОО у пролећној сетви рељефније су истакнуте у већ наведеном упутству НОО за Црну Гору и Боку од 16. фебруара 1942. године: „Настојати свим средствима да се обавезно обради што више земљишта. Уколико поједини власник земље неће или не може да обради своју земљу треба да се апелује на њега да само за ову годину уступи необрађену земљу која би се дала најсиромашнијим сељацима на обраду. Гдје недостаје радне снаге за обраду земље треба повести агитацију за задружну обраду земље путем узајамне помоћи или тзв. сеоских моба“.⁵⁵

Раније обављеним пописом животних намирница и стоке омогућено је НОО-има да стекну увид у стање и количину семена за пролећну сетву. У марту 1942. године на састанку Пленума општинског одбора постављен је задатак свим НОО-има да свако домаћинство у Жупи Пивској засеје најмање 10 kg жита и 20 kg кромпира. У ту сврху сваком домаћинству је обезбеђено семе, прикупљено на добровољној основи од имућнијих домаћинстава или пленом приликом ратних окршаја. Тако је обезбеђено око вагон жита и распоређено сиромашним породицама. Поред тога, подељено је око два вагона кромпира.

Сетва је обављана нормално, радним данима, код оних домаћинстава која су имала запрегу. Недељом, када се обично није радило, организоване су мобе. На тај начин су оране и засејаване њиве оним сиромашним породицама које нису имале запреге. По сетви у једном селу, запрега је одлазила у друга, суседна села, да обавља исте послове.⁵⁶

Из докумената се може видети да је већина домаћинстава савесно следила и испуњавала све мере НОО у спровођењу пролећне сетве. То потврђује и извештај Моше Пијаде, члана ВШ, врховном команданту НОП и ДВ Југославије Јосипу Брозу Титу почетком марта 1942. године: „Сазнали смо да су сељаци на Леверима већ све узорали и посејали. Остало је доста необрађене земље. Ставићемо у дужност интендантском одељењу да предложи Санџачком штабу да се организује одмах засејаване сваког комада земље, јер је ту жетва већ о Илиндану, а сељаци нуде семе и волове, само нема доста радне снаге коју би могла организовати и дати војска. То би за нас имало највећи значај“.⁵⁷

⁵³ Јанко Лопичић, *Ратни дневник*, књ. I (1941—1942), Београд 1961, 195.

⁵⁴ Архив ВИИ, фонд НОР, кут. 2002, р. бр. III4. Ст. белешке од 25. 4. 1951.

⁵⁵ 36. НОР, III-2, 168.

⁵⁶ Архив ВИИ, фонд НОР, кут. 2002, р. бр. 3/9, Ст. белешке од 25. 4. 1951.

⁵⁷ 36. НОР, II-3, 89 и 90.

У време пролећне сетве 1942. године на терену Планине Пиве, према процени мештана, засејано је више него било које године раније.⁵⁸

Напори Партије да организује војни и цивилни живот на ослобођеној територији Црне Горе и Боке крајем 1941. и прве половине 1942. године дали су резултата. Они су јако евидентни и на економском пољу. Партија је успела да залихе животних намирница прикупи и расподела становништву, како би што безбедније дочекало нову летину. Ти напори еу прекинути повлачењем партизанских снага испред много надмоћнијих снага окупатора и његових помагача средином 1942. године. На терену Црне Горе и Боке остали су, или су се касније вратили, активисти Партије који су наставили рад под врло тешким илегалним условима.

⁵⁸ Архив ВИИ, фонд **НОР, кут. 2002, р. бр. 10/4. Ст. белешке од 25. 4. 1951.**

МИХАИЛО АПОСТОЛСКИ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У МАКЕДОНИЈИ У ВРЕМЕ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Са посебним задовољством поздрављам овај научни скуп посвећен стварању, постојању и раду Дурмиторске партизанске републике 1941—1942. године, која је имала свог одраза и на устанак и у другим крајевима Југославије. Позната Ужичка република 1941. године и Дурмиторска република 1941—1942. године створене су у временском периоду када су фашистички агресори, после ратних похода у 1939. и 1940. покорили Европу, а у 1941. и 1942. напредовали дубоко на територију Совјетског Савеза, и у томе је њихов значај, не само за устанак народа и народности Југославије већ и шире. Оне су као слободне територије у срцу поробљене Европе зрачиле као светиовик на мору, издигле славу оружја југословенског народа, показивале пут слободе свим поробљеним народима, дале свој први допринос победи над фашизмом. Какав је одјек имала парада у Ужицама на дан годишњице октобарске револуције, једина у поробљеној Европи, или од каквог су значаја поред борбености и храбрости народа, организација народне власти и стварање војних формација у Дурмиторској партизанској републици 1942. године за развој устанка народа и народности? То су неизмерљиви фактори. У времену када су немачке нацистичке армије дубоко напредовале на територији Совјетског Савеза, и заједно са својим фашистичким савезницима (Италија, Мађарска, Бугарска и др.) харале и сејале смрт по читавој Европи, Ужичка и Дурмиторска партизанска република указивале су на чињеницу да народи Југославије нису прихватили то стање, већ су се дигли на устанак, у неравну борбу противу завојевача, за своје ослобођење, а тиме једновременно својом борбом сврстали се на страни антифашистичке коалиције.

Подручје некадашње Дурмиторске републике у тим првим годинама рата и устанка народа и народности Југославије имало је функцију извесног раскршћа, одакле се могло успоставити и директна оперативна сарадња са устанком у суседним крајевима, посебно у Херцеговини, Босни, а у погледу подржавања борбеног морала утицати на Србију и на Македонију, па и шире.

Дурмиторска партизанска република 1941—1942, као и Ужичка република 1941, то су прве, на почетку устанка народа и народности Југославије потпуно слободне територије, са којих је окупатор силом оружја протеран. Оне имају све елементе државности, на њима су функционисали органи народне власти, са свим пратећим друштвено-политичким и по функцији државним органима и оргавизацијама. Оне су својом функцијом са пуним правом оправдавале дато им име — партизанска република. Стога је нужно размотрити и анализирати не само њихово постојање и дејства већ и узајамну повезаност, у конкретном случају Дурмиторске републике и борбе народа и народности Југославије. Та узајамна повезаност је резултат јединственог непријатеља¹ за све народе и народности Југославије, противу кога су се дигли на устанак; једновременно, та узајамна повезаност произлази и из факта да је јединствен и организатор устанка — Комунистичка партија Југославије. Савим је разумљиво што су постојали и други фактори који су имали свог одраза на ту узајамну повезаност устанка широм Југославије, али се ми овом приликом не задржавамо на тој проблематици.

Овом приликом осврнућу се на војно-политичку ситуацију у Македонији у времену Дурмиторске партизанске републике, указујући и на узајамну повезаност устанка, иако у том времену није било директних контаката.

После пропасти старе Југославије 1941. године, Македонија је за веома кратак временски период од три деценије поново по четврти пут, подељена.² Ранија подела је била извршена међу балканским државама, а 1941. године по разбијању старе Југославије у подели Македоније учествују Бугарска и две европске еиле.³ Бугарска, као савезник нацистичке Немачке, добила је већи део територије Македоније и једностраним актом, противно свим међународним правним уговорима, анектирала окупирани део Македоније, као и део Јужне Србије.

¹ Националистичка Немачка, фашистичка Италија, Хортијева Мађарска, царска Бугарска и домаћи издајници.

² После потискивања Отоманске империје са Балкана (сем дела Тракије), Македонија је први пут подељена у рату 1912. г., потом у другом балканском рату 1913. г. и по свршетку првог светског рата (1914—1918).

* Италија узима западне делове Македоније, а Немачка задржава Солун и појас од Солуна до Гевгелије, док већи део окупира Бугарска.

Народ није прихватио нове окупаторе, пружао им је разновидан, углавном пасиван отпор. Према изјавама бугарских окупатора, у организацији окупаторске власти нису се могли ослонити на помоћ народа, сем у већим градовима на по једну до две личности. Ово расположење народа, Партија је, као организатор устанка осећала, али је једновременно знала да од овог расположења до активног укључивања народа у устанак треба савладати већи број препрека. Требало је пре свега реално објаснити народу ко је организатор устанка. Свеже је било искуство македонског народа на илинденски устанак 1903, када су се у врхове руководства били увукли врховистички елементи, који су га дигли на превремени устанак. То искуство инстинктивно га је гонило да буде претпажљив, и требало је на делу да се увери да је организатор устанка заиста Комунистичка партија, у коју је имао пуно поверења, што је манифестовао и у пред-ратном периоду.⁴

Затим, с обзиром на потлачени положај Македонаца и народности у Македонији у периоду између два светска рата, нужно је било јасно и прецизно одредити циљеве оружаног устанка,⁵ јер за обнову старе Југославије ни један се народ у Југославији не би покренуо на устанак, а најмање македонски народ и народности у Македонији. Истина, већ у првим прогласима и позивима народу на устанак, Централни комитет Комунистичке партије Југославије је одређивао веома јасно циљеве ове борбе. Наиме, поред протеривања окупатора, циљ оружаног устанка јесте борба за стварање нове заједнице равноправних народа, што је јасно указивало на чињеницу: да би се створила равноправна заједница, нужно је извршити и револуционарне промене.

Тиме је практично био одређен и карактер устанка од првих дана.

У Македонији после Обзнане, Партија је претрпела велике ударе. У времену буржоаске владавине (период између два светска рата) прогресивне снаге радничке класе и прогресивна интелигенција биле су прогањане, па су биле остале минималне снаге (партијских и СКОЈ-евских организација)⁶ преко којих су се могли пренети на широке слојеве народа циљеви које је Партија постављала за оружани устанак. Због тога је пут пре-

⁴ На општинским изборима 1920. г., и поред великог терора, Комунистичка партија је псеСедила у општинама: Скопје, Куманово и Велес (сада Титов Велес), а на изборима за Уставотворну скупштину у Македонији је КПЈ добила 15 кандидата од укупно 58 у Југославији. *Историја на Македонскиот народ*, книга трета, Скопје 1969, 17—23).

⁵ *Зборник докумената и података НОР* (у даљем тексту: *Зборник*) том II, књ. 1, стр. 134—135; том III, књ. 1, стр. 21—22, стр. 134, 235; Јосип Броз Тито, *Стварање и развој Југословенске армије*, Београд 1949, 24, 53, 57; *Зборник*, VI, 2, стр. 17 и 260; том VII, 3, стр. 63.

⁶ *НОБ Македоније*, Народна задруга, Скопје 1964. 41.

ношења циљева народног оружаног устанка био веома тежак и дуг. Пут преношења циљева устанка и објашњење која је политичка сила стала на чело устанка отежаван је посебно моћном великобугарском пропагандом. Ова великобугарска пропаганда настојала је да партизанске одреде и борце противу окупатора прикаже као ноошоце идеја великосрпске буржоазије, на шта је народ био посебно осетљив.⁷

Међутим, упоредо са савлађивањем ових тешкоћа, требало је савладати једну посебну тешкоћу, наиме, савладати притисак и директне интервенције Бугарске комунистичке партије у проблеме организације и развоја устанка у Македонији. Савладати притисак и сузбити концепције Бугарске радничке партије-комуниста (БРПк) за отпор окупаторима, и насупрот томе усвојити и разрадити концепцију Комунистичке партије Југославије, реализовати концепције друга Тита. Био је то тежак проблем. Партијске организације на терену биле су доведене у ситуацију да се супротставе Покрајинском комитету КПЈ за Македонију, јер су осетиле утицај БРП(к), испољаван врло вештим деловањем њеног делегата⁸. Но још значајније било је то што је требало спречити покушај да се партијска организација у Македонији прикључи Бугарској радничкој партији (комуниста).⁹

Ово је ослободилачки покрет у Македонији довело у изванредну тешку ситуацију. Партијске организације на терену биле су противне покушају отцепљења партије у Македонији и њеном прикључењу БРП(к), једновременно су партијске организације на терену биле у потпуности за спровођење у дело стратегијских концепција ЦК КПЈ и друга Тита, тј. за оружани устанак противу бугарских, немачких и италијанских окупатора.¹⁰

⁷ Бугарска окупаторска власт је створила велики пропагандни апарат: Дирекцију, дневни лист „Целокупна Бџлгарин“, радио-Скопје (поред софијских листова и радио-Софије). Затим, ангажовала је целокупан школски апарат, као и цркву (у коју је свештенство претежно доведено из Бугарске) и др., са циљем да НОР и Револуцију прикаже као дело великосрпске буржоазије, а полиција и војска биле су ангажоване да прогањају комунисте и прогресивне људе, поред отворене борбе против партизанских одреда.

⁸ Делегат БРП(к) код ПК КПЈ за Македонију прво је био Петар Богданов, а после, по формирању ПК КПЈ за Македонију, Бојан Б'лгарјанов.

⁹ *Зборник*, VII, 1, стр. 13—15, 15, 16—17, 17—21, 22, 23—25, 25—28. Историјски архив КПЈ, том VII, Београд 1951, 37, 42—44, 44, 45, 45—48. — Опширније о томе видети: Лазар Мојсов, *Бугарската работничка партија (комунисти) и македонското национално прашање*, Скопје 1948, и Л. Колишевски, *Историја, стварност и аспирации*, Скопје, 1958.

¹⁰ На дан напада Немачке на Совјетски Савез више партијских комитета одржало је посебне партијске састанке да утврде задатке комуниста у тој ситуацији, па су и предузели мере за убрзавање припрема за оружани устанак (*Прилеп и пролепско во НОВ 1941*, Скопје 1976; Вера Ацева, *Партијската организација ео подготовките и организирањето на вооруженото востание во Прилеп 1941. година*, 27, 35; Скопје во НОВ 1941, Скопје 1973; Мустафа Карахасан, *Турската и албанската народност во вооружениот отпор на градот против окупаторот во 1941 година*, 245).

Ово је довело у погледу одређивања стратегијских концепција устанка у Македонији до разилажења партијских организација на терену са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију, на чијем је челу био Методи Шаторов — Шарло, који је прихватио концепције Бугарске радничке партије. Овакво разилажење између руководства и партијских организација на терену, у тим тренуцима одлучним и судбоносним за македонски народ и народности у Македонији, имало је посебан одраз на оружани устанак у Македонији. Наиме, уместо борба против окупатора да буде у први план, у први план је дошла борба да се партијска организација задржи у саставу КПЈ, и упоредо са овим — одупрети се разноврсним притисцима БРП(к), одупрети се њеним концепцијама за отпор против окупатора.

Ова борба да се задржи партијска организација у саставу КПЈ је од примарног значаја за оружани устанак у Македонији, јер Комунистичка партија, као организатор оружаног устанка, остајући у саставу КПЈ, развијајући устанак на основу Титових стратегијских концепција за НОР и Револуцију, успела је да реализује вечите тежње македонског народа и народности — да извојују националну и социјалну слободу.¹¹

Захваљујући одлучном и енергичном заузимању ЦК КПЈ, а посебно друга Тита пред Коминтерном и код ЦК БРП(к), партијска организација у Македонији остала је у саставу КПЈ. Међутим, БРП(к), иако је на речима прихватила одлуку Коминтерне о овоме, није се одрекла и даљег мешања, па је повукла ранијег и послала другог делегата у ПК КПЈ за Македонију, како се у телеграму КИ истицало — „за везу и координацију акција“.¹² Но карактеристично је зашто БРП(к) такве делегате није упутила у ПК КПЈ за Србију, нити у комитет Грчке комунистичке партије за Северну Грчку у Солуну, иако се и са овима Бугарска граничи, иако је бугарских царских окупаторских јединица било и на територији и Србије и Грчке (територија Егејске Македоније и Тракије). Ово јасно указује да је БРП(к) у Македонији имала друге интересе и настојала да их реализира преко свог посебног делегата. Какви су били — интереси ЦК БРП(к) могу се данас сатледати из историјских написа и иступања разних личности бугарског државног и партијског апарата, посебно током последњих неколико година.¹³ Тај је делегат, после пада у затвор секретара ПК КПЈ за Македонију (Лазара Колишевског), почео вршити знатан утицај на Покрајински коми-

¹¹ Македонски народ за национално ослобођење дизао је више буна и устанка, као нпр. разловечки устанак 1876, кресненски устанак 1878, илинденски устанак 1903.

¹² *Историски архив КПЈ*, Београд 1951, стр. 61.

¹³ Осим споменутих дела Мојсова и Колишевског, ово објашњава и најновија студија Јована Раичевића *Бугарски „поправљачи“ историје другог светског рата*, „Социјализам“, год. XX, бр. 6, 1977 стр. 1110—1151. Исто тако и више студија М. Апостолског говори о овом проблему.

тет, посебно на секретара који је заменио Колишевског. Он је веома вешто ланоирао разне теорије, које су ишле ка слабењу устанка. Тако је нпр. лансирао теорију да у Македонији нема услова за оружани устанак; затим, залагао се за гледиште БРП(к) да Македонци треба да се одазивају на војну мобилизацију окупаторских власти и да дејствују да се бугарска војска разједа изнутра и сл.¹⁴

Све је ово довело до тога да су партијске организације, у пролеће 1942. године, формирале ново, привремено, партијско руководство, које је одлучно иступило противу свих дотадашњих утицаја БРП(к) и заузело јасан и смео курс за даљи развој оружаног устанка у Македонији.¹⁵

Оваквих тешкоћа ни једно партијско руководство у Југославији није имало. Најважнији задатак партијске организације у Македонији у 1941. и првој половини 1942. године био је: савладати ове тешкоће, тј. остати у саставу КПЈ, сагледати и разоткрити методе деловања БРП(к) и супротставити им се. Према томе, оружани устанак у Македонији развијао се у посебним, специфичним условима. Требало је водити борбу:

- а) противу немачких, бугарских и италијанских окупатора,
- б) противу контрареволуционарних снага, које су се ставиле у службу окупатору,
- в) савладати притисак и интервенције БРП(к) у проблеме организације и развоја устанка и стратегијске концепције НОР-а и Револуције у Македонији.

Овом приликом нужно је да истакнемо да отпор партијских организација покушајима утицаја БРП(к) на устанак македонског народа није био случајан. Партијске организације су биле у могућноети да сагледају да их КПЈ позива у борбу, отварајући потпуну перспективу ка победи над окупаторима и над домаћим реакционарним снагама које су се ставиле у службу окупатора.¹⁶ Међутим, БРП(к), као и Грчка комунистичка партија (КПП), нису отварале никакве перспективе македонском народу, заправо оне током рата ни једним документом нису указале какав ће бити статус Македонаца после победе над фашизмом. Такав однос БРП(к) је асоцирао на махинације бугарске буржоазије у илинденском устанку 1903. године, што је код народа појачало опрезност.

Паралелно са борбом да остане у саставу КПЈ партијска организација Македоније је развијала своју активност на успо-

¹⁴ Лазар Мојсов, споменуто дело.

¹⁵ У пролеће 1942. формиран је Привремени ПК КПЈ за Македонију. Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941—1945 (у даљем тексту: *Извори*), том I, књ. прва, 156—168.

¹⁶ *Тито и Револуција*, 1937—1967, 52—54; *Зборник*, VII 1, стр. 6, 12 и 29; исто, II, књ. 2, стр. 17; књ. 1, стр. 134—135, књ. 3, стр. 200—201; *Историјски архив КПЈ*, том VII, стр. 130, 157.

стављању нормалних равноправних односа са БРП(к) и на разобличавању обимне пропаганде бугарских окупатора, који су настојали да се прикажу као ослободиоци македонског народа од великосрпских господара, затим да разобличи и обимну италијанску пропаганду о наводном ослобођењу Албанаца.¹⁷ Једно-временно, развијајући активност за разјашњење циљева оружаног устанка и за указивање на перспективе македонског народа и народности, Партија је отпочела (у условима другог светског рата) да организује и развија и оружане борбе. Одмах по пропасти старе Југославије врше се припреме за оружани устанак, а одмах, тако рећи напореда по нападу Немачке на Совјетски Савез, велики број партијских организација је схватио да је то погодан моменат за позив на устанак.¹⁸ Партијске организације на терену, независно од схватања ПК КПЈ за Македонију, скоро у свим градовима организују посебне диверзантске групе, са којима извршавају низ диверзантских акција, и припремају се за оружане борбе.¹⁹ Међутим, по рашчишћавању проблема останка организације у Македонији у саставу КПЈ и по суспендовању старог Покрајинског комитета, нови Покрајински комитет КПЈ за Македонију је већ током септембра и октобра 1941. године формирао војну организацију.²⁰ Наиме, формирао је Покрајински штаб, који је касније прерастао у Главни штаб. У свим градовима где су постојали партијски комитети формиран су месни војни нпабови, који су добили задатак да продуже са припремама за оружани устанак, да формирају партизанске одреде и да руководе њиховим оружаним и политичким акцијама на терену.²¹

У јесен 1941. године формирана су три партизанска одреда, који су у више оружаних сукоба претрпели знатне губитке, нарочито Кумановски партизански одред, који је практично био разбијен.²²

На партијском саветовању у јануару 1942. године,²³ они који у били под утицајем делегата БРП(к) покушали су да формирање партизанских одреда и оружане борбе оцене као неуспех и да наметну разне теорије о могућностима оружане борбе

¹⁷ О бугарском пропагандном апарату у Македонији видети: Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија*, Скопје 1976, 11—19 (белешка под 7).

¹⁸ Исто, белешка 10.

¹⁹ Александар Спасов, *Скопски НОП одред*, Београд 1971, 18—45; Вера Ацева, цитирани рад (у белешци 10) стр. 27, 28, 34, 41, 42.

²⁰ *Ослободителната војна и револуцијата во Македонија* (Зборник радова са научног скупа), Михаило Апостолски: *Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија*, 77—96.

²¹ М. Апостолски, *Местото и улогата на месните воени штабови (1941—1942)*, реферат поднет на научном скупу у Битољу априла 1977. (у штампи).

²² *Историја на Македонскиот народ*, Скопје 1969, книга трета, 309—310.

²³ Извори, стр. 86—102.

у Македонији. Међутим, народ је у оружаним дејствима партизанских одреда видео продужење своје борбе за национално и социјално ослобођење у сасвим новим условима. Ово је значило подршку стратегијским концепцијама КПЈ. Ово је био фактор који је партијским организацијама и војним штабовима на терену омогућио да продуже са припремама и на пролеће 1942. године да активирају партизанске одреде из 1941. године и да формирају нове. Тако у 1942. години у Македонији активно дејствује девет партизанских одреда,²⁴ који су у лето и јесен 1942. године створили прилично велику слободну територију на простору јужно од Скопја, у рејону Велеса, Прилепа и Крушева.²⁵

Партизански одреди у 1942. години водили су велики број успешних и у тактичком погледу неуспешних акција.²⁶ Они су крајем 1942. године претрпели веома велике губитке, али се морал и бораца и становништва одржао на високом нивоу, што је од посебног значаја за даљи развој оружаног устанка. Народ је оружану борбу и активност партизанских одреда прихватио као реално продужење борбе за ослобођење у новим условима и подржавао је дејства партизанских одреда.²⁷

Активност партизанских одреда подржана је и праћена развијањем других форми борбе. Развија се и шири НО фронт, као и НО фонд, који су своје активне створили и по разним професијама — занатлија, трговаца и сл.²⁸ Ствара се и активира Антифашистички фронт жена, који је почео да игра веома значајну улогу.²⁹

Оружане борбе партизанских одреда, као и револуционарна активност свих органа борбе противу бугарских окупатора, вођене су у веома суровим и тешким условима.

²⁴ У току 1942. године дејствују следећи партизански одреди: Крушевски „Питу Гули“, Прилепски, Велешки, „Борче Петров“, „Јане Сандански“, Битолско-преспански „Даме Груев“, Скопски, Мавровски, Шарпланински — *Зборник*, VII, 1, стр. 96—99, 115—117, 132—135, 135—139, 139, 167—168.

²⁵ Извештај бугарског средњег полицијског начелника у Велесу од септембра 1942. г., *Зборник*, VII, 1, стр. 491—497, 149; *Велес и Велешко во НОБ 1942*, Т. Велес 1969; Растислав Терзиоски, *Деорганизација на бугарскиот школски систем во Велес и Велешко*, стр. 159—164; *Околински архив* Т. Велес, Љасц. Околинска училишна инспекција, Велес, арх. бр. 10, писмо Школског инспектора бр. 481 од 15. IX 1942. и 29 од 26. XI 1942. г.

²⁶ *Зборник*, VII, 1, док. 28, 34, 39, 42 и 51.

²⁷ Само подршка читавог народа могла је да обезбеди да неколико стотина бораца у партизанским одредима могу да створе слободну територију. Види белешку под 25.

²⁸ *Прво засједање АВНОЈ-а (Зборник)*, Бихаћ 1966; Владо Ивановски, *Органи на НОБ во Македонија 1941—1942. година*, стр. 167—180; *Велес и Велешко во НОБ 1942*, Т. Велес 1969; Никола Киркоз, *Дејноста на фондот за народна помош во Велес*, 103—110.

²⁹ Вера Весковић—Вангели и Марија Јовановић, *Жените во Македонија во НОБ 1941—1945 (Зборник на документи)*, Скопје 1976.

Упорност и жестина борбе може се објаснити са два основна фактора:

а) Македонија је представљала непосредну позадину немачког фронта на обалама Егејског мора и острвима, па је немачка врховна команда тражила од царске Бугарске да јој осигура непосредну позадину фронта, и

б) схватањем бугарске буржоазије да је Македонија бугарска земља, а Македонци да су Бугари. У том духу у Бугарској је вршено васпитавање генерације, а посебно армије. За обезбеђење овог схватања, бугарске су власти већ у првој години окупације довеле јаке војничке и полицијске снаге: две дивизије, коњичку бригаду, више граничних батаљона, више посадних батаљона за обезбеђење комуникација, око 2.800 полицајаца, затим посебну индустријску полицију, штаб армије са посебним армијским јединицама и др.³⁰ Италијани су у западном делу Македоније задржали једну дивизију, више карабињерских формација и др.³¹ Затим, што је посебно значајно, бугарски окупатори су довели комплетан апарат за окупаторску администрацију и др.³² Међутим, није била у питању само бројност окупаторског апарата, у питању је био посебан избор целокупног окупаторског апарата (војска, полиција, администрација) оданог идејама фашизма, идејама стварања санстефанске Бугарске.³³ Сав је тај окупаторски апарат био васпитан у том духу, са схватањима да реализују „националне“ идеале, па су у свим борбеним сударима са партизанским одредима бугарски окупатори били веома упорни и сурови, вршећи при том свирепе злочине над народом.³⁴

Може се схватити држање царског бугарског окупационог апарата, разуме се уз пуну осуду свих њихових злочина. Али тешко је схватити да је БРП(к) гајила идеје о реализовању сличних „националних“ идеала, што је на неки начин интимно подржавала окупацију Македоније и делова Србије, Грчке и Косова.³⁵ Ово гледање, последњих година, КП Бугарске у разним формама и јавно изражава и уједно врши снажан притисак за денационализацију Македонаца у саставу Бугарске.

У оружаним сударима и веома разновидним формама отпора противу бугарских, једновременно и противу фашистичких ита-

³⁰ М. Апостолски, А. Христов, Р. Терзиоски, *Положај окупиране Македоније у другом светском рату (1941—1944)*, Југословенски историјски часопис, Београд 3, 1963, 51.

³¹ Глигор Тодоровски, споменуто дело (и заб. 17), 7—11.

³² Види белешку под 30.

³³ Мировни договор између царске Русије и Отоманске Империје, после руско-турског рата 1877/78, о стварању нове државе на Балкану — Бугарске, као један од резултата источне кризе.

³⁴ *Преглед народноослободилачког рата у Македонији, 1941—1944*, Београд 1950, 26—30, 44.

³⁵ Л. Мојсов, споменуто дело; Јован Раичевић, цитирано дело; види белешку под 13.

лијанских окупатора, у акцијама за разобличавање бугарских и италијанских окупатора, у разјашњавању њихових поробљивачких циљева, као и разновидним отпором македонског народа и народности, — у току 1941—1942. постигнута је потпуна политичка победа над окупаторима.³⁶ Ова политичка победа над окупаторима (бугарским и италијанским) дошла је до изражаја у току 1943. године, када су формиране војне формације (батаљони, бригаде и др.), када су створени и органи народне власти и др., када је развијена мрежа свих друштвено-политичких организација (НОФ, АФЖ, Организација антифашистичке омладине и др.). Створено је више слободних територија.³⁷

Тако су веома тешке и сурове борбе током 1941. и 1942. године, иако испуњене великим жртвама, дале крупне резултате. Политичка победа над окупаторима извојевана у овим годинама, значила је стварање услова за укључење широких народних маса у оружану борбу, у НОР и Револуцију, што је омогућило велики замах у развоју НОР-а и Револуције, који је у 1943. години обухватио целу Македонију и имао утицаја и одраза на покрете отпора суседних држава, посебно на Македонце у тим државама.

На први поглед, могло би се помислити да између борбе у Црној Гори и у Македонији — нема везе. Истина, директних веза и нема, како би се војничким речником рекло — нема ни тактичке ни оперативне везе. Међутим, постоји нешто друго, нешто што је много сложеније. Постоји стратегијска повезаност НОР-а и Револуције у Црној Гори и Македонији, односно међу народима и народностима Југославије, која произлази из факта да је КПЈ била јединствени организатор НОР-а и Револуције, да је непријатељ противу кога се дижу на устанак заједнички и јединствен за све народе и народности Југославије (нацистичка Немачка и њени савезници: фашистичка Италија, хортијевска Мађарска и царска Бугарска). Затим, циљеви НОР-а и Револуције за све народе и народности су јединствени, а од ових фактора произлазе и друге компоненте — стратегијске повезаности.

Међутим, постојање Ужичке републике у 1941. год. и Дурмиторске партизанске републике 1941—1942. године, као и борбе у другим крајевима Југославије (БиХ, Хрватске, Словеније и др.) имале су посебног одраза и утицаја на НОП и Револуцију у Македонији. О овим борбама широм Југославије, а посебно о постојању Ужичке републике и Дурмиторске партизанске републике, долазиле су информације до бораца, а и до

³⁶ М. Апостолски, *1942. година во Македонија — полна политичка победа над окупаторите, Велес во НОБ 1942...*, 37—48. Види белешку под 25.

³⁷ Опширније: акад. Михаило Апостолски, *Формированин Македонских войск (у Зборнику Македонии и Македонии в прошлом, Скопје 1970, 333—347.*

народа и народности у Македонији, што се одразило и на морал народа и бораца — да истрају у тешким и суровим борбама. Морамо нагласити да су те борбе убрзавале процес сазнања о циљевима НОР-а и Револуције, о томе да је КПЈ организатор устанка.

Поред овога, треба истакнути и директни одраз на плану изградње народне власти. Искуства у организацији и раду органа народне власти стечена у Ужичкој републици и у Дурмиторској партизанској републици ушла су у Фочанске прописе, преко којих су пренета и у организацију народне власти у Македонији. Нужно је да нагласимо да су органи народне власти у 1942. години формираны широм Македоније под различитим именима, која се јављају под утицајем илинденског устанка.³⁸

Веома је важно истаћи да је македонски народ у НОР-у и Револуцији, захваљујући томе што је КПЈ једини организатор НОР-а и Револуције, информацијама о борби народа и народности Југославије, разуме се и политичком акцијом свих органа борбе, схватио да у овом устанку није сам, као што је био случај 1903. године, већ да су сви народи и народности Југославије, уједињени у јединствени НО фронт, његови најнепосреднији савезници у борби за национално и социјално ослобођење.³⁹ И још више: путем стварања нове Југославије још током рата, његови савезници су постали и државе чланице антихитлеровске коалиције — што је посебно важно. Ове околности још више потенцирају извојевану политичку победу у 1942. години над бугарским и италијанским окупаторима, и њен значај за коначно ослобођење македонског народа и народности у Македонији. Они су дошли до сазнања да су у условима другог светског рата, под руководством друга Тита и Партије, кренули реалним путевима за национално и социјално ослобођење, што се веома позитивно одразило на даљи развој и успон НОР-а и Револуције у наредним годинама, 1943. и 1944.

Да закључимо:

Борба македонског народа је јединствена са борбом народа и народности Југославије, па према томе условљена је и увек присутна стратегијска повезаност НОР-а и Револуције народа и народности Југославије. Кроз ту стратегијску повезаност дошло се до сазнања да народи и народности Југославије само јединствени и уједињени могу опстати на Балкану, свесни тога да би сваки народ када би остао сам — био жртва неке веће силе. Ово је веома значајан фактор, који је имао примарну улогу у

³⁸ Зборник *Прво заседање АВНОЈ-а, Бихаћ 1966*; В. Ивановски, *Органисте на НОВ во Македонија 1941—1942 година, стр. 168, 169*; М. Апостолски: *Улогата на Главниот штаб во изградба на народната власт* Зборник: *Развитак на државноста во Македонија, Скопје 1966*, и Гласник на ИНИ, год. VIII, бр. 2, 1964.

³⁹ Манифест Главног штаба НОВ и ПО Македоније — АСНОМ 1944—1964, док. 10, 68—74.

томе што није подлегао примамљивој непријатељској пропаганди за стварање „јединствене и независне Македоније“ — идеји коју су често лансирале реакционарне домаће снаге, но на жалост и Отечествени фронт Бугарске, што је изражено у декларацији од децембра 1943. године,⁴⁰ чиме је та идеја и директно и индиректно подржавана, што је само отежало ситуацију у Македонији.

⁴³ Реакционарне снаге (ВМРО — ванчовисти, агентура краљевске владе у Солуну и Истамбулу) истицале су стварање независне уједињене Македоније под фашистичком доминацијом, односно под доминацијом четништва. Ове су информације стизале 1943. године у Главни штаб Македоније. Слична се идеја лансира и у декларацији Отечественог фронта Бугарске од децембра 1943. године (*Зборник*, VIII, 2, док. 108).

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВИТКА ОСЛОБОДИЛАЧКОГ
РАТА И РЕВОЛУЦИЈЕ У МАКЕДОНИЈИ У ВРЕМЕ
ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Период Дурмитореке партизанске републике од средине октобра 1941. године до почетка јуна 1942. године представља значајну етапу у развоју ослободилачког рата, посебно у изградњи нових органа револуционарне власти и читавог друштвено-политичког живота нове Југославије, односно у развоју револуције. Боравак највиших политичких и војних руководства на челу са Јосипом Брозом Титом на простору Фоча — Жабљак, односно на простору Дурмиторске партизанске републике, у дужем временском интервалу од око пет месеци, искоришћен је за интензивну организациону и политичку делатност и богату културно-просветну активност са новом садржином.

Сва ова делатност имала је одраза и на развој ослободилачког рата и револуције у Македонији, разумљиво у — каснијем, а мање у истом том периоду.

Развој ослободилачког рата у овом свакако најтежем периоду у Македонији одвијао се у извесном смислу у посебностима које су резултат више разлога.

После вишемесечних дискусија и разјашњавања, као и интервенције ЦК КПЈ код Коминтерне, превазиђена је ненормална ситуација настала после једностраног припајања КПЈ у Македонији Бугарској радничкој партији комуниста. Такође је формиран нови Покрајински комитет КПЈ за Македонију¹ (у првој половини септембра), који је стајао на линији оружане борбе против окупатора. Непосредно после тога формиран је Покрајински војни штаб², као и меони војни штабови који су имали

¹ Састав: Лазар Колашевски, Мара Нацева, Борко Талески, Благој Јанков и Бане Андреев.

² Састав: Лазар Колишевски, Михаило Апостолски, Цветко Узуновски, Страшо Пинџур и Мирче Ацев.

задатак да изврше непосредне припреме за формирање партизанских одреда.

Као резултат предузетих мера, и на основу дотадашњих припрема месних организација, у октобру 1941. године започео је организовани народни устанак у Македонији.

Сходно плану ПК и Покрајинског војног штаба, партизанске снаге извеле су 11. октобра напад на три окупаторска објекта у Прилепу, наневши велике губитке окупатору, а без својих губитака.³ 24. октобра 1941. године, североисточно од Прилепа, од ових бораца и од Прве прилепске партизанске чете⁴ формиран је партизански одред „Гоце Делчев“, од 34 борца и руководиоца.

У исто време, тј. 12. октобра, формирана су два кумановска партизанска одреда са укупно 41 борцем и руководиоцем. Сходно плану Покрајинског војног штаба, Козјачки партизански одред добио је задатак да делује на козјачком терену, тј. на подручју североисточно од Куманова, са циљем да своју делатност координира са српским партизанским јединицама. Други одред — Карадачки — добио је задатак да делује на подручју Карадака и да суделује са Скопским одредом, који је формиран у другој половини августа у близини Скопља, а после тога прешао је на подручје Скопске црне горе.

У исто време вршене су интензивне припреме за формирање партизанских одреда у организацијама КПЈ у Велесу, Битољу, Кавадарцима, Крушеву, Струмици и другим градовима у Македонији. Према плану ПК и Покрајинског војног штаба, требало је да 12 партијских организација формирају одреде са око 500 бораца.⁵ Међутим, из разних узрока, формирана су само четири одреда, у чијим је редовима било укупно око 128 бораца.

Кумановски одреди одмах после свог формирања имали су војне сукобе са много надмоћнијим непријатељем — бугарском војском, полицијом и др., тако да су током једне седмице били разбијени.⁶ Скопски одред је после једног оружаног сукоба почетком новембра на Скопској црној гори прешао на планину Водно, крај Скопља, где је расформиран да би избегао офанзиву бугарске војске, а после тога требало је поново да се борци

³ Једна партизанска ударна група извршила је напад на полицијску станицу; друга на зграду затвора, а трећа је извршила спој електричних са телефонским линијама и проузроковала дефект у телеграфској централаи.

⁴ Формирана у другој половини септембра 1941. године, али није стигла на време и није учествовала у нападу на окупаторске објекте 11. октобра у Прилепу.

⁵ *Извори за Ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941—1945* (у даљем тексту: *Извори за Ослободителната војна*), том први, књ. прва, Скопје 1968, стр. 157.

⁶ Кумановски одреди су имали десет погинулих бораца, већи број је заробљен а само неколико њих је приступило другим одредима исте и следеће године.

окупе. Међутим, већи део бораца је пао у руке полиције, као и оружје и војна опрема. Само један део бораца ушао је у састав новог Скопског одреда, у априлу 1942. године.

Прилепски партизански одред у октобру и новембру пружио је организационо-политичку и оружану делатност. Осмог новембра извео је акцију у селу Царевић, у прилепском срезу, где је зарабио целокупни чиновнички апарат⁷ и онемогућио рад једне општине, запаливши при том реквизиционе спискове и друго.⁸

Појава партизанских одреда имала је позитиван одјек код народних маса у Македонији. Уосталом, у народу је већ постојала традиција борбе против туђина, против окупатора, било с које стране он долазио, а посебно је постојала револуционарна традиција илинденског устанка и борбе за ослобођење после њега.

Партизанска дејства су натерала и бугарског окупатора и домаће издајнице да преиспитају своју делатност у Македонији.⁹ Квислинзи су покушали да новостворену ситуацију искористе тако да од бугарских власти добију веће привилегије за себе.

О партизанским акцијама била је обавештена и прогресивна јавност, а исто тако и владе фашистичких и сателитских земаља које су имале своја дипломатска представништва у Софији.¹⁰

Тај политички успех партизански одреди платили су жртвама. Це узимајући у обзир заробљене и осуђене на временске казне (изречене им од војног преког суда), у оружаним сукобима погинуло је 12 бораца, а над више њих извршена је смртна казна.¹¹

Партизански одреди поетигли су успех, а то се види и по томе што је у борби против њих бугарски окупатор употребио полицију и војску, спроводећи при томе масовни терор — затварање, премлаћивање и друго. Били су принуђени да у Македонији примене Закон о заштити државе, као и војни преки суд, који је изрицао смртне пресуде „за комунистичку политичку делатност". То је допринело да се окупатор демаскира пред на-

⁷ Били су заробљени председник општине (кмет), неколико полицајаца, један шумар, читава реквизициона комисија и други органи окупаторске власти, а затим су изведени пред народни суд.

⁸ Орде Михајловски — Опка, *Прв партизански митинг*, Народен глас, Прилеп 11. X 1961, јубиларни лист.

⁹ Појава партизанских одреда и њихова дејства у Македонији били су предмет дискусије у бугарском Собрању. При том је буржоаска опозиција настојала да насталу ситуацију искористи за своје циљеве.

¹⁰ Извјештај војног изасланика код Посланства Независне Државе Хрватске у Софији од 21. X 1941 и 19. XI 1941. године, *Зборник докумената и података о народноослободилачкој рату југословенских народа* (у даљем тексту *36. НОР*), том VII, књ. 1, Београд 1952, стр. 430—432.

¹¹ Оптужница првог војног иследника, *36. НОР*, VII, књ. 1, стр. 433.

родним масама, да призна да није „ослободилац“ како је његова пропаганда тврдила у Македонији.

У борби против партизанских одреда окупатору је пошло за руком да затвори један број чланова КПЈ у Скопљу, Прилепу, Куманову, Охриду и другим местима. Али и поред тога, крајем 1941. године у већем делу Македоније постојале су организације КПЈ, које су биле у стању да наставе припреме за формирање партизанских одреда.

Почетком новембра донесена је одлука да неколико партијских организација формирају одреде.¹² Међутим, крајем новембра и децембра, нарочито после хапшења Лазара Колишевског (почетком новембра), после окупаторске офанзиве против слободне територије у Западној Србији и појачаног окупаторско-квислиншког терора, дошло је до отежавања и прекида редовних веза са ЦК КПЈ.¹³ У исто време секретар ПК КПЈ за Македонију одржавао је везе и саветовао се са ЦК БРПк преко њиховог делегата, а дошло је и до ревизије одлуке о формирању партизанских одреда, сматрајући да то треба урадити у пролеће 1942. године.¹⁴ Уједно је донета одлука да се расформи Прилепски партизански одред, са циљем да лакше презими, а идуће године у пролеће да се поново организује.¹⁵

Као последица ове ситуације у партизанским одредима и организацијама КПЈ у условима окупаторског терора и под утицајем БРПк, део чланова бироа ПК КПЈ за Македонију једнострано је закључио да је народни устанак претрпео војнички и политички пораз, док је други део сматрао да је постигнут политички успех, а да је претрпљен само делимични војнички пораз.

Оваквом поларизацијом оцена у оквирима ПК КПЈ и са ставом за продужење припрема за формирање партизанских одреда од месних партијских организација, осим неких које су посветиле већу пажњу чувању илегализованих партизана, завршава се прва етапа развитка ослободилачке борбе у Македонији.

Другу етапу у развоју ослободилачког рата у Македонији чине јануарско саветовање партијских организација у Македонији и време које му непосредно следи.¹⁶

¹² *Први конгрес КПМ, Скопје 1949.*

¹³ Везе су одржаване углавном преко Ниша и Београда, одн. преко ПК КПЈ за Србију. — Хранислав Ракић, *Јужна Србија у одржавању веза између ПК КПЈ за Македонију и ЦК КПЈ у 1941. и 1942. години*, 36. *Ослободителната војна и револуцијата во Македонија, Скопје 1973.* 567—574.

¹⁴ Бане Андреев, *Извештај ЦК КПЈ од 25. XII 1941 године, Извори за Ослободителната војна, том први, књ. 1, стр. 75—76.*

¹⁵ Ова одлука је спроведена у децембру 1941. године. При том је један део борачког састава прешао у Скопље, други део у битолски и преспански срез, а неки су остали на велешком и прилепском терену. — *Прилеп и Прилепско низ историјата, Прилеп 1972, том 2, 197—199.*

¹⁶ Одржано 7. јануара 1942. године у Скопљу.

Пошто су у децембру 1941. године у Бироу ПК КПЈ оформљене две оцене о дотадашњем току партизанског покрета, излаз из ове ситуације тражен је у сазивању једног ширег саветовања од стране оних чланова који су сматрали да је са првим одредима постигнут политички успех на чијој бази треба продужити припреме за организовање нових партизанских одреда.¹⁷ Саветовање с таквим циљем није заказано у том моменту, већ почетком јануара, с тим што нису позване све организације и чланови пленума ПК и што дневни ред није био чврсто утврђен. Организације КПЈ су обавештене да се саветовање одржава у вези са заузимањем става о питању мобилизације.

Из ових разлога јануарском саветовању присуствује строго ограничени број, и то углавном чланови бироа ПК и представници неких организација, углавном окружних, укупно 13 лица.¹⁸

Резимирана и обрађена дискусија, као и закључци саветовања, достављени су (као један докуменат) месним организацијама око месец дана касније. Према досадашњим сазнањима, ти су материјали у основи били измењени и не представљају реалну слику саветовања, па чак није изражена ни готовост организација КП за вођење оружане борбе. Непосредно после саветовања у редовима Бироа ПК КПЈ за Македонију одступило се од курса оружане борбе, што се види из документа са саветовања, као и из једног директивног писма. Према овим документима, партизански покрет требало је схватити као процес који се развија уз сазревање објективних улова, а када се формирају партизански одреди они треба да развијају агитационо-пропагандни рад итд.¹⁹

Одступило се и од ранијег курса на контрамобилизацију. Овај став био је веома актуелан пре свега из разлога: прво, преко контрамобилизације би се обезбедиле снаге за партизанске одреде и, друго, у то време један бугарски окупациони корпус замењивао је немачке снаге у Србији. Сагледавши улогу бугарских војних снага у Србији, ЦК КПЈ је тражио преко Коминтерне већу политичку активност БРПк међу бугарским војницима у Србији који су водили борбе против партизанских одреда.²⁰ Средином марта 1942. године ЦК КПЈ је поставио партијским организацијама у Македонији задатак да спроводе политичку агитацију у редовима бугарске војске да би спречили њене злочине у Србији и Македонији.²¹

¹⁷ Вера Ацева, *Јануарското советување на ПК КПЈ за Македонија*, реферат на научном скупу „Прилеп и Прилепско во НОВ 1942. година“.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Ово се нарочито истиче у директивном писму ПК КПЈ за Македонију од јануара 1942. — *Извори за Ослободителната војна*, том први, књ. 1, стр. 107—110.

²⁰ 36. НОР, VII, књ. 1, стр. 60.

²¹ Писмо ЦК КПЈ ПК КПЈ за Македонију од 15. III 1942, 36. НОР, VII, књ. 1, стр. 61—68.

Ове оцене Бироа наишле су на отпор код чланова пленума ПК и осталог руководећег кадра који је стајао на позицији бескомпромисне оружане борбе против свих окупатора. Ослањајући се на партијске организације на терену, после вишемесечне дискусије о актуелним проблемима, они су принудили тадашњи састав Покрајинског комитета да напусти руководство, након чега је крајем маја формирано ново привремено покрајинско руководство за Македонију.²²

Док се све ово збивало у Македонији, баш у време Дурмиторске партизанске републике ЦК КПЈ је био принуђен да и даље преко Коминтерне тражи да БРПк на подручју Македоније сарађује са ЦК КПЈ и са организацијом КПЈ у Македонији, али да не успорава развитака ослободилачког рата.

Наиме, после првог покушаја у пролеће 1941. године да се македонска организација КПЈ прикључи БРПк, који је крајем августа одлуком Коминтерне онемогућен, БРПк се није одрекла својих аспирација, већ је покушала да пронађе нова средства и методе. Наиме, и после формирања првих партизанских одреда, који су били веома озбиљно схваћени од стране бугарских фашиста, БРПк је остала при оцени да је ситуација у Македонији, која је била под бугарском окупацијом, другачија од оне у осталим крајевима Југославије.²³ Она је, наиме, сматрала да је народ у Македонији готов да се бори против немачких и италијанских трупа, али он тек треба да се припреми за борбу и против бугарских.²¹ Даље, БРПк је инсистирала да се КПЈ у Македонији признају аутономна права, са циљем да се она отцепи од КПЈ.

У сагласности са поменутим ставовима, делегат ЦК БРПк вршио је притисак на део чланова ПК, што је резултирало расформирањем Прилепског партизанског одреда а у извесном смислу и Скопског.

Утицај БРПк у раду ПК одразио се и на оцену да су партизански одреди претрпели пораз,²⁵ затим да се ревидира већ усвојени курс ПК на контрамобилизацију и одлагање не у бугарску војску већ у партизанске одреде.²⁶

²² Састав: Цветко Узуновски, Мирче Ацев, Љупчо Арсов, Мара Нацева и Цветан Димов.

²³ БРПк је сматрала да је у Македонији заведен чврст војно-полицијски режим, за разлику од осталих делова Југославије, где је окупаторска и квислиншка власт нестабилна; затим, да су остали народи Југославије изгубили националну слободу, што није случај са македонским, итд. — *Историјски архив КПЈ*, том VII, Београд 1951, 58 (у даљем тексту: *ИА*).

²⁴ При том је БРПк испустила из вида да су против партизанских јединица у Македонији октобра и новембра 1941. године употребљене јединице бугарске окупаторске војске. — *Историјски архив КПЈ*, VII 59.

²⁵ Ово је оцена само дела чланова Бироа ПК.

²⁶ Ови ставови су изнети у материјалима јануарског саветовања И нарочито у директивном писму од јануара 1942. године. — *Извори за Ослободителната војна*, том први, књ. 1, 86—102.

И поред снажног утицаја који је имао ЦК БРПк над једним делом ПК, стање у организацији КПЈ у Македонији и проблем са везама међу ЦК КПЈ и КПЈ у Македонији изнесен је пред Коминтерну. Двадесет седмог и 28. фебруара 1942. године друг Тито је информисан од стране ЦК БРПк да је и после повратка македоноке партијске организације у састав КПЈ стање у Македонији веома тешко и да ее руководство у Македонији обраћа за помоћ БРПк, затим да већ три месеца не постоји веза између ЦК КПЈ и ПК и да је у складу са датим стањем најбоље да се партијске организације у Македонији уједине у једну самосталну македонску партију.²⁷

И поред отежаних услова и прекида веза са ЦК КПЈ (додуше, преко ПК за Србију кеке везе су постојале), у овом периоду ЦК КПЈ улаже велике напоре да пружи помоћ ПК КПЈ за Македонију. Поред извесне материјалне помоћи пружене у позну јесен 1941. године²⁸ и упућивања Орце Николова за члана ПК КПЈ за Македонију,²⁹ нешто касније је дошла и Веселинка Малинска, која је одмах постала секретар МК КПЈ за Скопље.

На почетку 1942. године ЦК КПЈ је упутио своје руководеће кадрове да пруже непосредну помоћ партијским организацијама у разним крајевима земље.³⁰ Тада је ЦК размотрио стање у Македонији и донео о томе закључке, у којима се каже: „С обзиром на значај који сада још више добија Македонија, одредили смо као нашег представника, на партијски рад друга Бобија (Добривоје Радосављевић — прим. М. Т.). Његовим доласком партијска организација у Македонији биће у могућности да бар донекле савлада тешкоће које стоје пред њом, како у погледу задатака који су јој данас постављени, тако и у погледу ликвидације и последњих остатака фракционаштва, до кога је довео Шарло својим злочиначким и штеточинским радом“.³¹

Према томе, независно од мишљења ЦК БРПк и Коминтерне, ЦК КПЈ је већ планирао да пошаље у Македонију свог делегата, али је он из објективних разлога стигао тек у августу 1942. године.³²

У време богате политичке и друге активности ЦК КПЈ и Врховног штаба, у време Дурмиторске партизанске републике,

²⁷ 36. НОР, VII, књ. 1, 59.

²⁸ Писмо Бане Андреева. — *Извори за Ослободителната војна*, том први, књ. 1, стр. 75—76.

²⁹ Орце Николов долазећи у Македонију наилази 4. јануара 1942. на бугарску заседу код Владичинског Хана и гине.

³⁰ Тада Едвард Кардељ и Иво Лола Рибар одлазе на рад у Загреб, Иван Мачек у Словенију и др.

³¹ Писмо Јосипа Броза Тита и Александра Ранковића Миловану Ђиласу и Спасенији Бабовић од 8. II 1942. — Збр. НОР, том II, књ. 2, Београд 1954, 335.

³² Телеграм Јосипа Броза Тита ИК КИ од 11. марта 1942. год.

средином марта 1942. године партијском руководству Македоније дате су смернице за даљи развитак ослободилачког рата.

При том је Партији у Македонији дат задатак да обрати пажњу на следећа три момента: прво, да КПЈ у Македонији у свом политичком раду подједнако разобличава великобугарску и великосрпску политику и њихове аспирације на Македонију; друго, да се упорно демаскирају немачко-италијански фашисти, који воде политику разједињавања Македоније, а да се популаризују СССР и југословенски партизани као прави савезници македонског народа у његовој борби за слободу и право на национално самоопредељење; треће, да се ствара чврста база Партије међу радничким и сеоским масама, борећи се за њихове конкретне и социјалне интересе.

Осим овога, ЦК КПЈ је партијској организацији у Македонији дао и следеће задатке:

а) Стварање и учвршћивање *Македонског НО фронта*, који треба да обухвати праве патриоте и борце против окупатора и квислинга. Органи тог фронта треба да буду *народноослободилки одбори*, које треба стварати у градовима, селима, предузећима итд. и који ће бити не само руководства НО борбе већ и будући носиоци демократске револуционарне власти;

б) Организовање и учвршћивање *партизанског покрета* у Македонији, масовне саботаже и диверзије, нарочито са циљем разарања комуникација на линији Скопје — Солун;

в) Рад међу бугарским војницима, нарочито међу онима који су упућивани у Србију против партизанских одреда;

г) Учвршћивање партијске организације у Македонији и широко постављање партијског агитационог рада. Борба против свих колебљиваца, сумњивих елемената, саботера и других.³³

Чињеница је да ово писмо ЦК КПЈ није стигло у Македонију одмах, већ са вишемесечним закашњењем, тј. када су биле рапчишћене неке ствари у унутрашњем развоју КПЈ Македоније, па и нешто шире, у целом ослободилачком покрету.

ЦК КПЈ је у овом интервалу својим документима позивао македонски народ да заједно са другим народима Југославије поведе оружану борбу против окупатора и његових сарадника, што би требало изразити у првом реду рушењем жељезничких пруга, мостова, рудника и свега што служи окупатору. Затим, да ће македонски народ само заједно са другим народима Југославије извојевати своју истинску слободу.³⁴

У прва два месеца 1942. године матер*јали ПК (директивна писма и друго) изазвали су забуну у редовима месних партиј-

³³ Писмо ЦК КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Македонију од 15. III 1942. — *ИА*, том VII, 102—103.

³⁴ Проглас ЦК КПЈ и Врховног штаба НО партизанских одреда и добровољачке војске Југославије поводом 27. марта 1942. године. — *ИА*, том VII, 104—105.

ских организација. Али захваљујући делатности руководећих, инструкторских и других кадрова који су представљали један актив,³⁵ као и већег броја чланова Покрајинског војног штаба, месне организације КПЈ су успеле да задрже курс оружане борбе и да врше припреме за формирање партизанских одреда. То је био резултат сазнања и зрелости партијских организација за борбу против окупатора.

Поред објективних услова, за оружану борбу постојале су и субјективне снаге. То су биле организације КПЈ и СКОЈ-а, које су обухватале читаву територију данашње Македоније. Тако је у септембру 1941. године КПЈ имала 600—700 чланова, а скојеваца је било и много више.³⁶

После низа провала, одлазака у партизане итд., у фебруару 1942. године, бар на основу података којима је располагала Коминтерна, у Македонији је било пет окружних комитета и месне организације у свим градовима, са око 700 чланова КПЈ.³⁷ Организације КПЈ на селу биле су још слабе, али се то не односи на битољски, преспански, мавровски и неке друге крајеве Македоније.

И поред губитка једног броја чланова КПЈ и СКОЈ-а (било да су пошнули или су затворени), број чланова КПЈ није био умањен.³⁸ Напротив, број чланова КПЈ био је у сталном порасту и, што је још значајније, били су на линији оружане борбе, па је на њихову спремност у том погледу руководство ПК КПЈ Македоније могло рачунати са сигурношћу.

Месне организације КПЈ у Македонији биле су на позицији оружане борбе, и без обзира на инструкције ПК КПЈ за Македонију оне су вршиле припреме за такву борбу. У томе су имале помоћ Покрајинског војног штаба, као и групе активиста, па су месни војни штабови функционисали у свим местима где је било месних комитета КПЈ.

Упорним ангажовањем чланова актива у марту је дошло до нове процене партизанског покрета, што је био нови стимуланс за припрему оружане борбе. Одмах након тога, тј. у априлу, уследила је и конкретна директива за формирање партизанских одреда. То се реализовало, средином априла, формирањем Скопског одреда, затим Битољског, Велешког, у мају Прилепског, па Крушевског итд.

³³ У активу су били: Цветко Узуновски, Љупчо Арсов, Веселинка Малинска, Мирче Ацев, Вера Ацева и други.

³⁶ Писмо Мирчета Ацева Пленуму ПК КПЈ за Македонију од 8. маја 1942. године. — *Извори за Ослободителната војна*, том први, књ. 1, стр. 156.

³⁷ Телеграми ИК КИ Титу од 27—28. II 1942. — *ИА*, том VII, 61.

³⁸ У лето 1942. године било је око 17 месних организација КПЈ са око 600 чланова и око 1700 чланова СКОЈ-а. — Извештај Мирчета Ацева од 9. августа 1942. године. — *Извори за Ослободителната војна*, том први, књ. 1, 255.

У одсуству одговарајућих материјала и упутстава Врховног штаба, Покрајински војни штаб и окружна партијска и војна руководства донели су документе о формацији партизанских одреда, њиховим циљевима и задацима, о начину ратовања, избору објеката за напад, о политичком раду с народом итд.³⁹

Почетком маја Битољски партизански одред „Пелистер“ и средином јуна Велешки одред имали су судар са бугарском војском. При том је, у првом сукобу, Битољски одред био разбијен,⁴⁰ док је Велешки изашао не само непоражен већ је извојевао победу над бројнијом и добро наоружаном бугарском војном јединицом.⁴¹

Овај је сукоб имао нарочито велики политички и морални значај за даљи развитак оружане борбе у Македонији.

Месне организације КПЈ шириле су народноослободилачки покрет преко организовања широких народних маса у НО фонд, односно у одборе за народну помоћ. Пододбори овог фонда формиран су на територијалном принципу по браншама у градовима. Њихов задатак био је да прикупљају материјалну помоћ за НО покрет, с тим да врши и политички пробој у масама. У првој половини 1942. године њихов број је велик, а у појединим градовима је овом формом рада обухваћено од 10—20% народа.⁴²

У јесен 1941. године започео је процес формирања органа НО борбе у селима, који су названи НО комитети, а ређе и одбори.⁴³

У овом периоду донети су фочански прописи. Међутим, они су у Македонију стигли нешто касније због већ познатих узрока, па се зато организовање органа борбе у Македонији вршило на основу сопствених сагледавања и на традицијама блиске прошлости македонског народа. Тачније речено, они су формиран и организационо поствљани на основу сопственог искуства.

НО комитети у селима у овом периоду били су са политичким, војним и другим компетенцијама. Наиме, они су скупљали храну за одреде, вршили курирске задатке, преносили оружје

³⁹ Наредба Покрајинског штаба НОП одреда Македоније Покрајинским, окружним, оперативним и четним руководством, свим окружним и месним штабовима; затим, Упутство Главног штаба НОП одреда Македоније политичким комесарима, 36. НОР, том VII, књ. 1, 89—92 и 93—96, и Привремени закон македонских партизанских чета, Историјски архив, Титов Велес, књ. 2.

⁴⁰ До борбе је дошло 3. маја 1942. године на Пелистеру, при чему је одред имао 6 погинулих.

⁴¹ „Поводом сукоба партизана с властима у Велешком крају“ — саопштење, 36. НОР, том VII, књ. 1, 96—99.

⁴² Писмо Покрајинског одбора НО фонда од 4. маја 1942. године. — 36. НОР, том VII, књ. 1, 78—80.

⁴³ У периоду од 1941. до марта 1944. године органи НО борбе у Македонији носе разне називе: тајни комитети, воени комитети, НО одбори, воени поткомитети и др.

и друго из града, развијајући при том политичку и другу делатност.

Чланови тајних — војних комитета узимали су учешће у акцијама које су изводили одреди на њиховом подручју као помоћна снага за извођење диверзије, као водичи, стражари ван касељених места итд.⁴⁴

У лето 1941. године извршено је комплетирање окупаторске власти (бугарске и италијанске, затим албанске и квислиншке), доведен је испробан полицијски и други апарат из Бугарске, Италије и Албаније. Главни циљ и једних и других био је да се оствари трајна владавина у Македонији. Зато су великобугарска власт, као и Италијани и великоалбанци, увели систем денационализације македонског народа служећи се сви сличним средствима и методама — забраном македонског језика и непризнавањем постојања македонског народа, организовањем фашистичких оргакизација и друштава којима су хтели постићи тотално спровођење денационализације итд.⁴³

Највећу пажњу посветили су фашизацији омладине и њеној денационализацији.⁴⁰

При свему овоме, бугарски окупатор је имао обавезу да обезбеди комуникације у Македонији за потребе немачког Вермахта, као и да створи услове за економско изабљивање Македоније за потребе немачке војне привреде — снабдевање рудима, храиом, дуваном и другим.

Период Дурмиторске партизанске републике подудара се са првим периодом у Македонији, када су окупатори демаскирани и када је њихова пропаганда о „ослободилачкој мисији“ Бугарске компромитована.

Македонски народ и прогресивне снаге народности, осим оружаним партизанским дејствима пружиле су окупатору отпор и разним формама економског, политичког и другог карактера.

Велико незадовољство изазвали су реквизиција пољопривредно-сточарских производа од сељака и недостатак прехранбених производа и занатских сировина. Према томе, све категорије народа биле су незадовољне мерама које је спроводио бугарски окупатор.⁴⁵

У другој половини 1942. године дошло је до великог броја штрајкова, како на територији под бугарском тако и на оној под италијанском окупацијом. Ови су штрајкови имали следеће за-

⁴⁴ Стоилко Ивановски, *Советувањето на тајните комитети од селата во Лзот летото 1942*, Народен билтен, 9. XI 1961, јубиларни број.

⁴³ Архив Македоније Скопје (у даљем тексту: АМ), фонд бугарског окупатора.

⁴⁶ Ради обухватања нарочито школске омладине, бугарске школске и полицијске власти радиле су на формирању фашистичке омладинске организације „Браник“, затим „Отец Паисиј“ и друге. — Циркулар Скопске обласне дирекције од 21. VI 1941. године, АМ, кутија 5 (нерегистрован материјал).

хтеве: повећање зарада, против отпуштања радника из манопола, против својеволје, терора, и слично.⁴⁷ Сви они, међутим, имају, и политички, антифашистички карактер. Ови штрајкови представљају форму отпора и имали су већи значај него оии у мирнодоокиим условима.

У овом периоду изведено је и неколико штрајкова ђака Велешке, Прилепоке, Кумановске и других гимназија. У њима је, под руководством КПЈ, узела учешће скојевска и антифашистичка омладина. Били су уперени против терора у школама, против денацио'нализације која је спровођена преко наставе, затим против присилног организовања у фашистичку омладинску организацију „Браник“ и сл. Штрајкови су трајали од један до три дана, за које су време полиција и војска затварале ученике, вршиле масовна малтретирања и слично.⁴⁸

Значајне демонстрације извеле су жене-антифашисткиње Скопља, Струмице, Велеса и других места.

Бугарска власт у Велесу је позвала велики број комуниста и антифашиста у радне војне јединице — да би им спречила орлазак у Велешки партизански одред и онемогућила да развијају политички рад. Да би се онемогућила ова окупаторска делатност, у првој половини маја 1942. године жене су извеле дводневне демонстрације, и то њих око 150. Окупаторска власт се није одрекла своје намере, али су све демонстрације имале велики политички успех у масама. Уз то су пружиле моралну потпору мобилисаним, па се више њих није одазвало окупаторској власти, већ је ступило у партизанске одреде.⁴⁹

На више места отпор је изражен и путем онемогућавања да се одрже пропагандни великобугарски скупови, где је било планирано да наступе окупаторски представници или квислинзи.⁵⁰

Отпор је изражен и путем тога што мобилизирани нису одлазили у бугарску војску и што се они који су долазили на одсуство нису враћали у јединице. Због овога су окупаторски војни преки судови изрицали новчане казне или казне затвором.⁵¹

Распламсалост НО покрета у другој половини 1941. и у првим месецима 1942. године пореметило је планове бугарског окупатора. Очекујући размах партизанског ратовања, окупатор је

⁴⁷ АМ, к. 28, арх. бр. 4857; Велешки на учесниците во Народната револуција во Крушевска околија, во Кумановска околија, стр. 323—329; Историски архив на КПМ, том втори, кн. 1, Скопје 1952, 63 и др.

⁴⁸ Анче Андреевски, Напредното движење во Велешката гимназија, *100 години на Велешката гимназија*, 108—110.

⁴⁹ „Народен билтен“, лист МК КПЈ за Велес, бр. 20, 10. V 1942; затим бр. 21 од 17. V 1942; и Васа Капчева, Априлските демонстрации на Велешките жени, *Норден билтен*, Титов Велес, 9. XI 1961, јубиларан број.

⁵⁰ Др Манол Пандевски-Ђорѓи Стоев-Транаката, *Струмица низ историјата*, Струмица 1969, 486—491.

⁵¹ Већи број пресуда објављен је у Државном веснику, Софија 1942, бр. 95—99, 121, 125—130 и други.

приступио хапшењу прогресивних онага у више градова, што је добило форму масовне полицијске акције.⁵² Тада су многи антифашисти интернирани у Бугарску без судских пресуда или су упућени у логоре и радне батаљоне.

Ни домаћи сарадници нису очекивали такав пораст НО покрета, јер у јесен 1941. године, када су формиран први партизански одреди, они су говорили бугарској влади да комунисти немају корене у народу и да не представљају никакву опасност. Али почетком јула они одржавају сасретак на коме предлажу средства да би се спречио НО покрет, истичући да је за пораст НО покрета крива погрешна економска и друга политика бугарске владе и њена неефикасност у борби против НО покрета.⁵³

У јуну 1942. године, у време када ослободилачке снаге напуштају слободну територију Дурмиторске партизанске републике, у Македонији се одбацује утицај делегата БРПк, а уједно су предузете мере за јачање организација КПЈ, реорганизацију партизанских одреда и почетак извођења оружаних акција, а Покрајински војни штаб се преименује у Главни штаб НО и ПО и врши се мобилизација свих снага за успон народноослободилачког покрета. У исто време предузете су мере за повезивање са ЦК КПЈ, за повезивање НО покрета са покретом Македонаца у Јекејској и Пиринској Македонији, као и за успостављање сарадње са отпором суседних народа.

Радило се, дакле, на широком подручју мобилизације субјективних снага ради искоришћавања објективних услова за јачање НО покрета у Македонији.

⁵² Хапшења су извршена у Битољу, Ресну, Велесу, Струмици и другим местима.

⁵³ АМ, ф. Чкатров — Тузелов.

МИШО ЛЕКОВИЋ

БОРАВАК ВРХОВНОГ ШТАБА И ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА
КПЈ НА ТЕРИТОРИЈИ ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА
(МАЈ—ЈУН 1942)

I

У јеку велике окупаторско-квислиншке офанзиве против партизанских снага на пространој слободној територији источне Босне, Херцеговине, Санџака и Црне Горе, у прољеће 1942. године (у нашој историографији и публицистици познатој под називом „трећа офанзива“), руководство народноослободилачког покрета (Врховни штаб НОП и ДВЈ и Централни комитет КПЈ) је, пред наступањем њемачких и италијанских дивизија, било принуђено да напусти Фочу, у којој се налазило пуних сто дана, и да се повуче у Црну Гору, у Пиву, гдје ће боравити мјесец дана, од 11. маја до 12. јуна.

Боравак врховног команданта Тита и његових најближих сарадника на слободној територији Дурмиторског НОП одреда спада сигурно у најтеже, најдинамичније, па и најузбудљивије етапе њиховог, иначе веома динамичног и често драматичног, ратног пута. Никад се дотад руководство НОП-а није налазило у таквој ситуацији да најнепосредније командује јединицама на положајима, у самој динамици блиске борбе, да буде у средишту, у врлогу војних операција, да одржава честе састанке и савјетовања, да готово свакодневно издаје велики број наређења, директива и упутстава, упућујући јединице са једног фронта на други, руководећи њиховим нападним дејствима, повлачењима, прегрупацијама, маневрисањем.

Одлука о повлачењу Врховног штаба и Централног комитета из југоисточне Босне у сјеверозападне области Црне Горе била је сасвим логична, природна: у ситуацији када су три италијанске и једна њемачка дивизија, заједно са усташко-домобранским и четничким снагама, са полукружног лука, од Неве*

сиња, Калиновика, Сарајева, Рогатице, Вишеграда и Пљеваља, наступале ка области горње Дрине, према Горажду, Чајничу и Фочи, било је саевим оправдано повлачење према територији која је тада била најсигурија, најстабилнија, која је могла послужити као најчвршћи ослонац и упориште за успјешно супротстављање непријатељској офанзиви, територији која је нудила најповољније услове за дјеловање Врховног штаба. Са тог становишта посматрана, таква се одлука наметала сама по себи, била је, како би се могло рећи, изнуђена.

Но, било би неправилно ту одлуку оцјењивати само са становишта њене тренутне опортуности, оправданости њених мотива и повода. Њу треба посматрати у ширим релацијама, у једном континуитету планског, усмјереног дјеловања руководства НОП-а, његове војне и политичке стратегије. Не треба посебно истицати да се Централни комитет КПЈ у свом револуционарном дјеловању увијек руководио интересима свих народа и народности наше земље, свјестан да је њихова заједничка и свеукупна борба неопходан услов и залог побједе и остварења револуционарних циљева. Такво опредјељење и оријентација нијесу, разумљиво, искључивали потребу, боље рећи нужност, да се у одређеним периодима, сходно интересима те борбе и условима који су погодвали њеном убрзанијем и успјешнијем развоју, тежиште активности усмјерава на поједине регионе а, сходно томе, и помјера, „сели“, боравиште руководства, Централног комитета и Врховног штаба. Многе околности су, под утицајем разних чинилаца — из војностратегијског и војнооперативног домена, као и оних политичке природе — налагали потребу да се активности усмјеравају у одређеном правцу и да се тежиште дејстава преноси са једног на други крај земље. Поједине покрајине и подручја налазили су се, тако, у одређеним периодима и етапама народноослободилачког рата — од почетне, устаничке фазе, па до завршних операција — у средишту заинтересованости руководства НОП-а, закупљајући његову пажњу, да би, потом, стицајем објективних и субјективних околности, привремено изашли из тог фокуса. Многе су околности утицале на стварање такве „кривуље“, на — сликовито речено — „помјерање клатна“: војно-политички циљеви, стратегијских и оперативних размјера, војно-географски и економски фактори, размјере и интензитет дејстава окупаторских и квислиншких војних снага, међународна ситуација (утицај спољних фактора), односно рефлектовање догађаја са источног и сјеверноафричког ратишта на наше, југословенско ратиште, итд.

Неке од ових околности треба имати у виду при разматрању ове значајне одлуке Врховног штаба и Централног комитета КПЈ, односно објашњавању разлога за прелазак руководства НОП-а у Црну Гору, средином маја 1942. године.

Познато је, наиме, да су губитак слободне територије у западној Србији и Шумадији (тзв. Ужичке републике) Централни

комитет и Врховни штаб оцјенили као привремени пораз. Свјесни изузетног значаја Србије, они су са посебном пажњом пратили догађаје у том дијелу земље, забринuti због јачања четничког покрета, те, несумњиво, најјаче снаге контрареволуције. Учвршћење четничких позиција у том дијелу земље могло је имати тешке последице по развитак народноослободилачког покрета и у осталим крајевима земље, посебно у сусједним областима, у источној Босни, Црној Гори, Санцаку и Херцеговини, у којима је крајем 1941. и почетком 1942. године дошло до организовања и јачања четника, до контрареволуционарног процеса који је озбиљно запријетио да угрози позиције народноослободилачког покрета у тим покрајинама.

Због свега тога било је разумљиво што је у Врховном штабу и Централном комитету КПЈ било стално присутно увјерење у неопходност разбијања четничких снага и што је у њиховим плановима у првој половини 1942. године доминирала идеја о упућивању јаким партизанских снага у Србију, пролазећи кроз фазе: час оптимистичког вјеровања да су услови за тај продор реални, чему су доприносила увјеравања руководиоца Совјетског Савеза да предстоји брзи слом фашистичких армија, час трезвенијег расуђивања, „хлађења“, објективнијег закључивања да би такав корак, све док не буду сазрели војни и политички услови за то, био преурањен. Та мисао је, дакле, заокупљала пажњу руководства НОП-а и била је основна потка у свим крупнијим дејствима која је Врховни штаб предузимао у току првих пет мјесеци 1942. год.:че. Она је, може се слободно рећи, осмишљавала најважније Титове одлуке у том периоду: задржавање јаким партизанских снага у области горње Дрине и Лима, куда су упућиване и знатне црногорске партизанске јединице, и ангажовање оперативне групе Прве и Друге пролетерске бригаде у источној Босни, у марту, да би разбила четнике и створила што погодније услове за прелазак Дрине и продор у Србију. Она је била и значајан мотив, разлог, за повлачење партизанских снага из југоисточне Босне у сјеверну Црну Гору, у мају, за прелазак Врховног штаба и Централног комитета КПЈ у Пиву, за одбрану слободне територије „Дурмиторске републике“, која је требало да послужи не само као прибјежиште и прихватиште партизанских снага већ и као стратешка основица за продор у Србију.

Не упуштајући се у шири разматрања збивања која су везана за овај једномјесечни период, када је руководство НОП-а боравило у сјеверозападној Црној Гори, на територији Дурмиторског НОП одреда, у овом саопштењу се говори о најважнијим дјелатностима Врховног команданта Тита и Врховног штаба у руковођењу војним дејствима и у рјешавању веома сложених проблема који су пратили неповољан развој ситуације која је довела до кризе НОП-а.

II

Послије напуштања Фоче, Врховни штаб се повукао у Пиву, на територију Дурмитороког НОП одреда. Тито је 11. маја стигао у Лијећевину, ступивши први пут у току рата на тло Црне Горе. У том планинском сеоцету, у старој школској згради, у кући браће Грубача и у неким брвнарама, смјестио се Врховни штаб.

Високе беспутне планине и дубоки кањони Таре и Пиве импресионирали су Тита и учинили су му се готово непрелазним. „На пролазу овамо“, писао је он члановима Врховног штаба, који су се задржали у Бастасима да би руководили евакуацијом људства и материјала из Фоче и организовањем одбране у долинама Дрине и Сутјеске, „ја сам се увјерио да никакве непријатељске снаге не могу продријети овамо у Пиву, толико је то сјајан терен за одбрану... Овај терен је неосвојив, али он претставља за нас још већу важност због тога што се на њему непријатеља лако туче, јер он не може на њему надирати великим снагама и упоредним колонама“.¹

Врховни штаб се тих дана суочио са мноштвом задатака који су тражили хитна рјешења. Најприје је требало предузети мјере да се заустави даље наступање италијанских трупа уз долину Дрине. Извршена су на више мјеста рушења и запречавања, а уз доста муке је порушен и висећи мост код Шћепан-Поља. Но, веће бриге су настале због неповољног развоја догађаја у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини. Према неким вијестима и индицијама непријатељска офанзива је била при крају и могло се очекивати да ће убрзо престати. Извјесни подаци, који, додуше, нијесу били провјерени, говорили су да офанзива треба да траје само мјесец дана, а да ће се потом њемачке и италијаске трупе пребацити на Источни фронт. Уколико су ти подаци били тачни, онда је то значило да ће непријатељски напади трајати још само недјељу дана. „Јасно је да у овим крајевима непријатељ неће и не може задржати велике трупе“, писао је Тито Главном штабу за Црну Гору и Боку. „Ми сматрамо да ова општа офанзива неће више дуго трајати јер се непријатељ жури на Источни фронт и зато би хтио што прије да у најважнијим мјестима постави своје петоколонашке слуге на власт и нас разбије Морамо извршити такав распоред јединица да се опет бацимо у ове предјеле и поведемо још жешћу офанзиву“.²

У том циљу је Врховни штаб и извршио прегрупацију јединица које су последњих дана водиле борбе у долини Дрине: дио снага је упутио да затвори правац од Калиновика и Миљевине ка долини Сутјеске, а Другу пролетерску бригаду је задржао на десној обали Дрине и на просторији између Ђехотине и Таре, да

¹ *Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа* (даље: *Зборник*); том II, књ. 4, док. бр. 26 и 32.

² *Зборник*, том III, књ. 3, док. бр. 66.

би, са санџачким јединицама и неким дјеловима Дринског одреда, затварала све правце који са сјевера изводе ка ријеци Тари и пријелазима на њој. Тито је намјеравао да ту бригаду, у случају потребе, упути у Црну Гору као појачање тамошњим снагама које су се биле уплеле у тешке борбе са четницима, а дио Прве пролетерске бригаде упути у Херцеговину.³

Показало се да су предузете мјере биле оправдане. Но, срећом, по уласку у Фочу италијанске трупе нијесу наставиле наступање, већ су се задржале у ширем рејону варошице. Предстојала је, чак, и њихова евакуација из Фоче и Горажда у духу одлуке да се војним и политичким властима НДХ препусти читава трећа и дио друге зоне.⁴ О намјерама Италијана Врховни штаб, разумљиво, није ништа знао, тако да су била оправдана његова страховања од настављања италијанске офанзиве са сјевера и сјеверозапада ка долинама Сутјеске, Пиве и Таре.

Тако је средином маја ситуација на том важном дијелу фронта била стабилизована. Та је околност створила повољне услове да се већа пажња посвети догађајима у Херцеговини, Црној Гори и Санџаку, гдје је развој догађаја добијао неповољан, забрињавајући ток.

Услови у којима се Врховни штаб нашао на Пивској планини, између кањона Пиве и Таре и маоива Дурмитора, били су, међутим, доста неповољни за командовање. Једино са главним штабовима за Црну Гору и за Санџак и њиховим јединицама, са Оперативним штабом за Херцеговину и са штабовима Прве и Друге пролетерске бригаде постојала је веза, и то само курирска, која је, због тешких земљишних услова, била доста спора. Са штабовима у осталим крајевима земље, укључујући чак и источну Босну, Врховни штаб тих дана није имао везе. Тито је наставио да одржава радио-везу са Коминтерном, захваљујући сналажљивости радио-телеграфске екипе која је успјела да ручним погоним динамом (експеримент са вјетрењачом није дао очекиване резултате) пуни акумулаторе из којих је напајана струјом радио-станица. За вријеме боравка у Црној Гори Тито је упутио Коминтерни 25 телеграма (њихов садржај: информације о војним дејствима, поздравни телеграми, протести против издаје четника и става емигрантске владе).

У таквој ситуацији, као уосталом и у многим дотадашњим, сличним, Врховни штаб је примијенио систем деконцентрисаног руковођења, дајући потчињеним штабовима и руководством слободу самоиницијативног дјеловања и шаљући у њих своје делегате и инструкторе са директивама и овлашћењима да поужају непосредну помоћ. Тако је и сада, по напуштању Фоче, Тито настојао да по већу помоћ пружи штабовима који су били суочени са огромним тешкоћама у рјешавању и савладавању

³ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 31, 32, 33 и 40.

⁴ М. Лековић: *Офанзива пролетерских бригада у лето 1942*, Војно-историјски институт, Београд 1965, стр. 10—15.

војних, политичких и економских проблема. Стога је, некад и по више пута у току дана, слао упутства и наређења најближим штабовима, док је у оне удаљеније упутио неке чланове Врховног штаба и Централног комитета. У Црној Гори су се већ налазили Милован Ђилас, Иван Милутиновић и Моша Иијаде, а убрзо ће тамо отићи и начелник Врховног штаба; у Херцеговину ће послати чланове Централног комитета КПЈ и Врховног штаба Лолу Рибара и Сретена Жујовића, а нешто раније тамо је био упућен Милентије Поповић са још два инструктора ЦК КПЈ. Тако је Тито тих дана у Врховном штабу остао сам, у немогућности да се приликом доношења одлука и издавања наређења консултује са својим сарадницима.

С положаја су стизале вијести с мањим или већим закашњењем. Из обавјештења добијених из Црне Горе могло се закључити да је ситуација тамо доста конфузна. Ворбе са четницима биле су у пуном јеку, а, према последњим извјештајима, код Мојковца је четницима био задат пораз. Па ипак, четници су све више јачали, што је повећавало Титову забринутост. Тих дана он је с посебном пажњом пратио развој збивања у Црној Гори, тражећи од Главног штаба да га што чешће обавјештава о ситуацији и о току борби са четницима, стављајући му до знања да ће у Црну Гору упутити једну пролетерску бригаду, уколико црногорске партизанске јединице не буду могле да саме изађу на крај са четницима. Још 14. маја увече, он је Првој пролетерској бригади издао наређење да крене у Црну Гору и да до 20. маја буде у Жабљаку. Тито је, у међувремену промијенио одлуку, обуставивши даљи покрет ове бригаде, која је 17. маја стигла у Мратиње, јер је од Главног штаба за Црну Гору добио одговор да му помоћ није потребна. Главни штаб је, наиме, сматрао да ситуација у Црној Гори ипак није таква да је не би могао ријешити сам, са својим борцима, којих је средином маја било око 4.000.⁵

Готово истовремено у Врховни штаб је примљен и извјештај из Херцеговине — да су и тамо, посљедњих дана, догађаји узели неповољан обрт и да би била веома пожељна помоћ пролетерских јединица. Нова ситуација је тражила нова рјешења, и Тито се није двоумио: одмах је, 16. маја, наредио штабу 1. пролетерске бригаде да три батаљона, преко Стабана, Изгора и Чемерна, упути у Херцеговину.⁶

Тих дана се Врховни командант веома интересовао и за развој догађаја у Санџаку, пошто је та област у плановима Врховног штаба имала значајно мјесто: економски релативно богатији од Црне Горе и Херцеговине, Санџак је требало да послужи као база за набавку хране, а преко њега су се могле упућивати је-

⁵ *Зборник*, том III, књ. 3, док бр. 66, 98; том II, књ. 4, док. бр. 20, 39, 40, 41; Архив ЦК СКЈ, бр. 3201, 3202, 1679, 2664, 2662.

« Архив ЦК СКЈ, бр. 3202; 2974; 3204; *Зборник*, том II, књ. 4, док.

бр. 49.

динице у Србију. Стога је, 8. и 14. маја, наредио Главном штабу за Санџак да прикупља податке о ситуацији у рејону Нове Вароши и у граничном појасу према Србији, ставивши му до знања да ће тамо бити упућене „веће јединице“, за чију исхрану треба прикупити „што више жита и стоке“, и да је у изгледу напад на Нову Варош.⁷

И у писму начелнику Врховног штаба, Тито је указивао на потребу да санџачке партизанске јединице врше нападе на комуникације Пријепоље — Пљевља и „припремају прелажење на ону страну Лима“, тј. у Србију.⁸ Још одређенији је био у писму М. Пијаде, у коме га обавјештава о намјери „да се помало помичемо у вашем правцу (тј. к Жабљаку — примј. М. Л.) и даље према БП (Бијелом Пољу — примј. М. Л.) и Бер. (Беранам — примј. М. Л.), а онда још даље на нашу полазну тачку“, мислећи на западну Србију, односно на Ужице.⁹

У вези са предвиђеним дејствима у Санџаку, Врховни штаб је предузео мјере да се дио Прве пролетерске бригаде, по стабилизовању фронта у долини Дрине, јужно од Фоче, упути у Санџак.

Међутим, догађаји који су убрзо услиједили пореметили су ове планове. У Санџак су из Србије стигле знатне Недићеве групе, које су, са четничким и италијанским снагама, пријешле у напад, потискујући партизанске јединице из долине Лима ка Тари и планини Љубишњи. Тешке борбе вођене су тих дана на Каменој гори и око Шаховића. Предстојао је, по свој прилици, и губитак слободне територије Санџака, а тиме и значајне економске базе, тако неопходне тих дана, када је глад озбиљно угрожавала опстанак војске. У таквој ситуацији није више могло бити говора о концентрацији јачих партизанских снага у Санџаку, о нападу на Нову Варош и о припремању терена за прелазак у Србију. То тим прије што се, упркос вијестима о поразу четника код Мојковца и Колашина, ситуација на том сектору није побољшала. Четници су се, напротив, брзо опоравили од задобијених удараца и поново преузели иницијативу, прешавши у жестоке нападе. Такав, веома неповољан, развој налагао је да се у Црну Гору упуте, у помоћ, јаче снаге, да би се ситуација тамо рашчистила, без чега је свака помисао о преношењу дејстава у Санџак била илузорна. У међувремену је из Херцеговине од Врховног штаба затражено да неколико батаљона пролетерске бригаде упути у помоћ ради убрзања акције против четника који су и тамо оживјели своју активност.¹⁰

Пред Врховни штаб су се тих дана налазили веома тешки и сложени задаци: исувише захтјева с многих страна и у исти

⁷ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 20, 39, 40, 41.

⁸ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 31.

⁹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 33.

¹⁰ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 44.

мах — а снага недовољно. Па, ипак, морало се маневрисати, упућујући те снаге час тамо, час онамо, већ према томе како је ситуација налагала. Тек попо је главнину Прве пролетерске бригаде послао у Херцеговину, Тито је примио извјештај Ивана Милутиновића да се ситуација у Црној Гори погоршала, посебно на сектору Никшића, јер су и тамо Италијани, са четницима, прешли у офанзиву, наступајући дуж комуникације Никшић — Шавник. Милутиновић је, у вези с тим, тражио да се хитно упути пролетерска бригада на тај правац.¹¹ Том захтјеву се међутим, није могло удовољити, јер је Прва пролетерска бригада већ била упућена у Херцеговину, а Другу пролетерску бригаду је, по Титовој оцјени, требало задржати према Фочи да би под контролом држала рејон јужно и југоисточно од тога града, „како би имали чим већу слободу маневровања и онемогућили организовање четничких јединица“, а уједно осигурала залеђе санџачким партизанским јединицама.¹² Присуство пролетерских јединица у рејону Фоче било је нужно и због појачане активности четника. У рејону Закмура, на територији јужно од Фоче, четнички елементи су, по одласку батаљона Прве пролетерске бригаде у Херцеговину, извршили пуч у Фочанском одреду, побивши његов штаб.

У Лијећевини се Врховни штаб задржао још неколико дана. На Пивском платоу, у планинским селима на просторији између Таре, Пиве и Дурмитора, биле су смјештене партизанске болнице, у којима се налазио велики број рањеника. У Пиви су се налазили и магацини хране и опреме и већи број радионица. Тамо су, под руководством Моше Пијаде, требале бити организоване и сточне фарме у којима би се добијале знатне количине млијека и мљечних прерађевина.

Мада није располагао свим подацима на основу којих би имао потпуно јаеан увид у ток борби у свим областима и на свим правцима гдје је била у току непријатељска офанзива, Врховни командант је закључио да се ситуација на читавој слободној територији (у Санџаку, Црној Гори, Херцеговини, југоисточној Босни) све више погоршава. У Црној Гори је италијанско-четничка офанзива добијала све веће размјере и јачи замах, а четници еу, очигледно, све више јачали. Покушаји Главног штаба за Црну Гору да се четницима код Мојковца и Колашина нанесе пораз нијесу успјели. Напади на Колашин, у току 16. маја, завршили су се неуспјешно, и четници су након тога и на том сектору прешли у наступање. Борбена способност партизанских снага, изнурених, с мало муниције, упркос високом моралу, била је знатно ослабљена.

Оцјењујући да је ситуација постала веома тешка и да је доведено у питање остварење планова Врховног штаба о очувању слободне територије, Тито је сазвао састанак Врховног шта-

¹¹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 57 и 58.

¹² *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 62.

ба, на коме је требало размотрити новонасталу ситуацију и одлучити о даљим плановима. Састанак је одржан 19. маја у Лијећевини. Њему су, поред Тита, присуствовали још и Ранковић, Жујовић, Лола Рибар и Пијаде. Након анализе стања на положајима, закључено је да се слободна територија мора бранити и не дозволити даље јачање четника и њихову разбијачку активност на слободној територији. Одлучено је да сви чланови Врховног штаба оду на терен, како би пружили што непосреднију помоћ потчињеним штабовима. Тако су Жујовић и Рибар упућени у Херцеговину, а Ранковић је остао у Лијећевини да би остварио што већи утицај на збивања на „фочанском фронту“. Придајући посебан значај ситуацији у Црној Гори и Санцаку, а да би се што потпуније упознао са правим стањем у тим областима и на лицу мјеста донио одлуку о даљим мјерама које треба предузети, Тито је одлучио да пође у Жабљак, да би одржао савјетовање са представницима главних штабова за Црну Гору и за Санцак.¹³

У Жабљак је Тито стигао 21. маја, а наредног дана послје подне, на обали Црног језера, недалеко од варошице, одржао је савјетовање са представницима главних штабова за Црну Гору и за Санцак.¹⁴ Поред Тита, на савјетовању су учествовали још и Арсо Јовановић, Иван Милутиновић, Милован Ђилас, Велимир Јакић и Воја Лековић.¹⁵ Разматрано је стање послје неуспјелих борби око Колашина и наступања јаким четничких снага

¹³ Састанак Врховног штаба у Лијећевини није досад нигдје забиљежен. Зна се, међутим, сасвим позитивно да је одржан 19. маја. Тито је, наиме, 18. маја писао А. Ранковићу и И. Л. Рибару, који су се налазили у Недајном, да одмах дођу у Лијећевину, „да одржимо један састанак“ (*Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 57).

¹⁴ У чланку Д. Јауковића *Санцак у НОР-у*, објављеном у „Војноисторијском гласнику“ (бр. 3 из 1961. године), наведено је да је савјетовање на Жабљаку (тачније на Црном језеру, код Жабљака) одржано 21. маја 1942. године. Ову тврдњу аутор није поткријепио никаквим извором. Тај датум су касније преузимали сви који су писали о том савјетовању (научни радници, публицисти, новинари), а ушао је и у *Хронологију* Војноисторијског института и Историјског института Црне Горе. И на спомен-плочи, подигнутој на мјесту гдје је савјетовање одржано, на обали Црног језера, убиљежен је исти датум. Ово значајно савјетовање је, међутим, одржано 22. маја, о чему се могу наћи непобитни докази у документима. Тако је, рецимо, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору Блажо Јовановић писао 21. маја из села Горња Брезна Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу да Иван Милутиновић „путује сјутра до Врховног штаба на два три дана ради извјесног договора“ (*Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 109). А начелник Врховног штаба Арсо Јовановић, који се 21. маја налазио са Титом (изјутра у селу Недајну, а потом, у току дана, на путу преко Дурмитора за Жабљак), писао је тога дана Велимиру Терзићу, Перу Ђетковићу и Јову Капи (штабу на Сињајевини): „Са друговима из Главног штаба конференсираћемо 22. о. м.“ И даље: „Старешине долазећих јединица (мисли се на јединице које се повлаче са сињајевинског фронта — примј. М. Л.) нека нам се јаве у Жабљаку“ (*Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 69). По завршеном савјетовању Тито је преноћио у Жабљаку, а сљедећег дана, 23. маја, вратио се у Недајно. То је у свом дневнику забиљежио и Владимир Дедијер.

¹⁵ Д. Јауковић: *Санцак у НОР-у*, Војноисторијски гласник, бр. 3, 1961.

преко Сињајевине. Тито је указао да су политичке погрешке и неправилно руковођење војним операцијама изазвали овако неповољан развој догађаја у Црној Гори. Закључено је да је ситуација исувише озбиљна и да је бескорисно и даље водити фронталне борбе које су борце исцрпили и физички и психички. Тито је критиковао погрешну тактику борбе која је последњих мјесеци примјењивана у Црној Гори „глупе акције код Колашина“¹⁶ и истакао да треба учинити „потпуну прекретницу у начину вођења рата“: партизанску борбу водити на читавој територији, а не на фронтовима. „У нашој борби не можемо да се руководимо и тврдоглавошћу да пошто-пото заузмемо неко мјесто ради престижа, већ је потребно водити паметно партизанско ратовање са свим лукавствима, користећи се искуством које имамо до сада“.¹⁷ Тито се одлучно супротставио предузимању другог напада на Колашин, чиме су се занеоили Арсо Јовановић и Милован Ђилас, који су у том смислу били издали и директиву Велимиру Терзићу, начелнику Главног штаба.¹⁸ У условима када су јаке италијанске и четничке снаге наступале из Никшића ка Шавнику, угрозивши позадину партизанских снага које су се налазиле према Колашину, било је, по Титовом мишљењу, нецјелисходно и даље држати јединице на тим положајима. А и наступање четника преко Сињајевине, уз очекивани напад Италијана из Пљеваља ка Ђурђевића Тари, озбиљно је угрозило партизанске снаге у Санцаку. Због свега тога, као и због доста тешког стања у јединицама (глад, преморености, недостатак муниције и сл.), требало је партизанске јединице из шавничког среза и источног Санцака повући у планинско подручје око Таре, Пиве, Ђехотине и Сутјеске, како би се сачувале, одмориле, реорганизовале и припремиле за дејства тамо гдје буде најцелисходније.¹⁹ Гдје ће се, у ком правцу, кренути са партизанским снагама — тада још није одлучено, мада је и даље владало увјерење да ће бити нужно да се, пошто се ситуација консолидује, с јачим снагама крену у Србију.²⁰

Да би се припремиле снаге за такав, нвсумњиво озбиљан, подухват, требало је прикупити и средити све јединице које су се бориле већ дуже вријеме, без предаха, гладне, с мало муниције, на развученим фронтовима Црне Горе, од морске обале до

¹⁶ *Зборник*, том III, књ. 3, док. 158.

¹⁷ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 83.

¹⁸ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 66.

¹⁹ У разговору са директором Радио-Титограда, 11. јула 1953. године, Тито је описао свој долазак на Жабљак, истакавши да је тамо донио одлуку о повлачењу партизанских снага у Пиву. „Онда сам убрзао пут са штабом ка Жобљаку“, рекао је он, а дао сам наређење да се наше трупе повуку што више према Пиви, гдје смо мислили да ћемо моћи дати јачи отпор, пошто је офанзива већ била узела прилично маха“ (Тито, *Говори и чланци*, књ. VIII, Напријед, Загреб 1959, стр. 158).

²⁰ Архив ЦК СКЈ, бр. 15637/122.

Таре и Лима. Одлучено је стога да се изврши постепено повлачење главнине партизанских снага у Пиву, а да се на напуштеној територији, у позадину непријатеља, пребаци што већи број искумених руководилаца и бораца. У том смислу су издата наређења главним штабовима и упутства Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку и Обласном комитету КПЈ за Санџак.²¹

Повлачење јединица било је скопчано с великим тешкоћама, јер су преморени и изгладњели борци, уз то и с мало муниције, морали да под веома неповољним условима воде непрекидне борбе, задржавајући надмоћније непријатељске снаге које су наступале готово свим правцима. Посебну тешкоћу је представљала евакуација рањеника који су на том угроженом подручју били концентрисани у већем броју импровизованих болница. Управо због евакуације рањеника преко Пиве, на Вучево и у долини Сутјеске, требало је што дуже успоравати надирање непријатеља. Да би се ускладила дејства јединица које су се налазиле у рејону Дурмитора и које су затварале све правце који са истока преко Сињајевине, воде ка Пивској планини и ријеци Пиви (на том задатку је било ангажовано десетак батаљона), и да би се објединило командовање, формиран је Штаб Дурмиторских трупа, с Пером Ћетковићем, командантом Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, на челу.

Тито је сматрао да о тешкој ситуацији у Црној Гори и Санџаку треба да обавијести Коминтерну и да је поново замоли да код совјетске владе издејствује слање помоћи.

Двадесет другог маја он је упутио Комјинтерни следећи телеграм:

„Од 20. маја налазим се са начелником штаба на црногорском сектору фронта. Стање је овдје критично. Италијанске јединице наступају са свих страна против наших партизанских јединица заједно са војним четницима Драже Михаиловића, којима командује Станишић. Четници иду по шумама и планинама, а Италијани — моторизацијом. Четници имају огромну количину аутоматског оружја, минобацача и муниције. Они насилно мобилишу сељаке, а оне који се опиру — убијају или масовно одводе у концентрационе логоре у Албанији. Наши партизански батаљони потпуно су исцпљени у непрекидним борбама, а осим тога — нема више муниције. Ми морамо извући велики дио батаљона из Црне Горе да не би били уништени.

Сав народ проклиње југословенску владу у Лондону, која преко Драже Михаиловића помаже окупиаторима. Мени са свих страна постављају питања борци и народ: „Зашто нам Совјетски Савез не шаље помоћ; бар да пошаљу муниције и аутоматског оружја“. Са невиђеним хероизмом

²¹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 69, 83, 101.

боре се наши партизани. Ево примјера: борци и команданти Ловћенског батаљона поручили су ми: „Кажите другу Титу да ћемо сачувати два друга који ће доћи да јаве да смо сви погинули“. Питање помоћи за нас је врло озбиљно. У име Врховног штаба молим да пренесете Врховној команди Црвене армије нашу молбу да нам се помогне. Непријатељ чини последње напоре да нас уништи. Животи стотине хиљада су у опасности. Ми знамо да је то немогуће, наставићемо борбу без обзира на жртве.

Не може ли се у Лондону нешто учинити против такве издајничке политике југословенске владе?“²²

Пошто је издао потребна упутства и наређења, 23. маја послао је подне Тито се вратио из Жабљака у Недајно и одмах Ранковића, који се још налазио у Лијећевини, писмом обавијестио о тешкој, критичној ситуацији у Црној Гори и Санџаку и о мјерама које су предузете да се изврши организовано повлачење јединица у планинско подручје око Таре, Пиве и Сутјеске. Неуспјех у Црној Гори, како је нагласио, дошао је „услијед силне заморености људства и помањкања муниције“. У вези с таквом ситуацијом, упозорио је Ранковића на потребу да се обезбиједи територија између Таре и Ћехотине, гдје су се налазиле Друга пролетерска бригада и санџачке јединице, како би се створиле што веће могућности за маневрисање.²³

Преноћивши у Недајном, Тито је сљедећег јутра кренуо према кањону Пиве и, преко Пишча и Крстаца, стигао у Плужине (смјестио се у кућу синова бригадира Јока Аџића), гдје је затекао извјештај Оперативног штаба за Херцеговину. Ситуација се у Херцеговини, према том извјештају, побољшала, пошто су партизанске јединице код Бишине разбиле Италијане и четнике. У очекивању даљих збивања, посебно у Херцеговини, Тито је одлучио да се Врховни штаб задржи у Плужинама, одакле ће имати најбољу везу са црногорским и санџачким главним штабом и са Оперативним штабом за Херцеговину и моћи да непосредније прати развој догађаја.²⁴

Наредних дана ситуација је била нешто јаснија. У Црној Гори су и последње двије ослобођене вароши, Жабљак и Шавник, 26. и 27. маја пале у руке непријатеља и запријетила је озбиљна опасност да ће и преостали дио слободне територије, у крајњем сјеверозападном дијелу Црне Горе, убрзо бити изгубљен. Јаке четничке и италијанске снаге су се припремале да из рејона Жабљака и Шавника, преко Дурмитора и док Комарнице, продру на плато Пиве. Тито је захтијевао да се активном одбраном и офанзивним дејствима непријатељ задржи, како би се извршила евакуација рањеника и болесника на лијеву обалу

²² Архив ЦК СКЈ, бр. 15632/117.

²³ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 75, 81.

²⁴ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 82, 91; том IV, књ. 5, док. бр. 15.

Пиве и даље, према Сутјесци и Херцеговини. Непријатељ је напредовао и у Бањанима, а у Голији је дошло до четничког пуча. Оитуација је у Црној Гори, дакле, била таква да се радило само о данима када ће и преостали дио слободне територије морати бити напуштен.²⁵

Двадесет деветог маја у Плужине су стигли Иван Милутиновић и Милован Ђилас с новоименованим Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Истога дана је Тито с њима одржао састанак, на коме је анализирана ситуација последице неуспјешних борби и повлачења. Да се напуштена територија не би потпуно препустила четницима и њиховом утицају, ријешено је да се у позадину непријатеља упути што већи број руководећих партијских кадрова који би тамо радили на поновном покретању борбе.

Из Санџака у Врховни штаб нијесу стизале редовне вијести. Од Главног штаба за Санџак већ неколико дана није било никаквих извјештаја.²⁶ Ранковић је, међутим, из Лијећевине, јавио да су Италијани ушли у Мељак и да ће се све санџачке јединице, по одлуци Главног штаба, у Узлупу пребацили преко Таре на плато Пивске планине. Према његовом мишљењу, напуштање Санџака би било преурањено, јер би у том случају био јако отежан рад партијских организација и доведен у питање опстанак партијских кадрова. Требало је, уз то, имати у виду „још један моменат од одлучне важности“. Радило се, наиме, о томе да се, како је он сматрао, није смјело удаљавати од Србије. „Ситуација се тако развија“, стајало је у његовом писму од 26. маја, „да није далеко дан када треба гурнути са јачим снагама у Србију“.²⁷

Упркос неповољној ситуацији, ни Тито није одбацивао идеју о повратку у Србију, али је био свјестан да та акција не предстоји непосредно, нити у скорој будућности. За њу су се јединице претходно морале добро припремити, снабдјети се довољном количином оружја и муниције. У том циљу он је поново тражио помоћ од Совјетског Савеза. У телеграму упућеном Коминтерни 28. маја Тито је опет указао на чињеницу да Италијани, да би могли своје трупе ослободити за слање на Источни фронт или на Турску, наоружавају четнике и дају им власт. „Ако нам у најскорије вријеме пошаљете муницију и аутоматског оружја“, јављао је он, „онда ће окупатори морати да задрже ове јединице у Југославији. Ми намјеравамо да се пробијемо са неколико хиљада одабраних партизана у Србију, која је врло важна у случају рата са Турском. У том случају нама је неопходна ваша помоћ у муницији и оружју. Јавите нам ваше мишљење“.²⁸

²⁵ *Зборник*, том III, књ. 3, док. бр. 139; Архив ЦК СКЈ, бр. 644.

²⁶ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 91.

²⁷ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 84.

²⁸ Архив ЦК СКЈ, бр. 15637/122.

Већ следећег дана у Врховни штаб су од Ранковића и од штаба Друге пролетерске бригаде стигле нешто повољније вјести о ситуацији у Санџаку: минула је опасност од брзог продора Италијана на Тару, јер су се њихове трупе повукле у Фочу и у Пљевља; али су санџачке партизанске јединице принуђене да пред јаким четничким снагама напуштају Санџак.²⁹ На основу овога закључено је да је на том фронту ситуација ипак нешто лакша него у Црној Гори, посебно у рејону Бањана и Голије, гдје су четници успјешно напредовали, пријетећи да избију на херцеговачку границу и повежу се са херцеговачким четницима. Такав развој ситуације се «ије смио дозволити, јер би долазак црногорских четничких трупа на границу Херцеговине окуражио херцеговачке четнике и негативно утицао на стање у тој покрајини, која је у плановима Врховног штаба тада заузимаала значајно мјесто. Због свега тога требало је што прије разбити четнике у Бањанима. Јединице које су се бориле на том дијелу фронта нијесу, међутим, биле у стању да одолијевају нападима надмоћнијих непријатељских снага. Врховни командант је, стога, одлучио да тамо пошаље Прву пролетерску бригаду. Пошто се њена главнина већ налазила у Херцеговини, 29. маја је јавио Оперативном штабу да бригаду одмах упути у рејон Голије, да би разбиле четнике који су се тамо појавили.³⁰ Истовремено је наредио да и три батаљона Друге пролетерске бригаде, која су се налазила у Санџаку, пошто уступе своје положаје санџачким јединицама, дођу у Пиву да би појачали снаге које су браниле слободну територију на Пивској планини.³¹ Пошто *5и, преласком Друге пролетерске бригаде у Пиву, просторија на десној обали Таре, у рејону Челебића, остала незаштићена, а правци који, преко Шћепан-Поља и Узлупа, изводе на плато Пивске планине неконтролисани, наређено је Главном штабу за Санџак да своје јединице повуче ближе тим прилазима, како би, у случају нужде, и оне могле да се пребаце преко Таре у Пиву.³² Остала два пријелаза на Тари, код Левер-Таре и Тепаца, нијесу се могла користити, јер су била уништена, а и угрожена падом Жабљака.

Вјести да су Италијани напустили Фочу, (напустиће је, у ствари, 10. јуна), препустивши је усташама, и да су и неке њихове трупе из Херцеговине отишле у правцу Сплита, унијеле су нешто више оптимизма, јер су порасли изгледи да ће се Пива моћи одбранили.³³ Држање тог подручја је било необично

²⁹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 89.

³⁰ *Зборник*, том III, књ. 3, док. бр. 149.

³¹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 96 и 102; том III, књ. 3, док. бр. 150.

³² *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 101.

³³ У Врховном штабу је тих дана узимана у обзир и могућност да италијанске трупе напусте Херцеговину. Тито је о томе извјестио Коминтерну. „Италијани у Херцеговини“, стајало је у његовом телеграму од 1. јуна, „хоће да четницима предају власт да би мирно напустили Југославију, а да оставе само мале гарнизоне .. У Црној Гори још нема знакова да италијанска војска одлази“ (Архив ЦК СКЈ, бр. 15640/125).

важно, и требало је по сваку цијену спријечити четнике да про-
дру тамо. „Ми ћемо са шима водити борбу до последњег мет-
ка“, писао је Врховни штаб 1. јуна команданту Дринског добро-
вољачког одреда, „а уколико непријатељ буде кренуо ка Пиви,
и до последњег човјека. .. Италијани ће отићи одавде. Они неће
остати дуго, а онда ће нам четници и усташе положити ра-
чуна“.³⁴

Мада су последњих дана маја догађаји у Црној Гори и
Санцаку били у центру пажње Врховног штаба, ипак је било
јасно да се тежиште збивања преноси у Херцеговину. Требало
је спријечити јачање четника у тој покрајини и не дозволити
да се црногорски четници споје са херцеговачким. Стизали су,
међутим, извјештаји да су четници и Италијани, који су кре-
нули у наступање из рејона Никшића, усмјерили своје нападе
управо према Херцеговини, тј. у правцу Крстаца и Голије. Због
тога су борбе у Бањанима, гдје се партизански батаљон распао
а његово људство у већини пришло четницима, и, посебно, у
Голији, у којој су четници 27. маја извршили пуч и успјели
да преузму власт, биле од посебног значаја. Врховни штаб је
намјеравао да прикупи што више снага и формира јаку ударну
групу у циљу уништења четника у Бањанима и у Голији. Већ
су биле и предузете потребне мјере у том правцу: тамо су се
налазили Пеко Дапчевић са два батаљона и Сава Ковачевић са
око 800 бораца Ловћенског и Никшићког одреда, а требало је
да у тај рејон стигне и Прва пролетерска бригада. Наређено је
и Другој пролетерској бригади, којој је био намијењен задатак
да брани Пиву, да крене, с још два црногорска батаљона, на тај
сектор. Сматрано је да то она може учинити, јер се рачунало
да се четници неће усудити да продуже напад на Пиву.³⁵

У Врховном штабу је владало увјерење да ће тако јаке
снаге задржати наступање четничких јединица из Црне Горе и
спријечити њихово спајање с херцеговачким четницима. „Наша
намјера је“, писао је Тито 2. јуна штабу Прве пролетерске
бригаде, „да ми на овом подручју задамо што тежи ударац
четничким бандама, да их одбацимо натраг, а по могућности и
уништимо, да бисмо на тај начин ослободили наше снаге за
чишћење терена како у Херцеговини тако и у правцу Црне
Горе, Никшића итд. ..“³⁶

Но, ситуација се веома брзо мијењала, тако да је Врховни
штаб морао своје намјере и планове непрекидно да коригује и
допуњава. Ранковић је јавио да Италијани и четници надиру
преко Љубишње ка Тари, а штаб Дурмиторске групе је изви-
јестио да су четници већ продрли у Пиву. Стигле су неповољне

³⁴ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 114 и 116.

³⁵ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 120, 122, 127; том III, књ. 3, док.
бр. 157, 159, 161, 162, 163; Архив ВИИ, к. 2, рег. бр. 194; Архив ЦК СКЈ
бр. 4417.

³⁶ *Зборник*, том III, књ. 3, док. бр. 162.

вијести и из Херцеговине: и тамо су четници ојачали, а ударни херцеговачки батаљони су се увелико почели осипати и распадати.³⁷

Моша Пијаде, који је у Пиви радио на организацији сточарских фарми и смјештају хране, јавио је да је остало још само око 15.000 килограма жита и 40.000 килограма меса. То је била исувише мала залиха, јер се из те, централизоване, интендантуре снабдијевало око 7000 људи. Под условима крајње штедње, могло се издржати још само десетак дана. „Извора за жито нема, осим у неком продору у житне крајеве“, писао је Пијаде Титу. „Дошао је моменат за велике одлуке. За смеле потезе, ма колико можда били и трагични (мислим на судбину толиких рањеника). Пробит се некуда са свима тим нашим снагама сконцентрисаним на тако уско земљиште које не може да се брани. Ја очекујем од тебе ту одлуку, тај смели потез“.³⁸

И Ранковић је у истом смислу писао Титу: „Стварањем нових бригада поставља се и питање њиховог правца, питање освајања нових територија. Ти свакако имаш тај план. По садашњим вестима, изгледа, наша ствар у Србији стоји доста добро“.³⁹ Ранковић је, очигледно, сугерисао да тај правац треба да буде Србија.

Врховни командант је већ дуже времена био заокупљен размишљањем о томе куда кренути с јединицама у случају напуштања Црне Горе и Санџака. Одлуку о томе одлагао је док не буде потпуно јасно да ли ће ове двије покрајине морати бити сасвим напуштене. Све до првих дана јуна гајио је извјесне наде да ће црногорске партизанске јединице, уз помоћ двију пролетерских бригада које је намјеравао да им упути у помоћ, моћи да се одрже на преосталој слободној територији у сјеверозападном дијелу Црне Горе, у планинском подручју између Дурмитора, Таре, Пиве, Голије и Трескавца, и да ће, послије реорганизације и одмора, моћи да поврате изгубљене позиције. Због тога је и одлагао наређење о евакуацији болница из Пиве и упорно предузимао мјере да се заустави надирање црногорских четничких јединица и Италијана преко Дурмитора у Пиву и преко Бањана, Дуте и Голије ка Херцеговини. У том циљу била је већ извршена и концентрација јединица ради предузимања акције против четника у Бањанима и на Голији. „Имамо намјеру да у Голији приредимо неку 'већу свадбу' четницима, а у правцу Бањана предузећемо један покрет за чишћење четничких банди. Ми сада концентришемо трупе ради контранапада и уништења четника уколико је то могуће“, писао је Тито З. јуна Ранковићу и Моши Пијаде.⁴⁰

³⁷ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 116, 127.

³⁸ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 124.

³⁹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 134.

⁴⁰ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 127, 125.

Међутим, повлачење санџачких партизанских јединица преко Таре и продор четника преко Дурмитора у Пиву јасно су ставили до знања да ће се морати напустити и Пива, али тек за 4—5 дана, пошто се заврши евакуација рањеника. Одлучено је, стога, да се све јединице, болнице и збјег народа који се повлачио с војском, повуку у рејон Сутјеске и Зеленгоре, гдје су, послје повлачења Италијана из рејона Фоче, престала непријатељска дејства. Тамо је требало пребацити и стоку за мужу из сточарских фарми с Пивске планине и храну из магацина. Да би се осигурала та територија, наређено је да се у долину Сутјеске упуте и санџачке партизанске јединице, од којих ће се формирати једна пролетерска бригада.⁴¹

Тито је, дакле, сматрао да је, у ситуацији када се назирао губитак и преосталог дијела слободне територије Црне Горе и Санџака, најважније одржати у рукама територију око Сутјеске, Вучева, Маглића, Волујака и Зеленгоре, као прибјежиште снагама које су се повлачиле и као упориште с кога ће се моћи кренути у најпогоднијем правцу, и очувати Херцеговаину, у коју ће се све трупе, у случају нужде, моћи да пребаце и да се одрже до нове жетве.

Првих дана јуна догађаји су се смјењивали великом брзином: док су на положајима вођене борбе да би се спријечио, односно успорио, улазак четничких и италијанских снага на територију Пиве, вршена је ужурбана евакуација болница, магацина и стоке у рејон Вучева, Стабана и Изгора. Четници су већ били продрли у Пиву, али је противнападом Дурмиторске ударне групе четничка колона код Доброг дола била разбијена и одбачена преко Дурмитора ка Жабљаку. Овај успјех је омогућио да се добије у времену, које је, у ситуацији када су се догађаји убрзо смјењивали, постало значајан фактор. Међутим, пад Пиве се више није могао спријечити. Било је јасно да је и предвиђена акција у Бањанима и Голији постала нецјелисходна, јер се с њом, очигледно, закаснило. Прикупљање јединица се исувише одужило: Прва пролетерска бригада се у Херцеговиго! уплела у борбе са четницима, а Друга пролетерска је била задржана у Пиви због погоршања ситуације. У међувремену се у Голији стање још више погоршало, јер су четници успјели да овладају и тим рејоном. Пошто је закључио да се ситуација тамо више не може поправити, Врховни командант је одлучио да се одустане од предвиђене акције и да се све снаге ангажују у правцу Херцеговине, гдје је требало одржати слободну територију и сузбити опасност од четника, који су све више узимали маха. Сем тога, у новонасталој ситуацији је било необично важно држати територију између Фоче, Калиновика и Гацка, тј. шири рејон Зеленгоре и Сутјеске, куда су се све јединице, у случају нужде, могле повући и одакле се могло дејствовати у

⁴¹ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 112, 122, 125, 127, 135, 137, 138; том III, књ. 3, док. бр. 164.

више праваца, тамо гдје то буде најцелисходније. У долину горњег тока Сутјеске је већ била упућена новоформирана Трећа пролетерска (санџачка) бригада, која је добила задатак да обезбјеђује ту просторију с правца Фоче и Калиновика. Како је, због брзог јачања четника у рејону Гацка, био угрожен и правац који из сјеверне Херцеговине, преко Чемерна, изводи у долину Сутјеске, посебно у рејон села Изгора, гдје се вршила евакуација рањеника, Тито је наредио да се од три батаљона Прве пролетерске бригаде и од дјелова Сјевернохерцеговачког одреда формира група која ће затворити тај правац и спријечити да четници и Италијани овладају Чемерном. Дурмиторска ударна група и црвогорске партизанске јединице већ су затварале правце који, преко Пиве, и, јужније, преко Голије и Дуте, изводе на ту просторију. Тако је то важно подручје било, бар за извјесно вријеме, осигурано.⁴²

Брига око одбране преосталог дијела слободне територије било је, дакле, исувише. Јединице су слате у разним правцима, како је већ ситуација налагала. Требало је уједно мислити и о евакуацији и збрињавању рањеника, болесника и збјегова, о обезбјеђењу исхране — у условима када хране готово више није било. У Врховни штаб су стизали извјештаји о тешкоћама евакуације, о недостатку људи за ношење рањеника, о страдањима збјегова, о глади ...

Пошто су предузете мјере да се слободна територија на Тromeћи (Тromeћом је називано подручје на граници Херцеговине, Босне и Црне Горе, тј. шири рејон око Сутјеске и Зеленгоре) обезбједи, приступило се остварењу одлуке о чишћењу Херцеговине. Из извјештаја Лоле Рибара и Сретена Жујовића добијен је јаснији преглед ситуације у тој покрајини. Догађаји су тамо, судећи по свему, узимали неповољан ток, који је добијао забрињавајуће размјере. Партизанске јединице су успјешно издржале офанзиву трију италијанских дивизија, али нијесу могле да преброде унутрашњу кризу насталу четничком разбијачком дјелатношћу. Јединице су се осипале, а људство је у све већем броју прилазило четницима. Криза је, по њиховом мишљењу, ипак била преброђена (догађаји ће их, међутим, врло брзо демантовати) и требало је само једном успјешном војничком акцијом очистити територију коју су четници заузели.⁴³

Тито је и сам сматрао да треба учинити све да се ситуација у Херцеговини побољша. По његовој замисли, било је нужно најприје разбити четнике око Гацка, а затим у широком фронту кренути у наступање кроз Херцеговину, према западу. У том циљу је наредио да се главнина Прве пролетерске бригаде, која

⁴² *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 135, 150—153; том III, књ. 3, док. бр. 167; Архив ВИИ, к. 3, рег. бр. 8—2; 10—2; Архив ЦК СКЈ бр. 3695, 2119, 4325, 16492, 2671, 2668.

⁴³ Архив ЦК СКЈ, бр. 4417.

је била ангажована у борбама против четника на просторији измеђи Гацка, Невесиња, Стоца и Билеће и којој је раније било наређено да крене у правцу Голије, прикупи источно од Гацка, гдје ће стићи и Друга пролетерска бригада.⁴⁴

У овом „походу кроз Херцеговину“ требало је да учествују и два батаљона тек формиране Треће пролетерске (санџачке) бригаде, који су добили задатак да чисте терен на правцу Закмур — Загорје — Обал — Улог, садејствујући с Првом и Другом пролетерском бригадом у њиховом наступању у сјеверној Херцеговини.⁴⁵

Одлучено је, дакле, да се Врховни штаб са свим снагама које су му стајале на располагању (Првом и Другом пролетерском бригадом, Трећом санџачком бригадом, црногорским батаљонима од којих је требало формирати још двије пролетерске бригаде и херцеговачким јединицама) задржи на Трмећи и у Херцеговини. Требало је на том терену издржати још непун мјесец дана, када ће „у пољима средње и јужне Херцеговине бити новог жита“ и када ће се моћи убрати жетва и у напуштеним селима Борча, у долини горњег тока Неретве.⁴⁶

Нови догађаји су, међутим, онемогућили реализацију и ових планова. Ситуација у Херцеговини последице интервенције Прве пролетерске бригаде, није се, како се очекивало, поправила, већ се, напротив, из дана у дан погоршавала. Превирање у партизанским јединицама се појачавало, а криза се продубљивала. Све већи број бораца је напуштао јединице, које су се услед тога нагло осипале и распадале. Ноћу 6/7. јуна у Врховном штабу су добијене неповољне вијести да јаке четничке снаге надиру сјеверно од комуникације Невесиње — Гацко и да су, у наступању ка Чемерну, потисле јединице Сјевернохерцеговачког одреда. Пад Чемерна се није смио дозволити, јер би тада непријатељу био отворен пут у долину Сутјеске, куда су се повлачили рањеници. Плашећи се да снаге које су браниле тај важан превој неће, због своје малобројности, моћи да одрже положаје и спријече даљи продор непријатеља, Врховни командант је, 7. јуна изјутра, наредио штабу Друге пролетерске бригаде да се са својим јединицама и са два црногорска батаљона одмах упути на Чемерно, гдје ће, с јединицама које су се тамо већ налазиле (три батаљона Прве пролетерске бригаде и дјелови Сјевернохерцеговачког одреда), напасти и разбити четнике. Да би, за случај потребе, потпомогли тај напад, привучени СУ У рејон Лебршника и два батаљона Прве пролетерске бригаде, који су се управо вратили из Херцеговине. Тако је, под командом привременог Оперативног штаба, с командантом Прве пролетерске бригаде на челу, створена јака група која је била

⁴⁴ Зборник, том II, књ. 4, док. бр. 152, 153, 155, 156.

⁴⁵ Зборник, том II, књ. 4, док. бр. 163.

⁴⁶ Зборник, том II, књ. 4, док. бр. 156.

у стању да организује чврсту одбрану на линији Живањ — Чемерно — Лебршник и спријечи продор четника и Италијана из рејона Гацка у долину Сутјеске. „То је“, писао је Тито 8. јуна штабу Прве пролетерске бригаде, „сасма довољно да се разбију четничко-италијанске банде и очисти тај терен до пута Калиновик — Невесиње, који представља, због ове ситуације, за нас велику важност... Пошто смо ми и онако намјеравали да на тој просторији концентришемо наше пролетерске јединице ради чишћења четвичких елемената у Херцеговини и онда једног даљег покрета, то је ваша задаћа ограничена на ту просторију око Гацка и Автовца“.⁴⁷

Тако је тих јунских дана 1942. године Врховни штаб био најнепосредније ангажован у војним операцијама на тремеђи Херцеговине, Црне Горе и источне Босне. Тито је непрекидно долазио у ситуацију да доноси брзе одлуке и да их, чим осјети да су развојем ситуације превазиђене, мијења и доноси нове. Од противнапада у правцу Голије и Бањана морало се одустати, да би се интервенисало у Херцеговини; погоршање ситуације у рејону Чемерна принудило га је да акцију у Херцеговини одгоди док се не отклони ова нова опасност која је запријетила долини Сутјеске. И док су упућиване снаге за тај задатак, дошло је до наглог продора црногорских четника на Цивску планину. Искористивши небудност Дурмиторских трупа, које су се биле оријентисале према долини Комарнице да би затвориле правце од Шавника и Никшића, четници су прешли преко кањона Сушице и избили у Недајно, одакле им је био отворен пут у правцу Никовића, Пишча и Крстаца. Срећом, евакуација рањеника из Пиве била је већ завршена; и задњи рањеници и болесници прелазили су на лијеву обалу Циве, упутивши се дијелом преко Мратиња према Вучеву, а дијелом преко Крстаца према Стабнима и Изгорима. Тито је одмах, 8. јуна изјутра, наредио да се два батаљона Треће санџачке бригаде упуте преко Шћепан-Поља у правцу Никовића, да би задржали даље наступање четника и отклонили опасност од њиховог продора на Пиву. Предвиђена акција требало је да отпочне са извјесним закашњењем, тек

11. јуна, јер се прије нијесу могле прикупити потребне снаге. Планом је било предвиђено да батаљони Треће бригаде нападну са сјевера, из рејона села Никовића, а црногорске јединице с југа, између Дурмитора и Пиве, и да тако одсијеку и униште четничку групу која је продрла у рејон села Недајна. У међувремену је Команда мјеста Пиве била предузела мјере да се изврши мобилизација око 280 нових бораца који би били ангажовани у одбрани Пиве.⁴⁸

Све је то, међутим, већ било касно. Четници су тог дана, 8. јуна послје подне, заузели Пишче и почели тући Крстац.

⁴⁷ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 156, 157, 158, 161; Архив ЦК СКЈ, бр. 1206, 3390, 3329; Архив ВИИ, к. 3, рег. бр. 15—2.

⁴⁸ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 160, 163, 165, 166; Архив ВИИ, к. 6, рег. бр. 27/1, 20/2; к. 3, рег. бр. 3—2; Архив ЦК СКЈ, бр. 3621.

Избијање четника на Пиву озбиљно је угрозило и Плужине, гдје се налазио Врховни штаб, те се морало одмах, не губећи вријеме, кренути према долини Сутјеске.

Деветог јуна прије зоре Врховни штаб је напустио Плужине, упутивши се према Волујаку. Наредних дана ће, до средине мјесеца, и све партизанске јединице, водећи тешке борбе, напустити Црну Гору и Херцеговину, у којима ће, боравећи у тешким условима, остати само мање групе партизана и партијских радника. Тиме ће једно значајно поглавље народноослободилачке борбе народа Црне Горе, Санџака, Херцеговине и југоисточне Босне бити завршено. И онда када је непријатељ сматрао да је највеће и најјаче партизанско упориште у Југославији уништено, доћи ће, само неколико дана касније, до велике офанзиве групе пролетерских бригада, до историјског наступања на запад, ка Босанској крајини и Хрватској, које ће довести до крупних побједа и до новог, знатно већег, успона народноослободилачке борбе.⁴⁹

⁴⁹ М. Лековић, цит. дјело.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У САНЦАКУ У
ВРИЈЕМЕ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

ПОКУШАЈИ ДА СЕ ОБНОВИ КОРИДОР ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И
ЦРНЕ ГОРЕ

Санцак је због свог геополитичког положаја (простирући се између Србије, Црне Горе и Босне) имао увијек велики војно-стратегијски и политички значај за Србију и Црну Гору, а у другом свјетском рату он је био врло значајан за ослободилачки рат и револуцију народа Југославије.¹ Међутим, усљед политике ве-

¹ Историја новопазарског као и других санцака (округа) била је врло промјенљива у политичком, административно-територијалном и војном погледу. Он је образован 1864. и био до 1877. године у саставу босанског вилајета, кад је прикључен новообразованом косовском вилајету који је имао шест санцака. Новопазарски санцак је у вријеме Берлинског конгреса у свом саставу имао: Нови Пазар, Бијело Поље, Сјеницу, Беране, Рожаје, Косовску Митровицу, Пљевља, Пријепоље, Нову Варош, Прибој и Мојковац. Од 1880. до 1884. године из његовог састава су издвојени Пљевља, Пријепоље и Прибој у посебан *пљеваљски санцак*, а Беране и Рожаје прикључени су пећком и Косовска Митровица приштинском санцаку, па је *новопазарски санцак* 1896. године у свом домену имао само Нови Пазар, Сјеницу, Бијело Поље, Мојковац и Нову Варош. Године 1902. расформиран је новопазарски санцак и формиран сјенички санцак, али без Новог Пазара, који је прикључен приштинском санцаку. Сјенички санцак је у своме саставу имао: Сјеницу, Нову Варош, Бијело Поље и Мојковац. И сјенички и пљеваљски санцак постојали су само до балканских ратова 1912. године. Међутим, назив Санцак је и после балканских ратова, у Краљевини Југославији, у току другог свјетског рата, па и касније задржан само за територију између Србије, Црне Горе и Босне. Он је имао 8 срезова: пљеваљски, бјелопољски, милешевски (пријепољски), нововарошки, дежевски (новопазарски), штавнички (тутински) и сјенички. Историјска прошлост Санцака није научно и објективно истраживана и обрађена, па о њој још постоје хипотетични, несигурни, произвољни и једностранни судови и оцјене. Ова констатација се не односи на НОР и револуцију у Санцаку 1941—1945.

ликих сила (чији су се империјалистички интереси укрпљали и сукобљавали на Балкану), он је, са беранскнрожајским и плавско-гусињским подручјем, Косовом и Метохијом, остао до 1912. године под Турском (Отоманском) Царвином — представљајући војностратегијски коридор између Србије и Црне Горе и монету за поткусуивање туђих интереса — што су санкционисале све велике силе на Берлиноком конгресу 1878. године.² Конгрес није дозволио, и поред српских и црногорских тежњи, националних ратова и устанака против војнофеудалне и крајње реакционарне Турске империје, ни Србији ни Црној Гори да се територијално прошире према Санцаку, Беранима (Иванград), Косову и Метохији и створе заједничку границу — већ је дао мандат реакционарној завојевачкој Аустро-Угарској за окупацију Босне и Херцеговине и да паралелно са Турском империјом стационира своје окупационе трупе у Санцаку.³ Циљ је био јасан: да се одржавањем коридора између Србије и Црне Горе трајно спријечи уједињење ових слободних и независних држава и стварање једне снажне и заједничке јужнословенске државе, да се обезбједи превласт Аустро-Угарске и Турске на Балкану, као њемачког „Бгап§ паш Об(еп“ према Србији и Црној Гори, Солуну, Отрантском каналу, Блиском истоку и даље. Иако се у Санцаку Аустро-Угарска одрекла цивилне управе у корист Турске, ипак је себи задржала право да ради осигурања своје завојевачке политике на Балкану држи у Санцаку своје гарнизоне и оријентацију да у погодном тренутку окупацију и гарнизовање своје војске у Санцаку претвори у анексију, што јој је признала и царска Русија аустро-руским споразумом 1897. године.⁴ Тако је Санцак од Берлинског конгреса до анексије Босне и Херцеговине (1908. године) био и под турском и под аустроугарском војноокупационом управом. У њему су, поред турских, стационирани и јаки аустроугарски гарнизони у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју, који су повучени 1909. године, после анексије Босне и Херцеговине, па је затим цео Санцак до 1912. године остао под турском војнофеудалном влашћу.⁵ После балканских ратова, кад су га Србија, Црна Гора и санџачке добровољачке јединице ослободиле од Турака, био је у саставу Србије и Црне Горе.⁶ У првом свјетском рату већина становништва Сан-

² Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, стр. 10—342; Владимир Шулек, *Дипломатска историја централних сила 1882—1915*, I, Загреб 1938, стр. 8—10, 29, 33—34, 128.

³ Исто.

⁴ Исто, стр. 128.

⁵ В. Шулек, *Дипломатска историја централних сила 1882—1915*, II, Загреб 1939, стр. 9—54.

⁶ У Београду је 30. X 1913. године закључен и подписан споразум о разграничењу између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Предвиђено је да се он ратификује у року од 10 дана или раније и да се изврши повлачење војске и грађанских власти са територије која припада другој страни одмах после ратификације споразума, и то у року

цака учествовала је на страни Србије и Црне Горе у рату против Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске.⁷ У међувремену, од децембра 1915. до новембра 1918. године, кад га је ослободила српска војска, Санџак је био под аустроугарском војноокупационом управом. Српски народ у Санџаку се борио против сурове турске, аустроугарске и њемачке агресије, окупације и тираније — за своје ослобођење — и увијек тежио да се ослободи и као субјективни фактор уједини са Србијом и Црном Гором. Борећи се за те идеале, он је поднио огромне људске и материјалне жртве и велика страдања у сваком погледу. Велика већина народа у Санџаку никада се није мирила са денационализацијом, с окупацијом и ропетвом, нити је чекала да је други покрећу у борбу и да јој доноси слободу. Такве слободарске традиције већине народа у овој области — његов патриотски и борбени менталитет — представљале су један од значајних и трајних фактора за покретање и развој народноослободилачког рата и револуције у Санџаку.

Санџак је био привредно и културно заостала област, без индустрије, са слабом саобраћајном мрежом и с екстензивном пољопривредном производњом (као основном привредном грађином). До рата су постојали аутомобилски путеви, који су, међусобно и са Србијом, Црном Гором и Босном, повезивали све градове Санџака. Аутократско расположење народа, капацитети у пољопривреди, велики комплекси шума и брдско-планинско земљиште с масивима Златара, Љубишње, Камене горе, Црног врха, Бјеласице и др. — пружали су, међутим, погодне услове за вођење народноослободилачког рата.⁸ Површина Санџака износила је 7.100 кт². На њој су 31. марта 1941. живјела 253.693 становника (Срба, Црногораца и Муслимана), а прије тога, 1931.

од 15 дана. Споразум је ратификован 12. XI 1913. године. Потписали су га Никола Пашић и Лазар Мијушковић. Пљеваљски и бјелополски крај припали су Црној Гори, а пријепољски, нововарошки, прибојски, сјенички и тутински Србији.

⁷ Богдан Гледовић, *Улога црногорске Санџачке војске за време повлачења српске војске кроз Србију и Црну Гору 1915/16. године*, Војноисторијски гласник (ВИГ) бр. 3/1969; *Операција црногорске војске у првом свјетском рату*, Војноисторијски институт, Београд 1954, стр. 7—540; Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918*, Историјски институт СР Црне Горе, „Обод“, Цетиње, 1969, стр. 7—461; Група аутора, *Србија и Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918*, „Обод“, Цетиње, 1975, стр. 5—392.

⁸ Према подацима Економског института НДХ, у Санџаку је пред рат било 394.981 ха пољопривредних површина: ораница 101.988 ха, житарица 80.102 ха, вртова 2.358 ха, ливада 95.005 ха, пашњака 193.501 ха, воћњака 2.194 ха, индустријског биља 608 ха, на којима је произведено: 149.261 kg јечма, 135.873 kg пшенице, 109.070 kg зоби, 57.730 kg кукуруза, 33.880 kg ражи, 57.730 kg кромпира и 1.036 kg пасуља. Воћних стабала било је: 474.591 шљива, 94.455 јабука, 86.061 крушака, 35.585 ораха и 18.158 трешања. Сточни фонд је износио 431.908 оваца, 153.184 говеда, 29.927 коња и 15.427 свиња. (Архив Војноисторијског института (АВИИ), к. 284, бр. рег. 4/2—1 до 4/2—4).

године — 205.080. становника: 117.260 Срба и Црногораца, 87.939 Муслимана и 881 остали.⁹

У априлском рату 1941. године Санџак су окупирале јединице њемачке 8. оклопне дивизије и 60. моторизоване пјешадијске дивизије њемачке 2. армије.¹⁰ Према демаркационој линији између њемачких и италијанских окупационих трупа, утврђеној 24. априла, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар потпадали су под њемачку, а Пљевља, Бијело Поље и Тутин под италијанску војноокупациону зону.¹¹ Међутим, та демаркациона линија више пута је доживљавала коректуру, па све до септембра није било извјесно којој ће окупационој сили дефинитивно припасти Санџак. Када се узму у обзир вјерска и национална структура становништва у Санџаку, то распарчавање ове области међу окупаторима и квислинзима, нагађање и отимање око ње — имало је негативан утицај на стање и развој војнополитичких догађаја 1941. године и током читавог рата у Санџаку.

Крајем априла и почетком маја, дјелови италијанских пјешадијских дивизија „Месина“ и „Марке“ запосјели су Бијело Поље и Пљевља, а средином јуна и Тутин.¹² Остали крајеви су остали под њемачком окупацијом. У њима су 20. маја, умјесто дјелова њемачке 60. моторизоване пјешадијске дивизије, стациониране мање снаге њемачке 704. и 717. пјешадијске дивизије.¹³ Прије тога, од 29. априла до 5. маја, с одобрењем Њемаца и по наређењу владе Независне Државе Хрватске (НДХ), на територију пљеваљског, милешевског (пријепољског), прибојског, нововарошког и сјеничког среза доведене су из Хрватске и Босне усташке и домобранске формације,¹⁴ а на подручје дежевског

⁹ Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931.* књ. II, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1938, 11–12; књ. I, стр. 116–121; *Становништво НР Србије од 1834–1953*, Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Београд 1953, сер. Б, св. 1, стр. 24, 42, 59, 79; *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. у ФНРЈ*, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд 1951, стр. 313–450; *Израчунати број становника Југославије за 1941. и 1945.* Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945, сер. II, св. 2, стр. &—9.

¹⁰ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945. I* (II издање), Војноисторијски институт Београд 1963, стр. 31–32 (Даље: *Ослободилачки рат, I*).

¹¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 1, Београд 1954, док. бр. 22, стр. 550 (Даље: *Зборник*); *Зборник*, XIII, 1, док. бр. 2. и 4; *Зборник*, II, 1; *Зборник* XII, 1, док. бр. 4, 10, 18, 27, 28, 29 и 30.

¹² *Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 101 и 104; том XIII, књ. 1, док. бр. 24, 26, 98; АВИИ, к. 85, бр. рег. 19/2—5.

¹³ *Зборник*, I, 1, док. бр. 104, 293; XIII, 1, док. бр. 42, 45; Група аутора, *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Српска књижевна задруга, Београд 1976, стр. 380–381.

¹⁴ АВИИ, к. 134, бр. рег. 11/2-1, 11/2-2; к. 171-а, бр. рег. 1/1-1; к. 85, бр. рег. 19/2-2, 19/2-4, 19/2-5, 19/2-8, 19/2-9; к. 284, бр. рег. 3/2-34, 3/2-35; *Србија у рату и револуцији*, стр. 380–381.

(новопазарског) и штавичког (тутинског) среза албанске квислиншке снаге с Косова и из Албаније.¹⁵

У исто вријеме, од усташа из НДХ и из Санцака Независна Држава Хрватска је успоставила цивилну власт у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши, Пљевљима и Сјеници, отпустила све Србе и Црногорце из државне службе и почела да злоставља српско и црногорско становништво и напредне Муслимане.¹⁶ Великоалбански националисти доведени на власт у источни дио Санцака и муслиманска проалбанока реакција из ове области пружили су пуну подршку великоалбанским шовинистима да уз помоћ фашистичке Италије и Њемачке у „Велику Албанију“ укључе дјелове Санцака до линије Лим (код Бијелог Поља) — Каћево (код Пријепоља) — планина Златар — планина Јавор.¹⁷ У крајевима у којима су усташе биле на власти, као и у срезима које су држали албански квислинзи, Срби, Црногорци, Јевреји и напредни Муслимани су немилосрдно злостављани, појединачно или масовно убијани, док је њихова имовина пљачкана а куће паљене. И док су усташе скрнавиле српске и црногорске споменике и друга национална обиљежја и забраниле употребу ћирилице, дотле су албански фашисти и националисти спроводили масовно албанизирање муслимана, оснивали албанске школе, тако да су сва наређења, огласи, називи установа, улица и радњи — били на албанском језику; чак је албанска национална ношња постала обавезна.¹⁸

Италијанске трупе, не дозвољавајући успостављање усташке власти у својој окупационој зони, 10. маја су укинуле усташку власт у Пљевљима, разоружале усташке и домобранске јединице и упутиле их у Пријепоље, успостављајући на тај начин као и у Бијелом Пољу своју власт, која је задржала апарат старе југословеноке власти и ставила га под своју команду.¹⁹ У исто вријеме, према наређењу њемачких војноокупационих власти, све усташке и домобранске онаге морале су напустити Нови

¹⁵ *Зборник*, XII, 1, док. бр. 18; АВИИ, к. 27; бр. рег. 17/5; к. 1990, рег. бр. 3-4/1 и 13-1/4.

¹⁶ Б. Гледовић, *Народноослободилачки покрет у Санцаку у првој години ослободилачког рата*, ВИГ, бр. 2/1972, стр. 19—58; *Србија у рату и револуцији*, стр. 380—381.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто. — Павелић је посебном одредбом од 25. IV 1941. године овластио Андрију Артуковића да спроведе у живот „Законску одредбу“ којом се забрањује употреба ћирилице (*Народне новине*, бр. 11 од 25. IV 1941). А како је та уредба спроведена у Санцаку види се и из „Сарајевског новог листа“, у коме је 21. V писало: „Иако је издана наредба о брисању ћирилице, ипак у Санцаку ниједна српска радња ни до данас то није учинила“.

¹⁹ Б. Гледовић, н. дј., стр. 21—22; *Глас Црногорца*, орган окупационе и квислиншке управе, бр. 2. од 25. V 1941 (Наредба високог комесара за Црну Гору С. Мацаолинија, бр. 37. и 72, о постављању и задацима цивилних делегата у Бијелом Пољу и Пљевљима).

Пазар и Сјеницу, с образложењем да ће та мјеста бити припојена „Великој Албанији“ и да ће их окупирати италијанска војска, док ће усташке и домобранске снаге бити задржане само у Прибоју, Пријепољу, и Новој Вароши.²⁰ Италијани су, међутим, читаву територију између Лима, Таре и Дрине сматрали својом окупационом зоном, у којој етијесу дозвољавали успостављање усташке власти и стационирање усташких и домобранских снага.²¹ Пошто није било ријешено којој ће окупационој сили дефинитивно припасти Санџак, усташку власт у њему ограничавале су и њемачке окупационе трупе.²²

Пошто је примио делегације санџачких усташа,²³ поглавник Павелић се 15. јуна 1941. године обратио писмено молбом Бениту Мусолинију, у којој је истакао да су границе НДХ до тада биле великим дијелом одређене и посједнуте од усташких и домобранских трупа, и да тражи да се што прије одреди граница према Црној Гори и Санџаку, за коју је сматрао да ће у наредном периоду имати највећи значај за његову државу.²⁴ Он је предложио да се према Црној Гори и у Херцеговини поново успостави граница каква је постојала до 1918. године, а за Санџак — линија која се надовезује на ову и на ону коју је он са њемачком командом у Београду одредио према Србији „у смислу Фирерових (Хитлерових) одлука по којима је границе НДХ према Србији имала да одреди хрватска влада“. „Демаркација коју предлажем за Нови Пазар и Санџак“ — писао је Павелић — „одговара у главним цртама етничком саставу поменуте територије“. И даље: „Хрвати — муслимани поменуте територије у безбројним манифестацијама изразили су своју велику жељу да буду присаједињени Независној Држави Хрватској. На такве жеље Хрватска влада не може да остане пасивна“. Када се погледају границе НДХ које је Павелић са нацистичком Њемачком 7. јуна 1941. године одредио према Србији, и оне које је предложио Мусолинију према Црној Гори и Санџаку, као и државне границе између Србије, Црне Горе, Аустро-Угарске и Турске до 1912. године, и државне границе између Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске од 1912. до 1918. године, јасно се види да је Павелић тражио да читав Санџак укључи у састав НДХ. Италијанска влада је 30. јуна одбила тај Павелићев предлог и оквалификовала га као беомислен и неоправдан.²⁵ Послије тога, Павелић је 4. јула одговорио да је сагласан да се границе Црне Горе врате

²⁰ АВИИ, к. 85, бр. рег. 5/2-1, 19/2-8.

²¹ Исто, к. 85, бр. рег. 9/3-1-3; 7/2-2.

²² Исто, к. 143, бр. рег. 5/1-11; к. 202, бр. рег. 4/4-1.

²³ АВИИ, к. 143, бр. рег. 5/6-1; к. 236, бр. рег. 9/4-2, 9/4-3; к. 284, бр. рег. 3/2-35; к. 85, бр. рег. 22/14-2; *Сарајевски нови лист*, бр. 3, од 14. V, бр. 4, од 15. V, бр. 7, од 18. V, бр. 14, од 28. V 1941. године.

²⁴ Архив ВИИ, к. 309, бр. рег. 3/5-1.

²⁵ *Дневник грофа Ђана*, Загреб 1948, стр. 257; Б. Гледовић, н. дј., стр. 22—25.

на оне какве су биле 1914. године. Према томе, Павелић је био сагласан да у саставу окупиране Црне Горе остану само пљеваљски и бјелопољски крај, који су јој припали после балканских ратова 1912. и 1913. године. Међутим, он се није одрицао територије Санџака која је 1912. године припала Србији. Убрзо после тога италијански генерал-лајтнант Марас при њемачкој Врховној команди, по налогу свога Генералштаба, уложио је захтјев њемачкој Врховној команди да се трупе Независне Државе Хрватске и цивилна управа одмах повуку с територије Прибој — Пријепоље — Нова Варош.²⁶ Ту територију и подручје сјеничког среза нацистичка Њемачка је признала као интересну сферу фашистичке Италије.²⁷

Према споразуму Њемачке и Италије од почетка јула, демаркациона линија између њемачке и италијанске војске у Санџаку помјерена је на ријеку Увац, па су пријепољски, прибојски и сјенички срез припали италијанској окупационој зони.²⁸ Због тога је Павелићев војсковођа и доглавник Славко Кватерник 15. јула 1941. године наредио Заповједништву Војне крајине у Сарајеву да се све усташке и домобранске снаге повуку из Санџака на стару српско-црногорску и аустријску државну границу од 1914. године, тј. на ливију: ушће ријеке Увац у Лим — Рудо — Металка.²⁹

Међутим, због избијања народног устанка у Црној Гори и Санџаку, средином јула, усташке и домобранске снаге су се, по наређењу Њемаца, задржале у Санџаку све до 7. септембра.³⁰ У то вријеме италијанске окупационе трупе у Црној Гори и Санџаку, чија је ситуација била веома критична, нијесу биле у стању да смијене усташке и домобранске снаге, већ су биле принуђене да траже помоћ — да се јаке усташке трупе упуте у Санџак да би у Пљевљима и Бијелом Пољу спасле италијанске гарнизоне, који су били блокирани од санџачких устаничких снага. Таква оцјена стоји и у извјештајима које је Хитлеров опецијални изасланик у НДХ, генерал Едмунд Глеисе фон Хорстенау 23. и 24. јула 1941. доставио њемачкој Врховној команди.³¹ Све је то у потпуности одговарало политици Независне Државе Хрватске, која је свим силама настојала да, ослоном на њемачког окупатора и уз подршку усташа из Санџака и Босне, успостави усташку власт у цијелом Санџаку и да га територијално и административно припоји НДХ.

²⁶ Исто; Б. Гледовић, н. дј., стр. 24—25.

²⁷ Исто.

²⁸ *Зборник*, том XIII, књ. 1, стр. 43—44; *Дневник грофа Ђана*, стр. 257—258; Б. Гледовић, н. дј., стр. 24—25.

²⁹ АВИИ, к. 143-а, бр. рег. 59/1-2, 59/1-4, 59/1-5.

³⁰ Исто, к. 85, бр. рег. 20/14-1; 234, бр. рег. 14/2-2; Б. Гледовић, н. дј., стр. 21—22.

³¹ Исто.

Прије тога, Њемачка је саопштила 17. маја 1941. године влади НДХ да је размотрила проширење старе аустроугарске границе од 1914. године „у корист Хрватске у виду мостобрана на Дрини источно од Вишеграда”.³² Одмах после тога, 18. маја, генерал фон Хорстенау је, на основу договора са њемачким послаником у Загребу Зигфридом фон Кашеом и доглавником Кватерником, предложио њемачкој Врховној команди да се граница НДХ успостави од Дрине преко пл. Таре и Златибора, па сјевероисточно од Нове Вароши, затим да се поновије према југозападу и споји јужно од Пријепоља са границом између Италије и НДХ. Истовремено, он је истакао да би такво „протезање границе било у етнографском и војно-политичком погледу *клин између Црне Горе и предатне Србије 1878—1909.* и за НДХ врло повољно“, иако је сматрао да је „у овим приликама“ од Срба и Црногораца „није лако одржати”.³³

Муслиманска усташка реакција из Санџака, верујући у побједу Хитлерове Њемачке и очекујући да ће окупатор и НДХ вратити феудалне друштвене односе и дозволити јој учешће у усташкој власти, дочекала је улазак њемачког окупатора и усташа у Санџак с кукастим крстовима, њемачким и усташким заставама и Хитлеровим сликама.³⁴ Да би Санџак присајединила НДХ, она се, у низу представки Павелићу и његовом повјеренику Хакији Хацићу, заклињала на вјерност усташама и Павелићу, истичући да су Муслимани ове области „Хрватски Муслимани из Санџака“, да је „Павелић истински пријатељ Муслимана из Санџака“, да је становништво Санџака „у 97% хрватски оријентирано“, и оптужујући Србе и Црногорце за све невоље Муслимана између два свјетска рата.³⁵ Вође муслиманских националиста и санџачких усташа су проповиједали да је „најбоља залога за сретан, подударан и заједнички живот муслимана-Хрвата и Хрвата-католика у Независној Држави Хрватској“, и тражиле да „свих девет котарева Санџака и то: Беране, Бијело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљевља и Прибој, као повјесни, земљописни, природни, привредни и етнички дио Босне и Херцеговине буду укључени у оквир Независне Државе Хрватске”.³⁶ Представници санџачких усташа су такве молбе упућивали Хитлеру и Мусолинију, с том разликом што од Мусолинија нијесу тражили да се и Беране припоје НДХ.³⁷ У тим молбама они су истицали да су

³² Исто; Архив ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, Р-264/1233.

³³ Исто; Б. Гледовић, н. дј., стр. 25.

³⁴ АВИИ, к. 85, бр. рег. 19/2-4, к. 143, бр. рег. 5/1-10; к. 284, бр. рег. 3 '2-34, 3/2-35; к. 1990, 1989, 2003 (Стенографске белешке о НОБ-у у Санџаку); Сарајевски нови лист бр. 3, 4, 7, 9, 35, 50, 55, 92.

³⁵ АВИИ, к. 236, бр. рег. 9/4-2, 9/4-3; к. 171-а, бр. рег. 43/1-1, 43/1-2.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, к. 236, бр. рег. 45/1-7, 45/1-2, 45/1-3, 45/1-4.

Муслимани Санџака „Хрвати из Санџака по крви, поријеклу, језику, моралу и обичајима и најчистији и саставни елемент хрватског народа“, да су „као азијско хрватско племе и као Хрвати населили Санџак у XII и XIII вијеку, прешли на богумилску вјеру и постали Патарени, односно Богумили — само зато да би избјегли надлежност Источноправославне патријаршије“, и даље, да су их „православци, били они Срби или Црногорци, сурово прогонили с намјером да искоријене Хрвате и хрватски карактер Санџака“.³⁸ Истовремено, они су истицали да су Муслимани Санџака у првом свјетском рату дали „хиљаде и хиљаде добровољаца у аустријску и турску војску“, да су од тих добровољаца њихових „5.000 очева и браће из Санџака погинули херојском смрћу са њемачким војницима на разним бојиштима свијета“, и да су и за вријеме аустроугарске окупације Србије, Црне Горе и Санџака (1915—1918) тражили да буду прикључени Босни, Херцеговини и Хрватској.³⁹ О томе су у штампи НДХ писали и усташки плаћеници из Санџака. Популаришући акцију НДХ за сакупљање добровољаца за рат против Совјетског Савеза они су писали у „Сарајевском новом листу“ да је у првом свјетском рату „Санџак дао преко 10.000 добровољаца Муслимана — Хрвата од којих је преко 8.000 остало у низинама Русије“, и истицали да је „Србија једном заувјек и дефинитивно пропала“.⁴⁰

Сем тога, вође санџачких усташа су се 7. јула 1941. године обратиле чак и начелнику турског генералштаба, маршалу Февзи-паши Чакмаку, с молбом да посредује код Хитлера и Мусолинија како би Санџак припао НДХ.⁴¹ Они су га уједно подсјећали да је вријеме војнофеудалне турске владавине, које је у Санџаку трајало до 1912. године, било за њих „сретно златно доба“ и наглашавали да су Муслимани Санџака „по матерњем језику, карактеру и традицији — Босанци“, да су „окренути Босни и Херцеговини, тј. Хрватској“, молећи га да предузме одговарајуће кораке да се Санџак „припоји Босни и Херцеговини, дакле Хрватској на тај начин“. У тој молби они су га обавијестили да су одмах после окупације Југославије као „изасланици Муслимана, обишли Сарајево и Загреб и разговарали са државним представницима НДХ, којима су изнијели своје мишљење“ и „њима дали иницијативе да Санџак припоје НДХ“.⁴² Они су, дакле, као изасланици санџачких усташа, у времену од 20. априла до 27. маја 1941. године разговарали с Павелићем, Кватерником, Хакијом Хаџићем, Младеном Лорковићем, Османом Куленовићем и другим усташким функционерима, и молили их

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ *Сарајевски нови лист* бр. 55 (15. септембар) и бр. 92 (27. колумновоз 1941).

⁴¹ АВП, к. 284, рег. бр. 6/2-3, 6/2-4.

⁴² Исто.

да што прије пошаљу усташке оружане снаге у Санџак и да га укључе у НДХ.⁴³

У борби да припоје цио Санџак НДХ, санџачке усташе су упозоравали да је Санџак прије балканских ратова — имајући „улогу да раздвоји Србију и Црну Гору“ — представљао „велику препреку уједињењу ових државица“, и да се више „не сме допусти да би Црна Гора и Србија стекле заједничку границу“.⁴⁴ Тако су вође санџачких усташа, у име бивше феудалне класе (ага и бегова) и дела њених усташки оријентисаних потомака, обраћајући се усташама и Павелићу, Хитлеру, Мусолинију и Чакмаку, каставиле континуитет беговске и феудалне реакционарне — антисрпске и антицрногорске политике — из времена турске владавине и аустроугарске окупације Санџака, а која је Муслиманима Санџака доносила само велика страдања, људске и материјалне жртве.

Заповједник усташке жандармерије за Босну и Херцеговину, потпуковник Фрањо Видас, настојећи да цио Санџак припоји НДХ, извјештавао је већ 7. маја 1941. године Заповједништво босанског дивизијског подручја у Сарајеву да је употребио све своје оружнике за посједање Санџака до Новог Пазара — са циљем да „прекине сваку везу међу Црногорцима и Србијанцима“.⁴⁵ А кад се тринаестојулски устанак све више распамсавао, генерал Хорстенау је 23. јула у извјештају њемачкој Врховној команди о ситуацији у Црној Гори и Санџаку истакао да га је предстојник Павелићевог војног уреда, генерал Перчевић, извјестио да је, по наређењу команданта њемачких окупационих трупа у Санџаку, обустављено (рано у јутро 17. јула) повлачење свих усташких и домобранских снага из Санџака и да би, због устанка у Црној Гори и Санџаку, могла у Санџаку настати ситуација која би била кобна и за њемачке окупационе трупе у Србији.⁴⁶ Генерал Хорстенау је истовремено обавијестио своју Врховну команду да је „ситуација у Санџаку још

⁴³ Исто, к. 284, рег. бр. 3/2-34, 3/2-35; к. 143, бр. рег. 5/1-1; к. 85, бр. рег. 22/14-2, 22/14-3, 22/14-4; *Сарајевски нови лист*, бр. 3, 4, 7, 9, 35. — Главни носиоци такве политике били су: Теуфик Тахирбеговић, Илијас Добарџић, Мурат Бајровић, Шефкија Селмановић, Хасан Звиздић, Бехудин Селмановић, Мухамед Хашимбеговић, Омер Чингић, Ђамил Хасанагић, Касим Хоџић, Осман Музуровић, Расим Ђатовић, Азиз Врца, Ђамил Прашовић, Редо Бучан, Јусуф Туркман, Шукрија Хаџихамзић, Салих Шећерагић, Ахмет Кечевић, Садик Хоџић, Ђазим Сијарић, Осман Ђесовић, Латиф Ппашо и други. (АВИИ, к. 1671, бр. рег. 1-9, к. 236, бр. рег. 9/4-2 до 9/4-3; 45/1-2 до 45/1-7; к. 284, бр. рег. 6/2-3, 6/2-4, 6/2-34 и 3/2-35; к. 171-а, бр. рег. 43/1-1, 43/1-2; к. 85, бр. рег. 22/14-2, до 22/14-4, *Сарајевски нови лист*, бр. од 3 до 92; к. 284, бр. рег. 3/2-15, 3/2-35; *Сарајевски нови лист*, (1. X 1943) бр. 733; *Хрватски народ* (31. X 1943); *Сарајевски освит* од 24. X 1942. 284—285; к. 32, Фас. 5, бр. рег. 8/2, лист 1-2, фонд 4/1.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ АВИИ, к. 85, бр. рег. 19/2-4.

⁴⁶ АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, Р-264/1162-1163; Т-501, Р-267/88-10.

увијек напета“, да га је Перчевић упозорио „на стасност од успостављања заједничке границе између Црне Горе и Србије“ и од „стварања једне српске државе између Дунава и Јадрана“, и да му је предложио да се „овој завјери“ и овом „жаришту немира“ у Санцаку „може најбоље супротставити тиме што би управа и окупација цијелог Санцака била у усташким рукама“,⁴⁷ у ствари у посједу НДХ, која би у Санцаку обновила и држала војностратегијски коридор између Србије и Црне Горе.

Истовремено је и заповједник Војне крајине у Сарајеву, пуковник Мате Рупчић, у својим извјештајима од 20. јула до 31. августа 1941. упозоравао Заповједништво копнених снага НДХ, Кватерника, Павелићев војни уред и усташке повјеренике у Сарајеву на опасност од успостављања једне јединствене државе Србије и Црне Горе⁴⁸, што је по оцјени врхова НДХ значило од „православља и од инкорпорирања Санцака у ту православну државу“. Он је тада стигао у Санцак, одакле је извјештавао војне и политичке врхове НДХ да је политика фашистичке Италије у Црној Гори и Санцаку „доживјела потпуни фијаско“ и да „развој акције у Санцаку узима све озбиљнији карактер и захтијева употребу јачих снага и планинску акцију како би се акција црногорских комуниста што журније и ефикасније ликвидирала“. ⁴⁹ Рупчић је извјештавао да борбе санцачких устаничких снага, вођене у другој половини јула 1941. године против усташко-домобранских и албанских квислиншких снага на правцу Бијело Поље — Сјеница, представља тежњу „црногорских комуниста да се пробију између Новог Пазара и Сјенице у Србију, да се тамо споје са србијанским комунистима ради заједничке акције у Црној Гори и Србији“, и да је „неопходно потребно да им се ово онемогући и њихова акција ликвидира а потом угуши“, ⁵⁰ Истовремено. Рупчић није заборавио да Заповједништво копнене војске НДХ извјести да је „ради спријечавања српских комуниста у котару Сјеница“, поставио новоформирану муслиманску усташку милицију и да је одмах стријељао велики број Срба. ⁵¹ Уједно је истицао да је „императивно потребно да се хитно пребаце најмање две бојнице са стројничким сатнијама и брдским топништвом из Хрватске и Сарајева одакле би се дириговале у Санцак“, ⁵² под командом Павелићевог повјереника и творца Одбора за помоћ усташким избјеглицама из Санцака пуковника Јуре Францетића, за кога је и заповједник усташко-домобранских снага у Санцаку потпуковник Стјепан Јаковљевић тражио да „лично дође у Санцак

⁴⁷ Исто, к. 85, бр. рег. 20/14-1.

⁴⁸ Исто к. 84, бр. рег. 51/4-1, 17/5-1, к. 85, бр. рег. 17/9-1, 17/9-2, 24/14-1.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, к. 84, бр. рег. 17/5-1.

⁵² Исто, к. 84, бр. рег. 51/4-1.

и обједини борбе против устаничких онага“.⁵³ Тада су пуковник Рупчић и усташки стожерник за Санџак Мурат Бајровић захтијевали од владе НДХ да искористи ситуацију створену поразом италијанских окупационих трупа у Црној Гори и Санџаку и да Санџак дефинитивно припоји НДХ, да ради тога што прије појача усташке оружане формације у овој области, које ће запосјести Пљевља, Бијело Поље и ријеку Тару, за коју су мислили да мора представљати границу НДХ, и заносили се илузијама да „се врло лако бранити може као бедем Независне Државе Хрватске“.⁵⁴

Међутим, пошто су покушаји НДХ и санџачких усташа да Санџак припоје НДХ дефинитивно пропали већ у јесен 1941. године, проалбанска муслиманска реакција из Санџака преузела је нове мјере код Мусолинија и грофа Ђана да Санџак припоји тзв. италијанској Ееликој Албанији. Да би то реализовала, она је у молбама Мусолинију, поред осталог, истицала стару аустро-угарску и турску спољкополитичку концепцију да је Санџак све до 1912. године био „*клин између Србије и Црне Горе*“, да је био „под турским господством“, да је „граничио са Босном“ и да сада, у интересу „фашизма у свијету, величине и славе италијанске државе и царства“, Санџак — као и Косово, Метохију, Плав, Гусиње и Улцињ — треба прикључити тзв. Великој Албанији.⁵⁵

Влада НДХ се, међутим, и после капитулације Италије 1943. године, заносила претензијама да, уз помоћ санџачких усташа и муслиманске квислиншке милиције, албанских квислиншких формација и њемачког окупатора, укључи Санџак у НДХ. Зато се у њеним документима из тог времена наводе, поред осталих следеће констатације:

— да би Србији „*губитак Санџака онемогућио излазак на Јадранско море* и припојење Црне Горе Србији, чиме би србске тежње за Јадраном постале неоствариве“;

— да „припојењем Санџака Хрватској остварују се нове могућности успоставе краће везе са Солуном, која би ишла од Загреба, Сарајева, Санџака на жељезничку пругу Скопље — Солун“;

— да су великоалбански националисти „безувјетно противни припојењу Санџака Србији, и да желе питање Санџака ријешити у заједници с НДХ“, истиче се још да су министар унутрашњих послова Велике Албаније, Џафер Дева, и главар тзв. Косовског вилајета, Аћиф Блута, изјавили на сједници албанске квислиншке владе у Тирани „да би Санџак у цјелости тре-

⁵³ Исто, к. 84, бр. рег. 51/4-3; к. 143-а, бр. рег. 59/1-5.

⁵⁴ Исто, к. 85, бр. рег. 17/9-1, 19/9-2, 22/14-1, бр. рег. 22/14-2, 22/14-3, 22/14-4.

⁵⁵ АВИИ, Микротека, УДБ-а, Загреб, филм 7/150—156, 9/151.

бало предати Хрватској, или га подијелити између Албаније и Хрватске“.⁵⁰

Тако су непријатељи народа Југославије, ослањајући се на стару спољнополитичку доктрину Аустро-Угарске Монархије и Турске Царевине, настојали да у Санџаку поново створе војно-стратегијски коридор и уоприште против повезивања Србије и Црне Горе, против успјешног развоја НОП-а у овим покрајинама и против поновног успостављања Југославије.

У међувремену, док су српске и црногорске народне масе, због окупације земље и губитка националне независности, осјећале велику катастрофу у својој историји, српски и црногорски националисти дочекали су и поздравили улазак италијанског окупатора у Санџак и пружили му пуну помоћ, настојећи да Италија избаци усташе из Санџака и окупира цијелу ову област.⁵⁷ Они су подржавали и вође црногорских сепаратиста и квислинга, који су, са Секулом Дрљевићем на челу, упутили добродошлицу италијанским и њемачким фашистичким трупама, поздравили окупацију као „ослобођење“ Црне Горе од „20 годишњег југословенског ропства“, од „србијанског угњетавања“ и од „србијанске тираније и Београдске хегемоније“, прогласили 12. јула 1941. године да је, заслугом фашистичке Италије, престала „окупација Црне Горе од стране Србије“, и да су они „ријешени да сједине живот и судбину Црне Горе са судбином Италије“.⁵⁸ Служећи вјерно свим режимима и у Краљевини Југославији, српски, црногорски и муслимански квислинзи у Санџаку су подржавали и наредбе впеоког комесара фашистичке Италије за окупирану Црну Гору Серафина Мусолинија од 17. и 18. маја и 10. јуна о фашизирању наставе у средњим и основним школама, о забрани „екавштине“ и употреби само „ијекавштине“, као и наредбе о програмима „старе и нове историје као и књижевности црногорске“.⁵⁹ Тако се италијански фашизам бринуо о просвјети у Црној Гори и Санџаку и о „чистоћи црногорског језика“, све са циљем да распирује националну мржњу, створи и продуби разлике између народа Црне Горе и Србије. Истовремено, вође српских и црногорских националиста, подгријавани и подржавани од италијанског фашистичког окупатора, расш-фивали су шовинистичке страсти према Муслиманима, изражавајући спремност да приступе физичком истребљењу муслиманског становништва у Санџаку.

⁵⁶ АВИИ, к. 153-ц, рег. бр. 37/1-9, 37/2-9, 37/3-9, 37/4-9, и 37/9-9.

⁵⁷ Б. Гледовић, н. дј., стр. 31—33; Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945*, „Обод“, Цетиње 1977, стр. 44—67.

⁵⁸ Исто; Р. Пајовић, н. дј., стр. 68—74; *Глас Црногорца*, бр. 1 од 19. IV и 18. V 1941 и бр. 9 од 13 јула 1941; *Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 147; *Ослободилачки рат*, I, стр. 315.

⁵⁹ Р. Пајовић, н. дјело, стр. 39—44; Јован Бојовић, *Школе на окупираној територији Црне Горе 1941—1944*, Историјски записи, бр. 1/1964; *Глас Црногорца*, бр. 2 од 25. V 1941 (Наредба бр. 35 од 17. V 1941) и бр. 44 од 11. јуна 1941 (Наредба бр. 54 и 55 од 10. VI 1941).

Тако је Санџак због свог геополитичког положаја и вјерске и националне структуре становништва постао поприште претензија, насиља и злочина фашистичких окупатора, Независне Државе Хрватске, Велике Албаније, квислинга Анте Павелића, Секула Дрљевића, Милана Недића и четника Драже Михаиловића. Сви су они распиривали вјерски и националистички антагонизам и братоубилачки рат између Срба и Црногораца, с једне, и Муслимана, с друге стране, у овој области, што им је полазило за руком у дијелу Санџака гдје је реакција била изразито јака.

Због тога је ситуација створена окупацијом пред комунисте и све патриотске и прогресивне снаге у Санџаку поставила низ ванредно тешких, сложених и значајних задатака. Људи су се и у овој области од првих дана окупације и током читавог рата дијелили у два супротна и бескомпромисна оружана и политичка фронта — с једне стране у табор националне издаје, братоубилачког рата, сарадње с окупаторима и контрареволуције, и с друге стране — у фронт ослободилачког рата и револуције, под руководством Комунистичке партије Југославије — фронт слободе, заједничке одбране и бескомпромисне борбе, братства и јединства, националног и социјалног ослобођења и Срба и Црногораца и Муслимана.

РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ПРВОЈ ГОДИНИ РАТА

Догађаји и устанци у Србији и Црној Гори имали су велики утицај на покретање и развој ослободилачког рата и револуције у Санџаку, како у вријеме плима тако и у вријеме осека НОП-а. Устанак је у овој области почео и развијао се једновременно и паралелно с општим народним устанком у Црној Гори и Србији. Он се развијао између два изразито бурна и веома значајна устаничка и револуционарна жаришта — Србије и Црне Горе. Оружане борбе против италијанског окупатора, усташко-домобранских и великоалбанских квислиншких снага обухватиле су половину територије Санџака (бјелополски, плеваљски, нововарошки и пријеполски срез), која је током читавог рата представљала основно жариште ослободилачког рата и револуције у Санџаку, а у којој је прије рата, уз богате слободарске традиције, постојао развијен комунистички и антифашистички покрет. Народноослободилачка борба је, дакле, почела и развијала се у колијевци Рифата Бурџовића Трша, Владимира Кнежевића Волође, Љубише Миодраговића, Владимира Перића Валтера, Гојка Друловића, Мила Перунчића, Милована Јелића, Добриле Шилак, Момира Пуцаревића, Шукрије Међедовића, Јездимира Ловића, Сретена Вукосављевића, Милоја Добрашиновића, Јевстатија Караматијевића, Мирка Пејатовића, Јакуба

Кубуровића, Слободана Никачевића, Живка Љујића и многих других комуниста и антифашиста, ратника и устаника, научних, културних и јавних радника.

Устаничке јединице (герилски одреди, чете и батаљони), чија је укупна јачина износила око 5.000 бораца, нападе су у љето 1941. године италијанске и усташко-домобранске посаде и гарнизоне и ослободиле Мојковац, Бијело Поље, Шаховиће (Томашево), Бродарево и Нову Варош, уништили окупаторску и квислиншку власт и створиле слободну територију између Црне Горе и Србије.⁶⁰ Због брзе офанзиве јаких италијанских снага (дивизија „Пустерија“ и дјелови дивизије „Венеције“), недовољне припреме устанка, извјесног неразумијевања, неискуства, несналажења и контроверзних директива у погледу напада на окупаторске гарнизоне (које је давало руководство устаника за Црну Гору и Санџак), устаничке јединице нијесу нападе италијански гарнизон у Пљевљима, њемачки и усташко-домобрански у Пријепољу, Прибају и Сјеници, нити су постигле веће успјехе у овој области.⁶¹

У току припрема и трајања устанка није створена чврста и јединствена војна и политичка организација устаничких снага,

⁶⁰ Србија у рату и револуцији 1941—1945, стр. 380—384; Данило Јауковић, Санџак у НОР-у, ВИГ, бр. 5/1960, стр. 4—32; Б. Гледовић, Народнo-ослободилачки покрет у Санџаку у првој години ослободилачког рата, ВИГ, 2/1972, стр. 19—60; Ослободилачки рат, I, стр. 76—77.

⁶¹ У Санџаку су се, уочи и током устанка, налазиле ове непријатељске снаге: у Пљевљима 40. батаљон италијанског 93. пјешадијског пука дивизије „Месина“ и 2. чета 11. батаљона карабињера; у Бијелом Пољу једна италијанска чета из дивизије „Месина“; на подручју пљеваљског и бјелопољског среза италијански карабињери и бивши југословенски жандарми; у Пљевљима и Бијелом Пољу италијански цивилни делегати и италијанске команде мјеста, тајна полиција (Овра), карабињери и финанси; у Пријепољу 5. чета 2. батаљона 724. пјешадијског пука њемачке 704. пјешадијске дивизије и њемачка команда мјеста, Војна гранична команда НДХ за Санџак, усташка жандармерија, једна и по сатнија домобрана (240 војника) и у Бродареву италијански карабињери и муслиманска усташка милиција; у Прибоју 7. чета 2. батаљона 724. пука њемачке 704. пјешадијске дивизије, усташка жандармерија, пола сатније домобрана (80 војника) и Усташко повјереништво за Санџак; у Новој Вароши 100 усташа и домобрана; у Сјеници — пола сатније домобрана (40 војника), вод усташке жандармерије (30 усташа) и муслиманска усташка милиција; у Пријепољу, Прибоју, Новој Вароши, Сјеници и Бродареву, гдје је било стационарирано 1.240 усташа и домобрана, били су постављени усташки повјереници, стожерници, таборници, логорници, побочници, котарски и градски предстојници; у Новом Пазару 5. и 6. чета и штаб 2. батаљона 737. пјешадијског пука њемачке 717. пјешадијске дивизије, њемачка команда мјеста, албанска квислиншка жандармерија (200 жандарма), а у штавичком срезу једна италијанска јединица (непознате јачине) и албанска квислиншка жандармерија. У устаничким борбама (љето 1941) погинуло је и заробљено око 200 италијанских и 100 усташких и домобранских војника и официра (Б. Гледовић, исто, стр. 33—42; Д. Јауковић, исто, стр. 3—21, *Зборник*, XII, књ. 1, док. бр. 42, 45, 56, 116).

способна за партизански начин ратовања.⁶² Поред тога, комунисти и устаничке јединице, ношени идејом о слободи, нијесу очекивали интервенцију јаким окупаторских трупа, заносили су се илузијама о брзој побједи и помоћи Црвене армије. Комунисти су вјеровали и тврдили да ће СССР уништити Хитлерову и Мусолинијеву војску најдаље за 6 мјесеци. Због свега тога, пред великом офанзивом италијанских дивизија које су повратиле сва изгубљена мјеста (према њемачко-италијанском споразуму) и прошириле своју окупациону зону у Санџаку — према Србији, помјеривши демаркациону линију на ријеку Увац, устаничке чете и батаљони су се разилазили кућама. У герилским одредима су остали једино комунисти, који су и чинили језгро, покретачку и руководећу снагу устаника. Тада су (почетком септембра) њемачке, усташке и домобранске јединице повучене из Санџака, сем из Новог Пазара и Дуге Пољане, које су и даље држали Њемци с албанским и муслиманским квислиншким и оружаным снагама.⁶³

Гушећи немилосрдно устанике, италијански окупатор, усташке, домобранске, великоалбанске и муслиманске квислиншке снаге бомбардовале су, палиле и пљачкале устаничка села, убивале и у интернацију одводиле припаднике и сараднике НОП-а, заробљене устанике, затварале таоце, обнављале органе окупаторске и квислиншке власти, отварале основне и средње школе, у којима су уводили италијански језик, фашистичке наставне програме, фашизирање средњошколске омладине, полазећи од тога да „школе представљају једно од најефикаснијих средстава за фашистичку политичку пенетрацију”.⁶⁴ Комбинованим војним, политичким, полицијским, пропагандно-психолошким средствима, демагошким тактиком привидних уступака и обећања, половичним мјерама на плану снабдијевања становништва животним намирницама и другим, италијански окупатор је настојао да угуши НОП и нормализује ситуацију. Италијанске команде су издавале вијести о ситуацији на совјетско-њемачком фронту, о „паду Москве“ и лецима упозоравале црногорске и санџачке устанике: „Девет милиона војника: Нијемаца, Италијана, Финца, Мађара, Румуна, Словака и Шпанаца уништило је Стаљиново линију и пред вратима је Москве и Лењинграда. За неколико

⁶² Обласни комитет КПЈ за Санџак тада су сачињавали: секретар Рифат Бурџевић Тршо и чланови Љубиша Миодраговић, Недјељко Мердовић, Ђорђе Станић и Вукосав Бошковић.

⁶³ *Србија у рату и револуцији*, стр. 384—385; Б. Гледовић, исто, стр. 42—46; Д. Јауковић, исто, стр. 21—33; Архив Војноисторијског института (АВИИ), Микротека, НАВНТ. 315, 2237/1292, 2237/1350, 2237/1359, 2237/1380—1382.

⁶⁴ *Зборник*, III, књ. 4, док. бр. 134, 165, 155, 166, 178, 179, 188; том III, књ. 1, док. бр. 14, 19, 37; том III, књ. 2, док. бр. 59; том XIII, књ. 1, док. бр. 97, 93, 108, 122, 151—152, 165—167, 193—194, Директива ПК СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санџак од 24. IX 1941. за бојкот средњих школа (*Зборник*, III, књ. 1, док. бр. 14).

дана од болшевичке Руеије остаће само тужна успомена. Зар да на гробу Совјетске Русије извојује побједу комунизма шака његових црногорских присталица⁶⁵. Истовремено је идеолог и вођа квислинга и сепаратиста Секуле Дрљевић у свом говору (30. августа 1941) истицао да „Црну Гору и политичку мудрост црногорског народа смрт Југославије нити је изненадила нити ожалостила“, да се „нестанак Југославије претвори у општу радост црногорског народа заслуга је славне и побједоносне италијанске војске и генијалног Дучеа (Мусолинија)“, да су „14. јула комунистички луђаци, по наредби московског диктатора Ђурђијанца Стаљина, напали подло, из засједе, поједине малобројне посаде италијанске војске“, да „је комунизам међународна болест“ и да ће Европу од те болести за вазда излјечити побједоносне армије сила Осовине, које су већ на прагу Петровграда, Москве и Кијева⁶⁶. Тако је Секуле Дрљевић — како је то истицала *Народна борба* — говорио као „покварени и продани лудак и само као слуга окупатора“, и то само оно што је у интересу окупатора, називајући „италијанску фашистичку војску славном и ослободилачком“, а окупирану и „данашњу Црну Гору независном“, и фалсификујући историју — наговјештавао да Црногорци „нијесу Словени него Римљани“ и „био у стању да нас полатини само да би омео црногорски народ да се бори у великој братској заједници словенских народа“⁶⁷.

Српски, црногорски и муслимански квислинзи, користећи се окупаторским, усташким и великоалбанским терором, уложили су максималне напоре да што више допринесу разбијању устанка, уништењу и изоловању комуниста од народа. Они су величали фашистичке побједe на совјетско-њемачким фронтима, клеветали комунисте и ширили разбијачке паролe да је „Устанак преурањен“, да „сад још није вријеме за борбу“ да „треба чекати“, да „смо исувише преслаби“, да ће „дио народ изгинути“⁶⁸ итд. У исто вријеме, генерали Пирцио Бироли, Ђовани Еспозито и други италијански команданти пријетили су народу већим и тежим репресалијама у мјестима у којима се буду изводиле акције. Италијанске војне команде, установе и тајна полиција Овра издавале су специјалне легитимације својим агентима, сарадницима и повјереницима, који су откривали и денунцирали припаднике и пријатеље НОП-а. То је био „*олош и шпијунска банда*“ које — према директиви КПЈ и наређењу

⁶⁵ *Глас Црногорца*, бр. 10 од 21. јула 1941.

⁶⁶ *Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 172. — Коментар тога говора дала је *Народна борба* (орган ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак), под насловом *Најнооциј злочини издајника народа*, 1. октобра 1941 (*Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 18).

⁶⁷ *Зборник*, III, књ. 1, док. бр. 18.

⁶⁸ *Зборник*, III, књ. 1, док. бр. 12, 13, 18, 37, 65, 99; Р. Пајовић, наведено дјело, стр. 80—140.

партизанских штабова — „*треба тријевити као губу из торине*“.⁶⁹ И док је окупатор пљачкао и палио устаничка села, хапсио, интернирао и стријељао припаднике НОП-а, тај је олош (углавном из имућнијих и „бољих“ кућа) приређивао дочеке и банкете фашистичком окупатору, сакупљао се на његовим спортским приредбама и забавама у клубовима „*Ћирколо*“, гдје су била најјача упоришта Овре и гдје су се са квислинзима и шпијунима Овре увесељавали италијански фашистички официри.⁷⁰

Због свега тога, као и због све теже ситуације на совјетско-њемачком фронту, у народу су завладали велика несигурност, колебање и страх од репресалија. Требало је охрабрења, времена, умјешног, упорног, стрпљивог и савјесног рада комуниста да се савлада овај озбиљан проблем.

У таквој ситуацији, устанак у Србији против њемачког окупатора имао је велики значај за настављање оружане ослободилачке и револуционарне борбе у Санџаку. Све до повратка из Србије секретара Обласног комитета Комунистичке партије Југославије за Санџак Рифата Бурџовића Трша (средином септембра) и до савјетовања у Столицама (26. септембра 1941) санџачким комунистима, као и Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и руководству устанка за Црну Гору и Санџак (на чијем челу је стајао члан Политбироа ЦК КПЈ Милован Ђилас), није било јасно каква треба да буде војна и политичка организација устанка, на којим принципима треба изграђивати устаничку, ослободилачку и револуционарну војску, нову народну власт, масовне политичке и антифашистичке организације.⁷¹

У јесен 1941. Централни комитет КПЈ и друг Тито су у писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, поред осталог, истицали да треба „*продужити партизански рат, као што се то ради у Србији*“, да се не треба бојати репресалија окупатора, да „*наш народноослободилачки устанак неће моћи да иде само по узлазној линији, него да ће ту бити и привремених пораза, колебања итд.*“, да народним масама треба „*дати јасну перспективу њихове ослободилачке борбе*“ и да их треба упозоравати „*да борба можда неће бити кратка него дуготрајна и тешка, која ће тражити стално мењање и тактике, и територија, и средстава и облика ратовања*“, да се „*наша борба развија у посве специфичним условима и да зато иде својим оригиналним путевима*“, да је правилно „*само схватање народног устанка као јединог трајног партизанског рата*“, који ће да захвата све веће масе, који ће да задаје непријатељу све теже и теже ударце, који ће да учврсти савез радника и основних

⁶⁹ *Зборник*, III, 1, док. бр. 18 и 37.

⁷⁰ Б. Гледовић, *Исто*, стр. 44—46.

⁷¹ *Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 2, стр. 12—31, док. бр. 3, стр. 32—40, док. бр. 10, стр. 59—67; том III, књ. 1, док. бр. 19, 26, 66, 93, 117.

народних маса и који ће коначно довести до потпуног уништења непријатеља — паралелно са акцијом Црвене армије и ослободилачких покрета у Европи и читавом свету“. Централни комитет је даље упозоравао и наглашавао да је правилно „да политички разбијете све оне елементе који коче и слабе ослободилачку борбу, иако су то „англофили“, али да се и поред тога, „не смете ни за моменат заборављати да се боримо на челу народа против окупатора и да се ни у ком случају не смемо дати потиснути са тих национално-ослободилачких позиција, јер би нас то изоловало од маса“.⁷² Таква политичка линија Централног комитета КПЈ и друга Тита и таква политичка платформа НОБ-а — ослобођена стереотипних концепција, шема и догми — резултирала је из правилне и објективне процјене међународне и унутрашње ситуације, посебно на совјетско-њемачком фронту, и потреба успјешног и побједоносног развоја југословенског ослободилачког рата и револуције, а у пракси се показала као потпуно правилна.⁷³

Комунисти Санџака су, спроводећи такву политичку линију Централног комитета КПЈ, правовремено схватили да су народноослободилачка борба против окупатора и домаћих издајника, националистичког и шовинистичког сљевила и братоубилачког рата, стварање партизанске војске, народноослободилачких одбора, братства и јединства и пуна равноправност Срба, Муслимана и Црногораца — њихови први и најважнији задаци на којима морају окупити све патриотске и антифашистичке снаге, без обзира на политичка, национална и вјерска опредјељења и имовинско стање, и да само на основи широке платформе НОБ-а и перспективе за стварање нове Југославије могу успјешно руководити НОП-ом, раскринжавати и побјеђивати све носиоце и припаднике националне издаје и контрареволуције. Захваљујући таквој политици, у НОП-у је из Санџака од првих устаничких дана учествовао и велики број ветерана из балканских и првог свјетског рата и утицајних људи у народу — Миле Перуничкић, прото Јевстатије Караматијевић, Милоје Добрашиновић, Маринко Голубовић, Душан Ивовић, Ристан Павловић, Јосо Мирковић, Стево Ђуковић, Бошко Остојић, Милош Дивац, Михаило Стиковић, Крсто Радојевић, Крсто Кујовић, Марко Секулић, Сеид Мусић, Петар Радаковић, Милко Старчевић, Петар Журић, Живко Контић и многи други, који су одиграли значајну улогу у покретању и развоју народноослободилачке борбе у Санџаку.

Иако је организација КПЈ у Санџаку била млада и малобројна, организације и комунисти у њима (сем веома ријетких појединаца у Новом Пазару и Сјеници) били су добро припрем-

⁷² *Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 93, стр. 227—231.

⁷³ Види: Мишо Лековић, *Мере ЦК КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ*, *ЈИЧ*, бр. 1-2/1973, стр. 57—77.

љени за тешке и сложене задатке које су им постављали ослободилачки рат и револуција. То су били млади људи, скромни и врло дисциплиновани, који су под руководством Обласног комитета КПЈ за Санцак на дјелу показивали своју политичку зрелост, способност и смисао за вођење ослободилачког рата и револуције у овој области.⁷⁴ За организацију КПЈ у Санцаку била је срећна околност што су на њеном челу били комунисти који су радили у београдској партијској организацији, међу којима и секретар Обласног комитета КПЈ за Санцак Рифат Бурџовић Трпо, истакнути револуционар и један од најпопуларнијих, најхуманијих и политички најобразованијих руководиљаца комунистичког покрета у Београду, па и у народноослободилачком рату и револуцији.

Послије повратка Рифата Бурџовића из Србије, гдје се упознао са војном и политичком организацијом устанка, и послије Савјетовања у Столицама, формиран је у октобру 1941. године нови Обласни комитет КПЈ за Санцак, чији је секретар и даље био Рифат Бурџовић Трпо, а чланови: Воја Лековић, Момир Бошковић и Владимир Дамјановић. Од тада је Обласни комитет Партије био под непосредним руководством Центоалног комитета КПЈ, а Главни штаб партизанских одреда за Санцак (чији је командант био Владимир Кнежевић Волођа и политички комесар Воја Лековић, а од 20. фебруара 1942. Велимир Јакић) под непосредном командом Врховног штаба НОПО Југославије. Тако је народ у Санцаку добио своје политичко и војно руководство преко којег су ЦК КПЈ и Врховни штаб непосредно руководили ослободилачком борбом и револуцијом у овој области. То је било изванредно важно за превазилажење вјерских и националних сукоба, за равноправност, окупљање и учешће српских, црногорских и муслиманских маса у народноослободилачкој борби и револуцији. Он је био и израз политике КПЈ против цијепача и диобе територије Санцака као цјелине и негација претензија фашистичких окупатора, Независне Државе Хрватске и Велике Албаније, муслиманских, црногорских и српских квислинга и националиста ван Санцака на ову област или њене дијелове.

Обласни и срески комитети Комунистичке партије су послије Савјетовања у Столицама приступили чвршћем повезивању и јачању партијских и скојевских организација и среских руководства Партије и стварању војне организације и органа народне власти, онако како се то радило у сусједној и партизанској Србији. Ово су Обласном комитету Комунистичке партије и Главном штабу партизанских одреда за Санцак стављали

⁷⁴ Опширније о томе: Данило Кнежевић, *Сећања на Санцак 1941—1942*, Четрдесет година, књ. VI, (Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета), Култура, Београд 1961, стр. 110—131; Б. Гледовић: *Савјетовање у Столицама и НОБ у Санцаку*, ВИГ, 1/1977, стр. 143—153.

у задатак Централни комитет КПЈ и Иван Милутиновић Милутин (члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба) у јесен 1941. године.⁷⁵ Милутин је учествовао на Савјетовању у Столицама и био истовремено делегат — опуномоћеник Врховног штаба НОПОЈ и за Санџак и за Црну Гору и Боку.⁷⁶ Тако је Иван Милутиновић у наређењу Главном штабу НОПО за Санџак, 13. новембра 1941. године, поред осталог истицао: „Чим очистите окупирану територију, одмах приступите формирању народне власти као што се то ради на ослобођеној територији Србије, о чему сам вам говорио приликом мог проласка кроз Санџак“.⁷⁷

У септембру и октобру 1941. године формиране су Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Бјелопољска и Сјеничка, а у новембру и Прибојска партизанска чета, које су биле под непосредном командом Главног штаба партизанских одреда за Санџак.⁷⁸ У почетку су биле састављене од чланова и кандидата КПЈ и чланова СКОЈ-а. Водећи све оштрије борбе против италијанског окупатора, четника и муслиманске квислиншке милиције и радећи политички у народу, оне су до децембра нарасле на 800 бораца.⁷⁹ Тако је Златарска чета (јачине 130 бораца) показала примјерно самопожртвовање у борбама против четника у западној Србији од 7. до 19. новембра, па је добила признање Врховног команданта друга Тита и Главног штаба партизанских одреда Србије.⁸⁰ Пљеваљска чета (135 бораца) истакла се у нападу на Пљевља 1. децембра 1941. године, Милешевска (око 60 бораца) у нападу на италијански гарнизон у Бучју, Бјелопољска (120 бораца) у борбама на простору Бијело Поље — Мојковац — Шаховићи, а Сјеничка и Прибојска (око 100 бораца) у борбама против Италијана, четника и муслиманске милиције на подручју између Лима и Увца.⁸¹ Ове прве партизанске чете су као чврсте војне, борбене и кадровске јединице

⁷⁵ *Зборник*, III, књ. 1, док. бр. 56, стр. 137—139, док. бр. 93, стр. 227—231. — Секретари мјесних, односно среских комитета Партије били су: Велимир Јакић, Бранко Радичевић, Гојко Друловић и Живко Жижић.

⁷⁶ *Зборник*, III, књ. 1, док. бр. 56, стр. 137—139.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ *Србија у рату и револуцији*, стр. 385—386; *Ослободилачки рат*, I, стр. 81, 136, 138—139; Б. Гледовић, *НОП у Санџаку у првој години рата*, стр. 30—35.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ *Србија у рату и револуцији*, стр. 185—186.

⁸¹ Исто; Радован Вукановић, *Велики допринос Санџаклија револуцији*, „Полимље“ од 16. јуна 1972; Б. Гледовић, *Саопштење у Столицама и НОБ у Санџаку*, стр. 145. — У нападу на Пљевља погинуло је и рањено 18 бораца Пљеваљске партизанске чете, за коју се у извјештају команданта 5. алпске дивизије „Пустерија“ (чије је сједиште било у Пљевљима) каже: „Напад је текао онако како су команданти устаника били утврдили, а нападним трупам су претходиле јуришне јединице нарочито обучене и наоружане, вођене од устаника из Пљеваља и околине које су савршено познавале план вароши“ (*Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 183, стр. 450).

и као носиоци братства и јединства чиниле језгро и ударну снагу за стварање нових и већих партизанских јединица у Санџаку, па су из дана у дан бројно нарастале.⁸² У децембру 1941. и јануару 1942. године прерасле су у партизанске ударне батаљоне, а у првој половини 1942. године у веће партизанске одреде на подручју између Лима и Таре.⁸³ Створане су и територијалне — позадинске партизанске јединице (чете и батаљони), чије се људство претежно налазило код својих кућа и прикупљало се за борбу према потреби, а чија су млађа годишта попуњавала ударне партизанске батаљоне. Тако су се у Санџаку партизанске јединице стварале и развијале постепено, под утицајем војне и политичке организације НОП-а у Србији и на принципима које је поставило Савјетовање у Столицама. Паралелно са стварањем војних јединица, Партија је у јесен 1941. године, умјесто одбора Народноослободилачког фонда (НОФ-а) који су се бавили углавном економским питањима, на слободној територији, организовала широку мрежу мјесних (сеоских) и општинских народноослободилачких одбора, као што се то радило на слободној територији у Србији и Црној Гори.⁸⁴ У исто вријеме, у готово свим градовима Санџака постојале су и радиле партијске и скојевске организације. Из градова су у партизанске јединице излазили чланови Партије и СКОЈ-а и други припадници НОП-а, који су организовано радили у окупираним градовима.⁸⁵ Партијска организација у Пљевљима (чији је секретар био Мићо Зорић) правовремено је прикупила податке о распореду италијанских снага у граду, утврђењима, артиљерији, утврђеним зградама итд., и на вријеме их доставила штабу Црногорског партизанског одреда за операције у Санџаку, који су у кући Мила Перуничиха у Маочу узети у обзир при коначној изради плана за напад на Пљевља.⁸⁶

У јесен 1941. године у Санџаку су се налазили: главнина италијанске 5. алпинске дивизије, „Пустерија“ (чија је команда била у Пљевљима), 83. пјешадијски пук дивизије „Венеција“, мањи дјелови њемачке 717. пјешадијске дивизије, а од 7. до

⁸² Први командири, политички комесари, замјеници командира и комесара тих чета били су: Мирко Ђуковић, Велибор Љујић, Мишо Павићевић, Чедо Друловић, Томаш Жижих, Саво Дрљевић, Јездимир Ловић, Велимир Кнежевић, Момир Пуцаревић, Добрица Баковић, Момир Бошковић, Владимир Жугић, Хилмија Хасанагић, Муниб Кучевић, Ђорђијо Перуничих, Милосав Стиковић, Даут Мусић, Муса Мусић, Предраг Власоњић, Комнен Церовић и Војин Куртовић. Куртовић је 1943. године у четничком затвору у Колашину издао НОБ и прешао у четнике.

⁸³ *Србија у рату и револуцији*, стр. 385—387.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Архив ВИИ, к. 1990, к. 1989, к. 2001, к. 2003 (*Стенографске белешке о НОБ-у у Санџаку*).

⁸⁶ Исто; Д. Јауковић, исто, стр. 20; Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, Војно дело, Београд 1960, стр. 391—393.

30. децембра и 2. батаљон 261. пука њемачке 13. пјешадијске дивизије, и то само у градовима. Сва остала територија била је слободна, сем Бродарева, Комарана, Хисарџика, дежевског и штавичког среза, као и дјелова сјеничког среза, у којима су се налазиле јаче квислиншке снаге муслиманске милиције, албанске жандармерије, као и четничке групе.⁸⁷

У Санџаку су се само партизанске јединице бориле против окупатора, па су комунисти у овој области као и у Црној Гори спречавали формирање друшх оружаних формација. Послије повлачења усташа из Санџака, санџачка муслиманска усташка милиција се ставила у службу италијанског окупатора, а у источном дијелу Санџака била је у служби Њемаца и Велике Албаније. Она је учествовала у борбама против устаничких снага и починила је низ злочина над српским и црногорским становништвом у Санџаку.⁸⁸ Четници су у Санџаку сарађивали с италијанским окупатором и вршили злочине над муслиманским становништвом. Дража Михаиловић је упућивао у Санџак своје људе, официре и групе четника из Србије, Црне Горе и Босне, са задатком да уз помоћ официра и подофицира бивше југословенске војске, италијанског окупатора, српске и црногорске реакције формирају четничке јединице за борбу против НОП-а.⁸⁹ Средином октобра 1941. године Дража је поставио капетана Павла Ђуришића за команданта свих четничких одреда у андријевичком, беранском, бјелопољском, колашинском, милешевском и пљеваљском срезу, а 20. децембра издао му је инструкције о задацима четника, прокламовао борбу против НОП-а и уништење Муслимана,¹⁰⁰ док је Анте Павелић већ 21 априла 1941. године отворено позвао усташе на уништење Срба.¹⁰¹ Како су у Санџаку четници сарађивали с окупатором и

⁸⁷ Србија у рату и револуцији, стр. 385—386; Архиз ВИИ, к. 741, бр. рег. 11/4-2; *Зборник НОР-а*, том III, књ. 4, док. бр. 138, 194; том III, књ. 1, док. бр. 48, 65, 69; том I, књ. 1, док. бр. 295; *Италијанске и немачке оружане снаге у Југославији*, ВИГ, бр. 2/19, 52, стр. 82, 106—107. — Команданти санџачке муслиманске и квислиншке милиције били су: Хасан Звиздић, Хусеин Ровчанин, Сулејман хоџа Пачариз, Ђамил Хасанагић, Ђазим Сијарић, Селим Јуковић, Бико Дрешевић, Гаљан Лукач и др.

⁸⁸ Исто; Д. Јауковић, *Санџак у НОР-у*, ВИГ, бр. 5/1960, стр. 25—26.

⁸⁹ То су били Павле Ђуришић, Григорије Божовић, Војо Лукачевић, Никола Бојовић, Саво Дамјановић, Наход Џаковић, Јово Мишњић, Машан Ђуровић, Новак Вучинић, Чедо Јовановић и др. и групе Божа Ђосовића Јаворца, Ђорђа Анчића, Захарија Милекића, Машана Ђуровића и др. а из Санџака: Војо Ненадић, Вук Калајитовић, Перо Војиновић, Ратко Ђуровић, Боро Митрановић, Миливоје Обрадовић, Живко Анђелић, Радоман Раилић, Јован Јеловац, Филип Војиновић, Никола Кијановић, Михаило Јевђевић, Вукола Томић, Милојко Шилџак, Милан Радовић и др.

¹⁰⁰ *Документи о издајству Драже Михаиловића*, I, Београд 1945, док. бр. 1, 1—2; док. бр. 3, 11—13; *Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 185 и 186; *Србија у рату и револуцији*, стр. 460—461.

¹⁰¹ *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945*, Војноисторијски институт, Београд 1964, стр. 32.

представљали велику опасност за развитак НОП-а, партијске организације и партизанске јединице Санџака брзо су уништиле прве четничке штабове у нововарошком, сјеничком, бјелопољском и пљеваљском срезу, у новембру и децембру 1941. и у јануару 1942. године, састављене претежно од реакционарних официра и подофицира бивше југословенске војске.¹⁰²

Долазак и напад Црногорског партизанског одреда за операције у Санџаку (3.690 бораца) 1. децембра 1941. године на италијански гарнизон у Пљевљима (2.000 војника), и поред жестоке борбе и великих губитака (погинуло 208 и рањено 272 партизана), нијесу довели до ослобођења града.¹⁰³ Послије пораза на Пљевљима, у Санџаку је остало око 700 црногорских партизана, од којих су два батаљона ушла у састав Прве пролетерске бригаде, један дио (72 борца), Подгоричко-зетска чета, у саставу новоформираног Црногорско-санџачког одреда, а остали су враћени да наставе борбу у Црној Гори.¹⁰⁴ Трагично се завршио и напад српских и санџачких партизанских јединица на Сјеницу 22. децембра 1941. године. У борбама против муслиманске квислиншке милиције, која се бранила у граду и околини, погинуло је, рањено и заробљено више од 100 партизана.¹⁰⁵ Тако је у нападима на Пљевља и Сјеницу погинуло, рањено и заробљено око 600 црногорских, српских и санџачких партизана — способних за ослободилачки и револуционарни рат у свим дјеловима Југославије.

¹⁰² Србија у рату и револуцији, стр. 460—461; Б. Гледовић, *Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку*, стр. 148—149; Р. Пајовић, н. дјело, стр. 140; *Глас Црногорца*, бр. 8 од 21. марта и бр. 59 од 30. септембра 1942.

¹⁰³ Италијански губици у Пљевљима су износили 74 погинула, 170 рањених и 8 несталих војника, подофицира и официра, а на Савином лакту и Јабучи (код Пријепоља) заробљено је 75 војника, подофицира и официра и уништено 12 камиона. По подацима Главног штаба партизанских одреда за Црну Гору и Боку, укупно је заробљено 88 војника, подофицира и официра (*Зборник НОР-а*, том III, књ. 4, док. бр. 183, стр. 449—455; том III, књ. 1, док. бр. 155, стр. 344—347; том II, књ. 1, стр. 117; Б. Гледовић, *Пљеваљска битка*, Политика, 1. и 2. децембар 1961. године).

Види оцјене друга Тита о узроцима и посљедицама неуспјелог напада на Пљевља, дате у *Писму ЦК КПЈ и друга Тита од 22. децембра 1941. године* Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак (*Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, док. бр. 169, стр. 366—371), *Реферату друга Тита на V конгресу КПЈ (V конгрес КПЈ, Култура, Београд 1948, стр. 125—126)*, *Реферату маршала Тита „Десетогодишњица наше народне армије“* (Тито, *Путеви наше побједе*, Сплит 1975, стр. 200—201. Исто, Тито, књ. VI, *Напријед*, Загреб 1959, стр. 304—325) и *Изјави Председника Републике маршала Тита поводом 30-годишњице победе над фашизмом (Политика и Борба од 9. маја 1975)*; *Зборник НОР-а*, том II, књ. 2, док. бр. 138, стр. 287.

¹⁰⁴ *Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, док. бр. 131, стр. 298—299; док. бр. 147, стр. 327; док. бр. 159, стр. 354—355; том III, књ. 4, док. бр. 11, стр. 67—72; том II, књ. 2, док. бр. 59, стр. 100—105.

¹⁰⁵ *Зборник НОР-а*, том II, књ. 2, док. бр. 69, стр. 117—124; док. бр. 75, стр. 129—130, док. бр. 90, стр. 171—175; Србија у рату и револуцији, стр. 388; *Ослободилачки рат*, I, стр. 136—139.

Почетком децембра 1941. године у Санџак се са Врховним штабом и Централним комитетом КПЈ повукла главнина партизанских онага из западне Србије и Шумадије. Она је прихваћена од Обласног комитета Партије, Главног штаба за Санџак, његових јединица и народноослободилачких одбора на територији између Увца и Лима. Партизанске јединице из Србије и Санџака нападе су италијански гарнизон у Новој Вароши (1. батаљон 83. пјешадијског пука) и град ослободиле 4. децембра.¹⁰⁶ Тако су Нова Варош и њена, пријепољска и прибојска околина постале сједиште Обласног комитета Комунистичке партије и Главног штаба партизанских одреда Санџака, дијела Покрајинског комитета Партије и дијела Главног штаба партизанских одреда Србије, а од 1. до 20. децембра 1941. године и Централног комитета КПЈ и Врховног штаба партизанских одреда Југославије, са другом Титом на челу.¹⁰⁷ Проширена је и учвршћена слободна територија између Лима и Увца, гдје је извршена реорганизација главнине партизанских јединица из Србије које су се повукле у Санџак и ушле у састав Прве и Друге пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, као и оних које су из Санџака враћене у Србију да наставе оружану борбу.¹⁰⁸

Нова Варош, њена, пријепољска и прибојска околина постале су наставак Ужичке републике и центар слободне територије Санџака, на којој су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб донијели неколико веома важних одлука од великог значаја за даљи развој ослободилачког рата и социјалистичке револуције Југославије. На састанку у селу Дренови, код Пријепоља, 7. децембра 1941. године, Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб су, под Титовим руководством, донијели одлуку о формирању Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде и у Санџаку одредили батаљоне (ерпске и црногорске) који су после тога отишли у Рудо, гдје је — како каже, Врховни штаб — „и формално створена бригада“^{11.109} Истовремено, Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб су, са Титом на челу, у Дренови донијели одлуку да се после формирања Прве пролетерске бригаде приступи оснивању „више пролетерских бригада у разним покрајинама (Југославије) које ће бити способне извршити

¹⁰³ Архив ВИИ, к. 741, бр. рег. 11/4-2; *Зборник НОР-а*, том II, књ. 2, док. бр. 84, стр. 161; док. бр. 98, стр. 186; том II, књ. 1, стр. 113; том III, књ. 1, док. бр. 190, стр. 406—407; *Србија у рату и револуцији*, стр. 386.

¹⁰⁷ *Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 190, стр. 406—410; том II, књ. 2, док. бр. 46, стр. 90; док. бр. 98, стр. 404; *Србија у рату и револуцији*, стр. 386—387; *Ослободилачки рат*, I, стр. 136—138; Владимир Дедијер, *Дневник*, први део, Београд 1945, стр. 62—70; Мишо Лековић, *Делатност ЦК КПЈ и Врховног штаба у Санџаку у децембру 1941*, научни скуп 1971. „НОР и револуција у Србији“, стр. 37—54; Б. Гледовић, *Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку*, стр. 149—150.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ На састанку у Дренови учествовао је и Рифат Бурџовић Тршо, а у Радоињу Владимир Кнежевић Волођа и Воја Лековић.

све задатке који се стављају (не само) данас пред нас него и у другој етапи борбе“.¹¹⁰ Тако су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОПО Југославије, под Титовим руководством, после Савјетовања у Столицама (на слободној територији Србије), у Дренови (на слободној територији Санџака) донијели изванредно значајну и историјску одлуку о стварању нових и виших облика војне организације — пролетерских бригада.

Српска и црногорска квислиншка и контрареволуционарна реакција користиле су тешке посљедице велике њемачке офанзиве у Србији, јачање четништва у Србији и источном дијелу Црне Горе, пораз партизана у борбама за Пљевља и Сјеницу, терор и злочине окупатора, па су, уз помоћ окупатора, у децембру 1941. и првој половини 1942. године, формирали у градовима и њиховој непосредној околини четничке санџачке јединице за борбу против НОП-а.¹¹¹ Међутим, бројно мале и веома слабе борбене вриједности, оне су биле неспособне да самостално, без окупатора и четника из сусједних покрајина, предузму озбиљније акције против партизана. Прве четничке јединице биле су састављене од реакционарних и пензионисаних официра и подофицира, финанси, полицијских писара, градских и сеоских нерадника који су у насиљу и пљачки налазили лак живот.

Непосредно и практично повезивање Обласног комитета Комунистичке партије и Главног штаба партизанских одреда за Санџак, почев од октобра 1941. године, са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом, а прије свега са другом Титом, и њихов боравак у Ужицу, Санџаку, Фочи и Дурмиторском крају, присуство и повремена дејства србијанских и црногорских партизанских јединица у Санџаку — знатно су допринијели бржем и успјешнијем развоју народноослободилачке борбе у овој области.

Крајем 1941. и почетком 1942. године Комунистичка партија је у Санџаку — захваљујући чврстој ријешености својих чланова да се боре до побједе, стварању санџачких партизанских јединица и народноослободилачких одбора, подршци већине народа и непосредној помоћи чланова Централног комитета КПЈ, Врховног штаба и лично друга Тита, српских и црногорских комуниста и њихових партизанских јединица, поразу њемачке фашистичке војске у бици код Москве и зимској противофанзиви Црвене армије — савладала главне тешкоће на путу развоја НОП-а у овој области.

У то вријеме — у вријеме Ужичке и Дурмиторске партизанске републике — НОП у Санџаку је израстао у значајан

¹¹⁰ *Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, док. бр. 190, стр. 409; М. Лековић, н. чл. стр. 45; Перо Морача, *Тито — стратег народноослободилачког рата*, Марксистичка мисао, 3/1977, Бгд., стр. 5—17.

¹¹¹ *Србија у рату и револуцији*, стр. 338—339.

војни и политички фактор. Он је уживао подршку већине народа, имао јаке партизанске батаљоне и одреде, слободну територију, органе народне власти, политичке и друштвене антифашистичке и револуционарне организације и војнопозадинске установе и јединице.¹¹² Слободна територија Санџака била је чврсто повезана са јединственом слободном територијом Црне Горе, југоисточне Босне и Херцеговине — чији је центар био у граду Фочи, гдје је било сједиште Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОП и ДВЈ, са другом Титом на челу.

Под командом Главног штаба партизанских одреда за Санџак (командант Владимир Кнежевић Волођа и политички комесар Велимир Јакић, па Момир Бошковић) налазило се више јединица. *Први златарски ударни батаљон*, састава три чете, имао је 120 бораца. У три чете *Другог златарског батаљона* било је 130 бораца, док је *Милешевски ударни батаљон* „Љубиша Миодраговић“, такође у три чете, имао 200 бораца. Постојале су и двије милешевске територијалне партизанске чете, јачине око 120 бораца. У пет ударних и територијално-позадинских батаљона и двије самосталне позадинске чете, *Пљеваљски НОП одред* имао је око 1.000 бораца. *Бјелопољски НОП* одред имао је такође пет ударних и позадинских батаљона и неколико позадинских чета, све око 1.000 бораца.¹¹³ На ослобођеној територији радили су: Обласни комитет Партије и СКОЈ-а, четири среска комитета Партије (Пљеваљски, Бјелопољски, Милешевски, Нововарошки) и више основних партијских организација, Пљеваљски, Бјелопољски и Нововарошки срески НОО, као и општински и мјесви НОО.¹¹⁴ Успјешно су радиле и организације жена, четири среска комитета СКОЈ-а, 40 омладинских радних бригада и 41 одбор Санџачке *народне омладине* која је имала преко 3.000 чланова.¹¹⁵ На неослобођеној територији у Новом

¹¹² Исто, стр. 389—390; В. Гледозић: *НОП у Санџаку у првој години ослободилачког рата*, стр. 51—53; *Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку*, стр. 150—151.

¹¹³ *Зборник*, том I, књ. 16, стр. 3—90, том IX, књ. 1, док. бр. 62, 73, 75, 76; том II, књ. 2, док. бр. 58, 120, 175, 176; том III, књ. 4, док. бр. 23, 29, 44, 47, 54, 66; *Ослободилачки рат*, I, стр. 183—215; *Србија у рату и револуцији* стр. 389—390; Б. Гледовић, *НОП у Санџаку у првој години ослободилачког рата*, стр. 54—55. — Руководиоци ових одреда били су: Велимир Јакић, Томаш Жижих, Мишо Павићевић, Велимир Терзић, Будимир Милићевић, Жарко Видовић, Саво Дрљевић, Гојко Друловић, Милоје Добрашиновић и Раде Радовић, а самосталних златарских ударних батаљона и Милешевског ударног батаљона — Момир Пуцаревић, Слободан Никачевић, Велибор Љујић, Гојко Друловић, Добрица Баковић, Владимир Жугић, Чедомир Друловић, Момир Бошковић, Милојко Друловић, Предраг Власовић Раде Дивац, Јово Грбовић, Родољуб Стевовић и Војин Бојовић.

¹¹⁴ Исто. — Од фебруара 1942. годинеј Обласни комитет КПЈ за Санџак сачињавали су: секретар Рифат Бурџевић Тршо и чланови — Воја Лековић, Рафаел Батино (Мишо Цветковић), Данило Кнежевић и Душан Томашевић Ђирко, а Обласни комитет СКОЈ-а: секретар Данило Кнежевић и чланови Мирко Милојковић, Драгица Шапоњић и Вуко Булатовић.

¹¹⁵ *Србија у рату и револуцији*, стр. 389—390.

Пазару постојао је Мјесни комитет Партије за дежевски срез, који је 7. маја путем прогласа позвао народ у борбу против окупатора и домаћих издајника.

На територији Санцака биле су дислоциране: главне снаге италијанске дивизије „Пустерија“, 83. пјешадијски пук дивизије „Венеција“, један батаљон њемачке 717. пјешадијске дивизите, више четничких формација из Србије, Црне Горе и Санцака, јаче снаге санџачке Муслиманске милиције (квислиншке) и албанске квислиншке жандармерије.¹¹⁶

Снаге окупатора, санџачких четника и санџачке Муслиманске милиције, међутим, нијесу биле у стању да без јачих четничких снага из Србије, Црне Горе и Босне потисну санџачке партизанске јединице и да овладају слободном територијом Санцака, што се ипак догодило у тзв. трећој окупаторско-квислиншкој офанзиви, почетком јуна 1942. године.

Од војно-политичког савјетовања у Столицама до јуна 1942. године (до формирања Треће пролетерске санџачке народноослободилачке ударне бригаде) политичка линија Централног комитета КПЈ у Санџаку је — према оцјени Политбироа ЦК КПЈ, Врховног штаба и лично друга Тита — правилно спровођена.¹¹⁷ За такав успјех санџачких комуниста, треба то и на овом научном скупу истаћи, посебна и изванредно велика заслуга припада Рифату Бурџовићу Тршу.

Овакав народноослободилачки покрет у Санџаку је НОР-у и социјалистичкој револуцији Југославије дао Трећу пролетерску санџачку бригаду и континуиран развој НОП-а, и створио предуслове за формирање нових и већих формација НОВ и ПОЈ и у овој области.

ДУРМИТОРСКИ КОМУНИСТИ И НОП У САНѢАКУ

Кад се гсвори о Дурмиторској партизанској републици и НОП-у у СанѢаку, а посебно у пљеваљском крају, сматрам да је и на овом научном скупу, у свјетлости историјских чињеница, прије свега, потребно констатовати:

— да је ријеч о народу територије Дурмитора који је од првих устаничких дана јула 1941. до коначне побједе и ослобођења 1945. године стајао у првим редовима југословенског

¹¹⁶ исто.

¹¹⁷ *Зборник*, том II, књ. 5, док. бр. 14, стр. 50—51; Изјава Сретена Жујовића Црног на партијској конференцији Треће пролетерске санџачке бригаде 16. јуна 1942. године (*Трећа пролетерска бригада* — Зборник сећања — Војноиздавачки завод, Београд 1970, стр. 26—27); Данило Јауковић, *СанѢак у НОР-у*, ВИГ, 3/1961, стр. 49; Данило Кнежевић, *Сећање на СанѢак 1941—1942*, Четрдесет година Београд 1961, стр. 1919—1920; Б. Гледовић: *Савтовање у Столицама и НОБ у СанѢаку*, стр. 150—151.

ослободилачког рата и револуције и дао велики допринос нашој заједничкој побједи и слободи;

— да је ријеч о народу дурмиторскога краја који је имао свој ослободилачки рат и револуцију и, истовремено, и своју сопствену — четничку националну издају и контрареволуцију, која је, као и у другим крајевима наше земље, извршила тешке злочине против народа и народноослободилачког покрета Југославије;

— да је дурмиторски крај у ослободилачком рату и револуцији Југославије поднио велике људске и материјалне жртве, па је задатак његових синова да улогу и допринос свога народа и краја у НОР-у и револуцији научно обраде и публикују.

Већина дурмиторских ђака и студената који су се прије рата школовали у Вишој реалној гимназији у Пљевљима дала је значајан допринос развоју комунистичког и антифашистичког покрета у овом граду и његовој околини. Међу њима су се истицали Јосиф Маловић, Вук Кнежевић, Мићун Јауковић, Душан Обрадовић, Вељко Мићановић, Војо Ђерковић и др.

Комунисти рођени у дурмиторском крају (бившем шавничком срезу) који су се после првог свјетског рата настанили, живјели, школовали, одрасли и радили у Пљевљима — Велимир Јакић, Данило Јауковић, Мићо Зорић и Комнен Церовић — припадали су истакнутим организаторима и руководиоцима ослободилачког рата и револуције, како у пљеваљском крају тако и у читавом Санџаку.

У Пљевљима је прије рата постојао врло развијен комунистички и антифашистички покрет. Па ипак је тек после низа политичких и револуционарних акција, а нарочито после познатог штрајка ђака пљеваљске гимназије у марту 1939. године, званично формирана партијска организација (ћелија), и то у новембру 1939. године, коју су сачињавали: Комнен Церовић, секретар, и чланови: Велимир Јакић и Мићо Зорић. Међутим, као што је познато, почеци напредног и комунистичког покрета у Пљевљима и околини датирају не од формирања ове партијске ћелије, већ знатно раније — од 1933. године, управо од прве политичке и револуционарне активности комунистички оријентисаних студената, ђака и учитеља: Јосифа Маловића, Миша Павићевића, Мића Зорића, Будимира Милићевића, Мићуна Јауковића, Душана Обрадовића, Мијушка Шибалића, Милована Пејановића, Данила Кнежевића, Бранка Ђуровића, Маријана Лекића и других.¹¹⁸ Већина њих је уживала пуно повјерење већине напредне студентске и средњошколске омла-

¹¹⁸ Институт за историју радничког покрета СР Србије, М. ОКС, 49 (*Стенографске белѣгике о напредном покрету у Пљевљима 1934—1941*, Подаци Мића Зорића, Данила Јауковића, Данила Кнежевића, Миша Павићевића, Будимира Милићевића, Владимира Дамјановића и Мијушка Шибалића); Д. Кнежевић, н. чланак, стр. 110—115.

дине, која је била носилац напредног комунистичког и антифашистичког покрета у Пљевљима и њиховој околини.

Дурмиторски комунисти и Дурмиторски НОП одред су, с обзиром на своје снаге и могућности, пружили потребну и значајну војничку помоћ развоју НОП-а у Санцаку. У нападу на Пљевља (1. децембра 1941) погинуло је и рањено 145 бораца и руководиоца Језеро-шаранског, Дробњачког и Пивског батаљона.¹¹⁹ Јуначки су погинули и Душан Обрадовић (командант) и Вук Кнежевић (замјеник политичког комесара) Језеро-шаранског батаљона, који је, као и Ловћенски батаљон, показао масовни хероизам и примјерно самопожртвовање у нападу на Пљевља. Послије напада на Пљевља, на територији између Таре и Лима, од 20. децембра 1941. до марта 1942. године, заједно са санџачким партизанским јединицама повремено су дејствовали и дјелови Дурмиторског партизанског одреда — против италијанског окупатора, санџачких, црногорских и босанских четника и санџачке Муслиманске милиције. Око 20. децембра у Санџак су дошле три чете Дурмиторског партизанског одреда (укупно 140 бораца) — Језеро-шаранска (командир Вељко Крстајић и комесар Александар Лексо Дедеић), Ускочка (командир Машо Јелић и комесар Томица Ђоровић) и Дробњачка чета (командир Мићун Јауковић и комесар Радоман Јакић).¹²⁰ Прве двије чете су са Подгоричко-зетском четом сачињавале Комбиновани црногорски батаљон¹²¹, који је са санџачким партизанским батаљонима дејствовао против окупатора, четника и Муслиманске милиције на подручју милешевског, пљеваљског и бјелопољског краја, истичући се у тешким борбама против четника Павла Ђуришића у рејону Шаховића и Мојковца¹²². Истовремено, Дробњачка чета је са пљеваљским партизанским јединицама дејствовала на територији пљеваљског, фочанског и чајничког среза — против четника и усташа. Она је с Првом пљеваљском четом учествовала у хватању и ликвидацији четничких вођа у пљеваљском срезу, а затим (27. јануара 1942) са Пљеваљским ударним батаљоном „Први децембар“ у ослобођењу Металке и Чајнича.¹²³ Послије тога, средином фебруара, Дробњачка чета је са Четвртом дурмиторском четом (командир ЈБубо Сератлић и комесар Миладин Криваћевић) јачине 70 бораца, која је 10. фебруара стигла у пљеваљски срез, са пље-

¹¹⁹ *Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 155, стр. 345; док. бр. 167, стр. 365—366.

¹²⁰ Архив ВИИ, к. 1671, бр. рег. 1-1/5, 1-1/15; Д. Јауковић, *Санџак у НОР-у*, ВИГ, бр. 1-2/1961, стр. 4—5.

¹²¹ Штаб батаљона сачињавали су: командант Шпиро Мугоша, замјеник Велимир М. Кнежевић, политички комесар Периша Вујшевић и замјеник комесара Данило Кнежевић.

¹²² *Зборник*, том III, књ. 2, док. бр. 58, 109; том III, књ. 4, док. бр. 29, 33, 47; Д. Јауковић, исто, стр. 19—23.

¹²³ Архив ВИИ, к. 1671, бр. рег. 1-1/5, 1-1/15; *Зборник*, том II, књ. 2, док. бр. 140, 152, 157; Д. Јауковић, исто, стр. 27—28.

ваљским партизанским јединицама и са дјеловима Прве пролетерске бригаде учествовала у разбијању челебићких и мељачких четника Спасоја Дакића и Милутина Јеловца, на подручју Челебића и Мељака.¹²⁴ Обје ове дурмиторске чете су крајем фебруара упућене из Санцака на нове задатке, у састав Дурмиторског одреда. У међувремену је из Жабљака 23. фебруара 1942. године упућена још једна чета (120 бораца) Дурмиторског одреда (на челу с комесаром одреда Велимиром Кнежевићем), и то „преко Санцака за Мојковац и Васојевиће за борбу против четничких формација у Васојевићима“.¹²⁵ Она је са Језеро-шаранском и Ускочком четом на положајима у борбама против четника код Мојковца образовала Први комбиновани батаљон Дурмиторског партизанског одреда. А он је, почетком марта, са јединицама Бјелопољског партизанског одреда и беранским партизанским батаљоном „Милош Малишић“ водио веома оштре борбе против четника Павла Ђуришића у рејону Мојковца и Колашинских Поља, у којима су четници разбијени и одбачени према Колашину.¹²⁶ Због тога је овај Дурмиторски батаљон упућен из Санцака у правцу Колашина, гдје је наставио врло тешке борбе против четника Павла Ђуришића и ушао у састав црногорских партизанских снага које су дјествовале на подручју Колашин — Сињајевина — Боан — Жабљак¹²⁷.

Комунисти и партизански штабови дурмиторског и пљеваљског краја правовремено су организовали ефикасне и сталне курирске везе од Сињајевине и Жабљака до Лима, Радоиће (код Нове Вароши), Ужица, а затим до Нове Вароши, Дренове (код Пријепоља) и Рудог. Преко ових веза ишла је пошта ЦК КПЈ и Врховног штаба, Покрајинског комитета Партије и Главног штаба НОПО за Црну Гору и Боку, као и Обласног комитета Партије и Главног штаба НОПО за Санцак, среских комитета Партије и партизанских штабова пљеваљског и дурмиторског краја. Преко ових веза путовали су руководиоци НОБ-а из Црне Горе и Санцака за Ужице, Нову Варош, Маоче (код Пљеваља), Дренову и Рудо и обратно — Иван Милутиновић Милутин, Рифат Бурџовић Трпо, Митар Бакић, Арсо Јовановић, Миле Перуничкић, Данило Кнежевић, Милован Ђилас, Бајо Секулић, Душан Обрадовић, Моша Пијаде, Пеко Дапчевић, Веселин Маслеша и др. Такође је у октобру преко ових веза, слободне територије Црне Горе, Санцака и западне Србије путовала са Митром Бакићем и Арсом Јовановићем из Црне Горе у Србију

¹²⁴ *Зборник*, том XI, књ. 2, док. бр. 188; том III, књ. 2, док. бр. 59, 81; Д. Јауковић, исто, стр. 30—32.

¹²⁵ *Зборник*, том III, књ. 2, док. бр. 81; том III, књ. 4, док. бр. 51, 63, 72.

¹²⁶ *Зборник*, том III, књ. 4, док. бр. 53, 54, 64, 67, 68, 72; том I, књ. 16, док. бр. 7; Д. Јауковић, *Санцак у НОР-у*, ВИГ, бр. 3/1961, стр. 12—14.

¹²⁷ Исто.

и стигла 24. октобра у ослобођено Ужице британско-југословенска војна мисија (Хадсон — Остојић — Лалатовић), која се 22. септембра 1941 године искрцала из подморнице код Петровца на Мору, на Црногорском приморју.¹²⁸ Везе и непосредна сарадња комуниста, штабова и партизанских јединица дурмиторског и пљеваљског краја са комунистима, штабовима и партизанским одредима Црне Горе, Србије и Санџака биле су непрекидне и чврсте, што је било од великог значаја за развој НОБ-а у Југославији.

На територији Дурмиторске партизанске ренублике Врховни командант НОПО и ДВЈ друг Тито је 31. маја 1942. године донио одлуку о стварању Треће, Четврте и Пете пролетерске народно-ослободилачке ударне бригаде, која је реализована почетком јуна 1942. године и у којој се, поред осталог, истиче: *„Ја намјеравам сада створити од црногорских ударних батаљона који су се повукли, једну или двије ударне пролетерске бригаде које ће бити језгро црногорских партизана и ударна снага против четничких банди. Исто тако мислим створити од санџачких батаљона једну ударну пролетерску бригаду а у позадини ћемо оставити мање партизанске јединице и дио партијског актива који ће водити партизански начин ратовања и стварати услове за нови полет устанка. Увјерен сам да када ми кренемо са једног четири до пет пролетерских бригада у једном правцу, да неће бити те силе која би нас зауставила, да ће опет бити ослобођене територије. Ако још томе додамо и херцеговачке ударне батаљоне биће то страшна војска за непријатеља“*.¹²⁹

¹²⁸ Британско-југословенска војна мисија коју су, под покровитељством Велике Британије, сачињавали капетан Бил Хадсон (ВШ Ни/Ьоп), мајори бивше југословенске војске Захарије Остојић и Мирко Лалатовић и подофицир-радиотелеграфиста Вељко Драгићевић искрцала се 22. септембра на Црногорском приморју, близу Петровца. Одавде је стигла на Радовче, гдје су се налазили Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб за Црну Гору, Боку и Санџак, као и Милован Ђилас, делегат ЦК КПЈ. Према досадашњим подацима, мисија се задржала у Радовчу до 19. октобра 1941. године, када је напустила Радовче и преко слободне територије Црне Горе и Санџака кренула за Србију. Хадсон и Остојић су путовали из Црне Горе у Санџак и Србију с Митром Бакићем, Арсом Јовановићем, Милом Перуничићем, Данилом Кнежевићем и Богданом Гледовићем, а не с Милованом Ђиласом — како тврди Бил Дикин. Убрзо после њих, из Црне Горе су преко слободне територије Санџака стигли у Србију Лалатовић и Драгићевић. Хадсон је 24. октобра стигао у Ужице и том приликом разговарао с Врховним командантом другом Титом, па се затим с Остојићем упутио на Равну гору, гдје је стигао 25. октобра у штаб Драже Михаиловића. Драгићевић је у Ужицу напустио ту мисију и ступио у партизане, док су се Остојић и Лалатовић одмах прикључили Дражи Михаиловићу. М. Ђилас је тек после доласка Ивана Милутиновића из Србије у Црну Гору стигао преко Санџака у ослобођено Ужице, гдје је било сједиште ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ (Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина*, Нолит, Београд 1973, стр. 154—157; др Јован Марјановић, *Дража Михаиловић и Британци 1941. године*, стр. 114—124; *Устанак у Југославији 1941. и Европи*, Зборник радова на међународном научном скупу Српске академије наука, Београд 1973.).

¹²⁹ *Зборник*, том III, књ. 3, док. бр. 158.

Убрзо после тога на територији Дурмиторске партизанске републике — у рејону Шћепан-Поља — формирана је 5. јуна 1942. године, од најбољих бораца из санџачких партизанских одреда и ударних батаљона, Трећа пролетерска народноослободилачка ударна бригада, чија је јачина на дан образовања износила око 1.000 бораца¹³⁰. Она је у току ослободилачког рата и револуције водила изванредно тешке борбе против њемачке фашистичке војске и четника Драже Михаиловића и на подручју Дурмиторске партизанске републике.

¹³⁰ *Зборник*, том II, књ. 4, док. бр. 144, 148, 151, 159, 167, 172, 173; том II, књ. 5, док. бр. 5; *Трећа пролетерска санџачка бригада*, (Зборник сећања), књ. II, Војноиздавачки завод Београд, 1970, стр. 407—473.

ДР ГОЈКО МИЉАНИЋ

МЕСТО ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ У СТРАТЕГИЈИ РУКОВОДСТВА НОП-А 1942. ГОДИНЕ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ 1942.

Анализирајући многе аспекте на тему „Дурмиторска партизанска република“¹, којом се опширно бави овај научни скуп, нашао сам за сходно да се у овом скромном прилогу не ограничим само на то уже подручје бившег дурмиторског среза, нити да се задржавам на адекватности термина и утврђивању да ли то јесте или није адекватан назив и које су границе републике. Без сваке сумње, чињеница је да је овај крај током читавог народноослободилачког рата и револуције имао врло значајну улогу, која је често прелазила регионалне и националне оквири, тако да је више пута била од особитог значаја и у стратегији руководства народноослободилачког покрета, за краћи или дужи период рата. То, без сумње, потврђују крупни догађаји који су се у свакој ратној години овде смењивали, а особито 1942, 1943. и 1944.¹

¹ У 1941. и 1942. год. дурмиторски крај је био у центру највеће слободне територије у Југославији која је непрекидно била слободна пуних осам месеци. Ту је Врховни командант донео судбоносну одлуку о реорганизацији партизанских одреда у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини, о формирању групе пролетерских бригада са којом је прешао у офанзиву и тежиште борбених дејстава и активности пренео у западне области земље. То је било од великог значаја за даљи развој свих фактора релевантних за успешан развој НОР и револуције.

У 1943. години на овом простору се нашла Оперативна група дивизија НОВЈ са скоро 4.000 рањеника, која је примила на себе најтежу офанзиву непријатеља — операцију „Шварц“. Био је то месец дана непрекидних, даноноћних борби, страдања и максималних напрезања. Вођена је битка за пробој из окружења и за спас рањеника. У све је то непосредно био укључен народ дурмиторскога краја, који је тада поднео

У свом саогаитењу хгокушаћу да укажем на значај, место и улогу јединствене слободне територије у стратегији руководства НОП-а у првој половини 1942. године. Слободна територија од Проклетија до Мојковца и од Боке Которске и Херцеговине до Златибора представљала је у стратегијском смислу једну целину, без обзира на то што су ту деловала три главна, два оперативна и више привремених оперативних штабова. То је била до тада највећа слободна територија у Југославији. На њој су дуже времена под командом Врховног штаба деловали десетак великих партизанских одреда и Прва и Друга пролетерска бригада. Све то, као и присуство Врховног штаба и ЦК КПЈ, учинило је да и од стране окупаторских команди ово подручје буде оцењено као главно и највеће упориште НОП-а у Југославији, и зато су се окупатори сагласили да заједно са контрареволуционарним снагама приступе уништењу ослободилачких снага и Врховног штаба на овој слободној територији.²

Боравак Врховног штаба и ЦК КПЈ преко шест месеци на ширем простору источне Босне и Црне Горе омогућио је да руководство НОП-а реално процени ситуацију и анализира сва до тада стечена ратна искуства, да критички оцени све пропратне слабости и тешкоће у које је западао НОП, и да на бази тих сазнања донесе многе важне одлуке и предузме конкретне мере од војног, политичког и револуционарног значаја за даљи развој НОР-а у целини. Стога овај период и онај који је уследио после њега није без разлога од стране неких историчара назван преломним периодом НОР-а. За наше разматрање, са становишта теме симпозијума, није битно то да ли се Врховни штаб налазио у Фочи, на Пивској висоравни или у Санџаку; битно је да је читав овај простор представљао јединствену целину са становишта мера Врховног штаба за његову одбрану и са гледишта развоја свих фактора НОП-а. Зато је са становишта прерастања оружаног устанка у општенародни рат и стратегије употребе

највећа страдања и патње током рата, делећи судбину са борцима и рањеницима НОВЈ.

Средином 1944. године Немци су на овом простору извели још једну крупнију операцију („Дурмиторска операција“), са циљем везивања и онеспособљавања дивизија НОВЈ које су биле спремне за продор и преношење дејстава на територију Србије. То је био последњи покушај Немаца да офанзивним дејствима спрече продор НОВЈ у Србију и да омету дуго предвиђани и припремани план Врховног штаба за преношење дејстава у тај дио земље. То им овога пута није успело. Драматично је било спасавање преко 1.000 рањеника са импровизованих аеродрома у Његовући и у Брезницама у августу 1944. године.

² *Дневник грофа Тана, Загреб 1948, 293; М. Стипанчић, Трећа непријатељска офанзива — гледана кроз непријатељска документа, Војноисторијски гласник, бр. 3/1951, 89; Ослободилачки рат народа Југославије, књ. I, Београд 1963, 206.*

Представници немачких и италијанских врховних команди и генералштабова проценили су да је ово најјача заштита НОП-а, што их је присилило да предузму заједничку кампању против ослободилачких снага.

оружаних снага и њиховог утицаја на суседне области, а ире свега на прилике у Србији, и представљала јединствену стратегијско-оперативну основицу за преношење дејстава у друге крајеве земље.

Читава централна област Југославије, испресецана дубоким кањонима река и високим планинама, представљала је увек значајан чинилац у гхлановима ратујућих страна, а особито у НОР-у, и таква ће улога овог простора у стратегијским плановима вероватно још дуго остати. О томе је и друг Тито у сећањима на свој први боравак на Жабљаку 1940. године, за време одржавања покрајинске партијске конференције, изјавио да је још тада уочио значај Дурмитора и околних планина за партизанско ратовање. То је, у ствари, најнепроходнија, најсиромашнија и најненасељенија област у Југославији, на којој живе оштроуман горштак и традиционално борбено становништво код кога је развијен култ јунаштва, борбе за слободу и мржње према сваком агресору. При планирању дејства против снага НОП-а на овом простору, окупатори су били присиљени да довлаче нове војне ефективе, опремљене и извежбане за дејства на оваквом земљишту, или су пак вршили реорганизацију постојећих пешадијских, позадинских и других дивизија, што је успоравало процес и представљало призремено решење. Олакшица за снаге НОП-а била је у томе што су окупатори имали мало оваквих јединица; тако су Италијани од једанаест дивизија у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини у првој половини 1942. године имали само две оспособљене за планинско ратовање.³ Због тога су и Немци били присиљени да за време планирања операције „Шварц“ 1943. године пуна два месеца врше преформирање и опремање јединица за дејства на овом земљишту. Ова је област 1942. и 1943. године требало да послужи као ослонац за преношење тежишта дејстава у Србију, што је привремено спречено операцијом „Шварц“, али су зато у 1944. год. управо одавде отпочела офанзивна дејства за ослобођење Србије.

После слома Ужичке републике, Врховни штаб и ЦК КПЈ са делом партизанских одреда из Србије, јачине око 2000 прекаљених бораца, напустили су Србију и пребацили се преко реке Увца у Санџак, у италијанску окупациону зону. Могућност заједничких дејстава предвиђао је Врховни командант још за време боравка у Ужицу. Тако је он захтевао од Главног штаба НОПО за Црну Гору да у правцу Златибора и Ужица упути 2500—3000 црногорских партизана, јер од борбе у Србији „зависи и успешна борба у Црној Гори“.⁴ То је и са становишта

³ У првој половини 1942. у Ц. Гори, Санџаку и Херцеговини налазило се 11 италијанских дивизија: „Пуље“ (делови), „Венеција“, „Пустерија“, „Алпи Граје“, „Ферара“, „Месина“, „Таро“, „Емилија“, „Марке“, „Мурџе“ и „Каћатори деле Алпи“.

⁴ *Зборник докумената и података о НОР* (даље: *Зборник*), том III, књ. 1, стр. 69.

развијања узајамног поверења, братства и јединства, стицања потребних борбених искустава и развијања осећања заједништва у борби против заједничког непријатеља — било врло значајно.

Слободна територија у централним областима Југославије обухватала је знатан део источне Босне, Херцеговину, готово читаву Црну Гору и Санџак, сем већих градова који су држани у блокади. Доласком руководства НОП-а са тек формираном Првом пролетерском бригадом још је више порасла њена улога у стратегији Врховног штаба и даљег развоја НОП-а. Том приликом су у пракси потврђена Титова предвиђања да у условима партизанског ратовања губитак једне територије не значи пораз, него напротив — отвара перспективу и неминовно имплицира стварање нове и веће слободне територије. У овом случају она је већ постојала, али је доласком руководства НОП-а добила већу улогу и још више су повезана узајамна дејства партизанских снага на њој, без обзира на надлежност појединих националних штабова. Она је сада постала јединствена и компактна, са свим атрибутима које је у своје време имала Ужичка република. Постојали су органи народне власти и оружане снаге под руководством КПЈ и главних штабова. Због тога термини „република“, уобичајени за Ужичку и Бихаћку републику, сами за себе не представљају доказ да су територије тих република од већег значаја него друге сличне територије кад имамо у виду да се НОР развијао у свим областима и према конкретним условима пре или касније. Свака покрајина је прошла скоро кроз исте фазе развоја, а особито оне у којима је устанак био масован и постојан.⁵

Са становишта даљег развоја и руковођења НОБ-ом и револуцијом у Југославији у периоду прерастања оружаног устанка у општеном народни рат и мера које су предузете на унутрашњем војном и политичком плану, као и на плану пробијања истине ван граница наше земље о борби Југославије против окупатора, територија са центром у Фочи а затим на Пивској висоравни и Зеленгори није имала ништа мању улогу од оних у Ужицу и Бихаћу. Напротив, у овом периоду су донете одлуке које су утицале на исход рата у целини и на трасирање оригиналних путева развоја и борбе за револуционарни преображај Југославије.

У том контексту треба посматрати борбену упорност на овом простору све од јесени 1941. до средине 1942. године и напоре Врховног штаба да се ова територија одбрани. Тај период борбе изражава врло сложен сплет сукоба снага и различитих интереса. И поред максималних напора Немаца, Италијана и домаћих контрареволуционарних снага (усташа, четника, црногорских националиста, домобрана и муслиманске милиције), Врхов-

⁵ У нашој публицистици о НОР-у за неке територије где је боравио Врховни штаб одомаћно се атрибут „република“.

ни штаб је био крајње одлучан да сломи све непријатељеве јурише, да одржи ову територију као базу и погодан ослонац, одакле ће са јаким снагама поново упасти у Србију. Зато је Тито често и наређивао да се ликвидирају поједина мање-више усамљена упоришта непријатеља на овој територији, као што је то био Борач, и да се она све више и потпуније међусобно повезује. Упорност одбране на појединим правцима доводила је и до фронталних дејстава, што је исцрпљивало партизанске одреде и отежавало њихову активност.

Нашавши се на простору централне Југославије, доста удаљеном од градских, саобраћајних и радничких центара и од веза са покрајинским руководством, ЦК КПЈ и Врховни штаб су морали организовати примање извештаја и упућивање директива за рад. Са руководством у Хрватској, Словенији, Македонији, Србији и Војводини морали су одржавати везе путем заобилазних канала.

Предвиђајући опасност да привремено могу бити одсечени или да руковођење ослободилачком борбом може бити отежано, а ради усмеравања развоја НОП-а, у Загреб су упућивани чланови најужег руководства Едвард Кардељ и Иво Лола Рибар, са задатком да формирају организациони секретаријат за неослобођене крајеве. Кардељ и Рибар су убрзо успоставили везу са Главним штабом и Централним комитетом КП Хрватске, као и Словеније, и са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, а преко њега и са Македонијом. У међувремену, у марту 1942. Лола Рибар долази у Фочу и упознаје руководство НОП-а са приликама у појединим областима. Он учествује на седницама руководства, у заузимању ставова и у доношењу одлука ЦК КПЈ и Врховног штаба, како би их што потпуније схватио и преносио на национална руководства. То је био један од начина да се обезбеди успешан развој НОП-а у свим крајевима и да се што мање осети удаљеност руководства НОП-а од било којег региона земље.

РАД ЦК КПЈ И ВРХОВНОГ ШТАВА НА РАЗВОЈУ НОП-А У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

У првој половини 1942. године Врховни штаб и ЦК КПЈ, који су преко 100 дана боравили у Фочи, предузели су низ радикалних војних, политичких и организационих мера на плану даљег развоја НОП-а и учвршћивања позиција НОП-а. Иако је војно-политичко руководство, под притиском непријатеља у Србији, а потом у источној Босни, дошло на територију где су створени основни услови за рад, оно се сукобило са ккупним проблемима које је требало хитно решавати. Развој НОБ у појединим крајевима земље још није био достигао очекиване мере и требало је тај процес убрзати и запаљену бакљу осло-

бодилачког рата и револуције преносити у све крајеве земље. Губитак слободне територије у Србији и активирање четника у борби против НОП-а, уз сву антикомунистичку пропаганду и терор над становништвом, допринели су осипању и колебању једног дела устаничких маса у западној Србији, Босни, Санцаку, Црној Гори и Херцеговини.

Офанзиве окупатора подстакле су контрареволуцију и изазвале колебање маса. У условима неизвесности у погледу исхода догађаја на главним светским ратиштима, неизвесности у погледу трајања рата и свих пропратних тешкоћа које су масе преживљавале, за један део становништва била је примамљива четничка пропаганда, особито у крајевима где је долазило до слабости субјективне природе и до скретања од основне линије КПЈ у НО борби. Зато се пред руководство НОП-а и све партијске организације постављало као приоритетно питање: изграђивање јасних политичких ставова у борби против свих субјективних слабости, да би се масе задржале на платформи и програму ослободилачке борбе.

Други велики проблем на сиромашном простору који је чинила слободна територија састојао се у врло тешком материјалном положају у који је НОП запао. Снабдевање оружјем и муницијом јако је отежано, особито после губитка фабрике оружја у Ужицу. Одбрамбене и фронталне борбе око појединих већих градова, а особито тамо где је непријатељ концентрисао своје гарнизоне, такав су вид борбених дејстава код којих се обично нема шта запленили (оружје, муниција, санитетски материјал или храна). А у партизанском ослободилачком рату заплена је била основни вид сабдевања. Непријатељ је под притиском партизанских одреда напустио мање гарнизоне и снаге повукао у веће гарнизоне, а нападе је најчешће педузимао дању и фронтално, избегавајући дубље испаде у унутрашњост ослобођене територије. Он је често изводио и демонстративне нападе, да би присилио устанике да троше муницију. Због тога су штабови често истицали као најчешћи разлог за неуспехе у појединим акцијама управо недостатак муниције. Осим тога, не само партизанима него и народу претила је глад. Читаве јединице и становништво остајали су без хране, или су трошили минималне количине сировог меса. Са појединих терена, као што су Пивска планина, Маглић, Зеленгора, Дурмитор, није се могло више ништа набавити, а јединице су тако рећи стално изводиле акције.

Питање збрињавања рањеника, којих је сваким даном било све више, постало је такође сложено. Број рањених се повећавао, а средства су била исцрпљена тако да су трошене и последње резерве. Минималне количине лекова добијане су једино илегалним каналима из Боке, Никшића и Сарајева. Зимски услови на планинском, ретко насељеном и сиромашном зем-

љишту били су једва сношљиви за борце, а поготово за рањенике и болеснике.

Процес ширења и учвршћивање слободне територије текао је у сразмери са јачањем оружаних снага. При томе је важну улогу имао политички утицај КПЈ на народне масе и сабијање непријатеља у неколико већих гарнизона. Спречавање пљачке и терора окупатора над народом, поједине револуционарне и демократске мере, као и ликвидација старих органа власти и успостављање НОО као нових органа ослободилачког покрета и борба против окупатора — доприносили су приливу добровољаца у партизанске јединице. Партизански одреди су са главним снагама били обично на периферији слободне територије и обезбеђивали су становништво од непријатељских изненадних напада, што је допринело стабилизацији, општој сигурности и сређивању прилика на слободној територији. Најчешће су водили оштру борбу око блокираних непријатељских гарнизона, као што су Пљевља, Никшић, Невесиње, Колашин итд.⁶ Тако ангажоване снаге у граничном појасу слободне територије на многим правцима образовале су неку врсту фронтова. Одатле су повремено вршиле мање или веће испаде на територију коју је држао непријатељ, а особито четници.

Овакав начин дејстава одговарао је психологији партизанских бораца који су бранили свој крај, пошто су увек били упознати са стањем у своме селу, у породици и сл. Кад су у првим акцијама одбачени непријатељски напади, народ се осећао спокојан и под нормалним условима је обављао пољопривредне и кућне послове. Али ово је, с друге стране, умртвљивало, пасивизирало и све више везивало партизанске одреде за одређену територију. Борци су често одлазили до својих кућа, решавали породична питања, набављали одећу, обућу, па и храну, дакле, сувише су се везали за своју средину. Такав облик дејстава већ је био превазиђен дотадашњом ратном праксом и потребама даљег развоја НОБ-а.

Искуства стечена у току непријатељских офанзива у западној Србији и источној Босни, као и у Црној Гори у јулском устанку, указивала су да је концепција везивања партизанских снага само за једну територију превазиђена. Због тога је стварање сталних, чврстих, војнички добро организованих и дисциплинованих војних јединица, спремних за дејства у било ком крају земље, постало приоритетан задатак који се пред руководство НОП-а у овој фази рата императивно поставио. То је већ била потврдила и пракса, кроз дејства Прве пролетерске бригаде. Зато је пред Врховни штаб стајао задатак да настави

⁶ Типичан пример држања фронта била је Сињајевина, где је спречаван продор четника од Мојковца и Колашина према Жабљаку, затим око блокираног Никшића и Билеће, на планинском масиву око Боке которске итд. Поједине мање групе вршиле су нападе у непријатељевој позадини, изводиле диверзије, препаде и слично, што је давало резултата.

започети процес стварања квалитативно нових јединица — бригада, које ће бити способне за преношење тежишта дејстава, већ према указаној потреби, способне за извођење маневра, за предузимање ширих офанзивних дејстава и супротстављање офанзивама непријатеља.

У вези са објективном ситуацијом руководство НОП-а је предузело низ политичких мера на плану јачања покрета и окупљања маса око политичке платформе КПЈ.

Одбацивање схватања о брзом завршетку рата природно је наметнуло потребу за што већим активирањем народних маса и свих материјалних потенцијала, како би се борба могла водити у условима дуготрајног и исцрпљујућег рата. Зато је требало мобилисати све родољубиве снаге, окупити их у један општенародни фронт и отклонити слабости које су могле користити контрареволуцији и њеној пропаганди против НОП-а. Зато су предузете мере да се сузбије схватање о нужности класне диференцијације и спречи свако искривљавање политичке линије Партије и да се елиминише све оно што је сужавало платформу народноослободилачког покрета. На основу спровођења одлука седнице ЦК КПЈ од 4. априла 1942, о којој закључујемо на основу писама Ива Лоле Рибара Едварду Кардељу и Благоју Нешковићу, може се рећи да је наступио период борбе за придобијање широких народних маса путем политичког деловања и правилних политичких поступака према народу.

На критике Коминтерне о сужавању линије НОП-а Тито је у телеграму од 8. априла 1942. изјавио да је „борба против окупатора и њихових агената, борба за ослобођење народа Југославије, за јединство и братство, свих народа Југославије“.⁷

Стварање јединственог народноослободилачког фронта у који би се окупљале широке народне масе у платформи борбе против окупатора био је најсигурнији пут и за разбијање четничке пропаганде. Зато је у овом периоду кроз окупљање народних маса у народноослободилачки фронт најснажније изражен курс на проширивање и јачање политичког јединства народа око револуционарне политичке платформе КПЈ што је било од далекосежног значаја. Даље стварање и проширивање масовне политичке базе НОП-а могло је у новим условима да се оствари путем непосредног ангажовања најширих слојева народа у оружаном борби.

Тито је у „Пролетеру“ јасно истакао да је борба против окупатора и његових слугу основни циљ НОП-а, што је одговарало проширивању и јачању платформе о којој је реч. „Стварање јединственог народноослободилачког фронта у свим областима Југославије — то је основна задаћа свих комуниста“, подвлачи Тито у поменутом чланку.⁸

⁷ Архив радничког покрета (АРП), Бгд, бр. 15602/85.

⁸ *Зборник*, том II, књ. 3, стр. 217, 251.

Питање стварања јединственог фронта који ће окупити најшире масе и борба за доследно спровођење генералне платформе КПЈ у НОР-у ЦК КПЈ истиче као приоритетни и стратешки задатак у свим директивним писмима. То се нарочито запажа у прогласу поводом 27. марта и 6. априла 1942, у „Пролетеру“ и у писмима која чланови Политбироа Кардељ и Лола упућују националним руководством, чији представници нису били на седници ЦК КПЈ у Фочи.

Окупатори су желели да сукобу између четника и партизана дају пре свега класно обележје и да га претворе у грађански рат, у чему су у овом периоду у појединим областима донекле и успевали. Зато је руководство НОП-а улагало напоре да народне масе схвате да се од стране НОП-а не поставља питање избегличке владе, нити будућег уређења, него питање борбе против окупатора без алтернативе; то је била основна распознаница где се ко налази, ко је за а ко против окупатора. Такав став Централног комитета најпотпуније је изразио Тито у чланку *Комунистичка партија и ко су савезници окупатора*, објављеном у „Пролетеру“ од априла 1942. Он је ту указао да су Енглеска и Америка савезници Совјетског Савеза у борби против фашистичких сила, без обзира на различита друштвена уређења и неке реакционарне кругове у тим земљама, као и да антифашистички савез „представља један снажан непробојан блок који ће уништити Хитлера и његове осовинске трабанте”.⁹

У писму Централном комитету КП Хрватске од 8. априла 1942. ЦК КПЈ је нагласио да се мора истицати савез Совјетског Савеза, Енглеске и Америке, као и то да се контрареволуционарне снаге морају тући и „као слуге окупатора и народни непријатељи“, без обзира на помоћ и подршку коју четници добијају од Енглеске.¹⁰

Све ове мере су утирале пут увлачењу у НОП свих напредних елемената, без обзира на њихово социјално и национално порекло или верско убеђење. Афирмација борбе против окупатора најадекватније је изражавала политичка, национална и економска стремљења народа.

Поред мера предузетих на стварању народноослободилачког фронта, упорно се радило и на стварању упоришта НОП-а у оним срединама у којима до тада нису била довољно развијена. Ток устанка је истакао огромни значај учешћа младе генерације у народноослободилачкој борби. Омладина је чинила највећи део бораца у партизанским јединицама и у дотадашњој борби показала највећи степен одлучности и спремности да истраје у свим напорима и тешкоћама које је борба наметала. На ослобођеној територији она је представљала најснажније

⁹ „Пролетер“ бр. 14—15, март—април 1942.

¹⁰ Исто. — У „Пролетеру“ се указује на потребу стварања „чврстог савеза са средњим сељаком а не као што је то било раније“.

упориште и ослонац у спровођењу свих мера НОП-а, а на не-ослобођеним територијама као и у партизанским јединицама најСорбенији део народа, решен и на најтежа искушења.¹¹

ЦК КПЈ је предузео мере за стварање антифашистичких омладинских организација по селима и градовима, кроз које ће се развијати и усмеравати свестрана активност омладине по свим питањима од значаја за успешан развој НОП-а. Тиме је отпочео процес стварања Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, који ће у току НОР-а израсти у монолитну, масовну, најборбенију антифашистичку организацију НОП-а. Оријентација на стварање омладинског савеза и његово усмеравање на развијање ослободилачке борбе имало је стратегијски значај. Омладина је постала стожер и сигуран ослонац размаха ослободилачког рата и револуције у целини, она је дала 3/4 бораца и преко 53% руководећих кадрова за НОВЈ.

У исто време се приступило и стварању антифашистичких организација жена на ослобођеној територији 1942. године. Дотадашњи развој устанка и његова широка политичка платформа дали су снажан импулс буђењу свести свих народних маса, укључујући и жене, до тада политички бесправне, које су у устанку показале и решеност и спремност да се заједно са мушкарцима боре против окупатора и да се у револуцију укључе као равноправан фактор. Отпочео је процес рушења велике друштвене и политичке заосталости жена у Југославији, процес који се могао само борбом реализовати. Жене су показале да, поред учешћа у борби, могу успешно обављати многе значајне послове за потребе ослободилачког рата: доношење и спремање хране јединицама, израда и оправка одеће и обуће, збрињавање рањеника и избеглог становништва, учешћа у раду органа народне власти и др. Тако су женске организације постале значајан ослонац НОО, а и непосредно су учествовале у њиховом раду, што је позитивно утицало на јачање позиција НОП-а и развијање политичке свести народних маса.

Формирањем масовне политичке организације жена, како на ослобођеним тако и на неослобођеним територијама, у градовима и селима, створене су могућности за још масовније и организованије усмеравање напора маса на решавање свакодневних конкретних питања од интереса за НОБ. Према томе, стварање масовних политичких организација жена било је од круп-

¹¹ У инструкцији ЦК СКОЈ-а у вези са стварањем УСАОЈ-а и радом СКОЈ-а у војсци пише:

„Народноослободилачки омладински савез има и конкретне задатке. Као најглавнији задатак Савеза јесте мобилизација омладине за оружану борбу против окупатора. Даље, мобилисати сву омладину у позадини која није кадра са пушком у руци да се бори и да се стави у службу фронта... То је један од задатака нашег Савеза... Исто тако у савезима треба оживети политичко-васпитни и културни рад..." (Зборник НОР, том II, књ. 3, стр. 55).

ног значаја за јачање народноослободилачког фронта и покрета у целини.

Конкретним мерама руководства НОП-а на окупљању маса у НОБ, кроз масовне политичке организације, учињен је снажан заокрет у политичком раду. У условима оштре диференцијације маса за платформу борбе против окупатора и за ону другу — „чекати, још није време“, овакво политичко организовање дало је позитивне резултате. То је био најбољи пут да масе сагледају моралну декаденцију грађанских партија. Зато ЦК КПЈ и Врховни штаб истичу потребу све масовније политичке активности у циљу објашњавања улоге контрареволуционарних политичких струја које су се супротстављале оружаном борби против окупатора.¹²

У контексту спровођења ових мера на плану окупљања маса око платформе НОП-а и сталне борбе за придобијање сваког човека стоји и одлука Врховног штаба о стварању одреда Добровољачке војске у источној Босни у саставу оружаних снага ослободилачког покрета.¹³ Таква мера је одговарала конкретној ситуацији у источној Босни, где је под утицајем I и II непријатељске офанзиве настало озбиљно колебање у редовима устаничких маса. Окупатор је вршио масован терор, а четници су позивали сељаке да му не дају отпор, да се врате својим кућама, да сачувају свој дом, своју главу и породицу. Зато је било веома важно политички недовољно свесне и заостале масе, које још увек нису биле спремне да се сврстају у партизанске јединице, везати за НОП, док се и саме увере у издајничку работу четника. Формирањем месних добровољачких јединица требало је масе везати за НОП и политичким радом их припремити за улазак у партизанске одреде и НОБ.

Значајну улогу у ширењу утицаја НОП-а и развоју устанка имале су оружане снаге које су и политички деловале међу масама и својим примером показивале да представљају нову народну војску. Зато Врховни штаб указује штабовима пратизанских јединица да борбене акције развијају и у оним областима где још није дошло до устанка и да борбом и политичким радом покрећу народне масе у борбу. Од стратегијског значаја за развој НОП-а биле су и мере руководства НОП-а донете у Фочи фебруара 1942. на плану развоја НОО као истинских органа народне власти и окоснице новог државног уређења — по-

¹² *Зборник НОР*, II, 2, док. 201, Писмо ЦК КПЈ и Врховног штаба Е. Кардељу и И. Лоли Рибару од 23. фебруара 1942. год.

¹³ Наредба Врховног штаба о стварању добровољачких одреда и адекватно томе, промјени назива Врховног штаба НОПОЈ у Врховни штаб народноослободилачке партизанске и добровољачке војске, објављена је у Билтену Врховног штаба бр. 12—13 од јануара 1942. (*Зборник НОР*, II, 1, стр. 115). У добровољачким одредима борци нису носили петокраку звезду, нити су имали политичке комесаре.

знате као Фочански прописи.¹⁴ Искуства су показала да су НОО одиграли ванредно значајну улогу, и зато су предузете мере да се њихове функције још више учврсте и ојачају.

Фочански прописи представљају значајне документе револуционарног и уставног карактера о изграђивању система нове државе. Тим документима означена је одлучна оријентација руководства НОП-а на реализацију друштвено-политичких циљева народноослободилачке борбе, који су прокламовани и у првим документима КПЈ још у периоду устанка. То је био период отвореног и практичног раскида са носиоцима старог поретка, огрезлим у издају путем отворене сарадње са окупатором.

МЕРЕ РУКОВОДСТВА НОП-А ЗА ИЗГРАДЊУ ОРУЖАНИХ СНАГА

Један од битних чинилаца успешног развоја ослободилачког рата и револуције било је стварање одговарајућих оружаних снага. Док су у периоду оружаног устанка партизански одреди били најподеснија форма за мобилизацију и покретање маса у ослободилачку борбу, они нису могли одговорити свим задацима у каснијим етапама рата. За постизање крајњих циљева рата требало је формирати и развијати јединствене оружане снаге, али разноврсне по форми, организацији и намени — за извршавање исто тако разноврсних задатака. Такав курс као идеја зацртан је још почетком устанка у познатом Титовом чланку о задацима народноослободилачких партизанских одреда од 10. августа 1941.¹⁵ Ова је линија даље разрађена на саветовању у Столицама. Формирање Прве пролетерске бригаде је само наставак процеса изграђивања оружаних снага револуције, који је и даље требало наставити.

Ситуација изазвана непријатељским офанзивама наметала је неминовне промене у изграђивању и развоју оружаних снага и начину извођења борбених дејстава. Непријатељским офанзивама није се могло супротставити одбраном, већ маневром и противофанзивним дејствима у разним правцима. Партизански одреди нису били ни организационо ни политички у могућности да извршавају овакве задатке. Пракса је потврдила да герилске

¹⁴ У Фочанским прописима од фебруара 1942. год. регулисане су многе функције НОО: надлежности у привредним питањима, а посебно у снабдевању војске, збрињавању рањеника и избеглица, помоћи незбринутим становништву, регулисању реда и безбедности у позадини, одговорности пред грађанима-бирачима итд. Управо су зато НОО, иако су још називани привремени органи власти, представљали најснажнију манифестацију јединства широких слојева народа (*Зборник НОР*, II, 2, док. 198).

¹⁵ *Зборник*, II, 1, стр. 12.

У тач. 16. овог документа пише: „У случају повољнијих стратегијских и других околности, ради извођења крупних операција, ствараће се, према потреби, од више партизанских одреда крупне војне јединице“.

акције могу имати само ограничени циљ и да се њима не могу решавати крупна питања рата. Зато је било нужно стварање квалитетно нових оружаних снага које су у стању изменити физиономију борбених дејстава и оперативних поступака. Такви захтеви нису негирали улогу и значај партизанских одреда, и зато ће они за извршавање бројних борбених задатака локалног значаја остати током читавог рата као саставни део оружних снага. Адекватан облик војне организације која је могла да за време непријатељских офанзива сачува иницијативу и офанзивни дух и да парира непријатељу, нађен је у бригадама. Прве акције Прве пролетерске бригаде у источној Босни потврдиле су исправност овакве оријентације. Оне су посведочиле предност овакве организације и оружашких снага и њихових борбених дејстава. Зато је руководство НОП-а одлучило да настави започети курс стварања јаким снага оперативне војске.

У вези с тим Врховни штаб је у фебруару 1942. у Фочи донео и Статут пролетерских и ударних бригада, који је постао основно упутство за формирање бригада на тлу целе Југославије као одабраних борбених јединица НОВЈ.¹⁶ У овом документу су јасно дефинисани принципи организационог устројства, улога и задаци бригада, и истакнуто је да оне „окупљају око себе све родољубиве напредне слојеве народа и на тај начин чине језгро будуће армије“. Даље се указује да су бригаде „јемство за успешну борбу против окупатора“ и да су то покретне јединице, које морају увек бити спремне да дејствују где год је то потребно. Тако су бригаде постале основне јединице НОВЈ, а суштинска разлика између њих и партизанских одреда испољавала се у различитој примени стратегијских и тактичко-оперативних начела ратовања. Статутом је сасвим прецизно одређена формација бригада са командом, батаљонима, четама и водовима, са органима за снабдевање и збрињавање, што им је и омогућавало примену начела партизанске тактике. Бригаде су биле способне да изводе борбена дејства оперативног, па и оперативно-стратегијског значаја, у чему се и огледао њихов нови квалитет у односу на партизанске одреде. То је била реализација курса руководства НОП-а на стварање оружаних снага које су способне да решавају крупна питања вођења рата. Врховни командант је захтевао да се и партизански одреди формирају на принципима који су постављени у Статуту бригада.

Од партизанских одреда који су се у току зиме морали повући из Србије 1. марта 1942. године Врховни командант је формирао Другу пролетерску НОУ бригаду. Ова бригада је одмах, заједно са Првом пролетерском, развила дејства и успешно маневрисала од Романије на слободној територији до Ксладина

¹⁶ Статут пролетерских и ударних бригада објављен је у Билтену Врховног штаба НОП и ДВЈ, бр. 14—15, фебруар—март 1942 (*Зборник НОР*, II, 1, стр. 134—137).

и Херцеговине. У периоду април — јуни 1942, у току пролећне непријатељске офанзиве, Врховни штаб врши припреме за формирање нових бригада у Црној Гори и Санцаку. У току јуна формирана је Трећа санџачка, а затим Четврта и Пета пролетерска црногорска бригада. Тиме је Врховни штаб на слободној територији, која се постепено сужавала углавном на дурмиторски срез, створио врло квалитетну и снажну групацију од пет бригада, што је у оним условима највише било могуће.¹⁷ 21. маја 1942. формирана је и Прва крајишка бригада у Босанској крајини.

Да би се бригаде и, особито, партизански одреди учинили што мање везаним за слободну територију и да би се повећала њихова маневарска способност, Врховни командант је нешто касније издао Упутство о стварању и задацима војнопозадинских органа (команди места и команди подручја).¹⁸ Ове су команде добиле задатак да са својим органима, партизанским стражама, обезбеђују слободну територију и ред и мир на њој, да врше мобилизацију нових бораца, да заједно са НОО решавају питања привредног, просветног и другог значаја. Тиме су партизански одреди ослобођени основних војнопозадинских, мобилизацијских и обезбеђујућих функција, што је утицало на њихову мобилност и оперативну способност, тако да су могли извршавати борбене задатке и ван своје територије, слично бригадама. То је био прелазни период, период припремања и прерастања партизанских одреда у бригаде.

У условима повећавања броја партизанских одреда, ударних батаљона, бригада и војнопозадинских команди на једној територији, искуство је показало да је потребно створити и одговарајуће крупније штабове за непосредно усмеравање живота и дејстава, јер то главни штабови сами нису могли остварити. Зато је Врховни командант предузео значајне мере и по питању успешнијег командовања, и наредио да се формирају штабови оперативних зона, или оперативни штабови, и штабови група одреда.¹⁹ Тиме је командовање учињено ефикаснијим, а здруживање више одреда при извршавању борбених задатака представљало је значајан корак на линији јачања и развијања оружаних снага.

Формирање штабова оперативних зона и оперативних штабова дало је значајне резултате, који су се манифестовали заједничким напорима више партизанских одреда у циљу решавања основних оперативних задатака на ширем подручју.

¹⁷ Трећа санџачка пролетерска НОУ бригада формирана је 5. јуна у Шћепан-Пољу, Четврта и Пета црногорска пролетерска на Маглићу и у долини Сутјеске, у времену од 12. до 17. јуна, како су пристизали поједини реорганизовани батаљони из партизанских одреда и улазили у њихов састав.

¹⁹ *Зборник НОР*, II, 3. стр. 479—488.

¹⁰ Исто, стр. 18, 20, 35. и 38.

То је омогућило планирање бојева, груписање снага, изражавање тежишта и одабирање најважнијих задатака. Истовремено је то био облик превазилажења првобитних ситних партизанских акција и услов за планирање већих.

Врховни командант Тито издао је свим штабовима директиве да у оквиру партизанских одреда формирају ударне чете и батаљоне, који не би били везани за територију одреда.²⁰ Они су имали да дејствују по задацима виших штабова, на извршавању значајнијих задатака. Тако су најчешће у оквиру батаљона од пробраних бораца формиране чете, а оне су улазиле у састав ударног батаљона у оквиру одреда. Прво је формиран по један ударни батаљон у одреду, а затим се приступило и стварању више таквих батаљона, тако да их је у току априла и маја у Црној Гори био знатан број. Те јединице су биле од најбољег и провереног људства, спремне да се боре на свакој територији и против сваког непријатеља, а посебно против домаћих издајника. Те су јединице представљале ударна језгра одреда, на чијем су се примеру васпитавали и остали борци. Овакви су батаљони често непосредно и без преформирања улазили у састав црногорских пролетерских бригада.

Мерама предузетим у првој половини 1942. нађен је одговор на многа крупна питања од стратегијског значаја, што је дошло до изражаја у току офанзиве непријатеља на слободну територију од априла до јуна 1942. Оружане снаге су се постепеним губљењем територије на простору Дурмиторске партизанске републике, која је дуго и упорно брањена, војнички консолидовале и припремиле за предузимање велике офанзиве у Босанску крајину, покрета од стратешког значаја, који је донио праву прекретницу на нашем ратном простору.

ПОСЛЕДЊА ОДБРАНА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

После дужих преговарања јизмеђу фашистичких окупационих земаља Немачке и Италије и представника квислиншке тзв. НДХ, припремљена је офанзива на слободну територију са центром у Фочи.²¹ За ову офанзиву, коју је непријатељ изводио у три етапе, укупно је ангажовано: делимично или у целини једну немачку и 12 италијанских дивизија, врло јаке усташке снаге (10—12 батаљона), и црногорске, санџачке и херцеговачке четнике (преко 20.000).²² Укупне снаге непријатеља у читавој офанзиви износиле су до 200.000 војника, што је представљало

²⁰ Исто, стр. 11.

²¹ Архив ВИИ, к. 70, рег. бр. 3/1.

²² Преглед непријатељских јединица у Југославији (Војноисторијски гласник, 3 и 4/1952).

једну од највећих концентрација непријатеља у његовим офанзивама.

У првој и другој фази офанзиве непријатељ је успео да овлада слободним територијама северно од Фоче и делом у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку. Врховни штаб је прешао на Пивску Планину, а слободна територија се све више сужавала на простор дурмиторског среза, који је упорно брањен као ослонац за прелазак у противофанзиву у Босанску крајину. Више је било нереално очекивати продор у Србију, па је тежња Врховног команданта да у том правцу усмери снаге привремено одложена.

Средином маја 1942. Италијани су уз пуно ангажовање четника предузели одлучујућу офанзиву са линије Пљевља — Мојковац — Колашин, Никшићка Жупа — Гацко, у намери да концентричним дејствима овладају тромеђом између Босне, Херцеговине и Црне Горе и Пивском Планином са Дурмитором, где су се налазили Врховни штаб и ЦК КПЈ и где су се постепено прикупљали партизански одреди и Прва и Друга пролетерска бригада. Тако су се у другој половини маја развиле тешке фронталне борбе, а нарочито на правцима који преко Сињајевине од Никшића и од Пљеваља изводе на дурмиторско подручје. Тежак материјални положај и велика исцрпљеност јединица негативно су утицали на морал јединица, које су показивале знаке крајње исцрпљености у вишемесечним фронталним борбама на пуетом планинском земљишту. Зато је Врховни командант 21. маја издао наређење да се са колашинског фронта јединице повлаче преко Дурмитора, да се одлепе од непријатеља, среде и предахну, а да се само мањим засадама затварају најважнији правци и осматрају покрети четника и Италијана.

У овако неповољној ситуацији, када је доскора велика слободна територија сужена на простор дурмиторског среза, који је сада постао бастион за прикупљање, сређивање и реорганизацију свих ових оружаних снага, Врховни командант је одлучио да се напусти ова територија и да се из овог типичног окружења преузме иницијатива и да се противофанзивом осујете намере непријатеља, што је био једини излаз.²³

Борбе у последњој фази непријатељске офанзиве у другој половини маја и у јуну имале су за циљ да се добије у времену, да се изврши реорганизација црногорских партизанских снага, а потом да се пређе у противофанзиву — сходно одлуци Врховног команданта. После осам месеци живота и рада, доведена је у питање и последња слободна територија у централним облас-

²³ Врховни командант Тито још 2. маја 1942. у директиви Оперативног штабу за Херцеговину пише:

„... морамо прећи у контраофанзиву да бисмо помрсили непријатељу планове и онемогућили концентрацију на једном мјесту“ (*Зборник*, II, 4, стр. 26).

тима Југославије — дурмиторски срез — коју у оваквој ситуацији није било целисходно даље бранити. Доведени су у питање и сви они значајни резултати који су остварени за осам месеци живота Дурмиторске партизанске републике, као: потпуно организована и уходана народна власт са око 100 сеоских, више општинских и среских НОО, развијен рад омладинске организације и организације жена, економије и фарме, потпуна рационализација трошења свих средстава и др.

Слабљење одбране на појединим правцима и повлачење главнине партизанских јединица са фронтова крајем маја и почетком јуна четници нису схватили као маневар, него као њихово потпуно растројство. Међутим, управо у том тренутку, у рејону Маглића, Волујака и Зеленгоре груписано је пет партизанских бригада, које су по свом саставу представљале велику снагу и кадровско језгро будуће армије. Прелазак у офанзиву према босанској крајини био је онај стратегијски потез који је непријатеља потпуно изненадио и који је отворио процес стварања још већих слободних територија, још већих војних и политичких успеха.

Дурмиторска партизанска република одиграла је, дакле, улогу од стратешког значаја и омогућила да на њеном простору руководство НОП-а Југославије оствари успешно руковођење народноослободилачком борбом, предузме низ мера на политичком, војном и међународном плану, што се позитивно рефлектовало већ у другој половини 1942. Започети процеси стварања народноослободилачке војске, народне власти на највишем нивоу, политичких организација и борбе за међународно признање НОП-а — дошли су до пуне реализације на новој слободној територији, у западним областима Југославије.

ОБРАД БЈЕЛИЦА

ПРОЉЕЋНА (ТРЕЋА) НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА 1942.
ГОДИНЕ НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ, САНЦА-
КА, ИСТОЧНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ, СА ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА ТОК ДЕЈСТВА НА ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ
ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Под прољећном (трећом) непријатељском офанзивом подразумева се низ офанзивних операција које су окупаторско-квислиншке снаге предузеле у прољеће 1942. год. против главних жаришта устанка у већем дијелу Југославије.

У том погледу она представља низ офанзивних подухвата бројних непријатељских снага. Просторно и временски ова офанзива није обједињена, већ се преноси из источне Босне у Црну Гору, Санцак и Херцеговину (средина априла, мај, јун), узима јак замах на Козари (јун—јул) и завршава се у Словенији (јун—октобар). Поред ових главних „жаришта“, офанзива је захватила и поједине крајеве у Хрватској (Далмација, Лика, Кордун, Славонија) и у Срему (Фрушка гора). Ова се офанзива карактерише, с једне стране, огромним напорима бројних окупаторских и квислиншких снага да униште жаринпа устанка и партизанске главне снаге, а, с друге стране — крајњим напрезањима и еластичном и маневарском одбраном по унутрашњим правцима партизанских снага и предузимањем противофанзивних дејстава у жељеним правцима, а самим тим и потпуним неуспјехом непријатеља да заустави побједоносни ток НОР-а и еоцијалистичке револуције у Југославији.

Управо неуспјеси у остварењу постављених циљева за уништење партизанских снага у Србији у јесен 1941. године, у источној Босни у јануару и фебруару 1942. године, уз истовремено снажан развој НОБ-е, стварање нових и проширење постојећих слободних територија у источној Босни, Црној Гори, Босанској крајини и у разним областима Хрватске, чиме је била озбиљно угрожена стабилност окупаторских позиција на Балкану, доводећи у питање обезбјеђење виталних комуникацијских праваца, присилили су њемачку и италијанску Врховну коман-

ду да предузму нове, шире, свеобухватније и — први пут — плански координиране заједничке операције, да униште (прије прољећа) јединице НОП и ДВЈ на простору наведених слободних територија.

Зато је ова офанзива представљала заједнички напор удружених окупаторских и квислиншких снага свих боја са циљем уништења партизанских снага и онемогућавања ослободилачке борбе наших народа.

Од свих операција које су извођене према договору врховних команди фашистичких сила од априла до октобра 1942. године, највеће снаге непријатеља ангажоване су на слободну територију источне Босне, Санџака, Црне Горе и Херцеговине, чији је центар био у Фочи. Познато је да је тамо гдје се налазио Врховни штаб било тежиште ослободилачке борбе, па су окупатори тамо и усмјеравали тежиште дејстава у свим својим офанзивама, па и у овој.

На територији Црне Горе, посебно никшићког и шавничког среза, прољећна непријатељска офанзива била је само наставак тешких борби које су већ дуже вођене на овом подручју.

Довлачењем нових италијанских дивизија и јачањем четничко-зеленашког покрета створене су бројне непријатељске формације, које су ангажоване у офанзиви, чврсто ријешене да се дефинитивно обрачунају са НОП-ом. Због тога је на овом подручју преко мјесец и по дана пламтјела жестока борба, у којој је непријатељ са кружне основице у више праваца надирao ка центру Дурмиторске републике.

Операције у току прољећне офанзиве са стране НОВ представљале су у ствари преломни период ослободилачког рата, јер је народноослободилачка борба у насталим тешкоћама императивно тражила да изађе из дотадашњих оквира, и излаз нашла у стварању и бржем развоју јединица оперативног типа, партизанских бригада, способних и подесних за вођење квалитетно новог, покретног и комбинованог облика партизанског рата, невезаног за одређене територије.

У прољеће и средином 1942. године ситуација на свјетским фронтovima је била неповољна. Осовинске снаге (укупно 109 дивизија — 72 њемачке, 11 италијанских, 10 мађарских и 16 румунских) предузеле су крајем јуна велику офанзиву на Источном фронту према Волги и Кавказу. У Африци су њемачке и италијанске снаге избиле до Ел Аламејна, надамак Суеца. Њемачка авијација имала је превласт у ваздуху, док су њемачке подморнице потапале савезничке бродове на Атлантику. На Далеком истоку Јапан је освајао све нова и нова подручја. Црвена армија се налазила пред великим искушењем, јер је требало учинити изузетна напрезања да се успори, а потом сломи велика офанзива фашистичких армија.

Резултати дотадашњих операција и развој догађаја недвосмислено су указивали да ће рат бити дуготрајан и исцрпљујући. Упркос пораза стратегије муњевитог рата на главном — источном ратишту крајем 1941. године, силе Осовине још су располагале надмоћним снагама и средствима, што им је омогућавало да и даље држе стратегијску иницијативу и предузму поменућу офанзиву.

Окупаторске и квислиншке снаге у јужном дијелу источне Босне, као и Херцеговине, Црној Гори и Санџаку, биле су веома бројне; само италијанских војника било је око 160.000 (од тога 6 дивизија само у Црној Гори).¹ На полазним рејонима за операцију, на линији Сарајево — Хан Пијесак — Дрињача и на десној обали Дрине, биле су концентрисане њемачка 718. дивизија и 737. пук 717. дивизије, као и 8 до 10 усташко-домобранских батаљона. На територији Херцеговине, укључујући јадранску обалу од Метковића до Боке Которске, било је распоређено шест дивизија италијанског 6. корпуса. Оне су настојале да обезбиједе комуникације, које су угрожавали херцеговачки партизани. Биле су у порасту и доста знатне снаге херцеговачких четника. У Црној Гори и Санџаку налазило се шест италијанских дивизија („Тигре сЦ Моп1;еџго“). Главнине ових дивизија биле су пред офанзиву дислоциране по гарнизонима у градовима, а дијелом и непосредно на положајима према партизанима. Заједно с италијанским снагама налазиле су се и бројне снаге црногорских четника.

Нигдје у Југославији у том периоду није било више непријатељских снага на овако релативно малој просторији: 12 комплетних италијанских пјешадијских дивизија, једна комплетна њемачка дивизија и један њемачки пук, затим јединице јачине до двије домобранско-усташке дивизије и бројно јаке четничке снаге.

Дакле, преко 200.000 војника, потпуно обучених, наоружаних и опремљених, нашло се према релативно малобројним партизанским одредима и Првој и Другој пролетерској брига-

¹ Засићеност италијанских снага живом силом и наоружањем на наведеном подручју илуструју следећи примјери: само дивизија „Венеција“ располагала је са 11.700 пушака, 850 пиштоља, 280 пушкомизраља, 80 митраља, 151 минобацачем, 8 топова и 24 хаубице. Дивизија „Тауриненсе“ имала је око 15.000 војника и официра, дивизија „Каћатори деле Алпи“ око 12.000. У просјеку дивизије су бројале око 13.000 људи, што за десетак комплетних дивизија и двије које су имале у то вријеме на овој територији по један комплетан пук — чини 145.000 војника, чему треба додати најмање око 15.000 из осталих јединица непосредно потчињених команди 6. армијског корпуса и Команди црногорских трупа. Укупно око 160.000 војника (подаци о непријатељским снагама из рада: Егпез1; У1зһаир1, виши војни архивски савјетник Врховног заповједника оружаних снага за Исток: *Борба против устаничког покрета у југоисточном простору*, дневник извјештаја непријатељских јединица за април—мај и преглед оружаних снага окупатора у Југославији — рад Војноисторијског института, објављен у Војноисторијском гласнику, 3 и 4/1952.).

ди, наоружаним искључиво пушкама и пушкомитраљезима, са малим количинама муниције и крајње оскудним средствима за исхрану и лијечење рањеника.

Партизанске снаге су већ до почетка офанзиве, нарочито у Црној Гори и Санцаку, биле изнурене у вишемјесечним, често фронталним борбама против италијанских и бројних контрареволуционарних четничких снага.²

Исхрана је била једна од кључних тешкоћа са којима су се борили Главни штаб за Црну Гору и Боку и нижа руководства, а то је закупљивало бригу и Врховног штаба.

Тежину ове ситуације илуструјемо са пар примјера.

Предочавајући Врховном штабу колико је глад велики савезник квислинга, Иван Милутиновић је 7. марта 1942. године писао: „Једна од најглавнијих тешкоћа која данас њима иде на руку, јесте глад која данас влада црногорским селима и нама прави велике тешкоће не само ради раскринкавања те четничке банде, већ и ради мобилисања и ангажовања већих војних јединица на појединим секторима. Ови четнички издајници долазе у села, обећавају сељацима помоћ — а кад се упишу и приме оружје, они долазе са житом и дијеле га народу. Има случајева да у исто вријеме кад долазе да дијеле оружје, дијеле и жито“.³

Познато је да су посебно борци на Сињајевини били изложени крајњим физичким напорима, услед дубоког снијега и изузетно тешких услова смјештаја и исхране. „Људи су, заправо, у тим условима за двије до три недјеље формално физички били неспособни за веће напоре.“ Слична је ситуација била и код партизанских снага у Морачи. О томе је Бајо Секулић, делегат Главног штаба за Црну Гору, писао 7. марта Моши Пијаде: „Заиста су врло тешки услови под којима се води борба. Хљеба нема уопште да дајемо рањеницима, већ само месо, често пута без соли“, а у писму Врховном штабу од 9. марта Секулић истиче: „Глад увелико хара, и то је тежак проблем који се пред наш покрет поставља. У овом крају се једе млевена реса и шашина. У Прекобрђу се килограм шашине (оклаеине) плаћа 10 лира, а реса је екором потрошена и сада се трага за липовом кором. У таквој ситуацији, нормално, и наша војска мора да гладује“.⁴

Да се ситуација ни у наредном периоду није побољшавала, и поред бројних предузиманих мјера, говоре и сљедећи примјери: „Наш најтежи проблем“ — писао је делегат Врховног штаба у Црној Гори 30. априла 1942 — „јесте проблем исхране ... наше

² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* (у даљем: *Зборник*) III, 3, док. бр. 33, Извјештај Главног штаба за Црну Гору и Боку од 20. априла 1942. године.

³ *Зборник*, II, 3, стр. 36.

⁴ *Зборник*, III, 4, док. 69 и 70.

потребе су огромне. Ми смо створили једну велику војску, а у изгледу је стално повећање . .. Већина је јединица које не добијају хљеба. Бојимо се да не дође до најгорег: да не евакуишемо војску због тога што је не можемо прехранити“.⁵ И Врховни штаб и посебно Врховног команданта је веома бринула тешка економска ситуација у којој су се налазили црногорски народ и партизанске јединице.

Непријатељ је након окупације Црне Горе опљачкао све магацине с прехранбеним залихама, а у познатој јулској офанзиви 1941. године окупаторске снаге уништавале су љетину, вршиле нечувену пљачку и паљевине свуда гдје су стизале. Зато је Врховни штаб као могућност предвиђао упућивање јачих партизанских одреда у суседне области.

У писму Кардељу и Лоли Рибару од 16. фебруара 1942. године, гдје истиче да црногорске партизанске јединице у јачини од 4.000 бораца оперишу у Санцаку, источној Босни и Херцеговини, посебно наглашава да су за Црну Гору једине велике опасности глад и слаба могућност снабдијевања намирницама.

Тако је Врховни командант био стално заокупљен бригом око исхране, па с тим у вези пише Главном штабу за Црну Гору и Боку 8. маја 1942. године: „Не смијемо дозволити да на питању исхране распустимо формирану војску. Ми ћемо морати наћи неки излаз, макар и пребацивањем извјесног броја јединица на други терен“.⁶

„Војске има прилично, но питање исхране из дана у дан постаје за нас једно од централних питања ...“⁷

А у извештају Команде подручја Дурмиторског НОП одреда од 12. маја интендантури Главног штаба за Црну Гору и Боку каже се:

„Сам извјештај јасна је слика са колико малим количинама располажемо, узимајући у обзир огромне свакодневне издатке око издржавања цјелокупне војске која се налази на нашем подручју... Количина жита је тако минимална, да можемо издржати свега 4—5 дана. Исцрпили смо, тако рећи, све могућности да дођемо до жита, тим прије што је иначе овај крај увијек са тим оску, ; хјевао... На измаку смо и с резервама стоке за клање ..“⁸

„Дух и морал код јединица је скоро одличан, док физичко стање је једва добро услед напора и слабе исхране, тј. исхране која одговара садашњим тешким економским приликама у овом

⁵ *Зборник*, III, 3, док. 52, Извјештај делегата Врховног штаба при Главном штабу за Црну Гору и Боку од 30. априла 1942. године.

⁶ *Зборник*, III, 3, док. 66.

⁷ Исто, док. 86, Писмо Главног штаба за Црну Гору и Боку од 20. маја 1942.

⁸ Исто, док. 93.

крају“ — стоји у извјештају штаба ГХрвог батаљона Прве пролетерске бригаде од 12. маја 1942. године.⁹

Ситуација послје неуспјеха зимске (друге) непријатељске офанзиве постављала је пред окупаторске команданте да у прољеће предузму нову замашнију офанзиву на најважнијим жаришта устанка — источну Босну и Козару. Средином марта њихове су процјене биле да ће партизани пренијети своја дејства у централну Босну и угрозити рудне и индустријске центре, који су за њих били од посебне важности, као стратешко војно-привредно подручје.¹⁰

Баш зато су Њемци сматрали да је најважније уништити партизанске снаге у источној Босни и на Козари, док су Херцеговину, Црну Гору и Санџак препустили Италијанима, будући да је то иначе била њихова окупациона зона.

Да би постигао циљ, заповједник оружаних снага Југоистока захтијевао је од Врховне команде:

1) „Успостављање јединствене команде у Хрватској (мисли се на територију тзв. НДХ — примј. О. Б.) ради угушивања тамошњих немира“, јер се „само у јединственом и једновременом иступању свих њемачких, италијанских и хрватских снага под заједничком командом“ може постићи успјех.

2) „Никакво одвлачење њемачких снага из српског и хрватског простора, јер не би било иначе могуће никакво сузбијање устаника, нити чврсто држање позадине“.¹¹

Послје савјетовања, 23. фебруара у Београду са заповједником Србије генералом Бадером, и 27. и 28. фебруара у Загребу,¹² заповједник оружаних снага Југоистока генерал Кунце (Кпи1,2е) дошао је 1. марта у Опатију, гдје је одржано заједничко савјетовање представника њемачке и италијанске окупационе команде.¹³

“ Исто, док. 95.

¹⁰ Висхаупт, *Борба против устаничких покрета у југоисточном прос-
тору*, стр. 135—137.

¹¹ Заповједник оружаних снага Југоистока 1-а, 010/42 од 5. II 1942.
године (Висхаупт, 149).

¹² Конференцији у Загребу присуствовали су: заповједник оружаних снага Југоистока генерал Кунце, њемачки генерал у Загребу Глајзе фон Хорстенау, њемачки посланик Каше, Павелићев маршал Кватерник и начелник Генералштаба хрватског домобранства генераллајтнант Лакса (Висхаупт, 153—154).

¹³ Конференцији у Опатији присуствовали су: заповједник оружаних снага Југоистока генерал Кунце, начелник Генералштаба италијанске војске генерал Амброзио, командант италијанске II армије генерал Роата, опуномоћени командант генерал у Србији Бадер, представник италијанске Врховне команде генерал Гондини и њемачки генерал за везу при италијанској врховној команди Ринтелен. Другог дана конференције, 3. марта, преговорима је присуствовао и начелник Генералштаба НДХ генераллајтнант Лакса (Висхаупт, 155).

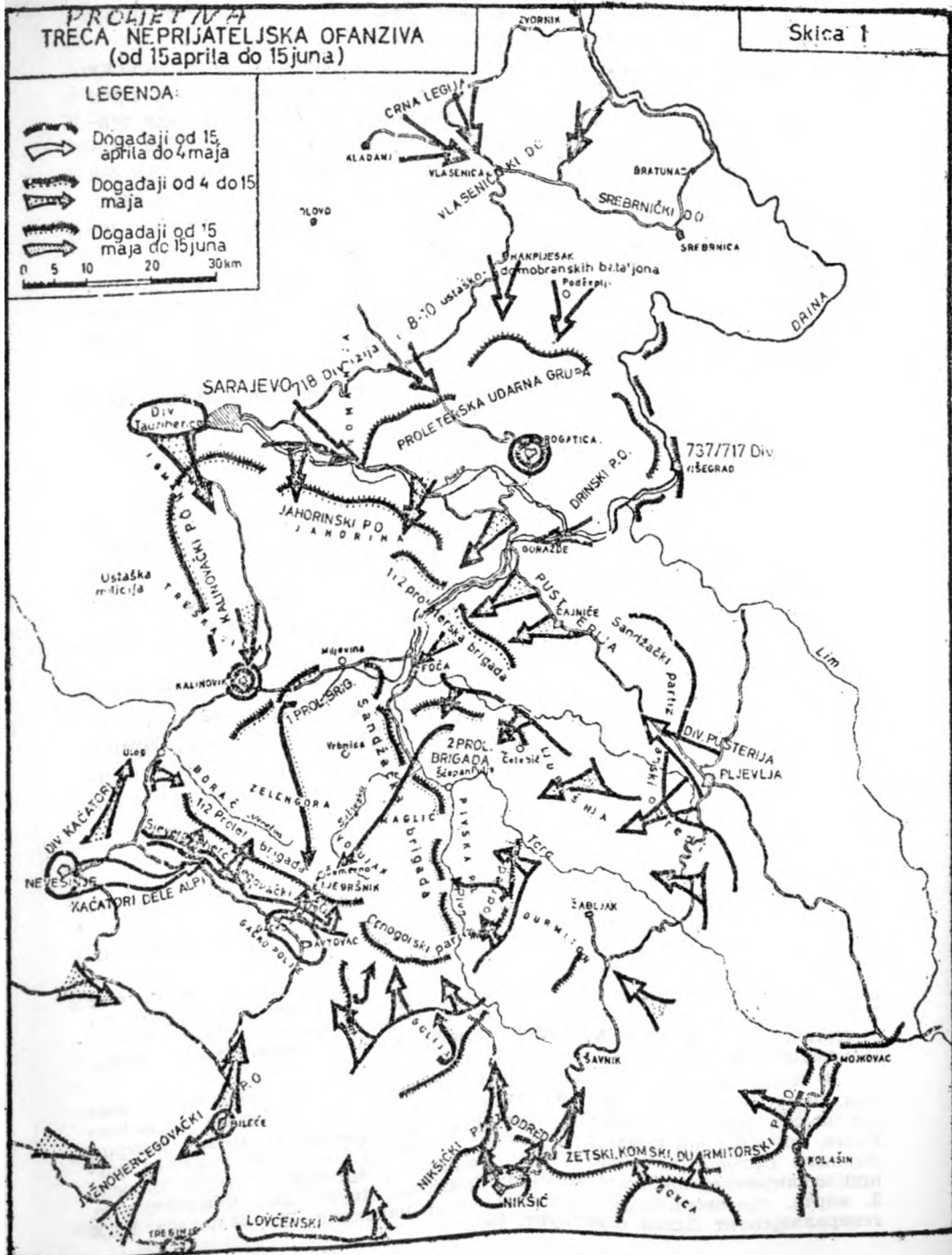
Skica 1

 Događaji od 15. aprila do 4. maja

 Događaji od 4. do 15. maja

 Događaji od 15. maja do 15. juna

0 5 10 20 30 km

Тако је 3. марта 1942. постигнут споразум о извођењу офанзиве, који су неколико дана касније одобрили Хитлер и Мусолини. Почетак операција предвиђен је за 15. април. Већ 16. марта издато је наређење да се формира штаб борбене групе „Бадер“ — за операције у источној Босни. На конференцији у Опатији испољена су мишљења да ће у прољеће ситуација бити врло тешка ако се прије тога не ликвидирају главна жаришта. Италијани су указали на потребу тјешње сарадње и склапања споразума са четницима „у већем обиму него до сада“. „Наше ниже команде су са одобрењем команданта армије већ до сада склапале овакве споразуме у мањем обиму, који су се показали корисним“.¹⁴

За извођење офанзиве у источној Босни (под шифрованим називом „ТРИО“, што је требало да симболизује сарадњу три савезника: Њемаца, Италијана и НДХ), формирана је борбена група „Бадер“.

По првобитном плану, за офанзиву је предвиђено да група „Бадер“ (718. њемачка дивизија, 3. пук 717. дивизије, три италијанске дивизије: Тауриненсе, Пустерија и Каћатори деле Алпи, и 8—10 усташко-домобранских батаљона) концентричним нападима опколи и уништи главнину партизанских снага на челу са Врховним штабом у Фочи. Међутим, офанзива у источној Босни — на правцу Рогатица — Фоча — Калиновик, пропала је како због необједињења дејстава окупаторских и квислиншких снага тако и због вјештог маневра партизанских снага. Из рејона Горажда у Фочу је 10. маја продрла дивизија „Пустерија“, у коју су истовремено ушли и дјелови њемачке 718. дивизије, ударајући у празно, јер се ВШ НОП и ДВЈ са Првом и Другом пролетерском бригадом благовремено повукао из Фоче и дошао на дурмиторско подручје.

Тако је у првој половини маја изгубљена слободна територија у највећем дијелу источне Босне.

У исто вријеме партизанске снаге у Херцеговини развијале су успјешна офанзивна дејства. По упуству ВШ НОП и ДВЈ, Оперативни штаб за Херцеговину крајем марта је реорганизовао јединице и формирао два јака одреда: Сјеверохерцеговачки и Јужнохерцеговачки партизански одред. Средином априла, разбивши усташку групацију у рејону Борча, снаге Оперативног штаба за Херцеговину повезале су слободну територију сјеверо-

¹⁴ О сарадњи представника команда италијанског 6. армијског корпуса с представницима четничких формација мајора Бошка Тодоровића, Јездимира Дангића, војводе Илије Трифуновића и Добросав Јевђевића, види Зборник II, 3, док. бр. 122; XII, 1, док. бр. 138 и 205; АВИИ, италијанска архива, рег. бр. 116, к. 322; Ча., рег. бр. 19/4 и 57/1, к. 170, рег. бр. 7/6, 8/7 и 22/6. — Истовремено, склопљен је споразум између команданта италијанских трупа у Црној Гори и „Главног одбора црногорских националиста из Подгорице и долине Зете“, о заједничкој борби против партизана, потписан у марту 1.942. године (АВИИ, рег. бр. 2295, рег. бр. 2994).

западне Херцеговине са Црном Гором и источном Босном. Потом су партизани развили дејства на југ, вршећи притисак на читавој линији од Невесиња до Гацка и даље према Метковићу.¹⁵

Док су њемачке, усташко-домобранске и италијанске снаге надирале према центру слободне територије у источној Босни (Фоча), јаке италијанске снаге (6. корпус и „трупе Црне Горе“), уз садејство бројних црногорских и херцеговачких четника, отпочеле су офанзиву у Црној Гори и Херцеговини. Офанзива је почела првих дана маја, а пун интензитет добила је у другој половини тога мјесеца. Непосредно пред офанзиву у Црној Гори значајне партизанске снаге налазиле су се на Сињајевинском фронту: три ударна батаљона и батаљон „Алекса Ђилас“ из Комског одреда, два ударна батаљона из Дурмиторског одреда, један ударни батаљон Никшићког одреда, један ударни батаљон Зетског одреда и Омладински батаљон. У циљу обједињавања дејства свих ових снага формиран је Оперативни штаб Сињајевинског сектора. У исто вријеме на сектору Бјелопавлића и Пипера налазила су се два батаљона Зетског одреда (Бјелопавлићки и Пиперски) и на сектору Никшићке жупе, Пјешиваца и Горњег Поља два батаљона Никшићког одреда. На сектору око Грахова налазили су се четири батаљона и Омладинска чета и један батаљон Никшићког одреда, а у околини Херцег-Новог Орјенски батаљон. У Санџаку су се налазили Милешевски (Пријеполски) батаљон и Четврти батаљон Пљеваљског одреда на положајима од Шаховића до Мојковца, а Златарски батаљон и Други батаљон Пљеваљског одреда код Чајнича и Бољанића.

На територији Црне Горе било је груписано пет ојачаних италијанских дивизија, са преко 100.000 војника. Од тога је један број јединица већ био ангажован у ранијим борбама против партизанских снага. Већина ових снага већ од почетка офанзиве усмјерила је дејства против слободне територије Никшићког и Дурмиторског одреда (никшићки и шавнички срез), ријешена да ту територију заузме и да партизанске снаге на њој уништи.

У овом подухвату са непријатељске стране учествовале су комплетно или дјелимично пјешадијска дивизија „Месина“, коју је убрзо замијенила пјешадијска дивизија „Емилија“, дивизија „Ферара“ и дивизија „Алпи Граје“. 207. пук дивизије „Таро“ наступао је преко Катунске нахије и учествовао у борбама против Лсвћенског одреда. Дивизија „Пустерија“ (са главнином и штабом у Пљевљима, а при крају треће офанзиве и дјелови дивизије „Каћатори деле Алпи“ избили су у Плужине (срез шавнички)).¹⁶

У прољећној (трећој) офанзиви на територији Црне Горе учествовале су и знатне квислиншке снаге: Лимско-санџачки

¹⁵ *Зборник III, 3, док. бр. 55, писмо ВШ НОП и ДВЈ Главном штабу за Црну Гору и Боку од 8. маја 1942. године.*

¹⁶ АВИИ, рег. бр. 2/1а—2; *Ослободилачки рат*, књ. 1, 205—211.

четнички одреди Павла Ђуришића, четнички одреди Баја Станишића, Катунске трупе Крста Поповића, неколико четничких одреда из Србије, дјелови Недићеве војске и Муслиманска милиција. Наведене квислиншке снаге бројале су око 12.000 људи. Њихове операције у офанзиви одвијале су се према плановима надлежних италијанских команди, сходно заједничким споразумима. За свестрану помоћ италијанским снагама у офанзиви, фашистички окупатор је одао посебно признање овим народним издајницима.¹⁷ Ни у једној офанзиви у току НОР-а на мањем простору није била већа засићеност окупаторских и квислиншких снага, на једној страни, и мања бројност партизанских снага, на другој страни, него што је то био случај у овој офанзиви. Међутим, тешкоће за партизанске снаге, посебно у Црној Гори, нијесу биле само у неупоредиво бројној и техничкој надмоћности непријатеља, већ у првом реду у тешком стању у којем су се те снаге нашле пред почетак и у току офанзиве. То је била прије свега посљедица дотадашњих вишемјесечних тешких борби у зимским условима, на планинским предјелима, у дубоком снијегу, са крајњом оскудицом у исхрани и муницији, тј. у вођењу скоро тромјесечних исцрпљујућих, често и дужих фронталних борби са четницима према Колашину, Морачи и Сињавини, што је имало за посљедицу крајње физичко исцрпљивање бораца, а тиме и нарушавање њиховог морала, посебно зато што је у тим условима у знатној мјери запостављан партијско-политички рад у јединицама. Тадашње стање партизанских јединица најрељефније се може сагледати из извјештаја начелника Главног штаба за Црну Гору и Боку од 20. маја 1942. године, у коме се, између осталог, каже: „Физичко стање наших трупа, а сљедствено томе и морално, било је још теже него раније, — непосредно послједе колашинске операције. Наше јединице у оваквом морално-политичком стању нијесу способне за извршење и најлакших дефанзивних задатака, а камоли за предузимање неке замашне офанзиве — или противнапада. То се јасно видјело у току ових посљедњих дана борби, — а нарочито 19. V, кад се јединице не могу ни кретати ван брбене зоне, а камоли водити жилаве и упорне борбе са четничким бандама које су далеко надмоћније у наоружању и физичкој снази . . . сваког часа непрекидно прогресивно опада борбена способност и доводи у опасност њихово организационо постојање... Нарочито напоми-

¹⁷ Генерал Пирцо Бироли, предајући одликовања припадницима дивизије „Алпи Граје“, почетком августа 1942. године одао је посебно признање четницима и „крилашима“ за шихово учешће у прољећној офанзиви, говорећи: „... на овој висоравни (срез шавнички — примј. О. Б.), што је била једна од главних упоришта комунистичке тираније, видимо сада, уз вас окупљене и националне јединице, које су са вама у друштву, под командом пуковника госп. Баја Станишића и капетана госп. Ђуришића, а на другом сектору под командом генерала госп. Поповића — уништиле у крвавој борби судбоносни комунистички потхват повративши напаћеној земљи потребан мир, ред и рад“ (*Глас Црногорца* од 18. августа 1942. године).

њем да је глад највећи непријатељ наших јединица, та немам је физички просто сатрла наше батаљоне и довела у питање њихову употребљивост и егзистенцију уопште.¹⁸ Није много боља ситуација била ни код јединица на сињајевинском сектору, као ни код других.

Овакво морално-политичко стање јединица доводило је до њиховог осипања, што је јако отежавало ситуацију партизанских снага у току офанзиве.¹⁹

Бројне италијанске и квислиншке снаге ангажују се до максимума у офанзиви, са циљем да потисну партизанске јединице из Санџака, Црне Горе и Херцеговине, набаце их на просторију између ријеке Пиве, Таре и Сутјеске и ту их униште. Дијелом снага требало је посјести линију Фоча — Калиновик, ради спречавања пробоја партизана на сјевер.

Да би спријечио вишеструко надмоћнијег непријатеља да стратегијско опкољавање претвори у тактичко стезање обруча око партизанских снага, Врховни штаб је одлучио да маневром по унутрашњим правцима, активним дејствима, наноси непријатељу губитке и успорава његово наступање, а јачим снагама, ослоном на Голију и планински масив Дурмитора, спријечи брз продор непријатеља на сјевер и обезбиједи простор и вријеме за извлачење и консолидацију санџачких, црногорских и херцеговачких јединица.

До средине маја 1942. године скоро сва слободна територија у Црној Гори, изузев шавничког и никшићког среза, напуштена је од стране партизанских снага. Нагли пораст четничког покрета и веома бројне италијанске снаге довеле су НОП у тешку ситуацију.

Јачина непријатељске офанзиве најприје се испољила на Сињајевинском, а потом и на Никшићком сектору. У току 4. и 5. маја преко 1.400 васојевићких и бјелопольских четника извршило је снажан концентрични напад с обје стране ријеке Таре на полажај партизанских снага источно и западно од Мојковца, са циљем да их опколе и униште. Четници су успјели да заузму Мојковац и изврше продор до Бистрице, али су у противнападу партизанских снага одбачени уз осјетне губитке, и Мојковац је повраћен. Ова пobjеда је за извјесно вријеме осујетила непријатељски план продора у дурмиторски крај.

На Никшићком сектору непријатељ је имао више успjеха. Док је Бјелопавлићки парт. батаљон 4. маја протјерао бјелопавлићке четнике са Острога све до Тараша код Даниловграда, дотле су зеленаши Крста Поповића и четници Баја Станишића, уз издашну артиљеријску подршку Италијана, наступајући оп-

¹⁸ *Зборник* III, 3, док. 124.

¹⁹ *Зборник* III, 3, док. 155, Извјештај штаба Дурмиторског НОП одреда од 29. маја 1942. год.

птим правцем Чево — Убли, успјели 5. и 6. маја да потисну Ловћенски одред и Други бат. Никшићког одреда све до према Грахову и рудинско-трепачкој општини, гдје су партизани организовали одбрану.

Истовремено су дјелови 47. италијанског пука дивизије „Ферара“, заједно са четницима, 5. маја извршили испад из Никшића и у оштрој борби заузели Уздомир. И наредних дана је непријатељ, иако уз жилав отпор партизанских снага, потискивао дјелове Никшићког, Ловћенског, Зетског и Дурмиторског одреда сјеверно од комуникације Трубјела — Никшић — Градац.

Упорна и еластична одбрана партизанских снага на Никшићком и Сињајевинском сектору — уз истовремене успјешне борбе херцеговачких партизана, омогућила је извршење основне замисли Врховног команданта, која се састојала у извлачењу партизанских снага из простора који је опкољаван.

Уочавајући да црногорски и херцеговачки четници нијесу способни да сами „униште“ партизана, италијанска окупациона команда је средином маја донијела одлуку да ангажује јаче своје снаге, како би једном за увијек Црна Гора била „очишћена“ од „партизанских банди“.

План италијанске команде у овој посљедњој фази офанзиве предвиђао је концентрично наступање главних снага са југозапада и југа из рејона Никшић — Билећа и помоћних снага са југоистока и истока из рејона Колашин — Пљевља. Са сјевера је предвиђено садејство италијанских снага из рејона Калиновик — Фоча, гдје је италијанска дивизија „Тауриненсе“ имала и посебан задатак да спријечи извлачење партизанских снага у том правцу. Истовремено су у Херцеговини три италијанске дивизије предузеле офанзивна дејства. На тај начин је италијанска врховна команда у овој фази офанзиве ангажовала девет дивизија: три у Херцеговини, једну у источној Босни, двије у Санцаку и три у Црној Гори.

Средином маја развиле су се жестоке, често фронталне истрпљујуће борбе, особито на правцима који изводе ка Сињајевини, Жабљаку и Голији.²⁰ Партизанске снаге су све више присиљаване на фронтална одбрамбена дејства, нарочито на најугроженијем, Сињајевинско-дурмиторском сектору. На свим правцима нападале су бројне италијанске и четничке снаге. У условима у каквим су се нашле партизанске снаге, Врховни командант, оцјенивши фронталне борбе бескорисним, 20. маја издаје

²⁰ Послије неуспјелог напада наших снага према Колашину средином маја 1942, четници су у зору 19. маја предузели општи напад од Колашина ка Мојковцу и Сињајевини. Већ 20. маја вођене су тешке борбе на Сињајевини, на којој се Трећи батаљон Дурмиторског одреда, иако скоро опкољен, храбро борио цио дан. Овога дана коначно је напуштена планина Сињајевина, на којој су црногорски партизани држали фронт пуна три мјесеца, (АВИИ, стен. биљешке, к. 2003, рег. бр. 4—18/21).

наређење за повлачење ка Дурмитору и Пиви.²¹ План Врховног штаба састојао се у концепту да се активним одбрамбеним дејствима²² спријечи непријатељу брзо наступање, а испадима на појединим правцима батаљонских групација да се онемогући координирана дејства непријатељских снага по времену и простору, а потом, уз јаче заштитничке и упорније активне одбрамбене борбе на боковима, обезбиједи извлачење снага из Црне Горе и Херцеговине, ради прикупљања и реорганизације јединица и формирања нових бригада у циљу предузимања сопствене офанзиве у одређеном правцу.²³

У духу таквог концепта извршен је нови распоред снага. Група од 4 батаљона Дурмиторског и Комског одреда имала је задатак да на Пивској планини обезбиједи мостобран на линији с. Николића До — с. Пишче — с. Трса и спријечи брз продор непријатеља од Жабљака и Шавника према Пиви; дјелови Никшићког и Зетског одреда имали су задатак да на линији с. Брезна — планина Голија затворе правац од Никшића ка с. Горанском и Гацку, а Прва пролетерска и дјелови Друге пролетерске бригаде са Сјевернохерцеговачким одредом имали су да затворе правце који из Гатачког и Невесињског поља изводе ка изворном дијелу Сутјеске. У исто вријеме слабије снаге су контролисале просторију јужно од линије Фоча — Калиновик, док су се санџачке јединице постепено повлачиле ка селима Челебићу и Заваиту.

У другој половини маја на свим правцима наступања непријатеља партизанске снаге су се постепено повлачиле, те је непријатељ до краја мјесеца избио на линију Жабљак — Шавник — Голија. Ловћенски одред прихваћен је на Голији од дјелова Прве пролетерске бригаде. Једино је на сектору Калиновик — Фоча владало затишје. Средином маја Врховни штаб је упутио три батаљона Прве пролетерске бригаде ка Голији, са задатком да подрже мјесне партизане и развију офанзивна дејства.²⁴ Због тих дејстава, као и претходних успјешних дејстава херцеговачког одреда, команда 6. италијанског корпуса је 17.

²¹ 26. маја 1942. Врховни командант још једном одбија захтјев да пролетерске бригаде ангажује на фронту у Црној Гори. „У Црној Гори не могу решити питање два пролетерска батаљона, ни три, ни пет, већ је потребна потпуна прекретница у начину вођења рата. И то партизанским начином по читавој територији, а не фронтално“ (*Зборник*, II, 4, 83).

²² Тежиште одбране је пренесено на Пиву. „У случају ако би дошло до повлачења наших јединица из шавничког сюза, предуземо све мере за одбрану Пиве“, стоји у наређењу ГШ НОП и ДВЈ од 27. маја 1942. штабу Дурмиторског одреда (*Зборник* III, 3, док. бр. 139).

²³ „Са снагама којима располагете ви морате затворити отвор између Војника и јужних падина Дурмитора по сваку цену и не дозволити продор непријатељу правцем Комарнице“, стоји у наређењу ГШ за Црну Гору и Боку од 28. маја 1942. штабу Дурмиторског одреда (*Зборник* III, 3, док. бр. 144).

²⁴ Исто, III, 3, док. бр. 66.

маја извукла и дивизију „Каћатори деле Алпи“ са правца Гацко — Зеленгора и ангажовала је заједно са дивизијама „Мурђе“ и „Марке“ у офанзиви против херцеговачких партизана јужно од линије Невесиње — Гацко па све до јадранске обале. Извлачењем ове дивизије измијењен је првобитни план Италијана и тиме знатно олакшан положај главних партизанских снага око Врховног штаба.

Међутим, у Херцеговини је послје одласка дјелова Прве пролетерске бригаде ка Голији настала изузетно тешка ситуација. Због велике надмоћности непријатељских снага и посебно због разорног рада четника, дошло је до колебања и масовног осипања у тамошњим партизанским одредима, а само се натсвјеснији дио повлачио на сјевер, према Зеленгори, пробијајући се под најтежим условима у састав главнине.²⁵

Управо под утицајем неповољног развоја догађаја у Црној Гори настала је изузетно тешка ситуација у Херцеговини, када су четници изводили пучеве и вршили своју разорну пропаганду, при чему су вјешто користили не мале политичке грешке руководства НОП-а у Херцеговини.

У току извлачења и реорганизације партизанских јединица, Прва и Друга пролетерска бригада водиле су тешке заштитничке борбе на линији Невесиње — Чемерно и на правцу Сињајевина — Дурмитор, и још једном потврдиле своју високу борбену вриједност, маневарску способност и високе моралне квалитете. Одсудним ангажовањем Прве пролетерске бригаде и Сјеверно-херцеговачког одреда на правцу Гацко — Чемерно — долина Сутјеске и Друге пролетерске бригаде са ударним батаљонима црногорских партизанских одреда на Дурмитору и ријеци Пиви обезбјеђени су вријеме и простор за извлачење и прикупљање партизанских одреда и формирање нових бригада и Херцеговачког одреда. То је спровођено у периоду од 10. до 20. јуна. Управо ситуација у којој су се налазили партизански одреди у току повлачења (масовно осипање, дезертерства и четнички пучеви) учврстила је и ријешеност Врховног команданта да истраје у реализацији своје концепције стварања нових облика војне организације и примјени новог, покретног маневарског облика борбених дејстава. У том погледу, са становишта ситуације која се многим чинила безизлазном, садржај његовог писма од 31. маја 1942. значајна је потврда визионарства и генија Тита као стратега. Он је писао: „Ја намеравам сада створити од црногорских ударних батаљона... једну или две пролетерске бригаде. Исто тако од санџачких батаљона једну бригаду... Уверен сам

²⁵ Ка овај начин обистинила су се предвиђања која је група инструктора ЦК КПЈ дала у свом извјештају ЦК КПЈ од 19. маја 1942: Устанак који се развија све више и више није резултат рада партије у масама већ углавном војничких успеха којих је овде доста било, те постоји опасност да у једном одређеном моменту све то прсне... “

да када ми кренемо са једно четири до пет пролетерских бригада у једном правцу, да неће бити силе која би нас зауставила, да ће опет бити слободне територије. Ако још томе додамо херцеговачке батаљоне, биће то страшна војска за непријатеља ... !”²⁰

Врховни штаб је за вријеме офанзиве, у изузетно тешкој и сложеној ситуацији, сачувао главнину (борбено језгро) живе силе. У завршној фази офанзиве образовао је снажну ударну групацију бригада и створио услове за преузимање стратегијске иницијативе.

Због преношења тежишта дејстава партизанских снага на запад, окупаторско-квислиншке снаге су успјеле да заузму готово сву слободну територију источне Босне, Санцака, Црне Горе и Херцеговине и задају осјетне ударце припадницима НОП-а у тим областима. Добровољачки одреди су се распали, а четничке формације су ојачале, чиме је за дужи период успорен развој ослободилачке борбе на том подручју.

Па и поред наведеног, пролећна (трећа) непријатељска офанзива у источној Босни, Црној Гори и Херцеговини није успјела у својој основној намјери. Умјесто уништења главнине партизанских снага — формиране су нове бригаде. Умјесто планираног стратегијског опкољавања и стезања обруча у циљу уништења наших снага, које је непријатељ брижљиво и дуже припремао, извршен је продор групе бригада у Босанску крајину. Умјесто растерећења својих снага у Југославији, окупатор није могао одвојити од четири њемачке дивизије ни једну за Источни фронт, а Италијани су били принуђени да из Италије доведу још три нове дивизије. Осим тога, Врховни штаб је у посљедњој фази ове офанзиве, у намјери да сачува живу силу, успио да се ослободи притиска непријатеља и да за краће вријеме прекине додир с њим, што је било од посебног значаја за успјех у спровођењу реорганизације одреда, формирање бригада и њихов предах пред предстојећу офанзиву у Босанску крајину. Зато се и одбрамбене операције у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини карактеришу еластичном борбом за добитак у времену, да би се извукле партизанске снаге из тих области и створили потребни услови за преузимање иницијативе.

Тако је Врховни штаб у новонасталој војно-политичкој ситуацији, видећи да је у источним областима Југославије дошло до осјеке устанка, и да су у то вријеме мали изгледи да се то стање поправи, донио значајну одлуку о преношењу тежишта дејстава у западне коајеве Југославије, док су контрареволуционарне четничке снаге, издашно подржаване од окупатора коме

²⁰ Јосип Броз Тито, *Стварање и развој југословенске армије*, Београд 1949, стр. 148.

су служиле и уз свестрану моралну и дијелом материјалну помоћ западних савезника, очекивале да ће у овој офанзиви доћи до коначног слома и уништења партизанских снага. Оне су мислиле да се за њихову издају неће у свијету знати, а управо је од офанзиве, од Конференције црногорских родољуба одржане 16. јуна 1942. на Тјентишту, у свјетску јавност почела да продире истина о четничкој издаји, што је значило почетак њиховог војно-политичког слома.

ЈОВО МИХАЉЕВИЋ

АКТИВНОСТ ПАРТИЈЕ У ЈЕДИНИЦАМА ЛОВЋЕНСКОГ НОП
ОДРЕДА ПРИЛИКОМ ПОВЛАЧЕЊА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ
1942. ГОДИНЕ

Послије повлачења са својих територија, јединице Ловћенског НОП одреда (четири батаљона и једна самостална чета) водиле су у другој половини априла, током маја и почетком јуна 1942. године у Катунској нахији и преко Пиве и Голије дефанзивне борбе под веома неповољним условима. Развучен и непрегледан фронт на тешко проходном планинском терену, оскудица у оружју, муницији и другој опреми, лоше временске прилике, борбе у условима глади, без смјештаја за одмор у предасима битке и сл. — све је то имало непосредног утицаја и на стање у јединицама. Форме и интензитет партијско-политичког рада били су прилагођени тој стварности. Проблеми, са незнатном разликом између појединих батаљона и чета, јављали су се у веома оштрој форми. Због тога је требало чешће одржавати партијске и друге састанке, иако услови ратовања то нијесу увијек дозвољавали. Непосредни контакти са непријатељем и напади које је он често предузимао везивали су за положај и командни кадар и најбоље борце, међу којима су редовно били и они с аутоматским оружјем, па се ни комунисти на партијске састанке нијесу могли лако окупљати. Умјесто састанака, секретари партијских ћелија и руководиоци СКОЈ-а и актива Народне омладине чета и самосталних водова, у непосредним контактима на положају, појединачно су или у мањим групама преносили најважније директиве и тумачили догађаје који су се одигравали у земљи и у свијету. Овдје је нарочито практикована дискусија о ратишту на Источном фронту. Основни вид идејно-политичког рада у том периоду били су читање и прорада одређених материјала који су стизали на положај, од радио-вијести до „Саопштења“ Врховног штаба, Титов чланак „Комунистичка партија

Југославије у данашњој борби“, „Трећа интернационала“ Лењина и друго.

Веома тешки услови ратовања су негативно утицали на морално-политичко стање у јединицама, без обзира на мјере које је Партија предузимала да стање поправи. То је био случај у јединицама не само овог већ и осталих одреда који су у том периоду водили дефанзивне борбе у разним крајевима Црне Горе под истим или још неповољнијим условима. Стално повлачење (уз губитке које су јединице трпјеле), све већи број рањеника и болесника а све мањи оних који су способни да остану на положају — утицали су, природно, на боребно расположење бораца и уносили код многих сумњу у побједу.

Док је за партизанске снаге у Црној Гори ово био период дефанзиве, за италијанске окупаторе и квислинге ово је био период пуне офанзиве.¹ Наступање италијанско-четничких формација на разним правцима било је праћено веома широком и интензивном пропагандом против партизана Савезника. Они су говорили и писали о расулу и пропасти Црвене армије на Источном фронту, о скором паду Москве и сигурној побједи фашистичке коалиције над Савезницима, затим о јачању четничког покрета Драже Михаиловића у Југославији, истичући при том да њега подржавају и материјално помажу не само западни савезници већ и Совјетски Савез. Поред тога, непријатељска пропаганда је ангажовала сва расположива средства како би убиједила народ на окупираним територијама да партизанске снаге трпе пораз за поразом, да су опкољене и да се расипају, да су доведене у безизлазан положај. На крају, није испуштена ни „гаранција“ коју је окупатор давао свима онима који напусте партизанске јединице и предају му се.

Како је са терена Катунске нахије, гдје су се тада налазиле јединице Ловћенског одреда, знатан број људи већ био на страни окупатора ангажован у борби против партизана, оваква пропаганда, преко чланова њихових породица, стално је запљускивала и наше редове. Поред објективних тешкоћа које су подносили, један број бораца падао је под утицај ове пропаганде и притиска који је она изазивала, па је напуштао положај и одлазио са фронта. Не са најмером да се преда окупатору и четницима, већ да се пробије кроз њихове редове до завичаја и да тамо настави борбу у датим условима. Они су пошли с намјером да формирају мање борбене групе или да као илегалци остану активни на терену. Међутим, овакво напуштање јединица имало је негативних посљедица по морално-политичко стање у јединицама.

Партија је била непосредно суочена са свим овим проблемима и предузимала је мјере да спречи утицај непријатељске

¹ *Зборник НОР*, III, 9, 225 и 246.

пропаганде који је доприносио деморализацији људи. У томе је само дјеломично успијевала, јер су објективни услови ратовања чинили своје. Осипање батаљона Ловћенског одреда није могло да се заустави све док се нијесу промијенили услови ратовања, тј. док се јединице нијесу повукле са терена Катунске нахије, одвојиле се од непријатеља и нашле се на окупу, нахраниле се и за краће вријеме одмориле, па почеле да предузимају и контранападе.

О напорима које је Партија чинила да што боље обавијести борце о стању на нашим фронтима и о ситуацији у свијету, која почетком 1942. године није била ни мало ружичаста, о настојању да укаже на карактер и издају четника и других колаборациониста у Црној Гори, на нужност борбе у којој треба издржати без обзира на жртве и тешкоће, и сл. — остале су у документацији многа свједочанства. Навешћемо овом приликом неке податке о активности партијске организације у Првом батаљону Ловћенског одреда у овом периоду.²

Шеснаестог маја 1942. године, у затишју борбе, у митраљеском воду овог батаљона одржали смо састанак комуниста, а сјутрадан, непосредно иза положаја, политичку конференцију са свим припадницима вода. И на једном и на другом скупу, који нијесу дуго трајали, било је, поред осталог, ријечи и о дезертерству, јер оно није мимоишло ни ову јединицу.

Као главни проблем тога времена, дезертерство је третирано и на свим другим састанцима у батаљону. Седамнаестог маја, на састанку комитета Народне омладине овог батаљона, секретари актива у четама били су упознати са закључцима батаљонског бироа Партије, а затим су слиједили извештаји о раду и стању у њиховим јединицама. Батаљонски биро је анализирао то стање у четама и закључио да оно није добро. Поред физичке iscrпљености, која је била последица објективних услова, наступила је код једног дијела бораца и малодушност и својеврсна криза. Зато су се они деморалисали до те мјере да су изгубили перспективу побједе, сматрајући да се налазимо у ситуацији из које се не може изићи. Зато, закључује овај биро, они не виде могућности да се у оваквим условима настави борба. Руководство Партије у батаљону указало је на недовољно ангажовање комуниста, нарочито у Првој чети, да се људима објасне догађаји, како би се одржали на окупу. Недостајало је, поред тога, сналажљивости у раду партијских ћелија којом би парирали непријатељској пропаганди и одржали на висини морал у својим јединицама.

² Подаци о овим састанцима и партијско-политичком раду у батаљону узети су из дневника који сам од 1. априла 1942. године до краја рата редовно водио и који је дјелимично (период 1942. године) објављен под насловом „Живи записници“, у издању Младог покољења, Београд, 1965.

Секретар актива Народне омладине Ерве чете изложио је како они гледају на стање, то јест да су услови у којима се живи ооовни узрок због кога се чета осипа. Он је изнио и податак да је од 29 омладинаца посљедњих дана дезертирало 7, да су три омладинца рањена и да се налазе у болници, да су тројица због велике изнурености задржана при четној кухињи. При кухињи они су били поштеђени за неколико дана напорних дужности које су имали на положају, и заштићени од зиме и уз нешто побољшану исхрану, одморили би се и враћали на положај. Команде чета прибјежавале су оваквој пракси да би, у недостатку бољих услова, омогућиле тим борцима да се колико-толико опораве и оспособе за борбу. У случају изненадног непријатељског напада, они су били ту, у борбеном поретку, јер су за врло кратко вријеме могли да се нађу на положају. У свом даљем излагању, секретар актива ове чете упознао је чланове комитета Народне омладине да су прије три дана одржали састанак „језгра“, које су сачињавали чланови СКОЈ-а и најбољи омладинци, и да се сви ти другови држе добро.

Од осамест омладинаца, колико их је било у Другој чети, дезертирала су, како је изнио секретар актива, њих тројица, у болници су послје рањавања два, а један је при кухињи. У ми-траљеском воду било их је шесанест; дезертирала су посљедњих дана четворица, а исто толико их је рањено и налазе се у болници.

У закључцима које смо послје дискусије на састанку до-нијели, констатовали смо сљедеће:

— састанци по четама, односно водовима, нијесу редовно одржавани, о чему секретари актива треба убудуће да воде ви-ше рачуна;

— културно-васпитни рад био је запостављен, што је такође негативно утицало на расположење омладинаца, па сваки сло-бодан час између окршаја на положају треба искористити за проучавање неког васпитног материјала.

Истог дана, у 3 сата послје подне, одржали смо конферен-цију са читавом омладином батаљона. На положају су за то ври-јеме остали борци старијих годишта и изузетно неки од омлади-наца. Вуле Мићуновић, инструктор Окружног комитета Партије одговоран по омладинским питањима, говорио нам је о војно-политичкој ситуацији у свијету и код нас, указао да је Хитлер на Источном фронту застао са офанзивом и да западни савез-ници врше припреме за отварање другог фронта негдје у Ев-ропи, а говорио је и о садржају Стаљинове заповијести за Први мај. Он је, затим, истакао да ми у батаљону треба посебно да са омладинцима прорадимо заповијест друга Тита за Први мај, у којој се говори о успјесима наших партизана, о потреби појачане борбе против окупатора и квислинга, како бисмо што прије осло-бодили земљу. У тој заповијести се говори да треба промијенити тактику ратовања како бисмо избјегли круто држање фронтова

и како бисмо уз што мање сопствене губитке наносили непријатељу што веће ударце.

Двадесет другог маја одржали смо састанак партијског актива нашег батаљона, и то у присуству Вељка Мићуновића, члана Покрајинског комитета Партије за Црну Гору, и Филипа Бајковића, замјеника комесара Ловћенског одреда. Анализирајући стање у батаљону и узроке дезертерства, они су истакли да, поред, физичке испуљености због држања положаја и сталних борби без довољно хране и основних услова за живот, узроке дезертерству треба тражити и у слабој или недовољној обавијештености бораца о ситуацији у свијету и код нас, а затим и у личном кукавичлуку појединаца, који нијесу спремни да издрже напоре у којима смо се нашли.

Поново смо, у присуству Вула Мићуновића, 23. маја одржали састанак комитета Народне омладине, а затим, истог дана, и политичку конференцију, којој су присуствовала 23 омладинца и омладинке из батаљона. Неколицина њих морали су ради обезбјеђења остати за то вријеме на положају. Послије одласка (у болницу) рањених и болесних и послије насталог дезертерстава, број омладинаца се знатно смањио.

„Колиба у којој смо се окупили“, забиљежио сам тога дана у свом дневнику, „прокишњава на сваком крају. Заогрнути у напслa шаторока крила, изношене кабанице или гуње, стојећи на ногама, мокри и озебли, слушали смо излагање друга Вула и поред осталог његове ријечи: да се вриједност сваког омладинца цијени по томе како се он држи баш у овако тешким условима ратовања какве имамо сада“.

На Голији смо застали неколико дана. Протјерали смо четнике из рејона Крсца и, уз обезбјеђење које смо према њима имали, ту смо се мало одморили. Одржали смо и савјетовање са свим члановима Партије у Одреду. На њему смо анализирали стање у јединицама и посебно резултате успјешног противудара на четничке снаге у Бањанима. Наговјештени су реорганизација наших јединица и формирање ударних бригада, а упознати смо и са одлуком покрајинског руководства Партије да се група од тридесет комуниста из Ловћенског одреда са Вељком Мићуновићем и Николом Поповићем враћа на терен, како би наставили политички рад у народу и организовали мање борбене групе које би изводиле акције против окупатора и квислинга.

Партијске организације у јединицама Ловћенског одреда биле су, све до уласка тих јединица у састав бригада, повезане непосредно са територијалним партијским руководством по принципу: биро батаљона са општинским бироом на чијој се територији батаљон налази, односно са међуопштинским бироом ако овај постоји; по вертикали, батаљонски бирои везивали су се за мјесне комитете, а од фебруара 1942. године за Окружни комитет КПЈ Цетиње. Ћелије при штабовима батаљона, иако су

имале третман основних партијских организација, поред везе са бироима својих батаљона одржавале су и непосредни контакт са партијским организацијама и руководством на терену. Ђелија при штабу Ловћенског одреда одржавала је везу са Окружним комитетима КПЈ Цетиње.⁸ Као што се види, строго територијална повезаност. А јединице су приликом повлачења са својих територија настављале борбу у сасвим другачијим условима. Свакако, ни ова чињеница није остала без посљедица по метод и форме рада Партије у јединицама.

Када се имају у виду сви услови у којима су јединице Ловћенског одреда у овом периоду водиле борбе, није тешко закључити да је Партија морала да се хвата у коштац са разноврсним проблемима које су такви услови наметали, како би одржала свој утицај на људе и водила их у даље окршаје.

Колико се и како Партија у овом Одреду сналазила и колико је одговорила својим задацима у овако сложеним условима ратовања, какви су били у првој половини 1942. године у Црној Гори — на то питање није једноставно дати одговор. Такав начин вођења борби добио је негативну оцјену од највиших војних и политичких руководства Југославије, још док се Врховни штаб налазио на Дурмитору, исте године. Али, поред чињенице да наше јединице још нијесу имале оно богато искуство које се у погледу форми и метода рада стицало касније у пролетерским бригадама, као и организационе структуре и повезаности партијских организација са одговарајућим руководством на терену, могли бисмо констатовати да комунисти у јединицама Ловћенског одреда нијесу још били дозрели да реално и критички оцјењују факторе који су морали да утичу на људе: глад, зиму, смјештај, слабо наоружање (у односу на непријатељско) и стална дефанзивна дејства и њихове посљедице на људе. И руководства, комунисти у штабу Ловћенског одреда и у Главног штаба за Црну Гору губили су из вида, или нијесу довољно узимали у обзир, границе физичке издржљивости човјека и његове стварне могућности, без обзира на његову политичку свијест.

Иако је чврста дисциплина, као један од предуслова побједе, налагала да се стриктно спроводе у живот све одлуке виших руководства, комунисти у штабу Ловћенског Одреда и у Главном штабу за Црну Гору, међу којима је било људи са извјесним животним и војничким искуством, требало је да процијене да тактика дефанзивне борбе у условима какви су постојали у првој половини 1942. године нема никаквих изгледа на успјех. Са таквом процјеном они би се заложили за промјену тактике и за бржи излаз из тешке ситуације у којој смо се налазили, прије него нам се јединице оспу. Да је такве интервенције било,

⁸ Др Ђуро Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у иа-
родг.оослободилачкој борби 1941—1945*, „Обод“, Цетиње 1976, 243.

услиједила би прије и одлука Врховног штаба о повлачењу са оних терена који нијесу пружали ни најосновније услове за живот, као и одлука о даљем правцу кретања јединица које су се налазиле на ширем подручју Херцеговине, Црне Горе и Санџака.

Ако томе додамо још и нереалне процјене које су о стању на терену и у непријатељским редовима давали поједини нижи штабови и руководства, онда можемо боље схватити и оно споро реаговање виших штабова и руководства на одређене догађаје. Пракса је показала да није било довољно то што су се комунисти исцрпљивали у одржавању састанака и конференција, јер губитак сваког борца, а овдје је ријеч о стотинама и стотинама људи који су се вратили или су били враћени, није био без значаја за даљи ток догађаја у Црној Гори и шире.

ДР ПЕТАР КАЧАВЕНДА

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ СКОЈ-а У ПРВОЈ ГОДИНИ РАТА (1941—1942)

У току народноослободилачког рата КПЈ и СКОЈ су посвећивали велику пажњу идеолошко-политичком, културно-просветном и војном образовању бораца НОВ и ПОЈ. У овом кратком саопштењу даћемо приказ активности СКОЈ-а на војно-стручном и политичком образовању бораца у партизанским јединицама у првој години рата.

Решавање питања везаних за војно-политичку изградњу младих бораца постављало се већ у лето 1941, приликом стварања првих НОП одреда, као неодложан задатак КПЈ и СКОЈ-а. У НОП одредима 1941. и касније налазили су се многи омладинци с различитим нивоом знања, а многи од њих нису познавали војну вештину и начин ратовања. Те младе борце требало је васпитавати и даље изграђивати у духу политике КПЈ и захтева НОБ. Веома сложени услови у којима су покретани и вођени оружани устанци у појединим крајевима Југославије императивно су захтевали да се од припадника нове војске, стваране из народа у процесу борбе, изграде такви борци који ће бити спремни и способни да се за успех НОП-а боре не само с пушком у руци већ и речју. Управо од тога је у многоме зависило остварење ослободилачке и револуционарне платформе КПЈ и стварање и изграђивање снажне НОВ, способне да се одлучно бори против свих непријатеља за остварење националне слободе наших народа и народности и њихов бољи живот.

Због тога је СКОЈ у условима оружане борбе и формирања првих партизанских јединица морао да проналази нове форме активности, које би најадекватније одговарале ратним условима и војној организацији. При одређивању облика и садржаја активности СКОЈ-а и омладине у НОП одредима, Централни комитет СКОЈ-а је полазио од захтева да се СКОЈ у војсци оспо-

соби да најефикасније допринесе остварењу политике КПЈ у развоју оружаних снага и НОР у целини. Искуства из првих месеци деловања НОП одреда показала су да је за остварење руководеће улоге СКОЈ-а међу омладином и за њено стално мобилисање у оружану борбу неопходно да се чланови СКОЈ-а, осим храброшћу, исказују и на друшм активностима које су наметали живот и борба јединица и развој унутрашњих и спољних догађаја.

У извршавању задатака на плану развоја и јачања партизанских јединица, СКОЈ је већ у лето 1941. отпочео прилагођавати своју организациону структуру и активност ратним условима. На темељу дотадашњих искустава и потреба све ширег развоја оружаног устанка и активности омладине у НОП одредима, ЦК СКОЈ-а је директивним писмом од 30. августа 1941, који је упутио свим покрајинским комитетима СКОЈ-а, а које су покрајинска руководства КПЈ издала као своју директиву чланству КПЈ, одредио делокруг и основне дужности организација СКОЈ-а у НОП одредима. У њој је посебно наглашено да је задатак СКОЈ-а да систематски ради „на политичком подизању младих партизана“, да их упознаје „са линијом и задацима народноослободилачких партизанских одреда, са политиком КПЈ и принципима маркоизма-лењинизма“, да стално учвршћује и подиже дисциплину, борбени дух, самопрегор и храброст међу свим борцима, да организује културни живот, да обезбеђује сталну подршку КПЈ у одреду, да уздиже младе кадрове и да их предлаже за чланове КПЈ, да у местима у којима борава партизанске јединице или кроз која пролазе окупи омладину, објасни јој циљ и задатке партизана и да истовремено постави „темеље јединственом омладинском фронту и организације СКОЈ-а у тим местима“, да мора објаснити масама младих народноослободилачку борбу, гтокренути их у њу и помоћи им у организовању исте.

Овим директивним писмом прецизирани су задаци и дужности СКОЈ-а у НОП одредима, али не и начин њиховог остварења, што је у условима када је било потребно што пре прећи на ратни начин деловања било неопходно учинити. Због тога се у делатности СКОЈ-а 1941. и почетком 1942. осећало извесно несналажење у примени наведених упутстава и недовољна ефикасност у њиховом спровођењу. Пратећи рад СКОЈ-а у НОП одредима и првим бригадама, ЦК СКОЈ-а је марта 1942. издао инструкцију „Задаци скојевских организација у партизанским јединицама“ (чији је аутор Миле Радосављевић, члан ЦК СКОЈ-а), којом је упутство од августа 1941. прецизније формулисао и разрадио. Ново у овој инструкцији било је управо конкретна разрада метода рада и планирања задатака којима су имали да се баве организације и руководства СКОЈ-а. У њој је истакнуто да „без планске поделе рада по секторима унутар актива, нема резултата“. С-д тог времена чланови СКОЈ-а су се

опредељивали, према својим склоностима, за један од сектора рада, узимали задатке из тог оквира и били су одговорни пред активом за њихово извршавање, коме су редовно подносили извештаје о свом раду. Тиме је постигнуто да појединци истовремено имају одређене дужности и обавезе, али и одговорност пред активом за извршење примљених задатака и обавеза. Инструкцијама ЦК СКОЈ-а од марта 1942. и јануара 1943. био је обезбеђен плански рад у свим јединицама НОВ и ПОЈ.

ВОЈНОСТРУЧНА ОБУКА ОМЛАДИНАЦА У НОП ОДРЕДИМА

У условима партизанског начина ратовања стручно обучавање бораца произлазило је пре свега из искуства која су у борбама стицана у НОП-одредима. Већ у устанку 1941. у оквиру НОП одреда приступило се практичној обуци бораца у руковању оружјем које су поседовале партизанске јединице, упознавању са његовим техничко-тактичким својствима и начином употребе. Рад на војној обуци бораца у одредима 1941. био је у основи наставак оног рада из периода припрема за оружани устанак, с тим што је у условима оружане борбе допуњен новим квалитетом, јер је војно знање стицано кроз борбене акције и обуку коју су организовали и изводили штабови одреда.

У почетку устанка извођење војне обуке вршено је без јединственог плана за целу земљу. Сваки одред је према својим потребама и могућностима и на свој начин изводио војну обуку. Према постојећим подацима, та активност је спровођена у свим крајевима земље. На територији Црне Горе, а тиме и на територији Дурмиторске партизанске републике, обучавање младих бораца до краја октобра 1941. спроводиле су организације СКОЈ-а преко Црногорске народне омладине и НОП одреди, а касније је то вршено само у оквиру НОП одреда а активни СКОЈ-а имали су задатак да се брину о томе да што више омладинаца савлада основе из војне вештине.¹

Пошто је у НОП одредима 1941. био знатан број омладинаца који нису служили војску и којима је требало дати основна војна знања, Врховни штаб је почетком октобра 1941. издао план наставе за оне који нису служили војску. План је обухватао: опис и руковање оружјем, борбену обуку, минерску службу, диверзије на железницама и путевима и др. Од тог времена војна настава је у основи јединствено извођена према овом плану на свим ослобођеним територијама.²

Војно-политичка изградња бораца ударних јединица Дурмиторског НОП одреда и омладинских чета формираних на територији овог одреда, извођена је према наставном плану, који је

¹ ДОП (Документа историје омладинског покрета Југославије) 1/2, 229, 230 и 231.

² Исто, т. 1/2, 321, 337.

саставио Моша Пијаде априла 1942, на бази сличног плана достављеног од Врховног штаба НОП и ДВ Југославије главним и оперативним штабовима крајем марта и почетком априла 1942. године. Према наставном плану, практична војна обука се изводила два пута дневно по један час и трајала је четрнаест дана. Политички курс према овом наставном плану трајао је такође четрнаест дана, а сваког дана после подне одржавано је по једно предавање.³

Извођењем војне обуке, која је у оквиру НОП одреда била организована у устанку 1941, стицана су прва искуства из ове врсте активности, која су у наредном периоду коришћена у организовању и извођењу војне обуке са младим борцима, који су у све већем броју ступали у оружану борбу, нарочито у јесен 1941, када су многи НОП одреди масовним приливом омладине са села повећали своје бројно стање на неколико хиљада бораца. У овом периоду и све до краја 1942. СКОЈ у војсци се није посебно бавио војном изградњом својих чланова и осталих омладинаца, већ је пружао подршку напорима које су на том плану чинили војни штабови. На такав нас закључак наводи чињеница да у инструкцији од марта 1942. војно уздизање бораца није одређено као посебан сектор рада актива СКОЈ-а, већ су само споменути остали сектори. „Да се у активима изврши правилна подела рада по секторима — политички, васпитни, културни, рад на селу (омладински савез)“. Као што се види, у то време војна обука омладинаца још није била обухваћена сектором рада актива СКОЈ-а. Међутим, сталан и бројан прилив омладине у војску, посебно сеоске, и све већа њена улога у борби против окупатора и снага контрареволуције током 1942. и касније утицали су на увођење и војног сектора, који се у раду актива СКОЈ-а пролетерских јединица појавио као посебан сектор средином 1942.⁴

До краја 1942. у руководству СКОЈ-а било је опште схватање да је војно образовање омладинаца за организације СКОЈ-а једно од најзначајнијих питања омладинског рада и да то није брига само војних штабова и команди. Ти ставови су потврђени закључцима саветовања 123 изабрана делегата из готово свих војних јединица, које је одржано у Бихаћу 30. децембра 1942. О задацима СКОЈ-а на војном плану у закључцима пише: „Све конкретне ствари из живота омладине у чети као што су: дисциплина, међусобни односи, хигијена, војна и политичка изградња, културни живот итд., морају бити предмет са којима ће се бавити СКОЈ-евска организација у војсци и по којима ће доносити одлуке. Једино на тај начин СКОЈ може постати борбени

³ Опширније види: Наставни план, у коме су назначене све војно-политичке теме изучаване на курсевима. *ЗБ. НОР*, т. 11/3, стр. 413—418.

⁴ Јово Михаљевић, *Дневник*, рукопис, стр. 11.

руководилац и васпитач омладине, највећи ослонац и најбољи помагач војним и политичким руководиоцима“.

Као што се види из наведеног дела закључака, на овом саветовању први пут је војна изградња омладинаца званично назначена као посебно поље рада актива СКОЈ-а. Ови ставови саветовања теоретски су разрађени инструкцијом ЦК СКОЈ-а од 14. јануара 1943, којом је први пут војни рад стављен у центар активности организације СКОЈ-а у војсци. И значају војне изградње омладинаца у инструкцији је истакнуто: „Начин и средства борбе сваким даном се компликују. Ми већ данас водимо модеран рат са готово свим врстама оружја. Све то изискује од наших бораца много више знања и вештине да искористе све што им може да пружи оружје којим располажу, да би нанели непријатељу највећу могућу штету, а при томе да избегну све непотребне жртве. Тај задатак мора СКОЈ да решава. Није више довољно учити омладинце само руковању аутоматским оружјем. То мора да се зна, али то није све. Данас се треба учити борби на принципу добровољности заонованој у војсци. Треба учити омладинце руковођењу јединицама, стварати официре будуће општенародне војске. Треба користити искуства стечена у свакој акцији и изучавати постојећу војну литературу”.⁵

Увођење војног сектора у оквир делатности актива СКОЈ-а подстакло је и појачало активност омладине на том плану, јер су питања војне изградње бораца од тада разматрана на састанцима актива СКОЈ-а, на којима су чланови примали задужење из војног домена и подносили извештаје о свом раду. Од тог времена активи СКОЈ-а постали су снажна подршка војним штабовима у војној изградњи борачког састава јединица. СКОЈ је својом активношћу допуњавао рад штабова, јер је у слободном времену организовао међу омладином такмичење у циљу бољег и бржег савлађивања војне обуке. Томе су нарочито допринели десетари и водници чланови СКОЈ-а. Сталном бригом и помоћи актива и чланова СКОЈ-а појединачно, омладинци су се обучавали у руковању оружјем којим су располагале јединице и стицали друга војничка знања, посебно из вештине ратовања, која су била неопходна за успешно извршавање борбених задатака и смањење губитака у борбама. Многи извори показују да су чланови СКОЈ-а и омладинци са посебним интересовањем и пажњом радили на свом војничком уздизању.

Савлађивање вештине ратовања која је стицана сопственим искуствима и добро познавање оружја доприносили су развијању сигурности и борбеног духа код бораца, бољем и лакшем сналажењу у свим условима ратовања. Такмичења која су организована и вођена од стране организације СКОЈ-а у циљу постиза-

■ Инструкција ЦК СКОЈ-а издата је под насловом: „Организација-
ма СКОЈ-а у војсци“ (ДОП, т. ИЛ, 31).

ња максимално могуће брзине у расклапању и склапању свих врста оружја која су поседовале поједине јединице имала су своју практичну примену посебно у условима дуготрајних и ноћних борби, када је због застоја у ватреном дејству оружја била потребна брза интервенција да се квар пронађе и отклони. Обучавање бораца да и завезаних очију успешно рукују оружјем, које се спроводило у свим јединицама, било је од посебног значаја за партизански начин ратовања, који се често, у циљу постизања изненађења и умањења ватрене моћи непријатељског оружја, изводио ноћу. Осим тога, dobrim познавањем тактичко-техничких својстава и начина употребе оружја којом су раепологали, уз стално савлађивање наставе гађања у борбама и слободном времецу, борци су стицали посебну вештину која је била од значаја за успешније уништавање живе силе и техничких борбених средстава окупатора и домаћих издајника. Захваљујући сталном војностручном уздизању и стицању практичних искустава у борбама, као и политичком раду, омладинци су, нарочито чланови КПЈ и СКОЈ-а, израстали у примерне и храбре борце и старешине нове револуционарне народне војске, створане у НОР и социјалној револуцији.

ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ СКОЈ-А

Успешан развитак оружаног устанка у току јула и августа 1941. омогућио је у јесен 1941. стварање већих ослобођених територија у Србији, Црној Гори, западној и источној Босни, источној Херцеговини, Лици и северној Далмацији. Постојање првих ослобођених територија и интензивна друштвено-политичка активност коју су спроводиле организације КПЈ, СКОЈ-а и органи нове народне власти и партизанске јединице у градовима и селима - омогућили су шире и брже укључивање омладине у оружану борбу. Постојање слободних територија олакшало је одлазак омладине, посебно сеоске, у НОП одреде. Мобилизацији омладине у НОП одреде у јесен 1941. КПЈ је поклањала посебну пажњу, јер су искуства из борби у лето 1941. показала да је омладина борбена и одлучна и да њено шире укључивање у оружану борбу обезбеђује перманентан раст и чврстину оружаних снага и НОП-а у целини. Формирање омладинских народноослободилачких организација у јесен 1941. и током 1942. проширило је базу деловања СКОЈ-а међу омладином, и било од великог значаја за покретање омладине у оружану борбу и остварење ослободилачких и револуционарних циљева НОП-а.

Политичко васпитање чланова СКОЈ-а и омладинаца бораца НОП одреда било је условљено циљем и карактером НОР, улогом КПЈ, задацима оружаних снага и условима у којима се организовао и изводио оружани устанак у Југославији и по-

јединим покрајинама и областима. Од почетка устанка политички рад СКОЈ-а био је прилагођен конкретној војно-политичкој ситуацији, потребама и могућностима НОП-а. Политичком раду међу омладином ЦК СКОЈ-а је у лето 1941. посветио велику пажњу. У директивном писму покрајинским комитетима СКОЈ-а од краја августа 1941. он је указао на значај политичког рада међу омладином, који је у почетку оружаног устанка из објективних разлога био занемарен. О томе се у писму, између осталог, каже: „...основно међу овим слабостима јесте занемаривање политичког рада међу масама омладине и слаба пажња која се посвећивала остварењу јединства младог нараштаја у борби против окупатора и његових домаћих слугу. Све СКОЈ-евске организације морају бити свесне да без савлађивања ове слабости млади комунисти неће бити у стању да са собом поведу у борбу масу омладине и тако изврше свој главни задатак“.⁶

На темељу ове директиве и упутства од 30. августа 1941. о задацима и дужностима СКОЈ-а у НОП одредима, СКОЈ је развио активност у правцу стварања јединственог фронта младе генерације и организовања и извођења политичке активности у НОП одредима, јер је од тога у многоставној зависила борба младе генерације против окупатора и његових домаћих сарадника. У то време политички рад међу омладином допуњавао је политичку активност коју су организовали политички комесари у циљу политичког васпитавања целокупног борачког састава јединица. Врло је оскудна грађа из тог периода о овој врсти активности СКОЈ-а у НОП одредима, јер у 1941. није било услова за систематски политички рад, који би био организован и вођен по утврђеном плану. То не значи да се у овом периоду развоја НОП одреда није радило на политичком и теоретском уздизању младих бораца. Напротив, и у тешким и сложеним условима, какви су били у јесен 1941. и почетком 1942, чланови КПЈ, СКОЈ-а и политички комесари организовали су унутар јединица и на терену предавања, саопштења, дискусије и сл. о народноослободилачкој борби, о политици КПЈ, о издаји у априлском рату, о противницима НОП-а, о међународним догађајима и стању на светским фронтима итд. Прорађивани су прогласи ЦК КПЈ и СКОЈ-а, чланци из „Билтена“ Врховног штаба, „Борбе“, „Омладинеке борбе“, као и докумената покрајинских, областних, окружних и других руководства.

Потребно је истаћи да је у почетку оружане борбе нарочита пажња посвећивана пропаганди, што је било неопходно за успешно спровођење мобилизације у НОП одреде, а и за подизање борбеног духа како међу борцима-партизанима тако и у народу, који је услед репресијивних мера окупатора у то време морао да подноси многе тешкоће и даје жртве.

⁶ ДОП, т. 1/2, 50.

У мобилним јединицама, формираним током 1942. и касније, политички рад добио је у интензитету. У тим условима организације СКОЈ-а имале су задатак да своје чланство и омладину, која је масовно ступала у НОВ и ПОЈ, уздигне на виши ниво политичке свести. То је потенцирано развојем војно-политичких догађаја у земљи, јер је познато да је 1942. дошло до груписања и повезивања унутрашњих непријатеља НОП-а, који су настојали да у сарадњи са окупаторима угуше ослободилачку борбу народа којом руководи КПЈ. Од упознавања омладине са развојем унутрашњих и спољних војно-политичких догађаја у многоме је зависила њена активност у борби против свих непријатеља НОП-а.

Због тога је ЦК СКОЈ-а у пролеће 1942. захтевао да се појача политички рад међу омладином. У поменутој инструкцији од марта 1942. ЦК СКОЈ-а је нагласио да је „Основно у политичком раду са омладином... упознавање са унутрашњом и спољном политичком ситуацијом. Сваком, па и задњем омладинцу, указати колико је значајна данашња борба коју води наш народ и од каквог је значаја за данашњу борбу учешће хиљада омладинаца, и да ће само таквом борбом, у којој буде учествовао читав народ и сва омладина, моћи да се ослободи од окупатора и његових слугу и да ће се на тај начин моћи да оствари много жељена слобода“. У вези са развојем међународних догађаја, омладину је требало у првом реду упознати са односима унутар антихитлеровске коалиције. О томе се у инструкцији каже: „У спољно-политичкој ситуацији треба указати на велику важност савеза између СССР, Енглеске и Америке у борби која се данас води за уништење највећег непријатеља човечанства — немачког фашизма“. У односу на домаће издајнике, СКОЈ је имао задатак да оштро иступа против националне мржње и против покоља који су вршили усташе и четници и други непријатељи НОП-а, и да омладини и народу објасни да ти покољи користе једино окупаторима и њиховим слугама. У политичком раду са омладином постављало се у то време у што већој мери популарисање КПЈ и СКОЈ-а, јер је пропаганда непријатеља НОП-а своју оштрицу била усмерила управо против тих снага. „Партија се мора и треба приказати народу као организатор и руководилац Народно-ослободилачке борбе против окупатора и његових слугу, а наш Савез комунистичке омладине Југославије, као главни резервоар омладинских снага, које данас учествују у борби и од кога наша Партија као и наш народ очекују још веће напоре, да напрегне све своје снаге и да их стави у службу фронта“. Осим тога, СКОЈ је имао задатак да омладину упозна са борбом и искуствима омладине Совјетског Савеза. О томе је ЦК истицао: „... О совјетској омладини и њеном учешћу у данашњој борби врло је значајно

говорити данас. Треба истицати многобројна херојства која свакодневно чине омладинци и омладинке у Совјетском Савезу“.

То су били стални и најважнији задаци организација СКОЈ-а на васпитању свога чланства и омладине у НОВ и ПО и на терену све до краја НОР-а. У појединим етапама развитка НОР-а ови су задаци актуелизирани тумачењем са позиција КПЈ најважнијих војно-политичких догађаја у земљи и свету. Тиме су омладинци у НОВ и на слободној територији стално били у курсу догађаја, што им је омогућавало да брже схвате потребе и захтеве времена и да лакше савлађују многе тешкоће које су настајале у условима у којима је вођен НОР и социјалистичка револуција.

С обзиром на ратне услове, политички рад омладине у НОВ, извођен је на више начина и прилагођаван је по садржају нивоу политичке свести бораца у појединим јединицама. У документима ЦК СКОЈ-а овим питањима није поклањана посебна пажња, јер је начин прораде био ствар организација СКОЈ-а, које су најбоље познавале прилике у својим јединицама. У инструкцији од марта 1942. о томе је само речено: „ ... Сва политичка предавања, све конференције које се одржавају, морају бити унапред припремљене тако да сваки референт мора добро да познаје тему о којој говори“. Као што се види, овим је ЦК СКОЈ-а захтевао солидност и темељитост у извођењу политичког васпитања, а од његових облика поменути су политичка предавања и реферати. У пракси, међутим, коришћени су разноврсни облици политичког васпитања бораца. У неким јединицама политички материјал је прорађиван читањем и дискусијом, у неким индивидуалним изучавањем договорене теме а заједничком дискусијом на састанку актива уз претходно уводно излагање које је подносио један од задужених чланова СКОЈ-а. Према сачуваним изворима, најчешће и у већем броју јединица примењиван је референтски начин извођења политичког васпитања младих бораца. Коришћење разноврсних начина извођења политичког васпитања омладине у јединицама НОВ било је условљено положајем јединица, степеном образовања бораца и приликама у којима су јединице деловале у поједином периоду НОР-а. Оне јединице које су извесно време биле на одмору на ослобођеним територијама имале су веће могућности да организују и изводе систематскији и темељнији политички рад. Али ова је активност континуирано спровођена и у најтежим ратним условима, при чему је коришћено време између покрета и борби, кратки одмори итд. Када год су прилике дозвољавале, политичка активност међу омладином спровођена је на четним и батаљонским конференцијама омладине, којима су присуствовали и сви чланови СКОЈ-а, а често и партијски и политички руководиоци војних јединица, који су својом диску-

сијом и излагањима пружали помоћ омладини да брже, лакше и боље схвати суштину теме која је изучавана и догађаје са којима је требало да се упознају.

Током 1941. и касније, у политичкој активности омладине, поред сталних тема које су се односиле на деловање непријатеља НОП-а и политику окупатора, као и на значај оружане борбе и јединства народа и омладине, изучаване су и разноврсне теме и чланци из партијске и омладинске штампе, који су се односили на најактуелније политичке догађаје и активност НОП-а у целини. У свим јединицама НОВ организације СКОЈ-а су изучавале инструкције ЦК СКОЈ-а (о којима је било речи) и директивна документа покрајинских, обласних и других комитета СКОЈ-а. Заједно са омладином проучаване су теме: Омладина Југославије у борби, Стварање народноослободилачке војске и њени задаци, О совјетској омладини, Улога пролетерске омладине, итд.

Посебно интензивна активност омладине у војсци и на терену организована је и спроведена пре и после одржавања Првог заседања АВНОЈ-а и Првог конгреса Антифашистичке омладине Југославије, одржаног у Бихаћу 27. и 28. децембра 1942. Значај ових скупова и докумената усвојених на њима темељно су проучавани у свим јединицама НОВ и међу омладином на терену.

Војно-политичка активност СКОЈ-а, између осталог, знатно је допринела и изграђивању лика младог партизана, који су красили храброст, дисциплинованост, другарство, самопожртвовање, смисао за колективни живот итд. Сталним политичким деловањем међу хиљадама младих бораца, који су у све већем броју ступали у НОП одреде и јединице НОВ, и личним примером чланова СКОЈ-а развијане су тежња и жеља младих бораца да достигну моралне особине младих комуниста и да сами постану чланови СКОЈ-а и КПЈ.

Такав рад СКОЈ-а већ у првој години рата дао је изванредне резултате. Знатан број војних старешина — командира и политичких комесара и других руководиоца нове револуционарне армије, који су на те положаје постављени захваљујући својој храбрости, чврстости и оданости ослободилачкој борби — чинили су млади комунисти, чланови КПЈ и СКОЈ-а. О томе Врховни командант НОП и ДВЈ Јосип Броз Тито у чланку „Народноослободилачка борба и организационо питање наше Партије“ од марта 1942. између осталог пише:

„Стотине и стотине младих чланова Партије и СКОЈ-а уздигло се до руководећих положаја у Народноослободилачкој партизанској и добровољачкој војсци. Млади чланови Партије и омладинци постали су не само способни командири и команданти, већ и способни политички руководиоци. Ту, на бојном пољу, развиле су се њихове способности због тога што нису

били ограничавани, што су имали пуну могућност самоиницијативе“.⁷

Састав руководећег кадра до тога времена у свим крајевима земље, број носилаца Споменице 1941. који су 1941. били млађи од 25 година, као и број народних хероја омладинаца и старешина ЈНА на крају рата, потврђују наведену високу оцену о улози младих комуниста и омладинаца у НОР и социјалистичкој револуцији, коју је изрекао Врховни командант у првој години рата.

⁷ ДОП, 1/2, 280.

ТЕОДОР С. СРДАНОВИЋ

ДУРМИТОРСКИ ОМЛАДИНСКИ УДАРНИ БАТАЉОН

Од више имена под којима се овај батаљон помиње у документима — Омладински батаљон, Омладински дурмиторски батаљон, Први омладински дурмиторски батаљон, Дурмиторски омладински народно-ослободилачки батаљон, Први дурмиторски омладински ударни батаљон, Трећи омладински ударни батаљон, те најзад Дурмиторски омладински ударни батаљон — определијели смо се за овај посљедњи назив, јер је, чини се, уобичајен.

Дурмиторски омладински ударни батаљон (ДОУБ) формиран је 1. априла 1942. године. Био је састављен готово искључиво од омладинаца између 16. и 22. године, провјерених на разним акцијама против окупатора и домаћих издајника. Сви су они били организовани у омладини, СКОЈ-у или Партији. У саставу Батаљона било је и 50 омладинки. Оне су чиниле четвртину бројног стања батаљона и уједно представљале највећи број омладинки у оваквој јединици у то вријеме у нашем крају. Људство батаљона сачињавали су претежно сељаци, њих око 70%, затим ђаци и студенти, а било је и неколико радника.

Бећ на почетку треба истаћи да ДОУБ није био једини ове врсте у Црној Гори, а поготово не у Југославији. Заправо, већ одавно је било уочено да омладинци-партизани испољавају особити хероизам, достојан дивљења, па се дошло на идеју да се ентузијазму младих путем посебне војне организације даде посебан и још већи израз. У том циљу су и формиране бројне омладинске партизанске јединице: чете и батаљони. У Црној Гори омладинске чете и батаљони формирају се током марта, априла и маја 1942. године.

Основна карактеристика ДОУБ-а била је не само у томе што су га сачињавали млади људи, пуни револуционарне ватре, већ

и у томе што су ти људи били мањкавог војничког знања. Илустрације ради наводимо да је у Батаљону свега седам људи било одслужило војску. Једини активни официр био је Војин Ђоровић, замјеник команданта батаљона, а резервни официри били су: Видоје Крстајић, командант батаљона, и Јован Церовић, командир 1. чете. Дјевојке које су приспјеле у Батаљон морале су не само да прођу војну и политичку обуку већ и да на брзину стичу најелементарнија знања из прве помоћи.

Кад већ говорим о овим дјевојкама, онда морам рећи да су нам оне биле и сестре и другарице, и саборци и видарице, оне су подједнако са нама биле у првим борбеним редовима као бомбаши и пушкомитраљесци, наше осветнице, сапутници у борби, мелем за ране. Зато ће ликови ових младих Црногорки остати у трајном сјећању свима нама.

Треба подсјетити да је ДОУБ формиран у врло тешким и сложеним условима за наш народ и за све наше јединице у Црној Гори. Контрареволуција и грађански рат били су у највећем јеку, свестрано подржани тзв. трећом непријатељском офанзивом, која се у прољеће 1942. у највећој мјери била обрушила баш на слободну територију у Црној Гори.

Првог априла 1942, на дан формирања Батаљона, борци су били постројени на простору изнад данашње осмогодишње школе која носи име народног хероја Душана Обрадовића, тачније: на пољаници званој Пећића ограда. Том приликом је приређена пригодна свечаност.

Формирању Батаљона присуствовали су Моша Пијаде, члан ЦК КПЈ и делегат ВШ НОП и ДВЈ, Јован Ђоровић, политички секретар МК КПЈ Шавник, Војин Крстов Јауковић, организациони секретар МК КПЈ Шавник, као и остали чланови МК КПЈ, затим чланови штаба Дурмиторског НОП одреда, као и мноштво народа и омладине.

Приликом формирања Батаљона први је говорио Моша Пијаде: он нас је укратко поздравио, пожелевши нам ратну срећу и успех. Затим је говорио Вељко Зековић, у име ОК КПЈ Никшић, и на крају Јован Ђоровић.

У свом говору Вељко Зековић је изложио војно-политичку ситуацију у Црној Гори, указујући на свијетле примјере наших старијих другова и на хероизам омладине Црне Горе. Истовремено је указао на сву озбиљност ситуације, али и на оптимистичке изгледе наше борбе.

У име Мјесног комитета СКОЈ-а Шавник Батаљон и окупљени народ поздравила је топлим ријечима Дара Крстајић.

Батаљон је имао четири чете и за њега је било карактеристично то што су у њему били заступљени омладинци и омладинке из свих села дурмиторског краја, па чак је вођено рачуна о томе да из сваког братства буде по неко у њему. У том погледу изузетак је чинила једино Пива, из које људство није

дошло у пуном саставу како је било планирано, а томе су били узрок неки технички и организациони разлози. Водило се рачуна и о томе да се сви борци измијешају међусобно, како не би дошло до фамилијарних и братственичких повезивања.

Командни састав ДОУБ-а изгледао је овако:

Штаб батаљона

1. Крстајић Видоје, командант,
2. Ђоровић Војин, замјеник команданта,
3. Бадњар Милан, политички комесар,
4. Срдановић Теодор, замјеник политичког комесара;

Команда I чете

1. Церовић Јован, командир,
2. Новосел Мајо, замјеник командира,
3. Шарац Миливоје, политички комесар,
4. Обрадовић Винка, замјеник политичког комесара;

Команда II чете

1. Поповић Радомир, командир,
2. Кнежевић Веселин, замјеник командира,
3. Гломазић Станка, политички комесар,
4. Батуран Ђуро, замјеник политичког комесара;

Команда III чете

1. Мирковић Војин, командир,
2. Поповић Божић, замјеник командира,
3. Шљиванчанин Милован, политички комесар,
4. Ашанин Јово, замјеник политичког комесара;

Команда IV чете

1. Благојевић Бранко, командир,
2. Грбовић Драго, замјеник командира,
3. Поповић Гледо, политички комесар,
4. Срдановић Јагош, замјеник политичког комесара.

Командир II чете, Радомир Поповић, артиљеријски наредник бивше Југославије, родом са Црквичког Поља из Пиве, убрзо после примана дужности се разболио. Њега је замијенио Миливоје Милованов Зарубица, који је касније постао опаки четник.

Да би се пожртвовање, оданост, дисциплина и друге врлине омладинаца комплетирали са елементима војничке вјештине, у другој половини априла и почетком маја 1942. одржан је петнаестодневни војно-политички курс за борце. Курс је одржан на основу плана за војно-политичке курсеве који је саставио лично Моша Пијаде, заједно са друговима из штаба Дурмиторског НОП одреда, и који је био намијењен ударним јединицама Дурмиторског НОП одреда. План је био усаглашен са сличним планом Врховног штаба НОП и ДВ Југославије и прилагођен нашим условима.

Курс је одржаван свакодневно и са сваком четом понаособ. Све војничке вјежбе и предавања одржавани су прије подне, а политичка предавања послје подне.

Подсјећамо да је скоро сва војничка предавања и све војничке вјежбе изводио замјеник команданта батаљона Војин Ђоровић, сада пуковник ЈНА у пензији.

Ево како је изгледао план петнаестодневног курса, одржаног тих дана у Жабљаку, Јунча-Долу, на Питоминама и Његовући.

Први дан

— *Наоружање*: Основни појмови о пушци, модел, калибар, основни дјелови, расклапање, склапање, чишћење и чување; Основни појмови о муницији.

— *Стројева обука*: Став мирно, постројавање, равнање, разбројавање, кретање појединачно и у строју и престојавање.

Други дан

— *Наоружање*: Основни појмови о пушкомитраљезу и митраљезу, бацачу и ручним бомбама; руковање, расклапање и склапање; начин употребе ручних бомби.

— *Стројева обука*: Вјежбе и рад са пушком у строју појединачно и заједно. Основни појмови из оријентисања на земљишту, при кретању у борби, као и одређивању оријентира на терену.

Трећи дан

— *Настава гађања*: О нишанској линији и тачки, домету пјешадијског наоружања, нишанске справе, разни утицаји на путању зрна. Избор циљева у борби. Сви појмови су тумачени теоријски, а потом су вјежбе извођене практично.

Четврти дан

— *Настава гађања*: Оцјена одстојања: од ока, по изгледу предмета и непријатељских војника, преношење познатих дужина и др. — Све практично на земљишту.

Ставовe за гађање: лежећи, клечећи и стојећи — практично.

Пети дан

— *Настава гађања*: Обука у нишањењу и окидању, техника отварања ватре, појединачна и брза палба;

Гађање авиона.

— *Утврђивање*: Израда и коришћење заклона и начин отварања ватре.

— *Маскирање*: Основне ствари о маскирању: маскирање заклона, себе, коришћење природних заклона и маски. Поступак при наиласку непријатељске авијације.

Шести дан

— *Тактичка обука*: Основни појмови о нападу: кад се предузима, кретање под борбом, отварање ватре. Прво објаснити теоретски, а потом практично.

Посебно обрадити ноћни напад и његове карактеристике.

Седми дан

— *Тактичка обука*: Стрелачки строј, развијање, кретање, средњи војник — одјељење, одржавање правца. Практично.

Осми дан

— *Тактичка обука*: Узајамно потпомагање бораца у борби ватром, отварање ватре, пребацивање, долазак на јуришни положај, оцјена момента за јуриш, извршење јуриша и гоњење непријатеља.

Девети дан

— *Тактичка обука*: Основни појмови о одбрани: када се она предузима, избор земљишта, коришћење заклона, маскирање, отварање ватре и прелазак у јуриш. Прво објаснити теоријски, а потом практично на земљишту.

Десети дан

— *Тактичка обука*: Понављање пређеног градива из тактичке обуке, извођење вјежбе гдје ће дио људства бити у нападу, а дио у одбрани.

Једанаести дан

— *Ратна служба*: Основни појмови о кретању војске: видови кретања и обезбјеђење, зависно од удаљености и мјеста непријатеља: наступни, одступни и бочни марш. Поступак при наиласку непријатељских авиона.

Дванаести дан

— *Тактичка обука:* Основни појмови из напада на насељено мјесто и одбрана насељеног мјеста.

Одлике и борба у шуми и при форсирању ријека.

Тринаести дан

— *Ратна служба:* Врсте маршева с обзиром на брзину кретања и дужину дневног марша са објашњењем практичних питања.

Четрнаести дан

— *Тактичка обука:* Извођење напада са претпоставком и маркирањем непријатеља. Провјера до сада пређеног.

Петнаести дан

— *Тактичка обука:* Извођење одбране са краћом претпоставком и маркирањем нападача.

Провјера пређеног.

Основни појмови о исхрани војоке.

Шеснаести дан

— *Тактичка обука:* Извођење одступања под борбом; практично.

Санитетска служба: основни појмови; указивање прве помоћи и самопомоћ; изношење рањеника са бојишта.

Седамнаести дан

— *Ратна служба:* Практично на земљишту. Извођење наступног марша са претпоставком и маркирањем непријатеља.

Ово као вјежба цијелог батаљона.

Што се тиче политичког курса, он се такође одвијао према предвиђеном плану, с том разликом што је настава извођена послије подне. И план политичких предавања доносимо у цјелини.

Први дан

— *Уводно предавање:* Потреба учења и подизања свијести код партизана. Потреба дисциплине. Какав треба да буде партизан. Улога омладине и значај омладинских чета.

Други дан

— *Прво предавање:* ПАРТИЗАНСКО РАТОВАЊЕ (са политичког гледишта).

Трећи дан

— *Друго предавање:* О ЈУГОСЛАВИЈИ (њено стварање, 23 године њеног живота и њена пропаст).

Четврти дан

— *Треће предавање:* СВИЈЕТ ПОСЛИЈЕ ПРВОГ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКОГ РАТА (Основне црте капитализма-империјализма; Узроци првог империјалистичког рата (1914—1918) — Версајски мир; Револуција у Русији; Талас револуције у Европи; Период релативне стабилизације; Криза; Опасност од фашизма до политике народног фронта).

Пети дан

— *Четврто предавање:* ОД НАРОДНОГ ФРОНТА ДО ДРУГОГ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКОГ РАТА.

Шести дан

— *Пето предавање:* ДРУГИ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКИ РАТ И ЊЕГОВО ПРЕТВАРАЊЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ; АНТИФАШИСТИЧКИ РАТ ОД ТРЕНУТКА НАПАДА ЊЕМАЧКЕ НА СССР.

Седми дан

— *Шесто предавање:* УЗРОЦИ РЕВОЛУЦИЈЕ ОД 1917; ПОБЈЕДА РЕВОЛУЦИЈЕ; ИЗГРАДЊА СОЦИЈАЛИЗМА; ПОДИЗАЊЕ ИНДУСТРИЈЕ И ПОЉОПРИВРЕДЕ (ПЈАТИЉЕТКЕ); ДОНОШЕЊЕ СТАЉИНСКОГ УСТАВА.

Осми дан

— *Седмо предавање:* СТАЉИНСКИ УСТАВ (Дјеца; васпитање; просвјета; дужности и права личности и народа).

Девети дан

— *Осмо предавање:* СТАЉИНСКИ УСТАВ (Вјера; судство; здравље; социјално старање; права жена; спорт итд.).

Десети дан

— *Девето предавање:* ЦРВЕНА АРМИЈА (Од њеног стварања до данашњег дана).

Једанаести дан

— *Десето предавање:* ЦИЉЕВИ ПАРТИЗАНСКОГ РАТОВАЊА (Зашто се боре партизани).

Дванаести дан

— *Једанаесто предавање: НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ.*

Тринаести дан

— *Дванаесто предавање: УЛОГА КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ* (Шта је Комунистичка партија; — кратки историјат; Маркс и Енгелс, Прва, Друга, Трећа интернационала; Комунистичка партија Југославије и њена улога у народноослободилачком рату.

Четрнаести дан

— *Тринаесто предавање: ЦРНА ГОРА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ.*

Осим ових, одржана су и друга политичка предавања, која су такође била на линији марксистичког образовања, на примјер: Држање Гесрги Димитрова 1933. год. на суђењу у Лајпцигу, Велики кинески марш, Интернационалне бригаде у Шпанији и борба против фашизма, О Народном фронту у Француској, О улози Коминтерне у радничком и револуционарном покрету.

Као стално градиво служили су нам „Историја СКП(б)“, „Питања лењинизма“, „Национално питање“ и др. У нашој библиотеци на Жабљаку затекла се и књига „Основни филозофски проблеми марксизма“ од Плеханова.

Главни предавачи на политичком курсу били су: Моша Пијаде, делегат Врховног штаба, Јован Ђоровић, политички секретар МК КПЈ Шавник, Јово Капичић, политички комесар Првог (ловћенског) батаљона I пролетерске бригаде, Батрић Јовановић, борац истог батаљона, Владо Шћекић, замјеник политичког комесара тог батаљона, Ристо Лекић, борац тог батаљона, Теодор Срдановић, замјеник политичког комесара ДОУБ-а.

У оквиру овог курса писац ових редова одржао је низ предавања, од којих посебно истиче: Грађански рат у Шпанији, Велики кинески марш, Одбрана Димитрова пред судом у Лајпцигу. Интересантно је споменути да ми тада нијесмо имали ни појма о могућем повлачењу наших јединица за Босну, пошто смо гајили наду да ћемо разбити четнике. Такође нијесмо претпостављали ни у сну да ће четници окупирати дурмиторски крај и да ће се свирепо обрачунати са свим његовим првоборцима и комунистима који им допану шака. Међутим, десило се и једно и друго: ми смо одступили за Босну, а четници су завели неслућен терор и свакодневне хајке против партизана и родољуба, а нарочито против илегалца и партијских руководилаца са терена. Ми смо имали заиста тежак марш бригада кроз Босну, а наши другови на терену су падали у тешка искушења по затворима, логорима и стрелиштима широм домовине и ван

ње. Можда нас је нека револуционарна интуиција навела да у програм уврстимо и таква предавања као што су она о Великом кинеском маршу и о држању Димитрова. Били су то заправо часови на којима се говорило о томе како треба издржати све напоре и како се треба држати пред непријатељем.

По наређењу Врховног штаба, а у вези са насталом ситуацијом, Први (ловћеноки) батаљон Прве пролетерске бригаде је 18. априла 1942. стигао у Жабљак. Долазак пролетера већ је био најављен и очекиван је са нестрпљењем. За ту прилику био је постројен и Дурмиторски омладински ударни батаљон, а било се окупило и мноштво народа на челу са највишим партијским и војним руководиоцима. Када су се појавили на уласку у Жабљак испод цркве, са развијеним црвеним барјаком у руци Блажа Попиводе, и са златним српом и чекићем на барјаку, народ је почео да кличе пролетерима, Првој пролетерској бригади, Комунистичкој партији и Стаљину.

Батаљон пролетера поздравио је Моша Пијаде, а отпоздравио му је командант батаљона Перо Ћетковић.

Послије краћег задржавања у школи Батаљон је смјештен у школи у Вирку и по кућама код угледнијих домаћина.

Долазак пролетера у овај крај био је велики догађај. Сусрет са њима, како народа тако и бораца нашег батаљона, био је веома дирљив. Пролетери су нам били велика морална подршка. Није ни чудо. Језгро овог батаљона сачињавали су хероји Ловћена са Пљеваља, они који су касније примили црвени барјак из руку Врховног команданта друга Тита.

Другови пролетери ће нам од тада бити нераздвојни саборци и са њима ћемо исковати наше оружаном другарство кроз најтеже задатке и борбе против четника на Сињајевинском фронту. Они ће нам се примјерима и подвизима представљати, говорити нам и демонстрирати своја борбена искуства, показати шта значи ратно другарство и пролетерски морал. Они ће нас учити на својим славним походима и упућивати у тајне партизанског ратовања. Једном ријечи, они ће нам бити и ратни другови и ратни учитељи. Они ће нам послужити за примјер и њихови ликови ће остати да вјечно блистају пред нашим очима као живе неугасиве ватре. Одиста је било пуно разлога да у њих вјерујемо и да их подржавамо, јер ниједан пролетер није затајио на задатку, не памти се да је иједан дезертирао и напустио своју јединицу, за прса заостао иза својих другова у јуришима или се жив предао непријатељу. Не памти се такође да су пролетери оставили мртве или рањене другове на бојишту. Пролетери су заиста били најбољи одред Партије и имали смо коме да се дивимо. Онису својим примјером показивали како се кали челик.

Но, то није било никакво чудо. У овом Батаљону било је 86 чланова Партије и 78 чланова СКОЈ-а.

Даљи покрет овог батаљона био је његово премјештање на Његовуђу 22. априла 1942. године. Његовуђа и Жабљак постали су, захваљујући између осталог и у првом реду овом батаљону, права војно-политичка школа за Дурмиторски омладински ударни батаљон.

Истог дана, 22. априла 1942. године, наређен је и покрет ДОУБ-а, ради прикључења Првом ловћенском батаљону на Његовуђи. У војничком поретку батаљон је кренуо из Јунча-Дола кроз Суводо и најзад стигао на Његовуђу. Готово читав батаљон је смјештен у школи и по кућама, само је 3. чета Првог ловћенског батаљона смјештена на Кршу. Један дио пролетера и омладинаца послат је на Левер-Тару ради појачања страже.

Овдје је почео да се одвија строго војнички живот. Храна је била доста слаба — дневно смо добијали по 300 до 500 грама полуовсена и полујечмена хљеба и по комад куваног меса. Истине ради треба рећи да су борци ДОУБ-а, нарочито они чије су породице биле ближе Његовуђи, или који су имали својту у близини, боље пролазили у погледу исхране, јер су им породице доносиле скоруп, сир, месо и другу храну. То је била нека врста допунског сљедовања. Овога су, међутим, били лишени борци Првог ловћенског батаљона. Иако је партијска организација ДОУБ-а настојала свим силама да се сва храна примљена споља заједнички расподјели свима, ипак у томе нијесмо увијек успијевали.

Културно-просвјетни и агитационо-пропагандни рад у срезу дурмиторском организовао је МК КПЈ Шавник. Међутим, већину послова из ове дјелатности прихватио је на себе МК СКОЈ-а Шавник, и тај рад се углавном одвијао под његовим окриљем.

Један од првих оргавизатора и утемељивача овога рада у нашем крају био је Велимир Кнежевић, који је средином пролећа 1942. изабран за секретара ПК СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санџак. Овај рад се састојао у окупљању и организовању и старијих и млађих интелектуалаца, студената, ђака, бистријих радника и сељака ради припрема разних врста приредба по селима, у Шавнику, на Жабљаку, на Његовуђи, Трси и Плужинама, као и по војним јединицама. Приредбе су биле намијењене у првом реду омладини и борцима, али и цијелом народу.

Овај рад је још више интензивиран након формирања ДОУБ-а, а нарочито послје доласка Првог (ловћенског) батаљона Прве пролетерске бригаде и његовог смјештаја у Вирку и Његовуђи.

Садржај културно-просвјетне дјелатности био је врло разновстан. Припремане су разне рецитације и хорске пјесме, издаване зидне новине, писани и извођени скечеви и „врапци“, „радио-збрка“. На приредбама су пјеване разне партизанске пјесме

изникле из народа, вођена кола и организоване гусларске вечери. Сјећам се да је била најпопуларнија једна пјесма у десетерцу испјевана поводом битке на Пљевљима и друга о устанку у Црној Гори. Додуше, уз гусле су пјеване и разне друге народне и јуначке пјесме.

Поред овога, у оквиру културно-просвјетног рада, била је организована и једна мања библиотека од неколико десетина књига у кући Мира Крстајића, на Жабљаку. Библиотеком је руководила Дара Крстајић, тада члан МК СКОЈ-а Шавник. Соба ове такозване библиотеке била је украшена сликама Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина, затим сликама Максима Горког и Његоша.

У библиотеци су се, између осталих, налазиле и ове књиге: „Мати“ од Максима Горког, „Горски вијенац“ од Његоша, „Питања лењинизма“ (шапирографисано издање Технике при МК КПЈ Шавник), „Како се калио челик“ од Островског, „Историја СКП(б)“, „Паљење Рајхетага и одбрана Димитрова на Лајпцишком процесу“, затим приличан број брошура о октобарској револуцији, о Совјетском Савезу, совхозима, колхозима, стахановцима, интервенцији империјалиста против СССР-а итд. Осим ових, имали смо и књиге о борби у Шпанији, брошуру о Великом кинеском маршу, „Јазавац пред судом“ од Петра Кочића и друге књиге и белетристику домаћих писаца. Треба подсјетити да смо имали и нешто партијске штампе: неколико бројева „Пролетера“, затим неке резолуције ЦК КПЈ, билтене Врховног штаба и разне говоре и чланке наших руководиљаца.

Кад већ говоримо о овом виду рада, онда је ред да дамо и неколико детаља који ће илустровати ниво извођења и извођача програма, као и друге облике културно-просвјетног рада.

Као примјер наводимо чињеницу да је Моша Пијаде лично сарађивао у нашим зидним новинама и илустровао их. Дакле, није се либио ниједног посла нити га потијењивао.

Владо Мартиновић — Бајица, члан ПК СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санцак, приликом обиласка наше партијске и скојевске организације задржао се извјесно вријеме на Жабљаку и том приликом лично увјежбавао један наш хор за рецитал са одломцима из „Горског вијенца“:

*„Бог се драги на Србе разљути
за њихова смртна сагрјешења ..*

(из „Кола“).

Њешшев „Горски вијенац“ је за нас био својеврсна библија из које смо се учили и чојству и јунаштву и користили је у свакој прилици. Сјећам се да смо у оквиру једног рецитала припремили и монолог сердара Вукоте:

*„У памет се добро Црногорци,
А ко чиња, бити ће најбољи;*

*А ко изда онога ко почне
Свака му се сатвар скаменила.
Бог велики и његова сила,
У њиву му сјеме скаменио,
У жени му ћецу скаменио ... “*

То је била и клетва и заклетва Црногораца у борби против потурица, а то је постала и наша крилатица, клева и заклетва у борби против савремених потурица: четника и усташа.

Осим дјела Његоша, користили смо и еп Ивана Мажуранића „Смрт Смаил-аге Ченгића“, пјесме Алексе Шантића, Ђуре Јакшића, Војислава Илића-Млађег, Бранка Радичевића и друге. Нарочито су биле популарне пјесме: „Свијетли гробови“ Јована Јовановића Змаја, „О класје моје“ Алексе Шантића и „Падајте браћо“ Ђуре Јакшића.

Културно-просвјетне програме и приредбе организовали су и у њима учествовали, између осталих, следећи другови и другарице: Велимир Кнежевић, Дара Крстајић, Душан Баранин, Рада Ђоровић, Благоје Тадић, Рашко Јауковић, Јосиф Јауковић, Владо Мартиновић-Бајица, Вито Цветковић и Теодскр Срдановић.

Сјећам се да је Вито Цветковић писао и организовао скичеве и у свему нам много помогао. Он је у то вријеме, као борац Друге пролетерске бригаде, био у Партизанској болници смјештеној у хотелу „Дурмитор“ на Жабљаку.

Посебно уживање представљало је гусларско грло Анке Церовић, борца нашег батаљона.

Од доласка Првог (ловћенског) батаљона Прве пролетерске бригаде културно-просвјетни програм је постао много богатији, а помоћ његова борцима ДОУБ-а била је од непроцјењивог значаја. Они су с нама заједно или наизменично давали приредбе по селима, затим на Његовуђи, Кршу, Вирку и на Жабљаку. Те је приредбе посјетило више од хиљаду бораца, омладине и људи из народа.

Таква једна приредба одржана је од стране ДОУБ-а 26. априла 1942. године у школи на Његовуђи. Истовремено смо одржали и једну приредбу за пролетере. Мјешовити хор ДОУБ-а отпјевао је неколико борбених пјесама, а дат је и један скич о протекцији у школи. Анка Церовић је отпјевала том приликом пјесму о бици на Пљевљима. Приредба је одржана преко дана, у школи, па се весеље уз коло и пјесме наставило испред школе, под ведрим небом, пошто школа није могла да прими све који су жељели да чују програм.

Поводом прославе Првог маја и уочи самог 1. маја омладина из Његовуђе са борцима ДОУБ-а организовала је прославу. Том приликом запаљене су ватре на Кучајевници и по свим већим висовима унаоколо.

На сам дан 1. маја 1942. године по највећој киши и лапавици два наша батаљона прошла су кроз Рамово Ждријело и Суводо и преко Јунча-Дола око 11 сати стигли пред школу на Жабљак у ону исту школу у коју су прзи пут примљени и смјештени пролетери. Школа је била свечано искићена боровим грањем, а испред ње је одржан повећи народни збор. У име КПЈ говорио је Јован Ђоровић, политички секретар МК КПЈ Шавник, а у име СКОЈ-а писац ових редова. Све вријеме народ је клицао Партији, Црвеној армији, народној војсци и пролетерима. Са митинга су упућени поздравни телеграми ЦК КПЈ, Стаљину. Коминтерни и ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

По повратку на Његовуђу пролетери су одржали једну приредбу за наш батаљон и за народ овог краја. Програм је био врло лијеп, а борци 2. чете пролетера отпјевали су у хору пјесме: „Ми волимо Црвену армију“ и „Джи се народе радни“. Сала је била препуна народа. На крају смо сви заједнички отпјевали „Интернационалу“. Приказан је и један одломак из књиге „Мати“ од Максима Горког, а затим су рецитовани и неки одломци из „Горског вијенца“.

Као што се из ових података види, за цијело вријеме боравка пролетера у нашем крају **одржавани** су политички зборови, митинзи, конференције, предавања, **приредбе**, тако да се културно-просвјетни **рад** цијело вријеме прожимао са политичким радом.

У оквиру овога рада на Његовуђи треба посебно истаћи значај прораде „Отвореног писма“ ЦК КПЈ свим партијским организацијама у Црној Гори, Боки и Санџаку. У том писму су критикована лијева застрањивања наших партијских одговорних другова на терену и указивано на грубо кршење основне линије Партије: секташење и прелазак на класну борбу, умјесто окупљања најширих родољубивих слојева за борбу против окупатора. При томе је критика и самокритика обухватила све другове у Партији и ван ње.

Одмах по доласку пролетера у наш срез организован је курс прве помоћи при штабу ДОУБ-а. Чим смо се смјестили на Његовуђу дошло се на идеју да се овај курс одржи за све наше Другарице, младе дјевојке, као и дјевојке из околних села и млађе жеке. Санитетски курс на Његовуђи трајао је од 22. априла до 5. маја 1942. године. Похађало га је око 50 дјевојака из ДОУБ-а и око 10—15 дјевојака из околних мјеста и жена-мјештанки.

Предавач на курсу био је Ђани Поповић, сада наш познати хирург а тада референт санитета Првог (ловћенског) батаљона Прве пролетерске бригаде. Ђани је родом са Цетиња, а тада те био апсолвент медицине. У њему смо имали дивног друга, одличног борца и стицајем прилика љекара опште праксе и хирурга, једном ријечју — душу оба батаљона.

Курс прве помоћи био је подијељен на три дијела: први дио се односио на личну хигијену жена, а посебно дјевојака; други дио на питања из опште хигијене — упутства о чистоћи, чување и превентива здравља, о могућности сналажења при лијечењу у најпримитивнијим условима, начини чувања од ушију, бува, стјеница, разне друге гамади и зараза; трећи и најважнији дио третирао је питања која су се односила на пружање прве помоћи рањеним и обољелим.

Предавања из последњег дијела била су у оквирима ових теза:

- Значај и потреба познавања пружања прве помоћи;
- Методи и средства за пружање прве помоћи;
- преглед повријеђеног и утврђивање стања повреда;
- Оживљавање повријеђеног, вјештачко дисање и слично;
- Прва помоћ приликом крварења повријеђеног или рањеног;
- Ране и поступак са ранама и рањеницима;
- Прва помоћ код прелома костију и повреде зглобова;
- Начин имобилизације код прелома костију;
- Пружање помоћи код посебних врста прелома;
- Прва помоћ код бомбардовања;
- Прва помоћ код пожара и опекотина;
- Прва помоћ код прехлада, смрзавања;
- Пренос повријеђеног итд.

Предавања су слушале или су курс редовно похађале, између осталих, следеће другарице: Анђелић Јованова Милка, Анђелић Илијина Анђелка, Алексић Даница, Андесић Млађенова Спасенија, Барац Милошева Даринка, Баранин Радосављева Гроздана, Бојовић Михајлова Божана, Бећировић Милијана, Ђоровић Јаковљева Анка, Ђосовић Јованка, Дуковић Милијана, Ђуришић Савова Даринка, Ђломазић Давидова Станица, Јањић Милићева Даница, Јауковић Рашова Милка, Јањић Милетина Љубица, Јакић Јаковљева Станислава, Крстајић Милева, Крстајић Буколина Јелена, Крстајић Драгутинова Јелена, Крсмановић Стојка, Кршикапа Милошева Госпава, Караџић Ристова Софија, Маловић Јелка, Новосел Душанова Милијана, Обрадовић Петрова Винка, Обрадовић Наодова Милка, Поповић Благојева Радојка, Поповић Радулова Даница, Раонић Радосављева Викторија-Вита, Смолковић Павлова Милева, Шибалић Миливојева Зорка, Вукосављевић Милијана и Војводић Максимова Милијана.

Партијски живот и рад у ДОУБ-у одвијао се врло интензивно, можда интензивније него у многим другим нашим јединицама. Колику је пажњу посвјећивао овом батаљону МК КПЈ Шавник показује и чињеница да је за замјеника комесара бата-

љона поставио дотадашњег члана МК КПЈ. Поред тога, Штаб батаљона био је у непосредној и сталној вези са МК КПЈ Шавник. Исто тако чланови МК КПЈ су редовно посјећивали јединице овог батаљона, држали политичка предавања и водили посебну бригу о њему. Својим савјетима и упутствима морално-политичком стању у батаљону доприносио је и делегат Врховног штаба Моша Пијаде.

Разумљиво је онда што је цјелокупан војно-политички рад у овом батаљону био на заиста завидној висини. Скоро све активности, биле то културне приредбе, политичке конференције, војно-политички или санитески курсеви, покретала је или организовала Партија.

Било би неправедно ако бисмо прешутјели редовну помоћ старих комуниста из Првог (ловћенског) батаљона Прве пролетерске бригаде. Та помоћ је била свестрана и од непроцјењиве вриједности за младе борце и комунисте ДОУБ-а. Чак су састанци понекад одржавани заједнички, што је давало посебан печат нашем раду. Партијски састанци одржавани су редовно прије сваке приредбе, конференције, акције и борбе, али и после сваког доношења плана рада или битке. Занимљиво је да смо том приликом редовно имали састанке „критике и самокритике“¹, који су били права контрола наше партизанске етике и морала.

Ми тада нијесмо имали много чланова Партије. Према подацима којима сада располажемо, чланови КПЈ у батаљону били су: Апанин Јово, замјеник пол. комесара 3. чете, Бадњар Милан, политички комесар ДОУБ-а, Бадњар Радоман, Батуран Ђуро, замјеник пол. комесара 2. чете, Церовић Јован, командир 1. чете, Гломазић Станица, пол. комесар 2. чете, Грбовић Драгомир, замјеник командира 4. чете, Мирковић Војин, командир 3. чете, Кнежевић Веселин, замјеник командира 2. чете, Крстајић Видоје, командант ДОУБ-а, Обрадовић Винка, замјеник пол. комесара 1. чете, Поповић Гледо, пол. комесар 4. чете, Срдановић Јагош, замјеник пол. комесара 4. чете, Срдановић Теодор, замјеник пол. комесара ДОУБ-а, Шарац Миливоје, пол. комесар 1. чете, Шљиванчанин Милован, пол. комесар 3. чете, Новосел Мајо, замјеник командира 1. чете, и Жугић Комнен.

Најважнији задатак који је Партија у то вријеме обавила, била је прорада Писма ЦК КПЈ поводом лијевих застрањивања у Црној Гори. Други, не мање важан, био је масовни пријем омладинаца у СКОЈ на дан 1. маја 1942. године. Трећи и сталан задатак било је одржавање борбеног морала и дисциплине за вријеме тешких борби и операција на Сињајевинском фронту, све до Колашина. У тим борбама редовно су се као борци истicali чланови Партије и млади комунисти.

Иако смо имали самосталну партијску организацију и самостално одлучивали о свему, ипак морамо истаћи драгоцену помоћ другова пролетера — комуниста Првог батаљона Прве

пролетерске бригаде, парочито Јова Капичића, политичког комесара, и Владе Шћекића, замјеника политичког комесара тог батаљона.

Као што смо видјели, наша два батаљона имала су низ мањих покрета на теренима жабљачке и шаранске општине. Ти покрети су били у правцима: Жабљак—Вирав—Његовуђа—Суводо—Јунча До—Крш и слично. Осим ових, имали смо и неке покрете који су спадали у неку врсту маневара: истурање стража и патрола, присилно извиђање према Левер-Тари и Ђурђевића Тари, као и друга слична извиђања. Ипак, већих покрета нијесмо имали, као ни оружаних сукоба за све то вријеме. Тек 6. маја 1942. године наређен је покрет оба батаљона. Од тада је маршрута Првог (ловћенског) батаљона Прве пролетерске бригаде и Дурмиторског омладинског ударног батаљона истовјетна у свим оружаним борбама које смо водили на Сињајевинском фронту, све до расформирања ДОУБ-а и одступања наших јединица за Боону.

Овај период, од долаока Првог (ловћенског) батаљона на Жабљак 18. априла 1942. године па до 6. маја 1942. године, био је извјестан предах за преморене и изгладњеле борце-пролетере. Али, то је истовремено била и припрема, обучавање свих нас, а у првом реду бораца ДОУБ-а, за нову офанзиву против непријатеља која ће услједити.

Покрет је услједио 6. маја увече. Најприје смо кренули са Његовуђе преко Крша да би прихватили 1. чету Првог (ловћенског) батаљона и другу чету ДОУБ-а. Одатле је покрет настављен правцем: Крш—Погрежђе—Ђедово Поље—Студенца—Гомиле—Конате, а затим смо скренули у правцу Црвеног Ждријела. Ту смо добили задатак да скренемо лијево и да се спустимо у села Доњу и Горњу Бистрицу.

Наиме, на овај простор били су продрли четници и водили су борбу са партизанским ударним батаљонима „Алекса Ђилас“. Према наређењу и замисли Пера Ђетковића, команданта Првог (ловћенског) батаљона, наш задатак је био да нападнемо четнике са леђа и да ослободимо притиска другове из батаљона „Алекса Ђилас“. Међутим, када смо око подне стигли у Бистрицу, ратна ситуација се већ била промјенила и четници су били потисли борце батаљона „Алекса Ђилас“.

Тада је наређење преиначено и ми смо добили задатак да се поново попнемо на Сињајевину, код цркве Ружице. Тако смо 6. маја око 10 сати увече стигли у катуне и смјестили се по колибама.

Овај марш наша два батаљона од Његовуђе до цркве Ружице потрајао је преко дванаест часова. Одмах по смтештају добили смо слєдовање од 300 грама хљеба, које је требало подијелити на четворицу, и по комад куване говедине.

Као што је познато, план јединица Дурмиторског НОП одреда био је да се слободна територија дурмиторског среза брани

свим силама, како од окупатора тако и од четника. Окупатори су продирали на слободну територију на препад, час из Никшића час из Пљеваља, а четници су, нарочито касније, вршили притисак на слободну територију преко Сињајевине. Ми смо онемогућавали непријатељу да дубље пушта клинове на ослобођену територију и редовно смо обезбјеђивали пут Левер-Тара и Ђурђевића Тара, и на тај начин помагали јединицама из околине Пљеваља. Борбама на Сињајевинском сектору смањивали смо притисак на наше јединице у Васојевићима и Колашину.

Сада се ситуација била битно измијенила, па су се морали промјенити и наши планови.

Пошто смо 7. маја осванули код цркве Ружице, распоређени смо по колибама које су биле напуштене, често без врата и без кровова, са великим наметима снијега око њих и у њима.

Послије краћег предаха, командант Првог (ловћенског) батаљона Перо Ђетковић одржао је подуже војно савјетовање са командним саставом оба батаљона и упознао нас са војном ситуацијом на овим положајима и детаљним задацима. Истовремено нам је пренио наређење о почетку наше противофанзиве на фронту ширине и дубине око 10 километара.

Одмах послије овог савјетовања са командантом Првог (ловћенског) батаљона, који нам је истовремено саопштио да ће се оба батаљона налазити под заједничком командом штаба Првог (ловћенског) батаљона, одржали смо у нашем батаљону, по свим четама, партијске и скојевске састанке, а затим четне и батаљонску конференцију, на којима је војнички -и политички објашњен наш задатак у предстојећој борби.

Истога дана командири чета оба батаљона са омањим патролама извршили су извиђање положаја непријатеља ради откривања распореда његових снага.

Пошто смо били упозорени да су четничке снаге врло јаке и добро наоружане и да ми немамо довољно људства нити муниције да се многобројнијем непријатељу супротставимо, речено нам је да ћемо у току борбе користити ноћ и да ће нам она бит главни савезник.

Осмог маја у 23 часа приступили смо припремама за извршавање задатака. Ради тога смо били подијељени у двије колоне. Десну колону су сачињавале 1. и 2. чета ДОУБ-а и један вод пролетера. Уз то, била нам је прикључена и једна комска чета од четрдесетак бораца. Укупан број људства износио је око 170 бораца. Овом колоном командовао је Војин Ђоровић, замјеник команданта ДОУБ-а. Задатак колоне био је да нападне четнички положај на правцима Горње и Доње Штитарице и Подбишћа, као и положаје који им доминирају са југа. Послије тога требало је ослободити Велики Препран и тамо поставити једну чету ДОУБ-а и једну комску чету ради спречавања доласка четничких снага из Колашина док се буде чистило Под-

бишће од непријатељских снага. Што се тиче каснијих задатака, они би проистицали из исхода ових операција.

Она колона је успјешно **извршила** СЕОЈ ДИО задатка и заузела положаје све до Малог Препрана.

Истога дана задатак је добила и лијева колона, састављена од три чете Првог батаљона Прве пролетерске бригаде и двије чете ДОУБ-а (3. и 4), укупног састава око 250 бораца. Задатак ове колоне био је уједно и најтежи. Овом колоном командовао је штаб Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, а самом операцијом руководио је Видоје Крстајић, командант ДОУБ-а, са командирима 1. и 2. чете Првог (ловћенског) батаљона и 3. и 4. чете ДОУБ-а. Ово је учињено ради тога да би штаб Првог (ловћенског) батаљона и његов командант имали одријешене руке ради командовања објема колонама, снагама оба батаљона, тј. да би могли да координирају дејства свих наших јединица, укључујући и комску чету.

Претходница ове колоне добила је задатак да у току ноћи ликвидира непријатељски положај на Шанцу. Колона је већ у 2 часа изјутра наишла на јак отпор, па је зато пришла лукавству: неопажено је зашла непријатељу иза леђа, а онда једним јуришом бомбама заузела тај врх у року од неколико минута, заробила једног четника, док је осталих тридесет четника побјегло ка Лукашици.

Ради обезбјеђења на том положају остала је једна чета ДОУБ-а са једним тешким митраљезом. Њен задатак је био да штити напредовање ударног батаљона „Алекса Ђилас“ и да туче непријатеља на Рача-брду и Лукашици.

Сама колона, заправо њена претходница, одмах је наставила напредовање и обухватила Скару са сјеверозападне стране. Истовремено, претходница број 1 направила је захват са југа, док је претходница број 2, коју је сачињавала 3. чета састављена од другова из Вasoјевића, напредовала и у муњевитом налету заузела Шанац. При томе је сувише истрчала напријед, према Скари, и том приликом су јој погинула три друга.

У овој борби се нарочито истакла 3. чета ДОУБ-а, под командом Војина Мирковића. Она је била издвојена из главнине која се кретала у правцу Говедара.

Код Говедара је непријатељ дао одлучан отпор, сипајући нештедимице ватру из аутоматских оруђа и бацача.

Другог дана борби, 9. маја 1942. године, наш задатак је био да нападнемо непријатеља на широком фронту од преко десет километара, и то правцем: Погледала—Скара—Вечериновац—Боровњачки крш—Поља Колашинска—Мост на Тари код Мојковца.

На Скари (кота 1679) била су постављена наша аутоматска оруђа, док је један дио наших снага продужио напад на Ве-

чериновац. Тамо се непријатељ био добро утврдио и организовао, па је 3. чета ДОУБ-а, под командом Војина Мирковића а уз подршку неколико бораца из Прве пролетерске бригаде, кренула кроз шуме сјеверно и јужно од поменутог коте.

Непријатељу који је бранио Вечериновац била су пристигла појачања са Окаре и из Колашинеких Поља, и ту је он организовао врло умјешно одбрану, користећи аутоматска оруђа и ријетку шуму. Наш напад је текао доста тешко и постојала је опасност од великих губитака. Вршена су пребацивања по дјеловима, добро потпомотнута ватром наших аутоматских оруђа, али су резултати били неповољни.

Тада смо ријешили да једном прикривеном јаругом пођемо јужно од Окаре и да, заједно са још једном четом, кренемо кроз шуму уз Вечериновац, па да на јуриш заузмемо пошумљену коту наведеног гребена. Трећа чета се неопажено привукла, у једном налету извршила јуриш и протјерала потпуно изненађеног непријатеља, а затим лијево и десно очистили косу. Непријатељ је послје тога панично побјегао ка Боровњачком кршу и Колашинским Пољима, задржавши се тек у Колашинским Пољима и Мојковцу.

Занимљив је и податак да нам за вријеме ове борбе није нико погинуо, нити рањен. Ми смо, међутим, заробили доста велики плијен.

Одмах поелије тога упућен је један вод стријелаца на кљун коте 1015 са једним тешким митраљезом и једним пушкомитраљезом. Задатак ових бораца био је да туку положаје ка Мојковцу и Колашинским Пољима. Наше јединице су се распоредиле по групама дуж цијелог фронта. Циљ је био да се туче непријатељ који евентуално буде надирао од Лукашице и Колашинских Поља.

Успјео и изненадни продор наших јединица створили су панику код непријатеља и омогућили успјехе наших јединица и сусједних батаљона око Лукашице и Гојаковића. Наступило је масовно расипање четника и бјежање преко Таре и Колашинских Поља, јер њихова лијева колона преко Улошевине ка Мојковцу још није имала успјеха.

Око подне, приликом заједничког напада на Вечериновац, који су четници били добро утврдили, имали смо значајне успјехе. Тада су 3. чета Првог (ловћенског) батаљона и 3. чета ДОУБ-а, потиснувши четнике, заробиле њихову комору, један минобацач, 18 пушака, нешто муниције, четири коња и шест волова.

Негдје предвече истога дана четници су покушали да поврате положаје и да нас изненаде. Ми смо држали тзв. мртве страже. Тада је на једну чету ДОУБ-а налетео и познати четник Раде Поповић. Заправо, он је налетео на замјеника политичког комесара ДОУБ-а. Уз помоћ Божицара Поповића — Муја и Да-

ре Барац, непријатељ је савладан. Испоставило се да је он био члан штаба Павла Ђуришића, да је био поп, кога су због озлоглашености звали „Гапон“. Одмах је предат спабу Првог (ловћенског) батаљона ради саслушања и суђења.

Као што се види, најтежи задатак пао је на Први (ловћенски) батаљон и ДОУБ. Требало је овладати положајима и разбити непријатеља код Скаре, Вечериновца, Воровњачког крша, моста на Тари код Мојковца и у Колашинским Пољима. Према приближно тачним подацима, на Скари и Вечериновцу сачекао нас је непријатељ у јачини од око 400 четника. Непријатељ није штедио муницију, пошто су га и њом обилато снабдијевали Италијани. Иначе, мисли се да је укупно на овим положајима било око 2000 добро наоружаних непријатељских војника.

Наша два батаљона располагала су са шест пушкомитраљеза са по четиристо метака, два тешка митраљеза марке „брџа“ са по 1200 метака и једним минобацачем 81 тт са 25 мина.

Дакле, Први (ловћенски) батаљон и ДОУБ дејствовали су у овој борби врло енергично и на својим леђима изнијели су највећи терет борби и побрали највеће успјехе.

Говорећи о овим борбама, Перо Ћетковић у свом извјештају Врховном штабу од 12. маја 1942. године, послатом са положаја, између осталог каже:

„Тактички рад војника и старјешина, маневровање, комбинације ватре и покрета, код свих јединица, текли су савршено и беспријекорно, можда љепше него у многим мирнодопским вјежбама, пошто су другови добро учили и јуче при претресу рада и критике многи истакли“.

На поменутих бојиштима убијено је 37 четника, рачунајући само нађене лешеве. Међутим, опште је мишљење да су мртвих имали више, али су однесени са бојишта или извучени следећег дана.

Иако је на овој територији било око двије хиљаде четника, ипак је после борби одступило према Колашину њих око три стотине, а остали су се разбјежали или вратили кућама.

У овим борбама заробили смо један бацач без нишанских справа, 18 бомби за бацач, 1300 метака за тешки митраљез „брџу“ и 18 пушака. Осим тога, заплијенили смо и 4 вола, 3 коња и неколико џакова брашна и макарона.

Ипак, најжешћа борба одиграла се 10. маја 1942. године код Вечериновца. Наиме, тада су 1. чета и 2. вод 2. чете Првог (ловћенског) батаљона и 1. и 2. чета ДОУБ-а неопрезно кренуле једном јаругом кроз шуму Вечериновца гдје их је из засједе у облику потковице, бомбама и унакрсном ватром напао неколико пута бројнији непријатељ. У таквој ситуацији, изгледа, једино рјешење било је да се крене у јуриш и заподјене борба прса у прса. Дијелом ДОУБ-а командовао је Видоје Крстајић,

командант батаљона. Послије жестоке борбе, четници су напустили положај и побјегли, остављајући мртве и рањене на бојишту. Али, на жалост, своју храброст и неопрезност платило је животом: више наших бораца, пролетера и омладинаца.

Иако је највећи број бораца који су погинули на Сињајевинском фронту изгинуо углавном на Вечериновцу, следећи списак дајемо као заједнички. На Сињајевинском фронту погинули су: Анђелић Илијина Анђелка, Андесић Млађенов Јеврем, Алексић Даница (заробљена рањена код Вечериновца, четници је предали Италијанима у Никшићу, гдје је стријељана 1942. године), Бадњар Гаврилоав Милан, Бећировић Милијана, Ђуришић Лучин Бранко, Ђурђић Марков Иван, Ђурђић Лучин Миливоје, Грубач Јефтов-Бећков Малин, Јањић Шћепанов Војислав, Јакић Крстов Радомир, Караџић Исаков Милан, Ковачић Анте, Ненезић Миљисављев Бранко, Остојић Живков Војислав, Петрушић Милошев Влајко, Смоловић Павлова Милева, Струњаш Вукосављев Момчило, Стијеповић Максимов Милован, Шибалић Миладинов Никола и Војиновић Милетин Рајко.

Поред погинулих на Сињајевинском фронту, највише на Вечериновцу 10. маја 1942. г., било је доста и рањених другова. Неколико десетина бораца ДОУБ-а изгинуло је на разним бојиштима широм Југославије. Једни су погинули у Првој пролетерској бригади, други у Четвртој црногорској, трећи у Седмој омладинској ударној бригади „Будо Томовић“, као и у крајишким и далматинским бригадама за вријеме разних борби и непријатељских офанзива, у јуришима за ослобођење земље.

Послије жестоких окршаја на Скари и Вечериновцу, и наших великих губитака, борба је настављена већ сјутрадан.

Једанаестог маја три чете ДОУБ-а добиле су задатак да се под борбом пребаце преко моста на Тари код Мојковца и да ослободе Мојковац од четника. Ово је био тежак задатак за борце, тим више што је мост био под сталном ватром митраљеа и пушкомитраљеа и што је пребацивање било ризично. Истовремено су у то вријеме евакуисани рањеници и пребацивани на Колашинска Поља, те је заузимање моста и ослобађање Мојковца било од врло великог значаја.

У предвиђено вријеме 3. чета са једном четом из Комског одреда извршила је јуриш преко моста, заузела Мојковац, а затим и положаје на Пржишту. У овој борби, осим 3. чете, учествовале су још и 1. и 2. чета ДОУБ-а. Јединице ДОУБ-а и чета Комског одреда остале су на положајима на Пржишту све до 13. маја. Ове јединице држале су у ствари положаје: Бјеловићи — Пржишта — Мојковац.

И ова борба је била од великог значаја, јер је омогућила повлачење неких наших јединица које су четници били одсјекли, као и рањеника које су те јединице са собом евакуисале.

Занимљив је и податак да током ове борбе за Мојковац и Пржиште ниједан борац ДОУБ-а није ни рањен нити погинуо. Из чете Комоког одреда, међутим, један борац је погинуо, а један је рањен.

Послије краћег предаха у Мојковцу, на Пржишту и у Колашинским Пољима, и послије сахране погинулих другова (код цркве у Колашгинским Пољима), добили смо нове задатке. Наиме, четници су били прилично потучени и дезорганизовани, па је Главни штаб за Црну Гору и Боку сматрао да им сада не смијемо дозволити да се реорганизују, нити им дати времена да среде своје снаге. Зато је већ 14. маја 1942. издао наређење за напад на Колашин. Главни задатак је, према том наређењу, био: заузети Колашин који је постао важно четничко упориште и уништити главнину четничких онага. Намјера Главног штаба била је да се послије ослобођења територије од Колашина до Мојковца наша офанзива пренесе ка Морачи и Васојевићима, гдје су биле бројне четничке снаге и мноштво Дражених изасланика из Србије. Замисао се није заснивала толико на нашој снази и оружју колико на изненађењу и акцијама ноћу. Зато су припреме вршене у највећој тајности, а покрети заобилазним путевима и беспућима, и то ноћу.

У нападу на Колашин учествовало је дванаест ударних и Први (ловћенски) батаљон, као и двије чете ДОУБ-а. Јединице су биле груписане у три нападне колоне. Главни удар носила је лијева колона, која се кретала десном обалом Таре. У резерви се налазио Први батаљон, који се кретао за средњом колоном, правцем Велики Препран — Марково брдо. Овај батаљон је био у сталној вези са Оперативним штабом ради добијања даљих задатака.

Петнаестог маја 1942. године 3. и 4. чета ДОУБ-а у заједници са борцима ударног батаљона „Алекса Ђилас“ напали су јако утврђени положај непријатеља на Марковом брду. Марково брдо представљало је јако утврђење четника, са мноштвом митраљеза, пушкомитраљеза и минобацача, као и живе силе која га је бранила. Ово су били положаји који су, у неку руку, сматрани за „спољна врата“ Колашина и зато су жестоко брањени. Овај наш заједнички напад није успио и ми смо се повукли. Том приликом је на Марковом брду погинуо борац нашег батаљона Никола Миладинов Шибалић.

Послије овога неуспјелог напада ДОУБ-а и ударног батаљона „Алекса Ђилас“, задатак заузимања Марковог брда и Препрана добио је Први (ловћенски) батаљон. Дана 15. маја у 17 часова он је кренуо на марш правцем Доња Поља — Горња и Доња Штитарица — Велики Препран — Марково брдо. Ишло се по мрклом мраку, преко врло тешког и беспутног терена.

У међувремену четници су рано ујутру почели да наступају са Маркова брда, уз снажну подршку минобацача и митра-

љеза, у правцу Говеђе главе. Циљ овог наступања био је да се што прије заузме овај важан и доминантан положај, што би довело у тежњу ситуацију Други ударни дурмиторски батаљон, који је у току ноћи избио на Градину, јужно од Војковића, гдје се био и задржао.

У то вријеме се на Говеђој глави налазила 1. чета ДОУБ-а. У једном моменту ова чета је пред надирањем јаких четничких снага почела да одступа. Штаб ДОУБ-а је брзо интервенисао и вратио чету на положај у правом тренутку. Заправо, када су се борци 3. чете нашли на положају на десетак метара испод њих, већ су се били приближили четници. Прва чета је била у повољнијем положају и засула је изненађеног непријатеља бомбама и пушчаном ватром. Овај је почео да бјежи кроз шуму према Тари и Колашину, а за њим се надала у потјеру 3. чета. Том приликом четници су имали неколико мртвих и рањених.

У овом подухвату можда је одлучујућу улогу одиграла и 3. чета Првог (ловћенског) батаљона.

Ударни батаљон „Алекса Ђилас“ већ је одступао под притиском жестоке ватре четника и уз оптерећење при евакуисању својих рањеника. У том случају ударни батаљон „Алекса Ђилас“ није био спреман за одлучнију борбу. Тако је 3. чета Првог (ловћенског) батаљона сама пошла на извршење задатка и заузимање четничких положаја. Њена је ситуација била утолико тежа што је морала прећи неколико стотина метара брисаног простора, а затим извршити јуриш. Ипак, чета је под заштитом пушкомитраљеске ватре и предвођена бомбашима успјела да збаци четнике и да их заједно са 1. четом ДОУБ-а натјера у бјекство.

Четници нијесу дозволили да се поново средимо и организујемо, већ су одмах извршили противнапад. Користили су бомбе и сва расположива оруђа, али су њихови налети одбијени ручним бомбама и ватром из тешких митраљеза.

Четници су на бојишту оставили четири мртва, а извјестан број рањеника одвукли собом и у нeredу одступили према Марковом брду.

Послије ове борбе четници су почели да се групишу поново на Марковом брду, пошто је наша главна колона за напад на Колашин била одбачена и поппо се налазила у повлачењу.

Као што је речено, Марково брдо је узвишење које доминира комуникацијом Колашин — Мојковац. Његов положај је непријатељу пружао повољне услове и могућности за затварање и контролу правца који води преко Великог Препрана и Лучке горе према Колашину. Одавде је он истовремено иступао патроле и на појединим мјестима организовао тзв. двоспратне аутоматске ватре. Зато су прилази његовим положајима били врло неповољни за нас, а уз то, због стрмине и пошумљености, тешко приступачни.

На Марковом брду било је десет пута више живе силе и ратне технике непријатеља од оне којом смо ми располагали.

Пошто је командант Првог (ловћенског) батаљона са 1. и 2. четом стигао на Говеђу главу и лично се упознао са ситуацијом, наредио је командиру 3. чете да одмах продужи напад и да по сваку цијену заузме Марково брдо. Тада су почеле припреме за заузимање овог јаког утврђења. Трећа чета је кренула у малим колонама од 10 до 12 бораца, а испред ње су ишле патроле од по два-три борца ради откривања прикривених гнијезда непријатеља. Чим би патроле откриле непријатеља, борци би се распоредили у стријелце, наставили са подилажењем и коначно полазили у јуриш чим би се приближили на 100 до 200 метара непријатељу.

Непријатељ је засипао и патроле и стрељачки строј жестоким ватром, али није имао храбрости да издржи наше упорно подилажење без ријечи и без пукњаве, а поготову није могао издржати силовит јуриш пролетера и омладинаца Дурмитораца. Напад је био фронталан, углавном ручним бомбама, а онда пушкомитраљезима по крилима непријатеља. То је довело у опасност његово одступање према Колашину и унијело код њега још већу панику.

Под таквим условима у незадрживом јуришу пролетера и бораца ДОУБ-а, коначно је заузето Марково брдо и отворен пут према Колашину на једном од важних праваца.

Приликом овог жестоког јуриша погинула су три друга из 3. чете Првог (ловћенског) батаљона: Милован Лутовац, Милосав Дашић и Раде Војовић. Било је и пет рањених, међу којима и Рајко Кораћ, замјеник командира 3. чете Првог (ловћенског) батаљона. Кораћ је рањен кроз грудни кош, док је из стојећег става пуцао и издавао заповјест за обухват непријатељског десног крила.

Један дио бораца ДОУБ-а учествовао је и у припремама за напад на Колашин, али тај напад није успио.

Послије разбијања партизанских снага на осталим секторима и правцима, четници су груписали јаче снаге и кренули у противофанзиву.

Увиђајући да су наше снаге испрљене, да смо имали прилично велике губитке и да нам операције отежава евакуација рањеника, Главни штаб за Црну Гору и Боку, пренио је штабовима наређење о повлачењу. Такво наређење је преко Оперативног штаба стигло и штабу Првог (ловћенског) батаљона и штабу ДОУБ-а — мислим 16. маја 1942. године, негдје на положајима око Маркова брда и Говеђе главе. Циљ овог наређења био је извлачење главнине из непријатељског обруча и захвата и правовремено спасавање људства повлачењем на Сињајевину.

Повлачење наша два батаљона, Првог (ловћенског) и ДОУБ-а, од 16. до 28. маја 1942. године, није било нимало лако. Оба батаљона су морала водити непрекидне борбе, заузимајући стално нове и нове положаје и одолијевајући надмоћнијим снагама непријатеља ради заштите не само свог људства него и других јединица које су се нашле у незавидном положају. Повлачење је углавном извођено ноћу, али су зато дневне борбе често биле крваве и жестоке.

Већ 25. маја једна непријатељска колона продрла је дубоко у Шаранце. Пријетила је опасност да непријатељ, скоро без борбе, заузме Жабљак и неометано настави продирање преко Штуоца ка Малој Црној Гори и планини Пиви. У то вријеме Први (ловћенски) батаљон и Дурмиторски омладински ударни батаљон налазили су се у селу Косорићка Буковица, на 18 километара од Жабљака према Шавнику.

Прије тога двије омање јединице, боље рећи једна већа патрола састављена од бораца Првог (ловћенског) батаљона и ДОУБ-а, имала је окршај са четницима. Тачније, негдје изнад Тимара примијетили смо колону од десетак наоружаних људи који су спроводили четничку комору. Ми смо их са пар стотина метара упозорили да стану, а они су без одговора наставили коетање према једној коси, одакле су четници тукли по нашим јединицама. У једном тренутку ми смо отворили плотун и погодили један од сандука са муницијом. Муниција је експлодирала и наједном смо видјели изврнуте мртве људе и коње и спаљен и поцрнιο читав околни терен од двадесетак квадратних метара. Сељаци из околине касније су ми рекли да је погинуо неко од наших Тимарана који су били присилно мобилисани од стране четника.

Послије овога нијесмо имали контакта са непријатељем све до 26. маја 1942. године.

Уочи 26. маја добили смо наређење за покрет, и ми смо већ у свануће 26. маја прошли кроз Жабљак, који је био сав обавијен пламеном. Штаб Дурмиторског НОП одреда наредио је, наиме, да се Жабљак запали како непријатељ не би ту засновао своју војничку базу.

Наш батаљон се зауставио на повијарцима испред села Питомина, изнад самог Жабљака. Ту нам је наређено да приступимо организовању одбране. Нарочита пажња је посвећена постављању аутоматских оруђа и маскирању наших положаја.

Истовремено је неколико мањих извиђачких патрола упућено према Његовући и Новаковићима. Њихов задатак био је да, извјештавају о ситуацији на поменутих правцима, постављају засједе и врше препаде — у циљу наношења непријатељу што већих губитака. Задатак ових патрола веома су отежавали огољеност терена и непрегледност положаја.

Наш Омладински батаљон је расформиран 26. маја и сада 'су се само његови дјелови борили у оквиру Првог (ловћенског) батаљона.

Истога дана, око 14 часова, непријатељ је ушао у запаљени Жабљак. Пошто није наишао на већи отпор наших патрола и јединица, продужио је да се у мањим колонама слободније креће према хотелу „Дурмитор“, а једним крилом и према селу Питомине.

Захваљујући добрском маскирању наших јединица, непријатељ нас није открио све док нам се сасвим није приближио. Када је пришао на 400 до 500 метара, изненада смо га засули јаком ватром из аутоматског оруђа. Послије краћег отпора, четници су побјегли, остављајући приличан број мртвих и рањених.

Одлука о расформирању ДОУБ-а донесена је неколико дана прије 26. маја 1942. године. Батаљон је заправо био расформиран већ у Провалији, али је по некој инерцији још дјеловао у саставу Првог (ловћенског) батаљона.

Расформирање ДОУБ-а дошло је као последица цјелокупне тадашње војно-политичке ситуације, као и неких других морално-политичких околности. Најприје треба истаћи да је већ био избачен из строја повећи број његових бораца, и то најбољих. Батаљон је формиран у вријеме почетка непријатељске офанзиве, а расформиран када је она достигла врхунац. Скоро у свим јединицама, осим у Првом (ловћенском) батаљону, осјећала се доза деморализације, а било је и доста случајева дезертерства, осипања и самовољног напуштања положаја.

Осим ових постојали су и други разлози, подједнако тешки, који су поспјешили расформирање ДОУБ-а. Ту треба навести дизентерију и разне болештине, скоро непрекидно гладовање и крајње нередовно снабдијевање.

Према одлуци којом је ДОУБ расформиран, један број бораца отишао је у Први (ловћенски) батаљон Прве пролетерске бригаде, а други је распоређен у друге јединице: у Четврту пролетерску бригаду када је она формирана и слично. Треба признати да се у том тренутку нијесмо најбоље снашли и да смо добар број бораца, исцрпљених и преморених, вратили кућама и против њихове воље.

Ипак, из овог батаљона ушло је 16 другова и другарица у Први батаљон Прве пролетерске бригаде, да са њим дијели судбину до краја. Ево имена тих бораца: Барац Милошева Даринка, Церовић Јанкова Анђа, Церовић Радивојев Јован, Дуковић Обрадов Радош, Ђурђић Јанков Момчило, Гломазић Давидова-Малинова Станица, Грбовић Иванов Драгомир, Грбовић Радованов Милутин, Карацић Ристова Софија, Кнежевић Јованова Јелена, Мирковић Бајов Војин, Срдановић Милутинов Божидар, Ср-

дановић Живков Јагош, Срдановић Савов Теодор, Жугић Божов Комнен и Жугић Жарков Мићун.

У Четврту црногорску пролетерску бригаду из ДОУБ-а отишли су следећи другови и другарице: Крстајић Видоје, Ђоровић Војин, Обрадовић Винка, Бадњар Љубо, Андесић Дара, Благојевић Бранко, Јегдић Софија, Кнежевић Веселин, Крстајић Божо, Ковачић Пушо, Криваћевић Владимир, Милићевић Бранко, Новосел Сава, Чворовић Радосав, Обрадовић Милана Крстова Радоман, Обрадовић Јелена, Вуковић Саво, Сераглић Јелена и Чворовић Бранко.

Дурмиторски омладински ударни батаљон као ратна јединица живио је непуна два мјесеца (расформиран је, како рекосмо, 26. маја 1942.). Иако су живјели само то једно лјето заједно, ипак су дурмиторски омладинци доказали сву љепоту своје младости и јуначким држањем створили нове ликове који ће послужити на част читавој дурмиторској омладини. Овдје су се прекалили и истакли многи омладинци и омладинке.

Из овог батаљона има скоро тридесет другова-носилаца Партизанске споменице 1941. године. Многи су погинули као јунаци, а онима који су имали среће да преживе признат је статус бораца или првобораца НОБ-а. Својим погибијама омеђили су границе слободе широм наше земље.

Неколико бораца, који су се сами вратили на терен, или које смо ми заблудом враћали кућама, или по задатку, нашло се у четничким затворима или окупаторским логорима, гдје су мучени, а неки потом и стријељани. Они који су сачекали повратак наших јединица из Босне искористили су прву прилику да нам се поново прикључе као ратници. Само су неколицина због малодушности подлегли својим и људским слабостима и отпали од наше револуције и народноослободилачке борбе, а само један једини је био изразити непријатељ и опаки четник.

Похвале и признања борцима ДОУБ-а, које су стизале од таквих јунака као што су пролетери, најубједљивија су оцјена овог батаљона.

А који су били извори снаге и прегнућа ових младих људи, претежно сељака и ђака дурмиторскога краја?

Мислим да нећу погријешити ако на прво мјесто ставим слободарску традицију црногорског народа, Дурмитораца. Наше јуначке пјеоме о бојевима и мегданима наших предака, као и предања која су ишла еа кољена на кољено, били су нам стално на уму и још од колијевке нас напајали чојством и јунаштвом. Посебно мјесто у том погледу заузима Његошев „Горски вијенац“, који је био и остао наше „Вјерују“, наша нова Библија коју смо учили напамет и на којој смо се васпитавали од малих ногу.

Други извор снаге и надахнућа, наш инспиратор и организатор, била је Комунистичка партија Југославије која нас је смјело водила из борбе у борбу све до коначне побједе и ослобођења наше земље.

Трећи извор наше снаге и незаменљива морална подршка била је вјера у Совјетски Савез и побједоносни ход Црвене армије, која је одиграла одлучујућу улогу у побједи над фашизмом.

ДУРМИТОР — ЗНАЧАЈНО УПОРИШТЕ НАРОДНООСЛОБО-
ДИЛАЧКЕ БОРБЕ И ИЗРАЗИТО ПОДРУЧЈЕ НАРОДНЕ
ВЛАСТИ

Размгапљајући о свом прилогу овом тако значајном научном скупу, одлучио сам се за наведену тему из више разлога. Прије свега, прегледајући, средином јула, списак пријављених тема, учинило ми се да је материја која је предмет скупа свестрано покривена, а ниво његових учесника, односно аутора појединих радова, кије остављао никакву сумњу ни у то да ће она бити и ваљано обрађена. Морао сам, затим, имати у виду да сам се ја питањима народноослободилачког рата и социјалистичке револуције бавио ипак само дјелимично и више узгредно, а да се, међутим, историјска наука о њима веома развила. Па и кад је ријеч о самом Дурмитору, о том предмету, односно периоду, ми већ имамо ваљаних радова, међу њима и два који се у цјелини на то односе: рад овдје присутног друга Пера Крстајића и, на жалост, већ преминулог Обрада Цицмила. Иако је далеко највећи дио докумената са овог подручја, нарочито оних који се односе на рад народноослободилачких одбора, дефинитивно пропао, мобилизацијом преосталих докумената и других извора којима се служи историјска наука, овдје посебно свјedoцбама живих учесника, и предмет овога скупа биће на њему и послије њега, несумњиво, добро проучен и обрађен. Имајући све то у виду, мислио сам да ће бити најбоље ако се, не фиксирајући неки посебан предмет који бих детаљно обрадио, задржим на извјесном броју питања, тако рећи у облику неколико теза, ипак првенствено из оквира народне власти, теза кроз које се, по мом мишљењу, понајбоље и убједљиво потврђује и општа теза која је предмет овога научног скупа. Ово утолико прије јер је од тог нашег славног периода прошло већ више од три деценије, па је из једне тако довољно удаљене перспективе савјесно сагледавање и уопштавање и могуће и потребно.

1. _ ПОД ВЛАШЋУ ОКУПАТОРА И КВИСЛИНГА ДУРМИТОР ЈЕ БИО МАЛО ВРЕМЕНА

Од четири године и мјесец дана колико је, приближно, трајала окупација Југославије, срез шавнички, као предратни политичко-административни израз дурмиторског подручја, био је под влашћу окупатора, односно његових помагача, у свему, око једну годину и три мјесеца, дакле мање од једне трећине укупног окупационог периода. Но, чак и то, и иначе релативно кратко вријеме, мора да трпи веома значајна ограничења.

Прије свега, оно се односи на подручје као цјелину, у том смислу што је као вријеме окупације узето све оно вријеме у коме је било окупатор непосредно било преко четника држао два главна пункта у њему: Шавник и Жабљак. У ствари, међутим, слика је много друкчија. У двјема од шест бивших црногорских капетанија на овом подручју, односно од шест бивших југословенских општина, ускочкој и шаранској, сам окупатор није ни боравио, па ни своје посаде постављао. У почетку окупације тамо су постојале само старојугословенске жандармеријске станице, које су разоружане кад и остале жандармеријске и италијанске карабињерске станице у другим мјестима среза, а током дањег ратног периода, осим четничке владавине у једанаестомјесечном интервалу од прољећа 1942. до прољећа 1943. године, у овим крајевима окупатора није било, ако се не рачунају његова два-три испада у چراјању од по који дан.

Донекле слична ситуација била је и у двјема пивским капетанијама, односно општинама. Тамо су, истина, Италијани прије устанка имали своје карабињерске станице на Горанску и на Трси, али, прво, на Трсу, односно на Планину пивску, дошли су касније, тако да су до разоружања тамо остали једва око мјесец дана, а друго, што је много важније, за вријеме познате италијанске офанзиве на ослобођену територију Црне Горе током љета 1941. године окупатор није долазио ни у Жупу ни на Планину пивску, ако се не рачуна једнодневни испад једног италијанског батаљона из Никшића до села Миљковца, извршен средином октобра ради обезбјеђења евакуације Жабљака и Шавника. То значи да је читаво подручје Пиве, а то је више од половине ^{укупног} дурмиторског подручја, остало слободно у готово једанаестомјесечном континуитету, од устанка у јулу 1941. до италијанско-четничке инвазије у јуну 1942. године.

Најзад, на читавој територији Дурмитора, нарочито, али не и искључиво, на подручју Пиве, Ускока и Шаранаца, дакле на терену удаљенијем од непосредне контроле окупатора, и у периоду његове владавине било је села, па и читавих крајева, који су живјели тако рећи слободним, иако опрезношћу и зазирањем испуњеним, животом.

Само, дакле, уз наведене резерве може се узети као вријеме окупационе власти чак и оних наведених 15 мјесеци. Мало

слободније речено, али истину говорећи, окупатор је на Дурмитору држао власт само током приближно двомјесечног периода прије устанка и приближно исто толиког али просторно много ужег периода послје његовог привременог усахнућа и, на жалост нарочито, у вријеме једанаестомјесечне владавине окупаторских експоната — четника, током 1942/43. године. Па чак и у оном првом наведеном периоду, дакле прије устанка, окупаторска се власт није ни осјећала, осим, ето, по самом битисању италијанских постаја на четири мјеста у срезу, постаја које се тако рећи нијесу ни чуле живе, а камоли вршиле какве акте стварне власти. Тако је ово пространо подручје бившег ореза шавничког, по величини својој међу највећим срезовима у цијелој Југославији, током далеко најдужег периода рата 1941—1945. године било слободно. Та чињеница морала је имати велики утицај не само на сва збивања унутар самог тога подручја већ и у далеко ширим размјерама.

2. — ОСТАЛЕ ВАЖНИЈЕ ОДЛИКЕ УЧЕШЋА ОВОГА ПОДРУЧЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Осим чињенице о којој је горе било ријечи, али увелико и у најтјешњој вези с њоме, мислим да би се као основне карактеристике учешћа Дурмитора у ослободилачком рату могло истаћи ових неколико:

а) Велики број бораца

Разумије се да је у разним периодима народноослободилачког рата, зависно од војно-политичке ситуације, био различит и број људи који су се из овог подручја са оружјем у руци борили против окупатора и квислиншких формација. Тај је број, наравно, варирао заједно са плимама и осекама саме народноослободилачке борбе. Најнижу осеку имао је током четничке владавине, кад су се под оружјем налазили само борци укључени у пролетерске бригаде и они који су били остављени у непријатељској позадини, на подручју самог Дурмитора, односно они међу њима који су успјели да преживе четничку хајку и страховладу. Највиши, пак, домет овај број постигао је пред крај самога рата, кад је са овога подручја, практично, било под оружјем све што је могло пушку носити.

Постоје прилично тачни и вјеродостојни подаци о броју бораца са овог подручја у појединим периодима, па и краћим размацима рата. Пошто, међутим, то питање није непосредан предмет овога реферата, ја ћу, искључиво у циљу поткрепљења његове основне тезе, навести само неколико података који се, у просјецима, односе на пет или шест карактеристичних момента рата.

1. Већ у периоду припрема за устанак, почетком јула 1941. године, према непосредном познавању и казивању низа активних учесника и руководиоца, од којих је знатан број присутан и овоме скупу, на читавом дурмиторском подручју било је организовано више од 30 тзв. борбених група, са укупно између пет и шест стотина потенцијалних бораца, спремних да на дати знак и позив Комунистичке партије ступе у борбу против окупатора, односно нападну његове оружане постаје. Осим тога, током јуна и јула на терену сусједног среза гатачког налазио се увијек повећи број, а на махове и преко 300 бораца из Жуле пивске, који су тамо, заједно са локалним борцима, водили борбу против усташа, нападали и заузимали њихове карауле и штитили гранична пивска и гатачка села од усташких покоља.

2. У самом устанку, према истим изворима, у нападима на италијанске и жандармеријске станице учествовало је укупно око 1.200 бораца. У ствари, ти напади били су масовни свуда, осим у Брезнима, гдје је разоружање, услед одсуства времена за шире припреме, извршила готово сама борбена група.

3. У нападу на Пљевља учествовала су три комбинована дурмиторска батаљона, који су, према казивању генерала Бранка Перовића¹, у свом саставу имали 864 борца. Тих дана, дакле почетком децембра 1941, у борбама ван свога подручја налазило се око 1.000 бораца са Дурмитора, а осим тога је унутар самог подручја под оружјем, у партизанским стражама, било још око 500 бораца.

4. Већ током зиме, а нарочито у прољеће 1942. године, у ствари је достигнут максимално могући број бораца. То је био период праве свенародне мобилизације. Већ од јануара на терену Санџака налазио се читав један батаљон Дурмиторског одреда, а затим су, током јануара и фебруара, тамо послате, једна за другом, још двије чете. У источној Босни су се борили два комбинована дурмиторска батаљона, са преко 500 бораца, а у Херцеговини се од децембра 1941. све до априла 1942. године стално налазио батаљон бораца из Жуле пивске, који је у моменту напада на Борац, у априлу, имао око 300 бораца.

5. Кад се, у прољеће 1942. године, пришло формирању ударних батаљона, са овога их је подручја, један за другим, формирано пет, међу којима један омладински. Сви су они учествовали у познатим тешким борбама на Сињајевини или на другим бојиштима за одбрану слободне територије у Црној Гори, а имали су у свом саставу по 200—250 бораца сваки.

6. Најзад, у јесен 1943. године, послије пете непријатељске офанзиве, мобилизација бораца опет је захватила све располо-

¹ Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник, бр. 2/1952, стр. 3—44.

живе снаге, које су од тада па све до краја рата учествовале у разним борбама широм читаве земље. „У току читавог тога периода на подручју (Дурмиторског) одреда мобилисано је и упућено у разне војне јединице или ангажовано 1:а позадинским службама на терену око 1.400 бораца — од тога је у бригаде упућено преко 1.200 бораца. У овај број нису јрачунати борци који су се пре пете офанзиве већ налазили у пролетерским бригадама или на другим дужностима у НОБ“.²

Уопште, могло би се рећи да је током највећег дијела ратног периода са подручја Дурмитора у ослободилачким борбама учествовало око 1.500 бораца, што износи жо 6% цјелокупног његовог становништва из 1941. године.

б) У више махова одлучујуће борбено поприште

Стицајем ратних прилика, а у вези са већ поменутиим и другим околностима, на подручју Дурмитора неколико пута у току рата одвијале су се борбе које су имале огроман значај за читав народноослободилачки покрет. Овдје ћемо подсјетити на три таква момента.

1. Први је онај из прољећа 1942. године, кад је ово подручје од средине маја до средине јуна представљало још једину преосталу слободну територију, не само у Црној Гори већ и у далеко ширим размјерама, кад се на њему била слегла главнина свих наших оружаних снага, заједно са Врховним штабом и Главним штабом за Црну Гору, све наше болнице и сви рањеници, и кад су се водиле огорчене борбе са наступајућим италијанско-четничким снагама, тако рећи, у сваком селу. Само на терену Пиве почетком јуна налазило се преко 7.000 бораца и рањеника, дакле готово толико колико је становништва имао тај дио Дурмитора.³

2. Умногом слична ситуација, само још далеко и тежа и значајнија, наступила је тачно годину дана каеније, у вријеме пете непријатељске офанзиве. Слична по томе што је и овога пута дурмиторско подручје представљало посљедњи бастин слободне територије, што се, као и раније, на њему налазила главнина свих наших оружаних снага, на челу са Врховним штабом, централном болницом и рањеницима, и што су се, опет као и раније, на њему водиле тешке и упорне борбе за омогућавање продора на другу страну и спасавање рањеника. Тежа, пак, и опаснија зато што је непријатељ нападао огромним снагама и имао за циљ наше потпуно уништење, што је у

² Обрад Цицмил, *Дурмиторски одред и његово подручје 1941—1945*, Београд 1966, 250.

³ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, (даље: *Зборник*), II, књ. 4, док. 124, 135.

питању билго на хиљаде наших рањеника и што су и наше жртве биле огромне.

3. Поменимо, најзад, још само ону ситуацију, такође врло тешку и опасну, из августа 1944. године, кад су Нјемци, имајући за циљ уништење наших аеродрома, наших исцрпених дивизија и њихових рањеника, продирали с једне стране преко Андријевице и Колашина, с друге преко Пљеваља, а с треће преко Фоче и Шћепан-Поља, и кад су се на дурмиторском подручју распламсале тешке борбе, успјешно завршене познатом евакуацијом близу хиљаду рањеника савезничким авионима са импровизованог аеродрома на Брезнима.

в) Велике људске и материјалне жртве

Разумије се да су околности о којима смо говорили морале изазвати и велике губитке у људским животима и имовини. О том питању такође постоји и обимна документација и његова ваљана научна обрада, па ћемо овдје опет само подсјетити на два-три примјера и дати синтетичке глобалне податке.

1. Већ у оквиру прве године рата, само у борби на Пљевљима, три дурмиторска оперативна батаљона имала су 72 погинула и 72 рањена борца, од којих само из једног батаљона Језерско-шаранског, 52 мртва и 40 рањених⁴.

2. Из оквира друге године рата наводимо примјер са сињајевинског бојишта, кад је, у априлу 1942. године, изшнута цијела једна чета дурмиторског Другог ударног батаљона, заједно са политичким комесаром и замјеником команданта батаљона. Из те чете, као што је познато, претекла су само три борца, од којих двојица рањених.

3. Највеће жртве, и људске и материјалне, међутим, ово подручје је поднијело у трећој години рата, током пете непријатељске офанзиве. Поред великог броја изгинулих у борбама, овдје је нарочито изразито страдало неборачко становништво, То се страдање испољило како у огромном броју побијених људи, жена и дјеце тако и у масовним паљевинама сељачких домова, стаја, појата и стогова сијена, као и запљени и уништавању њихове стоке и свакојаког инвентара. Овом приликом нарочито је страдала Пива, а у њој опет нарочито Жупа Пивска. Укупно је у петој офанзиви у Пиви било око 1.080 жртава, без погинулих у борбама, од чега у Жупи Пивској око 910, а на Планини око 170. Тако је Пива само у овим данима, јуна 1943. године, изгубила око 10% цјелокупног становништва, а сама Жупа Пивска и око 15%⁵. Осим тога, у буквалном смислу читава Пива, и Жупа и Планина, била је у огњу и пламену. Само мали број села

⁴ Бранко Перовић, наведени рад.

⁵ Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 589.

или негдје затурених сеоских кућа, појата и колиба остао је неспаљен.⁶

4. У оквиру овог питања наведимо још само један, синтетичан, податак: према поименичним списковима, дакле сасвим поузданим подацима, дурмиторско подручје имало је у току рата преко хиљаду погинулих активних бораца и близу 1.400 жртава окупаторских злочина, што је представљало близу десетине читавог његовог тадашњег становништва. За материјалне, пак, жртве најкарактеристичнији је податак, поред уништења стоке, чињеница да је на овом подручју укупан број попаљених зграда свих врста прелазео шест хиљада, то јест приближно једна спаљена зграда на свако домаћинство.

г) *Огроман напор цијелог народа*

Једна од најбитнијих карактеристика овога региона у току ослободилачког рата јесте веома масовно ангажовање његовог становништва у сношењу свих ратних терета. Овдје ћемо се сасвим укратко осврнути на два важнија облика тих напора: материјалне издатке и бригу о преносу, смјештају, исхрани и ње-зи рањеника.

1. Што се тиче првога питања, мислим да су његов обим и значај лако појмљиви кад се имају у виду већ наведене околности, а међу њима нарочито чињеница да су у неколико махова на овој територији стационирале и тешке борбе водиле веома бројне, па чак и главне снаге читаве Народноослободилачке војске Југославије. Такође је лако разумљиво да неких тачних квантитативних података о укупним народним издацима у том периоду није никад ни било, а и уколико су парцијални подаци, по селима и општинама, постојали, они су највећим дијелом нестали у вихорима рата. Зато ћу, само примјера ради, према сачуваним документима, навести неке илустрације из разних периода и са ужих и ширих дјелова подручја.

Према извјештају штаба Дурмиторског одреда, приликом проласка црногорских јединица преко Језера, Срески народноослободилачки одбор, који се бринуо о њиховом смјештају и исхрани, утрошио је на Жабљаку само за два дана, за 1.783 борца, ове количине намирница: 783 kg јечмена брашна, 1.250 kg хљеба, 159 грла шиљежи, 1.833 kg mesa, 380 kg кромпира.⁷

И у релативно мирном периоду, Народноослободилачки одбор општине дурмиторске прикупио је од народа за 15 дана, између 25. октобра и 10. новембра 1943. године: близу 1.000 kg жита, преко 800 kg mesa, 730 kg кромпира, 26 kg пасуља.⁸

⁶ На истом мјесту.

⁷ *Зборник, III*, књ. 1, док. 112.

⁸ Извјештај НОО општине дурмиторске, бр. 36, од 11. XI 1943. Архив Историјског института СРЦГ, Титоград (у даљем тексту: АИИ — Т), бр. 10555, У1-3а-10 (43).

Од средине септембра 1943. до средине јануара 1944. године прикупљено је у опустошеном срезу шавничком само путем добровољних прилога: жита 5.970 кд, меса 4.008 kg, кромпира 3.305 kg, пасуља 118 кд, купуса 253 кд, мрса 151 kg, брашна 314 kg, 283 литра млијека и 117 погача.⁹

Ево, најзад, и једног синтетичног показатеља, до кога је Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке дошао савјесним прикупљањем, провјеравањем и оцјеном података преко народно-ослободилачких одбора. Према томе извору,¹⁰ народ бившег среза шавничког, односно дурмиторског подручја, издао је у току три прве године рата, углавном у облику добровољних прилога и реквизиције, ове количине намирница и новца:

жита	648.868 kg	сијена	849.457 kg
меса	1,115.111 kg	лира	171.520
кромпира	255.683 kg	динара	666.233
пасуља	1.367 kg		

Шта су значиле ове количине може се појмити тек када се узме у обзир чињеница да је ово подручје типична област ситних сељачких газдинстава, која су живјела од оно мало стоке, а од којих је ријетко које имало хљеба и кромпира чак и за саму исхрану фамилије.

2. Што се тиче оног другог питања, бриге о болницама и рањеницима, такође је довољно подсјетити на два или три критична момента.

Први и, ма како тежак, ипак релативно најлакши, био је онај из децембра 1941. године, кад су се у импровизовану болницу на Жабљаку смјестили сви рањеници из пјеваљске битке, па и извјестан број рањеника из Србије. „Под најтежим околностима ооновали смо на Жабљаку војну болницу“, — извјештава тих дана штаб Дурмиторског одреда. „Скоро сав материјал и инструменти и љекови сакупљени су од добровољних прилога. Наше другарице партизанке са несебичним пожртвовањем примиле су на себе дужност око њега рањеника, помагача у кухињи, прања рубља и завоја. Другови из околних села доносе варенику и помало скорупа... Рачунамо да ће се људи, који нијесу штедјели своје животе за ослобођење одазвати и помоћи наше рањенике да се што прије опораве и наставе борбу.“¹¹

Много тежа ситуација и у овом погледу била је у прољеће 1942. године. Крајем маја у Пиви су, тако рећи, у сваком другом

⁹ Др О. Благојевић, *Наше финансије у периоду народноослободилачког рата*, 65.

¹⁰ Наведено дјело, 66.

¹¹ *Зборник*, III, књ. 1, док. 166.

од њених 50 села, по школама и повећим сељачким кућама, биле импровизоване болнице, у које су се са свих страна и бојишта стицали многобројни рањеници. Већ крајем маја било их је преко 700, а тај се број све до 10. јуна стално повећавао. Све те рањенике преносили су на својим плећима и на својим брдским коњићима дурмиторски сељаци, смјештали их, хранили, његовали. „Пренос је извршен уредно и организовано“, извјештава Команда мјеста на Крсцу. Тако рећи сви сељаци, нарочито мушка и женска омладина, свих села од Брезана до Боричја, са свом радном стоком, били су запослени неколико дана и показали су пуно добре воље и иницијативе, како у погледу преношења и смјештаја тако и у погледу добровољних прилога за исхрану рањеника¹².

Једва је, најзад, и потребно указати на огромне напоре које је народ Дурмитора морао уложити приликом преношења, смјештања, исхране и уопште збрињавања око двије хиљаде крајње исцрпљених и непокретних рањеника и болесника централне војне болнице, у условима кад је непријатељ надирао са свих страна и кад се морало мислити и на спасавање властитих фамилија, по урвинама, шумама и разним другим збјеговима. Не само у току овога рата већ, вјероватно, ни током читаве своје историје становништво Дурмитора није имало тежих искушења.

д) Примјерно функционисање свих органа народноослободилачке борбе

Мислим, најзад, да као једну од веома изразитих карактеристика овога подручја треба истакнути уредно, готово беспријекорно функционисање свих борбених органа: војних и војно-позадинских, народноослободилачких одбора и масовних антифашистичких организација жена и омладине. Несумњиво је да је главни фактор те чињенице била сама Комунистичка партија, која је борбом и руководила управо преко тих органа и организација. Иако у почетку устанка бројно мала, она се, уз помоћ виших партијских руководства, нарочито непосредно прије устанка и у првој години борбе, организационо учврстила и омасовила, тако да је током читавог рата и свих његових тешких искушења могла одговарати својим задацима. Од тих искушења несумњиво је најтеже било оно током зиме 1942—1943. године, кад су, у доба најоштријег четничког терора, оба партијска руководства са овога подручја, Срески комитет и Рејонски комитет за Пиву, безмало била чак и физички уништена.

Осим тога периода четничке страховладе, може се рећи да су током читавог народноослободилачког рата, умногоме, дакле, укључујући и оне краће периоде у којима су током својих офан-

¹² АИИ — Т, бр. 1437-1У-86-10 (42).

жива на овом подручју стационирале окупаторске односно квислиншке снаге, сви органи народноослободилачке борбе обављали задатке у границама свих могућности. То се односи једнако и на војне органе, почев од првих борбених група па преко територијалних јединица: водова, чета и батаљона, све до Дурмиторског НОП одреда, прије његовог расформирања; и на војнопозадинске органе, почев од првих команди мјеста и каснијих партизанских стража, до Команде дурмиторског подручја; и на мрежу народноослободилачких одбора, од сеоских преко општинских до среског; а такође и на организацију борбених жена Дурмитора и, посебно, на ону његове омладине. Било би, наравно, погрешно рећи да у свим тим организацијама није било и разних слабости, па овдје-ондје и затајивања у извршавању борбених задатака, али се са извјесношћу може тврдити да се дурмиторско подручје у цјелини, у овом, организационом, погледу посебно истицало. Управо зато је, не само са гледишта историје самог овог подручја већ и са гледишта читаве историје нашег ослободилачког рата и револуције, огромна штета што су пламенови непријатељских офанзива уништили највећи дио писмених свједочанстава о том борбеном реду и поретку. Но, и оно мало докумената који су, на овај или онај начин, сачувани, нарочито партијских и војних, јер су одборски и други готово сасвим пропали, генерацијама које долазе могу дати, ако не потпуну и вјерну слику, а оно барем низ њених битних контура.

3. — БОРБЕ ОКО ДУРМИТОРА ИМАЛЕ СУ ПОНЕКАД И ДАЛЕКО ШИРИ ЗНАЧАЈ

Већ из низа наведених околности може се закључити да су догађаји на Дурмитору на махове прелазили не само његове већ и црногорске оквире и попримали шири, југословенски значај. Подсјетимо, ипак, на неке од њих.

а) Ту, прије свега, спада већ сама чињеница да је на овоме подручју у два маха, и то управо у најкритичнијим околностима ослободилачког рата, боравио Врховни штаб Народноослободилачке војске, заједно са њеном главнином и њеном централном болницом. Разумије се да су са том чињеницом, а посебно кад се имају у виду ондашње околности, нужно биле повезане и извјесне веома важне, па и судбоносне одлуке.

б) Дурмиторско подручје, са својом релативно широком слободном територијом и својим могућностима мобилизације већих борбених снага, одиграло је веома значајну улогу и тиме што је у самом почетку 1942. године, слањем два батаљона својих бораца у источну Босну и ослобађањем градова Фоче, Горажда и других, омогућило прихват главнине наших снага из Србије и долазак Врховног штаба на ту, сада слободну територију. У вези с тиме, од посебног је значаја и свестрана помоћ коју су ти ба-

таљони и њихови политички кадрови указали овоме региону, не само заштитом муслиманског живља од четничког масакра већ и организовањем народноослободилачких одбора, команди мјеста, омладине и жена, и уопште великим доприносом распламсавању народноослободилачке борбе у овим крајевима.

в) Сличну помоћ и у приближно истом периоду указало је дурмиторско подручје и сусједном Санцаку. И поред неуспјеха саме пљеваљске операције, дурмиторске јединице, које су зими 1942. године, једна за другом, тамо одлазиле и боравиле, одиграле су значајну улогу и у војном и у политичком погледу и допринијеле распаљивању и одржавању пламена борбе у том региону.

г) У низу помоћи сусједним регионима, подсјетимо још једном и на ону која је, већ од јунских дана 1941. године, дакле од прије устанка, па све до прољећа 1942, указивана гатачком подручју, на коме су за читаво то вријеме од око годину дана боравиле и борбу са усташама и четницима водиле значајне снаге жупопивског територијалног батаљона. Тамо се, по правилу, налазио читав батаљон, а најмање чета, дурмиторских бораца, који су, између осталог, били одлучујућа снага у нападима на Автовац, Гацко, Борач и друга квислиншка упоришта на овој подручју.

д) Посебан значај имао је Дурмитор и по својим партизанским авионским базама, односно улогом коју су оне одиграле. На импровизовани аеродром на Његовуђи спустила се крајем маја 1943. године енглеска војна мисија, а савезнички авиони су током љета 1944. године допремали знатне количине ратног материјала, хране и одјеће, а са онога на Брезницама је, у августу исте године, из опасног непријатељског обруча, у посљедњем моменту, избављено и у Италију на лијечење послато близу хиљаду наптих тешких рањеника.

ђ) Мислим, најзад, да би се овдје са доста разлога могло указати и на велики значај који је ово подручје имало по томе што је пракса, то јест организација и функционисање свих органа власти, а посебно народноослободилачких одбора, умногоме послужила као драгоцену искуство за њихово уопштавање и касније нормативно формулисање. У том погледу треба већ овдје и посебно поменути тзв. Фочанске прописе о народноослободилачким одборима, на шта је већ указало више аутора.

4. — ДУРМИТОР У СВЈЕТЛОСТИ ИЗВЈЕСНИХ ЗВИВАЊА НА СВЈЕТСКИМ БОЈИШТИМА

Било би веома интересантно упоредити читав ток догађаја на Дурмитору са одговарајућим, истовременим догађајима у зараћеној Европи, па и на другим, ваневропским бојиштима другог свјетског рата. Пошто би то, међутим, изискивало посебну об-

раду, која прелази оквире овог пригодног реферата, ја ћу само подсетити на то шта се догађало у свијету у главним преломним фазама народноослободилачке борбе на овом терену.

а) Прије свега, јулских дана 1941. године, кад су дурмиторски, сељаци, као уосталом и народ широм читаве Црне Горе, јуришали на окупаторска упоришта по својим варошицама, немачке фашистичке дивизије продирале су широким фронтом према Лењинграду, Смоленску, Кијеву, а затим и према Ростову, на југу и самој Москви, у центру. Тачно на дан ослобођења Жабљака, 20. јула, Њемци су на Источном фронту заузели Велике Луке, Јарцево и Јељину, а сјутрадан, за вријеме припрема за напад на Шавник, на Далеком истоку су Јапанци, пошто су претходно већ били заузели Хонгконг, Малају, Сингапур, дио Нове Гвинеје и низ других подручја, окупирали велик дио тадашње француске Индокине. Додајмо и то да су на сјевероафричком бојишту Њемци тада већ били заузели чувени Тобрук и продрли дубоко на египатску територију.¹⁸

б) Жарких и мучних августовских дана 1941, кад су италијанске окупаторске трупе, сламајући наше отпоре на Крнову и Ивици, поново окупирале велик дио дурмиторског подручја, њихови савезници, Њемци, били су такође у јеку своје офанзиве на Источном фронту. Три дана након поновног уласка Италијана у Шавник, 10. августа, они су већ отпочињали борбу око далеке милионске Одесе, а 19. августа, кад су Италијани улазили у Жабљак, они су на Источном фронту заузимали градове Херсон, Гомељ и Новгород.

в) Октобарских дана 1941. године, кад су се Италијани повлачили са Дурмитора и из страха од нових напада напуппали његове варошице, Њемци су још били у јеку своје офанзиве. Тако су они 18. октобра, тачно на дан поновног ослобођења Шавника, заузели руске градове Можајск и Малојарославку. Само два дана касније, 20. октобра, совјетска влада је прогласила опсадно стање у Москви и прешла у Кујбишев, а четири-пет дана потом Њемци су заузели Бјелгород и Харков.

г) Новембарских и децембарских дана 1941. године, у вријеме, дакле, кад се на Дурмитору одвијала свестрана и жива активност народа у борби али и у слободи, и на другим је ратиштима долазило до значајних преокрета. Док су, средином новембра, Њемци заузимали Керч, а затим и Ростов и отпочињали своју другу офанзиву на Москву, већ крајем тога мјесеца је Црвена армија повратила Ростов и почетком децембра почела своју велику контраофанзиву на московском фронту. Некако истовремено је дошло до крупног преокрета и на Далеком истоку, познатим мучким нападом јапанске авијације, 7. децембра, на Перл-Харбур, а затим и на друге америчке, енглеске и холандске снаге на том сектору.

¹⁸ Сви датуми су узети према *Хронологији ослободилачког рата, Београд 1964.*

д) За дурмиторско подручје веома тешки, мајски и јунски дани 1942. године, кад су удружене италијанско-четничке снаге поново притискивале, пљачкале и харале дотле слободну територију Дурмитора, нешто слично се догађало и на Источном фронту, гдје су њемачке и друге фашистичке снаге, одбивши нападе Црвене армије, поново заузимале Керч и Севастопол и предузимале своју нову офанзиву према истоку. На Далеком истоку, пак, након добијене тродневне поморске и ваздухопловне битке код Мидвеја, америчке снаге су тамо већ успоставиле извјесну равнотежу. Сјећајући се тих дана, не могу, међутим, пропустити а да не подсјетим да је управо 10. јуна екс-краљ Петар II, својим указом, штаб Драже Михаиловића прогласио врховном командом југословенске војске у отаџбини, а самог Дражу начелником штаба. То је било тачно онога дана кад су те исте „трупe југословенске војске у отаџбини“, раме уз раме са италијанским окупатором, заузимале и харале посљедња слободна села у мојој Пиви!

ђ) Подсјетимо, најзад, још само на свијетле и радосне дане крајем лjeta и током јесени 1943. године. На нашем Дурмитору то је било вријеме поново стечене слободе и свестраног размаха народноослободилачког покрета. Између осталогa, били су то дани кад је 110 представника дурмиторског сељаштва, јашући на својим брдским коњима, поносно ступало у ослобођени Колашин, да би на скупштини делегата читавог црногорског народа постављали темеље слободне Црне Горе у слободној и равноправној заједници свих народа Југославије. Били су то овог пута радосни дани и за наше велике савезнике. Већ током августа Црвена армија, гонећи фашистичке агресоре из своје земље, ослободила је, један за другим: Орел, Бјелгород, Харков, Таганрог, крајем септембра Смоленск, а почетком новембра и главни град совјетске Украјине, Кијев. Отворивши, пак, Други фронт у Европи, и искрцавајући се у Калабрији, савезничке снаге су 8. септембра принудиле фашистичку Италију на безусловну капитулацију. Тих дана, најзад, одржане су и двије велике конференције савезника у антихитлеровској коалицији: Московска, у октобру, и Техеранска, крајем новембра и почетком децембра.

5. — НАЈЗНАЧАЈНИЈИ ПЕРИОДИ У РАЗВОЈУ НАРОДНЕ ВЛАСТИ НА ОВОМ ПОДРУЧЈУ

Једну од најизразитијих карактеристика народноослободилачке борбе на дурмиторском подручју, несумњиво, представља организација и функционисање народне власти. Пошто је о њеној организационој структури и карактеру за овај скуп пријављен и посебан реферат истакнутог познаваоца те материје друга Зорана Лакића, ја ћу се, опет само укратко, осврнути на нека питања из те области.

Ту је, прије свега, питање настанка и развоја народноослободилачких одбора. Мислим да је, независно од опште периодизације у историји народноослободилачког рата у Црној Гори и читавој Југославији, народна власт на овоме подручју имала ове своје у правој смислу развојне, узлазне периоде: од јулског устанка до поновне окупације среза, од почетка новембра 1941. до губитка слободне територије у јуну 1942. и од поновног ослобођења крајем љета 1943. до краја рата. У периоду четничке владавине ранији народноослободилачки одбори били су престали са сваким радом, а у периоду од прољећа до јесени 1943. године, дакле углавном током четврте и пете офанзиве, једва су стизали и да се обнове, оформе, конституишу, што, међутим, никако не значи да и као такви нијесу вршили битно важне послове.

а) Као и другдје, прве организационе клице народне власти и овдје треба тражити у одборима Народноослободилачког фонда (НОФ-а), који су оснивани још и прије, а нарочито одмах после је устанка. Главни, а готово и једини задатак ових одбора, који су у том раном периоду оснивани у многим селима, био је прикупљање прилога за народноослободилачку борбу, тада углавном у новцу и стоци. Но, пошто су се у овим одборима, по правилу, налазили веома угледни и у народу утицајни људи, сељаци су им се обраћали и по другим питањима. Карактеристично је, на примјер, да је за предсједника Среског одбора НОФ-а, формираног на Жабљаку одмах после разоружања Италијана, именован један од тада најугледнијих људи у срезу, грађански опозициони политичар и истакнути културни радник, Стојан Церовић. На сеоским конференцијама у једном дијелу овога подручја тад су бирани и делегати за избор општинских одбора НОФ-а, али је августовски продор Италијана прекинуо и тај рад.

У духу познатог упутства Привремене врховне команде за Црну Гору, од 22. јула, на читавом овом подручју су се, одмах по његовом ослобођењу, почели организовати и народноослободилачки одбори, истина не под тим, већ под разним другим називима (народни одбор, општинска управа и слично), као што су они понекад замјењивани постојећим одборима НОФ-а, све док се ови посљедњи, касније, нијесу и организационо и као функција укључили у народноослободилачке одборе. Но, независно од тога, већ у овом, првом, периоду на овом подручју су били свуда формиран сеоски, а и готово сви општински народноослободилачки одбори, или бар изабране сеоске старјешине. То се, нарочито, односи на пивски дио овог подручја, на који окупатор у 1941. години после разоружања није ни долазио.

б) До хпироког размаха, сада већ без оних почетних разноликости, у организацији народне власти дошло је, међутим, тек почетком новембра 1941. године. Већ првих новембарских дана, широм читавог подручја, веома интензивно и убрзано, одржаване су сеоске конференције, на којима су бирани сеоски м делегати

за општинске народноослободилачке одборе, такође убрзо формиране у свих шест дурмиторских општина. Сеоски одбори имали су, по правилу, а и најмање, по три члана, али, зависно од пространства и, нарочито, постојања заселака, понекад и више. Општински, пак, народноослободилачки одбори имали су своје пленуме, састављене од по једног представника сеоског народноослободилачког одбора, и уже или извршне одборе, састављене од, на пленуму изабраних, председника, секретара и економа. При том је председник редовно биран међу најугледнијим људима у општини, наравно одлучним присталицама борбе, а секретар је, такође редовно, био члан Комунистичке партије. Што се тиче среског народноослободилачког одбора, његово формирање, бирањем делегата за пленум, било је већ тада у току, али је, у вези са припремама за Острошку скупштину, одложено, па је најприје именован привремени одбор, који је као вије, средином фебруара 1942. године, у истом саставу, и изабран, у ствари, дакле, потврђен, на конференцији у Комарници. Карактеристично је да су и први председник и први секретар Среског народноослободилачког одбора на Дурмитору били каснији народни хероји: стари борац Јаков Остојић и члан Среског комитета Партије Вогдан Котлица.

Тако је већ у првој години народноослободилачког рата дурмитороко подручје добило један потпуно изграђен систем народне власти, од близу 100 сеоских, шест општинских и Среског народноослободилачког одбора, са укупно око 350 одборника, који су током читавог овог периода, до прољећа 1942. године, веома успјешно обављали све функције које су од њих тражили не само њихови основни, тако рећи „редовни“ задаци већ и било какав додајни актуелан моменат народноослободилачке борбе.

в) До слиједећег размаха и, разумеје се, највишег домета, у развоју народне власти на овом подручју, и у организационом и у функционалном погледу, дошло је након завршетка пете непријатељске офанзиве, а нарочито након доласка Другог ударног корпуса. Тада су у веома кратком раздобљу, од мјесец или два дана, потпуно обновљени, реорганизовани и учвршћени сви ранији сеоски и општински народноослободилачки одбори, а на среској конференцији изабран је, почетком октобра, и срески народноослободилачки одбор. Главна, а у ствари и једина, организациона новина у односу на стање из 1941/42. године сада се састојала у томе што су и општински, а нарочито срески народноослободилачки одбор, у својим ужим тијелима имали извршену подјелу функција, у ствари праве ресоре: за управу, привреду, просвјету, здравство и социјално старање, пропаганду, па чак и за вјерске послове. Од тада па све до краја рата народноослободилачки одбори су се, наравно, изграђивали, учвршћивали, све више оспособљавали, али у њиховој организационој структури није било никаквих битних промјена.

6. — НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ
ОДБОРА НА ОВОМЕ ПОДРУЧЈУ

Треба, можда, одмах рећи да се овдје не ради о неким посебним одЈигама, које би биле специфичности Дурмитора и којих не би било и код народноослободилачких одбора на другим подручјима. Ријеч је само о томе да су неке од карактеристика ових наших органа власти уопште овдје биле веома изразите. При том увијек мислимо на вријеме у коме су се народноослободилачки одбори сасвим јасно и потпуно афирмисали, то јест од новембра 1941. године и даље.

а) Прије свега, сеоски одбори су увијек бирани на сеоским конференцијама, којима је, по правилу, присуствовала огромна већина сељака, али, такође, по правилу, мање жена, изузев женске омладине, што је сасвим разумљиво кад се зна какав је положај жене био у патријархалном сељачком друштву. Иако на тим конференцијама, одржаваним у школи, каквој пространијој сељачкој кући или, ако је вријеме дозвољавало, на ливади, изузев ријетких прилика није било неког формалног пребројавања гласова, до израза је заиста долазила права воља присутних, који су често дискутовали за или против овог или оног предложеног и слободно се одлучивали. При том је не ријетко долазила до изражаја тенденција богатијих сељака у селу и ранијих кметова или општинских одборника да у одборе бирају своје људе, који ће их заштитити приликом какве мобилизације, реквизиције и слично. У почетку су у томе понекад и успијевали, али у колико је борба узимала оштрије форме, у колико се сваки човјек, у разним ратним искушењима, морао и исказати онаквим какав одиста јесте, у толико је и таквих случајева бивало све мање, а народноослободилачки одбори су све више постајали прави борбени представници народа.

б) Тим поводом треба одмах рећи и то да је управо та сеоска конференција била најизразитија форма народног консултовања и народног одлучивања. Не само кад се радило о изборима већ и сваком приликом кад је народ требало о нечему обавијестити или га по каквом питању за мишљење упитати, добровољне прилоге прикупити или реквизицију извршити, сазивала би се та сеоска конференција.

в) По правилу, на сеоским конференцијама бирани су и делегати за општинске народноослободилачке одборе, што значи да су и ови, у својим пленарним саставима, у ствари бирани непосредно. При том се посебно водило рачуна о томе да у општински одбор уђу заиста најугледнији, најспособнији и борби најоданији људи. Тек је извршни дио општинског одбора бирак посредно, и то у разним приликама на разне начине: од стране самог општинског пленума, на конференцији свих сеоских одборника или на ширем народном збору општине.

Тек је срески народноослободилачки одбор увијек биран посредним путем, а његов извршни одбор чак и двоструко посредним. Пленум среског одбора биран је или на скупштини свих општинских пленума или на широј среској конференцији, односно збору. То је, уосталом, био и најпостојанији орган, до чије је промјене, не само у цјелини већ и у појединачном саставу, долазило ријетко, у ствари само онда кад би неки његов члан одлазио на нову дужност.

г) Посебно треба истаћи чињеницу да је на дурмиторском подручју тежиште било управо на општинском народноослободилачком одбору. За то је било више разлога: у малим планинским селима, каква су дурмиторска, сеоски одбори нијесу представљали много народа, па већ због тога нијесу могли ни имати крупан значај; с друге стране, због огромног пространства среза, који је био један од највећих у старој Југославији, срески одбор, особито у ратним приликама, није могао свуда и брзо доспијевати и одлуке ефикасно спроводити; напротив, општински одбор, као средина између тих крајности, и нарочито као орган власти у традиционалној црногорској капетанији и каснијој југословенској општини, представљао је довољну људску и материјалну снагу и био довољно близак народу да би могао бити заиста ефикасан.

д) Иако народноослободилачки одбори као такви нијесу били органи ниједне политичке групације, па ни Комунистичке партије, ипак је ова посљедња, с обзиром на њихов огромни значај, у почетку као борбених органа а касније и као органа народне власти, разумљиво, била веома заинтересована и за избор најбољих и најборбенијих елемената и за читав њихов каснији рад. Због тога је њен утицај овдје био одлучујући, нарочито при избору среског и општинских народноослободилачких одбора, чији су секретари увијек били чланови Партије, а председници или чланови или јој веома блиски и одани људи. Једва је потребно, тим поводом, и рећи да је утицај свих ранијих грађанских партија, укључив и Земљорадничку, овдје био ништаван.

ђ) Не само по слову разних упутстава и директива већ су се заиста и на дјелу народноослободилачки одбори овога подручја односно њихови чланови осјећали одговорним, с једне стране своје селу, које их је изабрало, а са друге тијелу чији су чланови били, односно од њега вишем органу. Прва од тих одговорности практично је до изражаја долазила опет на сеоској конференцији, а она друга на пленуму дотичног одбора. Та двострука одговорност, рођена већ у току ослободилачког рата, остала је, као што знамо, једна од трајних тековина социјалистичке револуције.

е) Треба, међутим, казати и то да је и на подручју Дурмитора, као и у свим осталим дјеловима Црне Горе, до изражаја дошло оно, веома познато, неправилно схватање и третирање

народноослободилачких одбора као неких по значају другостепених органа и простих извршилаца упутстава и директива војне власти. Разумије се да друкчије није ни могло бити, кад се има у виду да су таква схватања била и изрично формулисана у низу писмених директива ондашњег војног и политичког руководства у Црној Гори. Оне су, као што је познато, оштро критиковане и отклоњене брзом и енергичном интервенцијом одозго, али су у пракси, и на дурмиторском подручју, та погрешна схватања тешко искорјењивана, па су се задржавала не само током 1942. године већ и касније.

7. — НАЛИЗРАЗИТИЈА ФУНКЦИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА БИЛА ЈЕ ЕКОНОМСКА

Народноослободилачки одбори на Дурмитору збиља су вршили сваку од оних функција које су им стављали у дужност најприје усмене и писмене директиве виших војних и партијских органа, а касније разна упутства и друга нормативна акта. И поред тога што је преостао веома мален дио свједочанстава о тој њиховој свестраној активности, у архивама се ипак могу пронаћи ма и изолована документа, бар као примјери за поједине од њих. Из њих се, на примјер, види да су народноослободилачки одбори, у оквиру своје управне функције, водили рачуна о одржавању реда и имали у својој надлежности сееке страже, а у оквиру своје судске функције рјешавали све грађанске спорове у народу и сва кривична дјела, изузев најтежих војних кривица, као што су шпијунажа, издаја, дезертерство и слично. О повјерењу које је народ имао не само у њихову правичност већ и у њихову трајност и постојаност дивно и убједљиво свједочи, на примјер, један сачувани докуменат, којим Лука и Ружица Крстајић, почетком 1942. године, стављају у записник код сеоског народноослободилачког одбора тестаменат о расподјели читаве своје непокретне имовине на својих шест кћерки.¹⁴ У Архиву Историјског института СРЦГ у Титограду налази се уосталом, читава једна позамашна фасцикла са актима о најразличитијим споровима које је рјешавао Општински народноослободилачки одбор у Шавнику током 1943. године.¹⁵ Вршећи своју просвјетно-културну функцију, извјесни народноослободилачки одбори су већ у јесен 1941. године оснивали аналфабетске течајеве и имали активне културно-умјетничке групе, па чак већ тада покушавали и да отварају школе. У зиму, пак, 1943/44. године у срезу је било отворено на десетине школа, а с јесени 1944. у њима је било упиеано близу 3.000 ђака. Не може се такође не казати колико су много послова и великих брига сви одбори, од сеоских до среоког, имали око преношења, смјешпаја, обезбјеђења и исхране

¹⁴ АИИ — Т, бр. 10459, У1-2-21 (42).

¹⁵ На истом мјесту, бр. 10624, У1-3-93 (43).

мноштва рањеника, односно болница које су се овдје налазиле у свим критичким периодима рата. Исто тако, биће довољно ако за социјалну политику дурмиторских народноослободилачких одбора истакнемо чињеницу да, и поред евих окупаторских пљевина, пљачки и разарања и огромних издатака народа за нашу војску, не само што се није поновила гладна и смртоносна 1917. година, из времена првог свјетског рата и окупације, већ, и поред несумњиво свакојаким оскудица, ипак нико није ни гладовао. Био је то резултат не само директне помоћи сиротињи из средстава НОФ-а и других већ исто тако и самог карактера народноослободилачке борбе, у којој и није могло бити ратних богаћења, на једној, а гладовање и гладне смрти, на другој страни.

Мноштвом тих својих функција и њиховим, рекло би се, посве регуларним обављањем готово током читавог рата, народноослободилачки одбори Дурмитора заиста су се афирмисали као прави органи народне власти и умногоме антиципирани оно што су им били главни задаци и након ослобођења земље. Овдје су они заиста, тако рећи, израстали и лагано се развијали током ослободилачког рата од својих првих клица до правих органа нове државне власти.

У том мноштву њихових функција далеко највећи значај, ипак, имала је функција економска, а у оквиру ње, поред низа других задатака, опет као далеко најважнији, прикупљање хране и осталих средстава за потребе Народноослободилачке војске. Имајући у виду, с једне стране, сиромаштво бившег, изразито планинског, среза шавничког и његовог ситносопственичког сељаштва, сиромаштво нарочито у погледу основне животне намирнице, хљеба, а са друге веома тешке околности у којима се тај народ нашао неколико пута у току рата, може се мислити како је тежак био тај задатак дурмиторских народноослободилачких одбора. Па ипак се, без имало претјеривања, може рећи да су они током читавог ратног периода и томе задатку како ваља одговарали. Већ и цифареки подаци које емо раније навели показују колике су, за овај оскудни планински крај огромне, количине мееа и жита скупљене, а све је то постигнуто, превентивно, залагањем народноослободилачких одбора. О томе говори низ сачуваних докумената, међу којима и „Књига прихода и расхода економата Народноослободилачког одбора општине дробњачке“ за 1943. годину.¹⁶ Само, пак, у децембру те године дурмиторско подручје издало је у облику реквизиције ове количине намирница: жита 55.500 kg, меса 37.800 kg, кромпира 22.150 kg, пасуља 3.100 kg, масти 180 kg.¹⁷

Двије основне форме, поред осталих, доминирале су међу начинима прибирања тих средстава: добровољни прилози и рек-

¹⁶ АИИ — Т, бр. 10525, У1-За-5 (43).

¹⁷ Др О. Благојевић, *Наше финансије у периоду народноослободилачке борбе 1941—1945*, стр. 76.

визиције. Први извор био је, тако рећи, редован и нормалан за читаво вријеме рата, али је у изузетним приликама које су се збивале на овом терену у неколико махова, разумије се, био недовољан, па се онда примјењивала реквизиција, која је и иначе, насупрот већине других подручја Југославије, у сиромашној Црној Гори била главни вид снабдијевања војске. О њеном принципјелном карактеру има више схватања, али без обзира на то треба рећи да је она на овом терену схватана више као на један регуларан, правичнији начин разрезано давање и обавеза народа према својој војсци у рату, него што би била куповина на кредит, како је често, па и у Црној Гори, третирана. У сваком случају, дајући реквизициону квоту, дурмиторски сељак није очекивао да ће му баш њена противвриједност бити у новцу исплаћена. Но, опет независно од њеног теоријског карактера, треба истаћи да је реквизиција на овоме подручју не само давала очекиване материјалне резултате већ и била правична, равномјерна, сразмјерна имовном стању и могућностима појединих кућа у селу и општини. Познато је да су баш у том циљу и Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Воку у фебруару 1942. и Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке, двије године касније, прописивали нарочите, прогресивне реквизиционе стопе и доносили друге детаљне норме о начину њеног разрезивања и прибирања. У оба случаја, међутим, а то ми је и лично веома познато, ти су прописи овдје само куцали на већ отворена врата, јер су њихов дух, па чак и њихово слово, на подручју Дурмитора већ били у практичној примјени.¹⁸

Од осталих економских функција народноослободилачких одбора, које су на овом подручју такође долазиле до нарочитог изражаја, морамо бар поменути њихово старање о обради земље. Истина је да се сваки сељак, већ из властитог интереса, брине о томе да му њива не остане необрађена, па би се могло мислити да је та функција одбора била излишна. У ствари, није било тако. Треба имати на уму да је главнина сељачке радне снаге била мобилисана у војску, да је већ у првој години рата остало много удовица и стараца без радне снаге, да је било подоста манастирске и црквене земље, да је, најзад, чак и у мирним временима дио земље, из разних разлога (немање сјемена, немање

¹⁸ Дошавши директно на сједницу Општинског народноослободилачког одбора Жупе пивске, у прољеће 1942. године, с намјером да одбор упозна са прописима Острошке скупштине о реквизицији, тадашњи секретар ПК КПЈ за Црну Гору, одговоран по питању народне власти, Божо Љумовић, просто је био изненађен видјевши да се они, у ствари, већ неколико мјесеци спроводе у живот. Прописе, пак, Извршног одбора ЗАВНО, од 11. III 1944. године, писао сам као повјереник за привреду и финансије, углавном баш на основу праксе народноослободилачких одбора у бившем срезу шавничком, са којом сам, у својству дотадашњег секретара Среског народноослободилачког одбора на Жабљаку, био добро упознат. Видјети: Др Зоран Лакић, *ЗАВНО Црне Горе и Боке*, збирка докумената, Титоград 1963, 190—205.

волова и слично), остајао необрађен. Све у свему, без одлучне и плански вођене политике народноослободилачких одбора у оним условима, остао би необрађен чак и знатан дио дурмиторских њива и непокошен знатан дио ливада. А, међутим, тачно је да ни у мирно доба није остајало мање необрађене површине него у периоду тог, ваљда најтежег рата у нашој историји. Све је то постигано, углавном, путем разних видова организоване међусобне сељачке испомоћи: у сјему, орању, косидби и другом раду, али и додељивањем сјемена из одборских магацина и, нарочито, увијек планском и организованом акцијом народноослободилачких одбора.

8. — ПРАКСА И ИСКУСТВО ДУРМИТОРСКИХ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА КОРИШЋЕНИ СУ И ПРИ ИЗРАДИ ФОЧАНСКИХ ПРОПИСА

Релативно пространа слободна територија Дурмитора и њен готово једногодишњи континуитет већ у првим годинама рата, са широком пирамидом од близу четвртину сеоских народноослободилачких одбора, у бази, шест општинских у средини и Среским народноослободилачким одбором на њеном врху, уз све остале услове о којима смо говорили, омогућили су једну свестрану и веома богату праксу и кондензовање најразличитијих искустава, како у области организације тако и у области дјеловања тих наших првих органа народне власти. У ту праксу и искуство уткана је, прије свега, мисао Комунистичке партије, садржана у разним директивама и упутствима централних и (тада) покрајинских форума, која је, међутим, значајно богаћена и конкретизована у свакодневном животу и у различитим, па и у врло тешким приликама.

Несумњиво је, с друге стране, да су и наши први општејугословенски прописи о задацима и устројству народноослободилачких одбора, тзв. Фочански прописи, рађени, уз коришћење поред осталих извора, међу којима нарочито познатог Кардељевог чланка, објављеног у *Борби* од 19. октобра 1941, и дотадашњег практичног искуства из организације и рада народноослободилачких одбора. О томе, уосталом, пишу и наши познати историчари из области те материје, др Леон Гершковић,¹⁹ др Љубица Кандић²⁰ и други. Овај посљедњи аутор, у наведеном чланку, посвећеном специјално томе питању, чак закључује овако: „По нашем мишљењу, прописи о дужностима народноослободилачких одбора (ријеч је о Фочанским прописима — О.Б.) у извјесној мјери заостају у односу на постојећу праксу у организацији народноослободилачких одбора“.

¹⁹ *Историја народне власти*, Београд 1957.

²⁰ *Фочански прописи и пракса народноослободилачких одбора с>о издавања ових прописа*, Анали Правног факултета у Београду, 1961, 523.

Свакако је при том коришћено и искуство из организације и дјеловања народноослободилачких одбора у Србији, али је, дубоко смо увјерени, не мали значај имала управо пракса народноослободилачких одбора на дурмиторском подручју. Поред тога што су, тако рећи, сва основна начела Фочанских прописа, њихов дух, па и низ њихових сасвим конкретних одредаба, били заступљени већ у дотадашњој пракси народноослободилачких одбора на овом подручју, за то говори и та посебна чињеница, што је Моша Пијаде, редактор Фочанских прописа, дуго времена, па и непосредно прије 2. фебруара, кад су се ти прописи појавили,²¹ боравио у дурмиторским крајевима, а у посљедње вријеме управо у њиховом тадашњем центру, Жабљаку, гдје је живо учествовао у читавом тадашњем животу Дурмитора, а нарочито баш у организовању народне власти на њему.

9. — РИЈЕЧ-ДВИЈЕ О ЛИКУ ТИПИЧНОГ ДУРМИТОРСКОГ ОДБОРНИКА

Срез шавнички био је прије рата изразито сељачки, ситно-посједнички и сточарски крај. Несељачког становништва било је у њему веома мало. Истина, за вријеме рата тамо се нашло нешто из других крајева избјеглог чиновништва, цивилног и војног, као и готово сва његова ђачка и студентска омладина, али ни то није битно измијенило основну структуру сељачке кародне масе. Уосталом, готово сва напредна интелигенција из среза била је ангажована на војним и партијским дужностима, на самом подручју или ван њега. Разумљиво је онда што су и народноослободилачки одбори готово искључиво били састављени од сељака, и тек у оним вишим, општинским и Среском, нашао се и по који радник, учитељ или какав други школован човјек.

Па, какви су били ти људи, како су обављали своје нимало лаке, а на моменте и веома тешке и животно одговорне дужности? Рећи ће се: различити, наравно. И заиста, било их је мање или више борби оданих, мање или више способних и умјешних, мање или више активних и прегалачких, јер друкчије и не може бити. Било је ту, као и свугдје, једне и друге крајности: од оних који су у тренутку каквог тешког искушења затајили, па и у четнике отишли, или у окупаторов градски блок побјегли, до оних који су вршећи своју дужност у борби дали и живот свој, па и читаве своје фамилије. Но, овдје није ријеч о томе, већ о оном просјечном, средњем, типичном дурмиторском сељаку-одборнику, чија је маса од, можда, око пет стотина људи

²¹ Низ аутора узимао је да су се Фочански прописи појавили 16. фебруара, па међу њима и наведени професори. Међутим, управо на основу једног извјештаја штаба Дурмиторског НОП одреда, од 4. II 1942. године, Слободан Милошевић је утврдио да су се они морали појавити најкасније 2. фебруара, јер су 4. већ били на Жабљаку. *Историјски записи* за 1963. годину, књ. 16.

(рачунајући и са измјенама у саставима одбора у току рата) изнијела на својим нлећима велик дио ратних тегоба.

Па, ето, био је то, по правилу, сељак, кућни домаћин, од својих 40 или 50 година, но и млађи или старији, обично писмен али не и увијек, редовно између оних који су у селу имали углед и важили као мудри домаћини, добри радници и отреситији људи. Били су то готово увијек људи одмјерени и на ријечи и на дјелу и држању, не много говорљиви али рјечити, склони више лаганом расуђивању и одмјеравању него плахом и наглом одлучивању. Укратко, то су били људи у које су њихови сељаци, по читавом њиховом животу и опхођењу, могли имати пуно повјерење, повјерење утолико потребније што овога пута није била ријеч о пуким и бесадржајним сједницама општинских управа у Шавнику, на Жабљаку или на Горанску, већ се радило о животима и имовини читавог народа. Разумљиво је онда што је народни одборник са Дурмитора, иако дубоко одан тој борби, коју је покренула уједно и част и жеља за једним бољим животом, ипак, или можда баш зато, био више одмјерен и мудар него напрешит и на све увијек готов. Етика патријархалног човјека, исто као и свијест о огромној одговорности и жеља за успјехом ствари за коју се определио, налагали су му да у ту народну ствар уложи исто онолико памети и снаге колико и у своју сопствену. И он је то чинио.

10. — ВАЖНИЈИ ФАКТОРИ МАСОВНОГ УЧЕНГЋА ДУРМИТОРАЦА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Размишљајући о условима под којима је отпочела и трајала народноослободилачка борба на подручју Дурмитора, нарочито с обзиром на њезин заиста масован карактер, природно се намеће и питање о најважнијим факторима који су омогућили Комунистичкој партији да тај народ поведе и четири године води кроз најтежа искушења у његовој историји. Разумије се да је овдје ријеч само о Дурмитору, односно оним чиниоцима његовог ангажовања у народноослободилачкој борби који су, мада великим дијелом и општег карактера, овдје, по мом мишљењу, били међу најважнијима. Због ограничености времена, односно простора, ја ћу их, тако рећи, само нотирати, при том — то желим подвући — без каквог редосљеда по значају или сл.

а) Природни услови на Дурмитору веома су погодни за партизанско ратовање. То је подручје планинско и богато хпумом, а уз то беспутно и зато тешко проходно. Кроз њега је пролазило само један једини колски пут — од Никшића преко Шавника и Жабљака до Пљеваља. Све остале унутрашње везе биле су обичне пјешачке и коњске стазе.

б) Готово читаво становништво Дурмитора састојало се од ситнопосједничке, сточарско-земљорадничке сељачке масе, чији

су животни услови били врло тешки, која је била веома незадовољна својим укупним друштвеним положајем и начином живота и која је, зато, листом тежила ка једном бољем животу. При том на дурмиторском селу, и поред постојања врло танког слоја чиновника, пензионера и релативно богатијих сељака, није било неке изразите и оштре класне диференцијације, па је оно било углавном хомогено.

в) Та хомогеност била је још изразитија и потпуна у националном и вјерском погледу: сви становници Дурмитора били су Црногорци, искључиво православне вјере, па унутар њега није било никаквих националних или религиозних трвења.

г) Дурмитор је подручје са веома снажном борбеном традицијом. Свако од његових старих племена — Дробњаци, Пивљани, Ускоци, Језерци, Шаранци — има своју дугу, при том готово истовјетну историју, испуњену вјековном борбом против турског завојевача. Та његова борбеност долазила је до изражаја и касније: у масовном отпору апсолутизму краља Николе и тежњи ка демократском уређењу друштва, у комитским четама за вријеме швапске окупације у првом свјетском рату, у масовној опозицији ненародним режимима старе Јушславије.

д) Традиционалној љубави према великој, такође словенској и православној Русији, од које су увијек очекивани заштита и помоћ против турског завојевача, била је, након велике октобарске револуције, додата и љубав према великој земљи социјализма, у којој се народ ослободио свакојаке експлоатације и почео живјети једним новим и бољим животом. Ту љубав у масама дурмиторских сељака снажно је ширила, нарочито, Комунистичка партија Југославије.

ђ) На подручју Дурмитора, опет првенствено под утицајем октобарске револуције, Комунистичка партија имала је веома масовну и снажну подршку већ почетком и током двадесетих година. Низ њених кадрова из тога периода, утледних и борбених дурмиторских сељака, типа Јакова Остојића, Драга Обрадовића, Милована Лаушевића, Стевана Ковачевића, Јеврема Крстајића, Сава Ђурђића — да поменем само њих неколико овдје из околине Жабљака — остали су јој вјерни и у времену Обзнане и каснијих профашистичких режима, па су били снажан ослонац Партије и у тридесетим годинама и, нарочито, у току самог ослободилачког рата и револуције.

е) Послије забране Комунистичке партије борбено расположење сиромашног дурмиторског сељаштва долазило је до изражаја кроз опозиционе грађанске странке, нарочито Земљорадничку, која је у народу између два свјетска рата имала веома масовну базу. Дјелујући преко ње и унутар ње, комунисти су је гурали улијево, револуционисали масе, раскринкавали опортунизам њених некад врло популарних вођа, типа Новице Шау-

лића, Давила Радоичића и других. Није случајво што су готово сви локални руководиоци Земљорадничке странке на Дурмитору одмах пришли уставку и у њему заузимали видна мјеста.

ж) Тридесетих година на Дурмитору је под утицајем Комунистичке партије снажно дјеловала већ врло бројна ђачка и студентска омладина, која је у народу имала велики углед и утицај и која је употребљавала сва могућа средства и форме борбе и акције, од традиционалних племенских сабора и зборов на њима, преко државних и општинских избора, до организовања ппрајкова и побуна сељака-радника на експлоатацији шума и изградњи путева. Далеко највећи дио руководства устанком и народноослободилачком борбом на Дурмитору, у Партији, војсци, народној власти, омладинским и женским организацијама — чинили су студенти и ђаци.

з) И сама, са своје стране, условљена наведеним околностима, пространа и дуготрајна слободна територија Дурмитора, током највећег дијела ратног времена, била је вишестрано значајан, посебан фактор његове масовне борбе и многих њених манифестација. Без ње и њеног временског континуитета, значајно прекиданог у ствари само једанпут, за вријеме четничке владавине, не би било, изнад свега, ни онолико дурмиторских батаљона, ни онаквих народноослободилачких одбора.

и) Најзад, и поред свег свог сиромаштва и оскудице у плодним њивама и пшеници, Дурмитор је имао доста стоке, нарочито ситне, дакле доста меса за своје и друге борце, доста млијека за своје и друге рањенике. Одиста, и поред свих других повољних услова, његова борба се, без стада његових планинских оваца и коза, не би могла ни замислити.

ДР ДУШАН ЖИВКОВИЋ

НАРОДНА ВЛАСТ — ОСНОВНА ТЕКОВИНА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ*

Посебни услови који су настали носле окупације и распарчавања Краљевине Југославије, као и проблеми који су се гомилали током 23 године постојања монархије, а који су се њеним рушењем још јаче заострили, захтевали су или револуционарно разрешавање, или препуштање народа окрутної фашистичкој владавини.

Једина снага која је била способна да се у новим условима прихвати разрешавања свих тих проблема и насталих противречности била је Комунистичка партија Југославије, из чега и произлази револуционарни и клаени карактер и ослободилачке борбе и нове народне власти.

Полазећи од основног марксистичког става да пролетаријат у остваривању револуције не може напросто да преузме постојећу државну машину и да је стави у покрет за своје циљеве, већ да ту машину треба разбити и уместо ње створити сопствену, руководство КПЈ на челу са Јосипом Врозом Титом је, после извршене коноолидације, уопешно разрађивало ту револуционарну мисао, користећи се при том, у новој историјској ситуацији другог светског рата и специфичним југословенским условима, искуством међународног радничког покрета, а пре свега искуством октобарске социјалистичке револуције у Русији, која је изведена под руководством Лењина.

Припремајући се за извршавање свог историјског задатка — рушења буржоаског и успостављања социјалистичког друштвеног система — руководство КПЈ је већ на V земаљској кон-

* Чланак је са незнатним изменама објављен у публикацији: „Тито 40 година на челу СКЈ“, Београд 1977.

ференцији, у октобру 1940. године, поставило конкретне задатке партијском чланству „које безусловно треба савладати да би Партија могла извршити своју улогу авангарде радничке класе“. У Резолуцији конференције се истиче: „Насупрот перспективе за коју се бори империјалистичка буржоазија, наиме да заврши рат новим империјалистичким „миром“, грађеним на новој подјели свијета и још тежем угњетавању поробљених народа, радничкој класи се у савезу с радним сељаштвом и угњетеним народима отвара перспектива револуционарног слома империјализма, перспективе нових побједа социјализма и уклањање коријена империјалистичких ратова... Класни се сукоб заоштрава у Југославији и наговјештава у ближој будућности одлучне борбе“.

Догађаји од 25. и 27. марта, априлски рат, капитулација југословенске војске и комадање Југославије — потврдили су оцене прокламоване у V земаљској конференцији.

Борећи се доследно за спровђење ставова са V земаљске конференције, Партија је, никад не одступајући од свог максималног програма, проналазила најадекватнија решења у новонасталој ситуацији, придобијајући на тај начин широке народне масе за своју политичку платформу. Посебно треба истаћи догађаје од 27. марта 1941. године, који су значили не само легализацију Партије пред широким народним масама него и потврду У пракси њене политичке линије, коју су те масе свесрдно прихватиле. Одлучан став за одбрану земље у априлском рату (проглас ЦК КПЈ од 15. априла 1941), осуда Независне Државе Хрватске и пете колоне, као и позив да се не клоне духом „јер ће се из овог крвавог империјалистичког покоља рађати нови свијет“ и заувек збрисати „коријени империјалистичких ратова и националног поробљавања“ и „на истинској независности свих народа Југославије“ створити „слободна братска заједница“ — још су јаче је повезали са милионским масама, које су се после окупације земље потпуно разочарале у лидере грађанских странака којима су раније припадале.

Насупрот грађанским политичким партијама, које су се оа време монархије китиле родољубивим паролама и патриотизмом, а после окупације остале или потпуно паоивне, чекајући расплет догађаја на светској позорници, или се делом ставиле у службу окупатора и домаћих колаборациониста, КПЈ је настале догађаје проценила као могућност за остваривање њене историјске мисије и том циљу подредиле све своје снаге и све своје потенцијалне савезнике. Једном речју, том циљу су биле подређене и стратегија и тактика Партије.

Мада народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у Југославији није почела као класична револуција с јавно истакнутим паролама и прецизираним програмом, она је у специфичним условима развоја од првих дана устанка садржавала у себи основне елементе социјалистичке револуције. Кроз организовање борбе против окупатора, за национално ослобођење,

решавала су се и основна питања наше социјалистичке револуције: успостављање нове револуционарне власти и стварање нове револуционарне армије.

Још у току припрема за ослободилачку борбу и револуцију (април — јул 1941) руководство КПЈ је у условима окупације разрађивало план и програм за предстојећу борбу, који су били утврђени на V земаљској конференцији КПЈ. У низу акција организационе и политичке природе, као што су: сакупљање оружја и других потреба за борбу, организовање војних, санитетских и политичко-теоретских курсева итд., веома значајно место припада Мајском саветовању ЦК КПЈ у Загребу, на коме је, поред конкретних закључака и задатака, одређена и основна линија за предстојећу борбу, односно, у новим условима, разрађена и прилагођена линија Партије са V земаљске конференције. На овом саветовању значајно место је дато политичкој оцени датог периода и перспективи будуће борбе. Поред националноослободилачког карактера, предстојећој борби против окупатора даје се и карактер дубоко класног садржаја. То се најбоље потврђује у одељку који говори о краљевској избегличкој влади, која се ставила под окриље Енглеске „с надом да се помоћу енглеског империјализма успостави оно старо стање које је упропастило народе Југославије“. Исто тако, каже се даље у закључцима Мајског саветовања, народ ће се „свом одлучношћу борити против читаве оне капиталистичке клике која је остала у земљи и сада помоћу окупатора настоји да успостави народу омражени фашистички поредак. Против свих тих клика народ ће се борити, јер је већ данас свијестан тога да уништење владавине капиталистичких издајника значи спас од ратова и сличних трагедија какве преживљавају данас наши народи“. Из напред реченог недвосмислено произлази не само борба против окупатора и колаборациониста него и борба против „старог стања“ и „капиталистичке клике“.

Кад су сазрели потребни услови (напад Немаца на СССР, интензивирање припрема за устанак, формирање Главног штаба партизанских одреда Југославије са Титом на челу итд.), Политбиро ЦК КПЈ на својој седници од 4. јула 1941. године дао је директиву за почетак оружане борбе. У првим упутствима и директивама ЦК КПЈ нигде се не говори о успостављању нове револуционарне власти, али се нигде не сузбијају такве иницијативе на терену. Управо са првим ослобођеним територијама, наместо разбијене окупаторске или колаборационистичке власти, партизански одреди уз помоћ партијских организација са терена успостављају нову народну власт, коју народ свесрдно прихвата и поздравља. То значи да је ЦК КПЈ непрекидно пратио развој догађаја на терену, сумирао искуства која су стицана, а која су произлазила углавном из инициране линије са Мајског саветовања, и тек после неколико месеци (на саветовању у Столицама 26. септембра 1941) заузео одређени став, који се каоније мање-

-више почео примењивати у раду народноослободилачких одбора на читавој ослобођеној територији. У појединим пределима су истакнути чланови највишег партијског руководства и сами учествовали у оснивању првих одбора власти у ослобођеним градовима, дајући им веома садржајан смисао рада (Беране, Крупањ. Колашин, Дрвар итд.).

Мада је устанку од стране највишег војног и партијског руководства дата широжа антиокупаторска и народноослободилачка платформа и мада је од стране Коминтерне сугерисано да се народноослободилачкој борби не даје револуционарни него само антифашистички карактер, руководство народноослободилачког покрета никад није одустајало од постављеног циља, упућујући у то не само своје чланство него и широке народне масе. Тако је у јулу 1941. године у чланку „Велика борба слободољубивих народа против фашистичких разбојника“ Едвард Кардељ, поред осталог, писао: „Смешно би било мислити да целокупно човечанство све те ужасне жртве даје само за обнову старог система, из чије су се утробе и излегли фашистички зликовци. Борба коју човечанство води против фашистичког варварства треба да буде борба за истинску слободу и равноправност народа, за самоопредељење свих народа, за истинску народну демократију, за уништење фашистичких, шовинистичких и других сличних империјалистичких теорија, за братство међу народима и људима, за уништење основних узрока који воде империјалистичким раговима, за срећнију будућност човечанства . . . Земља социјализма и среће својих народа највећи је плод стваралачке људске мисли, највеличанственија је тековина човечанства“.

Најбољи пример ангажовања руководства народноослободилачког покрета око конституисања нове народне власти на највишем нивоу јесу иницијативе генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита у августу 1941. године. Процењујући успешан развој устанка у скоро свим крајевима Југославије и стварање ослобођене територије, Тито је већ на почетку оружане борбе замислио да створи једно централно политичко тело, које ће бити и највиши политички орган народноослободилачког покрета и највиши орган власти.

Извешавајући Коминтерну о успешним партизанским акцијама широм Југославије, 23. августа 1941. године Тито саопштава и следеће: „Ми припремамо стварање Народног комитета ослобођења у који ће ући познати представници разних демократских струја, заједно са нашим људима. То ће бити нека врста централне народне власти. Издаће свој проглас народу с позивом на борбу“. А у писму секретару ЦК КП Хрватске Раду Кончару и Владу Поповићу, Тито у исто то време пише: „Даље, с развојем народног устанка, с једне стране, и покушајима непријатеља да прикаже тај покрет као чисто комунистичку ствар, са друге, намеће нам се питање стварања, и то што пре, једног народног комитета ослобођења, у који би ушли представници демок-

ратских струја Србије, Хрватске и Словеније, заједно с нашим људима. То би била нека врста народне владе која би издала свој проглас народу и позвала га у борбу. Ми већ имамо такве људе, и то врло познате и популарне ...“

Ова Титова акција за стварање Народног комитета ослобођења у августу 1941. године довољно убедљиво показује да је руководство НОП-а од почетка устанка ишло с тачно одређеним циљем — циљем рушења старог, код народа омрзнутог државног апарата власти, и успостављања нове народне власти, која ће бити одраз стремљења широких народних маса.

Мада није дошло до реализације ових замисли у септембру 1941, из одређених спољнополитичких разлога и, вероватно, интервенције Коминтерне, сама идеја да се већ на почетку устанка створи једно централно политичко руководство, односно једна централна југословенска влада, представља револуционаран потез руководства НОП-а и одраз једне утврђене концепције која је од одлуке за почетак оружане борбе све више сазревала. Ова идеја показује спремност и одлучност КПЈ, која је једина уживала симпатије и подршку народних маса, да већ тада постави питање будућег уређења државе и обрачуна с реакционарном избегличком југословенском владом у Лондону. Иако се у наведеним документима из тог периода директно не потенцира питање избегличке владе или диктатуре пролетаријата, односно преузимање власти, из предвиђеног састава нове владе, као и из осталих докумената из тог периода, види се да се ради о стварању једне суштински потпуно нове власти, која неће имати никакве везе с постојећом југословенском избегличком владом у Лондону.

На линији спровођења концепције о стварању централне владе, која ће на себе преузети одређене прерогативе у даљем руковођењу борбом и која ће се пред народом и иностранством представити као највиши израз воље и суверенитета народа, били су покушаји централних и покрајинских партијских руководства да се за НОП придобију представници руководства неких грађанских политичких партија које се до тада нису компромитовале директно у сарадњи са окупаторима или квислинзима и које су имале одређени утицај на део маса. У цитираном писму Централном комитету КП Хрватске, Тито инсистира да се упорно ради на придобијању ХСС-оваца и да се с њима стварају заједнички одбори фронта. Скоро у исто време, почетком септембра 1941, долази до споразума између Централног комитета КПЈ и Народне сељачке странке, како у локалним оквирима (Крагујевац) тако и у руководству Партије.

Да је Централни комитет КПЈ имао доследан став у питању нове, револуционарне власти, потврђују и преговори са Дражом Михаиловићем, у којима је најспорније питање било управо питање организације власти на ослобођеној територији. У предло-

гу споразума који је Тито упутио Дражи Михаиловићу 20. октобра 1941. године, посебно место (тачка 6) заузима „организација привремене власти“. Одбацујући стара среска начелства, општинске управе, жандармерију итд., што је све било омражено код народа, Тито предлаже да се образују „такви органи који ће у овој ситуацији најбоље одговарати, који ће бити најближи народу и који ће моћи узети на себе сву одговорност у име тога народа“. Дража Михаиловић се највише супротстављао управо народноослободилачким одборима, и њих као прве одбацио, јер је био свестан да те клице нове власти које народ бира и у којима народ сам одлучује нису ништа друго него једна врста совјета, а то значи директан противник рестаурације Краљевине, за коју се он залагао и чији је представник био. Али, исто тако, треба нагласити да ни руководство НОП-а, поред свих попуштања и тражења начина за споразум са Дражом Михаиловићем, није хтело ни могло одустати од даље борбе за изградњу нове револуционарне власти, јер би то де факто значило одустајање од постављеног циља и губљење подршке највернијих присталица народноослободилачког покрета.

Анализа је показала да је руководство КПЈ од првог дана устанка, и само учествујући у решавању свих проблема на терену, будно пратило развитак устанка и сва питања која су из њега произлазила. Народна власт, као једно од основних питања револуције, била је у центру пажње КПЈ, и она је, анализирајући њено рађање на терену, стицала искуства, изграђивала и допуњавала своју концепцију и на саветовању у Столицама, на основу искуства из свих покрајина, а нарочито искуства из Србије, донела одређен став по питању даље изградње нове народне власти.

Значај нове народне власти за успешан развој ослободилачке борбе и револуције веома адекватно је оценио Борис Кидрич почетком децембра 1941. године, кад каже: „без теренских одбора Ослободилне фронте — и то без теренских одбора који добро и правилно функционишу — не бисмо могли ни замислити ослободилачку акцију“. Ова Кидричева мисао се у потпуности подудара са Лењиновом оценом совјета, у којој се каже да би „октобарска револуција без совјета била безнадежна ствар“.

Свестрано се залажући за изградњу и јачање нове револуционарне власти, руководство НОП-а је полазило од становишта да нова власт није само инструмент класног садржаја револуције (мада је власт основно питање сваке револуције) него и истинска потреба за успешно вођење ослободилачке борбе и за окупљање широких народних маса у ту борбу. Управо те две компоненте нове народне власти учиниле су је снажном полугом и револуције и народноослободилачке борбе.

Стварањем нове народне власти Партија је обезбеђивала основну класну компоненту револуције, а народне масе су у тој власти гледале инструмент за остваривање својих националних

и социјалних захтева. И управо због тога снаге контрареволуције, које су се ночеле озбиљније организовати после успешног развоја ослободилачке борбе, на нову народну власт су гледале као на свог највећег непријатеља, свесне да је та власт, коју је народ прихватио као своју, главна сметња за рестаурацију монархије. Дража Михаиловић, који је читаво време народноослободилачког рата био стуб контрареволуције у Југославији, био је свестан да нова народна власт значи потпуни раскид са монархијом, јер је народ, који је 23 године постојања Краљевине, ту краљевску, бановинску, општинску, полицијску власт осећао као туђу, њему наметнуту, — сада, иако су наишли тешки судбоносни дани, осетио нову власт као своју, као власт у којој он непоередно учествује, у којој се он за све пита и која се свестрано брине за сва питања и потребе и оног дела становништва о коме се никад раније није водило рачуна.

Нова народна власт није имала обележја старе буржоаске власти, која је почивала на претходно претресаним и изгласаним законима у скугаптинама, него се рађала, како је то говорио Лењин за совјете, као „директна иницијатива народних маса одоздо“, односно као власт која је почивала на истинским демократским принципима и коју је Партија усмеравала у духу ослободилачке борбе и револуције. Као и у време Париске комуне и октобарске револуције, одвијао се процес стварања нове државе и у југословенској револуцији, наравно — у новим историјским условима. Народноослободилачки одбори, који су настали и као политичка и економска потреба за успешно вођење ослободилачке борбе и револуције, нису били, нити су могли бити, никакав продужетак старе власти. Нова народна власт је производ нових политичких снага револуције, производ новонастале револуционарне ситуације, условљене окупацијом земље и почетком народноослободилачке борбе. Она се стварала рушећи окупаторску и квислиншку власт, а упоредо с тиме обрачунавала се и с краљевском избегличком владом у Лондону, која је преко свог министра Драже Михаиловића, у сарадњи с окупаторима и колаборационистима, покушавала обновити своју стару власт кроз „равногорске одборе“ и томе слично.

Активност народноослободилачких одбора у решавању социјалних проблема и других питања која су задрала у најосетљивије интересе народа допринела је афирмацији нове народне власти. Народ је у одборима гледао своју власт, која се у потпуности разликује од власти која је постојала у Краљевини Југославији. Овакав рад одбора био је не само мобилизатор маса за ослободилачку борбу него и школа која је практично решавала питање суштинске измене карактера власти, питање карактера социјалистичких друштвених односа, који су се с развијањем устанка и револуције све више испољавали.

Схватајући суштину устанка и кроз стварање нове народне власти, Дража Михаиловић као представник избегличке владе

и главни ослонац једног дела развлашћене буржоазије, од првих контаката с представницима НОП-а изражавао је крајњу резервисаност према народноослободилачкој борби, а са све успешнијим развитком устанка показивао све веће непријатељство према друштвеним и политичким снагама које су устанак подржавале и водиле, да би коначно, почетком новембра 1941, чим је осетио повољну климу и свестрано ангажовање партизанских снага против окупатора, прешао у директан напад на ослобођену партизанску територију. Као главни носилац контрареволуције, Дража Михаиловић је логично морао бити непомирљиви непријатељ свега новог што се стварало кроз народноослободилачку борбу, према томе и главни противник нове револуционарне власти.

Свестан да је борба против окупатора под руководством нових политичких снага у исто време и борба против свега што је тровало односе у бившој државној заједници, против повратка старог буржоаског поретка, против рестаурације Краљевине Југославије, против повратка краља и читавог оног бирократског апарата, Дража Михаиловић је исто тако био свестан да у остваривању његових планова главни непријатељ није окупатор (зато и није хтео борбу против њега), него народноослободилачки покрет. Зато се он свим средствима и борио да га уништи, стваоајући у том циљу аранжмане и с окупаторима, и с Миланом Недићем, па чак и с Антом Павелићем. Зато је потребно нагласити да се нова народна власт развијала не само као потреба народноослободилачке борбе и као антитеза покрету Драже Михаиловића, односно антитеза старом, преживелом државном апарату и избегличкој влади у иностранству.

Преговори вођени у току септембра и октобра 1941. између руководства НОП-а и Драже Михаиловића показали су суштину сукоба и потпуно опречне ставове, који су резултирали из дијаметрално супротних концепција.

У вези са односом народноослободилачког покрета и Драже Михаиловића може се поставити и питање карактера народноослободилачких одбора у 1941. години. Анализе су показале да тамо где су, услед нижег степена развитка устанка били само органи борбе, односно помоћни органи партизанских одреда, они нису ухватили чврсти корен у народу, нити су представљали неку изграђенију политичку снагу. Напротив, тамо где су поставили фактор с атрибутима и прерогативима власти, народноослободилачки одбори су заједно с осталим факторима НОП-а постепено вршили преображај свога краја и мењали односе, утичући не само на диференцијацију маса него и на мобилизацију свих прогресивних снага за борбу против окупатора и свега старог и преживелог. У тим пределима (западна Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска, већи део Словеније, Срем итд.) многи органи власти су се директно сукобљавали са снагама контрареволуције и борили се за принципе демократије

и социјалне правде. Они су постали не само административно-управни него и веома снажни политички фактори и основа народноослободилачког покрета. Кроз савете грађана, кроз комисије и секције, преко конференција и зборова, народ је упознавао своја права и учио се правој демократији, што му је давало снагу и отварало перспективе борбе. Зато су на ту нову институцију четници Драже Михаиловића гледали непријатељски, јер су били свесни да ће се народ за њу борити.

У инструкцијама и другим документима партијских форума из 1941. године истиче се да НОО, уколико „још и немају свуда карактер носиоца нове власти“, морају такав карактер добити, што значи да је централно партијско руководство јасно истакло значај и суштину нове револуционарне власти и да у том питању није хтело одступити, јер би то де факто значило и одступање од утврђене политичке линије, која је у основама била представљена на Мајском саветовању 1941. године у Загребу.

Но, без обзира на став Драже Михаиловића, као и на сугестије Коминтерне да се у политичкој пропаганди не истиче питање власти и да се нађе модус вивенди са Михаиловићем, руководство НОП-а је, не искључујући сарадњу са свим антифашистичким снагама које су биле за искрену борбу против окупатора, ишло својим, већ унапред утврђеним путем, користећи сваки повољан услов за јачање и учвршћивање нове народне власти, свесно да је та власт основна тековина револуције, помоћу које је могуће решити и сва остала питања.

Иако у 1941. години није било могуће изабрати једно централно политичко тело, које би у исто време било и највиши орган власти, руководство НОП-а Југославије, као и земаљска, односно покрајинска партијска руководства, улагали су максималне напоре, како у погледу конституисања народне власти од селских, општинских и среских до окружних и земаљских, тако и за подизање њеног угледа, њеног ауторитета и схватања њеног значаја.

Већ у 1941. години оснива се у Словенији Словеначки народноослободилачки одбор, као највиши политички орган ослободилачке борбе и највиши орган власти. Врховни пленум Освободилне фронте се на својој трећој седници 16. септембра 1941. године конструисао у Словеначки народноослободилачки одбор. Овим чином руководство НОП-а Словеније ставило је до знања целокупном свом становништву и свим колаборационистима и издајницима словеначког народа да је само Словеначки народноослободилачки одбор, као извршни орган Освободилне фронте, „једини представник, заступник, организатор и вођа словеначког народа на читавој његовој територији“, а да „свако организовање изван оквира Освободилне фронте за време туђинске окупације наноси штету борби за народно ослобођење“.

Оснивање Словеначког НОО имало је огроман политички значај. Конституисање овог највишег органа власти није било

само одраз насталих потреба, које су произлазиле из степена развитка ослободилачке борбе у Словенији уопште, него и дубоко осмишљен и пројигиран нови револуционарни пут којим треба да се у будућности креће словеначки народ. Стварањем овог одбора обезбеђивано је успостављање словеначке народне суверености на нов начин, а борба коју је он организовао и њоме руководио била је гаранција за успех тог подухвата. Иако се у првим документима које је издао Словеначки народноослободилачки одбор не говори директно да ће борба коју словеначки народ води заједно с осталим поробљеним народима Југославије бити борба за промену друштвено-политичког система, него борба за национално ослобођење, јасно се из материјала може закључити да се кроз борбу за националну слободу и за стицање народног суверенитета води борба за боље и праведније односе, односно борба која ће с националним ослобођењем донети и социјално ослобођење. У прогласу словеначком народу од 20. септембра 1941. Словеначки НОО, поред осталог, истиче да оснивање Словеначког НОО-а „представља нови корак к слободи, нови корак к ослобођењу и уједињењу свих Словенаца, нови корак ка добу кад ће словеначки народ на сопственој земљи бити свој господар“. А на сопственој земљи бити свој господар — значило је: обезбедити народу таква демократска права да би и помисао о повратку на старо била немогућа.

Једна од карактеристика настанка овог највишег органа власти у Словенији јесте у томе што је Словеначки НОО био нека врста симбиозе политичког покрета, односно политичке организације, и највише власти тог покрета. Врховни пленум конституисао се у највиши орган власти и заједно с Извршним одбором Ослободилне fronte постао највише руководство политичког покрета. У том својству Словеначки НОО доноси разне одлуке, решења и друге акте власти, који су важили за све ниже органе и које су нижи органи и извршавали. Извршни одбор Ослободилне fronte такође је издавао важне прогласе, директиве и остале акте које издаје једна политичка организација. Према томе, може се одређено рећи да је Ослободилна fronte, у којој је Комунистичка партија имала одлучујућу улогу, у највишим сферама и теренским одборима била у исто време и руководство политичког покрета и орган нове револуционарне власти. Мада није било ослобођене територије у 1941. години, Ослободилна fronte је у специфичним условима окупације била врло витална организација, привидно илегална, а у ствари легална, јер ју је поштовала, признавала и подређивала јој се већина Словенаца, а дубоко ју је респектовао и окупатор. Кад кажемо привидно илегална, хоћемо рећи илегална у смислу постојања легалних организација, али не и у смислу деловања на масе.

Колико је Ослободилна fronte била не само политички покрет него и орган власти — најбоље нам потврђују одлуке које је на свом првом и каснијим састанцима донео Словеначки на-

родноослободилачки одбор. Поред одлуке о конституисању, истога дана донете су још четири веома важне одлуке, које су већ 20. септембра 1941. године обелодањене преко „Словенског порочевалца“. Прва говори о прикључењу словенаčkih партизанских јединица партизанским одредима Југославије. Друга је одлука о заштити словенаčkog народа и његовог покрета за ослобођење и уједињење. Трећа се односи на народни порез, а четврта на народни зајам.

Све ове одлуке Словенаčkog народноослободилаčkog одбора спровођене су у дело, негде с мање а негде с више успеха. Оне су биле одраз добре организације коју је на иницијативу КП Словеније обезбеђивала Ослободилна фронта. Оне су биле одраз снаге и степена развитка ослободилачке борбе у Словенији, и доказ да се и у најтежим условима, ако постоји добра организација, може водити успешна борба против окупатора, изражена негде више војничким победама и већом ослобођеном територијом а негде илегалним или полулеганим покретом отпора, који није био само пасивна резистенција него активни отпор комбинован с оружаном акцијом и радом добро организоване и политички припремљене позадине.

Стварањем велике и компактне ослобођене територије у западној Србији, нова народна власт доживљава пуну афирмацију. Доласком на ову територију Јосипа Броза Тита и читавог оперативног и партијског руководства Југославије, народноослободилачки покрет у овом делу земље добија још организованiji карактер. После саветовања у Столицама и успостављања широке мреже сеоских, општинских, среских и градских народноослободилачких одбора на ослобођеној територији западне Србије, указала се потреба за образовање окружних народноослободилачких одбора и народноослободилаčkog одбора за целу Србију, који би не само обједињавали и координирали рад нижих органа власти него, у исто време, представљали и политички ослонац народноослободилаčkog покрета на ослобођеној територији. Најпре је на конференцији делегата среских и градских народноослободилачких одбора 7. новембра 1941. године у Ужицу формиран Окружни НОО за округ ужички. Овај одбор је руководио са шест среских народноослободилачких одбора (Крупань, Бајина Башта, Ивањица, Ариље, Ужичка Пожега и Косјерић), једним градским (Ужички НОО) и 57 општинеких народноослободилачких одбора. Такође су, крајем октобра 1941. године, основани Иницијативни народноослободилачки одбор за ваљевски округ у Осечини и Иницијативни одбор за округ таковски (Чачак).

Оцењујући развој политичке ситуације и раније иницијативе да се формира један централни орган власти за читаву Југославију, руководство НОП-а у Србији, уз сагласност НОП-а Југославије, образовало је 17. новембра 1941. године Главни народноослободилачки одбор за Србију, који је имао прерогативе

највише цивилне власти. Иако није могао да испољи неку нарочиту активност услед велике окупаторско-квислиншке офанзиве, која је наступила након десетак дана, ипак његово само формирање, као и састав, речито говоре о значају самог овог чина и степену развоја НОП-а у Србији, као и о политичкој диференцијацији и расплету који је неминовно морао доћи при постојању два тако супротна стремљења као што су били народноослободилачки покрет и покрет Драже Михаиловића.

Формирање Главног народноослободилачког одбора за Србију, у коме су скоро сви чланови били истакнути комунисти, представља веома значајну етапу у развоју ослободилачке борбе у Србији 1941. године. Заједно с јаким партизанским одредима и великом ослобођеном територијом, на којој се одвијао веома интензиван рад на свим пољима привредне, политичке и културно-просветне делатности, оно представља потпуно нову организациону творевину, која се у средишту европског фашистичког „новог поретка“ с правом могла назвати Ужичком Републиком. Иако се не може тврдити да је тада створена нова држава, може се без претеривања рећи да је Ужичка Република била прва већа хомогена ослобођена територија на којој се изграђивала нова народна власт и почела стварати једна нова држава са новим друштвеним поретком.

Главни народноослободилачки одбор за Србију је већ од свог оснивања основну пажњу посветио привредним проблемима на ослобођеној територији, а пре свега оним питањима која су била директно повезана за обезбеђење фронта, од кога су и зависили стабилизација позадине и успешан рад у позадини. Исто тако, Одбор је одмах предузео потребне мере у циљу придобијања свих прогресивних снага за НОП, организујући разне конференције и састанке с представницима неких грађанских политичких партија, истичући широку политичку платформу, прихватљиву за све искрене родољубе. Тако је организована конференција с представницима демократа, радикала и земљорадника, којој су од стране представника НОП-а присуствовали: Едвард Кардељ, Митар Бакић, др Душан Недељковић, Милинко Кушић, Поп Видаковић и други.

Мада је истицано да народноослободилачки одбори „не смеју бити органи појединих странака“ и да у њих треба да уђу честити родољуби без обзира на политичко убеђење, они су и по својој форми и по својој суштини били од почетка носиоци револуционарно-демократских идеја које је Партија поставила у свом програму. Јер, управо ширина политичке платформе и конкретни задаци који су произлазили из потребе НОП и које су народноослободилачки одбори извршавали поспешавали су диференцијацију унутар самог покрета и осигурали не само доминантан утицај КПЈ на одборе него и потпуно прихватање њеног програма. КПЈ је могла прокламовати тако резолутно да „народноослободилачки одбори не смеју бити органи појединих

партија“ јер је њена политичка платформа обезбеђивала ширину покрета и придобијање народа, без потребе за компромисима и коалицијама на паритетној основи с грађанским партијама.

И на територији Црне Горе, где се нова власт, нарочито у појединим пределима (Беране, Колашин, Андријевица) конституисала већ у јулском устанку и одмах представила као институција нових револуционарних снага, после сплашњавања устанка (август-септембар 1941) поново се организује и доживљава пун успех, али и извесне деформације. Постављајући Партију у први план борбе и одређујући јој улогу наредбодавца, како у стварању партизанских одреда (одреди су „оружана сила Партије“) тако и у стварању органа народне власти („комунисти стварају НОО“), покрајинско руководство Црне Горе је не само сужавало платформу ослободилачке борбе него и оптерећивало Партију питањима и проблемима мање важности. Сем тога, улога и значај НОО нису правилно схваћени, тако да је њихов рад био подређен раду и контроли партизанских одреда.

Уочавајући ове грешке Покрајинског комитета, генерални секретар КПЈ Тито у свом писму од 22. децембра 1941. године указује на пропусте и даје упутства за будући рад: „Ви, другови, уопште нисте разумели“ — пише он у поменутом писму — „да су народноослободилачки одбори основна организациона форма преко које се дижу масе на народни устанак, преко које се остварује политичко руководство Партије у том устанку, преко које народне масе остварују своју демократско-револуционарну власт под руководством Партије. Оружане партизанске јединице су, према томе, оружани органи те народне власти, а не обратно — народноослободилачки одбори органи партизанских јединица, као што ви постављате ... Замислите ви само шта би одговорили неком који би тврдио да је совјетска власт у СССР-у потчињена Црвеној армији, а не да је Црвена армија оружани заштитник совјетске власти“.

Значај Титовог писма од 22. децембра 1941. године није само у томе што се у њему ЦК осврнуо на извесне грешке партијског руководства у Црној Гори него и у томе што је оно прецизирало компетенције народноослободилачких одбора, однос партијских организација према новој народној власти, као и питање дељења вођења рата и револуције у нашој земљи уопште. Овде се поново потврђује и даље разрађује улога народноослободилачких одбора не само као органа власти него и као политичких органа борбе и упоређује се са совјетима у СССР-у. Народноослободилачки одбори се третирају, а они су то и били, као основна организациона форма преко које се масе укључују у народноослободилачки покрет и преко које Партија остварује политичко руководство у ослободилачкој борби, а народне масе остварују своју демократско-револуционарну власт под руководством Партије. Значи, НОО су као органи власти и као политички органи борбе обезбеђивали и народноослободилачку вој-

ску и народноослободилачки покрет уопште и политичко јединство маса.

У сличним условима развијала се народна власт у 1941. години и у осталим пределима Југославије (Хрватска, Срем, Македонија итд.). Важно је истаћи да је та клица нове народне власти стварана не само на ослобођеној него и на неослобођеној територији, свуда где су постојале партијске и скојевске организације.

У 1942. години, години великих и тешких искушења за народноослободилачки покрет Југославије, нова народна власт доживљава свој велики успон и конституисана је на највишем југословенском нивоу. Крајем 1941. године Немци су пред Москвом доживели свој први већи пораз у дотадашњем муњевитом рату и освајању Европе. Црвена армија је прешла у контраофанзиву, одбацила их од Москве и нанела тежак пораз Хитлеровим армијама. Ова победа Црвене армије будила је наду свим поробљеним народима, а код совјетских људи и наших народа изазвала право одушевљење. Почело се стварати уверење да ће Немци у 1942. години бити побеђени, а тиме и рат завршен. На основу таквих претпоставки изграђивани су и посебна тактика и планови о општим питањима политике рата и револуције и практичним питањима тактике на терену. На основу искуства и борбе са снагама контрареволуције у Србији и све отвореније издаје коју су четнички команданти вршили у источној Босни, где су почели отворено сарађивати са окупаторима и нападати партизанске јединице, као и на основу сопствене оцене општеполитичке ситуације у свету, руководство НОП-а је донело одлуку да се енергичније приђе разбијању снага контрареволуције и њиховом разобличавању пред масама.

Доласком Централног комитета КПЈ и Врховног штаба у Фочу, постојањем стабилне ослобођене територије и релативно повољним развојем догађаја на унутарњем и спољнополитичком плану — створени су услови за свестрану активност руководства и других фактора НОП-а. Централни комитет и Врховни штаб предузимају потребне мере у циљу организационог учвршћења старих и формирања нових јединица. Врши се реорганизација Добровољачке војске и у њој се развија веома жив политички и културно-просветни рад. Организује се политички и културно-забавни рад у ослобођеним градовима и селима и доноси се разне одлуке у сврху стабилизације позадине.

Процењујући 1942. као одлучујућу годину рата, руководство НОП-а је пришло решавању проблема организације позадине и конституисању нове народне власти као основе народноослободилачког покрета и будућег уређења нове државе.

Одмах после одступања из Србије, Централни комитет КПЈ је већ почетком јануара 1942. имао намеру да праксу из рада народноослободилачких одбора правно формулише, да сва по-

зитивна искуства из разних крајева земље сумира и да на тај начин рад народноослободилачких одбора усклади у циљу јединственијег деловања на читавој територији Југославије и на тај начин пружи помоћ руководствима и организацијама у оним крајевима где се до тада у погледу власти није много одмакло. Услед непријатељске офанзиве и сталних покрета Централног комитета и Врховног штаба, издавање прописа је одложено за неколико недеља. Одмах по доласку у Фочу, Централни комитет је пришао реализацији своје замисли и већ 2. фебруара 1942. године појављују се два значајна документа: „Задаци и устројство народноослободилачких одбора“ и „Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима“. Документе је, по налогу Централног комитета и Врховног штаба и уз њихову помоћ, написао Моша Пијаде, који је, користећи постојећи материјал и лично искуство, које је стекао у раду са одборима у појединим крајевима Црне Горе, потпуно уобличио и презентирао јавности.

Основни задаци народноослободилачких одбора формулисани су, према Фочанским прописима, у десет тачака, у којима се, поред конкретних задатака и оквира деланости, изражава и њихово конституисање са широком лепезом надлежности. Поред политичке делатности, поред бриге о снабдевању војске и становништва, обезбеђења реда и безбедности, организације рада позадине (оживљавање привреде, регулисање саобраћаја итд.) — народноослободилачки одбори су били у исто време управни и извршни органи, јер су вршили и функције суда и обављали пореске и друге финансијске послове. Овакве обилне дужности и компетенције народноослободилачких одбора произлазиле су из чињенице што су укинута сви стари органи (општинске управе, полиција, жандармерија, судови, пореске управе, финансијске институције итд.) и што су на народноослободилачке одборе пренете „све функције власти, осим оних које припадају војним властима“.

Други фочански докуменат — „Објашњење и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима“ — исто тако је важан за даљи развитак НОО и за њихово демократизовање. Овим документом дају се упутства како за рад НОО тако и за начин њиховог избора. Упутство за рад и за разграничење извесних делатности била су потребна из два основна разлога: прво, зато што су народноослободилачки одбори преузимали на себе многобројне послове и задатке које је било потребно прецизирати и разграничити и, друго, што су у народноослободилачке одборе улазили људи из народа, претежно сељаци, који нису имали ни школских квалификација ни искуства у раду, а делатност НОО требало је организовати складно и по јединственим принципима.

У „Објашњењу и упутствима за рад НОО“ најпре се, у одељку „Сеоски (кметијски), општински и срески народноосло-

бодилачки одбори“, поставља као неодложан задатак да се у свим селима где до тада нису постојали народноослободилачки одбори приђе њиховом избору. У мањим селима не треба бирати одбор од неколико људи, него само повереника „који ће бити веза између свога села и народноослободилачког одбора своје општине, те радити у селу по упутствима свога огаптинског НОО“. Претходни став документа потврђује да су интенције руководства народноослободилачког покрета биле да се у сваком ослобођеном селу изаберу органи нове власти, како би се приликом истеривања окупатора имала потпуна мрежа НОО на читавом подручју земље и на тај начин створили основни пред-услови за победу револуције.

Анализа Фочанских докумената показује да је њихов значај за даљи развитак народне власти веома велик, нарочито за области југоисточне Босне, Санцака, Херцеговине и Црне Горе, где се њихов утицај брзо и непосредно осетио, а и за друге крајеве наше земље. Значај докумената донетих у Фочи јесте у томе што су они први озбиљнији покушај кодификације нове револуционарне власти од стране највишег руководства народноослободилачког покрета, што они представљају одраз праксе на једном великом ослобођеном подручју и што обезбеђују даљу демократизацију у начину избора и рада народних одбора. Њихов је значај у томе што су они представљали солидну базу за даљу изградњу система народне власти и што су битно утицали на јединственији рад народноослободилачких одбора на скоро читавој територији Југославије.

Под утицајем општих војно-политичких догађаја у свету и развоја ослободилачке борбе у Југославији народна власт пе после Фочанских прописа веома успешно развијала на ослобођеним подручјима Црне Горе, Херцеговине, Босне и Хрватске, постижући нове квалитете.

У Црној Гори, чија је знатна ослобођена територија била повезана са центром у Фочи, у манастиру Острогу се 8. фебруара 1942. године одржава конференција народних представника, на којој се бира Народноослободилачки одбор за Црну Гору, као највиши орган власти у покрајини.

После припрема извршених у току јануара 1942. године, конференција је одржана у присуству 65 делегата из свих срезова Црне Горе и Боке. Поред чланова КПЈ, којих је било највише, конференцији су као делегати присуствовали родољуби, ранији припадници неких грађанских партија, који су подржавали линију народноослободилачке борбе, међу којима су били најбројније присталице Земљорадничке и Демократске странке, а било је и неколико федералиста и радикала. На конференцији је изабран „НОО за Црну Гору и Боку“, у који су ушли представници из свих срезова. Одбор су сачињавала 22 члана, који су из своје средине изабрали Извршни одбор од три члана. Већ на својој првој седници, НОО за Црну Гору и Боку дао је у за-

датак Извршном одбору да на основу реферата и дискусије формира одлуке конференције и да их у виду закључака упутити свим народноослободилачким одборима на подручју Црне Горе и Боке.

Конституисање Народноослободилачког одбора за Црну Гору, као и три основна документа која су донета на самој скупштини или непосредно после конституисања НОО-а, недвосмислено потврђују, са једне стране, да је овај одбор био у исто време и највиши орган власти на ослобођеном подручју Црне Горе и највиши политички орган НОП-а, а са друге стране — да је Острошка конференција потврдила основне ставове које је Централни комитет КПЈ прокламовао у Фочанским прописима.

Конституисање Народноослободилачког одбора за Црну Гору, задаци који су постављени у наведеним документима и рад Извршног одбора и Пленума, који су за читаво време свог постојања били активни — све је то имало велики значај, како за рад и организовање нижих НОО тако и за мобилизацију маса у НОП. Документи донети на Острошкој скупштини и непосредно после ње трасирали су даљи пут у изградњи нове народне власти и представљају нов квалитет у питању даљег изградњавања самог механизма власти и у заузимању правилнијих ставова о низу проблема (однос војска — НОО, каква су и чија власт НОО итд.) који су раније криво схватани и тумачени, што је штетило бржој афирмацији народноослободилачке борбе и њеном повезивању с масама.

У Херцеговини је, после успешног развоја ослободилачке борбе и разбијању четничких формација, у селу Дабру 17. априла 1942. године одржана „Скупштина представника свих општинских и среских НОО Херцеговине“, на којој је изабран Обласни народноослободилачки одбор за Херцеговину. У прогласу који је прихваћен на скупштини, поред оцјене општих војно-политичких догађаја у земљи и свету, дата је и оцјена нове народне власти и прецизирани задаци НОО на ослобођеној територији, који се углавном подударају са Фочанским прописима и задацима које је поставио НОО за Црну Гору. Интересантно је навести да се, поред истицања потребе конституисања обласног НОО, у овом документу прокламује начело — које је записано у нашем првом уставу од 31. јануара 1946. године — да сва власт припада народу и произлази из народа.

Борба највишег партијског руководства за потпуну афирмацију народноослободилачког покрета и за његово самостално и независно укључивање на међународном плану била је и у 1942. години веома изражена. У овој борби осамостаљивање власти, њено прихватање од стране најширих слојева становништва и њено конституисање на југословенском нивоу, постављани су у први план. Тито је још 10. јануара 1942. године, осврћући се на развој устанка и Освободилне фронте, писао руководству НОП-а у Словенији да су одбори Освободилне фронте постали

снажан политички фактор, који има многе прерогативе власти, али даље истиче да „активистима тих одбора и најширим масама словеначког народа није још јасно да ови одбори морају цостати сутрашња власт и да ову власт већ данас треба освајати део по део ... Ови одбори већ сада треба да играју улогу органа народне демократске власти у крајевима где оперишу партизански одреди“. Тито даље поучава да одбори ОФ треба да се осете у првом реду као „представници народних маса, које у крвавој и пожртвованој борби, корак по корак, успостављају своју власт. Треба објашњавати у чему се ова власт разликује од некадашње, од оних органа власти које су успостављали некадашњи југословенски противнародни режими“. Ове Титове мисли, које су у исто време биле и ставови највишег руководства ослободилачке борбе Југославије, говоре о оној фази револуције у нашој земљи која је после тешких искушења, драгоцен искустава из пређеног пута партизанске борбе и отворене конфронтације са снагама контрареволуције — прешла на нов пут уједињења свих патриотских снага на бази своје политичке платформе, на бази успостављања нових друштвених односа у којима је нова народна власт представљала основну карику револуције.

Титове иницијативе за учвршћење и осамостаљивање нове народне власти и за конституисање највишег органа те власти у Југославији присутне су у току целе 1942. године, тј. све до скупштине у Бихаћу. У писму Моши Пијаде с почетка априла 1942. године Тито наглашава потребу стварања владе народно-ослободилачког покрета. „Јавио сам дједи“, (Коминтерни — Д. Ж.) — пише Тито, „да сматрам потребним створити једну нову, народну владу, чији ће чланови бити већим дијелом у земљи и која ће издати један проглас у коме би позвали народ на енергичну оружану борбу против окупатора ... У једном другом телеграму ја сам дједи јавио да ћемо бити присиљени отворено напасти владу у Лондону, ако она продужи да подупиरे Дражу Михаиловића и непријатељски се односи према нама... Ја сам у Дневној заповједи већ мало додирнуо ту владу, као што ћеш видјети“.

У Дневној заповести поводом годишњице напада на Југославију 6. априла, Тито поред осталог каже: „Нас много не интересира што мисли та наша влада, али нас интересира то што она говори преко радио-станице отворено, интересира нас њена пропаганда, која иде на штету народноослободилачке борбе; интересира нас то што та влада подупиरे људе који се данас боре оружјем против нас. Интересира нас што та влада подупиरे Дражу Михаиловића, који отворено пактира с окупаторима и бори се против нас. Због тога ћемо ми бити присиљени да отворено иступимо пред народом против те владе ако она настави тим путем да омета нашу борбу против окупатора и има у својим редовима министра који сарађује с окупатором“.

Као што се види, Тито је овде веома опрезан према избегличкој влади у Лондону, иако се тачно знало да она Дражу Михаиловића, упркос његове директне издаје, отворено помаже у циљу уништења народноослободилачког покрета. Касније, са сазревањем унутарњих и међународних догађаја и постепеним продирањем истине о борби југословенских народа под руководством КПЈ, руководство НОП-а је заузимало енергичнији став према избегличкој влади и директно је нападало њену издају.

Значајан догађај у разобличавању емигрантске владе и у продору истине о југословенским партизанима у светској јавности била је конференција родољуба, која је на иницијативу руководства НОП-а Југославије одржана на Тјентишту 16. јуна 1942. године. Резолуцију, у којој се напада издаја Драже Михаиловића и за ту издају директно повезује југословенска избегличка влада у Лондону, пренела је радио-станица „Слободна Југославија“ 6. и 7. јула 1942. године, а неколико дана касније (19. јула) званична агенција СССР-а ТАСС, што је овом догађају дало још већу специфичну тежину.

Процењујући елементе спољне и унутарње ситуације, руководство НОП-а је дошло до закључка: прво, услед великих победа Народноослободилачке војске и НОП-а уопште, у првој години рата дошло је до снажне диференцијације у масама у корист народноослободилачке борбе; друго, контрареволуционарне снаге са Дражом Михаиловићем на челу, супротстављајући се народноослободилачком покрету и проповедајући чекање „правог часа“ за борбу, нужно су се морале компромитовати пред масама због отворене сарадње са окупаторима и квислинзима и због свог реакционарног програма; треће, да би сачувала своје класне позиције у земљи, избегличка влада је одобравала и потпомагала издајничку политику Драже Михаиловића и тиме изгубила и последњи политички углед код свих слободољубивих и демократских снага у земљи, а услед продирања истине о борби партизана изгубила подршку јавности и доживела постепену изолацију; четврто, схватајући циљеве народноослободилачке борбе и уочавајући издају четника и осталих петоклонашких елемената из редова бивших грађанских партија, масе су се све више изјашњавале за револуционарна решења које је прокламовала Партија у свом програму. Исто тако, велики део хрватских маса, које су биле обмануте од вођства ХСС, све је више ступао на пут ослободилачке борбе, укључујући се у НОП одреде и подржавајући политику КПЈ. Сви ови елементи, као и процена осталих спољних и унутарњих догађаја, условили су одређивање новог политичког курса, који се огледао у преласку из дефанзиве у офанзиву на војном и политичком плану против Драже Михаиловића и владе у Лондону, на разобличавање свих осталих реакционарних политичара и политичких група који су на разне начине обмањивали масе и спречавали успешан развој народноослободилачког покрета.

Тај нови политички курс значио је отворено предочавање народима Југославије сутрашњег уређења земље, предочавање да више нема и не може бити повратка на старо, да се уз борбу против окупатора, која је и даље главна поента народноослободилачке борбе, јер је окупатор подржавао све реакционарно и преживело и био главни непријатељ свега прогресивног и демократског, — води и борба за друштвени преображај, у чему ће органи нове народне власти бити главна основа и с народноослободилачком војском моћна гаранција победе. Зато је врховно руководство НОП-а могло у тим данима изјавити да народноослободилачки одбори нису никакви привремени, него стални органи власти, клица и основа будуће власти. Зато је и донета Наредба о изборима народноослободилачких одбора, у чију су се реализацију укључили и сви партијски и политички фактори, објашњавајући масама значај тога чина и упозоравајући их на политичку будност приликом избора народних представника.

Наредба о изборима НОО, која је донета почетком септембра 1942. године и у којој су, поред начина избора, наведени и „задаци НОО на ослобођеној територији“, „варовоослободилачки фондови“, „онабдевање народноослободилачке војске“ и „заплена имовине народних непријатеља“ — значила је корак даље у разради и прецизирању задатака и компетенције НОО, а посебно у објашњењу суштине народне власти, мада она у целини представља само мало допуњене и модификоване Фочанске прописе.

Основна суштинска разлика између фебруарских и септембарских докумената састоји се у третирању и схватању народне власти. До септембра 1942. народноослободилачки одбори су називани „привремени органи власти“, а од септембра „органи народне демократске власти“, тј. стални и једини органи власти, клица будуће народне власти.

У писму Врховног команданта Јосипа Броза Тита Главном штабу Хрватске, Оперативном штабу за Босанску крајину и Штабу IV оперативне зоне Хрватске, које је упућено заједно са септембарским документима, пише: „Степен до којег је данас дошла народноослободилачка борба у Југославији, с обзиром на војничке успјехе и увећану војну снагу, као и на унутрашњи и међународни положај и њихов предвидљиви даљи развој, захтева да се с највећом енергијом приђе послу организације власти у позадини ослобођених територија ..Говорећи даље како се у тадашњој ситуацији питање власти поставља у „измијењеном виду према ранијем“ и како „форма народне власти остаје она која је природним путем била изникла у самом почетку наше ослободилачке борбе“, која се развијала и која треба и даље да се развија, Тито наставља: „Али, карактер НОО данас је измијењен. Мада они и даље остају прелазни облик ка будућој и истинској народној власти, коју ће народ формирати после коначног ослобођења, мора се подвући да ова констата-

ција о прелазном облику не значи да се питање будуће форме и карактера власти оставља случају, да се они још не назиру у магли будућности и да та власт може прећи у макар какву другу форму. Тај смо стадиј већ оставили за собом. Због тога данас више нема никаквог смисла истицати привременост карактера НОО као органа власти... Данас се НОО испољавају као природно настали и развојем условљени и потврђени органи власти, нове народне власти, те и њихова прелазност може значити само један ступањ њиховог развоја у истом правцу, ка својем вишем степену. Наравно, не ради се о имену, него о суштини, о суштини да је коначно свршено са старим облицима власти и да је садашња форма коју је стварао устанак она клица из које ће се развити будућа власт“.

Питање новог назива за народноослободилачке одборе, односно новог схватања и третирања, било је у то време уско повезано с питањем карактера нове народне власти, што је у конкретном случају значило да се форма подударала са садржином. Промена назива од „привремени“ у „стални“ значила је да се НОО не смеју и не могу више третирати као неки помоћни органи који служе само за потребе вођења борбе, или само док траје борба за ослобођење, него да их треба схватити као нову тековину народа, израслу као потреба борбе и потреба за обезбеђење тековина те борбе. То значи да је јавно прокламовано мењање карактера нове народне власти, да је инаугурисана нова, демократска институција, која нема и не може имати никакве везе с општинским управама, среским начелствима, полицијом, жандармеријом и осталим институцијама предратне, капиталистичке Југославије.

То је, даље, значило да је јавно прокламовано стварање осnova једне потпуно нове институције, која се стварала кроз рат и револуцију народа Југославије; то је у исто време значило и отворени сукоб с краљевском емигрантском владом у Лондону, која се свим средствима борила против народноослободилачког покрета, нове народне власти и Комунистичке партије Југославије као организатора и руководиоца народноослободилачке борбе. Ово је потребно подвући и ради тога да се не би схватило да НОО и до тада у суштини нису били орган народне власти које је народ прихватио и у њима гледао једну од основних полуга за стварање нове државе с новим друштвеним системом. Штавише, још у 1941. години, а нарочито у првој половини 1942, многи документи, партијски и војни, недвосмислено потврђују да је нова народна власт схваћена на терену као анти-теза бившој власти, као клица будуће власти; али да би се ова мисао јавно могла прокламовати, били су потребни одређени услови, било је потребно сазревање ситуације. Но, без обзира на ове ограде, треба без двоумљења констатовати да су септембарски документи, које је обнародовала Врховна команда народноослободилачке војске, значили и промену назива и промену ка-

рактера, јер су управо кроз изборе и кроз даљи рад народноослободилачких одбора у свим крајевима земље од тада јавно и без устручавања прокламовани суштина и карактер народне власти.

Велике победе народноослободилачке војске у западним крајевима земље, посебно у Босанској крајини и Хрватској, и стварање велике ослобођене територије од преко 50.000 km^2 , створили су могућност руководству НОП-а Југославије да у јесен 1942. године предузме потребне мере за реализацију идеје о стварању највишег органа власти народноослободилачког покрета. За тај чин вршене су свестране организационе и политичке припреме. На великој ослобођеној територији организовани су избори — за сеоске, општинске и среске народноослободилачке одборе — и кроз ту акцију масе су се упознавале како са општом политичком ситуацијом у свету и код нас тако и са коначним циљевима народноослободилачке борбе, где је посебно указивано на нужност измене друштвеног система. На зборовима и конференцијама се отворено говорило о директној издаји емигрантске владе, која преко свог министра Драже Михаиловића, уз помоћ окупатора, води отворену борбу против свог народа.

У свом говору борцима Друге пролетерске бригаде 17. октобра 1942. године Тито је истакао: „Никада се више не може десити да плодове борбе и жртава наших бораца искоришћава неко други, а не они који су их заслужили — наш народ“. Осврћући се на емигрантску владу у Лондону, Тито је рекао: „И што можемо друго него да не признамо ту владу, ту издајничку избјегличку владу, која једино мисли на то како ће да поврати оно што је 23 године давило наш народ. Ми је не признајемо! Наш народ кује сам себи будућу слободу, будућу срећу. Наш народ ће сам наћи у својим редовима руководиоце који ће знати да управљају земљом, која је у тешком моменту, у овој тешкој борби такорећи једина међу земљама Европе показала нечувено херојство и смјелост ..

Само два дана после овог Титовог говора, на седници ЦК КПЈ у Општрељу 19. октобра 1942. године, донета је одлука о сазиву народних представника на коме треба да се изабере највиши политички орган НОП-а и највиши орган власти. У духу ове одлуке, четири дана касније (23. октобра 1942) Тито пише секретару Покрајинског комитета Србије, Благоју Нешковићу, да би било добро да за предстојећи скуп из Србије упути шефа левог крила Земљорадничке странке или неког из ужег њиховог руководства, „јер ми имамо једну комбинацију да створимо неког конкурента онима из Лондона“.

После ослобођења Бихаћа 4. новембра 1942. године, и кад се установило да се он може дуже задржати у партизанским рукама, одлучено је да се скупштина народних представника одржи у том граду.

У вези са скупштином у Бихаћу и њеним одлукама, интересантно је навести претходне замисли руководства НОП-а и степен остваривања тих замисли. Наиме, већ је 12. новембра 1942. године био израђен „Пројект уредбе о устројству Вијећа народног ослобођења и Вијећа народних повјереника“. У „Пројекту“ се не помиње реч антифашистички. Сем тога, „Вијећу народног ослобођења“ се предвиђају функције „највишег законодавног и извршног и судског тела у Југославији“. Члан 2. „Пројекта“ предвиђа да Вијеће из своје средине бира председника, три потпредседника и Вијеће народних повјереника. Члан 4. предвиђа конституисање „Вијећа повјереника“ од седам чланова, за ресоре: унутрашње послове, привреда и финансије, социјално старање, здравље, просвета, пропаганда и вера. Као што видимо, предвиђало се готово све што се остварило тек годину дана касније, на скупштини у Јајцу. Међутим, интервенцијом Коминтерне, одлуке заседања у Бихаћу, као што ћемо из анализе видети, сведене су на скромнију меру.

У Титовој депеши од 12. новембра 1942. упућеној Коминтерни, поред осталог, пише: „Ми формирамо нешто слично влади, што ће се звати Национални комитет ослобођења Југославије. У Комитету ће бити заступљене све националности Југославије из разних ранијих партија. Председник комитета биће др Иван Рибар, председник Народне уставотворне скупштине из 1920. године и вођа Демократске левице. Комитет ће ових дана издати проглас народима Југославије“. А у позиву који је Врховни штаб упутио делегатима на заседање у Бихаћу, поред осталог, каже се: „Врховни штаб узео је зато на себе иницијативу да сазове скупштину истакнутих бораца и родољуба који су од почетка устанка несебично и пожртвовано учествовали у народноослободилачкој борби, у циљу образовања Већа народног ослобођења и Већа народних повереника као највише народне власти у Југославији“.

Међутим, неколико дана касније, Коминтерна у одговору на Титово обавештење сугерише следеће: „Образовање Националног комитета ослобођења Југославије веома је неопходно и изванредно важно. Овом Комитету обавезно дајте општенационални југославенски и општепартијски антифашистички карактер. .. Не сматрајте тај Комитет као неку врсту владе, већ као политички орган народноослободилачке борбе“. И даље: „Не супротстављајте се југословенској влади у Лондону. У датој етапи не покрећите питање о укидању монархије. Не истичите пароли о републици. Питање о режиму у Југославији, како ви то схватате, решаваће се после пораза италијанско-немачке коалиције и после ослобођења земље од окупатора“.

Услед тих околности, на Скупштини у Бихаћу, која је одржана 26. новембра 1942. године, Тито је у свом говору истакао да „ми немамо могућности да створимо једну легалну владу, јер нам то још међународни односи и прилике не дозвољавају. Али,

ми имамо право на једно — а то је: да у овим тешким околностима створимо једно политичко тијело, један политички орган, који ће окупити све народне масе, који ће окупити наш народ и повести га, заједно с нашом јуначком војском, у даље борбе које стоје пред нама, а које ће бити веома тешке. Ми немамо никакве власти на нашем територију, осим наших народноослободилачких одбора, које је сам народ створио ...

Уважавајући сугестије Коминтерне, руководство НОП-а није на скупштини у Бихаћу створило нову, револуционарну владу сле јиге, како не би правило тешкоће СССР-у, мада је тешко могло прећи преко свега онога што су избегличка влада у Лондону и њен министар Дража Михаиловић у земљи радили против народноослободилачког покрета. Зато је Тито, обавештавајући Коминтерну о току заседања АВНОЈ-а у Бихаћу, истакао да је „на заседању управо од стране грађанских политичара југословенска влада у Лондону осуђена као издајничка“.

Иако на скупштини у Бихаћу није створена влада <Зе јиге, она је де факто основана, и у телеграму Коминтерни Тито је још тада истакао да ће Извршни одбор АВНОЈ-а „морати да се стара о свим питањима државног живота и да води бригу о фронту, у чему ће га помагати народноослободилачки одбори“. Извршни одбор АВНОЈ-а је управо био највиши политички представник НОП-а и највиши орган власти. Он је био влада народноослободилачког покрета, са свим основним ресорима, сем ресора за спољне послове, мада је и ту функцију, заједно са Врховним штабом, обављао између Првог и Другог заседања АВНОЈ-а. Сваки одсек Извршног одбора одмах по конституисању развио је пуну активност на читавој ослобођеној територији. Сви народноослободилачки одбори, од сеоких до окружних, постављали су се према Извршном одбору АВНОЈ-а као према највишем органу власти, што је он у истини и био, подносили му извештаје и спроводили упутства и директиве које су од њега добијали.

Ако развитак народноослободилачког покрета и револуције и постанак нове југословенске државе не посматрамо као нешто статично и уоквирено у некакве догматске категорије и схеме, него као објективну реалност која се одвијала у динамичној револуционарној пракси, онда скупштину у Бихаћу треба третирати као први парламенат нове југословенске државе, која се стварала у оквирима борбе за национално и социјално ослобођење, а Извршни одбор АВНОЈ-а као прву југословенску владу, коју је тај парламенат изабрао и дао јој пуно поверење за даљи рад.

Постојањем широке мреже народноослободилачких одбора на свим ослобођеним подручјима Југославије, као и активним радом илегалних НОО на окупираној територији, стварала се на читавом поручју Југославије једна нова држава с новим друштвеним поретком. Скупштина у Бихаћу означила је само консти-

туисање већ постојећег стања и зато је њен значај огroman, како за изградњу и конституисање народне власти тако и за стварање политичког јединства југословенских народа. Управо то јединство, које се манифестовало на скупштини у Бихаћу, била је основа свих политичких победа и основа за стварање јединствене државе југословенских народа.

У говору који је одржао на Другом заседању АВНОЈ-а 29. новембра 1943. Јосип Броз Тито је Скупштини у Бихаћу дао следећу оцену: „Сазвана је историјока скупштина Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије у Бихаћу. На тој су скупштини донете велике и важне одлуке. Створен је први пут, после окупације наше земље, један централни политички орган од представника свих народа Југославије. Први пут се састало једно народно представништво које је поникло из самог народа, и то у најтежим часовима његове историје, и пред којим је Врховни штаб могао да одговара за свој дотадашњи рад. Стварање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије јесте једна од највећих тековина наше народноослободилачке борбе до тог времена. Положени су темељи на којима се гради једно ново, праведније уређење у земљама Југославије, положени су темељи на којима се ствара истинско братство и равноправност свих народа Југославије, темељи једне праве, истинске демократске, народне владавине“.

Раздобље између I и II заседања АВНОЈ-а испуњено је значајним догађајима на унутрашњем и међународном плану. Окупатори и домаћи колаборационисти организовали су две врло добро припремљене офанзиве на ослобођене партизанске територије, са циљем да униште Народноослободилачку војску Југославије, војно и политичко руководство НОП-а и реше „балкански фронт“, који им је угрожавао стратешке планове и потпуно пољуљао ауторитет домаћим квислинзима, који су им верно служили. Захваљујући свестраном настојању Извршног одбора АВНОЈ-а и Врховног штаба, истина о борби југословенских народа нагло је почела продирати у свет и демократска међународна јавност се све више почела интересовати за догађаје у Југославији. На светским ратиштима снаге антихитлеровске коалиције су из дана у дан бележиле нове победе, а главни Хитлеров савезник у Европи — фашистичка Италија — капитулирао је 8. септембра 1943. године.

На унутрашњем плану, и поред непријатељских офанзива, Народноослободилачка војска Југославије је постизала нове победе, а после капитулације Италије повећала се за приближно 80.000 нових бораца. На политичком плану такође су постигнути знатни успеси. И поред непрекидних борби, одржане су готово у свим покрајинама земаљске скупштине, на којима су изабрана највиша политичка представништва. Тако је после обимних припрема одржано Прво заседање Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Хрватске 13. и 14. јуна 1943. године,

затим Збор народних представника Словеније у Кочевју 1—3. октобра исте године, а затим следе антифашистичка већа у Црној Гори (15. новембар 1943), Санџаку (20. новембра) и Босни и Херцеговини (25. новембра 1943. године).

У таквој политичкој ситуацији створени су сви потребни услови да се дотадашњим успесима да не само политичко обележје како је означено на Скупштини у Бихаћу него и законодавна форма, која ће још јаче мобилисати масе за даљу борбу и за успешан завршетак социјалистичке револуције. Зато је руководство народноослободилачког покрета (Централни комитет КПЈ, Врховни штаб и Извршни одбор АВНОЈ-а) донело одлуку да се одржи Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у живописном и древном босанском граду Јајцу, 29. новембра 1943. године. Од 268 делегата из свих крајева земље, којима је народ поклатио пуно поверење и који је требало да присуствују заседању, услед посебних ратних услова у Јајцу су дошла 142 делегата.

У свом реферату на Другом заседању АВНОЈ-а, Тито је, поред осталог, рекао: „Ми данас имамо Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије, које је створено прије годину дана. У том Антифашистичком вијећу заступљени су сви народи Југославије. У њему су заступљени сви слојеви друштва. Први пут у својој историји наши народи шаљу у тај свој орган представнике који су изникли из њихове средине, које они слободно бирају и у које они имају заиста пуно повјерење”.

После реферата и дискусије, у којој су делегати износили своје ставове о свим битним питањима НОБ, донете су Декларација и одлуке АВНОЈ-а, које су значиле озакоњење дотадашњих напора и успеха. Декларација АВНОЈ-а, као акт уставног карактера, констатује чињенично стање у Југославији, осуђује избегличку владу као противнародну и утврђује основне принципе који карактеришу процес настајања нове народне власти у условима народноослободилачког рата и револуције. У Декларацији се констатује да „народима Југославије за њихову борбу против окупатора није били потребни претходни споразуми о равноправности итд. Они су се латили оружја, почели ослобађати своју земљу и тиме себи не само стекли него и осигурали право на самоопредељење, укључујући право на отцјељење или уједињење са другим народима“.

Друго заседање АВНОЈ-а означава прекретницу у развоју НОБ, јер су тада ударени темељи државности нове Југославије и извршено је правно конституисање дотадашњих резултата борбе. Прерастање АВНОЈ-а из општеполитичког и партијског тела у највише законодавно и извршно представничко тело Југославије, као и његово претварање у врховно тело суверенитета Југославије значило је не само потпуно рушење старе буржоаске власти и успостављање власти радног народа него и

отеловљење давнашње жеље свих прогресивних снага југословенског друштва.

Одлукама донетим на заседању у Јајцу крунисани су дотадашњи успеси НОБ-а стварањем једне нове друштвене заједнице и озакоњењем права свих народа Југославије да у новој држави буду равноправни. Одлуке су представљале основу која је обезбеђивала — наравно, уз остале факторе НОБ — разрешавање основних противречности које су тровале односе међу народима Југославије, а то су национално угњетавање и социјално изабљивање.

Одлука о врховном законодавном и извршном народном представничком телу Југославије и Националном комитету ослобођења Југославије као привременим органима врховне народне власти у Југославији за време НО рата, као и одлука о одузимању права краљевској влади Југославије (тзв. југословенској влади у иностранству), као и о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу — имале су веома значајан државноправни аспект, јер су пред лицем целог света биле не само формални акти него и одраз стварности, одраз расположења и жеља огромне већине народа у Југославији, одраз снаге и моћи народноослободилачког покрета.

Одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу, која је у себи садржавала и право сваког народа на самоопредељење укључујући и право на отцепљење, била је логичан наставак политике КПЈ у вези са националним питањем. Овом одлуком народима Југославије је и <1е јиге загарантовано оно што су они у дотадашњој борби већ били постигли. Заједничка опасност и заједничка етремљења ујединили су братске народе Југославије, а социјалистички карактер НОБ обезбеђивао је још јаче повезивање народа и њиховим заједничким циљевима борбе за национално и социјално ослобођење. Васпитавани од стране КПЈ, народи Југославије су били свесни тога да се равноправност међу нацијама и јединство братских народа могу остварити само путем борбе која ће обезбедити дубоке револуционарне промене у друштву. Зато су представници свих покрајина и нација на историјском заседању у Јајцу једногласно донели одлуку о праву нација на самоопредељење, свеони да тиме доприносе не само тренутном политичком задовољењу маса него и суштинским променама друштвеног система.

Скупштина у Јајцу и њене одлуке, које су имале снажан одјек у иностранству и народноослободилачки покрет приближиле демократској јавности света, затим Техеранска конференција „велике тројице“, на којој је одато признање Народноослободилачкој војсци Југославије и донета одлука да јој се помогне, као и промена става Британаца према Дражи Михаиловићу и његовом четничком покрету — још нису значили међународно признање народноослободилачког покрета од стране савез-

ника, нити осуду избегличке југословенске владе. Међутим, снага народноослободилачког покрета и његов све већи углед у свету, као и велики допринос који је давала Народноослободилачка војска Југославије антихитлеровској коалицији, насупротив колаборацији четничког покрета, допринели су стварању повољне атмосфере за отворен дијалог са западним савезницима у погледу признавања народноослободилачке борбе и Народноослободилачке војске Југославије као јединог фактора који се на југословенском ратипу бори против сила Осовине. Енглези, који су у име Запада преузели улогу преговарача, настојали су да, жртвујући четнички покрет Драже Михаиловића, обезбеде бар повратак краља и монархије, а тиме и свој доминантан утицај у послератном развоју Југославије.

Процењујући британске намере и сагледавши суштину њихове нове политике, руководство народноослободилачког покрета је, позивајући се на одлуке АВНОЈ-а и прокламације савезника о циљевима рата, где се нарочито подвлачило право сваког народа да одлучују о облику владавине према својој вољи, настојало је да не затвара врата за преговоре, али исто тако и да не окрњи основне тековине револуције.

После директне преписке између маршала Тита и британског премијера Винстона Черчила, крајем 1943. и почетком 1944. године, којом приликом се расправљало о свим спорним питањима будућег уређења Југославије и судбине краља и монархије, — руководство народноослободилачког покрета је прихватило одређена компромисна решења, која фактички нису дирала у суштину тековина револуције.

За руководство народноослободилачког покрета, преговори са новом гарнитуром краљевске владе, на чијем челу се налазио др Иван Шубашић, значили су одређену добит, како за афирмацију ослободилачке борбе у савезничким земљама, а тиме и за разбијање унутрашњих снага контрареволуције, тако и за перспективна решења (свестрана материјална и политичка помоћ од стране Запада итд.), која су у крајњој линији доприносила коначној победи ослободилачке борбе.

У време одржавања заседања АВНОЈ-а у Јајцу (29. XI 1943.) и првог споразума са краљевском владом (Споразум Тито—Шубашић, 16. јуни 1944. на Вису), политички систем нове Југославије био је у потпуности изграђен од врха до дна, са руковођењем улогом Комунистичке партије Југославије у свим њеним институцијама и установама: у Народноослободилачкој војсци Југославије, народноослободилачким одборима, органима безбедности, судству, у свим антифашистичким организацијама (Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије, Антифашистички фронт жена, Јединствени народноослободилачки фронт), у АВНОЈ-у и Националном комитету ослобођења Југославије, као и у свим земаљским органима и организацијама. Де факто, највиша власт припадала је Комунистичкој партији

Југославије као ооовној снази револуције, коју је она остваривала преко наведених органа, организација и институција.

У другој половини 1944. године народноослободилачки покрет Југославије бележи нове велике успехе. У Србији, коју су четници сматрали својом тврђавом и за коју су Енглези тврдили да је цела монархистичка и противпартизанска, у лето 1944. године разбуктао се прави народни устанак. Том приликом формирају се нове бригаде, дивизије и корпуси, који у заједници са оперативном групом дивизија Врховног штаба и уз садејство јединица Црвене армије потпуно ослобађају целу ужу Србију са главним градом Југославије — Београдом. Даљи ток догађаја, мада су вршене многе шпекулације и од стране монархије и од западних савезника, показао је да се точак историје не може вратити назад.

Новембарском допуном Споразума Тито—Шубашић (потписан у Београду 1. новембра 1944), затим преношењем краљевских пуномоћја на Намесвиштво, као и препоруком Јалтске конференције (фебруар 1945) — долази до формирања Привремене владе Демократске Федеративне Југославије, 7. марта 1945, на челу са Јосипом Брозом Титом, коју после неколико дана и сле јиге признају савезници. У току априла и почетком маја 1945. године формиране су и све народне владе по републикама, тако да је крај рата дочекан са потпуно изграђеним системом нове народне власти — од сеоских народноослободилачких одбора до земаљских скупштина и влада и владе Демократске Федеративне Југославије, која је једина у свом саставу имала и неке коалиционе елементе.

Мада је и после ослобођења земље било покушаја од стране грађанске опозиције, коју су подржавали одређени реакционарни кругови са Запада, да спречи даљи ток револуционарног хода и обезбеди повратак монархије, такви покушаји су онемогућени од стране широких народних маса. На Првом конгресу Народног фронта Југославије (одржан у Београду 5—7. августа 1945. године), затим на Трећем заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (одржан у Београду 7—10. августа 1945) које се 10. августа претворило у Привремену народну скупштину, народни представници из целе земље одлучно су стајали на позицијама народноослободилачког покрета, бранећи тековине револуције.

Избори од 11. новембра 1945. године још су једном потврдили да народи Југославије не желе повратак на старо, изјашњавајући се за републикански облик владавине, са дубоким социјалистичким садржајем, какав је створен још у току народноослободилачког рата и револуције. Проглашењем Републике 29. новембра 1945. и доношењем новог Устава (31. јануар 1946.)

потврђене су и озакоњене тековине револуције и створени услови за миран развој социјалистичког друштва.

Рушењем старе буржоаске власти, као и власти окупатора и квислинга, а стварањем нове револуционарне власти са елементима диктатуре пролетаријата, Комунистичка партија Југославије је у току НОР-а и социјалистичке револуције, под руководством Јосипа Броза Тита, часно извршила своју историјску мисију.

ДР ЗОРАН ЛАКИЋ

ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА И КАРАКТЕР ВЛАСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ У ВРИЈЕМЕ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

Вријеме Дурмиторске партизанске републике у ствари је вријеме успона НОП-а у Црној Гори, али и вријеме кризе која ће довести до једногодишњег одсуства партизанских снага из Црне Горе. Једно од кључних питања тога стања односа — јесте и питање схватања улоге народне власти у структури субјеката НОП-а у цјелини. И то не само на подручју Дурмиторске партизанске републике већ и на читавој територији Црне Горе, па и шире. Узроци таквог стања односа дијелом су и међународног карактера, поготово када је ријеч о ставу Коминтерне према народноослободилачком рату као револуционарном преврату. То стање односа свакако се рефлектовало на југословенско ратиште, па и на прилике у Дурмиторској партизанској републици — како у вријеме њеног успона крајем 1941. тако и у вријеме њених тешкоћа у прољеће 1942. године. Доносећи одлуку о почетку оружаног устанка народа Југославије 1941. године, Централни комитет КПЈ је детаљно објаснио начин на који треба вршити припрему и почињати оружане акције, како се организовати на појединим подручјима и у појединим срединама. Посебно је истакнуто да борба има за циљ протјеривање окупатора из земље, али истовремено и рушење старог система власти, јер није било свеједно каква ће бити нова Југославија. Изостало је, међутим, конкретно упутство о стварању и облицима нове власти, што говори о веома опрезном ставу КПЈ на почетку ослободилачког рата и револуције, који је био мотивисан настојањем да се не сужава платформа НОП-а. Тај опрез је присутан и у каснијој политици КПЈ. У Столицама су, у септембру 1941. године, разрађивана превасходно војна питања, док питање власти, углавном, и даље остаје на нивоу самоиницијативе. Кардељев чланак у ужичкој „Борби“ од октобра 1941.

године може се зато сматрати првим попунијим општим инструктивним упутством о карактеру и садржају рада НОО као нових органа власти.

У креирању платформе ослободилачке борбе Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Црну Гору, Боку и Санцак има тешкоћа, које су добрим дијелом посљедица одсуства сталне везе са Централним комитетом КПЈ, поготово у вријеме када су се битније измијешили односи међу савезницима унутар антихитлеровске коалиције. Доласком Ивана Милутиновића у Црну Гору, који је у Столицама присуствовао септембарском савјетовању представника штабова и команданата партизанских одреда, руководство НОП-а у Црној Гори упознато је са концепцијом Централног комитета КПЈ и Врховног штаба о платформи борбе и карактеру и задацима народне власти на оствареном степену развитка народноослободилачке борбе. Наиме, након овог савјетовања и размјене писама између Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак и Централног комитета КПЈ ријешена је дилема како наставити ослободилачку борбу у Црној Гори — новим општенародним устанком, или перманентним оружаним акцијама. Рашчишћена су и нека до тада нејасна питања односа: народноослободилачки одбори — партизански одреди — организације КПЈ и, посебно, питање да ли општрину борбе треба уперити против снага буржоаске реакције као класног непријатеља, тзв. „пете колоне“, или их туђи као сараднике окупатора. Рјешење овог проблема садржавало је и одговор на питање: да ли је већ тада КПЈ ишла у првом реду на освајање власти, или је избјегавала грађански рат који је наметан.

Све је то помогло да се оживи НОП у Црној Гори с јесени 1941. године. То је, међутим, вријеме када НОО у Црној Гори улазе у другу фазу свога развитка. Одмах ћу рећи да првом фазом сматрам јулске органе народне власти. У јулу 1941. године у Црној Гори је постојало 5 среских НОО: у Колашину, Андријевици, Бијелом Пољу, Беранама и Шавнику. Општинских органа власти било је неколико десетина, чак и на оним подручјима гдје нијесу били изабрани срески НОО, или су пак била под контролом окупатора. Сеоских НОО било је неколико стотина. Само на подручју данашње скупштине општине Плужине радило је 50 сеоских НОО. У архивској и другој грађи која се односи на подручје Шавника, Берана, Никшића, Подгорице, Даниловграда, Андријевице, Бара итд. — налазимо оцјену да су сеоски НОО основани у „свим селима“.¹ Све ово упућује на закључак да је у јулу 1941. године постојала широко разграната мрежа НОО: сеоских, општинских, међуопштинских и среских — по организационој структури, затим 13 команди мјеста које

¹ Др Зоран Лакић, *Јулски органи власти у Црној Гори, ЈИЧ*, 1—2/1973.

су добро покривале територију Црне Горе.² Ови органи власти су резултат локалне самоиницијативе устаничких маса осмишљене руководећом улогом КПЈ, као и резултат Упутства Привремене врховне команде о организацији слободне територије у Црној Гори, која су до сада неолправдано више оспоравана него изучавана (о томе сам и говорио и писао). За ову прилику ваља рећи да је управо Мјесни комитет КПЈ у Жабљаку 23. и 25. јула 1941. године организовао широко савјетовање на коме су конкретизована Упутства на локалном подручју и прецизирани задаци органима народне власти:

- да предузимају мјере за уједињење народа и појачају активност у борби против окупатора;
- да снабдијевају војне јединице неопходним потрештинама;
- да успостављају сеоске страже као органе реда и мира;
- да воде бригу о исхрани сиромашног становништва и избјеглица и
- да мобилишу радну снагу ради лакшег организовања живота на ослобођеној територији.³

И на овом примјеру види се да су јулски органи народне власти 1941. у Црној Гори стварани тако да што боље одговоре потреби и жељи народа који их је бирао. Управо зато су испољили богатство иницијативе, стваралачку снагу и способност. По начину формирања и садржаја рада били су најава и клица нове револуционарне власти, о којој је КПЈ говорила у међуратном периоду свога рада и у вријеме припрема за устанак. То се видјело по првим одлукама које су доносили и жестоком отпору који су представници старог режима пружали приликом њиховог оснивања. У тој садржини рада и облику организовања оживотворен је демократски принцип, онако како су га поимале народне масе у Црној Гори. Преко широке мреже легалних и илегалних НОО практично је контролисана читава територија Црне Горе, на којој је живјело у слободи око 80% укупног становништва Црне Горе.⁴ Друго поглавље у развоју власти у Црној Гори поклапа се временски са појавом наведеног чланка Едварда Кардеља у уличкој „Борби“.

Послије јулоког устанка руководство НОП-а је настојало да се што прије изађе из кризе у коју је народноослободилачки покрет запао. Повратак вјере у сопствене редове и властите снаге и подизање морала и борбеног духа народа био је приоритетан задатак. У функцији тога задатка послужили су партијски и други политичко-пропагандни материјали највишег ру-

² Г. Раичевић, *Преглед стварања, развоја и дјелатности војнотериторијалних органа у Црној Гори 1941—1945*, ВИГ бр. 8/1970.

³ З. Лакић, н. чл.

⁴ Исто.

ководства НОП-а у Црној Гори и у земљи. Ти материјали су садржавали анализе узрока кризе НОП-а у Црној Гори, у којој се он нашао послје сплашњавања тринаестојулског устанка. Они су садржавали и објашњења других питања, у овом тренутку битних за опредјељење народа и за наставак ослободилачке борбе под руководством КПЈ. Међу првима било је питање нужности даље борбе и њене перспективе у свјетлости унутрашњих односа и међународне политичке ситуације. Наглашава се јединство свих савезника антифашистичке коалиције на међународном плану, без обзира на различите друштвене системе у тим земљама. Посебан акценат је дат активности „пете колоне“ као разбијачу народног јединства у тренутку када се оно наметало као неопходан услов перспективе ослободилачке борбе у Црној Гори и у читавој земљи. Саображавајући војну организацију одлукама савјетовања у Столицама од краја септембра 1941. године Штаб НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак⁵ преименован је у Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку.⁶ Под његовом командом су се налазила четири НОП одреда: Ловћенски, Дурмиторски, Зетски и Комски, који су покривали углавном читаво подручје Црне Горе и Боке. У њима је било око 5.000 бораца под оружјем. У новембру су реорганизацијом Зетског и Дурмиторског формирана још два НОП одреда: Никшићки и НОП одред „Бијели Павле“⁷. У то вријеме основан је и Црногорски НОП одред за операције у Санџаку. Крајем 1941. и почетком 1942. г. у Црној Гори је било око 20.000 бораца под оружјем, што увјерљиво говори о онази НОП-а. Управо зато италијански гувернер за Црну Гору предлаже Риму да се „за ову зиму сва (италијанска) војска сконцентрише у Цетињу, Подгорици и Бару“.⁸ И заиста, у Црној Гори је поново створена широка слободна територија, изван које остаје само неколико већих и добро утврђених градова, у којима су се налазили италијански гарнизони.

Слободна територија је била битна претпоставка замашнијег рада НОО и војнопозадинских органа власти НОО, створени у данима тринаестојулског устанка, који су у данима кризе НОП-а радили полулегално или сасвим илегално, добијају нови полет и много сложеније задатке. Тиме је успостављен континуитет у раду НОО, пошто је то у ствари био наставак борбе која је почела јулским устанком и наставак рада јулских органа власти.

Сами чин поновног стварања овако велике слободне територије означава револуционарни догађај. Јер, ако је три-

⁵ Привремена Врховна команда, која је то име добила у устанку, назива се тако до септембра 1941. године.

⁶ *Зборник НОР*, III, 1, док. 27.

⁷ Исто, док. 51.

⁸ Исто, док. 38.

наестојулски устанак просто приморао све политичке снаге и социјалне структуре у Црној Гори да га слиједе у ослободилачком походу, новостворена слободна територија настала је као резултат борбе определијељеног народа да слиједи ту борбу која се води под руководством КПЈ, и без оних снага које су ступиле у отворену сарадњу са окупатором. Слободна територија је представљала базу за јачање народноослободилачког покрета. Народна власт је у новим условима морала показати способност и умјешност у организовању цјелокупног живота, али и нови начин рјешавања разноврсних питања која је наметала сваки-дашњица.

Темпо обнављања рада НОО зависио је у првом реду од степена развитка ослободилачке борбе на појединим подручјима Црне Горе, као и од тога како је гдје схватана и спровођена политика КПЈ у функцији и раду НОО. Искуство из рада јулских органа власти било је од необичне важности у формирању нових НОО и у означавању њихових основних задатака. За разлику од јулских, сада се НОО оснивају на основу упутстава која су благовремено издата од стране партијског и политичког руководства и која су анализирана у партијским организацијама. Управо зато је унутрашња структура НОО у Црној Гори, као и цјелокупни систем власти с јесени 1941. године, већ добијала југословенско обиљежје са одређеним регионалним специфичностима.

Највиши степен организованости НОО из овога времена имамо на територији дурмиторског среза. Извјештавајући Тита о стању на овом подручју, Моша Пијаде 7. децембра 1941. године пише: „Ово је за сада једини ослобођени срез гдје функционише партизанска власт, те због тога има нарочит значај“.⁹

Послије другог ослобођења Жабљака и Шавника 17. октобра 1941, среско партијско руководство је на састанку, почетком новембра 1941. г., у Жабљаку закључило да се што прије оспособе за рад НОО формирани у устанку, односно да се на ПОДРУЧЈУ среза спроведу избори за сеоске, општинске и срески народноослободилачки одбор.¹⁰ Руковдећи се начелом изборности и принципом самоуправности, среско руководство је увело изборни систем, који се ослања на Упутства Привремене врховне команде о избору органа народне власти из јула 1941. Основни елементи тога начела су сљедећи:

— народноослободилачки одбори као представнички органи имају се изабрати путем слободног, јавног и непосредног гласања;

— право да бирају и да буду бирани имају сви грађани који су навршили 18 година, мушкарци и жене, као и сви војници,

⁹ Исто, док. 155.

¹⁰ Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 67—68.

с тим што се то право признаје и омладинцима и омладивкама преко 16 године који се налазе под оружјем;

— за сеоске народноослободилачке одборе народни одборници се бирају на сеоским скуповима непосредно, дизањем руке;

— за општинске народноослободилачке одборе усвојен је делегатски систем: грађани по селима а војници у својим јединицама на заједничким скуповима бираће на сваких 10 становника по једног, а на сваких 25 војника једног делегата. Изабрани делегати одмах се састају и на заједничкој сједници бирају општински народноослободилачки одбор;¹¹

— делегати за срески народноослободилачки одбор бирају се на истим скуповима, тако да на сваких 10 општинских делегата долази један срески. Сви срески делегати на заједничкој сједници бирају срески народноослободилачки одбор.¹²

Занимљиво је истаћи да је ова активност партијског руководства Шавника да се организација власти изврши на демократским принципима критикована на савјетовању Покрајинског комитета КПЈ од 7. XII 1941. зато што рад НОО нијесу подредили контроли војних власти. У закључцима са овог савјетовања се, између осталог, каже: „Несналажење при организовању власти на слободној територији и колебање да народноослободилачки одбори пред масама иступе отворено као власт дошло је до изражаја у Шавнику..“¹³ Оваква критика је утолико чуднија што су истакнути представници ПК КПЈ (Бајо Секулић) и Окружног комитета КПЈ Никшић (Вељко Зековић) присуствовали састанку среског руководства КПЈ у Шавнику на коме су усвојени ставови који се, ево, критикују од Покрајинског комитета КПЈ.

И одлучи да се у погледу административно-територијалне подјеле среза остане при ранијој подјели на општине као основа послужила су Упутства Привремене врховне команде. Тако је на овом подручју установљен Срески НОО, шест општинских и 96 сеоских НОО. Сеоски и општински НОО изабрани су у октобру и првих дана новембра, а Срески НОО крајем новембра 1941. године. Изабрано је укупно 350 одборника. Међу изабраним одборницима био је и један број омладине и жена.

У смислу упутства Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак да „са формирањем народних одбора поступајте врло опрезно“ и „ако нема услова за избор. именујте их“¹⁴ — настављев је процес оснивања НОО у Црној Гори. Кра-

¹¹ На сличан начин су бирани делегати за Општински НОО у Косаници (Пљевља) почетком 1942. године. (Архив Војноисторијског института Београд, К-11959, ф. 11, док. 12).

¹² П. Крстајић, н. дј., 70.

¹³ *Зборник НОР*, III, 4, док. 64.

¹⁴ Архив Историјског института Титоград (АИИТ), II, 3—12 (42) — Упутство ПК КПЈ од 20. 12. 1941. године.

јем 1941. и почетком 1942. године у Црној Гори је постојала веома развијена мрежа НОО од сеоских, преко општинских и међуопштинских, до среских. Укупно је постојало 10 среских НОО, и то за срезове: Шавник, Никшић, Грахово, Котор, Цетиње, Бар, Даниловград, Колашин, Бијело Поље, Пљевља; само у три среска мјеста важеће административно-територијалне подјеле Црне Горе нијесу постојали срески НОО: Андријевица, Беране и Подгорица. Постојао је један међуопштински и 60 општинских НОО. Евидентирали смо постојање 200 сеоских НОО у само пет срезова: Шавник, Никшић, Грахово, Бока Которска и Даниловград. Број сеоских НОО био је неупоредиво већи, јер се у извјештајима осталих среских НОО (Бар, Цетиње, Подгорица, Колашин, Пљевља и Бијело Поље) каже да су основани „у свим селима“, „у свим селима сем приградских“, „у свим селима сем једне општине“ и др.¹⁵

Овако разграната мрежа органа народне власти обogaћена је и са неколико десетина илегалних НОО, који су у ово вријеме функционисали на неослобођеној територији у структури — сеоски и општински НОО.

Да бисмо дали конкретну слику организације власти на ослобођеној територији у Црној Гори, истичемо да су оснивани и војнотериторијални органи власти са задацима ширим у односу на оне из јула 1941. године. Старали су се о попуњавању партизанских јединица новим борцима, о материјалном обезбјеђењу војних јединица, о прикупљању оружја и муниције и њиховом транспорту до војних јединица. Заједно са НОО бринули су и о свим другим потребама ослободилачке борбе: обезбјеђење унутрашње сигурности, организација прихватахБа и смјештаја рањеника, у заједници са НОО старали су се о исхрани рањеника, одржавали су комуникације и телеграфско-телефонски саобраћај, курирску службу и др. Нови задатак био је борба против снага буржоаске реакције, чије су војне формације ступиле у отворену борбу против НОП-а.

Команде мјеста су постојале у Мојковцу, Косаници и Маочу (Пљевља) и у Шаховићима (Бијело Поље),¹⁶ а затим и у Грахову¹⁷. У октобру 1941. године формиране су сеоке страже у дурмиторском срезу на Левер-Тари, Ђурђевића Тари, Шћепан-Пољу и Брезнама.¹⁸ У јануару 1942. године формиране су при командама мјеста посадне чете, умјесто ранијих сталних стража.

¹⁵ Др Зоран Лакић, *Форме и специфичности рада НОО у Црној Гори у јесен 1941. године*, „Историјски записи“, бр. 2/1977, 529.

¹⁶ Мирко Ђуковић, *Санџак*, Београд 1964, 232.

¹⁷ АИИТ, III, 2-2 (42), Извјештај ОК КПЈ Никшић од 14. I 1942.

¹⁸ Г. Раичевић, *Преглед стварања развоја и дјелатности војнотериторијалних органа у Црној Гори 1941—1945*, ВИГ, бр. 8/1970, 269.

У народноослободилачким одборима био је ангажован велики број лица веома различитих по социјалној структури, националности, вјероисповијести и политичким убјеђењима. Само у дурмиторском срезу било је укључено 350 одборника у један срески, шест општинских и 96 сеоских НОО.¹⁹ Мрежа НОО свакако је још расла непосредно после Острошке скупштине 8. фебруара 1942. године.

Народноослободилачки одбори су оснивани на различите начине: постављани су од стране штабова војних јединица или партијских руководства, именовани па затим потврђивани на народним скуповима, а најчешће су бирали на основу упутстава политичког и партијског руководства за Југославију и посебно за Црну Гору. Чињеница је да су таква упутства постојала и да су олакшавала рад и убрзавала сами чин оснивања, чим би са окупираних територија били протјерани окупаторски војници и снаге које су колаборирале са њима. Исто тако је било примјера да се бирају по правилима неке патријархалне демократичности. КПЈ је настојала да у НОО уђу провјерени родољуби, одани народноослободилачкој борби, али се дешавало да буду изабрани и они који нијесу били наклоњени НОП-у, па самим тим ни били спремни да се боре за ауторитет народне власти, за правилност њеног рада, што јој је свакако крњило углед код оних слојева чије је интересе та власт бранила. У том тренутку је било, међутим, битно да су изабрани одборници на ту дужност долазили углавном вољом бирача који су их бирали.²⁰

У смислу прокламованих ставова о праву гласа, у НОО на свим инстанцама — од сеоског до среског — бирани су и жене и омладина, мада у мањем броју. Мали број жена у НОО може се тумачити и традиционалистичким односом који се није могао тако лако и тако брзо мијењати. Узрок мањег присуства омладине био је друге природе: омладина је, углавном, сачињавала срж и језгро партизанских јединица.²¹ Другим ријечима, народни одборници су махом били средовјечни или старији људи, прави представници по схватању сеоске масе, који су добро познавали њене навике, па и тренутне могућности. Управо су зато сеоки НОО и могли да одговоре својој деликатној функцији — да ријеше тешко економско питање села и краја у вријеме када је харала немаштина, да обезбиједе заштиту здравља војске и становништва у условима када је опас-

*• П. Крстајић, н. дј., 100.

²⁰ Др Душан Живковић, *Постанак и развитак народне власти у Југославији 1941—1942*, Београд 1969.

²¹ Према Упутству Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 4. XII 1941. у војску су могли ићи сви од 18 до 50 година. Млађи и старији су ангажовани на другим пословима: „Такви људи и младићи могу вршити друге дужности које су, исто тако важне, као што су НОО, НОФ, омладински рад итд.“ (АИИТ, IV, За-73/41).

ност од епидемија често зависила од дисциплине и посљедњег сељака у селу, да рјешавају спорове међуљудске и међубратственичке — питања части и чојства, та два морална елемента личности човјека овога поднебља, када се и за ситније ствари пушком судило. У свим тим случајевима НОО су сачували ауторитет власти, не снагом органа који су се старали за извршавање његових одлука, већ у првом реду праведношћу са којом су посао обављали и ауторитетом личности одборника које су сељаци сами бирали.

КПЈ је настојала да у НОО уђу активнији људи, који ће се свесрдно борити за њихову праву функцију. Људи који су уживали поверење КПЈ и народних маса налазили су се, већином, у војним јединицама, па су у НОО улазили и они који на другим секторима рада нијесу могли да одговоре и буду ангажовани, а понекад и они који нијесу имали ни лојалан став према НОП-у. Таква рјешења нијесу задовољила ни КПЈ ни народне масе, па су НОО губили у ауторитету као органи власти. Не желећи да било шта препуштају случају, партијско и политичко руководство је донијело одлуку да секретари општинских и среских НОО обавезно буду чланови КПЈ, што је у основи било исправно са становишта обезбјеђења сигурности и утицаја КПЈ на све структуре народне власти и, у крајњем смислу, на перспективу њеног даљег развоја. Међутим, начин на који је то понекад и погдје оповођено свакако није значао афирмацију нове власти.

Сеоски НОО имали су три до пет чланова, што је зависило од величине села; обавезно су имали предсједника, секретара и економа. Углавном нијесу имали састанке и сједнице; сеоски одборници су једноставно били у сталном контакту са народом, са својим сељацима, ангажујући их у извршавању конкретних задатака.

Општински и срески НОО имали су извршне органе, као ужа тијела, и пленуме, као шира тијела.²² У смислу закључка Покрајинског комитета КПЈ од 7. децембра 1941. године, секретари општинских и среских НОО морали су бити чланови КПЈ, што је, уосталом, била пракса и у другим крајевима слободне територије у земљи. На положај предсједника обично су бирали најугледнији људи у селу, општини или срезу, који су, уз то, били привржени НОП-у.²³ Пленуме општинских НОО сачињавали су делегати свих сеоских НОО са подручја општине. Од броја села зависио је и број чланова пленума. Тако је пле-

²² АВИИ, Народна власт Пљевља, филм бр. 1/284. АИИТ, III, 3-31 (44), Извјештај МК КПЈ Жабљак од 19. XII 1941. III, 4-6 (42). Писмо Крста (Прногорчевића), Душана (Воја Ковачевића) и Раша (Данила Павићевића) од 20. II 1942; *Зборник НОР*, III, 1, док. 203, Извјештај Бироа партијске организације доњоцеклинског батаљона од децембра 1941; П. Крстајић, н. дј., 71.

²³ АИИТ, II, 1-9 (41).

нум општинског НОО у Планини Пиви имао 20, а у Жупи Пиви 30 делегата.²⁴

У погледу избора извршних одбора, полазило се од практичних разлога: „Извршни одбори НОО треба да буду бирани из оних села из којих ће члановима бити најближе да се састају“.²⁵

Интересантно је сјећање Милована Лаушевића, општинског одборника из Жабљака, о избору Општинског НОО, његовој организацији и начину рада, које ћемо у изводима цитирати, према књизи Пера Крстајића:

„Одмах по повлачењу Италијана из нашега среза у другој половини октобра 1941. г. изабран је општински народноослободилачки одбор у Жабљаку, који се састојао од пленума и ужег тијела кога смо ми називали Извршни одбор. Извршни одбор се састојао од председника, секретара и економа, а пленум од делегата свих сеоских народноослободилачких одбора који је у ствари био председник тог одбора.

Ја сам био изабран за економа. Било нас је 20 чланова, тј. 17 председника сеоских НОО и нас тројица из Извршног одбора. Пленарне сједнице смо одржавали 10-ти или 15-ти дан свакога мјесеца, а по потреби и чешће.

Најбоље ми је остала у сјећању једна од првих сједница пленума, али не могу да се сјетим кога је то дана било. Знам да смо нас 20 одборника прије отпочињања рада минутом ћутања одали пошту палим борцима у устанку. Затим је дошао наш радни дио са дневним редом: политичка ситуација на терену, извјештај економа о стању магацина, приходима и расходима, извјештај делегата из свих села о стању магацина сеоских одбора и колико су прикупили добровољних прилога. Потом је дошла дискусија по извјештајима и закључцима.

Закључци су били сљедећи: стално и неуморно да се прикупљају добровољни прилози како за потребе војске и болнице, тако и за опстанак сиромашног становништва и за избјеглице које нијесу биле збринуте, а којих је било много. Донешен је закључак да сеоски одборници из својих магацина снабдијевају оне грађане који су угрожени од глади у своме селу, а вишак добровољних прилога да предају општинском магацину, па закључак да је наш Извршни општински одбор из свог магацина снабдијевао војску, болницу и давао помоћ оним селима која нијесу уопјела да прикупе довољно хране за угрожене грађане у свом селу. Исто тако закључили смо да дужност на наш Општински одбор пада да обезбиједимо смјепнај за све избјеглице па смо их размјестили по селима и осигурали им исхрану.

Осјетили смо необично задовољство што је наш Одбор представљао јединствену и највишу власт у нашој Општини, и

²⁴ Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 554.

²⁵ АИИТ, II, 1-121 (42).

да нема више оних различитих органа власти који су прије рата постојали“.²⁶

Срески НОО био је састављен од делегата свих општина. Имао је свој извршни одбор, који су сачињавали: предсједник, секретар и економ.²⁷ Овакав састав извршних одбора упућује на закључак да су питања економске природе доминирала радом НОО и давала им своје обиљежје.

Општински и срески НОО имали су одсјеке и секције, који су били њихови органи. Број секција је зависио од сложености проблема са којима су се НОО сукобљавали на појединим подручјима и у појединим етапама свога развитка. Углавном су постојале секције за економска питања, политичко-управна и судска. Политичко-правна секција (одсјек) старала се о спровођењу одлука НОО и организацији конференција по селима; објашњавала је и популарисала циљеве и задатке народноослободилачке борбе. Она је вршила функцију широких политичких организација у њиховом недостатку. Другим ријечима, НОО се преко ове секције бави чисто политичким питањима.²⁸ Као органи народноослободилачких одбора, осниване су и сталне комисије, које су имале конкретна задужења. За извршавање и спровођење одлука НОО старала се народна стража, која је као орган НОО контролисала слободну територију. У никшићком срезу се ишло на оснивање народне милиције, па је то критиковао Покрајински комитет КПЈ, истичући потребу стварања „народне страже као органа народноослободилачких одбора“.²⁹

У формално-правном смислу народноослободилачки одбори су били највиша власт на територији гдје су дјеловали. Њихове компетенције простирале су се на све функције власти, осим оних које спадају у надлежност органа војних власти. У пракси, њихове функције су биле ограничене од стране војних јединица и команди мјеста, на појединим подручјима Црне Горе. На по-

²⁶ П. Крстајић, н. дј., 71—72.

²⁷ АИИТ, III, 3-3 (41) — Извјештај МК КПЈ Жабљак од 19. XII 1941. — Интересантан је став ОК КПЈ Подгорица, који подручним партијским организацијама препоручује да „за сада не бирамо“ срески НОО (АИИТ, II, 4-5 (41)). Вјероватно је то био и став Централног комитета КПЈ, који тек 22. XII 1941. године дозвољава могућност формирања среских НОО „уколико прилике дозвољавају“ (*Зборник НОР*, III, 1, док. бр. 168).

²⁸ Исто, VIII 1-6 (31). — Ради поређења наводимо да је Градски НОО у Чачку октобра 1941. године имао овакву структуру: Радни одбор, Одбор за исхрану, Одбор за избеглице, Стамбени одбор, Финансијски одбор, Одбор за борбу против пете колоне, Комисија за набавке, Секција за огрев, Благајна и Редарска служба — Градска милиција. Послије реорганизације у новембру, структура је била следећа: Председништво, Општа секција, Судска секција, Радна секција, Технички одсек, Секција за грађевине, Комесар за прехрану босанске сиротиње и Служба за одржавање чистоће.

²⁹ Исто, II, 1-3 (42), Писмо ПК КПЈ од 5. I 1942, Окружном комитету КПЈ Никшић.

ДРУЧЈУ Ловћенског НОП одреда НОО су заједно са командама партизанских јединица рјешавали и нека актуелна питања која су могла битије утицати на перспективу НОП-а у том крају.³⁰ Биле су помијешане функције и НОО, и НОФ-а, и војске. У Грахову су, на примјер, партизанске јединице имале свога представника у одбору НОФ-а.³¹ На подручју Окружног комитета КПЈ Подгорице, сматрало се да одбори НОФ-а могу сасвим да замијене НОО, због чега је и дошло до застоја у развоју народноослободилачких одбора.³²

Овакви односи у компетенцијама НОО, НОФ-а, војнопозадинских органа и војних јединица нијесу специфичност НОП-а у Црној Гори. Они су се дешавали и на другим подручјима, углавном као посљедица несхватања функције народне власти и њених компетенција. Тако је, на примјер, Команда Посавског одреда у Србији издала упутство о образовању и раду НОО у коме се, између осталог, каже: „одбори ће редовно подносити извјештај чети односно воду — о свом раду“.³³ У Хрватској су тек после издавања Окружнице бр. 4. Централног комитета КП Хрватске 4. децембра 1941. о карактеру, функцији и задацима НОО били „начисто шта су то народноослободилачки одбори“.³⁴

Требало је да се та схватања прво рашчисте у партијском и полпрличком руководству. У том смислу је добро дошла сугестија Централног комитета КПЈ с краја 1941. године. Тамо се критикују ставови Покрајинског комитета КПЈ у Црној Гори да су „народноослободилачки одбори потчињени оружаним партизанским јединицама — почев од вода даље“, „да партизански штабови или команде мјеста имају право да распуштају народноослободилачке одборе или чак да народне страже, које су само орган народноослободилачких одбора, могу да замијене народноослободилачки одбор“, да су „партизански одреди оружана сила Партије“ и др.³⁵ Овом интервенцијом Централни комитет КПЈ није само упутио критику овом покрајинском руководству, већ је истовремено прецизирао компетенције НОО, однос партијских организација према њима и међусобне односе НОО, партизанских јединица и војнопозадинских органа власти. Ове ставове Централног комитета о народној власти Покрајински комитет КПЈ је прихватио, па је у том смислу 2. јануара 1942.

³⁰ Исто, IV, 3а-73 (41) Писмо Штабу Ловћенског НОП одреда од 4. 12. 1941.

³¹ Исто, II, 2-9 (41) Писмо ПК КПЈ од новембра 1941.

³² Исто, II, 4-5 (41) Директивно писмо ОК КПЈ Подгорица од 1. XII 1941.

³³ *Зборник НОР*, I, 1, док. 12.

³⁴ Архив за раднички покрет Хрватске — Загреб, КП — 6/57, 1Тз-вјештај ОК КП Хрватске за Лику. — Окружница бр. 4 иначе је објављена у *Зборнику НОР*, V, 2, док. 42.

³⁵ *Зборник НОР*, III, 1, док. 168.

године упутио директивно писмо свим комитетима и бироима партијских ћелија. Указује се на погрешно схватање да су НОО потчињени оружаним партизанским јединицама, јер је у ствари обратно: јединице су оружана сила народне власти. Такође се разјашњава однос НОО—НОФ. Народноослободилачки фонд се укључује у рад НОО као један сектор; они који раде по питању НОФ-а треба да су чланови НОО.³⁶

Разјашњавање основних ставова о компетенцијама НОО и њиховим односима са другим органима народноослободилачке борбе омогућило је успешнији рад НОО на терену, који је и довео до Острошке скупштине 8. фебруара 1942. године, када се оснива НОО за Црну Гору и Боку, који заузима посебно мјесто у структури власти. Интересантно је нагласити да је иницијатива за оснивање овог органа власти дошла „одоздо“, са терена. Прво је Срески НОО — Цетиње још 3. октобра 1941. године истажао „потребу окупљања свих одбора народне власти у једну цјелину“, како се каже у једном документу.³⁷ Затим су сличне иницијативе дошле из Шавника, Колашина и Подгорице — у којима се сугерирају још конкретнија рјешња: потреба да се оснује врховни орган власти за Црну Гору и Боку.³⁸ Па ипак — тада овај орган власти није основан — ио свој прилици зато што је Централни комитет КПЈ сугерисао Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Воку и Санџак да не проглашава „НИКАКБЕ РЕПУБЛИКЕ ИЛИ УСТАВЕ, ЈЕР МИ СМО ЈОШ ВЕЗАНИ ЗА ПРИЗНАВАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ“. Покрајински комитет КПЈ, критикујући идеју о оснивању НАРОДНЕ ВЛАДЕ У ШАВНИКУ, у писму које је 10. новембра 1941. године упутио Окружном комитету КПЈ — Никшић, изричито каже да „данас не може бити ријечи о некој влади у срезу Шавничком, јер ми не стварамо сада владе ни у покрајинским размјерама“.³⁹ Такав став Централног комитета и Покрајинског комитета КПЈ мотивисан је актуелним питањима унутрашње и спољне политике. Иначе НОО за Црну Гору и Воку је највиши орган власти у Црној Гори. То је колективни орган који има пленум и извршни одбор. У пленуму су заступљени сви крајеви у Црној Гори, укључујући и оне до тада неослобођене, што јасно говори о претензијама овога органа да представља и народ на окупираној територији, а самим тим да окупацију те територије сматра хфивременим чином. Другим ријечима, то је значило одређење да се бране територијални интегритет, јединство народа и јединство борбе са свим народима Југославије. У својој унутрашњој организацији покрајиноки НОО није имао одсјеке или секције као своје помоћне органе, какав ће касније бити

³⁶ АИИТ, II, 1-12 (42).

³⁷ Јагош Јовановић, *Први органи народне власти у Црној Гори*, „Правни зборник“ бр. 3/1963, 8. зв Исто.

³⁹ *Зборник НОР*, III, 1, док. 93, Писмо ЦК КПЈ од 10. XI 1941. г.

случај са ЗАВНО Црне Горе и Боке, који у ствари продужава рад НОО за Црну Гору и Боку. То је свакако отежавало ефикасност његовог рада. Међутим, он је неоспорно доприносио да се при нижим органима власти формирају управо таква радна тијела. У изграђеној структури и организацији народне власти сеоски НОО су били база на којој су почивали политика и рад органа власти, покрајински НОО пак био је највиши орган власти чије су одлуке обавезивале све ниже органе власти у Црној Гори. Од базе до врха органи народне власти имају плenumе и извршне одборе. У процесу рада они се изграђују и зависно од тога ријешавају обична свакодневна питања до сложених проблема перспективе НОП-а. Кроз властиту праксу стварали су правила која се кодифицирају да би постала богатство и обавеза свих субјеката. Иначе, из сачуване документације о раду НОО за Црну Гору и Боку види се да је до јуна 1942. године издао, поред познатих фебруарских упутстава: 1) Улога и задаци НОО од 11. 02. 1942. и 2) Упутства за даљи рад средњих, општинских и сеоских НОО од 16 . 02. 1942,⁴⁰ још два документа-упутства: 1) 23. фебруара 1942. године докуменат о проширеној функцији и задацима НОО⁴¹ и 2) 15. маја 1942. године докуменат о провођењу реквизиције.⁴² Активност овог највишег органа власти у Црној Гори била је интензивна и константна за све вријеме његовог дјеловања. Таквим радом он је стимулисао рад НОО тамо гдје су постојали и допринио оснивању и јачању НОО тамо гдје су тек почињали рад. Његов позитиван утицај одразио се и на рад илегалних НОО који су дјеловали на неослобођеној територији у Црној Гори. НОО функционисао као јединствен еистем политичке власти на подручју Црне Горе као цјелине. Развијају активност на свим подручјима друштвеног живота. Нормативним актима се регулише њихов положај као правих органа власти, који су једини мјеродавни на територији на којој дјелују. Многи су од њих по форми слични совјетима, што у црногорским условима има стимулативан карактер. (Чак ни четничке снаге не истичу паролу против совјета и СССР-а; с обзиром на снагу руског фактора у Црној Гори, који је и традиционални и класни. Напротив, они оптужују НОП и КПЈ за троцкизам, представљајући се пријатељима СССР.) На другој страни, органи судства доприносе афирмацији револуционарног правца који је узео НОП у Црној Гори. При томе се има у виду да судство као орган револуције пролази кроз све њене фазе и прима ове њене карактеристике.

⁴⁰ АВИИ, к. 158, ф. 1, док. 7; *Зборник НОР*, III, 2, док. 79.

⁴¹ АИИТ, IV, 3а-136 (42). — Ово Упутство је парафразирано у документу Среског НОО Цетиње из почетка марта 1942. године (АИИТ, VI, 1—10 (42)).

⁴² *Зборник НОР*, III, 3, док. бр. 130. — О овом упутству Покрајинског НОО за Црну Гору и Боку сазнајемо индиректно преко једног извјештаја Среског НОО Никшић од 24. V 1942. године.

Његове одлуке су мотивисане жељом да се очувају јединство народа и његова слога.

Власт у новим условима морала је показати способност и умјешност у организовању цјелокупног живота, али исто тако и новину у рјешавању разноврсних питања која је наметала свакидашњица. Она испољава такву стваралачку активност која се огледа и у чињеници да су многа искуства из рада НОО овога периода — санкционисана у Фочанским прописима о изградњи народне власти у нашој земљи. Слично ће бити и са Упутствима о раду НОО из 1943. године, која су једним својим дијелом представљала кодификацију онога што се радило на већем дијелу слободне територије у Црној Гори.

Питање карактера НОО у Црној Гори директно је везано са питањем Дурмиторске партизанске републике. Наша историографија углавном третира ове органе власти као привремене. Основу за овакву тврдњу налази у већ цитираном Кардељевом чланку. Међутим, занемарују се при томе политички услови — унутрашњи и спољни, о којима се морало водити рачуна у вријеме када је Кардељ писао свој текст. Ти услови су, наравно, стално присутни и у другим документима тога времена. Ако пратимо архивску документацију из рата, запажамо да се врло стидљиво помиње револуција, ако се уопште и помиње. Стално се говори о ослободилачком рату, иако тај ослободилачки рат тече упоредо са револуцијом, што није спорно у нашој новој историографији. Исто тако, органи револуције НОО — помињу се, углавном, као политички органи борбе, што је само једна од њихових функција, и то само до одређеног степена њиховог развитка, а занемарује се моменат да су то органи револуционарне власти која се ствара. И када се каже да су то органи револуционарне власти, ставља им се атрибут — привремени органи власти.

У питању је, у ствари, класни карактер, који се из тактичких разлога није потенцирао у току НОП-а. Јер сасвим је извјесно да одлуке тих првих органа народне власти нијесу биле привремене. Све што се дешавало касније — почива на оном ранијем. Постоји, дакле, континуитет у процесу развитка НОО. Пођимо од одлука главних одбора у регионима гдје су били основани; на њих се наслањају и одлуке земаљских вијећа када се ова оснивају. И даље: анализа структуре НОО из 1941/42. и оних из 1942/43 и даље не открива битне разлике. Форма организације се битније не мијења, док се садржаји обогаћују новим задацима. И, на крају, познатим септембарским прописима 1942. они „прерастају“ и формално у сталне органе народне власти. У ствари, битних измјена нема. Или су НОО после септембра 1942. године привремени органи народне власти, или ни до тада то нијесу били.

Ствар је тактике, а не измијењене стратегије КПЈ да се ти први органи народне власти називају привременим. Партији је

било јасно да су се у почетку у редовима ослободилачке борбе нашли и они који нијесу били за револуционарне промјене, па је и њих требало задржати, као и пружити могућност другима да се нађу у истом фронту ослободилачке и револуционарне борбе. То се чини, такође, и због „наших иностраних савезника“, као што каже Кардељ у познатом чланку који је објављен у ужичкој „Борби“ октобра 1941. године. У истом смиелу треба схватити намјеру политичког руководства НОП-а у земљи да већ крајем 1941. године образује народну владу која би по евојој програмској оријентацији могла бити једино револуционарна, премда је, по свом саставу, замишљена као широко демократска.

И овај моменат, који је био мотивисан искључиво тактичким разлозима, пренио се постепено у нашу историографију о ослободилачком рату и револуцији. У првих десетак година послјије ослобођења наша историографија говори о ослободилачком рату а да при томе готово не помиње револуцију. То се огледа и у првим периодизацијама ослободилачког рата и револуције. Тај дух историјске документације осјећа се и у нашој историографији чак и у термилошком изразу. Хоћу да кажем да је термин „ослободилачки рат“ из архивске документације о ослободилачком рату и револуцији из познатих разлога пренесен у рану историографију о ослободилачком рату и револуцији. Данас немамо разлога да те ствари не називамо правим именом. Револуција има у себи ослободилачку компоненту ако се мисли на окупатора или у односу на окупатора; ако се мисли на буржоазију — онда има класну компоненту.

Како буде вријеме одмицало, вјерујем да ћемо ствари називати правим именом. Уосталом, ми данас можемо говорити сасвим одвојено, и говоримо — у школама, на разним трибинама итд. — о Париској комуни, октобарској револуцији, кинеској револуцији итд., иако знамо да су се све те револуције догађале у оквиру широким ратних сукоба о којима није неопходно сада говорити.

Да закључим: евидентно је да смо имали Ужичку републику и да је она дала значајан допринос развоју НОП-а; тим именом смо је, међутим, назвали много послјије њеног постојања. Сличан је случај и са Дурмиторском партизанском републиком, коју ево тек сада термилошки промовишемо, иако никада нијеу били спорни територија коју је захватала, вријеме њеног постојања и, најзад, и највише, њена историјска улога и значај за развој НОП-а у Црној Гори и Југославији.

ГОЈКО ЖАРКОВИЋ

НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ У ОБЛИЦИМА ПОЛИТИЧКОГ ДЈЕЛОВАЊА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ УСТАНКА И НАРОДНЕ ВЛАСТИ
У ДУРМИТОРСКОМ КРАЈУ

Дурмиторски крај као изразито сиромашан, забачен и заостао, у коме су људи водили вјековну борбу са суровом природом за своју егзистенцију и истовремено неирекидну борбу против страних завојевача за своју слободу, био је у предратним условима ненародних режима погодан за политичку активност КПЈ.

Организације Партије и СКОЈ-а прилагодиле су форме свог дјеловања датим условима и најчешће су за политичко дјеловање користиле традиционалне облике окупљања народа, као што су црквени сабори, мобе, погребни, сијела, скупне акције на комуналним објектима (нпр. водопоји) итд. У оваквим приликама јавно су иступали појединци, већином студенти, чланови СКОЈ-а или Партије, а њихови говори имали су снажан ефекат и неки детаљи су након тога дуго препричавани и коментарисани. Ауторитет интелектуалаца био је изузетно велики због тога што је огромна већина њих била носилац напредних идеја и истовремено ширила културу и еманципацију у најширем смислу. Већина интелектуалаца живјела је током боравка у свом «Р³У» у најтјешњој вези са народом, а током љета је обављала све сезонске радове, учествујући често и у пружању помоћи сиромашним сељацима преко моба или индивидуално. У свим овим приликама напредни интелектуалци упоредо са захтјевима општеполитичких циљева иступали су и са конкретним аргументима о самовољи порезника и великим порезима, жандарма и других представника власти, о ширењу маказа између високих цијена индустријских и ниских цијена сточних производа, о трговачким спекулацијама при откупу стоке и зеленашким активностима банака и појединаца, демагогији, ривалству

и конфликту између грађанских странака које су као једини циљ имале да ее дочепају власти.

Уочи рата дошло је до масовне сјече дурмиторских шума, које су подuzeле разне фирме у Шаранцима, Тепцима, Сушици, Војнику, на Брезнима и другдје. Главно богатство овога краја беспопштедно је уништавано по багателним цијенама, а представници компанија, повезани са посланицима и локалним шкелулантима, остварили су огромну добит. На сјечи и извлачењу дрвећа радили су и многи становници овога краја, који су тада први пут дошли у додир са радницима најмљеним из других крајева за исти посао. Радећи на заједничким пословима, и једни и други су осјећали тежину изабљивања, тако да је често долазило до протестних акција, а организовани су и први штрајкови. Ова радилишта су постала врло погодан терен за политичку дјелатност КП.

У предратној активности напредне снаге су се ослањале на велике политичке традиције КПЈ. Још у раздобљу након њеног оснивања, КП је створила у дурмиторском крају јаке организације и постала веома јака политичка снага у овом крају. На изборима 1920. године КП је добила у бившем шавничком срезу велики број гласова. У сљедећих 10—15 година, упркос разним потресима услед полицијских мјера и терора, КП је успјешно одржавала континуитет своје активности. У дурмиторском крају су 1935. године били 22 члана КП и Мјесни комитет Партије, који је имао улогу среског комитета. Огромну улогу за јачање КПЈ и покрета у цјелини у дурмиторском крају имала је покрајинска конференција која је одржана у Барама Жугића, а присуствовао јој је друг Тито. У име партијске организације дурмиторског краја (бивши шавнички срез), конференцији је присуствовао као делегат Мињаш Минић и Богдан Котлипа као гост. Мјесни комитет Партије је преузео на себе у потпуности улогу организације (уз помоћ Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку), смјештаја, исхране и обезбјеђења рада конференције и њених учесника.

Уочи рата се повећао и број напредних интелектуалаца који су дјеловали као чланови КПЈ (у мањем броју) или под њеним руководством. Такође је придошао утицај радника, поријеклом Дурмитораца, запослених у другим крајевима (већином у Београду), што је допринијело бујању политичке активности и убрзаном расту политичке свијести, као и спремности за борбено остваривање политичких и социјалних циљева које је истицала КПЈ.

Рат је послужио као прилика да се услови окупације, нарасла политичка свијест маса и акумулирано незадовољство због друштвених недаћа произишлих из ненародне политике бивших режима — претворе у пламен устанка против окупатора који је подигнут под руководством КПЈ, учвршћене и проширене кроз своје организације. Имајући од почетка у виду ооовне поли-

тичке и друштвено-економске циљеве, уз прилагођавање новим условима борбе који су били зацртани у програму КПЈ у пред-ратном периоду, партијска организација у овом крају брзо се прилагодила особеним условима борбе, успијевајући да релативно лако преброди разне појаве застрањивања и секташтва до којих је долазило у Црној Гори. Долазак Моше Пијаде и Радоја Дакића у овај крај, имао је изузетно велики значај и за његов каснији развој.

Моша је својим огромним револуционарним искуством, теоријским знањем и интелектуалном снагом (након доласка у село Црну Гору, живео је строго илегално у кући мајке Радоја Дакића, гдје је био склоњен послје изласка са робије, али смо са њим одржавали личне везе) у почетку вршио утицај на људе и покрет, а касније је са Жабљака систематски дјеловао преко МК КПЈ и новостворених организација НОП на терену чијем стварању и развоју је дао одлучујући допринос.

Посебно су значајни ангажовање и допринос друга Пијаде у организацији и учвршћењу органа народне власти: народних одбора, мјесних команди, НОФ-а, позадинских јединица одбране, веза и комуникација итд.

Моша је разрадио цјеловиту замисао организације народне власти и лично писао поједина и циркуларна упутства за њено функционисање.

Радоје Дакић је изузетно динамичним стилом рада, неизмјерним залагањем и организационим и политичким искуством успио за релативно кратко вријеме да прошири и учврсти организације КПЈ, да отклони неке њихове слабости из тог периода, да ојача дисциплину (што је било од посебног значаја, с обзиром на то да су ћелије биле састављене углавном од интелектуалаца и сељака), да подстакне револуционарни жар и борбени дух не само код чланова КПЈ него и становништва у цјелини. Била је срећна околност што је Радоје Дакић у таквом преломном раздобљу дјеловао одлучно и бескомпромисно, као искусан револуционар — радник, уносећи стил и метод рада развијених организација КПЈ у којима је он и израстао.

Усљед субјективних околности о којима је било ријечи, као и повољних објективних (географских и др.) услова, дурмиторски крај је брзо претворен у једну од најсолиднијих политичких и војних база НОБ-а и такав је без колебања остао током цијелог рата.

Организације КПЈ и народне власти дјеловале су са мањим прекидима активно до ослобођења, а током цијелог рата није дат ни најмањи материјални допринос окупатору.

Ако би се ситуација из цјеловитог периода ратних збивања у дурмиторском крају посматрала у склопу устанка и револуције у Црној Гори и Југославији, онда би се могло констатовати да је овај бивши срез само у кратким временским периодима био под контролом инвазионих италијанско-њемачких војних

снага, и то углавном преко квислиншке организације четника. Међутим, четништво, и поред репресивних акција против позадинских организација НОБ, није успјела да стекне политичко упориште на овом подручју. Кратак период четничке владавине разобличио је четништво као покрет до те мјере да је оно послије тога било политички дефинитивно сахрањено. Током цијелог рата окупатор на територији дурмиторског краја није успио да створи и учврсти органе војне и цивилне власти, нити да наметне свој ауторитет. У материјалном погледу сви ресурси дурмиторског подручја коришћени су за потребе НОБ-а.

Дурмиторски крај је након устанка и током прве половине 1942. године постао окосница важних војних акција у околним рејонима. У том смислу могле би се истаћи само важније акције, као што су: учешће са три батаљона у бици на Пљевљима и као база за припреме пљеваљске операције; акције батаљона „Бајо Пивљанин“ и „Бојвода Момчило“ у Босни и ослобођетве Фоче, Горажда, Миљевине и других мјеста; акције једне дурмитороке чете (из Пиве) у фебруару 1942. у Санџаку; на Сивајевском сектору, поред три ударна батаљона, касније су учествовале и друге јединице, држећи главни дио фронта према четничким упориштима у Колашину и околини. На овом сектору у борбама у периоду фебруар—мај 1942. погинуло је преко седамдесет бораца из овога краја.

Паралелно са војним акцијама дурмиторских јединица у другим крајевима преношено је искуство и пружана помоћ у организацији герилских акција, народне власти, дјеловања политичких организација итд. С обзиром на то да је територија дурмиторског краја била дуго слободна и да је нова власт функционисала континуирано преко осам мјесеци, развили су се и стабилизovali разноврсни облици њеног дјеловања. Потребно је напоменути да је народ овога краја прихватио и саживио се са новом формом организације народне власти тако да су с лакоћом отклањани сви контрареволуционарни покушаји, а народни одбори и поједини њихови чланови наставили су активност током цијелог рата. Пошто је на овој територији дуго радио, Моша Пијаде је искуства у организацији и дјеловању народне власти користио као значајан допринос познатим Фочанским прописима.

Може се, без бојазни од претјеривања, рећи да је дурмиторски крај од почетка устанка постао једно од најјачих упоришта НОБ у Југославији и да је такав остао током цијелог рата. У преломним тренуцима народноослободилачке борбе био је раскрсница најважнијих кретања главнине војних снага, са Врховним штабом на челу, а ту су донијете и познате одлуке 1942. и 1943. године од судбоносног значаја за даљи развој НОБ. Друг Тито је 1942. боравио 32 дана на овом терену, а 25. маја исте године ту је одржано савјетовање Врховног штаба са командантима главних војних јединица на том подручју.

ДР МИТАР ПИЛЕТИЋ

ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ КАО КОНЦЕНТРАЦИЈСКА ПРО СТОРИЈА РАЊЕНИКА И БОЛЕСНИКА ИЗ НОБ-А

НЕКА ОБИЉЕЖЈА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА

Дурмиторско подручје по свом географском положају, као устанички крај сјеверне Црне Горе, у току народноослободилачке борбе још од краја 1941. године повезивало је источне дјелове Херцеговине, југоисточну Босну и Санџак са Црном Гором.

Највећи дио његовог простора ограничавају дубоки кањони ријека Таре и Пиве од извора до Шћепан-Поља. Дурмиторски масив са околним висоравнима који доминира у том дијелу Црне Горе затварају са југа и југозапада планине: Војник, Голија, Волујак, и Маглић, са сјевера пл. Љубишња, а са истока и југоистока Сињавина и Морачке планине.

Због таквог географског положаја, који се простира на 1.950 км², његовог орографског склопа, а прије свега због устаничког карактера у току НОБ-а, овај простор је био снажно упориште партизанским јединицама у току НОР-а већ од краја 1941. године. Ово подручје је било слободно за све вријеме НОР-а, изузев девет мјесеци када се налазио под влашћу четника и окупатора. Није ми познато да ли је још који срез у Југославији са сличним простором био у цјелини тако дуго слободан за све вријеме НОР-а.

Преко овог брдско-планинског, ријетко насељеног простора са око 25.000 становника настањених у осам предратних општина, 126 села и заселака и двије варошице на чијој је територији било укупно 45 школеких зграда, пролазио је само један колски пут дуг око 75 км од пл. Крнова са југа до ријеке Таре на сјеверу, који је повезивао Никшић са Пљевљима. Зато је терен овог подручја био тешко проходан, а нарочито зими када цио

дурмиторски крај бива редовно блокиран и одсјечен више мјесеци од сусједних подручја.

Основна привредна грана на овом изразито планинском земљишту било је сточарство, те су месо и мљечни производи представљали основно привредно богатство овога краја. Земља је обрађивана ралом и мотиком на ограниченом простору. Од повртарских култура најчешће су гајени купус и кромпир, а од житарица: јечам, раж и овас, па је хљеб припреман прије свега од јечменог и ражаног брашна. Кад би понестало јечма и ражи, купован је најчешће кукуруз, док је пшенично брашно набављано изузетно за празничне дане, славу, свадбу и сл. Воће се у овом крају због неповољних климатских услова слабо гајило. Тако је у цјелини овај крај спадао у најсиромашније предјеле Црне Горе.

На територији бившег шавничког среза, који је обухватао дурмиторско поручје, постојале су непосредно прије рата три амбуланте: у Шавнику, на Жабљаку и на Горанску, у којима је радио по један лекар опште праксе. Амбуланте су биле без болничких кревета, врло слабо опремљене, тако да се у њима нијесу могле обавити ни најелементарнији лабораторијски прегледи, те се потпунија лекарока помоћ морала тражити у Никшићу или у Пљевљима, иако ни тамо није могло бити ни говора о добијању специјалистичке помоћи. ЈБекари из постојећих амбуланти нарочито у зимским периодима нијесу били у могућности да пруже благовремено лекарску помоћ у хитним стањима због територијалног пространства и слабе проходности терена. Због тога су се становници овога краја често обраћали за помоћ разним „народним лекарима“: траварима, видарима, а не ријетко и врачарама — како их је све народ називао. Ти људи су имали нека „искуства“ која су брижљиво чували и као тајну предавали искључиво својим потомцима. Нарочито су били цијењени видари који су поред рана лијечили преломе костију и ишчашења зглобова уз примјену ублага од дрвених дашчица као средстава за имобилизацију. Крварења из рана су заустављана понегде врелим уљем, дуваном и разним травама, а народ је у ту сврху примјењивао и паучину, кисело тијесто, труд од дрвета и сл. Тако примитивни поступци у лијечењу били су логична последица недостатка лекара у овом крају, слабе просвјешћености и врло ниског ступња здравствене културе.

Први лекари који су се школовали са овог подручја били су др Радован Делић из Комарнице, др Милован Башовић из Пошћења и др Јаков Зарубица из Годијеља. Друга генерација лекара је завршила студије између два свјетска рата. Из тог периода овај крај је добио четири лекара: др Момира Дамјановића, др Жарка Микића, др Радоша Вилотијевића и др Светомира Јауковића, а 1941. године непосредно пред почетак рата било је на медицинским студијама из овога краја 13 студената медицине и фармације. Сви су они припадали напредној сту-

дентској омладини, а међу њима је било и чланова КПЈ (Давид Лаушевић, Војин Ђерковић, Владо Поповић, Јован Јауковић и Павле Пекић). Послије капитулације бивше Југословенске војске скоро сви студенти, а међу њима и студенти медицине, дошли су са факултета у свој родни крај, не желећи да наставе студије под влашћу окупатора. Првих дана по окупацији на дурмиторском подручју се нашло седам љекара, од којих се шест по ослобођењу ове територије ставило на раполагање партизанима (др Ирина Кнежевић, др Жарко Микић, др Радослав Вилотијевић, др Момир Дамјановић, др Павле Костин и др Марија Гојић-Вајс).

Окупација шавничког среза, односно дурмиторског подручја, од стране Италијана крајем маја 1941. године уследила је нешто касније него окупација других крајева Црне Горе. У првим оружаним акцијама против окупатора у другој половини јула 1941. године, када је дурмиторски крај био ослобођен, санитетски кадар, љекари и студенти медицине који су се нашли на овом терену, учествовало је у саставу партизанских јединица вршећи прије свега дужности бораца, јер се у припремама за оружани устанак, па и у првим оружаним акцијама, није указивала потреба за обављањем санитетских дужности, или за формирањем санитетских установа. Санитетски кадрови су имали и друге дужности. Тако је у нападу на италијански гарнизон у Шавнику 22. јула 1941. године један од љекара — др Жарко Микић — изабран за команданта првог партизанског батаљона који је формиран на овом подручју. Студенти медицине-комунисти били су ангажовани и на партијско-политичким дужностима. Па и касније, када се указивала потреба за организовањем партизанских болница, превијалишта и других санитетских јединица, односно за организованом санитетском службом, један број студената медицине радије је прихватао борачке, него санитетске задатке, сматрајући да ће са пушком у руци убједљивије доказивати оданост својој Партији и НОБ-у.

У настојању да поново оствари контролу над дурмиторским поручјем, коју је изгубио у тринаестојулском устанку, окупатор је 7. августа овладао овом територијом, да би је 17. октобра у току ноћи, под притиском партизана и несигурности да са мањим снагама сачека зимски период у овом сњегопадном планинском крају, напустио. Од тада па до јуна 1942. године овај је крај био слободан. На овом слободном подручју се у том међувремену развија нова народна власт, а поред осталих војно-политичких структура организују се и санитетска служба и партизанске болнице.

Почетни период живота на слободној територији био је праћен прије свега формирањем све већег броја партизанских јединица: чета, батаљона и Дурмиторског НОПО. У тим јединицама санитетски кадар добија одговарајуће санитетске дужности, како у онима које су се налазиле на властитом терену тако

и у онима које са овога терена одлазе у акције ван дурмиторског подручја. Већ крајем новембра 1941. године са овога терена улазе у састав Црногорског партизанског одреда, на путу за Санџак, ради планираног напада на Пљевља, три дурмиторска батаљона, у чијем се саставу налазе два љекара и пет студената медицине, од којих двојица гину у борби на Пљевљима.

Непосредно прије напада на пљеваљски гарнизон, у коме се налазила команда једне италијанске дивизије, Мјесни комитет КП са Жабљака, по директиви делегата Покрајинског комитета КП за Црну Гору и Боку, цијенећи да у том нападу може бити већи број рањеника, даје задатак једном од својих чланова комитета — др Ирини Кнежевић — да формира болницу на Жабљаку, која би у случају неуспјеха напада била у стању да прихвати рањенике са Пљеваља. Тако је 26. новембра 1941. године формирана прва партизанска болница на територији овог подручја, једна међу првима на цијелој, у то вријеме слободној територији Црне Горе, која ће за кратко вријеме добити улогу не само среске војне болнице него и једне од главних партизанских болница на овом простору.

За формирање и развијање болница на овој територији били су створени повољни услови самим тим што је она била и остала слободна непрекидно 220 дана, од 17. октобра 1941. до

27. маја 1942. године. У том међувремену била је и прва концентрација рањеника и болесника НОБ-а на територији дурмиторског подручја. Ова територија је у то вријеме имала посебан значај прије свега због тога што је на тој истој територији почетком 1942. године очекивана обећана совјетска помоћ,^{коЈУ} Је требало реализовати спуштањем падобрана из транспортних авиона у непосредној близини Жабљака, на простору села: Рудиновача — Ђуково Поље. То је био један од разлога због којих је ова слободна територија брањена са много више упорности и уз цијену више жртава него што је то било у складу са нашом тактиком кад је ријеч о одбрани слободне територије. Тако брањена, ова територија је пружала повољне услове за формирање болница не само на Жабљаку него и у другим рејонима ближе или даље од граница слободне територије, зависно од развоја борбе на појединим правцима. Болнице су формиране према потреби у рејонима који су омогућавали брже прихватање и збрињавање рањеника са положаја из одговарајућих праваца.

Жабљак као насеље, између осталог, пружао је повољне услове за смјештај болнице и зато што је у њему прије рата био изграђен један туристички дом, у коме се могао смјестити знатан број рањеника.

Осим жабљачке болнице, лоциране близу сјеверне границе Црне Горе према Санџаку на дурмиторском подручју, истовремено је постојала, формирана чак и нешто раније, на западној граници, према источној Херцеговини, и болница на Горанску.

На крајњој сјеверозападној граници слободне територије дурмиторског подручја према југоисточној Босни формирана је на Пивској Планини болница на Рудинама — нешто касније, крајем априла 1942. године. Болница — опоравилиште на Боану и прихватне болнице у с. Крња Јела, развијене су на источној граници слободног дурмиторског подручја крајем фебруара 1942. године са намјеном прихвата рањеника и болесника са Сињавинског сектора и из правца Колашина. Шавничка болница, налазећи се на комуникацији Никшић — Жабљак, прихватила је рањенике из правца Никшића, а дијелом и из жабљачке и боанске болнице. Тако је цијела слободна територија овог подручја била покривена потребним бројем партизанских болница мањег или већег капацитета, о којима слиједи појединачно краћи осврт.

Остале болнице које су имале карактер евакуацијских болница такође су обрађене у даљем излагању, јер када су у току маја и почетком јуна 1942. године непријатељске снаге предузеле концентричан напад на слободну територију, све болнице са територије Црне Горе, источне Херцеговине, Санџака, као и оне са дурмиторског подручја — биле су концентрисане и размјештене у седам села на простору Планине и Жупе Пивске: у Рудинама, Подмилогори, Унчу, Барном Долу, Недајну, Боричју и Горанску.

УЛОГА ЖАБЉАЧКЕ БОЛНИЦЕ У ЗБРИЊАВАЊУ РАЊЕНИКА И БОЛЕСНИКА ОД НОВЕМБРА 1941. ДО МАЈА 1942. ГОДИНЕ

У другој половини октобра 1941. године цио дурмиторски крај био је ослобођен од Италијана, као и већи дио територије Црне Горе и источне Херцеговине. Италијани су имали своје гарнизоне само у неколико већих градова у Црној Гори. Зато су већ почетком новембра, по директиви Врховног штаба и Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, и под директним руководством Главног штаба за Црну Гору и Боку, почеле припреме партизанских јединица Црне Горе за упућивање три до четири хиљаде партизанских бораца у Србију. Одговорна руководства у Црној Гори су планирала да покрет ових снага за Србију искористе и ускладе са нападом на Пљевља, са циљем да се овај град ослободи. У том циљу крајем новембра прикупио се већи број батаљона на Језерској висоравни, у селу Његовуђи, 10 кт источно од Жабљака.

Болница на Жабљаку, са свега 20 болничких кревета, већ је била формирана, те је примила прве болеснике из ових батаљона са Његовуђе. То су били већином, због дугог марша, изнемогли и усљед хладног времена прехлађени борци са фебрилним стањем, који су се само неколико дана задржали на Жабљаку.

Црногорски партизански одред, састављен од девет батаљона, коме су се прикључиле још три партизанске чете са територије Санџака, укупне јачине 3690 бораца, стигао је 28. новембра 1941. године у Санџак, у непосредну близину Пљеваља. Почетак напада на град планиран је за 1. децембар 1941. године у 4 сата ујутру. Међутим, неке наше батаљоне непријатељ је открио раније, око 2 часа и 30 минута послје пола ноћи, и на њих је отворена ватра. Остали батаљони су ступили у борбу у вријеме предвиђено за напад. Док су вођене жестоке борбе у разним дјеловима града, неки истакнути положаји око града, као Стражица и Балибегово брдо, остали су у рукама непријатеља. У таквој ситуацији батаљони који нијесу успјели да савладају поменута упоришта морали су се повући са положаја, док су они који су били ушли у град остали цео дан у заузетим објектима, да би се у току ноћи између 1. и 2. децембра пробили из обруча и повукли из града.

У овим борбама за непуну 24 часа наше јединице су имале 219 мртвих и 269 рањених бораца.¹ Ови губици премашују сваку процјену која се могла дати прије почетка напада. У цјелини, Одред је имао 7,12% погинулих и 8,84% рањених бораца, или укупно 16,04% узетих заједно. У броју погинулих урачунато је и око 50 рањеника који су били остали у граду па су их Италијани пострјељали.

Пошто град није заузет, појавиле су се непредвиђене тешкоће око евакуације и смјештаја великог броја рањеника, којима је на рањеничкој прихватници пружена само прва помоћ. Није било другог излаза него да се рањеници евакуишу у партизанску болницу на Жабљаку која је била око 65 км, пјешачким путем, удаљена од Пљеваља. Евакуација на овако дугом путу била је изузетно тешка и за рањенике и за носиоце, при чему је требало савлађивати брдскопланинске терене, а нарочито дубоки кањон Таре, због чега су неки тешки рањеници на носилима стигли на Жабљак десетак дана послје рањавања.

На путу до Жабљачке болнице подлегла су ранама два рањеника. Од свих 269 рањеника са Пљеваља, на Жабљак их је стигло 230,² или 85,50%, док је 37, или 13,75%, остало у својим јединицама и лијечено у батаљонима или касније код својих кућа. Ово је једна од ријетких борби из НОР-а о којима је сачувана евиденција о томе колико је рањеника могао бити лијечено у болници а колико је од њих могло остати у својим јединицама, и то под најнеповољнијим околностима указивања прве и опште лђкарске помоћи, а да се то не одрази изразито негативно на крајњи исход лијечења.

За тешке рањенике била је веома неповољна околност то што су на путу до болнице морали изгубити више дана. Зато

¹ *Зборник НОР*, III, кш. 1, док. 84 и 85.

² Према записима управника Жабљачке болнице.

су не само тенжи него и сви остали рањеници, са ријетким изузецима, стигли у болницу са загнојеним ранама. Хируршки захвати су се овдје могли изводити искључиво код врло разноврсних компликација насталих послје рањавања. Међутим, и у таквим условима, послје 20 дана лијечења, болницу је напустило 118 рањеника, или око 61% свих примљених ради болничког лијечења.

Истовремено са доласком рањеника из Пљеваља, из Санџака је стигла у Жабљачку болницу и група од 30 рањеника из јединица које су се са Врховним штабом из Ужица преко Златибора повлачиле према Новој Вароши.³ То су били већином лакши, покретни рањеници, којима је било потребно краће вријеме за излечење и опоравак. Тако се до 10. децембра у болници на Жабљаку прикупило око 260 рањеника и 20 болесника. Међутим, до 20. децембра отпуштен је велики број лакших рањеника, а међу њима и извјестан број оних које је требало и даље задржати ради болничког лијечења. Овим мјерама се настојало растеретити болница и створити услове за пријем нових рањеника, те су у њој задржавани само они којима је болничко лијечење било неопходно. Тако је крајем децембра у болници остало само 80 тешких рањеника.

У јануару 1942. године стигла је преко Санџака друга група од 12 рањеника и болесника из Србије,⁴ који су се били задржали неко вријеме у Новој Вароши а затим и на територији Санџака.

На границама слободне територије и на ширем подручју око дурмиторског подручја у току јануара није било значајнијих борби, па ни прилива нових рањеника. Рањеници из борби које је водио Комски одред претежно на територији беранског среза упућивани су у Колашин, у партизанску болницу која је формирана одмах послје 5. јануара, када су Италијани напустили Колашин⁵, те рањеници са ове територије нијесу упућивани у Жабљачку болницу, него је хирург из ње одлазио повремено у Колашин ради извођења хируршких захвата. У Колашинску болницу су у том периоду упућивани и рањеници из Санџака, из борби од 27. јануара до 4. фебруара 1942. године, вођених у рејонима Фемића крша, Равне Ријеке, Шаховића итд. Због тога крајем јануара у Жабљачкој болници није било више од 85 рањеника, пошто је њих само седам отпуштено у току овог мјесеца.

Почетком фебруара стижу на Жабљак три рањеника⁶ из пљеваљског батаљона „Први децембар“, а средином истог мје-

³ *Зборник*, III, књ. 1, док. 115.

⁴ *Исто*, књ. 2, док. 7.

⁵ *Исто*, док. 204.

⁶ *Исто*, док. 59.

сеца са др Фридом Гутман долази осам рањеника и болесника који су такође припадали групи рањеника из Србије.⁷

Италијани су 19. и 21. фебруара бомбардовали Жабљак, при чему су рањена само два борца, док се болница нашла ван домаћаја тог дејства.

Притисак четничких снага уз подршку италијанске артиљерије из беранског ореза доводи до пада Колашина 23. фебруара 1942. године. Комски одред се повлачио према источним границама дурмиторског подручја. За одбрану слободне територије формиран је 25. фебруара Сињавински оперативни сектор, од јединица са територије дурмиторског подручја и дијелом од снага Комског одреда. Са друге стране успоставља се фронт према четницима који су вршили притисак из правца Берана и Бијелог Поља према Мојковцу. Тако се одбрамбена линија пружала од Лијеве Ријеке — Мораче — Градишта — Братла — Лучке Горе — Штитарице, а даље преко Мојковца ка Бијелом Пољу.

Истог дана када је формиран Сињавински оперативни сектор, 25. фебруара, стигло је још 20 рањеника⁸ из санџачког правца у Жабљачку болницу, који су такође припадали србијанским јединицама привремено задржаним на територији Санџака. Крајем мјесеца у болници се налазило укупно 60 рањеника и болесника.

Првих дана марта вођене су борбе око Мојковца, у којима су јединице Сињавинског оперативног сектора имале знатне губитке (12 мртвих и 16 рањених). На сектору Санџака, због појачане активности четника, била је угрожена болница Црногорско-санџачког одреда која се налазила у селу Вашкову, на десној обали Таре. Због неповољности ситуације, ова болница се 15. марта премјешта и своје рањенике пребацује на Жабљак. Међу овим рањеницима било је 10 тешких на носилима и пет лакших који су за краће вријеме могли бити отпуштени и упућени у своје јединице⁹. Са овим рањеницима је стигао и др Херберт Краус са четири болничара и једним економом. Др Краус је 22. марта упућен у болницу у село Рудине, а болничари са економом на Сињавински сектор.

И у другој половини марта вођене су повремено борбе и на Сињавинском и на Санџачком сектору, тако да је 23. марта у болници било око 100 рањеника¹⁰, међу којима и већи број тежих. Крајем мјесеца, пошто је отпуштена група од 60 рањеника и болесника, у болници их је остало свега 36.

Током априла четници и Италијани су предузимали нападе из Колашина према Сињавини и од Бијелог Поља према Мој-

⁷ Архив ВИИ, к. 1674, фасц. 23 бр. рег. 5.

⁸ Исто, ф. 30, рег. бр. 173.

⁹ Зборник, III, књ. 2, док. 184.

¹⁰ Архив ВИИ, к. 1674, ф. 59, бр. рег. 4.

ковцу. Исто тако је појачана активност непријатеља и из Никшића према јужним границама слободне територије дурмиторског подручја. Ова истовремена офанзивна дејства према слободној територији имала су за посљедицу пристизање већег броја рањеника на Жабљак. Из наведена три правца до 3. априла у болницу је стигло 25 рањеника, тако да је њихов број достигао 60.¹¹ Поппо је концентрични притисак непријатеља постајао све јачи и довео у питање сигурност рањеника у болници на Жабљаку, Врховни штаб је 10. априла¹² дао задатак штабу Дурмиторског одреда и управи болнице да размотре могућност пребацивања рањеника из Жабљака западно од Дурмитора и њиховог смјештаја на простору Планине Пивске. У том периоду на јужном сектору фронта приликом напада Италијана на Жупу Никшићку (у борбама 15. и 16. априла) Никшићки одред је имао 35 рањеника, међу којима и 10 тешких. Сви ови тешки, као и један број лакших, упућени су у Жабљачку болницу, у пратњи дра Радоја Мијушковића и неколико болничарки¹³.

У овом периоду, у другој половини априла, био је нарочито повећан прилив изнемоглих бораца и реконвалесцената који су пристизали од Фоче и из правца Колашина. За њихов смјештај више није било мјеста на Жабљаку. Зато је 25. априла отворен један мали „санаторијум“ за реконвалесценте при болници на Жабљаку, гдје су примљени борци могли остати по неколико дана ради опоравка, а затим су упућивани у јединице. То је у ствари било једно опоравилиште мањег капацитета, смјештено у згради која је имала једну већу и двије мање просторије са уграђеним купатилом¹⁴.

Због пристизања све већег броја реконвалесцената, а нарочито из правца Фоче, Моша Пијаде, који се такође налазио на Жабљаку као делегат Врховног штаба по специјалном задатку, захтијевао је од начелника Санитетског одсјека Врховног штаба да се реконвалесценти из Фоче не упућују на Жабљак, већ да се за њих организује смјештај у селима на Пивској Планини, западно од Дурмитора. Врховни штаб је тих дана издао упутство да се у болницу не може примити ниједан борац ако нема упут из своје јединице.

Имајући у виду положај болнице на Жабљаку, водећи сталну и посебну бригу о рањеницима у њој, Тито је 28. априла дао изричито наређење да се болница као и све базе са Жабљака пребаце у села на Пивској Планини, наглашавајући да њихов размјештај мора бити на западној страни од кањона Сушице. Пошто је Тито раније дао сугестију да се размотре могућности премјештаја болнице са Жабљака, крајем априла су

¹¹ Исто, ф. 17, бр. рег. 2/1.

¹² Зборник, III, књ. 2, док. 11.

¹³ Према записима управника болнице.

¹⁴ Зборник, II, књ. 2, док. 169.

већ биле извршене припреме за пребацивање рањеника у село Црну Гору. Бројно стање рањеника тих дана знатно се повећало — од 60, колико их је било на почетку мјесеца, на 180 крајем априла.

У складу са датим наређењима почетком маја почиње дефинитивно евакуација болнице са Жабљака.

Мјесец мај је био испуњен жестоким борбама и нападима наших снага, који су имале за циљ да одбаце непријатеља који је вршио све јачи притисак са сињавинског правца, као и из правца Никшића, на преостале дјелове наше слободне територије. У борбама на Вратлу и Јабланову врху, 1. маја, када су четничке снаге настојале да изненаде наше јединице које су прослављале овај празник, као и у борбама око Мојковца 4. и 5. маја, наше су јединице имале 12 мртвих и 19 рањених бораца, и сви су ти рањеници упућени директно у Жабљачку болницу, која је тих дана вршила евакуацију тешких рањеника преко В. Штуоца према Пиви.¹⁵ Упућујући своје старе рањенике а истовремено примајући нове, 13. маја је у болници било свега 80 рањеника,¹⁶ али се већ сљедећег дана њено бројно стање повећало за 15 рањеника из Бјелополског одреда, који су пријешли Тару на Леверима, јер је мост на Ђурђевића Тари био порушен. Рањеници су тих дана стизали из више праваца: од Бјелопавлића, из Никшића, Санџака, а највише са Сињавине¹⁷. Наше јединице су се припремале за напад на Колашин, да би потиснуле четничке снаге из тог, у том периоду, њиховог главног упоришта. Напад на Колашин је извршен ноћу између 15. и 16. маја, али се завршио без успјеха, уз наше губитке (из обје колоне) од 15 мртвих и 19 рањених бораца. То је био наш последњи неуспјели покушај да се разбију четничке снаге на том правцу и да се задржи до тада брижљиво чувана и брањена слободна територија. Наше снаге су се повукле западно од Колашина на истакнуте положаје Сињавине: Градиште — Вратло — Јабланов врх — Јаворова глава — Говећа глава — Ћоров врх — Калудра — Тара. Последње борбе на том сектору вођене су од 19. до 22. маја на Малом и Великом Старцу, Кулинама, Козјаку и Грани, у којима смо имали 18 рањених, који су хитно евакуисани на Жабљак. То су били и последњи рањеници које је Жабљачка болница на овој локацији примила и даље евакуисала. Њиховом евакуацијом завршен је шесто-мјесечни период непрекидног постојања ове болнице, с тим што је она у току маја имала улогу прихватно-евакуационе болнице за рањенике који су стизали са све ближих положаја. За све вријеме постојања, кроз њу је прошло око 580 рањеника и

¹⁵ Зборник, III, књ. 4, док. 98.

¹⁶ Исто, II, књ. 4, док. 36.

¹⁷ Исто, док. 36.

болесника, од којих је 350 излјечено и враћено у јединице, 12 умрло, а 220 евакуисано и у покрету даље лијечено.

Посљедњи рањеници су евакуисани 23. маја 1942. године преко В. Штуоца у село Црну Гору, чиме се завршава шестомјесечни период постојања болнице на Жабљаку.

СИЊАВИНСКИ ОПЕРАТИВНИ СЕКТОР И САНИТЕТСКЕ УСТАНОВЕ У ЊЕГОВОЈ ПОЗАДИНИ

Послије пада Колашина 23. фебруара 1942. године, а посебно даљим продором четника и Италијана према Мојковцу и преко Липова у правцу Вратла и Сињавине, угрожене су источне границе слободне територије дурмиторског подручја. Јединице Дурмиторског и Комског партизанског одреда су према овим правцима формирале фронт од Мораче преко Сињавине до Мојковца. У току прве половине 1942. године овај сектор је био један од најважнијих у Црној Гори. Крајем априла и у току маја на њему се налазило око 2.000 партизанских бораца, сврстаних у 12 батаљона. Највећи дио ових снага налазио се на одсјеку Сињавинског сектора, распоређен на источним границама Сињавинске висоравни према Колашину.

Јединице су биле смјештене у колибама које су служиле искључиво за лјетовање на катунима, а положаји су се налазили на истакнутим врховима према селима која је непријатељ посједао. Ти положаји су били врло неповољни у зимском периоду због надморске висине која се на овој просторији кретала од 1.500 до 2.000 метара.

Наши борци су морали да подносе натчовјечане напоре, да при оштрим мразевима свалађују сњегне наносе високе до пет метара. Борци су излагани прехладама и назебима, често и премрзавању, а физичка напрезања су их брзо исцрпљивала, парочито при нередовној и недовољној исхрани. Смјештај јединица у лјетњим колибама био је крајње неповољан. Сваки онај који је провео макар и краће вријеме у оваквим условима тешко ће то заборавити. У колибама ватра је стално горјела, јер су је дежурни и преко ноћи одржавали. У једном извјештају команде Сињавинског сектора каже се, између осталог: „Овдје нема насеља, те људи морају да спавају у лјетњим колибама, тако да од самога дима морају пропасти¹⁸. У тим колибама борци су се тешко могли загријати, јер су топлоту могли осјетити само на оној страни тијела која је била окренута ватри, док је друга страна била изложена хладноћи и вјетру који се пробијао споља.

У колибама се лежало и спавало на земљи, на ћебету, шињелу или шаторском крилу, јер се за простирку није могло прибавити чак ни сламе или сијена. Због хладноће, преко ноћи

¹⁸ **Зборник**, III, 4, док. 62.

се више сједјело око огњишта, него спавало. Због тога су борци на страже, дежурства и друге дужности скоро редовно одлазили неиспавани и уморни. Нарочито је тешко било издржати ноћне страже, патроле и засједе, као и друге ноћне дужности. Дању, при дужем боравку на бијелој сњежној површини, нарочито у току сунчаних дана, када су се налазили у патролама на отвореном простору, борци су тешко подносили јако дејство сунчане свјетлости која се одбијала од сњежне површине. Та свјетлост је изазивала осјећај лаког бола у очима, пецкање, сузе, отежано гледање и осматрање, па чак и слабљење вида. У патролама или мањим колонама онај који је ишао на челу не само што се брже замарао, савлађујући високе сњежне препреке, крчећи „пртину“, него је и много теже подносио тај бљесак свјетлости испред себе, док му је пратилац свој поглед усмјеравао и одмарао на његовим леђима, избегавајући непосредно посматрање простране сњежне површине. Зато су бооци у патролама често замјењивали своја мјеста. Због обољења очију, изазваног дејством сунчане свјетлости, а каткад и димом, борци су се често јављали и тражили лекароку помоћ. Било је и тежих случајева општећења вида, па су појединци упућивани у болницу, док су лакша обољења пролазила за 2—3 дана одмарања од дужности, што је било довољно да се субјективне тегобе стишају и спонтано ишчезну. Само из јединица које су биле смјештене на Сињавинској висоравни било је, према сачуваном сјећању, око 20 случајева обољења очију, од којих је пет упућено на болничко лијечење. Тада је било тешко цетенити колико су те промјене на очима биле последица дејства сунчане свјетлости а колико је ту удјела имало надражајно дејство дима који је непрекидно испуњавао колибе.

Начин исхране имао је знатан утицај на психофизичку кондицију и укупно здравствено стање бораца на Сињавинском фронту. Код јединица није било резервне хране, те се она, кад су то временски услови дозвољавали, свакодневно допремала на коњима, а још чешће на леђима људи, из снабдјевачких команди са Боана или Жабљака, или из најближих села из околине Колашина. Врло често храна није ни могла бити допремљена јединицама на положај. Било је дана када ни пјешак није могао пријећи од Крње Јеле, села најближег Сињавинској висоравни, до јединица, те се не ријетко дешавало да борци остану без хране и по 2 до 3 дана. Покушаји да се за вријеме снежних олуја и мећаве дотури храна до положаја завршавали су без успјеха. Тако су се довијали борци Првог ударног дурмиторског батаљона на положајима у Лучкој гори средином априла 1942. године. Основна храна је иначе била месо, чији је квалитет задовољавао у првим зимским мјесецима. Тада изнутрица заклане стоке није коришћена, већ је бацана у снијег. Али кад се снијег у прољеће почео отапати и када је понестало меса и настало гладовање, борци су из снијега извлачили ту смрз-

нуту изнутрицу и јели је не водећи рачуна ни о најосновнијим хигијенским захтјевима. На овом сектору хљеба је било веома мало, па и то се добијало нередовно. Уколико се долазило до брашна, оно се чувало за припремање каше с куваним месом, а жито, прије свега јечам, радије се користио као гершла, замјењујући сва остала варива, пошто њих практично није ни било. Храна је припремана најчешће без соли, тако да је дуготрајна несташница соли негативно утицала на здравље бораца, који су ионако нерадо јели једноличну и по калоричној вриједности недовољну храну.

И снабдијевање водом ишло је тешко. У недостатку изворске воде коришћен је топљени снијег. При томе је понекад употребљавана за пиће врло хладна сњежаница — вода помијешана са снијегом. То је доводило до прехлађивања и упале ждријела и горњих дисајних путева, често праћених промуклошћу услед упалних процјена на гласницама.

Све је ово негативно утицало на здравље и издржљивост бораца. Било је бораца који су дошли на овај положај (сектор) здрави, снажни и издржљиви, тако да су у почетку могли носити на својим рукама митраљез без потешкоћа, а мјесец дана боравка на сињавинским положајима толико их је исцрпљивао да нијесу били у стању ни да се брже крећу без икаквог оптерећења. О тој исцрпљености бораца писали су у својим извјештајима многи команданти с овога сектора. У једном од тих извјештаја каже се да су борци послје напада на Колашин доспјели до крајњих граница физичких могућности¹⁹ и да су јединице Дурмиторског омладинског и Црногорског комбинованог батаљона неупотребљиве за борбу, јер је трећина њих болесна и потпуно физички исцрпљена²⁰. У оваквим условима указивање љекарске помоћи, као и цјелокупно санитетско обезбјеђење, било је врло тешко и недовољно ефикасно.

На Сињавинском сектору се налазио само један љекар — др Момир Дамјановић, и то при оперативном штабу Сињавинског сектора, а у Морачу, на десном крилу овог фронта, стигао је 28. марта др Миомир Савићевић, упућен од Главног штаба за Црну Гору и Боку. Почетком марта штаб Дурмиторског НОП одреда издао је наређење штабу Сињавинског оперативног сектора да за сектор формира једно санитетско одјељење од 30—40 болничара и носилаца рањеника,²¹ а командама батаљона је дата сугестија да одреде по 15—20 носилаца рањеника које треба распоредити тако да свака чета има најмање по двије патроле. Овакво наређење је успиједило послје тешких губитака које смо имали 3. марта 1942. године на положајима код Поља Колашинских, гдје смо имали 13 погинулих и 16 рањених бо-

¹⁹ Зборник, III, 3, док. 124.

²⁰ Исто, III, 4, док. 108.

²¹ Исто, III, 2, док. 130.

раца и гдје су се испољили тешкоћз и недостаци како у пружању прве помоћи тако и у изношењу рањеника са положаја²²”.

У батаљонима, при командама, постојало је батаљонско превијалиште, које је имало просјечно 4—5 болничара-бораца, на челу са референтом санитета, који је био обично студент медицине или искуснији болничар.

На овом сектору велики број бораца тражио је лѐкарску помоћ знатно више због обољења и исцрпљености него због рањавања. Најчешћа обољења су била: разне прехладе, промрзлине разног степена, обољења усљед дефицитарне исхране — првенствено као посљедица авитаминозе, исцрпљености, замора и обољења очију. При погоршању временских услова јављање на лѐкарски преглед је достигало до 30% цјелокуиног састава појединих јединица. У априлу се једног дана јавила на лѐкарски преглед половина бораца Првог и Другог дурмиторског батаљона, али је само мали број њих упућен у болницу ради лијечења. Због таквог здравственог стања опадала је и борбена способност јединица.

ПРИХВАТНА БОЛНИЦА У СЕЛУ КРЊА ЈЕЛА

За прихватање болесника и рањеника са Сињавинског сектора формирана је крајем фебруара 1942. године прихватна болница у Крњој Јели, на западној граници Сињавинске висоравни, 10 км источно од Боана. У њу су стигли први рањеници и премрзли борци из болнице Комског одреда смјештене у Липову, гдје је била евакуисана послије заузимања Колашина од стране четника²³. Крња Јела је била најближе село у позадини сињавинских положаја. Болница је била смјештена у школи и у једној сеоској кући, у зградама које су се налазиле баш на раскрсници преко које су пролазили сви они који су ишли из правца Боана на Сињавински сектор или у супротном правцу. При формирању у њој је радио један италијански лѐкар, који је дошао за болесницима из Кошког одреда, а касније, почетком априла, на рад у ову болницу додијелен је др Жарко Микић, послије његовог повратка из фочанске болнице.

За ондашње услове улога ове прихватне болнице била је специфична. У њој је вршено разврставање (тријажа) прије свега болесника, а у мањем броју и рањеника, и њихово упућивање у одговарајуће стабилније болнице, пошто је ова била истурена, тако рећи у борбеној зони. Зато је и лијечење у њој било ограничено само на оне болесне или рањене борце који су послије краћег времена могли да се врате у јединице, као и на

²² Исто, III, 4, док. 68.

²³ Исто, док. 53.

оне који у датом моменту нијееу били способни за даљу евакуацију због тежине рањавања или обољења или због рђавих временских услова. Уз то, болница је била врло скромно снабђена љековима и санитетским материјалом, те и због тога није могла пружити одговарајућу помоћ теже обољелим и рањеним.

Међу првим болесницима овдје је било око 20 бораца из Комског одреда који су премрзли на планини Бјеласици ноћу 24/25. јануара 1942. године. Они су лијечени у колапинској болници све док четници нијесу заузели овај град.

Нови рањеници, који су овамо стизали са сињавинских положаја, нијесу овдје дуже задржавани ради лијечења већ им је само указивана допунска љекарска помоћ, пошто би на положајима или у батаљонском превијалишту добијали прву помоћ од стране болничара или средњомедицинског кадра. Практично, Крња Јела је била прва етапа на правцу евакуације за Боан, а затим према Жабљаку. Један број рањеника са лијевог крила Сињавинског сектора, из рејона Мојковца, упућиван је директно у Жабљачку болницу, док су они из Мораче, са десног крила фронта, евакуисани преко Јаворја и Семоља за Боан.

Када су у појединим фазама борбе вођене у непосредној близини Колашина и у захвату ријеке Таре, евакуација рањеника са Сињавинског сектора одвијала се под врло тешким условима, јер је тешке рањенике требало на носилима изнијети на Сињавинску висораван на рукама и даље савладати дуг пут до најближе болнице²⁴.

Кроз ову болницу, као тријажну етапу, прошао је знатан број болесника. Сви они који су били физички исцрпљени или су патили од разних хроничних, реуматичних или других обољења, а који су били са територије дурмиторског подручја, упућивани су на опоравак својим кућама — по 7 до 15 дана, зависно од карактера обољења. Болесници и исцрпљени из других црногорских батаљона упућивани су претежно у болницу-опоравилиште на Боану.

БОЛНИЦА-ОПОРАВИЛИШТЕ НА БОАНУ

Ова санитетска установа је имала двоструку намјену, јер је ради лијечења примала не само лакше рањенике него и исцрпљене борце са Сињавинског сектора и положаја око Колашина. Исцрпљени из јединица са територије Црне Горе ван дурмиторског подручја упућивани су на одмор и опоравак у

²⁴ Евакуација тешких рањеника са Сињавинског сектора до Жабљачке болнице трајала је обично три дана. Замјеник команданта Сињавинског сектора Батрић Жугић је рањен 19. марта око 9 часова у с. Липову, а на Жабљак је донесен 21. марта око 22 часа и у току ноћи је умро од гангрене.

опоравилиште, које је за њих формирано при болници на Боану почетком априла. То је био период када је број исцрпљених бораца толико нарастао да је представљао тежак проблем. У опоравилишту је обезбјеђивана нешто боља исхрана него што су је ргмали на положајима, а смјештани су по сеоским кућама, на лежајима са простирком од сламе. У оовом опоравилишту исцрпљени борци су остајали по 10—15 дана, а затим су се враћали сваки у своју јединицу. Просјечно бројно стање оних који су се налазили у опоравилишту кретало се од 50—60. Они су били повремено под контролом и надзором љекара. Од формирања у овој болници је радио др Ђетко Поповић, а повремено ју је обилазио и др Миомир Савићевић. Средином априла, када се број лаких рањеника и болеоника знатно увећао, са Жабљака је упућена на рад у ову болницу и др Марија Гајић-Вајс.

Лакши рањеници су задржавани овдје краће или дуже вријеме до излјечења и оспособљавања за повратак у јединицу, а тежи су упућивани на Жабљак. Према потреби, хирург са Жабљака обилазио је рањенике и у овој болници.

Од формирања болнице па до напуштања Сињавинског сектора кроз боанску болницу је прошло око 200 исцрпљених бораца и око 60 лакших рањеника.

Приликом евакуације из Боана, болесници су упућени у своје јединице, а рањеници су преко Шавника пребачени у болницу на Горанску. Евакуација је извршена 22. маја 1942. године, иако је Боан заузет од стране четника четири дана касније, тј. 26. маја.

БОЛНИЦА У ШАВНИКУ

На комуникацији између Никшића и Жабљака, Шавник је прије рата био сједиште среза. По ослобођењу шавничког среза, у другој половини октобра 1941. године, Болница у Шавнику је служила за лијечење становника са територије бивше дробњачке и ускочке општине, тако да у почетном периоду није имала карактер партизанске болнице. Била је смјештена у згради у којој је раније било среско начелство. Имала је 15 болничких кревета, а у њој је од првих дана децембра 1941. године почео радити др Радош Вилотијевић.

У другој половини децембра 1941. године међу отпуштеним лакшим рањеницима из Жабљачке болнице налазио се и један број оних из околине Шавника, као и са територије Ускока, тј. из Ускочко-дробњачког батаљона, који је на Пљевљима имао 30 рањених (поред 29 иогинулих) бораца. По отпуштању из Жабљачке болнице, многим од њих је и даље требало пружати љекарску помоћ, превијање или повремену контролу. Такву помоћ су добијали у Шавничкој болници, а мањи број је овдје остајао и на болничком лијечењу. Међу рањеницима су се на-

шли и они који су били рањени приликом ослобађања Шавника 22. јула 1941. год (Јован Јанковић, Јоко Теранић и Војин Јауковић), који су до почетка рада ове болнице били склоњени и лијечени у пећинама кањона ријеке Придворице. По пријему ових, као и рањеника из Жабљачке болнице, Болница у Шавнику добија обиљежје партизанске болнице. Тако је дјелимично растеретила Жабљачку болницу од оне прве групе (280) рањеника које је примила почетком децембра, па и касније, јер су оперисани рањеници, нарочито они из околине Шавника, преносени (на даље лијечење) у Шавничку болницу, да би били ближе својим кућама. Због тога је практично ова болница била једно истурено одјељење Жабљачке болнице, која јој је пружала испомоћ и снабдијевала је санитетским материјалом, а по потреби јој слала и хирурга, ради извођења мањих хируршких захвата.

У току априла, због све већег прилива рањеника, јавила се потреба да се број кревета повећа на 30, јер је Шавничка болница примила и један број рањеника директно са Сињавинског сектора, у првом реду оне који су били родом из околине Шавника.²⁵

Болница је пружала лекарску помоћ припадницима свих партизанских јединица које су пролазиле од Никшића према Жабљаку или у супротном правцу, као и оним локалним јединицама које су се прикупљале у Шавнику ради одласка у Санџак, у Босну или на Сињавински сектор. Посебно су се на њу ослањале теренске јединице везане за Команду мјеста у Шавнику, које су изводиле разне „акције чишћења“ на терену.

Рањеници Никшићког НОП одреда и сви они који су из правца Никшића упућивани у Жабљачку болницу задржавали су се по један до два дана у Шавнику, ради одмора и окрепљења, као и ради прикупљања и смјене људства за даље ношење рањеника на носилима. У Шавничкој болници лијечено је укупно 45 рањеника до друге половине маја, када су наше јединице и шавничка болница са 6 лакших рањеника морале напустити слободну територију.

Болница у Рудинама се налазила на крајњој сјеверозападној граници дурмиторског подручја, према територији југоисточне Босне. Формирана је крајем фебруара 1942. године као истурено одјељење Фочанске болнице.

У ослобођеној Фочи је крајем јануара 1942. године формирана партизанска болница, која је међу првима примила премрзле борце из Прве пролетерске бригаде после напорног марша који је ова бригада извела 26. и 27. јануара преко Игмана. У Фочанској болници је започето њихово лијечење и извршена хируршка обрада премрзлих дјелова тијела. Пошто је из правца Рогатице очекиван све већи прилив рањеника, требало

²⁵ *Зборник*, II, 3, док. 169.

је у Фочанској болници створити простор за њихов смјештај. Због тога је одлучено да се ампутирци способни за транспорт пребаце на Планину Пивску. То је прије свега било потребно ради веће сигурности тих непокретних рањеника. Они су на коњима евакуисани од 25. до 28. фебруара правцем: Бастаси — Шћепан Поље — Црквичко Поље. У тој првој групи транспортовано је стотину ампутираца, који су били смјештени у школи на Рудинама и у три сеоске куће.²⁶ У овој новоформираној болници настављено је лијечење премрзлих игманаца.

У другој половини априла евакуисана је комплетно из Фоче централна болница у села на Пивској Планини. Болница у Рудинама добија тада обиљежје болнице за тешке рањенике, јер се у њој смјештају непокретни рањеници из Фоче.

Болница на Горанску била је удаљена неколико десетина километара од херцеговачке границе, те су зато и први рањеници приликом напада на Гацко почетком септембра 1941. године лијечени у њој, односно у сусједном засеоку Синьцу. Међу тим првим рањеницима, осим партизана из Пиве, били су припадници Никшићког НОП одреда. Њиховим доласком дотадашња амбуланта на Горанску добија улогу партизанске болнице, која од тада постаје ослонац партизанских јединица, како оних са територије Пиве тако и херцеговачких, које су заједнички изводиле акције око Гацка и Автовца. Са овог херцеговачког терена стигла је друга група рањеника у болницу на Горанску у првој половини јануара 1942. године, послје борбе око села Бодежишпа, гдје је било 15 мртвих и 15 рањених бораца, а касније око села Дразљева и Михољаче. Приликом ослобађања Борча у борбама од 17. до 20. априла било је око 90 рањеника, од којих је половина упућена на Горанско, пошто је претходно хируршки обрађена у селу Изгори²⁷. По пријему ових рањеника са Борча болница на Горанску је постала једна од сталних болница херцеговачких јединица²⁸.

У току маја болнице Никшићког партизанског одреда пребациле су се на терен Пиве, те је један број тешких рањеника задржан у болници на Горанску, док су лакши упућени у село Боричје на Пивској Планини, гдје су се концентрисали остали рањеници.

Почетком јуна, непосредно пред евакуацију, у њој је било 40 рањеника.

КОНЦЕНТРАЦИЈА БОЛНИЦА НА ПИВСКОЈ ПРОСТОРИЈИ (У МАЈУ И ЈУНУ 1942. ГОД.)

Трећа непријатељска офанзива почела је 20. априла 1942. године садејством њемачких, италијанских, усташких и четнич-

²⁶ *Зборник докумената санитетске службе*, књ. 1, док. 8.

²⁷ *Зборник*, IV, књ. 4, док. 84.

²⁸ *Исто*, I, књ. 3, док. 84.

ких снага. Њемачко-усташке снаге су успјеле да до 20. априла потисну наше снаге из источне Босне и да се усмјере на слободну територију југоисточне Босне, источне Херцеговине, сјеверне Црне Горе и западног Санцака. У средишту те слободне територије налазило се дурмиторско подручје.

Италијани су 22. априла са јединицама из састава дивизије „Пустерија“ из Пљеваља преко Чајнича избили на лијеву обалу Дрине код Горажда.

На положајима према Чајничу и Горажду су се налазиле јединице Друге пролетерске бригаде, док су санцачке јединице биле оријентисане према Пљевљима.

Непријатељ је по заузимању Рогатице успио да регрупише своје снаге и отпочне са концентричним дејствима у правцу Фоче и Калиновика ради окружења и разбијања главнине партизанских снага са Врховним штабом на челу, и у том циљу је 8. маја предузео офанзивна дејства. Под притиском надмоћнијег непријатеља, Друга пролетерска бригада се повукла на положаје јужно од Ђехотине. Са друге стране италијанске снаге из Сарајева и од Невесиња усмјеравале су своја дејства према Калиновику.

У Црној Гори четници су почели офанзиву уз сарадњу Италијана у правцу Санцака и слободног дурмиторског подручја. На слободну територију Црне Горе непријатељ је наступао из више праваца. Из Никшића су четничке снаге усмјеравале дејства преко Дуге и Голије у правцу Гацка, да би се спојиле са херцеговачким четничким снагама, а од Катунске нахије и из Никшића ишле су према Грахову. Истовремено је према Шавнику непријатељ наступао из Никшића, а четничке снаге из Васојевића су се упућивале у правцу Мојковца.

У таквој оперативно-тактичкој ситуацији слободна територија је била угрожена, па су истурене партизанске болнице које су се налазиле ближе њеним границама биле присиљене да се помјерају према централном дијелу те просторије, који је пружао више сигурности. Предио Планине и Жупе Пивске по свом положају пружао је релативно најсигурнији размјештај за рањенике, због чега је овај простор добио и већи значај, те све болнице добијају правац премјештања ка овој просторији и на њој се концентришу.

Фочанска болница је била препуна рањеника и није више могла примати нове, те јој је предстојала непосредна евакуација. У том циљу је Врховни штаб дао упутство Оперативном штабу за Херцеговину да рањенике из напада на Борач не упућује у Фочу, због недостатка смјештајног простора, него да их евакуише у Пиву, у Горанско²⁹.

У другој половини априла болница из Фоче је евакуисана у села на Цивској Планини, али она и даље као прихватна

²⁹ *Зборник*, II, књ. 3, док. 145.

болница спрема рањенике еа сектора од Горажда и Чајница све до 8. маја, када сви рањеници напуштају Фочу. Према плану начелника Санитета Врховног штаба, из Фоче је евакуисано на плато Планине Пивске 140 рањеника и болесника, од којих 40 на носилима, 45 на коњима и 55 пјешака³⁰. Тешки рањеници пренесени на носилима смјештани су у село Рудине док су коњаници и пјешаци распоређени по селима: Барни До, Подмилогора, Унач и Трса.

Истовремено док се изводила евакуација Фочанеке болнице на Планину Пивску вршена је евакуација Болнице Никшићког одреда из Шипачна према Жупи Пивској. Главни штаб за Црну Гору и Боку издао је наређење да ова болница, у којој је било око 100 рањеника, мора почети евакуацију најкасније

12. маја,³¹ када је и дошло до њеног покрета. Евакуација је извршена у правцу Пиве преко Миљковца и Буковца за Болницу у с. Боричје. Болница је 12. навече са рањеницима преноћила у школи у Миљковцу, а сјутрадан је стигла у село одређено за смјештај.

Никшићки одред држао је тада одсек фронта на јужним падинама планине Војкика у висини села Јаееново Поље. Болница Никшићког одреда, која је евакуисана на Боричје, била је удаљена од фронта, те је у Миљковцу формирана станица за прихват нових рањеника. Село Миљковац се налази на средини пута између Јасенова Поља, гдје се налазила линија фронта, и Боричја, гдје је била болница.

Средином маја јединице Ловћенског одреда потискиване су из правца Катунске нахије. Због тога је наређено да се све болнице евакуишу из Бањана преко Голије у правцу Пиве³². Око 15. маја у селу Казанцима у Голији налазила се Партизанска болница бр. 7, која је имала 25 рањеника и болесника³³.

Друга болница Никшићког одреда налазила се у селу Крстац у рејону Голије. Овај крај су заузели четници, те је и болница 27. маја била присиљена на хитну евакуацију из села Крстац у правцу Пиве и Горанска.

На источном сектору, док су наше снаге у другој половини маја држале положаје на Сињавини, болница на Жабљаку вршила је евакуацију својих рањеника за село Црну Гору. Евакуација из Жабљачке болнице ишла је првих дана нешто спорије због еве већег прилива нових рањеника у другој половини маја. Услед неуспјеха напада на Колашин, форсирана је евакуација рањеника из Жабљачке болнице. Под притиском надмоћнијег непријатеља, наше снаге, физички исцрпљене и са минималном резервом муниције, морале су се под борбом по-

³⁰ *Зборник докумената санитетске службе*, књ. 1, док. 14.

³¹ *Зборник*, III, књ. 3, док. 84.

³² *Исто*, док. 100.

³³ *Исто*, док. 105.

влачити према Дурмитору. Закључно са 23. мајем, сви рањеници са Жабљака били су евакуисани у село Црну Гору и у кањон Сушице. Овдје су рањеници смјештени у сеоским кућама. У колико су више пристизали у толико су услови за смјештај били све тежи. Будући да је кањон Сушице лружао повољне услове и за конспиративни смјештај рањеника, као и за њихову одбрану, 7. маја се приступило изградњи пет дрвених барака за болницу, од којих су три биле предвиђене за смјештај рањеника и болеснижа, једна за кухињу, пекару и магацински простор, а једна за амбуланту, канцеларије и смјештај болничког особља³⁴. ГТоред барака подигнуте су и двије љетње колибе — за прикупљање и обраду млијека и мљечних производа. Баракe за смјештај рањеника су биле планиране по 20 т дужине и по 6 т ширине. Сматрало се да би се у њима могао склонити већи број рањеника и у случају ако би непријатељ овладао овим тереном. На подизању барака радило је око 100 људи из околних села, а 19. маја ове раднике су замијенили италијански заробљеници. Међутим, пред само довршење барака, кад су се рањеници већ почели смјештати у њих, одустало се од замишљеног плана, јер се првобитна замисао показала као неостварљива, пошто су Италијани са четницима, који су добро познавали овај терен, брижљиво чистили и претраживали сваку стопу, тако да ни те баракe, као ни рањеници у њима, не би могли остати неоткривени. Зато је крајем маја извршена евакуација свих рањеника према селима на Планини Пивској. И док су партизанске јединице водиле борбе на положајима на Дурмитору и штитиле болницу из тог правца, вршена је евакуација рањеника из села Црне Горе и из кањона Сушице. Ноћу 28/29. маја евакуисане су и последње групе рањеника преко Недајна у села Пишче и Трсу, а затим у Боричје.

Истовремено су се и болничка одјељења и прихватнице повлачили према дубини слободне територије. Прихватница у Крњој Јели, најистуренија према положајима, извршила је евакуацију 20. маја, два дана прије него што су дурмиторски батаљони напустили истакнуте врхове на Сињавинској висоравни. Болница-опоравилиште на Боану упутила је прије евакуације све лакше болеснике у јединице и са малим бројем преосталих покренула се 23. маја са Боана преко Ускока и Дробњака у правцу Горанска. Шавничка болница је евакуисана 24. маја у истом правцу, а Италијани су после два дана заузели само мјесто.

Концентрација рањеника на Планини Пивској одвијала се доста брзо. Већ 18. маја на овом простору било је преко 400 рањеника³⁵, до 1. јуна тај је број порастао на 666 рањеника и болесника са болничким персоналом³⁶, а 3. јуна, када је издато

³⁴ *Зборник*, III, књ. 4, док. 36.

³⁵ *Зборник*, III, књ. 3, док. 119.

³⁶ Исто, II, књ. 4, док. 86; *Зборник*

док.сан. сл.,књ. I,док. 25.

наређење за евакуацију, у болницама је било око 800 рањеника, болесника и болничког особља.³⁷

Преношење нарочито тешких рањеника од Шипачна преко Јаворка, од Фоче преко Шћепан-Поља на Рудине и од Жабљака преко Дурмитора, све у правцу Пивске Планине, захтијевало је ангажовање великог броја људи, тако рећи свих сељака из околних села. Они су показали пуно добре воље, самоиницијативе и самопријегора, како у погледу преношења и смјештаја тако и у погледу исхране рањеника.

Крајем маја непријатељ је настојао да затвори обруч око преостале слободне територије на којој су биле размјештене болнице. Цијела просторија источно од линије Војник — Дурмитор била је у рукама непријатеља. На овом правцу налазиле су се наше дурмиторске групе. На јужном правцу јединице Никшићког и Зетског одреда су се налазиле на лијевој обали Комарнице, распоређене на просторији Брезна — Миљковац. У Бањанима и око Голије борбе су водиле јединице Ловћанског одреда, а почетком јуна су у том правцу упућене и неке јединице Прве пролетерске бригаде. Нешто касније, око 5. јуна, у правцу Изгори, Чемерна и Врбе упућене су јединице Друге пролетерске бригаде са једним дурмиторским и једним комским батаљоном. Сјеверни сектор су држале санчаке јединице, на просторији Чебелићи — Викоч — Заваит, посједајући деску обалу Таре. Најјачи притисак непријатеља према пивској просторији био је из правца Жабљака и Шавника.

При оваквом распореду наших снага на територији Пиве су 1. јуна били концентрисани сви рањеници, изузев једне мање групе са херцеговачког сектора, која је била оријентисана према селу Изгори. Рањеници су били груписани по селима и разврстани према тежини рањавања и врсти обољења. Првога јуна у Рудинама се налазило 140 рањеника, међу којима и извјестан број тежих, мада је већи број тежих био премјештен у Боричје, гдје је исто тако било 140 рањеника. Око 60 реконвалесцената се налазило у Барном Долу, а у Подмилогори су била смјештена 42 болесника. Лакши рањеници су се налазили у селима Трси и Доњем Унчу, гдје их је укупно било 117. У Пивској Жупи, у Доњем Крушеву налазила се заразна болница са 12 болесника од пјегавог тифуса, док је болница на Горанску имала 1. јуна 40 рањеника и болесника, међу којима и 10 тешких. У току је била и евакуација рањеника из села Црне Горе, којих је било 125.³⁸ Према томе, 1. јуна 1942. године укупно је на пивској територији било 676 рањеника и болесника, размјештених у осам села. Међу рањеницима је било око 110 до 120 тежих, које је требало транспортовати на носилима, а остали су били коњаници и пјешаци.

³⁷ *Зборник*, II, књ. 4, док. 124.

³⁸ *Зборник докумената санитетске службе*, књ. 1, док. 25.

Све јачи притисак непријатеља из источног правца угрожавао је болнице, па је предстојала њихова евакуација са ове територије. У вези с тим, 3. јуна је Врховни штаб издао наређење да се у Мратињу формира болница у коју треба упућивати прије свега теже рањенике, а касније и остале.³⁹ До овог времена из болнице су били отпуштени сви рањеници и болесници који су били способни за борбу, а реконвалесценти и још неспособни послати су управама сточних фарми,⁴⁰ прво на Рудине а касније на Вучево, ради бржег опоравка и да тамо уједно буду од помоћи.

Евакуацију рањеника, као и свих установа са територије Пиве, требало је извршити за четири до пет дана. Кретање рањеника је било усмјерено у два правца: преко Мратиња ка Вучеву и преко Стабана ка Изгорима. Прелазак преко ријеке Пиве за Мратиње извршен је на мосту јужно од Мратиња, а дијелом и код Д. Крушева. На ове пријелазе били су оријентисани рањеници из Рудина, Барног Дола и Унча. Јужна групација, која је полазила из села Пишча и Боричја, ишла је преко Крсаца на Пиви а затим преко Плужина и даље за Стаба. Евакуација ових рањеника, који су били оријентисани према Стабанима, ишла је брже и организованије, тако да су сви из ове групације евакуисани закључно са 6. јуном, док је евакуација са Рудина ишла спорије и теже услед недостатка људи и коња за преношење рањеника. Но и ови су рањеници закључно са 8. јуном пренешени на лијеву обалу Пиве, а јединице које су штитиле њихову евакуацију већ су 9. јуна заузеле положаје на лијевој обали Пиве.

Десетог јуна је почела евакуација рањеника из Мратиња према катунима на Вучеву, а из Стабана према Изгорима. Закључно са 14. јуном последњи рањеници из Стабне су били на путу за Изгори, а 15. јуна групација рањеника из Мратиња и Д. Крушева била се прикупила на Вучеву, у којој је било 200 рањеника и болесника, од којих свега осам до десет на носилима.

Евакуација јужне групације из Стабана према Изгорима ишла је нешто спорије, јер се у њој налазио већи број тешких рањеника. У Изгор су пристизали рањеници и са херцеговачког сектора, тако да је од овог села према Тјентишту евакуација ишла под необично тешким околностима.

Од групације са правца Стаба — Тјентиште прикупљено је 17. јуна у болници на Ђуреви и селу Мркаље 255 рањеника, међу којима је било 35 на носилима, 70 коњаника и 150 пјешака.⁴¹ Пошто је групација на Вучеву имала 200 рањеника,

³⁹ *Зборник*, II, књ. 4, док. 125.

⁴⁰ На Пиви је било 19 сточних фарми које су снабдијевале болнице са млијеком.

⁴¹ *Зборник докумената санитетске службе*, књ. 1, док. 39.

укупно бројно стање рањеника прикупљених на тој просторији износило је 455, и то 43 на носилима, 70 на коњима и 372 пјешака. У складу са реорганизацијом и консолидацијом болница пред покрет пролетерских бригада са Врховним штабом за Босну, сви лакши рањеници, пјешаци, као и они на коњима, упућени су у своје бригадне болнице, а тешки рањеници су под заштитом Пете пролетерске бригаде и Херцеговачког партизанског одреда смјештени у село Врбници.

Када је Пета црногорска бригада била присиљена да изврши покрет за Босну, морала је у Врбници оставити 18 рањеника под заштитом мјесних партизанских јединица⁴². Од тих 18 рањеника двојица су умрла, а преживјели су лијечени под разним условима — код кућа, или илегално у болницама у Фочи, Никшићу и Гацку.

*

Сумирајући податке из сачуване документације може се извући закључак да је од 26. новембра 1941. године до 10. јуна 1942. године у болницама на територији дурмиторског подручја лијечено преко 1.800 рањеника и болесника. Петнаестог јуна су евакуисани посљедњи рањеници са овог подручја, које је више од шест мјесеци у многим болницама обезбјеђивало њихово збрињавање. Слобода ове територије је трајала од 17. октобра 1941. до 27. маја 1942. године, када је непријатељ заузео Жабљак као њен центар, а тек 15. јуна и цијелу територију, закључно са преосталим дјеловима Жупе Пивске.

У том периоду је у болницама на територији дурмиторског подручја, које с правом називамо Дурмиторска партизанска република, била прва концентрација рањеника, болесника и исцрпљених бораца не само из партизанских одреда са територије Црне Горе него у мањем или већем броју и из Санџака, источне Херцеговине, југоисточне Босне и српских јединица које су биле предвиђене и које су касније ушле у састав Прве и Друге пролетерске бригаде.

Друге двије бројније концентрације рањеника на овој истој просторији слиједиле су у даљем току НОР-а, једна почетком јуна 1943. год. а друга крајем августа 1944. год., али оне припадају обради мјеста и улоге дурмиторског подручја у тим периодима НОР-а.

⁴² *Зборник*, IV, књ. 12, док. 16.

ДР ЂУРА МЕШТЕРОВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА И ЛЕЧЕЊЕ РАЊЕНИКА У БОЛНИЦИ
У ЖАБЉАКУ ОД КРАЈА ДЕЦЕМБРА 1941. ДО СРЕДИНЕ
ФЕБРУАРА 1942.

После пада Ужица, Немци су брзо напредовали у правцу Златибора, куда је била евакуисана већина тешких рањеника са територије Србије. Истрпљене скоро педесетодневном борбом, наше јединице нису биле у стању да спрече брзо напредовање непријатеља. Када су Немци заузели Ужице, Врховни штаб је ослободио око 300 заробљених Немаца. У говору који им је одржан приликом њиховог ослобађања, речено им је да поштено пренесу својим старешинама, како су наше власти поступале према њима и да Врховни штаб рачуна да ће немачке војне власти поступати хумано, у духу прописа женевских конвенција, према свим борцима Народноослободилачке партизанске војске, а нарочито према тешким рањеницима, који падну у њихово заробљеништво. На Златибору је био Врховни штаб НОПОЈ, рањеници и лекари и особље које их је лечило и неговало. Ми на Златибору нисмо располагали ни са каквим транспортним средствима за евакуацију тешких рањеника. Кад су Немци стигли у Чајетину, Врховни штаб је наредио да одмах напусте Златибор сви покретни рањеници и сав персонал болнице. Изричито је наређено да на Златибору остану само тешки, непокретни рањеници, рачунајући да ће Немци поштовати Прву женевску конвенцију о заштити рањеника и болесника у рату. На Златибору је остало неколико стотина рањеника. Немци су их све свирепо на разне начине убијали, не поштедевши ни једном живот (машинкама, пушкама, бомбама, а неке су чак живе спалили).

Падом Ужица и Златибора завршена је прва немачка офанзива. На Златибору није било војних јединица које би хититиле повлачење покретних рањеника и санитетског персонала. По-

влачили смо се у мањим групама у правцу Санцака, заобилазећи Нову Варош, у којој је био италијански гарнизон.

Моја сестра др Јулка Мештеровић-Пантић и ја, са неколико рањеника и са нашим болничаркама, били смо у селу Дренови, у кући Петра Радаковића, чији је син Милоје био борац Пријепољског партизанског одреда. Баш на дан нашег доласка у Петрову кућу из правца Пљеваља чула се тутњава од експлозија граната, помешана са рафалима митраљеза и пупчаном паљбом. Ово је трајало непрекидно дан и ноћ и наставило се сутрадан. Убрзо смо сазнали за велике губитке које су Црногорци имали у борби за Пљевља.

У селима око Нове Вароши наишли смо на мање и веће групе бораца који су се такође повукли из Србије. Ускоро смо се реорганизовали и деловали под руководством Врховног штаба. Неколико дана после тога Италијани су без борбе напустили Нову Варош. Ми смо ушли у Нову Варош и тако поново стекли слободну територију, истина — врло малу. После десетак дана четири србијанска батаљона, одређена за Прву пролетерску бригаду, предвођени Врховним штабом НОВ и ПОЈ, кренули су у правцу варошице Рудо. Ту су се еастали са два црногорска батаљона. Од тих шест батаљона је образована Прва пролетерска бригада.

У Рудом је оонована и Прва хируршка екипа, која је била подређена Врховном штабу. У ствари, она је постала од хируршке групе Посавског партизанског одреда, коју сам организовао почетком септембра 1941. године и која је примала рањенике из три партизанска одреда: Посавског, Космајског и Шумадијског. Прва хируршка екипа била је веома покретна јединица која је хируршки, санитетски и други неопходни материјал за рад и живот јединице преносила на товарним коњима. Њу је касније Врховни штаб упућивао за хируршко обезбеђење борбених јединица, првенствено првих пет пролетерских бригада. Први њен задатак био је лечење рањеника из борбе за Пљевља, а други — лечење бораца Прве пролетерске бригаде промрзлих у Игманском маршу у болници у Фочи, као и рањеника са територије Источне Босне и Херцеговине. Славље формирања Прве пролетерске бригаде и наша радост што припадамо овој јединици били су увеличани нашом првом борбом и победом над Италијанима, у којој смо их заробили двадесетак. Сви смо се интензивно припремали за покрет који нам је предстојао. За заштиту санитетског материјала од елементарних и других непогода и за ношење на товарним коњима израдили смо погодне дрвене сандуке. Исти такви сандуци су направљени и за бригаду болницу.

На тражење друга Моше Пијаде и чланова Главног штаба за Црну Гору и Боку, Баја Секулића и Пека Дапчевића, друг Тито је одлучио да се Прва хируршка екипа упути у Жабљак ради лечења тешких рањеника из борбе за Пљевља. Ову одлуку

лично ми је саопштио друг Тито, изразивши велико саосећање са рањеницима и бригу за њихову судбину.

Већ сутрадан у зору кренули смо према Жабљаку. У групи је било око четрдесет добро наоружаних бораца, на челу са Бајом Секулићем и Пеком Дапчевићем. Осим мене, у саставу Хируршке екипе били су:

Борка Демић (Лујза Пихлер, по народности Немица), шпански борац, која је у шпанском грађанском рату била од 1936. до 1939. године. Имала је велико искуство и знање из области лечења и неге рањеника. Била је одличан организатор, неуморан и пожртвован радник. У Шпанији је била у неколико болница главна медицинска сестра, па је такође добро познавала и организацију рада болнице. (Живи у Београду, као пензионисани сан. п. пуковник);

Живанка Вићентијевић-Сека, фабричка радница, одлична инструментарка и организатор посла у операционој сали. Веома одговорна и пуна иницијативе. Интелигентна, скромна, упорна и издржљива. Била је секретар партијске организације Хируршке екипе. (Умрла је у Обреновцу 1974. године);

Милеса Станојловић, омладинка из села Дружетића код Коцељева. Била је исто тако одлична инструментарка и неговатељица. До повлачења из Србије била је стално са др Јулком Мештеровић-Пантић. За време повлачења из Србије прикључена је нашој Хируршкој групи. Интелигентна, необично вредна, савесна и друштвена. У Србији је неговала и тешко рањене истакнуте руководиоце Фићу Кљајића, Сретена Жујовића и Чеду Милосављевића. Такође је касније неговала Милентија Поповића, кад је 1942. г. боловао од пегавца. Погинула је у петој офанзиви, заједно са рањеницима Централне болнице. После рата је на наш предлог добила од Међународног комитета Црвеног крста медаљу Ногенз ПИ\$hl;т#al за пожртвовање у рату и за помоћ и негу рањеника и болесника на бојном пољу;

Драгица Љујић-Жабица, девојчица од дванаест година, избјеглица из Славоније (пред усташким покољем). Тешко је рањена за време бомбардовања Крупња, где су јој погинули родитељи. У повлачењу из Србије лечили смо је и водили са собом. Када се опоравила, научила је да припрема и стерилише хируршки материјал. Била је врло привржена, поуздана, корисна и савесна у послу. Оно што је Драгица стерилисала сигурно је било стерилно, јер је стриктно спроводила сва правила стерилизације хируршког материјала. (Живи са мужем и децом у Карловцу).

Са собом смо понели дванаест товара лекова, хируршког материјала и свега што је потребно за хируршки рад (инструменти, газа, вата, завоји, средства за анестезију, гипс, шине, сапун, карбит, карбитне лампе, алат за прављење разних импровизација и друго). Све је то стигло у Жабљак неоштећено.

Коморције нисмо повели са собом. Бригу о коњима и драгоценим товарима водили су борци из групе са којима смо пошли из Рудог.

Журили смо да што пре стигнемо до Жабљака, али нам је кретање било отежано, јер смо ишли испресецима тереном, покривеним снегом, а требало је прећи и кањон Таре, коју смо прешли код Тепаца.

У Жабљак смо стигли 27. децембра око подне. Пре обиласка рањеника кратко смо разговарали са члановима штаба Дурмиторског НОП одреда и Народног одбора Жабљак. Том приликом су их другови Бајо Секулић и Пеко Дапчевић упознали са тим да је Врховни штаб упутио Прву хируршку екипу ради лечења рањеника и да смо другарица Борка Демић и ја шпански борци, а они су нас упознали са тешким стањем око стотину рањеника и изразили своје задовољство и захвалност Врховном штабу за помоћ. После тога сви смо пошли у обилазак рањеника.

Рањеници су били смештени скоро у свим кућама у Жабљаку колико их је могло да стане, углавном три до седам у овакој. Једино их је у школи било око тридесет. Свима рањеницима је речено ко смо и да ћемо их ми даље лечити.

Приликом нашег доласка у Жабљак стање свих рањеника је било у медицинском погледу очајно. Било их је преко стотину. Већина су били непокретни, до крајности исцрпљени. Неколико их је било скоро без икакве наде на оздрављење. Свима су ране биле загнојене. Код многих је инфекција била продрла у дубље делове и захватила велика пространства ткива. Због тога су рањеници трпели велике болове и имали високу температуру. Неколико их је умрло пре доласка Хируршке екипе, а много би их накнадно умрло да, најзад, мада са великим закашњењем, нису извршене неопходне хируршке интервенције. Рањеницима са преломом кости није била извршена коректна имобилизација гипсом, па чак ни удлагама, због чега су трпели велике болове, а многи су због тога имали гнојно запаљење на месту прелома.

У болници смо затекли само два лекара, др Ирину Кнежевић, управника болнице, и др Павла Костзша. Заиста мало лекара за толики број рањеника. Уз то, они нису познавали ратну хирургију, нити су били вични раду око рањеника. Нису имали ни минимални број инструмената, завојног материјала, лекова и других потреба. Нису имали персонал обучен за помоћ при раду и негу рањеника. Болница није имала политичког комесара, што је још више отежавало рад у њој. У таквој ситуацији рањеници нису могли добити оно што је било најважније за њихово лечење, а то је квалификована хируршка помоћ и стручна медицинска нега. То је био узрок тешког стања рањеника које смо у Жабљаку затекли. Изгледа несхватљиво да се у доба асепсе могла срести оваква запуштеност рањеника. Требало је најхитније интервенисати.

У најтежем стању били су Илија Костић, Марко Ђурашковић и Милован Булатовић. Илија је имао сепсу због флегмоне леве руке до њене горње трећине, као последицу инфекције настале због разнете леве шаке експлозијом гранате. Био је изнурен, са високом температуром од око 40°C, обливен хладним знојем, са једва опипљивим пулсом. Друг Пеко Дапчевић га је добро познавао и много ценио. Питао ме је имали му спаса. Одговорио сам да му треба ампутирати руку до рамена, али да постоји опасност да умре у току операције или непосредно после ње, пошто му је опште стање врло слабо, а срце попустило. На то ми Пеко рече: „Спасавај га па шта буде“. Одмах смо стерилисали материјал за операцију. Стерилну газу и стерилни конач смо имали спремне у сандуку. Ампутацију сам извршио у истој кући у којој је Илија лежао, у наркози ChloreШот. Ову врсту наркозе употребљавао сам у току рата увек при ампутацијама, не само руке него и ноге. Ово сам радио из следећих разлога:

1) и наркоза и буђење наступају брзо, далеко брже него при наркози етером;

2) за наркозу је потребна врло мала количина ChloreШа, што је за ратне услове врло важно, да се носи што мање материјала и терета;

3) наркоза ChloreШот је исто тако дубока као и наркоза етером.

Једини недостатак наркозе ChloreШот је што она не сме трајати дуже од два минута. Ми ово време никад нисмо прекорачили, те нисмо имали никаквих компликација. Да би оператор за време од два минута завршио ампутацију, анестетичар сваких пет секунди гласно изговара протекло време.

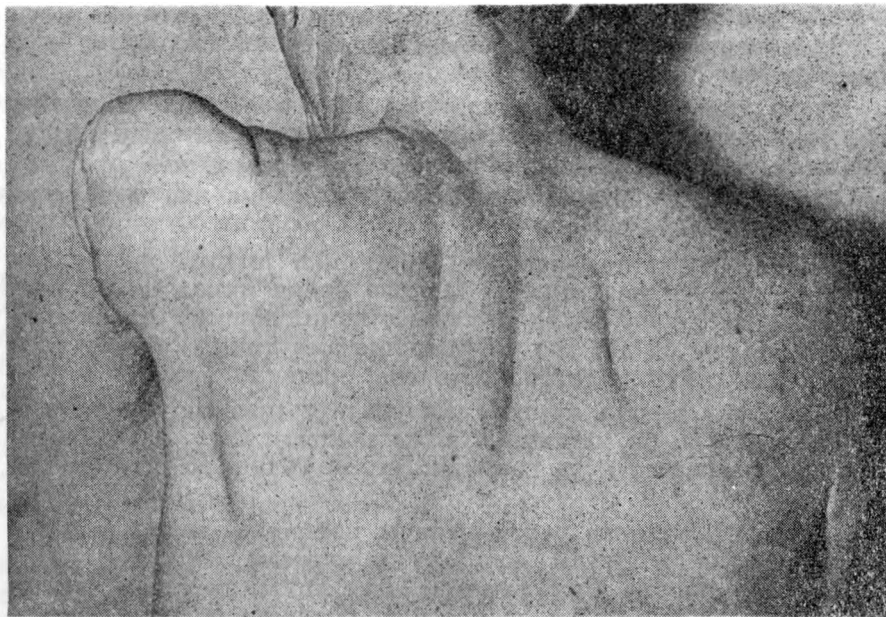
Увек сам вршио кружну ампутацију пресецајући кост и нерве високо да би мишићи и кожа покрили кост, да би патрљак брже зарастао и да накнадно не би дошло до фантомских болова.

Прво се кружним резом, једним потезом, пресеку кожа и поткожно ткиво. Затим асистент компресом обухвати кожу и повуче је навише. Сад оператор, опет кружним резом, једним потезом пресече мишиће до кости, и то неколико сантиметара изнад нивоа пресецања коже. Оператор компресом одлуби мишиће од кости (ређе је за ово потребно употребити инструменте), обухвати све компресом и преда асистенту да обухваћена ткива вуче навише. Најзад оператор кружним резом пресече покосницу, распаторијумом је одлуби од кости и одгура је неколико сантиметара навише. Асистент обухвати и покосницу компресом и вуче је навише са осталим ткивима. Најзад оператор брзим потезима пререже кост уз саму ивицу покоснице, пазећи да је не охитети тестером. Крвни судови и живци се ухвате сваки посебним пеаном, испрепарирају се неколико сан-

тиметара изнад патрљка кости. Затим се нерви на доњем крају нагњече пеаном на дужини од два сантиметра и пресеку на доњој ивици нагњеченог краја. На крају се подвезу крвни судови. Рану сам остављао отворену. Важно је да се кости и нерви пресеку док је пацијент у наркози, тј. у року од два минута. Подвезивање крвних судова иде брзо и лако се изврши за време буђења. За овај рад потребна је оспособљена и увежбана екипа, где сваки члан зна до танчина свој задатак, тачно га и на време извршава. Сви чланови моје екипе били су у том погледу беспрекорни.

У току ноћи и сутрадан Илија је био у критичном стању, стално је добијао кардијака, аналептика и инфузије физиолошког раствора. Наредних дана било му је све боље и боље.

Стање патрљка ампутиране руке др Илије Костића
снимљено августа 1977. године

Покретљивост патрљка у зглобу рамена је очувана

Није ми успело да спасем осталу двојицу најтежих рањеника.

Марко Ђурашковић, студент филозофије, диван момак, који је имао тешку сепсу, умро је месец дана после нашег доласка, упркос свим нашим напорима да га спасемо.

Милован Булатовић, кршан горштак од шездест година, имао је прелом бута парчетом гранате са флегмоном ноге. Извршио сам му високу ампутацију бута другог дана по нашем до-

ласку. Од терапије је добио кардијака, аналептика, инфузије физиолошког раствора. Једно време стање му се побољшало, али је, и поред свих предузетих мера, умро од сепсе десетак дана после ампутације.

Остављајући рањенике на месту где смо их затекли, приступили смо организацији рада.

Обуку неговатељица за хигијенску и стручну медицинску негу рањеника преузела је Борка Демић. Цео дан била је у гхокрету. Увек на корисном послу. Организовала је прање и искувавање рубља и постељине да би се искоренила и спречила вашљивост. Обучила је људе да врше дезинфекцију одеће и вунених тканина (ћебади, шињела итд.) паром у „партизанским бурадима“. Обучила је неговатељице томе са које стране треба прићи рањенику кад се подиже или окреће код разних врста рањавања, да им не би причињавале болове. Даље их је обучила како у постељи да оперу рањеника део по део, како да замене чаршаве испод рањеника, како да им свуку прљаво и обуку чисто рубље, а да их при том не повреду. У почетку је наишла на отпор и код неговатељица и код рањеника, мада код њих мање, јер су се неговатељице у почетку устручавале да перу потпуно обнажене рањенике. Одлучним и ауторитативним наступом, уз објашњење неопходности чистоће тела, брзо је савладан овај отпор.

Првих дана Борка је осећала нетрпељивост од стране неговатељица које је обучавала. После десетак дана она је стекла поверење свих, па је посао текао на опште задовољство.

Остало особље Хируршке екипе помагало је мени.

Рад у болници био је изванредно напоран и тежак због размештаја рањеника по кућама на великом простору који је заузимао Жабљак. У оваквим условима било је немогуће имати преглед над свим рањеницима. Било је потребно много времена да би се сви они обишли. Сати су пролазили док би лекар био обавештен и док би дошао до рањеника коме је била потребна хитна помоћ. Проблем је био чак и храну поделити. Све је то ишло на штету рањеника и отежавало је наш рад. Кретање је бил") отежано великим снегом. Дебљина снега је далеко прелазила висину човека. Само су поред кућа биле начињене стазе. Даље се ишло пртинама, које је засипао снег, што је јако отежавало и успоравало кретање. Хладноћа је била велика. Због високог снега, у собе у којима су рањеници лежали продирало је врло мало светлости, па смо увек радили при светлости једне или више карбитних лампи. Радили смо од раног јутра до касно у ноћ, са кратким прекидима за обед. Ишли смо од куће до куће, с краја на крај Жабљака. Са собом смо носили, у непромочивим кесама, сав потребан материјал (стерилне тупфере и газу у плеханим кутијама, стерилне инструменте у оригиналним металним кутијама са поклопцима за стерилисање кувањем, завоје, вату, шине, гипсане завоје, сапун, лизол, прибор

за прање и стерилизацију употребљених инструмената и друго). Стерилизацију инструмената вршили смо кувањем на штедњаку кад се накупи педесетак инструмената. Пошто смо имали довољно инструмената, није било потребно прекидати посао за време стерилизације.

Ми бисмо далеко лакше и брже радили да смо организовали превијалиште у некој кући на средокраћу од најудаљенијих рањеника. Али то није било изводљиво по цичи зими, међави и тешко проходном терену. Због тога смо радили на постелама на којима су рањеници лежали.

Улазећи у рањеничку собу, кратко сам им се обратио и рекао им да ћу учинити све да им скратим муке и да им омогућим брже оздрављење. Али, с обзиром на њихово стање и загнојеност дубљих делова ткива, нужно је одредити места где се накупио гној и разрезати неопходну дужину коже и поткожног ткива да би се омогућило да сав гној исцури. Напоменуо сам да ће код неких бити потребно извршити и неколико резова, јер је то једини начин за њихово излечење. Отворено сам им рекао да ће то бити јако болно, али да ће болови кратко трајати, да су они за човека издржљиви кад је свестан да ће тиме прекинути садашње муке и сталне болове са високом температуром, што их је све приковало за постељу. Као партизани и Црногорци, они то морају и могу издржати. Замолио сам их да не вичу, јер ће ме тиме ометати у раду. За дуже приче и убеђивања није било времена.

Код сваког рањеника сам се задржао, да бих утврдио његово стање и шта треба чинити. Већина је имала по неколико рана, обично од парчића граната. Мање их је било са прострелима од метака. Све су ране биле инфициране, са пространим болним отоком. Код сваке ране морао сам учинити бар један рез. Негде је требало учинити и неколико резова, да би се постигла широка дренажа загнојеног ткива. Све је то рађено брзо и без анестезије. Често су са гнојем излазила и страна тела или сам их вадио пеаном. Најчешће су то били парчићи одеће. Некад су сондом нађени парчићи метала распрснуте гранате (гелер), парчићи кости, или камена. У сваку рану стављали смо дренаже од стерилних гумених цеви. Касније, кад је спао оток и кад се стишало запаљење, стављали смо у рану дренаже од стерилне газе. Обично смо мењали завоје сваки други дан.

Сви су, без изузетака јуначки издржавали болове. Нико није пустио ни један крик. Нико се није колебао, нити се супротставио да над њим извршим потребне интервенције. То нам је много олакшало рад и омогућило да за најкраће време обављамо посао.

За време рада у соби је владала апсолутна тишина. Сви су нетремице гледали ппа и како се ради, а можда је њихова пажња била управљена на то како се пацијент држао. Ово је

несумњиво утицало на добро држање рањеника, јер се сваки трудио да се „не обрука“ пред друговима.

Баља истаћи да је исхрана била добро организована и да су собе у којима су лежали рањеници добро загреване. Сваки је рањеник имао постељу и иостељину. Све је ово постигнуто залагањем друга Моше Пијаде и помоћи коју је болница добијала од Главног штаба за Црну Гору и Боку, Дурмиторског НОП одреда, Народног одбора и становништва Жабљака.

Главни посао око организације набавке хране, исхране и целокупног снабдевања болнице водио је успешно, уз велике тешкоће, економ болнице Милорад Зарубица, уз помоћ управника болнице др Ирине Кнежевић.

После неколико дана сазнао сам да у Жабљаку ван насеља постоји изгђаван велики хотел. Дошао сам на идеју да се у њему организује болница. Отишао сам у штаб Дурмиторског НОП одреда и изложио им да је то идеална могућност да се рањеници концентришу на једноме месту, где ће бити најповољнији услови за њихово лечење и за медицински рад. Напоменуо сам да ће то спасити живот многих рањеника и омогућити им боље животне услове и брже излечење. Нисам могао претпоставити да овај мој предлог неће бити усвојен. Међутим, добио сам одговор да би рањеници у хотелу страдали од хладноће, јер се хотел користио само лети и нема могућности да се просторије загревају. Са истим предлогом отишао сам у НО општине Жабљак.

И тамо су ме истим аргументима одбили.

Морао сам се помирити са затеченим стањем. Због стално! посла око рањеника, нисам имао времена да се борим за њихов смештај у хотелу. Био сам уверен да ће неко од руководиоца из Главног штаба за Црну Гору и Боку доћи да обиђе рањенике и да ћу га без муке убедити у неопходност организовања болнице у згради хотела, у интересу самих рањеника. Једино овако би био савладан њихов отпор или можда неразумевање. Међутим, у то време нико од руководиоца није дошао.

Непосредно после тога сазнао сам да се у Боану или Шавнику налази заробљеник Италијан хирург др Ђовани Бава. Замолио сам у Штабу Дурмиторског НОП одреда да га позову у Жабљак, да бих проверио његово хируршко знање.

Неколико дана после тога јавио ми се др Ђовани Бава у пратњи наоружаног партизана. У разговору сам износио поједине проблеме из ратне хирургије и питао га шта би у појединим случајевима требало предузети. Говорили смо француски. Из његових одговора закључио сам да добро познаје ратну хирургију. Случајно су тог момента донели једног човека са укљештеном килом. Понудио сам му да га он оперише, а ја да му асистирам. Радио је врло спретно, у етерској наркози. Похвалио сам његов рад и рекао му да бих волео да радимо

заједно. Одговорио ми је да би се и он томе радовао, али не верује да је то остварљиво. Чудио се да имам толико инструмената и хируршког материјала.

Поново сам отишао у Штаб Дурмиторског НОП одреда и саопштио им да је Бава добар хирург. Тражио сам да га одреде на рад у Жабљаку, да бисмо брже и лакше свршавали послове који су пред нама. Добио сам одговор да га не могу дати, јер имају много мањих болница у које шаљу др Баву да лечи рањенике. Сутрадан Бава је отпутовао и није више долазио у Жабљак док смо се ми тамо налазили.

Пошто је пребродило критично стање, Илија Костић се врло брзо опорављао. После десетак дана се толико оснажио да је почео и да шета. Одлучио сам да се њему обратим за помоћ. Говорио сам му о преко потребној концентрацији рањеника на једноме месту. Убеђивао сам га да је хотел идеална зграда за организацију болнице, да га је уз добру вољу лако оспособити за савршену болницу. Упознао сам га са тим да сам о свему овом говорио и у Штабу одреда и у Народном одбору, али код њих нисам наишао на разумевање: на оба места су тврдили да се хотел не може угрејати. Међутим, хотел има и димњаке и пећи, те нема места бојазни да се неће угрејати. Ја лично немам времена да чешће идем до њих да их разуверим у њихову заблуду, јер не дижем главу од посла, а под оваквим околностима не могу да организујем рад да би сви рањеници на време били збринути. Срамота је да поред овакве зграде рањеници трпе крајњу оскудицу у сваком погледу, а нарочито у погледу лечења. Напоменуо сам му да болница нема политичког комесара и да са те стране немам никакву помоћ, што је очигледно многоструко штетно и непојмљиво за наше услове. Нема организованог политичког рада ни са особљем ни са рањеницима. Не постоји свакодневна веза са Штабом одреда и Народним одбором.

Кад се Илија у свему сложио са мном, апеловао сам на њега да се прими дужности политичког комесара болнице, уверавајући га да ће нам његовом помоћи сигурно поћи за руком да се унапреди организација рада болнице. Илија је без речи пристао. Отишао сам у Штаб Дурмиторског одреда и замолио да Илију Костића поставе за политичког комесара болнице. Рекао сам им да сам убедио Илију да је то неопходно и добио од њега пристанак.

Штаб је спремно и без речи усвојио мој предлог. Истога дана један члан Штаба је посетио Илију и пренео му њихову одлуку о постављењу.

Илија је одмах ступио у акцију. Као инвалид без руке и рањеник који је иокусио ове незгодне стране старе организације болнице, узео је као први свој задатак да реши питање смештаја рањеника у зграду хотела. Он је у Штабу уживао велики углед. Успео је да добије пристанак Штаба да се организује

болница у згради хотела. Већ после неколико дана све је било уређено и спремно за пријем рањеника.

Почетком јануара 1942. године болница је почела рад.

Уређењем хотела за смештај и лечење рањеника основана је болница која је функционисала до друге половине маја 1942. године. Зграда хотела је била нова и квалитетно грађена. Имала је приземље и спрат. У приземљу је било неколико великих просторија, намењених за трпезарију и кафанске сале, са још неколико мањих. На спрату су биле спаваће собе. У свакој се могло сместити три до шест постеља. Све су се просторије одлично загревале.

Рањенике смо поделили и груписали према тежини њиховог огаптег стања и према врсти рањавања, да бисмо имали лакши увид и контролу ради успешнијег и бржег пружања помоћи.

Све непокретне и теже рањенике сместили смо у приземљу, а лакше и оне појединце које је због неког обољења требало изолсвати сместили смо на спрату, у мањим собама.

Потпуно је нестала вашљивост, јер су се и рањеници и персонал редовно прали и мењали и рубље и постелину. Постелина и рубље су прани у заједничкој перионици и прописно су прокувавани.

За операциону салу и превијалиште оспособили смо две просторије у приземљу. Осим тога, у приземљу су биле смештене одвојено, са посебним улазом, аптека и амбуланта за грађанска лица.

Амбуланту је водила др Ирина Кнежевић, а кад ње није било — и амбуланту сам водио ја.

Апотеком је руковала Сека Вићентијевић.

Свака неговатељица старала се о одређеном броју рањеника. Она им је ујутру и увече мерила температуру и уписивала је у температурну листу; умивала је и прала непокретне рањенике; окретала и подизала оне којима је била потребна помоћ; за време оброка делила им је храну итд.

Главна медицинска сестра Борка Демић делила је лекове рањеницима, контролисала рад и практично обучавала оне неговатељице које нису биле вичне послу; организовала и контролисала дежурство; контролисала рад у кухињи, перионици и све остало што је спадало у делокруг правилног функционисања рада болничког особља.

После јутарње визите, кад су одређивани терапија и редослед превијања, носиоци рањеника су доносили све непокретне у превијалиште на носилима и полагали их на сто. Имали смо три стола, па су се истовремено могла превијати три рањеника. Чим би један био обрађен и превијен, односили су га и

доносили другога. Покретни рањеници долазили су у превејалиште сами.

Болничарке су скидале завоје, а ја сам лично прегледао сваку рану. Ако је то било потребно, вршио сам још неку интервенцију, стављао или мењао гипсани завој, давао упутства оваком појединцу које би покрете и које би вежбе требало да чини да би се што пре опоравио и оспособио. Одузимао сам штаке и штапове онима чије су ране зарасле, да би се активном употребом рањене ноге што пре оспособили за ходање.

Уведено је стално ноћно дежурство по две неговатељице у две смене. Њихова дужност је била да обилазе рањенике и да им по потреби пружају помоћ. Ако је то било нужно, позивале су мене.

У операционој сали су у одређене дане вађени заостали предмети (гелери), али само онда кад су то налагали медицински разлози и кад је тачно одређено место где се страно тело налази.

Осим др Ирине Кнежевић и мене, нико од лекара није радио у болници у Жабљаку док се наша екипа тамо налазила. Др Павле Костин премештен је из Жабљака неколико дана после нашег доласка. Једино је пред наш одлазак из Жабљака дошао на рад у болницу Момчило Цаковић.

Имали смо довољно времена, те смо држали двонедељни курс за болничарке.

Било је задовољство радити у овој болници. Од почетка су уведеном узоран болнички ред и дисциплина. Рањеници су били расположени и весели због далеко бољих животних услова, могућности неге и лечења. Свако је од особља знао свој део посла и савесно га је обављао. Рањеници су дисциплиновано спроводили упутства лекара. Повиновали су се болничком реду, те их је лако било контролисати у сваком погледу. Касније, на наш захтев, Штаб Дурмиторског НОП одреда поставио је и оружану стражу пред зградом болнице.

Рад политичког комесара болнице Илије Костића био је од огромне важности. Свакодневно смо се саветовали о проблемима и потребама болнице. Увек смо се у свему слагали. Сваком приступачан, благ и тактичан, Илија је освајао људе, уживао углед и опште симпатије. Он је одржавао свакодневно везу са Штабом Дурмиторског НОП одреда и НО општине Жабљак. Сви његови предлози за потребе рањеника и болнице увек су усвајани. Болница ни у чему није оскудевала. Илија је организовао узоран политички рад са рањеницима и особљем болнице, као и интензиван културно-просветни рад. Рањеници су редовно обавештавани о успесима наше борбе и о стању на европском ратишту. Редовно су одржавана предавања рањеницима и особљу о актуелним политичким питањима. Предавања је држао или лично

Илија, или неко од рањеника, међу којим је било много политички образованих и способних предавача.

За време нашег бављења у Жабљаку повремено су пристизали рањеници, нарочито из Санцака, са свежим или старим ранама. Почетком фебруара 1942. године стигла је једна група са старим, неизлеченим ранама, задобијеним још крајем новембра 1941. године у Србији.

До почетка фебруара 1942. године многи рањеници су излечени и упућени у своје јединице. Остали су били довољно опорављени, многи на путу излечења. Сви су били добро расположени и весели. Тежих рањеника више није било. После оздрављења већина их се вратила у своје јединице. Многи од њих су касније погинули. Преживели су за ратне заслуге добили висока признања и високе чинове.

У чланку „Партизанска болница у Жабљаку“ (Историјски записи, бр. 3, Титоград 1961. стр. 460), Јован Р. Бојовић (на основу докумената АИИ) пише: „Врховни штаб је наредио штабу Дурмиторског НОП одреда 31. јануара 1942. године да пошаље др Ђуру Мештеровића из Жабљака у Фочу. Штаб Дурмиторског одреда није могао одмах послати доктора Мештеровића, јер се тада од лекара у болници налазио само он. Ђовани Бава се тада налазио у Колашину, Ирина Кнежевић на терену среза шавничког, а Вилотијевић је био на раду у Шавнику са још једним лекаром. О овоме је обавијештен Врховни штаб 5. фебруара 1942. године, као и Главни штаб за Црну Гору и Боку. Због великог снијега и невремена, као и доласка нових рањеника из Србије и Санцака, др Мештеровић није могао поћи из Жабљака у Фочу све до 13. фебруара 1942. године. Са собом је понио нешто санитетског материјала и хируршких инструмената“.

Непојмљиво је зашто штаб Дурмиторског НОП одреда није најхитније извршио наређење Врховног штаба. Присуство Прве хируршке екипе на Жабљаку није било неопходно, пошто су сви рањеници у болници били на путу излечења. Један од поменутих лекара могао је доћи у Жабљак у року од неколико дана и преузети од мене дужност. Напомињен да ме Штаб Дурмиторског НОП одреда није известио о овом наређењу Врховног штаба до 13. фебруара. Због овога је Прва хируршка екипа стигла у Фочу са закашњењем од најмање десет дана. До њеног доласка у Фочу умрло је шест бораца Прве пролетерске бригаде, промрзлих у Игманском маршу. Уверен сам да би бар неко од њих био спасен благовременом хируршком интервенцијом, пошто после доласка Прве хируршке екипе у Фочу, односно после хируршких интервенција над промрзлим пролетерима са највећим општењима и гангренозним променама на стопалама, није било ни једног смртног случаја. Ни велики снег, ни невреме, ни долазак рањеника из Србије и Санцака — нису били разлог да се најхитније не изврши наређење Врховног штаба.

Пут Хируршке екипе од Жабљака до Фоче био је изванредно тежак и трајао је три дана. Са собом смо понели најнужније хируршке инструменте. Све остало што смо донели из Рудог оставили смо у Жабљаку. Болницу је од мене преузела др Ирина Кнежевић.

Због великог снега нисмо могли користити коње, него смо ишли пешице. Требало је прећи преко Штоуца, огранка Дурмитора, спустити се у кањон Сушице и попети се на Пивску висораван. Из Жабљака смо пошли изјутра, по потпуно ведром и сунчаном времену, у друштву десетак сељака, који су се враћали у своја села и добро су познавали терен. Кад смо већ изашли из кањона, почело је невреме са снегом, који је зачас прекрио пртину. Мрки облаци и мећава смањивали су видљивост, па су сељаци изгубили оријентацију.

Одједном, изнемогла од напорног пешачења по дубоком снегу, Борка Демић седе у снег и рече: „Не могу више. Оставите ме. Идите. Спасевајте се“. Преклињали смо је да прибере снагу, да устане и пође са нама. Убеђивали смо је да нико од нас нема снаге да је понесе. Све је било узалуд. Борка је понављала: „Идите, спасавајте се“. Снег ју је засипао. Ми је нисмо напустили. Одједном, у близини залаја пас. Са свих страна чули су се радосни усклици. Борка се диже и пође с нама до куће која је била у непосредној близини.

Растанак са рањеницима, политичким комесаром Илијом Костићем, управником болнице др Ирином Кнежевић и персоналом болнице био је веома срдчан. Свима нама остао је у трајном сећању наш боравак у Жабљаку. Брзо смо заборавили све тешкоће које смо доживели првих дана до организовања болнице у згради хотела.

Храбро држање рањеника, њихов високи морал, однос народа према рањеницима, жртве и одрицања које је народ подносио да би помогао рањеницима — треба да служе за пример будућим покољењима.

ДР ИЛИЈА Ф. КОСТИЋ

БОЛНИЦА НА ЖАВЉАКУ 1941—1942. — ЗНАЧАЈНО ИСКУ-
СТВО У РАЗВИТКУ ПАРТИЗАНСКОГ САНИТЕТА И БРИГЕ
ЗА РАЊЕНИКЕ

Ми који смо као партизани на маршу за Пљевља прошли кроз територију шавничког среза, концем новембра 1941. године, осјетили смо, по пријему и бризи за наш смјештај и исхрану, безграничну љубав и гостопримство народа овога краја. Расплетене женске косе, као манифестација исконских жеља за срећу у ратном походу војске, топао људски и пријатељски дочек у домовима наших домаћина, гдје нам није дато ни да сами скинемо са себе наквашену обућу да би је домаћице и омладинке опрале, осушиле, а по потреби и окрпили, топли оброци хране и друге понуде — све су то били поступци који су нас везали за те људе као за старе знанце. У тим дивним и брижним поступцима манифестовала се родитељска и братска брига и пажња. Осјећали смо се, једном ријечју, као у свом рођеном дому. То су били реални утисци и оцјене које смо понијели са овог терена, чији су синови и кћери били дубоко привржени и везани за НОП и народноослободилачку борбу. То је нашој младости и револуционарном жару давало још више снаге и полета за схватање значаја тачног и уредног извршавања борбених задатака које ћемо, сваки појединачно и сви скупом, добити у бици за ослобођење Пљеваља. А нас који смо дошли са других територија, ван среза шавничког, било је **2.826** бораца, сврстаних у 6 батаљона. Са територије среза шавничког учествовало је 864 борца сврстаних у 3 батаљона.¹ Тако је у састав Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку ушло 9 батаљона, јачине 3.690 бораца. То није било ни лако ни једноставно примити, смјестити и даље отпремити, те управо са тог становишта и износимо ове податке.

¹ **Зборник**, III, 1, док. 84.

Када се има у виду да смо као припадници партизанских јединица први пут организовано пошли са својих територија, онда су таква брига и такав однос народа према нама посебно били значајни. То је доприносило да конкретно уочимо колико је наша борба повезана и јединствена, да брже и лакше схватимо да се борбом на другим територијама истовремено боримо и за наш родни крај, против заједничког непријатеља. Према томе, што посебно треба истаћи, то је био, и са овог аспекта, драгоцен прилог народа овога краја народноослободилачкој борби и њеној народној војсци, која се је, као стална и регуларна, већ изграђивала и стварала. Мислимо да је објективно речено када се каже — да је сваки од нас бораца, који смо дошли на терен шавничког среза, односно дурмиторскога краја, и прошли кроз њега, понио собом незаборавне доживљаје којих ћемо се доживотно сјећати као најпријатнијих ратних успомена.

Пљевља су нападнута и за њихово ослобођење водила се огорчена борба током ноћи између 30. новембра и 1. децембра. Непријатељу су нанијети знатни губици у граду и околини — око 480 војника избачено је из строја, од тога у самим Пљевљима 74 мртва, 8 несталих и 170 рањених.² Морали смо одступити из Пљеваља, уз огромне жртве: 483 наша борца су избачена из строја, од којих је 213 погинуло и 270 рањено.³

Са рањеницима правац Жабљак — пала је одлука. Био сам један међу 270 партизана рањених на Пљевљима. Знали смо да ћемо опет бити примљени од народа дурмиторског подручја као најрођенији. Због тога смо, иако рањени и искрвављени, у тој и таквој ситуацији жудно очекивали тај наш поновни сусрет са људима овога краја. И заиста, нијесмо се ни овога пута преварили: народ се свесрдно ангажовао да нас од Ђурђевића Таре пренесе (односно пребаци) до Жабљака, да нас нахрани и помогне свиме што је имао, па и више од тога, у таквој ситуацији.

Почела је битка за нас рањенике у болници на Жабљаку. Постали смо брига народа овога краја, народне власти, војних команди и органа, као и шире заједнице — читаве Црне Горе, а посебно Врховног штаба и врховног команданта НОП одреда Југославије друга Тита, као и делегата Врховног штаба Моше Пијаде, који је боравио на Жабљаку. То је, као и све што је према рањеницима чињено и учињено до напуштања ове територије 10. јуна 1942. године, друго врло значајно и позитивно искуство које је народ дурмиторског подручја, скупа са својом народном влашћу и војним органима, дао у односу према рањеним и болесним партизанским борцима. Сумирати сва ова искуства из живота и рада партизанске болнице на Жабљаку у пе-

² Бошко Ђуричковић, *Пљеваљска битка (1. децембра 1941. године) 1941—1942. у сведочењима учесника народноослободилачке борбе*, књига 7, Београд 1975, стр. 20.

³ Јован Р. Бојовић, *Партизански губици на Пљевљима 1. децембра 1941*, Историјски записи, 4, 1963, 631.

риоду њеног постојања, као и других партизанских болница ствараних и лоцираних на овој територији, значи истовремено истаћи њихов допринос развоју партизанског санитета и свеопштој брзи и борби за рањенике. Сврха овог саопштења је управо у покушају да се овоме допринесе, да се у томе смислу даде макар и скроман прилог.

I

Проучавајући документе и податке о болници на Жабљаку може се, по нашем схватању, констатовати да је у условима у којима је стварана и развијала се у централну партизанску болницу — не само дурмиторског подручја и Црне Горе већ и дијела Србије, Санџака и источне Босне — могла то постати на бази неколико основних фактора.

Организована народна власт и снажне друштвено-политичке организације, војне команде и јединице које су, под руководством КПЈ, дјеловале на подручју слободне дурмиторске територије и активирале огромну већину становништва, а посебно омладину на линији НОП-а и НОР-а, свакако је, по нама, један од основних чинилаца који је ово омогућавао. Посебно, када се има у виду колики је био капацитет болнице на Жабљаку на дан битке на Пљевљима (смјештена у једној вили са 20 кревета), какви су били њена опрема и кадровски потенцијали, а какве су потребе искрсле у вријеме прихватања и смјештаја рањеника са Пљеваља. Уз то, болница није имала залихе хране и санитетског материјала. Ондашњи управник болнице др Ирина Кнежевић каже:

„Цео се инструментариј састојао од 1—2 пеана, 2—3 пинпете, 1 маказе, 1 сонда, 2 мала шприца са неколико игала. Нешто хидрогена, око 100 грама јода, нешто хипермангана, неколико таблета сулфамида, аспирина и сл. За завојни материјал смо добили неколико чаршава и навлака. Газе није било. .. Сместа се је појавио проблем кадра“.⁴

На болничком курсу са омладинкама, који је одмах у болници организован и на коме се окупило око 50 слушатељки, махом из општине Жабљак, главни предмети су били:

„Прва помоћ рањенику, први завој, стерилност, крвављење, основни појмови о заразним клицама и заразним обољењима. Предавач на курсу није имао никаквог практичног искуства . . . Тај курс је трајао 12 дана и завршен је кад су већ рањеници увелико преплавили Жабљак“.⁵

⁴ Архив Историјског института СР Црне Горе Титоград (АИИ — Т), Мемоарска грађа (МГ), VIII, 1—2, Сјећање др Ирине Кнежевић.

⁵ Исто.

Рањеници су, наиме, почели долазити на Жабљак 3. децембра 1941. и стизали су непрекидно, даноноћно, током следећих 8—9 дана.

Послије су испражњене још 4 куће за смјештај рањеника, које су имале 8 одјељења. У једној од њих била је кухиња, вешерница и праона завоја. Петог или 6. децембра стигла је у болницу др Ружица Рип еа преко 30 рањеника из Комског НОП одреда, која је, када се др Кнежевић разбољела од дифтерије, преузела болницу 8. или 9. децембра.⁶ У болницу је, на путу од Пљеваља за Жабљак, наишао и др Радош Вилотијевић, и остао ту неколико дана. Затим су дошли на рад у болницу др Павле Костин, лекар у амбуланти на Горанском, и хирург др Ђовани Бава, заробљен на Савином лакту 1. децембра 1941. године.⁷

Тако у првим данима децембра кроз болницу је прошло 223 рањеника и нешто болесника од којих се већина лакших, покретних послје дан-два одмора вратила на своју територију. У тај број улази и тридесетак другова који су дошли из Србије са већ старим ранама, сви добро покретни. Крајем децембра — почетком јануара 1942. године број није премашивао 80 рањеника, већином тешких за транспорт.⁸

Ако се има у виду да је на Пљевљима било 270 рањених партизана, онда податак о броју лијечених током децембра 1941. године у болници на Жабљаку и сам по себи указује на значај ове болнице у прихватању и лијечењу највећег броја рањеника са Пљеваља. А какве је све то створило тешкоће у погледу смјештаја, опреме, исхране и лијечења, и какве је проблеме овдје требало рјешавати — о томе рјечито говори, поред бројних осталих докумената, писмо Моше Пијаде другу Титу од 7. децембра 1941. године, гдје се, између осталог, каже и следеће:

„ ... У Жабљаку смо били уредили једну болницу. Али је посљедња три дана навала рањеника тако огромна да смо доведени у страховите тешкоће. Сасвим неправилно што нам шаљу све рањенике, од којих је добар дио могао бити задржан по селима у Санцаку. Уз рањенике долази врло велики број пратилаца, по два па чак и четири на једног рањеника. Све то ствара скоро несавладиве тешкоће у погледу стана и хране. Дошло је до сада поврх тога и око 30 србијанских партизана рањених и болесних ..

Но, радило се брзо, енергично и свеобухватно на рјешавању насталих проблема и стварању услова за што бољи смјештај рањеника и опрему болнице, за бољу исхрану, његу и лијечење

⁶ Исто.

⁷ Др Митар Пилетић, сан. пуковник, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, Војноисторијски гласник, 6/1.961, 26.

⁸ Као напомена 4.

⁹ *Зборник*, III, 1, док. 115.

рањеника. Тако је дописом Главног штаба за Црну Гору и Боку од 9. децембра 1941. године штабу Никшићког НОП одреда наређено да се пошаље у болницу на Жабљак др Симо Милошевић са супругом и са њима, уколико има на терену, студенти медицине ради лекарске помоћи рањеницима.¹⁰ Такође се поставља да се, уколико се има, пошаље што више санитетског материјала за Жабљак, да се организује извлачење хране из Никшића и њено пребацивање ради исхране рањеника, као и да, ако их могу набавити, пошаљу ћебад и друге постељне ствари.

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак је 15. XII 1941. године упутио директиву обласним, окружним и мјесним комитетима Партије и бироима ћелија, у којој се поставља да се одмах изда налог НОФ-у да организује прикупљање веша, чарапа, ђаџела и другог материјала за рањенике „које смо имали приликом операција у Санџаку“. Истиче се да је рањеним партизанима потребно указати брзу помоћ, те да одбори НОФ-а „ово прикупљање поставе најшире како би потребни материјал био прикупљен у што већој количини“.¹¹

Штаб Дурмиторског НОП одреда својим дописом од 18. XII 1941. године штабу Никшићког НОП одреда истиче: „Лекаре нам уопште не шаљите, али гледајте да пошаљете санитетског материјала још. Пошаљите и хране ако будете имали“.¹²

У чланку „Народне борбе“ (број 3) — *Народ среза Шавничког за рањене партизана* — од децембра 1941. истиче се да су се око прве групе рањеника која је стигла у шавнички срез окупиле масе становништва са разним понудама, и да је брига за њихово снабдијевање стално рела. Прве помоћи састојале су се у разноврсној храни и ноћном вешу, а затим се организовано појачала и проширивала, и „то у толикој мјери и са толиком искрености да су се рањеници осјећали као код својих кућа. Ова помоћ и пажња треба да послужи као примјер другима“. На крају се истиче да „народ из разних крајева Црне Горе почео је да скупља и шаље помоћ у топлом вешу и други ..“.¹³

У „Билтену“ број 6 штаба Дурмиторског НОП одреда од 22. XII 1941, у чланку *О среској војној болници*, истиче се да је она основана под најтежим околностима и додаје:

„Скоро сав материјал, и инструменти и лекови сакупљени су од добровољних прилога. Наше другарице партизанке са необичним пожртвовањем примиле су на себе дужности око њега рањеника, помагања у кујни, прању рубља и завоја. Другови из околних села доносе варенику и помало завоја . . На-

¹⁰ Исто, док. 122.

¹¹ АИИ — Т, II — 22 (41).

¹² Архив МН ФНРЈ бр. рег. 6—4, К. 1671.

¹³ Зборник, III, 1, док. 101.

родни одбор даје храну али средства су органичена и храна која се даје можда би била довољна за здраве, али је недовољна за исцрпљене и рањене ... Рачунамо да ће људи за оне који нијесу штеђели своје животе за ослобођење одазвати се и помоћи наше рањенике да се што прије опораве и наставе борбу“¹⁴

Брига и упорност штаба Дурмиторског НОП одреда да се за рањенике и болесне партизане у болници на Жабљаку прибаве животне намирнице и друге потребе види се, поред осталих докумената, и из сљедећих дописа: пшабу Комског НОП одреда од 15. I 1942. године¹⁵, у коме ее (пошто је Колашин ослобођен), тражи гаса, сапуна, шећера, соли, чаја и другог материјала; пшабу Романијског НОП одреда од 15. I 1942,¹⁶ у коме се моли да се за болницу пошаљу шећер и друге потребе, о чијим могућностима је говорио друг Спасић када је био у штабу Дурмиторског НОПО; извјештаја Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 15. I 1942¹⁷, гдје се обавјештава да стање у болници у погледу исхране није за сада рђаво, али да ће се средства исцрпсти, и да предузимају све да понешто купе, а понешто пребацују из Санцака и траже са разних страна, али „примећујемо да баш не наилазимо на одзив који би требао бити“, а на крају, истичу: пошто имају могућности да им пошаљу постељних ствари за болницу, било би најпотребније „чаршава, јастука, навлака за јастуке, ћебади, затим веша за рањенике, ако имате много је потребан... Рањеника има око 50. Дошло је још 12 из болничког одељења од Нове Вароши“. Писмом од 6. фебруара 1942. године, штаб Дурмиторског НОПО обраћа се команди мјеста у Фочи, у коме тражи, као помоћ за болницу, дио намирница из њихових магацина као и друге потребе, па и дувана ако имају — који би у Санцаку размјењивали за животне намирнице.¹⁸ Наводимо и писмо штаба Дурмиторског НОП одреда од 9. марта 1942. Главном штабу НОПО за Санцак, поводом упућивања интендантског одјељења за набавку хране у Санцаку¹⁹ (ово по наређењу Врховног штаба, да за дукан, који им је он ставио на располагање, набаве храну). Затим, допис Никшићком НОПО од 23. III 1942. године, у коме се извјештава да су примили ствари упућене из Боке прије мјесец дана, и то само један мањи дио; од раније послатих 38 kg мармеладе за болницу добили су свега 18 kg, што значи да је неко задржао 20 kg. Даље се истиче:

„Обавјештавате нас да ћете нам и од ових ствари нешто задржати за вас. Чуди нас да тако радите, јер свакако знате да

¹⁴ Исто, док. 166.

¹⁵ АИИ — Т, бр. 1558/IV 5 д — 7 (42).

¹⁶ АИИ — Т, бр. 1559/IV 5 д — 8 (42).

¹⁷ АИИ — Т, бр. 1557/IV 2 ц — 5 (42).

¹⁸ Зборник, III, 4, док. 35.

¹⁹ Зборник, III, 2, док. 141.

наша болница у Жабљаку има скоро 100 рањеника... Молили смо вас да нам за исту учините дио од пронађених артикала код шпекуланата у општини Бањској и Граховској“.²⁰

Овдје бисмо, са становишта бриге за рањенике, навели и извјештај штаба Црногорско-санџачког НОП одреда од 15. јануара 1942. године Врховном штабу НОП одреда Југославије, у коме се каже да је од прикупљеног и купљеног жита у Санџаку послато болници на Жабљаку 1000 kg и извјесна количина других неопходних намирница, те да ће наставити с акцијом.²¹

Постоји низ докумената у којима се говори о напорима становништва, посебно омладине, у преношењу рањеника до болнице на Жабљаку. Такође и о преношењу хране упућиване из Санџака, као и сакупљених прилога из удаљенијих мјеста слободне територије, поготово у вријеме великих сњегова и по тешко проходним теренима.

II

Лијечење рањеника на бази брзих и стручних љекарских интервенција за којима се осјећала велика потреба, као и организација унутрашњег реда и рада и помањање помоћног стручног особља — то су били проблеми који су се јавили још од примања првих рањеника у болници на Жабљаку. Њих је требало и брзо, и организовано, и енергично, и стручно рјешавати. Искуство овдје стечено у даљем животу и раду болнице је, по нама, друго значајно искуство болнице на Жабљаку, њен прилог не само даљем развоју санитета на дурмиторском подручју већ и партизанског санитета уопште. Са овог становишта интересантна су, а свакако, и мјеродавна, сјећања која даје први управник болнице др Ирина Кнежевић. Она се подударају са оцјенама нађеног стања од стране др Ђуре Мештеровића, који је са санитетском хируршком екипом Врховног штаба дошао у болницу 27. децембра 1941. године и постављен за управника болнице. Др Ирина Кнежевић постављена је тада за љекара болнице и замјеника управника.^{21a} У вези са предњим, она каже:

²⁰ АИИ — Т, бр. 9837/1У 5 д — 40 (42).

²¹ *Зборник*, III, 4, док. 23.

^{21a} *Зборник*, III, 2, док. 7. Др Ђура Мештеровић је био хирург у бившој Југославији. Из Југославије је, по директиви ЦК КПЈ, пошао почетком октобра 1937. г. за Париз и тамо се јавио представнику ЦК КПЈ Лабуду Кусовцу, задуженом за слање бораца у Шпанију. Послије је са групом Југословена и припадника других народности, коју је организовала КП Француске, прешао Пиринеје. У Шпанији је, у Албасети, гдје је био штаб интернационалних бригада, распоређен као хирург у евакуационој болници Беникасим, а затим у евакуациону болницу Моја за фронт Ебро. По директиви Партије вратио се у Југославију 4. априла 1941. године и активно учествовао у априлском рату. Заробљен је у Ужи-

„Сређивање и претварање у за оне услове добру болницу, болница има да захвали Ђури Мештеровићу, Борки и целој његовој екипи. Ђура је дотерао 8 коња санитетског материјала из Рудог. Одмах по свом доласку на Жабљак... Ђура је чврсто преузео руководство ... затражио је постављање комесара, сталног економа. Повремено дежурство омладинки заменио је сталним кадром од 9 другарица. Дежурство је било само као помоћ у кухињи, при прању веша и завоја. У самом начину лечења увео је партизанску методу стерилизације, почео је да оперише, научио нас је савременом начину лечења рана. Борка са своје стране поставила је на право место рад у болесничким собама, негу рањеника, одржавање дисциплине и реда.. . Почетком јануара болница је била смештена у року од два дана у новим просторијама (мисли се на премјештај болнице и њен смјештај на Језеру — примједба И. К.).“²²

Потом истиче да је именован комесар болнице и стални економ.

У вези с кадром, др Кнежевић износи и сљедеће:

„Одмах по свом долаоку Ђура је поставио питање сталног болничког кадра. Девет другарица се јавило одмах на сталан рад у болници, а помоћно дежурство у собама за омладинке продужено је на 8 дана. Само дежурне на прању завоја смењивале су се свака 2 дана. Сапуна није било, прало се цеђем, није било довољно антисептика. Другарице које су остале стално на раду у болници развиле -су се касније у добре санитетске раднице .. .“²³

О доласку у болницу на Жабљаку и о раду у болници, др Ђура Мештеровић износи:²⁴

„Са Хируршком екипом Врховног штаба дошао сам на Жабљак из Рудог. Бајо Секулић и Пеко Дапчевић, који су били довели Црногорце у Рудо за Прву прол. бригаду, тражили су од Врховног штаба да се упуте лекари на Жабљак. Друг Тито ме је лично позвао и рекао ми да идем на Жабљак и објаснио ми о чему се ради. Хируршку екипу са којом сам кренуо на пут сачињавало је следеће особље: Борка Демић (рођено име Лујза Пихлер) шпански борац, чији је муж погинуо у Шпанији — главна медицинска сестра инструментарка; Живанка-Сека

цу, побјегао из логора са групом комуниста и активно учествовао у припремама за устанак. Био је у Рађевској чети Ваљевског НОП одреда, а касније је као хирург основао хируршку екипу у Посавском НОП одреду септембра 1941. године и, према нахођењу и потреби, распоређиван од стране Врховног штаба НОП одреда Југославије до доласка у Рудо децембра 1941. године.

²² Др Ирина Кнежевић, нав. материјал, стр. 6.

²³ Исто.

²⁴ Из разговора који сам водио са др Мештеровићем у Београду дана 10. јуна 1977. године.

Вићентијевић, инструментарка; Драгица Љујић, звана Жабица, за стерилизацију материјала; Милеса Станојловић, болничарка. Екипа је располагала са 12 товарних коња санитетског материјала.

До Жабљака смо путовали једно четири дана, и то под борбом. Ишло је око 40 бораца, и са Пеком Дапчевићем и Бајом Секулићем дошао сам на Жабљак 27. XII 1941, пошто смо се преко Таре пребацили чамцима. Скупа са Пеком и Бајом обišао сам одмах по доласку све рањенике.

Болницу у Жабљаку сам напустио са екипом 15. или 16. фебруара 1942. године, но без санитетског материјала; само смо узели нешто инструмената. Санитетски материјал који смо до-терали из Рудог болница је користила све до њеног постојања. Са екипом сам се вратио у Фочу, и ампутације „игманаца“ у болници у Фочи почеле су око 20. фебруара.

У болници сам од лекара нашао др Ирину и Руса — др Костина. Преузео сам болницу, док је Борка преузела дужност главне медицинске сестре и учила особље како треба рањенике лечити и сл., како треба одржавати личну хигијену од стране рањеника и како им овде помоћи, како прати рањенике итд.

Основни разлог неуспеха организације, прихвата и лечења рањеника из борбе за Пљевља био је у томе што су у борби у Црној Гори били млади и неискусни лекари, којима пије била позната ни организација ратне санитетске службе, ни указивање хитне помоћи рањеницима, а још мање лечење ратних рана.

Иначе не би се смело десити да се за борбу за утврђени град Пљевља не предвиди довољан број постеља и санитетског кадра, не изради план евакуације рањеника и не обезбеде средства и људство за најбржу евакуацију рањеника у датим условима, и даље — не предвиде успутна прихватилишта рањеника где ће примати помоћ, негу, храну, где ће бити смештени и сл. Ово посебно с обзиром на зимски период и хладноћу која је тада већ наступила.

Не може се замерити лекарима што све ово нису познавали, јер се тада на факултету врло мало посвећивало пажње организацији ратне санитетске службе. Исто тако за време обавезног лекарског стажа на хируршким одељењима приказивала се лекарима асептична хирургија, а нису упознати са оним што им је било нужно у свакодневном лекарском животу и што би им било корисно у рату — да овладају збрињавањем ране и рањеника и лечењу загнојених рана и њихових тешких последица.

Да би се решили проблеми у вези са смештајем рањеника, тражио сам да се оспособи хотел за њихов пријем. Стављене су пећи и за неколико дана хотел је био опремљен, и рањеници су се тамо сместили. Чуо сам за италијанског заробљеника хирурга др Ђовани Баву и поручио за њега. После првих опера-

ција под мојим надзором давао сам му поједине случајеве за операцију. Послат је после за Боан, са мном је био кратко време. Када сам се вратио у Фочу, тражио сам да и др Бава дође тамо на испомоћ, и дошао је месец дана после мога доласка у Фочу. Др Бава је са Борком ишао на Борач, а непосредно пре напуштања Фоче послао сам га за Пиву“.

Пренијет сам као рањеник у болницу на Жабљак 3. или 4. децембра 1941, и остао на лијечењу до око 22. фебруара 1942. године, када сам отишао на рад у Окружни комитет КПЈ Цетиње, јер сам већ био изабран за његовог члана. Када је донијета одлука да се постави политички комесар болнице, именован сам на ову дужност око 12. јануара 1942. године, и остао на њој до напуштања болнице на Жабљаку. Према томе, прва три мјесеца постојања болнице био сам у њој, и један сам од преживјелих свједока њеног живота и развоја у овом периоду. Управо сам због тога и изнио сјећања оба управника из овог времена, јер се са њима у потпуности слажем (јасно, у погледу организације стручног санитетског рада и лијечења, не улазећи у стручност љекара, јер за то нијесам компетентан). И овдје бих, још једанпут, нагласио да је народ дурмиторског подручја, а посебно омладина и сви војно-политички фактори на терену, као и народна власт, под руководством КПЈ, учинили, уз помоћ шире заједнице, све што се могло учинити за нас рањенике још од првог дана доласка на Жабљак, како је већ истакнуто. Али унутрашња организација болнице, са стручно-санитетског аспекта, лијечење и њега рањеника, итд. — то су била питања која се нијееу могла успјешно ријешити без стручног, за ратне услове ако не оспособљеног а оно бар верзирогног кадра. Ми смо, рањеници, или бар добар дио нас, то осјећали од првог дана боравка у болници. Отуда она наша радост поводом обавјештења о доласку хируршке екипе Врховног штаба. ГХрво, зато хпто ту екипу шаље друг Тито, чиме је испољио и личну бригу и љубав према нама; а друто, што се у екипи налазе санитетски стручњаци, шпански борци, у које смо ми рањеници већ унапријед имали неограничено повјерење. Посјета болници Пека Дапчевића и Баја Секулића, као чланова Главног штаба НОПО за Црну Гору и Боку, и обилазак свих нас рањеника скупа са руководиоцем хируршке екипе др Ђуром Мешперовићем — посебно је допринијела оваквом расположењу. Овдје треба истаћи да је, нарочито благодарећи политичкој активности комуниста-рањеника, управа болнице имала подршку огромне већине рањеника и болесника свим мјерама које је на реорганизацији унутрашњег живота болнице предузимала, о чему говоре љекари Кнежевић и Мешперовић. А то је било од посебног значаја за брзо сређивање прилика и рјешавање проблема, посебно по санитетској линији.

Но овим се не би жељели, и не би смјели, негирати они успјехи које су санитетски органи имали и у онаквим условима

у лијечењу рањеника и болесника и прије доласка Хируршке екипе Врховног штаба. То потврђују и подаци о броју оних који су после превијања и прве помоћи отпуштени из болнице и упућени у јединице или на даље лијечење кућама — без обзира на то што је извјестан број њих, да је било смјешајних услова, требало задржати на даљем лијечењу. Подаци указују да су за овај период умрла двојица рањеника, а да „од свих тешких рањеника из групе са Пљеваља умрло је у болници њих шест — један трећег дана по долаоку у болницу, због рањавања кроз горњу трећину лијевог бута и кроз малу карлицу, са повредом мокраћне бешике“.²⁵

Нови смјештај болнице и концентрација рањеника и болесника из приватних зграда у згради хотела „Дурмитор“ не само што рјешава проблем смјештаја већ, у првом реду, и побољшава услове за њихово лијечење, а посебно за вршење врло успјешних хируршких захвата. Уводи се метод јединственог стручног лијечења ратних рана, заводи даноноћно дежурство, сређује питање редовних прегледа, превијања, вршења лакших операција, док се теже операције врше у „операционој сали“, тј. у преграђеном углу велике сале, итд. Стално дежурство врши болничко особље, а помоћно обављају омладинке са села, које испомажу у прању завоја, постељине, рубља, загријавању просторија, у кухињи. Ријешено је и питање личне хигијене рањеника и болесника купањем и чишћењем, створени су услови за парење веша и постељине, а тиме је ликвидирана вашљивост. Уведена је обавеза купања и пресвлачења ових оних који долазе на лијечење. Укратко: уводи се пуна организованост читавог посла на лијечењу рањених и болесних бораца, заводи унутрашњи ред и распоред задужења свих који су радили у болници. Успостављена је дисциплина у извршавању задатака и у раду уопште, као и у одржавању реда. Када је у другој половини марта 1942. године болницу посјетио референт санитета Врховног штаба др Гојко Николић, онда је по његовом савјету и препоруци уведена и примјена физикалне терапије у лијечењу рањеника, „у циљу одржавања нормалне функције здравих дијелова организма и што бржег оспособљавања повријеђених дијелова тијела, посебно екстремитета“.²⁶

За болницу на Жабљаку карактеристична је и њена повезаност са народом у вези са лијечењем болесника, па и рањених. Била је одређена посебна просторија за амбуланту, гдје су љекари бесплатно прегледали цивилна лица и давали болесницима љекове, посебно дјечи, наравно, уколико је болица љековима располагала. Када им је посао у болници дозвољавао, поједини љекари су ишли по селима и лијечили народ. Када је, у априлу 1942. године, дошао први болесник — борац оболио од

²⁵ Др Митар Пилетић, н. дј., 28.

²⁶ Исто, 35.

пјегавог тифуса, у болници су предузете широке превентивне мјере (сви су ошишани, одјећа, веш и постељина су парене итд.). Али истовремено су предузете од болничких органа и превентивне мјере код становништва на Жабљаку (пored осталих мјера: предавања и сл., парење постељних и других ствари по кућама итд.).

Таквом организацијом унутрашњег живота и методама стручно-санитетског рада, у болници на Жабљаку су се стекла и стално дограђивала дагоцјена искуства у лијечењу рањених и болесних партизана. Она су, логично, била доступна и другим болницама лоцираним на територији дурмиторског подручја, да би их по потреби, према својим условима и могућностима, користиле. То је, нормално, и чињено. Јер кроз болницу је прошао не мали број љекара који су радили на овој територији (њих П),²⁷ без обзира на дужину боравка, односно задржавања у њој. Осим тога, болнице су биле повезане и кроз разне друге форме и контакте. А то су све била искуства од ширег значаја — не само за санитет на овом подручју већ и као прилог развоју партизанског санитета уопште, што се у практичном раду и животу и испољило.

За рад и улогу болнице на Жабљаку карактеристично је истаћи и то да су, према неким подацима, болнице у Шавнику и на Боану биле под руководством њене управе.²⁸ И даље, да је болница на Крњој Јели, формирана концем фебруара 1942. године, у суштини била њено истурено одјељење за прихват тежих рањеника и привремени смјештај лакших, као и болесних, односно исцрпљених бораца са фронта на сектору Сињајевине.

Период од конца фебруара 1942. па до евакуације у Пиву у мају 1942. године карактеристичан је за болницу на Жабљаку и по томе што је, у вези с вођењем сталних и тешких борби за одбрану слободне територије, стално била под притиском нових рањеника и болесника, и то: из Санцака, Мојковца, са терена Никшићког НОП одреда, из Бјелопавлића, а највише са сектора Сињајевине, гдје су вођене дуге и тешке борбе и гдје су и услови живота бораца били врло тешки. Често је требало ослобађати мјеста у болници за нове тешке рањенике и болеснике, који су у овом периоду стално пристизали. Посебне тешкоће биле су и у томе што је болница повремено остајала без довољног броја љекара (само на једном), као и без хирурга, јер су потребе биле велике и код других болница, као и на фронтима. То се види из више интервенција код Врховног штаба, од којих ћемо навести само неке. У извјештају делегата Врхов-

²⁷ Ријеч је о следећим љекарима: др Ирина Кнегкевић, др Павле Костин, др Ђура Мештеровић, др Ружица Рип, др Г.Тарија Гутман, др Хербрт Краус, др Гојко Николиш, др Радош Вилотијевић, др Миомир Савићевић, др Радоје Мијусковић, др Марија Гајић-Вајс.

²⁸ Др Митар Пилетић, н. дј., 36—37.

ног штаба Моша Пијаде Брховном команданту другу Титу од 25. априла 1942. године, поред осталог каже се да је болница на Жабљаку пуна, да она треба да остане за тешке рањетшке, и тражи се хитан долазак Италијана-хирурга (мисли се на др Ђовани Баву — примј. И. К.).²⁹ Такође у извјештају Моше Пијаде Врховном штабу од 14. маја 1942. истиче се: „синоћ

13. V рањених и болесних у Жабљаку има 80. Многи лакше рањени уопште нису узети у болницу, већ превијени па послати кући“.³⁰ Даље се каже да је Жабљак као централна болница остао на једном љекару и поставља питање — има ли начина да се од Врховног штаба добије један љекар. На Жабљаку се појављује и проблем смјештаја реконвалесцената, па је за њих створен мали санаторијум при болници и предузете мјере да се у Планини пивској (с. Црна Гора) за њих и лакше рањенике подигне болница, што се види из наведеног извјештаја Моше Пијаде другу Титу од 25. априла 1942. године.

На крају, износи се податак да је за све вријеме њеног постојања кроз болницу на Жабљаку прошло „око 580 рањеника и болесника, од којих је 350 излијечено, око 220 евакуисано (и у покрету даље лијечено) и 12 умрло“.³¹

III

Рањени и болесни партизани на лијечењу у болници на Жабљаку, по својим високим морално-политичким квалитетима и правилном схватању ситуације у којој су се нашли у погледу услова за лијечење и смјештај, поготово у првим данима, па и током читавог децембра 1941. године, представљали су снажан и монолитан колектив. Од првог дана су, у границама својих могућности, учествовали, односно помагали, у рјешавању основних питања унутрашњих односа и реда у болници. Такође су били носиоци политичког и културно-просвјетног рада у болници и у њеном повезивању са тереном. То је био посебно значајан фактор, који је, поред осталог, доприносио да се у болници што брже савладају разне тешкоће и проблеми.

У „Билтену“ број 4 штаба Дурмиторског НОП одреда од 6. децембра 1941. године, о рањеницима у болници на Жабљаку се, између осталог, каже:

„ ... Огромно је задовољство разговарати са рањеницима и видјети на њима не само непоколебљиву вјеру у нашу побједу, него и веселост и ведрину, која зрачи из сваке њихове ријечи, из сваког њиховог покрета. Сваки онај који је можда повјеровао паникерским гласовима, које су ширили бјегунци, увидио

²⁹ Збсурник, II, 3, док. 169.

³⁰ Исто, III, 4, док. 36.

³¹ Др Митар Пилетић, н. дј., 35.

би из разговора макар са једним рањеником колико је лажно причање бјегунаца и увјерио би се у чврстину и храброст наших трупа у Санцаку".³²

Рањеници са Пљеваља, како они у болници на Жабљаку тако и они на опоравку код својих кућа и на другим мјестима, били су активни тумачи ставова Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од децембра 1941. године изражених у саучешћу породицама партизана погинулих на Пљевљима.³³ Као ратници који су дали дјелове свога тијела и пролили крв у овој борби, били су примјер и указивали — на састанцима и конференцијама, у писмима, и у личном контакту — како треба не кукати и жалити за жртвама, већ подигнуте, чврсто стиснуте песнице изразити спремност и снагу за освету и даљу борбу, „до коначног протјеривања окупатора и до уништења и последње фашистичке хорде“. Тиме, уз објашњавање новонастале ситуације и приказивање правог стања у вези с битком на Пљевљима, рањеници, који су иначе били са свих територија Црне Горе, одиграли су значајну улогу и дали драгоцену помоћ организацијама и руководством КПЈ на терену у политичком тумачењу догађаја и новонастале ситуације. Ова и оваква активност рањеника са Пљеваља била је врло значајна, а посебно њихово храбро држање и непоколебљивост за даљу борбу против окупатора. Није било ни деморалисаних, ни оних који би одустали од даље борбе.

Рањеници у болници били су политички активни и ангажовани посебно у вези с објашњавањем не само значаја пљеваљске битке за даљи развој НОП-а (у Санцаку, источној Босни, Херцеговини и Црној Гори), већ и нових, крупних војно-политичких догађаја у децембру 1941. године и даље, затим, у идеолошком и културно-просвјетном раду и другим друштвеним активностима. Ослобођење Фоче, Рудог и Горажда, а посебно формирање Прве пролетерске НОУ бригаде, веза са рањеницима и болесним партизанима из Србије и Санцака који су долазили на лијечење у болницу на Жабљаку итд. — све су то били крупни догађаји и успјеси НОП-а и НОР-а, за које смо као рањеници били посебно заинтересовани и на њих поносни. Истакнути друштвено-политички радници и стари комунисти који су се као рањеници лијечили на Жабљаку дали су у свему предњем значајан допринос и били покретачи ових и других политичких акција — од првог дана па све до напуштања болнице. Именовањем политичког комесара и ангажовањем других рањеника-комуниста на организованом политичко-партијоком и културно-просвјетном раду, у болници су створени још бољи услови за овакву активност, као и за већу ангажованост комуниста у рјешавању свих питања из унутраш-

³² АИИ — Т, бр. 9508/1У 3 д — 6 (4).

³⁵ **Зборник**, III, 4, док. 15.

њег живота, за већу ттовезаност са партијском и омладинском организацијом на терену. Овдје посебно треба истаћи да су ове организације, а поготово руководећи друштвено-политички радници на терену, проблеме и тешкоће болнице сматрали и својим проблемима и да су се од првог доласка рањеника активно ангажовали у њиховом рјешавању, као и о припремању заједничких приредби за рањенике и становништво (већ 19. децембра 1941. у болници је одржана заједничка, врло успјела приредба³⁴).

О унутрашњем животу болнице на Жабљаку, интересантна су следећа запажања Вите Цветковића, који је око 20—22. фебруара 1942. године дошао за политичког комесара болнице.³⁵

„ ... У болници је био добро организован културно-просветни и идеолошко-политички рад рањеника и особља. После преврћања, од 11—12 часова, свакодневно су одржавани политички часови заједно са особљем које није било дежурно. На политичким часовима се говорило о комунистичкој партији, синдикатима, револуцији, фашизму и држави, Црвеној армији, о филозофији и дијалектици. Читали су се и актуелни чланци из партизанске штампе ... Поред тога су издаване зидне новине, које је уређивао посебни одбор ... У зидним новинама се писало и о животу у болници и исмејавале су се разне слабости. Цртеже је радио заменик политичког комесара Божо Стојановић... Излазиле су једном недељно.

Организоване су и приредбе за рањенике и становништво из околине. Нарочито је била успела приредба поводом Дана Црвене армије, за коју је спремљен реферат, рецитације, црногорске гусларске песме, итд. Једна приредба, посебно савесно припремана, била је посвећена пљеваљској бици. Сви су плакали, јер је била посвећена догађају где су ране још увек свеже.

Приредбе за рањенике и особље су махом садржавале скечеве, импровизоване комаде, рецитације и лаке шаливе рапорте у које су убацивани и догађаји из болнице, нарочито држање и однос рањеника према лекарима и болничаркама ... Иако су у болници лежали тешки рањеници, атмосфера није била болничка. Поред чича Јанка у болницу су стално навраћали многи партијски и војни руководиоци из Црне Горе — Радоје Дакић, Вељко Зековић, Богдан Котлица, секретар Среског комитета Ђоровић и други.

³⁴ *Зборник*, III, 1, док. 164.

³⁵ Вита Цветковић је дошао у болницу на Жабљаку са другом групом рањеника и болесника из Камене Горе (Санџак), после повлачења из Нове Вароши, 6. II 1942. Био је секретар ОК КПЈ за Доње Поморавље, па се, после напуштања Ужица повукао за Санџак, као тешки плућни болесник. Шеснаестог фебруара 1977. године разговарао сам у Београду са њим, па ме је овластио да из још необјављене студије о развоју партизанског санитета у Југославији, објавим дио материјала који се односи на Жабљачку болницу.

Све мере и наредбе опровођене су колективно преко конференције. На конференцији је једногласно прихваћен предлог о колективизацији личних ствари. Сваки нови рањеник је приликом доласка уносио све своје ствари у колектив. А када би одлазио из болнице, добијао би два пара веша, без обзира колико је и да ли је нешто донео. Слично је чињено и са новцем. Кико се није противио. Нико, исто тако, није присиљаван да улаже у колектив. Старији људи, и сељаци су ову колективизацију најдоследније спроводили. Када би добили понуде од куће све су улагали у колектив, па и последњу цигарету. Ови стари Црногорци поштовали су вољу колектива и имали поверења у људе...

Они рањеници који су могли да се крећу одређени су да политички раде са народом у околини. Тако је Вако Ђуровић вршио у Жабљаку обуку нових бораца Дурмиторског одреда, а Шпиро Дацић, са још некима, одлазио по селима да одржава политичке конференције ...

Повезаност болнице са народом испољила се нарочито кад су се у околини Жабљака појавиле неке четничке групе, које су почеле да шире пропаганду против комуниста... Због тога је Команда места одредила стражу за обезбеђење болнице. Рањеници су тражили пушке да се сами обезбеђују. Када је Команда места на то пристала, и даље је вршила контролу терена према болници и шиљала стално ноћне патроле, по неколико пута. Ето такви су били добри и одговорни руководећи људи и становништво Жабљака и околине према болници и рањеницима".

IV

О бризи и борби за рањенике и болеснике на дурмиторском подручју говоре и следећи подаци:

Помоћнејприхватне болнице стваране су, по потреби, у близини фронта, пошто је брза и ефикасна љекарска помоћ то захтијевала (Крња Јела и др.). Нове болнице су формиране тамо гдје су смјештајни услови и боља нега то изискивали (неке болнице у Пиви). Стваране су и посебне, може се рећи специјалне болнице, за поједине групе болесника (реконвалесценти — у Барном Долу, тифусари — у Доњем Крушеву).

Вршена је благовремена евакуација болница или дијела њихових рањеника и болесника. Ово у ситуацијама кад су то захтијевале потребе — било потреба растеређивања појединих болница од лакших рањеника и болесника (случај болнице на Жабљаку, која је као централна требала да служи за тешке рањенике), било када би болесницима запријетила опасност од непријатеља (концентрација рањеника и болесника током маја 1942. године у Пиви).

Најзад, војничке мјере за одбрану слободне територије, односно тешке и упорне борбе које су вођене против четника и јединица италијанског окупатора од конца фебруара до 10. јуна 1942. године, када је под борбом напуштено дурмиторско подручје, биле су истовремено и борбе за одбрану, спасавање и успјешну евакуацију рањеника и болесника са овог терена. Овај задатак наши штабови и команде, партизанске јединице и позадински војни органи, као и органи народне власти и становништво овога краја, извршили су успјешно, и то уз натчовјечанске напоре и огромне жртве. Ово све уз свестрану помоћ и непосредну бригу друга Тита и Врховног штаба. Драгоцјену помоћ у свему овоме дао је делегат и члан Врховног штаба Моша Пијаде.

Напријед наведене констатације потврђују многи документи и подаци. Међу њима су, по нама, посебно значајни они који се односе на тромјесечну борбу наших јединица на Сињајевини (од 25. II до 24. V 1942. године). Овдје су услови под којима се борба водила, као и смјештај и исхрана јединица, били изузетно тешки, те је број наших бораца избачених из строја — посебно рањених, болесних и исцрпљених — био велики.

Друг Тито је дошао 21. маја 1942. године из Лијећевина на Жабљак, посјетио болницу и разговарао са рањеницима. На кратком савјетовању које је овом приликом одржао на Жабљаку одлучено је, — с обзиром на општу ситуацију и стање у јединицама (глад, исцрпеност и недостатак муниције) — „да главни дио партизанских снага напусти територију Црне Горе“.³⁶ Послије савјетовања, по директиви Врховног штаба, формиран је за руковођење даљом борбом на сектору Дурмитора Штаб дурмиторских трупа, под чију су команду стављени и сви батаљони Дурмиторског НОП одреда. Повлачење партизана са Сињајевине четници су пратили наступањем на дурмиторско подручје правцима према Боану и према Жабљаку. Мост на Ђурђевића Тари већ је раније (8. маја 1942) био порушен и тако онеспособљен за коришћење од стране непријатеља. Четници су под борбом ушли у запаљени Жабљак 26. маја 1942. године. Болница у Жабљаку, чија је евакуација почела још 14. маја, по упутству Врховног штаба, била је 23. маја евакуисана (у с. Црну Гору и у кањон Сушице).³⁷

Како је напоредо с развојем своје треће офанзиве непријатељ све више наступао на слободну територију и на другим секторима, то је имало за последицу и евакуацију болница, односно њихову концентрацију на територији Пиве, која је завршена концем маја 1942. године. „Рањеници из Чајнича, Металке, Горажда и Фоче прикупљани су преко Фоче и Шћепан По-

³⁶ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945*, Војноиздавачки завод Београд, 1966, 163.

³⁷ *Зборник*, III, 3, док. 11.

ља; рањеници са подручја Пљеваља и Бијелог Поља и из Жабљака — преко Жабљака, а са подручја Никшића — преко Брезана и Миљковца³⁸. Тако је концем маја 1942. године у свим партизанским болницама у Пиви било концентрисано 566 рањеника и болесника, и то: „На Рудини 140, у Доњем Крушеву 12, у Подмилогори 42, на Трси 48, на Унчу 59, у Боричју 140, на Барном Долу 60, на Горанску 40, у рејону Недајног и Пишча 12 (они су се прикупљали са Жабљака)“.³⁹

За ситуацију у којој су се нашле јединице за одбрану Пиве, односно рањеника и болесника који су тамо били сконцентрисани, посебно је интересантан извјештај Штаба дурмиторских трупа Врховном штабу НОП и ДВЈ (о ситуацији на дурмиторском сектору), од 30. маја 1942. године, гдје се, поред осталог, каже:

„Овдје смо за сада мирно и брзо се сређујемо, али смо много забринут и вјерујемо да је ситуација тешка нарочито због огромног броја рањеника, који се налазе на овој просторији. Ми за њих сносимо тешку моралну одговорност и имамо намеру да се овдје боримо до посљедњег ради спасења тих рањеника, ако наступи потреба за таквом борбом“.⁴⁰

Потом се предлаже да се рањеници склоне на сигурнија мјеста и по планинским катунима и кућама, осим тешких а ови да се пребаце на ширу слободну територију, у Херцеговину.

А каква је била ситуација у погледу огромног броја људства, рањеника, болесника и других, евакуисаних у Пиву, — о томе рјечито говори извјештај Моше Пијаде врховном команданту НОП и ДВ другу Титу од 3. јуна 1942. године. Из тог извјештаја се види да се у Пиви храни око 7.000 људи, не узимајући „у рачун“, како каже Пијаде, нови батаљон Нивљана и један босански на Узлупу. На крају извјештаја се каже:

„Дошао је моменат за велике одлуке. За смеле потезе, ма колико можда и били трагични (мислим на судбину толиких рањеника, инвалида, онеспособљених и избеглих партизана). Пробити се некуда са свим тим нашим снагама сконцентрисаним на тако уско земљиште које не може да исхрани. Ја очекујем од Тебе ту одлуку, тај смели потез“.⁴¹

Врховни командант НОП и ДВ друг Тито је 3. јуна 1942. године издао наређење др Божу Божовићу, да у Мратињу формира болнице и у њих упуту рањенике, да способне за борбу упуту у оперативне јединице, а неспособне за борбу и реconvалесценте на Вучево, у сточну фарму, ради чувања стоке. ПоРУЧУЈе да ови другови носе собом оружје. Терен је обезбије-

³⁸ Обрад Цицмил, н. дј., 173.

³⁹ Исто, 172—173.

⁴⁰ Зборник, III, 4, док. 122.

⁴¹ Исто, док. 124.

ђен, пошто се један наш батаљон налази у Закмуру, а други у Изгорима. Напомиње да би за евакуацију извјесних лакших рањеника могла доћи у обзир и болница у Изгорима, а у крајњој нужди — код фарме на Вучеву могли би остати неки лакши рањеници.⁴²

О директивама за рад датим др Божовићу друг Тито је обавијестио Мошу Пијаде 3. јуна 1942. године⁴³. Овдје се поставља још и то — да се на Вучево пребаци стока за мужу, а да за чуваре стоке треба упутити све неспособне за борбу и реконвалесценте, а у крајњем случају тамо се могу упућивати и остали рањеници.

Евакуација рањеника и болесника почела је одмах, и успјешно је завршена. Али уз огромне напоре и самопријегорно пожртвовање како јединица тако и органа народне власти и становништва, и уз непоштедну борбу против непријатеља, који је настојао да што прије продре на територију Пиве и онемогући евакуацију и спасавање рањеника. Једино је непријатељу успјело да изненадним продором зароби болницу Никшићког НОП одреда смјештену у Дубочкама, у којој је било 26—30 роњеника, од којих је 10 успјело да се спасе бјекством.⁴⁴

Десетог јуна 1942. године евакуисани су и посљедњи рањеници са дурмиторског подручја, на коме је „лијечено преко 1.800 рањеника и болесника у периоду од 26. новембра 1941. до 10. јуна 1942. године“.⁴⁵

Тако је битка за рањенике у Пиви добијена. Дурмиторско подручје је било и остало примјер како се безграничном одавношћу и љубављу, бескрајном храброшћу и јединством војске и народа, под руководством Партије и Тита треба борити за спас рањених и болесних партизана. То је примјер који је, поред Неретве и Сутјеске и уз њих, зрачио у НОБ и који и данас, у савременим условима, служи као искуство и путоказ како се у сличним оитуацијама организовати, постављати и борити и у случају вођења опшпенародног одбрамбеног рата. И са овог аспекта, дурмиторско подручје у НОБ даје драгоцјен прилог нашој доктрини ОНО рата, стратегији и тактици вођења оружане борбе у евентуалном одбрамбеном рату за који се припремамо да, ако би дошло до агресије на Социјалистичку Федеративну Републику Југославију, бранимо и одбранимо нашу самоуправну социјалистичку заједницу од сваког агресора.

⁴² *Зборник*, II, 4, док. 125.

⁴³ *Исто*, III, 3, док. 163.

⁴⁴ *Исто*, 4, док. 143.

⁴⁵ Др Митар Пилегић, н. дј., 60.

ДАНИЦА РОСИЋ-АБРАМОВИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА НАСТАНАК ПАРТИЗАНСКОГ САНИТЕТА У
ПЉЕВАЉСКОМ КРАЈУ И НА ПРЕБАЦИВАЊЕ РАЊЕНИКА
У ПАРТИЗАНСКУ БОЛНИЦУ НА ЖАБЉАКУ

Дани Дурмиторске партизанске републике представљају не-пресушна сјећања првобораца нашега рата и револуције. Зато желим да овдје подсјетим на један аспект припрема, специјалног и специфичног рада, организације, бриге и збрињавања рањених бораца у првим данима нашега рата и револуције.

У нашој историографији санитет Народноослободилачке војске и партизанских одреда заслужује свестраније научно сагледавање и разматрање.

Шта је то партизански санитет и шта се под тим термином подразумева у историји народноослободилачког и револуционарног рата?

Санитет је у науци начин специфичног стручног опредјељења, мишљења, рада посебно обученога кадра, прије свега добро школованог у редовним школама. Партизански санитет, међутим, имао је своје специфичности. Он се, као и ослободилачки рат и револуција, стварао и развијао у специфичним условима и ишао својим сопственим путевима. Стваралачки је настао у нашем аутентичном ослободилачком и револуционарном рађању и трајању, изграђујући све своје стваралаштво, снагу фанатичне ријешености и сву топлоту људске мисли и преданости. Његово дјеловање најизразитије је у првим устаничким данима, у герилским одредима и партизанским четама, батаљонима, партизанским одредима, у којима су остварени задивљујући и јединствени примјери организованог прилаза овом посебном и веома значајном задатку везаном за изузетне напоре, у условима недостатка квалификованих санитетских кадрова и недовољно или слабо организованих прихватних санитетских пунк-

това на ослобођеној и полуослобођеној територији са веома оскудним санитарским средствима.

У партизанском начину ратовања уочавамо од почетка једну димензију санитарске дјелатности — која организацијом и активношћу санитарског особља указује на доминантан однос неписаног правила изразите бриге према рањеницима и болесницима. Партизански санитет је ницао на историјским и епским традицијама ранијих генерација, нападајући предањем о слободарским стремљењима, устанцима и ратовима које су Срби и Црногорци водили против страних завојевача.

Изучавајући све оно што је претходило јулском устанку 1941. године и одређивању за оружану борбу против окупатора, националне издаје и контрареволуције, видимо да није случајно што је наша брига за рањене и болесне борце од првих дана устанка постала саставни дио нашег цјелокупног рада и схватања сваког учесника и припадника НОП-а Југославије.

Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије је од првих устаничких дана посебну пажњу поклањао збрињавању рањених и болесних бораца. О томе говори и први број „Билтена“ Главног штаба НОП одреда Југославије од 10. августа 1941. године, у коме, поред осталог, стоји: „Штабови и командири морају се побринути за потребан санитарски материјал и особље ради рањених и болесних“.¹

У Сандаку су организације Комунистичке партије Југославије већ тих првих дана окупације стале бескомпромисно на чело свих патриотских и антиокупаторски расположених народних маса, указујући им на једини пут — пут оружане борбе против окупатора и домаћих издајника, и то без икаквог компромиса и колебања.

У таквим данима, када су идеје и политику Комунистичке партије и њен позив у ослободилачку борбу прихватили сви честити и поштени људи у Сандаку — обична неука сељанка Зорка Јоксовић, мајка више дјеце из села Отиловићи, удаљеног од Пљеваља до два сата хода, била је и не слутећи иницијатор стварања првог драгоцјеног санитарског фонда још прије почетка оружаног устанка против италијанског окупатора у нашем крају. Била сам у Пљевљима када је она обавијестила нашу кућу, донијевши сир и кисело млијеко почетком маја 1941. године, да је тјерајући краве и овце на пашу примијетила да се некакви џакови налазе побацани у једном потоку иза њене куће. Рекла ми је да их је приликом одступања из Пљеваља оставила бивша југословенска војска у априлском рату 1941. Пружила ми је из торбе смотуљак вате и један завој. Одмах сам схватила о чему се ради, па сам је замолила да то чува и да

¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, Војноисторијски институт, Београд, 1951, том II, књ. 1, стр. 11—13 (Даље: *Зборник НОР-а*).

о томе више ником не говори, док ја не дођем да видим шта тамо све има. Истовремено сам је упозорила да ништа у џаковима више не дира. О овоме сам одмах извијестила Данила Јауковића.

Исте вечери Мјесни комитет КПЈ за пљеваљски срез дао је задатак своме члану Данилу Кнежевићу да заједно одемо на терен, код куће Јоксовића, да све то видимо и да — ако то буде санитарски материјал — одмах га пребацимо у село Потпеће, код куће Милоша Кнежевића, а касније у село Маоче код куће Маринка Голубовића.

Нашли смо неколико џакова, које су Зорка Јоксовић и нени укућани склонили у једну јаругу и добро покрили грањем и травом. Било је ту више од 850 стерилних првих завоја, затим веће количине стерилне газе, вате, јода, алкохола, јодоформа и обичних завоја разних врста.

Овај дагоцјени санитарски материјал припао је Пљеваљској партизанској чети, формираној 11. октобра 1941. године у Мариној шуми, код Пљеваља, чији је први командир био Велимир Кнежевић а политички комесар Мишо Павићевић.

Лијечење, збрињавање и санитетоко обезбјеђивање рањеника и болесних бораца брига је цијелог народа на слободној територији. Остали смо дужници што ни данас нијесмо успјели да опишемо и дамо право мјесто у историји, а још више у умјетности, свој оној људској доброту, оном буђењу притајених снага и људских и патриотских напора жена, које су у току борби приучене да обављају компликоване и изванредно тешке санитарске задатке и које су биле главни носиоци партизанског санитета — без којих би -се тешко могле и замислити наша борба и победа. Младе дјевојке у редовима народноослободилачке партизанске војске, сврстане под заставу Комунистичке партије Југославије, најчешће полуписмене и честите сељанке, ученице гимназија, студенткиње и раднице, постајале су у свим јединицама и болницама преко ноћи партизанске болничарке. Полазиле су са својих ливада и пашњака, са евојих њива и воћњака око Таре, Пиве, Ћехотине и Лима, из средњошколских и студентских учионица, да своју несуђену безбрижну младост замијене суровим ратним тегобама, жртвама и натчовјечанским напорима. Њима никада ништа није било тешко кад се радило о рањеним и болесним друговима. Јуришале су заједно са борцима на непријатељска утврђења, издржавале све напоре. Извлачиле су и по цијену свога живота рањене борце са бојишта. Није ми намјера да говорим о улози високог и стручног лекарског кадра, већ желим да у овом излагању обухватим један период дјелатности управо тих неквалификованих санитарских радника — партизанских болничарки које су стручност стипале у нашем ослободилачком рату — у првим борбеним редовима, у току самих борбених дејстава.

I

Революционарна и партизанска етика је већ поеловична. Њен израз су биле вјера у побједу и спремност на жртве. У преломним тренуцима рата и револуције и у вријеме када се распламсао устанак 1941. године ово се питање посебно заопштравало. Наша ослободилачка борба и револуција морале су имати своју организацију санитета, која ни у једном тренутку није смјела заказати.

Партизанска организација санитета израстала је из осјећања људског и комунистичког идеала, циљева ослободилачког рата и револуције, преображаја свијести људи. Зато је такав рад био често и самоиницијативан, заснован на хуманистичким схватањима о бризи за сваког рањеног и болесног борца. Кови међуљудски односи нигдје нијесу били тако изражени као у бризи према рањеницима и болесницима. Партизанске болничарке биле су у ствари борци. Оне су биле дио наше револуције. Живот и побједа револуције били су суштина њихове мисли, а животи рањених и болесних бораца један од битних залога остварења тога задатка и животног циља.

Два су основна вида у санитету партизанског начина ратовања — однос санитетског кадра према рањенику и понашање рањеника од часа рањавања па до оспособљавања за повратак у своју јединицу или до смрти. У каквом су односу они били у нашем начину специфичног рада санитетске службе у борби и револуцији? Иако са недовољним стручним знањем, партизанске болничарке су читав свој живот и рад биле усредсредиле на тај величанствени чин надживотности, пружајући обиље изнијансираних нити пуне људскости са несебичним самоодрицањем, ентузијазмом и пуном комунистичком припадности у којој су етичке вриједности прерасле у култ према рањеном борцу, за кога се жртвовало све — до задњег дана и последњег атома снаге који је још преостајао.

Само држање рањеника, и поред најтежих тјелесних гховреда, са минималним а често никаквим могућностима и изгледом на оздрављење, заслужује посебну анализу, која би показала обиље борбеног достојанства, части, поноса и повјерења у здраве другове, који ће учинити све да рањени не падну непријачељу У руке.

И треће, свестрана, безрезервна помоћ, разумијевање, искрено залагање, брига саткана од тоpline, масовно развијани нови односи између народа и бораца и наше нове народне власти — били су снажна подршка и велика помоћ у збрињавању непокретних рањеника.

Борбени пут општег народног устанка и револуције представља дијапазон између љубави према животу и свакидашњих сусрета са смрћу, и чини револуцију крцатом настојањима и тражењу могућности да се што више удовољи овоме првом. Зато историја нашег борбеног партизанског санитета представ-

ља право богатство прегнућа и подвижништва, оплемењеног хуманизмом највишег реда.

Од формирања Прве пљеваљске партизанске чете до напада на Пљевља дијелило нас је око два мјесеца. То вријеме је испуњено значајним војним и политичким акцијама и припремама за пљеваљску битку. У току ноћи 27/28. новембра дио чете се пребацио из села Крупице преко Косанице у основну школу села Мијаковиће, код Пљеваља, а други дио у село Глибаће, такође код Пљеваља, ради учешћа у нападу на Пљезља. У освит зоре на брда изнад школе избиле су колоне партизанских батаљона из Црне Горе. У школи је био смјештен ппаб Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку. И у војсци и у народу владало је велико одушевљење, као да је битка за Пљевља већ добијена. Црногорски одред је имао 9 батаљона са укупно 3.690 бораца, а Пљеваљска чета 135 бораца.

Источну колону сачињавали су Ловћенски, Комски, Језеро-шарански батаљон, батаљон „18. октобар“ и батаљон „Пеко Павловић“. Она се кретала преко Мијаковића, Маоча, Матаруга, Обарди, Јабукe и Адровића — у правцу Пљеваља.

У студено децембарско предвечерје уочи напада на Пљевља постројили су се црногорски батаљони. У редовима бораца било је и другарица — партизанки, мада мало. Биле су то дјевојке од 18 до 20 година, које су у борбу свјесно пошле да своју безбрижну младост замијене суровом стварношћу рата за ослобођење окупираних али непокорених земља. Међу борцима Језеро-шаранског батаљона налазила се само једна партизанка, и то Јелена Терковић, а у Ускочко-дробњачком батаљону кије било ниједне. Партизани Пљеваљске чете били су распоређени по батаљонима као бомбашаи, водичи и добри познаваоци Пљеваља и околине. Као борац ове чете налазила сам ее у батаљону „Пеко Павловић“ са Дуњом Влаховић, која је стигла са Комским батаљоном из Црне Горе. Не сјећам се да је прије поласка у напад на Пљевља било организованих прихватилишта за рањенике. Ишло се тада насигурно, на побједу, па је вјероватно очекивано да ће рањеници бити смјештени и лијечени у болници у ослобођеним Пљевљима. Пошто смо располагали већом количином стерилних првих завоја, о чему сам већ говорила, сви борци Пљеваљске чете били су снабђевени завсјима за прву помоћ. Истовремено смо раздијелили већи број завоја борцима црногорских батаљона. Посебно су завоји додијељени другарицама, које су једновременно обављале и дужност болничарки и дужност бораца.

Црногорски батаљони, како се види, нијесу имали добро организован санитет у току пљеваљске битке. Тако нпр. Језеро-шарански батаљон није имао никакве организације санитета.²

² Изјаве Бранка Перовића, Ирине Кнежевић, Данила Грбовића, Архив Војноисторијског института, бр. рег. 5029/УИИ, 1 д-2.

Иста је или слична ситуација била и у неким другим батаљонима.

У тсжу борбе и цијели сјутрашњи дан, 2. децембра, дакле ноћу и дању, при повлачењу батаљона извлачени су и рањеници, а затим отпремани правцем село Црљенице — Стајишта — Адровићи — село Готовуша — Хоћевина и даље.

У Адровићима и Стајишту био је привремени партизански болнички центар. Школа и све сеоске куће Брашанаца, ЈТжчара и Пушоњића најхитније су испражњене и припремљене за смјештај рањеника. Испражњене су и очишћене двије велике учионице, све собе по сељачким кућама, па чак и остали слободни простори — крај самих огњишта у кућама. На подове је прострta слама и рањеници су смјештени један до другогa.

Др Бора Божовић на лицу мјеста је формирао санитетско прихватилиште, у коме су даноноћно радиле: Љубица Живковић, медицинска сестра,³ Јелена Булатовић, учитељица,⁴ Дуња Влаховић, учитељица, Даница Росић, студент медицине, Стефанија Симовић — Стефа,⁵ Косара Вучинић Милутиновић, радница, Милка Вукашиновић, сељанка, Љубица Вукашиновић Јовановић, студент економије, Гина Вуксан, сељанка,⁶ Мила Ћетковић Капичић, ученица гимназије, Олга Бешић, сељанка,⁷ Дара Ћетковић, ђак трговачке академије, Златија Милутиновић, сељачка, Стоја Вукашиновић, сељанка,⁸ Јана Бешић, сељанка, Вукосава Перовић, сељанка,⁹ Вукосава Шћепановић Роквић, сељанка, Милка Иванишевић, радница, Даница Мартиновић Вујовић, домаћица, Станка Милутиновић Шпадијер, Јулија Вукашиновић, Љубица Марковић и Јелена Ћерковић.¹⁰ Оне су дочекивале рањенике и помагале да их распореде и смјесте у школи и по кућама — гдје је било мјеста.

Стручна екипа је радила теже интервенције у једној соби, на брзину очишћеној, у кући Нићифора Лисичића. Све те било оокудно и све је то дошло неочекивано. Права и велика срећа је била што смо имали драгоцјене залихе санитетског материјала, које је брижно чувала Пљеваљска партизанска чета *n* које су биле читаво богатство у датим условима, мада је то био само основни санитетски материјал којим је указивана прва помоћ. Рањеници су углавном били тешки и сасвим непокретни. Били су рањени у главу, стомак, плућа, а велики број са преломима руку, ногу и карличних костију. Санитетска екипа ра-

³ Погинула у болници Прве пролетерске дивизије у бици на Сутјесци.

⁴ Погинула у бици на Сутјесци.

⁵ Погинула средином јула 1943. на Зеленгори.

⁶ Погинула на Зелегори у јуну 1943.

⁷ Погинула у Ситници код Мркоњић-Града, у новембру 1942.

⁸ Умрла, послје преласка Игмана, у Фочи 1942.

^{*} Погинула 23. септембра 1943. код Цисте у Далмацији.

¹⁰ Стријељана крајем прољећа 1942. у Жабљаку.

дила је непрекидно, обрађујући рањеника по рањеника. Било је и више ургентних случајева — тешког крварења, па је вршена ампутација. Тако је ампутирана рука Илији Костићу, без наркозе и без правих хируршких инструмената. Касније је у партизанској болници на Жабљаку хирург др Ђура Мештеровић извршио Костићу реампутацију на истој руци.

Сваки рањеник без прелома ногу или ако се икако могао кретати сматран је лакшим. Право је чудо како су се ти људи држали и уз какве све напоре и болове нијесу ни гласа од себе давали. Ни једна рана није била лака, поготову када није било никаквих могућности за третман који свака физичка озледа захтијева.

Велики број рањеника није ни тражио никакву помоћ. Они су се сами сналазили и међусобно превијали, како су умјели и знали. Срећом, терен није био гангренозан и шрпшаци, срчано, и како доликује партизану, с оном нашом „Срећне ти ране, друже“, издржљиво су подносили све болове.

Истовремено су штаб Црногорског партизанског одреда и Мјесни комитет К11Ј за пљеваљски срез, чији је секретар био Велимир Јакић, организовали евакуацију рањеника у партизанску болницу на Жабљаку. У ту сврху организоване су све народне снаге. Сакупљени су људи и жене, сви — и стари и млади. Доведени су коњи, импровизирана носила и прикупљена храна, а рањеници припремљени за евакуацију. Чак су и заробљени италијански војници коришћени за пренос рањеника.¹¹

Транспрт се кретао за транспортом. Прве рањенике послали смо већ 2. децембра. Ишла је група за групом, непрекидно. На жалост, немамо података о томе колика је група рањеника прихваћена у Андравићима. Свакако их је било око 200. Те прво-децембарске ноћи није падао снијег, али била је велика хладноћа — сувомразица, због чега су рањеници, нарочито тешки, они на нооилима, у Андравиће стизали промрзли. Снијег је почео да пада 2. децембра, па су се транспорти ноћу пробијали кроз мећаву и снијежне намете, и то у два правца. Први правац је водио из Андравића преко Мијајловице, Матаруга, Мијаковића, Косанице, Ђурђевића Таре и Алуге до Жабљака, а друга колона са рањеницима кретала се правцем Жидовићи, Готовуша, Хоћевина, Глибаћи, Левер Тара, Међужваље, Жабљак.

Дуге колоне кретале су се скоро беспутним тереном. Што су се више приближавале Ђурђевића Тари, снијежни намети бивали су већи, да би на Његовући достигли (на неким мјестима) и метар и по.

Колоне рањеника пратили су партизанске болничарке, одборници и народ. Болничарке су, у својој оскудној одјећи и обући, ишле напријед и чистиле снијег, правећи пртину како би

¹¹ Укупно је било заробљено 88 војника, подофицира и официра (Зборник НОР-а, том III, књ. I, док. бр. 155, стр. 346).

прошла носила са рањеним партизанима. Биле су то сурове и тамне вечери, тегобни маршеви, пуни бриге пратилаца и стојичких трпљења рањеника, који су своју узбуђеност и бол исказивали само мирноћом и ријечи и покрета.

Ти херојски, задивљујући ликови жена, приучених партизанских болничарки, остали су да живе у сјећањима и мислима сзих нас који смо то преживјели. Партизанка је, као прави борац, увијек прва трчала према рањенику, без обзира на то што су око ње летјели непријатељски куршуми, топовске и минобачачке гранате и авионске бомбе. Увијек је помагала, а често и гинула у настојању да извуче са бојишта рањеног друга.

Снијезним иросторима кроз кањон Таре партизачке болничарке су ову колону рањеника бодриле, храбриле и стварале ону њима тако својствену сигурност која је плодносно зрачила. Оне су с осјећањем бола и поноса, без сна и одмора, стално обилазиле рањенике — на чијим су се ранама већ смрзавали крвљу натопљени завоји. Свуда успут, у селима кроз која смо пролазили, смјењивали су се носиоци рањеника. Сељаци су преузимали носила, смјењивали коње својима, а жене су припремале храну и топло мијеко. На кратким застанцима народ је — иако је био заплашен нашим неуспјехом у нападу на Пљевља — доносио и давао све што је имао за рањенике, до последње капи млијека. У свему томе нарочито су се истицали родитељи, браћа и сестре пљеваљских партизана који су учествовали у нападу на Пљевља.

И сама помисао на то да у подножју Дурмитора постоји партизанска болница уливала је свима нама наду и сигурност. Добро памтим Жабљак, који ми је тих дана лично на прави мирнодопски град. Све је врвило од живота, ужубаност и рада. У том питорескном планинском градићу, испод горостасног Дурмитора, у снијезним наметима, све је живјело и радило за рањене партизане, који су стално пристизали.

Народноослободилачки одбори, Партија, СКОЈ, омладина и жене — имали су озбиљан и значајан задатак. Требало је све рањенике прихватити, смјестити, обезбиједити, стручно обрадити и нахранити. Упркос поразу и огромној празнини која је настала погибијом истакнутих ратника и комуниста, и поред тешких губитака и рана Језеро-шаранског и Ускочко-дробњачког батаљона Дурмиторског партизанског одреда, одржан је борбени дух и сачуване све оне врлине и одлике које су красиле борце нашег народноослободилачког рата.

Остаће да живи у трајном сјећању слика и организација прихватне амбуланте, чији је организатор и управник била др Ирина Кнежевић: љекарска интервенција, смјештај и начин рада ове наше болнице на слободној територији Дурмитора. Она ми је личила на праву клинику, послеје оног мучног и дугог травспорта од Пљеваља до Жабљака.

Толика стрепња и наш даноноћни рад да сваког рањеника смјестимо у кревет, гдје ће му бити омогућено колико-толико удобно и сигурно лијечење, без даљег транспорта по планинским беспућима, која су у току рата тражила надљудске напоре и изазивале безграничне патње рањених партизана. Чинило ми се да је тај пут завршен у овој добро организованој институцији, болници са више љекара и хирурга, са санитетским материјалом, опремљеној и уређеној.

Из Жабљака сам пошла са Дробњачком партизанском четом преко Тепаца и Таре за Бобово, у Санџак, да бих се у Мељаку, код планине Љубишње, послѣ извршеног задатка вратила у састав моје Пљеваљске партизанске чете. Другови из чете топло су ме дочекали, а нарочито они са којима сам била у борби од првих устаничких дана. Била сам тада убијеђена да су рањеници већ обезбијеђени на слободној партизанској територији дурмиторског подручја.

Због свега тога наша партизанска болница на Жабљаку отвара увијек нова интересовања и заслужује нова истраживања, у циљу комплетног научног сазнања и доприноса историји нашег партизанског санитета.

МР МИОМИР ДАШИЋ

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНЕ ПРИЛИКЕ У НОР-У У ЦРНОЈ ГОРИ
1941. И 1942. ГОДИНЕ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КУЛ-
ТУРНИ ЖИВОТ У ДУРМИТОРСКОЈ ПАРТИЗАНСКОЈ
РЕПУБЛИЦИ

НОР-у и оружаном револуцији (1941—1945) претходио је дуг и напоран пут идејно-политичког и организационог сређивања стања у југословенском радничком и комунистичком покрету, пут класне борбе кроз коју се формирала и јачала револуционарна свијест широких народних маса и вршиле припреме за дизање на оружје против окупатора. „Тај дуготрајни револуционарни рад створио је услове да смо могли у процесу ослободилачке борбе револуционарним путем срушити или, боље рећи, уништити стари државни апарат и ударити темеље новог друштвеног система^{1*}.¹ Идејно припремање радничке класе, сељаштва, напредне интелигенције и других друштвених структура лијево оријентисаних и спремних да помажу револуцију одвијало се на темељима заједничке стратегије револуционарне концепције радничког покрета Југославије.

Година 1941. била је историјска лрекретница у животу свих наших народа и народности. У овој години почела је борба за национално ослобођење, која је постепено прерастала у револуционарну борбу за социјални и културни преображај цјелокупног друштва. Тај дубоки историјски процес који се одвијао у току НОР-а од 1941. до 1945. године ликвидирао је и капиталистички поредак као систем друштвено-економских односа у југословенском друштву и развластио буржоазију као политичку владајућу класу.

Процес револуционарног социјалног преображаја у Југославији, па према томе и у Црној Гори, у току НОР-а и револуције имао је своје дубоке идеолошке коријене, који су били од утицаја на сазријевање тог процеса. Наиме, читав период

¹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књ. I, Загреб 1959, стр. 28.

Краљевине Југославије био је испуњен револуционарним превирањима, био је бременит „елементима револуције“, праћен унутрашњим рападањем грађанског друштвено-политичког система у коме је доживљавала своју дубоку кризу и буржоаска идеологија. Тако, док се буржоаска идеологија растакала, дотле је марксизам постојао доминирајућом идеологијом и науком. Нарочито је узимао маха у публицистичкој и социјалној литератури, и тако постајао „руководство за акцију“. У области публицистике и социјалне литературе, која је извршила снажну идеолошку припрему отпора и оружане фазе социјалистичке револуције, истакла се плејада писаца-револуционара, публициста и мислилаца, као што су: Божидар Аџија, Аугуст Цесарец, Отокар Кершовани, Веселин Маслеша, Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Ђорђевић и Никола Лопичић, Радован Вуковић, Хасан Кикић, Коста Рацин, Радован Зоговић, Вукајло Кукаљ и многи други који су евојом књижевном, публицистичком, научном и књижевном ријечју припремали широке народне масе на отпор, побуну и велике револуционарне догађаје. Дакле, народноослободилачки рат и револуција у Југославији, а, разуме се, и у Црној Гори, идејно су се темељили не само на политичком програму КПЈ и њеној генералној револуционарној линији, већ је имала идејни ослонац и припрему и у обимној социјалној литератури, као и у читавој прогресивној културној оријентацији и у цјелокупном духовном наслеђу.

Без претензија да идемо у дубља упуштања у проблем настанка и развоја културе и просвјете у првој години НОР-а и револуције у Црној Гори, покушаћемо бар фрагментарно да укажемо и на то да је тринаестојулски устанак почео и као својеврсни културни револуционарни чин, да је он означио почетак рушења старих идеја, буржоаске идеологије и културе, остатака примитивне племенске патријархалне свијести и културе — стварајући истовремено услове за развој културе и просвјете на новим основама у процесу револуције, чиме су се изражавали идентични циљеви ослободилачког рата и револуције са циљевима културе.² Та идентичност културе и револуције почела је и на црногорском револуционарном простору да се од првих дана оружане борбе манифестује, да се развија и унапређује заједно са захтјевима за социјалним промјенама и прогресом. Црногорски комунисти, прије свега интелектуалци, били су међу првима који су схватили тијесну повезаност, узрочност циљева револуције и културе. Због тога од првих дана стварања слободне територије отпочео је да се развија и кул-

² Милија Станишић, *Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку*, Историјски записи, књ. XXXI, 1974, 1—2, стр. 5.

турно-просвјетни живот који је одговарао потребама ослободилачке борбе и њених циљева.³

Култура и просвјета НОР-а и социјалистичке револуције имала је континуитет у културној политици југословенског комунистичког покрета који се јавио идејним носиоцем, усмјеритељем и политичким организатором НОР-а и социјалистичке револуције. Тај континуитет постојао је и у радничком и комунистичком покрету Црне Горе до 1941. године. У НОР-у, који је истовремено био и фаза оружане социјалистичке револуције, радничка класа, сељаштво и напредна интелигенција неопозиво су се одређивали за социјализам, војујући битку за национално ослобођење. Међутим, победа НОР-а била је идејно и политички припремана с развојем и јачањем комунистичког покрета, који је за двије претходне деценије кроз успоне и падове крчио себи пут до револуције. Зато у изучавању културно-просвјетних садржаја народноослободилачке борбе и на црногорском простору треба полазити од „континуитета револуције у њезиној свеукупности, у времену и простору“, од сагледавања „континуитета духовне креације у нашем комунистичком покрету“, који је припремао и водио НОР и социјалистичку револуцију. У тумачењу културно-просвјетне политике НОБ, дакле, треба полазити од тога да „не би било ни НОБ-а да није било духовног зрења за њ, да није било духовне припреме да наш комунистички покрет није градио програм његова спровођења и као културног преокрета, као истинске културне револуције“. И одмах ваља рећи да народноослободилачка борба не би имала успјеха, не би прерасла у социјалистичку револуцију, „да нова друштвена свијест ните овладала већином народа, да се већина народа управо у НОБ-у није издигла до те нове свијести, присвајала је, учинила материјалном снагом, придонијела јој својим пучким стваралаштвом“.⁴

Наши народи и народности су у 1941. годину ушли с тешким, не само политичким, социјалним него и културно-просвјетним наслеђем. Низак ниво културе и висок проценат неписмености, нарочито нашег села, били су посљедица изразитих социјалних разлика и неједнакости у материјалним могућностима школовања у Југославији до 1941. године, политике националног угњетавања и наелијеђене историјске заосталости на југословенском простору. Међутим, с почетком НОР-а у условима ратног разарања, неравне борбе, свакодневне насилне смрти која

³ О томе видјети: Миомир Дашић, *Прилог проучавању културе и развоја образовно-васпитног система у НОР-у и револуцији (1941–1945)*, ИЗ, 1977/2, стр. 573–603; исти, Веселин Маслеша у Црној Гори 1941. и 1942. године — покретач и уредник партизанских листова, „Токови“, 1976/12–13, стр. 1–47, и др.

⁴ Стипе Шувар, *О континуитету културне политике нашег комунистичког покрета*. „Култура и умјетност у НОБ-у и социјалистичкој револуцији у Хрватској“ (Зборник), Загреб 1975, 19–22.

је у појединим крајевима попримала и карактер геноцида народа, спонтано, а затим свјесно и усмјерено развијала се жеља, жеђ за стицањем знања, учило се у партизанским јединицама, у предасима битака, а затим са стварањем већих слободних територија, народноослободилачки одбори, као органи народне власти ослободилачког покрета и револуције, имају своје програме уношења „културе и знања у народ“. Сваки партизан у НОР-у био је не само борац са пушком у руци већ и ватрени пропагатор и тумач циљева ослободилачког покрета и револуције. Владимир Дедијер је активност бораца НОП-а на ширењу културе сликовито представио ријечима: „У свакој партизанској јединици поред пуцсомитраљеза било је идеал имати и писаћу машину или макар шапирограф за умножавање вијести, песама које су партизани певали, скичева или кратко препричаних циљева зашто се борба води“.⁵

Када се анализирају културна и просвјетна документа, као и све форме и садржаји културе, умјетности и образовања из НОР-а, сигурно се долази до закључка да се у процесу оружаног дијела револуције стварало и створило схватање да народноослободилачка борба није имала за циљ само ослобођење земље од окупатора, већ да се она водила и ради цјелокупног преображаја друштвених односа у Југославији, да је њен циљ и стварање нових, бољих материјалних услова радних маса, „изградња новог човјека, нових односа“.⁶

У процесу НОР-а и оружане револуције израстала је, природно, нова друштвена структура, која је тражила и нове путеве у култури, борила се за квалитетно нове образовно-васпитне циљеве и принципе. Ти циљеви и принципи темељили су се на марксизму и револуционарном програму КПЈ, иницијативама и теоретским разрадама револуционарне теорије од стране руководства Партије, нарочито њеног генералног секретара Јосипа Броза Тита.

Једна од специфичности тринаестојулског устанка и уопште НОР-а и оружане социјалистичке револуције у Црној Гори огледала се и у релативно врло великом учешћу чланова КПЈ у односу на укупан број становништва ондашње Црне Горе. Та специфичност донекле је била изражена и у социјалној структури чланова Партије. Према статистичким процјенама, у 1941. години на територији данашње Црне Горе живјело је 417.299 становника.⁷ Према до сада утврђеним подацима, КПЈ

⁵ *Историја Југославије*, Београд 1972, 544.

⁶ Исто, 544.

⁷ Извјештај о кретању становништва у Црној Гори 1941—1945, Републички завод за статистику СР Црне Горе Титоград. Априлски рат је онемогућио да се 1941. године изврши попис становништва у Југославији. Зато се после пописа из 1931. године оперише само подацима који се темеље на статистичким прорачунима о годишњем прирасту становништва.

у Црној Гори, у моменту када је отпочела оружана борба, имала је око 1.780 чланова. Дио Санџака који је 1945. године припао Србији имао је свега 20 чланова Партије.⁸ Ако се има у виду да је КПЈ у оружани устанак 1941. године ушла са око 12.000 чланова и око 30.000 скојеваца, произлази да је сразмерно броју становника брск чланова Партије у Црној Гори био шестоструко већи од југословенског просјека. Сличан однос је био и у организацији Савеза комунистичке омладине Југославије (у Црној Гори је уочи устанка било око 5.000 скојеваца).

Нећемо се бавити питањем откуда таква бројност чланова КПЈ у Црној Гори, као ни питањем предности једне такве организоване авангардне онаге за успјешно обухватање маса и њихово вођење у НОР-у и револуцији. Основне узроке тој појави сасвим је добро уочио М. Станишић, указавши и на противурјечност да је масовност КПЈ у Црној Гори била у несразмјери с привредним и индустријским развитком овог дијела Југославије, да је Партија постала најмасовнија управо овдје гдје је била најмалобројнија радничка класа.⁹

За објашњење оног полета у Културно-просвјетном раду у првој години НОР-а и револуције у Црној Гори веома је важно истаћи специфичност социјалне структуре чланства Партије. Опште је познато да је КПЈ у осталим дјеловима Југославије имала највише чланова из редова радничке класе и интелигенције, и то у градовима. У Црној Гори, напротив, основну масу партијског чланства чинили су сељаци и интелектуалци, који су у огромној већини потицали са села (70 посто свих напредних интелектуалаца било је сеоског поријекла). Но и у Црној Гори КПЈ је имала све карактеристике партије радничке класе, и то је она била од оснивања, борећи се за досљедно остваривање историјских интереса радничке класе у реализацији партијског програма и у партијско-политичким акцијама. Партија је у својим редовима имала сразмјерно броју индустријских радника висок проценат чланова-радника. Према подацима о стању партијске организације, који су саопштени на VIII покрајинској конференцији у Барама Жугића, код Жабљака, августа 1940. године, од 929 чланова КПЈ 22% су чинили радници.¹⁰ Укупно је тада у Црној Гори било око 1.400 радника, запослених у 24 ситна индустријска предузећа. Црна Гора је била изразито аграрна земља, са готово 80% пољопривредног становништва. Од индустрије и занатства живјело је свега око 6% становништва. Таква неразвијеност условљавала је оштре класно-политичке конфронтације. Буржоазија није успјела да развије природне потенцијале Црне Горе и ријешити тежак положај

⁸ М. Станишић, н. чл., ИЗ, књ. XXVIII, 1971/1—2, стр. 35; Данило Јауковић, *Санџак у НОР-у*, I дио, „Војноисторијски гласник“ 1960/4.

⁹ М. Станишић, н. чл., стр. 36—37.

¹⁰ Архив РП, фонд ЦК КПЈ 1940 — 14/1, Записник V земаљске Конференције КПЈ (октобар 1940).

изразито сиромашних сељачких маса.¹¹ Све је то било од утицаја да КПЈ тако дубоко продре у црногорско сиромашно еело. Успјела је да га политички придобије за свој револуционарни програм и успјешно води у свакодневне политичке акције, усмјеравајући његове економске захтјеве к социјалној револуцији. Тај ослонац на сељачке масе, на ту најмасовнију друштвену базу у Црној Гори, КПЈ је успјешно ширила и преко легалних задружних организација: „Сељачка самопомоћ“ и „Сељачко братство“. Сељачке масе су, нарочито посљедњих година уочи другог свјетског рата, биле снажно привржене програму и политици КПЈ, увјерене да је она, за разлику од грађанских партија које су манипулисале сељаштвом, једина политички организована снага која може да их поведе на пут остварења њихових социјалних и друшх права. Зато није било елучајно што је Партија у Црној Гори 1940. године имала 62% чланства из редова сељаштва. Тако се КПЈ на црногорском селу афирмисала као истинока народна политичка снага. Преко партијских ћелија и легалних задружних организација, које су пружале помоћ сиромашном сељаштву, КПЈ је развијала међу сељачким масама разноврсну и врло широку политичку активност. Један од значајних компоненти тих активности био је и развој културно-просвјетних дјелатности које је помагала Партија на црногорском тлу.

Црногорски комунисти међу којима је био велики број интелектуалаца, чинили су велике напоре да би колико-толико ублажили негативно културно наслеђе. Политичка и војна руководства устанка, а затим и органи нове народне власти, постављали су од првих дана НОР-а значајан политички просвјетни задатак пред устаничке масе, створен је план рада на описмењавању бораца и народа, организовано поведена борба против културне заосталости. Сходно директиви ЦК КПЈ руководство Партије у Црној Гори у том се погледу доста користио искуствима октобарске револуције, у којој је борба против неписмености истицана такође у први план политичке борбе за придобијање маса и њихово укључивање у просвјетне и културне токове живота у процесу револуције. Полазили су црногорски комунисти у томе од Лењиновог схватања да је неписменост и културна заосталност један од главних непријатеља у револуцији. У настојању да смање број неписмених бораца и народа у НОП-у, партијска и војно-политичка руководства, народноослободилачки одбори и други форуми антифашистичких организација, зависно од конкретних услова сваке средине, примењивали су Лењинове поставке о народном образовању и сузбијању тог унутрашњег непријатеља који је живио у масама.¹⁻

¹¹ Спасоје Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959.

¹² В. И. Лењин, *Дјела*, Том XXVII, стр. 49—50.

У Црној Гори се од почетка организовано приступило ликвидацији неписмености, као и у читавој Југославији, управо полазећи од Лењинових погледа о неопходности борбе за политизацију маса, његове јаоне поставке „да се комунистичко друштво не може изградити у неписменој земљи“. Саставни дио револуционарне борбе црногорског народа, дакле, постала је и борба за ширење народног образовања и културе. Знало се да борба за масовну културу представља дио борбе за замјену старих друштвених односа новим, револуционарним.

Рад на описмењавању бораца у почетку се одвијао у самим партизанским јединицама (организовани су аналфабетски течајеви и курсеви). У кратким предасима и затишјима између битака, у јединицама, у селима, на брзину, били би, опет, организовани течајеви и импровизовани курсеви за старије неписмене људе. Савез комунистичке омладине и Црногорска народна омладина (од јесени 1941) на пољу ширења културе и писмености развиле су највећу активност на ослобођеним територијама. Али радило се на ширењу културе НОР-а и у непријатељској позадини, на неослобођеној територији.

Већ у првој години НОР-а и револуције било је јасно да је контраверза између ћутања муза и звекета оружја изгубила своју пословичност. И управо то што се упоредо с оружаном борбом против фашистичког окупатора, а затим и контрареволуционарних снага, водила и борба за преовладавање образовне и културне заосталости, то што је КПЈ, као организатор цјелокупне ослободилачке борбе, револуцију развијала богатећи је и разноврсним облицима и садржајима образовно-васпитног, културног и умјетничког рада — чини једну од специфичних облика те револуције. На почетку оружане борбе Партија је у Црној Гори, као и на читавом југословенском простору, организацију спровођења задатака у области културе, образовања и васпитавања повјеравала „лицима за везу с народом“, „делегатима Партије у војсци“, или како ће се касније јединствено назвати — политичким комесарима, чија је дужност била „општеполитичка пропагандна дјелатност међу свим партизанима у јединици“ у коју се „уграђују политички и културно-просвјетни васпитни рад“.¹³

У општем Упутству Главног штаба народноослободилачких одреда за Црну Гору, Боку и Санцак од октобра 1941. године за рад политичких комесара, поред набрајања политичко-пропагандних дужности политичког комесара у свакој партизанској јединици, стоји да је он обавезан да „одржава сам или користи све интелектуалце за одржавање предавања у одреду из опште културе, географије, историје итд.“¹⁴ Примјењујући Лењиново

¹³ Ђорђе Радишић, *Неки аспекти културних дјелатности у јединицама НОБ Хрватске*, НОБ — „Култура и умјетност у Хрватској“ (Зборник), Загреб 1975, стр. 263.

¹⁴ *Зборник НОР*, III, док. 21.

учење о значају образовања и културе, прије свега са становишта борбе за равноправност и јединство нација и народности, не запостављајући при томе права и могућности да сваки народ, свака нација треба да оствари пун самостални развитак, — партијска и војна руководства у Црној Гори су стављала у задатак политичком комесару да са својим борцима изучава прошлост црногорског народа, као и прошлост осталих, њему сусједних народа. Лењинов став да разне нације „везују милиони и милијарде нити економског, правног и животног карактера“ и да су покушаји да се и нације и националности „разделе у области културних и особито школских питања бесмислен и реакционаран“¹⁵ оствариван је још од првих дана НОР-а у Црној Гори. Илустрације ради наводимо да се у поменутом општем Упутству за рад политичких комесара, између осталог наглашавало да је дужност његова и „да изучава заједно са својом јединицом историју црногорског и осталих њему сусједних и братских словенских народа ...“¹⁶

Тако је културно-просвјетни рад од самог почетка устанка у партизанским одредима и другим јединицама представљао битну компоненту политике КПЈ. Та политика Партије долазила је до пуног изражаја и касније, када се културна и просвјетна активност знатно разгранала, те више није била брига само политичких комесара. Кроз читаво вријеме револуције, Партија је култури, како у партизанској војсци тако и на терену, у народним масама, придавала изузетну пажњу. Бројна су свједочанства из НОР-а која говоре о томе да културно-просвјетни рад има „голему важност“ за унутарњу изградњу наше војске¹⁷. Због тога се перманентно инсистирало да културна и просвјетна активност прати кретање сваке јединице, па и у вријеме офанзиве. У тој просвјетној активности, разумије се, почињало се од најосновнијег — описмењавања бораца. И касније, у току цијелог НОР-а и револуције, описмењавање бораца у јединицама (а и одраслог становништва) био је превасходан задатак. О томе наилазимо на овакве мисли: „Злочин је ако у бригадама буде један борац неписмен“^{11,18} Или: „Ликвидација неписмености, то је највећи културни преокрет у животу кога може доживјети неписмени борац у нашим редовима“.¹⁹

У црногорским партизанским јединицама у 1941. и 1942. години, комесар је био обавезан „да сваког неписменог члана јединице, као и онога који зна слабо читати и писати, научи да чита и пише“. Обично политички комесар ово није радио сам, већ је користио и помоћ других руководиоца јединица и свих

¹⁵ В. И. Лењин, *О култури и васпитању*, Београд 1952, 95—96.

¹⁸ *Зборник*, 111/1, док. 21.

¹⁷ *Зборник*, 1X/3, стр. 630.

¹⁸ Исто, 205.

Исто, 637.

оних бораца који су за то били погодни.²⁰ У партизанским јединицама у Црној Гори није било тешко организовати рад на описмењавању бораца, па и народа, јер је у свакој јединици било и по неколико интелектуалаца. Већином су то били средњошколци и студенти, али било је и дипломираних правника, професора, инжињера, учитеља и других припадника интелигенције. Према подацима до којих је у својим истраживањима дошао Милија Станишић, у припремама и у тринаестојулском устанку, што може да важи и за прву годину оружане борбе против окупатора, учествовало је око 2.850 интелектуалаца разних професија.²¹ Сматрамо да ће даља истраживања показати да је број интелектуалаца опредељених за НОР и револуцију у оно вријеме био и већи. У таквом интелектуалном потенцијалу, није било тешко у свакој чети, батаљону, одреду и касније бригади организовати културно-просвјетну дјелатност, односно образовно-васпитни рад са борцима и народом. У јесен 1941. и у првој половини 1942. године у свим партизанским јединицама од чете па горе биле су организоване и културне комисије.

У току првих мјесеци НОР-а политички комесар у мањим јединицама био је одговоран и за уређивање зидних новина, док су у већим јединицама тај посао под његовим руководством обављале за то посебно формиране комисије за културно-просвјетну дјелатност.²² Број неписмених бораца био је релативно висок, па је било разумљиво што су се војна и политичка руководства перманентно заузимала да се они описмене преко аналфабетских течајева и других форми рада. Међутим, описмењавање је представљало само увод у даље стицање знања, улажења у нове тајне непознатог. Пароле „Просвјетом к слободи“ и „Нијесу оружје само пушке и топови, авиони и тенкови, већ и знање“ — добивале су моћ оружја.

Оружани устанак црногорског народа у јулу 1941. године помутио је планове италијанских окупационих власти и у погледу организације школства на окупираној територији. Јачањем НОП-а у јесен 1941. спријечен је окупаторски режим да оствари своје школске планове, реализује мјере наговјештене у мају и јуну, дакле прије устанка, којима је настојао да помоћу

²⁰ *Зборник*, III/1, док. 21.

²¹ Према подацима М. Станишића, у припремама устанка и у тринаестојулском устанку узело је учешће око 1.200 средњошколаца, 675 студената, 345 људи са завршеним факултетом (судски и адвокатски приправници, судије, адвокати, професори, инжињери, и др. професије), 260 службеника, 180 учитеља, 55 свештених лица и 19 љекара (Видјети: М. Станишић, *Напредна интелигенција у Црној Гори*, ИЗ, књ. XXXI, 1974/1, стр. 39). Ако се има у виду да је у тринаестојулском устанку учествовало око 30.000 људи, произлази да су интелектуалци чинили готово 10% укупног борачког састава. Овај проценат интелектуалаца, који су се налазили у НОП-у, остао је до коначне побједе НОР-а и револуције углавном ненарушен.

²² *Зборник*, III/1, док. 21.

школског система лакше оствари своје политичке планове о културном потчињавању Црне Горе. Оружани устанак је показао да је КПЈ имала велики утицај међу омладином свих слојева. Распламсавање народноослободилачке борбе од почетка јесени на великом простору Црне Горе, јасно је показало окупатору да у школској 1941/42. години неће успјети да организује наставу у знатном броју школа.

Школе на окупираној територији нијесу почеле рад онако како је то окупаторска власт жељела, јер су се ослободилачки покрет и револуција све успјешније развијали у Црној Гори. Јачању и свестранијем развоју НОР-а и револуције допринијеле су мјере које су предузели Покрајински комитет и централни и локални војни руководећи органи у циљу политичке и војно-политичке консолидације како партијских организација тако и партизанских јединица. Од значајног утицаја на свестранији развој НОР-а било је и остваривање тјешње сарадње покрајинског политичког и војног руководства са ЦК КПЈ и Врховним штабом. Као резултат свих тих мјера и изграђивања једне шире платформе програма ослободилачког покрета, дошло је у јесен 1941. године до реорганизовања партизанских јединица у јачини од око 20.000 људи, од чега је половина била активно обухваћена у партизанским јединицама. Крајем 1941. и почетком 1942. године већ је била створена велика слободна територија, коју су контролисале партизанске јединице од Шћепан-Поља па до југословенско-албанске границе и од Орјена до Лима. На тој слободној територији функционисала је власт народноослободилачких одбора, војнопозадинских органа и руководства антифашистичких организација. На тако пространој слободној територији одвијао се културно-просвјетни рад који је одговарао потребама и захтјевима НОР-а и револуције. Успјешан развој НОР-а праћен је и радом на формирању антифашистичких организација — Црногорске народне омладине и антифашистичких одбора жена.

Још у почетној фази организовања ЦНО, 24. септембра 1941. године, ПК СКОЈ-а издао је директиву свим скојевским организацијама да средњошколска омладина бојкотује мјере окупатора V вези с припремама које је вршио за отварање школа. У тој директиви је стајало да омладини треба објашњавати непријатељске циљеве и намјере окупатора, који је настојао да окупљањем омладине у школе оствари контролу над њом, знајући да је зна ударна снага револуционарног покрета у Црној Гори.

Бојкот окупаторских школа скојевска организација, односно ЦНО, спроводила је упоредо са радом на стварању омладинских актива у окупираним градовима, па је и ово био један од важних задатака ове масовне антифашистичке организације. Бојкот се није спроводио истовремено у свим школама, јер су постојали специфични услови под којима су неке од њих отпочињале рад, те се са бојкотом настављало у њима и током школоке 1941/42.

године.²³ Окупаторска власт је предузимала врло строге мјере против ученика за које је знала да су на линији НОБ-а. Већину оних који нијесу били успјели да напусте градове а бојкотовали су наставу окупаторска власт је ухапсила и интернирала у логоре. Но, и поред тога, план окупатора да помоћу сепаратистичког вођства и четничке организације окупи средњошколску омладину у школама и да је тако држи под контролом — доживио је тоталан неуспјех. Снага КПЈ и њен утицај међу омладином били су јачи од репресалија и окупаторских пријетњи силом. ЦНО је била толико захваћена идејом ослободилачке борбе да није било силе која ју је могла са тог пута скренути. То је дошло до изражаја и на питању бојкота школа на окупаторској територији, гдје се и у непријатељској позадини испољила снага Партије и ослободилачког покрета. Тек после низа покушаја, окупаторским властима је пошло за руком да обнове рад једног броја основних школа, али у средњим школама, изузев у неколико гимназија, гдје се ипак нешто радило у нижим разредима, али ни у њима систематски и организовано, настава се није могла организовати, те су и окупаторске власти најзад морале да констатују да је школска 1941/42. година пропала.

Док је, с једне стране, окупаторска власт настојала да на окупираној територији организује систем школства по свом плану, да обнови за свој рачун културно-просвјетну дјелатност, обнови позоришни живот, организује фашистичку пропаганду отварањем Радио-Цетиња, издаје новине („Глас Црногорца“) у којима штампа најважније чланке на италијанском језику, под уредништвом свога официра — настојећи и да овим мјерама учврсти свој окупациони режим — дотле је НОП у Црној Гори 1941. и 1942. године предузимао снажне акције да све то онемогући и разбије.

Насупрот покушајима окупатора да црногорском народу наметне своју културу, на слободној територији се развијала масовна народна партизанска култура, разноврсна по формама и садржајима, блиска народном схватању борбе за слободу и социјалну правду. Тако се организује рад домова културе и библиотека и читаоница, држе предавања на народним универзитетима, стварају позоришне групе и дружине које постају све масовније, ради се и на другим облицима културно-просвјетног рада. Један од учесника борбе за ослобођење Колашина свједочи да је тада био организован „веома разноврстан културни живот, чак интензивнији него икада прије рата“. Одлуком Среског НОО у Колашину формирана је културна група од стотину лица.²⁴ Њена позоришна и хорска секција богатиле су културни живот овога

²³ Јован Бојовић, *Школе на окупираној територији Црне Горе 1941—1944. године*, ИЗ, књ. XXI '1; Бојовић је о спровођењу бојкота у појединим школама опширније писао. Видјети његов рад, стр. 81 и даље ...

²⁴ Б. Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији 1*, Београд 1960, 789.

града новим револуционарним културним садржајима. И у слободном Колашину, као и у Беранама, Андријевици, Бијелом Пољу, Жабљаку, Шавнику и другим мјестима редовно су одржаване усмене новине и предавања — не само политичког карактера већ и предавања из разних области науке и културе.

На читавој слободној територији дошло је до интензивног културно-просвјетног рада. На аналфаветским течајевима и курсевима описмењавани су борци партизанских јединица, као и одрасли грађани. Течајеве и курсеве организовали су сеоски и општински народноослободилачки одбори уз помоћ омладинских организација и АФЖ-а. Жене и омладинке, међу којима је било највише неписмених, на овим течајевима стицале су основну писменост. Готово да није било општинског центра на ослобођеној територији гдје нијесу формиране културно-умјетничке групе, обично са хорским и позоришним секцијама. Ове културне екипе развиле су широку дјелатност, организујући давање приредби у селима, варошицама и ослобођеним градовима. На програму су били најчешће скечеви, краћи позоришни комади, хорске пјесме (партизанске, народне, совјетске) и гусле.

Бројна су документа која свједоче о културно-просвјетној дјелатности из онога времена. СКОЈ и ЦНО највише су допринијели образовно-васпитном раду у масама и богаћењу културног живота на слободној територији.

Будући да је омладина и у ширењу културе и просвјете имала најистакнутије мјесто, да је била носилац различитих форми и садржајем богатих културних активности у народним масама, „Омладинска борба“, орган Савеза комунистичке омладине Југославије, у броју од 17. новембра 1941. године донијела је чланак који је имао директивни значај, јер је одређивао мјесто и улогу младих у народноослободилачком покрету. Ту се, осим осталог каже:

„Партизани и наша народна власт, народноослободилачки одбори, створили су све услове да пламен културе букне у нашим селима и да се разгори широко, да осветли сав мрак у коме су наше село и његову омладину намерно држали разни елементи, газде, господа, пандури, жандари, разне продане и непродане владе и окупација.

1. Одмах приђите стварању народноослободилачких омладинских савеза по свим општинама, по свим селима.

2. Свако село да добије своју читаоницу: да се окупља, да се извлачи испод штетног и непријатељског утицаја разних петоколонаша и слугу окупатора наша сеоска омладина.

3. Читајте и широко делите „Борбу“ и „Омладинску Борбу“, јер оне вам говоре истину с свему, јер оне вас уче ко нам је пријатељ и ко се бори за ваше ослобођење, за нови културни живот сељака, где ће се чути радио-аларати, горети електричне светиљке и мрак бити растеран.

4. Стварајте музичке зборове, негујте своје игре и своје песме, јер су оне слободарске.

5. Организујте алфабетске течајеве да у вашим селима нема неписмених, да сви могу читати књиге и наше новине, билтене, прогласе и објаве, да могу сазнати потпуну истину о себи и о борби која се данас води... Тако ћемо ми и на делу показати да наша борба јесте борба напретка и културе против напетости и мрака некултурних варвара, који уништавају све драгоцености културне тековине народа и омладине целог света".²⁵

И у уводнику првог броја „Омладинског покрета“, органа Црногорске народне омладине, у набрајању задатака који стоје пред листом, истиче се да ће он, поред осталог, служити и ширењу културе, образовања и васпитања младих.²⁶ И „Народна борба“, орган ПК КПЈ за Црну Гору, поздрављајући рађање „Омладинског покрета“ писала је да „он треба да постане гласило и штиво сваког младог црногорског ратника и да постигне да сваки млади Црногорац осјећа да има свој лист преко којег може писати и читати о свим питањима омладинског живота и народно-ослободилачке борбе у Црној Гори — и сваком селу понаособ".²⁷

И заиста, „Омладински покрет" је од првог броја па до краја излажења у 1942. години предано и успјешно водио битку и на плану ширења народне партизанске културе.²⁸

У току 1941. и 1942. године у многим документима наглашаван је значај школовања како дјеце тако и одраслих, неписмених грађана. Међутим, организација масовног народног образовања на ослобођеној територији Црне Горе била је условљена не само чињеницом да су перманентно вођене борбе за одбрану слободне територије већ и материјалним и људским факторима. У вихору рата страдале су школске зграде, школски инвентар, није било уџбеника и другог школског прибора. Велики број просвјетних радника активно се борио у партизанским јединицама, многи као руководећи војно-политички кадар. Према неким подацима, око 180 ученика учествовало је у партизанским јединицама у првој години НОР-а и револуције у Црној Гори. Један број напредних учитеља и професора окупатор је после августа офанзиве успио да ухвати и интернира у концентрационе логоре. Неки од њих су тамо и оставили своје кости. Због свега тога осјећао се недостатак учитеља да би се могао организовати рад на читавој слободној територији у 1941/42. години. Често помјерање линије фронта, непрестана наступања и одступања партизанских јединица у борби против италијанског окупатора и контрарево-

²⁵ „Омладинска борба“, 1941—1944. Загреб 1949, 17—18.

²⁶ Архив Историјског института Титоград, „Омладински покрет", година I, бр. 1, 15. децембра 1941. године.

²⁷ „Народна борба“, децембра 1941. године, бр. 3, Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, Титоград 1959, стр. 7—9.

²⁸ Исто.

луције, ипак, били су основни узрок што је мало основних школа радило у оно вријеме у Црној Гори.

Територија Дурмитора, односно шавничког среза, у цјелини је по други пут ослобођена средином октобра 1941. године. Од тада па све до средине јуна 1942. године ово пространо планинско подручје Црне Горе било је база, чврст ослонац НОП-а, простор врло значајан у плановима и Врховног штаба и покрајинског војно-политичког руководства за даљи развој НОР-а и револуције. Пуних осам мјесеци на ослобођеној територији шавничког среза изграђивала се и јачала народна власт, која је организовала привредни и друштвени живот са свим потребним јавним функцијама.²⁹ Ова слободна територија постала је у оно вријеме најснажније партизанско упориште и чврст ослонац у организовању НОР-а не само у Црној Гори него и у сусједној Херцеговини, источној Босни, Санцаку и југозападној Србији.

Жабљак је у то вријеме постао политички и војни центар за слободну дурмиторску област, односно и територију Пиве. Слободна територија дурмиторског краја све више је стицала важност за даљи размах и успјешан развој народноослободилачког рата и револуције у Црној Гори, па и шире, како је окупатор са контрареволуционарним снагама успијевао да запосједне дјелић по дјелић слободне територије како у Црној Гори тако и Србији и Санцаку.

Шавнички срез је био подручје необично погодно за развој НОР-а и револуције, НОО и цјелокупног живота који су ови одбори развили на слободној територији. Зато је Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак пружао кадровску помоћ мјесном политичком и устаничком руководству, како би се на тој пространој територији што боље учврстили органи револуционарне народне власти и како би они у свему одговорили нараелим потребама НОП-а.

Народноослободилачки одбори почев од сеоских преко општинских до Среског НОО, организовани као истински органи власти, у оквирима наслијеђене административне подјеле територије среза на огапине (Шавник, Боан, Трса, Жабљак, Крш и Пивски Манастир), успјешно су све до почетка јуна 1942. године водили послове цјелокупног друштвеног живота. НОО су били оспособљени за обављање свих управних, судских и војнополитичких функција. Они су били преузели читаву управу на територији среза, организовали привредни живот, социјалну и здравствену заштиту становништва, старали се о пропагандно-

²⁸ О томе опширније: *Перо Крстајић, Дурмитор у НОБ и револуцији, Титоград 1966, стр. 66—100; Обрад Цицмил, Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945, Београд 1966, 58—71а; Батрић Јовановић, н. дј., 277 и даље; Мијушко Шибалић, Устанички дани на Жабљаку, ИЗ 1951/4—6, стр. 146—151; Јован Бојовић, Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942, ИЗ, 1963/3, 443—474; Обрен Благојевић, Пива, САНУ, Београд 1971, 545—777.*

-информативној дјелатности и културно-просвјетном раду на својој територији.

Пропагандно-информативна дјелатност била је једнаоднај-значајнијих активности НОО и других друштвено-политичких руководства на територији Дурмиторске партизанске републике. Постојао је добро смишљен и разрађен програм и план одржавања конференција и народних збора, организовано је растурање радио-вијести и партизанске штампе, издаване су зидне новине, одржаване усмене новине и друге форме политичког и информативног рада са масама. Био је то саставни дио активности која се спроводила на читавој ослобођеној територији Црне Горе. Рађено је то у складу с партијским директивама које су захтијевале стално политичко-пропагандно и културно-просвјетно ангажовање свих фактора како би народне масе биле што боље информисане и усмјерене на одупирање пропагандном притиску окупатора и контрареволуционарних снага. Радио-вијести су издаване и ширене уз непосредну бригу партијских руководства. У једној директиви Покрајинског комитета у вези са ширењем радио-вијести стајало је: „Потребно је обезбиједити свакодневна упознавања народа с радио вијестима не дајући им никакав коментар“.⁸⁰ О томе како је информативна активност спроводена на територији шавничког среза Перо Крстајић истиче: „Тим путем је свако село, па чак и у најзабаченијем крају, било редовно и на вријеме обавјештавано о развоју унутрашње и спољне ситуације“.⁸¹

Прогласи партијских и војнопозадинских органа представљали су такође значајан вид информисања становништва. Они су у условима сталних борби најлакше преношени и на окупирану територију и растурану у народу, позивајући га на отпор окупатору и његовим домаћим сарадницима.

У дурмиторском крају, као и у осталим дјеловима слободне територије Црне Горе, политичке конференције су биле редовна форма политичког и идејно-васпитног рада са масама. Путем њих је народ (нарочито омладина) схватао циљеве народноослободилачког рата и припреман за њега. У дурмиторском крају ове конференције су редовно одржаване у сваком општинском центру и у средишту среза. На њима су рјешавана сва актуелна питања политичког и другог друштвеног значаја за НОП. У информисању грађана, поред радио-вијести, које су издавали центри при општинским НОО и Центар за издавање вијести при штабу Дурмиторског одреда у Жабљаку, имао је велику улогу и „Билтен“, гласило Дурмиторског НОП одреда. „Билтен“ је покренут у новембру 1941. године.⁸² Ово информативно гласило излазило

⁸⁰ *Зборник*, 111/1, док. бр. 29. Директива ПК од 26. октобра 1941. године окружним, мјесним и бироима ћелија КПЈ.

⁸¹ П. Крстајић, н. дј., 84.

⁸² Исто, 87; О. Цицмил. н. дј., 111—112.

је све до маја 1942. године, када је због офанзиве непријатеља на територију шавничког среза морало престати. У раду на издавању „Билтена“ једно вријеме је учествовао и Моша Пијаде, пружајући драгоцјену помоћ својим новинарским и публицистичким искуством и политичким оцјенама.

У Жабљаку је од почетка марта 1942. године излазио и лист „Дурмитороки ударник“, под уредништвом Моше Пијаде. Ово гласило је на првој страни доносило цртеж Дурмитора с петокраком звијездом, као симбол слободне партизанске територије дурмиторског краја. Моша Пијаде је лично, као искусни сликар и новинар, израђивао заглавље листа. „Дурмитороки ударник“ излазио је недељно (од марта до почетка јуна 1942. године изашло је 12 бројева). Тираж листа износио је око 50 примјерака. Лист је, поред политичких и војних информација, повремено објављивао и чланке, односно вијести о развоју културе и просвјете на слободној територији, па је самим тим имао утицај на формирање цјелокупног културног живота на овом слободном партизанском простору. Радо је читан у војним јединицама, у политичким организацијама, у органима власти, међу омладином, а достављан је редовно Врховном штабу, Главном штабу за Црну Гору, Боку и Санџак и штабу Никшићког НОП одреда.

Осим „Билтена“ и „Дурмиторског ударника“, на ослобођеној територији шавничког среза редовно су растуран и читани и покрајински листови: „Народна борба“, „Саопштење“ и „Омладински покрет“. Из једног писма Моше Пијаде, које је 9. октобра 1941. године упутио Радоју Дакићу, дакле прије другог ослобођења Жабљака и Шавника, види се да је „Народна борба“ стизала од почетка њеног излажења на територију Дурмитора.³³

Осим црногорских покрајинских листова, у октобру и новембру 1941. године, на слободну територију Дурмитора стизало је и нешто примјерака „Борбе“, органа ЦК КПЈ, која је излазила у Ужицу све до напуштања овога града од стране ЦК КПЈ и Врховног штаба крајем новембра 1941. године. Колики је број примјерака „Борбе“ и „Омладинске борбе“ стизао у Црну Гору тешко је утврдити. Са сигурношћу се не може утврдити ни колико је примјерака тих централних гласила стизало у Жабљак, Шавник и друга мјеста дурмиторског краја. Али са сигурношћу се, међутим, може тврдити да се после закључака донесених на савјетовању ЦК КПЈ од 7. XII 1941. године, у којима је, између осталог, стајало да треба организовати са терена сарадњу за „Народну борбу“ и „правилно распарчавање партијских агитпроп материјала („Народна борба“ „Борба“ и др.)“, и више и организованије радило на ширењу партизанске штампе и у овом крају, више је и рационалније коришћен партијско-пропагандни материјал и боље организована спољна сарадња за ове листове. Један од актера те сарадње и бољег растурања и коришћења

³³ *Зборник*, 111/1, Писмо М. Пијаде од 9. IX 1941 — Радоју Дакићу.

партизанске штампе био је и М. Пијаде. Иначе у сваком партијском форуму од тада је по један човјек био задужен за „ту сврху“, односно за организовано растурање штампе и других гласила, као и проналажење сарадника за исте.³⁴

Послије преласка са Пивске планине у Жабљак, који је од друге половине октобра 1941. године постао центар ослободилачког покрета за дурмиторски крај, па и шире, Моша Пијаде, мада није имао неку политичку и војну функцију, иако је био члан ЦК КПЈ, активно се укључио у политички рад, пружао помоћ среском, партијском и војном руководству у организовању органа народне власти, завођењу администрације, а нарочито је значајан дио времена посвећивао организацији културно-просвјетног живота у Жабљаку, што се позитивно одразило на културно-просвјетну активност у читавом шавничком срезу.³⁵ М. Пијаде је свакако допринио да се више чита и прорађује ужичка „Борба“, а он сам је нарочито добро проучио посљедње бројеве, одушевљавајући се што је у њима било разноврсног материјала, као и вијести и других прилога о богатом културно-просвјетном раду Ужичке републике.

Жабљак је временом постајао све живље устаничко мјесто. Крајем новембра у овом мјесту основана је и среска партизанска болница. Болница у Жабљаку ће послије пљевалске битке постати централна партизанска болница у Црној Гори (прије тога се рачунало да ће централна болница бити смјештена у Пљевљима, јер се вјеровало да ће овај град бити ослобођен). У болници, која је за ондашње прилике била релативно добро материјално опремљена, радило је једно вријеме чак и 17 љекара са више десетина осталог медицинског особља.³⁶ Концентрација у Жабљаку великог броја рањеника, љекара, осталог медицинског особља и других помоћних служби захтијевала је много више рада од децембра 1941. године па даље. Поред осталог, то је изискивало и много више политичког, стручног и културно-просвјетног дјеловања у овој болничкој установи.

Поред бриге за лијечење, његу и исхрану рањеника, органи народне власти су улагали максимум напора да се обезбиједи и други неопходни услови за овако велики број рањеника. Љекара је углавном било доста, али се осјећао недостатак нижег меди-

³⁴ Зборник, III/4, док. 10.

³⁵ АИИТ, III 2—10 (1941), МК КПЈ за Шавник од 29. XII 1941 — ПК КПЈ за Црну Гору и Боку.

³⁶ О раду партизанске болнице видјети опширније: Јован Р. Бојовић, *Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942*, ИЗ, 1961/3, стр. 443—474; Исти: *Снабдијевање и евакуација партизанских болница у Пиви 1942. године*, „Војноокономски преглед“, јануар—фебруар 1963, стр. 54—60; Др Митар Полексић, *Партизанска болница на подручју Дурмитора*, ВИГ, 1961/6; Зборник, III/2 Извјештај штаба Дурмиторског одреда од 7. јануара 1942. године; Зборник, III/1, Писмо М. Пијаде од 7. децембра 1941 — другу Титу, стр. 268—269; Перо Крстајић, н. дј., 88—96; О. Цицмил, н. дј., 112—116, и др.

цинског особља. Због тога је у децембру 1941. године отворен санитетски курс, који је дуже времена радио припремајући омладинке за обављање болничке службе. Овај курс, у ствари, била је скраћена медицинска школа, којом су руководили доктори Ирина Кнежевић и Ђуро Мештеровић. Кроз школу је прошао знатан број омладинки, и то не само оних које су радиле у болници на Жабљаку него и оних које су требале да организују здравствено просвјешћавање сеоске омладине на слободној територији. Све је то доприносило подизању здравствене културе и просвјешћавања народа у овом крају.

У болници на Жабљаку развијао се интезиван културно-политички живот, под непосредним руководством Среског комитета Партије и Среског НОО Жабљак. Тада је у болници било формирано више културно-умјетничких секција, редовно су за рањенике држана предавања из политике, науке и културе. У извођењу културно-забавног живота учествовали су и лакши рањеници. Лакши рањеници су држали предавања за своје другове.³⁷

Културним и политичким радом у болници на Жабљаку непосредно је руководио политички комесар болнице. Он је организовао рад по секцијама. Политички комесар је од лакших болесника и рањеника и болничког особља одабирао најактивније и најспособније за рад у културно-умјетничкој, просвјетно-литерарној и другим секцијама. Организовано је било колективно читање радио-вијести, билтена, партизанске штампе, партијских материјала, марксистичке и социјалне литературе. Политички комесар је правио планове предавања за рањенике о најактуелнијим политичким питањима, организовао стручна предавања и разне облике дискусије. Једна од форми ангажовања рањеника било је њихово дописивање са борцима на фронту, што је имало велики утицај на подизање борбеног морала, јачање колективног духа и солидарности између бораца на фронту и рањеника. Дописивање је стимулисало неписмене борце на учење и стицање писмености. Тиме се у оваквом ангажовању рањеника остваривала партизанска парола: „Јединство фронта и позадине“.

У извођењу културно-умјетничких програма, организовањем разних приредби за грађанство и рањенике, за борце партизанских јединица највише је била ангажована омладина. Када су са територије Санцака у Жабљак пребачени први рањеници партизанских јединица из Србије, ондје се много препричавало

³⁷ Податак ми је саопштио Саво Јоксимовић, генералпуковник у пензији, који се као рањеник са Плеваља лијечио у партизанској болници на Жабљаку. Јоксимовић је и сам држао предавања за своје другове и учествовао у организовању културно-просвјетног рада у болници.

И Ђоко Пајковић, који је негдје у марту 1942. дошао на Жабљак ради лијечења, саопштио нам је како су рањеници, нарочито лакши, активно учествовали у политичком и културном животу болнице.

о богатом културно-просвјетном животу у Ужичкој републици. Рањеници из Србије нарочито су причали о богатом културно-просвјетном раду у њеном средишту Ужицу.³⁸

Можемо претпоставити да су искуства оних који су учествовали у изградњи и одбрани Ужичке републике и њених установа, првих партизанских културних тековина, дошла до изражаја и на овом ослобођеном простору. Сигурно је да се под утиском разговора и сазнања о томе како је био организован културно-просвјетни рад у Ужицу и другим слободним градовима западне Србије дијелом богатио културни живот и у Жабљаку и уопште на територији шавничког среза. Уосталом, и прије тога су редовно одржаване курирске везе између овога краја и Ужичке републике, оданде су допремани „Борба“ и други агитационо-пропагандни материјал, шириле се вијести о богатом културном и друштвеном животу организованом на слободној територији западне и југозападне Србије, а све је то могло корисно да послужи мјесном партијском и војном руководству у Жабљаку да успјешније ради на организовању НОО и свих других јавних служби које су функционисале на територији шавничког среза све до јуна 1942. године.

Већ смо раније истакли да су политичка и војна руководства од првих дана НОР-а посвећивала нарочиту пажњу културно-просвјетном раду у партизанским јединицама и уопште на слободној територији. Ипак, редован рад школа тешко је било организовати у ондашњим приликама. Нешто више у том погледу успјело се на територији управо шавничког среза. НОО на Дурмитору радили су на организовању рада школа још крајем 1941. године. Међутим, тешкоће су биле врло велике: окупатор је био стално у офанзиви, па је требало бранити слободну територију, а то значи да је за организовање школа остајало веома мало времена. Није било довољно ни учитеља, па су НОО постављали за привремене учитеље средњошколце или људе са нижом школском спремом. Перо Крстајић саопштава да је било случајева да су учитељску дужност по задатку НОО обављали у појединим мјестима и нешто писменији старији сељаци.³⁹ Па и поред тога, у јануару 1942. године, упоредо са радом аналфабетских течајева и курсева, на којима су учени писмености одрасли, отпочела је рад већина основних школа у шавничком срезу. Али, од почетка је било јасно да ове партизанске школе неће моћи дуго радити због објективних тешкоћа. Радило се готово без икаквих учила, школског прибора, уџбеника и намјештаја. Те партизанске основне школе у таквим условима радиле су само до почетка марта 1942. године, јер тада су морале прекинути

³⁸ Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, Београд 1968, 475.

³⁹ П. Крстајић н. дј., 96.

дјелатност „услед опасности од непријатељске офанзиве која је запријетила територији среза шавничког ...“⁴⁰

Рад основних школа у Црној Гори 1941. и 1942. године, као и уопште рад на просвједивању народа путем похађања течајева и курсева, одвијао се по плану и програму које су одређивали НОО, односно антифашистичке организације или војнопозадинске власти. Понекад се о тим плановима и ргмпровизованим програмима расправљало и у партијским руководствомима, у циљу њиховог побољшавања. Настава у основним школама на слободној територији, углавном, одвијала се на основу старог наставног плана и програма, с тим што је програм историје и матерњег језика био обогаћен новим садржајима, који су одговарали идејним циљевима НОП-а и револуције, као и садржајима из националне културе.

И поред тога што у првој години НОР-а и револуције у Црној Гори није било услова за редован рад основних школа, просвјетна политика НОО ипак је дала одређених резултата. На аналфабетским течајевима описмењен је знатан број одраслих грађана, нарочито неписмених жена. Организовањем жена у НОП сламани су и разбијани конзервативизам и наслијеђено патријархално гледање на улогу и задатке жене, која раније није учествовала у политичком и јавном животу. Оне су описмењавањем улазиле постепено и у културни свијет. Преко течајева и разних курсева за здравствено просвједивање, омладинке и жене су стицале минимална стручна медицинска знања за обављање санитарске партизанске службе. Жене дурмиторског краја у томе су у оно вријеме отишле најдаље, улазећи у политички и јавни живот нашег ослободилачког покрета. Тиме су оне почеле кидати патријархалне окове и кроз разне одборе НОП-а афирмисати и себе и револуцију у којој су учествовале.

Културни и забавни живот у Дурмиторској партизанској републици богатиле су својим радом многе културне групе у селима. Међутим, на развитак културног живота посебно је имала утицаја Среска позоришна група, формирана у Жабљаку, која је најчешће наступала у овом градићу, затим у општинским центрима и неким селима у околини Жабљака. Ова позоришна група, претежно састављена од школоване омладине, имала је за оно вријеме релативно богат репертоар (борбене пјесме, рецитације, позоришни комади, скечеви, гусле и др.), те су њене приредбе наилазиле на топао пријем код бораца, грађанства и особито рањеника партизанске болнице у Жабљаку. О једној таквој приредби у „Билтену“ број 6, штаба Дурмиторског НОП одреда, од 22. децембра 1941. године, пише:

„19. децембра о. г. одржана је на Жабљаку успјела приредба црногорске народне омладине у заједници са болесницима и

⁴⁰ Исто. — О томе даје одређене податке и др Јован Бојовић: *О раду Моше Пијаде у Дурмиторској партизанској републици*, ИЗ, 1977/3—4, стр. 707—729.

рањеницима из Среске болнице ... Посјета је била велика, тако да је сала била препуна мјештана, сељака из околине и рањеника из Среске болнице ...⁴¹

Овакве партизаноке приредбе су подизале морал, политичку свијест и културу бораца и народа. Омладина дурмиторског краја први пут је на слободној територији стекла прилику да организовано и слободно чита марксистичку литературу, да се, колико су то дозвољавале ратне прилике, културно уздиже, да активно учествује у свим облицима друштвено-политичког живота. Никада се до тада није толико друговало са књигом, партизанском штампом и другим партијским материјалима. О том идеолошко-политичком раду свједочи нам извјештај Среског комитета Партије шавничког среза, од 4. марта 1942. године, упућен ОК Партије Никшић, у коме се каже и ово: „Сав материјал, који сте нам доставили, умножили смо и равномјерно по јединицама раздијелили. Од партијског материјала има умножених пет глава Историје СКП(б) у 40 примјерака. Основе лењинизма умножене су у 13 примјерака. Теорија партије у 20 примјерака...“

У истом извјештају се даље истиче:

„Ми немамо технику да би овај материјал умножили у већи број примјерака, неопходно потребан за наше масе, које су довољно сазреле и траже овај материјал, нарочито омладина, те овај број примјерака није довољан ни за наше партијске организације. Потребно би било, с обзиром да постоји штампарија код вас, да се овај материјал умножини, а ми бисмо дали нешто хартије иако смо оскудни са њом ...“⁴²

КПЈ је у дурмиторском крају заиста била знатно ојачала и постала снажна идејно-политичка снага, способна да организовано води НОП, успјешно остварује своју авангардну улогу како у територијалним и оперативним војним јединицама тако и у усмјеравању рада НОО, друштвено-политичких организација и свих других друштвених субјеката. Омладина је у томе и у овом крају била најактивнији субјекат. Тако се у једној информацији „Билтена“ штаба Дурмиторског НОП одреда од 2. фебруара 1942. године каже да је омладина овога краја „искористила ову слободу и прионула да се наоружа знањем и да се припреми за дугу и живљу борбу“.⁴³

Омладина је на слободној територији читаве Црне Горе активно учествовала у прослављању 7. новембра — Дана октобарске револуције, 8. марта — Међународног празника жена и 1. маја — међународног празника рада. Сви ови празници су протекли у знаку објашњавања циљева ослободилачког покрета, сумирања резултата постигнутих у борби за ослобођење, а били су

⁴¹ *Зборник*, III/1, стр. 363.

⁴² *Зборник*, III/1. Извјештај СК КПЈ за Шавник ОК КПЈ Никшић.

⁴³ АИИТ. „Билтен“ штаба Дурмиторског НОП одреда од 2. фебруара 1942.

пропраћени и организованим приредбама и богатим културним свечаностима. Преко ових празника наглашавала се и интернационалистичка веза НОР-а и револуције са међународним радничким покретом и овим прогресивним снагама у свијету.

На читавој ослобођеној територији Црне Горе 1942. године искоришћено је обиљежавање годишњица — 27. марта, 6. априла и других историјских датума — да се говори не само о политичко-историјском значају ових датума већ су они били и повод за организовање пригодних политичких и културних програма.

Овако организован просвјетни рад доприносио је сталној афирмацији ослободилачке борбе, јер су се у овој сфери друштвене дјелатности најрељефније остваривале везе између „свих напредних и родољубивих снага, легалних и илегалних организација и антифашистички расположених појединаца, што је стварало нове материјалне и људске потенцијале покрета и НОБ-а“.⁴⁴

Народноослободилачка војска, поред вођења оружане борбе, имала је задатак и да непрестано политички и културно ради у народним масама. Партизанске јединице су у селима и ослобођеним градовима окупљале народ на зборове, конференције и друге скупове, на којима су народу објашњавани циљеви и карактер ослободилачке борбе коју је водила КПЈ.

Том политичком и културно-просвјетном дјеловању партизанских јединица Врховни штаб НОВ и ПОЈ придавао је велики значај. Тако он у једном писму упућеном Главном штабу народноослободилачке војске за Хрватску указује на задатке јединица на терену, па, између осталог, каже: „Вршити јаку пропаганду и политички рад, нарочито у заосталијим крајевима. У том циљу ићи са четама и водовима на конференције. Са партизанским одредима пролазити кроз насеља, нарочито она која су реакционарна. Давати приредбе“.⁴⁵ И у другим директивним писмима и упутствима која су слала виша партијска руководства и нарочито НОО наглашаван је значај културно-просвјетног рада у народу. У окружници број 4, од 6. XII 1941. године, ЦК КПЈ Хрватске, између осталог, о задацима НОО каже да су дужни да „организују и проводе просвјетни рад преко школе, аналфabetских течајева, читаоница и просвјетних друштава“. У директивном чланку који доносе „Саопштења“ број 10 Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, од 17. априла 1942. године, о развоју и борбеним искуствима народноослободилачке војске каже се да партизани као војска живе у својим јединицама пуним политичким животом. „Пролаз правих партизанских јединица

⁴⁴ Томо Жалец, *Социјалистичка мисао у школи и одгоју у НОБ-у и револуцији, Култура и умјетност у НОБ-у и социјалистичкој револуцији у Хрватској*, Загреб 1975, 110.

⁴⁵ Цитирано према књизи: Јосип Броз Тито, *Стварање и развој ЈА*, Београд 1949, стр. 103.

кроз наша села мора да буде пролаз политичке свијести, мора да остави за собом широку бразду политичког подизања и просвједивања, мора да оствари јединство народа и партизана, јединство партизана и народа“.⁴⁰

Мада су послје повлачења партизанских снага са територије Црне Горе у Херцеговину, односно Босну, у љето 1942. године, окупатор и контрареволуционарне снаге завели прави терор над становништвом које је било у огромној већини уз НОП, теквине културно-просвјетног рада нијесу могле бити уништене у Црној Гори. Партизанска герила је неке од активности успјела да настави, мада под веома тешким условима. Трајаће то тако све до октобра 1943. године, када ће двије трећине Црне Горе поново бити ослобођене и када ће се снажно разгорјети културно-просвјетни живот на читавој слободној територији.

*
* *

Васпитање и образовање омладине, народа и дјеце и у првој години НОР-а и револуције у Црној Гори носило је у потпуности демократски печат. Демократски карактер васпитања и образовања у НОР-у темељио се на идејним, политичким и друштвеним основама ослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Социјалистичке идеје о образовању и васпитању, а нарочито мисли Маркса и Лењина, мада у свијести многих наших људи у току НОР-а још нијесу биле потпуно сазреле, ипак су представљале основицу, почетну оријентацију у постављању задатака и циљева социјалистичког образовања и васпитања, наше културе, водећи при томе рачуна о нашим специфичним условима и могућностима како да се практично рјешавају педагошко-дидактички и уопште културни проблеми. Будући да је наслијеђени културни и образовни ниво становништва био низак, образовни рад је нужно носио сва обиљежја просвјетитељства које су добрим дијелом карактерисали утопистичко схватање и романтичарски занос у остваривању културних и педагошких циљева социјалистичке школе и њене образовне и васпитне функције. Али тај просвјетитељски карактер образовно-васпитног рада у НОР-у и револуцији имао је своје оригиналне садржаје, носио је специфична револуционарна обиљежја, као што их је имала и читава наша револуција. Та педагошка „партизанска“ пракса, која је изграђивана у интензитету НОР-а и социјалистичке револуције у Црној Гори у 1941. и 1942, под необично сложеним и тешким условима рађала је и уопштавала нове елементе социјалистичког образовања и васпитања који, због ратних прилика, нијесу могли бити теоретски обрађени, али су ипак

⁴⁰ *Зборник*, III/3, док. бр. 25, стр. 74.

остали основна претпоставка и за каснију изградњу васпитно-образовног система у нашој земљи. На темељу тих првих искустава стечених у раду на развоју образовања и културног дјеловања у НОР-у у Црној Гори, када су народне масе искористиле прве створене могућности за просвјетно и културно уздизање, постављени су основни циљеви и задаци васпитања и образовања са широко-демократском и дубоко револуционарном основом, како по свом смислу тако и по садржају. У НОР-у и револуцији од почетка је прокламован принцип да сва културна добра, све просвјетне и културне институције, све школе, све културно благо — представљају општеномодно добро и да сви облици просвјетног и културног дјеловања морају бити стављени у службу народа. Овакав захтјев био је дубоко револуционаран, одражавао је класни карактер читавог ослободилачког покрета и његове идеологије. Јер познато је „да се у свијести наших грађана још вукла опсесија грађанског класног друштва, у којем су наука и просвјета биле приступачне само појединим економски и политички моћнијим слојевима друштва“.⁴⁷ Међутим, супротно томе радничка класа и широки слојеви народа просвјетни и културни рад од почетка револуције заснивају на широко демократским основама, на класним схватањима у обиљежјима радничке класе као водеће друштвене снаге у револуцији.

Наша револуција је од почетка и пред борце и пред народ поставила као неопходност стицање и ширење знања. Тако је партизанска култура утирала и на тлу Црне Горе у 1941—1942. години пут развоју револуционарне културе, с јасним социјалистичким циљевима.

⁴⁷ Т. Жалец, н. дј., 111

КРСТО ПОПИВОДА

МАРКСИСТИЧКО ОБРАЗОВАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ КАДРОВА

Ја сам био позван ва овај скуп да поднесем прилог о Осмој партијској конференцији која је овдје одржана августа 1940. године и на којој сам учествовао. Друговима који су радили на припремама овог скупа рекао сам да немам најмеру нити времена ни могућности да се бавим тим питањем са становишта једног детаљног, исцрпног анализирања свих аспеката рада те конференције, а да сам оно што сам имао да кажем о тој конференцији рекао на телевизији и у другим приликама.

Овај скуп има за циљ да научним путем освијетли све оне догађаје који су се збили на подручју дурмиторског среза, односно на подручју општина које су га сачињавале. Имао сам намјеру, независно од тога да ли ћу дати прилог или не, да дођем на овај скуп, јер ме интересује, поред осталог и због тога што сам и члан Комисије за историју Савеза комуниста Југославије. Због тога ме интересују сви овакви скупови, који имају за циљ да се на основу тачних података и објективних анализа дође до што потпуније оцјене о свему ономе што је омогућило да ми успјешно завршимо народноослободилачки рат, да изведемо социјалистичку револуцију и да сада изграђујемо социјалистичко друштво. Касније сам дошао на идеју да овдје саопштим дио свог рада који носи наслов „Марксистичко образовање партијских кадрова“, а који се односи на период читавог развоја наше Партије*, али на бази глобалних, општих података и на бази искустава које имам с обзиром да сам се у једном дугом периоду бавио тим радом још на робији, гдје сам и стекао основна знања из марксизма, а затим из рада у пред-

* Крсто Попивода, „Марксистичко образовање партијских кадрова“, Београд, 1978.

ратном периоду. Управо овдје у Барама Жугића, када је друг Тито дошао да учествује на Осмој покрајинској конференцији КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију и када се први пут срео са црногорским комунистима, мислим овдје на тлу Црне Горе, тада ми је саопштио, уочи сам Конференције, да има намјеру да ми повјери један задатак који се односи на образовање партијских кадрова. Тада ми је друг Тито казао: „Друже Крсто, ти нећеш остати овдје даље на раду, јер имам намјеру да ти повјерим да се код ЦК КПЈ бавиш образовањем партијских кадрова. О томе ћемо говорити у Загребу чим се заврши конференција. Дођи тамо и јави ми се“. До тада сам провео осам мјесеци на раду у Црној Гори као делегат Централног комитета КПЈ, са задатком да заједно са Покрајинским комитетом радим на унапређењу и развијању партијске организације у Црној Гори.

Послије конференције стигао сам у Загреб. Јавио сам се у књижару „Култура“, у Загребу, коју су држале другарице Олга Крајачић-Жога, Банда Новосел и Бооилка Крајачић. То је био пункт одакле смо контактирали са друговима који су у Загребу радили. Тада је сједиште Централног комитета било у Загребу и мене је Бооилка Крајачић повезала са другом Титом.

Друг Тито се поздравио са мном и рекао да идемо колима. Био је елегантно обучен, а и ја сам био пристојно одјевен. Било је лето. Сјели смо у кола, с нама је била и једна другарица, и одвезли се у Подсусед. Тамо на периферији, у башти кафане, повукли смо се мало даље и за једним столом пили кафу; ту смо остали најмање два сата. Тада ми је Тито изложио своју концепцију школовања, образовања кадрова, која је за цијело вријеме од тада (у предратном периоду, у рату и послеријатном периоду) па до данас била основа на којој се тај рад темељио. Тито ми је тада рекао да је проблем кадрова једно од најважнијих питања које се поставља пред нашу Партију. Нагласио је да тај проблем морамо ријешити, морамо нашим кадровима по израстају из свакодневних борби (из акција, демонстрација, штрајкова, покрета итд.) пружити прилику да науче и да упознају линију наше Партије о свим основним питањима. А тај задатак ријешити би се на тај начин што ћемо извлачити искуства из досадашњег рада на том сектору наше активности; искуства идејног рада на робији и искуства из школовања људи у СССР-у. Пошто не можемо да чекамо док људи који су на робији науче и дођу, морамо друговима који су на терену помоћи у том погледу. С друге стране, ми људе у СССР не можемо тако масовно слати и тиме испражњавати наше комитете и друга руководства. Само школовање у СССР-у има и ту своју слабу страну јер су људи тамо одвојени од свакодневног живота и теорију уче мало књишки, одвојено од онога што се дешава у нашој земљи. Ми морамо књигу приближити онима који су овдје, у акцијама и борби.

Титова идеја је била да се то најбоље може постићи ако се направи један заокругљени систем партијског школовања. Али те школе не могу да трају као што трају школе на робији, или у СССР, или у легалним условима, него то морају бити кратко-трајни курсеви, који ће бити формиран према степену знања и искуства другова. Истовремено, курсеви се морају створити у свим организацијама и читава земља покрити њиховом мрежом. За то су нам потребни програми, предавачи, књиге и партијски материјали, просторије.

Затим је прешао на ствар и рекао: „Ја сам био у Далмацији; тамо сам већ подузео одређене мјере и ми ћемо тамо имати зграду у којој ћемо окупити један дио таквих кадрова". Поменуо ми је да је то први пробни покушај да се скупи један дио кадрова. Такође је рекао да је то школа Централног комитета КП Југославије и да у њој неће бити само кадрови из Хрватске, већ и кадрови из Словеније и Србије. Наглао је да, сада, нијесмо у стању да са свих подручја сакупимо другове, али да ће то послје бити стални систем. Мени је напоменуо да ја сада остајем на раду при ЦК КПЈ и да ми је главно задужење да се бавим школовањем партијских кадрова.

Ово што је Тито говорио о школи било је, у ствари, ударање темеља новог начина школовања, што представља, несумњиво, један драгоцен, али истовремено веома ризикант подухват. Знало се да ми оскудијевамо у кадру предавача, а питање је и да ли смијемо да рескирамо људе какви су, рецимо, били у Макарској, какви су били у Карловцу, на Црепољском код Сарајева, какви су били послје Пете земаљске конференције у Дубрави код Загреба. Онда се постављало и питање да ли смо смјели да рескирамо и држимо Пету земаљску конференцију у присуству толиког броја делегата, таквих истакнутих комуниста Југославије. Али на ризик и тешкоће и на подухвате морало се ићи.

Када је изнио ову концепцију, која је, у ствари, концепција школовања кадрова, друг Тито је рекао да морамо имати јединствен програм. Тај програм је, углавном, прихватио ЦК КПЈ. Програм је састављен по темама, а не по главама Историје СКП(б). Требало је направити такав програм који омогућава да се све обухвати што је потребно: од увода о развоју друштва, појаве социјалистичких идеја, основних ствари о Партији, основних ствари о сељачком питању, о националном питању, о стратегији Партије, о диктатури пролетаријата, о социјализму, о борби против фашизма, о борби против рата, да се обухвати и читава област тзв. партијске изградње, која се састојала из организационих форми рада.

Школовање у Макарској није било школовање гдје се проучава оно што је већ прецизно формулисано на једном мјесту. Зато је Макарска школа у погледу програма била, у неку руку, у неповољнијем положају него што су то биле касније школе,

послије Пете земаљске конференције. Ипак, ми смо успјели да у времену од 1. септембра до 1. октобра 1940. године око 25 другова проучава марксизам-лењинизам.

Макарска школа је била прво искуство, прва проба, да на такав начин проучавамо марксизам.

Сличан курс одржан је следећег мјесеца у Карловцу.

У децембру мјесецу, послје Пете земаљске конференције, мени је друг Тито рекао да треба да идем у Сарајево и да са друговима тамо организујем да се прораде одлуке Пете земаљске конференције, али да се прораде за кратко вријеме, с тим што ће им се дати и нека теоретска основа. Ми смо у Сарајеву, за тих петнаест дана, сажели све теме које смо раније на овим курсевима имали, читав програм смо сажели. У ствари, то је било једно савјетовање на коме су слушаоцима дате основе марксизма и прорађене одлуке Пете земаљске конференције.

Уочи Нове 1941. године вратио сам се у Загреб и наставио са радом са групом предавача, а већ у јануару смо почели да припремамо одржавање вишег партијског курса у Дубрави код Загреба, у оној истој кући у којој је одржана Пета земаљска конференција. Напомињем да је и ова кућа била изнајмљена на конспиративно име друга Тита, а коришћена је у том периоду за састанке. То је била, опет, једна смјела одлука, иако је ту одржана Пета земаљска конференција, иако се показало да није дошло до откривања — што говори да је постојало јединство Партије и да је конспирација била на висини. Ту је организован виши курс ЦК КПЈ, којим је непосредно руководио Политбиро и друг Тито, чија је то и била замисао. Ту су били заступљени кадрови из свих тадашњих покрајина. На курсу су била три члана Политбироа, сви секретари националних и покрајинских комитета; то значи да је било покривено читаво подручје Југославије, што није био случај у Макарској.

Шта је ту била новина? Новина је то по је, поред другова Раде Кончара, Франца Лескошека, Александра Ранковића, Вицка Крстуловића, Исе Јовановића, Жарка Зрењанина, Божа Љуковића, Пере Тикварова, Миладина Поповића, из сваке покрајине био одређен по један друг који је требало да се послје бави идеолошко-теоретским радом и да буде задужен за организовање школовања партијских кадрова. Тако је Јовица Марковић, иако је завршио курс у Макарској, у Загребу учествовао и даље у овом раду да би се оспособио да води партијске школе у Хрватској. Тако су били одређени другови Милентије Поповић из Србије, Авдо Хумо из Босне и Херцеговине, Сергеј Крајгер из Словеније, Иван Виоглавин из Војводине, Вук Кнежевић из Скопја, Блажо Јовановић из Црне Горе, Бора Вукмировић из Косова и Метохије. На овом курсу били су још Филип Кљајић и Стипе Угарковић. Тако је направљена једна комбинација најодговорнијих људи, који су тада били на челу пар-

тијских организација у свим покрајинама, и другова који су требали да се баве идеолошким радом. Друга ствар, која је ту необично значајна, јесте да је Тито сам узео на себе да одржи неколико предавања у школи. Друг Кардељ је, такође, одржао неколико предавања, затим је Огњен Прица одржао предавање о дијалектичком материјализму, а Лола Рибар о омладини. Пошто је програм предвиђао свих 16 или колико смо имали 17 тема, ми нијесмо о свим тим темама држали предавања. То је била највиша партијска школа ЦК КПЈ. Друг Тито је одржао предавање о Партији, организационом питању Партије. Није улазио у оне детаље о техници, о конспирацији, о разним облицима партијске изградње, него је изложио начелне ставове, оно што је требало да представља и Статут и структуру Партије. Затим је Тито говорио о сељачком питању. Говорио је и о историји Партије и дао један пресјек њеног развоја и рада, а то је садржано и у његовом реферату на Петој земаљској конференцији. Кардељ је одржао предавање о националном питању, о стратегији и тактици, о диктатури пролетаријата, о међународној ситуацији и рату. Кроз ова њихова предавања дат је костур основних програмских питања, заснован на одлукама Пете земаљске конференције. Ја сам, тада, у школи био организатор наставе; то значи водио сам рачуна о настави, о томе да настава тече. Имао сам контакте са другом Титом. Излазио сам у град иако сам живио у школи, ту гдје су курсисти били, јер сам ишао на сједнице Агитропа и држао предавања у загребачкој организацији. Помагао сам друговима да савладају предвиђене теме, давао објашњења.

На марксистичком образовању кадрова настављено је да се ради и у рату. Априлски рат нас је пресекао, али су убрзо настављене припреме и почело се са даљим изучавањем историје, превођењем и прештампавањем материјала итд. Када је дошло до ослобођења Ужица, када је створена слободна територија, тамо се тај рад још више развио, а и у илегалним условима се такође наставило са умножавањем и прорађивањем материјала. У току рата нарочито се то распламсало када су створене веће слободне територије у Босанској крајини, у Словенији, у Хрватској и не само тамо него и на другим подручјима која су привремено била слободна. Ја, рецимо, знам да су шест мјесеци послје повлачења другова из Србије, на падинама Сврљишких планина и Старе планине, људи који су имали знања из марксизма, држали партијске курсеве. То је исто организовао и радио Жарко Зрењанин у Банату и другови у Срему по земуницама и кукурузиштима.

У дивизијама, бригадама, у другим јединицама, стваране су школе. Послије IV офанзиве, у прољеће 1943. године, када смо избили на падине Зеленгоре код Калиновика, формирали смо одмах нижу партијску школу од оних кадрова који су били око Врховног штаба и у пратећем батаљону. То је био напоран

период. Послије једне тежје офанзиве из које смо ми изашли, били смо исцрпени, велики број другова је прележао тифус и гладовало се, а ми смо у тим условима држали курсеве. У селу Говзи код Калиновика од 20. марта до 20. априла одржан је један нижи партијски курс за другове из пратећег батаљона Врховног штаба и неких других организација. Затим смо у селу Лијећевини организовали један виши партијски курс; дата је директива да све дивизије пошаљу један број другова на курс који има за циљ да оспособи предаваче за одржавање дивизијских и корпуских курсева, на којима ће бити представљене све јединице из формације око Врховног штаба и ЦК КПЈ, а да ту истовремено треба да створимо предаваче које ћемо послати у Далмацију и на друга подручја слободних територија итд. На курс је позвано скоро 40 другова**. То су еве били полетни млађи људи, добар дио њих су били интелектуалци, комесари бригада, дивизија, руководиоци политодјела и команданти виших јединица, али међу њима је било и доста радника, који су, тако, кроз један кратак курс између IV и V офанзиве, живећи са 300 грама јечменог или овсеног хљеба и мало меса, учили маркоизам. Поред мене, ту су предавала и два члана ЦК КПЈ, Сретен Жујовић и Милован Ђилас. Тамо испод Дурмитора ми смо завршили посљедња испитивања и провјеравања знања, а V офанзива је већ почела. Као што је познато, ова офанзива је била изузетно тешка. Услови борбе, живота и рада тешко се могу предочити.

Ја сам на леђима донио са Дурмитора у Власеницу програм школе, све оне књиге и сав материјал. Од Сутјеске до Власенице дошао сам бос, само у чарапама. Љубав за учењем била је велика. Торбице комесара, секретара партијских организација, команданата и других биле су пуне партијског материјала, књига итд. Марксизам и знање које је Партија тим људима улила били су она снага која их је надахњивала да издрже, она снага која их је држала тако да су могли наставити са борбом. Тако је то било на Сутјесци, тако је то било на подручју јужне Србије, у Македонији, Словенији, Восанској крајини, источној Босни, Црној Гори, у Далмацији и цијелој Хрватској, Срему — свуда. Била је то земља у којој се учило, борило, радило, побеђивало, зато је и могла да извојује такву побједу.

Ми смо касније наставили рад у Јајцу, Дрвару, на Вису, у источној Босни, у Словенији, на све стране је било тог школовања.

Хтио сам још само једну ствар у вези партијског школовања. Када се завршио рат 1944—1945. у Београду смо одмах

** Вид. прилоге I и II.

основали партијску школу. Прво је трајала 3 мјесеца, затим пола године, па годину дана. У међувремену долази Мушетов, помоћник Суслова, који је имао за циљ да нас наговори да шаљемо људе на школовање у Москву. Ја сам тада радио у Централном комитету и био задужен за школовање кадрова, држао сам дио предавања о партијској изградњи у школи на Звјезди. Ми смо основали школу у бившој гимназији краља Александра на Звјезди. Ја сам Мушетова одвео тамо и рекао: никога ми нећемо послати. Он се зачудио. Ма како то? — питао је. Ма ето, просто нећемо послати јер немамо потребе. Ми смо и прије рата и у току рата учили марксизам и ево Вам програм. Ја њему програм који смо имали у школи покажем. Кажем му да ми изучавамо и Стаљина и Маркса и Енгелса и Лењина, а највише наше искуство и да имамо материјалне услове. Нама је било тешко кад смо били у илегалним условима, а сада нема потребе. И није случајно, а то је било 1945. године, да ми никога нијесмо послали да учи марксизам у Москву. Ми смо слали људе на војне школе, у школе за обавјештајне официре, за обавјештајну службу, економисте и разне друге, али у партијску школу нико није отишао. Можда је неко отишао ради неког научног рада или испитивања, као што је, сјећам се пар људи, али организовано да смо слали људе да уче марксизам тамо, то не. Карактеристично је да је то било прије Информбироа. За овај податак се, претпостављам, мало зна и зато сам желио да га унесем у овај рад. Ту лежи једна велика истина да се ми нијесмо тек само онако посвађали са Русима него да је читав Партија већ била спремна да осјећа своје потребе и свјесна да револуцију може извести са својим кадровима и да мора проблемима прилазити са свог становишта, познавајући своје односе — национално, сељачко и сва друга питања и односе у Југославији.

Изучавање марксизма на овим курсевима и школама било је она основа која је помогла људима да се правилно оријентису када је требало и када је било врло тешко.

Изучавање марксизма је основна оријентација коју је друг Тито поставио, његова је била идеја, комунисти су учили на робији, и за читав период и не само на курсевима, то је на све стране била једна насупна потреба, животна потреба. Да ми нијесмо учили марксизам ми никад не би револуцију извели, поготово због ових проблема и тешкоћа.

Данас је марксизам дио образовног система у Југославији, а и поред тога и даље десетине, па и стотине хиљада чланова Савеза комуниста и омладинаца се идеолошко-политички изграђују кроз организоване форме наставе у марксистичким центрима и Политичкој школи „Јосип Броз Тито“ у Кумровцу, у разним омладинским школама, у школама самоуправљача и сл.

ПРИЛОГ I

*Програм курса**

1. Програм за виши курс (унети све куцано)
2. „ средњи курс (продужено машилом)
3. „ нижи курс

I. тема:

Развитак друштва -----

Литература из тема одржаних на вишем партијском курсу
од 21. 4. до 22. 5. 1943. године.

I. О ПАРТИЈИ

- а) развитак радничког покрета
- б) теорија партије
- г) организационо питање

II тема:

Литература:

- а) за развитак радничког покрета

А-материјал

Енгелс: Од утопије до науке (6—18 стр.)

Енгелс: Антидиринг (283—293 стр.)

Коларов: О Коминтерни (1, 7—12 стр.)

Лењин: X књига (31—38)

Б-материјал — Комунистички манифест (12—35)

- б) из теорије партије:

А — матешијал:

Историја, I гл. одељак 2 од 12—20 стр.

„ I гл. „ 4 од 23—26

* Овај документ представља препис програма по којем је радио Виши партијски курс ЦК КПЈ, који је одржан у Лијећевини између четврте и пете офанзиве (21. април — 22. мај 1943). На тексту оригинала програма, Крсто Попивода је руком унео измене у садржају тема и навео потребну литературу, па је тако створен програм за средње и ниже партијске курсеве. Један примерак програма предао је тада Драгу Вучинићу, који је по завршетку курса у Лијећевини упућен за руководиоца партијског курса у 3. корпус НОВЈ. Примерак програма сачувао је Драго Вучинић и предао га Музеју револуције.

„	I	гл.	„	3,5
„	II	гл.	„	2 од 33—41
„	II	гл.	„	3 од 41—46
„	II	гл.	„	4

„Основи“ - О партији, Од 63--72

Ка питањима: — Партија у систему диктатуре пролетаријата.

III тема:

в) ОРГАНИЗАЦИОНО ПИТАЊЕ:

А — материјал:

Стаљин: Пролетер. класа и пролетер. партија

Историја, гл. II, тачка 4,

„Пролетер“ бр. 14—15 — орган. питање (Тито)

„Пролетер“ бр. 16 — орган. питање (А. Ранковић)

„Борба“ бр. 20 — за бољи агит. проп. рад (Црни)

Димитров: О кадровима

X књига — 21 -----

Самокритика и лична одговорност („Борба“)

X књига — Чиме се учвршћује дисциплина

IV тема

II. СТРАТЕГИЈА И ТАКТИКА

Литература:

Стаљин: „О основи“, стр. 32—62

„ „О основи“, гл. III, одељак 3, стр. 19—27

„ Ка питањима гл. VI, стр. 80—82

„ Ка питањима гл. VI, стр. 104—112

Историја, гл. , одељак 3, стр. 163—168

Историја, гл. III, одељак 4—3, Дијалектика

Лењин: X књига, стр. 143—150

„ „ стр. 57—61

„ „ стр. 64—68, 96—97

„ „ стр. 117—126

„ „ стр. 108—110

V тема:

III. НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

Литература:

- Лењин: IV књига, О праву нација на самоодређење
„ IV књига, Балкански ратови и европска дипл.
стр. 312—322
„ V књига, Говор Лењина на априлској конф.
стр. 272—277.
„ V књига, Три типа земаља у погледу права
самоодређивања, стр. 244—245
„ X књига, тезе, програм (I, о нац. питању за
II конгрес КП)
Стаљин: „Национално питање“
„
Тито: „Национално питање у свјетлости НОБ“,
Пролетер бр. 16

VI тема:

IV. СЕЉАЧКО ПИТАЊЕ

Литература:

- Стаљин: „Основи“ — Селјачко питање
Историја — гл, стр. 8—14
Лењин: X књига, Тезе о агр. питању, 189—200,
Историја — XI гл, одељак 2
Резолуција V земаљ. конференције КПЈ, стр. 12—13
Лењин — О сеоској сиротињи

VII тема:

V. О СОВЈЕТСКОЈ ДРЖАВИ

1. О пројекту устава
2. Совјетски устав
3. Држава и револуција, стр. 9—22, 36—39, 46—48,
50—53, 70—83,
4. Лењин: Књига VII, стр. 110—130 (Прол. рев.)
5. Стаљин: Основи — Диктатура пролетаријата

VIII тема:

VI. ФАШИЗАМ

без литературе — користили Историју СКП(б) гл. XI

IX тема:

VII. ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ

Литература:

Резолуција V конф. КПЈ, гл. I

Стаљин: Побједа ће бити наша (поводом 24. г. револ.)

„ Наредба од 1. маја 1942. год.

„ Наредба поводом 24. г. Црвене Армије

„ Говор поводом 25. г. Октобарске револуције

„ Заповјест од 1. маја 1943. г.

Јарославски—Крушков: Говори поводом 1. 5. 1943. г

Ћилас—Рибар: Совјет-енгл. уговор <и совјет-амерички
опоразум

„Пролетер“ бр. 16 — Улога СССР-а (Жујовићев чланак)

Војно-пол. преглед бр. 6—7 — Три год. рата (Маслешин
чланак)

„ „ Борба поробљених народа (Ћилас)

„Пролетер“ бр. 16 — Пропаганда о послератном уређењу
Европе,

Историја, гл. XII, одељак 1

„ гл. VI, одељак 3

X тема:

VIII — ЛИНИЈА НАШЕ ПАРТИЈЕ:

A. Тито: КПЈ и НОБ

„ Јединство народних изрода

„ КПЈ и ко су све савезници окупатора

„ Међународни значај борбе народа Југославије
и замаскирани непријатељи.

„ Борба против окупатора први и најпречи за-
датак.

„ Говор поводом 7. новембра 1942. год.

Жујовић: Чистоћа и бољшевизација наше партије

Ранковић: Организац. питање, I дио (Пролетер бр. 16)

Црни: О избјегличкој влади („Борба“ бр. 20—21)

Ћилас: Четничка кама у срцу Хрватске („Борба“)
Велько: Под скутом -окупатора
Проглас ЦК КПЈ поводом 7. новембра 1941. год.
Проглас АВНОЈ-а
Иво Рибар: Устанак у Хрватској (Војно пол. преглед,
7—8)
В. Издајничко и реакционарно вођство
Историја — глава IV (отпада за средњи и нижи)

XI тема:

— ВОЈСКА

литература:

1. Билтен бр. 1
2. Статут Прол. бригада
3. Дневна заповијест друга Тита поводом 7. новембра
4. Част старјешине (Војно-пол. преглед бр. 7—8)
5. Партизански командант (Војно-пол. преглед бр. 7—8)
6. Ново у развитку санит. службе (Војно-пол. преглед
7—8)
7. Директиве Врх. штаба о обавјештајној служби
8. Директиве ЦК КПЈ о обавјештајној служби

XII тема:

- НОО -

литература:

— брошура о народној осл. власти.

XIII тема:

— АФЖ —

1. Пролетер бр. 16 М. Митровић
2. Жена данас — последњи број

XIV тема:

— СКОЈ—

1. Пролетер бр. 16
2. Писмо ЦК КПЈ за рад у војсци
3. Омладинска борба
4. Резолуција са конгреса.

ПРИЛОГ II

*Учесници Вишег партијског курса при ЦК КПЈ (Лијећевина, 21. IV — 22. V 1943.)**

Ред. бр.	Име и презиме	Одакле је	Занимање	Стаж у партији	Функција у војсци
1	АНЂУС НИКО	Бока Которска	сељак	8,5 година VIII 1934. год.	зам. полкомесара II бат. IV црн. б.
2	БАБИЋ ЉУБОМИР	Лалинци Бос, Градишка	студент	3 год. 6, мјес. X 1.939. год.	политкомесар VII Крајишке бригаде
3	БАКАРИЋ ВЛАДИМИР	Сисак	авијатичарски поручник	4,5 године 12. 1938. год.	интендант VII бан. бригаде
4	БОРОЈЕВИЋ СЛАВКО	Костајница	студент	15 мјесеци XII 1941. год.	полкомесар бат. VII бриг. VII див.
5	БОЖОВИЋ БОСИЉКА	Црмница	сељанка	2 године IV 1941. год.	зам. полком. чете
6	ЦРНОГОРАЦ ДРАГУТИН	Книн	грађ. радник	15 мјесеци X 1942. год.	зам. полкомесара бат. I далматин.
7	ЂОРЂЕВИЋ ДРАГОСЛАВ	Смед. Паланка	метал. радник	2 године VII 1941. год.	члан политодјела VII бан. бриг.
8	ФИЛИП БАЈКОВИЋ	Љуботињ Цетиње, Ц. Гора	адв. приправник	10 година, 11 — 1933. год.	члан политодјела I прол. бригаде
9	ГАЖЕВИЋ НИКОЛА	Црмнице Црна Гора	студент	6 година II 1937. год.	пол. комесар I бат. IV бриг. црног.
10	ГРМУША РАДЕ	Глина	обућарски рад.	I годину II 1942. год.	зам. команданта VIII бригаде
11	ХАСИЛБЕГОВИЋ СЕЛИМ	Пријепоље	студент	2 године IV 1941. год.	зам. полкомесара II бат. VI санц. бриг.
12	ИВАНОВИЋ МИЛАДИН	Лалевићи Даниловград	учитељ	3 године IV — 1940. год.	члан Штаба I прол. бригаде

Ред. бр	Име и презиме	Одакле је	Занимање	Стаж у партији	Функција у војсци
13	КАЈИЋ НИКОЛА	Ђурђевац	учитељ	21 месец VIII 1941. год.	шеф обавештајног центра VII дивиз.
14	КЈБАЈИЋ ЉУБОМИР	Петриња	сељак	11 мјесеци VII 1942. год.	полкомесар чете XVI бригаде
15	КОРАЋ ДУШАН	Беране Црна Гора	метал. радник	3 године III — 1940. год.	зам. полкомесара I прол. бригаде
16	КОВАЧЕВИЋ АНДРА	Хвар	берберски рад.	2 године VII 1941. год.	зам. полком. бат. I далматин.
17	КОВАЧЕВИЋ БОРА	Дувно	професор	9 година VI 1933. год.	политодјел X бригаде
18	КРЕЋА СТАНКО	Глина	приватни намештеник	4 године I 1939. год.	зам. полкомесара VII баниј. бригаде
19	КУКОЋ ИВО	Сплит	радник	3 године	политком. Дал. зоне
20	ЉУБИЧИЋ РАДОЈЕ	Ужице	пекарски рад.	3 године XII 1939. год.	сада без функц.
21	МИЈОВИЋ АРСЕНИЈЕ	Подгорица	студент	3 године V 1940. год.	зам. полкомесара II бат. V бригаде
22	НОВОСЕЛ ЂОКО	Цетиње	студент. агроном.	21 мјесец 1941. год.	пол. комесар V бат. IV црног. бриг.
23	ОМАЗИЋ МИЛУТИН	Костајница	сељак	2 године V 1941. год.	полкомесар бат. VII бригаде
24	ПАНТЕЛИЋ МИЛОЈИЦА	срез Драгачев- ски, Србија	интелектуалац матурант	22 мјесеца VII 1941. год.	зам. полкомесара II бат. II прол. бриг.
25	ПАПИЋ РАДОВАН	Билећа	учитељ	3 године VII 1940. год.	полкомесар бат. X бригаде
26	ПАВИЋЕВИЋ МИША	Пљевља	интелектуалац	2 године V — 1941. год.	члан политодјела, III санц. бригаде

Ред. бр.	Име и презиме	Одакле је	Занимање	Стаж у партији	Функција у војсци
27	ПЕТРОВИЋ НЕНАД	Бијељина	дипл. правник	9 година III 1934. год.	зам. полкомесара бат. мајевичка бриг.
28	ПЛАНОЈЕВИЋ. МИЛЕВА	Гуча	студент	3 године	секретар ћелије
29	ПОПОВИЋ ЈОВАН	В. Кикинда Банат	књижевник	18 мјесеци септ. 1941. год.	дивизиони сарадник, „Борба"
30	СЕЛИМОВИЋ ТЕОФИЛ	Тузла	студент	2 године VII 1941. год.	зам. полкомесара бат. VII бос. бриг.
31	СТАМАТОВИЋ ЈОВАН	Ужице	радник		зам. полком. бат. II прол. бригаде
32	СТУПИН СЛАВКО	Шибеник	радник	2 године IV 1941. год.	командир чете II далматинска
33	ТАДИЋ СИМА	Шиповљане Дрвар	дрводељски рад.	2 године V — 1941. год.	политкомесар III Крајишке бригаде
34	ТОМАШЕВИЋ СТАНА	Бар	учитељица	2 године V — 1941. год.	члан политодјела IV црног. бриг.
35	ВИДИЋ ДОБРИВОЈЕ	Чачак	студент	4 године XIII 1939. год.	члан политодјела III Далматин.
36	ВУЧЕНИЋ ДРАГОМИР	Цетиње	студент	21 мјесец VII 1941. год.	пол. комесар I бат. V црног. бриг.
37	ЗАНИЋ НИКОЛА	Шибеник	ђак (свршени)	1 год. V 1942. год.	зам. полкомесара у II далматинској
38	ЗУАНИЋ ТОМИСЛАВ	Оток Вис	сељак	2,5 године IX 1940. год.	зам. комесара чете

Курс почео: 21. IV 1943.
Курс завршио: 22. V 1943.

* Препис оригиналног документа.

*Видо
Крсто*

МИЛИКА ПАВЛОВИЋ

ПЈЕСМЕ СНОВА И ОТПОРА

ПРОМЕТЕ Ј СКО И АНТЕЈСКО У РЕВОЛУЦИОНАРНИМ НАРОДНИМ ПЈЕСМАМА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА

Што реч би, ево се дешава сад.

ЕСХИЛ

Једно с' рађа, а друго умире,
Ничу гробља, ничу колијевке!

ПАРТИЗАНСКА НАРОДНА
ПЈЕСМА

У револуционарним народним пјесмама насталим у дурмиторском крају тридесетих и четрдесетих година овог вијека бруји бас незадовољства и нараста плима гњева. Из тог гласа и таласања једновременно допиру и мириси сна о љепшем, бољем, богатијем и људскијем животу. Осјећа се у овим пјесмама бегична имагинација којом народни ум и дух дослућују „другу реалност“ и, том имажинативном снагом, народ готово јасно *види* „оног који још није присутан“ у затеченој друштвеној реалности. Те пјесме су свједоцба да народни дух, попут зидара који слободно пројектује велељепно здање свог сна о будућноети, тражећи својој грађевини тачке ослонаца и постулирајући цјелокупну њену статистику на пресецима народних жеља, тежњи, надања и вјеровања. Та, у блоховљевском смислу, „конкретна утопија“, тај „принцип наде“, „егзактна фантастика“, имају своју реалну основу већ у постојећој стварности, која помаже да се „утопија“ све више конституише као реална сила и као негација те исте стварности из које је настала. Развијајући такав пројекат промјена, народ сам себи поставља или прихвата од организованог субјекта инициране историјске задатке. Мада је, у конкретном

случају (и у теоријском смислу), за тренутак ријеч о спиритуелној области, о домену емоција, о контемплативном ангажману свијести, све ове пројекције су у крајњој инстанци реална датост историјског и дијалектичког кретања у развоју организације друштва. Јер, „човјечанство поставља себи увијек само задатке које може да ријешити. При поближем посматрању увијек ће се показати да и сам задатак искрсава тек тамо гдје за његово рјешење већ постоје услови, или се бар налазе у процесу настајања.¹¹¹

Није, дакле, ријеч о фикцијама, о пустиловном маштарству или мјесечарским лебдењима, већ о стварносним чиницима дјелатних људи из чијег животног свакодневља настају ти одрази и одјеси свијести, исказани кроз форму пјесме, приповијести или кроз неки други облик саопштавања и промисливања конкретне реалности. Та, као и свака друга, врста свијести јесте и остаје друштвени продукт. Њена прогресивност се, затим, мјери оном кумулативном снагом дослуђивања будућности, предвиђања оне „друге реалности“ у чему се и огледа ординарна разлика између грађанског и марксистичког дефинисања и поимања стварности. Тиме нова, прогресивна свијест повлачи (у први мах не баш свима јасно видљиву, али због тога ништа мање неизбрисиву) демаркациону линију између грађанског конформизма и навикнутости на предметну и већ неистиниту стварност — на једној страни, и предосјећања „превратничког“ ритма будућности који је, наизглед магновено а у суштини по законима неминовне логике, додирнуо чула социјално узапђене већине народа, на другој. Већина је сад спремна да започне свој „плес на рушевинама Бастиље“,² надахнуто прихватајући неизвјесност новог и будућег као и сав дивни ризик на путу ка том новом. Госпоштина грађанског мита, приморана на обрачун и предају, бива опкољена видљивим и смјелим сликањем дотада само сањаног свијета. Грандиозна фреска — визија новог свијета, рађајући се из усијања свијести и емоционалних ерупција, истовремено је рушилац и градитељ, — негација бившег и афирмација будућег — нападајући брани и бранећи напада, како би рекао Кафка. Тако и сама свијест, конституишући се у ново биће, снове о срећи и слободи, изводи из човјековог субјективног у његов објективни простор, на освједочење, на идентификацију оног изнутра у оном спољашњем и обратно. И тако она прелази свој феноменолошки пут „из Египта у Ханан“ — из таме на свјетлост. Пробуђена свијест, у почетку карактеристична за мањину, успоставља логичку спону са иначе комуникабилним тежњама и жудњама масе изводећи је на видик претпоставке са којег, зна се, нема повратка назад. На том хоризонту, „у вјештичином котлу историје“, како рече Маркс, започињу сва иначе многострука процесна дифе-

¹ Маркс-Енгелс: *О књижевности и уметности*, „Рад“, Београд 1962.

² Ernst Bloch: *Tubingenski uvod u filozofiju*, „Нолит“, Београд, 1972.

ренцирања свијета — диференцирања свијести, идејних опредељења, класне припадности, социјалне стратификације, индивидуалних етичких и менталних утврђења и многа чега другог. На демаркационој линији двају свјетова, двију реалности (реалности која је високопроцентно лажна и оне друге која је нископроцентно у њој предметна, па зато бескрајно инцидентна у односу на њу), револуционар постиже највећи степен разликовања од грађанина и буржуја у поимању категорије реалности. Буржуј је навикао на своја схватања *свог* овијета, баш оног у чијем је стварању већ једанпут активно судјеловао у датом историјском времену и простору. Пролетер тек сада приступа свом историјском послу и обавезама. Отуда је буржуј навикао „да интерес који му је најближе пред носом схвата као „реалност““.³ Пролетер још није створио никакву *своју* реалност и нема навика које би га морале својим негвама спутавати у ходу напријед, у кретању ка визији те, сад већ приближене, реалности.

Родно тле револуционарних народних пјесама најновијег настанка у дурмиторском као и у другим нашим крајевима јесте народно духовно наслеђе, а прије свега народна поезија ранијих времена. У народу овог краја, елично као и у осталим дјеловима Црне Горе, од давнина је развијана и његована љубав према пјесми, посебно епској. И свакодневни говор је богат метафориком и другим елементима поетског изражавања, а дугим и природним процесом, у условима специфичних економских и других друштвених околности, изградио се један стил изражавања и начин мишљења карактеристичан за људе овог поднебља. Заправо, друштвено-економски услови сеоског патријархално-племенског начина живота, са изразито номадским одликама, приморавали су ове људе да се, бачени у негве беспућа и у сурове климатске услове планинског подручја, домишљају и довијају недаћама којима такав живот иначе обилује. Осим тога, стална изложеност притисцима и ударима непријатеља од којег је ваљало бранити и одбранити и те какве-такве услове живљења и опстанка. Требало се домислити свему — како, куда, када, докле. Отуда је и настала, добрим дијелом из потребе опрезности, извјесна склоност умовању, што као последицу има редуцирање опширности у швору, сажимање мисли, па затим, као виша квалитативна последица тога, — извјесна метафоричност, пословички начин изражавања, анегдотска форма приповиједања. Људи су се, у дословном смислу, борили за елементарно одржање и није им преостајало времена да живе живот — у извјесном грађанском значењу тог појма. Овај човјек је био приморан да мисли у ходу — на стражи, у засједи, у бдјењу, као муж „бранич жене и дјетета“, те стога — хитро, ефикасно, складно ритму вихора свакојаким недаћама и изненађења у којима се непрестано и против своје воље налазио. Отуда је његова мисао кон-

³ Карл Маркс: *Писмо Кугелману*, „Култура“, Београд 1951.

дензована, а форма те мисли — лаконска. Тиме се, у знатној мјери, објашњава и изванредна јасност његове мисли, као и одсуство оних многих других за умјетност веома значајних видова и форми „игре духа“ који чине разноврсност и богатство умјетничког израза, обликовања и казивања умјетничке истине о животу и свијету. У пјесмама о којима је ријеч мало је лирског и врхунски поетског, мало је дионизијског и ентузијастичког, а много је више епског и аполонијски трагичног у тој народној поезији, управо баш тако као што је било и у свакодневном животу ових људи.

Усмено је сачувана једна од многих истинитих легенди које, поред осталог, говоре о волшебној моћи пјесме и њеном дејству на биће дурмиторског човјека. У времену аустроугарске окупације, када је глад масовно сатирала људе, у породичном дому једног Дурмиторца дјеца из очеве или мајчине руке нијесу могла добити ни корицу хљеба, а непрестано су цвиљела и тражила га од родитеља. Та сцена се патетично понављала три пута у току сваког дана, обично у оно вријеме кад је по навици требало очекивати оброке. Једне ноћи, у одређено вријеме, гладна дјеца су као авети посједала око празне трпезе. Тужно су гледала у родитеље и од њих тражила вечеру. Глад је била бескрајна, а родитељске руке трагично празне. Тада се отац, у муци, домислио. Дохватио је гусле са зида и уз њих запјевао пјесму. Дјеца су намах заћутала слушајући га нетремице, и, онако око трпезе, заспала. Он тада потури гусле, па тихо рече жени: „Ето, они су вечерали. Сад и ми можемо мало одахнути“.

На таквом узглављу (празна даска обједног стола с апстрактним мирисом на бивши хљеб) и о тако опојном брашњенику мало је који народ прелазио пут из пакла предметне и аветињске реалности до сна о срећи која у сребрном чуну уобразиље долази обично с пуним наручјем топлих хљебова. Ни античка умтетност није оставила ниједан запис из којег би се видјело да је неки народ своје потомство отхранио на сличан начин. Понекад се чини да су од свега природног у цјелокупном синопсису разних природности најприродније — мука и невоља. Ови архетипски облици човјековог освјешћења као да још нијесу једном за свагда превазиђени, како би и приличило разумном људском роду. То и наводи на помисао о томе да се неки могући метафизички предјели подсвијести, или можда утопијски простор ума, могло би ее рећи — оно још незатамњено поље наде — јавља као репрезент истинске, латентне свијести, дотад непознат али у бићу акредитован као отпорна енергија против потоњег степена инферналности и поаветињења стварности, и да се баш он нуди као лука спаса, као обала смисла. Не би било потпуно ако би се у датом примјеру поступак оца схватио само као оно његошевско „храбро мрите кад мријет морате“ или „без муке се пјесма не ипопоја“, нити само јунаштво као цар зла, или пак страшна потоња ура пред очима. Има од свега тога понешто, „исто то али

мало друкчије“. Лицем у лице са смрћу овдје се није нашао само индивидуални живот. На губилиште је изведен сам смисао живљења и постојања. Пред грмљавином таквог бесмисла једини громобран је — пјесма. Ако његови и поумиру, *pater familias* је учинио највише што се може — подигао је громобран на крову смисла што наткрива темеље живота, схваћеног као неуништива материја, као вјечни огањ у значењу ширем од оног хераклитовског. Допуштајући и могућност провокативнијих интерпретација истакнутог примјера о пјесми као средству којим се „чула могу заваравати“, ипак се мора остати код несумњивости оног чула које слуша пјесму, која је прима и успијева изборити се за право мјесто међу свим другим нашим чулима, па и међу онима која пред физичким животом имају посве другачије захтјеве. Ако се каже да је у свему битан ефекат чуђења, шок зачуђености, -неочекиван, изненадан поступак, антитетички контраст изузетне конфликтности значења, није ли логично код тога запитати се — не би ли појава и саме погаче на тој трпези представљала, у одређеном смислу и у тим околностима, још понајвеће чудо. Подсјетимо се, осим тога, и на људску моћ чуђења (а чуђењем почиње све добро у човјеку) као на једну међу моћима којима нас је снабдјела природа и која, као и оне остале људске потенције, корозира у мемли обешчашћеног живота, сведеног на еквивалент нижег реда анималности. Каже ли се, опет, да је такав поступак „природан“ и логичан за човјека изгнаног у ситуацију без алтернативе, „за врата чудесах“, одмах иза тога искрсава питање — да ли је још когод изнио пјесму као једину и потоњу храну на трпезу свом потомству, са толиком неприкосновеношћу личног достојанства и са толико вјере у живот, попут вјере и достојанства библијског Јоба. Могло би се претпоставити да је поменути Дурмиторац прибјегао самообмани, зпш ђепеп8, доведеној до перфекције. Учинио је то, међутим, свјесно, у „стваралачком магновењу“, користећи се снагом пјесме али и њој са своје стране, можда несвјесно, додајући нову снагу, откривајући најнеочекиванију (готово мистичну и митску) моћ умјетности. Ако је ријеч о инстинкту коли га је повео до овог чина, што није много основано, требало би вјеровати у изузетну истинитост таквог инстинкта као форме реаговања живе природе на опасности које је из непосредне околине угрожавају. Било како било, овај примјер, узет као ослонац смисла постојања, стоји снажније и чвршће од било којег коринтског стуба који већ неколико вјекова подупиру хеленски Акропол. Његова поетска снага, етичка дубина и филозофски смисао снабђевени су монументалном трајношћу попут споменика у Нубијској долини.

Пјесма обнавља снагу већ истрошену у недостојном животу и подиже мост преко „аветињске реалности“, како каже Достојевски у „Карамазовима“, мост којим је могуће прећи на другу обалу, на висораван сна о срећи. Лукови тог моста саграђени су од оне наде, од оне конкретне утопије и вјере која у људском

бићу постоји као латентна сила, која и чини суштину самог појма *људско*, а проширује и наша сазнања о људским моћима и о виталној носивости живота уопште. Пјесма се, дакле, јавља као својеврсна котва спасења, као „једино што остаје кад је све друго изгубљено“ или као оно што, у обрнутом реду ствари, може недостајати кад је све друго постигнуто. Да бисмо се ипак сачували мистификовања пјесме, потребно је вратити се још једном практичном примјеру.

Тек што је прегазио Сутјеску, у току чувене битке 1943. године, једног борца⁴ у маси већ посустале и крајње онемоћале чељади погађа у ногу гелер њемачке гранате. Свали се он на ледину и, гледајући сопствену рану како крвари, из свег гласа зацјева:

*Ех, нане, нане,
Дивно л' ми га кроји,
Ал' ми лепо стоји.*

Прича се да је то усред те погибелне атмосфере изазвало чак спонтани смијех и одушевљење очевидаца који су за тренутак заборавили на сурову реалност која их окружује. Каже се да су сви изнемогли око њега намах живнули, настављајући нервану борбу чудно обновљеном снагом у себи. Уз њега су се, веле, и у другим тешким тренуцима осјећали сигурније. Уливао им је поуздање и од тада је почео да живи у њиховој свијести као особен узор.

Цитирани стихови, очигледно, не би одољели строжој естетској оцјени и анализи. Не би се могли узимати ни као поуздана илустрација *поетског*, као свједочанство литерарне даровитости њиховог творца. Пјесма, поред свега, самим тренутком настанка, мјестом и околностима у којима се чула, потврђује примарни *принцип пјесме* као такве, а затим и као доказ јединственог, аутентичног фермента у хабитусу човјека овог краја, откривајући тиме и прави карактер његова духа и његове личности уопште. И овим примјером смо поново на оном гледишту о пјесми као „крилатом бићу“ чије је гнијездо у самом човјеку и која може да га узнесе изнад свих понора, изнад тмне грубе стварности, да га пренесе у ону *другу*, човјечнију реалност. О чаробној моћи умјетности — поезије прије свега — и њеном дејству на суштину људског бића већ је много шта речено. Подсјетимо се Андрићеве приче „Аска и вук“, или древне кинеске легенде о сликару који је зажелио да прошета путељком што води у шуму пуну јутарњег зрака, насликану уљаним бојама на платну. Кренуо је, зашао стазицом у осунчану шуму и, легенда каже, никад се више није вратио. Позната је и пјесма неког француског војника коју је он написао у рововима Мажино-ли-

⁴ Генерал п. пуковник Бранко Обрадовић.

није, а потом погинуо. Никада раније тај двадесетогодишњак није писао стихове. У тренуцима кад се чини да је смисао постојања пао на најнижу тачку, кад се чини да почиње тотална ентропија свега, сам живот из своје угрожености проговори као поезија. Овај глас поезије тада звучи као човјекоз зов за самим собом, зов за човјеком протаним у пустињу отуђености, и као једна од малог броја још непокиданих спона које га везују за човјечност као његов људски завичај. У низу могућих дигресија подсетимо се још и првог извођења чувене Шостаковичеве „Лењинградске симфоније“. Настала је, као што је познато, у току трагичне опсаде и велики композитор ју је баш у тим условима први пут извео уз помоћ на брзу руку скупљеног војног оркестра. Музичари су повучени са ватрене линије фронта, али само на кратко, колико да обаве тај свој борбени умјетнички посао. Линија лењинградског фронта претходно је озвучена да би сви браниоци слушали Шостаковичеву музику. Стотинак метара испред лежали су ровови хитлероваца. Битка није престајала. Тек први звуци зараћених страна, ућуткали су топове. Битка је нагло престала. Закрвљени свјетови слушали су музику. Након изведбе, поново је загрмјела канонада. Па ипак, макар само на тренутак, чак и у паклу, поезија налази позорницу, показује чудесну снагу и особине јединог неимара способног да премости митски дубоке амбисе. Један од бранилаца Лењинграда, ријешених да ни за педаљ не одступе пред фашистима, на листовима своје војничке књижице написао је тада ове стихове:

*Ако ми часи смрти постану блиски,
И негито ми се црно око ноздрва скуп,
Реците друговима да војник Захар Городијски
Није умео да одступи.*

*Реците да сам,
Нагутавши се самртног ветра,
Пао унапред а не уназад
И да је слободе 172 сантиметара
Урачунато и у мој пад,⁵*

Часи смрти су постали блиски Захару Городијском. Пјесма је нађена у цепу његовог војничког копорана.

Парафразирајући Маркову мисао, рекло би се да у историји народа постоје раздобља *црвеног галског петла*. У тренуцима историјске зрелости, у тренуцима великих мијена, и најчудеснији подвизи чине се логични и природни, нимало необични, јер у тим тренуцима све што бива ништа није обично. Оно *дојуче* постаје обичност у новој људској реалности. Ни-

⁵ На српскохрватски језик ове стихове препјевали су пјесници Мирослав Антић и Перо Зубац.

једно од познатих искуетава из прошлости као да није кадро издржати поређење са оним што се тада догађа, а збивања будућности још не познајемо. Народ у раздобљу „црвеног галског петла“ управо ступа преко границе оне земље која је на мапи свијета означена као Утопија. Ниједна ствар тада више није онаква каква јесте, нити се узима каква јесте. Превазилази се простаклук „узимања ствари какве јесу“ и, како каже Блох, умјесто тога стиче се „повјерење у способност ствари да буду другачије“.⁶ То је „конкретна утопија“, али схваћена преваходно као надахнуће, као пројекат свијести, као још неостварена или могућа објективност, „друга реалност“, уцртана на мапи разума и емоција. Нема ниједног прогресивног друшћеног покрета који би прошао без одраза на духовним и умјетничким сензорима његових учесника и носилаца. Не војује се само ба­рутом и металом, нити се побеђује искључиво тим средствима. Латентна оружја су управо заноси и надахнуће, који су само привидно утопијски. Без њих ни једна борба не заслужује да има иједног војника.

*

Народна пјесма уопште, па и најновија о борби и револу­цији, одувијек је „постављала“ захтјеве сваком ко настоји или жели да уђе у њену меморију. Тиме пјесма отвара двери уви­јек новог етичког поља и врши своју морално-дидактичку ми­сију, жртвујући, додуше, понешто од поетског и литерарног, од свог „метафизичког блага“. У народу дурмиторског краја, као и у цијелом црногорском народу, високо се цијенило то што се „у пјесми пјева“, оно што пјесма записује и чува.⁷ Слабија, та­нушна мјеста у народној пјесми обично ишчиле и изблиједе током времеа, да би у њој још пунијим сјајем заблистале оне праве поетске вриједности које трајно остају у ризницама на­родног духа. У царство народне пјесме не ступа се ни по жељи нити силом, већ тако што њен сопствени *критеријум искре­ности* никако не може да заобиђе или прећути овај или онај свијетли подвиг и примјер, а да при том сам тај критеријум не буде нарушен. Народна је пјесма неустрашива, неподмит­љива, објективно поштена, бескомпромисна. Њен је суд трајно

⁶ Егпзг Bloh, цит. дјело.

⁷ Имало је, истина, (а и данас има) примјера да се глагољиво стихо­клепство нуди као поезија, да се у њему гротескне личности третирају као узор, али правој народној пјесми никад се није могло подметнути кукавичје јаје. Мајсторско решето времена редовно је просијавало пое­зију и спасавало је од банализација, не допуштајући да се она претвори у псеудодуховну пијацу за „куповину индулгенција“, чиме се обично служи стихоклепство разних скрибмана, та ружна пратиља чак и нај­чистијих подвига на моралном и духовном плану.

изложен „праву приговора“ који могу ставити историјско вријеме или нове генерације. Зато би се могло претпоставити да ниједна народна пјесма није ни коначна ни посљедња, већ увијек отворена и претпосљедња. Она је, као и њен творац, стрпљива, пространа и бесконачна по увијек новим могућностима израза и умјетничког домета. Она је, дакле, у најсуштственијем смислу — пјесма. Попут бјелутка у планинској ријеци, народна пјесма је на сталној матици народног духа и историјског времена, изложена процесу усавршавања, глачања форми и лексичког самотворства. Њена историја је историја непрестаног мисаоног оплемењивања и освјешћивања и израз повећања унутарње видовитости народног духа.

Народне револуционарне пјесме наетале на подручју Дурмитора — у народу Пиве, Дробњака, Језера и Шаранаца — често још немају високу умјетничку вриједност и нијесу доведене до литерарно-естетске перфекције, до оног нивоа до којег су се уздигле неке епске и друге народне пјесме ранијих времена. Томе је, очигледно, мноштво разноврсних разлога. Пјесме ранијих времена су пролазиле много дужи пут усменог постojaња у народу, ходања „од уста до уста“, на дугој траци духовне технологије народа, стално добијајући у свјежини поетских атрибута. Тај процес разноваријантиссти се у новије вријеме нешто скраћује, свакако на штету поетског домета, јер сад постоје могућности брзог регистравања, готово стенографског записивања првих појавних форми народне пјесме, мање сазрелих и зато поетски мање оплемењених. Редукција поетских вриједности, до које због тога долази у новој народној пјесми, дијелом је посљедица тог новог ритма збивања, повећане брзине живљења, која неизбежно захвата и наш до јуче племенско-аграрно-патријархални евијет и његов начин живота. Па ипак, има у тој пјесми и ритма и атмосфере, метафорике и поетских слика изузетног склада, али прије свега она је испуњена етичком поруком и идеолошком тенденцијом. Напросто, није јој остало времена да прође кроз чистилиште безимених народних рапсода. Морала је да постане активисткиња, дакле, актовка, про-пропагандист и мобилизатор, масовик и бојовник на дневном фронту. Тиме се она, међутим, није удаљила од своје битне функције, као што исто тако није доспјела ни да постигне сва обиљежја и богатства поезије у примарно-естетском значењу тог појма. Код пјесама ранијег настанка поетски учинак народног генија знатно је евидентнији. Већ су поменути неки од разлога што је то тако (дужина трајања стваралачког процеса и други моменти).

Живот људи на планини Сињајевини, на примјер, у условима потпуног беспућа, дугих хладних и сњегопадних зима и

потпуне одвојености од осталог свијета, сликовито казује народна пјесма у познатим стиховима изузетне умјетничке љепоте:

*Намигује Старац на Пећарац,
А Пећарац Врху јо! Љланову:
Тешко оном ко је међу њима.*

На истом том подручју,⁸ у ослободилачком рату, зими и у прољеће 1942. године држао се Сињајевински фронт. Та голгота коју су људи издржали, лоше одјевени и још слабије храњени, под отвореним небом, на мразу, у олуји и уз сталне борбе са домаћим издајницима, још није постала мотив народне пјесме или ауторског умјетничког дјела. Пјесма као да споро долази, али је тешко вјеровати да ће мимоићи тај и сувише инспиративан, мада дубок пакао, кроз који су борци прошли. Сињајевински сектор, непочин-поље Дурмиторске партизанске републике, остаје отворен пред будућом народном пјесмом и пред стваралачким потенцијама нових генерација као стални изазов, као памтилиште на које се никако неће моћи заборавити. Јер од свих титула које људи у животу стичу, народна пјесма и пјесма уопште одувјек су биле најнаклоњеније титули мученика.

Мотиви и теме револуционарне народне поезије испјеване у дурмиторском крају између два рата имају превасходно социјално обиљежје. Слобода, правда, гњев понижених и увријеђених, бунтарство против тлачења и изабљивања, буђење револуционарне свијести народа. У свим тим пјесмама је наглашено присутан одјек идеја Октобра. Идеолошки елеменат пролетерске класне свијести такође. Интелектуалци-комунисти, односно Комунистичка партија, уносе у народ импулсе и тенденцију борбе за промјену друштвеног поретка. Борбена пјесма постаје најпопуларнија и цјелисходна форма развијања колективне свијести и јачања револуционарног морала. У међуратним годинама сеоска омладина, средњошколци и студенти дурмиторског краја пјевају:

*Ја црвену волим боју
Више него мајку своју.*

Та се пјесма могла чути на сјенокосима, на пасиштима, у шумама — недјељом или другим празничним данима — кад групе омладине одлазе на излете и бербу боровница, јагода и другог шумског воћа, али исто тако и на сеоским вашарима (обично код цркава или у мјесним центрима) — на очиглед и упркос по-

⁸ Старац, Пећарац и Јабланов врх су планински висови на Сињајевини. На овој планини, коју настанују сточари, падне и по три метра снијега, а задржава се дуже од шест мјесеци у току године. Сињајевина је без шуме гола, те су на њој веома снажни јужни и сјеверни вјетрови, који зими стварају опасне снијегне вијавице.

лицији која је забрањивала и прогонила и пјесму и пјеваче, вршећи честе егзекуције над појединцима, гласоношама такве пјесме. Међутим, пјесма се под ударима полицијског кнута још јаче разбуктавала попут огња на вјетру и постајала све крилатија.

Млади гимназист *и* скојевац из пјеваљске гимназије Божидар Бојовић, касније легендарни бомбаш и митраљезац у ослободилачком рату, није пропуштао ниједну zgodну прилику за обрачуна са жандармима и полицијом. Таквих сукоба је у дурмиторском крају тих година било више. Сам је срочио и пјесму:

*Ој жандари репати,
И ви ћете крепати,
Тешко оној лопати
која ће вас копати.*

Омладина је ову пјесму са заносом прихватила и пјевала је изражавајући свој отпор према омраженом друштвеном систему Краљевине Југославије. Из истог међуратног периода је и пјесма у којој се изражавају тежње и љубав омладине и народа према лењинском Октобру, према комунизму као идеалу:

*Ој да ми је и да могу
Да црвену носим робу,
Још да ми је и да смијем
Црвен барјак да развијем,
И да шетам Лењинградом
Са црвеном руском гардом.
Ој Лењине, сунце с неба.
Нама твоје право треба.*

Непосредно пред устанак, или можда нешто мало раније, дурмиторска омладина, подстицана активним дјеловањем Комунистичке партије, пјева:

*Устај сељо, устај роде,
Куцнуо је час слободе,
Куцнуо је час слободе,
Да се браниш од госпoде.⁹*

Као што се види, пјесма изражава позив на устанак, на борбу. Свијест о тој борби је класна, пролетерска. Карактеристична је ријеч *ораниш* у посљедњем стиху цитиране строфе. Њоме се казује и наглашава хуманистичко значење поруке ове пјесме. Пјесник није употребио, на примјер, глагол *нападати* или

• Обрад Цицил: *Дурмиторски НОП одред*, „Војноиздавачки завод“, Београд 1966.

освајати, већ *бранити* се. Народна пјесма говори разговоријетним језиком и служи се прецизним значењима ријечи. Она одражава дух колектива, дух народа чија је филозофија и етика супротна сваком насиљу, а историја га никад није успјела гурнути у нечасну улогу нападача. Тај народ је бранио „дивно име и свету слободу“ и, ако је силу заустављао силом, онда је то чинио зато што је бивао доведен у изнудицу. Мада често у ситуацијама без много алтернатива, увијек је остао часно борбен, на висини његошевске етике кад:

*Зло чинити ко се од зла брани,
Ту злочина није никаквога.*

Революционарне партизанске пјесме поникле у народу дурмиторског региона нијесу, рекли смо, особито богате поетичним сликама предјела и крајолика, описима јутра, облака, неба, ведрине, росе, олује, зелених или сјежних простанстава дурмиторског краја, мјесечних ноћи, сјеновитих предвечерја, чаролије прелива језерских вода под љетњим сунцем и слично. У том погледу пјесме ранијих времена, настале такође на Дурмитору, стоје испред њих. Примјера ради навешћемо стихове народне пјесме који сликају ноћ преласка пивских и дробњачких устаника преко ријеке Пиве у ратовима 1875. године:

*Ноћ је тија, мјесечина сија,
Сва се Пива у сребру прелива
А по сребру таласићи сучу
Па се Пиви о брегове тучу.
Бријег бруји к'о да пчела зуји.¹⁰*

Таквих метафора, поређења и пластичних поетских слика, мелодичности, ритма и атмосфере не налазимо увијек у народним пјесмама новијег датума. Велики број тих нових пјесама стојм као грађа, као скелет будућој поетској „надградњи“, као онај проверовски отворени кавез који чека своју птицу да слети и зацјева у њему, па да својим гласом избрише жице кавеза и потом започне нови живот у оној **другој реалности**.

Поезија, као што се види, није изостајала у вршењу своје мисије. Црвена пјесма се рађала на Дурмитору као вокација народне душе, као израз жеља, одлучне спремности и постојаности овог човјека на његовом путу ка великим идеалима, на путу у ону блоховљевску „конкретну утопију“.

Већ првих дана напада хитлероваца на Совјетски Савез и отпора совјетског народа фашистичкој бестијалности, народ, а прије свега омладина Дурмитора, огласила се пјесмом:

*Ој Русијо, земљо идеала,
Нека ти је заувјек хвала!*

¹⁰ Др Обрен Благојевић: *Пива*, САНУ, Београд 1971.

*Москво, граде слободе и правде,
Сиротињска утјехо и наде**

Надахнуће и љубав према Болшевичкој партији, Црвеној армији и Совјетском Савезу, као првој и тада јединој земљи социјализма, поред извјесне улоге и неких традиционалних веза Црногораца са Русијом, помагали су борцима у савлађивању тешкоћа у нашој револуцији. Симпатије за нашу борбу су се, мада с муком, рађале и у другим крајевима свијета, нарочито међу народима Европе покорене од хитлеризма. Срчаност је још једном одољела свим недаћама, тријумфовала и најзад била награђена плодовима побједе, дивљењем и поштовањем од стране свих прогресивних људи и народа свијета. Срце наше револуције било је свељудски пространо и топло и зато је постало грађанином свих земаља, како би рекао стари Монтескије.

Почетак оружаног устанка и каснији ток револуције на Дурмитору родили су и нове народне пјесме и многе тужбалице. Црвена петокрака звијезда постаје и поетски симбол у пјесми. И у пјесми се повлачи нова демаркациона линија око тема и мотива револуције, врши се идентификација нових симбола и нових значења, уводи се нова лексика, нови појмови. Под знак црвене звијезде сврстани су они који жуде истинску слободу народу и за њу се боре:

*Нека живи ко слободу гаји,
Петокрака к'о сунце нек сјаји.¹¹*

И о вођи револуције на Дурмитору је настала пјесма:

*Друже Тито мудра главо,
Све што радиш то је право,^н*

која је израз плебисцитарног опредјељења народа овог краја не само за таквог вођу већ и за револуцију као једино правилно историјско рјешење судбинских питања читавог народа.

Народна пјесма није само памтиша и чувар успомена на велике људе и њихове врлине, већ зна да се јави и као пријекор, као опомена и подстицај, као путоказ. У току акције добровољног пријављивања бораца са Дурмитора у одред за напад на Пљевља 1. децембра 1941. године, дјевојке-чобанице запјевале су на висовима Кучајевце:

*Партизани сви одоше,
Пођекоји остадоше
Иза ћерта да се крију,
А не смију да се бију.*

* Обрад Цицмил: цит. дјело.

¹¹ Обрад Цицмил: цит. дјело.
«Ш»1.

Ова дјевојачка пјесма коснула се једног борца, сина јединца у мајке, који се иначе јављао као добровољац у овај бој, али су га другови одвратили од тога управо зато што је јединац. Чим је ту пјесму разумио, сдмах се опремио и кренуо за јединицама, које су се већ налазиле на путу према Пљевљима. Нијесу га у томе спријечиле ни мајчине молбе и преклињања. Сустигао је свој Језеро-шарански батаљон у рејону напада, ушао у битку и у њој храбро пошнуо.¹³ Мада је ријеч о човјеку повријеђеног етичког осјећања, о човјеку одређеног схватања чести и личног достојанства, нашу пажњу обавезује чињеница о његовој изузетној пријемчивости за поруку пјесме. У његовим чулима и осјећањима, 1п гаИо, неочекивано се сусријећу двије зебње — једна од лошег гласа који из грла пјесме може пући по народу и друга — од пјесме као дуговјеког „злопамтила“ и гласоноше. Мажуранићев епски јунак се, на примјер, такође ничег осим пјесме није у животу побојао. По моралним, идејним и филозофским одређењима, наш примјер је дакако другачији. Јунак ове пјесме је из реда оних који дају „главу за част, а част ни за главу“. Осим тога, он као да зна да живот који би нам био поклоњен ма од кога, и није сасвим наш. Та узенија свијести помогла је овом борцу да се вине у седло револуције и одгалопира у борбу. У његовој души се на карактеристичан начин огласио онај „црвени галски петао“.

Послије те битке и тешких жртава које су имали партизани дурмиторским селима често су тих дана одјекивали лелеци и тужбалице. Ни у тим тренуцима жалости није се, међутим, клонуло. У овој трагици било је антички узвишене и величанствене поезије. Кукање је пјесма са сузама, каже Раде Томов. Но и мимо тога, тачније — као пандан клонућу, никла је на Дурмитору пјесма:

*Не бије се бој сузама
Но с оружјем у рукама.
Наша борба захтијева
Кад се гине да се пјева.*

У исто вријеме дурмиторска омладина и борци пјевају и ону, помало елегичну, но превасходно борбену пјесму:

*У Долове крај Пљеваља
Потоцима крви се ваља,
Пролише је партизани
Наши борци одабрани.
Од Пљеваља до Долова
Паде триста соколова,
Прије него зора плану*

¹³ Милош-Мујо Вуковић из села Смољана у Шаранцима.

*Обрадовић Душан пану,
Обрадовић из Тепаца
На бункере бомбе баца,
Вук Кнежевић из Шарана
Бјеше вођа партизана,
Вук Кнежевић, дивно младе,
За слободу живот даде.
Падај, Вуче, лаве љути,
Твоји ће нас водит пути.*

Храбри и неustraшиви су храбри и неustraшиви по томе што никад не посустају. Пјесма подиже дух и онтгма који су за тренутак клонули. Дурмиторски заточници слободе тада су говорили: „Прије ће се смрт уплашити од нас неголи ми од ње“. Рекло би се да нијесу могли бити достојанственији и храбрији ни они у легендарним Термопилима.

Непо касније на подручју Дурмиторске партизанске републике настаје чувена пјесма „Дурмиторска вила“, чију је једну варијанту у свом „Ратном дневнику“ записао генерал Саво Оровић. Оровић је, према казивању бораца, ту пјесму записао под насловом „У логору бољшевика“, и то овим редом:

*У логору бољшевика
Кажу да је моја дика,
Шест мјесеци има више
Нит' долази, нит' ми пише
Бијела вила са планине,
Кажу гдје су базе њине?
Прговара бијела вила:
— Ја сам јуче с њима била
На планини Дурмитора,
Сједјела сам крај логора
И гледала бољшевице,
Партизане осветнике;
Гледала сам колективе,
И другарски како живе;
А најљепше код њих то је:
Да немају ријеч „моје“,
Него за све кажу „наше“,
Што се мени допадале.
Гледала сам другарицу
Како збори за правицу;
Слушала сам час читања,
Лењинаова васпитања —
Не вјерују у небеса
већ у Маркса и Енгелса.*

Ова се пјесма јавља и у другачијим варијантама, посебно кад је ријеч о појединим њеним стиховима, реду ријечи и стиху или потпуно различитим ријечима. Ваља примијетити да генерал Оровић није у току рата у свој дневник свакодневно записивао као што је то чинио, изгледа, ревноснији Владимир Дедијер. Неке дјелове или појединости у свом „Ратном дневнику“ Оровић је очигледно накнадно реконструисао, па чак и по окончању рата. Тиме, истина, нијесу умањени вриједност и велики значај његове књиге као историјеког извора и непристрасног свједочанства о нашој револуцији. Аутор ове пјесме је познати комуниста и организатор устанка у срезу шавничком Милован Јањић. Написао ју је у герили, и она је брзо прострујала у народ. Пјесми-герилцу непријатељ није могао доскочити. Омладина ју је прихватила. Тако је пјесма почела свој дуги живи ход свијетом, подстичући свијест других и непрестано себе саму освјешћујући. Брзо су почеле да се рађају њене варијанте, „интерпретације“, што коначно значи — историја њеног властитог постојања. Битно је запазити да је свака од тих пјесама наде, борбе и отпора одмах проходила и ниједна није остала мртворођенче. Брзо су прихваћене од масе и тиме стекле у одређеном смислу нов вредностни атрибут, постале су — народне пјесме. Стизале су да надомјесте сваку оскудицу тамо гдје би се она испољила, чинодејствујући баш у оном смислу како нам казује Змајева „Песма о песми“. Чак и више — успијевале су да надомјесте несташицу бојеве муниције у одреду *петометковића*. У свакој од њих свитала је нова искра свијести — било кад изражава вјеру у идеале или кад осуђује издају, кад отклања сумње или подиже из клонућа, кад слави побједу или пркоси трагедији погибије, кад афирмише класну свијест или изражава презир према нечовјештву.

Најнадмоћнија порука пјесме „Дурмиторска вила“ („У логору бољшевика“) изражена је свакако у стиховима:

*Гледала сам колективе,
И другарски како живе;
А најљепше код њих то је:
Да немају ријеч „моје“,
Него за све кажу „наше“,
Што се мени допадале.*

У другој варијанти четири последња стиха цитиране строфе гласе нешто другачије:

*А најљепше код њих што је,
Код њих нема ријеч моје,
Код њих бјеше ријеч наше,
То се мени допадале.*

Идеали другарске колективности, заједништва и несебичности су нови квалитети свијести свијета који се рађа, који се препорађа. Нови хуманизам, нова сензибилност, снови о слободи и праведности престају бити претпоставке. Хипотеза уступа мјесто стварносној чињеници, уклања се с пута наступајућој новој реалности. Сви шавови старог друштва, ма како и колико вјешто ушивени најтананијим концима грађанске свијести и филозофије — пуцају. Брзо се схвата да је све измјенљиво осим „оног што још није било“. Огромно је умножен број глава које у предметној стварности умију видјети и *оног који још није присутан* у њој, који ће тек пристићи. Постао је многољудан одред тих који „јуришају на небо“. И баш у тој марксовској метафори изражен је управо онај „утопијски“ фермент у револуционарној свијести, о чему говори стари Ернст Блох. Револуција као својеврстан друштвени земљотрес доводи и до појмовних, значењских преврата у сфери идејне и друге свијести, по свим спратовима надградње. Поезија као утит слаетопит (да се послужимо овом апостолском одредницом пјесништва) предњачи у подухватима афирмације новог. У пјесми о којој је ријеч истиче се шта је то што је најљепше код бораца за бољи свијет, шта је то што се највише допада вили као инкарнацији народних жеља и тежњи ка једнакости, јединству и новој праведности. Најљепше је, дакле, то што „немају ријеч *моје*“. Она је на сваком мјесту и за све замијењена ријечју *наше*. Није потребно бити само језички микроскопичар, посвећени семантичар или неке друге врсте специјализовани стручњак у лингвистици да би се појмила суштинска значења тих ријечи и да би се признала поетска снага овој пјесми. Терет њихових значења довољно је драгоцјен и јасан. Подједнако јасно разумију га елементарно неписмени „филозофи балистике“ са Дурмитора као и адорнијански образовани теоретичари модерне филозофије. Извјесна редуцираност литерарног руха и естетских „украса“ код ових народних пјесама наткомпензирана је изобиљем хуманистичког садржаја, грандиозношћу идејног пројекта свијета, инспиративним набојем, изношењем нове моћне истине која под свој протекторат с лакоћом ставља срца и ум масе. Кристална јасност је основна одлика ових пјесама, а поцијепаност њиховог литерарног костима, што може и засметати не само размаженом књижевном укусу, само је потврда и знак да су оне (те пјесме) *газиле ватру живу*, биле *на крвавој пољани*, из огња битке изашле носећи „десну у лијевој руци“, али као побједнице. Ниједна естетика, због тога, нема много добрих разлога да превише грди поцијепаност њихове књижевне одежде, јер би их тиме готово прекоријевала због часно задобијених литерарних рана. „Паролаштво“ у народној поезији која је настала на тлу Дурмиторске партизанске републике има ону изузетну непатвореност, неизбјежност и чак непатетичност која је карактеристична као по\пдт у сфери мишљења,

у домену свијести, на границама препорађања те свијести и преображавања укупног дотадашњег начина мишљења. Социјални, културни и образовни ниво масе из које су те пјесме потекле, епско-патријархално наслеђе са којег су поникле (и низ других момената релевантних за настанак једне форме духовног изражавања које бисмо могли условно назвати роеИса IетребIа), били су за револуцију наслијеђена прошлост, а не одабрана структура свијести, на коју је затим ваљало надовезати теорију класне борбе. Ти спојеви нијесу били увијек једноставни, брзи и безболни. Отуда ни плодови на свакој вођки духовног „преврата“ нијесу могли бити једнако сочни и једнако сазрели.

У народним пјесмама снова и отпора, о којима је ријеч, присутан је такозвани „ратни романтизам“. Оне су или похвалнице или покудице. Узори о којима говоре су, у карактеролошком смислу, у погледу стварања ликова и слично, — црно-бијели. Сасвим позитиван или сасвим негативан јунак пјесме, редуцираност поетске флексибилности и још неке анти-тетичке релације мишљења — заједничка су одлика цјелокупне литературе настале у том и таквом раздобљу. Исто би се, вјероватно, могло рећи и за књижевно стваралаштво других народа свијета које је настало у сличним историјским околностима и временским раздобљима. Треба се сјетити устанака и буна у историји Енглеске, Француске, Њемачке, Италије, Русије или било којег народа на свијету. Ни „Марсељеза“, по литерарно-естетским атрибутима, не стоји испред било које наше борбене корачнице.

Ако „хвала помаже да се сачува успомена на човјека“¹⁴ онда и покуда чини то исто, у нешто другачијем смисаоном погледу и правцу. Народ на Дурмлтору, као и у свим другим крајевима устанком запаљене Црне Горе, пјевао је против издаје „првокласног“ капетана југословенске војске:

*О Ружићу из Дробњака,¹⁵
Судиће ти петокрака,
Судиће ти нагиа тројка:
Два младића и дјееојка.*

На вијест (а пјесме су се у народу рађале *на вијест*, на сазнање догађаја, у славу побједе или против издаје, насиља, нечовјештва и других видова тираније) о издајству које је учинио Бајо

¹⁴ Франсис Бекон: *Есеји — Нова Атлантида*, Култура, Београд 1967.

¹⁵ Капетан прве класе југословенске војске Иван Ружић, прешао на страну четника 1942. године код Мојковца, мада се у том моменту налазио на дужности команданта Ускочко-дробњачког партизанског батаљона.

Станишић прешавши на страну окупатора, у народу је поникла пјесма пуна презира и осуде:

*Станишићу Бајо глупи,
Цабе ли те Хитлер купи:
За два и по милиона
И сто кила макарона.*

У првим данима устанка настала је и пјесма која осуђује издајство краља Петра II Карађорђевића. Њоме се изражавају осуда и пријетња:

*Краљу Петре, ти си пети,
Тебе ћемо разапети.*

или:

*Краљу Перо, пета си колона,
Немој више лајат из Лондона.*

Након побједе у ослободилачком рату и револуцији, пред прве изборе за конституанту, цитирана пјесма о краљу Петру II добила је још четири стиха:

*Ој народу Горе Црне,
Недај краљу да се врне*

и поенту:

*Гласаћемо јединствени
Фронт народни, омиљени.*

У тренутку неспоразума између фашистичког окупатора и његових помагача — четника, у прољеће 1943. године, Њемци су своје слугеране разоружали и приморали их да на грбачу приме специјалне самаре за ношење муницијских кутија на борбене положаје по црногорским планинама, тамо куда ни брдско кљусе није могло да се креће. То су морали радити сви четници, без обзира на војне чинове и командне положаје које су дотад заузимали. Многи од њих тада су и обријали дуге црне браде. Народ је то пропратио подругљивом пјесмом:

*Сви четнички капетани
Одоше им оседлани,
Самар жуља, Швабо гони,
Присједоше макарони.
Сад и њима дошла вуна,
Брију браде без сапуна.
Кад њемачка војска оде,
Бријаће их и без воде.*

Против четничког батинаштва, које је нарочито примјењивано као „васпитна мјера“ над нејакима — женама, дјевојкама и старијим људима — испјеване су многе пјесме. Позната је била злогласна четничка батинашка крилатица и шифра „шес’

и деветн'ес“ (шест плус деветнаест). Ако би који целат из пратње неког од четничких главешина упитао свог вођу шта да чини са овим или оним сужњем, онај би му, уз циничан смијешак и звјерски сијев очију, одговорио: „Дај му шес' и деветн'ес“. Назлобровић је тада хитро и кивно приступао свом „витешком“ и „ослободилачком“ послу. Ударао би, дреновачом или камцијом исплетеном од сасушених жилиппа бикова, двадесет пет пута по тијелу сужња. ЈБуди су и те муке подносили, нарочито мајке и сестре партизанских бораца, а да при том ни једном ријечју не одају герилце или какву њихову тајну за коју су знале. По повратку партизана из Босне 1943. године, пошто је подручје Дурмиторске партизанске републике поново ослобођено, омладина је пјевала:

*Нема више, нити смије,
Батинама да се бије,
Увела је дреновача
Ђуришића и Ковача.¹⁶*

Отприлике из истог је времена и једна од многих пјесама о легендарном партизанском команданту Пеку Дапчевићу. У тој се пјесми изражавају народни гњев и позив на освету против домаћих издајца који су, поред многих других злочина, на Брезе крај Колашина стријељали преко 700 комуниста и других родољуба из Црне Горе. Међу њима је било и више Дурмитораца. Пјесма гласи:

*Иде Пеко про Језера
Са корпусом пролетера,
Пеко јаше на Зеленка,
Ко не смије — нек не чека.
Јаше Пеко коња-вилу
Дража нема ни кобилу,
Хита Пеко да освети
Колашински луг проклети.*

Да би се изразила бесрамна позиција издајце којег не цијене чак ни његови послодавци — фашистички окупатори — о четничком војводи Павлу Ђуришићу народна пјесма каже:

*Гледала сам са врх Таре,
Ђуришића ће самаре,
Ухватиле Швабе двије,
Један води, други бије.
Не кажу му: команданте!
Но му веле: ђи, дорате!*

¹⁶ Четнички командант и војвода Павле Ђуришић и командант четничког батаљона Сава Ковач. Ковач је био родом из Љубомира (Херцеговина). Био је без једног ока, па се и батаљон којим је командовао звао „Ђорави батаљон“. По батинашком терору били су озлоглашени и сви други четнички команданти на Дурмитору 1942—1943. године.

И „са друге стране барикаде“ долазиле су стиховане агитке. Оне су биле уперене против појединих личности из реда партизанских руководилаца или против партизанских борбених акција. Из њих увијек провирује националистички злодух, распиривање вјерске мржње и неслоге, величање избјегличке владе краља Петра II Карађорђевића у Лондону, слављење Драже Михаиловића, познатог генерала издаје, као националног јунака и слично. Овакве пјесме, међутим, никада нијесу ушле у народну свијест, нијесу прихваћене, нити су икада масовно пјеване у народу. Искључиво су их пјевали припадници четничких војних јединица, али не сви. Догађало се, чак, и потпуно супротно У батаљонима углавном присилно мобилисане дурмиторске четничке бригаде, којом је командовао капетан I класе бивше југословенске војске Иван Ружић, уочи четничког похода на Неретву у прољеће 1943. године, силом мобилисани сељаци (поппо су сазнали да тамо треба ратовати против партизана, а не против окупатора и усташа) пјевали су:

*Ова војска што се креће
На Русију пуцат неће.*

То „на Русију“ има значење: на партизанае, односно на оне који Русији помажу и с њом заједно боре се против фашизма. Такво политичко расположење у јединицама које су формиране од стране издајничких команди посљедица је народне патриотске свијести и већ стеченог сазнања о карактеру четничког покрета, али исто тако је то и резултат илегалног дјеловања комуниста и присталица револуционарно-ослободилачке борбе изнутра, у војним јединицама под квислиншком командом. То је будући свјесно постављен борбени задатак герилаца и илегалца у непријатељској позадини, разједало војну организацију четништва и допринијело њеном коначном расулу. С обзиром на немилосрдност четничке егзекуције, задивљује храброст оних који су цитиране стихове гласно запјевали у четама и батаљонима Ивана Ружића, али и на свој начин потврђује да је плебејска маса (сељаштво) суштински на страни ослободилачке борбе коју води Комунистичка партија. Народно чуло се ни на овом мјесту није дало сасвим завести и обманути. Парафразирајући једну Гетеову мисао која подсећа да је за поимање истине потребан много вихпи орган неголи за одбрану заблуде, треба и овдје примјетити да је чак и до зуба наоружана издаја кукавна и немоћна пред макар и голоруким народним родољубљем. Људи дурмиторског краја су то потврђивали и показивали и у тако окрутним околностима као што су ове о којима је ријеч. И на овом мјесту поново се јавља пјесма као форма отпора нечовјештву и као облик одбране достојанства, а не само као израз политичког расположења народа и начин саопштавања његових идејних антиконцепција са четништвом.

Сва осиноност издаје, очитована у одмаздама над члановима партизанских породица, у убијању комуниста и скојеваца, није могла застрашити и ућуткати борбени дух народа дурмиторског краја. Ма колико да су се четнички силници у датом временском тренутку пред очима нејачи представљали и чинили као Голијат пред Давидом, у контексту дијалектичких законитости по којима се одвија ток историје били су само она трагикомична Езопова мува која стоји на осовини између точкова двоколице што је туђа запрега вуче по друму и која узвикује: гле, колику прашину дижем! За њима су због тога и остали познати одиозни трагови.

У народу дурмиторског подручја остала је и прича која има арому легенде и анегдоте. Прије би се рекло да ју је стилизовао један виши и дубљи непокорни народни „инат“, у жељи за отпором тиранији домаћих издајника, но што је она једна од оних *истинитих легенди* какве су се иначе рађале у ослободилачком рату и револуцији. Ево те приче.

Крајем маја 1942. године, пошто су партизани под притиском многобројних и боље наоружаних четничких и италијанских јединица морали напустити Жабљак, пријестоницу Дурмиторске партизанске републике, одлучили су да спале зграде и друге објекте да се непријатељ не би могао њима користити. Жабљак је пламтио у пожару дак су у њега пристизали окупатори и њихове слуге. Четници су то одмах иекористили као пропагандни аргумент да пред народом представе партизане као крстоломе, паликуће и унесрећитеље народа. Посебно су настојали да што више оцрне истакнутог револуционара Мошу Пијаде који се дотад налазио у Жабљаку. Ширили су своју националистичку причу да је тај Чивутин (Моша Пијаде) спалио Жабљак. Крајем прољећа и током љета четницима је у руке пао велики број илегалаца — герилаца који су се скривали по дурмиторским шумама. Герилци су, по задатку КПЈ, били остављени на овом терену да би дјеловали у непријатељској позадини. Највећи број похватаних комуниста одмах је стријељан у Жабљаку, а неколицину су спровели у свој злогласни колашински затвор. Групу повезаних герираца спроводили су четнички аутоматичари усред подне жабљачком улицом, између згаришта, и пјевали: „О, Жабљаче, граде мали, / Што те Чивут Моша спали“. Међу ухапшеним герилцима које су спроводили налазио се и Вељко Крстајић, до тада партизански командант мјеста у Жабљаку. Он је и наредио спаљивање зграда и објеката у варошици, пошто је претходно чуо да је Моша изразио мишљење (али не и *наредио*) како би те објекте, можда, и требало уништити да се њима не користи непријатељ. Онако везан, испред душманских цијеви, у одговор четницима и сам је глаено запјевао: „Није Моша, само рек’о, / Крстајић га спали Вељко“. Толико пркоса од стране свог сужња издајници никако нијесу очекивали, а герилац је био свјестан да га такав иступ може

стајати главе. Крстајић је касније успио да са стрелишта на Матешеву, 1943. године, побегне и преживи.

Пјесмом сроченом у ходу, на путу „к свјетлом гробу бесмртног живота“, како вели Његош, народни борац као динамитом разбио је подлост и перфидију четничке пропаганде и испољио супериорност моралних и идејних циљева народноослободилачке борбе над хипокризијом ројалистичког покрета четништва. Поменути примјером, макар и да се није догодио на описани начин, али је могућ и догодљив, (осим тога, и сам његов одјек имао је снагу револуционарног догађаја и подстицао је у народу на даља догађања сличне врсте), могуће је илустровати врлетне путеве спознаје и мучни напор у досезању смисла борења у социјалистичкој револуцији. Пјесма која допире са губилишта далеко се чује, дубоко се доима свих људских бића, па чак и бића самих целата, и никада се не заборавља. Поново се потврђује да „чојство сили по пепелу шеће“, како вели Марко Миљанов. На биће народа пјесма дјелује благотворно и живодајно, попут сунца на поља под пшеницом

— да класје свијести брже сазријева. Докучени смисао једног садржаја истовремено инспирише и указује на недокученост оног следећег и новог. Пружајући руке за њим, за тим новим суштинама, историја се креће напријед. Непрестаним трагањем за највишим смислом, највиши смисао постиже свој (и наш) циљ: води нас, претводи нас. Тако револуција тече даље. У том процесу поезија није пуки посредник. Сам тај процес је неизрецива поезија. Умјетност, као што се зна, има тоталнију ослободилачку функцију на свим хоризонталним и вертикалним димензијама људског постојања. „Уметност... једина уме да туробне мисли иопуњене гађењем на стравичност или бесмисао постојања преобрази у представе са којима се може живети: то су појам *узвишеног* као уметничко савлађивање стравичности и *комичног* као уметничко пражњење гађења на бесмисао.“¹⁷ У духу ничеанског појма „пражњења гађења на бесмисао“ настајале су, у данима Дурмиторске партизанске републике, комичне пјесме и поскочице у форми хумористичког рапорта. Због њихове лакоће и брзог преношења с једног мјеста на друго, из села у село, из јединице у јединицу, оне су и добиле име „Врабац“. Онда су постојала читава јата „Врабаца“ који су „цвркутали“ о свему — од опанака и несташнице соли до избјегличке владе и Адолфа Хитлера. Тако је пјесма играла своју сталну улогу у одбрани од навале свргнуте стварности и опозване реалности. Револуција као историјска умност наметнула је животу другачији, свој и нов ритам, избијајући у временски предии испуњен неслогама између оних којих је, у анаксагоријанском смислу, морала бити повучена линија разјашњења и диференцијације. То што понешто библијски звучи мисао старог Анакса-

¹⁷ Фридрих Ниче: *Рођење трагедије*, „Култура“, Београд 1960.

горе: „На почетку бијаше све заједно; тад дође ум и створи ред“ — и јесте у неку руку мисао са почетка *стварања* доиста новог *свијета*. Револуција је порушила стари поредак ствари и успоставила нови. Сутонска свјетлост прошлости замијењена је јутарњим свјетлом револуције, при којем се лица свих ствари јасније виде и под чијим дејством читав друштвени организам бива преображен по новим законима дијалектичког поретка. Тада се акумулира бројкама необилеживи збир снаге народа који сада већ удише свјеж ваздух друге реалности. „Свевиде“ Линкејеве очи краљевине, које само у мраку сијају, бивају заслијељене снагом дневне свјетлости револуције. „Револуционарне илузије“ постају жива стварност. Другарице пјесмо, рекао би Мајаковски, имаш ријеч! И пјесма се неодгодиво рађа, и то у свом правом и непатвореном завичају. Да поновимо: не баш у сасвим раскошном литерарном руху, али изразитом снагом истинитости. Свака од тих народних пјесама понаособ јесте симболични аналогон особене предсказивачке способности. што их највише и одликује као поезију у најстрожем смислу овог књижевно-теоријског појма. У њима је све свјеено и све је жудња, у њима је *лишљена* реалност прије саме реалноети. Прегалачки ризик, прихваћен са поштуном одважношћу, евјесно развијање свих једара усред олује и на отвореном мору живота

— то су биле најнадмоћније одлике моралног и филозофског авангардизма једне генерације која је објеручке сијала племенито сјеме по њивама историјског времена. При том нико од њих није себично мислио на жетву. Њихово самоодрицање, које граничи са библијском метафизиком, огледало се у њиховој свјесности да сами неће дочекати погачу од новог рода. Народне пјесме снова и отпора о којима је ријеч одсликавају дух и карактер те генерације и времена које је она обликовала и ударила му свој печат. Постигући тај резултат, ове пјесме тиме иецуњавају примарну функцију умјетности уопште и одужују се основном њеном начелу. У њима је наглашена усмјереност на битне теме времена, мотивека разноврсност, трајност њихових хуманистичких и филозофских порука, термилошке иновације народног језика, систем поетских слика, ритмика епског дијапазона, једноставност мисли и јасност. Овај духовни монумент опире се ерозији времена, чиме се и потврђују његове вриједности. И више од тога — у току времена расте сјај њиховог смисаоног и другог потенцијала, што је пословична карактеристика и свег ранијег народног духовног блага.

У болницама, којих је било неколико на поручју Дурмиторке партизанске републике, и најтеже хируршке интервенције обављане су без наркозе, јер опијума и других наркотика није ни било. Док је доктор Ирина Кнежевић ампутирала руку иза шаке рањеном партизану Булатовићу, у тренутку најжешћих болова Булатовић је запјевао: „Волим звјезду, волим сваку, / Ал' највише петокраку“. Придружило му се у том тренутку и

неколико Дурмиторки, сеоских дјевојака, приучених болничарки које су помагале докторици Ирени. Оне су пјевале и плакале истовремено, а мало затим заорила се иста пјесма из грла свих других рањеника који су се у тој просторији налазили. Опијумска снага пјесме ни у једном сличном примјеру дотад није се тако грандиозно испољила. Строжи естетичари могли би замјерити због „општих мјеста“ и „патетике“. Не испустимо, код таквих опаски, оне опредјељујуће моменте поетског говора, поетског језика којим једно тако „намјенски“ фиксирано и у много чему редуцирано вријеме комуницира са прошлошћу и будућношћу, конституишући одређену своју духовну садашњост (ондашњост). Лирска пјесма, међутим, (схваћена у оквирима „правила“ свих познатих естетика) настаје у другачијој клими, на сунцу слободе чији зрак под другачијим углом пада и додирује презатегнуте жице човјекове духовне и емотивне структуре. У поменутим околностима лирска народна пјесма готово би гротескно дјеловала, с обзиром на културни, традиционални, социолошки, етички и други контекст у којем је оформљено биће пјесника и пјевача (поменути Булатовић, на примјер).

Прометејство, којим је вријеме оружане револуције било до врха испуњено, морало је наћи и свој епски израз у пјесми. У том је смислу, иначе, историја нашег радничког покрета готово до појединости личила на кавкаску стијену — са својим мучеником и мучитељима. Комунисти су отели ватру боговима и донијели је људима, па тиме и учинили највећи изазов свему прошлом и трошном. Зато се на њих и на народ који им се придружио сурвао гњев иберменша и лешинара, издаје. Борбене партизанске народне пјесме са подручја Дурмитора осмишљавају иначе вишесмислени принцип прометејског достојанства, љубави према народу и неуништивости, принцип који је тако изразито присутан у овој поезији. Људи који су стварали те пјесме и које су потом њих инепирисале на отпор злу, а каткад их и избављале из многоструких искушења, казују исту ону мисао и исту ону поруку коју је још у античко доба изразио велики хеленски трагичар Есхил, у стиховима:

*И нека се на ме обара стрела,
огњевитих муња вијугаста змија,
а громом и бесом ветрова дивљих
нек ваздух се пролама сав, и земљи
нек вихор у темељу корење тресе,
а валовитог мора жестока хука
нек звездама на небу заспе путање,
и бездану црну Тартару на дно
нек Диве тело стрмоглави моје
у вртлогу тврде, свирепе судбе,
ал' целог мене убити неће!¹⁸*

¹⁸ Есхил: *Оковани Прометеј*, „Рад“, Београд 1976.

Свакако не са есхиловском поетском снагом и умјетничким савршенством, али је иста филозофска основа и иста морална раван са које полазе оба ова поетска говора — говор наше револуционарне пјесме и поетски монолог Есхиловог кавкаског мученика. Поента — *ал' целог мене убити неће* — децидивни је подтекстуални рефрен партизанских народних пјесама насталих на Дурмитору, односно — у народној револуцији широм Југославије. Бесмртност дјела, свевремено значење чина отпора злу и борења за хуманији свијет — чине атомско језгро Неуништивости, оно што се не да убити, оно што је иманентно идеалу највише човјечности. Борбени стоицизам у ходу ка том циљу, мимо вихора што земљи „у темељу корење тресе“, против жестоке хуке мора што „звездама на небу заспе путање“, упркос свирепој судби — изражен је и у партизанској народној пјесми, у тужбалици, у заклетви или у хумористичко-сатиричним крилатицама. Тај човјеков пут од роба до господара, од тренутка када ће народ да загосподари својом судбином, одражен је, дакле, и на духовном плану народне партизанске пјесме као поетска путања са свим својим умјетничким узбрдицама и низбрдицама.

Пред нама је, најзад, и једна класично десетерачка партизанска пјесма настала такође у околини Дурмитора. Она, очигледно, није цјеловита, што указује на то да је сачуван само њен дио, „комад од пјесме“ — како би казао Вук. По љепоти и поетској снази дјелује као торзо, попут монументалних Микеланђелових „Робова“, који су као и она остали недовршени, али баш због тога и дјелују снагом првотности рађања организованог облика из материје, из безличја:

*Прснуло је робље у збјегове
Као овце у планинске кланце,
Кад их јадне рашћерају вуци!
Не чека се ће чекања нема!
Не узда се ће уздања нема!
Крвник нема ни срца ни душе —
Залуду је вјера христијанска!
Жари, пали, коље и бешчисти.
Робљем чини што није за робље!
Јадно робље не смједе чекати,
Него погна путем и беспућем:
Старо, младо, болно и жалосно.
Путем мајке дјецу изгубише!
Дјеца мајке, слаби хранитеље;
Старци бони путем остадоше.
Једно с' рађа а друго умире!
Ничу гробља, ничу колијевке,
Колијевке постају гробови!*

*Ко ће у збјег дјецу његовати?
Гладне мајке чим их задојити?*¹⁹

Олтар часни ове, као и свих других партизанских народних пјесама, јесте мажуранићевско брдо и долина, дивно поднебесје. Ни једна од њих није настала за писаћим столом. Сјевнуле су из борбеког надахнућа, у народном колу, уз струне гусала за кратких предаха између двије битке, или на неком од ратних конака. Пјесма се рађала у ходу, на путу, у тренуцима погреб паљих другова, у динамици рата и револуције. Тако је та пјесма-ходалица и остала снажан одраз вихора револуције, народних патњи и страдања, његових снова и наде. Зато је и могла на тако волшебан начин обнављати антејску снагу бораца револуције.

У цитираним стиховима употребијене су типично народна лексика и карактеристична метафорика народних епских пјесама. Ријечју „робље“ означена је нејач — жене, дјеца и старци — која се пред опасностима склањала у шуме, кланце и пећине. Трећи стих по реду звучи мажуранићевски, а стихови:

*Не чека се ће чекања нема,
Не узда се ће уздања нема,
Крзник нема ни срца ни душе,
Залуду је вјера християнска*

рекло би се да асоцирају на домаће издајнике у којих се не може имати никаквог поуздања, који немају „ни срца ни душе“, иако су као и само „робље“ — „вјере християнске“. И они, једнако као њемачки и италијански фашистички окупатори — жаре, пале, кољу и бешчасте, „робљем чине што није за робље“. А то „што није за робље“ може имати и двојако значење. Прво, да је то нејач, недужна и голорука, а друго — „што није за робље“ је слободарскм и мирољубиви народ, који никада није трпио нити се мирио са ланцима ропства, нити је када посезао за слободом и срећом друшх народа.

Сва драматика живота и борбе, драматика револуције, поетски је снажно изражена у стиховима:

*Једно с' рађа, а друго умире,
Ничу гробља, ничу колијевке,
Колијевке постају гробови!*

И у дословном и у симболичко-метафоричком смислу и значењу овим стиховима је насликана фреска револуционарног

¹⁹ Саво Оровић: *Ратни дневник*, „Хронометар“, Београд 1972, стр. 349. Пјесма је датирана под 26. јануар 1943. године. То је, вјероватно, погребан датум. Она је настала неколико мјесеци касније, током пете непријатељске офанзиве, када су фашисти починили најстрашније масовне злочине на подручју Дурмитора. И овај детаљ свједочи да је Оровић накнадно, вјероватно после рата, допуњавао своја сјећања у „Ратном дневнику“.

преврата, смјене свјетова, рађања нових енергија на пепелишту старог и прошлог. То није био нимало рајски почетак новог свијета. У овим стиховима, попут хераклитовског вјечног огња, гори пожар револуције која се по одређеним законима пали и по одређеним законима разбуктава. Ту прометејску ватру социјалистичке револуције запалили су понижени и увријеђени, „презрени на свијету“ — како се каже у „Интернационали“ — који су устали на ноге, усправили се и уздигли из понижења да би постали господари своје судбине и творци човјечније историје. Стихом: „Колијевке постају гробови“ метафорично су одсликани одиозни канибализам и безбројни заумни ратни злочини које су на Дурмитору починили фашисти и њихове слуге. Убијали су дојенчад у пеленама или на мајчиној сиси, живе их спаљивали у домовима, набијали на бајонете, па чак убијали и још нерођену дјецу у утробама мајки. Творцу ове пјесме очигледно су била позната злодјела почињена 1943. године у Пиви, Дробњаку, Језерима, Ускоцима и Шаранцима. Тог прољећа ово подручје постало је трагично позорје, језивије и од дантеовског пакла, у који су га претворили фашисти. Фашистички пандемонијум прогутао је животе стотина мајки, дјеце и стараца. Њихови домови претворени су у породичне крематоријуме. У збјеговима су мајке длановима пригушивале дјечји плач како не би допро до зликовачког ува. Дурмитор је био претворен у девети круг пакла. Ова пјесма, као и многе друге, одразила је сву ту трагику и величину патње у борби за бољи свијет, и то на начин и литерарним средствима који је изједначују са највишим умјетничким донетима наше народне епике. Она се може упоређивати чак и са најбољим фрагментима из Хомерових или Дантеових спјевова, са детаљима грандиозних композиција средњовјековног фреско-сликарства или са монументалношћу Микеланђелових статуа. Ове пјесме испјевале су оне генерације које су своју бесмртност откупили самоодрицањем највишег степена, које као да су поступале у духу Сенекине сентенце — *alteri vivas oportet, si vis tibi vivere*.²⁰ И још много више од тога. Припадници тих генерација нијесу само живјели и постојали за друге. Они су за друге, за будуће, и умирали. Њихов занос је био онај опијум којим се, у његошевском смислу, пјане покољења. Из те душевне опијености избиле су и пјесме снова, наде и отпора. Оне изражавају све оно узвишено прометејско и неискорјењиво антејско што је толико присутно и наглашено у самом животу — у етици и животној филозофији — људи не само дурмиторског краја већ и читавог црногорског народа. Ове пјесме не свједоче само о томе како је наша револуција зграбила за гриву историјско вријеме, „истргла муњу небу и скиптар тиранима“, већ су и саме у томе оствариле голем учинак. Сталним смисаоним обас-

²⁰ За друге треба да живиш, ако хоћеш за себе да живиш.

јањима човјековог отпора фашистичком настојању да нас врати у камено доба, борбене пјесме имају *заслуге за народ првог реда*. Због тога, и због љепоте својих порука, оне су се и смјестиле у непогрешиву народну меморију као трајне вриједности.

ЗАКЉУЧАК

Народне пјесме снова и отпора које су настале на подручју Дурмиторске партизанске републике, пред почетак оружане револуције и у току ње, израз су револуционарних жеља и тежњи читавог народа овог, као и других наших крајева. По својим умјетничким формама, лексичким обиљежјима, тематским и мотивским круговима, ритмици и снази дослућивања будућности, по својој етичкој и филозофској поруци — представљају континуални продужетак борбене народне традиције и богате епске поезије прошлих времена.

По строжој књижевно-естетској оцјени, неке од ових народних пјесама нијесу достигле особито висок степен савршенства. Оне су могле бити „ухваћене у перо“ још у својим почетним фазама настајања, тако да нијесу стигле да прођу чистилице ширег „колективног ствараоца“ — народа. Због „скраћеног поступка“ у њиховом настајању и непотпуног стваралачког процеса (кроз интелект многобројних народних рапсода, који би обавили префињени неимарски труд на њиховом обликовању), неке од ових пјесама по умјетничком нивоу стоје испод народних умовина сличне врсте насталих у ранијој историјској прошлости.

Поред свега, оне носе снажан печат времена у којем су настале и одражавају све битне тежње народа. Историјски револуционарни преврат, који је извршио југословенски пролетаријат, наглашено присуство идеја лењинског Октобра, сјај и величина идеала за које се борио наш народ — суштински су садржаји ове поезије.

Народ који воли своју отаџбину не зато што је велика но зато што је његова, који од роба устаје на ноге господара, опире се инферналним силама фашизма и домаће издаје, одлучно окреће и започиње прву страницу своје, у марксовском смислу, људске (човјечне) историје. Та истина избија из сваког стиха, из сваке мисли и идеје револуционарних народних пјесама насталих у дурмиторском крају.

Човјекољубиво, борбено, прометејско — садржаји толико карактеристични за народни препород у социјалистичкој револуцији, антејска снага, оличена у чврстој дијалектичкој везаности за национално културно-историјско (борбено, етичко и духовно) наслеђе, *allas* — родољубље и патриотизам — и интернационализам као резултанта национално-класних атрибута, надмоћна су идејна и мисаона обиљежја ових пјесама.

Мјесто настанка револуционарних пјесама, које сам условно лоцирао у подручје такозване Дурмиторске партизанске републике, прилично је флуидан појам. Најрелевантнија чињеница је да су све оне „из главе цијелог народа“. Ни у прошлости истраживачи народних умотворина нијесу успијевали потанко утврдити микролокацију настанка појединих народних пјесама. Вук је, на примјер, биљежио да је ова или она Пјесма „из Црне Горе“, „из Херцеговине“, „из Далмације“ и слично, додајући и понеко име казивача (Старац Милија, Тешан Подруговић и други). Пјесме о којима се говори у овом тексту брзо су се преносиле из једног краја у други, управо онако како су се кретали сами таласи устанка и револуције. Партизански курири — основни и готово једини вид везе у првим годинама ослободилачког рата — нијесу преносили само директиве и наређења штабова и команди од једне до друге јединице, из једног у други крај Југославије. Они су били не само писмоноше но и пјесмоноше, живе и веома покретљиве антологије борбених стихова.

Још један опредељујући моменат којим сам се руководио при назначивању завичаја анализираних пјесама јесте сам територијални појам *Дурмиторска партизанска република*. Овај симболични назив, преузет (преотет) из арсенала четничке антикомунистичке пропаганде, у географском смислу обухватао је подручје много шире од некадашњег среза шавничког (дурмиторског). Била је то, по много чему, јединствена слободна територија која је захватала простор сјеверне Црне Горе (са обје стране ријеке Таре, највећи дио среза пљеваљског, дио среза бјелопољског, дио подручја Мојковац), до Колашина и падина Комова, на југу до близу Никшића, затим дјелове југоисточне Херцеговине и Источне Босне. Дурмиторски партизански батаљони, уз помоћ Калиновичког НОП одреда и Фочанског батаљона, припремили су терен за настанак такозване Фочанске партизанске републике, у којој је извјесно вријеме боравио и Врховни штаб. По времену за које је ова територија током НОБ била слободна, природно је што су у том простору, поред многих других револуционарних новина, настајале и нове (партизанске) народне пјесме и што су се ту најдуже пјевале, а потом се преносиле и у друге крајеве Југославије. Друге пјесме, пак, стизале су са других страна и овдје преузимање и остајале у народу.

Књижевно-историјска, књижевно-критичка и друге врсте истраживања ове поезије могла би довести до плодних и веома интересантних резултата, значајних за духовно и револуционарно наслеђе црногорског народа. Овај прилог је само покушај да се пажња људи од заната ове врсте подстакне на систематичнију активност. На то указује и, релативно фрагментаран, примјер партизанских и других револуционарних пјесама насталих у

дурмиторском крају. Ово поље истраживања намеће се као отворени изазов духовној знатижељи и стваралачкој инспирацији.

Ма како и ма колико се разликовали перо и копље, међу њима постоје (и дуго ће још постојати) функционалне сродности. Само у случајевима кад су се та два оружја супротстављала једно другом долазило је до трагичних посљедица. У свим другим многобројним примјерима, да парафразирамо Сервантесову мисао, гдје су копље и перо удружено штитили хуманост, мир, слободу и једнакост — никада нијесу једно другом тупили врх.

БОШКО ПУШОЊИЋ

ОДЈЕК ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ
У УМЈЕТНОСТИ

Ово је тема једног опширнијег рада из кога овдје дајем само резиме и подсјећам на облике кроз које се овдје народноослободилачка борба одражавала у умјетности, прије свега у литератури. Оно што одмах желим да истакнем јесте да умјетничка надахнућа тим догађајима не само што се нијесу завршила трајањем Дурмиторске партизанске републике и народноослободилачком борбом, већ живе до дана данашњег и — на задовољство — све чешће привлаче младе ствараоце.

Но, прије него што о томе буде ријечи, дао бих неколико претходних напомена. Прије свега ваља знати да је дурмиторско подручје одавно присутно у човјековом духовном стваралаштву, не само преко аутора који су овдје рођени или живјели већ и оних који су долазили са стране или, чак, само слушали о овдашњим збивањима. При оваквим разматрањима никако се не могу сметнути с ума природне творевине овог простора (које се једном ријечју могу назвати величанственим), психо-физичке особине становништва и — разумије се — историјска збивања. Становници ових предјела, као и динарских уопште — по Цвијићу — склони су размишљању, маштању, измишљању. Не само по оној Његошевој — ако и мало ко на брду стоји више види од оног под брдом — несумњиво је да су висина, могућност да се далеко види и машта о даљинама, као и доконост коју је дозвољавало бављење сточарством утицали на размишљање и на пјевање. Томе треба додати и оштроумност горштака, сталну и јуначку борбу за одбрану ових простора, а самим тим и слободе, што је крупан стваралачки подстицај. С тим у вези, подсјећам и на изразит стваралачки период народне епске поезије, затим на погибију Смаил-аге Ченгића, догађај који је изазвао праву ерупцију пјевања и приповиједања у овом крају. Културно на-

сљеђе наше земље било би знатно сиромашније без умјетничких творевина из ова два поменуто периода. Међутим, оно би осјетно било осиромашено и без стваралаштва везаног за период народноослободилачке борбе у овом крају. Везу са народном пјесмом у прошлости не помињем случајно, не ни само зато да бих ту везу са новијим временом успоставио преко назива партизанских батаљона именима из епске народне пјесме (Војвода Момчило, Бајо Пивљанин), већ и због тога што је тада усмена народна пјесма поново оживјела, и то врло ангажовано. Намјерно не говорим о гусларским пјесмама и тужбалицама већ о оним народним лирским пјесмама које се пјевају у колу, на збору, сијелу, у колони, које су настале из „уста цијела народа“. То су пјесме које обавјештавају, описују, надахњују, ангажују, које се шире веома брзо, јер се лако и памте. Ево једне такве:

*„Под Дурмитор, на Језера,
Скупила се војска веља:
Партизанска бјеше жеља
Ослободит варош Пљеваља.
На два сата прије зоре
Ударише мало горе,
Обрадовић из Тепаца
На бункере бомбе баца . . .“*

Пјесма говори и о самој бици: „Од Долова до Пљеваља, по тоцима крв се ваља; од Пљеваља до Долова паде триста соколова“ ... Традиционалним изразом соколови народни пјевач слика истину о погибији великог броја полетних и храбрих младића. И да којим случајем нијесу сачувана документа, записи, свједочанства, да нијесу живи учесници марксистичког школовања у ратним условима од Лијећевине до Сушице, у народној пјесми налазимо сачувано свједочење чак и о морално-политичкој настави, курсевима марксизма-лењинизма, о народним универзитетима. Тако се у пјесми каже како је бијела вила гледала „логор на планини Дурмитора“, затим „слушала час читања — Лењина васапитања“. Ето и тог куриозитета, народне пјесме у којој су се заједно нашли Лењин и вила!

За ову прилику не бих дуже остао на терену народне пјесме, али желим додати још само ово: те пјесме нијесу прошле са временом у коме су настале. Неке од њих се и даље пјевају на великим народним зборовима, а неке, подастрте добрим музичким аранжманом, веома често се емитују преко радио-станица широм земље.

Најтежи рат у нашој историји, почетак геноцида у овом крају, као и свенародни отпор једној свјетској сили, затим околност да се збило у једном оваквом, јединственом природном амбијенту — неминовно су морали наћи одраза и у писаној рјечи. И то не само код аутора са овог подручја. Исто тако, околност да је на овој слободној територији боравио Врховни штаб

и јединице из осталих крајева наше земље учинила је да се овдје у вријеме Дурмиторске партизанске републике и касније нађе и знатан број умјетника и бораца који су у поезији, прози, затим дневницима, хроникама и записима оставили доста трагова о томе. Најчешће су присутни Тара, Пива, Црно језеро и тај „врлетни Дурмитор“. Није мали број бораца који су — понукани неким овдашњим мотивом — записивали своју пјесму на парчету папира. А таквих је ко зна колико нестало, изгубљено или страдало заједно с аутором. Ево једне такве пјесме коју записује борац Андрија Мухек приликом боравка у овом крају:

*„И кад ћеш прелазити Дурмитор,
Наћи ћеш изровано Пишче,
Чуј врлет, дрвеће, камен, лишће
Где о Титу прича и тихо, тихано дише ...
То наш је шапат, наша крв, зној
Ту на свакој стопи о нашој крви пише
А хридине још увек одјекују
Напред пролетеру! На јуриш! у бој. . .“*

Није ли негдје тако у врлетима Пиве и учитељ, борац пјесник Вукајло Кукаљ чезнуо за својим ђацима и пожелио да их све „измилује топлим очима и ријечима“ кад каже:

*„Причао бих вам о свему, о свему:
и како сам газио ледено дробљење Лима,
и како сам газио плаху и плаву Пиву,
и како сам на Маглају трпио жеђ и мукe . . .“*

Ту негдје, у Мотичком Гају, читав сат је Владимир Назор био у заштити великог стабла од бомбардовања, да би одмах затим у свом дневнику „С партизанима“ поред осталог записао са уздахом и ово: „Ох ви старе вјечне шуме, што их тако немило-срдно уништавамо“. Још ће он оставити трагова у свом дневнику о овом крају, док ће у Пиви написати и пјесму на свој рођендан (29. маја). У једној пјееми о Дурмитору, пјесник Душан Костић пише: „Ништа нећеш сазнати: одлутао сам и прошао, као што су и војске пролазиле“, док ће у добро, познатој пјесми „Тече Тара“ Јунус Међедовић записати како Тара тече кроз кањонске дубине али и кроз живот наш „и разноси свјетлост жара — партизанске бсрбе плам“. Читав низ пјесника је у току рата овдје боравио, међу којима Горан, Јован Поповић, Чедомир Миндеровић, Радован Зоговић, од којих су неки оставили пјесме или пјесничке рефлексije у вези са овим крајем, и то управо из времена Дурмиторске партизанске републике. Овдашњим мотивима ће се у прози касније враћати Михаило Лалић и Ото Би-хаљи Мерин.

Рекли смо на почетку да надахнућа тим ратним мотивима трају и до данашњег дана, односно утичу на стваралаштво оних аутора који су уочи или у току рата тек рођени а стасали у сло-

боди. И код њих су доминантна два мотива из овога краја: природа и рат. Тако пјесник из овога краја Милика Павловић за неколико својих пјесама надахнуће налази у ликовима бораца из овог краја као што су Матија Јакић, Божидар Бојовић, Данило Грбовић и други. Пјесник из Пиве Коста Радовић настоји да недужним жртвама фашизма у Миљковцу да врхунско пјесничко оваплоћење.

Узгред да кажемо да сем литерарних постоје и друга надахнућа. Титова пећина у Пиви, затим Мратиње, — мотиви су на платнима Николе Вујошевића и Александра Пријића, док су ликови дурмиторских бораца и сцене из рата са овог подручја непрекидна инспирација овдашњег сликара Мића Благојевића (слике, графике, дуборез). Мост на Тари и легенда о страдању Лазара Јауковића предмет су једног играног филма, док је злочин у Долима мотив и једног музичког ораторијума композитора Борислава Таминџића. Најзад, у љето 1977. године у Долима је откривен и споменик који се састоји од четири фигуре. Ово дјело вајара Луке Томановића још није добило одговарајуће ликовно вредновање, а оо свакако не може бити слабо. Све ово говори не само о томе да надахнуће догађајима дурмиторског подручја започета Дурмиторском партизанском републиком још трају већ и да се интересовања за њих све више буди.

Рекао сам већ да су на овом подручју надахнуће налазили и ствараоци из других крајева и у ранијем периоду и из времена НОБ. Некима је било довољно и да не долазе овдје већ да чују о догађају па да напишу своје животно дјело (Мажуранић: „Смрт Смаил-аге Ченгића“), или да овдје проведу десетак дана па да напишу једно од својих најбољих лирских дјела (Милан Дединац) — у ранијем периоду. Међутим, и странци су овдје налазили надахнуће. Тако Енглец Дикин из војне мисије управо под овом планином започиње и своју ратну мисију на тлу Југославије и своју књигу „Бојовна планина“, док је данском публицисти и књижевнику А. Ден Доларду послеријатни боравак у овом крају био довољан да напише и своје најбоље дјело „Земља иза божјих леђа“ са збивањима из 1942. године. За крај овог прилога, и због тога што су то ријечи једног странца, цитираћу из те књиге овај кратки пасус:

„Кроз ово пространство за сада још путују непријатељска оклопна кола. Али, она ће доживети исту судбину као и трагови које за собом остављају у прашини њихови точкови: ветар ће дунути и први пљусак кише спраће их и њих ће нестати. Преко ове висоравни пролазили су многи — Турци, Аустријанци па сад Италијани. Али раније или касније сваки освајач је доживео свој неславан крај; јер народ који овде живи не покорав се никоме; жилав је и тврд као и земља за коју се морао борити откад постоји.

Зар није вредно умрети за овакву земљу? Нигде небо није тако бескрајно и нигде нема толиких планинских врхова“.

МИЛАН ОБРАДОВИЋ

РАД ПАРТИЈЕ НА РАЗВИЈАЊУ ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИХ И САМОЗАШТИТНИХ ФУНКЦИЈА НОП-а НА ПОДРУЧЈУ ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

При разматрању рада Партије на развијању обавештајно-безбедоносних функција ИОП-а, још на почетку је нужно указати на два битна фактора која су од значаја за разматрање овог комплекса питања из ослободилачког рата и револуције:

Прво, у борби против полиције, маскираних непријатеља, издајника и шпијуна, Партија је стекла велико искуство. Комунисти су у класној борби између два рата упознали методе рада полиције, применили низ противмера за одбрану и дошли до сазнања да су, уз стално повезивање са масама и непрекидну револуционарну активност, будност и придржавање правила конспирације најзначајнија средства у борби против непријатеља, нарочито против његовог покушаја убацивања у редове КПЈ. То искуство из илегалног рада комунисти су успешно преносили на прве партизанске јединице, штабове, народноослободилачке одборе, омладинске организације, организације НОП-а и на становништво.

Друго, од првог дана устанка, без обзира на извесне грешке и пропусте до којих је долазило у револуционарној пракси, развијање обавештајно-безбедносних и самозащитних функција НОП-а на подручју Дурмиторске партизанске републике било је саставни део НОП-а и револуције. То значи да је самозащитна активност представљала интегрални део политичке и војне стратегије ЦК КПЈ и друга Тита.

Управо је основни смисао овог прилога да се на основу расположивих докумената, као и извора противничке стране и других података, баца више светла на облике, мере, активности и слабости НОП-а на организовању система безбедности Дурмиторске партизанске републике ради спречавања обавештајног продора италијанских обавештајно-полицијских служби уз по-

моћ домаћих издајника. Прилог нема претензију да комплексно осветли овај вид борбе комуниста и револуционарних снага Дурмиторске партизанске републике, већ представља прилог том разматрању. У досадашњој историографији овај аспект револуционарне борбе није обрађиван као засебна тема у Црној Гори. Истина, о томе је писало више аутора, али углавном узгредно и парцијално.

I

Према политичко-стратејској концепцији ЦК КПЈ и Врховног штаба, партијска и војна руководства по покрајинама добила су задатак: стварање слободних територија као извора људства и материјалних средстава за оружану борбу и основице за даља борбена дејства, руковођење операцијама и даље ширење устанка и НОБ-е. Слободна територија је служила као база за: изградњу радионица, болница, складишта, за исхрану, реорганизацију и одмор партизанских јединица и изградњу нове револуционарне власти и војно-позадинских органа на њој.

Поменути концепција добила је конкретнији садржај на војно политичком саветовању у Столицама 26. септембра 1941. године, на коме је, поред осталих важних питања за развитац НОП-а „... темељито претресано и питање могућности стварања слободне територије у свим покрајинама као што је то било учињено у Србији и Црној Гори“. На том саветовању је израђен план војних операција за стварање слободних територија.¹

У складу са овим, црногорски устаници су до краја јула 1941. године, како је познато, ослободили читаву Црну Гору, изузев Цетиња, Подгорице, Никшића, Пљеваља и већих места у Црногорском приморју.² Црногорске слободне територије биле су чврсто повезане са ослобођеним подручјима Херцеговине. Октобра 1941. године слободна територија се простирала од Лима на истоку до Неретве на западу и од Праче на северу до Требишњице на југу. На том подручју непријатељ је држао само изоловане гарнизоне и посаде у: Чајничу, Фочи, Калиновику, Горажду, Трнову, Гацком и Шавнику.³

Процес развоја и настанка првих слободних територија у појединим крајевима био је разноврстан и специфичан. У Србији, на пример, тај процес је текао тако што су од комуниста и најсвеснијег дела радничке класе формиран мањи партизански одреди, без ослонаца на слободну територију. Првом ликвидацијом жандармеријских станица и општинаских управа ови одреди

¹ Тито, *Пети Конгрес КПЈ*, стен. белешке, стр. 59.

² *Ослободилачки рат народа Југославије*, Војноисторијски институт ЈНА, књига I, стр. 71 (у даљем тексту: *Ослободилачки рат*).

³ *Историјски атлас ослободилачког рата народа Југославије* 1941—1945.

супостепено стварали прва ослобођена подручја. Настанком ових територија, као стартних база, остваривана су два тесно повезана процеса: постепено ширење слободне територије и, с тим у вези, нарастање партизанских јединица. Сличан процес одвијао се у Срему, Славонији, Горском Котару, Словенији и Далмацији, али много спорије него у Србији.

Међутим, у Црној Гори, Херцеговини, источној Босни, Босанској крајини, Лици, Кордуну и Банији прве слободне територије настале су путем масовног народног устанка. Када је устанак дошао у кризу, на овим територијама су се онда постепено формирале партизанске јединице: чете, батаљони, доцније бригаде и одреди. Ове специфичности истичемо због тога што су оне утицале на облике, средства, мере и начине у организовању система безбедности слободних територија. Искуства која су V том периоду стечена у безбедности Ужичке и Дурмиторске партизанске републике била су од непроцењиве вредности за безбедност ослобођених територија које су настајале од јесени 1942. године у другим крајевима Југославије.

Слободна територија Дурмиторске партизанске републике чинила је веома важан простор на тремеђи Црне Горе, Босне и Херцеговине и за стратегијске планове Врховног штаба. Она је, поред осталих функција, представљала базу за предузимање офанзивних дејстава партизанских јединица на упоришта окупатора и квислинга, за смештај великог броја рањеника у пролеће 1942. године (преко 1.000 рањеника) и др. Слободна територија у ширем рејону Зеленгоре у јуну 1942. године имала је улогу полазне базе за поход групе пролетерских и ударних бригада у западну Босну. Врховни штаб је са ове повезане територије издао главним штабовима наређење за формирање „ударних батаљона и омладинских чета, као језгра будућих бригада“.⁴

Исто тако, делатност Врховног штаба на овој територији, поред војних питања, обухватала је и активност на организовању позадине ради снабдевања јединица, збрињавања рањеника, мобилизације нових бораца и обезбеђења слободне територије. Врховни штаб НОПО и ДВЈ издао је Главном штабу за Црну Гору и Боку наредбу о реорганизацији јединица, укидању територијалних штабова и јединица, формирању војнопозадинских органа и извођењу акција.⁵

II

Италијански окупатор је био свестан чињенице да слободна територија у Црној Гори представља базу за формирање, попу, одмор и реорганизацију партизанских јединица, за организовање нове револуционарне власти и за политички рад са на-

⁴ Тито, *Војна дела*, књига I, стр. 68 и 88.

⁵ Исто, стр. 82—87.

родом, и да је њено постојање веома снажно утицало на суседна подручја у погледу разгарања НОБ-а.⁶ Осим тога, њено постојање представљало је велики морални фактор за народ и партизанске борце. Зато је окупатор против ове територије реаговао свим расположивим средствима и мерама (војним, обавештајним, психолошко-пропагандним, економским, субверзивним, репресивним и узимањем талаца),⁷ са циљем да је реокупира и да уништи НОП и партизанске снаге на њој.

Да би се стекла јаснија слика о томе са чим су се све НОП и његове оружане снаге рвали у одбрани ове територије на обавештајном плану, указаћемо на организацију, начин и облике деловања обавештајно-полицијских служби окупатора против ове територије.

У остваривању свога циља и одређивању тактике и стратегије реаговања против слободне територије окупатор је ишао за тим да одвоји народ од руководства, разједини устаничке снаге и изазове братоубилачки рат. Међутим, због потреба на другим фронтovima, италијански окупатор није имао довољно снага да војнички обезбеди контролу над Црном Гором. Због тога су Италијани покушали „да тактизирају са Црногорцима“, па су развијали пропаганду о тзв. „пријатељству“ династије Његош и Савоја.⁸ Та њихова тактика била је усмерена на добитак у војеном, са циљем да среде и испитају стање домаће реакције и да у њој потраже савезника у борби против НОП-а у Црној Гори.⁹

У политичкој и војној стратегији и тактици реаговања окупатора против слободне територије Дурмиторске партизанске републике, његове обавештајно-полицијске службе добиле су најзначајнију улогу. Оне су у том контексту улагале напоре да ликвидирају антагонизме између разних струја у табору реакције, „да се све оне слију у једно корито — а то је борба против НОП-а Црне Горе“. И организација и тактика италијанског обавештајно-полицијског апарата биле су прилагођене овом циљу. Илустрације ради наводимо шему те организације. Из италијанских сачуваних докумената и других података је евидентно да је свих шест италијанских дивизија, које су дејствовале под командом 14. италијанског армијског корпуса против слободне те-

⁶ Офанзивом устаничких снага у првим јулским данима 1941. год. створена је ослобођена територија у Црној Гори која је захватала површину од око 2.000 km^2 (Вид: Архив Војно-историјског института ЈНА, (НОР) К. 2001 бр. 14-4; 15-13/5).

⁷ Италијански генерал Пирцио Бироли је 12. I 1942. године наредио окупационим трупaма у Црној Гори да се за једног убијеног италијанског официра стреља 50 цивила, а за подофицира и војника по 10 цивила (Види: *Зборник НОР*, III/4, стр. 465).

⁸ Јово Д. Вукотић, *Тактика и особености борбе на подручју Никшића у 1941. години*, Историјски записи, књ. XXVII. 1—2, Титоград 1971, стр. 193—204 (у даљем тексту: Историјски записи).

⁹ Исто, стр. 197.

риторије Црне Горе током друге половине 1941. и с пролећа 1942. године, имало у свом сатаву Команду и Секцију краљевских карабињера, просечне јачине од по 40 људи. Осим тога, у борби против НОП-а била је ангажована мрежа карабињерских станица (јачине водова и чета).

Против НОП-а и ослобођене територије у Црној Гори интензивно су деловале обавештајне службе и службе сигурности: војно-обавештајна служба (SIM), јавна сигурност — *Publica sicurezza* (PS), државна тајна полиција (OVRA), финансијска стража (*Guardia di Finanza*) и погранична стража (*Guardia di Frontiera*)¹⁰. И квислинзи су имали своје сеоске страже на рејонима под италијанском окупацијом.

Највише се ангажовала италијанска војно-обавештајна служба (SIM). Она је тежиште свога рада пренела на обавештајне центре својих јединица, тзв. *Sezione I*,¹¹ које су биле ангажоване у борби на подручју Црне Горе. Обавештајни уред 14. италијанског армијског корпуса (*Ufficio informazioni Corpo d'Armata*) сам постаје главни носилац и координатор обавештајне активности према устанку и његовим снагама у Црној Гори.¹² По потреби, обавештајни рад против Дурмиторске партизанске републике је спуштан и на посебне органе у пуковима, јер су то диктирали услови, испресецано земљиште и потребе ратовања против партизана. Војно-обавештајни органи, поред кадра из својих јединица, користили су за рад против НОП-а и карабињерске станице и органе јавне сигурности. Тајна државна полиција (OVRA) деловала је преко своје агентуре, коју је ангажовала из редова противника НОП-а, али и преко организације фашистичке партије (*Organizzazione Capillare Oх*), затим преко уреда „црних кошуља“ познатих под именом *Ufficio Politico Investigativo — UPI*.¹³

Метод рада тих служби у борби против НОП-а састојао се од убацивања агентуре у циљу разбијања покрета изнутра, психолошких притисака, репресалија и застрашивања, разбуктавања братоубилачког и изазивања грађанског рата. Један од облика подривачког рада италијанске обавештајне службе против пар-

¹⁰ Италијанска обавештајна служба у окупационом систему (рукопис), ДСУП, Београд 1955, стр. 70.

¹¹ Веома јаке и бројне обавештајне центре (*Sezione I*) имале су италијанске дивизије: „Месина“, „Алпи Граје“, „Емилија“, „Таро“, „Венеција“ и дивизија „Пустерија“. Ови су центри по правилу ангажовали своје сараднике на слободној територији из редова непријатеља НОП-а, затим међу становништвом неослобођених територија и најзад су убацивали на слободну територију обучене обавештајце (Италијанска обавештајна служба, стр. 71).

¹² Исто, стр. 75—76.

¹³ Милан Обрадовић, *Обавештајна служба и систем безбедности у Босни и Херцеговини 1941. године*, 1941 у историји народа БиХ, Институт за историју радничког покрета, Сарајево, стр. 341—364.

тизанских јединица у Црној Гори било је организовање пучева преко домаћих издајника у циљу њиховог разбијања изнутра. О томе друг Тито пише: „ ... Бајо Станишић у то вријеме, још одржава везу са нашим Главним штабом за Црну Гору. Он је искористио и створио унутар партизанских редова, потајно своје организације, те је успио да један добар дио партизана стави под свој утицај и претвори у четнике. Станишићев пуч је дошао изненада. Станишић се одвојио са једним дијелом заведених партизана и прешао на страну окупатора ... „¹⁴ Обавештајни апарат окупатора се гранао и растао упоредо са разгарањем ослободилачког рата, да би у јуну 1942. године достигао највећу бројност на овој територији.

Развој устанка и народноослободилачког покрета на тромеђи Црне Горе, Босне и Херцеговине и Србије обавештајно је осматран и од немачке војно-обавештајне службе — Абвера. Из немачких сачуваних докумената види се да је ова служба обавештајним средствима и слањем своје агентуре утицала на слање НОП-а у овом крају да би паралисала његов утицај на суседна подручја где су били угрожени интереси Вермахта.¹⁵ Обавештајно осматрање и шпијунирање Италијана од стране немачких обавештајних служби у Црној Гори вршено је од првих дана окупације, и поред тога што је Хитлер дао обећање Мусолинију да ће забранити обавештајну делатност према Италији и територијама које је она окупирала. Немачка војно-обавештајна служба утицала је на слање и подривање НОП-а у Црној Гори и суседним подручјима, сумњајући да ће то моћи урадити италијанске снаге и њихов обавештајни апарат. Зато је Абвер настојао да придобије поједине припаднике НОП-а који су лежали у затворима и логорима и да их упуте у партизанске јединице овог региона у циљу подривачког рада.¹⁶

Интересантна је једна анализа немачке војно-обавештајне службе крајем 1941. године о томе шта ће негативно утицати на

¹⁴ Јосип Броз Тито, *Борба за ослобођење Југославије 1941—1945*, Култура, Београд 1947, стр. 218—219.

¹⁵ Као повољне околности за НОП немачка војно-обавештајна служба — Абвер — у својој анализи истиче да за оружане снаге осовинских савезника може бити веома опасна чињеница да је НОП, након повлачења из Србије наишао на територијама Босне и Херцеговине на народ који је до тада био измрцварен прогонима и масакром Павелићевих усташа, па да ће зато добити подршку и нове борце. Аналитичари истичу да је народ овог региона стајао пред алтернативом: или да се придружи партизанима, или да буде уништен од усташа.

¹⁶ Петар Алдан, функционер КПЈ, пошто је након пада у затвор, затворен од Гестапоа најпре је у јесен 1941. године учотребљен за разбијање неких партијских организација у Банату. Пошто је успешно обавио те послове, Алдан је као агент немачке обавештајне службе пребачен у источну Босну, где је успео да се укључи у партизанске јединице. Током пролећа 1942. године кретао се у рејону источне Босне, Херцеговине и Црне Горе, а нарочито се дуго задржао на обавештајним задацима у Санџаку, са надимцима „Марко Пандуров“ и „Ханс“. (Немачка обавештајна служба, Београд 1959, књ. IV, стр. 687 (у даљем тексту: НОС).

јачање НОП-а и његових јединица након напуштања Ужица и повлачења у Санџак и Црну Гору, а то су, по мишљењу Абвера, ови чиниоци:

„ ... 1. Ретка насељеност Црне Горе и Санџака; 2. Недовољна материјална средства, слабо снабдевање, оскудица у храни, недостатак оружја и командног особља и 3. Јака пропаганда осовинских савезника против партизана и појачана активност четника Драже Михаиловића ... “¹⁷

Како се види из ових процена, немачке војно-обавештајне службе у борби против НОП-а су рачунале и на улогу четника.

Истраживања показују да су све врсте обавештајних и војних притисака против НОП-а на дурмиторском региону биле попраћене и пропагандно-психолошким активностима. Италијански окупатори су у Црној Гори, у склопу своје пропаганде против НОП-а, уз помоћ домаћих издајника, обимно примењивали и ширили дезинформације и гласине према слободној територији. Преко петоколонаша су тежили да код становништва изазову несигурност, панику, страх и да га на тај начин одвоје од руководства НОП-а, да утичу на плану слабљења воље и перспективе отпора итд.

Тако, на пример, командант Никшићког партизанског одреда у свом извештају од 19. маја 1942. године истиче да су се на терену и у јединицама „ ... појавили у великом броју неки типови који преносе алармантне вести са којима изазивају нерасположење и деморализацију народа и војске ... “¹⁸

Како се из изложеног види, реаговања окупатора и његове обавештајне службе против Дурмиторске партизанске републике било је изражено у стално нарастајућем обавештајном, војном и пропагандно-психолошком притиску. Зато је Партија стављала до знања — не само својим организацијама, форумима и чланству већ и свим снагама НОП-а и становништву, — да је безбедност слободне територије задатак свих.

III

Да би се устаничке снаге и НОП Дурмиторске партизанске републике супротставиле свим облицима притиска и насртаја на ослобођену територију на којој су се налазиле партизанске болнице са великим бројем тешких рањеника, установе НОП, импровизовани аеродром и штабови, било је нужно јачати систем безбедности и самозаштите, јер је то био услов успешног вођења рата и одбране територије. Тито је комунистима указивао на присуство пете колоне и потребу борбе против ње још за време припрема и организовања оружане борбе. Тако, на пример, на

¹⁷ Исто, стр. 672.

¹⁸ 36. НОР, 111/3, стр. 123.

Мајском саветовању ЦК КПЈ у Загребу, поред осталих проблема револуционарне стратегије Партије у предстојећој оружаном борби и револуцији, расправљано је и питање организовања обавештајне службе и безбедности.¹⁹

Досадашња проучавања показују да за време постојања Дурмиторске партизанске републике није било чвршћих организационих форми обавештајне службе (професионалних обавештајних официра и органа и облика штабних функција), иако су предузимане мере и на том плану од стране војнополитичког руководства Црне Горе. Уместо тога, постојала је разграната обавештајна и безбедносна активност по садржају, којој су посвећивали пажњу не само штабови већ и сва руководства НОП. На то је сва руководства у Југославији Тито упозорио у свом чланку *Задатак НОП одреда*, објављеном у Билтену Главног штаба НОПОЈ бр. 1 од 10. VIII 1941. године, у којем поред осталог наглашава да „... штабови и командири морају будно пазити да непријатељ не убади у партизанске редове своје провокаторе и шпијуне. Ако се такви појаве, треба их одмах стрељати а њихова имена објавити...“²⁰

Као што се види, безбедносна и обавештајна активност је још од самог почетка устанка чинила једну од битних функција НОП-а и у том смислу је имала широки стратегијски значај.

Након саветовања у Столицама национална и покрајинска партијска и војна руководства, на основу усвојених ставова и закључака о организовању обавештајне службе, почела су са конкретним припремама на стварању специјализоване обавештајне организације НОП-а за квалификовану борбу против непријатељских обавештајних служби, њихових агентура и пете колоне. Ставови и закључке саветовања у Столицама пренео је руководству НОП-а Црне Горе Иван Милутиновић, који је присуствовао саветовању.

У складу са овим, ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, у писму од 26. X 1941. године, налаже свим партијским организацијама и форумима да одмах приступе срганизацији обавештајне службе, као једном од важних услова за успешно вођење рата. Одлуком ПК КПЈ од новембра 1941. године захтева се да се у партизанским одредима одаберу стручно способни људи — обавештајни официри — да се при штабовима батаљона обавезно одреди обавештајни официр који би знао да стручно контролише непријатеља и да прикупља остале за војску важне податке.²¹ Међутим, до сада није пронађен ни један писани извештај обавеш-

¹⁹ Саветовање је одржано у другој половини априла 1941. године. Због конспирације у документу је написано да је одржано у мају. Отуда се оно у партијским документима и помиње као мајско (36. НОР, 11/2, стр. 10).

²⁰ Тито, *Војна дјела*, I, стр. 22.

²¹ 36. НОР, III/1, стр. 152.

тајних официра својим или вишим штабовима. Постоји могућност да се њихова обавештајна активност одвијала усменим реферисањем штабовима за чији рачун су прикупљали податке о непријатељу.

Према Јагошу Ускоковићу, војно и политичко руководство Црне Горе је, одлуком о организацији и формацији устаничких јединица за даље вођење оружане борбе, у октобру 1941. године, предвидело као функцију у штабовима бригада „... обавештајног официра, без чијег се рада не може ни замислити организација народне војске и њено дејство у рату. Он је имао задатак да организује ову службу и у батаљонима и на терену ...“ Ускоковић у својој студији истиче да „при формирању одреда ни помена није било о обавештајној и другим службама (интендантској, санитетској, вези и др.).“²²

Међутим, како смо већ истакли, постојала је веома интензивна обавештајна и безбедносна активност по садржају код свих субјеката НОП-а. Сваки комуниста, скојевац, народни борац и активиста био је обавештајац, јер је то био услов његовог опстанка и успешног вођења рата. Вршене су честе анализе безбедносне ситуације у партизанским јединицама. Тако, на пример, на саветовању Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку са командантима и политкомесарима јединица 15. новембра 1941. године након свестране анализе донети су закључци за јачање безбедности у јединицама:

„... 2. ... да се из командног састава партизанских јединица избаце сви они који својим радом не заслужују да буду у командном саставу, сви колебљивци који својим неодлучним ставом саботирају НОБ, да се из редова партизана избаце елементи који у борбама показују неодлучност, колебљивост и који шире панику...

5. ... Најодлучније се осуђује колебљив и неодлучан став у односу на шпијуне и пету колону. Борбу против пете колоне треба оштро поставити и *прићи одлучним кораком на потпуно чишћење свих петоколонаша и шпијуна* ... (подвукао аутор).

6. Ставља се у задатак штабовима да организују обавештајну службу. Обавештајна служба мора се организовати почев од најмање партизанске јединице па на више ...“

Међутим, неки подаци указују да ови задаци до битке за Пљевља нису могли бити спроведени. Ову чињеницу потврђује и анализа неуспеха битке за Пљевља, коју је војно и политичко руководство разматрало 12. децембра 1941. године. Ова анализа о слабостима обавештајне службе НОП-а констатовала је: „... наша обавештајна служба стоји врло слабо — скоро никако ...

²² Јагош Ускоковић, *О неким узроцима одступања партизанских снага из Црне Горе 1942. године са посебним освртом на значај војне организације*, Историјски записи, 1—2, 1971, стр. 361.

Без података о снази непријатеља немогуће је правилно изводити акције... Након саветовања Главни штаб је издао наредбу јединицама: „ ... Подузмите све мјере у духу Директиве Врховног штаба да се обавјештајна служба поправи и боље организује... Приликом прикупљања података потребно је видјети колико је непријатељских снага у појединим непријатељским гарнизонима и логорима (пјешадије, артиљерије, коњице, камиона, инж. јединица ...)“²³

Како се види, због нерасполагања са подацима о непријатељским снагама и намерама, партизани су трпели губитке. Зато, први значајан акт о стварању обавештајне организације представља Упутство Врховног штаба којим је прецизирана обавештајна служба у партизанским и добровољачким јединицама, највероватније донето на подручју Дурмиторске партизанске републике, током прве половине маја 1942. године у селу Плужинама, „ ... где се друг Тито сместио у кућу Михаила Ацића . .. својој секретарици, другарици Зденки, дуго је диктирао наређење јединицама ... “²⁴

Ово Упутство дошло је као израз потребе за квалитетвијим и целовитијим подацима о непријатељу. Обавештајна служба је била везана непосредно за Врховни штаб (његов II отсек). У објашњењу Упутства се каже: „ ... Непостојањем скоро никакве обавештајне службе . .. многи наши напади на непријатеља су пропали или су дали слабе резултате услед непознавања непријатеља... С тога је нужно учинити следеће: у штабовима пролетерских бригада, партизанских и добровољачких одреда треба одредити најпоузданијег друга, обавезно члана Партије као одговорног за организацију обавештајне службе у њиховим јединицама и на терену њиховог одреда . .. У интересу прикупљања за нас драгоцених података могу се употребити најразличитија средства као давање новчаних награда где се за то укаже потреба... Ови задаци су од прворазредне важности и њиховом спровођењу треба одмах приступити ... “

Ово Упутство Врховног штаба ће бити спроведено у потпуности на новим ослобођеним територијама и у јединицама. То је у ствари била прва озбиљна институционализација специјализоване обавештајне организације НОП-а. То је био нов квалитет и прелазак на виши степен организованости за вршење функција обавештавања, самозаштите и безбедности НОП-а у целини. Издвојени су кадрови чија је дужност била искључиво да раде на обавештајним пословима, односно на стварању извора података у партизанским јединицама и на територији.

²³ 36. НОР, 111/1, стр. 228 и 363.

²⁴ Богосав Митровић Шумар, *Уз Врховног команданта*, Фонд НОБ-е Подриња, 1977, стр. 83—89.

IV

Сачувана документа и други извори потврђују да је руководство НОП-а у Црној Гори улагало велике напоре на стварању масовног система безбедности са широким ослоном на становништво. На том послу били су ангажовани, осим партијских форума, организација и чланова, и друге снаге револуције и НОП-а (СКОЈ, АФЖ), а нарочито густа мрежа народноослободилачких одбора, војно-позадински органи као и територијалне чете и батальони (до реорганизације јединица и укидања територијалних штабова). Сви ови чиниоци су јединствено деловали у систему безбедности Дурмиторске партизанске републике током њеног постојања и обављали су, поред својих текућих задатака, и обавештајно-безбедоносне функције. Илустрације ради истаћи ћемо место и улогу на плану безбедности и самозаштите еваког од чинилаца НОП-а.

Досадашња проучавања показују да су народноослободилачки одбори били основни фактор безбедности слободне територије у систему безбедности Дурмиторске партизанске републике. Њихов настанак и развитак у Црној Гори везан је за настанак првих ослобођених територија. Тако је ПК КПЈ за Црну Гору и Боку расписао директиву да се на ослобођеној територији по селима, општинама и градовима, формирају народни одбори као нова народна власт.²⁵ Крајем јула 1941. године изабрани су НОО на Жабљаку, у Шавнику, на Трси и на Горанску.²⁶

Стварање месних, општинских, среских и НОО за Црну Гору и Боку и развијање њихових функција, економских и безбедоносних, било је могуће само на ослобођеној територији.²⁷

До Саветовања у Столицама НОО су различито називани у појединим крајевима. Тада им је дат коначан назив — народноослободилачки одбори — и прецизирани су им задаци и на плану безбедности. О томе је писао Едвард Кардељ у уживичкој „Борби“ 19. X 1941. године. У тачки 6. поменутог чланка истиче се да су.....НОО дужни да обезбеђују ред у позадини, да га одржавају уз помоћ својих народних стража, да воде борбу против појава пљачке и активности пете колоне“ итд.²⁸

У Црној Гори НОО су имали задатак да будно пазе „... по селима на све сумњиве елементе“, да строго воде рачуна „о њиховом кретању, животу и раду“. И даље: без знања и одобрења

²⁵ Јово Д. Вукотић, н.д., стр. 2,00.

²⁶ Обрад Цицмил, *Дурмиторски крај у устанку 1941. године, Устанак народа Југославије 1941*, књ. III, стр. 150.

²⁷ У Беранама је 21. јула 1941. године основан први срески НОО, а 8. II 1942. године одржана је скупштина родољуба Црне Горе и Боке на којој је изабран НОО за Црну Гору и Боку (*Пети конгрес КПЈ, стен. белешке*, стр. 301; Владо Стругар, *Рат и револуција народа Југославије 1941—1945*, Београд 1962, стр. 287.

²⁸ Тито, *Војна дјела*, књ. I, стр. 38.

„не могу се одржавати ма какви скупови на терену ...“²⁹ НОО су били нарочито активни на развијању обавештајно-безбедносних функција на терену. „У читавом срезу шавничком па и Пиви због њене неометане слободне територије одбори су постигли високи степен развитка и на безбедносно-обавештајном плану...“

Искуства која су НОО стекли и у функцији обавештајно-безбедоносне структуре и активности на подручју Дурмиторске партизанске републике, послужиле Моши Пијаде, да у познатим „Фочанским прописима“ уопшти и прецизира њихову обавештајно-безбедносну и самозаштитну функцију важећу на свим ослобођеним територијама после Дурмиторске партизанске републике. То је била легализација праксе са овог подручја на плану безбедности и у погледу организације и у погледу функционисања,³⁰

Рад НОО у Црној Гори је још више дошао до изражаја после интервенције ЦК КПЈ указивањем на грешке да се прекине са праксом да НОО буду помоћни органи војних јединица „већ обратно оружане јединице су оружане формације народне власти“. У писму ЦК КПЈ које је 22. XII 1941. године послано ПК КПЈ за Црну Гору и Боку даје се директива за правилно схватање места, улоге и функције НОО и истиче: „ ... Погрешна је ваша тврдња да партизански одреди или команде места имају право да распуштају НОО-е или чак да народне страже које су само орган НОО могу да замене НОО“, па наставља да „ ... штабови и команде места треба да дају НОО сву потребну помоћ, а осим тога треба команда места али под јединственим руководством посебног органа да оствари унутрашњу безбедност и борбу против пете колоне ...“³¹

Наведени примери показују да су народноослободилачки одбори, под руководством Партије, током 1941. и прве половине 1942. године на подручју Дурмиторске партизанске републике били важан чинилац безбедности. Одборници су најбоље познавали становништво своје територије, па су и по обавештајно-безбедоносним задацима повезивали се са широким слојевима народа. Није било села у коме није постојао НОО, нити засеока у коме није деловао повереник сеоског народноослободилачког одбора.³² Њихове безбедоносно-обавештајне функције, зависно од локалних прилика, биле су негде више негде мање развијене. У Црној Гори, пошто су постојале велике ослобођене територије, више је била развијена њихова безбедоносна функција него оба-

36. НОР, III/2, стр. 365.

³⁰ Обрен Благојевић, *Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пиви 1941/1942. године*, Историјски записи 2—3/69, стр. 415—416.

³¹ 36. НОР, III/1, стр. 366—367.

³² Др Лео Гершкович, *Хисторија народне власти*, Београд 1957, стр. 92; Обрен Благојевић, н. д., стр. 417.

вештајна. На полуослобођеним територијама и обавештајна и безбедоносна функција равномерно су се развијале. То је било условљено честом променом власти, односно двовлашћем. Међутим, на неослобођеној територији првенствено је развијана обавештајна функција НОО, а безбедоносна функција је требало да заштити илегалне органе НОО и организације НОП од обавештајног продора непријатеља. Тако, на пример, секретари општинских НОО, општина које су напустили партизани у Црној Гори, имали су задатак да „... преко поузданих људи ... обезбиједи везу са становништвом у мјестима гдје се налази окупатор и прикупљање обавештајних података о непријатељу...”³³

То значи да је у првим актима револуционарне власти била садржана њихова револуционарна суштина и безбедносно-обавештајна функција као део процеса у систему безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике.

*

У систему безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике важно место имали су војно-позадински органи (команде места, команде подручја, сеоске, народне и партизанске страже), а затим територијалне (посадне) јединице — чете.³⁴

Команде места формиране су у јулском устанку у Црној Гори. Само на терену шавничког среза крајем 1941. године деловале су „... 4 команде места, као и 34 постаје сеоске страже”.³⁵ „... Одмах се приступило организовању устаничке власти на слободној територији” — пише Обрад Цицмил. „... У Шавнику је успостављена команда места, а пошто су на Жабљаку, Трси, Боану и Његовуђи формиран територијални батаљони, то су њихови штабови били истовремено и прве војне власти...”³⁶

У неким регионима Црне Горе, као на пример на терену андријевичког среза, одлуком Мјесног комитета КПЈ од 17. јула 1941. године обазована је „... Команда за одбрану слободне територије, која је под својом командом имала команду мјеста и партизанску чету од око 80 бораца”.³⁷

Живот и рад команди места често је зависио од војно-политичке ситуације на територији. У циљу обезбеђења ослобођене територије, команде места су имале задатак да спречавају кре-

³³ 36. НОР, III/3, 305.

³⁴ Наређењем штаба Дурмиторског НОП одреда од 26. XII 1941. године формирана је посадна чета, која је имала задатак: обезбеђење слободне територије, „откривање и ликвидацију четничких група на подручју Дурмиторског одреда”.

³⁵ 36. НОР, III/1, стр. 366—367.

³⁶ Обрад Цицмил, н. д., стр. 149.

³⁷ Милован Васовић, *Народна власт у андријевичком срезу јула 1941. године*, Историјски записи, 1—2/1971, стр. 96.

тање сумњивих лица, увеле су објаве (листовете)³⁸ за лица која путују, затим су вршиле забрану кретања од 20 часова до сванућа, сем за лица која располажу знацима распознавања, „у циљу да се спречи скитарење непријатељских елемената по ослобођеној територији“.³⁹ Меру забране кретања ноћу проводиле су сеоске страже.

Једну од мера безбедности, да се не би „... откривали положаји јединица“, представљала је забрана упућивања сумњивих лица и заробљеника у више штабове. Ово је било условљено појачаном активношћу петоколонишких елемената на подручју Дурмиторске партизанске републике. Документи војних штабова и партијских организација из тог времена указују на такву активност петоколонишких елемената према овој територији.⁴⁰

У писму друга Тита ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 22. XII 1941. године указано је и на основне задатке команди места, на потребу њиховог формирања и у важнијим општинским центрима.⁴¹ Ово је још јасније прецизирано Наредбом Врховног штаба НОПО и ДВЈ од 21. априла 1942. године Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, у којој се, поред осталог, истиче: „... На ослобођеним територијама одреда формирају се команде подручја. ... Задатак је команде подручја ... развијање обавештајне службе ...“⁴²

Према овом наређењу Врховног штаба, команде подручја имале су на плану безбедности обимне задатке: старање о реду и поретку на својој територији, борба против пете колоне, издајства, паникерства и саботаже, борба против шпијунаже и сваког облика служења непријатељу, контрола над руковањем конфискованом имовином народних непријатеља, вршење судске власти, расписивање потерница, огласа и др.⁴³

Даља организација изградње и развијање војних власти у позадини била је везана за „Фочанске прописе“. У њима је прецизно дефинисана функција војно-позадинских органа и подвучено да је безбедност позадине дужност војних власти у позадини, „... гоњење шпијуна, издајца, плаћеника и агената непријатеља, борба против саботера и паничара“.

Безбедоносне задатке на територији обављале су и партизанске јединице све до 29. IV 1942. године, од када су њихове функције имали да преузму војно-позадински органи.⁴⁴ Терито-

³⁸ Односи се на увођење пропусница. У наређењу Врховног штаба Главном штабу за Црну Гору и Боку од 29. IV 1942. каже се: „... Свим партизанима издајте партизанске листове. Формулар ће доставити штаб Дурмиторског одреда“ (Види: Тито, *Војна дјела*, I, стр. 87).

³⁹ 36. НОР, III/1, стр. 123 и 191.

⁴⁰ Види: 36. НОР, III/1, стр. 165, 166, 188—189, 387—388; књ. 2, стр. 20, 44, 59, 87, 127, 128; књ. 3, стр. 106.

⁴¹ Др Лео Гершкович, н. д., стр. 97.

⁴² 36. НОР, III/3, 99.

⁴³ Архив ЦК КПЈ бр. 271/42.

⁴⁴ Тито, *Војна дјела* I, стр. 87.

ријалне јединице су извршавале безбедоносне задатке као: спречавање одласка цивила на територију под контролом непријатеља, а нарочито у гарнизоне окупатора, и спречавање кретања свим лицима по територији без дозволе. Ове јединице су стражама, патролама, заседама, осматрањем и другим начинима вршиле обезбеђење територије Дурмиторске партизанске републике, као и установа на њој, од изненадног упада непријатеља.

Шестог маја 1942. Главни штаб за Црну Гору и Боку донео је пројекат наредбе о укидању територијалних штабова баталјона, чета и водова. У овом пројекту од 10 тачака говори се о потреби оснивања партизанских стража и задацима команди подручја, као и задацима Главног штаба у вези са њиховим формирањем. Затим се разрађују унутрашња организација, начин снабдевања, однос и веза са сеоским стражама.⁴⁵

У систему безбедности Дурмиторске партизанске републике партизанске и сеоске страже имале су важно место, улогу и задатке. Оне су се развијале упоредо са НОО, односно са војно-позадинским властима. Јављале су се под разним именима. У Црној Гори су их називали и народна милиција.⁴⁶ Тако, на пример, већ 22. јула 1941. године делује „... народна милиција као орган НОО за борбу против криминалних елемената, шпијуна и непријатељских агената“.⁴⁷ Извршавале су безбедоносне и егзекутивне задатке, вршиле одржавање реда, мира и безбедности ослобођене територије, сузбијање панике, деморализације, спровођење и обезбеђивање ратних заробљеника (нарочито после реорганизације јединица и укидање територијалних штабова), обезбеђивање имовине и људи, спречавање појава крађе и пљачке, сузбијање крвне освете, вршење претреса сумњивих лица и њихових кућа, постављање заседа у циљу уништавања мањих непријатељских група,⁴⁸ чување мостова и контролу прелаза преко река и обављање извиђачких и обавештајних задатака.⁴⁹

Почетком 1942. године на свим ослобођеним територијама, посредством Врховног штаба, устаљује се термин „сеоске и градске народне страже“, које НОО и органи војних власти у позadini оснивају „умјесто раније полиције и жандармерије, користећи за те задатке старије људе, жене и омладинце“.⁵⁰

⁴⁵ 36. НОР, II/4, стр. 45—46.

⁴⁶ 36. НОР, III/4, стр. 11.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ О томе Обрад Цицил пише: „... вршена је контрола терена као и чување и обезбеђивање од изненадног упада окупатора... села су обезбеђивана стражама и ноћним сеоским патролама којима је поклањана посебна пажња јер су оне осигуравале личну и имовинску сигурност људи...“ (н. дело, стр. 156).

⁴⁹ Исто дело, стр. 141—158.

⁵⁰ 36. НОР, II/2, стр. 412.

Народноослободилачки одбори користили су сеоске страже, како смо већ истакли, за одржавање реда и безбедности, док је руковођење њима било у надлежности команди места и подручја, након њиховог формирања. „Борба против шпијуна, издајница, саботера и паничара припада, у првом реду, војним властима уз сарадњу НОО“. Овим су народноослободилачким одборима биле сужене безбедоносне функције у односу на дотадашњу праксу. Међутим, архивска грађа и други извори, нарочито са подручја Црне Горе, указују да је надлежност НОО по питању безбедности и после доношења „Фочанских прописа“ била широка.

Оцена деловања партизанских стража на подручју Дурмиторске партизанске републике с прољећа 1942. године најбоље је изражена у писму које је Моша Пијаде са Жабљака послао другу Титу 25. IV 1942. године, у коме се, поред осталог, каже: „ ... Довршава се формирање партизанских стража (постаја) чије се формирање довршава и од којих се већ виде добри резултати (повремена контрола, наша готовост, хватање петоколонаша, одметника, проналажења жита, оружја и др. које је било прикривено од нас) ... “⁵¹

Како се види, сеоске и партизанске страже током 1941. и у пролеће 1942. године као извршни безбедоносно-обавештајни и егzekутивни органи народноослободилачких одбора, односно војних власти у позадини, као и НОП одреда — имали су важну улогу.

Партијски форуми, организације и чланство у систему безбедности ослобођене територије обављали су најтежи део посла, и као руководећа и као координациона снага.⁵² Комунисти су организовали политички рад на терену: састанке, зборове, конференције и друге облике. Помагали су рад на развијању система безбедности и обавештајне службе саветима, избором кадрова, изградњом властите мреже илегалних пунктова, станица, центара и потцентара са неослобођеном територијом и за случај напуштања слободне територије и организација обавештајног и политичког рада у позадини непријатеља.⁵³

⁵¹ Архив ЦК КПЈ, бр. 228/42.

⁵² О томе Слободан Д. Милошевић пише: „...Као резултат интензивног политичког рада на територији МК Шавник створено је више партијских организација... У организационом погледу, крајем 1941. године постојало је 14 партијских ћелија... 93 члана КПЈ и 19 кандидата“ (Историјски записи, 2—3/69.).

⁵³ О томе Мишо Лековић пише: „ ... 29. маја у Плужине, гдје су се ЦК и Врховни штаб били задржали, стигли су Иван Милутиновић и Милован Ђилас са новоименованим ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак... Ријешено је да се у позадину непријатеља упути што већи број руководећих партијских кадрова који би радили на поновном покретању борбе... “ (Историјски записи 2—3/69, стр. 431 и 36. НОР, III/3, 158). Види о томе и извештај Ивана Милутиновића Врховном штабу: 36. НОР, II/4, стр. 90.

Становништво Дурмиторске партизанске републике за сво време њеног постојања било је основ на којем је почивао цео систем безбедности. Партија је, наиме, од почетка устанка настојала да обавештајно-безбедоносну и самозаштитну компоненту и свест интегрише у широке масе опредељене за НОП. У овом раду се полазило од Титове стратешко-политичке концепције, коју је он изразио овим речима: „ . . . Ми смо народна војска и није нам свеједно какво је расположење народа према нама. Ми се не ослањамо грубо на нашу војну силу већ у првом реду на народ, па онда на војну силу“⁵⁴ (подвукао аутор).

Руководство устанка Југославије одмах је, на почетку устанка, позвало становништво да поред осталих активности и обавештењима о непријатељу пружи помоћ својим народним борцима. „ ... Помогните са свим средствима борбу народноослободилачких снага... Јављајте им позиције окупатора. Онемогућите одвратну работу петоколониша и других народних издајница — уништавајте их на сваком кораку. Учините све да се непријатељ у вашем граду осети изгубљеним и угроженим на сваком кораку“ — каже се у Апелу Главног штаба НОПОЈ, упућеном становништву Југославије почетком устанка 1941. године.⁵⁵

Безброј је примера иницијативе становништва свих слојева и узраста на организованом јављању података о непријатељу. Илустрације ради, наводимо пример са подручја Дурмиторске партизанске републике. У једном извештају посланом Главном штабу за Црну Гору и Боку 3. III 1942. године регистрован је податак: „ ... Преко једне жене, мајке једног нашег партизана и преко наше обавештајне службе добили смо податке, и то се може рачунати као сигурно, да непријатељ концентрише своје снаге у правцу Сињајевине и има намеру са већим снагама напасти партизана на том сектору. Циљ напада је пробити се у Шавник. Муниципалну и сталну комору пребацују камионима, а концентрацију трупа врше ноћу ... “⁵⁶

Партијске и скојевске организације у окупираним градовима и упориштима, а нарочито у Цетињу, биле су стално у вези са партијским руководством ван градова. „ ... Првенствени задатак припадника обавештајне службе, формиране од партијских руководства, био је прикупљање разних података о бројном стању непријатеља, утврђења око града, кретање непријатељских трупа, руководиоца квислиншких организација и сл.“⁵⁷

У књизи „Илегалне акције по градовима“ (групе аутора) о учешћу народа у обавештавању руководства КПЈ пише: „ ... Крајем 1941. у Црној Гори за партизанску обавештајну службу

⁵⁴ Тито, *Војна дјела*, I, стр. 183.

⁵⁵ 36. НОР, 11/1, стр. 87.

⁵⁶ 36. НОР, III/3, стр. 8.

⁵⁷ *Илегалне акције по градовима* (група аутора), Култура, Београд 1963, стр. 185—200.

су се пријавили многи грађани. Постојала је посебна омладинска група за овај посао. Деца која су чувала стоку око непријатељских утврђења натерала би намерно стоку до самих војника и утврђења и пребројавала војнике и оружје. Жене које су крале дрва и тражиле храну за стоку прикупљале су податке о непријатељу, пребројавале су камионе који пристижу у град или чак строј војника који прима ручак ..

У обавештајном раду становништво је примењивало инвентивност и лукавство. Пошто је окупатор приметио да су комунисти постали активнији, он је проширио мере контроле. Међутим курири-жене налазиле су начина да дотуре писмо, обавештење и сл. Чак и онда када би улаз или излаз из града био потпуно забрањен, курирке су долазиле на блок и додавале једна другој клупко пређе у коме се налазила обавештајна порука за партизане. На обавештајном плану деловала је и средњошколска омладина у Црној Гори која је са села и околине похађала школе у градовима.⁵⁸

Све то показује дубоко револуционарни карактер НОП-а и повезаност његових ослободилачких и револуционарних циљева са тежњом широких слојева народа за слободом. Зато је разумљиво што је систем безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике, ослонцем на већину становништва, дуго одолевао огромном војном и обавештајном притиску италијанских окупатора и квислинга који су „користећи бројну надмоћ... пропаганду — која је била жестока и бескрупулозна, покушавали на све могуће начине да компромитују НОП, користећи његову најмању грешку или пропуст“.⁵⁹

При напорима да реокупира ослобођену територију Дурмиторске партизанске републике, окупатор се највише жалио на становништво. Тако, на пример, Команда алпинске дивизије „Риблепа“ у извештају Команди трупа за Црну Гору од 5. јуна 1942. године истиче: „ ... Партизанске команде у Црној Гори брижљиво проучавају акцију коју ће извршити и то на основу података лако прикупљених преко становништва.. “⁶⁰ (подвукао аутор).

Гувернер Црне Горе, италијански генерал, Пирцио Бирولي, у новогодишњој поруци својим војницима жали се на становништво да помаже НОП и истиче: „ .. Не верујте овим људима (Црногорцима) ... Не верујте ни њиховим женама ни њиховој

⁵⁸ У Директиви ПК СКОЈ-а за Црну Гору и Боку скојевским организацијама истиче се да је важно да извршан број наших омладинаца пође у школу, како би преко њих могли тамо радити, организовати отпор и диверзије и спроводити обавештајну службу" (подвукао аутор). (Види 36. ИОР, 111/1, стр. 40—41).

⁵⁹ Зоран Лакић, *Записи о револуцији*, Обод, Цетиње 1971, стр. 108—109.

⁶⁰ 36. НОР, III/4, 510.

деци. То нису деца већ тајни курири, завереници као и њихови очеви. Уништавајте их! Палите њихове јазбине! Не верујте им“.

Како се види, сваки партизански борац, припадник НОП-а, омладинац, па чак и најмлађи — пионири — прихватили су задатак да обавештавају и да буду политички будни, јер је то био услов опстанка и успешног вођења ослободилачког рата.

V

Упоредо са напорима КПЈ и НОП-а на стварању масовног система безбедности, поклањана је пажња и офанзивној компоненти политичко-обавештајног рада и пропагандно-психолошке делатности према окупатору и квислинзима. О томе говоре сачувани документи и други извори о успешном повезивању са симпатизерима НОП-а у окупаторским и квислиншким формацијама у окупираним градовима и упориштима. Та делатност је била отежана присуством бројног полицијског апарата окупатора, па су зато и облици обавештајно-политичког рада били разноврсни. Ту разноврсност је условљавала хетерогеност квислинга на микро-плану. Тако, на пример, почетком 1942. године активистима НОП-а је пошло за руком да дођу до садржаја једног документа који је Пирцио Бироли послао у Рим, из којег се видело да италијанска команда спрема офанзиву на ослобођену територију.⁶¹

По задатку Партије „увукао се у четнички штаб један члан Партије који је давао драгоцјене податке о намјерама непријатеља“. Или, на пример, секретар команде зеленашке жандармерије — члан КПЈ, обавештавао је редовно о покретима војске, кретању затвореника итд.⁶² Пред трећу непријатељску офанзиву из Подгорице је добијен извештај у коме је стајао и податак да је „... сваким даном у гарнизону мање фашиста а више алпиниста“.⁶³ Ово је свакако наговештавало концентрацију италијанских јединица.

Офанзивна компонента обавештајног рада подстицана је директивама, наређењима и освртима војно-политичког руководства. У једном упутству Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку ставља се у задатак партизанским јединицама и војно-позадинским органима који делују на периферији ослобођене територије: „... Треба развијати систем слања пресвучених обавештајаца и мјештана у градско и сељачко одијело. Ангажовати за ту службу људе у непријатељским гарнизонима, градовима и околини непријатељских јединица ...“⁶⁴

⁶¹ *Илегалне акције по градовима*, стр. 244.

⁶² *Исто*, стр. 248.

⁶³ 36. НОР, 111/1, док. бр. 33.

⁶⁴ *Исто*, књ. 3, стр. 155—158.

Офанзивни обавештајно-иолитички рад у Црној Гори интензивно је комбинован и синхронизован и са пропагандно-психолошком активношћу НОП-а према окупатору и квислинзима, а нарочито употребом летака⁶⁵ и прогласа.⁶⁶ Овим су чињени напори да се придобију поједини антифашистички расположени војници и официри италијанске војске за борбу против заједничког непријатеља. Садржина летака и прогласа италијанским војницима на подручју Црне Горе имала је класну и емотивну компоненту.⁶⁷ Прликом растурања летака водило се рачуна о економичности, с обзиром на оскудицу у папиру, графичком материјалу и техници. Преко активиста НОП-а растуран су тзмо где ће бити најрационалније искоришћени и у што већем броју доспети италијанским војницима (у касарне, мензе, клубове, као и друга места где се окупља војска).

Организације НОП-а у Црној Гори користиле су се и другим изворима обавештајне вредности: окупаторским и квислиншким документима запленим у општинским архивама и полицијским и жандармеријским станицама, разним списима, легитимацијама, платним књижицама, писмима, извештајима, дневницима, фотографијама, шемама распореда и одлукама јединица, борбеним заповестима, наређењима, забелешкама и свим документима који су чинили извор података о стању, плановима и намерама непријатеља. До ових докумената се долазило запленим у борби или од непријатељских курира⁶⁸ и официра, налажењем код погинулих у борбама, а и преко партизанских обавештајаца из градова и упоришта под окупацијом. Из ових извора су се могли видети: облици непријатељске пропаганде, сарадња окупатора и квислинга, облици обавештајног рада окупатора и др. Партизански штабови и политички форуми су их користили за планирање операција, предузимање мера безбедности територије и за одређивање пропагандне тактике према окупатору и квислинзима.

VI

Физичка ликвидација непријатељске агентуре била је једна од мера у систему безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике. Партијско и војно руководство подстицало је овај облик борбе против агентуре и пете колоне директивама, зак-

⁶⁵ У писму ПК КПЈ за Црну Гору и Боку ОК КПЈ за Подгорицу се каже: „... Шаљемо вам 220 летака на италијанском језику који се морају растурити међу италијанске војнике. Растурање се мора извршити тако да ни један примјерак летка не пропадне већ да доспије у руке италијанских војника... У градовима летке растурати по војничким логорима па тек онда лепити на зидове улица...“ (36. НОР, III/1, стр. 333—334).

⁶⁶ 36. НОР, III, књ. 2, стр. 227—228; књ. 3, стр. 72; књ. 4, стр. 73.

⁶⁷ Исто, књ. 1, стр. 333—334.

⁶⁸ „... 1. јуна 1942. године“, пише у свом дневнику Јово Михаљевић: „од заробљеног четничког курира, који је носио пошту од Бањана за

ључцима на саветовањима руководства,⁶⁹ прогласима, писмима, освртима, уводницима у штампи, као и путем личног додира руководства НОП-а са народом и партизанским борцима.

Постоји обимна документација која о томе говори. Егzekутивне захвате на ликвидацији пете колоне вршиле су територијалне (посадне) јединице, ударне чете при командама подручја НОП одреда, затим сеоске и партизанске страже, НОП одреди и ударни батаљони. При извршењу ових задатака долазило је до скретања са политичке линије КПЈ, до „левог скретања“ које ће имати тежких политичких последица за НОП, чије ће грешке веома вешто искористити окупатор и контрареволуционарне снаге. Због тога је ЦК КПЈ у више наврата интервенисао код војно-политичких руководства у Црној Гори да се физички ликвидирају једино и пре свега огрезли злочинци, четнички функционери, окорели петоколонаши, агенти италијанске обавештајне службе — који су највише наносили штете Партији и НОП-у, који су највише сејали раздор између Партије и народа и чијом би се ликвидацијом за дужи време пресекли канали и пипци италијанске обавештајне службе према Дурмиторској партизанској републици, који су радили на изазивању братоубилачког и грађанског рата. Указивано је на потребу да се одвајају заведени од незаведених непријатеља НОП-а.

Уместо тога, било је појава ликвидације људи на основу сумње. „... Умјесто тежње за окупљањем што ширих слојева народа, па и појединаца у НОБ-у“ — пише Обрен Благојевић — „акценат је често стављен на проналазак непријатеља па и тамо где их није било. Ликвидације појединаца су вршене не само по основама издаје или саботирања НОБ-а, већ по основама простог сумњичења да је неко класни непријатељ, непријатељ пролетерске револуције ... умјесто стварног разобличавања за њихову конкретну делатност и извођење пред јавни суд маса... Ликвидације су понекад вршене и без претходне одлуке партијске организације ...“⁷⁰

На политичке грешке и непостојање „критерија у ликвидацији, и то масовној, петоколонаша и непријатеља народа, као и таквих људи за које народ није био убеђен шта су, а који често

Гацко, заплијенили смо синоћ наређење њихове команде. Из њега смо сазнали да ће четници извршити напад на наше снаге сјутра ујутру у пет часова. По њиховом плану требало је да нас нападну из више праваца... Наша команда је донијела одлуку да их предухитримо и да ми њих нападнемо прије него они нас... Разбили смо их и потисли све до близу Велимља...“ (*Живи записници*, Младо поколење, Београд 1965, стр. 60).

⁶⁸ У закључцима саветовања Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку с командантима и комесарима партизанских одреда 15. XI 1941. године, каже се да „борбу против шпијуна и пете колоне треба оштро поставити и прићи одлучним кораком на потпуно чишћење свих петоколонаша и шпијуна“.

⁷⁰ Историјски записи, 2-3/69, стр. 418.

нису били непријатељи већ само неутралци — указују и закључци са седнице ЦК КПЈ, одржане 19. јуна 1942. године на Зеленгори.⁷¹

Без сумње је да су такве погрешке при ликвидацији непријатељске агентуре и пете колоне олакшале италијанским окупаторима и четничким вођама њихову пропаганду и курс на изазивање грађанског рата.⁷²

Према томе, није недостајало директива и акција у провођењу ове врсте мера безбедности на ослобођеној територији, у јединицама и организацијама НОП-а, већ је мањкало политичке флексибилности, осетљивости у јачем политичком и конкретном разобличавању петоколонијализма у народу и одвајању активних непријатеља НОП-а од оних који су заведени и који су били „неутралци“. Ово питање ликвидације у историографији НОР-а још није довољно истражено и није дат коначан одговор на питање због чега је до тога долазило, превасходно на подручју Црне Горе, на којем је деловала најбројнија партијска организација са искусним и теоретски способним кадровима и револуционарима.

VII

Истраживања показују да је активност Партије на развијању свести о безбедности и самозаштити код народа и партизанских бораца током постојања Дурмиторске партизанске републике била интензивна. Постоји обиље сачуваних извора који потврђују да је цео политички рад био интензиван и проткан активностима које су народу и борцима указивале на облике и методе рада окупаторских обавештајних служби и пете колоне. У том смислу коришћени су различити облици рада: састанци, конференције,⁷³ зборови, митинзи и лични додири војно-политичких руководилаца са народом и партизанским борцима. Спровођено је информисање — упознавање народа са циљевима НОБ-е, указивано на примерима из ратне праксе на значај будности и на последице небудности.

У редовне програме идеолошко-политичког рада са партизанским баталлијама биле су уврштене и теме о безбедности. То се види из Дневника политичког рада Првог ударног бата-

⁷¹ Мишо Лековић, *Реаговање ЦК КПЈ и Врховног штаба на развој ситуације у Црној Гори у току 1942. године*, Историјски записи 2-3/1969, стр. 432.

⁷² 36. НОР, 11/5, стр. 44—45.

⁷³ У Упутству НОО Цетиње од 16. III 1942. године се наглашава: „..... масама правилно објашњавати политичку ситуацију, путем што чешћих конференција и на њима раскривати домаће изроде и шпијуне, објашњавати им што они хоће, за шта се боре и под чијим окриљем...“ (Архив ЦК КПЈ, бр. 325/42 и 36. НОР III/2, стр. 364).

љона Никшићког НОП одреда, за период април—јун 1942. године, у коме се истиће: „ ... 15. април 1942. године после подне ... говорено борцима о петој колони и после предавања прорађен чланак из „Народне борбе“ који носи наслов „Документи о издаји“. Поеле подне читан је Билтен Врховног штаба бр. 14—15, чланак друга Тита „Јединство народних изрода“ са дискусијом ... “⁷⁴

Безбедоносним васпитањем становништва и партизанских бораца стално је афирмисано качело самозаштите. То је изоштравало осећај за безбедност, чиме је за дуже време умањивана и спречавана активност непријатеља да нађе своја упоришта на слободној територији. При томе је истицана штетност неодговорног причања и писања о ономе што представља тајну покрета. Вођена је непомирљива борба против самохвалисаваца, који су несмотрено откривали драгоцене тајне НОП-а. Сваког борца треба учинити одговорним да он не само уочава елементе и поступке непријатеља, већ и да Слаговременно обавјештава о тим појавама и да тим постане активан борац против непријатељске шпијунаже“.⁷⁵

У развијању свести о самозаштити и обавештајној активности значајно место и улогу имала је партизанока штампа која је излазила у Црној Гори и на подручју Дурмиторске партизанске републике. Она је, поред осталог, објављивала поучне примере из ратне праксе о облицима деловања и начину откривања петоколонаша и шпијуна окупатора.

Од средстава писане јавне речи током постојања Дурмиторске партизанске републике НОП је користио: прогласе, билтене, саопштења и листове..... Прогласи су били најподесније средство информисања“⁷⁶ да се народ и борци обавесте о намерама непријатеља, да знају куда да усмере своју пажњу и будност. Путем прогласа народу су се обраћали штабови одреда и батаљона, команде места, па и НОО. У функцији безбедности и самозаштите доносили су напise „Саопштења“ — гласила Главног штаба за Црну Гору, као и листови Дурмиторског и Никшићког партизанског одреда⁷⁷ (под истим називом).

⁷⁴ 36. НОР, III/3, стр. 437.

⁷⁵ У листу „Саопштење“, гласилу Дурмиторског НОП одреда, објављена је вест о изношењу штампарије из Никшића, у коме је поменуто име лица које ју је изнело и којим каналом, а овај човек се још у то доба налазио у Никшићу. Због тога је ОК КПЈ Никшић упозорио МК Шавник и упутио му критику, захтевајући да се то више не понавља, да се не објављују вести које представљају тајну НОП (Архив Историјског института СРЦГ, бр. 530/11-11/42).

⁷⁶ Димо Вујовић, *Партизанска штампа и остала средства информисања у Црној Гори у првој години ослободилачког рата*, Историјски записи, 1-2/71, стр. 165.

⁷⁷ *Библиографија издања у НОР-у 1941—1945* (В.И.И. ЈНА Београд, 1964, библиографске јединице бр. 3851, 3852 и 3853).

Борби против окупаторске обавештајне службе и пете колоне дали су велики допринос нарочито листови „Народна Борба“⁷⁸ и „Омладински покрет“. Путем пригодних написа из ратне праксе преко њих је указивано борцима и народу на развијање револуционарне будности као главни задатак.⁷⁹

Како се види, један од главних задатака партизанске штампе био је да пред народом раскринкава издајство слугу окупатора (сепаратиста и четника). При писању штампа се руководила познатим принципом да се може борити само онај борац који свесно мрзи непријатеља а воли свој народ и слободу. То је штампу чинило популарном у народу. Штампа је исто тако била активна у сузбијању дезинформација, панике, лажних вести и гласина којим је окупаторска и квислиншка пропаганда запљускивала народ, а нарочито је појачана у пролеће 1942. године, у доба треће непријатељске офанзиве. Супротстављајући се овој поплави лажи, партизанска штампа је јасним и објективним обавештавањем народа и бораца разбијала клевете све док, услед појачаног војног притиока непријатеља, није била сужена слободна територија и тиме отежано излагање листова.

Иако је излазила под веома тешким материјалним, техничким и смештајним приликама, штампа је дала свој драгоцен прилог политичком оспособљавању партизанских бораца и становништва и ојачала њихово супротстављање активностима непријатеља.

VIII

Досадашња проучавања потврђују да је систем безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике допуњаван низом мера, облика и средстава безбедности, као што су: увођење објава (листова), ограничавање кретања, контрола прелаза на рекама, чување мостова, предузимање мера против појединаца који су неодговорно водили телефонске разговоре на Жабљаку⁸⁰

⁷⁸ Лист „Народна борба“ бр. 4, 1941. готово цео доноси чланке који мобилишу народ и борце у борбу против пете колоне. Карактеристични су и ови написи у наредним бројевима овог листа: Пета колона на дјелу (15. IX 1941.); Најновији злочин издајника народа (1. X 1941.); Народно-ослободилачка борба и издајници ове борбе (3. XII 1941.); Колебљивост помоћ окупатору; Издајници народа на послу, итд.

⁷⁹ У чланку „Народне борбе“ од 15. IX 1941. године каже се: „...У току оружане борбе у Црној Гори осјећа се појачана активност непријатељских елемената... попустила је будност партијаца ... измијели су из својих мишијих рупа разни отворени и притајени антипартијски елементи... Ради тога треба појачати будност према њима и никако не потцењивати њихову штеточинску раду... Попустила је наша будност према њима, а та напаст стално вреба и чека погодан тренутак за своју акцију ...“

⁸⁰ Писмо Моше Пијаде са Жабљака Титу, 25. II 1942. године, о предузетим мерама безбедности (Архив ЦК КПЈ, бр. 80/42).

путем којих су одаване тајне, сузбијање крвне освете, расписивање потерница за одбеглим непријатељима НОП-а, легитимисање, ограничавање трговине са територијом под контролом непријатеља и спречавање снабдевања окупатора намирницама, енергична борба против дезертерства из партизанских јединица⁸¹ нарочито у пролеће 1942. године, забрана лова, лажног представљања, и седељки без дозволе НОО, одузимање оружја које није пријављено, присмотра над лицима пуштеним из затвора и другим сумњивим елементима, контрола избеглица, забрана кретања у одређеним зонама од посебног интереса где су биле болнице, аеродром и штабови, контрола територије,⁸² отварање истраге у случају појаве непријатељске активности петоколо-наша у партизанским јединицама⁸³ и др.

IX

Полазећи од чињеница на које смо указивали током досадашњег разматрања, може се извући неколико констатација:

— Комунисти на подручју Дурмиторске партизанске републике били су организатори и руководиоци устанка и обавештајно-безбедносне активности као интегративне компоненте оружаног устанка и НОП-а;

— Против Дурмиторске партизанске републике развијао је активност веома снажан и разгранат обавештајни апарат италијанског окупатора, у чему се истицала војно-обавештајна служба — 81М, користећи домаће издајнике као своју агентуру;

— Народноослободилачки одбори као органи револуционарне власти интегрисали су у свом раду и обавештајно-безбедоносну и самозаштитну функцију. Те функције (обавештајне или самозаштитне), завијено од услова и прилика на територији, биле су негде више негде мање развијене (зависило је од тога да ли је у питању слободна, полуослобођена или неослобођена територија). И поред тога што су НОО до „Фочанских прописа“ углавном носили локално обележје устаничких крајева, па и у Дурмиторској партизанској републици, они су имали значајно место и улогу у систему безбедности НОП-а, јер су најбоље познавали прилике на терену и однос сваког човека према НОП-у;

⁸¹ Саво Брковић, *Записано у рату*, Графички завод, Титоград 1963, стр. 9, 16, 101, 102.

⁸² О томе Моша Пијаде 6. III 1942. године пише са Жабљака другу Титу: „... капетан Иван Ружић побегао четницима са дужности команданта батаљона... ја ћу захтевати истрагу по томе, а неки су чак изразили бојазан да ће прећи у четнике. Ово нам налаже да свагде развијамо добру обавештајну службу у циљу што ефикаснијег откривања оваквих појава и да поведемо крајње оштру борбу у позадини за њено учвршћење од непријатеља...” (Архив ЦК КПЈ, бр. 98/42; Обрад Цицмил. н. д., стр. 156).

⁸³ Саво Брковић, н. дело, стр. 10, 15, 16, 42.

— Доношењем „Фочанских прописа“ народноослободилачким одборима су сужене безбедносне и обавештајне функције и пренете у надлежност органа војних власти у позадини (команди места и подручја), али су они у револуционарној пракси и даље, поред својих текућих, обављали и безбедоносно-обавештајне функције, а нарочито после реокупације Дурмиторске републике, радом у позадини непријатеља, уз руководећу улогу Партије;

— Органи војних власти у позадини у систему безбедности НОП-а, затим територијалне (посадне) јединице до реорганизације партизанских јединица овог краја, крајем априла 1942. године, били су важан чинилац безбедности слободне територије Дурмиторске партизанске републике. После реорганизације јединица с пролећа 1942. године већу улогу на плану безбедности добиле су сеоске и партизанске страже и ударне чете Команде подручја Дурмиторског НОП одреда. После доношења „Фочанских прописа“ Врховни штаб преузима организовање и изградњу војних власти у позадини, а тиме и координацију и руковођење обавештајно-безбедносним радом. Са овим није спутана иницијатива Главног штаба, штабова одреда, партијских руководства и НОО; Напротив, њихова је иницијатива и даље остала један од облика система безбедности тога рада;

— Становништво Дурмиторске партизанске републике које је било опредељено за НОП чинило је основ система безбедности, јер се само уз подршку народа на овом плану борбе против окупатора и квислинга могао тако давати отпор далеко надмоћнијем окупатору и његовом систему обавештајне службе и пропагандно-психолошком притиску према Дурмиторској партизанској републици;

— Руководство устанка улагало је напоре да поред стварања масовног система безбедности по садржају, за време постојања Дурмиторске републике, успостави и специјализовану организацију НОП-а са издвојеним кадровима, као и делом штабних функција, али досадашња истраживања не потврђују њену институционализацију и активност специјализоване обавештајне службе, и поред већег броја директива, закључака, наредби, анализа и задатака војно-политичког руководства. Уместо тога, постојала је обавештајна активност по садржају, током прве године ослободилачког рата, коју су развијали сви субјекти НОП-а под руководством ПК КПЈ за Црну Гору и Боку;

— У првој половини маја 1942. године Врховни штаб, борећи на подручју Дурмиторске партизанске републике (Плужине), својим Упутством конкретно је утврдио (и организационо и кадровски) специјализовану обавештајну организацију НОП-а у пролетерским и ударним бригадама, НОП одредима и добровољачким јединицама, јер је то наметала потреба за подацима о непријатељу ширих размера. То је био први значајан акт —

нови квалитет и виши степен организованости ове службе, директно везане за Врховни штаб, односно његов II отсек;

— Криза система безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике наступила је кад и криза НОБ-а на овом терену, али је ова активност, као револуционарна функција, представљена од стране Партије, СКОЈ-а, НОО и становништва у позадини непријатеља;

— Физичка ликвидација непријатељске агентуре и пете колоне била је једна од мера безбедности НОП-а на ослобођеној територији. У спровођењу овог задатка долазило је до политичких грешака, тзв. „левог скретања“. Није вршена диференцијација „неутралаца“ од активних сарадника окупатора и недовољно су конкретно политички разобличавани у масама потоколоници. Те грешке и пропусте окупатор и квислинзи обилато ће искористити за изазивање грађанског рата и сужавање платформе НОБ-а, што је и био основни циљ окупатора и његових обавештајно-полицијских служби;

— На подручју Дурмиторске партизанске републике у склопу политичког рада са народом и борцима била је организована веома интензивна активност и на развијању свести о безбедности и самозащити, путем предавања, састанака, конференција, збора, митинга и личних додира активиста са народом;

— У развијању свести о безбедности партизанска штампа давала је више простора овим питањима, него у било којем устаничком крају наше земље 1941. године. Она је стално, док је излазила, указивала на облике и методе рада пете колоне, агената и сарадника окупатора, што је код народа и бораца развијало осећај за безбедност и будност.

И, на крају, искуства стечена на организовању система безбедности НОП-а Дурмиторске партизанске републике, односно одређивање места и улоге појединих субјеката НОП-а у том систему, уобличена су као револуционарна пракса и била од непроцењиве вредности приликом организовања безбедности територија које су настајале после Ужичке и Дурмиторске партизанске републике, у јесен 1942. године, а нарочито су била од користи искуства у функцији безбедности НОО, команде места, подручја, партизанских и сеоских стража.

СЈЕЋАЊА НА ПЕТИ БАТАЉОН ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ

Седамнаестог јуна 1942. године на простору између села Врбнице и Крушева, формирана је Четврта пролетерска црногорска бригада. У њен састав је ушло хиљаду бораца, од којих и двјеста жена. ЈБудство бригаде је било по свом саставу изузетне вриједности, како због једногодишњег борбеног искуства тако и због привржености народноослободилачком покрету. На дан формирања бригаде Фјодор Махин, публицист и учесник у НО покрету, одржао је предавање *О улози Совјетског Савеза у рату против сила Осовице*. Деветнаестог јуна Врховни командант друг Тито извршио је смотру новоформиране бригаде, на ливади код села Љубине, а потом одржао говор. У том говору било је нових тонова, ширине и перспективе, особито у односу на народ. Нарочито је била карактеристична његова умјереност у односу на четнике, оне који су били заведени или приморани да се боре на страни окупатора. Овакав став ће допринијети сламању четништва у Црној Гори у прољеће 1943. године исто толико колико и наша оружана снага.

У неколико наредних дана извршене су припреме за велики марш у западну Босну. Именовани су штабови батаљона. У Петом (Дурмиторском) батаљону за команданта именован је Момчило Полексић, за комесара Мијушко Шибалић, за замјеника команданта Вељко Жижић, за замјеника комесара Филип Бајковић, за референта санитета др Жарко Микић, а за интенданта батаљона Љубо Микић. Новоформирана јединица имала је изванредан кадровски састав. Била је пуна искусног ратничког кадра, већ испробаног и прекаљеног у многим борбама.

Према подацима касније прикупљеним и сређеним у књизи „Четврта пролетерска црногорска бригада“ (издање Војно-издавачког завода, Београд 1969. године), Пети батаљон је на дан

формирања имао 191 борца. Састав људства батаљона био је врло интересантан. По годинама старости: од 40 и више година било је једанаест бораца; мање од двадесет година имала су четрдесет и три борца, а од њих мање од седамнаест година шест бораца. По занимању: седамдесет и један земљорадник, тридесет и седам дјевојака махом домаћица еа села, тринаест радника, осам подофицира и официра бивше војске. Састав батаљона је нарочито карактеристичан по знатном броју интелектуалаца: двадесет три ђака, претежно са завршеном гимназијском матуром, шеснаест студената разних струка, махом с Београдског универзитета, пет учитеља, дванаест дипломираних правника, један лекар, један инжењер, један професор и један свештеник. Дакле, преко шездесет бораца у батаљону било је школовано, или је учило у школама припремајући се за интелектуална занимања. Скоро сви су били припадници омладинског покрета, било на универзитету или у средњим школама, које је Комунистичка партија све масовније обухватала својим радом, нарочито преко организације СКОЈ-а. Из података се такође види, да су у организацији СКОЈ-а била шездесет три борца, а у организацији партијској — као кандидати за члана Партије девет, а чланова Партије седамдесет седам. Укупно је било обухваћено партијском и скојевском организацијом сто четрдесет девет бораца, док су свега четрдесет два била ван организације. Међу овима је такође био већи број истакнутих комуниста, који су из разних разлога били изван партијске организације.

Посебан и изузетан подвиг представља поступак Живана Кнежевића, дЈШломираног правника, предратног члана Партије, који је као тешки инвалид без једне ноге до кука кренуо путевима најодлучнијих бораца. Он је све издржао и све победио. Стигао је у Босанску крајину. У четвртој непријатељској офанзиви вратио се у саставу главнине наше војске на Жабљак. За све то вријеме, као и касније, активно је учествовао у партијско-политичком раду на разним дужностима. Поред многих дужности које је вршио током рата, једно вријеме био је секретар комитета КПЈ за срез шавнички.

Од наоружања батаљон је имао: један бацач калибра 81 тп, два тешка митраљеза „брета“, у свакој десетини по један пуш-комитраљез „збројовка“ и сваки борац пушку, углавном „крагујевку“. С муницијом у овом моменту такође нијесмо лоше стајали.

Са исхраном смо опет били у тешкој ситуацији. Томаш Ковијанић, носећи са казана тек примљену, као ручак, шољицу голе вруће воде, пита ме: „Друже комесаре, може ли се о овоме ратовати?“ Тог истог дана се вратио. Знали смо да он не може и неће отићи четницима. Био је познат као храбар човјек и борац. И прије рата истицао се као један од најпоузданијих присташа напредног покрета међу сељацима у Дробњаку. Проци-

јенили смо да је врло рђаво кад нас такви људи напуштају, али тада нијесмо могли ништа учинити чиме бисмо побољшали ситуацију у исхрани. Чуо сам да Пљеваљски батаљон Треће санџачке бригаде има брашна и отишао сам до њих. Данило Јауковић, комесар батаљона, дао ми је десет килограма. Али, шта је то на скоро двјеста људи? Могли смо скувати само један скроб, и то врло жидак.

Главнина наше оперативне војске с Врховним штабом била је тих дана концентрисана на подручју Сутјееке. Врховни штаб је ове своје снаге подијелио у двије групе. Прву, Другу, Трећу и Четврту бригаду одредио је да крену с њим у Босанску крајину, а Пету црногорску и Херцеговачки одред оставио је на овој просторији под командом Саве Ковачевића, са доста великом болницом и збјегом. Двадесет трећег јуна имали смо војно савјетовање штаба бригаде са штабовима батаљона. На овом савјетовању нарочито се инсистирало на растерећењу бораца од непотребне спреме, због необично дугачког марша који нам је предстојао. Сјутрадан, 24. јуна, кренули смо на овај наш велики марш.

Наше снаге су биле довољно јаке за мање усташке и четничке постаје, тако да нам нијесу представљале знатнију опасност. Поред нешто већег гарнизона Калиновик прошли смо ноћу, уз обезбјеђење и не нападајући га. На падинама Трескавице у Гвозном пољу смо се дуже одморили, а онда кренули преко планине. Приликом постројавања за покрет, установили смо да нас је ноћу 26. и 27. јуна напустила група од седамнаест бораца. Овога пута то су били млади борци, чак и једна дјевојка, што је био изузетан случај и до тада и касније у Четвртој бригади. Њима је, изгледа, овај покрет у непознато представљао превелику неизвјесност.

Преко Трескавице прво смо трпјели бомбардовање, које нам, додуше, није нанијело никакве губитке, а потом преко височијих предјела планине пратила нас је јака ледена киша са сусјежицом. Храна је и даље била оскудна. Тада сам први, а вјероватно и последњи пут у животу јео обарену зоб. Тешко је то сажвакати, а још теже прогутати, због оштрих чаура у којима се налази зрно. Кад смо већ стигли на крај планине и почели се спуштати, стигла нас је ноћ. Законачили смо у великим шумама. Киша је лила цијеле ноћи, као из кабла. Скоро нико у батаљону није могао ватру одржати. Курири штаба су је одржали, захваљујући великим главњама које су се разгорјеле. Али не зна се шта је непријатније. Ако сједиш уз такву ватру, онда ти је од ватре топло а од ледене кише хладно, и стално се вртиш као на ражњу. Један друг је бунцао свашта поред ватре, тако да смо се побојали да није пореметио.

Сјутрадан смо се спустили у села: Дујмовиће, Ледиће, Деичиће, Остојиће. Том приликом било је и мање борбе с усташком милицијом. Становништво је, под утицајем усташке пропа-

ганде, испред нае бјежало. Тако је било и даље на нашем путу, с мањим изузецима, што нас је нарочито бољело. Ми смо били народноослободилачка војска, с великим идеалима и циљевима. Наше жртвовање је било потпуно, како што се тиче свих врста беспримјерних напора у свему и од свега тако и што се тиче самог живота. Поред свега тога, твој народ бјежи од тебе, тако да не можеш ухватити контакт с њим, да му кажеш ко си и да се увјери да му од тебе не пријети опасност, него напротив — да смо његова војска, без обзира на вјеру и националност.

Под Игманом нам је заостао Милисав Ђерковић. Ноге су му биле натекле и бољеле су га. Са Игмана су се вратили Милош и Војо Ђерковић, с коњем, да га прихвате. Али нијесу га нашли, јер су га четници већ били одвели. На Игману смо нашли дјелове Калиновичког партизанског одреда, са командантом Радом Хамовићем. Причали су нам о ситуацији и како живе. Морам признати да сам им много завидио, сматрајући њихову ситуацију за партизане идеалном. ЈБето је, планина Игман пространа и покривена густом шумом, непријатељ им ништа не може, а они планирају акције кад и какве им одговарају.

Сјутрадан нас је начелник Врховног штаба Арсо Јовановић повео на извиђање, на сјеверне падине Игмана, одакле се видјело далеко на сјевер и сјеверозапад, у Восну. Врховни штаб је прво испланирао нашу акцију великих размјера на пругу Сарајево — Мостар. Требало је од Хаџића до Коњица напасти све жељезничке станице и при том што темељитије разорити пругу и њена постројења, као и сав возни парк. Наша Четврта бригада добила је задатак да нападне пругу у рејону жељезничке станице Хаџићи и да обезбиједи акцију од правца Сарајева, у којем је недалеко од Хаџића стационирао велики њемачко-усташки гарнизон. Пети батаљон је добио задатак да учествује у обезбјеђењу из правца Сарајева. Читајући на карти и показујући на терену, Арсо нам је саопштио даљи правац нашег наступања, набрајајући редом планине: Зеџ, Враницу, Влашић, Клековачу и друге. Изнио је план Врховног штаба: да у Босанској крајини, гдје такође постоје јаке усташке снаге и веће слободне територије, ослободимо један већи град, по могућности Бања-Луку, и да се тамо одржи засједање једне југословенске скупштине, која би утврдила дотадање резултате наше борбе и својим закључцима одредила наредне циљеве. То је било лијепо и примамљиво као перспектива, али како пријећи још преко толико планина да се дође до тог циља.

Напад на пругу извршен је ноћу 3/4. јула. У Хаџићима су разбијене мање усташке снаге, које су дале жилав отпор. Запаљене су жељезничка станица и пилана. За вријеме борбе, пругом од правца Коњица ка Сарајеву прошао је оклопни воз. Није се зауставио да брани станицу, зато што се посада воза уплашила да и сама не буде одсјечена и уништена. У борби за Хаџиће погинуло је неколико другова из Првог и Другог ба-

таљона. Наша акција на прузи потпуно је успјела. Разорили смо једну важну комуникацију у великом растојању од Коњица до Хаџића; уништили смо велики возни парк, који ее затекао у станицама и на прузи; разбили смо све непријатељске постаје, које су обезбјеђивале ову пругу.

Након акције на прузи наша бригада се прикупила у долини Лепенице, а то је био већ нешто питомији крај, у ком је било и зрелих трешања. Најстроже је било забрањено свако самовољно узимање. Али, искушење је било велико. Пролазио сам испод грана окићених зрелим, црвеним трешњама на дохват руке, и ваљда претпостављајући да ме нико не види — убрао сам неколико. Убрзо ме пристигао Маријан Лекић, старији учитељ, водник пратећег вода у батаљону. Одмах ми је рекао да то што сам брао трешње, а комесар сам батаљона, није у реду. Било ме срамота, и никад више нијесам нешто слично учинио. Маријан је прије рата службовао у општини Жабљак и у околини Пљеваља. Био је необичан човјек. Носио је браду и јахао шареног коња. Носио је црвене чизме и рубашку, манифестујући и на тај начин своју идејну припадност. Политички је био врло активан на линији удружене опозиције, а потајно у ширењу комунистичке идеје.

Даље на путу према Зеџ-планини некаква усташка милиција отворила је на наше предње дјелове ватру. Пети батаљон је био челна јединица бригаде, а с нама је у колони био и штаб бригаде. Ова засједа није нам нанијела никакве губитке и брзо смо је одуvalи. Риле је ипак примјетио како дрхћу ногавице једном другу и показао ми прстом — смијући се. Риле, Миле и Гиле су били тројица курира нашег штаба, необични по храборсти, сналажљивости и издржљивости. Сви су били из Дробњака. Кад смо стигли у Босанску крајину, тражили су од нас „одсуство“ од мјесец дана, да иду у Црну Гору и донесу нам вијести како је тамо. Ако је ико могао то учинити, могли су они.

Шестог јула недалеко од Крешева, у рејону села Килавца, Пет., батаљон је нападнут од непријатеља. Непријатељ је на вријеме откривен и, благодарећи сналажљивости и енергичној акцији нашег командног кадра у четама, одбачен је без наших губитака, а нашим јединицама осигуран је безбједан даљи покрет.

Кад смо се прихватили пространих шума и пропланака Зеџ-планине, безбједније смо се осјећали. И даље смо оскудијевали у храни. Месо је много боље од онога које смо у прољеће јели на Сињајевини, али је само недовољно као храна, што се најприје осјети у ногама. Неко је пронашао да је добра мезгра букове коре, па су на одморима у буковим пумама многа стабла иза нас остајала бијела, докле се год руком и кашиком може дохватити. Од трава партизани су најбоље познавали и највише јели сријемушу. У Зеџ-планини наишли смо на стоку

и колибе сарајевског велетрговца Влада Сушића, у мјесту Лука. Имао је безбројна крда волова, велике тежине и необично великих рогова. Од заплијењеног кукурузног брашна направили смо качамак, и послје толико времена славно се частили. А онда опет покрет, преко Вранице, без контакта с непријатељем, све до Горњег Вакуфа и Бугојна, у долини Врбаса.

Јединице Четврте бригаде ноћу 11/12. јула ослободиле су Горњи Вакуф без већег отпора од стране непријатеља. Тринаестог јула Трећа санџачка бригада с једним батаљоном Прве пролетерске ослободили су Прозор. Тако смо стигли на прилазе Босанској крајини, гдје је непријатељ већ дуже времена огорчено и с великим снагама водио офанзивне операције, а нарочито на Козару, централну Босну и подручје Јајца. Устаничка Крајина давала је јуначки отпор свуда, а нарочито на Козари. Пролетерске бригаде су стигле у прави час да заштите нападнуту област. Наш Пети батаљон је, према задатку, ноћу 11/12. заобишао Горњи Вакуф, пријешао Врбас и освануо у селу Плоча, штитећи са тог положаја наш продор од већег непријатељског гарнизона у Бугојну. Кад је дан освануо, указала се пред нама питома Скопска долина, у којој су жита и воће већ зријевали. Послије толико сурових и дивљих планина и крајева преко којих смо прошли, лијепо је било погледати ову питомину, која нам је на дохват руке. Рано изјутра наша патрола је зауставила неке људе који су носили пакете на пошту у Бугојно. Пакети су били адресовани на усташке војнике у неком гарнизону. У пакетима је била храна, поред осталог и — гурабије. Патрола је вратила сељаке кући, а пакете, пошто су били намијењени непријатељским војницима, заплијенила.

Ту око Бугојна и у два напада на град имали смо тешке борбе и знатне губитке. Погинули су нам: Милисав Шћепановић, учитељ из Дробњака, Солумија Срдановић, четна боличарка, Бранко Чворовић и Сава Новосел, омладинци из Жабљака, и Драго Јауковић, инжењер из Дробњака. Имали смо и већи број теже рањених, међу којима су били: Гојко Жарковић, Мијат Лопушина, Пушо Ковачић, Јово Ковачевић и други.

Прва борба је била 13. јула. Јаке усташке снаге су у двије колоне уз Врбас кренуле од Бугојна према Горњем Вакуфу. Пети батаљон је код села Грачанице зауставио, а затим натјерао на повлачење десну колону, док су друге јединице Четврте бригаде разбиле лијеву колону, која је ишла другом обалом Врбаса. Ноћу 16/17. јула извршен је први напад на Бугојно. Пети батаљон је у овом нападу имао задатак да пробије спољну одбрану на правцу пута који од Горњег Вакуфа улази у Бугојно, а затим да са другим јединицама учествује у заузећу града. Овај напад није успио. Касније смо сазнали да Друга пролетерска бригада није могла узети учешћа у нападу, како је било замишљено. Ноћу 20/21. јула извршен је други напад на Бугојно. За овај напад из Петог батаљона изабрана је чета

од педесет људи (из читавог батаљона). За командира ове чете именован је Јосиф Маловић. Задатак чете био је да у садејству са исто тако формираном четом Четвртог батаљона заузмемо утврђени положај Горицу, главну отпорну тачку непријатеља у одбрани града. Кад смо сишли у поље ноћу између жита и приближавали се рјечици Окашници, усташе су на нас отвориле јаку ватру. Водич нам, неки Фрањо из села Црнића, стркнуо у жито и легао. Јосиф га је пипајући тражио: „Фрањо! Мајку ти, ђе си“ ... и тако се то понављало. Нико у горој ситуацији у нашим акцијама није био од тих несрећних водича, који, врло често приморани, иду у смрт и не знају зашто ће погинути. Тако под ватром усташком, а да сами нијесмо отворили ватру, стигли смо до рјечице Окешнице и пријешли је. Вођа наше бојне патроле био је Гојко Жарковић. Кад смо пријешли рјечицу, ушли смо, у ствари, у добро изграђен, утврђен усташки положај. И наша и њихова ватра била је ураганска. Усташе су нам избациле из строја више бораца. Рањене је требало повлачити. Наша ударна моћ је ослабила. С Комском четом на нашем лијевој крилу нијесмо могли ухватити везу. Свитало је. Повукли смо се. Из близине смо видјели, по кругу ватре око Бугојна, да је и овај напад остао без резултата. Међутим, Шпиро Мугоша, члан штаба бригаде, који је на овом сектору командовао, а налазио се са штабом Петог батаљона у селу Црнићима, наредио нам је писмено да поновимо напад и да по сваку цијену заузмемо Горицу, јер су, наводно, друге јединице ликвидирале спољну одбрану и ушле у град. Ми смо из непосредне близине видјели да је ситуација и код других јединица сасвим другачија и да ћемо, ако поновимо напад, претрпјети још веће и узалудне губитке. Због тога смо одлучили да ово наређење не извршимо. Позвали смо чланове Партије на консултацију, изнијели им ситуацију и сви су се сагласили са одлуком 20-мане чете.

Двадесет трећег јула усташе су направиле снажан испад из Бугојна, у коме су наше јединице поново претрпјеле тешке губитке. Том приликом погинуо је Драго Јауковић. Свака погибија друга болно одјекне и у јединици и у сваком човјеку, а погибија најближих тим више. Мени је Драго био јако близак. Припадао је напредном студентском покрету и учествовао у свим студентским акцијама. Пред рат је завршио факултет и као инжењер агрономије добио намјештење у Гацку. Убрзо се оженио са Сењом Зимоњић из Гацка. Њихов срећан и миран живот прекинуо је шестоаприлски рат. У очинској кући, у Придворици, сви су прихватили позив на устанак против непријатеља. Сви су храбро и одлучно издржали до краја. Оца породице, Милића, четници су стријељали у лето 1942. године на Мљетичку. Мићун, Драго и Сења су након једногодишњег учешћа у устаничким борбама ушли у састав Четврте црногорске бригаде. Сења је погинула 1944. године на Мајевици.

У првом нападу на Бугојно погинуо је Сава Новосел. Он је такође заједно са својим оцем Михаилом и браћом ушао у устанак и ишли су његовим трновитим путем без узмака и до краја. Михаила су Италијани 1941. године, након осуде, у Пљевљима као устаника стријељали, брата Маја 1942. године четници су као позадинца ухватили и стријељали на Жабљаку, а Зајо је погинуо 1943. године, као истакнути борац Шесте источно-босанске бригаде.

Пушо Ковачић је тешко рањен, тако да му је нога високо одсјечена. Онеспособљен за кретање, постао је жртва суровог непријатеља. Био је Никшићанин. Као омладинац истицао се храброшћу и срдечношћу и постао врло омиљен међу Дурмиторцима. Ти најмлађи наши борци, већином дјеца, који су још у гимназијским клупама прихватили револуционарна стоемљења комунистичке омладине, постали су чланови СКОЈ-а. У рат су улетјели на крилима младости, не плашећи се патњи и не жалећи живот за велике идеале, за које су пошли у народно-ослободилачку борбу.

Након другог напада на Бугојно, добио сам температуру преко 40°. Прегледао ме др Жарко Микић, који је тада био референт санитета батаљона, и установио да сам се разболио од тифуса. Одмах ме упутио у једну школу према Прозору, можда у село Пидриш. Одредио је другарицу Вукосаву Кујовић да се брине о мени. Био сам у страшној ватри и само повремено долазио сам свијести. Од другова из батаљона дошао је Војин Јауковић да ме обиђе, иако је то било доста далеко од батаљона. Да ли сјутрадан или неког другог дана, одвели су ме у Централну болницу, која се тада налазила у купрешком селу Маловану. Тамо ме је прегледало више љекара, и сви су били против Жаркове дијагнозе. Они су утврдили да то код мене није тифус, него тропска маларија, пошто сам у априлском рату био у Македонији, на маларичном подручју. Касније се испоставило да је ипак Жарко био у праву. Он је боље и познавао разне болести, јер је специјализирао ту грану у Сарајевској болници уочи рата. Не знам колико сам остао у Маловану, јер сам непрекидно био у великој ватри.

Једнога дана настала је жестока пуцњава подно села и све се више приближавала кућама при шуми у којима је била болница. Ту је као тешки болесник од тифуса лежао и Милентије Поповић. Њега су однијели на носилима, а мени су рекли да устанем и идем, јер ће усташе сваког часа упасти у кућу. Било ми је у свијести да сам не могу никуд и да ме ипак неће оставити, јер ако ништа друго — ипак знају да сам комесар батаљона. Али кад сам видио да се кућа сасвим испразнила и да у непосредној близини горе друге куће, дигао сам се с лежаја и кренуо уз Цинцар.

Убрзо сам се удружио с Мијатом Лопушином, који је био тешко рањен у нападу на Бугојно — неко експлозивно зрно

разнијело му је читаву бутину на једној нози. Тако, он на штаки и једној нози а ја у високој температури, изишли смо без ичије помоћи у врх Цинцара. Тамо је била база Ливањског партизанског одреда. Одред се звао „Војин Зиројевић“. Партизани су носили тророге капе, што сам први пут видио. Комесар болнице био је Леко Радевић, инвалид са Игманског марша. Он ме је привео једном јеловом чечару и рекао ми да је ту моје мјесто у болници, те да уберем четине и направим лежај. Ништа друго није могао учинити, пошто ништа боље није имао. Ја сам и даље стално имао високу температуру.

Послије извјесног времена, болница је одатле кренула некуд према Петровцу, а ја сам се вратио у батаљон, са Јовом Ковачевићем и још неким друговима из Петог батаљона, који су од рана задобијених око Бугојна били на лијечењу и дјелимично прездравили. Однекуд су ми и коња нашли да јашем. Био је слаб, као да је и он тифуе боловао, али опет ме некако носио. Јово је набављао хране. Чак је и грушавину правио. У Шћиту смо наишли на штаб Пете црногорске бригаде. Тамо смо се одморили, добро примљени и погошћени. Видио сам Саву Ковачевића, Блажа Јовановића, Милинка Ђуровића и многе друге другове. Наш батаљон смо нашли негдје у купрешком крају. Ја сам још увијек био под температуром. У међувремену је на дужност комесара батаљона био постављен Војин Јауковић, али по мом повратку из болнице њега су послали у Јањски партизански одред, за комесара батаљона.

Народ Купрешког краја живио је у трагичним условима. На прагу снажног и крвнички оријентисаног усташког гарнизона у Купресу, устаничка села су паљена, а становништво на најбестијалнији начин уништавано: спаљивањем у сопственим кућама, масовним покољима, пљачком свега што се могло одијети. Живјело се на згариштима и у збјеговима, у бајтама, без икакве сигурности да се и ту може опстати. Теренски партизански одреди нијесу располагали таквом снагом да би могли заштити ово становништво. Зато, када је народ овога краја чуо да долазе пролетерске бригаде, радовао се томе као изгледу на спасење. Легендарна храброст Црногораца била је позната, па да би се још више потенцирао значај доласка ових јединица — говорило се о долаеку Црногораца. Кад су наши интенданتي дошли у устаничку кућу имућног сточара Пера Зубића у Хрбинама и затражили му пет оваца за исхрану батаљона, он је рекао:

— Не дам ја вама пет оваца. Чим сам чуо да долазе Црногорци, ја сам вама одредио осамдесет оваца.

Тако су се односили и многи други људи из овог краја, према својим могућностима.

Поред тога што се хтјело ослободити читаво купрешко подручје од разбојничке напасти усташког гарнизона, и војни раз-

лози су диктирали да се ликвидира усташко упориште у Купресу.

Усташка одбрана Купреса била је снажна и добро организована. Купрес је у првом нападу бранио један батаљон Црне легије од 600 усташа и 1.000 усташких милиционара из самог Купреса и околних села. Ови усташе су спадали међу најфанатизованије и најкрволочније, ријешени да се боре до последњег. Одбрана је била иопланирана, изграђена и одлично организована. План и организацију одбране и Бугојна и Купреса према нашим ондашњим обавјештењима спровео је усташки генерал Рудолф Шимић, иначе аустријски кадет, југословенски мајор и мој командант батаљона у шестоаприлском рату на југословенско-бугарској граници, на правцу Страцин — Крива Паланка, гдје је врло успјешно организовао издају, омогућивши улазак њемачким трупима на нашу државну територију без борбе.

У првом нападу на Купрес ноћу 11/12. августа учествовале су Четврта и Друга пролетерска бригада, један батаљон Треће санџачке бригаде и дјелови Трећег крајишког одреда. У другом нападу 13/14. августа учествовале су још и Прва крајишка и Десета херцеговачка бригада.

У првом нападу Пети батаљон је био резерва бригаде, а у другом нападу учествовала је једна комбинована чета, састављена из читавог батаљона, под командом Стојана Жутића, командира, и Гојка Жарковића, ксмесара чете. Задатак чете био је да у ополној одбрани Купреса ликвидира усташко упориште Мали Стожер и да преко тог положаја омогући продор Првом батаљону наше бригаде у град. Чета је одлично извршила овај задатак. Ту нам је погинуо јуначком смрћу дивни момак, ђак Чедо Батизић из Језера. Велику храброст у нападу показали су бомбаши Гиле Живковић, радник и предратни комуниста из Шавника, Милка Јауковић, омладинка из Придворице, и Божићар Бојовић, ђак из Шаранаца.

Иако у борбама за Купрес наш батаљон није претрпио бројно велике губитке, губици других батаљона су болно одјекнули и код нас. Други и Четврти батаљон су изгубили толико људства да нијееу могли и даље опстати као два батаљона, него су се сјединили у један. Тако је у бригади нестало читавог батаљона, који је настао из људства Комског одреда, које је остало до краја вјерно народноослободилачкој борби.

Након наших напада на Купрес усташе су предузеле низ испада великим енагама у устаничка села и успјели да ноћу 27/28. августа стигну у Доње Вуковско, гдје су наново палили већ спаљено село и убили седамдесет петоро дјеце, жена и људи. Ноћу 29/30. августа у испад у село Благај спалили су 250 кућа и убили 150 чел.ади. Седмог септембра спалили су село Рилић.

Нама су тешко падала нова страдања овог патничког краја у нашем присуству, иако смо се заложили до крајњих могућности и дали огромне жртве да разбијемо то најкрволочније усташко гнијездо — усташки гарнизон у Купресу. Четврта црногорска бригада са више од 100 погинулих и теже рањених у два напада на Купрес претрпјела је дотад у нашим јединицама невиђене губитке.

Задаци су нас одвели на просторију Мркоњић-Града и према Бања-Луци. На том подручју провели смо од 14. септембра до 22. септембра. Имали смо и један жешћи окршај с Њемцима у близини Кадине Воде. Ту смо садејствовали јединицама Треће санџачке и Прве крајишке бригаде. За нас је био нарочито интересантан сусрет с већом крајишком јединицом. Такав сусрет имао је велики морални значај, јер је био живи доказ да није смо сами. Оно склањање народа испред нас у многим крајевима кроз које смо пролазили теже је дјеловало од сваке непријатељске офанзиве. Први крајишки партизан кога сам ја видео био је командант Купрешког одреда Неђо Манојловић. Колики је значај имао тај сусрет за мене говори ми и то што и данас, након толико година, памтим да је имао кожно одијело. Борци Прве крајишке оставили су на нас одличан утисак. Били су снажни, срдачни, весели и добро наоружани.

Што се снабдијевања тиче, строго смо одржали линију против индивидуалног узимања ма чега. У Мајдану, у селима у непосредној близини Мркоњића, у Подшиљку логоровали смо тако рећи у воћњацима. Биле су добро родиле шљиве и јабуке, али нико на своју руку није убрао ни једну. Додуше, није ни било потребе за тим, јер су нам сами сељаци давали тог воћа колико смо хтјели.

Тих јесењих дана 1942. године за нас је било најинтересантије питање: Кад ће се рат завршити? Стаљинова хгроцјена да ће се рат завршити 1942. године била је код нас прихваћена по логици ауторитета. Међутим, чињенице нијесу ишле у прилог тој тврдњи. Јосиф и ја одлучисмо да идемо подалеко од нашег бивака, у село Подрешницу, да тамо нађемо професора, познатог познаваоца Хегела и дијалектике, и да чујемо шта он о томе мисли. Професор је био врло резолутан и није дозвољавао никакву дискусију:

— Кад је Стаљин рекао да ће се рат завршити 1942. године, онда ће се и завршити.

Покушали смо да коментаришемо чињенице: да се линија фронта налази врло далеко у Совјетском Савезу, да Њемци држе читаву Европу у својим рукама и користе је као свој ратни потенцијал, затим да је још јако мало времена остало до краја 1942. године. Али ништа, ни мало није поколебало професорову тврдњу. Јосиф се најзад наљутио и рекао:

— Нека је Стаљин и господ бог рекао, рат се не може завршити у 1942. години. Кад би му Њемци извршавали наоеђења не би могли положити оружје и напустити Совјетску територију до краја године.

Тако смо завршили разговор и отишли.

Већ дуже времена припремана акција за ослобођење града Јајца требало је да се изврши ноћу 24/25. септембра. У овој за наше прилике значајној и крупној операцији Четврта бригада добила је задатак да очисти усташка упоришта у долини Врбаса, разруши комуникацију Јајце — Доњи Вакуф и да од Травника спријечи непријатељску интервенцију у правцу Јајца. Пети батаљон је учествовао у рушењу пруге. Цио колосијек с праговима смо засукивали, подизали и по команди: „о’рук!“, претурали низ међу. Шта смо друго могли, кад нијесмо имали средстава за онеспособљавање пруга сјечењем шина и прагова. Осим овог, имали смо и задатак да нападнемо жељезничку станицу Бравница, коју је бранио један вод домобрана. У станицу се могло ући преко моста на Врбасу, а он је био обезбијеђен бункерима и јежом од бодљикаве жице. Знали смо да су домобрани колебљива војска, и зато смо с њима започели разговор. Одмах се видјело да не мисле баш озбиљно да се боре с нама. Јер кад смо их прекорили што отварају ватру на нас, рекли су:

— Ми пуцамо преко вас.

— Онда нас пустите преко моста.

— Не смијемо од усташа — одговорили су.

Кад смо им рекли да ћемо ми по сваку цијену ући у станицу и непотребно изгинути и ми и они — скинули су јеж с моста и пустили нас у станицу. Њихов командир, Муслимач из Јајца, изнио је пред нас читаво требовање доброг пшеничног хљеба и рекао нам:

— Знам да сте овог жељни.

Он је остао с нама, у Петом батаљону, а сви његови домобрани су отишли својим кућама.

Првог домобрана сам видио кад смо долазили у Босанску крајину. Заробио га је и довео Данило Грбовић. Био је врло расположен, и никаквог знака потишпености или страха није се код њега осјећало. То ми је било чудно, и да бих сазнао разлог таквог понашања, питао сам га да ли зна да смо ми непријатељи, и ако то зна — откуд му слобода да се тако понаша. Он ми је одговорио:

— Знам ја вас добро. Ово је пета пушка коју вам предајем. Ви ћете мене пустити, а ја ћу отићи кући. Остати тамо док се може. Онда ће ме власти опет наоружати и послати у јединицу, а ја ћу вам се опет предати, и све тако док рат прође.

Јасно је да сви домобрани нијесу били такви. Али, опет, било је охрабрујуће да у тој војсци има и таквих. Они очито

нијесу били спремни да иду с нама у борбу против окупатора и усташа, али нијесу хтјели ни за њихов рачун да се бију против нас.

Супротно од колебљивих домобрана — ту баш, пред напад на Јајце, у Четврту црногорску бригаду стигла је чета Корду-наша, њих седамдесет. Они су путовали 23 дана. Пријешли су преко Петрове горе, Велике Капеле, Пљешевице. Били су млади, али чврсти, храбри и поносни по ступају у борбу против заклетих непријатеља слободе и живота њих самих, њихових најближих, као и народа у цјелини. Од ових 70, неколико их је дошло у Пети батаљон, па су распоређени по четама. Посебно је скренута пажња политичком кадру и војним старјешинама да се обезбиједи добар однос према овим младићима, као и њихова обука.

Захваљујући изванредном саставу у батаљону, имали смо могућности да организујемо сваку врсту рада, како у јединици тако и на терену гдје смо боравили. За врло сложена питања могли смо наћи предавача у својим редовима. Гојко Томић, професор историје и географије, у селу Прибељи држао нам је предавање о историјским условима у којима је формирано становништво Босне и Херцеговине. Упознавање са тим питањем било је од врло велике користи сваком борцу, а тако и политичком раднику на терену. За здравствену тематику, која је тада била ванредно значајна за нас, а и врло актуелна за становништво на терену, имали смо врло стручан санитетски кадар: др Жарка Микића, Митра Пилетића, кога је рат затекао при крају студија на медицинском факултету, и друге студенте медицине, а и неколико другарица, које су кроз рад постале искусни санитетски радници. Борац нашег батаљона Јагош Радовић био је талентовани млади писац. Он је са Бранком Петровићем уређивао наше батаљонске новине, које су по садржају и опреми биле врло успјеле. Поред политичких вијести и чланака о другим актуелним темама у новинама су објављивани и литерарни прилози, а сваки број имао је рубрику хумора и карикатуру. Кад су православни становници купрешких села сазнали да је наш борац Руфим Жижић калуђер, замолили су да им крсти дјецу. Руфим је сматрао да се посветио у потпуности војничком позиву и да, док се рат не заврши, не треба да се бави свештеничким пословима. Ипак, на наше наваљивање, прихватио је да крсти дјецу. Обред је извршен на пољани. Партизани и партизанке су били кумови. Мјештани су их почастили и даривали, највише топлим вуненим чарапама и ланеним пешкирима. Руфим је, такође, одслужио службу божју у полуразрушеној цркви у Вуковску. Сељаци су му за ту прилику донијели склоњене одежде и црквене књиге.

Јајце овог пута није дуто остало у нашим рукама. Четвртог октобра Њемци су га поново заузели. Морали смо да се повучемо испред много јачих непријатељских снага. Наш Пети ба-

таљон се пробио у Јањ. Тих дана смо имали у изобиљу шећера. Сваки борац је носио колико је хтио. Али једнога дана, ваљда испред напада на град, дувана нијесмо имали. То је мој једини дан без дувана у рату. Надао сам се да ћу наћи у Богдана Војновића, јер је он увијек чувао неку резервицу и дувана и папира, али овога пута ни он није имао. У Јању смо добили наређење да запалимо складиште евакуисане артиљеријске муниције и мазива. Пошто нијесмо имали искуства у овом послу, једноставно смо отворили бурад са мазивом, просули уље по сандуцима за муницију и на више мјеста припалили, а онда се склонили испод једног брешчића. Очекивали смо једну или неколико великих експлозија. Међутим, угријане гранате су почеле и појединачно да лете високо у ваздух и да експлодирају, што је постало и за нас опасно, па смо се заклоњени тереном повлачили праћени ураганским салвама.

Тих дана су стигли код нас Светозар Одовић и Миленко Головић, чланови Партије из Пошћења код Шавника. Приликом нашег повлачења из Црне Горе, они су остављени као илегалци на терену. Притиснути четничким потјерама, дошли су до закључка да је најбоље да се пробијају за Босанску крајину, у састав главнине наших снага. Као помоћно средство имали су само једну малу карту Југославије, а према радио-извјештајима знали су да је слободна територија негдје око Дрвара. Ова два млада лава пријешли су све планине и ријеке, све засједе и границе свих држава и државица које су нас раздвајале, и здраво стигли у свој Дурмиторски батаљон. Донијели су нам ни мало утјешне вијести о четничком терору и патњама којима су изложене наше породице и цео народ.

Почетком новембра формирана је Друга пролетерска дивизија, у чији састав је ушла и Четврта црногорска бригада. Осмог новембра наша бригада је добила задатак да се пребаци преко планине Динаре у Далмацију, у близини Книна. Пети батаљон је лоциран у Коритима, са задатком да дејствује према Книну и према Стрмици. У Книну је био јак италијански гарнизон, а Стрмицу су држале јаке четничке снаге, чији је командант био поп Ђујић. У овом крају постојали су и домаћи партизански одреди, а у неким селима народ нам је био наклоњен. У селу Полачи смо врло лако нашли дјевојке које су нам однијеле писма, којима смо хтјели да обавијестимо нама вјерне људе у нашим крајевима да смо у животу и да нам се надају — да ћемо доћи. Ја сам изабрао двојицу, којима сам написао као негдашњи шумски радник из овога краја. Знао сам да ће ми познати рукопис и разумјети све што хоћу да им кажем. Свакако нијесам могао претпоставити да је један од те двојице већ постао четнички командант. Али ни једно наше писмо није стигло, иако је то била јединствена италијанска окупациона зона, јер је сигурно испала сумњива ствар — откуд од једном толико писама из Книна за Црну Гору.

У подручју Книна и у Стрмици имали смо више борби, а нарочито је било тешко подносити ледену буру, која је брисала голим странама Динаре ка мору. Толико је каткад био неиздржив снажан и леден тај вјетар, да су борци тражили заклон на предњим, ватром тученим падинама. Један од нових бораца, Далматинац, који је тек био дошао у наш батаљон, једнога дана се сам враћао колибама у Корита. Питао сам га гдје му је чета. Рекао ми је:

— Чету однио витар.

У ствари, под ударцима вјетра, сви борци су пријешли преко гребена на предњу, тучену страну косе, јер је и тамо био каменит терен и могло се наћи заклона. Иза Кордунаша као попуна у бригаду стигли су и омладинци из Далмације. Поглавито су били из околине Шибеника. Они су се такође брзо прилагодили новим условима и новој средини. Од старијих другова учили су борбену вјештину и издржљивост, тако да ускоро ни по чему нијесу заостајали за њима.

Ноћу смо се спуштали у питомија села, до самога Книна. У једном смо нашли доста доброг вина и прилично попили, али не толико да се не бисмо могли исправно војнички понашати. Што се тиче алкохоличарства, нијесмо имали никаквих проблема. Двојици старијих другова смо толерисали и да се напију, кад би се дошло до пића и кад то не би сметало. Један од њих је једанпут потпуно пијан дошао код мене да сежали што га задиркују да је као четни економ попио два литра ракије, коју је био дужан да чува.

— А шта је било са ракијом? — упитао сам га.

— Куварица турала на зуб — одговорио је.

Утврдили смо да је грешка давати њему ракију да је чува. Тај исти друг је веома храбро и с неупоредивом издржљивошћу превозио камионом рањенике од Прозора према Неретви. Причало се о том његовом феноменалном професионалном напору за воланом као о непознатом рекорду.

Пошто је наш батаљон (као и бригада) био претежно састављен од младих људи, ми смо све оне који су имали око педесет година, или више, сматрали старцима. Они то, међутим, нијесу признавали, и у потпуности су извршавали све војничке задатке. Неки од њих су били тако добри војници да се од њих могло учити војничкој вјештини. Такви су били: Миро Крстајић, Богдан Војновић, Исаило Кнежевић, Вељко Баранин, Петар Братић. Старог познатог борца Тому Рајковића нико није могао склонити од најтежих дужности, а поред тога — двоструко и троструко је стражарио, дежурао, ватру ложио, да би се они млађи његови другови могли наспавати. Тома је сматрао да је он тај који треба млађе да заштићује, а не они њега. Јуначки је поступио кад је пошао у НОБ, остављајући пуну кућу нејачи, јуначки се борио и издржао до краја све напоре пар-

тизанске борбе и јуначки погинуо на Дувну, у борби прса у прса са усташама. Од старог Ђира Жижића морали смо сакривати тешке акције, а он би нас послје тога грдио, као и за све друге неуредности. Био је велики домаћин и прегалац и све је могао и умио да уради. Био је дугогодишњи председник општине у Шавнику и један од најпознатијих Дробњака. али није се либио да поткује коња, да окрпи стеље и све друго што је нужно да би јединица била способна.

У саставу батаљона при формирању имали смо тридесет седам жена, махом дјевојака са села. Оне су биле распоређене у највећем броју као борци по четама, затим као четне болничарке у четама и батаљонском санитету, радиле су у економатима чета и радном воду батаљона. На свим дужностима оне су се показале као изванредно способне, издржљиве, дисциплиноване и надасве храбре. Даница Лазаревић, Добрила Ојданић, Милка Јауковић, Винка Обрадовић и многе друге својим учешћем и у најтежим борачким задацима, у јуришима с бомбама на утврђене непријатељске положаје и другим — ништа се нијесу разликовале од најбољих бораца батаљона. Многе од њих такође су се истицале у политичкој и културно-просвјетној активности. Олга Головић била је секретар организације СКОЈ-а батаљона, а Ката Жугић замјеник комесара чете. Пошто смо ми били веома заинтересовани и за политички рад на терену, наше су нам партизанке много допринијеле, посебно у политичком раду на терену са женама.

Након неколико дана чарки и мањих сукоба, 20. новембоа непријатељ је кренуо великим снагама према положајима Петог батаљона. Наши осматрачи, а касније и сви ми, примијетили смо дугачке колоне из више праваца, које су се кретале према нама. Касније је утврђено да је у том нападу учествовало 1.000 Италијана и 400 четника. Камените предње косе Корита пружале су нам идеалне услове да их дочекамо, иако их је било десет на једнога. Пустили смо их да приђу близу, па тек онда отворили ватру. У први мах смо им нанијели велике губитке, зауставили их и омели у Напредовању. Онда је дошло до њихове појачане артиљеријеке и минобацачке ватре, али нам оча, у јако кршевитом терену, није нанијела много штете. Грујо Томић, нишанџија на тешком митраљезу, ругао се њиховој артиљерији на тај начин што, кад су га открили, ните хтио да се пребаци у други заклон, него је из дима експлозита њихових граната поново отварао ватру. Борба је трајала цео дан, уз мања помјерања, наша и њихова, а увече се непритељ уз велике губитке повукао из напада. Ми смо у овим борбама око Книна и Стрмице такође имали знатне губитке. Погинули су нам: Миладин Ракетић, Радосав Дуковић, Драгутин Грбовић и Млађен Новосел. Више другова је теже и лакше рањено. Међу њима је тешко рањен и Милош Ђерковић, који се и до тада и касније одликовао изузетном храброшћу и прегалаш-

твом. Сви су они били храбри ратници и одлични другови. спремни да се боре и да гину за идеале, за које су пошли у борбу. Млађен Новосел бјеше оличење најљепших врлина партизана-борца. Изузетно храбар, промишљен и поуздан. Другови су га цијенили и вољели, као што је и он њих волио, па су га због тога и много и дуго жалили.

Крајем новембра Четврта бригада је након прикупљања у селу Кијеву опет кренула преко планинског масива на подручје Цинцара и Гламочког поља. Због опште ситуације и планова непријатеља, Врховни штаб је нашао за неопходно да наше снаге тих дана заузму Ливно. Али због недовољне координације с другим Јединицама овај напад није могао бити изведен како је планиран, и због тога се морало од њега одустати. Наш Пети батаљон је прихватио сусретну борбу с усташама, који су направили испад из Ливна, на потпуно голом и отвореном терену падина Борове главе. Након кратке ватре из блиског растојања, извршили смо јуриш. Усташа је било знатно више него нас, али су окренули леђа и бјежали „главом без обзира“. Командир Друге чете Јосиф Маловић, као и увијек, кренуо је први за усташама и толико им се приближио да сам ја видео како га његов борац нишани мислећи да је он усташа и ухватио га за пушку. У партизанским јединицама могуће је командовати на разне начине. Јосиф је изабрао овај, да иде испред својих бораца, а они према храбрости и могућностима да га слиједе. Тешко да је иједан од његових бораца могао изостати да га не слиједи. Миљан Гаговић, као командир пратећег вода, са својима се договарао и све је одлично функционисало. Никад се није чуло ни да се наређује, ни да је ко-ји задатак остао неизвршен. Јеврем Грбовић, образован вотник, тих и стабилан, шкрт на ријечима и сигуран у извршењу задатака. Војна поавила најстроже је примтењивао Стојан Жугић, како у борби тако и на логоровању. Пред извошењем задатака ните признавао ни умор ни глад. Његови борци су знали да ни себе не ставља ни у какву повлашћену позицију, па су то усватали — друкчите не би ваљало, него како каже командир, па су га зато вољели.

Пети батаљон је имао врсне кадрове не само на командирским, него и на комесарским дужностима. Мићун Јауковић, Ђедо Перуновић, Вук Жижић, Мињаш Минић, Душан Обрадовић, Бранко Перовић, Гојко Жарковић — налазили су се у том времену на дужностима комесара и заматеника комесара чета, а били су сви искусни партитски и војно-политички кадрови. Сви предратни чланови Партије, организатори устанка, били су на руководећим дужностима у већим јединицама.

Међу тим и таквим кадровима није било тешко наћи команданта батаљона, кад се испоставило да Момчила Полексића треба замијенити. Таквих кадрова је било и на нижим, па и борацким дужностима, комуниста, искусних ратника који су се

истакли самопријегорним јунаштвом и умјешношћу у руковођењу, са р.исоким образовањем, који су у бившој војсци били прошли и школу резервних официра. Навошћу само неколико имена, примјера ради, а могло би и много више: Машо Јелић, замјеник командира чете, Видоје Крстајић, водник, Мијат Лопушина, водник, Војин Ђерковић, десетар, Владо Поповић, борац, Илија Станић, борац. Па ипак су надлежни за команданта батаљона поставили Бошка Јанковића, командира чете из Четвртог батаљона до борби на Купресу. Ово као пракса до тада није било уобичајено у Четвртој црногорокој бригади, и у батаљону то рјешење није сматрано исправним. Али Бошка Јанковића, за кога смо знали да је и по храбрости и по људским врлинама познат, примили смо као команданта на најбољи начин. Он је брзо испољио своје способности и особине одличног команданта, и заједно са штабом успјешно је командовао батаљоном све до свог одласка. на вишу дужност.

Почео је децембар мјесец 1942. године. Рат се није завршио, нити је било икаквих ближих изгледа да ће се скоро завршити. Напротив, и даље се била велика битка за Стаљинград, а о искрцавању Англо-Американаца у Европу није било ни гласа. Наше јединице у Хрватској и неким крајевима Босне притискиване су офанзивним акцијама јаких непријатељских снага. Осјећало се да је непријатељ испланирао велику офанзивну акцију на нашу слободну територију.

У таквој ситуацији наш Врховни штаб оцијенио је да је безусловно потребно ослободити Ливно и рашчистити ситуацију с другим непријатељским гарнизонима на правцу према Неретви. Зато су настављене убрзане припреме за ослобођење Ливна. Прикупљане су и припремане јединице за ову велику акцију. Наш Пети батаљон распоређен те у село Долац. Ту сам 7. децембра добио наређење из штаба Друге дивизије да дођем у Гламоч, јер сам распоређен на дужност замјеника комесара Седме крајишке бригаде, која је у формирању.

То је било, без сумње, велико повјерење које ми је указано, али мене је ово наређење страшно погодило. Нијесам могао замислити да се одвојим од својих другова из Петог батаљона. С многима од њих везивало ме другарство и пријатељство још из дјетињства. Са многима сам се упознао на студијама у Београду, гдје смо дијелили и добро и зло, а и борили се за живот и слободу у доста тешким условима. Међутим, у Седмој крајишкој бригади наишао сам на тако другарски пријем да сам се ускоро осјећао исто тако као међу најближима.

ПЕРО КРСТАЈИЋ

ОД ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ ДО СУТЈЕСКЕ

I

Феномен Дурмиторске партизанске републике, створене још у првој години народноослободилачког рата (октобар 1941 — јуни 1942. године) на ослобођеном дурмиторском подручју, ни послје три и по деценије није у довољној мјери проучен и интерпретиран као мотив у разним сферама људског духа, који је потенцијалном револуционарном снагом њеног становништва успјешно повезао трајне вриједности традиције Црногораца са визијом нове будуће државе за коју се борио. Али судећи по досадашњим излагањима учесника овог високог скупа, као и ономе што је програмом најављено, — о свему томе биће доста ријечи.

Покушаћу да изнесем значај Дурмиторске партизанске републике за једногодишњи период послје брисања њених граница, који је препун сваковрсних збивања, борби, подвига и патњи, значајних за борбену спремност, свјесност и чврстину духа народа на Дурмитору за одлучне битке и побједе, који се од почетка устанка борио и пуних осам мјесеци живио духом републике.

Јер, непријатељ је крајем прве године НОР-а привремено савладао народни отпор и покорио Дурмиторску партизанску републику, али никада није могао савладати тај народни дух, који је остао чврст као гранитна стијена, који је омогућио да дурмиторско подручје за нешто мање од године дана буде поново ослобођено и у току НОР-а буде укупно више од три године слободна територија, што је историјски примјер народне снаге и високе свијести.

Најјачи израз снаге Дурмиторске партизанске републике огледа се у четворомјесечним фебруарско-јунским борбама на Сињајевини и Дурмитору 1942. године у тзв. трећој непријатељској офанзиви и тридесетодневним мајско-јунским борбама у обручу стегнутом око дурмиторског подручја на простору између Таре, Пиве и Дурмитора у вријеме битке на Сутјесци. Те борбе су заиста представљале врхунац психичких и физичких напора, патње и страдања, који су ломили, мучили и доводили у искушење: приклонити главу пред непријатељем, ставити му се у службу и предати се судбини, или — наставити борбу. Упркос свим тешкоћама, народ остаје вјеран начелима која је Дурмиторска партизанска република поставила, па је досљедно томе у даљој борби под новим условима показао чврсту војничку и политичку активност, организованост, јединство, оданост, свјесност, издржљивост, упорност, ванредну храброст, пожртвовање и страдање — особине које карактеришу људе спремне на борбу до крајњих граница снага, до залагања живота.

Четворомјесечни фебруарско-јунски период борби почиње падом Колашина у четничке руке и преласком четника на лијеву обалу Таре, 23. фебруара 1942. године.

Италијанске снаге отпочеле су борбу према Фочи од сјрвера долином ријеке Дрине и 10. маја 1942. стигле на ријеку Ђехотину.

Доласком италијанских снага на Ђехотину, Врховни штаб напустио је Фочу и повукао се према Црној Гори и на Шћепац-Пољу између 10. и 12. маја 1942. године прешао Тару, смјестио се у селу Лијећевини и 24. маја прешао у село Плужине, у Пивској Жупи.

Повлачењем Врховног штаба из Фоче за Црну Гору пролетерске бригаде су се такође повукле према Црној Гори, и то у рејон Фоча — Челебићи — обронци Зеленгоре, Маглића и Волујака, затварајући правац ка Пиви и Тари.

Падом Фоче у руке непријатеља, а тиме и Фочанске партизанске републике, и преласком Врховног штаба на челу са другом Титом и Централног комитета КПЈ на слободну територију Дурмиторске партизанске републике, око које је непријатељ већ био отпочео заокруживање, подручје Дурмитора постаје централна слободна партизанска територија.

Имајући у виду њен огроман значај за народноослободилачку борбу, Врховни штаб и друг Тито ставили су у одбрану ДПР-е главне оперативне јединице: све одреде Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, Прву пролетерску бригаду, Другу пролетерску бригаду и дјелове јединица Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину и лужну Далмацију.

Самим тим што су се врховна војна и политичка власт и главне оперативне јединице концентрисали на територији ДПР-е,

за њену одбрану, ДПР је добила цијену слободне партизанске територије од опште југословенског значаја.

Врховни командант је 21. маја 1942. године на обали Црног језера одржао савјетовање, на коме је донесена одлука о повлачењу партизанских снага из Црне Горе и пролетерских бригада које су се нашле на том простору, а 2. јуна у Плужинама — о отпочињању пробоја непријатељског фронта на простору планина Кручице — Вољујака — Маглића — Вучева.

Двадесет петог маја 1942. године непријатељске снаге су предузеле напад на слободно дурмиторско подручје са пет праваца: од Колашина преко Сињајевине, од Мораче преко Крње Јеле, од Никшића преко Крнова за Шавник и преко Јаворка за Горанско, од Пљеваља преко Косанице за Жабљак и преко Мештровца за Пиву, а од Фоче за Шћепан-Поље. План непријатеља се састојао у томе да концентричним нападима од Санџака, Колашина, Никшића, Билеће и Фоче потисне партизанске снаге, у намјери да их набаци између Таре, Пиве и Сутјеске и да их на том троуглу уништи.

Двадесет шестог маја операције са Сињајевинског сектора пренесене су на масиве Дурмитора и основан је Дурмиторски сектор за одбрану Пиве. У то су вријеме партизанске снаге упорном борбом неколико дана задржавале на правцу Никшића италијанске и четничке снаге, које су 25. маја 1942. године заузеле Шавник. Четници су преко Сињајевине наваљивали ка Жабљаку. Друге италијанске снаге надирале су од Никшића преко Јаворка да заузму Пиву. Истовремено су италијанске снаге надирале од Билеће преко Голије за Гацко и Автовац.

Четничке снаге које су вршиле напад на Сињајевински сектор успјеле су да потисну партизанске јединице и да 26. маја уђу у напуштени Жабљак.

Обруч је стегнут око Пиве, али је Врховни штаб 6. јуна 1942. године наредио дјеловима Прве пролетерске и дјеловима Сјевернохерцеговачког одреда да затворе правац према Гацку и рејону Чемерно—Изгори.

Док су се на дурмиторском сектору водиле жестоке борбе, у Пиви су одржавани зборови у циљу мобилизације ради одбране. Зборови су били веома посјећени и на њима се јавило за ударнике и пренос рањеника на Вучево око 100 омладинаца и омладинки.

Италијанске снаге (јединице VI грмијског корпуса и четници) стално су нападале, у намјери да партизане у том обручу униште.

Због сужавања непријатељског обруча, Команда мјеста на Крцу, са командантом др Обреном Благојевићем на челу, про-

гласила је опсадно стање у Пиви и тиме завела мјере предострожности, у првом реду забрану кретања без дозволе.¹

Већ 8. јуна наше снаге напустиле су Пизску Планину и прешле мост на ријеци Пиви на Крсцу, а истог дана непријатељ се на правцу Никшић—Пива приближавао Горанску. Тако је село Плужине, у којем су се налазили Врховни штаб и врховни командант Тито, било угрожено, јер је и од Крсца и од Горанска било удаљено свега 5—7 кт. Налазећи се пред таквом непосредном оласношћу, Врховни штаб се 9. јуна премјестио из Плужина у мјесто зв. Велико Језеро, под планином Кручицом, а 12. јуна 1942. године напустио је слободну територију Црне Горе и преко села Изгори западном страном Волујака 14. јуна прешао на Тјентиште, у долину Сутјеске.

Италијанске и четничке снаге ушле су у Горанско 10. јуна и већ 14. стигле у Велико Језеро, мјесто које су Врховни штаб и његов командант Тито, као што сам рекао, напустили два дана раније.

Петнаестог јуна 1942. године непријатељ је стегао обруч на подручју Пиве. Тoga дана партизанске снаге су се повукле са положаја преко масива Кручице — Волујака — Маглића и отпочеле наступање према западној Босни. Тoga дана се завршила четворомјесечна битка за одбрану Дурмиторске партизанске републике.

Послије повлачења јединица народноослободилачке војске из Црне Горе, италијанске снаге су се концентрисале у Шавнику и у њему основале јак гарнизон. Одатле су Италијани заједно са четницима контролисали дурмиторско подручје.

Четници су на дурмиторском подручју — по упутствима Драже Михаиловића, који је непосредно командовао четничком војском и при уласку у Жабљак свој штаб смјестио у село Подгору, близу Жабљака — организовали војну, грађанску и судску власт. Пошли су са позиције да су они „Југословенска војска у отаџбини“ и да у земљи важе закони Краљевине Југославије, без обзира на окупацију и капитулацију. У духу ових схватања четници су нарочито инсистирали на два момента: на важењу војне обавезе и заклетве на вјерност краљу и на важењу злогласног Закона о заштити државе и незаконитости постојања КПЈ.

Помагање или припадност Комунистичкој партији Југославије били су третирани као издаја и рад против државе. Убијање комуниста било је свакоме дозвољено.

Пропаганда је вођена прије свега под паролом „За краља и отаџбину“, а затим: да је савез између СССР, Енглеске и Америке лабав; да је Дража Михаиловић министар краљевске владе у Лондону; да су партизани стављени ван закона и да је дозвољено свакоме их убити и ко то учини биће награђен. Дакле, четници су наступали као да у сељачким слојевима на дурмиторском подручју имају позиције и да ће ту наћи војничко језгро.

¹ Зборник НОР, III, 4, док. 121.

Међутим, народ је у свему томе видео само издају и пасивним отпором показао је да код њега није дошло ни до капитулантства нити до дезертерства. Истина, наступио је прекид оружане борбе, али политичка борба није престала.

Заиста, у тим тешким данима на страни окупатора и његових помагача — четника стајали су и моћ и сила, и оружје, и власт, али морална снага била је на страни партизана и она је од свега тога била јача.

У продору четника на територију ДПР-е народ је видео највећу несрећу схвативши то као насиље и издају против које се мора борити. А кад су четници загосподарили територијом ДПР-е, народ се уздржао од сваке идеолошке сарадње са њима, осим мањег броја људи, а сарадњу у акцији пружао им је само онда кад је морао. У четнике су ступили добровољно најближи сродници оних које су партизани стријељали као народне непријатеље, али ни они не сви, и понеки бивши жандарм. Од тих људи четници су могли формирати само штапске и посадне чете. Четничке жандармеријске станице по селима биле су несигурне, јер су у већем броју биле формиране од мјештана који су ступили у њих само зато да не би ишли у акцију ван свога краја. Што се тиче остале четничке војске у мјесту, она је окупљана повремено и под притиском, и терором је покретана у акције, и то скоро увијек ван дурмиторског подручја, а за акције на том подручју чешће су англажовани четници из других крајева. Млађи људи су се довијали на све начине да избјешу учешће у четничким акцијама, а тиме борбу против партизана, па су многи очеви замјењивали синове, јер се сматрало да у четницима нема мјеста младим људима од напретка.

У зиму 1943. године четници су отпочели мобилизацију за борбу против НОВ-е која се кретала ка Неретви. Народ је свим силама саботирао ту мобилизацију. Кад су се у селу Пошћењу ухватили у коло момци из Језера, Шаранаца, Ускока и Дробњака, запјевали су: „Ова војска што се креће на партизана пуцат неће“. Такав став младих приморао је четничку команду да њихов батаљон распусти и врати кућама.

Послије тога четничка команда, користећи зиму, кад се није могло бјежати у планину, приступила је поново мобилизацији људства за поход на Неретву, против пролетерских бригада, али су мобилисани борци при првом додиру са пролетерима листом прешли у њихове бригаде или се вратили кућама, и тако су се четничке јединице из дурмиторског краја брзо распале.

Када су Врховни штаб и Централни комитет КПЈ оцијенили да се партизанске јединице морају повући из Црне Горе, пред неупоредиво бројно и технички надмоћнијим снагама окупатора и домаћих издајника, и да ће у таквој ситуацији фронт бити удаљен од окупиране територије, закључили су да је нужно пронаћи начин одржавања везе између народа на окупираној територији

и политичког и војног руководства на слободној територији. На тој основи Покрајински комитет КПЈ 31. маја 1942. године доноси одлуку према којој ће се на окупираној територији дурмиторског подручја формирати герилски одреди са задатком да раде у позадини непријатеља и да за то вријеме обезбиједи онај утицај народноослободилачке борбе који је већ био стечен: одржавање морала код народа, раскринкавање четника и њихово потпуно демаскирање као сарадника окупатора, одржавање вјере у народу о чврстом савезу СССР, Енглеза и Американаца, затим успостављање и одржавање веза са осталим герилским одредима у Црној Гори и са политичким и војним руководством на новој слободној територији.

То је заиста био тежак задатак ових честитих бораца, задатак који је трајао 9 мјесеци и који је претпостављао огромне психичке и физичке напоре, трпљења и опасности. Зато ниједан од оних који су се прихватили тих задатака није могао ни помислити, а камоли се надати, да ће преживјети то илегалство и дочекати слободу.

Таква природа задатака захтијевала је да се на терену оставе пробрани партизани — комунисти руководиоци, као и они борци и политички радници који уживају углед у народу. Стога су одлуком руководства остављени сви чланови Среског комитета КПЈ. Од њих ће само један остати жив, а сви остали су погинули вршећи ту одговорну дужност.

Осим чланова Комитета, остављено је на раду у позадини више војних и политичких руководиоца, као и велики број оних који су легализовани.

Присуство герилаца у народу на дурмиторском подручју, удаљеном од слободне територије у Босни, било је од огромног значаја; они су постали узданица читавог дурмиторског краја. Народ је у њима гледао не само представнике НОП-а него и противтежу војној и политичкој акцији четника, који су по сваку цијену настојали да прикрију своју сарадњу са окупатором и да заједно са њим униште партизане. Герилци су одговорили своме задатку и обезбиједили у народу онај утицај који је НОП раније био стекао.

Четништво није рођено на дурмиторском подручју, нити је ту имало коријена. Као оружана снага предвођена окупатором (Италијанима), четници су ту дошли из Васојевића и других крајева Црне Горе и Србије. Може се рећи да је незнатан број људи још у зиму 1942. године пребјегао са слободне територије дурмиторског краја на четничку територију и са четничком војском наступао је на дурмиторско подручје. Као што смо рекли, четници су нашли присталице и међу члановима породица оних људи које је народна власт због непријатељске дјелатности осудила на смрт. Повољна је чињеница да су се породице тих четника, односно стријељаних народних непријатеља, увелико укључиле у НОП још за вријеме ослободилачког рата.

Четници су у окриљу италијанске војске наступали прије свега као пљачкашка банда. Њихова оперативна снага чим би се дочепала неког дурмиторског села претварала се у пљачкашку руљу која диже све што собом може понијети, а нарочито плијени овце и добре коње, а затим уноси у народ страх и трепет, најављујући драстичне операције које повлаче стријељање и друге најтеже казне, као што су батинање, затвор и слично. Уведено је правило да кроз затвор мора проћи свако ко је био партизан, а нарочито су се били окомили на омладинке. Посебно су биле на удару породице: Миће Жугића, браће Никитовића — Милована, Михаила и Милана, Богдана Котлице, Милете Павловића, Миливоја и Драга Зарубице, Радована Грбовића, Саве Ђатовића из Тимара, Жарковића, Копривица, Шараца, Давидовића и др. из познатог партизанског села Недајна и Гаговића из Безуја.

Терору су нарочито подвргнути припадници НОП-а који су одржавали везу са герилцима и износили им храну. Све партизанске породице су регистроване и похапшене, а њихова имовина опљачкана. Оне су биле стављене ван сваке заштите. Злостављати их, опљачкати, па многе и убити — било је дозвољено свакоме.

Ради репресалија четничка команда је одмах, чим је освојила Жабљак, премјестила тамо свој злогласни пријеки суд из Колашина, са представником Миловићем, који је после рата оглашен за ратног злочинца. Он је само у једном мјесецу осудио на смрт 19 истакнутих припадника народноослободилачке борбе са Дурмитора. А кад се овај „суд“ августа 1942. године вратио у Колашин, насићен крвљу синова и кћери Дурмитора, са собом је повео све похватане партизане, њих 85, које није стигао да ликвидира на Жабљаку. Равним Језерским пољем и планином Сињавином звечали су ланци у које су били припадници НОП-а са Дурмитора. Падали су људи од изнемоглости, на врелом августовском сунцу низ Вратло, само зато да би Дража Михаиловић могао у Липову видјети како се колона бесмртника са Дурмитора примиче познатом гробљу Брежа у Колашину, на коме је злочиначка рука већ била смака стотине и стотине партизана.

У Колашину је осуђено на смрт и стријељано 18 дурмиторских бораца. Сви су они пред „судом“ били изложени крајњем понижавању, а поступак се састојао из измишљања чињеница да би се оправдао злочин и понизио човјек. Сви су се ови неустрашиви борци држали достојанствено, поносно су умيرали, кличући Партији и слободи, а на стрелиште су ишли са пјесмом на уснама, пркосећи непријатељу, јер нијесу имали другога средства да покажу свој отпор.

Из причања и забиљешки хроничара који је пратио „осуђење“ на Жабљаку, виде се појединачне одбране свакога од

Дурмитораца изведених пред тај „суд“. То је докуменат којим се доказује како су храбро умирали борци са Дурмитора кад им је у окупираној земљи суђено „у име краља и отаџбине“.

Одбрана свакога од тих поносних бораца била је тешка оптужба издајничког рада четника који су успјели да се помоћу окупатора одрже привремено и на Дурмитору. Они су оспорили право и надлежност суда који се позивао на Закон о заштити државе (Краљевине Југославије) и поносно бранили своје учешће у народноослободилачкој борби. У епилогу ових драматичних двобоја слободарства и издаје, њима деветнаесторици изречене су смртне пресуде. А када су им саопштаване, узвици су се понављали: „Живјели они који желе да поносно умру! Смрт онима који нијесу достојни да живе!“

Служба окупатору и бруталне репресалије четника сворили су у народу дурмиторског краја мржњу, презир и одвратност према овим измеђарима непријатеља. Зато је народ, чим су пролетерске бригаде за вријеме битке на Неретви биле на помолу Црне Горе, напао четничке команде у свим мјестима и протјерао их са своје територије.

Тако су позадинци на територији дурмиторске општине у Жабљаку, који су били легализовани, на челу са Милутином Даниловићем и Рашком Јауковићем, 13. априла 1943. године приступили организовању чете за напад на четничку команду у Жабљаку. Њима се придружио и командант четничке команде мјеста у Жабљаку капетан Бергинец, пошто је претходно пустио све партизане из четничког затвора у Жабљаку. Четници су пружили отпор и последице краћег препуцавања у паничном бјекству одступили ка Шаранцима. Тако је Жабљак ослобођен 15. априла 1943. године.

Двадесет првог априла 1943. године Седма крајишка бригада прешла је Тару код села Тепаца и истога дана стигла у Жабљак. Дурмиторци су срели Крајишнике уз прасак пушака и узајамну измјену поздравних говора, а затим и пјесму и игру. Већ сјутрадан по долаеку Седме крајишке бригаде на Жабљак је стигао и штаб Друге пролетерске дивизије, са командантом Пеком Дапчевићем. Стигли су и неки другови из Централног комитета КПЈ, на челу са Иваном Милутиновићем, као и многи вијећници АВНОЈ-а и чланови Врховног шпаба.

Нешто прије ослобођења Жабљака герилци из Пиве, на челу са Обрадом Цицмилом, дочекали су на уласку у кањон Сушице батаљон четника који су одступали са бојишта на Неретви и на њихову молбу пропустили их да прођу с оружјем, с тим да положе оружје пролетерским бригадама кад стигну у њихов крај, што су ови и учинили, чим су бригаде стигле у срез андријевички и берански.

Трећа група герилаца са дурмиторског поручја, на челу са Милуном Гаговићем, пресрела је и разоружала четнике који су се такође враћали са бојишта на Неретви.

Четврта група, која је била легализована, на челу са мајором Димитријем Ковијанићем и студентом Момчилом Јауковићем, напала је четничку команду и ослободила Шавник, 20. априла 1943. године.

Пета група легализованих партизана, на челу са капетаном Павлом Срđановићем и матурантом Јосифом Јауковићем, напала је 17. априла 1943. године четничку команду у Буковици, разоружала четнике и протјерала их.

Оцјеном ових акција долази се до закључка да се пасивни отпор код народа дурмиторског краја у датим условима претворио у оружани напад на четнике, у коме су они и протјерани са ове територије.

Доласком на Жабљак штаба Друге пролетерске дивизије и у Шавник јединица Треће ударне дивизије ослобођено је цијело дурмиторско подручје. Одмах по доласку Седме крајишке бригаде заказан је за 23. април у Жабљаку велики народни збор, који је уједно представљао и свечан дочек наших пролетерских бригада из Боене. Окупљени народ поздравио је командант Друге дивизије Пеко Дапчевић. Говорили су још секретар Среског комитета КПЈ Војин Ђерковић и командант Команде мјеста у Жабљаку Стојан Жугић. Дапчевић је одао признање народу дурмиторског краја за његово држање у периоду док су се пролетерске бригаде налазиле у Босни и захвалио на дочеку. Збор се завршио великим народним слављем, а ноћ је дочекана богатом приредбом у којој је учествовао и хор Друге дивизије.

Послије народног збора од 23. априла дошла је друга велика народна манифестација — прослава Првог маја. То је био дан праве народне радости. Народ и војска заједно су прославили међународни дан рада. На збору су 1. маја говорили Иван Милутиновић и други истакнути припадници НОП-а. Милутиновић је, пошто је изложио војно и политичко стање у нашој земљи, позвао народ да организује народну власт и да сви они који су дорасли за војску ступе у пролетерске бригаде. Око 200 бораца се тога дана јавило за пролетерске бригаде.

Одмах по ослобођењу дурмиторског подручја изабран је Срески комитет КПЈ, а у Жабљаку, Кршу, Боану, Шавнику и Трси организоване су команде мјеста и постављени њихови команданти. У свим тим мјестима основани су и општински народноослободилачки одбори и изабрани њихови предсједници, а исто тако и сеоски народноослободилачки одбори. Основана је Команда дурмиторског подручја.

Новоорганизовани народноослободилачки одбори и команде мјеста приступили су мобилизацији људства за војску. Позивали су под оружје све људе од 16 до 50 година. Позиву се одазвао велики број бораца, и тако су попуњене бригаде НОВ и формиране посадне чете команди мјеста. Народни одбори су организовали исхрану цјелокупне војске и рањеника.

Преношењем операција главнине Народноослободилачке војске и стварањем знатне слободне територије прелазе у Црну Гору и Врховни штаб НОВ Југославије и Извршни одбор АВНОЈ-а, који се смјестио у селу Мотички Гај. Врховни командант и генерални секретар Централног комитета КПЈ друг Тито с-тигао је са својим штабом на Шћепан-Поље, и ту је 8. маја 1943. године одржао савјетовање, којему су присуствовали сви команданти дивизија. Изграђен је план операција на територији Црне Горе. Одатле је Врховни штаб преко Санџака стигао у село Ђурђевића Тару. Ту се задржао неколико дана, а потом, 19. маја 1943, прешао на Жабљак, на обалу Црног језера.

Пробојом непријатељског фронта на Неретви јединице НОВ су из Босне пренијеле у Пиву, у селу Рудине, централну болницу са око 3.600 рањеника и тифусара, до крајности исцрпљених од тешких рана и дугих маршова. Народ је добровољно притекао у помоћ рањеницима, и то свим расположивим средствима, а народноослободилачки одбори организовали су њихов смјештај и исхрану.

У вријеме када су јединице Главне оперативне групе дивизија у побједоносном оперативном подухвату, у складу са планом Врховног штаба, оријентисане ка Косову, Метохији и Топлици, избиле у долину Лима и горњег тока Таре, изненадиле су их снаге њемачке команде Југоистока, које су у зору 15. маја 1943. год. предузеле офанзиву на сектору Пријепоље—Мојковац—Колашин, и то баш у вријеме када је Врховни штаб планирао заузимање Колашина и Мојковца.² Ту су се тога дана среле двије војске, које су пошто-пото хтјеле да униште једна другу. Тако је отпочела непријатељска операција „Шварц“, односно битка на Сутјесци.

Основна идеја њемачке команде Југоистока била је: окружити Главну оперативну групу дивизија у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, а затим, концентричним наступањем, претворити оперативно окружење у тактичко стезање ради њеног потпуног уништења на простору између Пиве, Таре и Дурмитора.

Пошто је Врховни командант Тито свестрано проучио новонасталу ситуацију, одустао је од продора у Србију и 19. маја 1943. године донио нову одлуку: да Главну оперативну групу дивизија врати у Босну, и то пробојем непријатељског обруча преко Фочанског сектора.

Главну оперативну групу дивизија сачињавале су:

Прва пролетерска дивизија, Друга пролетерска дивизија, Трећа ударна дивизија, Седма банијска дивизија, Дринска оперативна група, Ударна група батаљона (три батаљона из састава Четврте и Пете црногорске бригаде).

Непријатељску снагу сачињавали су:

² Велимир Терзић, *Сутјеска*, Зборник радова, I, Београд 1959, стр. 11.

118. ловачка дивизија, 369. легионарна дивизија, 85 дивизија „Принц Еуген“, 1. брдска дивизија, група „Лудвигер“, пук „Брандебург“, 61. и 63. бугарски пук, дјелови дивизије „Венеција“, дивизија „Тајфиненсе“ и дивизија „Ферара“.

Бројни однос снага (око 115.000 непријатељских војника према 18.000 бораца НОВ Југославије)³ пружао је непријатељу веома повољан изглед за потпуно остварење његове намјере. Није за непријатеља било довољно наносити губитке партизанским војним јединицама и слабити њихов морал покољем рањеника, него и грађанско становништво морало се уништити: сва насеља спалити и све претворити у прах и пепео.

Појава њемачких авиона над Жабљаком 23. маја 1943. године био је први знак преношења офанзиве на дурмиторско подручје. Тога дана над Жабљаком се појавило 12 „штука“. Сат и 45 минута „штуке“ су се над Жабљаком у налетима по три наизмјенично обрушавале, а нарочито на простору око Црног језера. Ово бомбардовање понавља се и наредних дана. Непријатељ је тражио Врховни штаб и друга Тита, тражио Извршни одбор АВНОЈ-а, који се налазио у селу Мотичком Гају.

Војно и политичко руководство је појаву авиона правилно процијенило као знак доношења непријатељских операција и на дурмиторско подручје. Стога је предузело све мјере да народ упозна са предстојећом опасношћу и да га упозори на потребу повлачења у планине. Убрзо су опустјела села, а народ се повукао у планинске збјегове, у најнеприступачнија мјеста Дурмитора, Сињавине, Војника и кањона Таре и Пиве. Са народом су се повукли и чланови Среског комитета КПЈ, народни одборници и војнопозадински органи, који су увели организован живот у више збјегова — ноћу су одржавани састанци и обављани договори о потребним радњама да би се избјегли смрт и уништење. Прије свега, уведене су мјере за обезбјеђење и организована колективна исхрана народа. Створени су колективи по групацијама села, који су сачувану храну подједнако дијелили свакоме. Владао је принцип: један за све, сви за једнога.

У тим историјским и судбоносним данима, Дурмитор постаје значајан и по том што његова слободна територија омогућава долазак енглеске војне мисије — групе Turcal при Врховном штабу народноослободилачке војске Југославије.⁴ Тако се успоставља непосредна веза између Врховног штаба НОВ и Тита са британском Главном командом Средњег истока, јер су до тада постојале енглеске војне мисије само при Главном штабу НОВ Хрватске и на терену источне Босне код Зворника.

Задатак око дочекивања енглеске војне мисије преузео је на себе Моша Пијаде, па је већ 25. маја, у сарадњи са коман-

³ Исто, 5.

⁴ Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина*, Београд 1973, стр. 19—29.

дантом мјеста у Жабљаку Стојаном Жугићем и командантом мјеста у Његовуђи Милошем Радовићем, приступио припремама за прихватање мисије. Све припреме су изведене у строгој тајности. Врховни штаб је додијелио Чичи-Јанку (Моши Пијаде) једну чету бораца из Пратећег батаљона. Чета је од Црног језера прешла на Његовуђу и распоређена на одређено мјесто. Војници су се ноћу налазили на одређеном летилишту, а дању у оближњој шуми.

Уговорени знак за савезнички авион био је паљење ватре на самом летилишту у одређеном облику. Тачно према плану, на томе мјесту распоређене су гомилице сувог грања, а уза сваку по један партизан са шибицом, спреман да на дати знак, при појави авиона, запали ватру.

Касно ноћу, између 27. и 28. маја 1943. године, четворомоторни „халифакс“ појавио се над Сињавином. Док је кружио изнад Његовуђе, за трен ока читава околина је освијетљена запаљеним ватрама. На појаву уговореног знака, прво су почели падати падобранима пакети, а затим и људи: њих шест се спустило на земљу, петорица на самом летилишту, а шести недалеко, у подножју планине Кучајевице. Нико се од њих није повриједио. У мисији су се налазили: капетан инжењер Стјуарт, капетан професор Дикин, Џонсон Старчевић — исељеник у Канади, Валтер Ротен, радио-телеграфиста, Кембел, марински наредник, и Роуз.

Чланови мисије пошли су одмах за Врховни штаб. Пут је био осигуран. Сељаци су уз пут поздрављали Енглеze, клицали савезницима, излазили пред њих и нудили их млијеком и дурмиторским кајмаком и сиром, а омладина их је китила цвијећем. То је заиста био дан који Дурмиторци не могу никад заборавити. Тај дан народ дурмиторскога краја обиљежио је манифестацијама, у увјерењу да је учвршћење и проширење енглеско-совјетско-америчког савеза основни задатак свих слободолубивих снага у свијету, чему је он дао крупан допринос.

На овом подручју Врховни штаб и његов командант тада су боравили више од пола мјесеца. И овог пута Тито се нашао на поручју на коме су се и тада и годину дана раније одигравали судбоносни догађаји ослободилачког рата и социјалистичке револуције, од општејугословенског значаја.

Док су снаге Главне оперативне групе покушавале да се пробију на Фочанском сектору преко Дрине у источну Босну, непријатељ је наставио стезање обруча. Али, како овај пробој није успио, Врховни штаб је 26. маја 1943. године донио одлуку да се пробој непријатељског обруча изврши преко Вучева, Сутјеске и Зеленгоре, на сектору 118. ловачке дивизије.

Двадесет седмог маја све непријатељске снаге су упорно надирале ка троуглу Дурмитор—Маглић—Шћепан Поље.

Дурмиторско подручје дошло је под удар 85 дивизије „Принц Еуген“, 1. брдске дивизије, групе „Лудвигер“, 118. ло-

вачке дивизије, 4. домобранске ловачке бригаде, дивизије „Ферара“, дјелова дивизије „Венеција“, дјелова дивизије „Тауриненсе“ и 61. бугарског пука.⁵

Јединице Главне оперативне групе НОП, дајући отпор на свим линијама, усмјериле су своје снаге на правац Дурмитор — Сутјеска и обезбиједиле за пробијање узани простор преко Вучева којим се кретала колона рањеника.

У стегнутом обручу, поред јединица Главне оперативне групе које су чврсто браниле заокружено подручје, сагоријевало је у борби и око 27.000 становника дурмиторског краја, заједно са око 3.800 рањеника и великим бројем избјеглица. За читаво вријеме трајања офанзиве народ је снабдијевао храном око 15.000 до 20.000 војника, рањеника и избјеглица.

У тако стегнутом обручу на ужем поручју, над које се надносе врхови Дурмитора, Војника, Волујака и Маглића, у троуглу Пиве и Таре, фашистичке војске су употријебиле сву живу силу и техничку силу са земље и из ваздуха да униште партизане, народ и рањенике. Трагајући за њима по збеговима, фашисти су по врховима Дурмитора и Војника, по клисурама и вртачама, преносили топове, бацаче и митраљезе и оловом из њих засипали брда и долове. Фашисти су се спуштали низ стрмо дурмиторско горје, завиривали у сваку стијену и шкрип, тражећи рањенике, дјецу и старце. Њихово око је свуда завирило, а олово из авиона засипало не само села него и сваку пећину и гудуру Дурмитора, корито Таре и Пиве. Нарочито су се били окомили на Дурмитор — теже је било тамо остати жив, него и у једном другом крају.

Хиљаде тона бомби и граната из топова и бацача праштало је сваког часа. Изгледало је да ће ту бити уништен сваки живот, да неће остати живе душе. Бомбардовању су претходили леци из авиона. Ево једне заповијести преко летка њемачким војницима:

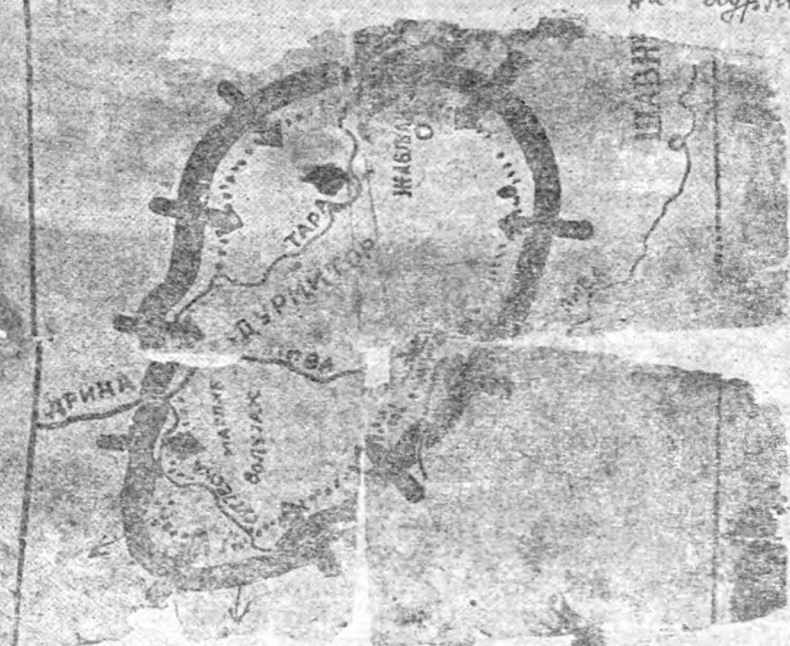
„Ваше је оно што на јунаштво и оружје добијете: жене, овце и оружје, а све друго нека ждере пламен“.

Архив њемачке 1. дивизије указује на намјере њемачке команде. Специјално наређење штаба те дивизије, издато 3. јуна 1943. године, гласи: „Све становнике у зони дивизије способне да носе оружје треба сматрати комунистима. Оне који посједују оружје стрељати ... Све куће које припадају комунистима треба уништити“. У ратном дневнику дивизије један запис од 13. јуна 1943. године гласи: „Вечерас је стријељано 30 цивила, 200 кућа порушено“. А 16. јуна: „Дивизија ће се постарати да ниједна банда која се евентуално врати у овај рејон не преживи“.

Њемци су из авиона и народу бацали летке са позивом: „Постоји само један начин да се спасете: Прибјегните док још

⁵ Велимир Терзић, *Сутјеска*, I, стр. 26.

Лешак који су Немци
бадали у Француски Париз -
имао је и њихови француски
капитулација - маја 1943
на Бурмијору

ПАРИЗ
Француска

ТОЈ ЈЕДИН НАЧИН
Прибегните, док још није касно!

Залезање за зубаче
Београд 7. XII - 1955. г.

Лешак нађен после француске
моћу изолуишан државна
пација има
Савувао га
П. Београд

Даното за глуми
и београд 7. III - 1955г

Лейпак нафел после охаване
мефу издигуши джованка -
Павел жина -
Салубав га
П. Бавонт, 1977

није касно“. Обавјештајни официр њемачке Прве брдске дивизије: „Само мали дио становништва жели мир по сваку цену“.⁶

Од тренутка када су непријатељске снаге почеле да стежу обруч око дурмиторског поручја и Главне оперативне групе дивизија НОВЈ па до завршетка битке на Сутјесци, непријатељ је претворио у прах и пепео сва села. Њих око 60 запалио је, народ (све живо што је ухватио) поубијао, а стоку отјерао. И последње остатке стада на беспутним пашњацима високо у вијенцима Дурмитора и Војника, и у клисурама Таре и Пиве, пронашао је и заплијенио.

Око 1.350 дјеце, жена и стараца непријатељ је поубијао, или у огњу спалио, или низ греде бацио. Око 67.000 грла стоке је заплијењено. Око 60 села, са око 5.600 зграда, нестало је у пламену.

То је један из низа најподмуклијих и најбездушнијих злочина њемачке SS „Принц Еуген“ дивизије, која је трагајући за људским родом Пиву претворила у долину гробља. Једини живи створови који су се тих дана страха и ужаса по Пиви дању кретали били су побјешњели пси и орлови, који се, навађени на људско месо, једино плаше кад пушка пукне.

Данас према дурмиторском сунцу блиста величанствен споменик у Долима, код села Миљковца у Пиви, који је народ подигао у спомен на око 500 дјеце, жена и стараца које су фашисти из збјегова по планини покупили и ту, у Долима сабрали и поубијали. Да би жртвама за живота нанијели већи бол, раздвојили су их да заједно не умру: у прву групу издвојили су дјецу, отржући их с мајчиних груди, међу њима и једно које је тек било угледало свијет, у другу групу су издвојили жене, а у трећу групу мушкарце. Одвели су их у три сусједне долине и постријељали. Долину у којој су стријељана дјеца народ је назвао Мртва школа. Умјетник је у споменику на умјетнички начин симболизовао све три долине.

Врховни штаб је 8. јуна 1943. године наредио да се све јединице и рањеници Централне болнице пребаце на лијеву обалу Пиве, у циљу даљег покрета ка Сутјесци.

Можда никада у историји ратовања једна војска није његовала култ рањеника као наша партизанска војска. Нигдје као ту није стављен на пробу чврст партизански морал и народ доведен у искушење — или да учини подвиге или поднесе жртве. Омладинке и омладинци, као и старији људи, скакали су живи у огањ својих домова да спасавају рањенике без ногу, без руку, без очију, и често су при том са њима сагоријевали.

То је био тежак задатак, али се доказало да су му Дурмиторци дорасли. Требало је, прије свега, сабрати у Централну болницу рањенике Друге дивизије из болнице на Боану и рање-

⁶ Национална архива, Вашингтон, Списи Прве брдске дивизије, Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина*, стр. 53.

нике Треће дивизије из болнице на Безују и код Пивског Манастира, тако да их је у Централној болници на Рудинама и у оближњим селима било око 3.800. Ти људи са Дурмитора, који су преносили рањенике, гледали су како њихови домови нестају у пламену, али нико од њих није спустио носила с рамена и оставио рањеника. А кад су се по извршеном задатку враћали с Вучева, нашли су своје домове у згаришту, а многи и породицу убијену или низ греде бачену.

На простору који је представљао артерију између Сутјеске и дурмиторског подручја, које је бранила Трећа пролетерска дивизија а одступницу штитила Трећа санџачка бригада, кргтала се колона рањеника Централне болнице. У колону су укључени вијећници АВНОЈ-а са Извршним одбором, на челу са предеједником др Иваном Рибаром. Ту је ијесник Назор, ту је стари вијећник Ђоко Павићевић, који је на упозорење неког из колоне да су непријатељски авиони прекрили небо одговорио: „Нека их, нека, толико их је мање над Русијом“. Ту је и Марко Вујачић, и поп Јово Радовић, и велика маса народа која није хтјела да се одвоји од своје војске и рањеника.

На том мучном путу, на свакоме мјесту и у свако доба дана, праштале су бомбе и гранате над главама људи у колони; јата „штука“ надлијетала су колону по неколико пута дневно, и са висине од око 500 метара, па и ниже, изручивала товари челика. Најдужи дио колоне сачињавали су рањеници и тифусари. Колона се спуштала од села Жеична низ корито Пиве на мјесту званом Уласци и прешла Пиву на мјесту званом Љешаста, гдје је Пива стијешњена на око 20 метара. На томе мјесту инжењеријска чета је на брзу руку подигла провизоран мост, широк 80 сантиметара, од два упоредна јелова балвана, са уздигнутом високом оградом. Мост се налази у мртвом углу за артиљерију, која је тукла са Шћепан-Поља, Златнога бора, Маглића и ограда Дурмитора. Али од свега су биле најтеже „штуке“, које су корито Пиве засипале оловом из ваздуха. Но мост ни оне нијесу могле пронаћи. Са моста се настављао најтежи пут уз врлети кањона Пиве, високе до близу 1000 метара. При изласку из кањона на висораван Вучево, колона је наставила пут, обиљежавајући га костурима све до Трновачког језера, гдје се окупила и стухшла под команду штаба Треће дивизије.

То је била колона људи блиједих и мршавих, полусамртничког лица, најтежих рањеника на носилима, па оних на штакама, мушкараца и жена, а било је и дјеце, живих мртваца у ходу, од којих многи нијесу стигли ни до ријеке Пиве, а камоли Сутјеске. Ту су Црногорци, Херцеговци, Босанци, Србијанци, Личани, Далматинци, Загорци, Банијци и многи други — симбол јединства за које се боре и гину.

Читав правац којим се колона кретала од Сушице до Маглића, дуг око 45 кт, био је обиљежен костурима. Могли су се

видјети загрљени костури, збратимљени другарском љубављу, јер нијесу имали другог средства да покажу свој отпор смрти у пустој планини.

У општем страдању народа дурмиторскога краја за вријеме битке на Сутјесци било је дивних примјера људске храбрости, достојанства и пожртвовања.

Нарочито је дирљив и достојан пијетета подвиг Миле Полексић, из села Мокро, који је у ово вријеме узбудио читав Дробњак. Она је у планини Војнику задавила своје дијете од 6 мјесеци да би спасла других шездесет особа. Пошто мала Солумија није престајала плакати, задавила ју је у тренутку кад је збијегу запријетила непосредна опасност од Њемаца, који су се приближавали пећини. Али фашисти су и ову акцију обиљежили злочином. Одмах испод пећине наишли су на старог Димитрија Полексића, који је носио у наручју другу Милину кћерку, своју унуку, грабећи да умакне у пећину. То му није пошло за руком: Њемци су га ухватили и убили заједно с унуком.

Стари црногорски командир Зајо Мијовић из села Годијеља под Дурмитором дочекао је други свјетски рат у седамдесет осмој години. Његове груди красила су одликовања, стечена у ранијим ратовима, у тзв. петој непријатељској офанзиви постао је јунак по примјеру јунака Марка Миљанова. Зајо је ријешо да жртвује себе и своју кулу, једну од најљепших у Дробњаку, да би у свом селу Годијељима спасао партизанске куће. Наиме, једног јунског јутра на вратима његове куће пробудио га је строги глас. Кад је на позив Њемца изашао на бријег, један официр повишеним гласом рекао му је: „Кажи, стари, које су партизанске куће“. „Ниједна, осим моје“, гласио је одговор. „Како то само твоја?“ „Ја имам сина и пет унука; сви су партизани; двојица су већ погинули у борби против вас“. Њемци су затим: „А гдје је онда народ из села?“ Зајо је одговорио: „У планини“. „А шта ће тамо?“ упитао је официр. „Да брани слободу коју сте му отели“, одговорио је Зајо. Њемачки официр, који је командовао војском, наредио је да се остале куће спале, а поставио стражара да чува кућу Заја Мијовића. са наредбом на вратима да се не смије спалити. Енглески професор Дикин у својој књизи „Бојовна планина“⁷ навео је случај Заја Мијовића као примјер храбрости, несебичности и ријешености да се жртвује за друге.

Диван је и примјер омладинке Загорке Живковић, из села Жеична у Пиви, која се из шуме залетјела да износи рањенике из своје куће која је буктала у пламену. Опазили су је Њемци и из митраљеа покосили, и њеног оца Секулу, који је на томе мјесту стријељан.

⁷ Ф. В. Д. Цикин, *Бојовна планина*, стр. 52.

Послије злочина који су фашисти извршили у селу Долима, код Миљковца, народ је најбоље запамтко злочин фашиста у селу Дуби. Фашисти су на лукав начин примамали сељаке из планинских збјегова, па су им наредили да обуку најљепша одијела, пошто, наводно, хоће да их фотографишу. 150 старијих људи, жена и дјеце ухватило се у жалосно коло око стога сијена на ливади у планинском долу близу села Дубе, и не слутећи шта им се спрема. И док су они тако, ухваћени у колу, гледали једни друге, фашисти су око њих поставили митраље, а „фотограф“ који се налазио у колу (да их обмане), запалио је стог сијена. Ватра је планула и пламен је лизао наоколо, пржећи несрећне жртве. Све оне који су покушали да умакну од живог огња дочекао је и покосио рафал митраљеа.

Навешћу и злочин према рањеницима. Група од 50 рањеника из Централне болнице склоњена је у врлетима корита ријеке Пиве. Већина ових рањеника била је без ногу, а многи без руку. Само један међу њима био је способан да се креће и да се користи рукама, али је био слијеп. Послије два дана један рањеник без ногу, мучен глађу и жеђу, откотрљао се низ ластву испод скровишта и на обали Пиве пркмијетио једнога коња. Јавио је друговима, и они су коња убили из пушке. Лешина је извучена уз брдо и исјечена; рањеници и лешинари јагмили су се ко ће више уграбити. Воду је доносио слијепи рањеник, али како није видео да дође до ријеке и захвати воде — сваки дан је носио на плећима једног рањеника без ногу, са мјешином од козје коже. Једног јутра појавили су се фашистички бандити и ручним бомбама и рафалима из аутомата завршили још једну операцију „чишћења“, псбивши све те рањенике. Слијепи рањеник лежао је неоткривен мало даље, али су га фашисти, биштући терен, пронашли и метком из пиштоља у главу задали му тешку рану. Нијесу се тиме задовољили већ су га бацали низ греде — да се орлови хране његовим месом. Фашисти су наставили да трагају за рањеницима, вјерујући да су сви у овој групи мртви. Слијепи је за велико чудо, остао жив, у литици низ коју је бачен, зауставио се у густој клеки. Два дана је ту јадиковао, док његов глас у оближњој пећини нијесу чули сељаци. Однијели су га у сигурно склониште и спасли. Овај слијепи рањеник био је Славко Чворо.

Операција „Шварц“ је завршена 16. јуна 1943. године. Али ефекат ове офанзиве, иако је причинила велика зла и нанијела огромну пустош, већ послје два мјесеца доста је изгубио. Непријатељ није успио да у народу убије борбени дух и вјеру у побједу.

Када је непријатељска офанзива средином јуна почела јењавати, народ је почео празнити шкрипове пећина и врлети планине Дурмитора, Војника и Кручице и кањона Таре и Пиве, и спуштати се у своја села, која су фашисти претворили у прах и пепео. У многима од њих није више било оних планинских

разасут-гх кућа и колиба испод оморике, нити стада, чобана и торина. Докле год је допирао поглед, свуда је владала пустош, згаришта и рушевине. Дивна пивска и дробњачка села претворена су у долине гробља, а око њих су штрчале гомиле људских костура.

Преживјели народни одборници и припадници војнопозадинских органа, који су уредовали у збјеговима, такође су се са народом враћали из планина. Сада се све предало — мало и велико — на рад и обнову опустошеног подручја. Није то било лако, јер је народ био сачувао само голу душу, а све друго био је однио пламен и исукани мач. Бол је притискивао — и за изгубљеним најмилијим и за огњиштем.

Враћали су се и борци који нијесу успјели да се у бици на Сутјесци пробију кроз непријатељски обруч.

Приступило се одмах организацији народне власти, територијалних батаљона и војнопозадинских органа, у које се сврстало све — од пионира до старца.

На среској конференцији, одржаној 2. јула 1943. године у Добром Долу, донесено је низ упутстава о образовању народне власти, војнопозадинских органа и друштвено-политичких организација. На среској конференцији, одржаној у Орујици 8. септембра исте године, могло се констатовати да су те организације потпуно формиране, упркос чињеници да су се италијански гарнизони налазили још у Шавнику, Жабљаку и на Горанску, а у том међувремену четници су се извукли из својих шкрипова и навалили са јачим снагама из блока у Никшићу, позивајући народ, по старом обичају, да се бори „за краља и отаџбину“. Народ се четницима супротставио и оружаном борбом протјерао их преко Таре. Италијанске снаге, после капитулације Италије 8. септембра 1943. године, почеле су се повлачити са територије дурмиторског подручја.

Народ, на челу са Командом војног подручја и Командом мјеста, које су биле ооноване у збјеговима, по планинама и у герили, побједоносно је ушао у Жабљак 17. септембра 1943. и у знак побједе на Савиној води, трећем по висини врху Дурмитора, истакао црвену заставу. Седамнаести септембар он је прогласио за дан ослобођења Жабљака, и сваке године слави га у пјесми и игри.

Двадесет трећег септембра 1943. године побједоносно је ушао у Шавник Први ударни дурмиторски батаљон.⁸ Тада су већ били ослобођени и Горанско, Боан и Трса.

Ратни пут народа дурмиторског краја у НОБ био је тежак и крвав. На њему је пало, у борби, 2.600 бораца и жртава фашистичког терора — дакле сваки десети становник Дурмитора.

⁸ **Зборник НОР**, III, 5, док. 44.

ВЕЈЕКО КОВАЧЕВИЋ.

СЈЕЋАЊЕ НА ВОЈИНА ПОПОВИЋА¹

Дуго времена после рата распитивао сам се шта је са Војином Поповићем, мојим другом из шпанских рова и из концентрационих логора у Француској. Правог одговора нисам добио. Питао сам се да ли је и стигао у Југославију, после нашег расанка у Паризу, где смо се пролетњих дана 1941. године срели, покушавајући да се пробијемо кроз окупирану Европу у Југославију.

** Напомена Редакције*

Иако овај текст није читан на научном скупу Редакција је нашла за потребно да га уврсти у овај зборник.

Војин Поповић је рођен 24. септембра 1911. године у селу Стругу у Ускоцима. Гимназију је учио у Никшићу где се определио за напредни покрет. Студирао је на Филозофском факултету у Београду, укључивши се у револуционарни студентски покрет. Члан Скоја постао је 1933. а КПЈ 1935. године. Његов револуционарни рад био је запажен и у родном крају. У Шпанију је дошао 1. марта 1938. и распоређен је у артиљеријску групу. Учествовао је у борбама на Арагону, Ебру и Талаверу. У борбама се показао као веома храбар борац. На арагонском фронту био је политички комесар чете. Био је члан КП Шпаније. После повлачења интернационалних бригада у Француску (1939) био је у неколико концентрационих логора. У логорима је политички био веома активан, а у једном од њих и партијски секретар.

Након бјекства из логора стигао је у родни крај где се одмах укључио у НОП. На среској партијској конференцији од 12. X 1941. изабран је за члана Мјесног (Среског) комитета КПЈ — Шавник. Почетком новембра наменован је за команданта Дурмиторске партизанске бригаде, али је убрзо наступила реорганизација партизанских снага па је постављен за команданта Дурмиторског НОП одреда. У пљеваљској бици је учествовао као командант Ускочко-дробњачког батаљона. После пљеваљске битке у којој је Ускочко-дробњачки батаљон претрпио велике губитке (20 мртвих и 30 рањених од укупно 297 бораца) није имао значајније функције. Приликом повлачења партизанских снага из Црне Горе остао је као илегалца на терену дурмиторског краја.

Мислио сам да је страдао негдје у Њемачкој. С друге стране, помишљао сам и да је, можда, стигао па је страдао, да је можда жив, уколико је стигао у земљу. Ако је погинуо, онда мора да га је његова скромност, каквом га је природа обдарила, послала у заборав. А ако је жив, исто сам помишљао, да га она скрива негдје у унуташњости.

Мене је гонила неодржива жеља да сазнам нешто о њему. А како и не би кад смо заједно прератовали шпански грађански рат. На фронту сам први пут упознао Војина Поповића, студента Београдског универзитета. Био је црномањаст, крупан, добро развијен момак, спорих, рекло би се, помало тешких покрета. Одавао је утисак да се не жури. Дјеловао је као тиха ријека, али он је стизао како на фронту, тако и касније, куд је наумио. Код њега је било све темељито. Није много причао, није знао да се хвали, и судећи по његовим ријечима о себи, којих је он мало изговарао, никад се о њему не би добила права слика. Војин је уочавао особине других људи, знао да их истакне, знао да се људима диви, држећи себе увијек по страни. А управо то је истицало његове високе људске одлике, којима је, бар како ја замишљам, најљепше репрезентовао основне врлине и племенитост људи свог ужег дурмиторског завичаја. Својом племенитошћу оплемењивао је и друге.

Наше заједничко ратовање у Шпанији, с обзиром да нисмо били у истој јединици, у истој чети, није нам омогућавало да се чешће срећемо, нити сам га тада могао боље упознати. Али већ први сусрет са њим на мене је оставио утисак који ће се касније и те како потврдити. Он је спадао у оне веома храбре борце који готово да нису били ни свјесни своје храбрости, нити су знали да је истичу ријечима и хваљењем, да би били испред других. Војин је заиста био храбар борац. Кад се нападало, знао је како треба да се бори, јуриша, настојећи да не изостане ни корака иза првих. Кад се требало повлачити пред надмоћним снагама непријатеља, које су нас нападале и најсавременијим ратним оружјима, и кад је понекад било тешко сачувати присебност, Војин је био непоколебљив, стамен. Он није знао да клоне духом. У таквим тренуцима највише се упознају прави комунисти.

Послије повлачења из Шпаније, нашли смо се заједно прво у логору Сан Сипријену, а потом у логору Гирс, гдје ћемо остати готово годину дана заједно. Чини ми се да у условима заточеништва, гдје смо били изложени тешким малтретирањима, глади, хладноћи и најнедостojнијим условима људског живота, човек се може боље упознати него чак и на фронту. За ту годину дана, са Војином Поповићем био сам готово нераздвојан.

Тешко обољелог од тифуса четници су га у септембру 1942. заробили у селу Годијељима код Шавника, а затим стријељали у Колашину исте године. (Биографске податке за период између два рата узели смо из документације којом располаже др Јован Бојовић).

Он је имао велики углед међу свим југословенским добровољцима и био веома активан. А имало се гдје у нашој групи, од око три стотине добровољаца, показати та активност. Нисмо имали пушке да се боримо, али смо имали могућности да учимо. Зато ће логори за нас бити велика школа. Готово да ниједан Југословен није могао остати незахваћен неком групом за марксистичку наобразбу, за учење језика, за културни рад и слично. Војин се предано посветио свом теоријском уздизању. Он се заиста, као и већина других, оспособио не само да се бори са пушком у руци, већ и знањем, да може дјеловати на буђењу свијести у народу, за продужавање борбе у својој земљи, у коју смо сви вјеровали. Вјеровали смо да ћемо се вратити и наставити борбу, што ће једном дијелу нас и успјети.

Међутим, логор није био само школа за учење. И ту смо имали жестоких окршаја са француском полицијом, која је настојала да нас разбије, деморалише. У неколико наших демонстрација против несношљивог режима долазило је до велике туче са полицијом. Војин је сигурно увијек био у првим редовима. Добили смо и тешких удараца, малтретирали су нас физички, али нисмо попустили.

Половином 1940. француске логорске власти ријешиле су да нашу групу као најјединственију, најборбенију, најорганизовану, расцијепаву на неколико дијелова и пошаљу у друге логоре. Војин Поповић одведен је у логор Аржелес, а ја у логор Вернет.

Војин, као истакнути комуниста, одмах је тамо међу бројним затвореницима, шпанским добровољцима, изабран за члана партијског комитета. Бити у таквим условима члан комитета, и међу таквим кадром, било је високо и повјерење и задужење. Он ће показати нарочиту активност за проучавање марксистичке литературе, чим је био и задужен, и за читање напредних књига. С обзиром на то да је књига било веома мало, поједини другови су је преводили на наш језик, а Војин је био задужен да организује преписивањем руком у више примјерака, за сваки кружок по једну. Био је то веома одговоран и тежак посао који се са ове временске дистанце не може лако процијенити.

Кад сам априлских дана 1941. године побјегао из логора, организованим каналом, и стигао у окупирани Париз, на нашу илегалну станицу, срео сам се са Војином Поповићем. И он је побјегао из логора и дошао готово истим каналом до Париза. Увијек ћу се сјећати тога незаборавног сусрета, нашег дружења и крстарења неколико дана, илегално, по Паризу, размишљајући како даље кроз окупирану Европу до Југославије. Ту смо се растали и не помишљајући да је то наше посљедње виђење.

У току рата, много пута мислио сам о Војину Поповићу, питао се да ли је њему успјело да дође у земљу, да ли се негдје бори. Био сам тешко изненађен и ожалашћен кад сам неколико година после рата дознао да је Војо погинуо у Црној Гори, али и радостан што је остао вјеран себи, Партији и народу. Зато се и данас, кад ових пар редака пишем о њему, питам да ли је његова скромност крива што је некако остао у забораву. Заслужио је Војин да му сачувамо име од заборава.

ДР ЂУРО ВУЈОВИЋ

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ПОЛОЖАЈА И РАДА ГЕРИЛЕ У
ЦРНОЈ ГОРИ 1942—1943. ГОДИНЕ

Период од средине 1942. године, када су јединице НОВЈ напустиле Црну Гору, па до њиховог поновног доласка у прољеће 1943. године називамо обично периодом гериле у Црној Гори. Како су се јединице НОВЈ доласком у Црну Гору у прољеће 1943. године кратко задржале на овој територији, услови слични онима из претходног периода задржали су се све до капитулације Италије у септембру 1943. године. Након тога су наступили квалитативно и квантитативно измијењени услови који су омогућили широк размах народноослободилачког покрета, и герила је престала да постоји као општа и дуготрајна појава. Према томе, период гериле у Црној Гори траје од средине 1942. године до капитулације Италије у септембру 1943. године, са двије јасно изражене фазе, омеђене прољећем 1943. године. Посебно карактеристична је прва фаза, која уједно представља и најтежи период у развоју народноослободилачког покрета у Црној Гори.

То је период најцрњег окупаторско-квислиншког терора у Црној Гори. Контрареволуција је уз помоћ окупатора настојала да учврсти и осигура своју власт и трајно и дефинитивно онемогући народноослободилачки покрет, служећи се методама најбруталнијег терора над народом. У таквим условима Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку и окружни комитети КПЈ и друга руководства са око 700 политичко-партијских радника који су, заједно са овим руководством, били остављени за политички рад у позадини, требало је да подижу борбени дух народа, да га бодре и освјешћавају, да отварају перспективу масама и припремају их за активан однос према народноослободилачком покрету. Резултати који су постигнути у тим напорима без сумње су врло крупни. Партијско-политичким рад-

ницима у позадини ишли су на руку све више спољнополитички догађаји, као и развој народноослободилачке борбе у западним крајевима наше земље, тамо гдје су се налазиле пролетерске и друге бригаде НОВЈ, која ће у јесен 1942. године добити своје прве дивизије и корпусе.

Међутим, ти резултати плаћени су скупим жртвама. У периоду од одласка јединица из Црне Горе па до њиховог поновног повратка погинуло је, заробљено или се предало готово пола илегалних партијских и политичких радника, тачније: око 330¹. Сем тога, остала Је дилема још у току НОР-а, у периоду који је слиједио герили, а донекле и касније, да ли су Покрајински комитет КПЈ и остала руководства, као и герила уопште, урадили све што су могли и да ли су то што су урадили најбоље и како је требало урадити. Углавном, код једног броја истакнутих руководилаца из Црне Горе који нијесу били у герили била су присутна критичарска расположења.² То је свакако пресудно утицало да се на проширеном састанку Покрајинског комитета КПЈ, који је одржан 17. августа 1943. на планини Лукавици, донесе врло општар суд о раду гериле у Црној Гори, а посебно о раду Покрајинског комитета КПЈ као руководећег партијског тијела. У закључцима проширеног састанка Покрајинског комитета КПЈ изречене су ријечи оштре критике на рачун одговорних руководилаца из периода гериле у првој њеној фази (до маја 1943. године).³ Сматрајући је неоправданом, та критика је толико сметала људима којих се тицала да се то осјећало у њиховом свакодневном раду, а тражили су да се преко Централног комитета КПЈ испита и ваљаност донесених закључака.⁴ До тога је на крају и дошло, и Централни комитет КПЈ је у фебруару а коначно у априлу 1944. године у највећој мјери ревидирао закључке проширеног састанка Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. августа 1943. године.⁵

Послије рата, мање-више у новије вријеме, поједини аутори почели су да се занимају периодом гериле, углавном парцијалним темама. Уколико се не ради о сјећањима, тј. уколико аутори нијесу некадашњи герилци, они су, у неким случајевима, врло оштри у оцјени рада герилаца и герилских руководства, или у оцјени појединих њихових акција или неизвршених акција и

¹ АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, 1943/211, Извјештај Милентија Поповића од 13. маја 1943.

² АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, 1944/481, Писмо Блажа Јовановића Ивану Милутиновићу од 1. јануара 1944.

³ АИИТ, 13169/111-4 (43), Закључци проширеног састанка Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. августа 1943.

⁴ АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, 1944/481, Писмо Блажа Јовановића Ивану Милутиновићу од 1. јануара 1944.

⁵ АИИТ, 12758/1 2-4 (44), Депеша Врховног штаба НОВЈ од 11. фебруара 1944; 12768/П 1-65 (44), Окружница бр. 1 Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку од 11. априла 1944.

неостварених задатака.⁶ Чини се да се ти писци доста ослањају на негативну оцјену о герили изнесену у току рата, о којој је већ било ријечи, не узимајући у обзир, или не бар у довољној мјери, ревизију те оцјене која је убрзо званично извршена од стране старијег органа у Партији и не удубљујући се довољно студиозно у читав проблем.

Као и свакој сложенијој историјској појави, тако се и овој мора свестрано и врло студиозно прићи, да би била објективно и цјеловито сагледана и објашњена. Данас за то постоје повољнији услови него што су постојали доскора. Овдје мислим посебно и на неке нове књиге које су се појавиле у Историјском институту СРЦГ, које су од великог значаја за боље и реалније сагледавање услова под којима је герила морала да ради.⁷ Управо је потребно у првом реду и свестрано сагледати услове под којима је герила радила: власт окупатора и квислинга, терор и друго, једном ријечју објективно стање, а онда сагледати субјективне снаге које су сачињавале герилу, и њихове могућности и немогућности. Код овог другог полазну основу за проучавање сачињавање свакако документи Покрајинског комитета КПЈ из периода гериле, јер они, у то не треба сумњати, објективно и критички прилазе приказу и оцјени стања и догађаја, разумије се — онолико колико је то Покрајинском комитету КПЈ у оном тренутку било могуће. Узећемо за примјер извјештај Покрајинског комитета КПЈ од 20. фебруара 1943. у којем се са не тако много ријечи доста каже о околностима под којима су људи враћани на рад у позадину и о грешкама које су при том направљене, а затим о субјективним слабостима група и појединаца у периоду гериле и другим проблемима и недостацима. Ево основних мисли о тим проблемима које дају изјесну заокружену слику о герили.

Руководећи се вјеровањем у брз повратак бригада, скорим отварањем другог фронта у Европи и могућности завршетка рата у 1942. години, „ми емо“, каже се у поменутом извјештају Покрајинског комитета КПЈ, „направили низ погрешака приликом одређивања људи за повратак у позадину.

1. Враћени су компромитовани другови тако да је пета колоне имала аргументе за хушкање маса да нас гони и убија, а с друге стране протурале пароле како смо ми разбијени јер су се у земљу вратили организатори устанка.

2. Враћен је велики број руководиоца који су били изложени великој опасности — а многи су већ и изгинули — а нијесу имали основних услова готово ни за какав политички

⁶ Гојко Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Београд 1970, 314—315; Гојко Килибарда, *Никшић у свјетлости педесетогодишњице СКЈ*, Никшић 1969, 141, 146 и 149.

⁷ Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945*, Цетиње 1977; Др Ђуро Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945*, Цетиње 1975.

рад, док би на ослобођеној територији донијели огромно велику корист.

3. Исто тако враћени су политички незрели и деморалисани људи који су се одмах овамо предали, остављајући компромитоване руководиоце да сами хватају везе, набављају храну итд. што је само повећало број жртава код руководиоца, јер је непријатељ одмах сазнао ко се све повратио и куда се креће ...

4. Враћени су великим дијелом изнемогли и болесни другови, а међу њима и многи компромитовани који су пали на терет руководства да о њима воде рачуна. Руководства немајући ни сама хране нити склоништа нијесу могла те другове обезбиједити и маса их се предала, похватано или убијено, што можда не би да су били физички здрави.

Поред политички слабе процјене о развоју ситуације у позадини, ПК-а је формиран у повлачењу и није тачно познавао људе и организацију, нити је ухватио везу са свим форумима како војним тако и позадинским, тако да су поред ПК и делегата Врховног штаба слали у позадину Главни штаб, поједини ОК-и, штабови одреда, па чак и штаб батаљона и бирои ћелија.

Стари партијски кадар очеличен у борби против реакц. режима у Југославији остао је доследан са малим изузецима... и под најтежим околностима, док је код новопримљених у Партију сасвим обратан случај. Сви млађи партијци били су одлични борци са пушком у руци и одани Партији под бољим условима борбе, али због слабе пол. свијести капитулирали су кад су се нашли осамљени, без војоке, слободне територије и сигурне позадине.

Легални партијци и скојевци који су остали у позадини скоро су сви стријељани или интернирани и они сг примјерно држе, како у логорима тако и на стријељању, а тамо се добро држе и сви партизани па и читави народ са незнатним појединцима. То је сасвим обратно ономе држању док су на слободи. Поједини чланови Партије и Скоја уколико су остали на слободи обично су млађи другови и њихово се држање мало разликује од држања народа око њих, пошто им је и пол. свијест равна евијести те масе, тако уколико је терор слабији 'нико бољи од њих', а чим је стега одмах су паничари и кукавице. Уколико се неко и покаже као добар у свакој ситуацији одмах га хапсе и интернирају, зато нијесмо успјели да изградимо и проширимо легални партијски кадар који би омогућио живот и рад илегалних руководства и њихов контакт са масама. Једино по варошима илегалци понешто раде пошто је контрола немогућа као у селима, а и сами Италијани слабије воде рачуна него четници".⁸

Као што се из ових редака види, сам Покрајински комитет КПЈ на увјерљив начин објашњава неке од важних услова под

⁸ АИИТ, 12747/III 1-2/43.

којима је герила радила, посебно са гледишта сопствених снага, тј. субјективног фактора. Из тога излази као сигурно да узроке стања и тумачење догађаја не треба тражити само у Покрајинском комитету и његовом раду и кретању, па ни почети прије свега од Покрајинског комитета, већ да треба почети од догађаја који су претходили герили, у најмању руку од тренутка кад је избио први оружани сукоб у Црној Гори између јединина народноослободилачког покрета и снага контрареволуције у јануару 1942. године, па преко свих оних догађаја у Црној Гори из прве половине 1942. године, које карактерише вођење курса на другу етапу борбе и заоштравање односа на клаоној основи, укључујући ту, разумије се, и бројне ликвидације као превенцију да се спријечи контрареволуција, до најјаче изражених облика тзв. грађанског рата у прољеће 1942. године, неспоразума између делегата Цвнтралног комитета КПЈ у Црној Гори и реперкусија које су ти неспоразуми могли и морали оставити и свих околности и импровизација у вези са остављањем и враћањем људи у илегалство — све то, кад се већ дође до саме гериле, у панорами најцрњег окупаторско-квислиншког терора, посебно терора четника Драже Михаиловића, који су свим силама и не бирајући средства настојали да своју власт осигурају и трајно онемогуће народноослободилачки покрет. Кад се тако ствари поставе и сагледају, сигурно ће неки „промашаји“, да их тако условно назовемо, из периода гериле, који изгледају као субјективне слабости, бити схваћени као објективне немогућности, као нешто што није зависило од воље и могућности актера народноослободилачког покрета, неће се десити да се на везе између руководства и герилаца уопште гледа шематски и необјективно као на техничко питање, и тако даље у вези са низом питања.

Све то не значи да су Покрајински комитет КПЈ и окружна и друга партијска руководства извршили све што је и како је требало, већ само да је на тај начин лакше разабрати оно што је било могуће од онога што није било могуће извршити, односно у коликој је мјери што зависило од воље и могућности субјективних снага НОП-а. У Покрајинском комитету КПЈ и окружним партијским руководствомима налазили су се готово без изузетка врло одани и прекаљени комунисти. Нарочито су секретари ових руководства били одраније познати партијеки радници. Стање на терену било је нешто другачије. Тамо је такође било добрих и врло издржљивих комуниста, али и оних који су теже подносили тешкоће (обично млађи чланови Партије), па су лакше постајали жртвама окупатора и квислинга или се пасивизирали, дубоко се сакривајући у каквом илегалном скровишту. То је, наравно, отежало извршење задатака гериле, нарочито на плану међусобног повезивања, а тиме и на плану повезивања са народом.⁹ Но, ту је било и много других околности

⁹ Исто, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 20. фебруара 1943.

које су стајале на путу акција народноослободилачког покрета, о чему овом приликом не би могло бити говора.

Рекао бих, на крају, само нешто о неким општим карактеристикама које се тичу рада руководства, чиме бих заокружио ову своју информацију.

Покрајински комитет КПЈ чинило је пет чланова. Номинално је члан Покрајинског комитета КПЈ био и Блажо Јовановић као шести члан, али он се у Црној Гори није налазио сем на кратко вријеме, када је био на пропутовању из Босне у Албанију, гдје је био упућен по специјалном задатку Централног комитета КПЈ. За све вријеме гериле о коме говоримо Покрајински комитет КПЈ се није ни једанпут састао, мада су се четири члана овог руководства доста често налазила заједно или у релативној близини. Сједиште Покрајинског комитета КПЈ било је у Пиперима и у околини Никшића, односно на територији окружних комитета КПЈ Подгорица и Никшић. Пети члан Покрајинског комитета налазио се на терену Окружног комитета КПЈ Цетиње. За читаво вријеме до прољећа 1943. године он није дошао у Покрајински комитет, нити га је овај позвао.¹⁰ Иначе, документа Покрајинског комитета КПЈ писали су Радоје Дакић

— Брко, политички, и Јагош Ускоковић, организациони секретар Покрајинског комитета, заједно, а понекад и у присуству друге двојице чланова Покрајинског комитета, мада су и они чешће по задатку били на терену.¹¹ Чињеница да Покрајински комитет КПЈ није одржао ни један састанак у периоду гериле до прољећа 1943. године свакако су у одређеној мјери негативно утицале на рад и задатке које је овај форум имао.

Везе Покрајинског комитета КПЈ са окружним комитетима КПЈ Подгорица и Никшић биле су релативно добре, јер се и сједиште Покрајинског комитета налазило на њиховом терену, док је везу са окружним комитетима КПЈ Цетиње и Беране успоставио тек у јесен 1942. године а и касније је доста нередовно одржавао.¹²

Нешто боље биле су везе окружних комитета са нижим партијским руководством и партијским радницима на терену. Томе су погодиле мање удаљености, распоред кадрова на терену, упорност окружних комитета, па и сам распоред чланова Покрајинског комитета КПЈ који су били претежно оријентисани на рад на терену појединих окружних комитета. Тако је Радоје Дакић претежно био на терену Окружног комитета КПЈ Никшић, Јагош Ускоковић на терену Окружног комитета КПЈ Подгорица, Вељко Мићуновић на терену Окружног комитета КПЈ

¹⁰ Исто; АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, 1943/211, Извјештај Милентија Поповића од 13. маја 1943.

¹¹ *Зборник НОР*, III, књ. 4, док. 144, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 31. јула 1942; 12719/111 1-7/42 и 12744/III 1-2/43, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 15. новембра 1942. и 20. фебруара 1943.

Цетиње, док је Ђоко Пајковић, секретар Окружног комитета КПЈ Беране, само једанпут имао на краће вријеме у посјети једног члана Покрајинског комитета.

Из свих ових разлога, мислим да би се територија Црне Горе, са становишта релативне организованости и повезаности у раду за НОП у овом периоду, грубо узев могла подијелити на четири региона који се поклапају са територијама окружних комитета КПЈ, који представљају извјесне цјелине за себе. Међутим, ни ово није неко чврсто правило, јер ни окружни комитети КПЈ нијесу свуда и увијек успоставили везе са нижим руководством. Ради илустрације послужимо се случајем Окружног комитета КПЈ Никшић, који није успио да успостави везу нити са Мјесним комитетом КПЈ Херцег-Нови, нити са Мјесним комитетом КПЈ Шавник, нити са Мјесним комитетом КПЈ Грахово, иако је настојао да те везе оствари.¹³ Задржаћемо се на случају Мјесног комитета КПЈ Шавник, који је за ову прилику интересантнији.

У настојању да успоставе везу са Мјесним комитетом КПЈ Шавник, Вељко Зековић, секретар, и Војо Николић, члан Окружног комитета КПЈ Никшић, повезали су се почетком октобра 1942. са Обреном Благојевићем на обронцима Јаворка. Сјутрадан су по куриру, кога им је Благојевић упутио, Мјесном комитету КПЈ Шавник послали писмо на адресу Вељка Мићановића, секретара Рејонског комитета КПЈ Пива и члана Мјесног комитета КПЈ Шавник, који је ово писмо, као и једно писмо Окружног комитета СКОЈ-а Никшић, требало даље да прослиједи Јовану Ђоровићу, политичком, и Богдану Котлици, организационом секретару Мјесног комитета КПЈ.¹⁴ У писму Окружног комитета било је доста критичких ријечи на адресу Мјесног комитета КПЈ Шавник зато што се није повезао са Окружним комитетом, јер је то једнако и његов задатак, и скренута му је пажња да убудуће ради упорно на овом задатку. Међутим, ова писма нијесу стигла у руке политичком и организационом секретару Мјесног комитета КПЈ Шавник. Нешто више од мјесец дана пошто их је примио, Вељко Мићановић је погинуо и четници су та писма нашли код њега мртвог. Доцније су заплијењена од четника и сачувана, те само, захваљујући томе, у могућности смо да извршимо ову реконструкцију у вези са покушајем успостављања везе са МК КПЈ Шавник.¹⁵

¹² Исто.

¹³ АИИТ, 12744/III 1-2/43, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. фебруара 1943.

¹⁴ АВИИ, к. 146, 22/1, Писмо ОК КПЈ Никшић од 21. августа 1942; 22/2, Директива ОК СКОЈ-а Никшић од 21. августа 1942; Вељко Зековић, *Период илегалног рад партијске организације на подручју Окружног комитета КПЈ Никшић од јуна 1942. до маја 1943*, Историјски записи, 2/1975, 317—318.

¹⁵ Исто.

На тај начин је дурмиторека герила за све вријеме свога ностојања остала неповезана са старим руководством. Но, и прије покушаја од стране Окружног комитета КПЈ Никшић о коме је било ријечи она је добрим дијелом већ била настрадала. Тако је шаранска герила ликвидирана још током љета 1942. године.¹⁶ Остали су се одржали до првог снијега, када су покушали да иду за Босну, па се вратили с пута и у томе су похватани и поубијани. Политички и организациони секретар Мјесног комитета КПЈ су извршили самоубиство да не би живи пали у руке непријатељу. Од читаве гериле у дурмитороком крају, која је бројила близу 50 људи, остали су само група у Планини Пиви и Јанко Тадић у Жупи Пиви. То је била тешка судбина, једна од најтежих коју је доживјела герила у Црној Гори.¹⁷ Студиозна анализа свих околности омогућиће да се са више познавања просуђује о узроцима такве судбине и краја дурмиторске гериле.

¹⁶ Милица Криваћевић-Драговић, *О герилили у Шаранцима 1942. године*, Историјски записи, 3-4/1976.

¹⁷ Милорад Зарубица, *Народноослободилачки покрет и страдања под четничком влашћу у општини Жабљак у другој половини 1942. године*, Историјски записи, 2/1975; Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 580—584.

МИЛОРАД М. ЗАРУБИЦА

НОП У ОПШТИНИ ЖАБЉАК ОД ЈУЛА 1942. ДО ЈУНА
1943. ГОДИНЕ

На почетку желим да нагласим да је реферат писан према сјећањима живих учесника НОП-а, у жељи да не буде заборављен бар дио тих догађаја из, можда, најтежих дана историје овога краја. У њему износим страдања и борбу илегалаца, партизанских породица, осталих припадника НОП-а и бројног стаповништва, које се пред четничким насиљем и страховладом приклонило, али се НОП-а није одрекло, нити се покорило.

Општину Жабљак представљам у ондашњим границама, којој су припадала и села: Провалија и Горња, Доња и Косорића Букавица. Данашња Мједина заједница Његовућа чинила је посебну општину, село Мала Црна Гора припадало је општини Планина Пива.

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ И САНЦАКУ, А
ПОСЕБНО У ДУРМИТОРСКОМ КРАЈУ У ЗИМУ И ПРОЈЕБЕЋЕ
1942. ГОДИНЕ

Зима 1941/1942. године била је дуга, мразовита са обилним снјежним падавинама, посебно на високом планинском дурмиторском подручју, гдје масив Дурмитора лежи на пространој висоравни одсјеченој ријекама Таром и Пивом, а окружен планинама Волујаком, Маглићем, Љубишњом, Сињајевиним, Јаворјем, Лолом, Војником и Голијом. Дурмиторским подручјем назвали смо територију бившега среза шавничког, садашње општине: Шавник, Жабљак и Пива, чија је површина износила 1950 кт², са 27.500 становника, према попису из 1940. године.¹ Ово подручје је сачињавало територију Дурмиторског народноослободилачког

¹ Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 14.

партизанског одреда која је постала бастин шире слободне територије и ослонац и залеђе главним партизанским снагама које су у касно прољеће 1942. водиле борбу у Црној Гори, Санџаку, источној Босни и Херцеговини.

Италијани, поучени искуством и губицима претрпљеним у устанку 1941. године, у зиму и прољеће 1942. године обилато помажу у оружју, опреми и храни домаће контрареволуционарне снаге и упорно раде на организовању и формирању националистичких четничких јединица, са чијим командантима потписују споразуме да „ред и мир“ у градовима држе италијанске трупе, а они на осталој територији.² Овакву политику окупатору је наметнула и новонастала ситуација на савезничким фронтовима. Да би се осигурао од опасног унутрашњег ратног жаришта, ксје би могло навести савезнике на искрцавање, окупатор крајем марта 1942. године организује општу офанзиву на главне партизанске снаге, у којој важну улогу у Црној Гори играју квислиншке јединице Павла Ђуришића, Баја Станишића и Крста Поповића.³

Руководство НОП-а у Црној Гори у почетку је потцењивало појаву четничких јединица и споро се одлучивало на одлучан обрачун са њима, покушавајући да квислинге мирним путем одврати од издаје и избјегне братоубилачку борбу, коју народ није желио али ју је окупатор наметао.

У прољеће 1942. године за НОП у Црној Гори и Санџаку настала је тешка војно-политичка ситуација, а посебно у дурмиторском крају. Овакву ситуацију условили су:

- вишемјесечне, непрекидне, исцрпљујуће борбе партизанских снага са дурмиторског подручја, углавном на другим теренима: Санџаку, источној Босни и Црној Гори;

- дуготрајне и фронталне борбе на подручју Колашина и на сектору Сињајевине, ради одбране слободне територије;

- опште офанзиве непријатељских снага, окупатора и четника у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини и источној Босни;

- прикривени или отворени рад и организовање пете колоне и на самом дурмиторском подручју;

- деморализација настала дијелом и као посљедица четничке пропаганде;

- наше грешке и љевичарења, итд.

Овакво напрегнуто стање потрајало је од краја новембра 1941. године, када су три дурмиторска батаљона пошла у састав Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку и учествовала, уз знатне губитке, у познатој пљеваљској бици, па све до јуна 1942. године, када су четири дурмиторска ударна батаљона во-

² Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945*, Цетиње 1977, 197.

³ Исто, 225.

дила крваве борбе у саставу осталих партизанских снага за сваку стопу Дурмиторске партизанске републике. Била је то перавна борба против много надмоћнијег непријатеља.

Од децембра 1941. године па до напуштања слободне територије Дурмиторске партизанске републике у јуну 1942. године, на овој територији су основане партизанске болнице, које су служиле као прихватнице и стационари за рањенике са бојишта Црне Горе и Санџака, као и других устаничких крајева. Њихов центар и стјечиште постао је Жабљак са околином.

За седам мјесеци постојања и живота Дурмиторске партизанске републике изграђени су и организовани на високом степу: народна власт, војно територијалне установе, друштвено-политичке организације и формиране бројне војне јединице. Овдје стечена искуства уопштио је друг Моша Пијаде и касније користио у изради познатих „Фочанских прописа“, који су даље примјењивани на свим новоослобођеним територијама.⁴ По наређењу Врховног штаба, у фебруару 1942. године друг Моша Пијаде је у околини Жабљака организовао базу за прихват обећане совјетске помоћи.

Цјелокупно становништво улагало је максималне напоре при извршавању задатака у свакодневnoj и све тежој ситуацији. У то вријеме под оружјем се налазило све људство способно за борбу, било у оперативним или територијалним јединицама. У органима власти и друштвено-политичким организацијама на свакодневним задацима радили су у почетку старији људи, а касније и омладина. То је значило потпуну мобилизацију свих расположивих снага дурмиторског региона. Истовремено, биле су исцрпљене све резерве хране, посебно жита, у чему је овај крај увијек био оскудан, због чега се становништво прехрањивало набавкама из других крајева. Због недостатка сточне хране у току зиме дошло је до оскудице у месу, које је представљало основну исхрану како становништва тако и бројних припадника НОП-а.

Именовање Драже Михаиловића за министра војске од стране избјегличке владе и признавање четничке организације за „војску у отаџбини“, што је Велика Британија подржала и почела Дражи слати помоћ, пресудно је утицало на одређење великог броја бивших југословенских официра, подофицира, граничара, жандарма и осталих службеника. Тако V борби на Колашинским Пољима 3. марта 1942. године из Дробњачко-ускочког батаљона на страну четника прелазе капетани бивше југословенске војске Иван Ружић и Станиша Јауковић са још 6 присталица.⁵

Прочетнички елементи у општинама Шавник и Жабљак, охрабрени успјесима четничке организације у осталим крајевима

⁴ Перо Крстајић, н. дј., 99.

⁵ Др Радоје Пајовић, н. дј., 215.

ма Црне Горе и у Санцаку, стварају илегално четничку организацију која је откривена 7. априла 1942. године, а чији је један број чланова похапшен и стријелан, а други је прешао у илегалство.⁶

Поред наведених разлога, на опадање морала извјесних наших ирипадника утицале су ељедеће околности:

— све јачи војнички притисак на слободну територију, што је у многоне повећало губитке и број рањеника који су пристизали у жабљачку болницу;

— појачана пропаганда пете колоне и петоколонаншких породица и сарадника, због чега се народ почео колебати, стрепећи од оовете четника и окупатора;

— расформирање базе за чекање совјетске помоћи, у коју су полагане велике наде за успјешну одбрану слободне територије, а до које није уопште дошло.

Слободна територија Дурмиторске партизанске републике била је трн у оку окупатору и његовим сарадницима и камен спотицања ширењу четничког покрета.

Средином маја, на састанку на Златици код Подгорице, квислиншки команданти разрађују детаљан оперативни план напада на преосталу слободну партизанску територију, ради уништења главних партизанских снага.⁷ У циљу остварења овог задатка, Павле Ђуришић је извршио мобилизацију и концентрацију лимско-санџачких четничких одреда. Ови одреди су били добро наоружани, организовани, храњени од Италијана и преко зиме повољно смјештени у насељима колашивског, бјелопољског, беранског и андријевичког среза. Истовремено, они су слободно користили комуникације ради лакшет снабдијевања и брзог маневрисања италијанским превозним средствима. Храну и муницију добијали су од окупатора, и то у изобиљу.

Насупрот овим снагама, партизански батаљони фронтално су бранили положаје на врховима Сињајевине, у зимским данима вјечито завијане снијегом, по цичи зими, исцрпљени, гладни, слабо обувени и одјевени, без муниције и аутоматског оружја.

ОПЕРАЦИЈЕ ПАРТИЗАНСКИХ СНАГА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА У МАЈУ И ЈУНУ И ЊИХОВО ПОВЛАЧЕЊЕ ЗА БОСНУ

Врховни штаб НОП и ДВЈ са посебним интересовањем је пратио војно-политичку ситуацију на дурмиторском подручју, као и развој четничког покрета у Црној Гори, Боки и Санцаку. Ради пружања помоћи црногореким партизанима Врховни штаб

⁶ Милорад Марковић, *Дурмиторски крај у НОБ*, Побједа, 6. 8. 1977.

⁷ Др Радоје Пајовић, н. дј., 237.

⁸ Теодор Срџановић, *Први дурмиторски омладински ударни батаљон*, саопштење на симпозијуму у Жабљаку августа 1.977.

је упутио Први црногорски батаљон Прве пролетерске ударне бригаде у Црну Гору, који је на Жабљак стигао 18. априла 1942. године.⁸

Охрабрен долаоком пролетера, Главни штаб је наредио за 16. мај 1942. године општи напад на Колашин, као главно упориште и војно-политички центар четничког покрета. Овај напад се временски поклопио са почетком опште офанзиве на партизанску слободну територију.

Прикупљање, покрети и дејства италијанских и четничких снага у правцу слободне територије сигнализирани су Врховном штабу непријатељске намјере, па је друг Тито, да би се непосредно упознао са ситуацијом у Црвој Гори и Санџаку и на лицу мјеста одлучивао, ријешено да дође у Жабљак. Након ближег упознавања са ситуацијом, он је код Црног језера 21. или 22. маја 1942. године, одржао савјетовање са главним штабовима за Црну Гору и Боку *и* *и* Санџак.⁹ На овом савјетовању размотрена је ситуација настала послје неуспјелог напада на Колашин и надирање четничких снага преко Сињајевине. Тада је, између осталог, одлучено:

- да се одустане од даље фронталне одбране слободне територије, у којој су били до крајњих граница исцрпљени, физички и психички, борци ангажованих батаљона;

- да се изврши постепено извлачење партизанских снага испред надмоћнијег непријатеља из Црне Горе и Санџака и да се од њих формирају нове пролетерске бригаде;

- да се у позадини оставе мање партизанске јединице и дио партијског актива, који ће водити герилски начин ратовања и стварати услове за нови полет устанка.¹⁰

Тито је замислио о привременом напуштању Црне Горе потврдио 19. јуна 1942. године борцима Четврте црногорске ударне бригаде када је рекао: „Ја вас увјеравам, да наши непријатељи неће дуго у Црној Гори ликовати. Црногорци ће остати досљедни слободарским традицијама, а ви сами одвојили сте се сада од Црне Горе са вјером да ћете се у њу вратити као ослободиоци”.¹¹

У смислу донијетих одлука, издата су потребна наређења Главном штабу и дата одговарајућа упутства Покрајинском комитету и окружним комитетима.

НАЧИН ОДРЕЂИВАЊА ЉУДСТВА ЗА ИЛЕГАЛНИ РАД И ЊЕГОВИ ЗАДАЦИ У ПОЗАДИНИ

На савјетовању ПК, одржаном 29. маја 1942. године у селу Плужинама, у Пиви, коме је присуствовао и друг Тито, одлучено је да у позадини, у илегалству, остану чланови новоименова-

• Мишо Лековић, *Боравак ВШ и ЦК КПЈ на дурмиторском подручју мај—јун 1942. године*, саопштење на симпозијуму у Жабљаку августа 1977.

¹⁰ *Зборник НОР*, III, 3, док. бр. 158.

¹¹ *Исто*, док. бр. 194.

ких ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а и дата су упутства за останак скоро свих чланова ОК и МК, а такође и већег броја партијских радника са терена које ће појединачно одредити надлежни комитети.¹²

Двадесет петог маја 1942. у селу Питоминама изнад Жабљака одржано је савјетовање СК КПЈ за Шавник, у присуству организационог секретара ПК Јагоша Ускоковића, на којем је одређено људство које остаје у илегалству на територији општина Жабљак, Његовуђе, Шавник и Боан. Поред одређеног људства, у илегалству је остао и велики број бораца из батаљона и територијалних јединица, исцрпљених у вишемјесечним борбама, као и из органа народне власти, по одобрењу руководиоца који нијесу били овлашћени да дају одобрења за останак у позадини. Било је бораца који су остали самовољно, не желећи да напусте родни крај и своје најмилије, и не слутећи какве их све тешкоће, опасности и посљедице очекују од тога што су били припадници НОР-а.

Овдје не убрајамо од раније опередијелене четничке елементе, деморалисане борце и дезертере који су само чекали када ће њихово село напустити партизанске јединице да би се пријавили четницима и ступили у њихове редове.

У вријеме непријатељских офанзивних напада, наше јединице су јуначки одолијевале, омогућавајући евакуацију болница и других територијалних установа, органа власти и бројних партизанских породица које су се повлачиле испред четничких јединица.

У овако сложеној ситуацији СК није имао могућност избора људства за позадину, већ је одредио чланове КПЈ који су од тада били и радили на слободној територији. Међутим, у батаљонима су остали најпрекаљенији чланови КПЈ и борци. За рад у илегалству, у позадини, остављен је кадар врло одан, али „компромитован“, старијих годишта и један број здравствено оронулих комуниста. Ти људи су имали велико искуство за рад на слободној територији, али су били без искуства на задацима најтежег вида борбе — герилског ратовања. Овакав избор и одређивање људства за рад у позадини утицаће негативно и на извршавање задатака од стране тих људи.

При повлачењу јединица у Босну текући задаци постали су брига свих старјешина и руководиоца. Међу задацима приоритет је дат следећем:

— евакуација око 650 рањеника и болесника, од којих из жабљачке болнице око 400, беспућима Штуоца и кањонима Сушице, Таре и Пиве, којих је било све више, тако да се њихов број до 3. јуна попео на 800;

¹² Мишо Лековић, наведено саопштење на симпозијуму у Жабљаку августа 1977.

— извлачење што већег броја људства за формирање нових бригада;

— извлачење што више стоке, ради обезбјеђења меса, у те дане једине хране болесника и јединица, као и ради стварања извјесне резерве за предстојеће маршове и пробоје до ослобођења нових територија.

У таквој ситуацији никоме није ни на памет падало да даје директиве за рад у позадини. Углавном је одређеним кадровима у комитетима на терену остављено да се сналазе у насталој ситуацији. Чак није предвиђен ни начин одржавања везе између група, нити по мјесту нити по времену, што је касније имало несагледивих последица за живот, рад и опстанак илегалаца на терену, када су настале опште четничке хајке против илегалаца и партизанских породица.

Групе илегалаца стваране су на територијалном принципу. Остајале су приковане на непроходним теренима, по пећинама, густим шумама у непријатељској позадини, или су се ноћу убацивале на већ од непријатеља заузету територију, да се не би знало ко је остао у илегалству а ко је одступио.

Четничке јединице су 26. маја 1942. године ушле у Воан, сљедећег дана у Шавник, да би 28. маја ушле и у Жабљак, који су већ биле спалиле партизанске јединице како не би служило четницима.¹³

Истог дана СК је из Питомина прешао у катун Алишницу, гдје су га 30. маја 1942. године, по густој магли, у расвит, изненада напали четници под командом Радосава Јоксимовића, предвођени домаћим издајницима, добрим познаваоцима дурмиторских стаза.¹⁴ На стражи су ухватили Дару Мирову Крстајић.¹⁵ Заједно са Даром, на стражи је била и Ковиљка Савова Обрадовић, која је скочила са крша у дубоки шкрип и ту успјела да остане неоткривена од четника. Одатле су је доцније повријеђену извели и снијели у Тепачки Бријег, гдје ју је у пећини његовала малољетна сестра Дана. Од задобијених повреда Ковиљка је дуго боловала и умрла, у априлу 1944. године, на Жабљаку. Дару Крстајић четници су тукли да би дознали гдје су остали другови, па су је везану одвели преко Дурмитора на Малу Црну Гору, одакле је враћена у жабљачки затвор. У затвору јој је суђено, па је са осталим затвореницима спроведена у кола-

¹³ Према казивању Вељка Крстајића, ондашњег командира чете Команде мјеста Жабљак, који је извршио евакуацију Жабљака.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Миро Новичин Крстајић, отац Даре Крстајић, био је у првом свјетском рату познати ратник и комита за вријеме аустроугарске окупације. По капитулацији бивше Југославије, као капетан у пензији, избјегао је са породицом у родни крај. Од првога дана устанка 1941. па за читаво вријеме НОР-а учествује у НОБ-у као борац, командант и вијећник АВНОЈ-а, са сином Александром, који је погинуо 1944. године код Ивањице, и женом Смиљом, носиоцем Партизанске споменице 1941.

пински затвор, гдје је остала до 14. маја 1943. године, када су Нџемци разоружали четнике и преузели затворенике. Остали другови и другарице из групе СК успјели су да се под заштитом магле извуку преко Дурмитора у село Пишче, на Планини Пиви.

У селу Пишчу, 5. јула 1942. године, Војин Крстов Јауковић, члан СК и секретар Општинског бироа КПЈ за Жабљак, чији сам и ја члан био (као секретар партијске ћелије Пошћенско-комарског краја, Новаковића, Горње и Доње Буковице), саопштио ми је да сам одређен у илегалство са друговима Вељком Михаиловим Крстајићем и Бранком Бојовим Мирковићем, те да ће са нама бити и Радован — Рашко Миливојев Јауковић, све до организовања технике СК када ће он пријећи на рад у техници.

ЖИЕОТ И РАД ИЛЕГАЛНИХ ГРУПА НА ОКУПИРАНОЈ ТЕРИТОРИЈИ

У селу Пишчу је СК прикупио (7. јуна 1942. године) људство за рад у позадини, а које се ту нашло из општина: Жабљак, Шавник и Боан, као и један број илегалаца из Пиве. Када је пао мрак, пребацили смо се у планину Ружицу, гдје смо сјутрадан преданили на територији коју су већ били заузели четници. Тог дана пратили смо борбу наших јединица, које су у одступници штитиле пријелаз преко ријеке Пиве на Крсцу. Ноћу, 8. и 9. јуна из Ружице смо прешли преко Колијевке и Студене према Драгишници. Прије уласка у шуму, раздвојили смо се по већ унапријед одређеним групама.

Наша група, коју су, како сам већ рекао, сачињавали: Вељко Крстајић, Бранко Мирковић, Рашко Јауковић и Милорад Зарубица, слједећих неколико дана, тачније речено ноћи, обишла је терен: Добри До, Провалију, Пошћенско-комарски крај и Развршје. Успоставили смо везу са Бошком Мирковићем, Владимиром Крстајићем, Јевремом Јегдићем, Стевом Сератлићем, Радомиром Божовим Сератлићем, Солумијом Драговом Зарубицом и Даницом Крстајић, Недјељком Грбовићем, Недјељком Алексићем, Савом, Миланом и Мирком Ђурђићем, Миливојем Стијеповићем, Михаилом Војиновићем и др.

Од свих осталих организованих припадника НОП-а, бораца из партизанских јединица и из установа у илегалству, једино нас је сачекао Бошко Радев Зарубица, зидарски радник, који је послје капитулације бивше Југославије избјегао из Орбије у родни крај и прикључио се нашој групи.

Кретали смо се искључиво ноћу, обилазили најоданије припаднике НОП-а, који су нас, нарочито у почетку, са страхом дочекивали. Разговор смо најчешће водили даље од кућа, не кажујући одакле долазимо, куда идемо и када ћемо поново наићи. Стално смо били у покрету, и у току једне ноћи пребацивали смо се са једног на други крај терена. Данили смо најчешће у гус-

тим, забаченим шумама, гдје је, за сваки случај, била погодна одступница. Тамо гдје смо се одмарали и спавали, при одласку смо обавезно уклањали све трагове. Увијек смо имали будног осматрача или стражара. За организацију обезбјеђења и кретања у групи био је задужен Вељко Крстајић, јер је био најискуснији војник међу нама. Он је много допринио покретљивости и војничком животу групе. У катуне и села тежили смо да улазимо са првим мраком послје претходног осматрања околине.

Настојали смо да дођемо прије четничких патрола и засједа, а патроле су, опет, избјежавале у првим вечерњим часовима сусрете и са познаницима и са пролазницима. Прије поласка, одређивали смо мјесто састанка у случају принудног раздвајања, и то: прве ноћи ближе а следеће даље од евентуалног сукоба са четницима. Избјегавао је гласан разговор, нарочито ноћу, и настојали смо да по мраку не пухимо. Ватру нијесмо ложили. У исхрани нам је главни оброк била вечера, а у току дана се јело уколико бисмо имали што хране у заједничкој торби. Од невремена и кише штитили смо се шатором, којим смо се, сабијени, могли покрити. Рашку Јауковићу, који се због слабог вида нарочито ноћу тешко кретао, морали смо при кретању посветити посебно пажњу.

Обавијештени смо да су бројне четничке јединице под командом Павла Ђурића извршиле нечувену пљачку имовине и стоке и затвориле све раније партизанске борце који нијесу добровољно и одмах са оружјем ступили у четничке јединице, као и познате чланове партизанских породица. До нашег доласка четници су били одржали конференције по свим селима, на којима је било обавезно присуство цијелог пунољетног становништва. На тим конференцијама четнички команданти су тврдили да су уништили партизане, пријетили су да ће уколико има још понеки комуниста што се скрива убрзо бити ухваћен, а њихови сарадници биће без суда стријељани а куће им бити запаљене. Наређено је свим војним обвезницима да морају ступити у четничке јединице, што је тумачено наводном потребом преузимања власти од васојевећких четника.¹⁶ На конференцијама су одређене старјешине четничких водова и чета, као и кметови села.

Ми смо на терену објашњавали народу да смо остављени у илегалству по партијским задацима, пошто је и до тада Партија у свим приликама остајала уз народ, да са њим дијели добро и зло. Говорили смо народу да нас има на цијелој територији среза и Црне Горе, да је овај терен само привремено напуштен, да је четничка власт привремена, а њихове приче о уништењу партизанских јединица потпуно неосноване, да ће се наше снаге вратити, да ће поново бити као послје устанка у новембру 1941. године — иако је била велика разлика између ранијег и тадаш-

¹⁶ Васојевећким четницима називали смо све четнике Лимско-санџачких четничких одреда који су били под командом Павла Ђурића.

њег етања на терену. Раније смо против нас имали Италијане, зеленаше и нешто других издајника који су служили окупатору, а данас су терен преплавиле четничке јединице, које нас називају издајницима. Оне врше нечувену пљачку и насиље, и то „у име краља и отаџбине“. Они су нам тежи него сва италијанска сила, јер нам Италијани не би могли ово учинити, у овим нашим планинама и беспућима.

За Италијане смо сигурни да једнога дана морају отићи, а четници ће морати на овој земљи да остану или да умру.

Но, и у овој ситуацији, ипак има нешто добро. Добро је то што смо нашом одлучном борбом присталице ненародног режима бивше Југославије натјерали да отворено ступе у службу окупатора. Они који су нае у своје вријеме пљачкали и прогонили сад су пред народом показали ко су били и у име кога данас стза зла чине, тако да након побједе над окупатором народ неће дозволити повратак на старо.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЧЕТНИКА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЖАБЉАК

У Жабљаку је постављена команда Прве дурмиторске четничке бригаде, а за команданта је именован Никола Бојовић, капетан бивше југословенске војске. У састав ове бригаде ушла су два четничка одреда: Планинописки и Језеро-шарански. За команданта Језеро-шаранског одреда одређен је Момчило Ђоровић. Одред је имао три батаљона: Тепачко-жабљачки (командант Милан Стевовић, Шарански (командант Милован Дедеић) и Језерско-буковички батаљон (командант Никола Вемић, ваздухопловни подофицир-пилот). Пошто у овог последњег нијесу имали довољно повјерења, довели су убрзо на његово мјесто Милију Чворовића, бившег подофицира из Санџака, који је врло ревносно обављао дужност.

Сваки батаљон имао је у свом саставу по три територијалне чете, чији су обвезници мобилисани према потреби. При штабу батаљона била је тзв. штапска чета, као стална јединица, формирана од најпоузданијих четника, браће и синова убијених народних непријатеља. Ипак се и у овој чети нашао један број оданих припадника НОП-а. У изразито партизанским селима формиране су сталне страже, које су имале улогу ранијих жандармеријских станица.

За подручје Прве дурмиторске четничке бригаде, у Жабљаку је формирана Команда дурмиторског среза. За команданта је одређен Момчило Џаковић, који је истовремено био управник болнице, у којој је као љекар радио др Момир Алексић. Формирана је и Команда мјеста. За команданта је нешто касније дошао Франц Бергинац, ваздухопловни капетан прве класе бивше Југословенске војске. Команда мјеста имала је посадну чету, чији је командир био Иван — Гаро Лаушевић, и затвор којим су руководили „васојевићки четници“, који су због неповјерења

у домаће четнике надзирали рад и осталих команди све до одласка из Жабљака.

Формирана је и општинска управа, на челу са предсједником Јовом Јакшићем, економом, који је замјењивао и предсједника Радивоја Јауковића, и дјеловођом Милицом Остојићем. По селима су постављени кметови, чији је задатак првенствено био преношење четничких наређења сељацима и скупљање реквизиције. По наређењу команданта, за четничке јединице је реквизиција у месу узимана само од партизанских породица, и то до последњег грла стоке. Ово се односило на породице чији се припадник „није пријавио“ тј. за кога се није знало гдје се налази.

У другој половини шавничког среза била је Друга дурмиторска четничка бригада, са сједиштем у Шавнику, чија је организација била иста као и Прве дурмиторске четничке бригаде.¹⁷

ХАПШЕЊА И СТРАДАЊА У ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ У ЖАБЉАКУ

Партизанеке породице као већи дио становништва масовно су се склањали испред четничких јединица у пећине и шуме. Али ни тамо се нијесу могле дуго сакрити, јер су их најчешће због плакања мале дјеце и услед глади и хладноће — лако откривали четници, предвођени домаћим издајницима, добрим познаваоцима дурмиторских пећина и других склоништа. Тако су ухватили:

— Лидију Ђерковић, супругу Милоша Јованова Ђерковића, који је био одступио као борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде. Ухватили су је у пећини под Црвеном грехом, са једногодишњом кћерком Мацом и двогодишњим сином Мишком. Лидија је са ово двоје дјеце провела цијело лјето у жабљачком затвору;

— Мару Дурковић, супругу Миливоја Радосавова Дурковића, (који се налазио у илегалству, у пећини изнад Змињег језера) са једногодишњом кћерком Радмилом,¹⁸ коју су из затвора пустили да би Миливоју могли поставити засједу;

— Драгуну Росу Ковачевић, супругу Светозара-Зелена Драгојева Ковачевића, који се налазио у илегалству. Ухватили су је у Алишници, на Црепуљиној пољани, са сином Данилом од два мјесеца. Четници су је водили преко Дурмитора до села Мала Црна Гора, одакле је, уз разна малтретирања, враћена у Жабљак,

¹⁷ Четници су срез шавнички били подијелили на два среза: дурмиторски, који су сачињавале општине — Жабљак, Његовуђа и Планина Пива, и шавнички, који су сачињавале општине — Шавник, Боан и Жупа Пива.

¹⁸ Име јој је дала кума Радмила Ђоровић, увјерена да ће саглати у рату погинути (што се и десило), па да њено име остане у имену кумчета, ако не остави свог рода.

гдје јој је наређено да се сваки дан мора јављати Команди мјеста у одређено вријеме, а ноћу су јој око куће држали засједе не би ли ухватили Зелена, па кад у томе нијесу успјели, држали су је са дјететом у затвору;

— Божану Каљевић, мајку Илије Каљевића, који је био одступио као борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде. Ухватили су је у Малој Црној Гори са двије унукe — двогодишњом ЈБиланом и четворогодишњом Маријом. Са Илијом је одступила као борац и његова супруга Даница, а повели су и сина Пунишу од осам година. Пуниша је био најмлађи борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде. Божану са дјецом једио вријеме су држали у затвору, па су је пустили, знајући да нема гдје да живи, пошто јој је кућа у Жабљаку спаљена. Пустили су је са дјецом да се потуца од немила до недрага, али је ипак била под сталном присмотром четника, који су мислили да се Илија налази у илегалству и да ће га на тај начин открити;

— Ухватили су и 70-годишњу старицу Виду Таушан, која се била склонила код брата Риста Карацића, у Палежу, пошто јој је спаљена кућа у Жабљаку, која је у вријеме бивше Југославије била стјепиште студената и напредне омладине и преко које су ишле многе везе и материјали КПЈ, јер је Вида била члан Партије. Виду су четници назвали „Црвена краљица“ због њеног лијепог изгледа и достојанственог држања. Свакодневно су је доводили на саслушање и пријетили јој да ће је прву објесити у Жабљаку, на вјешала, која су била подигнута на глазици гдје се сада налази споменик борцима НОП-а. Та су вјешала четници намијенили другарицама-комунистима, пошто по њиховим моралним нормама жене нијесу достојне да умру од пушчаног метка.

По сјећању Војислава Ђекова Ђоровића, који је све вријеме постојања жабљачког затвора провео у њему, затвор се налазио у ппали трговца Рада Шаровића. То је била зграда на самку, па зато није изгорјела са осталима. Избу, која је служила за затварање говеда, четници су претворили у затвор, а била је укопана у земљу тако да је свјетлост долазила само са улаза, пошто су мали прозор четници затворили. Тешко је било повјеровати да се на тако малом простору могло смјестити 80—90 људи, колико их се просјечно у овом затвору налазило. Практично, није било мјеста ни да сви сједну, а камоли ноћу да легну. У току дана затвореници су извођени по један сат у шетњу двориштем ограђеним жицом. Ту су често постројавани ради смотре, којом приликом су их четници псовали и тукли.

Приликом једног таквог постројавања затвореника пред Павлом Ђуришићем, зато што га је један заробљени борац из Прве пролетерске бригаде поздравио стиснутом песницом, Ђуришић је наредио да га одмах стријељају. Тада је, по Павловом наређењу, стријељан Љубомир-Буле Мијатов Тмушић, који је ухваћен као

илегалац (од четника) приликом претреса у Ковразима, изнад села Новаковића.

Посебан проблем за затворенике био је недостатак ваздуха. Када би се затвореници почели гушити, лупали би стражарима у врата да отворе. А када би ови отворили улаз, затворенике би од реда тукли корбачем, или гвозденим ланцем, повоцем скинутим еа коњског улара. Кад би неко од затвореника тражио да изађе у клозет, стражари би га пустили, али би га зато и изударали.

Једне ноћи је једног од затвореника заболио стомак, па је преклињао стражара да га пусти у клозет. Стражар је поступио по устаљеном правилу: отворио је врата, извео затвореника, иетукао га и — вратио назад. Затвореници нијесу имали шта друго да ураде него да на оредини штале скину поклопац са трапа и претворе га у клозет. Сјутрадан, када су за то дознали стражари, онај је несрећник морао очистити трап голим рукама.

Неоносну ситуацију у затвору стварали су црви из сирових овчијих кожа, које су четници убацивали на таван затвора, гдје су се оне распадале а црви се размножавали. Пошто је испод кожа таван био од необрађених дасака, црви су испадали на све стране, а затвореници су дјеловима одјеће штитили само главе.

Затвореницима су четници давали за храну отпатке са камиона којима је превожена храна за четничке јединице. Храна коју су затвореници добијали од кућа предавана је у колектив, одакле је дијељена евим затвореницима.

Четници су се посебно окрутно односили према затвореним партизанкама, називајући их „мошовкама“. Оне су биле издвојене у кући Илије Бадњара. Поступци према њима изазвали су протесте и огорчење чак и појединих четника, што је довело до њиховог премјешпања у затвор, заједно са мушкарцима.

Мару Јаковову Даниловић прије стријељања, водили су у село Јунча До, те је сликали са неким старцем и касније ту слику објавили у четничким новинама, са објашњењем да је то слика Моше Пијаде са својом љубавницом.

Да би по више понизили затворене партизанке, четници су наредили да се над њима изврши „гинеколошки преглед“, који је обавио др Вукман Шошкић. Тиме су хтјели да докажу како се код партизана не цијени морал, већ да су се жене и дјевојке определијиле за НОП наводно само из ниских моралних побуда.

На првом четничком збору у Жабљаку један од четничких команданата је говорио да се код партизана не поштују никакве моралне и родбинске норме. Омладинка Јелена Николина Ђерковић, која је морала принудно да присуствује овом збору, није се могла уздржати, него је у одговору четничком команданту узвикнула: „То је лаж! У те лажи неће повјеровати ниједан поштен човјек!“ Тада су јој четници притрчали и почели да је туку, одвлачећи је у затвор. Јелена је остала храбра, досљедна својим идеалима, онаква каква је била на слободи и у борби. Таква је

остала и на стрелишту. Када су је четници везали у присуству старе мајке Милице, чија су два сина, Војо и Јоцо, били одступили као борци Петог батаљона Четврте црногорске бригаде, Јелена је приликом одвођења на стријељање с презиром плунула целате, рекла им да су изроди и кукавице, и клицала слободи и Партији.¹⁹

Пошто није могао да подноси затворски живот и мучење, Војин Милисављевић Томчић, из села Мала Црна Гора, извршио је у затвору самоубиство пресијецањем вена, а живот у затвору није издржао (већ је умро) ни Саво Баћов Жарковић из села Недајна, из Пиве.

Из Пиве су с осталим затвореницима четници довели и једног партизана, учесника првих ратова, мислим Ракочевића из околине Мојковца, који је на све четничке псовке одговарао стиховима из „Горског вијенца“: „Нељудима не требају царство нако да се пред свијетом руже“. Једном приликом стражар му је довикнуо: „Доста је више тих твојих глупости! Не заборави да је Бреза²⁰ већ пуна таквих!“ Тада му је стари одговорио: „Лижето ли је бити на Бреси. Ту је цвијет Црне Горе. Но, на које ли ћете ви завршити пасје гробље?!“ Послије тога, стари је убрзо одведен из Жабљака, да ли у клеке²¹ или на Брезу — није ми познато.

По други пут су четници ухапсили на Жабљаку Даринку Митрову Жугић. Овога пута њу је у четничком штабу саслушавало девет четника, тукући је приткама. Присилјавали су је да каже гдје се скривају илегалци, за које је, по њиховој претпоставци, била купила дуван, што је било тачно. Толико су је ударили да су је онесвијешћену и отеклу на ћебету убацили у затвор, да им не би у штабу умрла. Даринка им није рекла ни једне ријечи.²²

¹⁸ Јелена Ђерковић је била дурмиторска љепотица. У пљеваљској бици заробила је два италијанска војника и спровела их у штаб батаљона. Са групом дурмиторских бораца била је у Рудом, на формирању Прве пролетерске бригаде. Доцније је била борац Првог омладинског дурмиторског ударног батаљона.

²⁰ Поље поред Колашина на коме су четници стријељали стотине комуниста и припадника НОП-а. Ту је сада уређено партизанско спомен-гробље.

²¹ Ситна четинарска шума источно од Жабљака, у којој су четници стријељали партизанске борце.

²² Даринка Жугић је борац од 1941. године, са своје шесторо дјеце: Душаном, чланом КПЈ, који је погинуо почетком 1942. године у источној Босни, као борац дурмиторског батаљона „Војвода Момчило“; Пелагијом, чланом КПЈ, која је погинула у јулу 1942. године у Изгорима, као борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде; Михаилом, који је био одступио као борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде; Светозаром и Томом, који су се налазили у илегалству; Томаном, која се, иако малолетна, налазила код куће по партијском задатку — за одржавање везе и снабдијевање илегалца, док је и сама приступила групи илегалца у Оружници. Даринка је са својом дјецом у априлу 1940. године била домаћин Осме земаљске конференције КПЈ за Црну Гору и Боку, којој је присуствовао и друг Тито, када је први пут боравио у Црној Гори.

Наведени случајеви мучења мали су исјечак онога што се дешавало, јер је и сувише дуг списак тучених и мучених у жабљачком затвору, за који су људи рекли да је боље погинути него се у њему поново наћи.

Четници су покушавали да у затвор убаце и своје људе, како би међу затвореницима имали провокаторе. Тако су са затвореницима из Буковице, које су назвали „Шошина група“, а која је бројала 18 затвореника, по тужби Солумије-Шоше Томић Јефтовић и сина јој Бошка, чија су два сина, односно брата, Миливоје и Филип, били убијени као народни непријатељи у фебруару 1942. године, убацили Миљана — Пире Јованова Милашиновића. Када су му затвореници рекли да знају зашто је затворен, сјутрадан је пуштен.

Затвореници су открили и један случај врбовања човјека кога су четници врло често звали на „саслушање“, да их обавијести шта се ради у затвору. Једнога дана, после његова саслушања, прозвали су 12 другова и другарица који су пјевали партизанске пјесме. Затворенике су повели у јаму из које је вађен пијесак и почели их живе загртати, тражећи да признају да су у затвору пјевали партизанске пјесме. Тада је неко од четника донио глас да у Жабљак стиже Павле Ђуришић, те су затворенике полумртве на брзину извадили и одвели у затвор.

На Жабљаку су, уз велике „свечаности“ и принудно присуство становништва, општина Жабљак и Његовуђа, извршили прекопавање и сахрану народних непријатеља стријељаних у зиму 1941/1942. године. Тада су четнички команданти позвали синове и браћу убијених на освету — над затвореницима и непочватаним партизанима. Ови, подстакнути, почели су сваки дан да подносе тужбе, у чему су били најактивнији подстрекачи: Савета Дурковић, др Момчило Џаковић, Бошко и Солумија Јефтовић-Томић.

Пошто је прикупљен довољан број тужби, четници су у Жабљак довели злогласни пријеки суд са предсједником Марком Миловићем и тужиоцем Милованом Лабовићем, који је у Колашину већ био на смрт осудио велики број партизана, који су потом постријељани на Брези. Убрзо је четнички пријеки суд осудио на смрт инж. Лазара Димитријева Јауковића, који је 2. августа 1942. стријељан на мосту на Ђурђевића Тари. Он је био „крив“ што је по наређењу Врховног штаба за вријеме треће непријатељске офанзиве порушио један лук овог моста и тиме онемогућио продор непријатељске моторизације, која је требало да спречи евакуацију болнице и јединица са дурмиторског подручја.

Истог дана из затвора је поведен Милић Филипов Јауковић, стари ратник, који је са цијелом породицом пошао у НОП. Његови синови, Драго и Мићун, и снаха Ксенија, Драгова супруга, били су одступили као борци Петог (дурмиторског) батаљона Четврте црногорске бригаде. Њега су повели на Мљетичак и

стријељали (на истој главици гдје су дробњачко-ускочки и морачки устаници 1840. године убили Смаил-агу Ченгића).

Четвртог августа 1942. године, предвече из затвора су поведени и стријељани омладинци и омладинке: Будимир Драгов Обрадовић, Владимир и Мара Јокова Даниловић, Јелена Николина Ђерковић, Млађен Мајо Михаилов Новосел, сељаци Радоје Мирков Лаушевић и Перко Симов Гломазић. Сви су ови комунисти имали понесно држање пред срамним судом и са пјесмом и борбеним пскличима пошли су загрљени у смрт. Јелица Михаила Новосел је присуствовала стријељању сина Маја. Михаила су Италијани стријељали у Пљевљима 1941. године. Да би Јелица причинили што већи бол, један јој је четник узгред добацио: „Морао сам га тврдо везати, пошто си га добро хранила“.

Све ове мајке-јунаци, иако устријељеног срца, биле су попосне на свој пород и пред крвницима и целатима ниједна није вриснула нити закукала, него су усправно, пркосно стајале, као и њихова дјеца кад су гинула, довикујући убицама: „Не можете их све побити, стићи ће вас невина крв коју пролијевате, и нећете тако дуго, јер ће наша дјеца доћи као побједници“. Убице, слуге окупатора, нијемо су стајале пред мајкама-херојима.

Међу затвореницима се нашао један борац Прве пролетерске бригаде, по народности Јевреј. Он је био импресиониран другарством затвореника. Да би и сам нешто допринио том колективном, другарском животу, а пошто је сваки дан очекивао да буде стријељан, понудио је свој џемпер да остави неком од затвореника. Са тим се присутни нијесу сложили, сматрајући да за сваког затвореника четници могу наћи бар по један разлог због кога га могу стријељати, па ако би сваки од њих оставио по један најљепши дио своје одјеће — то би сјутра као поклоне међусобно дијелили целати и стражари. Кад су овога друга прозвали да га одведу на стријељање, брзо је обукао џемпер, поздравио се са друговима и, излазећи на врата, иронично добацио целатима: „Ја сам готов!“ и журно отишао на свој посљедњи пут.

Посебно је дубок утисак оставило држање илегалаца из општине Његовуђе, не само на затворенике него и на четнике. Када је Павла Крстова Поповића упитао један четнички официр шта га је навело као школована човјека да пође са комунистима, овај му је одговорио: „Ко је томе твоме стражару дао пушку?“, а тај стражар је имао дугу италијанеку пушку. То је разљутило официра, па је почео називати Павла „загриженим комунистом“, пријетећи да ће он и њему слични завршити у клекама.

Александар-Лексо Милошев Дедеић је својим ријечима освајао саговорнике, убједљиво говорећи да је четничка власт привремена, да ће се њихова организација распасти под ударом бригада, да их ни Комови неће моћи задржати. То се послје ПОЛЕ Јодине и обистинило, иако Лексо и његови другови то нијесу доживјели.

Петог августа 1942. године група затвореника из Његовуђо прозвана је за стријељање. У групи су били: Вељко Јованов Кнежевић, Василије Крстов Кнежевић, Илија Милетин Перовић, Радосав Милошев Вукићевић, Лексо Дедеић, Павле Поповић и Радоман Петров Пајовић из села Новаковића, који је на стрелишту покушао бјекство, па су четници, пуцајући плотуном за њим, убили једног из својих редова. Поменути другови су се на прозив спремили и са осталим затвореницима поздравили овим рјечима: „Другови, побједа ће бити наша. Ми гинемо као борци за слободу, а нашим целатима биће суђено као слугама окупатора и издајницима!“ Затим су се проломили сложни поклици: „Живјела Комунистичка партија!“, „Живјела слобода!“. Послије тога се заорила партизанска пјесма. За њима су преплашени и смушени ишли четнички целати, не знајући шта да чине, све док их четничке судије нијесу упутиле да их ударају кундацима како би прекинули пјесму. Ова пјесма је подигла на ноге цијели Жабљак, код једних оживљавајући наде на побједу и освету, а код других ледећи крв у жилама, јер им се заувјек увријежио страх од освете.

Из оваквих догађаја четници су извукли поуку и престали су са групним одвођењем на стријељање, па су свој срамни чин обављали убудуће кришом, појединачно, најчешће ноћу.

Јованка Милошева Дедеић, мајка Лексова, дошла је да посјети сина. Кад су јој саопштили да су јој тога јутра сина стријељали, донесену храну је, као и раније, предала затворском колективу — за другове стријељаног јој сина — и вратила се кући, а није сузе пустила.

Овдје сам навео само дио страдања и отпора другова и другарица у жабљачком затвору. А то заслужује да се о њему много више каже и зна, јер има још велики број оних који су стријељани у Жабљаку и Колашину, оних што су испојили исто толико храбрости, па би требало заједничким напорима свих нас преживјелих да их сачувамо од заборава, да бар сачувамо поруке које су они упућивали и млађима остављали. Тим порукама бисмо колико-толико попунили њихове биографије, које не смијемо заборавити.

Средином августа 1942. године са Жабљака се у Колашин вратио четнички суд, уз пратњу „васојевићких четника“, који су том приликом повели око 60 затвореника са дурмиторског подручја, од којих је један број био осуђен на временске казне, а осталима је требало да се суди у Колашину. До овог повлачења са Жабљака је дошло када се Павле Ђуришић увјерио да је четничка власт на дурмиторском подручју учвршћена. Свој долазак у Колашин Ђуришићеви четници су жељели да представе као тријумфални повратак, јер су наводно уништили партизане, а ево везане доводе и „последње остатке комуниста“. Био је то још један срамни чин окупаторских плаћеника, који су спрово-

дили ову групу оданих припадника НОП-а, старих ратника, жена и понеког посусталог партизанског борца, који се на њихову „часну ријеч“ и обећање пријавио, или на превару дао ухватити.

ЧЕТНИЧКИ ТЕРОР И СТРАДАЊА ПАРТИЗАНСКИХ ПОРОДИЦА И ОСТАЛИХ ПРИПАДНИКА НОП-А

У договору с Италијанима, четници су повели бјесомучну хајку за илегалцима и територију општине Жабљак претворили у мучилиште народа. Свуда су батинали људе, жене и дјепу, унапријед одређивали жртве и лако измишљали разлоге за свој срамни чин. Истину за вољу, имали су доушнике, које су силом или милом врбовали, од којих су добијали обавјештења о нашем кретању, боравку и везама.

У претресу појединих терена учествовале су формације једног или више батаљона, а акцијом су руководили команданти јединица. Тако при претресу Доње и Косорића Буковице под командом Милије Чворовића, команданта четничког батаљона, на скупу сељака шипкали су²³ Пејку Савову Срдановић, мајку Теодора Срдановића, који је био одступио као борац Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, затим Душана и Милицу Наодову Вемић, Мику Војинову Вемић, Рада Дамјанова Шушића, Јована Антонијевог Шушића, Аврама Милинковог Жугића, Марка Савина Стојановића. Старог ратника Милутина Љубисавова Срдановића, чији је син Божидар био одступио као борац Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, повели су у шталу Цвијете Ђушић гдје га је Бошко Јефтовић — Томић батинама испитивао гдје му се син налази. Наљућен његовим пркосним држањем, Бошко је Милутина ударио кундаком по глави. Овај је пао онесвијешћен и у крви остао да лежи и послје одласка четника. Стеванији Аврамовој Жугић плетенице су везали за котар, па је потом шипкали. Све су ово насиље вршили из мржње према припадницима НОП-а, односно из сумње да ови људи примају и помажу илегалце, пошто су они заиста чинили.

Четници Чворовића су са пута повели у штаб батаљона малољетну Божанку Илијину Радуловић, која је била пошла до Сава Срдановића да јој да мало брашна. Божанку су четници претукли да би казала какву партизанску поруку носи, па су је онесвијешћену одвели у затвор, у пхталу Јефтовића. Сјутрадан је по њу дошла мајка Лабуда и на коњу је пребацила у кућу Илије Сератлића, да би потом више од мјесец дана болесна лежала у својој кући. Божанка је сестра Бошка, Лазара и Миливоја

²³ Тај из најстаријих времена познати вид мучења четници су примјењивали над припадницима НОП-а. Потрбушке положије жртву на тврд предмет и дрвеним, за то припремљеним штаповима ударају је по стражњици док други одбројава до 25 (а може и више, због „грешке“ у бројању).

Гадуловића, који су одступили са Петим батаљоном Четврте црногорске бригаде. Лазар је тада већ био погинуо код Дујмовића у Босни.

Сљедећих дана је исти овај батаљон вршио претрес у Развршју и Мотичком Гају, којом приликом су четници у шуми код стоке претукли омладинке — сестре Милицу и Љубицу Мкливојеву, Стијеповић. Код куће су шипкали старог Радована Грбовића, његову жену Миру и сина Владана. Најмлађем малољетном Радовановом сину Тому ставили су главу међу врљике котара и тукли га крвнички, само да би му изнудили признање да је видио илегалце кад су ноћу долазили њиховој колиби. Али у томе ипак нијесу успјели. Радованова и Мирина три сина су одступила — Милутин као борац Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, а Драгутин и Данило као борци Петог батаљона Четврте црногорске бригаде. Драгутин је већ био погинуо на Восанском Грахову.

Пошто послје свих мучења Даринке Жугић у жабљачком затвору нијесу могли изнудити никакво признање, четници су наредили стражи код Банских кућа и у селу Новаковићима да од куће доведу Даринкину малољетну кћерку Томану, у нади да ће од ње изнудити признање гдје се скривају илегалци. Кад је патрола дошла за Томану и саопштила јој да са њима треба да пође у Жабљак, она се досјетила шта је чека, па је наређење мирно примила и замолила да јој дозволе да за дједа помузе и узвари мало варенике и да се пресвуче. Они су јој то дозволили, а она је чим је из куће изашла наводно да помузе краву, трком побјегла у Орујицу и прикључила се илегалној групи, гдје су се налазила њена два брата: Светозар и Томо Жугић.

Кад је четничка команда у Жабљаку обавијештена о Томанином бјекству, срџба и разјареност четничких команданата достигла је врхунац, па су наредили да се одмах везан доведе Лека Милунов Жугић, који се налазио у патроли, јер су посумњали да је он омогућио бјекство Томани. Истовремено су наредили да се Даринкине зграде запале, а сва стока и покретча имовина дотјерају у Жабљак. За извршење овог наређења одређени су: Иван Гаро Лаушевић, са посадном четом и Милован Дедеић, са својом штапском четом из Његовуђе.

Овим чином четници су разорили значајно комунистичко гнијездо и упориште. Јер Даринкина је кућа и прије рата и у рату била етјеципште комуниста, а у вријеме паљења главна веза и база нас илегалаца.

Добијено наређење је најдоследније извршено. Прије паљења куће, четници су изнијели сву покретну имовину и утоварили на саоне, које ће у Жабљак довући опљачкани Даринкини волови. На сламарици су изнијели из куће старог Мићу Томова

Жугића.²⁴ Док су четници збијали шегу на рачун тога како кућа гори, један је пришао да се наруга старцу, скоро глувом и слијеном. На ухо му је изблиза викнуо, знајући да му се тако јављају унуци кад долазе кући: „Дједе, ја сам Светозар“. На то му је старац одговорио: „Па, приђи, срећо, да те дјед пољуби“, а затим упитао: „Напредују ли, сине, Руси?“

По извршењу срамног задатка, паликуће су предвече одјавиле стоку и потјерале имовину, а Леку везаног повеле у Жабљак. Када су четници отишли, комшије и рођаци су еа згаришта пренијели Мићу у кућу Љуба Жугића. Ту је остао до доласка -сина му Недјељка, који га је повезао на саонама ка Левер-Тари. Старац је послје неколико дана на десној обали Левер-Таре умро.

Четници су вјеровали да Лека Жугић одржава везе са илегалцима и надали су се да ће га принудити да открије гдје се партизани скривају. Но, како саслушањем нијесу успјели, четници су га, у присуству породице, повели на стрелиште и наредили да сам себи ископа гроб. Изводили су га два пута на стријељање, али кад им пријетње нијесу помогле, вратили су га у четничку стражу.

За претрее села Провалије, шуме Репишта и Крша, ујутру

2. септембра 1942. године, четници су ангажовали сва три батаљона Језеро-шаранског одреда, очекујући да ће ту наћи нашу илегалну групу. Акцијом су руководили командант бригаде Никола Бојовић и командант одреда Момчило Чворовић. У овој акцији четници су изнад Црвеног крша убили Бошка Зарубицу, и то четници из батаљона Милана Стевовића. Тада је наређено да се запале зграде Миливоја и Драга Васиљева Зарубице. Око тога су се почели прегонити, јер су појединци одбили да то ураде. Тада се неки „досјетио“ и потеглао пушку на Драга, говорећи му „Пали, или ћу те сад убити“. Драго је запалио кућу и шталу, па су га повели те је запалио и своје три колибе у Лазу. Када су га довели до колибе удовице Станице, супруге покојног Машана Зеленова Зарубице, чији је син Илија погинуо у борби са четницима у марту 1942. године на Колашинским Пољима, на истом мјесту гдје су му Турци посјекли дједа 1861. године, познатог јунака Зелена Мијатова Зарубицу, Драго је рекао: „Све ово што сам запалио ја сам са оцем и братом начинио, па могу и да запалим. Али сиротињске колибе нећу да палим, и можете ме сад одмах убити“. Драга тада, истина, нијесу више принуђивали да пали, јер за паљење сиротињских кућа није им било тешко наћи „јунака“ у сопственим редовима.

²⁴ Познати јунак из балканског и првог свјетског рата. У вријеме овог мучења имао је 83 године. Био је слијеп, готово сасвим глув и непокретан. У постељи, под јастуком, држао је као амајлију завежљај костију које су му испадале из рана задобијених у ратовима, које је прије тога сам лијечио травама.

Драгу и Спасоју Николином Зарубици, чији је син Велимир био одступио као борац Петог батаљона Четврте црногорске бригаде и касније погинуо на Невеси[^]Бу, наредили су да Бошка Зарубицу закопају у поток, како му се не би знао ни гроб. По ослобођењу су његове кости пренесене у породично гробље.

Четничке главешине Никола Бојовић и Момчило Ђоровлћ, са својим штабовима батаљона, командирима, штапским четама и активним четницима дошли су на гозбу која је припремљена од поклане стоке Миливоја и Драга Зарубице. Док су се гостили, дворили су их повезани Јегдићи: Јеврем Јованов, Коса Савика и Спасенија Шулова из села Провалије, које су четници осумњичили да сарађују с илегалцима, што је и било тачно.

По завршетку пира команданти су се мало „одобровољили“, па су Драгу одобрили да се, са женом Солумијом и четворо ситне дјеце са згаришта може склонити у кућу рођака Владимира Филипова Зарубице, док се тада Драгов старији брат Миливоје налазио у колашинском затвору.

Са два батаљона, Буковичким, на челу са командантом Милијом Чворовићем, и Шаранским, на челу са командантом Милованом Дедеићем, четници су вршили претрес — „прочешљавање“ Орујице и Кучајевице. Том приликом су претукли Милицу Милетину Павловић, зато што су у њеној колиби нашли јагњећу кожу без лубине, па су сматрали да је та лубина дата илегалцима, јер је Милица била сестра илегалаца Михаила-Лала и Милана Никитовића. У Орујици су претукли омладинке Жугићке — Босу Божову и Јованку Жаркову, а Јањи Милинковој су поломили зубе да би је присилили да каже гдје се скривају илегалци.

Пошто нијесу уопјели да било шта сазнају, оба батаљона су пошла у Баре Жугића, гдје су запалили све зграде синова Јефта Никитовића, Милована који је у марту 1942. године погинуо на Колашинским Пољима, Михаила-Лала и Милана. Тада су шипкали Милку Лалову, сестру народног хероја Богдана Котлице, и Петрану Миланову. Петрану су тукли два пута по 25 удараца. Да би је престали тући, услов је био да их за то замоли ријечима: „Немојте ме, браћо, више тући“. Пошто од Петране нијесу могли изнудити овакву молбу, послје 50 удараца оставили су је окрвављену и онесвијешћену. Непосредно послје тога, жена је побацила живо мушко дијете, које је одмах умрло. Под ведрим небом, на згаришту, поред претучених и окрвављених мајки, паликуће и батинаши су оставили гомилу ситне и недужне дјеце од три брата, без игдје ичега.

На посебне муке четници су ставили Војина Обрадовића као и Милосава и кћерку му Ђурђу Јововић из Тепаца, јер су у њих посумњали да скривају злато које су четницима бацали енглески авиони.

На великом четничком збору 1. децембра 1942. године, на којем су четници прослављали дан стварања бивше Југославије

и четнички команданти величали свој покрет и четнике као „ослободиоце“* и „спаситеље“, омладинка Илинка Петрова Обрадовић, (сестра Винке Обрадовић, која је одступила са Петим батаљоном Четврте црногорске бригаде), друштву око себе је рекла: „Прошле године, у ове дане, овдје смо слушали Мошин говор“. Мислила је на прошлогодишњу прославу октобарске револуције, када је на збору говорио друг Моша Пијаде. „Данас, ево, слушамо њих“ — наставила је Илинка — „а догодине ћемо. ако бог да, опет слушати Мошу“. Илинка није губила наду да ће се велика прослава из 1941. године поновити и сљедеће године. То се стварно и обистинило, али она то није доживјела. Ту, на самом збору, по њу су дошли целати, извели је из масе народа и одвели, да би је у поподневним часовима стријељали. Четници ипак нијесу могли ушуткати њене покличе Партији и слободи, они су допирали до народа, који се још сасвим није био разишао. Њен глас је престао заједно са зликовачким полуном.

У новембру 1942. године четнички штаб батаљона у Горњој Буковици поклао је велики број опљачкане стоке. За испирање дробова мобилисао је познате и одане партизанке: Гроздану Николину и Драгињу Мишурову Ћоровић, као и Сратлићеве. Милку Илину, Милку Радосавову и Милосаву Мијаилову. Њихоз рад контролисао је Миљан Јовановић Милашиновић, сеоски кмет. Пошто није њим био задовољан, опоменуо их је да боље раде. На то му је Драгиња Ћоровић, иначе увријеђена због овог понижавајућег посла, рекла: „Нећу!“ Да би показао свој ауторитет, Миљан јој је пришао и гурнуо је. То је Драгињу још више увриједило, поготову што ју је као дјевојку увредљиво додирнуо руком, па је хитро истргла колац из оgrade и ударила Миљана из све снаге по леђима — док га је са земљом саставила. Ово је алармирало штапску чету и подигло вику како „мошовка“ уби кмета, па су разјарни четници навалили на Драгињу и почели је тући чиме су стигли. Тако је ударајући, четници су је вукли преко 300 метара, све до штале Јефтовића, која им је служила као затвор. Ту су је убацили крваву, мислећи да је са њом свршено. У току ноћи Драгиња је добила високу температуру и грозницу. Код ње је цијеле ноћи остала Милка Илина Сратлић. Сјутрадан, на захтјев породице, Милија Чворовић је дозволио да се Драгиња пренесе кући, увјерен да неће дуго живјети.

У свим овим и многим другим страдањима партизанске породице су се у цјелини добро држале и са презиром гледале на окупаторске плаћенике. Остало становништво четници су успјели да подијеле: један мали дио држали су под својим утицајем и користили за спровођење својих акција, а онај други и много већи дио народа је страдао али се у том страдању у цјелини добро држао.

Куће непријављених партизана даноноћно су контролисале патроле и ноћне засједе. Патроле су ноћу покушавале да имиграцијом гласова нас илегалаца преваре партизанске породице, не би ли им ко отворио врата. Неки наши ранији пријатељи, који су касније постали активни четници или њихови сарадници, по наређењу четничких команданата обилазили су наше породице и укућане, убјеђивали их да ми илегалци треба да се пријавимо, да нам се гарантује сигурност „уколико нијесмо окрвавили руке“ (ако нијесмо учествовали у убиствима народних непријатеља). Посебно су за овакав утицај коришћене родбинске везе, при чему су у појединим случајевима четници имали успјеха.

Послије упознавања са стањем на терену, пошли смо и успоставили везу са групом илегалаца у Орујици. Тамо смо нашли другове Милана и Лала Никитовића, Тома и Светозара Жугића и Данила Шушића. Са њима је била и група СК, коју су сачињавали: Јован Димитријев Ђоровић, Богдан Милошев Котлилица, Војин Крстов Јауковић, Вељко Божов Мићановић и Радјшла Јованова Ђоровић. У дводневном разговору упознали смо се са стањем на терену и анализирали његове узроке. Обавијештени смо да је у тзв. Ковразима, изнад Новаковића, ухваћен Љубомир-Буле Тмушић, а да се четницима пријавио Милош Милутинов Жугић. Сазнали смо да су ухваћени или су се пријавили сви илегалци општина Његовуђе и Воана, у којој је остао само Мато Мирков Церовић, да су илегалци шавничке општине међусобно неповезани, једино везу са СК имао је Светозар Антонијев Одовић. Рекли су нам да нијесу успјели успоставити везу са групом у Чипчијама и на терену Тепаца.

Закључили смо да је на терену ситуација много тежа него што смо очекивали. На то су утицали прије свега масовна пљачка и терор бројних четничких јединица. То је у народ унијело страх, јер се није нико супротставио оваквим поступцима. Партизанске породице и велики број других припадника НОП-а био је лишен свих људских права. У оваквом стању деморализације, људи су нас престрашено и нерадо примали, чак и ранији истакнути припадници НОП-а.

Борци који су самовољно остали на терену и један број остављених илегалаца подлегли су деморализацији и под утицајем разних обећања и притисака сарадника пријавили се четницима, иако су и сами могли знати да ће их четници стријељати.

Речено нам је да нема услова за формирање партијске технике и да би најбоље било, с обзиром на његов слаб вид, да се Рашко Јауковић легализује, уколико има услова за то.

По повратку из Орујице успјели смо да се Рашко легализује. Рашка су каоније додијелили на рад команди мјеста, гдје се повезао са командантом Францом Бергинцом и био задужен да ради на издавању вијести за четнике. Са тога мјеста слушао

је радио-вијести „Слободне Југославије“, која је обавјештавала о успјесима партизана, па је такве вијести штампао и илегално растурао по терену. Покушали смо наговорити Бошка Зарубицу да се и он легализује, али је он то одлучно одбио.

Хтјели смо да успоставимо везу са чипчијском групом, у којој су се налазили следећи другови: Јаков Илијин Остојић — Магрић, Миливоје Радосавов Дурковић, Милован Јаковов Дакиловић и Светозар — Зелен Драгојев Ковачевић. Везу смо покушали успоставити преко Росе Ковачевић, Зелечове супруге. У томе нијесмо успјели, јер нам је Роса рекла да не зна гдје се они налазе, нити када ће јој се неко од њих јавити.

Миливоје Дурковић је још прије нашег доласка на терену, одмах послје успостављања четничке власти, тражио везу са нашом групом преко Солумије Драгове Зарубице. Миливоје је погинуо, у ноћи између 25. и 26. јула 1942. године, код Каљуше на путу за Орујицу, када је хтио да успостави везу са СК. Те ноћи наишао је на засједу шаранских четника, који су му плотуном сломили ногу. Да не би жив пао у руке непријатељу, извршио је самоубиство. Његовом смрћу изгубили смо најактивнијег илегалца општине Жабљак.

Одлучили смо да успоставимо везу са илегалним групама и на планини Пиви. Прво смо се повезали са групом из Безуја, у којој су били следећи илегалци: Милун и Радивоје Мијушкови — Гаговић, Вуксан Матијев Гаговић и Јоко Милетин Војиновић. Доцније смо везу успоставили са Петром Бошковым Кецојевићем и Јанком Вукмановим Радовићем и са групом са Мале Црне Горе: Радованом и Радивојем Дакићем и Ћетком Батураном.

У планини Пиви смо били још два пута и по задатку СК пратили Вељка Мићановића. То је било наше последње виђење са Вељком, јер је он касније погинуо, на Брљеву у Жупи Пиви, заједно са рођаком Миланом Димитријевим Мићановићем. Последњи пут у планини Пиви био сам са Момом Јакићем, у октобру 1942. године, да бисмо успоставили везу са ОК КПЈ — Никшић, до чега није дошло.

Њихови услови живота за нас су били пријатно изненађење, посебно услови групе са Безуја. Готово цијело село је знало за илегалце, које је снабдијевало храном. Своје људе су имали у четничкој стражи, који су их обавјештавали о покретима и намјерама четника. Слично је било и у неким другим селима планине Пиве. Оваквом стању допринијело је то што ни прије ни послје устанка у Планину Пиву није долазио окупатор, све до доласка четника, па је становништво са руководиоцима НОП-а уређивало односе како су мислили да је најбоље, чиме је углавном сачувано јединство народа. У нашем дијелу среза, како сам већ рекао, долазио је и одлазио окупатор, на указивање издајника палио куће, одводио и убијао људе; издајници су помогли у организовању окупаторске власти, а за окупатора су у народу ску-

пљали оружје, па су чак и њихове породице постале пета колона и ослонац четничког терора и насиља.

У сусретима, како на терену тако и међу нама илегалцима, водила се често дискусија о томе зашто се не изводе акције и не убијају поједини четнички зликовци и насилници. Поједини припадници НОП-а са терена подсећали су нас на примјере из времена Дурмиторске партизанске републике, када смо на терену ликвидирали непријатеље за много мање грешке, чију смо издају често у масама недовољно убједљиво објашњавали, а указивали су нам и на примјере из окупације у првом свјетском рату, када су комити убијали аустријске шпијуне, који су одавали комите и њихове јатаке. Такве акције би сигурно многе одвратиле од нељудских поступака. Сматрали смо, а тако и објашњавали, да би извођење таквих акција, у присуству овако бројних непријатељских снага, било само сипање уља на ватру. Уосталом, о извођењу таквих акција ми нијесмо одлучивали, већ смо се иа терену налазили са одређним задацима. Руководјење НОБ-ом повјерено је Врховном штабу, који је одлучио да се привремено напусти ова наша територија. Кад Врховни штаб поново установи да су створени услови за повратак партизана они ће сигурно доћи, а сада треба да заједнички удружимо напоре за извршавање добијених задатака, онако како нам постављају партијски руководиоци. Управо по томе се и разликујемо од комита из времена окупације у првом свјетском рату, мада су нам основни задаци слични, јер су се и они борили за национално ослобођење. Но, они су сматрали да је најбоље оно што сами одлуче, па иако су били борци за ослобођење — понекад су из себичних разлога злостављали народ. То се код нас није могло догодити.

Кад већ говоримо о овим дискусијама и сусретима, били они случајни или организовани, били заказани или изненадни састанци са члановима Партије или оданим припадницима НОП-а, треба истаћи да су увијек били значајни. Састанци и дискусије нијесу формално имали званични карактер, али су увијек имали војно-политичку садржину. Другим ријечима, увијек смо разговарали као комунисти, а то значи: у име Партије. Самим тим, такви разговори су били озбиљни, јер се расправљало о важним питањима и проблемима, о задацима који су постајали обавеза свих припадника НОП-а. Сви сусрети илегалца са припадницима НОП-а који су били легализовани значили су практично партијски рад, својеврсну политичку и револуционарну активност. Разумије се, сви су ти сусрети били опасни по живот, па су били и провјера оданости, спремности и жртвовања за циље НОП-а.

Још од прије погибије Миливоја Дурковића група илегалца из Чипчија није се повезивала ни са једном другом и тако је остало све до краја њиховог илегалства. Ово је било условљено прије свега самим саставом те групе.

Јаков Остојић био је већ у 65. години живота, најстарији члан КПЈ дурмиторског краја и први предсједник НОО за шавнички срез. Прије првог свјетског рата пошао је у Америку и седам година провео на најтежим физичким радовима у рудокопима. Тада се укључио у синдикални раднички покрет. Из Америке је дошао као добровољац 1914. године, али класно свјестан и опредељен. У вријеме аустро-угарске окупације три године је провео као комита, борећи се за слободу свога народа. Послије уједињења 1919. године ступа у редове Комунистичке партије. У бившој Југославији више пута је хапшен и осуђиван. Након мучења осуђен је у чувеном Дубровачком процесу 1936. године. Исцрпљен и истрошен мукотрпним животом од дјетињства, нашао се у најтежим условима илегалног живота по шумама и пећинама, у влази и хладноћи, без постеље и хране.

Милован Даниловић је био сиромашни сељак, нежења, примјерно одани комуниста, коме су јединог брата и сестру, Владимира и Мару, мучили у четничком затвору у Жабљаку, а затим стријелјали. Сматрао је себе виновником њихове смрти. Осјећао се потиштен све до стријељања у Колашину, на Брезу, у марту 1943. године.

Зелен Ковачевић, познат као неустрашиви јунак на свим партијским задацима, међу овом двојицом осјећао се као млађи и беспомоћан. Ови илегалци су мало с ким имали везу, а мало је било и оних који би их подржали морално и материјално. Готово само од Милицава Остојића добијали су помало брашна, а за стање на терену сазнавали су од Росе, Зеленове супруге, а понешто и од омладинаца који су били чобани: Милорада Михаилова и Воја Милованова Ковачевића, који су са њима одржавали везу.

Ни другови који су се налазили у тепачком крају: Јово Драгов, Димитрије-Миле Николин Обрадовић, Радоман Дацић и Перо Јововић, нијесу се повезивали са илегалцима своје општине. Додуше, они су одржавали везу с илегалном групом на Малој Црној Гори, па је ова група, изузимајући Пера Јововића, средином октобра 1942. године, присуствовала састанку илегалца Планине и Жупе Пиве, који је одржан на Козијем врху у Ружици.²⁵ Томе састанку је присуствовао и Војин Јауковић, члан СК КПЈ. Војин је присутне упознао са неиздрживим условима живота илегалаца на територији општина: Жабљак, Његовућа, Боан и Шавник. С обзиром на приближавање зиме, изнио је мишљење чланова СК да се не виде друге могућности за опстанак илегалаца са овог подручја, осим да се пробију за нашим јединицама у Босну.

На састанку је преовладало мишљење да, с обзиром на добијене задатке, одлазак не би био правилан, па су други из Жу-

²⁵ Обрад Цицмил, *Из дана илегалности на дурмиторском подручју 1942. год., 1941–1942. у свједочењима учесника НОБ*, књ. 18, Београд 1975, 31.

пе Пиве задужени да о томе обавијесте ОК КПЈ Никшић и да преко Милуна Гаговића за осам дана пошаљу одговор. Са тог састанка са Војином је пошао Момир-Момо Матијин Јакић, као познавалац овог терена, који је у то вријеме илегалства био са Јанком Радовићем у Пиви. Мому је било добро познато мјесто одређено за нови састанак, али на састанак ни послје 15 дана нико није дошао из Планине Пиве, јер је пао први снијег и почеле су масовне четничке хајке.

Познато ми је:

— да су од чланова СК КПЈ Шавник на терену Пиве били Вељко Мићановић, два пута, други пут је на том терену и погинуо, и Војин К. Јауковић, једанпут и то када је одлучено да другови из РК КПЈ Пива успоставе везу са ОК КПЈ Никшић;

— да за све вријеме илегалства са СК није успостављена веза ниједанпут иницијативом РК КПЈ за Пиву, ОК КПЈ за Никшић и ПК КПЈ за Црну Гору и Боку.

На основу тога добија се утисак, а то је била и чињеница, да смо у најсудбоноснијим данима за наш рад и опстанак били остављени самима себи, да се сналазимо како знамо и умијемо. Једино је МК КПЈ за Пљевља покушао да уопостави везу са СК преко Јулке Недјељкове Жугић, која је живјела на ЈГевер-Тари, али ни до те везе није дошло.

ПОКУШАЈ ПРОБИЈАЊА ЗА ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА У БОСНУ И СТРАДАЊЕ ИЛЕГАЛАЦА

По наређењу Павла Ђуришића, из колашинског среза је ноћу 6. октобра 1942. године у Жабљак доведен батаљон одабраних четника, који је стављан под непосредну команду команданта Прве дурмиторске четничке бригаде. По истом наређењу из шавничког среза је у берански упућен исто такав батаљон са сличним задатком. Оваква размјена четничких батаљона извршена је и у другим срезovima. Поменути наређењем био је регулисан поступак са ухваћеним илегалцима и њиховим јатацима (да се одмах, на лицу мјеста стријељају), као и начин исхране батаљона (месом стоке реквириране од партизанских породица).²⁶

Тако су се у општини Жабљак из дана у дан погоршавали услови за живот и рад илегалаца. Свакодневно су повећаване потјере и претреси терена. Принудно су ислјени катун и сумњиве куће погодне за приступ илегалаца. Куће наших могућих сарадника стављене су под сталну контролу. Попаљене су куће наших породица, које су служиле за снабдијевање и одржавање веза, те се тако сваки дан сужавао простор, чак и за минималан политички рад и снабдијевање.

²⁰ *Зборник НОР*, III, 4, док. 225.

Као основна храна остали су нам кромпир који смо вадили из њива и месо добивено у живој стоци. Али, искрсао је проблем спремања те хране, јер нигдје нијесмо били сигурни да наложи-мо ватру — због четничких потјера и доушника.

Дуге и хладне ноћи са сланама и дани са студеним вјетровима, кишама и лапавицама наговјештавали су скори долазак зиме, за чији су почетак четници већ разрађивали планове о уништавању илегалаца. Поставило се питање — како да се зима дочека. У том погледу раније нијесмо извршили никакве припреме, иако су од једног броја наших припадника, као што је био Михаило Војиновић добијене сугестије.

У таквим околностима СК је дошао до закључка да се на овом терену више не може опстати, па је одлучено да се илегалци (са којима СК има везу) пробију у правцу наших јединица у Босну. Са овом одлуком упознали су све нас илегалце који смо се у том тренутку нашли у Орујници. За дан поласка одређен је 3. новембар 1942. године, и то из Драгишнице с Арбанас-пољане.

Договорено је да се са терена позову сви илегалци са којима се може успоставити веза. Требало је прикупити што више хране за пут, а на трену прије поласка показати наше присуство, да бисмо обманули четнике и да не бисмо открили праве намјере.

У одређено вријеме на уговореном мјесту се окупило нас 14 другова и двије другарице, у ствари сви илегалци са којима је СК имао везу и могао их прикупити за овај пут.

У току седам дана и ноћи прешли смо Пиву, Волујак, Сутјеску, Ђурево, обишли Калиновик и дошли под Тресковицу, гдје је СК промијенио одлуку о даљем пробијању и одлучио да се вратимо у Црну Гору.

При повратку разбијени смо од четника, ноћу између 10. и 11. новембра 1942. године, у селу Говза. Те ноћи четници су ухватили другове: Војина Јауковића, Бранка Мирковића и Момира Јакића. Спроведени су у Калиновик на ислеђење, а у Невесињу су их стријељали четници, по наређењу Италијана, 1. децембра 1942. године. Тачно годину дана раније, у познатој пљеваљској битци, Војину Јауковићу су погинули брат Јован, студент медицине, и стриц Миливоје Радованов. Тада је погинуо и Момиров отац Матија Јакић.²⁷

²⁷ Матија Јакић је легендарни јунак из II балканског рата. У борби на Говедару 1.913. године с8м је заробио седам бугарских војника. Учесник је битке на Мојковцу 1915. године. Познати је комитски војвода из времена окупације у првом свјетском рату. По уједишењу 1919. године нуђено му је да буде начелник среза у Пећи, али је он то одбио с објашњењем „да се није борио за такву Југославију“. Вријеме између два рата Матија је са својом бројном породицом провео у савардаку, подигнутом на озидини куће коју му је запалила аустријска војска. Тринаестог јула 1941, у 69. години живота, у НОБ је повео цијелу породицу: пет синова, три кћерке и супругу. Матија је погинуо у пљеваљској бици,

Момир Јакић, иако тешко рањен у главу и груди, упијева да уз натчовјечанске напоре устане са мјеста стрјељања и затури траг гониоцима. По мразу и зими, данима је лутао, да би га најзад примио у кућу хоџа Хасан Розић, који му је санирао ране и помогао му да се пребаци на слободну територију.

Група која се послје бјекства из села Говзе прикупила са Јованом Ђоровићем и Богданом Котлицом пробијала се поред Врбнице. Ту је погинуо Михаило Никитовић — Лале, а преживјели су наставили пут преко Ђурева и Волујака. Ишли су ноћу, по дубоком снијегу, и стигли до Стабанског језера, промрзли и гладни, праћени од издајника. Ту је група опкољена од четника 16. новембра 1942. године у зору, у колиби гдје је била заложива ватру да се огрије.²⁸ Видећи безизлазност ситуације, Јован Ђоровић и Богдан Котлица су, активирањем бомбе, извршили самоубиство. Обојица су проглашени за народне хероје. Остали из групе: Милан Никитовић, Радмила Ђоровић, Светозар, Томо и Томана Жугић — ухваћени су. Сљедећег дана су похватани и другови Радомир Јакић и Данило Шушић. У селу Липнику, општина Гацко, ухваћени су Вељко Крстајић и Милорад Зарубица.

Мато Церовић, једини из групе илегалаца који су пошли за Босну успио је да се пробије преко Пиве и Доброг Дола до Врточ Поља. Ту се склонио у кући Миливоја Перишића, гдје је остао неколико дана да се одмори. Одатле га је отпратио Миливојев син Велимир, иако се налазио у штапској четничкој чети Милије Чворовића.²⁹

Крајем новембра 1942. године, по дубоком снијегу и мећави, поред манастира Пиве, преко Шавника, Ивице и Горње Буковице, доведени смо везани на Жабљак: Вељко Крстајић, Милорад Зарубица, Милан Никитовић, Радмила Ђоровић, Данило Шушић, Светозар, Томо и Томана Жугић. Свега неколико дана послје нашег довођења у Жабљак, четници су успјели да ликвидирају и чипчијску групу илегалаца. Убили су Јакова Остојића, који је проглашен за народног хероја, а Милован Даниловић и Зелен Ковачевић ухваћени су и доведени у жабљачки затвор.

Тих дана у цијелом срезу, а посебно у Жабљаку, уз пјесму и пуцњаву из пушака, четници су се веселили, задовољни „ус-

као командир чете Дробњачко-ускочког батаљона. Он је, заједно са комесаром чете Јосифом Божовим Маловићем, продро на челу чете до електричне централе, а ту је погинуо херојском смрћу.

²⁸ *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*, Титоград 1963, 361.

²⁹ Мато Церовић је послје краћег одмора, у пратњи сестре Миланке, пошао преко Бијеле, Крнова, поред Никшића и Грахова, и даље преко Драгаља дошао у село Звечаву, у Доње Кривошије, код сестре Даринке и зета Митра Вучуровића. Ту је остао у илегалству, одржавајући везу са илегалцима са овог терена до марта 1943. године, када се у пратњи свога зета вратио на терен општине Боан, гдје је дочекао повратак партизанских јединица из Босне, у априлу 1943. године.

пјешним ловом“ на илегалце. Милисава Остојића, млинара, који је осумњичен да је групи илегалаца у Чипчијама давао брашно, добро су испремлаћивали и измучили.

Средином децембра четничка команда у Жабљаку организовала је суђење илегалцима, по узору на поступак колашинског суда. Пошто команда у Колашину није имала повјерења у изроде са Дурмитора, наређено је да се иохватани илегалци против којих постоје тужбе спроведу у Колашин ради суђења. Циљ је био да се још више застраши народ овога краја и да се убије свака нада на повратак партизана из Босне.

У вези с наведеним наређењем, 19. децембра 1942. године у Колашин су доведени: Милован Даниловић, Зелен Ковачевић, Радмила Ђоровић, Вељко Крстајић, Милорад Зарубица, Светозар Жугић и Милан Никитовић. Истовремено су из затвора у Жабљаку пуштени: Данило Шушић, Томо и Томана Жугић.

Четнички зликовци, омијени постигнутим успјехом и стријељањима припадника НОП-а, као и ликвидацијом свих илегалних група са територије општине Жабљак, сматрали су да им је дозвољено да чине шта хоће. Тако је једнога фебруарског поподнева, на излазу из Жабљака, када је ишао кући, убијен Радоје — Зеко Пуренов Никитовић. Убио га је малољетни Џаковић „осветник“.

У Колашину, на Брези, 13. марта 1943. године стријељани су Милован Даниловић, Радмила Ђоровић и Зелен Ковачевић. До краја живота нећу заборавити тренутак када су их позвали на стријељање. Пришао ми је Зелен Ковачевић, смирено ме и снажним рукама загрлио, у оба образа пољубио и рекао: „Милораде, драго ми је што не идемо заједно у смрт. Можда неко и од нас остане жив, само да би се знало ко је што био“.

Чврстину Зеленовог загрљаја, топлину његовог погледа и убједљивост његових ријечи као да и сад видим, осјећам и чујем. Тај ме растанак подстиче на писање ових редова и на казивање о оном времену. Зато ће ми бити највеће животно задовољство ако тиме испуним макар и дио Зеленове жеље.

Њемци су 14. маја 1943. године у Колашину разоружали четнике, од њих преузели затвор, повели и затворенике и разоружане четнике из Колашина преко Матешева у правцу Чакура. Код пиране Ђуровића, Њемцима су побјегли Вељко Крстајић и Милорад Зарубица. Тада су Милан Никитовић и Светозар Жугић спроведени за Београд, у логор, на Сајмиште. Тамо је Светозар Жугић погинуо, а Милан Никитовић је спроведен за Грчку, одакле је побјегао у партизане.

У фебруару 1943. године територију општине Жабљак напустили су и другови Јово и Милан Обрадовић и Радоман Дацић. Они су преко Пиве прешли за Изгоре, срез Гацко, гдје се Јову и Милу изгубио сваки траг, тако да ни до данас није раевијетљено гдје су и како изгубили живот. Радоман Дацић је, међутим, извршио самоубиство 1945. године, као капетан ЈНА на

служби у Команди гарнизона за град Београд, тако да је остао нераевијетљен случај смрти Јове и Мила Обрадовића.

Посљедњег илегалца из жабљачке општине, Пера Јовановића, који се склањао у Тепачком бријегу, четници су ухватили у фебруару 1943. године.

О НАШИМ ЛИЈЕВИМ ГРЕШКАМА

Четничка оргијања на територији општина Жабљак и Шавник приписивана су и нашим лијевим грешкама из времена устанка и власти Дурмиторске партизанске републике. То је вјероватно дошло и као посљедица специфичних услова на дурмиторском подручју, на којем је за дуже вријеме постојала развијена војна и народна власт са свим друштвено-политичким организацијама, гдје су се могли најдосљедније спроводити линија и ставови црногорског руководства НОБ-а, а које је појаву четничког покрета (који ће нам постати жилавији непријатељи од самог окупатора) схватило као прелазак на неку нову етапу борбе. Оваквом схватању допринијела је Стаљинова оцјена о брзом завршетку рата, која је била погрешна. Схватање о „другој етапи“ огледало се у истицању шта ће бити сјутра, у паролама о совјетској власти, а нарочито у поштреном курсу на ликвидацију петоколонаша као превентивну мјеру за сузбијање четничког покрета, што је давало супротан ефекат.

Посљедице су долазиле прије свега отуда што нијесмо ликвидирали само шпијуне и оне који су били злочинци према народу, него и појединце који су били само непријатељски расположени према НОБ-и, али пред народом нијесу били компромитовани као сарадници окупатора. Сам поступак ликвидације, у више случајева без икаквог суђења, стварао је у народу нерасположење и несигурност, па је то довело и до пасивизације знатног броја становништва.

Тајност и неефикасноет наших народних судова и недовољно разобличавање пред широким народним масама доброг броја ликвидираних особа омогућили су да се у народу створи сумња да неко може бити осуђен и без сасвим утврђене кривице. Ово заиста није било нужно у дурмитороком крају, гдје смо имали власт и гдје је Партија уживала велики ауторитет и повјерење. Поједини руководиоци су поистовјетили рад међу радницима и интелигенцијом у студентском покрету прије рата са радом на селу, гдје су родбинске и племенске везе биле знатно развијеније од класне свијести.

Ми смо изгубили из вида да се послје преузимања власти у оружаном устанку пред народом морају полагати рачуни за све поступке. Наглашавајући класни карактер борбе, пољуљали смо јединство у заједничкој народној борби, које је нужно да би се до краја истрајало.

Све је то код једног дијела народа стварало незадовољство и давало материјала и велике могућности четничкој пропаганди против НОП-а. Непријатељи народноослободилачке борбе су ликвидирале народне непријатеље називали „својом браћом“, тврдећи да се КПЈ под паролом НОБ-а у ствари бори за диктатуру пролетаријата и да ће побити све оне који су „против комунизма“, у коме, како су тврдили, нема приватне својине ни породице. Сами су састављали спискове угледних људи које смо тобоже ми осудили на смрт и протурали их „у повјерењу“ преко својих пријатеља, што је понегдје учинило да читава братства приступе четничком покрету.

Врховни штаб и ЦК КПЈ су указали на ове грешке, па се њиховом радикалном отклањању приступило од средине прољећа 1942. године, када је извршена реорганизација Главног штаба за Црну Гору и Боку и партизанских јединица, па и смјењивање појединих партијских руководиљаца.

Послије одступања партизанских снага за Босну, пред масовним насиљем четника дошло је до бројног пријављивања припадника НОП-а четничким властима, чак и са оружјем. То је значило привремено приклањање пред јачим снагама. Многи људи су се пријавили не само због изузетно тешких услова живота и недовољно развијене свијести, већ просто зато да се у тешкој ситуацији нађу међу члановима породица, сматрајући да је у таквој ситуацији напуштање породице такође један вид издаје. Ове смо у то вријеме можда престрого назвали „дезертерима“, па и „издајницима“.

Многи другови су покоравали четничкој сили и насиљу, као и радње које су чинили под притиском четника, сматрали оправданим и моралним када је у питању опас живота, имозине и породице. Ипак, такви људи нијесу заборавили ни на своје обавезе према НОБ-у, јер су и њих испуњавали у свакој могућој прилици.

СУПРОТСТАВЉАЊЕ НАРОДА ЧЕТНИЧКИМ АКЦИЈАМА

Као што је речено, на територији општине Жабљак до краја 1942. године четници су успјели да углавном униште илегалне групе и чланове КП, заједно са СК. У то вријеме најактивнији припадници НОП-а се међусобно повезују и договарају о пружању отпора четничким акцијама.

Поштени људи и родољуби тражили су било какво оправдање или изговор да би избјегли одлазак у четничке акције. Ово се нарочито испољило приликом четничке мобилизације која је имала за циљ спрјечавање повратка партизанских снага из Босне. (Четници су тада пропагирали поход на муслиманска села у Санџаку ради „уништења Турака“, како су говорили.)

Припреме за одлазак четника у Босну покренуте су по директиви Драже Михаиловића, који се са својим штабом налазио у селу Липову, близу Колашина, гдје је провео више од иола године.³⁰ Почетком децембра, на основу прогласа Павла Ђуришића, на територији лимско-санџачких четничких одреда отпочео је упис добровољаца за поход у Босну, пошто се у почетку мислило да у овој акцији узму учешћа само одани четници. Како је одзив био слаб, Дража Михаиловић је овој акцији дао шири карактер, па се приступило мобилизацији људства. Очекивало се да ће акција успијети средином децембра, али је одложена за крај децембра, па за прву половину јануара 1943. године.

На дурмиторском подручју је тешко ишло са мобилизацијом. У свом извјештају Никола Бојовић отворено признаје да одлазак за Босну људи избегавају на разне начине. Управо због тога Павле Ђуришић наређује Бојовићу: „Да се сви обвезници који се не одазову позиву или дезертирају везани спроведу у колашински затвор, гдје ће им судити војни суд“.

Посл таквим притиском извршена је мобилизација одређеног људства у јануару 1943. године. Овом мобилизацијом обухваћени су сумњиви и несигурни, било да су чланови партизанских породица, или партизански борци којима се није вјеровало.

На овакав поступак четници су се одлучили и са намјером да компромитују партизанске припаднике и да парализују сваку њихову активност у позадини. Дешавало се, у више случајева, да су очеви замјењивали „болесне“ синове, само да би их спасли од одласка у Босну и од других могућих опасности, па и убијања с леђа.

Крајем јануара 1943. године, гувернер за Црну Гору Пирцио Бироли, на бази наређења италијанске Врховне команде, обуставио је упућивање црногорских четника у операцију „WEIS I“.⁸¹

ПОХОД НА НЕРЕТВУ И РАЗБИЈАЊЕ ЧЕТНИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

Наступањем наших снага из Босне ка долини Неретве војничка ситуација се из темеља измијенила. Нападима партизанских снага италијански гарнизони тешко су одолијевали и њихов опстанак постајао је све критичнији. У таквој ситуацији италијанска Врховна команда је одобрила да се за спас њихових снага ангажују херцеговачки и црногорски четници.

За извршење овог задатка Дража Михаиловић са Бајом Станишићем и Павлом Ђуришићем средином фебруара 1943. разрађује план акције четничких јединица, на основу кога Ђуришић 20. фебруара издаје наредбу о саставу и распореду свога

³⁰ Др Радоје Пајовић, н. дј., 250.

⁸¹ Исто, 303—311.

одреда под командом мајора Весковића. Према овој наредби, Прва дурмиторска четничка бригада, у саставу 450 четника, требало је 26. фебруара 1943. године да приетигне у Калиновик.

Јединице ове бригаде, под црним барјацима и мртвачким главама на њима, размјестили су се на преноћиште по селима изнад Жабљака. Партизанска мајка Петруша Божова Шибалић, да јој четници не би одређивали конаџије, изашла је сама да потражи неког познатог и узме на конак. Тако је сусрела двојицу познатих партизанских бораца, који су такође били мобилисани у четничку бригаду. Позвала их је на конак, што су они радо прихватили. Но по уласку у кућу, старица је изненада и љута упитала: „Зар и ви двојица узесте четничке пушке, зар сте и ви пошли да ми убијете сина?!“ Један од њих двојице одговорио је: „Пеко, ти бар добро знаш да је мој брат са твојим сином, и нека нам ове пушке срце изваде ако бисмо ми пуцали у партизане. Али, сила је сила. Мислим да је боље и овако, него да нас пребијају по затворима. А кад затреба, и чим се могне ми добро знамо гдје нам је мјесто, коме припадамо“. Старица је са њима двојцом цијелу ноћ провела у разговору, а изјутра им је пожељела срећан пут и повратак „заједно са онима који долазе“, мислећи при том на партизане.

Седмог марта 1943. године изјуара, Прва дурмиторска четничка бригада нашла се у унакрсној ватри Друге пролетерске и Друге далматинске бригаде, којом приликом је претрпјела знатне губитке. Бивши партизански борци и припадници НОП-а искористили су прилику да створе пометњу и панику међу четницима, што је допринијело да бригада буде разбијена и да се људство да у панично бјекство, које нијесу могле спријечити никакве старјешине, тим прије што су овом приликом сви имали оружје са доста муниције, па нико више није био у стању да људе дијели на „одане“ и „неповјерљиве“.³² У извјештају од 9. марта мајору Захарији Остојићу, Војислав Лукачевић пише да је 7. марта у 8 часова разбијена Прва дурмиторска четничка бригада: „У 8,30 часова срио сам цијелу бригаду код самог Коњица у паничном бјекству, а у 14 часова није било ни једнога четничког војника на правцу надирања комуниста“.³³

Један број припадника НОП-а искористио је прилику да пребјегне к партизанским јединицама, у којима је нашао своје ближње, па им се придружио да гоне четнике, или се по задатку пробио у своја села да обавијести о доласку партизана.

ТРЕЋЕ ОСЛОБОЂЕЊЕ ЖАБЉАКА

Већ средином марта 1943. године на терен су почели да пристижу четнички „дезертери“, који су по селима причали о снази партизанских јединица које наступају из Босне. Они су на-

³² Исто, 311 и 315.

³³ Исто, 319—320, 326.

род обавијестили да долазе одлично организоване и добро наоружане партизанске бригаде и дивизије. Проносиле су се праве легенде о партизанима, особито о томе како су уништили италијанске гарнизоне и усташко-четничке јединице у долини Неретве. Овакве вијести и тутњава која се све јаче чула преко Штуоца деморалисале су четничке припаднике а охрабриле и подстакле припаднике НОП-а да се активирају у припремама за дочек партизана.

Тринаестог априла 1943. године на Развршју и Ћипровачи дошло је до састанка припадника НОП-а, на коме су се договорили да се организују у оружане групе. Знајући да се у Жабљаку налази мали број а уз то и непоузданих четника, одлучили су да у погодном моменту заузму команду мјеста и ослободе затворенике који су тих дана доведени из Пиве. Такође су одлучили да преузму магацине, како их четници у одступници не би уништили. За руководиоца ове акције одредили су Милугина Даниловића.

Седамнаестог априла 1943. године у расвит из правца Развршја изведен је напад на Жабљак. Међу четничком стражом настала је паника, па је почела да бјежи на све стране.³⁴ У нападу су учествовали: Милутин Даниловић, Михаило, Спасо, Милета и Раде Војиновић, Саво, Мирко и Милан Ђурђић, Миладин Стијеповић, Стеван Ковачевић, Ђурица Шибалић, Милован Лаушевић, Миливоје Обрадовић, Миливоје Јанковић, Ристо Карацић, Жарко, Рапо и Владимир Жугић и др.³⁵

Код куће Михаила Варанина нападачима су пришли Марко Вујачић и Јефто Павић.³⁶ Ту је стигло и обавјештење да четнички командант мјеста Франц Бергинац тражи да се преда партизанима, што је радо прихваћено. Бергинац је дошао са Рашком Јауковићем и Милом и Петром Обрадовићем, па је заједно са Милутином и осталим друговима пошао у команду мјеста. Тамо су, прије свега, пустили затворенике, међу којима су били: Петар Бабић, Јован Копривица, Данило Бојат, Милан Жаркозић, Миливоје Шарац и др. Ови су се одмах наоружали и придружили припадницима НОП-а, чији се број стално повећавао тако да је формирана партизанска чета. За командира је изабран Милутин Божовић, а за замјеника Миливоје Ђурђић. Бјежећи из Жабљака, убијен је Марко Кецојевић, као једина жртва напада на Жабљак и његовог ослобођења.

Том приликом у магацину је заплијењено: 1 минобацач, 2 тешка митраљеза, преко 150 пушака и око 40 сандука разне муниције. Заплијењена је и већа количина хране.

³⁴ *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*, 376—377.

³⁵ Према сјећању Милутина Даниловића.

³⁶ Марко Вујачић и Јефто Павић били су прваци Земљорадничке странке у бившој Југославији. Учесници су НОР-а. За вријеме четничке власти 1942—1943. били су се неко вријеме склонили у жабљачки крај.

У село Подгору су упућени Стеван Ковачевић, Спасоје Дакиловић и Миле Караџић. Они су преузели тамошњи четнички магацин, који се налазио у кући Николе Стевовића. Тамо је заплијењено око 4.000 kg кукуруза, 1.500 kg пшенице, 2.000 kg зоби и већа количина сувог меса.³⁷ Ова храна је вјероватно потицала од плачке из уништених муслиманских села.

Одлучено је да се оружје и муниција пренесу на Развршје, а да се Жабљак и магацин са храном бране из правца Развршја свим распосложивим снагама. Ватром из свих оружја усмјерити четнике, који су се у нeredу преко Штуоца повлачили у правцу Ковачке Долине — Зарудиноваче, и тако им спријечити улазак у Жабљак. Овај план је углавном успио, јер четничке колоне, без обзира на јачину, нијесу биле вољне за борбу, чим је припуцано на њих. У Жабљак је једино ушао Никола Бојовић, рањен у руку, са својим пратиоцима, гдје се само кратко задржао, а затим се повукао у правцу Његовуђе. У Жабљаку је Бојовић са својом групом убио Васа Милића.³⁸

Главне снаге НОВ су разбиле и италијанске и четничке групе на Неретви и стратегијску резерву четничке врховне команде под командом Павла Ђуришића на Челебићима. Створени су услови за несметано наступање широким фронтом у правцу Бијелог Поља, Колашина и Никшића.

Правцем Бобово — Ограђеница — Тепца наступала је Седма крајишка ударна бригада, са којом се кретала група дурмиторских бораца које су још у источној Боени по наређењу Врховног штаба, прикупили Момчило Полексић и Војо Ђерковић, са задатком да у општинама среза шавничког организују народну власт, војнотериторијалне органе и партијеке и друштвено-политичке организације. Седма крајишка бригада прешла је Тару код Трепаца у зору 21. априла и наступила даље преко Надгоре, да би у 14 часова ушла у Жабљак. Ту ју је сачекала постројена партизанска јединица, под оружјем, од око 150 бораца, и рапорт Момчилу Полексићу предао је Милутин Даниловић.³⁹

У Жабљаку су храбри Крајишници дочекани по црногорском обичају — плотуном из пушака, уз општеномодно весеље, отприлике на исти начин како су у Босанској Крајини дочекане пролетерске бригаде у љето 1942. године.

Брз продор Седме крајишке бригаде олакшан је био активностима припадника НОП-а из села Тепаца, који су успјели да сачувају жичани мост на Тари, који су четници били подигли за прелазак својих јединица, приликом похода за Босну. Прелазак Крајишника био би много тежи да нијесу имали тај мост иа набујалој Тари.⁴⁰

³⁷ Према сјећању Милутина Даниловића.

³⁸ Исто.

³⁹ Момчило Полексић, Необјављени дневник из НОБ-а.

⁴⁰ Према сјећању Мијушка Шибалића.

Кад су Крајишници улазили у Жабљак, на челу су се налазили командант бригаде Раде Марјанац, помоћник комесара бригаде Мијушко Шибалић и Момчило Полексић са осталим друговима. Случај је хтио да су се баш у то вријеме становкици Жабљака и околних села налазили на гробљу код цркве, гдје су сахрањивали Васа Милића, последњу четничку жртву у Жабљаку. Жалост се брзо претворила у весеље и радост. Око Мијушка и осталих познатих дурмиторских бораца брзо су се окупили партизанске мајке и сестре, да се распитају за своје, за које од одступања у јуну 1942. године нијесу ништа знале. Међу њима је била прва Јелица Новосел, која се Мијушку са стрепњом обратила: „Мијушко, знаш ли је ли ми Сава жив?“ „Моја Јелица“, одговорио је Мијушко, „ја ти морам рећи да је твој Сава погинуо“. „А знаш ли ми што за Заја?“, упитала је Јелица за свог другог сина. На то јој је Мијушко одговорио: „За њега већ дуже времена не знам, а то је од када сам пошао из Петог батаљона“. Но тада је и Заја био погинуо. Јелица је била присутна када су јој четници у Жабљаку стријељали и сина Маја. Она је наставила разговор: „Мијушко, ја сам тројицу са вама послала, па ако сам такве среће да се ниједан не врати, иека њихова смрт буде срећна за ову нашу борбу и за остатак, а ви здрави и живи да будете. Кад је бог дао да се ви јединци враћате, добро је, мени су још двојица остала код куће“.⁴¹ Јунак-мајка била је пркосна и достојанствена међу људима као Дурмитор међу планинама. Поносно је гледала у другове својих синова и у њима видјела њих. Упутила се средином цесте слободног Жабљака, свјесна да се тој слободи мора радовати, јер је сувише коштала. Знала је да је цијени, да се њоме поноси.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГОРЊЕ БУКОВИЦЕ

Припадници НОП-а из Горње Буковице и сусједних села, када су сазнали да су партизанске јединице из Пиве избиле у Студену и ступиле на територију шавничке општине, уочили су пометњу и ужурбаност код четника у штабу батаљона. Схваћено је да се врше припреме за бјекство штаблија и њихових омражених пратилаца. Пошто су у школској згради, поред осталог, биле резерве хране, плашили су се да при бјекству магацин са храном не буде уништен. Зато су будно пратили све четничке покрете. Ноћу 14. и 15. априла 1943. године, четнички батикаши, са командантом Милијом Чворовићем на челу, бјеже у правцу Његовуће, остављајући стражу и интенданта Милутина Томановића у штабу.⁴² Чим су о овом били обавијештени, окупили су се другови: Радомир Томић, члан КП, Момчило Шоло-

⁴¹ Према сјећању Росе Ковачевић.

⁴² *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — хронологија догађаја*, 376—377.

вић, Војислав Ђоровић, Радован Милашиновић, Милка и Радомир Сераглић. Они су од Томановића писмом затражили да им преда зграду са магацином, јер ће је у противном силом оружја одузети. Томановић је то прихватио, па је тако преузета зграда са магацином. Припадници НОП-а су разоружали стражу и око зграде поставили обезбјеђење, а Томановићу је дозвољено да се повуче за својим старјешинама.

Већ сјутрадан изјутра, након бјекства четника, партизанска група је брзо нарасла. Њој су се придружили Војин и Вељко Ђоровић, Рајко и Јосиф Јауковић, Миливоје Перишић, Милован Сераглић, Радоје Јегдић, Михаило Томић, Нико Зарубица и др. За командира је изабран Миливоје Перишић, чији је главни задатак био да организује одбрану зграде. Организована је и кухиња, за исхрану људства.

Оваква ситуација потрајала је све до 21. априла, када су партизанске јединице ушле у Жабљак. Двадесет четвртог априла кроз Буковицу је наишао штаб Друге дивизије, са командантом Пеком Дапчевићем. Он је лично честитао Радомиру Томићу и осталим друговима на успјешном извршеном задатку.

Магацин са храном је преузео Војо Зечевић, коме је предато и око 300 овчјих лубина сувог меса, што су пријавили четнички кметови Максим Вемић и Радомир Ђуђиловић. Преузета храна одмах је превезена у Жабљак, за потребе болнице и јединица. Све што је у магацину нађено, од конфисковане имовине а могло се препознати — враћено је власницима.

ОБНОВА ДУРМИТОРСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ

У општини Жабљак тако рећи преко ноћи обновљена је народна власт, од сеоских до Општинског НОО, као и војнотеријални органи и друштвено-политичке организације. Ранији партизански борци и омладина масовно су се и добровољно јављали за попуну бритада или за формирање територијалних јединица.

Двадесет трећег априла 1943. године у Жабљаку је одржан велики народни збор, на коме се нашло око 700 учесника. На збору су говорили: Пеко Дапчевић, командант Друге ударне дивизије, Раде Маријанац, командант Седме крајишке бригаде, Обрад Цицмил и Војо Ђерковић секретар СК.⁴³

Десетомјесечна четничка дивљања и злочини над народом, какви нијесу запамћени у историји овога краја, нијесу успјели да поколебају већину дурмиторског становништва у привржености НОП-у. Стремљења ка слободи потицали су не само од јулског устанка већ и од времена када су се наши преци доселили у овај крај. Они су се вјековима морали борити за самоодржање и опстанак. Само у Дробњаку, из кога је насељена го-

⁴³ Перо Крстајић, н. дј., 196.

тово сва жабљачка општина, посјечено је седам турских паша и познати херцеговачки зулумћар Смаил-ага Ченгић. Устаничке чете из дурмиторског краја притицале су у помоћ браћи у Херцеговини, Босни, Санцаку, Метохији и Србији скоро увијек кад су вођене борбе за ослобођење од Турака. Јован Шибалија је стигао до Београда и, у замјену Карађорђу, изишао на мегдан Туран-бегу.

Сз првим револуционарним напредним идејама људи овога краја су се упознали као печалбари, када су ишли у Америку и друге развијене земље. Неки су одлазили у свијет да би се школовали. Међу првим носиоцима напредних идеја били су Димитрије Обрадовић, Радован Головић, Јаков Остојић и др.

Под утицајем ових идеја, 28. новембра 1920. године, на изборима за Уставотворну скупштину, од уписаних 364 бирача из мале буковичке општине за листу КПЈ, чији је представник био Јован Томашевић, гласала су 193, а за свих осталих шест кандидата укупно 156 бирача.⁴⁴

За вријеме ненародних режима у бившој Југославији комунисти су уживали повјерење маса. У сиромашном сточарском крају Дурмитора једина напредна снага били су печалбари и сеоска интелигенција, која је имала велики утицај међу омладином. Одатле потиче масовна ријешеност дурмиторског становништва да, без обзира на жртве, непоколебљиво истраје у НОП-у до коначне побједе.

На Жабљаку и у околним селима најсвечаније је прослављен Први мај. У Жабљаку је одржан велики народни збор, коме је присуствовало око 1.500 особа. На збору су говорили: Кван Милутиновић, члан Брховног штаба, Митар Бакић, комесар Друге ударне дивизије, Миђун Јауковић, командант Подручја, Перо Крстајић и Марко Вујачић.⁴⁵

Уочи Првог маја дурмиторска омладина је запалила слободарске ватре по брдима и планинским висовима. То је била традиција у овом крају, јер је омладина такве ватре уочи првомајског празника палила још и прије рата, па и за свих ратних година. Ово посљедње је био јединствен случај не само у нашој земљи него можда и у читавој поробљеној Европи. Познато је да је и друг Тито своја два од четири ратна рођендана доживио заправо у дурмиторском крају.

На овом подручју припаднике НОП-а нико није питао за народност, вјероисповијест и сл. Напротив, ако је неко био из удаљених крајева, указивана му је тим већа пажња. У дурмиторском крају, слободно се може рећи, сви такви борци осјећали су се као код своје куће. Поред осталог, и због таквог односа, ова територија оправдано је добила назив Дурмиторска партизанска република.

⁴⁴ Према сјећању Бошка Ћоровића, тадашњег дјеловође општине Буковица.

⁴⁵ Перо Крстајић, н. дј., 196.

ЗАКЉУЧАК

На дурмиторском подручју четници су за непуних шест мјесеци, последије уопостављања своје власти, успјели да ликвидирају све групе илегалца на територији општине Жабљак, заједно са СК КПЈ за Шавник, који се, углавном, све вријеме илегалства налазио на терену ове општине. Од 28 другова и другарица који су били остали у илегалству на територији општине, 19 их је изгубило живот. Погинули су, да још једном истакнемо, народни хероји: Јаков Остојић, Јован Ђоровић и Богдан Котлица. Ова два последња извршили су самоубиство, да не би живи пали у руке непријатељу. Самоубиство је, из истих разлога, извршио и тешко рањени Миливоје Дурковић. Погинули су и следећи другови: Вељко Мићановић, Бошко Зарубица и Михаило-Лале Никитовић, Љубомир-Буле Тмушић, Будимир Обрадовић и Мајо Новосел стријељани су у Жабљаку, а Војин Јауковић и Бранко Мирковић су стријељани у Невесињу. Милош Жугић, Милован Даниловић, Зелен Ковачевић и Радмила Ђоровић су стријељани на Брези код Колашина, а Светозар Жугић је погинуо у Београду, на Сајмишту. За Јова и Мила Обрадовића досад се није установило гдје су и како погинули. Од оних који су пали у руке четницима и прошли кроз затворе и логоре, девет је остало живих. Вељко Крстајић и Милорад Зарубица су побјегли са стрељишта у близини пиране Ђуровића код Маташева, Милан Никитовић је побјегао из њемачког логора у Грчку, а одатле у партизане. Дара Крстајић је пуштена из логора у Београду, а Ковиљка Обрадовић, Данило Шушић, Перо Јововић, Томо и Томана Жугић пуштени су из жабљачког затвора.

Од безброј хапшених, пребијаних и мучених девет је стријељано или на други начин убијено. То су: Јелена Ђерковић, Владимир и Мара Даниловић, Радоје Лаушевић, Перко Гломазић, Радоман Пајовић и Илинка Обрадовић, који су и стријељани у Жабљаку, гдје су убијени и Радоје — Зеко Никитовић и Васо Милић.

У току извршења свих ових злочина, четници и окупатори од стране нас илегалаца нијесу претрпјели никакве губитке.

По моме мишљењу, до оваквог стања и страдања у нашим редовима дошло је због тога што су изостали: благовремене припреме на прелазак у илегалство, израда критеријума о томе ко може остати у илегалству, процјена броја људи који у свакој општини треба да остане, утврђивање става о томе ко је наплежан да одређује људе на рад у позадини, прецизирање састава и дужности појединим групама (ко, са ким, гдје и када да одржава везу) итд. За све ово партијски радници су имали довољно искуства из ранијег илегалног партијског рада.

Због тога што наведена питања нијесу благовремено ријешена — није остварена руководећа улога над илегалцима, па се

није могла остварити ни адекватна форма активног и организованог рада и живота у новонасталој ситуацији, јер су баш ти услови налагали динамичан живот, брзо сналажење, регруписавање снага са једнога на други терен и сл. Уз релативно редовно одржавање састанака с анализом извршења задатака и разрадом сљедећих задатака, требало је да се одржавају и састанци са скојевским организацијама и народним одборима, макар и у ограниченом обиму, јер би то могло да разбије кашу изолацију, сузбије четнички утицај на терену и створи за нас сношљивије услове за боравак и благовремене припреме за зиму.

Увијек сам сматрао, а тако и данас мислим, да је погрешна била одлука да се не изводе оружане акције и да се у то вријеме не убијају окупаторски сарадници, у тим данима наши највећи непријатељи, а уз то пљачкаши, батинаши, паликуће и целати. Под извођењем акција нијесам подразумијевао обједињавање група и нападе на четничке јединице, већ прије свега организовао убијање унапријед одређених четничких команданата, иницијатора и извршилаца злочина. Иначе, због тих акција ми и наше породице никакво зло нијесмо могли доживјети веће од онога које смо доживјели. Одлука да не изводимо оружане акције ставила нас је у подређен положај у односу на непријатеља, а тиме су у оружаном устанку обезвријеђени сваки наш рад и активност. На другој страни, дали смо тиме маха и охрабрења најнижем друштвеном шљаму — не само да комотно вршља и врши потјере за нама илегалцима него и да се међусобно надмеће у масовном насиљу.

Данас нам је познато да је у нашој оужаној борби било много тешких ситуација, али у њима Партија није губила иницијативу, већ је својим одлучним офанзивним курсом принуђавала непријатеља на одступање. Уосталом, из учења марксизма-ленинизма знали смо да је успех сваког устанка у офанзивним акцијама. У потврду таквог курса ишла је и одлука Врховног штаба о извлачењу главних снага из Црне Горе и Санџака, ради настављања офанзивног курса, односно ширења устанка у Босни, Хрватској и другим крајевима Југославије.

Познати су и задаци које је друг Тито поставио на савјетовању код Црног језера, који су се односили на нас који смо остали у позадини непријатеља. Поред осталог, он је тада одлучио: „У позадини ћемо оставити мање партизанске јединице и дио партијског актива који ће водити партизански начин ратовања и створити услове за нови полет устанка^{11, 46}

Четири дана после тог савјетовања, 25. маја 1942. године, Главни штаб за Црну Гору и Боку издаје наређење штабу Дурмиторског одреда да се „реорганизују батаљони и формирају мање чете за партизанска дејства у непријатељској позадини“. У том наређењу стајало је и ово:

⁴⁶ *Зборник НОР*, III, 3, док. 158.

„ ... На територији дурмиторског одреда, која је необично погодна, оставите двије до три партизанско-комитске чете, чији број за сада сваке појединачно не треба да прелази 20 одабраних бораца.

Штаб одреда ће преко политичких руководстава држати сталне везе са тим четама. Задаци ових чета су:

1. Напад на окупаторске комуникације и транспорте;
2. Политички рад на окупираној територији и у четничким јединицама преко наших пријатеља;
3. Убијање четничких старјешина и организатора четничког покрета“.⁴⁷

Није ми јасно зашто на територији одреда са овим задацима није остављена ниједна „мања партизанска јединица“, нити „партизанско-комитска чета“. Гдје је штаб одреда са задатком да води „партизански начин ратовања“? Зашто је у илегалству остављен сав партијски актив из времена Дурмиторске партизанске републике, кад је на савјетовање одлучено да у позадини остане само дио партијског актива?

Да је за позадину одређено људство према добијеним задацима, састав илегалаца био би сасвим другачији. По броју нас је било довољно да, по замисли друга Тита и наређењу Главног штаба, успјешно извршавамо одређене задатке. У томе би нам кшло на руку и наше подручје, необично погодно не само по конфигурацији него и привржености становништва НОП-у, коју је оно потврђивало отпором, држањем за вријеме нашег боравка, као и у 1943. години после уништења илегалаца и престанка организованог партијског рада на терену, као и по повратку наших јединица из Босне.

Убијећен сам: да се поступило сходно наређењу Главног штаба, односно одлукама са савјетовања, наша територија би брзо постала пакао за четничке зликовце, а не гробница за партизане-илегалце. То је био пут којим смо могли себе боље сачувати, сигурније заштити наше породице и остале припаднике НОП-а. Таквим акцијама ми бисмо народу вратили морал, суз-*Стм* четнички утицај, ограничили број непријатељских гарнизона и посада. Наш народ је ипак знао да ће окупатор једнога дана морати да оде, а у слободи ће свако бити питан гдје је био и шта је радио.

Ограничен обим овог реферата не може дати потпуну слику и процјену минулог историјског времена, па зато ми живи учесници дугујемо научницима и историчарима још казивања. Лично остављам за другу притику да дам рељефнију илустрацију НОП-а и страдања под четничком власти у назначеном периоду.

⁴⁷ Исто, док. 133.

ЉУБО ЖАРКОВИЋ

ГЕРИЛА У ПИВИ

(јун 1942. — април 1943.)

Придржавајући се одлуке о привременом повлачешу партизанских снага из Црне Горе и повратку 300 партијских радника, који су имали да у позадини наставе активност за народноослободилачки покрет, одлуке која је донесена на Црном Језеру код Жабљака 21. маја, у присуству друга Тита, у Пиви је дошло до одржавања састанака општинских комитета КПЈ за Планину Пиву и Жупу Пиву. Састанак Општинског комитета за Планкн Ниву одржан је почетком јуна на Трси. На овом састанку анализирана је политичка ситуација на терену и извршен распоред партијског чланства на оне који ће остати као илегалци на терену и оне који ће се повући са јединицама у Босну. Састанку је присуствовао Милентије Поповић као инструктор ЦК КПЈ, који је пренио директиву ЦК и ПК у том смислу. Такође је састанку присуствовао члан Среског комитета КПЈ Богдан Котлица.

Имајући у виду ситуацију у Црној Гори, на састанку је пренијет став Покрајинског комитета да герилске групе које остану на терену своју активност посвете политичком раду, а да не изводе оружане акције. Нарочиту пажњу требало је посветити разбијању четничког утицаја и разобличавању четничке сарадње са италијанским окупаторима. На овом састанку одрђен је комитет КП за Жупу и Планину Пиву, у који су ушли: Радивоје Дакић, секретар, Јанко Тадић, орг. секретар, и чланови Петар Кецојевић и Обрен Благојевић. На истом састанку одређени су за рад на терену у Плинини Пиви: Милун, Вуксан и Радивоје Гаговић, Ђетко Батуран, Милутин Томичић, Милан Копривица и Томс Вуковић. Такође је предложено да се затражи повратак Туја Бајагића, који се налазио у босанским јединицама. Сљеде-

ћег дана на терен је враћен Радован Дакић, и то одлуком секретара ПК Радоја Дакића-Брка.¹

Оваквим распоредом герилских група покривен је читав терен Планине Пиве од села Безуја до Црквичког Поља, а одређени су изузетно способни кадрови који су уживали велики углед и поштовање код народа.

Сјутрадан после састанка на Трси, одржан је на Крцу састанак Општинског комитета КПЈ за Жупу Пиву. Састанку је присуствовао Радоје Дакић-Брко, секретар Цк. И на овом састанку заузети су исти ставови у погледу рада герилских група хао и на Трси и одређени другови који ће остати у герилским групама.

У герилске групе за подручје Жупе Пиве одређени су: Радомир-Перо Радојевић, Лука Ђурковић, Гојко Дурутовић, Сулмија Благојевић, Милан Мићановић, Милорад Тасовац, Вељко А. Мићановић, Вукосав Топаловић, Радосав, Вељко, Михаило и Миња Бајагић, Лале Бакрач, Лука Јововић, Ратко Љешевић и Бећко Јововић. На подручју дурмиторског среза остао је у герили и Вељко Б. Мићановић, који је тада био члан Среског комитета КПЈ.²

По одлуци Главног штаба, на рад у непријатељску позадину враћен је и Обрад Цицмил са једним бројем другова. Ова група је формирана на Вучеву, када су партизанске снаге напуштају Тале Црну Гору. Задатак групе био је да се пребаци на територију Пиве, где су четници већ успостављали своју власт и вршиш терор, и да се повеже са Рејонским комитетом и герилским групама које су већ биле на терену. Поред Обрада Цицмил - ла, у групи су били: Спасоје Шарац, који је био рањен у борби код села Пишча, Душан Вуковић, Перо и Божо Жарковић, Душан Цицмил, Томо Вуковић, Раденко Копривица и Шћепан Недић. Ова група је требало да се пребаци преко ријеке Пиве на сектор Шћепан-Поља — Плужине, но пошто нико из ње није довољно познавао терен, затражено је од штаба Фочанског батаљона да се дозволи повратак Тују Бајагићу, који је у овом батаљону био командир чете. Бајагићу је дозвољен повратак, пошто је штаб Фочанског батаљона добио сагласност члана Врхоаног штаба А. Ранковића. Иако је група била већ формирана, она с? још налазила у саставу јединица које су штитиле повлачење рањеника и њен повратак је држан у тајности, нарочито од мјесног становништва на Вучеву. 23. јуна 1942. године, када су се партизанске јединице са Вучева повукле у Ђурево, група се одвојила и упутила у кањон Пиве, да би се пребацила на Пивску Планину. Група је поред пушака, пиштоља и бомби имала и један пушкомитраљез. Спуштајући се у кањон, група је

¹ Архив Историјског института Титоград (АИИТ), VIII 1 ДЈ-7, мемоарска грађа; Др Обред Благојевић, *Пива*, Београд 1971, стр. 580.

² АИИ, VIII 1 дј-8, мемоарска грађа.

одлучила да ријеку Пиву пређе код Чокове Луке, пошто ништа сумњиво није примјећивала. Али, ради опрезности упућен је Раденко Копривица да извиди терен. Копривица је брзо упао у чепичку засједу, која је била добро маскирана. Ухваћен је и одведен на Шћепан-Поље. Он је одмах изјавио да је сам и да је б>:с мобилисан за тјерање стоке, у шта су четници повјерозали и нијесу наставили потјеру за групом. Али је зато група оцијенила да је десна и лијева обала Пиве посједнута четничким засједама и да се мора поново повлачити на Вучево. Морала је удожити изузетне напоре, без хране и воде, да се поново попне на Вучево и да свој правац усмјери преко Волујака у правцу РаЕног. На Вучеву се група повезала са Милосавом Жарковићем, чија се породица била определијелила за НОБ и од кога је добила сва обавјештења и храну. Међутим, како на Вучеву, Маглићу и Волујаку на катунима није било становништва, група је одлучила да се спусти у Ћурево, које је такође било пусто, јер је муслиманско становништво било побјегло, бојећи се четничког наступања. У Ћуревоу је нашла патроле Другог батаљона Пеге пролетерске бригаде. Зато је група одлучила да код бригаде остане пар дана. Послије одмора од недјељу дана, група је 8. јула кренула у правцу Чемерна, да би одатле своје кретање усмјерила ка Равном, гдје је рачунала на сигурну везу са људима оданим НОП. Даље пребацивање такође је било тешко, али се напредовало, пошто је Тујо Бајагић изванредно познавао терен, а и добар дио људи. Група је успут сазнала о звјерствима четника који су побили одређен број рањеника у школи у Изгорама, а затим школу запалили. Око 15. јула група је успјела да прође све четничке засједе и да дође у село Зукву у Пиви. Ту се повезала са Милуном и Радосавом Бајагићем, од којих је добила храну и сва обавјештења о четничким звјерствима на подручју Пиве. Група је ту сазнала да су четници успоставили власт у Пиви, да су запалили кућу Милуна и Обрада Цицмтила на Пишчу и Тодора Благојевића у Бајову Пољу, да организују зборове у Пиви на којима иступају заједно вође четничког покрега и зеленаши и пријете партизанима и њиховим присталицама.

Група је добила обавјештење да четници држе засједе на свим споредним путевима и пролазима, са намјером да похватају све оне који се враћају у позадину, било по задатку или самовољно. Оцијењено је да су те страже и засједе мање на главном путу, јер су четници сматрали да се главним путем они којл се враћају не смију кретати. Зато је група одлучила да пребацивање до ријеке Пиве изврши главним путем, од Зукве до Плужина. Група се у Зукви задржала два дана. Преко Милуна Бајагића је Лале Цицмил из Плужина обавијештен да дође у Зукву и до буде водич групе. Лале је био стари и искусни ратник, комита из првог свјетског рата, врло отресит и храбар човјск, а 1941. године се са цијелом породицом определијелио за

НОБ. Он је позив одмах прихватио и дошао у Зукву. Група се крегала главним путем од Зукве преко Стубице, Стабана и Плужина, V. дошла за једну ноћ на лијеву обалу Пиве. Послије краћег задржавања у подножју Загрице група је пријешла Пиву Код Крсца, савладала кањон на десној страни Пиве и уз Нудо дошла у близину брда Божура. Пошто је била доста уморна, гладна и исцрпљена, одлучила је да Шћепана Недића пошаље у село Борковиће, да се повеже са породицом Јанка Радовића или са Тодором Недићем, сигурна да ће им они помоћи, пошто су то биле партизанске породице. Шћепан је требало да докесе нешто хране и прикупи обавјештења са терена, али он се није вратио. Био је толико исцрпљен, изгладнио, а и деморалисан, да је једноставно остао код своје куће и четници су га одмах ухватили. Четницима је изјавио да је „утекао“ из босанске јединице. Никад им није одао да се вратио са групом по задатку, па је **тајкост** групе са његове стране потпуно очувана.

Група је Недића чекала пуна два дана, без хране и воде, а пошто се није вратио, одлучила је да се пребаци преко села Боричја до Пишча, да би успоставила везу на том подручју.

Прву везу на Планини Пиви група је успоставила на катуну Пелиновац са Митром Шкиљевићем, који је до доласка четитжа био командир партизаноке чете, али је остао код своје куће ири-ликом повлачења партизанских јединица. Ту се група нахранила и упознала са распоредом четничких јединица. Затим је одмах наставила пут у току ноћи и смјестила се изнад пишчанеког катунa на обронцима Дурмитора. Сљедеће ноћи пошли су у село **ПиЈаче** Душан Вуковић и Душан Цицмил — да ухвате везу са Милуном Цицмилом и добију обавјештење о четничким покретима. Иако су се кроз село стално кретале четничке патроле, успјели су да се провуку и повежу, прибаве нешто хране и сазнају да се у селу налази велики број васојевићких и дурмиторских четника, да се ови припремају за претрес терена, да са партизанским породицама врло дрско поступају, те да ће због тога бити отежано одржавати везе.

Због овакве ситуације одлучено је да се група као цјелина подијели на мање групе и да се успостави веза са већим бројем чврстих и повјерљивих људи, а преко њих да се што прије успостави веза са Рејоноким комитетом и герилским групама које су раније остале на терену. Према том договору, на Пишчу су остали Обрад и Душан Цицмил и Душан Вуковић, са задатком да се повежу са герилцима у Боричју, Борковићима и Безују; Спасоје Шарац, Божо и Перо Жарковић пошли су у село Недајно, са задатком да се повежу са герилском групом у селу Црној Гори; Томо Вуковић и Тујо Бајагић пошли су у Црквичко Поље, са задатком да се повежу са људима оданим НОП-у и да политички дјелују и спречавају четничку пропаганду која је била у пуном замаху на терену.

**ДЈЕЛАТНОСТ РЕЈОНСКОГ КОМИТЕТА КПЈ У ПИВИ И
КОНСОЛИДАЦИЈА ГЕРИЛСКИХ ГРУПА**

Крајем јула и почетком августа дошло је до извјесног прилагођавања живота и рада герилских група у новонасталој ситуацији. Групе су углавном биле распоређене у оквиру родних села. Успостављене су везе са већим бројем другова који су и даље остали чврсти и непоколебљиво на страни НОП. Преко њих су добијани извјештаји о четничкој војној организацији, кадровима, пропаганди, окрутним поступцима према партизанских¹ породицама, хапшењима одборника НОО и партизанских симпатизера, о пљачки партизанских породица итд.

Да би се извршила анализа стања на терену и поставили задади герилских група, крајем јула одржан је састанак Рејонског комитета КП за Пиву, као и састанак герилаца са подручја Планкне Ниве на брду Божуру, изнад села Борковића. Овом састанку није присуствовала група која се вратила са Обрадом Цицилом, јер са њом још није била успостављена веза.

На састанку Рејонског комитета је извршена анализа цјелокупне политичке ситуације, а нарочита пажња је поклоњена сналажљивости герилских група које су се вратиле на терен. Пошто је један број другова био добио задатак да се „легализује“ (Милан Копривица, Лука Ђурковић, Перо Радојевић, Живко Априновић и Лука Јововић), на овом састанку је констатовано да су у току јула ухапшени Лука Ђурковић, Живко Априновић и Лука Јововић и да је откривен и ухапшен Милорад Тасовац. Поред тога, констатовано је да се група герилаца на подручју Горње Жупе распала и да је Миња Бајагић ухапшен. Ухапшен је и Лале Бакрач, а група коју су сачињавали Гојко Дурутовић, Обрек и Сулумија Благојевић и Јанко Тадић у сталној је опасности од четничких прогона. Сви похапшени су провели кратко вријеме код Пивског манастира, а потом су опроведени на Жабљак. Пешто касније на Жабљаку је стријељан Лале Бакрач, док су Лука Ђурковић, Миња Бајагић и Милорад Тасовац спроведени у Колашин. Миња Бајагић је осуђен од четничког суда на смрт и враћен са групом из Колашина на Боан, гдје је стријељан. Овакво страдање герилаца углавном је карактерисало подручје Жупе Пиве. Рејонски комитет је констатовао „да је било и малодушности, расипања и повлачења кућама на своју руку¹, али главна „заслуга“ за све ово припада четничком команданту батаљона за Жупу Пиву, бившем капетану обавјештајке службе југословенске војске Митру Пејовићу. Касније је потврђено да је ова констатација била тачна, јер је у прољеће 1943. године заплијењена архива Жупопивског четничког батаљона, из које се видјело да је Пејовић био врло вјешто и безобзирно организовао конфидентску мрежу. Нађен је и списак тајних четничких обавјештајаца, и то тако организованих и распоређених да их је било по 2—3 у сваком селу.³

³ О. Благојевић, *Пива*, стр. 581.

Стање на Планини Пиви било је нешто боље. Четничку војну организацију сачињавала су два батаљона. Један батаљон, чији је командант био Душан Никовић, био је у Црквицама са сједиштем штаба у Пољу. Други батаљон, чији је командант био Аато Јокановић, био је одређен за горњи дио Планине Пиве. са сједиштем на Трси. Командни кадар ових батаљона сачињавали су углавном врло неспособне и колебљиве личности. Једни од њих су били дезертери из партизанских јединица са Сињавине, и то из оне чете Дурмиторског батаљона чији је комесар био члан КПЈ Душан Вуковић, који је због њиховог дезертерства стријељан, да би послје рата био рехабилитован. (Данас основа школа на Трси носи његово име.)

Рејонски комитет је донио закључак да се успостави чврста веза са Среским комитетом КПЈ и герилским групама са подручја Жабљака и Шавника, као и са герилским групама са подручја Гацка и Пљеваља. Посебно је указано на потребу да се успостави веза са Окружним комитетом КПЈ. За извршење ових задатака другови су добили конкретне задатке. За 20. септембар заказан је нови састанак на коме је требало поднијети извјештај о извршењу задатака. У међувремену успостављена је веза са Обрадом Цицилом и групом која се са њим вратила, изузет Туја Бајагића и Тома Вуковића, који су пали у четничке руке.⁴

Падом Туја Бајагића и Тома Вуковића у четничке руке ситуација на подручју Црквица нагло се погоршала. Тада је извршено обједињавање оба четничка батаљона на Планини Пиви. под јединствену команду, у оквиру одреда на чијем се челу налазио Драго Бојовић, са сједиштем штаба на Рудини, у Црквичком Пољу. Зато је на овај терен пошао секретар Рејонског комитета Радивоје Дакић са друговима, да би ојачао политички утицај и успоставио и проширио везе са друговима који су остали на линији НОП. Преко бивших одборника и другова који су остали чврсти и непоколебљиви, као што су били Тодо Дакић, Душан Кнежевић и Зеко Поповић, сазнао је да су четници појачали терор на подручју Црквица. Тих дана четници су ухапсили Стевана Патића, кога су страховито мучили и јавно батинали, да би одао другове са којима је сарађивао и материјал који је био склонио. Патић је све издржао, па су га измрцвареног пустили, послје чега се склонио код Пера Живковића. Драго Бојовић је похапсио још један број млађих људи, међу којима Даннла Бојата, Милосава-Бећа Митрића и Благоја Ђурчића, али су сви имали добро држање и нијесу одали ништа што би наннјело штету интересима НОП-а.⁵

Тих дана четнички штаб је припремао поход на Фочу, с мотивацијом да треба уништавати „Турке“. Дакић је као секретар Рејонског комитета успио да се повеже са Стеваном Патићем и

⁴ АИИ, VIII 1 дј-7, мемоарска грађа.

⁵ АИИ, VIII 1 дј-6, мемоарска грађа.

да сазна све појединости о похапшеним друговима *и* четничким звјерствима. Поред тога, успјело му је да се повеже са командиром једне четничке чете, Митром Шкиљевићем, који је остао присталица НОП-а, и да преко њега сазна низ података о четничкој војној организацији и о припремама за поход на Фочу. Дакић је Шкиљевићу објаснио да је то поход у пљачку на мирно муслиманско становништво и да представља увод за нови поход против партизана. Зато треба настојати да се људи одврате од таквог безумља. Шкиљевић је организовао још један број људи са којима су герилци разговарали. Нико од тих људи није провалио тајну о тим разговорима.⁶

Присуство Радивоја Дакића, као секретара Рејонског комитета, са герилцима на терену Црквица и успостављање веза с другозима који су остали на линији НОП-а знатно је поправило политичку ситуацију и повратило самопоуздање код људи и увјерење да је четничка власт привременог карактера.

И остале герилске групе су извршиле своје задатке. Јанко Тадић са друговима је успоставио везу са Окружним комитетом КПЈ, док су остале групе успоставиле везу са герилским групама сусједних општина. Послије ове акције, према ранијој одлуци Рејонског комитета, све групе су се 20. 9. 1942. године, заједно са Рејонским комитетом, окупиле на састанак на планини Ружици. На овом састанку, поред герилских група из Пиве, били су и герилци са подручја Жабљака и Шавника, и то: Јоко Војиновић, Момир Јакић, Мило Обрадовић, Јово Обрадовић, Радоман Дapiћ, Милорад Зарубица и Вељко Б. Мићановић, као члан Среског комитета КПЈ.⁷

На састанку је извршена анализа цјелокупне ситуације и констатовано да четници појачавају терор и да им је успјело да задају озбиљне ударце герилским групама. Такође је констатовано да четничке команде углавном знају да се герилске групе налазе на терену и да стално врше потјере за њима; да хapse све људе на које сумњају да сарађују са герилцима, као и породице и блиоке рођаке герилаца. Међутим, утврђено је да нико од оних који су пали у четничке руке, било да су ухваћени или се сами предали, није одао остале другове, тако да четници нијесу знали појединачно који се другови налазе у герилским групама.

На састанку на Ружици посебно је наглашено да је врло тешка ситуација за герилске групе на језеро-шаранском и ускочко-дробњачком подручју. Тамо је владао прави бијели терор. Међутим, оцијењено је да је ситуација нешто боља на подручју Пљеваља, нарочито око Бобова и Ограђенице. Герилска група из села Црне Горе је обавијестила да је прихватила Воја Лековића, замјеника комесара Треће санџачке бригаде, који је у јед-

⁶ АИИ, VIII 1 дј-6, мемоарска грађа.

⁷ АИИ, VIII 1 дј-7 мемоарска грађа.

ној борби у близини Црквичког Поља био одсјечен од јединице, и да га је пребацила преко Таре. Требало се повезати са герилском групом са подручја Пљеваља и испитати могућност да се један број другова тамо пребаци како би избјегли свакодневне прогоке. Посебно је ситуација забрињавала када су се због тако тешког стања појавила различита мишљења, па и неслагања код чланова Среског комитета.

Грипство се упознало и са сугестијом другова са терена да се, пошто се примичу хладни дани, треба припремати за зимски смјештај. Зато је закључено да се поново покуша успоставити веза са санџачким герилцима и са Среским комитетом, да се појача рад преко сарадника НОП-а на разбијању четничке пропаганде, а посебно да се преко веза врши припрема за зимски смјештај. Задатак за везу са Среским комитетом добили су Белько Б. Мићановић, Радивоје Дакић и Петар Кецојевић, а за везу са Санџаком Радован Дакић и Ђетко Батуран. Сљедећи састанак свих герилаца са подручја Жупе и Планине Пиве, заједно са Рејонским комитетом, заказан је за почетак октобра 1942. године. На том састанку чланство је упознато са стањем на терену. Веза са герилским групама у Санџаку није успостављена, јер је Тара била надошла због раних јесењих киша, а четници су држали пријелазе у Тепцима и на Ђурђевића Тари. Веза са Среским комитетом као цјелином такође није успостављена, али је чланство преко појединих чланова Среског комитета сазнало да је ситуација на језеро-шаранском и ускочко-дробњачком поручју изузетно тешка. Због различитих оцјена ситуације дошло је до неслагања у партијској организацији. Један дио чланова постао је неспособан за даноноћна кретања услед болести. Нарочите тешкоће наступиле су код Јована Ђоровића и његове другарице Радмиле због слабог здравственог стања. Због тога је један број другова предложио да се читава партијска организација са ових подручја, заједно са Среским комитетом, повуче за бригадама у Босну. Међутим, партијска организација и Рејонски комитет Пиве предложили су да се срески комитет пребаци на терен Планине Пиве, јер су постојали реални услови да се болесни и изнемогли другови смјесте на сигурна мјеста и да се до краја октобра одржи заједнички састанак Рејонског и Среског комитета, на коме би се донијела коначна одлука о даљем раду. За успостављање везе са Среским комитетом задужени су Радивоје Дакић и Петар Кецојевић, а за мјесто сљедећег састанка одређен је Тодоров до. Остало чланство добило је задатак да испита могућност за зимски смјештај, па су формиране и групе. Одређени су и руководиоци група. За руководиоца групе на подручју Безује—Драгаљево одређен је Милун Гаговић, за групу Боричје—Борковићи Петар Кецојевић, за групу на Пишчу Обрад Цицимил, за четврту у селу Недајно Спасоје Шарац, за пету групу на Црној Гори Радован Дакић, а за руководиоца групе у Жупи остао је Гојко Дуру-

товић. Вељку Мићановићу је сугерисано да не иде на подручје Жупе Пиве, јер је доста компромитован, па ће се тешко одржати, а посебно што су такве информације добијене од другова са којима је одржавана веза на Горанску⁸.

Међутим, прије него што је успостављена веза, Срески комитет и партијска организација са ускочко-дробњачког подручја повукли су се према сопственој одлуци са свога терена преко Пиве и наставили пут за Босну. Иако је ова група наишла на партизанску везу у Безују и Боричју и добила обавјештење гдје се налази група Милуна Гаговића и Петра Кецојевића, није се задржала, већ је брзо продужила, а њен трагични крај је познат.

ОПШТИ ПОКРЕТ ЧЕТНИЧКИХ СНАГА НА ПОДРУЧЈУ ЦРНЕ ГОРЕ ЗА ЛИКВИДАЦИЈУ ГЕРИЛСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ГРУПА

Четници су преко својих шпијуна углавном дознали на којим подручјима се налазе илегалне герилске групе. Пошто се зима примицала, процијенили су да се групе нијесу смјестиле, па су предузели општу акцију у Црној Гори да герилце изненаде и ликвидирају. Са тим циљем на подручје Планине Пиве дошле су двије бригаде васојевићких четника. Појачан је општи терор над народом, а нарочито над партизанским породицама. Углавном су све партизанске породице похапшене и пребачене у затвор у Жабљаку. У акцију против герилаца на Планини Пиви, поред двије васојевићке бригаде, дошли су и језеро-шарански и домобрански четници, сврстани у два одреда. На Планини Пиви је такође постојао један одред, као и у Жупи Пиви, тако да су четници започели акцију са четири одреда и двије бригаде. Ове су четничке снаге своју крваву и издајничку акцију започеле 30. септембра на Безују, гдје су се искупиле под командом Николе Бојовића. Дробњачки одред Ивана Ружића продужио је у Жупу Пиву и заједно са жупопивским четницима наставио акцију против герилске групе Гојка Дурутовића.

Четнички командант Никола Бојовић није случајно започео своју терористичку акцију у селу Безују. Напротив, он је знао да је то село у коме се налази герилска група и да је, углавном, чврсто оприједељено за НОП. Исто тако и сусједна села. Дубљевићи и Борковићи, била су чврсто одређена за НОБ. Зато је Бојовић присилно окупио цјелокупно становништво, пријетио хапшењима, пљачком и стријељањима и тражио да ода комунисте који се крију по селима. Ту је јавно премлатио Јована Радовића из села Борковића, партизанског одборника и врло угледног човјека, и свима присутнима скренуо пажњу да то чека свакога ко сарађује са комунистима.

⁸ АИИ, VII 1 дј-7, мемоарска грађа.

По завршетку акције у Безују четнички одреди су наставили претрес терена на Планини Пиви до села Недајна. Недајно је било једно од најистакнутијих партизанских села у Пиви и у њему су герилци били потпуно обезбијеђени и заштићени. Затс је Бојовић примијенио најдрастичније мјере против становника овога села. Он је, прије свега, у току ноћи опсадио село својом казеном експедицијом и није дозволио ниједном становнику да изађе ван. Затим је све одрасле мушкарце из партизанских породица похапсио. Одједном се у затвору нашло око 20 мушкараца из породице Жарковића, затим Миливоје Шарац, Раденко и Матија Копривица и др. Сљедећег дана је присилно дотјерано цијело становништво код школе на „народни збор“. Из затвора су четници дотјерали све ухапшене мушкарце и онако везане поставили их у строј. Испред сакупљене масе постављени су пушкомитраљези, а Бојовић је почео да искаљује свој бијес највулгарнијим изразима и вријеђањем. Све жене и дјевојке је називао „мошовкама“, а дјецу, која су такође била доведена, „Мошовом копилади“. Затим је у предаху бијеса дао знак Миливоју Ђурчићу, на што је овај тирански почео корбачем да туче Матију и Раденка Копривицу. Он је тражио од Матије да преда пиштољ који је добио од Моше Пијаде, а од Раденка да призна гдје су партизани са којима се вратио у позадину. Све су ово посматрали Матијина породица и Раденкови родитељи. Матијина жена Ваилија стављала је руке на очи да не гледа те страшне ударце, а Матијин брат Раде, стари ратник, инвалид са Скадра, и врло честит човјек, храбрио је своју снаху ријечима: „Издржаће Матија, не бој се“. И издржали су, нијесу ријечи проговорили.

Бојовић је у својим бруталним наступима питао за Крста Шараца и упућивао највулгарније изразе на његов рачун. Крсто је био један од најхрабријих сељака села Недајна. То је био стари и искусан ратник из балканског и I свјетског рата, комита, борац против аустроугарске окупације, који се 1941. године са цијелом породицом определио за НОБ. Он и Василије Жарковић су пред саму четничку акцију показали герилској групи своју комитску пећину у којој су се герилци смјестили, те њихова безбједност није долазила у питање. Али Крсто је по задатку герилске групе био и четнички кмет у селу. Зато је Бојовић њега тражио, јер, како се могло десити да капетана Бојовића не сачека сеоски кмет; Крсто је био пошао ван села, да набави храну за породицу. Док је Бојовић и даље викао да ће сви проћи као Раденко и Матија, ако не кажу гдје су партизани, васојевићки четници су плачкали по сеоским домовима чије је становништво било скупљено на „народни збор“ да слуша и гледа дивљање капетана Бојовића. У том часу појавио се Крсто Шарац. Дах свих присутних сељака Недајна је застао; очекивали су најгоре, јер је Бојовић јавно пријетио да ће Крста зато што је одсутан да „убије као пса“. А Крсто је ишао дигну-

те главе, скоро војнички, право Бојовићу, и изразио му „добродошлицу“. Бојсвић се у моменту изненадио, а онда је повикао: „Бе си, кучкин сине! Оца ти твога, зар се тако командант дочекује, убићу те као пса“. Тада је настао дијалог између хировитог Бојовића и отресилог, смиреног и разумног Крста Шарца. Крсто се осмјехнуо, а затим повикао: „О, господине војвода, ко вас је то тако наљутио? Мора да је неко грдно слагао за ове моје сељаке, те си их повезао. Ко су ти шпијуни? Не дозволи, капетане, да шпијуни клевету поштене људе. Ако су ти рекли да су овдје партизани, нека кажу гдје су. Ми знамо све пећине од Таре до Дурмитора. Дај достављаче напријед, а ми ћемо за њима да побијемо све оне који су против краља. А што ми псујеш оца? Не засипај се живом ватром, па зар не знаш да је мој отац барјактар из минулих ратова у борбама за краља и отаџбину. Ти ми пријетиш, господине капетане, да ћеш ме убити као пса. Можеш ме убити и то само као човјека. Ево, пуцај, (при томе је руком показао своје груди), али само ти, да умрем од јуначке руке, од руке унука војводе Лазара Сочице, али немој дозволити да ме убију шпијуни и достављачи. Капетане, никада се не ослањај на шпијуне, то су најгоре врсте људи. И ми смо их као комити убијали. Они ће сјутра и тебе шпијунирати. Но, пусти, војвода, ове поштене људе и ајдемо да ручак спремамо“.⁹ И тада је настао главни преокрет. Крсто је то све Бојовићу рекао тако брзо да овај није ништа коментарисао. већ је наредио да пусте повезане сељаке својим кућама, а он је са Крстом пошао у овој штаб. Сјутрадан је пошао на Жабљак и повукао васојевићке и језеро-шаранске четнике. Четничка се акција завршила у селу Недајном. Село је страховито опљачкано, отјеран је један велики број стоке, а из кућа је опљачкано све што се могло понијети. Али се спасило оно што је најбитније. Сачувано је јединство села, сачувани су позадинци и ни једног момента њихови животи нијесу били доведени у питање.

Док се четничка акција на Планини Пиви завршила потпуним неуспјехом, дотле су четници у Жупи Пиви успјели, преко шпијуна и издајника, да открију пећину у којој су се налазили Вељко Б. Мићановић и Милан Мићановић, јер су се они, и поред закључака Рејонског комитета да остану на Планини, били пребацили у Жупу. Тамо су опкољени и убијени¹⁰.

Четничка хајка у Жупи Пиви није престајала. Њу је стално покретао врло лукави, а за тако прљаве работе способни, бивши капетан обавјештајне службе Митар Пејовић. То су, у ствари, били најтежи дани за герилске групе у Пиви. Тих дана Пејовић је са жупопивским четницима успио да убије Јована Ђоровића и Богдана Котлицу, који су се били поново повратили из Херцеговине у Црну Гору и дошли на подручје Жупе Пи-

⁹ Према сјећању Петра Жарковића из села Недајна.

¹⁰ О. Благојевић, *Пива* 583.

ве. Поред тога, четници су стално прогонили герилску групу у којој су били Гојко Дурутовић, Обрен и Сулумија Благојевић и Јанко Тадић. Иако је ова група имала везу са командирима четничких стража у Миљковцу и Брезнима, и добијала од њих обавјештења о потјерама, она није успјела да на вријеме нађе сигурно склониште, па су се њени чланови према договору разишли „да би сваки за себе нашао начин опстанка, али послије пар дана, због недовољне опрезности и будности, тројица су од њих ухваћена од стране четника“. Хватање је избјегао Јанко Тадић, који је и даље остао као једини илегалцац на подручју Жупе Пиве, све до доласка наших јединица из Босне у априлу 1943. године. Ухваћене илегалце четници су спровели у Колашин¹¹.

Четнички команданти се нијесу задовољили успјесима у ликвидацији герилских група. Зато су предузели врло опсежне мјере на мобилизацији људства за борбу против партизана у Босни. У том циљу развили су пропаганду да прво иду у Босну да униште „Турке“ и усташе, а онда ће на партизане. При томе су наговјештавали могућност и пљачке „турских“ села на подручју Босне.

Међутим, герилске групе на Планини Пиви предузеле су врло широку акцију да се спријечи мобилизација људства и избјегне уништавање и пљачка недужног муслиманског становништва. Они су то чинили преко легализованих чланова Партије, оних чланова КПЈ који су на своју руку напуштали партизанске јединице, па су били мобилисани у четнике, и партизанске симпатизере. Због тако широке акције герилаца пропала су два четничка покушаја да изврше мобилизацију људства. То им је успјело тек у трећем покушају у децембру 1942. године походом на Буковицу. Тада су четници извршили приоилну мобилизацију, али су герилци са добрим дијелом тих људи обавили разговоре и објаснили им смисао и суштину те акције. Циљ четничке акције на Буковицу био је срачунат на то да се опљачка по више стоке, јер је дурмиторско подручје већ било сргромашно због сталних пљачки које су вршили ради исхране војске. Поред тога, то је био и увод за акције које су четници припремали против НОВ у Босни. Акција на Буковицу представља врхунац злостјела које су четници вршили. Попаљена су сва села и побијено на хиљаде становника¹².

Послије четничког напада на Буковицу поново је настављена акција против герилских група. Због тога је герилска група са Црне Горе прешла код групе у селу Недајно. Група у Недајну је била добро смјештена у једној пећини у кањону ријеке Сушице. Веза је скоро свакодневно одржавана, а пошто је село било врло јединствено и у потпуности одређено

¹¹ АИИ, VII 1 дј-7, мемоарска грађа.

¹² Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, стр. 196—197.

за НОП, није било бојазни да герилци буду откривени. Пошто је ситуација за герилске групе на подручју цијеле Црне Горе била доста тешка, Окружни комитет КП за Никшић је сматрао да треба све групе објединити, прикупити још људи и формирати јединицу ради предузимања оружаних акција. У том циљу послао је писмено упутство да се герилске групе пребаце на никшићко подручје. Међутим, како су временске прилике биле врло непогодне, због снијезних падавина, није се могла успоставити чвршћа веза са Окружним комитетом, а четничке су акције биле врло честе, те су герилске групе остале на свом терену.

У овом периоду четници су припремали нову акцију, под непосредним руководством Италијана. Радило се на томе да се што више четника пошаље у Далмацију, да би спријечили продирање партизана из Боене. Зато су герилске групе својим утврђеним каналима предузеле мјере да се ова акција разбије. Четнички су команданти истицали да је акција планирана на Фазлагиха Кулу у Херцеговини ради освете српског живља који су усташе поклале. Због тога су почели вршити присилну мобилизацију. Међутим, герилци су преко својих веза разобличили четничку намјеру и тражили да мобилисани четници не напуштају свој терен. У тој акцији постигнут је потпуни успјех. Ниједан четнички батаљон није пошао у Херцеговину када су дознали да би тамо били стављени под италијанску команду против партизана. Зато се тада могла чути пјесма:

*„Ова војска што се креће,
на свог брата пуцат неће“.*

Послије неуспјеха четничких команданата да упуте људство у Далмацију, почела је општа мобилизација за поход ка Неретви.

У овом периоду четничка је власт у Пиви била потпуно разобличена и компромитована, а нарочито послије пљачке и покоља на Буковици. Зато су герилске групе преко својих веза уносиле панику у четничке редове. Чак су организовани и лични контакти са добрим дијелом људи за које се знало да су симпатизери НОБ, а присилно су мобилисани за одлазак на Неретву. У томе је доста успјеха имала герилска група у селу Недајну. Тамо су герилци Радивоје и Радован Дакић, Божо и Перо Жарковић и Спасоје Шарац окупљали партизанске симпатизере у кући Марка Жарковића, објашњавали им циљ четничке акције, давали упутства како ће саботирати и уносити панику у четничке редове. Такве акције чиниле су и герилске групе на Пишчу и Безују. Оне су чак дале и конкретне задатке члановима КП Жижги Гаговићу и Војину Цицмилу какве акције да предузму у четничким редовима и како да се у повољном моменту предају партизанима. Ови су часно извршили своје задатке, али, на жалост, и изгубили живот.

Акције које су предузимале герилске групе и партизански симпатизери у четничким редовима жупопивског и планинопивског батаљона биле су таквог интензитета да су се ови батаљони, у општем четничком поразу на Неретви, потпуно распали и више се никада нијесу формирали као војне формације. Већина људства Планинопивског батаљона није опалила ни један метак, а читави водови и чете дезертирали су и еклањали се у кањоне Таре и Сушице. Зато су четници појачали терор и све оне за које су и најмање еумњали да су партизански симпатизери хапсили су и трпали у затвор на Жабљаку. Због тога су сви партизански симпатизери који су били присилно мобилисани напунпали четничке редове и прикључивали се герилским групама, које су се припремале за оружане акције у позадини непријатеља.

ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ ГЕРИЛСКИХ ГРУПА

Иако герилске групе у почетку нијесу имале неке конкретније извјештаје о поразу четника на Неретви, одлучиле су да се прикупе у рејону села Недајна и да се припреме за предстојећу акцију. Пошто су средином децембра 1942. године Радивоје и Радован Дакић и Ђетко Батуран пријешли код групе Спасоја Шарца у Недајно, то су исто почетком марта 1943. године учинили и Обрад и Душан Цицмил. Они су то учинили из два разлога. Прво, Недајно је било изразито партизанско село из кога ће се у предстојеће акције укључити сви мушкарци, и, друго, кроз ово село води пут за Жабљак, а тај пут пролази кроз кањон Сушице, који је изузетно погодан за напад. Група је одлучила да се више не раздваја у тројке, већ да остане заједно. Донесен је и пушкомитраљез „брно“, који је био склоњен на Планиници, прегледан и испробан за предстојеће акције.

Прве вијести о поразу четника на Неретви герилци су добили од групе симпатизера из села Недајна који су били присилно мобилисани у четнике а затим побјегли још из Главатичева, и у општем четничком расулу и неред у успјели да дођу у Недајно. Ова је група бројала око 25 људи, а у њој су били Алекса Жарковић и Миливоје Шарац, раније чланови КП, затим Данило Давидовић, Милан Жарковић, Јован М. Копривица и др¹⁴. Они су герилску групу обавијестили о исходу битке на Неретви, о борби и тактици партизана, о њиховом наоружању, о приличном страху и неред у четничким редовима, итд. Они су и прије одласка на Неретву добили задатак да, колико је год могуће, уносе дезоријентацију и пометњу у четничке редове.

¹³ Сјећање Милана Поповића, који је био у штапској чети Н. Бовића.

¹⁴ Обрад Цицмил, *Акција партизана-илегалаца на Д-урмиторском подручју*, Историјски записи, 1971/3-4, стр. 456.

Разбијене четничке снаге повукле су се од Неретве и дошле до границе Црне Горе са намјером да чврсто организују фронт и обуставе даљи продор партизана. Тај фронт је постављен линијом Равно—Кручица—Вучево—Шћепан Поље—Узлуп—Челебићи. Пошто се герилска група налазила у троуглу Пиве и Таре, одлучила је да својим дејством у позадини фронта створи не-сигурност непријатељу, привуче на себе непријатељске снаге и омогући брз прелазак партизаиским снагама преко Таре и Пиве.

Лијево крило четничког фронта на сектору око Равнога брзо је попустило под ударцима Четврте и Пете пролетерске бригаде. Четничке снаге под командом Баја Станишића и Ивана Ружића повукле су се до села Рудиница и Миљковца и ту покушале да успоставе неки фронт. Тако су партизанске снаге ослободиле Горанско и ова села горњег дијела Жупе Пивске и дошле на лијеву обалу Комарнице и Пиве. Фронт на десној обали Пиве, од ушћа Комарнице до Шћепан-Поља, држале су неколике бригаде колашњских и васојевићких четника и Друга дурмиторска четничка бригада „војводе“ Николе Бојовића. Помјерање четничког фронта на десну обалу Пиве представљало је за становништво Цланине пивске изузетно велик економски притисак и терет. Четничке снаге су биле смјештене по сеоским кућама. Оне су стално пљачкале становништво, одузимајући му храну, а и на друге разне начине гњавили су и терорисали свако домаћинство. Међутим, преко оваквог понашања четничке војске герилска група је помоћу широке мреже својих сарадника сазнавала о расулу четничких снага, о њиховом наоружању, бројности јединица итд. Четници су запазили да се у њиховим јединицама осјећа политички рад који врше партизански симпатизери, па су предузели противмјере. Прво су приступили хапшењу свих оних за које су посумњали да врше партизанску пропаганду. Тако су ухапсили из Недајна Данила Давидовића, Миливоја Шарца, Милана Жарковића и Јована М. Копривицу¹⁵.

Нешто касније извршили су хапшења и у селу Пишчу. Тамо су ухапсили Бола Вуковића, његова два сина и кћерку, Марка Богдановића, Михаила Чавића, и др. Из Црквица су ухапсили Петра Бабића и Данила Бојата. Према наређењу Николе Бојовића, ове је људе требало спровести на Жабљак или их уопут побити. Бојовић је осјетио да му опасност долази из села Недајна и зато је наредио да се тамо стационира један четнички батаљон. Тако је у Недајно доведена једна четничка јединица, која је названа Бјелопољски батаљон, чији је командант био Јово Поповић, учитељ из Бијелог Поља. Задатак ове јединице био је да прати сваки покрет становништва овог села и да врло општро и крваво угуши сваку акцију која би била усмјерена против четника. Овако згуштута ситуација наметала

¹⁵ Исто, стр. 458.

је хитан прелазак на оружане акције. Пошто је село Недајно било главна партизанска база, како по политичком одређењу тако и по географском положају, одлучено је да се са оружаним акцијама почне 16. априла. Предвиђено је да се прво ликвидира четничка јединица у селу Недајну. Зато је постављен задатак Крсту Шарцу, партизанском сараднику и врло храбром и искусном ратнику и комити, да испита и предложи како да се ова јединица ликвидира, а да се у селу не развије борба и да не настрада становништво. Крсто је већ знао да је четнички командант Јово Поповић и до тада био доста толерантан и да ће се моћи са њим разговарати. Зато је предвиђено да Крсто са Поповићем разговара, како би му у погодном тренутку саопштио наредбу партизанског штаба да са јединицом напусти село и најпречим путем пођу својим кућама. Крсто је такође добио задатак да ступи у контакт са четничком жандармском патролом, која је сваки дан долазила са Трсе у село Недајно, како би се преко ње сазнала снага четничке посадне чете на Трси. Он је тај задатак извршио и 16. априла увече навео вођу патроле Бранка Радовића, бившег жандарма, на герилску групу, у којој је био Обрад Цицмил, на мјесто звано Пода. Цицмил је изложио опште стање и конкретну ситуацију у којој се они и сви четници налазе. Скреноу им је пажњу да своје грешке могу отклонити ако пређу на страну партизана и ако на то наговоре још људи који се налазе са њима у четничкој жандармерији и посадној чети. Радовић је тај предлог прихватио и обећао да ће о свему обавјештавати партизана преко Крста Шарца и да ће у моменту напада на четнички штаб на Трси помоћи са својим људима изнутра. Четник Радовић, међутим, није испунио своје обећање. Он га је, дакле, дао из страха, а до последњег даха остао је издајник и са своја два брата нестало је у завршним операцијама НОВЈ 1945. године.

Већ 17. априла герилцима се придружила група бораца из села Недајна који су раније били напустили четничке јединице и сакривали се у кањону Сушице. Они су са герилцима на овако подесном терену представљали врло јаку партизанску јединицу. Јединица је била раопоређена на два главна путна правца који преко Недајна вод за Жабљак, и то један од Пишча и Трсе, а други од Црквица. Претпостављало се да ће се управо тим правцима кретати четничке јединице које треба разоружати. Ова је процјена била тачна. Већ рано ујутро од Пишча су наишла два четничка официра, који су ухваћени и разоружани. У току дана партизани су пресрели код села Недајна једну четничку patrolу, која је са Трсе спроводила раније ухапшене другове, Бола Вуковића и остале, а при проласку кроз село ухапсила је и Матију Копривицу. Четници су били изненађени партизанским препадом и после кратког пушкарања су побјегли. Сви ухапшени су ослобођени и придружили су се партизанској јединици. (Четници су били плани-

рали да ове другове у Сушици стријељају.) Тада је ухваћен познати четник Томо Дакић¹⁰.

Истога дана, око подне, Крсто Шарац је пренио наређење партизанског штаба четничком команданту Јову Поповићу да са својим људством хитно напусти село Недајно. Поповић је то одмах учинио. Њега је на брду Рљовцу сачекао командант партизанске јединице Обрад Цицмил и саопштио му да ће га пропустити са оружјем због његовог толерантног држања према становништву, али му је сутерисао да он и његови људи иду својим кућама и да више не служе издајничким четничким редовима, већ да иду у партизане. Тек што је Поповић напустио село Недајно, у њега је дошла нова јединица од 70 четника, које је Никола Бојовић послао као појачање. Међутим, још у ходу је нападнута и разоружана, а њено људство упућено преко Сушице, с оштром напоменом да иде својим кућама.

Разоружањем ове јединице добило се довољно пушака и муниције, тако да су се наоружали сви који до тада нијесу имали оружја. Пошто се партизанска јединица стално повећавала, одмах је раопоређена по свим правилима партизанског ратовања. Истурене су патроле, постављени осматрачи, а штаб се налазио на брду Ивовцу, које домивира селом и врло је повољно за одбрану. У току дава разоружаве су још веколике групе од по двадесет људи, које су, очито, самовољно напуштале четничке положаје и бјежале својим кућама. Пред само вече наишла је од Пишча једна четничка јединица, која је имала и неку комору. То је била једна чета војника. Пошто су осматрачи на вријеме јавили правац кретања ове јединице, добро јој је постављена засједа у Недајском катуу. Када су четници по дубини ушли у засједу, позвани су на предају. Умјесто тога, они су по наредби свога командира отворили ватру, на коју су партизани врло оштро одговорили. Борба је била кратка. Прво је пушкомитраљезац Јован Жарковић засуо рафалима њихове предње редове и онемогућио их да поставе минобацач, а затим еу бочне засједе ликвидирале шиховог командира, тако да су остали одмах понудили предају и положили оружје. Заплењен је минобацач са нешто мина, једна количина дувана и других намирница. Погинула су два четника, од којих је један био официр. Непосредно послје ове акције, у сами мрак, осматрачи су јавили да се од Трсе креће врло велика четничка јединица, која има своје претходнице и побочнице. Јачина ове јединице била је око 400 војника. Одмах је оцијењено да је то нека четничка бригада која напушта фронт на Пиви. Одлучено је да се четници нападну само уколико пођу у село. Међутим, овима то није ни на памет падало. Због њихове онаге и строгог војничког реда, партизанске засједе су се размакле да се не би затекле у сектору четничког наступања. То више нијесу били они четници који су врло радо залазили

¹⁰ О. Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, стр. 200.

у села и пљачкали, већ маса која је бјежала испред партизана ради спашавања голог живота. Партизански штаб није очекивао овако велику јединицу са правца Пишча. Логично је било очекивати да ће њихов правац одступања бити усмјерен преко села Безуја ка Шавнику, или преко Тодорова дола ка Жабљаку.

На основу тога партизански штаб је извукао закључак да ће четничко повлачење од Шћепан-Поља бити усмјерено правцем село Кнежевићи—Недајно—Жабљак, а да се њихове онаге са Пиве повлаче правцем село Пишче—Недајно—Жабљак, те да ова партизанска јединица неће бити у могућности да све те четничке јединице разбије и разоружа. Зато је одлучено да се обавезно успостави веза са штабом Треће дивизије НОВ, који се, према неким сазнањима, налазио негдје око Горанска. Командант партизанског штаба Обрад Цицмил послао је штабу Треће дивизије писмо у коме је објаснио читаву ситуацију и положај своје јединице и затражио од њега да хитно упути једну пролетерску јединицу која ће заједно са овом јединицом на положају разбити четничке снаге које се повлаче кроз село Недајно. Писмо је послато по Мирку В. Богдановићу, који је био партизански сарадник, а у четничким јединицама командир чете.

Осамкаестог априла настављено је са акцијама. Партизанска јединица се стално повећавала. Њој су се прикључили партизански сарадници из других села. Из села Борковића дошао је Тодор Недић са групом бораца. У току дана разоружано је неколико четничких група које су се повлачиле од Шћепан-Поља. Око подне наишла је једна четничка бригада, која је у стрељачком строју избила на Ивовац. Пошто би прихватање борбе са тако великом војном формацијом било опасно, Цицмил се одлучио на психолошки препад. Изашао је пред четнички строј и узвикнуо да се пред њима налазе партизани. Четници су били шокирани, а Обрад Цицмил је наставио говорити о циљевима НОБ-а и четничкој издаји. Четници су, збуњени овим догађајем, слушали партизанског команданта и одахнули кад су чули да могу мирно ићи својим кућама и да треба да ступају у партизанске редове како би опрали срамоту коју су нанијели свом племену. Појединци, са зачеља ове јединице, побјегли су назад, у правцу села Кнежевића, и саопштили да се изнад Недајна налази врло јака партизанска јединица. Због тога остале четничке јединице нијесу прилазиле селу Недајну, већ су остале око села Кнежевића, одакле су наставиле тући партизанске положаје минобацачима. Тако се између ових села формирао фронт.

Ноћу између 17. и 18. априла Мирко В. Богдановић се пробио кроз четничке редове, препливао Пиву и предао писмо штабу Четврте пролетерске бригаде. Штаб бригаде је хитно упутио свој Први батаљон, који је ноћу између 18. и 19. априла избио у село Пишче, а већ 19. ујутро посио положаје јужно од

села Недајна, са главним ослонцем на брдо Љељенак. Овај батаљон је успоставио везу са јединицом коју су организовали герилци и која је држала положаје источно од села Недајна ивицом кањона Сушице. Тако се око села Недајна развио врло широки фронт. Партизанске снаге су имале врло повољне положаје. То су четници одмах процјенили, па су отворили доста јаку минобацачку ватру по ширини положаја. Пролетери су осјетили велику концентрацију четничких снага, па су очекивали да ће оне покушати пробој кроз село Недајно. Међутим, четници су развили фронт од села Кнежевића преко Војводића, еве до планине Капавице, и својим десним крилом заобишли пролетере, а затим, под заштитом доста прецизне минобацачке и митраљеске ватре, извршили јуриш на Љељенак и присилили пролетере да се повуку. У одбрани положаја на Љељенку погинуло је 6 пролетера Првог батаљона Четврте пролетерске бригаде.

На основу раније прикупљених обавјештења, сматрало се да на подручју Црквица има 500—600 четника. Међутим, притисак који су они извршили на партизанске положаје и ширину фронта који су развили показали су да се ради о концентрацији јаких снага. Тек је касније постало јасно да су то биле четничке јединице под командом Павла Ђуришића, које су припадале самосталном Ибарском одреду, и које су 15. априла 1943. године извршиле напад на Другу пролетерску дивизију, на сектору Златни Бор—Бакићи, са намјером да пролетере поново баце на лијеву обалу Дрине. Те су снаге бројале 3.600 војника. Та четничка јединица је потпуно разбијена и није имала времена да се повуче правцем наступања од Бобова преко Челебића, већ се у неред у сручила у кањон Таре и на Узлупу пријешла на подручје Црне Горе. Одатле је наставила отступање према Дурмитору. А када су четници сазнали да су герилци организовали фронт код села Недајна и да су пролетери заузели положај југозападно од овог села, концентрисали су своје снаге за пробој, јер су се плашиле јачег окружења и потпуног уништења на Планини Пиви. Под притиском бројног непријатеља, повукао се Први батаљон Четврте пролетерске са положаја на Љељенку, а то су учиниле и јединице са источног положаја на Ивовцу. Повлачење је изведено постепено, јер су партизанске јединице у току читавог дана заузимале нове положаје и давале отпор непријатељу. Партизанске снаге су заузеле последњи положај изнад Руђина дола, преко Војиновића, Луковица до Катуне Војиновића, и кад је пао мрак, четници су обуставили наступање. У току ноћи четници нијесу показали никакву активноет. Зато су партизани 20. априла ујутро наставили наступање поново у правцу села Недајна. Међутим, партизанске патроле и претходнице нијесу наишле на непријатеља тамо гдје га је било реално очекивати. Наступајући по ширини фронта, партизани су добили обавјештење (од становника села

Недајна) да су четници у току ноћи побјегли преко Сушице и да нико од те четничке „армаде“ није смио свратити у било коју кућу у селу. То је била потпуно успаничена војска у којој се сваки појединац борио само да спаси голи живот и да побегне кући. Овим су биле завршене акције герилске групе и борбе око села Недајна, које су трајале до 20. априла 1943. године¹⁷.

Сличну акцију тих дана извела је и герилска група Милуна Гаговића на Драгаљеву. Она је напала четнички батаљон злогласног Љуба Минића и тако га разбила да се он као такав више никада није обновио¹⁸.

„Ове акције партизанске групе позадинаца, добро потпомогнуте од већег броја сељака из Недајна и других сусједних села, нанијеле су доста штете и унијеле велику забуну међу четничке редове. А нарочито брзо и самоиницијативно повезивање са IV бригадом и интервенцијом I батаљона — те акције су добиле толики значај, да велика четничка групација, разбијена на десној обали Таре, преласком у Пиву није имала времена, нити се могла на ллатоу Планине пивске прегруписати, средити и супротставити наступању партизана. То исто, због извођења сличних акција, није могла учинити ни на подручју Жабљака. Због тога партизанске бригаде које су наступале кроз срез шавнички нигдје вису имале сусрета и сукоба са четницима изузев онога који је водила V бригада у рејону Рудиница и Миљковца у Жупи Пивској.“¹⁹

Данас, послје 35 година, долазимо до сазнања, на основу докумената из НОБ-а, која се односе на овај период и која служе као историјски извори, да је у јуну 1942. године остало на подручју Пиве 40 другова за рад у позадини, а одлуку о њиховом останку донијела еу партијска и војна руководства. Исто тако, ова су руководства већ на почетку препоручила да се један број другова легализује, али да при легализацији буду доста опрезни. Тако се у току јула и касније легализовало осам другова. Међутим, у истом периоду легализовало се на своју руку, без одобрења партијског руководства, шест другова. Четницима је пошло за руком да до краја новембра ухвате 10 другова; од ухваћених и оних који су се легализовали на своју руку три друга осудили су на смрт стријељањем. Два друга су погинула у борби са четницима, а један је извршио самоубиство у затвору.

На крају, од 40 другова, колико их је остало на подручју Пиве, њих 14 је успјело да преживи у илегалности и да избегне све замке које су им четници постављали, и то на Планини Пиви 13, а у Жупи Пиви један.

¹⁷ О. Цицмил, *Акције партизана-илегалаца на Дурмиторском подручју*, стр. 468.

¹⁸ О. Благојевић *Пива*, стр. 584.

¹⁹ О. Цицмил, *Акције партизана-илегалаца на Дурмиторском подручју*, стр. 469.

Иако је десетомјесечна четничка власт у Пиви задала озбиљне ударце илегалним партизанским групама, она није била у стању да сломи устанички дух овога краја, нити поколеба његово увјерење у исправност народноослободилачког рата. За овакво стање и чврстину народа посебна заслуга припада партизанима-илегалцима, јер су часно, уз највећа могућа самоодрицања, извршили задатке које су пред њих поставила војна и партијска руководства.

На овом скупу желимо да сва историјска збивања, која су везана за подручје Дурмиторске републике, објективно изанализирамо; то чинимо на основу историјских докумената, мемоарске грађе и публикација, којих је у посљедњих неколико година све више. Међутим, проучавајући те публикације, које имају карактер мемоарске грађе, долазимо до сазнања да међу њима има и различитих тумачења једног истог догађаја. Има и таквих публикација чија садржина не одговара стварности историјских збивања у појединим мјестима. Таква публикација је и књига „Самоће“ чији је аутор Воја Лековић.

Тежак је моменат био за друга Лековића када се у једној борби у Пиви, одсјечен од своје бригаде, као њен комесар, морао пробијати кроз окупирану територију. Али, његова сјећања у „Самоћама“ представљају велику збрку како географских појмова тако и описа људи и сусрета са њима. Лековић на једноме мјесту описује људе у селу Недајном са којима се сусретао. Он их описује као четнике, шпијуне, лопове, пљачкаше итд. Он у том селу наводи породице којих уопште нема на дурмиторском поручју. Њега ти људи прогоне, а он се склања у поток који протиче кроз поменуто еело, мада таквог потока никада није било, нити га данас има. Послије напуштања села Недајна Лековић долази у село Црна Гора и повезује се са илегалцима, али га и они са резервом прихватају, и послије шест дана, како он каже, „отворише карте и отворено ми предложише да ће бити најбоље да се ја предам четничком војводи Војовићу. Рекоше да се он разликује од других четника, па то за мене неће бит никакав проблем јер сам Србијанац“.

Међутим, историјска је чињеница да је село Недајно за читаво вријеме народноослободилачке борбе било изразито партизанско село и да, према сјећању другова илегалца из села Црне Горе, Лековић није ни дола.зио у село Недајно.

Било је четника, шпијуна и пљачкаша на Планини Пиви и вјероватно је Лековић на такве наишао, али не сигурно у селу Недајну. Зато је оправдан протест друштвено-политичких организација овога села због оваквог писања.

СЛОБОДАН НЕШОВИЋ

О ЈЕДНОМ МЕМОРАНДУМУ ДР ЈОВАНА БОНОВИЋА

Саопштићу садржај два строго поверљива списка — једног из ратне тајне архиве председника Рузвелта која је смештена у Хајд Парку, а другог из Државног архива у Вашингтону — копирана у току мојих истраживања у САД. Више то чиним за наше ведрије данашње расположење, но у намери да допринесем откривању нечег новог у глобалном односу политике Черчилове владе и Рузвелтове администрације према нашем ослободилачком покрету у доба кад је ово Дурмиторско подручје поново постало, наравно у извесном смислу и значењу, централно жариште наше оружане борбе и револуције. Но при томе имам у виду да овакви фрагменти, исечци из англо-америчких студија о стратегији и тактици, политичке и дипломатске праксе западних сила у Југославији и на Балкану, могу допринети да се стекне што потпунија перцепција, што сигурнији продор у систем дипломатских планова и мера, а на основу тога и поузданији суд о циљевима, најчешће скривеним и суштинским, неке одређене политичке игре.

Два-три документа из првих дана и месеци 1943. године откривају неке појединости о односу трију великих сила — САД, СССР и В. Британије — према догађајима у Југославији и о настојању лондонске емигрантске владе да се очува дотадашња позиција генерала Драже Михаиловића, саткана на обманама светског јавног мњења без преседана.

У документу Стр. пов. бр. 7031 од 5. јануара 1943, отправник полова америчке амбасаде у Лондону В. Џ. Гелмен (*W. J. Gellman*) преноси Корделу Халу (*Corlell Hill*), Рузвелтовом државном секретару за спољне послове, иначе веома утицајном члану Конгреса, да је британска „помоћ спуштана падобранима“ генералу Драги Михаиловићу била у сагласности „са активном

политичком подршком номиналном југословенском министру рата".¹

Међутим, одмах после тог увода, В. Ц. Гелмен се задржава на једној за то доба веома карактеристичној чињеници, која, ако се не варам, први пут и у тајним опеоима, указује да је већ тада избила „једна несаглаена нота“ у односима између владе Његовог британског величанства и четничког покрета Драже Михаиловића. Разлог за то је, како евоји у овом документу, „јачање активности извесних герилских група или партизана који су се почели нарочито истицати последњих шест месеци“, тј. од маја, јуна, јула и августа 1942. године. У то време још раднички листови у САД, В. Британији, гласила КП, и *Новости*, орган напредне хрватске емиграције, донели су прве вести о борцима за ослобођење Југославије. Од тих првих борбених група „израсла је велика партизанска армија. Ти одреди су се налазили у планинама Србије, Босне и Црне Горе ...“² У једном делу и изјава овлашћеног представника Форин офиса, Боба Којеа (Boh Cое), сагласна је са првим вестима о „размаху партизанске гериле“ у Југославији, јер је он пренео Гелмену да „партизани највише оперишу дуж далматинске обале и у Хрватској“, они „као мале банде под командом локалних руководиоца“ свуда где се појаве нападају генерала Михаиловића, али они затим „врше такође саботаже и нападају нацисте и Италијане“. Мада изгледа да ове групе немају неког познатог лидера, партизани су „довољно бројни да привуку пажњу и интересовање југословенске, британске и совјетске владе“.³ То је било, можда, прво официјелно признање Форин офиса америчкој влади да партизани побуђују пажњу и интересовање британске владе, али то је несумњиво био и први наговештај о промени њене политике према покрету Драже Михаиловића. Боб Које је затим истинито пренео отправнику амбасаде САД да је „југословенска влада непријатељски расположена према партизанима због тога што они нападају Михаиловића“, али да и Британци „због својих потреба указују пуну подршку Михаиловићу“, као члану југословенске лондонске владе. Британски дипломата сматрао је за потребно да свога колегу из Стејт департамента упозна и са сазнањем Форин офиса да се „совјетска влада нашла побуђеном да пружи охрабрење партизанским групама, што се види из разних порука Радио-Москве“. Британски дипломата сматра да

¹ The National Archives, Washington, D. C., извјештај Embassy of the U. S. A., London, № 7031, Strictly confidential, 860H. 00/1435, January 5, 1943, стр. 1.

² *Новости*, Toronto, Canada, 23. V 1942, писмо Божицара Масларића из Москве. — Оп. в.: Сл. Нешовић, *Иностранство и нова Југославија*, Просвета, Београд 1964, стр. 82—83.

³ The National Archives, Washington, D. C., 860H. 00/1435, January 5, 1943, стр. 1.

партизанске банде у 70% члне комунисти!⁴ Мада је истакнуо да „совјетска подршка партизанима не представља никакав разлог за дубљу забринутост британске владе“, Боб Које није пропустио да наглаои да то ипак „није ни добар знак за будуће односе“,⁵ јер све што је у то доба совјетска влада чинила на плану своје балканске политике говорило је да Москва, користећи унутрашњу ситуацију у Југославији, својим даљим активностима подстиче комунисте како би створила „могућност за нови хаос на Балканеком полуострву по окончању рата“.⁶ Познато је да је у то време Черчилова влада протестовала код совјетске владе, а да је на то дат одговор да сна нема „никакав непосредан утицај или веза са партизанима“. У британским службеним круговима, па ни у Форин офису, то се није ни порицало, иако се знало да „партизани примају вести преко мооковске радио-станице“. Представник Форин офиса је указао на „још један узнемирујући фактор у тој неизвесној ситуацији“, тј. на најновији напад лондонског *Дејли воркера* (Daily Worker) на генерала Михаилаовића. Орган КП Велике Британије је од 5. августа 1942. у више махова истицао да генерал Михаиловић сарађује с непријатељем, а 29. децембра 1942. *Дејли воркер* је поводом промене у избјегличкој влади сматрао да „одлазак министра Нинчића неће нужно значити да ће проистећи нови прилаз војним проблемима ако би Михаиловић својим понашањем допринео да не слаби отпор у Југославији према окупаторима који на широком фронту воде партизани у Југославији“.⁷

У третирању југословенске ситуације *Дејли воркеру* се придружио 3 јануара 1943. и сериозни *Обсервер* (The Observer). Овај угледни лондонски дневник констатује да „широм окупираних земља иичу спонтани устанци локалних група герилских бораца или партизана који сами воде борбу. Највеће успехе постигли су партизани Босанске крајине, чијим групама од пола тучета командује Коста Нађ, некадашњи официр Интернационалне бригаде у шпанском међународном рату“.

За ове борце *Обсервер* тврди да су „у току 1942. године постали не само веома добро обучени“ неш да је та „војока, иако мала, способна за озбиљне нападе против Немаца и Италијана; они су, штавише, на малој територији коју контролишу у западној Хрватској створили праву државу... Почетком новембра ујединили су се са снагама двију других партизанских група, с партизакима Лике и групом хрватских илегалаца... Ове снаге (три) сада врше нападе под уједишеном командом 'Народноослободилачке војске', својим бриљантним операцијама оне су очистиле од Немаца и Италијана знатне области северозападне Југославије ...“

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ *Daily Worker*, Лондон, 29. XII 1942.

Пошто је констатовао да је у Бихаћу заседала Скупштина (мисли се на Прво заседање АВНОЈ-а), представник Форин офиса, недовољно обавештен, констатовао је да ни „Рибарова влада и Нађова војска нису успоставили односе ни са лондонском владом ни са четничком војском генерала Михаиловића, која углавном оперише у Црној Гори и у јужној Србији. Супарничиво ова два покрета који не сарађују довело је до нетрпељивости па и до локалних сукоба, чега се треба бојати“.⁸

Коментаришући овај извештај, Кевендиш Кенон (Cevendish W. Cannon) — шеф европског департмана у Стејт департменту, који је као стручњак за балканске и источноевропске проблеме био секретар америчке делегације у Потсдаму а касније и амбасадор у Београду — истакао је да обавештења Боба Којеа „нису у неким појединостима потпуно тачна, чак и према другим британским изворима, али у општој линији она дају добар преглед британских гледишта о Михаиловићу из првих дана јануара“ (1943). Кевендиш Кенон сматра да су Британци склони да одају извесно признање лартизанима, иако се саопштење В. Џ. Гелмена завршава реченицом:

„Представник Форин офиса је истакао да ће британска влада, без обзира на остале околности, свакако наставити да пружа подршку генералу Михаиловићу“.⁹

Предосећајући да из оваквих британских наговештаја може проистећи извесан заокрет у политици Лондона према Дражи Михаиловићу, Јован Ђоновић, делегат југословенске емигрантске владе за Блиски и Средњи исток, свакако по сугестији тадашње краљевске владе, дошао је у САД да би и он, као, тобож, личност добро упућена у југословенски проблем, наступио у Стејт департменту у одбрану Драже Михаиловића и четничког покрета, којем је верно служио. Посредством Константина Фотића Ђоновић је почетком марта 1943. доспео до Самнера Велса (Sumner Wallis), тадашњег заменика државног секретара Хала, коме је предао меморандум.

Да би се шире упознала и тачније проценила делатност у емиграцији, па и ова акција др Јована Ђоновића, треба рећи да је он, као и армијски-генерал Богољуб Илић, министар војске и морнарице у влади генерала Душана Симовића, био агент британске Управе за специјалне операције (Special Operations Executive — SOE) у Београду у првим годинама другог светског рата. То обавештење је потекло од британског генерал-мајора сер Колина Габенса (sir Colin Gubbins) директора у SOE који је руководио операцијама и обуком припадника SOE (1940—1943), и проф. Фили Оти (Phyllis Auty). Генерал Габенс је од 1943. го-

⁸ The National Archives, Washington, D. C., 860H. 00/1435, January 5, 1943, стр. 3 (25).

⁹ Ibid., Department of State, Division of European Affairs, January 25, 1943.

дине био и шеф ЗОЕ, те се зато ово обавештење може сматрати веродостојним.¹⁰

Свакако у току опсежног приказивања односа партизанских и четничких снага, Ђоновић је тврдио да Михаиловић располаже са „преко 100.000 људи који оперишу широм земље изузев пред-ратне Хрватке“, а да партизани који воде борбе има само „око 4000 ... Њихов једини циљ је да помогну Совјетском Савезу и да заведу болшевизам. .. Југославија ће бити укључена у Совјетски Савез“.

Следећи ове своје инсинуације, Ђоновић је тврдио да „без америчке помоћи перспективе нису ружичасте, јер без те помоћи наступиће потпуна анархија не само у Југославији већ и на читавом Балкану“.¹¹

У свом приказу Ђоновић сматра да би требало прекинути садашњу негативну кампању против Драже Михаиловића, јер је то, наводно, „од велике важности“. Ђоновић пледира да је „потпуно неопортуно и за наш народ неприхватљиво да се напада генерал Михаиловић а да се величају комунисти — партизани. „Ми не верујемо“, вели даље Ђоновић, „да је у интересу политике англо-саксонских народа да се они помажу, да болшевизам победи у Југославији и да Југославија и читав Балкан буду прикључени Совјетском Савезу ...“¹²

Настављајући да Американцима, тобож, „отвара очи“, а да у ствари вапије за помоћ четницима, Ђоновић истиче да је „мно-го прикладније помоћи генерала Михаиловића и демократске снаге у земљи, и то како пропагандом тако и оружјем, како би се Југославија и Балкан спасли могућне револуције после ко-лапса фашизма. Кампању против демократских (читај: четнич-ких — прим. С. Н.) снага у нашој земљи као и уопште у Евро-пи, а истицање комунизма, вероватно желе следбеници Треће интернационале и различити квислинзи и фашисти ..., а ника-ко народ који се бори за правду и слободу... Сви наши народи, а нарочито Срби, не желе никакву диктатуру, ни десничароку ни левичарску“.¹³

У циљу да обеснажи оптужбе против Драже Михаиловића да жели да успостави своју диктатуру, да има намеру да успос-тави Велику Србију и слично, Ђоновић вели да су то само под-метања, али ни једном речју не помиње сарадњу Драже Михаи-лосића и његових политичких представника (др Живко Топа-

¹⁰ Sir Kalin Gabens, реферат уводни поднесен на састанку у Исто-ријском одељењу за славистичке и источноевропске студије на Универ-зитету у Лондону, јула 1973. године; on. вид.: Pfyllis Auty and Richard Clogg, *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, The Macmillan Press, Лондон 1975.

¹¹ Ibid., Department of States, The Undersecretary, March 17, 1943. 860H. 00/1462-1/2.

¹² Ibid.

» Ibid.

ловић, Добросав Јевђевић, Илија Трифуновић — Бирчанин итд.) и низа војних команданата са окупаторима и квислинзима Павелићем, Недићем и др.

У низу „разлога“ из којих САД треба да помогну Дразу Михаиловића, Ђонових у тач. 7 свог меморандума каже ово:

„Ако савезници пруже озбиљну помоћ генералу Михаиловићу, уверен сам да би се могла изменити ситуација у Бугарској у корист савезника. Генерал Михаиловић је већ у контакту са представницима бугарске Земљоделске партије, чији се лидер господин Георги Димитров (Гемето) налази на Средњем истоку, као и са официрима из Официрске лиге Дамјана Велчева. Кораци у том правцу, ако би били потпомогнути од Американаца и Енглеза, могли би да створе погодне услове који би олакшали евентуалну инвазију Балкана. Према томе, помоћ ген. Михаиловићу, сама по себи, оправдана је и са становишта вођења рата и будуће стабилизације прилика на Балкану и у Централној Европи.“¹⁴

Ово указивање на могућност сарадње четничког покрета са десним земљоделцима Гемета и генералом Дамјаном Велчевим, старим завереником и загриженим непријатељем Совјетског Савеза, говори, мислим први пут, о овој спрези четничког покрета и контрареволуционарних снага Бугарске, који су добрим делом учествовали и у Отечественом фронту. Пошто су све лађе Дразе Михаиловића биле потопљене, Велчев се са својом Лигом лицемерно приклонио Отечественом фронту, одиграо кључну улогу у преузимању власти, па је тог дана, 9. IX 1944, постао министар војске у влади Кимона Георгијева. Свој антисовјетски став Велчев је најречитије потврдио изјавом да само бугарски комунисти желе да се Бугари боре уз Црвену армију и НОВЈ, а све друге партије Отечественог фронта су против укључивања бугарске војске у завршне борбе против Немачке. Он је чак рекао да бугарске војнике треба пустити кућама, пошто је за Бугарску рат завршен.¹⁵ Др Георги Димитров — Гемето је у иностранству, у САД, наставио да ровари против своје земље, да са др Владимиром Мачеком и др Миланом Гавриловићем оснива некакву земљораничку интернационалу с подривачким програмом. Но све те контрареволуционарне уроте биле су „пуцањ у празно“.

И поред тога што су револуционарне снаге у Југославији, окупљене у народноослободилачком покрету, дале релативно највећи допринос побједи над фашизмом не само на Балкану но и од свих поробљених народа Европе, интриге против НОВЈ, као оружаног дела свих наших народа, АВНОЈ-а, и НКОЈ-а као

¹⁴ Ibid

¹⁵ ГЦерто Атанасов, *Поход на запад*, Државно воено издаателство, Софил 1966, стр. 58—59; оп. в.: Сл. Нешовић, *Југословенско-бугарските односи во неодамнешното минато*, Нова Македонија, Скопје 1973, 33—34.

највиших представничких и извршних тела нове државе, подстрекаване су са разних страна од светске реакције. Не само да су се настављале, па и разбуктавале старе борбе у редовима политичке емиграције него су они били сложни једино у убацивању паоца у точкове наше револуције. Многе од тих интрига биле су бесмислене, друге веома перфидне, али су све упорно и систематски ширене.

Тако је априла 1943. службено забележена као највећа тајна и једна „прича“ коју су водили Слободан Јовановић, тадашњи председник емигрантске владе, и Сава Косановић, министар и секретар Самосталне демократске странке, који се већ определио за НОП. У разговору који се повео, премијер Јовановић, иначе познат не само као сериозни професор уставног права него и као човек који је волео да „лансира“ разне интриге да би, као што се говорило и за нашег највећег комедиографа Бранислава Нушића, сутра-прекосутра могао да ужива у извитоперавању сопствених прича. Тако је Слободан Јовановић изјавио Косановићу да је сазнао да ће у случају да америчка армија окупира Југославију — што се жарко желело и у емигранској влади и на двору — Американци, тобож, поставити Луја Адамича, познатог америчког књижевника, демократу и пријатеља Рузвелтових, за гаулајтера (Gauleiter) у Југославији, што би за Србе и Хрвате било неприхватљиво.¹⁶ Док се по овим нашим гудурама, дубодолинама, на брисаним просторима водила из дана у дан бескомпромисна борба за Титова гесла о слободи, независности, братству и јединству наших народа, док је у натчовечанским напорима рађана и безграничним ентузијазмом изграђивана нова федеративна државна заједница народа Југославије, дотле су се све контрареволуционарне снаге упињале, не бирајући ни средства ни путеве, да зауставе захуктали точак историје.

¹⁶ The National Archives, Washington D. C., 860H.OO/1473, Embassy of the U. S. A. near the Royal Yugoslav Government, № 58, Str. Con., April 21, 1943.

ЈОВАН ПАВИЋ.ЕВИЋ

РАТНИ АЕРОДРОМ НА ЊЕГОВУЋИ

Геополитички услови дурмиторске висоравни омогућавали су, поред осталог, ратном аеродрому у Његовући да се већ од почетка 1942. године нађе у плановима Врховног штаба народноослободилачке војске (НОВ) Југославије, као најпогодније подручје за ваздушни контакт са савезницима и савезничким армијама.

То што је ратни аеродром у Његовући у току НОР-а више био у плановима ВШ НОВ и савезника него у оперативној употреби — никако не умањује његову улогу и његов стратегиски значај за НОП, посебно 1943, а нарочито 1944. године.

Дурмиторска висораван, иако обухвата прилично велики простор већином маневарског земљишта, била је знатно заштићена дубоким и тешко проходним кањонима ријеке Пиве и Таре од брзог продора непријатеља, посебно његових оклопних и моторизованих јединица. Све је ово ратном аеродрому у Његовући давало већу сигурност и могућност дуже заштите у односу на друга подручја која су повремено била слободна у току НОР-а. Због тога су планови ВШ НОВ о контакту са савезницима преко овог аеродрома били најреалнији, што је посебно дошло до реализације 1944. године.

Подручје дурмитороке висоравни, као и сјеверни предјели Црне Горе и Санџака, пружио је у неколико наврата партизанским снагама сигурну оперативну основицу за концентрацију и продор са овог подручја у друге крајеве наше земље. Оваква ситуација била је створена већ у првој половини 1942. године, да би се слично поновило и 1943, као и у периоду продора Оперативне групе партизанских дивизија у Србију у лјето 1944. године. Послије уопостављања непосредног контакта са савез-

ницима све је ово давало ратном аеродрому у Његовуђи посебан значај, не само за ово подручје већ и за остале крајеве наше земље.

Сигурно је и масив Дурмитора, као истакнути оријентир за ваздухопловне посаде савезничке авијације, био један од елемената сигурности за савезничке ваздухопловне команде и њихове планове у контакту са НОВ.

Дурмиторска висорава и аеродром на Његовуђи први пут улазе у планове ВШ већ у фебруару 1942. године, када су вршене припреме за успостављање ваздушне везе између ВШ и Црвене армије. Народноослободилачки покрет Југославије, иако у том периоду усамљен у окупираној Европи и далеко од главних ратишта савезника, имао је крајем 1941. као и у првој половини 1942. године велику слободну територију у Црној Гори, Санџаку, источној Босни и Херцеговини. Поред тога, на овој територији су се налазиле и главне партизанске снаге са ВШ и ЦК КПЈ, који је са овог подручја руководио НОП-ом у свим крајевима Југославије. ВШ и ЦК КПЈ у првој половини 1942. године одржавали су сталну радио-везу са Коминтерном и Москвом, па је било реално покушати успостављање ваздушне везе и контакта са савезницима. С обзиром на ратнополитичку ситуацију код савезника као и удаљеност савезничких фронтова, овај покушај није дао очекиване резултате, али је и по ономе што је предузето вриједан пажње.

Почетком 1942. године у Црној Гори, Херцеговини као и у још неким крајевима јавља се идејно-политичка диференцијација у народним масама, те су контрареволуционарне снаге уз помоћ и под заштитом окупатора узимале све више маха. Оваква ситуација угрожавала је јединство НОП-а, а тиме и његов даљи развој, како на овом подручју тако и у другим крајевима.

Истина о НОП-у, његовој снази, развоју и активности врло се тешко пробијала у иностранство, па је долазак савезничких представника код ВШ био од великог значаја. У току фебруара 1942. године, ВШ, који се у том периоду налазио у Фочи, измијењао је неколико телеграма са Москвом о могућности слања помоћи НОП-у ваздушним путем. Као најпогодније и најсигурније мјесто за овај подухват сматрана је дурмиторска висорава посебно Његовуђко поље које је на брзину припремано за импровизовани аеродром. У првом периоду требало је спустити падобранима наоружање и опрему на Језерском пољу ради успјешне одбране слободне територије и даљег ширења устанка, а тек касније је било предвиђено спуштање транспортних авиона на Његовуђи.¹

Седамнаестог фебруара 1942. ВШ депешом обавјештава Москву да је аеродром на Његовуђи испод Дурмитора слободан, те да га је могуће успјешно бранити за дужи временски период.

¹ Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 2416/11-1-8/42.

У депеши Москви ВШ даје и тачну позицију аеродрома, као и његову надморску висину и висину највећег врха Дурмитора, што све говори о томе каква је важност придавана овој ваздушној акцији за НОП. 18. фебруара ВШ обавјештава штаб Дурмиторског партизанског одреда да се за 23. фебруар очекује помоћ од Црвене армије, те да се ради тога аеродром припреми и обезбиједи.²

Штаб Дурмиторског партизанског одреда у духу наређења ВШ предузима одговарајуће мјере и уз помоћ мјесног становништва обезбјеђује простор за спуштање материјала. Ради ефикаснијег обезбјеђења просторије за спуштање материјала на дурмиторској висоравни, ВШ шаље у Жабљак свога делегата Мошу Пијаде, који руководи овом акцијом уз сарадњу хптаба Дурмиторског одреда. За обезбјеђење ове „ваздушне акције“ било је стално ангажовано око 60 бораца. Обезбјеђење аеродрома на Његовуђи односно чекање савезничких авиона на Језерском пољу трајало је 33 дана, односно ноћи, а тада је из Москве стигла депеша да помоћ није могуће послати мз „техничких разлога“.³

Иако први покушај за добијање помоћи од стране савезника није дао очекиване резултате, као ни спуштање савезничке војне мисије, на томе се и даље интензивно радило када се год за то указала повољна прилика.

Ови напори ВШ за успостављање непосредне везе са савезницима биће крунисани успјехом тек у мају 1943. године, када ће се на аеродрому Његовуђе падобранима спустити прва савезничка војна мисија при ВШ НОВ Југославије. За ову ваздушну операцију ВШ је успоставио радио-везу 17. маја 1943. године са савезничком командом у Каиру, коју је сачињавала Британска главна команда за Средњи исток. У тим депешама тражено је слање савезничке војне мисије при ВШ, као и експлозива и санитетског материјала, у чему се највише осјећала потреба. Пошто је ово био период непријатељске офанзиве, тражено је да савезници бомбардују непријатељске концентрације, нарочито у рејону Сарајева.⁴

Неколико дана касније, тј. 27/28. маја 1943. године, спустила се на Његовуђи прва савезничка војна мисија при ВШ, али материјална помоћ није упућена, те ће се партизанске снаге још дуго времена снабдијевати наоружањем и опремом отетим од непријатеља у многобројним биткама и са много жртава.

Ради ишчекивања савезничке војне мисије, партизанске јединице су биле присиљене да неколико дана воде тешке борбе са њемачким тенковима и моторизованим јединицама, нарочито на правцу Никшић — Шавник.

² Исто, 3511/11-3-36/42.

³ Исто, 4303/11-1-42.

⁴ 15522/11-14-11/42.

Значај ове ваздушне акције на дурмиторској висоравни 1943. био је у томе што је преко мисије успостављен контакт са савезницима и што се могла очекивати шихова већа ангажованост у пружању помоћи НОП-у, као и у синхронизацији ратних операција.

У току 1944. године аеродром у Његовуђи први пут постаје стварно актуелан и добија велики оперативни значај у снабдијевању јединица НОВ наоружањем и опремом, као и евакуацији и збрињавању рањеника у савезничке болнице у Италији. Схватајући стратегијско-оперативни значај дурмиторске висоравни, штаб Другог ударног корпуса у мају 1944. године наређује оспособљавање аеродрома на Његовуђи за спуштање савезничких транспортних авиона. Ради брже и успјешније припреме аеродрома на Његовуђи, он упућује на овај терен члана штаба инж. Бојовића, који је за само неколико дана оспособио аеродром за безбједно спуштање савезничких транспортних авиона. На аеродрому је постављена и стална посада за пријем и обезбијеђење савезничких авиона, као и команда аеродрома.⁵

У периоду јун—август 1944. године подручје сјеверног дијела Црне Горе и Санџака постаје оперативна основица за продор партизанских снага у Србију, те ће њихова концентрација на овом подручју отпочети већ у мају доласком Друге и Пете дивизије на овај терен. Поред Другог ударног корпуса, који је био одређен да брани ову територију, на аеродроме Беране и Његовуђа ослањале су се — ради снабдијевања и збрињавања рањеника — и приморска оперативна група, Прва пролетерска, Друга, Пета и Седамнаеста дивизија, а касније ће им се прикључити и Дванаести корпус. Савезничким авионима су на аеродрому Његовуђи спуштани, поред осталог, наоружање и опрема, артиљеријска оруђа са мазгама за њихов пренос и транспорт.⁶ За партизанске јединице једну од највећих помоћи представљала је евакуација тешких рањеника, који су увелико спутавали њихову маневарску способност, пошто су услови за лијечење тешких рањеника у партизанским болницама били више него скромни због недостатка особља и честих покрета.

Концентрација већих партизанских јединица у Црној Гори 1944. године и спуштање савезничке авијације на аеродроме Беране и Његовуђа нијесу могли дуго остати незапажени од стране непријатеља. На овакву ситуацију у Црној Гори ускоро ће реаговати њемачка Врховна команда за Југоисток, и то припремом офанзиве већег обима, која ће обухватити — поред Црне Горе, Санџака и Херцеговине — и источну Босну. Њемачка команда за Југоисток наредила је 2. оклопној армији да спријечи даљи продор партизанских снага са овог подручја у Србију. Непријатељска офанзива у источној Босни била је уперена про-

⁵ Исто, 15550/111-14-7/42.

⁶ „Војносавитетски преглед“, 3-4/1, 950.

тив Трећег и Дванаестог корпуса ради њиховог одбацивања на југозапад, чиме би се спријечио њихов непосредни контакт и садејство са снагама Другог ударног корпуса. Овом акцијом непријатељ је тежио да поцијепи и ослаби партизанску групацију која се припремала за продор у Србију, те да са сјевера угрози слободну територију у Црној Гори. Ове партизанске снаге у источној Босни посебно истичем ради тога што ће Дванаести корпус из источне Босне преко Зеленгоре, Сутјеске и Вучева стићи на Пивску Планину 16. августа, са око 700 рањеника и са премореним и исцрпљеним људством. Долазак тешких рањеника Дванаестог корпуса погоршаће ионако тешку ситуацију код јединица Другог ударног корпуса, који је поред својих рањеника узео на збрињавање и око 150 рањеника Оперативне групе при њеном поласку за Србију.⁷

Против партизанских снага у Црној Гори у периоду јун — август непријатељ ће ангажовати неколико дивизија, под непосредном командом штаба 5. 85 армијског брдског корпуса, као и знатне квислиншке снаге.

Ова непријатељска офанзива, која је отпочела већ у јуну, у својим завршним операцијама позната је као Дурмиторска операција, а код Њемаца је носила шифровани назив „Ribesal“ Она је била уперена и против партизанских аеродрома, што се да закључити по тежишту и правцима непријатељских дејстава.⁸

Схватајући озбиљност настале ситуације, а посебно проблем збрињавања великог броја рањеника, који су били концентрисани на овој територији, штаб Другог ударног корпуса већ 12. августа тражи преко ВШ и директно преко савезничких представника да се на аеродром Његовуђе упуте савезнички авиони ради пребацивања рањеника у Италију. Када је штаб Дванаестог корпуса 16. августа стигао на Пивску Планину, обавијештен је од штаба Другог корпуса да што хитније упутити своје рањенике на Његовуђу, како би већ 17. августа могли бити евакуисани за Италију.

Непријатељским продором на дурмиторску висораван и заузимањем Жабљака и аеродрома на Његовуђи, 17. августа, онемогућени су сви покрети рањеника ка овом аеродрому и обустављено је њихово пребацивање у савезничке болнице у Италији. Брзим заузимањем аеродрома на Његовуђи непосредно је угрожено око 1.100 тешких рањеника из јединица које су дејствовале на овом терену. Штаб Другог ударног корпуса нашао је излаз и из ове врло тешке ситуације — да се рањеници савезничким авионима пребаце у Италију — оспособивши на Брезнима погодан терен за спуштање савезничких авиона.

Евакуација рањеника извршена је 22. августа, иако је непријатељ био продором у непосредну близину.

⁷ Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966; Радован Вукановић, *Трећа ударна дивизија у баци на Сутјесци*, Сутјеска, књ. III, Београд 1959.

⁸ *Зборник НОР*, III, књ. 7, док. 284 и 285; књ. 8, док. 18.

НОВИЦА БОЈОВИЋ

НОР У ДУРМИТОРСКОМ КРАЈУ ОД КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ

У току НОР-а и револуције дурмиторски крај је био једно од њених сталних и значајних жаришта. Стога данас с правом говоримо о Дурмиторској партизанској републици. У овом раду даћемо кратак преглед развитка НОП-а у дурмиторском крају од септембра 1943. до јануара 1945. године.

I — ПРЕГЛЕД РАТНИХ ДЕЈСТАВА

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори спремно је дочекало капитулацију Италије. На проширеном састанку Покрајинског комитета КПЈ расправљано је о задацима у вези са предстојећом капитулацијом Италије. Одлучено је да се партијске организације припреме за преузимање власти, разоружавање италијанске војске и разбијање четника.¹ Из шавничког среза савјетовању су присуствовали Обрен Благојевић и Обрад Цицмил.² На савјетовању је истакнута неопходност мобилизације што већег броја бораца и учвршћења војних јединица. Такође је истакнута важност организовања народне власти на слободној територији Црне Горе. После овог савјетовања чланови Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и други истакнути војни и политички руководиоци пошли су у разне крајеве Црне Горе да пруже помоћ партијским организацијама у припремама за предстојеће догађаје. Вијест о капитулацији Италије муњевито се ширила дурмиторским крајем, а народноослободилачки покрет је у њему добио нов, врло снажан полет. Тиме

¹ Архив Историјског института Титоград, II 1—4/1943, Закључци проширеног савјетовања ПК КПЈ.

² Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, 142.

су и услови за даљи политички рад знатно побољшани. Излазак из рата једне од главних сила Осовине довео је до општег покрета народних маса на дурмиторском подручју. Покренуле су се чак и оне снаге које су до тада биле по страни од народноослободилачког покрета. Овај догађај им је отворио перспективу и улио вјеру у скоро побједоносно окончање народноослободилачког рата.

У Пиву је на одмор дошла Десета херцеговачка бригада, послије тешких борби на Сутјесци и чишћења терена у Херцеговини. Њен командант, пошто се упознао са ситуацијом на овом терену, креће у Фочу, у сусрет јединицама Другог корпуса. Два дана касније у Пиву је стигао и Иван Милутиновић. Пошто се упознао са стањем у срезу шавничком, Иван Милутиновић је издао наређење да се убрза организовање Дурмиторског одреда, да се учврсте војнопозадинске власти и народноослободилачки одбори и да отпочну припреме за ширу мобилизацију.³ О неопходности припрема за општу мобилизацију Дурмиторски одред извјештава и штаб Другог ударног корпуса.⁴ Из дурмиторског краја Иван Милутиновић одлази у Фочу и инсистира да се убрза покрет јединица Другог корпуса на ово подручје. Штаб Другог корпуса је послао Четврту пролетерску бригаду, која је 23. септембра стигла у Жабљак.⁵ Истог дана Први ударни батаљон Дурмиторског одреда ушао је у Шавник. Тиме је шавнички срез поново био слободан.⁶ Међутим, подручје слободне територије Црне Горе и сусједног Санџака сада заузима знатно шири простор: у Санџаку су били ослобођени Пљевља и цио пљеваљски, као и дио бјелопољског среза, а у Црној Гори колашински срез са Колашином, као и никшићки срез без Никпшћа.

Са капитулацијом Италије рачунало је и вођство четничког покрета. Оно је у њој видјело могућност инвазије западних савезника на Балканско полуострво, па је зато цјелокупну своју активност у Црној Гори усмјерило у правцу преузимања власти.

Познато је да су Њемци још у току операције „Зехтоап“ разоружали један број црногорских четника. Четрнаестог маја 1943. године они су разоружали дјелове Лимско-санџачких четничких одреда на челу са њиховим штабом.⁷ Ипак, неке четничке јединице остале су под оружјем, међу њима и Дурмиторски корпус, који је упућен на фронт против народноослободилачке војске.⁸

³ Исто, 239.

⁴ *Зборник докумената* III, 5, док. 64, Наређење Штаба II ударног корпуса од 30. септембра 1943.

⁵ *Зборник докумената* III, 5, док. 37, Наређење Штаба Другог ударног корпуса од 26. децембра 1943. Штабу Дурмиторског одреда.

⁶ Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ-у и револуцији*, Титоград 1966, 292.

⁷ Архив Војно-историјског института ЧА, ЦГ-П-101, Извјештај Мирка Куклића Д. Михаиловићу од 10. јуна 1943.

⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ-В-1392, Писмо Леке Вујисића Ђорђу Лашићу.

Дурмиторски четници су се на фронту налазили само десетак дана, а затим су их Нѐмци разоружали и затворили у касарну у Брезе. Четнике овог корпуса Нѐмци су користили као физичку радну снагу.⁹

Послије разоружавања Дурмиторског корпуса на територији шавничког среза формирано је више четничких група. Оне су се после пете офанзиве активирале, али сви покушаји шихове стабилизације и идејног јачања завршили су се без успјеха, јер су партизани одмах предузели мјере за њихово ликвидирање. Почетком октобра ове четничке групе су покушале да се повежу са четницима сусједних крајева.¹⁰ Против ове групе од 100, углавном пивских четника, којој се прикључио и командант Друге дурмиторске бригаде, Дурмиторски партизански одред организовано је оружану акцију.¹¹ Пивским четницима није помогао ни напад херцеговачких четника на Дурмиторски одред код Равног, јер нијесу имали подршку народа.¹² Војни суд Дурмиторског одреда осудио је на смрт истакнуте припаднике ове четничке групе. Убрзо је заробљена и група четника која је средином октобра убила два одборника на конференцији у селу Црној Гори. Војни суд Дурмиторског одреда осудио је на смрт 10 припадника ове групе.¹³ Четничка група је постојала и у Дробњацима и Ускоцима.¹⁴ Ова група се повезала са четницима Мораче и Роваца. Приликом сукоба са борцима Дурмиторског одреда, ова група је успјела да се извуче из обруча и да преко Горње Мораче оде у Никшић. Четници у Шаранцима били су повезани са четничком групом на Оињајевини у рејону Вратила¹⁵ и заједно су са њом оперисали на том терену.

Почетком октобра 1943. године формиран је нови штаб Дурмиторског НОП одреда са сједиштем у Жабљаку.¹⁶ Штаб су сачињавали: Обрад Цицмил, командант, Мићун Јауковић, политички комесар, Јанко Тадић, замјеник команданта, Спасоје Шарац, замјеник политичког комесара, и Димитрије Ковијанић, начелник штаба. Најзначајнији задатак политичког и војног руководства овога краја у току наредних мјесеци био је мобили-

⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ-В-2231, Писмо Л. Вујисића Ђ. Лашићу од 28. маја 1943.

¹⁰ *Зборник докумената* III, 5, док. 64, Наређење Штаба Дурмиторског ударног корпуса од 30. децембра 1943. Штабу Дурмиторског одреда.

¹¹ АВИИ, НОПО, к. 1677а, ф. 4, док. 4, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 11. октобра 1943. године.

¹² На челу ових група налазили су се Гиле Ђаласан, Машан Благојевић и Спасоје Дакић.

¹³ Обрад Цицмил, н. дј., 242.

¹⁴ На челу групе налазио се командант Друге дурмиторске бригаде.

¹⁵ АВИИ, НОПО, к. 1674а, ф. 4, док. 5, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда.

¹⁶ АВИИ, НОПО, к. 391, ф. 4, док. 16, Извјештај штаба Дурмиторског одреда од 4. октобра 1943. Штабу Другог ударног корпуса.

зација људства за ударне батаљоне. Одзив на мобилизацију био је слаб у неким општинама, а било је и дезертерства.¹⁷ Узроци слабог одзива су: утицај четника, слаб политички рад и страх од новог продора Немаца, који су се појавили на Тари. И поред свих тешкоћа, мобилисана су на овом подручју 1.053 бораца.¹⁸ Средином октобра формиран је Други ударни батаљон, јачине 170 бораца. Тај батаљон је ушао у састав Седме црногорске бригаде, док је Први батаљон са 127 бораца још раније укључен у Шесту црногорску бригаду.¹⁹ Мобилизација је настављена до краја децембра 1943. године. Од мобилисаног људства формирана су још три батаљона.²⁰ И сви батаљони су касније упућени за попуну појединих бригада. У Пету пролетерску бригаду упућен је Трећи ударни батаљон од 130 бораца, у Осму бригаду Четврти са 120 бораца, а у Девету бригаду Пети са 145 бораца. Истовремено, извјестан број бораца Дурмиторског одреда попунио је друге бригаде. Тако су у Четврту пролетерску бригаду упућена 93 бораца. Сем тога, један број бораца упућен је у пратеће чете Другог ударног корпуса и Главног штаба.²¹

У циљу координације рада команди мјеста средином октобра формирана је Команда подручја, са сједиштем у Жабљаку. За њеног команданта постављен је Јосиф Маловић.²² Почетком децембра било је 200 бораца у саставу посадних чета при Команди подручја.

У току шесте непријатељске офанзиве, почетком децембра 1943. године, Немци су заузели Пљевља. Слободна територија у Црној Гори поново је оведена на шавнички срез, који је поново био угрожен. Колона од 250 до 300 њемачких војника избила је на мост на Ђурђевића Тари.²³ Страх од даљег продора непријатељских снага у рејон среза и разорни рад четничких елемената довели су до опште панике народа. Непокојство је нарочито

¹⁷ АВИИ, НОПО, к. 1674а, ф. 4, док. 25, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 23. децембра 1943; АВИИ, НОПО, 1674а, ф. 4 док. 28, Упутство политичког комесара Дурмиторског одреда од 27. децембра 1943.

¹⁸ АВИИ, НОПО, к. 1674, ф. 4, док. 20, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 10. децембра 1943. Главном штабу НОВ о војно-политичкој ситуацији на терену одреда; АВИИ, НОПО, к. 391, ф. 4, док. 16, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 4. октобра 1943. Штабу Ударног корпуса о војно-политичкој ситуацији на терену.

¹⁹ Обрад Цицмил, н. дј., 244.

²⁰ АВИИ, НОПО, к. 391, ф. 5, док. 33, Извјештај штаба Дурмиторског одреда од 27. новембра 1943. Штабу Другог ударног корпуса.

²¹ Обрад Цицмил, н. дј., 244; АВИИ, НОПО, к. 391, ф. 5, док. 33, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 27. новембра 1943. године штабу Другог ударног корпуса.

²² За помоћника команданта подручја одређен је Радован Дакић, а за замјеника комесара Јеврем Крстајић (АВИИ, НОПО, к. 1674а, ф. 4, док. 4, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 11. октобра 1943).

²³ АВИИ, НОПО, к. 1674, ф. 4, док. 20, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 10. децембра 1943. Главном штабу о војно-политичкој ситуацији у срезу.

обухватило општине које би у случају њемачког продора биле највише угрожене (Језера, Шаранци и Дробњак).²⁴ Појава Њемаца угрозила би и Жабљак, гдје је требало смјестити тешке рањенике. За њихов евентуални пренос у Пиву задржано је 150 италијанских војника.²⁵ Три батаљона Дурмиторског одреда (Трећи, Четврти и Пети) који још нијесу били отишли у бригаде распоређена су на сектору Таре, како би се спријечио евентуални продор Њемаца на десну обалу Таре. Један дио Трећег батаљона ангажован је да помогне италијанским војницима око пребацивања рањеника.²⁶ Паника је захватила и борце ударних батаљона, нарочито Четвртог и Петог, који су почели дезертирати.²⁷ У те батаљоне је упућено партијско руководство, да би спријечило осипање бораца. Но, паника је брзо прошла без већих посљедица. Послије неколико неуспјелих покушаја да се пребаци на лијеву обалу Таре, Њемци су се 19. децембра повукли према Пљевљима.²⁸ Тиме је отклоњена опасност по шавнички срез. Послије овога је штаб Дурмиторског одреда своје батаљоне упутио у саставе ударних бригада.

У првој половини децембра 1943. године, штаб Одрета је према наређењу Главног штаба извршио реорганизацију војно-позадинских органа. Од дотадашњих 6 команди мјеста остале су 4. Његовућка команда мјеста припојена је Жабљаку, а боанска Шавнику.²⁹ При командама мјеста формиране су посадне чете. Један вод Жабљачке чете упућен је на Његовућу, а један вод Шавничке чете на Боан.³⁰ Ширење слободне територије у Црној Гори условило је даље организовање војнопозадинских власти. Фебруара 1944. године на територији Црне Горе основане су три команде подручја.³¹ За никшићки и шавнички срез формирана је Команда подручја са сједиштем у Шавнику. За команданта команде подручја изабран је Јосиф Маловић.³² Команда подручја преузела је на себе задатке које је до њеног оснивања вршио штаб Дурмиторског одреда, пошто је овај расформиран

²⁴ Исто.

²⁵ Зборник: *докумената* III, 6, док. 136, Наређење Штаба Дурмиторског ударног корпуса од 5. децембра 1943. Штабу Дурмиторског одреда.

²⁶ АВИИ, НОПО, к. 1674а, ф. 4, док. 20, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 10. децембра 1943. Главном штабу.

²⁷ Исто.

²⁸ Зборник *докумената* III, 6, док. 172, Извјештај пуковника Обрадовића од 19. децембра 1943. год. Штабу Другог ударног корпуса.

²⁹ АВИИ, НОПО, к. 1674 а, ф. 4, док. 27, Наредба Штаба Дурмиторског одреда од 26. децембра 1943.

³⁰ Исто.

³¹ Зборник *докумената* III, 7, стр. 228, Наредба Штаба Другог ударног корпуса од 13. фебруара 1944.

³² АВИИ, НОПО, к. 1674 а, ф. 5, док. 32, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 9. марта 1943. год. Штабу ударног корпуса.

почетком марта 1944. године.³³ На територији среза формиран је само Допунски батаљон Другог ударног корпуса, који је имао задатак да чисти терен од четничких група.³⁴ Тако се функција Команде подручја проширује на вршење мобилизације људства, Бојнообавјештајну и војнопозадинску службу.

Упоредо са њемачким десантом на Дрвар текла је и офанзива против Народноослободилачке војске у свим крајевима земље. На територији шавничког среза борбе су почеле у првој половини јуна, док су шири замах добиле тек средином августа. Још у првој половини 1944. године на слободној територији Црне Горе адаптирани су повољни терени за аеродроме. Тако су савезнички авиони могли доносити оржје, муницију, одјећу, храну, сакупљени материјал и др. При повратку су евакуисали тешке рањенике, који су се лијечили у савезничким болницама у Италији. Један од таквих аеродрома изграђен је почетком марта на територији шавничког среза, и то на Његовућком пољу у Шаранцима.³⁵

Радови на изградњи аеродрома отпочели су почетком маја 1944. године под надзором Техничког одсјека Војне области Дурмиторског ударног корпуса. Сви технички послови били су готови крајем истог мјесеца. Прво спуштање савезничких авиона са ратним материјалом и одјећом извршено је ноћу 2. јула. Базу су обезбјеђивале посебне јединице Команде мјеста Жабљак, а истовар и пренос примљеног материјала организовала је мјеопа народна власт, уз помоћ омладине. Великим пожртвовањем посадних чета и народа товар који је обично износио око три тоне брзо је истовариван, тако да су се авиони на вријеме враћали назад.³⁶ Авиони су се спуштали и наредне двије ноћи (3. и 4. јула), док Њемци нијесу извршили из Пљеваља продор преко Таре. Пошто су потисли дјелове Четврте крајишке бригаде, Њемци су избили на десну обалу ријеке. Ноћу између 6. и 7. јула са 40 моторизованих возила кренули су према Његовућу и Жабљаку, палећи и уништавајући све на свом путу.³⁷ Партизанске снаге у рејону Косанице и Пљеваља успјеле су да сузбију ове непријатељске јединице, тако да су се оне повукле у полазне базе. Савезнички авиони су наставили да се спуштају на његовућки аеродром.

Распоред примљеног материјала вршила је интендантура штаба Другог корпуса. Јединице Народноослободилачке војске

³³ Зборник докумената III, 7, док. 88, Одлука Штаба Другог ударног корпуса од 5. марта 1944. о расформирању Дурмиторског и Комског одреда.

³⁴ Исто.

³⁵ Перо Крстајић, н. дј., 342.

³⁶ Обрад Цицмил, н. дј., 256.

³⁷ Зборник докумената III, 7, док. 284, Обавјештење Штаба Другог ударног корпуса од 8. јуна 1944. год.

на територији Црне Горе и Санцака преузимале су овој дио материјала и односиле га на положај. Одбрани аеродрома поклапана је посебна пажња и Његовућа је остала важна ваздухопловна база до краја рата.

У првој половини августа отпочела је офанзива непријатеља на слободну територију Црне Горе. Циљ Њемаца био је уништење аеродрома Народноослободилачке војске, да би се онемогућило њено снабдијевање и прекинула веза са савезницима. Сем тога, Њемци су хтјели да обезбиједи комуникације ради преласка преко ове територије. Зато брзим продором стижу у Андријевицу, а 15. августа освајају Колашин. Сљедећег дана, и поред великих губитака, наступају на цијелом фронту, Мојковац — Вратло — Јаворје. Овим њемачким продором слободна територија је опет сведена на дурмитороко подручје.³⁸

Губитком аеродрома у Беранама овај у Његовући је за партизане добио прворазредни значај, јер се само преко њега могла добити савезничка помоћ и обезбиједити евакуација рањеника. Но, Њемци су овај аеродром угрозили. Пошто су средином августа артиљеријом еа Косанице и Сињајевине тукли Његовућу, поново су угрозили слободну територију шавничког среза. Њихове јединице су већ 17. августа почеле наступати из Колашина преко Сињајевине и из Санцака преко Таре.³⁹ Истовремено је њемачка дивизија „Принц Еуген“ пријешла ријеку Пиву код Мратиња и Тару код Шћепан-Поља. Ова дивизија је, потискујући Шеснаесту и Тридесет шесту дивизију Народноослободилачке војске, дошла на Планину Пивску. У Ж>пу Пивску су стигле ове двије дивизије Дванаестог корпуса НОВ, са уморним и исцрпљеним борцима. Са овим дивизијама еу се кретали и тешки рањеници, које је требало пребацити у Италију преко аеродрома у Његовући заједно са рањеницима Другог корпуса. Међутим, њемачко-бугарске јединице су 17. августа продрле на Његовућу и Жабљак, те су обустављени сви покрети тешких рањеника према Жабљаку. Овај продор непријатеља знатно је компликовао положај јединица Народноослободилачке војске. Изнурени партизани водили су огорчене борбе за сваки кутак дурмиторскога краја. Штаб Другог ударног корпуса и штаб Дванаестог корпуса користили су све снаге за одбрану овог оперативног подручја.⁴⁰ Ипак, слободна територија није могла бити чувана у цјелини, него је сведена само на Пиву.⁴¹

Губитком аеродрома на Његовући, спасавање рањеника постало је главни проблем. Предузете су хитне мјере да се на овом

³⁸ Обрад Цицмил, н. дј., 257.

³⁹ *Зборник докумената* III, 8, док. 78, Обавјештење Штаба Другог ударног корпуса од 17. августа 1944. Штабу Дванаестог ударног корпуса.

Зборник докумената III, 8, док. 93, Наређење Штаба Другог ударног корпуса од 22. августа Штабу Трећег ударне дивизије.

⁴¹ *Зборник докумената* III, 8, док. 96, Наређење Штаба Дванаестог ударног корпуса од 22. августа 1944.

неприступачном терену нађе погодно мјесто за нови импровизовани аеродром. Изабрано је неколико стотина квадратних метара равног земљишта поред колског пута за село Доња Брезна.⁴⁵ Иако терен није одговарао захтјевима савезничких команди, мобилисано је цјелокупно људство за припремне радове⁴³, који су се изводили под надзором шефа саобраћаја Корпусне војне области, инж. Обрада Бојовића. За вријеме радова на аеродрому Шеста личка дивизија, новоформирани батаљон Озне дурмиторског подручја и пивске посадне чете давали су отпор Њемцима, који су већ стигли до улаза у кањон Комарнице. Њемци су расподјелили своје онаге око села Дубљевића и Безуја, а из правца Крнова наступали су према аеродрому преко планине Бојника. Ситуација је била изузетно критична, јер је била угрожена евакуација рањеника. И у таквој ситуацији аеродром је изграђен за три дана, и већ 21. августа на њега су могли слијетати авиони.⁴⁴ Мада је надлежни енглески официр јавио својој бази у Италији да је аеродром готов, авиони нијесу стигли истога дана. Због сужавања непријатељског обруча изгледало је да ће рањеници доживјети судбину сличну оној из јунских дана 1943. године. Но, до тога није дошло.

Већ сјутрадан, 22. августа 1944. године, појавило се 16 савезничких транспортних авиона. 50 ловаца који су их пратили паралисало је њемачку артиљерију.⁴³ Транспорти авиони су се без већих тешкоћа спустили на импровизовани аеродром у групама од по шест. Тешко је било одржати дисциплину приликом укрцавања, тако да је примано 30 и више рањеника, умјесто 24, колико је било могуће. Но британски пилоти су то са разумјевањем толерисали. Приликом укрцавања ови рањеници су добили комплетну нову британску униформу. Евакуисано је око 800 тешких рањеника из састава Другог и Дванаестог корпуса и Шесте личке дивизије.⁴⁶ Ослободивши се ове највеће бригае и терета, партизанске јединице су се могле пробити у разним правцима. Њемачке јединице су још у току ноћи избиле у Горња Брезна, разрушиле аеродром и попалиле село. Цео шав-

⁴² Обрад Цицмил, н. дј., 258.

⁴³ Неколико стотина сељака радило је без предаха даноноћно: затрпане су рупе, савњени брежуљци, срушене оgrade и покошено жито. Када је простор оивичен бијелим барјачићима у дужини од 850 и ширини од 80 метара, у саму зору аеродром је био спреман да прими савезничке авионе (Перо Крстајић н. дј., 349).

⁴⁴ *Зборник докумената* III, 8, док. 83, Извјештај Штаба Другог ударног корпуса Штабу Дванаестог корпуса од 19. августа 1944.

⁴⁵ АВИИ, НОВЈ, 51/1—3, к. 392, Извјештај Штаба Другог ударног корпуса од 22. августа 1944.

⁴⁶ Исто. — Међутим, Перо Крстајић на основу исказа учесника ове евакуације тврди да је било 970 тешких рањеника. То је могуће, утолико прије што се у насталој ситуацији није водило рачуна ни о броју рањеника које је један авион могао примити.

нички срез Њемци су поново освојили, али нијесу нанијели партизанима теже губитке.

Још прије евакуације рањеника, штаб Другог ударног корпуса био је формирао Извиђачку групу, коју су сачињавали два батаљона из шавничког и један из никшићког среза. Ова група је требало да очисти терен од четника.⁴⁷ Група је приступила извођењу задатака крајем августа 1944. године, заједно са осталим партизанским снагама у рејону Јаворка.

Ову посљедњу офанзиву искористиле су поједине мање или веће групе четника. Четници су покушали да организују своју власт на овом терену.⁴⁸ Међутим, послје пораза „Гвозденог пука“ Павла Ђуршића на Крнову од стране Седме црногорске бригаде,⁴⁹ четници у Црној Гори били су потпуно разбијени и деморалисани. У таквој ситуацији Извиђачкој групи није било тешко да осујети покушај четника у шавничком срезу. Пошто је потукла и разоружала већу групу четника на Муратовици, близу села Смиријечна, она је попунила своје редове новим људством које је остало на терену. Из Пиве преко Доброг Дола извиђачка група је стигла на подручје Шавника, са циљем да опколи четничке енаге које су се пребациле из Никшића. Гонећи ове четничке јединице преко планине Ивице, Извиђачка група их је сустигла на Вулевој пољани код села Вирка. Четници су потучени, па су послје тога операције пренесене на планину Сињајевину.⁵⁰

Послије ових акција чипћења шавнички срез је 2. септембра 1944. године био поново слободан. Истина, у неким планинским предјелима задржале су се мање групе четника, уз помоћ оних из сусједних орезава.⁵¹ По ослобођењу среза поново су почели функционисати сви народноослободилачки одбори и војно-позадински органи. Штаб Другог корпуса доноси наредбу о поновном активирању партизанских одреда у Црној Гори.⁵² На ос-

⁴⁷ За команданта Извиђачке групе наменован је Андрија Пејовић, за помоћника команданта Мићун Јауковић (Обрад Цицмил, н. д. ј 263).

⁴⁸ Послије протјеривања из шавничког среза, четници око Ивана Ружића настављају своју активност ван среза. Послије покушаја Њемаца да у сваком срезу Црне Горе формирају по један Жандармеријски батаљон, и од ових четника је формирана таква формација од 200 људи, која је стационирана у Никшићу (АИИТ, X 16 — 191/1944); Извјештај Ивана Ружића команданту жандармерије Цетиње од 1. јула 1944.

⁴⁹ У борбама које је Седма црногорска бригада од 23. до 25. августа водила са четницима на Јаворју и Крнову погинуло је 580 четника, а око 600 је рањено (*Зборник докумената* III, 8, док. 106, Извјештај Штаба Седме црногорске ударне бригаде од 29. августа 1944).

⁵⁰ Перо Крстајић, н. д. ј., 353.

⁵¹ *Зборник докумената* III, 8, док. 114, стр. 207, Извјештај Окружног комитета КПЈ за Никшић од 3. септембра 1944. Покрајинском комитету, *Хронологија догађаја 1941—1945*, 626; Перо Крстајић н. д. ј., 353.

⁵² *Зборник докумената* III, 8, док. 136, Наредбе Штаба Другог ударног корпуса од 9. септембра 1944.

нову ове наредбе почео је поново дјеловати и Дурмиторски НОП одред. Формиран је штаб одреда, за чијег је команданта именован Аћим Тадић, а за комесара Радован Војиновић. Спроведена је поново општа мобилизација преосталог људства на терену од 16. до 40. година и формирана су четири ударна батаљона.⁵³

Новоформирани Дурмиторски одред првих дана је оперисао на територији шавничког среза. Пошто је ликвидирао сва четничка упоришта, отпочео је операције ван среза — у Санџаку, око Чајнича и око Горажда. И овдје је задатак одреда био чишћење терена од четничких група. Касније се батаљони Дурмиторског одреда укључују у састав других јединица Народноослободилачке војске. Дурмиторски одред се због тога стално смањивао, те је крајем децембра 1944. године дефинитивно расформиран.⁵⁴

II. — РАЗВИТАК НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Одмах послје капитулације Италије настављен је рад на организовању народне власти. Ово подручје је и даље остало снажно упориште народноослободилачке борбе, па је било лакше успоставити народну власт и мобилисати све изворе за даље вођење рата. Упоредо са организовањем војнопозадинских ор-

⁵³ За команданта Првог батаљона наименован је Радосав Раонић, а за комесара Данило Грбовић; за команданта Другог батаљона наименован је Миле Ђосовић, а за комесара Милорад Тасовац; за команданта Трећег батаљона наименован је Никола Мићановић, а за комесара Јован Јовановић; за команданта Четвртог батаљона наименован је Радован Маловић, а за комесара Ратко Радојичић (Перо Крстајић, н. дј., 354).

⁵⁴ АВИИ, НОПО, к. 167 а, ф. 6. — Јачина операције и губици Дурмиторског одреда од његовог формирања до краја децембра 1944. г. виде се из ове информације Шесте армије о јачини Дурмиторског одреда.

Број бораца	1941.	1942.	1943.	1944.
	1.800	1.000 (до VI 1942.)	1.000 (до VII 1943.)	расформиран
	Напади: Жабљак, Шавник, Трса, Пљевља, Вучје, Крново (сва упоришта ликвидирана, сем Пљевља)	Напади: Фоча, Горажде, Трново, Борач, Рогатица, Колашин (сва упоришта ликвидирана, сем Рогатице и Колашина)	Напади: Тара, Гацко, околина Никшића (сва упоришта ликвидирана, сем Никшића)	Напади: Забрђе, Жабљак, Вирак, Баре Жугића, Шаранци, Тара, Косаница, Левери, Ментровац (сва упоришта ликвидирана)
Губици не-пријатеља	Њем. Итал. Чет. — 230 —	Њем. Итал. Чет. — 100 200	Њем. Итал. Чет. 50 — —	Њем. Итал. Чет. 25 — 200
Губици одреда	Погин. Рањен. 144 30	Погин. Рањен. 99 18	Погин. Рањен. 13 5	Погин. Рањен. 14 8

гана власти приступило се организовању избора за народноослободилачке одборе: сеоске, општинске и срески. Одржан је већи број припремних конференција, којима су присуствовали неки високи војни и политички руководиоци. У Жабљаку је, у првој половини септембра, одржана среска конференција, којој је присуствовао члан Централног комитета КПЈ Иван Милутиновић. Конференција је посвећена организовању народне власти у срезу шавничком.⁵⁵ Поред Милутиновића, помоћ у организовању народне власти овог среза пружио је и Божо ЈБумовић, члан АВНОЈ-а.⁵⁶

У неким крајевима среза, у Пиви, на примјер, већ средином септембра 1943. године нормално су функционисали сеоски и општински народноослободилачки одбори.⁵⁷ На састанку Среског комитета у Жабљаку, крајем септембра исте године, закључено је да треба организовати народноослободилачке одборе у читавом срезу. Изборе је требало спровести на темељу наредбе Врховног штаба о непосредном и јавном гласању од септембра 1942. године. Одмах иослије овог састанка изабрани су народноослободилачки одбори у свим општинама, а у првој половини октобра и сви сеоски народноослободилачки одбори.⁵⁸

Пошто су изабрани сеоски и општински народноослободилачки народни одбори, 5. октобра 1943. године одржана је у селу Вирку (Језера) конференција делегата свих шест општина за избор народноослободилачког одбора среза шавничког. За предсједника одбора изабран је Перо Крстајић судија, а за секретара др Обрен Благојевић, члан Среског комитета.⁵⁹ Унутрашња структура Среског народноослободилачког одбора изведена је у духу Фочанских прописа, по упутству о организацији и раду народноослободилачких одбора. Овим упутством срески народноослободилачки одбор је добио широк и репрезентативан карактер (пленум и уже тијело). Због обимности послова, формирани су органи управе, одсјеци у општинама и повјереништва у срезу. Сеоски народноослободилачки одбори организовани су као ма-

⁵⁵ Перо Крстајић, н. дј., стр. 294.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ У Жупи Пивској је предсједник Одбора био Богдан Пејовић, а у Планини Пивској Толе Вуковић (Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 670).

⁵⁸ На челу осталих општинских НОО налазили су се: у Жабљаку Стеван Ковачевић, предсједник, Јеврем Крстајић, секретар; у Шавнику Радован Маловић, предсједник, Радосав Грбовић, секретар; у Боану Милика Ашанин, предсједник; у Његовуђи Вукота Радошевић, предсједник (Перо Крстајић, н. дј., 296; АВИИ, НОПО, к. 391, ф. 4, док. 6, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 26. септембра 1943, године Штабу Другог корпуса).

⁵⁹ АВИИ, НОПО, к. 1674, а, ф. 4, док. 4, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 11. октобра 1943. године Главном штабу; П. Крстајић, н. ДЈ-> 297.

ња тијела, састављена од предсједника, секретара и економа.⁶⁰ При општинском народноослободилачком одбору према потреби су формиране секције, а при сеооким комисијама. Ове секције и комисије су сачињавали активисти народноослободилачког покрета на челу са чланом народноослободилачког одбора.⁶¹ Изабран је и Извршни одбор Среског народноослободилачког одбора, у који је, поред предсједника и секретара, ушло још пет чланова — повјереника. Дужност повјереника су обављали: Миле Микић за привреду и финансије, Милета Павловић за исхрану, Милован Лаушевић за социјално старање, Ђиро Жижић за здравље, прота Јово Радовић за просвјету.⁶² Овим је у шавничком срезу била организована мрежа народноослободилачких одбора од сеоских до Среског. Ови органи народне власти су функционисали до краја рата, мада је повремено долазило до прекида у њиховом раду услед продора непријатељских јединица на ово подручје.

Побједама Народнослободилачке војске над непријатељским снагама у Црној Гори последице битака на Неретви и Сутјесци створена је велика слободна територија. Окупатор је чврсто држао још само црногорско приморје и градове: Никшић, Даниловград, Подгорицу и Цетиње. Тиме су створени услови за ефикаснији рад народне власти и њено организовање у ширим општинским размјерама. У том циљу је 15. и 16. новембра 1943. године у Колашину одржана Земаљска скупштина. На Скупштини је учествовало 538 делегата из 11 црногорских срезова. Број представника из срезова био је неуједначен. То је зависило од војнополитичке ситуације у појединим срезовима. Најмање представника било је из приморских срезова (укупно 9). Шавнички срез, који је био слободан и у непосредном сусједству са Колашином, послао је највећи број делегата (106).⁶³ Скупштина је одржана у згради гимназије.⁶⁴ Припреме за Скупштину извршене су благовремено. Око њене организације непосредно се ангажовао Иван Милутиновић, тако да је она била беспријекорна.

На Скупштини је изабрано Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке. У Вијеће је ушло по 10 представника из сваког среза, а из никшићког и подго-

⁶⁰ Постојали су следећи одсеци, односно касније одјељења: економско-пропагандно, социјално, здравствено, културно-просвјетно, вјерско, привредно-финансијско, правно и др. (АРП, ф. ЦГ, 1943/П, Записници Теодора Срђановића са разних састанака Среског и општинских комитета, као и Ђелија среза дурмиторског од краја 1943. до средине 1944. год.).

⁶¹ Исто; Перо Крстајић, н. дј., 298.

⁶² Обрен Благојевић, н. дј., 625.

⁶³ Исто; Обрен Благојевић, *Неки моменти из рада Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе*, ИЗ, 3—4, 1971, 555.

⁶⁴ Исто.

ричког, као највећих, по 14. Тако је ЗАВНО Црне Горе и Боке бројао укупно 118 вијећника.⁶⁵ На Скупштини је изабран Извршни одбор ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од 11 чланова, у који су ушла и три представника шавничког среза, који су били задужени за поједине ресоре, и то: за привредно-финансијски Обрен Благојевић, за пропагандни Нико Павић и за вјерски Јово Радовић.⁶⁶ На Колашинској скупштини изабрано је и 11 вијећника АВНОЈ-а и 11 њихових замјеника (на сваки срез по један). Из шавничког среза за члана АВНОЈ-а је изабран Перо Крстајић, судија, а за његовог замјеника Обрад Цицмил, професор.⁶⁷ Оснивањем ЗАВНО-а Црне Горе и Боке политички је ријешено и национално питање црногорског народа на принципу равноправности свих народа Југославије.

По оснивању ЗАВНО-а Црне Горе и Боке чланови Извршног одбора и вијећници из шавничког краја вратили су се у свој срез. Они су наставили рад у смислу закључака Колашинске скупштине. Извршена је реорганизација Среског и општинских народноослободилачких одбора. Дотадашња повјереништва Среског народноослободилачког одбора прерасла су у одјељења, с тим што је њихов рад проширен на још неке послове. Аналогно овоме извршена је и реорганизација општинских народноослободилачких одбора. Новина је била у томе што су уведени извршни одбори, па су сада општински народноослободилачки одбори сачињавали пленум и извршни одбор. Сеоске народноослободилачке одборе сачињавали су председник, секретар и још три члана, који су били задужени за одговарајуће послове.

Народноослободилачки одбори су и даље координирали свој рад са Среским, односно општинским комитетима и сеооким ћелијама КПЈ.⁶⁸ Партија је кроз те органе најнепосредније и најефикасније спроводила своју политичку линију. Борећи се за чистоту народноослободилачких одбора, за избор у њих најпоштенијих, најугледнијих и народноослободилачкој борби најоданијих људи, Партија је обезбјеђивала њихов демократски и класни карактер. Иако су били под руководством Партије, на-

⁶⁵ Из шавничког среза су били сљедећи вијећници: Војин Ђерковић, студент из Жабљака, Живан Кнежевић, правник из Шаранаца, Јосиф Маловић, правник из Дужи, Миле Микић, чиновник из Боана, др Момир Дамјановић, лекар из Ускока, Ђиро Жижих, председник општине Дробњак, Јово Радовић, свештеник из Пиве, др Обрен Благојевић, чиновник из Пиве, и Перо Крстајић — ушао у ЗАВНО као члан АВНОЈ-а (Перо Крстајић, н. дј., 347; Обрен Благојевић, *Неки моменти из рада Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе*, ИЗ, 3—4, 1971, 555).

⁶⁶ У Извршни одбор су још ушли: др Нико Миљанић, председник, Божо Љумовић, Јован Ђетковић, Петар Томановић, потпредседници, Радован Лалић, просвјетни ресор, Михајло Грбић социјални ресор, и др Мито Савићевић, здравствени ресор (АРП, ЦГ, 1943/11-137, Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке).

⁶⁷ Перо Крстајић, н. дј., 307.

⁶⁸ АРП, ЦГ, 1943/II, записници Теодора Срдановића.

родноослободилачки одбори су самостално рјешавали најактуелнија питања среза, општине и села, водећи при томе рачуна да се ангажује што већи број народа. Народна власт је настојала да сва актуелна питања на укупној територији буду ријешена правилно, уз прихватање ширих народних слојева. Демократски начин рада све је више долазио до изражаја у њеном раду, тако да су народноослободилачки одбори све више добијали обиљежје самоуправних органа револуционарног народа. Народноослободилачки одбори су рјешавали сва питања везана за живот народа на њиховој територији, као што су набавка хране, обезбјеђење помоћи сиромашном сељаштву и породицама палих бораца, обезбјеђење погорјелаца, рјешавање ситнијих правних спорова, организовање културно-забавног живота, просвјешћивање сељака, здравствена заштита сељака и др.⁶⁹

Народноослободилачки одбори су настојали да рјешавају друштвене и политичке проблеме. Они су се трудили да побољшају међусобне односе становништва, који су били поремећени политичком определијељеношћу у току рата. Настојало се да четничке и прочетничке породице не испаштају гријехе својих чланова и да се међу становништвом развија дух добросусједских односа.⁷⁰

Велику пажњу народноослободилачки одбори су посвећивали збрињавању сиромашних породица. Помоћ је прикупљена путем добровољних прилога и реквизиције. Међутим, ова посљедња мјера је била непопуларна и често код народа прихвата тана са негодовањем. Док су симпатизери народноослободилачког покрета своје негодовање мотивисали питањем „Зашто да помажемо четницима?“, дотле су прочетнички елементи ширили панику „Све ће поцркати од глади, све ће отети за реквизи- Цију“.⁷¹

Посебна пажња посвећена је обради земље. У прољеће 1944. године народноослободилачки одбори су предузели све мјере за обраду цјелокупног обрадивог земљишта. Основане су пољопривредне комисије при Среском и општинским народноослободилачким одборима. Те комисије су радиле на правилној и организованој расподјели радне снаге и сјемена, које је набављено из сусједних ослобођених срезова.⁷² Ово је помогло да се сјетва успјешно обави. Засијано је око 90 вагона жита и кромпира,

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ У срезу је постојала велика нетрпељивост између четничких и партизанских фамилија, па чак и неких општина које су у току рата биле више наклоњене партизанима, односно четницима (дурмиторске шаранске, дробњачке и ускочке). Из записника Теодора Срђановића, који је коришћен за обраду овог периода, може се констатовати да је на већини састанака ово постављано као основни проблем.

⁷¹ Исто, АРП, ЦГ, 1943/И, записници Теодора Срђановића.

⁷² *Зборник докумената* III, 6, стр. 248, Извјештај Штаба Дурмиторског одреда од 3. марта 1944. Штабу Другог корпуса.

што је износило по 170 kg на домаћинство.⁷³ То је за ратне прилике у овом пасивном планиноком крају било од животног значаја. Прехрањено је изгладњело становништво. Ово је представљало велики успјех, тим више што је овакво ангажовање НОО уливало још веће повјерење народу.

Народноослободилачки одбори су обновили и оспособили за рад многе радионице неопходне за снабдијевање народа, као што су: ковачке, столарске, обућарске, кројачке, пекарске, као и млинове, влачаре и ваљанице.⁷⁴

Културно-просвјетна одјељења народноослободилачких одбора активно су радила на просвјеђивању дурмиторског сељаштва. За школе су адаптиране приватне куће, јер је од 36 предратних остало непопаљено свега шест школа. Оспособљен је један број учитеља, тако да су готово све школе отпочеле рад.⁷⁵ Преко Дома културе организован је низ приредби и гусларских вечери. Одржан је велики број предавања, са прилично разноврсном и актуелном тематиком. Поред политичких, било је и других предавања. Навешћемо нека: Московска и Техеранска конференција, Титов говор на Другом засједању АВНОЈ-а, Жена на путу слободе, Национални комитет, Постапак ватре, Сеоба Срба, Француска револуција.⁷⁶ У другој половини 1944. године покренут је у Жабљаку хумористички лист „Четка“. Лист је излазио два пута мјесечно, а у њему је сарађивао већи број интелектуалаца са територије среза.⁷⁷

Дјелатност омладинских организација одвијала се у оквиру омладинског еектора. Посљедњих година рата већина омладинаца из дурмиторскога краја мобилисана је у јединице Народноослободилачке војске, тако да се у СКОЈ-у и организацији Народне омладине на терену налазило највише дјевојака (преко 50%).⁷⁸

Заостала схватања (карактеристична у првим данима устанка) у погледу учешћа жена у друштвено-политичком животу среза све се више губе. Дурмиторске жене преко АФЖ-а све се више афирмишу и укључују у токове свакодневног живота. Редовно су одржаване конференције АФЖ-а. На њима су расправљани разни проблеми и давани одговарајући задаци. Велики број жена примљен је у Партију. Тако је у марту 1944. године од око 120 чланова Партије на територији среза 50% отпадало на жене.⁷⁹

⁷³ Перо Крстајић, н. дј., 313.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Перо Крстајић, н. дј., 314.

⁷⁶ АРП, ЦГ, 1943/П, записници Теодора Срдановића.

⁷⁷ Лист су уређивали Душан Баранин, књижевник, и Радосав Бајагић, публициста (Перо Крстајић, н. дј., 317).

⁷⁸ АРП, ЦГ, 1943/И, Записници Теодора Срдановића.

⁷⁹ Исто.

Свештенство је у овом срезу имало у току рата, углавном, добро држање. Највећи број свештеника гајио је симпатије према народноослободилачком покрету. Има доста примјера патриотског држања. Тако је поп Јово Радовић из Пиве уступио Централној болници своју кућу. Он је као члан Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе водио ресор вјерских послова. Приликом масакрирања становништва Пиве звјерски је убијен и игуман Манастира Пивског Иларион Мијатовић. Према одлуци ЗАВНО-а Црне Горе у срезу је формирано Одјељење за вјерока питања. За иачелника тог одељења изабран је поп Глигорије Мемедовић из села Дужи. Одјељење је имало задатак да се стара о вршењу вјерских обреда, о одржавању цркава и манастира, као и о сачини погинулих бораца. Свештенство је сходно томе распоређено и сваки свештеник је добио свој сектор.⁸⁰ Одзив свештенства у неким општинама био је слабији, а узрок овоме је доста једнострано тумачен — „да је рад попова слаб и често се дешава да се они не крећу довољно због тога, хнто им се слабо дају добровољни прилози“.⁸¹

Свештенство је у срезу било упознато са одлукама донијетим на свештеничким скупштинама у Никшићкој жупи и Колашину, одржаним крајем 1943. и почетком 1944. године. Те скупштине су донијеле закључке у духу родољубивих традиција црногорског свештенства. Свештенство се у прогласима ових скупштина позива да слиједи ове традиције и да активно учествује у народноослободилачком покрету. Посебно је значајна одлука да се Пивски Манастир стави под народну заштиту, као културни споменик.⁸² У обновљеним конацима Пивског Манастира, због недостатка стамбеног простора, једно вријеме су били смјештени Општински народноослободилачки одбор, Команда мјеста и Посадна чета.

Народноослободилачки одбори су морали разматрати низ сложенијих правних питања, као што су извиђање и суђење кривичних дјела, имовинско-правни спорови, а нарочито питање наслеђивања, размјене добара и сл. Како су се та питања множила, а проширивале се и друге надлежности одбора, осјетила се потреба да се судство издвоји из општих послова. Судство је предато посебном вијећу, састављеном од чланова народноослободилачких одбора.⁸³ Издавање судства није досљедно изведено, јер је ово вијеће и даље било повезано са управом преко извршних одбора народноослободилачких одбора. Упутство Среског народноослободилачког одбора о унутрашњој организацији и раду народноослободилачких одбора октобра 1943. године формирана су судска вијећа у оквиру Среског и оп-

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто.

⁸² Перо Крстајић, н. дј., 321.

⁸³ Исто, 323.

штинских народноослободилачких одбора. Овим актом почиње досљедније одвајање судске функције од управне.⁸⁴ Но и поред постојања судских вијећа, поједини спорови су рјешавани путем мировних савјета, који су формиран за сваки конкретан случај.⁸⁵ Судска вијећа у шавничком срезу су остала и после одлуке Антифашистичке скупштине народног ослобођења Црне Горе о оснивању народних судова.⁸⁶ Ова вијећа су се задржала све до 1945. године, када је основан Срески суд у Шавнику, који је од њих преузео судску функцију.⁸⁷

Одлукама Другог заједња АВНОЈ-а и Трећег засједања ЗАВНО-а, односно Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења, потврђени су народноослободилачки одбори као основни органи власти. Овим одлукама потврђен је принцип народне демократије: Сва власт произлази из народа и припада народу. Први пут је народ овог борбеног краја добио право да бира све органе власти — од сеоских, општинских и Среског народноослободилачког одбора до Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења, као највишег органа народне власти у Црној Гори.

Као у свим крајевима нове Југославије, и народноослободилачки одбори у шавничком срезу постали су једини органи нове власти. Тиме је народ овога краја обезбиједио тековине кародне револуције на свом подручју.

⁸⁴ Вијеће се састојало од три члана, од којих је по правилу председник вијећа био председник Среског, односно општинског НОО. Друга два члана вијећа били су одборници. Чланови Среског судског вијећа, основаног октобра 1943. године, били су: Перо Крстајић, др Обрен Благојевић и Ђиро Жижих (Перо Крстајић, н. дј., 323).

⁸⁵ АРП, ЦГ, 1943/П, записници Теодора Срдановића; Перо Крстајић, н. дј., 323.

⁸⁶ Перо Крстајић, н. дј., 324.

⁸⁷ Исто.

СЛАВКО СТАНИШИЋ.

РАД ОМЛАДИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ДУРМИТОРСКОГ
КРАЈА 1943—1945. ГОДИНЕ

Током прве године народноослободилачког рата дурмиторска омладина дала је огроман допринос народноослободилачкој борби. У прољеће 1942. -сва омладина са овог подручја била је окупљена у организацијама СКОЈ-а и Црногорске народне омладине. Она је представљала основну снагу на фронту и главни ослонац народне власти у позадини. Из њених редова била је већина бораца у батаљонима Дурмиторског НОП одреда, а Дурмиторци су имали и свој Дурмиторски омладински батаљон.

Средином 1942. наступио је тежак период за народ овога краја. Главнина партизанских снага пошла је у правцу западне Босне. Четници заједно са италијанским јединицама запосиједају ово подручје, вршећи масовни терор, хапшења, интернирања и стријељања, што нарочито погађа напредну омладину. Четници су организовали сталне потјере и хајке за илегалцима на терену. До краја 1942. успјели су да униште среско руководство Партије и да похватају или убију већину илегалца. У таквим условима није био могућ шири организовани рад у корист народноослободилачког покрета, па ни рад омладинских организација. Рад скојеваца и напредних омладинаца, који су избјегли затворе и логоре, састојао се у пружању помоћи илегалцима, сузбијању непријатељске пропаганде и појединачном раду са народом.

Почетком 1943, са приближавањем главнине партизанских снага, појачан је пропагандни рад у корист народноослободилачког покрета. Многи омладинци избјегавали су четничку мобилизацију за Боену, а они који су мобилисани изазивали су раздор у четничким редовима и приликом првих борби напуштали положаје. Почетком прољећа појачава се активност напредних снага у срезу. Формирају се мање партизанске јединице које

разоружавају четнике, ослобађају нека мјеста, повезују се са партизанским бригадама у наст упању и крајем априла ослобађају читав срез. Током маја обнавља се рад свих органа и организација народноослободилачког покрета на дурмиторском подручју. Велики број омладине ступа у јединице народноослободилачке војске, посебно у Четврту пролетерску бригаду, која 25. маја има 1.470 бораца — више него што је икада до тада имала.

У току Пете офанзиве непријатељске онаге настојале су да потпуно униште опкољене јединице Народноослободилачке војске и слободарски дурмиторски крај који их је свесрдно помагао. У току ове офанзиве дурмиторско подручје претрпјело је тешка разарања. Непријатељске јединице спалиле су неколико хиљада кућа, штала и колиба, убиле 1.437 особа, интернирале 591 лице и опљачкале на десетине хиљада грла стоке. Велики губици и пустошења у току офанзиве допринијели су да расположење народа за борбу спласне. Оживљавају четничке групе које хватају и убијају исцрпљене и рањене партизана, који су заостали послје пробијања обруча на Сутјесци. Уједно, четници су вјешто ширили пропаганду о уништењу партизана и сијали страх и панику у народу.

Захваљујући повољном развоју међународне политичке ситуације, успјесима Народноослободилачке војске у земљи, расулу међу црногорским четницима послје пораза на Неретви и њиховом разоружању од стране Немаца, криза народноослободилачког покрета у Црној Гори послје Сутјеске релативно је брзо превазиђена.

У току прољећа 1943. извршена је реорганизација покрајинских руководства Партије и СКОЈ-а у Црној Гори. Ново руководство се, уочи саме битке на Сутјесци, пробило из обруча у правцу Црне Горе. Одмах су предузете мјере да се реорганизују и попуне окружна и мјесна руководства Партије и СКОЈ-а и да се оживи рад организација на терену. Покрајински комитет СКОЈ-а — у саставу: Стана Томашевић, Вељко Милатовић, Ико Мирковић и Ђедо Милутиновић — које истовремено врши и улогу привременог Покрајинског одбора омладине, одмах је предузео мјере да се успоставе везе и обнови рад омладинских организација. Током јула и августа попуњени су окружни и мјесни комитети СКОЈ-а, који су добили детаљна упутства о начину организовања и раду СКОЈ-а и омладине на терену.

Убрзо послје офанзиве главнина окупаторских јединица напустила је дурмиторско подручје, оставивши италијанске гарнизоне у Жабљаку и Шавнику. Ове су гарнизоне уочи капитулације Италије смијенили Немци, који су обезбјеђивали пут Пљевља — Никшић и повремено упадали у села, да би се ускоро и они повукли.

Упорним радом чланова Партије и СКОЈ-а страх у народу послје непријатељске офанзиве убрзо је превазиђен. Већ средином јула у дурмиторском срезу дјелују Мјесни комитет КПЈ

и 68 чланова Партије, као и Мјесни комитет СКОЈ-а и Рејонски комитет СКОЈ-а за Пиву са 98 чланова у активима. Формиране су прве партизанске јединице, састављене од чланова Партије и СКОЈ-а. У њих су ушли и многи рањени и исцрпљени борци који су прошли Сутјеску. Шири рад са омладином био је отежан, али у неким селима већ су формиране организације Уједињеног савеза омладине са 187 чланова. Током августа и септембра расположење народа у корист народноослободилачког покрета нагло расте. То посебно долази до изражаја послје капитулације Италије и доласка јединица Другог ударног корпуса. У овом периоду већ је извршено потпуно организационо сређивање СКОЈ-а на дурмиторском подручју. Формирано је свих шест општинских комитета, као и нови активи СКОЈ-а. Почетком септембра одржана је среска конференција СКОЈ-а (37 делегата). На њој су разматрана упутства о даљем раду на организовању омладине. Среска конференција омладине одржана је 26. септембра 1943. године (110 делегата). На конференцији је изабран Среоки одбор Уједињеног савеза од 7 чланова. Дата су упутства о одржавању омладинских зборова и конференција по општинама, на којима је требало изабрати општинске одборе и вршити мобилизацију омладине за јединице Народноослободилачке војске. Почетком јесени у срезу постоји МК СКОЈ-а у саставу: Гојко Жарковић, Тошо Срђановић, Миленко Никитовић, Винка Обрадовић, Љубо Бадњар и Радоман Бадњар; Рејонски комитет СКОЈ-а Пива, са секретаром Пером Жарковићем, један батаљонски комитет СКОЈ-а, са секретаром Милорадом Тасовцем, и 36 актива са 203 члана.

У току припрема за Први конгрес УСАО-а Црне Горе посебна пажња се поклања окупљању омладине у организације Уједињеног савеза и мобилизацији за јединице Народноослободилачке војске. У том периоду изабрани су сви општински и већина сеоских одбора Уједињеног савеза. Формиране су омладинске чете, водови и десетине и отпочело се са организовањем Савеза пионира. Основано је и неколико општинских и сеоских омладинских културних група, које су припремале програме и давале приредбе. Радило је и неколико санитетских и алфабетских течајева. У то вријеме редовно су одржаване омладинске политичке конференције и зборови, на којима се омладина укључивала у организације и добровољно јављала у партизанске јединице. У част конгреса организована су такмичења омладине. Омладинске радне јединице изграђују и опремају омладинске домове, помажу породицама палих бораца и инокосним породицама у обнови спаљених кућа, снабдијевању дрвима за зиму (установе НОП-а и инокосне породице), раде на оправци путева, прикупљају прилоге у храни и одјећи за војску и сл.

Омладина је узела масовног учешћа у прослави Дана октобарске револуције. Уочи празника организовала је паљење ватри по брдима. У свим општинским центрима 7. новембра одр-

жани су зборови народа, уз масовно присуство омладине. Збору у Жабљаку присуствовало је 1.200 особа. Учествовала је и сва омладина из ове општине, а навече је омладинска културна група дала приредбу за учеснике збора, са успјелим програмом. На неке зборове, као у Боану, организовано су долазиле на прославу и чете Савеза пионира.

У данима одржавања конгреса (25. и 26. XI 1943.) скоро читава омладина у срезу била је укључена у рад омладинских организација и ангажована на задацима народноослободилачког покрета. Поред среских, рејон-ских и општинских руководстава, тих дана је у срезу радило 50 актива СКОЈ-а са 289 чланова и 6 актива СКОЈ-а у посадним четама са 32 члана, као и 81 сеоски омладински одбор, 25 радних чета и 4 радна вода, са укупно 2..908 чланова.

Првом конгресу УСАО-а Црне Горе одржаном у Колашину присуствовало је 60 омладинских делегата из шавничког среза. Сви су се они добровољно јавили за оснивање Седме црногорске омладинске бригаде, али је због потреба рада на терену за бригаду задржано само 28 делегата из овог среза. На конгресу су у земаљски одбор УСАО-а са овог терена изабрани Гојко Жарковић и Теодор Срдановић.

Ево како су биле распоређене организације СКОЈ-а и Уједињеног савеза омладине на дурмиторском подручју крајем 1943. године:

Општина	Актива СКОЈ-а	Чланова	Одбора УСАО	Чланова
Дурмиторска	11	71	12	425
Шаранска	4	17	7	187
Дробњачка	11	55	15	418
Ускочка	5	35	6	386
Жупа Пива	7	28	25	889
Планина Пива	12	69	17	704

Укупно је на терену среза било 50 актива СКОЈ-а, са 275 чланова, од којих 120 женских, и 82 одбора Уједињеног савеза, 30 радних чета и 22 савеза пионира, са 3.009 чланова.

Од септембра до краја 1943. године у Дурмиторски НОП одред и бригаде Народноослободилачке војске пошло је са овог терена 736 омладинаца и омладинки, од којих 251 скојевац и скојевка. Организована омладина са овог подручја чинила је око четвртину организоване омладине у Црној Гори, а за јединице Народноослободилачке војске дала је такође око четвртину укупно мобилисане омладине у периоду о коме је ријеч.

Пошто је крајем 1943. сва омладина са овог подручја била обухваћена организацијом (изузев око 350 младих из четничких

породица, који ће због утицаја четничке пропаганде и подвојености остати необухваћени све до уочи Другог конгреса УСаО-а Црне Горе крајем 1944. године), у даљем раду основна пажња посвећивана је идејно-политичком уздизању и културно-просвјетном раду са омладином, као и организационом учвршћењу, како би се сва омладина оспособила и што више ангажовала на испуњавању задатака које су пред њу постављали партијска и омладинска руководства, органи народне власти, војне команде и уопште потребе борбе и живота. Почетком 1944. године омладина спроводи зимско такмичење у прикупљању добровољних прилога за војску, чишћењу снијега, сјечи и допремању дрва и мобилизацији за НОВ — посебно за Седму црногорску омладинску бригаду. Тих дана се у омладинским домовима одвијао доста богат идејно-политички и културно-забавни живот. На терену су радиле среска, општинске и неколико сеоских културних група, које су давале 30—40 приредби мјесечно. Издају се зидне и цепне новине и одржавају предавања из разних области. Преко вијести, штампе и предавања омладина се упознаје са политичком ситуацијом у свијету и борбама у земљи. На конференцијама се проучавају материјали и омладина се упознаје са одлукама Првог засједања ЗАВНО-а Црне Горе, Првог конгреса УСаО-а Црне Горе и Другог засједања АВНОЈ-а. На скојевским састанцима проучавају се још „Историја СКП(б)“, „Економски развитак друштва“ и други политичко-партијски материјали.

У прољеће 1944, у част Другог конгреса УСаОЈ-а (одржан 2—3. V 1944), организују се среска и општинска савјетовања СКОЈ-а и Уједињеног савеза, на којима се разматрају резултати у раду и заказују међуопштинска такмичења омладине. Посебно је наглашен задатак омладине да у прољећној сјетви ни једно парче земље не остане незасијано. Такмичило се и у мобилизацији за војску и у прикупљању добровољних прилога. Другом конгресу омладине Југославије упућена су поздравна писма са 3.324 потписа младих из овог среза. Поводом одржавања конгреса и Првог маја у срезу су одржани масовни омладински митинзи и организоване приредбе. Најбоље резултате у раду у току овог такмичења постигла је омладина планино-пивоке општине, која је за то добила среску прелазну заставицу. У раду се истакла и омладина дурмиторске и шаранске општине, посебно приликом уређивања аеродрома у Његовуђи и рада у аеродромској бази.

Крајем јуна 1944. одржана је среска конференција Уједињеног савеза, на којој је омладина упозната са материјалима и одлукама Другог конгреса УСаОЈ-а. У духу одлука конгреса, Срески одбор је проширен на тридесетак чланова и изабран је Секретаријат Одбора, на челу са предсједником Велизаром Перуновићем. На конференцији су оцијењени дотадашњи резултати у раду и у част Тринаестог јула заказано петнаестодневно такмичење омладини из среза никшићкога — ко ће више изве-

сти радних акција, дати дебровољаца за војску и прикупити добровољних прилога. Омладина је свечано прославила Дан устанка црногорског народа учешћем на зборовима и митинзима, ка којима су сумирани резултати такмичења, и давањем приредби.

Окружној конференцији Уједињеног савеза, која је одржана у Шавнику 20. 07. 1944, присуствовало је 250 делегата из никшићког и шавничког среза. На конференцији су изабрани Окружни одбор УСАОЈ-а од 78 чланова и Секретаријат Одбора са предсједником Миленком Никитовићем. Прелазну заставицу за успјехе у тринаестојулском такмичењу добила је омладина среза никшићког, али је добре резултате показала и омладина шавничког среза. У току такмичења она је дала 6.634 радна дана, прикупила 3.707 kg разних артикала, а 32 омладинца су добровољно ступила у војску.

Током 1944. године велики број младих са овог подручја ступио је у јединице Народноослободилачке војске. Само у првој половини године омладина овога краја дала је за јединице НОВ 547 нових бораца, од којих 130 чланова СКОЈ-а. Током јула је још 30 скојеваца и неколико десетина чланова УСАОЈ-а ступило у јединице Народноослободилачке војске, а за вријеме тзв. Дурмиторске операције крајем августа, када су непријатељске јединице посљедњи пут продрле на ово подручје, сва за пушку способна омладина ступила је у редове Народноослободилачке војске, а оно што је остало на терену без изузетка је ангажовано на евакуацији болница, преношењу рањеника до Брезана, на преношењу муниције и војног материјала и на прикупљању помоћи за рањенике и партизанске јединице. Крајем септембра среско омладинско руководство се жали да су непријатељске јединице спалиле више омладинских домова, док је у другом страдала опрема, и да је рад омладинских организација поремећен усљед одлаока великог броја омладинаца у јединице Народноослободилачке војске, тако да женска омладина сачињава 90% укупно организоване омладине.

Током октобра један број мобилисане омладине враћен је за рад на терену. Обнавља се рад омладинских организација и уређују омладински домови. Великом збору који је одржан поводом избора Среског одбора НОФ-а присуствовало је 1.300 омладинаца и омладинки. Одржани су огаптинска савјетовања омладине и срески омладински митинг са 820 присутних, на коме је заказано такмичење у част Другог конгреса УСАО-а Црне Горе. У даљем раду одвијала се веома жива активност омладине. Формирана је омладинска радна бригада од 6 батаљона и 28 чета, са укупно 1.819 чланова. За команданта бригаде изабран је Гавро Церовић, а за комесара Милан Копривица. У току такмичења (10. X до 30. XI) омладинске радне јединице дале су 9.910 радних дана, при чему је оправљено 6 кт пута и 2 моста, саграђено 45 кућа, обновљена и урађена 43 омладинска дома, док је дио рад-

них дана искоришћен за колективно сабирање љетине. Путем добровољних прилога прикупљено је 4.784 kg разних артикала и 10.000 лира. Омладина је у такмичарском периоду обухватила организацијом 350 нових чланова, одржала 527 омладинских конференција, 129 предавања и 12 приредби, издала 38 бројева зидних и 5 бројева цепних новина итд.

На Другом нонгресу УСаО-а Црне Горе, који је одржан на Цетињу 15—17. децембра 1944. год., учествовало је око 70 делегата из шавничког среза. У Секретаријат Земаљског одбора изабран је Миленко Никитовић, а у Земаљски одбор Винка Обрадовић и Велизар Перуновић — као представници омладине среза, а Видоје Жарковић и Комнен Жугић као представници омладине из бригада.

У данима одржавања конгреса на терену среза било је 65 актива СКОЈ-а са 352 члана (219 женоких) и 9 актива у теренским војним јединицама са 59 чланова (7 женских). Сеоских омладинских одбора било је 85 са 2.314 чланова (1.619 женских), једна омладинска радна бригада са 6 батаљона и 26 радних чета са 1.911 чланова, 38 омладинских домова и 7 омладинских културних група, као и 59 савеза пионира са 1.006 чланова. Током 1944. године, као уосталом и раније, долазило је до честих промјена у среским руководствома СКОЈ-а и омладине, било због одлаока у војску или ступања на нове дужности. Према подацима до којих сам дошао, у ужим среским руководствома током 1944. и почетком 1945. били су: Радоман Бадњар, Винка Обрадовић, Гавро Церовић, Милан Копривица, Љубо Тадић, Милорад Ераковић, Велизар Перуновић и Драгица Церовић.

Почетком 1945. године један број младих из овог среза одлази на школовање у никшићку гимназију, међу којима и 37 скојеваца. Такође један број младих одлази у војне школе и на разне курсеве. Иначе, основне школе у овом срезу су радиле школске 1944/1945. године. У јануару 1945. на терену среза су формиране двије радне омладинске бригаде — Трећа дурмиторска, у којој је била омладина из данашње жабљачке и шавничке општине, и Четврта дурмиторска, састављена од омладине из Пиве. Од дана формирања до ослобођења земље ове бригаде су дале 59.000 радних дана. За успјехе у раду Трећа дурмиторска омладинска радна бригада проглашена је ударном. Крајем априла 1945. године 56 омладинаца и омладинки из среза ступа у Црногорску омладинску радну бригаду, која је ангажована око прољећне сјетве у Војводини.

Послије Другог конгреса УСаО-а Црне Горе нешто је блажи критеријум за пријем омладине у СКОЈ. Тако и поред одласка више десетина скојеваца са терена, крајем маја 1945. организација у срезу броји 69 актива са 498 чланова (288 женских) и 9 актива у војним територијалним јединицама са 53 члана. У то вријеме организација Уједињеног савеза има 2.320 чланова. По-

слије Другог конгреса постигнути су добри резултати и у раду са Савезом пионира. До краја маја сви пионери су обухваћени организацијом, па је Савез пионира тада бројио 2.900 чланова.

Омладина дурмиторског подручја дала је велики долринос народноослободилачкој борби и револуцији наших народа. Скоро током читавог рата омладина овог подручја била је једна од најорганизованијих у Црној Гори. Према непотпуним подацима, око 2.000 омладинаца и омладинки са овог подручја било је у јединицама Народноослободилачке војске, а око 500 омладинаца и омладинки погинуло је у борби или стријељано у току рата.

ДР РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

УЧЕШЋЕ ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА У ДУРМИТОРСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ У АВГУСТУ 1944. ГОДИНЕ

Непријатељска офанзивна операција, планирана под шифром „Рибецал“, а у нашој литератури позната под именом Дурмиторска операција, почела је у ноћи 11/12. августа 1944. године и трајала је нешто мање од 20 дана. Она је изведена на територији Црне Горе и источне Босне, са циљем да се снаге Другог. Трећег и Дванаестог корпуса НОВЈ одбаце од граница Србије и спријечи њихов продор у ову земљу. Непријатељ је имао посебно за циљ да снаге Другог корпуса опколи, набаци на масив Дурмитора и ту уништи.

Свега десетак дана прије почетка ове операције (крајем јула), Оперативна група дивизија НОВЈ (Друга, Пета и Седамнаеста), под командом Пека Дапчевића, извршила је продор у Србију, управо са територије Црне Горе као маневарске просторије, што је означило одлучан корак Врховног штаба НОВЈ на ослобођење Србије, а истовремено и увод у завршне операције за коначно ослобођење Југославије.

За Дурмиторску операцију непријатељ је употребио веома јаке снаге: четири њемачке дивизије, и то 7. 85 „Принц Еуген“, 13. 85 „Ханцар“, 369. легионарску и 1. брдску, затим 363. пук 181. дивизије, борбене групе „Штрипел“ и „Бендел“, легију „Кремплер“, дјелове њемачког 5. моторизованог полицијског пука, једну пуковску борбену гр'пу бугарске 24. дивизије, двије усташке (1. и 11.) и двије домобранске посадне бригаде (8. и 9.) и бројне четничке снаге из источне Босне, Херцеговине, Санџака и Црне Горе.

Код њемачког командовања је за кратко вријеме била присутна дилема у вези с ангажовањем 1. брдске дивизије, која се на путу из Грчке била прикупила у рејону Косовске Митровице. Ова је дивизија била планирана за спречавање продора Дап-

чевићеве групе у Србију, али је са закашњењем стигла. По њеном долаоку дилема је била у томе: да ли ову дивизију употребити против Оперативне групе дивизија НОВЈ, која је већ била на путу за Копаоник, или против оних партизанских снага које су се налазиле на границама Србије, спремне да снагама НОП-а у овој земљи пошаљу нова појачања. Преовладала је ова друга алтернатива, тако да је 1. брдска дивизија, неоспорно једна од најелитнијих њемачких јединица, обучена за планинско ратовање, укључена у извођење Дурмиторске операције.

Циљ овог саопштења није да се детаљније бави самим током и исходом Дурмиторске операције. Циљ му је да се позабави само учешћем црногорских четника у њој. Ипак, сматрам да је неопходно подсјетити да се Дурмиторска операција изводи у вијеме послје савезничког искрцавања у Нормандији (6. јуна), значајнијег савезничког напредовања у Италији и у вријеме када су се трупе Црвене армије налазиле на западним границама Совјетског Савеза и када су вршиле посљедње припреме за продор на Балкан и у средњу Европу. То је практично означило почетак посљедње етапе рата савезника за коначни обрачун са Хитлеровом Њемачком.

У тој оитуацији њемачка Команда за Југоисток је навелико размишљала о повлачењу својих снага из Грчке, а затим и уопште с Балкана. Занимљиво је да штаб Другог ударног корпуса све до краја Дурмиторске операције није поуздано знао какве су биле намјере непријатеља у овој операцији и каквим је снагама он располагао. Он је био у увјерењу, јер је таквом информацијом располагао, да једна њемачка армија из Грчке треба да се пребаци на сјезеро запад преко Црне Горе и Санџака, па је претпостављао да су 1. брдска дивизија и остале непријатељске снаге које су наступале са правца Пећи према Дурмитору у ствари претходница те армије.

Народноослободилачки покрет у Југославији доживљавао је пуну афирмацију и на унутрашњем и на међународном плану. Средином јуна потписан је споразум Тито — Шубашић, који је обавезивао Шубашићеву владу да посебном декларацијом призна националне и демократске тековине ослободилачке борбе, ода пуно признање НОВЈ под командом маршала Тита и осуди све издајнике народа који су јавно или прикривено сарађивали с окупаторима. Посебно је значајно то што у Шубашићеву владу није ушао Дража Михаиловић, чиме је вођи четничког покрета онемогућено да свој контрареволуционарни и колаборационистички рад прикрива ауторитетом југословеноке владеГ

И НОП у Црној Гори се стабилизовао и у војном и у политичком погледу. На Трећем засједању ЗАВНО-а, средином јула 1944, у духу Другог засједања АВНОЈ-а озаконјене су дотадашње тековине ослободилачке борбе, а Земаљско вијеће прерасло је у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења. Сјутрадан послје формирања ЦАСНО-а конституисан је

НОФ Црне Горе, као политичка организација НОП-а, који је позвао све родољубе, без обзира на политичкопартијску, националну и вјерску припадност, да приступе НОП-у у циљу коначног протјеривања окупатора и његових сарадника.

Посебно је било значајно то што у црногорском народу није више било дилеме у погледу коначне побједе. То је показано и тиме што је у елучају повремених непријатељских офанзивних операција против снага НОП-а народ масовно одлазио у збјегове, укључујући највећим дијелом и четничке породице, што се посебно манифестовало баш у вријеме Дурмиторске операције.

Четничка организација у Црној Гори налазила се још од битке на Неретви у великој, не само политичкој него и војничкој кризи. Уочи Дурмиторске операције црногорски четници су партизанским фронтом били разбијени на двије нешто веће скупине, од којих је једна била концентрисана код Пријепоља, а друга у ширем рејону Подгорице.

Погибијом вође црногорских четника Ђорђија Лашића, приликом савезничког бомбардовања Подгорице, 5. маја 1944, још више су појачане пометња и паника код црногорских четника. Један дио четника и четвичких породица из андријевичког, беранског и бјелопољског среза пребјегао је у Србију, гдје их је Недић прихватио, давао им zaloшљење или финансијску и материјалну помоћ.

Политичку атмосферу код црногорских четника лијепо илуструје извештај Јова Ђукановића фелдкоманданту Кајперу од 9. маја 1944. године: „Морал националиста из дана у дан пада и после ваздушног напада на Никшић и Подгорицу раван је скоро нули. Постоји опасност да се и последњи остаци националиста распадне”.

Њемачка Фелдкомандантура за Црну Гору је предузела све мјере у погледу проналажења нових политичких и војних рјешења којима би ублажила кризу која је захватила редове црногорских колаборациониста. Међутим, ни формирање нскве Народне управе (22. јуна) ни покушај са формирањем тзв. кадровских батаљона нијесу дали резултата, па је Фелдкомандантура на Цетињу једино рјешење за иоле успјешнију акцију против НОП-а видјела у акцији коју је планирала њемачка Команда за Југоисток у Београду.

Послије неуспјеха у борбама против партизана око Мојковца, средином априла 1944, Павле Ђуришић је почетком маја пошао у Београд, гдје је посетио Недића, Нојбахера и фон Вајкса и молио их да његовим јединицама попо прије пошаљу оружје и други ратни материјал. Том приликом је Ђуришићу саопштено да Команда за Југоисток планира операције против НОП-а у Црној Гори и да је закључено да се од четника са територије Црне Горе и Санџака, под Ђуришићевом командом, формира Црногорски добровољачки корпус од 5.000 људи, који би Недић

и Њемци у потпуности снабдијевали свом потребном ратном опремом, а овај би, за узврат, имао да се укључи у предстојеће операције.

Из свега тога испада да је Дурмиторска операција планирана знатно прије њеног извођења, али да се тада, у мају, није замишљало да буде тако опсежна. Недић је са своје стране обећао Ђуришићу да ће му у тим операцијама послати као помоћ два пука Српског добровољачког корпуса. Већ почетком јуна Недић је Ђуришићу послао 10 вагона жита (од чега пет за потребе четника) и три вагона ратне опреме (3.000 пушака, 150 аутомата, 80 тешких митраљеза, 38 минобацача, 6 топова, одјећу, обућу и др.) и 20 камиона, који ће ту опрему пребацити од Рашке до сједишта Ђуришићевог штаба (код Пријепоља).

Да би лакше и сигурније испунио квоту од 5.000 људи, Ђуришић је предузео мјере за прикупљање црногорских избјеглица из Србије за ЦДК, а 12. јуна је посебним писмом замолио Недића да спријечи миграцију четника и њихових породица из Црне Горе у Србију на тај начин што би им ускратио помоћ и одбио да им даје запослење, а затим је замолио да се изврши ревизија и оних који су се већ преселили и запослили.

У првој половини јуна Ђуришић је извршио наименовање командног особља Црногорског добровољачког корпуса. Корпус (ЦДК) су сачињавала три пука: 6, 7. и 8.

— Шести пук, са сједиштем у Пријепољу, имао је да се формира од црногорских четника који су се налазили у рејону Пријепоља, као и од оних четника из андријевичког и беранског среза који су се налазили у рејону Подгорице (заступник к-та пука кап. Вуксан Цимбаљевић, а к-т пука кап. Новак Б. Миликић, постављен је тек у августу).

— Седми пук, са сједиштем у Пљевљима, имао је да се формира од четника из Санџака (к-т пука кап. Радоман Рајлић).

— Осми пук, са сједиштем у рејону Подгорице, требало је да се формира од четника из подгоричког, даниловградског и никшићког среза (к-т пука кап. Милош Павићевић).

Пукови су били замишљени тако да сваки има по два батаљона, односно по два јуришна корпуса са по 800 четника. По завршетку операција, које су предвиђале протјеривање партизана из Црне Горе, свих шест батаљона, односно јуришних корпуса, ставило би се на располагање Дражи Михаиловићу.

Дража Михаиловић није био задовољан Ђуришићевим одласком у Београд и тиме попу му је тамо дат велики публицитет (објављене фотографије у друштву са Недићем и њемачким официрима, објављено унапређење у чин потпуковника, иако га је у тај чин прије тога унаприједио краљ Петар управо на Михаиловићев предлог), јер се плашио реакције савезника. Он у начелу није био против пријема оружја од Њемаца, али је рачунао да је цјелисходније да то иде преко Недића, као што га

је Ђуришић до тада примао. (Дража није био ни против тога да у предстојећим операцијама учествују и Недићеве јединице, али под Ђуришићевом командом.).

Дража Михаиловић је сугерисао Ђуришићу да своје тзв. легалне јединице које је имао у Санџаку стави под команду Душана Арсовића, који би, остао легалан и наставио да одржава везу с Њемцима, а он са својим штабом да пође у Црну Гору, гдје би преузео ранију Лашићеву команду и „формално“ легалан почео да изграђује јаку илегалну четничку организацију. На положају четничког (илегалног) команданта Санџака Ђуришића је имао да замијени капетан Радоман Рајлић до повратка Војислава Лукачевића из иностранства.

Ђуришић је прихватио Михаиловићеву сугестију и средином јуна са својим штабом пошао је у Црну Гору. Преко њемачког команданта мјеста у Подгорици, пуковника фон Форела, он је уредио пријем код фелдкоманданта генерала Кајпера, на Цетињу, којега је упознао са својим плановима. По повратку са Цетиња, гдје се задржао недјељу дана, Ђуришић је обишао Подгорицу, Даниловград и Никшић, вршио смотре четничких јединица, а затим је свој штаб смјестио у Ђуриоцу (код Даниловграда), гдје је предузео конкретне мјере на организовању 8. пука ЦДК.

За нешто дуже од мјесец дана, колико је провео у Бјелопавлићима, до почетка Дурмиторске операције, Ђуришић је направио шему за тзв. илегалну четничку организацију. Као основа за организацију узета је бригада, са најмање 321 борцем. Бригаде су чиниле корпусе, а корпуси групе корпуса. У једном корпусу могле су бити 2—4 бригаде, а групе корпуса сачињавала су 2—3 корпуса. Корпус је територијално обухватао један срез. Цјелокупна организација Црне Горе и Санџака подијељена је на двије команде: Команда Црне Горе и Боке (Блажо Гојнић, к-т, Бошко С. Павић, помоћник, Јаков Н. Јововић, начелник) и Команда Старог Раса. Команда Црне Горе и Боке подијељена је на три групе корпуса (I: цетињски, барски, бококоторски; II подгорички и даниловградски; III никшићки и дурмиторски срез). Ђуришић је затим извршио постављање команданата обје команде, група корпуса, корпуса и бригада, које је затим, највећим дијелом, Дража Михаиловић унаприједио.

Ова Ђуришићева четничка организациона шема могла је, међутим, да се примијени тек после повлачења њемачког окупатора. То је уосталом Ђуришић и сам истакао, наређујући јединицама које су биле легализоване код окупатора да остану под старим називом, а само у међусобном односу команде да се управљају по новој формацији.

По доласку у Црну Гору Ђуришић је избјегавао оружану борбу с партизанима, како јединице не би замарао до почетка Дурмиторске операције. Али је зато пасебну пажњу посвећивао терористичким акцијама. С тим у вези он је писао да је парол

„Спасити све што се спасити може“ (коју он заиста никада није примјењивао) могла да важи у вријеме када се имала морална помоћ англоамеричких савезника и када је тзв. „национални“ фронт био јак. Међутим, у то вријеме, када је четничка организација била слаба у сваком погледу и када је — како је и сам истакао — „врло мало слободног простора“, Ђуришић је инсистирао да се прибјегава драстичним мјерама и да се уклони све што смета на путу остварења „општег успјеха“. Тако су Ђуришићеви четници, у сарадњи с Њемцима, или самостално, извели неколико акција против илегалних партизанских група. Деветог јула извели су изненадну акцију против бокелјских партијских позадинских радника, којом приликом је погинуо и секретар СК КПЈ — Котор Нико Анђус. Првог августа су заједно с Њемцима упали у Љуботињ и у селу Прекорници масакрирали 16 особа. Али је свакако била најсвирепија акција против илегалне скојевске организације у Бјелопавлићима, када су похапсили већи број скојеваца, од којих су 48 по кратком поступку осудили на смрт и стријељали на Лазинама, код Даниловграда, 23. јула 1944. године.

Не мање опасне биле су илегалне терористичке групе, које су имале задатак да врше ликвидације. Биле су двије врсте тих група. Једна врста је оперисала на партизанској територији — тзв. „герила“, а друга на окупираној територији — тзв. „црне тројке“.

Четничке герилске групе биле су уперене искључиво против припадника НОП-а. Оне су имале задатак да врше обавјештајну службу, да контролишу саобраћај, да мобилишу људство за четничку организацију и да врше ликвидацију „непожелних елемената“. Једна герилска група није могла имати ни мање од три ни више од 10 чланова. Било им је забрањено да одлазе у градове и да се дуже задржавају у истом селу. На територији Зетског, Острошког и Ловћенског корпуса било је планирано да се формира шест герилских група, док их је на територији пљеваљског, бјелополског и колашинског среза било формирано укупно пет (црнџанска, павинополска, прошћењска, мојковачко-бјеласичка и полска).

Црне тројке су биле уперене не само против припадника НОП-а већ и против припадника ЦФС, као и против „непожељних“ сарадника њемачке обавјештајне службе.

Ето, тако су се црногорски четници били припремили за Дурмиторску операцију.

Иначе, у самој Дурмиторској операцији црногорски четници су били ангажовани на сљедећим правцима:

— са правца Пљеваља и Бродарева нападао је 7. пук, односно четничке снаге Команде Старог Раса, које су раепологале са око 2.000 људи;

— са правца Пријепоља нападао је 6. пук ЦДК са два батаљона, јачине 1.141 војника, ојачан Бјелопољском бригадом, јачине 300 четника (к-т кап. Владо Шћепановић);

— одлучујућа улога у операцијама била је намијењена четничким снагама у рејону Подгорице, Даниловграда и Никшића, којима је непосредно командовао Павле Ђуришић. Њихову ударну снагу требало је да представља 8. пук ЦДК, којему је био дат атрибут „гвоздени“. За овај пук наређена је мобилизација војних обвезника од 18 до 35 година старости, уз услов да су физички здрави, „национално“ исправни и храбри. Али, упркос звучним називима („гвоздени“ и „добровољачки“), овај пук је био састављен претежно од присилно мобилисаног људства у којем је био и не мали број симпатизера НОП-а.

Главни четнички удар извршен је из рејона Подгорице и Даниловграда. Снаге са овог правца нападале су у четири колоне:

1. колона нападала је од Подгорице преко Куча у правцу Лијеве Ријеке — 500 људи (Кучко-братоношка бригада и батаљон васојевићких четника, к-т мајор Новица Лазовић);

2. колона је била истовремено и главна, јер су у њој биле основне снаге „гвозденог“ пука, затим, 2. бригада Зетског корпуса и мање четничке снаге из колашинског среза (к-т мајор Бошко Павић). Њена јачина је била 1.500 људи. Нападала је од Подгорице десном обалом Мораче у правцу Манастира Мораче, а садјејствовао јој је један ојачан батаљон 363. пука њемачке 181. дивизије;

3. колона (1. бригада Острошког корпуса) нападала је преко Пипера у правцу Радовча, а њен задатак био је да штити лијеви бок главне колоне;

4. колона (3. бригада Острошког корпуса) вршила је демонстративни напад преко бјелопавлићких планина, са задатком да веже партизанске снаге на том сектору.

Један дио 8. пука добио је задатак да као крилна захптита посједне положаје у рејону Богмиловића (сјеверозападно од Даниловграда) и штити лијево крило четничких колоне са правца Катунске нахије.

Са правца Никшића нападао је Дурмиторски корпус под командом Ивана Ружића, док је Вучедолска бригада имала задатак да веже партизанске снаге југозападно од Никшића.

Укупна јачина четничких снага које су дјејствовале из долине Зете износила је између 3.500 и 4.500 људи (овдје нијесу урачунате снаге Ловћенског корпуса, који је учествовао у акцији у Катунској нахији, и на тај начин садјејствовао јединицама из долине Зете).

У операцијама су учествовале и специјалне четничке јединице:

— Од људства из андријевичког среза формирани су посебна јуришна бригада и два допунска батаљона (допунски ба-

таљони су формирани од људства које није могло да издржи дуже маршewe, па је добило специјалне задатке) (за к-т бригаде постављен је кап. Милош В. Марјановић, али с обзиром на важност улоге која јој је додијељена, бригадом је непосредно руководио к-т Комског корпуса жанд. капетан Алекса-Леко Лалић са својим помоћником кап. Димитријем В. Влаховићем).

— Дурмиторски корпус (приближно јачине једне формацијске четничке бригаде) убачен је у позадину партизанских јединица, са задатком да по принципу четничких герилских група напада партизанске транспорте и штабове и уништава мање партизанске јединице (од акција ове јединице Ђуришић је највише очекивао).

— Вођама герилских група достављена су преко курира упутства у којима је стајало да су све вође герилских група и надгрупа и командант герилског сектора дужни да све своје герилско особље непошeдно ставе у борбу против комуниста, и то ноћу између 13. и 14. августа.

Непосредно уочи почетка операција, четничко руководство се под фирмом „националних“ одбора путем прогласа обратило становништву слободне територије, препоручујући му да остане код својих кућа и да мирно сачека четничке јединице, које ће најчешће ићи као претходница Њемцима, а онима који су посједовали оружје савјетовано је да се прикључе четницима.

Јединице НОВЈ пружале су жесток отпор на свим правцима, али су од несразмјерно надмоћнијих непријатељских снага биле принуђене на повлачење према масиву Дурмитора и Војника. Маневар партизанских јединица отежавали су збјегови народа и велики број рањеника. Народ се масовно повлачио пред непријатељем, организујући збјегове у неприступачним мјестима.

Наступајући за партизанским јединицама, четници су палили напуштене куће, а у селима гдје се народ није био повукао пљачкали су стоку и другу имовину.

Поппо се растеретио рањеника, који су 22. августа с импровизованог аеродрома у Брезнима савезничким авионима пребачени у савезничке болнице у Италији, штаб Другог ударног корпуса је донио одлуку да његове јединице пређу у противофанзиву. Трећа дивизија, против које је био усмјерен главни удар непријатељске офанзиве, добила је задатак да брзим пробојем зађе за леђа непријатељу, што је она успјешно урадила и до краја августа поново ослободила Колашин, Беране, Андријевицу, Мојковац и Шавник, а ускоро затим и бројна друга мјеста.

У борбама у рејону Ћеранића горе и на Крнову Седма омладинска ударна бригада и један батаљон ОЗН-е до ногу су поразили тзв. Гвоздени пук, који је том приликом имао 350 мртвих, већи број рањених и око 300 заробљених, од којих је 130

одмах ступило у партизанске јединице. Четници су били разбијени на свим правцима.

Дурмиторска операција је била заправо последњи покушај Немаца и четника да униште снаге НОПја у Црној Гори. Павле Ђуришић је само за тренутак успио да деморалисаним четницима поврати илузију у некакав успјех, али је то било краткотрајно. Формација Црногорског добровољачког корпуса се послије ове операције потпуно распала, а црногорским четницима је као једина нада у спас преостало повлачење из Црне Горе.

МР ТОМИСЛАВ ЖУГИЋ

ЉУДСКЕ И МАТЕРИЈАЛНЕ ЖРТВЕ ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА У ТОКУ РАТА

Југославија спада у најужи круг земаља које су у другом свјетском рату страдале у погледу људских и материјалних жртава. Заједнички живот народа и народности Југославије прекинут је агресијом. Хитлер је направио план освајања свијета и уништавања такозваних „мање вриједних народа“. У оквир овог плана спадао је план припрема мучког напада на Југославију, њено поробљивање и уништавање.

Хитлер је истакао начело да се „не могу германизовати народи већ само тло“. Зато су окупатори и домаћи издајници за све вријеме окупације у свим крајевима Југославије истребљивали становништво на разне начине, вршећи све могуће врсте злочина — звјерски убијајући, масовно и појединачно, неборачко, цивилно становништво, старце, жене и дјецу. Због тога су народи Југославије дали у другом свјетском рату 1,706.000 жртава. Од тога 304.540 војних и 1,401.460 грађанских лица. Израчунато је да је просјечна старост ових лица била 22 године, што говори не само о људским жртвама него и о материјалној штети. Овом податку треба још додати чињеницу да је онеспособљено за рад 425.000 лица. Осим тога, у Њемачкој је до краја рата било 170.000 заробљеника — Југословена. Рђавом исхраном и тешким животним условима у заробљеничким логорима радна епособност ратних заробљеника смањена је за 30%, а према просјеку година старости могли су привређивати још 17 година. У току рата у различите земље интернирано је 320.000 Југословена (њихова интернација трајала је у просјеку три године). Због тешких и неподношљивих услова живота у интернацији и логорима, њихова радна способност смањена је за 45%. Ако овоме додамо да је њихова просјечна старост била 26 година, излази да су по изласку из логора они могли радити још 18 година.

У току рата велики број југословенских грађана принудно је одведен на рад. Тако, на примјер, на привредним објектима у земљи и у Њемачкој било је ангажовано око 500.000 лица. Ако се узме да је њихова просјечна старост такође била 26 година и да су по завршетку рата могли да раде још 18 година, онда је и у том виду Југославији нанесена огромна штета.

Овome треба додати да су скупационе власти вршиле расељавање југословенског становништва из једнога краја у други, као и ван југословенске територије. Тако је у Југославији у току рата расељено око 400.000 лица. Свим овим лицима је у току четири године било онемогућено да привређују. На тај начин су, услед пресељавања и других сметњи, били доведени у врло тежак економски положај. Томе треба додати и чињеницу да је сва њихова имовина била опљачкана од стране окупатора.

Сви ови подаци јасно и убједљиво говоре о томе какав је и колико драгоцјен био допринос у крви који је Југославија дала борби за слободу и побједу демократских и слободољубивих снага у свијету. Утврђени подаци казују да су југословенски губици износили 34%, тј. више од трећине свих губитака западних савезника. Све савезничке земље (сем Совјетског Савеза и Пољске) имале су пред рат око 700 милиона становника. Њихови укупни губици у рату против фашизма износе око 5 милиона, или 0,7% укупног броја житеља.

У оквиру Југославије и Црна Гора је дала значајне људске и материјалне жртве. Статистички подаци говоре да је током рата погинуло или стријељано 40.446 лица. Интернирано је 95.346 становника, а иза рата су остала 25.144 инвалида. Од њих је 260 слијепих. Ратне сирочади било је око 6.000.

Непријатељ и домаћи издајници вршили су нечувени терор и одмазде над цјелокупним народом. Без икаквих људских обзира брутално је и звјерски уништавано и неборачко становништво. У циљу обрачуна са народноослободилачким покретом и било каквим отпором, непријатељ је у сарадњи са домаћим издајницима организовао на територији Црне Горе бројне логоре и затворе. У току 1942. године било је у Црној Гори 5 логора и 33 затвора и истражна затвора. По свирепости су се увелико истицали затвор у Колашину, затим логори Мамула и Превлака.

Дурмиторски крај дао је народноослободилачком рату и револуцији допринос и у људској сили и у материјалним добрима. Послије јулског устанка, кад је поново окупирао територију бившег среза шавничког, у циљу застрашивања и спречавања новог отпора непријатељ предузима нечувени терор. Цасиље које су вршили над ухваћеним партизанима пренијело се и на нарсд. Али његово држање било је такво да је изазвало незапамћену тортуру и убилачко дивљање и окупатора и његових сарадника — четника.

За читаво вријеме окупације и партизанског ратовања народ је одвођен у интернацију, и у затворе, и на принудни рад. Чет-

ници, су, на примјер, били увели и неписано правило да сви они који су пружали и најмањи отпор морају проћи кроз затворе и испод батине. Нарочито су терору били подвршнути симпатизери и припадници НОП-а. Већина ухваћених одмах је стријељана, њихова имовина опљачкана, а породице затворене. Непријатељ је примјењивао посебне методе застрашивања. Најчешће се практиковало колективно кажњавање неког села или ширег подручја са мотивацијом да је партизанско. Та мјеста су страдала, поред осталог, и издржавањем непријатељских јединица. А редовна је појава била да се пале и пљачкају читава насеља.

Послије поновне окупације Италијани су почели да успостављају своју власт уз жестоке репресалије. Нарочито су у том периоду страдали Шавник и Жабљак са ближом околином. Своје акције окупатор је у циљу застрашивања и изненађења изводио ноћу. У таквим акцијама палили су села, а мушко становништво хапсили и касније стријељали или слали у логоре.

Нарочито велике жртве народ дурмиторског краја дао је у чувеној бици на Пљевљима 1. децембра 1941. године. Том приликом из три батаљона дурмиторског НОП одреда погинула су 72 борца, а исто толико их је рањено. У тој бици погинули су командант Језеро-шаранског батаљона Душан Обрадовић и заменик политичког комесара Вук Кнежевић. Ове жртве значиле су свакако ненадокнадиви губитак за овај крај. Народ Дурмитора је на достојанствен начин одао пошту својим борцима палим у пљеваљској бици.

У зиму 1942. у циљу одбране среза шавничког формиран су Сињајевиници и Колашински сектор. У леду, снијегу, без одговарајуће одјеће и обуће, борили су се и гинули партизани са Дурмитора заједно са осталим ратницима. А допринос Дурмитораца одржавању та два сектора био је кључан. Готово цјелокупно снабдијевање партизанских јединица, међу којима су релативно најбројнији били Дурмиторци, вршено је управо са ове територије. Послије Пљеваља овдје су претрпљени највећи губици откако је почео устанак.

Најтежу тратедију народ дурмиторског краја доживио је средином 1942. године, кад је четнички пријеки суд из Колашина премјештен у Жабљак. Само у току једног мјесеца стријељано је по пресуди тог суда 25 људи. Сви ухапшени партизани и симпатизери достојанствено су се држали и поносно умирали. Остали су свијетли примјери јуначког држања инжењера Лазара Јауковића, Александра-Лекса Дедеића, Милића Јауковића, Пера Јелића, Јелене Ђерковић и низа других храбрих дурмиторских родољуба и комуниста. Сви су се поносно држали пред непријатељским судом и достојанствено умирали, не падајући ни у једном тренутку духом.

Велика страдања доживио је дурмиторски крај и у петој непријатељској офанзиви, када је био окружен са 120.000 Ње-

маца, Италијана, Бугара, усташа и четника. Већи дио народа повукао се у планине и збјегове. У тим најтежим тренуцима Дурмиторци су из својих ограничених средстава снабдијевали готово цјелокупну народноослободилачку војску и све избјеглице које су се кретале са партизанима, а којих је било много.

Непријатељ је био направио план да уништи не само партизане на овом терену него и сво становништво, како би онемогућио даље партизанско ратовање у овим крајевима. Ово илуструје и италијанска заповијест из маја 1943. године, у којој се поред осталог каже: „Ваше је што на јунаштво добијете, жене, овце и оружје, а све друго нека ждере пламен“. Све што није успјело да се склони у планине нашло је смрт или од непријатељског метка или у пламену својих кућа. Најјезивији злочин учињен је у селу Дуба (Пива), гдје је спаљено 150 људи, жена и дјеце. Слично се догодио у Рудиницама, кад су на превару ухватили 400 особа и стријелјали их.

Читава Пива и Дробњак били су у пламену. Међутим, ни такви злочини нијесу застрашили народ нити скршили његоз отпор. Било је језивих али дивних примјера достојанственог држања и јунаштва. Већ је у легенду ушао случај Миле Полексић која је у пећини у планини Војник сопственим рукама задала своје новорођенче, само да његов плач не би одао збјег од 60 особа.

Народ дурмиторскога краја дао је народноослободилачкој борби око 2.400 живота — преко 1.000 бораца и око 1.400 жртава фашистичког терора. Дао је и огромне материјалне жртве. Читава територија личила је на згариште. Чињеница да је само у петој непријатељској офанзиви непријатељ спалио прко 5.500 зграда, а у току рата 6.529, говори о страдањима овога краја. Томе треба додати уништење скоро цјелокупног сточног фонда и средстава за обраду земље. Допринос народа дурмиторскога краја НОБ-у, како у живој сили тако и у материјалној помоћи, још се више истиче кад се има у виду да је то по броју становника релативно мали срез.

Тако је током рата читав дурмиторски крај, као и Црна Гора, био попаљен, домови порушени, привреда разорена а имовина уништена. Ову слику вјерно илуструје дио извјештаја Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења из априла 1945. године, који констатује: „Попаљена и опљачкана села, порушени градови, уништен саобраћај и комуникације, изгладнио и го народ, минимална санитетска средства, потпуна замрлост трговине и индустрије“. Истовремено је функционер секретаријата Лиге међународног Црвеног крста у Женеви, Ројан, који је тада обишао овај крај и Црну Гору, у листу „La Tribune de Geneve“ од 11. 10. 1945. писао: „Овај крај је еиромашан, сада потпуно уништен ратом који је овдје достигао врхунце дивљања и уништавања. Прво Италијани, затим Њемци, приморали су Титове партизане на тежак, крвав и исцрљујући

рат. Мржња и освета биле су свуда неумољиве. Није било ни рањених ни заробљених, већ само стријељаних и закланих. Недужно становништво није било поштеђено ни упропашћавања, убијања, паљења и скоро тоталног уништавања“.

Нацистичка политика свестране експлоатације окупираних територија нашла је примјену и у овом крају, нарочито преко принудног рада грађана. Систематски је искоришћавана радна снага са овог подручја у корист окупатора. Упоредо са експлоатацијом радне снаге ишла је и систематска пљачка јавне и приватне имовине. Та отимачина извођена је на разне начине и у оквиру разних мјера којима су окупатор и домаћи издајници успјели да потпуно искористе све привредне снаге и вриједности окупираног терена и да га привредно потпуно униште.

Поред оних облика пљачке који су били увијени у легалне форме примјењивани су и најразличитији облици обичне отимачине. Предмет пљачке биле су најразноврсније ствари, од круиних објеката па до најмањих ситница за личну употребу. Тако једна њемачка наредба гласи: „Трупе треба да поступају безобзирно и са бруталном строгошћу према становништву које је непријатељски расположено и да одузму сваку могућност непријатељу за живот, разарањем напуштених мјеста и осигурањем постојећих залиха“. Казнене експедиције су биле редовна појава, као и пљачка заробљених, убијених бораца и лица доведених у концентрационе логоре.

Према томе, не можемо одвојено посматрати људске од материјалних жртава, јер је економским мјерама не само појединцима, већ и читавој генерацији, онемогућен даљи развитак. Ус краћено јој је да се нормално школује и духовно напредује. То значи да је онемогућен развој људске личности, што је имало великог одраза и на послјератни развитак нашег друштва. Овоме треба додати да је Хитлер у првом плану имао намјеру, а то је донекле и спровео, да ликвидира интелигенцију у окупираним земљама.

На крају, можемо констатовати да је дурмиторски крај дао огромне људске и материјалне жртве у току четворогодишње народноослободилачке борбе и народне револуције и тиме пружио значајан допринос коначној побједи Револуције, што је друг Тито потврдио у свом говору на Жабљаку августа 1970. године.

ДР ЧЕДОМИР ПЕЈОВИЋ

ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА 1941.
У САЧУВАНИМ ДОКУМЕНТИМА

(Фрагменти)

Априлски рат избацио је на површину читав систем противурјечности: економске, политичке, социолошке, националне, етничке, културне, просвјетне, умјетничке и опште природе. Оне су се, као дијалектички императив, таложиле у динамику превазиђених токова унутрашње и спољне политике краљевине Југославије. Издаја у врховима, потенцирана конгломератом супротности унутар капиталистичког друштва, изазвала је пометњу и у оним буржоаским круговима који су паролашки акцентирали евоју „демократију“.

Напад фашистичких сила на Југославију 6. априла 1941. затекао је владу генерала Д. Симовића неспремну. Калкулантска политика владе Цветковић — Мачек онемогућила је на унутрашњем плану напредне војне кругове да посвете више пажње материјално-техничкој опреми и модернизацији армије. На другој страни, спољна оријентација земље балансира је на оптрици мача — колебајући се између објективних могућности и потреба земље и илузорног дипломатског кокетирања са фашистичким силама.

У таквој ситуацији општег метежа, на политичку позорницу Југославије смјело и ауторитативно закорачила је КПЈ, предвођена генералним секретаром Ј. Б. Титом, која је, досљедна својим лењинским ставовима, стално и упорно указивала на заблуде буржоазије како на унутарњем тако и на спољашњем плану. Народно расположење, изражено 27. марта, требало је да програмски дјелује на владу генерала Симовића. Међутим, крупни капитал, тежио је компромисима са Њемачком на релацији Тројног пакта. То је била велика заблуда југословенских грађанских политичара. Све те грешке онемогућиле су рацио-

налне војне припреме. Брза капитулација, представљала је резултат хаотичног стања у врховима политичког и војног живота.

Још у току априлског рата Централни комитет КПЈ осудио је капитулантски став и издају буржоаских политичких и војних врхова, распиривање шовинизма, а оним снагама у војсци које су се бориле против агресора пружио је пуну моралну и политичку подршку. Он је истовремено послао своје чланове у све крајеве земље да помогну припреме и организовање оружане борбе. Након премјештања сједишта ЦК КПЈ из Загреба у Београд и образовање Војног комитета с Титом на челу, формирали су војни комитети >при националним централним и покрајинским комитетима и другим партијским руководствома. Мајско савјетовање КПЈ у Загребу поставило је неколико актуелних задатака: окупљање југословенских народа за борбу против окупатора, борбу против распиривања националне мржње и очување јединства југословенских народа. Том приликом посебно је истакнуто да КПЈ треба да стане на чело ослободилачке борбе у свим регионима земље.

Напад фашистичке Њемачке на СССР, 22. јуна, извршио је јединствен прелом у међународним политичким и војним круговима. КПЈ је одмах објавила проглашење, у коме је наглашено да је куцнуо судбоносни час када треба да се води одсудна битка против највећег непријатеља радничке класе.¹ Прогласе сличне садржине издали су национални и покрајински комитети.

Након одлуке ЦК КПЈ од 4. јула Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, на састанку од 8. јула одржаном у Стијени Пиперској, донио је одлуку о почетку оружане борбе на својој територији. Умјесто војне комисије, сада је на територији Црне Горе функционисао Војно-револуционарни комитет. На самом почетку организоване су герилске групе јачине око 12.000 људи. У срезovima су основани одбори Народноослободилачког фонда, чији је задатак био прикупљање хране, одјеће, обуће и санитетског материјала. Већ средином јула ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак именовао је Привремену врховну команду националноослободилачких трупа. У Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије бр. 1 од 10. августа истакнуто је да сви партизански одреди са својим штабовима спадају под врховно руководство Главног штаба НОП одреда Југославије.² За неколико дана ослобођена је читава Црна Гора осим неколико градова. Руководство у дурмиторском крају обавијештено је о одлуци о устанку 16. јуна 1941. Након тога, у току наредна два дана, одржани су састанци општинских руководстава, на којима су донесене одлуке о почетку устанка у дурмиторском крају. Ослобођени су Горанско и Брезна (19. јула), Жабљак и

¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Зборник)*, том I, књ. 1, стр. 12, 15 и 17.

² Архив Историјског института — Титоград (АИИТ), VIII 1 дј — 2.

Његовуђа (20. јуна), Шавник, Трса, Пишче и Црквице (22. јула). Тако је од 18. до 22. јула ослобођен читав дурмиторски крај. Послије ослобођења среза шавничког у дурмиторском крају образовано је шест батаљона: Жупопивски, Планинопивски, Дробњачки, Језерски, Шарански и У-скочки. У документима се налазе драгоцјени подаци о припремама и развоју устанка у срезу Шавник.³ Занимљив је податак о раду Одбора у Пиви.⁴ Архивски фондови дају довољно могућности за систематизацију и комплетирање аутентичних докумената о свим областима дурмиторског краја. Посебно су значајни они који се односе на Жупу Пиву.⁵ Они указују поуздано на прилике у ратном периоду и све подухвате изведене на том терену.⁶ Планина Пива такође фигурира као изузетно упориште устанка, гдје су партизанске јединице биле у могућности да дјелују у свим правцима.⁷ Паралелно са развојем догађаја, треба регистровати све оне активности које су се манифестовале у Дробњацима,⁸ Језерима и Шаранцима.⁹ Посебно мјесто у констелацији напредних снага и партизанских формација заузимају Дробњачка¹⁰ и Језеро-шараначка група Дурмиторског одреда.¹¹ Формирање Шаранског батаљона нотирано је у архивским документима педантно.¹² У архиву Војноисторијског института сачувани су подаци о дјеловању ослободилачких снага на терену Језера и Шаранаца.¹³ У Ускоцима је устанак наишао на пуно разумијевање.¹⁴ У архиву НО рата налази се веома интересантан прилог о Другом батаљону Дурмиторског одреда.¹⁵ Он је комплетан и аутентичан. Његова вриједност манифестује се у сигурности доказа и објективности. Поред тог документа, треба издвојити и онај о Дурмиторском батаљону, који је такође поуздан.¹⁶ Међу јединицама које су у овом периоду образоване, треба поменути и Голијски батаљон „Пециреп Лазар“.¹⁷

Дурмиторски крај заузима видно мјесто у политичком животу радничког и комунистичког покрета. Због објективних те-

³ АИИТ, VIII 1 дј — 1, Развој устанка у срезу Шавник.

⁴ АИИТ, VIII 1 дј — 3, Рад одбора Пива.

⁵ АИИТ, VIII 1 дј — 4, Жупа Пива (стенографске биљешке).

⁶ АИИТ, VIII 1 дј — 6, Општина Жупа Пива.

⁷ АИИТ, VIII 1 дј — 8, Планина Пива (стенографске биљешке).

⁸ АИИТ, VIII дј — 11, Дробњаци (ст. биљешка).

⁹ АИИТ, VIII 1 дј — 12, Језера и Шаранци (ст. биљешке).

¹⁰ АИИТ, VIII 1 дј — 10, Дробњачка група (ст. биљешке).

¹¹ АИИТ, VIII 1 дј — 16, Дурмиторски одред (Језеро-шаранска група).

¹² АИИТ, I дј — 15, Шарански батаљон (ст. биљешке).

¹³ АИИТ, VIII дј — 13, Језера и Шаранци (ст. биљешке).

¹⁴ АИИТ, VIII I дј — 17, Ускоци (ст. биљешке).

¹⁵ АИИТ, VIII I дј — 18, Батаљон Дурмиторског НОП одреда.

¹⁶ АИИТ, VIII I дј — 19, Дурмиторски батаљон.

¹⁷ АИИТ, VIII I дј — 22, Голијски батаљон „Пециреп Лазар“.

шкоћа, слабих комуникационих веза и осталих елемената, Партија је тек 1935. г. успјела да формира партијске организације у том крају. Њихово обликовање одвијало се у оквиру мјесних комитета у Шавнику, Жабљаку и Пиви.¹⁹ Битну епизоду у прихватању и преношењу социјалистичких идеја представља и оснивање Јединствене радничке партије, у Шавнику и Пиви, у другој половини 1935. г. Према неким индицијама, активност у том правцу није у потпуности успјела. „Слободна мисао“ у броју од 1. септембра 1935. г. доноси податке да је Народни фронт имао 9 својих актива. Из тога произлази да је КПЈ као авангарда радничке класе и овом приликом активирала народне масе у крилу Народног фронта.²⁰ Провала је у шавничком срезу разбила мрежу партијских организација и за кратко вријеме сви актери и пропагатори комунистичких идеја били су ухапшени. Једна група приведена је у Никшић, док су појединци били спроведени за Дубровник и Сарајево. Посебно треба поменути: Јакова Остојића, Милоша Жугића, др Обрена Благојевића, Гојка Дурутовића, Душана Обрадовића и Сава Ђоровића.²¹ На основу телефонске депеше из Дубровника, затражено је стражарно спровођење следећих лица: Мухарема Асовића, др Обрена Благојевића, Милке Ковачевић, Јована Ковачевића, Милоша Драшковића и Јована Домазетовића.²² Среско начелство је са своје стране предузело низ хапшења. Један дио партијских радника повукао се у дубоку илегалност. У децембру 1936. г. жандарми су ухапсили 12 омладинаца због ширења комунистичких идеја. За кратко вријеме послје провале, политичка ситуација лагано се стабилизовала. Иако више није постојало партијских јединица, ипак се успјешно радило на ширењу револуционарних идеја. Социјалистичка мисао, која се увријежила у народну бит, нашла је упоришта у широким народним масама. Љетње ферије окупљале су средњошколце, студенте, раднике и сеоску омладину. Сви су они били носиоци културно-умјетничког и спортоког живота на револуционарној онови. У Пошћењу, Придворицама и Ускоцима одржана су сјела на којима су присутни упознавани са догађајима у земљи и иностранству.²³ У току 1937. г. након повратка ухапшених комуниста постепено се обнављају партијски активи. И поред

¹⁹ Нико С. Мартиновић, *Масовна политичка хапшења у Црној Гори и Белведерски догађаји 1936 г.*, „Историјски записи“, стр. 139—144, Цетиње 1953. г.

²⁰ Др Чедомир Пејовић, *КПЈ у Црној Гори 1919—1941* (рукопис), стр. 652.

²¹ „Слободна мисао“, бр. 29 од 1. септембра 1935; Будимир Миличић, *Дурмиторски крај између два свјетска рата*, „Историјски записи“, бр. 3 и 4, Титоград, стр. 381.

²² АИИТ, V 26-46 (36), Управи полиције Цетиње, депеша Винек Владимира, вишег полицијског комесара, Дубровник, 21. април 1936.

²³ АИИТ, VIII 11-4, ЦК НО Црне Горе: Подаци о раду Народне омладине Црне Горе од оснивања до 1947. г.

оскудности података, са сигурношћу се може констатовати да је у Језерима функционисала ћелија КПЈ. Преломан догађај у консолидацији КПЈ представља долазак Ј. Б. Тита за генералног секретара.

У овом периоду активно раде симпатизерске групе у селима: Безују, Борковићима, Недајном и Црној Гори. Поред тога, формиране су партијске јединице у Језерима, Шаранцима, Дробњаку и Ускоцима.

Послије огромних успјеха, које су устаничке снаге постигле у првој фази борбе, наступила су нова искушења. Већ 20. јула италијанске снаге отпочеле су своју интервенцију. Партизански батаљони образовали су фронтове и ступили у одбрамбене борбе. На поручју Црне Горе налазило се 30 устаничких батаљона. Послије првих неуспјеха италијански окупатор алармирао је Рим и тражио нова појачања. Већ 14. јула италијанске трупе у Албанији налазиле су се у строгој приправности. Командант 9. армије „Супералба“ је 15. јула издао наређење да се предузму мјере предострожности, како би се уништила жаришта устанка. Командант 14. армијског корпуса добио је четири комплетне дивизије: „Пуље“, „Месина“, „Пустерија“ и „Таро“. Нешто касније овој формацији прикључене су дивизије „Венеција“ и „Каћатори деле Алпи“. Дјелови дивизије „Марке“ такође су учествовали у интервенцији, и то са подручја Херцеговине. Мусолини је лично издао наређење, 24. јула, да се укине високи цивилни комесаријат и да се сва војна и цивилна власт преда генералу Пирцију Биролију. Дивизија „Каћатори деле Алпи“ стигла је 5. августа на Крново и после жестоких борби са дјеловима Језерског и Дробњачког батаљона 6. августа ушла у Шавник. На подручју Језера она је ступила у везу са дивизијом „Пустерија“. Због веома озбиљне ситуације на том подручју, устаничке снаге повукле су се 16. августа и из Жабљака. То је било најбоље могуће рјешење у ситуацији када је непријатељ располагао огромним снагама. У периоду ових борби, на Дурмитору се врше прегрупације устаничких снага. У овој фази Италијанима се стављају на располагање поједини буржоаски отпадници. Према сачуваним документима, да се констатовати да је наступила осека устанка. Када се све сумира, онда се мора доћи до закључка да те тринаестојулски устанак у Црној Гори под руководством КПЈ био први масовни оружани устанак против окупатора. Ј. Б. Тито је једном приликом изјавио: ... Црногорски народ има на што да се поноси. Он је дао велике жртве у овој борби...²⁴

Крајем јула и почетком августа устанак је преживљавао озбиљну кризу. Да би борба била настављена, прешло се на реорганизацију територијално-племенских јединица. 8. августа

²⁴ „Борба“ од 13. јула 1956, Одговор Ј. Б. Тита на питања директора Радио-Титограда.

на Каменику испод Лебршника одржано је Покрајинско партијско савјетовање. Том приликом формиран је Штаб НО герилских одреда за Црну Гору, Боку и Санџак. Извршена је критичка анализа јулског устанка и усвојена Резолуција,²⁵ коју ће касније ЦК КПЈ одбацити због крупних политичких и војних грешака. Уз Резолуцију налази се и пропратно писмо делегата ЦК КПЈ за ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. У фондовима је сачувано и писмо делегата ЦК КПЈ Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санџак. Оно третира Резолуцију и додатак Резолуције Покрајинског савјетовања. Њиме се препоручује да се што више ради у масама, да се оснивају одбори који треба да се развију у органе мобилизације маса. Ово писмо упућено је свим партијским форумима и јединицама. У контексту значајних догађаја, необично је важно и Саопштење бр. 2 Главног штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак из августа мјесеца, у коме је између осталог регистровано оснивање Главног штаба и дати предлози да се уведу посебна признања за истакнуте војничке подвиге: „похвале“ и „пали смрћу хероја“. У току августа одржан је низ партијских конференција на којима се самокритички говорило о грешкама у јулском устанку. Предузет је и велики број организационих мјера, које су имале за циљ јачање партијских организација. Организације КПЈ очишћене су од колебљиваца. У свим одредима борци су положили заклетву.²⁶

Прилике на Дурмитору и свим његовим подручјима биле су тешке, али не и критичне. Из једног извештаја о војно-политичкој ситуацији на терену Дурмиторског НОП одреда да се закључити брза консолидација у оним мјестима гдје петоколонашима није пошло за руком да инфилтрирају своје провокаторе.²⁷ У Билтену бр. 4 Штаба Дурмиторског НОП одреда²⁸ говори се о цјелокупној ситуацији на територији Дурмитора. Захваљујући једној хроници, можемо нешто сигурније говорити о Шавнику и приликама на његовој територији, како у периоду слободе (20/21. јул до 6. август) тако и у фази када је непријатељ вршио снажне нападе и заузео Шавник.²⁹ Општа ситуација на терену карактерисала се осјетљивом поларизацијом народних маса, које су, плашећи се непријатељских репресалија, жељеле мир. Међутим, морамо констатовати да је КПЈ на територији шавничког среза успјела да прикупи све напредне снаге и одстрани припаднике „пете колоне“.

²⁵ АИИТ, II — 3/2 1-1 (41), Резолуција Покрајинског савјетовања од 8. августа Каменик (Савјетовање ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак).

²⁶ *Зборник*, том III, књ. 1, Београд 1950, стр. 35 (текст герилске заклетве регистрован је под бројем 11).

²⁷ АБИИ Београд, К. 151, 2'2, Извјештај о војно-политичкој ситуацији на терену Дурмиторског НОП одреда.

²⁸ АБИИ, к. 87 4/13, Билтен бр. 4 Штаба Дурмиторског НОП одреда.

²⁹ АИИТ, VIII I дј 21, Хроника Шавника и околине.

У првој фази ослободилачке борбе изузетно мјесто заузима и дурмиторски крај. Ту су, у Жабљаку и Шавнику, одмах послје ослобођења 20. јула и 21/22. организовани одбори народне власти. У исто вријеме пришло се и успостављању војних органа власти. Неколико градова у Црној Гори конципирало је органе народне власти. У Колашину, Беранама и Андријевици створени су одбори народне власти, као и на Дурмитору, у шавничком срезу је предузето све за нормално функционисање народне власти. Поред команде мјеста формиран је и народни суд, који је имао 4 судије-поротника. Поред оног историјски врло значајног Прогласа мјеног комитета партије од 20. јула,³⁰ треба поменути активност Радоја Дакића, који је стално и упорно сдржавао састанке са партијским организацијама. Он је каналисао токове устанка и настојао да линија КПЈ дође до потпуног изражаја, не нарушавајући јединство народних маса на политичком и вјерском плану. Консултације партијских активиста и напредних племенских првака давале су тон ослободилачкој борби. Савјетовања у Шавнику и Жабљаку изабацила су на површину и потребу за образовањем привремених како општинских тако и среских власти. Крајем јула регистрована је и конференција народних представника у Жабљаку. Поред партијских радника, њој су присуствовали и напредни представници народа из околних општина. Према расположивим подацима, тада је изабран Мјесни народни одбор у Жабљаку, на челу са Јаковом Остојићем и Миливојем Дурковићем. Поред тога ударени су темељи и Среском одбору НО фонда, на челу са Стојаном Церовићем. У овој етапи образован је и Одбор у Жупи Пиви и Планини Пиви.

Активност устаничких снага и партијских организација послје пада Шавника и Жабљака настављена је пуном снагом. Партијске организације одржавају своје састанке конспиративно. У то вријеме одржано је партијско савјетовање на Сувој Локви (Ранисава). Због неких мањкавости, распуштена је дробњачка организација, да би ускоро затим биле формиране двије нове партијске ћелије и Општински биро. У свим општинама партијске организације радиле су крајем септембра активније. Тада су почеле и припреме за среску конференцију, која је почела рад у шуми Орујици, да би га наставила у Барама Жугића. (За секретара је изабран Јован Ћоровић). Према поузданим подацима, партизани су држали у својим рукама територију свих општина, изузимајући Шавник и Жабљак. Активност омладине дошла је до пуног изражаја у октобру и новембру. У писму Моше Пијаде (који се налазио у селу Црна Гора) Радоју Дакићу, од 9. октобра, констатовано је да је омладина извршила припреме за интензиван рад и изабрала одборе и оп-

³⁰ АИИТ, II 5—15 (41), Проглас мјесног руководства КП за срез шавнички.

штинске делегате.³¹ М. Пијаде тражи акцију у вези с неодговорним нападима преко Пиве на Муслимане.

Реорганизација одреда у Црној Гори траје од августа до октобра. Дурмиторски одред у свом саставу има у то вријеме 6 батаљона: Граховски, Башско-вучедолски, Голијски, Кочанско-милочански, Требјешки и Жупопивски.³²

Партијске организације активирале су свој рад и почетком октобра знатно утицале на пуну регрупацију партизанских сдред и отпочињање борби ширих размјера против непријатеља. Већ 18. октобра стварају се нови центри слободне територије. На Дурмитору то су Жабљак и Шавник, гдје ће се обликовати партизанска Дурмиторска република. Ослобођењем Жабљака и Шавника дало је пуни замах ослободилачкој борби, не само на тој територији већ и у сусједним регионима (Санцак, источна Босна и Херцеговина).

Главни штаб НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санцак у својој наредби бр. 5. од 11. новембра³³ наложио је да се Дурмиторски и Зетски одред подијеле на по два одреда. Према томе, територију Црне Горе и Боке покривало би 6 одреда. Према подацима, Дурмиторски партизански одред имао је средином новембра око 2.000 бораца. Дурмиторски крај покривало је 5 територијалних батаљона. Одред је располагао са нешто више од 30 пушкомитраљеза и митраљеза. Командант је био Војин Поповић, комесар Јован Ћоровић, а начелник штаба Обрад Цицил. Дурмиторски крај у тој етапи ослободилачке борбе конкретизовао је веома изражено све облике народне власти, прикладне за тај ступањ НОР-а. Занимљиво је да у свим селима у Дробњацима, Ускоцима, Шаранцима, као и на Планини Пиви постоје сеоски одбори Народноослободилачког фонда. Избори за народноослободилачке одборе вршени су према инструкцијама, од којих су многе биле усмене. Први пут су тада право гласа добили припадници оба пола са навршених 18 година. Борци који нијесу били млађи од 16 година такође су имали право гласа. На основу сачуваних докумената, која су обимна, може се закључити да је у дурмиторском крају било скоро 100 сеоских народноослободилачких одбора (територијалном подјелом за вријеме Краљевине Југославије Дурмитор је био подијељен на 0 општина, па је то задржано и у другој половини 1941. године). У свим акцијама предњачили су чланови Партије и СКОЈ-а. Прослава годишњице велике октобарске револуције била је више него свечана. У дурмиторском крају томе је дат велики значај, па је сходно томе и поступљено. У Жабљаку

³¹ АИИТ, III 3—4 (41), Писмо Чиче — Брку (Моше Пијаде — Радоју Дакићу).

³² *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945*, књ. I, Београд 1957, стр. 75.

³³ АИИТ, IV 2а-18 (41), Наредба Главног штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санцак бр. 5, 11. новембар 1941.

је на свечаности говорио Јован Ђоровић. Моша Пијаде је декорисао говорницу. У селима прослава је претворена у народно весеље. У Шаранцима је присутнима говорио Вук Кнежевић. Према ранијим инструкцијама извршена је и мобилизација три комбинована батаљона, који су требали да уђу у састав Црногорског народноослободилачког партизанског одреда за операције у Санцаку. Према подацима, најбројнији је био Ускочко-дробњачки батаљон (306 бораца). Обрад Цицмил наводи да је батаљон „Бајо Пивљанин“ положио заклетву 24. новембра у селу Црна Гора. У архиву НО рата Перо Жарковић помиње и формирање 4. батаљона на планини Пиви.³⁴

Покрајински комитет је посебну пажњу посветио војној мобилизацији и одредима који су били предвиђени за операције у Санцаку. У свом циркулару окружним и мјесним комитетима и бироима ћелија инсистира се на правилној политици у погледу распореда партијског чланства. Између осталог, истакнуто је да један дио одреда остаје на слободној територији.

Послије обимних припрема у вези с образовањем Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку, Главни штаб донио је одлуку да зборно мјесто буде на подручју Дурмитора. Исхрана и опрема људства изискивала је огромне напоре. У Жабљаку је приређена 26. новембра свечаност, која је имала карактер митинга. Поред осталих, ту је говорио и политички комесар Одреда Бајо Секулић. Сви батаљони кренули су 27. новембра из Његовуће према Пљевљима. Дурмиторска република дала је и овом приликом огроман допринос ослободилачкој борби народа Југославије. Њени органи и организације функционисали су беспрекорно. Преко среоког комитета КПЈ до сеоских одбора сви су испунили своју дужност. „Билтен“ који је тих дана излазио давао је обавјештења о свим догађајима. Разне радионице, као и друге службе, пружале су довољно могућности за нормалан рад. За покрет је радило свако село. Све је било организовано на највишем могућем нивоу. У Шавнику је радио Срески народноослободилачки одбор у пленарним сједницама. Контакти партизанске централе са општинама, селима и засеоцима текли су нормално. Преко делегата обављени су и најсложенији послови. У Жабљаку се, између осталих, истицао својим неуморним радом Моша Пијаде.

Пљеваљска битка избацила је на површину и неке сложености, које су карактеристичне за разумијевање прве фазе устанка. Њен неуспјех неповољно се одразио, истина за крајко вријеме, на масовност ослободилачке борбе у Црној Гори.

Прилике у Црној Гори компликовале су се на политичком плану после пљеваљске операције. На слободној територији, нарочито у регионима Дурмиторске партизанске републике,

³⁴ АИИТ, VIII 1 дј — 9, Перо Жарковић, стенографске бљешке.

живот је ипак функционисао нормално, без неких већих потре- са. Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак изразио је саучешће породицама погинулих партизана,³⁵ да би у другом допису пожелио рањеним борцима скоро оздрављење.³⁶ У писму Обрада Цицмила од 5. децембра говори се о патроли на чијем челу се налази Рамо Кнежевић.³⁷ У тексту запажена је и опас- ка о Пљевљима. Цицмил даје упутства у вези с распоредом и осигурањем људи. Штаб Планинописског НОП батаљона објавио је 6. децембра Проглас народу среза фочанског.³⁸ У њему се апелује за обустављање борбе између Муслимана и православ- них. Моша Пијаде у свом писму из Жабљака од 7. децембра извјештава Тита о цјелокупној ситуацији.³⁹

Појачана активност непријатељских снага условила је да Врховни штаб затражи од Оперативног штаба Црногорског НОП одреда 9. децембра бољи распоред снага на путу Пљевља—При- јепоље.⁴⁰ С обзиром на озбиљност ситуације, наређује се да се батаљони добро очисте. Поред тош, означен је и правац покрета према Лиму и означеним селима, гдје ће ее добити нова наређе- ња. Главни штаб за Црну Гору наложио је 9. децембра Штабу никшићког одреда да се повеже са Штабом Дурмиторског одре- да.⁴¹ У Билтену бр. 5. од 11. децембра говори се о стању на свим фронтovima. Такође се помиње партизанска болница у Жабља- ку.⁴² Штаб Дурмиторског партизанског одреда обратио се пис- мом од 11. децембра Штабу у Шћепан-Пољу и обавијестио га да је 15 бораца боравило у Фочи, ради успостављања везе са чет- ничким штабом.⁴³ Врховни штаб наредио је 13. децембра Опера- тивном штабу Црногорског НОП одреда да се акција противу четника одложи за 16. децембар.⁴⁴ Такође се захтијева упућива- ње јединица на договорено мјесто. Из Писма ОК КПЈ Никшић од 18. децембра Покрајинском комитету види се да је и у Шав- нику било запажених активности послје Покрајинског савјето- вања.⁴⁵ Штаб Дурмиторског НОП одреда извјестио је 18. децем- бра Штаб никшићког одреда о одлаеку Пивљана за срез фочан- ски, једне чете за Санџак и групе за Србију.⁴⁶ Мјесни комитет

³⁵ АИИТ, II 1—7 (41).

³⁶ АИИТ, II 1—8 (41).

³⁷ АИИТ, 9505/ЛП 3—46 (41), Обрад Цицмил — Урошу, 5. децембар.

³⁸ АИИТ, 3037/1У Зд-4 (41).

³⁹ АИИТ бр. 331.

⁴⁰ АИИТ, IV 1а-2 (41), Врховни штаб НОП одреда Југославије — Оперативном штабу Црногорског НОП одреда, 9. децембар.

⁴¹ АИИТ, IV 2а-23 (41).

⁴² АИИТ, IV Зд-7 (41).

⁴³ АИИТ, V 3—9 (41), Писмо Партизанском штабу Шћепан Поље — Штаб Дурмиторског НОП одреда од 11. децембра 1941.'

⁴⁴ АИИТ, IV 1а-3 (41).

⁴⁵ АИИТ, III 2—12 (41).

⁴⁶ АИИТ IV 36—8 (41).

Шавник нотирао је у писму од 19. децембра прилике на терену, упућивање чета за Санцак и успостављање НО одбора.⁴⁷ Окружни комитет КПЈ — Никшић обавијестио је 19. децембра Рејонски комитет Пива и МК Шавник да је упутио друга који ће руководити акцијама према Фочи.⁴⁸ Врховни штаб наредио је 21. децембра Главном штабу НОП одреда за Санцак да уништи комуникације на путу Пријепоље—Прибој.⁴⁹ Истог дана датирано је и наређење Врховног штаба — Штабу Црногорско-санџачког НОП одреда, да се формира Штаб одреда.⁵⁰ У наредном писму Врховни штаб 21. децембра савјештава Главни штаб да престају улога и рад Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку, пошто је његов један дио ушао у Прву пролетерску бригаду, а други у састав Црногорско-санџачког НОП одреда.⁵¹ Штаб Дурмиторског НОП одреда наредио је 21. децембра свим батаљонима прикупљање разних материјала и неисправног оружја.⁵² Врховни штаб упутио је Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку обавјештење о реорганизацији српских јединица у Радојини и формирању Прве пролетерске бригаде у Рудом.⁵³ Штаб Дурмиторског НОП одреда примио је 22. децембра писмо у коме се говори о ситуацији у Херцеговини и потреби пребацивања снага у срез гатачки.⁵⁴ Штаб је 23. децембра упутио писмо Штабу Планинописког НОП батаљона, у коме се говори о доласку делегата Врховног штаба.⁵⁵ Већ 24. децембра Штаб Дурмиторског одреда се интересује да ли је стигао делегат Врховног штаба.⁵⁶ Активност штаба Дурмиторског НОП одреда нарочито је била интензивна посљедњих дана децембра 1941. г. У архивским фондовима сачувано је више докумената који се односе на конкретну ситуацију. У писму Штаба дурмиторског НОП одреда Штабу Планинописког батаљона од 25. децембра наређује се упућивање бораца предвиђених за наредне акције.⁵⁷ У допису Штабу Жупописког НОП батаљона Штаб дурмиторског

⁴⁷ АИИТ, III 3—31 (41).

⁴⁸ АИИТ, II 4—8 (41).

⁴⁹ АИИТ, IV 1а—16 (41).

⁵⁰ АИИТ, IV 1а—5 (41), Врховни штаб НОПОЈ — Штабу Црногорско-санџачког НОП одреда од 21. децембра 1941.

⁵¹ АИИТ, бр. 245/ј 1а—4 (41), Врховни штаб НОПОЈ — Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, 21. децембар.

⁵² АИИТ, IV 3а—21 (41).

⁵³ АИИТ, IV 1а—7 (41), Врховни штаб НОПОЈ — Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 22/23. децембра 1941.

⁵⁴ АИИТ, IV 36—9 (41), Писмо Слободана Штабу Дурм. НОП одреда од 22. дец. 1941.

⁵⁵ АИИТ, IV 3а—91 (41), Штаб Дурмиторског НОП одреда — Штабу Планинописког НОП батаљона, Шћепан Поље, 23. дец. 1941.

⁵⁶ АИИТ, IV 3а—92 (41).

⁵⁷ АИИТ, IV 3а—24 (41).

одреда тражи да се изврши мобилизација људства за операције у Херцеговини.⁵⁸ На адресу Планинопивног НОП батаљона иотирано је и упутство за извођење борбених акција.⁵⁹ Занимљив је и допис Штаба дурмиторског НОП одреда Штабу батаљона

— Бастаси, у коме се захтијева предузимање акција у Санцаку против четника.⁶⁰ Штаб Дурмиторског НОП одреда предложио је италијанској команди 27. децембра размјену 15 интернираца за заробљене Италијане.⁶¹ Врховни штаб НОПОЈ обратио се 28. децембра делегату Врховног штаба Миловану Ђиласу. У писму се Врховни штаб слаже са тим да крупније снаге пођу за Србију и извјештава да је он напустио Рудо.⁶² Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку обратио се 30. децембра Штабу Никшићког НОП одреда са захтјевом да се Жупопивски батаљон обавијести да искористи ситуацију у срезу гатачком и сузбије агитацију четника.⁶³ Командант Планинопивног НОП батаљона наредио је 31. децембра да сви борци буду на окупу.⁶⁴ Писмо Врховног штаба НОП одреда и ДВЈ упућено Штабу Дурмиторског НОП одреда занимљиво је због свог богатог садржаја.⁶⁵ У њему се наводи да је долазак батаљона „В. Момчило“ и „Б. Пивљанин“ условио садејство са пролетерском бригадом и успостављање реда. Такође се констатује да партизани држе сав простор од ријеке Праче, Јахорине, и Требевића, те да су главна упоришта Врховног штаба: Фоча, Горажде, Чајниче и Трново. Посебно се наглашава да се предузимају мјере за заузеће Калиновика. Тражи се да др Ђуро Мештеровић упути у Фочу са потребним хируршким материјалом. На крају се инсистира да се упути извјештај о стању у Црној Гори.

Документа о партизанској Дурмиторској републици за период до краја 1941. г. врло су обимна и разноврсна. На основу њих може се у доброј мјери реконструисати друштвено-политички живот на дурмиторском подручју у том периоду. С тог становишта гледано, било би корисно да се извори о Дурмиторској партизанској републици у цјелини проуче и систематизују.

⁵⁸ АИИТ, IV За—25 (41), Штаб Дурмиторског НОП одреда — Штабу Жупопивског НОП батаљона од 25. децембра 1941.

⁵⁹ АИИТ, IV За—93 (41), Штаб дурмиторског НОП одреда — Штабу Планинопивног НОП батаљона од 25. децембра 1941.

⁶⁰ АИИТ, IV За—95 (41), Штаб дурмиторског НОП одреда — Штабу батаљона Бастаси од 25. децембра 1941.

⁶¹ АИИТ, IV — 4 (41).

⁶² АИИТ, IV 1а—8 (41).

⁶³ АИИТ, IV 2а—26 (41).

⁶⁴ АИИТ, IV За—65 (41).

⁶⁵ АИИТ, IV 1а—19 (41), Врховни штаб НОП и ДВЈ — Штабу Дурмиторског НОП одреда.

МР МИЛАН МАТИЋ

ОСВРТ НА ОБЈАВЉЕНЕ ИЗВОРЕ И ЛИТЕРАТУРУ О
ДУРМИТОРСКОЈ ПАРТИЗАНСКОЈ РЕПУБЛИЦИ
(1945—1977)

Становништво дурмиторског подручја у својој ближој и даљој прошлости било је често принуђено да од разних непријатеља брани свој опстанак и своју слободу. Због тога је његова историја богата разним догађајима и збивањима који су инспирисали многе историчаре и друге научне раднике.

Већ и летимични поглед на друштвена збивања у прошлости открива да је становништво овог краја у свом историјском развоју било прогресивно оријентисано и да је прихватало и подржавало оне идеје и акције које су обећавале више слободе и социјалне правде.

Стварањем Комунистичке партије Југославије 1919. године раднички покрет на Дурмитору добија шири замах и подстицај, о чему говори низ података, између осталих и успех комуниста у два среза овог подручја на изборима за Уставотворну скупштину новембра 1920. Иако је делатност КПЈ убрзо од стране владајућег режима забрањена, дурмиторски комунисти и антифашисти су у периоду између два рата извели низ акција против политике владајућег режима, борећи се за политичка и социјално-економска права радничке класе и осталих експлоатисаних друштвених слојева.

Од момента капитулације краљевске југословенске војске партијске организације, дурмиторски комунисти и читаво патриотско становништво, доследно борбеним традицијама, нису се мирили с окупацијом и ропским положајем који су наметнули фашистички освајачи. Народноослободилачки покрет, који је организовала и предводила Комунистичка партија Југославије, за све време рата окупљао је становништво овог подручја кроз најразличитије видове активности, почев од учешћа у партизан-

ским четама, батаљонима и бригадама, до рада у револуционарним органима власти и другим теренским органима и организацијама устанка. Дурмиторско подручје је у току највећег дела народноослободилачког рата било слободна територија. Поред крвавих борби које су партизани на Дурмитору водили за истеривање окупатора и очување слободне територије, чете и батаљони Дурмиторског НОП одреда борили су се против окупатора и домаћих издајника широм Југославије. Његози батаљони улазили су у састав појединих пролетерских и ударних бригада, или као готово оформљене јединице или као групе бораца којз су попуњавале проређене бригаде. Са стратегијског становишта рејон Дурмитора је био значајно подручје куда су се кретале бројне партизанске јединице и поприште одлучујућих битака у току народноослободилачког рата. Ту су више пута боравили Врховни штаб и друг Тито, руководећи одатле устаничким акцијама у целој земљи. У ноћи између 23. и 29. маја 1943. године на Дурмитор се спустила британска војна мисија од 6 чланова. упућена у Врховни штаб. Итд., итд.

Сећајући се ратних дана на Дурмитору, Тито је на прослави тридесетогодишњице Осме гажрајинске конференције КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак између осталог рекао: „Морам да вам кажем да подручје Жабљака за нас није било уточиште већ терен од стратегијског значаја... Овамо смо дошли као на стратешки најпогоднији терен, са којег смо могли најбоље да се оријентишемо било у погледу наступања било ради повлачења... Овдје смо два пута доносили значајне стратегијске одлуке. Најприје смо 1942. године донијели одлуку о маршу према западној Босни, а после четврте офанзиве, када је наша намјера била да идемо према југоистоку, овдје сам опет одлучио да се вратимо натраг, јер сам процијенио да нас непријатељ неће пустити на исток ки по коју цијену ...“

А о борбености и доприносу дурмиторског становништва победи над непријатељем Тито је на истој прослави истакао следеће: „Често пута сам мислио да ће нас људи овог краја и проклињати што смо на њихове домове навлачили непријатељску авијацију и бијес окупатора и четничких и усташких снага. Међутим, овај народ се никада није потужио, никад није роптао због свега што је морао претрпјети, био је и остао уз нас ... Ја морам посебно да изразим захвалност народу овог краја, јер је са тако малог подручја, у борби за слободу, погинуло око хиљаду бораца, а још 1.500 родољуба је стријељано. Ми смо захвални на тим великим жртвама, на показаном херојству и борбеном духу који је владао у црногорским јединицама за вријеме наше борбе ...“¹

После ослобођења од фашистичких окупатора организован је рад на прикупљању архивске грађе, штампе и сећања учес-

¹ Јосип Броз Тито, *Војна дјела*, књ. IV, Београд 1972, стр. 241—244.

ника и публикавања радова из историје народноослободилачког рата и револуције на Дурмитору. На овом послу ангажовало се више друштвено-политичких организација и научних институција, како са подручја дурмиторског региона тако и шире, са подручја СР Црне Горе, па и Југославије. Поред организација Савеза бораца, значајан допринос овоме дао је Историјски институт СР Црне Горе. Осим више радова које су објавили његови сарадници, у Архиву овог Института прикупљен је и похрањен знатан број архивских докумената и друге изворне грађе, која садржи податке о учешћу дурмиторског становништва у револуцији. Осврт на ову грађу за 1941. годину дао је Славко Станишић у раду *Грађа о народноослободилачкој борби 1941. у Архиву Историјског института у Титограду* (Историјски записи, 1960, 4, стр. 765—773). Историјски институт редовно издаје четири пута годишње часопис *Историјски записи*, у коме се публикују и радови и документа са тематиком из историје НОР-а на Дурмитору. Комплетну библиографију свих радова објављених у „Историјским записима“ до 1967. године обрадио је Василије Јововић и објавио у „Историјским записима“, 1967, бр. 3 — одељак Народнослободилачка борба, стр. 543—548, а од 1967. до 1977. заједно са Чедом Драшковићем („Историјски записи“, 1977, бр. 1 — одељак Народнослободилачка борба, стр. 238—249). Исти аутор је саставио и *Библиографију НОБ у црногорским листовима 1941—1945*, која је објављена у „Библиографском вјеснику“, 1962, бр. 1—2, стр. 87—130 и *Библиографију о НОБ Црне Горе у југословенским листовима и часописима* („Историјски записи“, 1965, бр. 4, стр. 663—681; 1966, бр. 1, стр. 145—155; бр. 2, стр. 349—360). Од значајних збирки докумената поменућемо збирку *Народноослободилачка борба — документа*, коју је приредио Јован Ивовић а у четири наставка објавили „Историјски записи“ (1948, бр. 1—2, стр. 99—112; бр. 3—4, стр. 230—237; бр. 5—6, стр. 357—362; 1949, бр. 1—2, стр. 107—124). У издању Историјског института објављена је и збирка „ЗАВНО Црне Горе“, коју је приредио Зоран Лакић (Титоград, 1963). Институт је покренуо и значајну едицију *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945)*, у две серије: прва за период 1918—1941. и друга за период 1941—1945. Серија о ослободилачком рату и револуцији у Црној Гори садржаће грађу народноослободилачког покрета, као и грађу немачких и италијанских окупатора и квислиншких формација. Предност ће бити дата документима НОП-а, нарочито оним политичке природе која до сада нису објављивана, а биће сачињен и избор докумената која су раније објављена у „Зборнику докумената Војноисторијског института“. На тај начин биће многи значајни документи објављени комплетно, неки ће добити потпунији коментар и, што је за истраживаче битно, у јединственој едицији наћи ће се најзначајнија документа о ослободилачком рату и револуцији у Црној Гори. Разуме се, покретање ове еди-

ције у многоме ће олакшати научну обраду ослободилачког рата и револуције на Дурмитору.

У издању Историјске комисије Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе објављена су три *Зборника грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, који у ствари садрже најзначајније листове који су у току рата излазили у Црној Гори. У *Зборнику II* (Титоград 1959) објављени су „Народна борба¹“, орган ПК КПЈ за Црну Гору, и „Саопштења“ Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, у *Зборнику III* (Титоград 1960) публиковани су „Омладински покрет“, орган УСАО Црне Горе и Боке, „Наша жена“, орган АФЖ Црне Горе и Боке, и „Глас Санцака“, орган ЗАВНО Санцака, док су у *Зборнику IV* објављени „Ријеч слободе“, орган ЗАВНО Црне Горе и Боке, и „Побједа“, орган Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке.

Изворна документа која се односе на развој устанка на Дурмитору сакупља и обрађује и Војноисторијски институт у Београду. У његовој едицији *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том III, књ. 1—10, објављена су бројна документа која се односе на ратиреволуцију у Црној Гори. У свим књигама овог тома могу се наћи документа која у целини или делимично говоре о догађајима који су се током рата и револуције одигравали на простору Дурмитора и околине. Потребно је нагласити да су и у другим томовима ове едиције, као нпр. тому II (књ. 1—11 документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије), тому I и IV (борбе у Србији и Босни и Херцеговини), такође објављена поједина документа која се могу користити за обраду устаничког покрета на Дурмитору.

Поред ових, и неке друге документарне публикације могу пружити податке корисне за праћење развоја устаничког покрета у другим областима окупираних Југославије, без којих није могуће обрађивати устанак на Дурмитору. Од њих ћемо поменути следеће: *Документи историје омладинског покрета Југославије*, том I. Књ. 2 (Београд 1954) и том II. Књ. 1 и 2 (Београд 1959. и 1960); *Документи о развоју народне власти*, II допуњено издање (Београд 1948); *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том I. Књига 1, „Борба“ 1941 (Београд 1949), том II, књига 2, „Борба“ 1942—1943 (Београд 1949); *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 1, Билтен Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1941—1945 (Београд 1949).

Иако поменути извори представљају значајан допринос, они не пружају комплетан увид у грађу за обраду устанка на Дурмитору. Њихова парцијална презентација и расутост у више публикација отежавају коришћење. Стога се све више намеће потреба за издавањем једне или више публикација које би садржале сва документа релевантна за обраду рата и револуције на Дурмитору.

Осим наведених публикација архивске грађе, о Дурмиторској републици објављен је и низ радова мемоарског карактера, као и научних прилога. Међу њима најзначајније место свакако имају књиге: Пера Крстајића *Дуржитор у НОБ и неволуцији* (Титоград 1966), Обрада Цицмила *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945* (Београд 1966) и Обрена Благојевића *Пива* (Београд 1971). Ове књиге у целини обрађују тематику развоја устанка на Дурмитору. Њихова посебна вредност је у томе што су их писали активни судионици покрета, познаваоци многих догађаја за које немамо сачуваних података. Захваљујући томе, забележена су и сећања низа других учесника устанка, које су поменути аутори у великом броју консултовали. У припреми ових књига аутори су се користили и изворима и литературом, проверавајући и употпуњавајући поједине догађаје, тако да поред мемоарске оне имају и научну вредност за обраду устанка на овом подручју. У овим књигама дати су спискови са биографским подацима за 14 народних хероја из овог краја, као и регистри бораца палих у НОР-у на терену Дурмитора и широм земље, жртва фашистичког терора и депортационих у логоре смрти.

Од радова мемоарског карактера и научних прилога који у целини говоре о устанку на Дурмитору, објављених у часописима, зборницима и другим збирним публикацијама, поменућемо следеће: Мијушко Шибалић: *Из устаничких дана Жабљака* („Устанак народа Југославије 1941“, Зборник, књ. 1. Београд 1962) и *Устанички дани на Жабљаку 1941. године* („Историјски записи“, 1951, бр. 4—6, стр. 146—151); Бранко Перовић: *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941* („Војноисторијски гласник“ 1952, бр. 2, стр. 3—44); Обрад Цицмил: *Дурмиторски крај у устанку 1941*. („Устанак народа Југославије 1941“, Зборник, књ. 3. Београд 1963); Војин Јауковић: *Ослобођење Шавника* („Устанак народа Југославије 1941“, Зборник књ. 1. Београд 1962); Перо Крстајић: *Дурмиторски народноослободилачки партизански одред* („Историјски записи“, 1961, бр. 1, стр. 1—44) и *Дурмиторска герила — јун 1942 — април 1943* („Историјски записи“, 1962, бр. 3—4, стр. 573—588); Милица Криваћевић-Драговић: *О герили у Шаранима 1942. године* („Историјски записи“, 1976, бр. 3—4, стр. 601—616); Перо Крстајић: *Развој народноослободилачких одбора у срезу шавничком* („Правни зборник“, Титоград 1963, бр. 3); Обрад Цицмил: *Поверење у народну власт и реквизиционе призначанице* („Историјски записи“, 1971, бр. 1—2, стр. 281—288), *Рад нозадинских група у шавничком срезу и борбе на Недајну* („Четрдесет година“, Зборник сећања, књ. 5. Београд 1961) и *Акције партизана — илегалца на дурмиторском подручју у априлу 1943. године* („Историјски записи“, 1971, бр. 3—4, стр. 455—473); Вељко Зековић: *Период илегалног рада партијске организације на подручју окружног комитета КПЈ Никшић од јуна 1942. до*

маја 1943 („Историјски записи“, 1975, бр. 2, стр. 311—344); Обрен Благојевић: *Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пиви 1941—1942. године* („Историјски записи“, 1969, бр. 2—3, стр. 469—519).

Три рада обрађују учешће дурмиторских партизанских јединица у ослобађању Пљеваља: Стојан Жугић: *Дурмиторски батаљон у нападу на Пљевља* („Устанак народа Југославије 1941“, Зборник, књ. 3. Београд 1963); Мијушко Шибалић: *Језеро-шарански батаљон у бици на Пљевљима децембра 1941. године* („Историјски записи“, 1951, бр. 4—6, стр. 190—193) и Јован Р. Бојовић: *Партизански губици на Пљевљима 1. децембра 1941* („Историјски записи“, 1963, бр. 4, стр. 621—632).

Од радова који су се бавили обрадом четничког покрета, поред до сада наведених, поменућемо прилог Милорада Зарубице: *Народноослободилачки покрет и страдања под четничком влашћу у општини Жабљак у другој половини 1942. године* („Историјски записи“, 1975, бр. 2, стр. 399—412) и Радоја Пајовића: *Поход црногорских четника на Неретву* („Историтски записи“, 1976, бр. 3—4, стр. 451—492).

Као што је поменуто, партизани дурмиторског устаничког подручја остварили су сарадњу у припреми и извођењу заједничких оружаних и политичких акција против окупатора са устаницима околних области: са партизанима Србије, Босне и Херцеговине и сл. О тој сарадњи говори се у следећим радовима: Обрад Цицил: *Наше прве везе са босанским партизанима V. предлог за ликвидацију Борча децембра 1941* („Историјски записи“, 1951, бр. 10—12, стр. 454—463); Јанко Тадић: *О неким борбама јединица Дурмиторског НОП одреда 1941. и 1942. године у сјевероисточној Херцеговини* („Војноисторијски гласник¹“, 1960, бр. 3, стр. 42—53); Павле Милошевић: *Црногорски НОП одред за операције у Санџаку од напада на Пљевља до формирања прве пролетерске бригаде* („Историјски записи“, 1968, бр. 1, стр. 130—141); Радован Војиновић: *Од Дурмитора до Игмана 1942. године* („Историјски записи“, 1951, бр. 10—12, стр. 529—532); Данило Јауковић: *Трећа ударна дивизија од Дурмитора до Сутјеске* („Војноисторијски гласник“, 1958, бр. 2—3, стр. 40—65); Обрад Бјелица: *Нека искуства из сарадње устаника и народа Црне Горе и Херцеговине у годинама рата 1941—1943* („Историтјски записи“, 1971, бр. 3—4, стр. 397—420); Гојко Миљанић: *Сарадња народа Црне Горе и Херцеговине у првој години ослободилачког рата* („Војноисторијски гласник“, 1966, бр. 4, стр. 93—124); Бранко Перовић: *Борбе на подручју планине Синајеине и Колагиина у априлу и мају 1942. године* („Војноисторијски гласник“, 1971, бр. 3, стр. 7—59); Будимир Миличић: *Акције Дурмиторског НОП одреда у југоисточној Босни крајем 1941. и почетком 1942. године* („Војноисторијски гласник“, 1967, бр. 2, стр. 171—202).

На терену Дурмиторске републике крајем новембра 1941. формирана је среска партизанска болница, која је касније прерасла у централну болницу, која је збрињавала партизанске борце и цивилно становништво. Болница је нарочито одиграла значајну улогу за време пете офанзиве. О раду ове болнице објављено је неколико посебних радова: Јован Р. Бојовић: *Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942.* („Историјски записи“, 1961, бр. 3, стр. 443—474) и *Снабдијевање и евакуација партизанских болница у Пиви 1942. године* („Војноисторијски преглед“, јануар—фебруар 1963); Митар Пилетић, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора* („Војноисторијски гласник“, 1961, бр. 6, стр. 21—62); Павле Милошевић: *Организација и развој партизанске здравствене службе у Црној Гори 1941—1942. године* („Историјски записи“, 1969, бр. 4, стр. 521—552).

Као што је познато, од септембра 1941. до средине јуна 1942. године на Дурмитору је радио и Моша Пијаде, у својству делегата Врховног штаба НОП и ДВ Југославије. О његовом раду, као и боравку Врховног штаба и друга Тита на Дурмитору, сачувано је и објављено у напред наведеним публикацијама више докумената. У више махова друг Тито и Моша Пијаде износили су своја сећања у вези с тим, која су објављена у појединим књигама њихових сабраних дела: Јосип Броз Тито: *Говори и чланци*, књ. 1—21. (Загреб 1959—1972); Моша Пијаде: *Изабрани списи*, том I, књ. 3—5 (Београд 1965—1966). Моша Пијаде је написао и рад: *Прича о совјетској помоћи за дизање устанка у Југославији* (Београд 1950), у коме је описао време проведено на Дурмитору и припреме за прихватање те помоћи која, као што је познато, није стигла. Овим питањем бавио се и Павле Милошевић у раду: *Ишчекивање совјетске помоћи на Дурмитору 1942. године* („Историјски записи“, 1970, бр. 3—4, стр. 387—397). О Титовој делатности и боравку на Дурмитору уочи рата и за време Дурмиторске партизанске републике било је говора у више објављених радова, а између осталих и у радовима Јована Бојовића: *Тито у Црној Гори 1940. године* („Историјски записи“, 1977, бр. 2, стр. 385—395) и Радоја Пајовића: *Допринос Јосипа Броза Тита развоју НОП-а у Црној Гори 1941—1942. године* („Историјски записи“, 1977, бр. 2, стр. 397—411).

Као извор података за обраду Дурмиторске републике, значајни су реферати поднети на оснивачком конгресу КП Црне Горе: Блажо Јовановић: *Извештај о политичком раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору* (Цетиње 1948); Андрија Мугоша: *Извештај о организационом раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору* (Цетиње 1948).

Како се дурмиторско устаничко подручје за време пете непријатељске офанзиве налазило у центру збивања и његови борци и становништво активно учествовали у борбама и пружању помоћи партизанским снагама, сви радови у којима је обрађивана епопеја Сутјеске представљају незаобилазни извор за

обраду устанка на Дурмитору. С обзиром на ограииченост простора, указаћемо на едицију *Сутјеска*, књ. 1—5 (Београд 1959—1961), у којој су објављена бројна сећања учесника догађаја са подручја Дурмитора и бораца других бригада које су се бориле у овом крају. Од карактеристичних сећања поменућемо следећа: Данило Јауковић: *Дурмиторски крај у пламеу* („Сутјеска“, књ. 3); Јанко Тадић: *На згариштима* (Исто); Перо Крстајић: *На сваком се мјесту могло бити храбар* (Исто); Михаило Жугић: *Из дневника* (Исто); Обрад Цицмил: *Седам тешких дана* (Исто); Мане Марковић: *На обезбеђењу Његовуђског аеродрома* (Исто, књ. 4); Милинко Ђуровић: *Од Црног језера до Сјетлине* (Исто, књ. 3,1. Већи број сећања на догађаје из пете офанзиве садржи и зборник *Трећа пролетерска санџачка бригада*, књ. 1. и 2. (Београд 1970), прилог Богдана Гледовића (књ. 1) и др. Епопеју Сутјеске и борбе на простору Дурмитора обрадио је Радован Вукановић у књизи *Ратни пут Треће дивизије* (Београд 1970), која је урађена на бази сачуване изворне грађе и сећања аутора као непосредног учесника догађаја. О окупаторским зверствима над становништвом у то зреме говори Слободан Милошевић у раду *О злочинима окупатора у Црној Гори за време пете непријатељске офанзиве* („Историјски записи“, 1971, бр. 3—4, стр. 475—486).

Намена овог саопштења свакако не би била испуњена уколико се не би указало и на бројну литературу у којој је обрађен устанак у Црној Гори у целини или са појединих тематских становишта, у коју је у већој или мањој мери укључена и проблематика ослободилачког покрета на Дурмитору, као фактографска подлога одређених акција, процеса и сл. Између тих издања поменућемо следеће књиге: Батрић Јовановић: *Црна Гора у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, књ. I (Београд 1960); Радоје Пајовић: *Контрареволуција у Црној Гори* (четнички и федералистички покрет) 1941—1945 (Цетиње 1977); Зоран Лакић: *Народна власт у Црној Гори 1941—1945*. (докторска дисертација, у штампи); Нико Јовићевић: *Од пете офанзиве до слободе — Борбе у Црној Гори од половине 1943. до краја 1944. године* (Београд 1955); Мирко Ђуковић: *Санџак* (Београд 1964); *Жене Црне Горе у револуционарном покрету* (Титоград 1969); Зоран Лакић — Радоје Пајовић — Гојко Вукмановић: *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 — Хронологија догађаја* (Титоград 1963).

Не треба испустити из вида да и један број студијских и монографских радова и прегледа, у којима је обрађивана НОР и револуција на југословенском плану, такође може пружити корисне податке за обраду устанка на Дурмитору. Полазећи од тога, подсетићемо на следеће радове: Перо Морача: *Југославија 1941* (Београд 1971) и *1942 — преломча година народноослободилачког рата* (Београд 1957); Петар Качавенда: *СКОЈ и омладина у народноослободилачкој војсци и партизанским одредима Југославије 1941—1945* (Београд 1975); Бранко Ковачевић: *Омладина*

Југославије у 1941. години (Београд 1973); Душан Живковић: *Постанак и развој народне власти у Југославији 1941—1942* (Београд 1969); Владо Стругар: *Рат и револуција народа Југославије 1941—1945* (Београд 1962); Мишо Лековић: *Офанзива пролетерских бригада у лето 1942* (Београд 1965); Слободан Нешовић: *Моша Пијаде и његово време* (Београд 1968); Никола Живковић: *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у II светском рату* (Београд 1975).

И већи број чланака објављених у часописима и зборницима на тему народног устанка и револуције у Црној Гори и другим областима дотицао се питања и догађаја везаних за настаanak и развој ослободилачког покрета на Дурмитору. Међу тим чланцима значајни су следећи: Павле Милошевић: *Комунистичка партија у Црној Гори од тринаестојулског устанка до краја 1941. године* („Историјски записи“, 1977, бр. 2, стр. 413—488); Слободан Милошевић: *Мрежа партијских организација на ослобођеној територији у Црној Гори у првој години НОР-а* („Историјски записи“, 1969, бр. 2—3, стр. 371—399) и *О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а* („Историјски записи“ 1969, бр. 1, стр. 37—69); Милинко Ђуровић: *Неке карактеристике развоја НОБ у Црној Гори после јулског устанка до јуна 1942. године* („Историјски записи“, 1971, бр. 3—4, стр. 381—395); Ђуро Вујовић: *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата* („Историјски записи“, 1967, бр. 1, стр. 45—113); Мишо Лековић: *Црна Гора у плановима Врховног штаба НОВЈ почетком 1943. године* („Војноисторијски гласник“, бр. 2—3, стр. 25—45) и *Боравак британске војне мисије на ослобођеној територији Црне Горе и југоисточне Босне, фебруар — април 1942* („Историјски записи“, 1971, бр. 1—2, стр. 301—328); Данило Јауковић: *Санџак у народноослободилачком рату I—V* („Војноисторијски гласник“, 1960, бр. 4, стр. 5—22; бр. 5, стр. 3—33; бр. 6, стр. 3—32; 1961, бр. 1—2, стр. 3—35; бр. 3, стр. 3—51); Богдан Гледовић: *О развоју народноослободилачког покрета у Санџаку 1941—1945* („Историјски записи“, 1975, бр. 2, стр. 265—290); Милија Станишић: *Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку* („Историјски записи“, 1974, бр. 1—2, стр. 5—54); Зоран Лакић: *Јулски органи народне власти у Црној Гори 1941. и развој мреже народноослободилачких одбора* („Југословенски историјски часопис“, 1973, бр. 1—2, стр. 99—119), *Форме и специфичности рада НОО у Црној Гори у јесен 1941. године* („Историјски записи“, 1977, бр. 2, стр. 515—569) и *Културно-просвјетна дјеланост органа народне власти на ослобођеној територији у Црној Гори (1943—1944)* („Историјски записи“, 1961, бр. 2, стр. 307—335); Горчин Раичевић: *Преглед стварања, развоја и дјелатности војно-територијалних органа у Црној Гори 1941—1945. године* („Војноисторијски гласник“, 1970, бр. 3, стр. 267—290); Димо Вујовић: *Партизанска штампа и оста-*

ла средства информисања у Црној Гори у првој гоочни ослободилачког рата („Историјски записи“, 1971, бр. 1—2, стр. 155—175); Нико С. Мартиновић: *Партизанска штампа у Црној Гори 1941—1945. године* („Историјски записи“, 1959, бр. 1, стр. 309—315); Слободан Милошевић: *Развој КПЈ, СКОЈ-а и масовних организација на ослобођеној територији са центром у Фочи прее половине 1942. године* („Југословенски историјски часопис“, 1971, бр. 3—4, стр. 107—146), *Организација ослобођене територије са центром у Фочи у првој половини 1942. године* („Историја радничког покрета“, Зборник, 1965, бр. 2, стр. 359—434) и *Прилог изучавању војнополитичких кретања на ослобођеној територији са центром у Фочи у првој половини 1942. године* („Историјски записи“, 1972, бр. 1—2, стр. 97—147); Петар Качавенда: *Развој и активност народне власти на великој ослобођеној територији Југославије у другој половини 1942. године* („Историја радничког покрета“, Зборник, 1968, бр. 5, стр. 339—433); Никола Живковић: *Основне активности народноослободилачког покрета на ослобођеним територијама у 1941. години* („Историја радничког покрета“, Зборник, 1965, бр. 1, стр. 169—256).

На основу прикупљених података о објављеним изворима и литератури, може се закључити да су НОР и социјалистичка револуција на Дурмитору обрађивани како у посебним радовима и прилозима тако и као саставни део историје НОР-а и револуције на ширем плану, као саставни и нераздвајни део борбе за национално ослобођење свих наших народа и народности.

Радећи на припреми овог саопштења, сусрели смо се са основним проблемом, који већ дуже време егзистира у нашој историографији — с недостатком библиографских приручника и других историографских радова како о литератури народноослободилачког покрета и социјалистичке револуције у Југославији у целини тако и по појединим областима. Због тог недостатка морали смо вршити преглед бројних извора, што није лак ни једноставан посао. Пошто су документа и радови објављени у најразличитијим публикацијама, могуће је да је понеки остао незабележен, нарочито уколико делимично говори о устанку на Дурмитору, јер је наш првенствени циљ био да обухватимо радове који се у целини или добрим делом баве проблематиком о којој је реч.

Треба имати у виду и то да радови објављивани у дневној штампи нису укључени у ово саопштење, јер је за њихово истраживање било потребно прегледати већину листова који су код нас излазили у периоду 1945—1977, што је такође веома замашан посао. Иако су знатни временски периоди библиографски необрађени, поменућемо неколико библиографских приручника и радова које смо користили, а који могу добро послужити будућим истраживачима устанка на подручју Дурмитора. Поред поменутих библиографија Василија Јововића, то су: *Библиографија издања у Народноослободилачком рату 1941—1945* (Бео-

град 1964); Милорад Радевић — Боровоје Пајовић: *Библиографија о рату и револуцији у Југославији*, Посебна издања 1945—1965 (Београд 1969); Жарко Протић — Милан Весовић — Милан Матић: *Социјалистички и раднички покрет и КПЈ 1867—1941*, Библиографија посебних издања 1945—1969 (Београд 1972).

Првенствени циљ овог саопштења био је да евидентира што више радова о народноослободилачкој борби на Дурмитору. Сматрамо да је то полазна основа за приступање евентуалном критичком разматрању делатности на пољу историографије Дурмитора у НОР-у и социјалистичкој револуцији. У светлу тога, ово саопштење сматрамо прилогом и подстицајем да се на томе плану учини још више. У ствари, сматрамо да је већ време да се приступи критичкој анализи како организације досадашњег рада тако и објављених радова у смислу: какви су они до сада били, која су позитивна искуства, шта треба унапредити, о чему је и како писано, шта још треба истражити и обрадити, како је организовано прикупљање архивске грађе и мемоара, као убрзати њихово објављивање, колико се у изради радова примењује савремена научно-стручна методологија и др.

ПОСЛИЈЕРАТНИ РАЗВОЈ ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА

Након побједе у народноослободилачком рату народ дурмиторског подручја је под руководством Комунистичке партије, на основама Дурмиторске партизанске републике, поставио прве темеље за материјални и друштвени преображај овога краја. Зато се у цијену успјеха постигнутих у изградњи социјалистичког друштва морају урачунати и огромне жртве — људске и материјалне — које је народ овога краја поднио у току четворогодишње тешке и неправне борбе са далеко јачим непријатељем.

Економска и друштвена реалност, са којом се Црна Гора, а посебно дурмиторско подручје, суочила у послјератној изградњи била је крајње неповољна. Наслијеђено сиромаштво Црне Горе а посебно овога краја, постало је још теже бремене будућег развоја због огромних људских жртава и материјалних разарања и уништавања ионако оскудних потенцијала на којима је требало темељити бржи друштвено-економски развој овог подручја. Истина, нови социјалистички друштвено-економски систем, заснован на новом карактеру власти и друштвеној својини над средствима за производњу, имао је одлучујући значај у савладавању почетних тешкоћа и остваривању значајних резултата, које је Црна Гора, а у оквиру ње и дурмиторско подручје, постигла у друштвено-економском развоју у послјератном периоду.

Непосредно пред други свјетски рат дурмиторски крај је имао сва обиљежја заосталог аграрног подручја. На површини од 1852 кт^2 живјело је око 27 хиљада становника, или око 14 становника на 1 кт^2 .¹ То је подручје у коме је густина насе-

¹ Процјена на бази пописа из 1931. године.

љености за око три пута мања од црногорског просјека. У укупном становништву пољопривредно становништво је учествовало са око 95%. Пољопривреда је била основна привредна дјелатност, у којој је доминирало ситно сељачко газдинство са ручним и запрежним оруђима за обраду земље. У пољопривреди је преовладавао натурални карактер производње. Осталих привредних дјелатности, са изузетком шумарства, нешто занатства, трговине и угоститељства, практично није ни било, што је онемогућавало запошљавање значајних резерви радне снаге. Отуда је била веома наглашена појава економске миграције способне радне снаге у друга подручја земље, или, веома често, у иностранство. Нешто интензивнија активност била је организована на искоришћавању шумског богатства, које је у непрерађеном стању експортирано у друга подручја земље.

На овом подручју нијесу били створени ни основни предуслови за бржи укупан развој. Саобраћајна инфраструктура била је крајње неповољна. Путеви Никшић—Шавник—Жабљак—Пљевља и Никшић—Брезна били су једине саобраћајнице којима се ово подручје поезивало са спољним свијетом. Дурмиторско подручје је било потпуно неелеткрифицирано. Ни у једном насељу није било водовода.

Слична је ситуација била и са друштвеним службама. На овом поручју су радиле само основне — четвороразредне школе. Није било ниједног биоскопа. Веома слабо је била организована и здравствена заштита становништва, а о осталим друштвеним дјелатностима није било ни говора.

Наслијеђено сиромаштво и општа неразвијеност још су више погоршани ратним разарањима, која су на овом подручју посебно дошла до изражаја. У току непрекидне четворогодишње борбе оштећени су сви већи мостови на путу Никшић—Жабљак—Пљевља, уништено је више насеља, а потпуно су разорени општински центри Жабљак и Горанско, као и више других насеља. Спаљена је и уништена или теже оштећена готово свака друга кућа за становање, као и више школа и продавница. Значајно је смањен и сточни фонд, једна од најзначајнијих компоненти за привредни развој на овом подручју. Иако је веома тешко прецизно утврдити све посљедице ратних разарања, ипак се може констатovati да су она била огромна и да је то у значајној мјери отежало укупан друштвено-економски развој дурмиторског подручја у послеријатном периоду. Зато је у првим послеријатним годинама, упоредо са изградњом нове власти и развијањем нових социјалистичких односа, требало у најкраћем року отклонити и посљедице рата. Зато се са обновом на овом подручју почело и прије коначног завршетка рата. Ангажовањем готово цјелокупног за рад способног становништва већ у 1945. години обављени су значајни радови на отклањању посљедица рата. При томе, најприоритетнији задаци у обнови су били:

прво, оправка и оспособљавање у рату разрушених путева и мостова, како би се обезбиједила повезаност подручја са осталим дјеловима земље;

друго, изградња зграда за становање породица које су у рату остале без крова над главом и

треће, изградња и обнова школа, амбуланти, продавница и установа, као и стварање других предуслова за нормално функционисање и развијање нове власти засноване на новим социјалистичким односима.

Захваљујући до тада невиђеном ентузијазму народа, у прве двије године послје рата отклоњене су или ублажене најтеже последице ратних разарања и створени основни услови за прелазак на планску изградњу и на овом подручју. У овом периоду обављени су значајни радови на рашчишћавању рушевина и изградњи најприоритетнијих зграда за становање, обнови и оспособљавању школа, као и на оправци путева и мостова. Организована је сјеча дрва за огрев и грађевинарство, за потребе не само дурмиторског подручја већ и других крајева у Црној Гори и шире. При свему томе, посебна активност је испољена на организовању снабдијевања становништва неопходном потрошном робом и грађевинским материјалом. Велико искуство народне власти, стечено током рата у борби са огромним тешкоћама при снабдијевању војске, болнице и незбринутог становништва, представљало је један од значајних чинилаца за успјешнију и бржу обнову, чак и у условима оскудице и у најосновнијим материјалним средствима, а посебно у неким грађевинским материјалима (цемент, жељезо, ексери и друго).

Привредни развој од 1946. до 1975. године, мјерен кретањем друштвеног производа и народног дохотка, као и најсводнијим агрегатним показатељима развијености привреде у цјелини, био је врло динамичан, како у Југославији тако и у Црној Гори, што се види из следећих показатеља, приказаних табеларно на следећој страници.

Гледано у цјелини, црногорска привреда је у периоду 1952—1975. године остварила динамичан пораст друштвеног производа по просјечној стопи од 6,5%, али нешто ниже од оствареног пораста у Југославији (7,1%). При свему томе најдинамичнији пораст производње остварен је у индустрији, саобраћају и трговини и угоститељству. У овом периоду обим индустријске производње повећан је за 16,6 пута, обим саобраћајних услуга за 19,2 пута, а промет у трговини и угоститељству за 5,8 пута. У осталим привредним областима дошло је до умјеренијег пораста производње, при чему је обим пољопривредне производње повећан за свега 1,5 пута.

Динамичан пораст индустријске производње и саобраћајних услуга, уз нешто успоренији раст производње у осталим областима, а посебно у области пољопривреде, проузроковао је зна-

ДРУШТВЕНИ ПРОИЗВОД 1952—1975. ГОДИНЕ²

— у мил. динара
— у цијенама 1972.

Дјелатности	СР Црна Гора			СФР Ј			Стопе раста 1952 — - 1975.	
	1952.	1975.	Индекс	1952.	1975.	Индекс	СРЦГ	СФРЈ
ПРИВРЕДА УКУПНО	1223	5261	430,2	59743	289893	485,2	6,5	7,1
Индустрија	87	1451	1667,8	13233	105950	800,6	13,0	9,4
Пољопривреда	482	747	154,9	18363	45925	250,1	1,9	4,0
Шумарство	63	127	201,6	2225	2845	127,9	3,1	1,0
Грађевинарство	286	654	228,7	7573	30057	369,9	3,6	6,1
Саобраћај	39	751	1925,6	3759	23960	637,4	13,3	8,3
Трговина и угоститељство	238	1379	579,4	10305	62887	610,3	7,9	8,1
Занатство	28	114	407,1	4286	17024	297,2	6,2	6Д
Стамбено комунална дјелатност	—	38	—	-	1246	—	—	—
Учешће индустрије у укупном друштвеном производу (у %о)	7,1	27,6	388,7	22,1	36,5	165		
Учешће пољопривреде у укупном друштв. производу	39,4	14,2	36	30,7	15,8	51,4		
Друштвени производ по становнику у дин.	2968	9428	318	3577	13713	383	5,2	6,0
Друштвени производ по становнику у СРЦГ/СФРЈ	82,9	68,7	82,8	100	100	—	—	—

² Статистички билтен 909 — Савезног завода за ст.пистику, Београд, јула 1975. — Обрачун друштвеног производа и народног дохотка за 1975. год. Савезни завод за статистику, 24. новемб. 1976.

чајне структурне промјене у привреди Републике. Тако је учешће индустрије у стварању друштвеног производа Црне Горе повећано од 7,1% у 1952. на 27,6% у 1975. години, док је учешће пољопривреде у укупном друштвеном производу, и поред повећаног обима производње за 1,5 пута, смањено од 39,4% у 1952. на 14,2% у 1975. години. На тај начин је учешће пољопривреде у стварању друштвеног производа у Црној Гори већ у 1975. години сведено испод југословенског просјека (15,8%).

Нешто спорији пораст друштвеног производа у Црној Гори (просјечна стопа раста 6,5%) у периоду 1952—1975. године од оствареног пораста у Југославији (просјечна стопа раста 7,1%) проузроковао је повећање разлике у степену релативне развијености. Тако је друштвени производ по становнику у Црној Гори смањен од 82,9% југословенског просјека у 1952. на 68,7% у 1975. години. Та околност, и поред значајних резултата који су постигнути у послеријатном развоју Црне Горе, утицала је да Црна Гора задржи статус привредно недовољно развијене републике и у периоду 1976—1980. године и да по том основу користи посебна средства за подстицање бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косовз.

До истих закључака се долази и анализом кретања народног дохотка у овом периоду. Док је народни доходак по становнику у Југославији у периоду о ком је ријеч повећан за 3,7 пута, он је у Црној Гори повећан за 3,1 пута. На успоренији пораст и друштвеног производа и народног дохотка у Црној Гори у односу на просјечни пораст у Југославији у значајној мјери утицали су наслијеђено сиромаштво Црне Горе и крајња неразвијеност привреде, као и доста неповољна привредна структура у Републици. У циљу значајнијих промјена у привредној структури Републике, у послеријатном периоду најдинамичнија инвестициона улагања извршена су у капитално интензивне објекте и саобраћајну инфраструктуру, који се по правилу спорије ефектуирају од улагања у процесну и другу индустрију. То је, без сумње, са своје стране и допринијело споријем расту друштвеног производа, па и народног дохотка у Црној Гори у односу на остварени пораст у Југославији. Зато је реално очекивати да ће ефектуирање ових инвестиција, посебно у области саобраћаја (лука, пруга, путеви) и индустрије (енергетика, црна и обојена металургија, индустрија грађевинског материјала и др.), у наредном периоду дати повољније резултате и обезбиједити динамичнији развој у односу на просјечне стопе раста у Југославији.

У складу са развојем оствареним у Црној Гори, и на дурмиторском подручју је у послеријатном периоду остварен динамичан укупан друштвено-економски развој. Истина, тај се развој одвијао с различитим интензитетом у појединим периодима, што је зависило од низа фактора, односно тешкоћа које је требало у датом раздобљу савладати. Међутим, основни пра-

вац привредног развоја на овом подручју у читавом послеријатном периоду био је базиран на поставци да се динамичан развој може остварити само ако се обезбиједи значајна инвестициока улагања за јачање основних фондова привреде, односно за стварање основних претпоставки за бржи укупан развој. Пошто ово подручје, по правилу, није било у стању да сопственом акумулацијом обезбиједи та средства, приливом допунске акумулације са стране практично је био дефинисан и темпо развоја подручја у појединим планским периодима. При свему томе, у послеријатном периоду на дурмиторском подручју најдинамичнији развој, посматрано кроз народни доходак по становнику, остварен је у периоду 1965—1975. године. Народни доходак по становнику у 1975. години већи је за 8,4 пута у односу на остварени доходак у 1965. години. То је знатно већи пораст од оствареног пораста за Републику у цјелини. Истина, тај пораст је био веома различит по појединим општинама, што се види из следећих података.⁸

НАРОДНИ ДОХОДАК ПО ЗАПОСЛЕНОМ

	1965.	1975.	Индекс	— у динарима	
				— текуће цијене	
	1965.	1975.	Индекс	1965.	1975.
Црна Гора	2.595	13.764	530,4	100	100
Дурмиторско подручје	1.084	9.157	844,7	41,7	66,5
— општина Жабљак	1.445	10.399	719,6	55,6	75,5
— „Плужине	987	14.775	1.496,9	38,0	107,3
— „Шавник	1.043	4.805	460,6	40,2	34,9

Пораст народног дохотка по становнику од 1.084 динара у 1965. години на 9.157 динара у 1975. години обезбиједио је смањење разлике у степену релативне развијености овог подручја од 41,1% у 1965. на 66,5% црногорског просјека у 1975. години. Овако високом порасту народног дохотка по становнику значајно је допринијела и интензивна инвестициона изградња на хидроелектрани „Пива“, као и друге активности — у области туризма, шумарства, дрвне индустрије и стамбено-комуналне привреде.

У овом периоду извршене су значајне промјене и у привредној структури подручја, при чему је учешће индустрије у укупном друштвеном производу достигло 9% не рачунајући ефекте хидроелектране „Пива“. Ефектуирањем овог значајног енергетског објекта дурмиторско подручје ће већ у овој години обезбиједити производњу од преко 800 милиона K\Ућ електрич-

⁸ Статистички годишњак СРЦГ за 1976, стр. 277 и 278; — Статистички преглед по општинама 1975, стр. 19.

не енергије, што представља преко 50% укупне производње електричне енергије у Црној Гори. У протеклом периоду учињени су значајни напори на проширењу и модернизацији капацитета за прераду дрвета у Брезнима и Његовуђи, као и на изградњи и проширењу погона текстилне индустрије у Шавнику. Изградњом ових капацитета створени су услови за запошљавање преко 600 радника у области индустрије, што представља значајну основу за даљи бржи укупан развој и уопште попуњавање привредне структуре на овом подручју.

Паралелно са развојем индустрије развијала се и пољопривреда, иако знатно спорије од реалних могућности. Пољопривреда је и даље задржала основне карактеристике ситног и заосталог газдинства, са веома слабом опремљеношћу средствима за обраду земље. На њен развој у значајној мјери је утицао и спори процес развоја кооперативних односа са друштвеним сектором. Учешће пољопривреде у друштвеном производу подручја смањено је од 60% у 1965. на око 40% у 1975. години, што је за 1/3 више од црногорског просјека. Међутим, обим пољопривредне производње није смањен. Напротив, у овом периоду производни капацитети у пољопривреди су и нешто повећани, што потврђују сљедећи подаци:

БРОЈНО СТАЊЕ СТОКЕ НА ДАН 15. ЈАНУАРА 1976⁴

	Говеда 1965. 1975.		Овце 1965. 1975.		Коњи 1965. 1975.		Живина 1965. 1975.	
1. За Црну Гору	156.033	188.418	553.039	529.834	28.652	29.131	317.154	531.799
2. Дурмиторско подручје	14.252	15.588	80.695	91.681	3.402	3.619	14.905	32.393
— Жабљак	3.562	3.030	19.087	17.266	741	668	3.665	5.263
— Плужине	5.996	7.628	35.985	47.073	1.427	1.973	6.510	13.149
— Шавник	4.694	4.930	25.623	27.342	1.234	978	4.430	13.981
3. Учешће у бројном стању Ц. Горе (2/1) 9,1		8,2	14,5	17,4	11,8	12,4	4,6	5,5

Повећањем капацитета у пољопривреди посматраним кроз бројно стање, од 9—14%, у зависности од врсте стокe, обезбијеђен је и већи обим производње сточарских производа. Тако је дурмиторско подручје, које у укупном становништву Републике учествује са 4,2%, 1975. године произвело преко 10% сточарских производа, при чему производи овчарства премашују 17,4% укупне црногорске производње.

Учешће осталих дјелатности у друштвеном производу по-ДРУ⁴]³ било је 1975. године 51%. што је близу црногорског просјека (55%). Од осталих дјелатности најзначајнији допринос

⁴ Статистички годишњак СРЦГ за 1976. годину, стр. 370—373.

стварању друштвеног производа имају шумарство, туризам и угоститељство и трговина.

Шуме овог подручја представљају значајан привредни потенцијал за његов укупан бржи развој. Оне омогућавају да се годишње производи близу 100.000 т³ бруто дрвне масе, што представља близу 12% укупне производње у шумарству Црне Горе. Обим и структура бруто сјечиве масе по појединим општинама били су различити, што је зависило од структуре шумског фонда и његове очуваности.

ОБИМ И СТРУКТУРА ПРОИЗВОДЊЕ У ШУМАРСТВУ⁵

	Сјечива бруто дрвна маса				Техничко дрво			
	1966.	учешће у %	1975.	учешће у %	1966.	учешће у %	1975.	учешће у %
1. Црна Гора	947.786	100	864.698	100	348.726	100	348.370	100
2. Дурмиторско подручје	72.431	7,6	98.435	11,3	31.354	8,9	33.271	9,5
— Жабљак	28.938	3,0	31.361	3,6	17.713	5,0	17.876	5,1
— Плужине	33.472	3,5	37.642	4,3	9.910	2,8	14.011	4,0
— Шавник	10.021	1,0	29.432	3,4	3.731	1,0	1.384	0,4

Производња у шумарству дурмиторског подручја повећана је од 72.431 т³ у 1966. на 98.435 т³ у 1975. години, или за скоро 36%. На тај начин је ово подручје обезбиједило повећање свога учешћа од 7,6% у 1966. на преко 11,3% у укупној производњи шумарства Црне Горе, посматрано кроз обим сјечиве бруто дрвне масе. Слична је ситуација и са учешћем овога подручја у производњи техничког дрвета, као највреднијег производа шумарства. Повећаном обиму сјеча и уопште рационалнијој производњи у шумарству у значајнијој мјери је допринијела и интензивнија изградња шумских путева, који су омогућили не само рационалнију експлоатацију шумског богатства већ и знатно већу повезаност насеља унутар подручја, што је допринијело и бржем развоју.

На сектору туризма и угоститељства направљени су значајни успјеси, иако још недовољни и знатно испод реалних могућности. Дурмиторско подручје располаже изузетно повољним природним условима за интензиван развој како лјетњег тако и зимског и ловног туризма. Али успорена изградња саобраћајне инфраструктуре и доста спора градња нових угоститељских капацитета онемогућавају потпуније коришћење изузетно повољних природних услова за развој ове дјелатности. На овом поручју од ослобођења до 1975. године изграђена су свега 382 лежаја. Иако је сада нешто интензивирана активност

⁵ Статистички годишњак Црне Горе за 1976. год., стр. 374—377.

на изградњи нових угоститељских капацитета, ипак се може констатовати да је то још недовољно. Ово тим прије што туризам представља један од основних праваца развоја овог подручја. Међутим, треба истаћи: иако у посљедњих 5 година није дошло до повећања капацитета у угоститељству, број ноћења се повећао за 80%, а промет у угоститељству за преко пет пута.

И на осталим подручјима привредних активности направљени су значајни подухвати. У послијератном периоду на дурмиторском поручју су изграђена два нова општинска центра — Жабљак и Плужине, изграђене су и обновљене 53 продавнице, више занатских радњи и других објеката. У послијератном периоду изграђено је и обновљено преко 3.060 зграда за становање (преко 70% укупног стамбеног фонда подручја). Изграђени су водоводи у свим општинским центрима, као и у Боану, Његовуђи и неким другим насељима. Каптирано је више извора и изграђен један број цистијерни, као и више водопоја и других водопривредних објеката. Значајан број насеља је електрифициран, нарочито у жабљачкој и шавничкој општини, а у току је активност на изградњи „дурмиторског прстена“, што ће обезбиједити сигурније напајање читавог подручја електричном енергијом.

Динамичан привредни развој и активирање расположивих материјалних и људских потенцијала захтијевали су и бржи развој саобраћаја. У том циљу су у послијератном периоду изграђени путеви са савременим асфалтним коловозом Мојковац—Ђурђевића Тара—Жабљак и Сињац—Плужине—Мратиње, као и макадамски путеви Брезна—Плужине и Жабљак—Трса—Плужине. У току је изградња пута Миоска—Шавник и Пљевља—Ђурђевића Тара и модернизација пута Никшић—Шавник. Али, и поред тога, ово подручје је и даље остало недовољно повезано са својом ближом и даљом околином, што представља сметњу за укупан бржи развој. Међутим, и поред релативно слабе путне мреже, на овом подручју је значајно повећан број саобраћајних возила. Број путничких аутомобила је порастао од 3 у 1954. на преко 200 у 1975. години, а број теретних и специјалних возила од 7 на преко 90.

Развој привреде и промјене у привредној структури проузроковали су и промјене у социјалној структури становништва. Учешће пољопривредног становништва у укупном становништву смањено је од око 95% у 1946. на око 66% у 1975. години, са наглашеном тенденцијом даљег кретања у томе правцу. Број запослених у друштвеном сектору знатно се повећао. Тако је степен запослености у односу на укупан број становника на овом подручју повећан од 4,9% у 1965. на 13,4% у 1975. години⁶. што представља 74,8% црногорског просјека. На овом је по-

• Статистички годишњак СРЦГ за 1976, стр. 314—319.

ДРУЧЈУ У 1974. години било запослено 2.919 радника, од чега 451 жена. Од укупног броја запослених, 252 радника су имала високу и вишу спрему, 342 високу квалификацију, 377 средњу спрему, 709 су КВ радници, док је полуквалификованих, приучених и неквалификованих било 1.239.

У послеријатном периоду је и образовни ниво становништва знатно побољшан. Проширена је мрежа образовних установа, што је омогућило све већу ушколованост дјеце. Иако се у последњих 20 година број школа није значајније повећавао, број одјељења је већи за 9,1%, а број ученика за 46%. Број наставника се повећао од 73 у 1954. на 169 у 1975. години, или за преко 2,3 пута, чиме је обезбијеђена квалитетнија настава у свим школама. Захваљујући овако проширеном степену образовања, број неписменог становништва изнад 10 година старости смањен је од 8.403 у 1940. на 3.130 у 1971. години, и на тај начин је неписменост сведена на републички просјек од око 16,7%. Број становника без школске спреме само између два задња пописа (1961. и 1971. године) смањен је за преко 33%, а број становника са завршеном високом и вишом спремом повећан за преко три пута (од 77 у 1961. на 235 у 1971. години), са средњом спремом за 1,5 пута, а са школом за квалификоване раднике за скоро три пута.

Подизање културног и образовног нивоа становништва, поред школског система, у значајној мјери је допринијело и коришћење низа других средстава и институција из области културе. На дурмиторском подручју раде три биоскопа, више библиотека и читаоница, а знатно је повећано и коришћење средстава масовне комуникације — радија, телевизије и штампе. Број радио-апарата у 1975. години повећао се за 2,3 пута у односу на 1965. годину, а ТВ пријемника за 19 пута. Свако четврто домаћинство у 1975. години посједовало је радио-апарат, а свако шеснаесто ТВ пријемник. Тај однос је нешто повољнији у овој години.

У послеријатном периоду остварени су значајни резултати и у здравственој заштити становништва. Посебна пажња посвећена је превентивној заштити становништва преко здравствених станица у центрима општина и амбуланти отворених у већим насељима. За болничко лијечење становништво са овог подручја углавном користи медицинске центре у Пљевљима, Никшићу и друге — у Републици и ван ње. Здравственим осигурањем обухваћено је цјелогупно становништво подручја. Међутим, и поред тога, обим и ниво здравствене заштите у цјелини не задовољавају и не одговарају степену развијености подручја, а још мање потребама становништва. На овом подручју су 1975. године радила 44 здравствена радника, од којих свега 5 љекара опште праксе, 3 стоматолога и 1 фармацеут.⁷ Због

⁷ Статистички годишњак Црне Горе за 1976, стр. 422—426.

свега тога, специјалистички прегледи се обављају путем повремених ангажовања специјалиста са стране или коришћењем услуга медицинских завода из Републике. И док у Црној Гори на једног љекара долазе 1.083 становника, на овом подручју их је 4.600, што је веома неповољно. По појединим општинама на овом подручју овај однос је још неповољнији.

У послеријатном периоду повећан је и број уживалаца пензија. У 1975. години на дурмиторском подручју уживала су старосну, породичну или инвалидску пензију 954 становника⁸. Знатан број становника са овог подручја ужива помоћ за материјално обезбјеђење бораца, инвалидска примања, као и помоћ цивилним жртвама рата.

Очигледно да је на дурмиторском подручју у протеклих 30 година дошло до крупних промјена, како у развоју привреде тако и у развоју друштвених дјелатности. Међутим, и поред динамичног развоја привреде, ово подручје је задржало статус мање развијених подручја у Црној Гори, при чему су општине Шавник и Плужине задржале статус најмање развијених општина. Истина, ефектуирањем хидроелектране „Пива“ значајније ће се измијенити степен развијености читавог подручја, а посебно општине Плужине. Треба, међутим, истаћи да су и поред одређених разлика у степену развијености, како између општина тако и у односу на просјек у Републици, у послеријатном периоду постигнути значајни резултати на свим секторима друштвеног и економског развоја, што је допринијело подизању животног стандарда становништва у свакој општини. То је, без сумње, солидна основа за бржи укупан развој у наредном планском периоду, па је реално очекивати и повољније резултате.

⁸ Податак Републичког завода за социјално осигурање.

РЕЗИМЕ

Књига „Дурмиторска партизанска република“ садржи 58 прилога — научних саопштења професионалних историчара, сјећања активних учесника, организатора и руководиоца устанка, популарних осврта и других прилога из пера угледних политичких личности, књижевних и културних стваралаца из разних крајева Југославије.

Радови су презентирани на научном скупу „Дурмиторска партизанска република“ у Жабљаку на Дурмитору 24, 25. и 26. августа 1977. године. Симпозијум су организовали — Историјски институт Социјалистичке Републике Црне Горе и три општине дурмиторског региона — Жабљак, Шавник и Плужине.

Прилози у овој књизи могу се груписати у неколико хронолошких и тематских цјелина. С обзиром на вријеме у којем су се догађаји одвијали, научним радовима у овој књизи обухваћен је и нешто шири контекст збивања која су или непосредно претходила или касније континуирано слиједила свему што се збивало на подручју Дурмитора од јула 1941. до јуна 1942. године. Баш тај период и јесте симболично означен као „Дурмиторска партизанска република“ — попут уживке, фочанске и бихаћке.

Научна саопштења освјетљавају релативно широк и разноврстан круг битних питања из домена друштвеноекономског, војнополитичког, социјалног, културног и другог живота народа на прилично широком географском подручју Црне Горе, Босне, Херцеговине и Санџака које је у четворогодишњем рату дуже времена живјело као партизанска слободна територија и као значајно упориште југословенске револуције. Битни процеси, карактеристични за југословенски ослободилачки рат и револуцију, одвијали су се овдје у високом степену и дужем непрекидном трајању, што је омогућило да се на подручју Дурмиторске партизанске републике зачну и развију готово сви ембрионални облици нове револуционарне власти. Практична искуства ове врсте, стечена на том

подручју, послужила су као основа каснијих теоријских уопштавања при изграђивању система нове југословенске државе.

Претензија је ове књиге да буде допринос научном освјетљавању и осмишљавању историјских чињеница револуционарне војнополитичке и културне стварности на дурмиторском подручју 1941—1942. године, као саставном дијелу историјске прошлости Црне Горе и Југославије у ослободилачком рату и револуцији. Тиме се жели отргнути од заборава узвишена патња, жртвовање, страдања и подвизи многих појединаца и цјелокупног народа дурмиторског краја у народном устанку и социјалистичкој револуцији. Ови примјери имају сјај легенде, али толико истините да представљају континуитет у развоју познатих етичких вриједности црногорског народа. Ова књига доприноси утврђивању цјеловитије истине о особеностима и карактеру југословенске социјалистичке револуције, њеним циљевима и хуманистичким садржајима.

За дурмиторско подручје била је везана пажња војних команди готово свих учесника другог свјетског рата са обје зарађене стране. Разлог томе није само у чињеници да је ово подручје деликатна геополитичка и војно-стратешка тачка на том дијелу Балкана. Примаран разлог лежи у томе што су овдје, у више махова и на дуже вријеме, биле окупљене главне снаге народноослободилачке борбе у Југославији. Овдје су (од укупно пет првих) формиране три пролетерске оригаде народноослободилачке војске која је тиме стекла и формалине одлике савезничке армије у антифашистичкој коалицији.

На дурмиторском подручју су, у току треће и пете непријатељске офанзиве, донешене историјске и судбоносне одлуке о стратегијским покретима главнине партизанских снага. Од посебног је значаја да се на дурмиторско подручје спустила прва савезничка војна мисија, упућена у Врховни штаб Народнослободилачке војске Југославије која је знатно допринијела ширењу истине о народноослободилачкој борби у Југославији, под вођством Комунистичке партије и Јосипа Броза Тита. Много је и других важних догађаја који су се прошлог рата одиграли на подручју Дурмиторске партизанске републике, а предмет су научне обраде у овој књизи.

Научне, политичке и друге оцјене поменутих догађаја још једном потврђују да величина историјског подухвата народа и хероизам са којим је у том напору истрајао, није засјењен ни новијим збивањима и искуствима социјалистичких револуција и националноослободилачких покрета других народа. Научно освјетљавање ослободилачке борбе народа Југославије и улога Комунистичке партије Југославије у организовању и руковођењу том борбом, потврдило је, још у току другог свјетског рата, поред осталих, и двије крупне истине, два универзална сазнања: а) да нема малих народа кад они бране властита национални идентитет и слободу, и б) да оружана сила ма колико великих народа, чим посегне на слободу и уништење мањег, завршава неславним епилогом на сваком, па и на војничком пољу.

♦

Ни геноцидни терор, којег су 1942—1943. године спровели фашистички окупатори и колаборационисти над народом дурмиторског краја, није успио разорити његов бorbени дух, његову приврженост народно-ослободилачкој борби и спремност да до краја учествује у социјалистичкој револуцији.

Један од покретачких мотива поменутог научног скупа о Дурмиторској партизанској републици, и покретачких мотива публикавања ове књиге, јесте и осјећање обавезе да се одужи дио дуга према великим моралним и патриотским примјерима, према хероизму и високим дометима револуционарне свијести свих који су, учествујући у тим збивањима, стварали нашу модерну историју. Посебно — одужење дуга према онима који су жртвовали и животе.

Ова књига је само дио иначе обимне и богате историјске грађе о ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији народа и народности Југославије. Радови који су у њој садржани обрађују опет само дио историјских збивања у једном релативно уском региону Југославије, па су с тога и само сегмент ослободилачког рата црногорског народа.

Након три деценије од завршетка југословенске оружане револуције, у њој стечена историјска искуства нијесу изгубила на свјежини и универзалности значења у оквирима међународног револуционарног радничког и комунистичког покрета. Њихово научно освјетљавање и тумачење има с тога вишеструку вриједност, нарочито у смислу потврђивања оригиналности и аутентичности југословенске револуције и југословенског пута у социјализам.

SUMMARY

The book „Durmitorska partizanska republika“ (The Durmitor Partisan Republic) contains 58 papers — scientific information by professional historians, memories by active participants, organizers and leaders of the uprising, popular essays and other articles by prominent political figures, writers and cultural workers from all over Yugoslavia.

These papers were presented at scholarly conference „The Durmitor Partisan Republic“ held in Zabljak (small town on Durmitor) on 24, 25 and 26 August 1977. The conference, i. e. symposium, was organized by Istorijски institut (The Institute of History) of Socialist Republic of Montenegro and the three communities in the Durmitor region — Zabljak, Savnik and Flužine.

The articles in this book can be grouped in several chronologically and thematically organized units. Regarding the time in which the events took place, the papers presented here cover somewhat more extensive context of events which either directly preceded or continuously followed everything that was happening in the Durmitor region from July 1941 to June 1942, the period symbolically called „The Durmitor Partisan Republic“ — like the ones of Užice, Foča and Bihać.

These scholarly information cast light onto a relatively wide and heterogenous scope of essential questions of socio-economic, military-political, social, cultural and other aspects of life of people on a rather broad region covering parts of Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Sandžak, which existed and lived as a free territory and an important strongpoint of Yugoslav revolution during the four-year war. Essential processes characterizing Yugoslav liberation struggle and revolution were taking place in this region to a high degree and a rather long continuation which made possible the rise and development of almost all embryonic forms of new revolutionary government in the area covered by Durmitor Partisan Republic. Practical experiences of this kind acquired

there have served as a basis for subsequent theoretical generalizations in construction of new Yugoslav state system.

This book claims to be a contribution to scientific clarification and giving meaning to historical facts of revolutionary military-political and cultural reality in the region of Durmitor during 1941—1942 as a constituent part of historical background of Montenegro and Yugoslavia during the past liberation struggle and revolution. This is meant to preserve from oblivion those sublime sufferings, sacrifices, victims and accomplishments of numerous individuals and entire population of the Durmitor region in People's uprising and socialist revolution. These examples have acquired the brilliance of a legend, but so much true that they represent a continuation in the development of known ethic values of Montenegrin people. This book also contributes to the establishment of a more intact truth about characteristics and character of Yugoslav socialist revolution, its aims and its humanitarian contents.

The region of Durmitor attracted attention of military authorities of almost all the countries involved in World War II (in this part of the world) on both sides. This was not a result of only the fact that this area was a delicate geo-political and military-strategic point in this part of the Balkans. Primary reason lies in the fact that, for several times and for a longer period, main forces of Yugoslav People's liberation struggle were assembled here. Three (out of the first five) proletarian brigades of People's Liberation Army were formed here, thus acquiring formal characteristics of an allied army in the Anti-fascist coalition.

During the third and fifth Fascist offensives, historical and crucial decisions on strategic moves of the main body of Partisan forces were brought in the Durmitor region. Of special importance is that the first allied military mission sent to the Supreme Headquarters of Yugoslav People's Liberation Army was dropped into this area, which significantly attributed to the spreading of truth about the People's liberation struggle in Yugoslavia led by the Communist Party and Josip Broz — Tito. There were also many other important events that took place in the area covered by Durmitor Partisan Republic during the war which are the topics of scientific elaboration in this book.

Scientific, political and other evaluations of the mentioned events once again confirm that the greatness of our people's historical undertaking and heroism with which it endured, was not shaded by later events and experiences of socialist revolution and national liberation movements of other peoples. Scientific clarification of Yugoslav People's liberation struggle and the role of Yugoslav Communist Party in organizing and leading the struggle has proved, even during the World War II, two great truths, two universal knowledges (among other things):

a) a people cannot be „small" when it protects its own national identity and freedom, and

b) armed forces of no matter how big nation end in a shameful epilogue in every, even military field when they reach for freedom of smaller peoples and want to destroy them.

Not even genocide terror which during 1942 and 1943 was imposed by fascist invador and his collaborators upon the population of the Durmitor region did not succeed in destroying people's fighting spirit, loyalty to the liberation struggle and readiness to take part in socialist revolution to its very end.

One of driving motives of above mentioned scientific conference on Durmitor Partisan Republic and one of driving motives for publishing this book is a feeling of duty to pay back a part of debt to great moral and patriotic paragons, to the heroism and high level of revolutionary conscience of all those who, taking part in those events, were creating our newer history. Particularly, it is a tribute to those who gave their lives for it.

This book is only a part of a voluminous and rich historical material on liberation struggle and socialist revolution of peoples and nationalities of Yugoslavia. The papers presented in it, on the other hand, treat only a number of historic events taking place in a relatively narrow region in Yugoslavia thus being only a segment about liberation struggle of Montenegrin people.

Three decades after ending Yugoslav armed revolution, the experiences acquired in it have not lost their freshness and universality of their meaning in the frame of international revolutionary workers and communist movement. Their scientific clarification and explanation, thus, has multiple value — particularly in the sense of justification of originality and authenticity of Yugoslav revolution and Yugoslav way to socialism.

САДРЖАЈ

Напомене Редакције	— — — — —	5
<i>Др Димо Вујовић</i>		
Отварање скупа —	— — — — —	7
<i>Мијугико Шибалић</i>		
Поздравна ријеч —	— — — — —	10
<i>Перо Морача</i>		
Вријеме Дурмиторске партизанске републике — — — — —		13
<i>Др Јован Р. Бојовић</i>		
Титово присуство Покрајинској конференцији Комунистичке партије Југославије за Црну Гору у Барама Жугића 1940. год. 23		
<i>Мр Будимир Миличић</i>		
Друштвено-економске и политичке претпоставке устанка у дурмиторском крају 1941. године — — — — —		33
<i>Др Мирољуб Васић</i>		
Улога револуционарног омладинског покрета у припремама Комунистичке партије Југославије за револуцију (1935—1941)		48
<i>Вељко Зековић</i>		
Нека запажања о политичким особеностима дурмиторског краја између два рата и нарочито за вријеме Народноослободилачке борбе — — — — —		60
<i>Стојан Жугић</i>		
Комунистичка партија Југославије као организатор и руководилац оружане борбе у дурмиторском крају (1941—1942)		70
<i>Радован Вукановић</i>		
Оперативно-стратегијски значај дурмиторског подручја у народноослободилачком рату — — — — —		95
<i>Бранко Перовић</i>		
Неки аспекти организације устанка и доприноса дурмиторског подручја и Дурмиторског народноослободилачког партизанског одреда развоју устанка на ширем југословенском плану — — — — —		122
		917

Радошн Војиновић

Живот и рад герилских одреда у августу—октобру 1941. год. 153

Момчило Полексић

Неки фрагменти из живота и рада Дурмиторске партизанске републике — — — — — 160

Милија Станишић

Напредна интелигенција дурмиторског краја у првој години народноослободилачког рата — — — — — 172

Дара Крстајић-Благојевић

Цртице из успомена на Дурмитор у устанку — — — — — 189

Перо Крстајић

О слободарским и револуционарним претпоставкама Дурмиторске партизанске републике — — — — — 203

Живан Кнежевић

Партијска техника Мјесног комитета Комунистичке партије Југославије Шавник 1941—1942. године — — — — — 214

Јанко Тадић

Оружане акције Пивљана на подручју Херцеговине уочи јулског устанка 1941. године — — — — — 219

Др Саво Скоко

Сарадња устаничких и партизанских снага дурмиторског краја и сјевероисточне Херцеговине у ратној 1941. години — — — — — 222

Обрад Бјелица

О неким дејствима и сарадњи јединица Дурмиторског и Никшићког народноослободилачког партизанског одреда у источној Босни и сјевероисточној Херцеговини у вријеме Дурмиторске републике (новембар 1941 — мај 1942. године) — — — — — 254

Др Венцеслав Глишић

Повлачење партизанских јединица из Србије крајем 1941. године, са посебним освртом на последице тог повлачења на Ужичку и Дурмиторску републику — — — — — 268

Др Веселин Туретић

Лондонски одједи устаничких збивања у Црној Гори 1941. г. 281

Др Слободан Милошевић

Стварање јединствене слободне територије Црне Горе, источне Херцеговине и југоисточне Босне 1942. године и питања исхране партизанских јединица и становништва на територији Дурмиторске партизанске републике — — — — — 295

Академик Михаило Апостолски

Војнополитичка ситуација у Македонији у време Дурмиторске партизанске републике — — — — — 314

Др Миле Тодоровски

Неке карактеристике развита ослободилачког рата и револуције у Македонији у време Дурмиторске партизанске ре-

Мишо Лековић

Боравак Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије Југославије на територији Дурмиторског партизанског одреда (мај—јун 1942) — — — — — 339

<i>Богдан Гледовић</i>	Народноослободилачки покрет у Санџаку у вријеме Дурмиторске партизанске републике — — — — —	360
<i>Др Гојко Миљанић</i>	Место Дурмиторске партизанске републике у стратегији руководства народноослободилачког покрета 1942. године — —	393
<i>Обрад Бјелица</i>	Прољећна (трећа) непријатељска офанзива 1942. године на слободну територију Црне Горе, Санџака, источне Босне и Херцеговине са посебним освртом на ток дејства на шире поручје Дурмиторске партизанске републике — — — — —	410
<i>Јово Михаљевић</i>	Активност Партије у јединицама Ловћенског народноослободилачког партизанског одреда приликом повлачења из Црне Горе 1942. године — — — — —	426
<i>Др Петар Качавенда</i>	Војнополитичка активност Савеза комунистичке омладине Југославије у првој години рата (1941—1942) — — — — —	433
<i>Теодор С. Срдановић</i>	Дурмиторски омладински ударни батаљон — — — — —	444
<i>Др Обрен Благојевић</i>	Дурмитор значајно упориште народноослободилачке борбе и изразито подручје народне власти — — — — —	472
<i>Др Душан Живковић</i>	Народна власт — основна тековина социјалистичке револуције Југославије — — — — —	497
<i>Др Зоран Лакић</i>	Организациона структура и карактер власти у Црној Гори у вријеме Дурмиторске партизанске републике — — — — —	527
<i>Гојко Жарковић</i>	Неке особености у облицима политичког дјеловања и организације устанка и народне власти у дурмиторском крају — —	513
<i>Др Митар Пилетић</i>	Дурмиторско подручје као концентрацијска просторија рањеника и болесника из народноослободилачке борбе — — — — —	547
<i>Др Вура Мештеровић</i>	Организација рада и лечења рањеника у болници у Жабљаку од краја децембра 1941. до средине фебруара 1942. — — — — —	571
<i>Др Илија Ф. Костић</i>	Болница на Жабљаку 1941—1942. — Значајно искуство у развоју партизанског санитета и бриге за рањенике — — — — —	535
<i>Даница Росић-Абрамовић</i>	Сјећање на настанак партизанског санитета у пљеваљском крају и на пребацивање рањеника у партизанску болницу на Жабљаку — — — — —	604
<i>Мр Миомир Дашић</i>	Културно-просвјетне прилике у народноослободилачком рату у Црној Гори 1941. и 1942. године с посебним освртом на културни живот у Дурмиторској партизанској републици — — — — —	613
<i>Крсто Попивода</i>	Марксистичко образовање партизанских кадрова — — — — —	637
		919

TABLE OF CONTENTS

Editorial Foreword — — — — —	5
<i>Vujović, Dimo, Ph. D.</i>	
Opening of the conference — — — — —	7
<i>Sibalić, Mijuško</i>	
Word of greeting — — — — —	10
<i>Morača, Pero</i>	
The time of Durmitor Partisan Republic — — — — —	13
<i>Bojović, Jovan R., Ph. D.</i>	
Tito at Regional conference of Communist Party of Yugoslavia for Montenegro held in Bare Zugića in 1940. — — — — —	23
<i>Miličić, Budimir, M. A.</i>	
Socio-economic and political suppositions of the uprising in the Durmitor region in 1941. — — — — —	33
<i>Vasić, Miroljub, Ph. D.</i>	
The role of the revolutionary youth movement in the prepara- tions of Communist Party of Yugoslavia for revolution (1935 —1941) — — — — —	48
<i>Zeković, Veljko</i>	
Some observations on political characteristics of the Durmitor region between the two wars and particularly during the People's liberation struggle — — — — —	60
<i>Zugić, Stojan</i>	
Communist Party of Yugoslavia as the organizer and leader of armed resistance in the Durmitor region in 1941—1942. — — — — —	70
<i>Vukanović, Radovan</i>	
Operative-strategic importance of the Durmitor region during the People's liberation struggle — — — — —	95
	921

<i>Perović, Branko</i>	Some aspects of organizing the uprising and contribution of the Durmitor people's liberation partisan detachment to the progress of the uprising in other parts of Yugoslavia — — — —	122
<i>Vojinović, Radovan</i>	Life and actions of guerilla units from April to October 1941.	153
<i>Poleksić, Momčilo</i>	Fragments from life and activities of Durmitor Partisan Republic	160
<i>Stanišić, Milija</i>	Progressive intelligentsia of the Durmitor region in the first year of the People's liberation struggle — — — — —	172
<i>Krstajić-Blagojević, Dara</i>	Sketches from memories of Durmitor in the uprising — — —	189
<i>Krstajić, Pero</i>	On freedom-aspiring and revolutionary suppositions of Durmitor Partisan Republic — — — — —	206
<i>Knežević, Zivan</i>	Party techniques of Local Committee of Communist Party of Yugoslavia for Savnik in 1941—1942. — — — — —	214
<i>Tadić, Janko</i>	Armed actions of the Piva's population in Herzegovina prior to the uprising in July 1941. — — — — —	219
<i>Skoko, Savo, Ph. D.</i>	Cooperation of revolutionary and partisan forces of the Durmitor region and of north-eastern Herzegovina in 1941. — — — —	222
<i>Bjelica, Obrad</i>	On some actions and cooperation of units of the Durmitor and Nikšić People's liberation partisan detachments in eastern Bosnia and north-eastern Herzegovina at the time of Durmitor Partisan Republic (November 1941 — May 1942) — — — —	254
<i>Glišić, Venceslav, Ph. D.</i>	Retreat of partisan units from Serbia at the end of 1941 with special regard to the effects that retreat upon the Užice and Durmitor Partisan Republics — — — — —	263
<i>Đuretić, Veselin, Ph. D.</i>	London resoundings of the uprising events in Montenegro in 1941.	281
<i>Milošević, Slobodan, Ph. D.</i>	Establishment of a unique free territory of Montenegro, eastern Herzegovina and southeastern Bosnia in 1942 and the questions of providing food for partisan units and population on the Durmitor Partisan Republic territory — — — — —	295
<i>Apostolski, Mihailo, Academician</i>	Military-political situation in Macedonia at the time of Durmitor Partisan Republic — — — — —	314
<i>Todorovski, Mile, Ph. D.</i>	Some characteristics of the progress of liberation struggle and revolution in Macedonia at the time of Durmitor Partisan Republic — — — — —	326

<i>Leković, Miso</i>				
	The stay of the Supreme Headquarters and Central Committee of Communist Party of Yugoslavia on the territory of the Durmitor Partisan Detachment (May—June 1942) — —	—	—	339
<i>Gledović, Bogdan</i>				
	National liberation movement in Sandžak at the time of Durmitor Partisan Republic — — — — —	—	—	360
<i>Miljanić, Gojko, Ph. D.</i>				
	The place of Durmitor Partisan Republic in the strategy of the leading staff of national liberation movement in 1942. — — —	—	—	393
<i>Bjelica, Obrad</i>				
	The spring (third) fascist offensive in 1942 towards the free territory of Montenegro, Sandžak and eastern Bosnia and Herzegovina with special reference to the course of action on a wider area of Durmitor Partisan Republic — — — — —			410
<i>Mihaljević, Jovo</i>				
	The activity of the Party in the units of Lovćen people's liberation detachment during its retreat from Montenegro in 1942			423
<i>Kačavenda, Petar, Ph. D.</i>				
	Military-political activity of the Alliance of communist youth of Yugoslavia in the first war year (1941—1942) — — — —			433
<i>Srdanović, Teodor S.</i>				
	The Durmitor youth striking battalion — — — — —			444
<i>Blagojević, Obren, Ph. D.</i>				
	Durmitor — an important strongpoint of national liberation struggle and an outstanding area of people's government — —			472
<i>Zivković, Dušan, Ph. D.</i>				
	People's government — a heritage of the socialist revolution in Yugoslavia — — — — —			497
<i>Lakić, Zoran, Ph. D.</i>				
	Structure of organization and karakter of government in Montenegro at the time of Durmitor Partisan Republic — — — —			527
<i>Zarković, Gojko</i>				
	Some characteristics of political activity and organization of the uprising and people's government in the Durmitor region — —			543
<i>Piletić, Mitar, Ph. D.</i>				
	The Durmitor region as a concentration area of wounded and diseased in national liberation struggle — — — — —	—	—	547
<i>Mešterović, Dura, Ph. D.</i>				
	The organization of work and treatment of wounded in Zabljak hospital from the end of December 1941 to the middle of February 1942. — — — — —	—	—	571
<i>Kostić, Ilija F., Ph. D.</i>				
	The Zabljak hospital 1941—1942 — an important experience in the establishment and development of partisan medical corps and treatment of wounded — — — — —	—	—	533
				923

Rosić-Abramović, Danica

Memories of the development of partisan medical corps in the region of Pljevlja and of the transport of wounded to partisan hospital in Zabljak — — — — — 604

Dašić, Miomir, M. A.

Culture and education during national liberation struggle in Montenegro in 1941 and 1942 with special regard to cultural life in Durmitor Partisan Republic — — — — — 613

Popivoda, Krsto

Marxist education of partisan cadres — — — — — 637

Pavlović, Milika

Songs of dreams and resistance — the Prometheusian and Antaeusian in revolutionary folksongs of the Durmitor region — 652

Pušonjić, Boiko

Reflexions of Durmitor Partisan Republic on arts — — — — — CS3

Obradović, Milan

The activities of the Party in development of intelligence-security and self-defence functions of the national liberation struggle on the territory of Durmitor Partisan Republic — — 637

Sibalić, Mijuško

Memories of Fifth battalion of Fourth proletarian Montenegrin brigade — — — — — 714

Krstajić, Pero

From Durmitor Partisan Republic to Sutjeska — — — — — 732

Kovačević, Veljko

Memories of Vojin Popović — — — — — 751

Vujović, Đuro, Ph. D.

On some aspects of position and activities of guerilla in Montenegro in 1941—1943. — — — — — 755

Zarubica, Milorad M.

National liberation movement in the community of Žabljak from July 1942 to June 1943. — — — — — 703

Zarković, Ljubo

Guerilla in Piva (June 1942 — April 1943) — — — — — 805

Nešović, Slobodan

On a memorial by Jovan Đonović (Ph. D.) — — — — — 826

Pavićević, Jovan

Battle airport in Njegovuda — — — — — 833

Bojović, Novica, M. A.

National liberation struggle in the Durmitor region from the time of surrender of Italy to liberation of Montenegro — — 838

Stanišić, Slavko

Activities of youth organizations of the Durmitor region 1943

<i>Pajović, Radoje, Ph. D.</i>										
Participation of Montenegrin chetniks in „Durmitor operation” in August 1944.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	863
<i>Žugić, Tomislav, M. A.</i>										
Human and material sacrifices of the Durmitor region during World War II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	872
<i>Pejović, Čedomir, Ph. D.</i>										
Durmitor Partisan Republic of 1941 in preserved documents	—									877
<i>Matić, Milan, M. A.</i>										
Review of published sources and bibliography on Durmitor Partisan Republic (from 1945 to 1977)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	889
<i>Laušević, Milivoje</i>										
Post-war development of the Durmitor region	—	—	—	—	—	—	—	—	—	900
Summary	—									911

ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА
1941—1942.

Издавачи:

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ — ТИТОГРАД И
СКУПШТИНЕ ОПШТИНА ЖАБЉАК, ПЛУЖИНЕ И ШАВНИК

Лектор

ВЕЉКО МАРТИНОВИЋ.

Коректура и техничко уређење

МИТАР ДУРКОВИЋ

Насловна страна

БОЛЕ МИЛОРАДОВИЋ

Метер

БРАНКО КОВАЧЕВИЋ

Тираж

4000 примјерака

Штампа

Графичка радна организација „Просвета“, Београд, Ђ. Ђаковића 21